

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK ÉS
A M. T. AKADÉMIA CLASSICA PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

HEINRICH GUSZTAV és P. THEWREWK EMIL

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTIK

NÉMETHY GÉZA és PETZ GEDEON.

HUSZONHARMADIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1899.

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1899-ben:*

Acsay Antal
Balassa József
Bartha József
Bartos Fülöp
Bayer József
Binder Jenő
Bleyer Jakab
Bódiss Jusztin
Bognár Teofil
Bournáz Ernő
Császár Elemér
Csengeri János
Cserép József
Erdélyi Pál
Fináczy Ernő
Finály Gábor
Gärtner Henrik
Gombocz Zoltán
Gyomlay Gyula
Gyulai Ágost
Havas Adolf
Hartmann János
Hegedűs István
Heinrich Gusztáv
Hellebrant Árpád
Heller Bernát
Hittrich Ödön
Horger Antal
Hornyánszky Gyula
Incze Béni
Kardos Albert
Katona Lajos
Keczer Géza

Kelemen (Wolff) Béla
Kempf József
Kircz Jakab
Kont Ignác
Kovács Gergely
Krausz Sámuel
Kubicsek Albert
Kuzsinszky Bálint
Láng Nándor
Melich János
Palóczy Lipót
Pecz Vilmos
Petz Gedeon
ifj. Reményi Ede
Récsei Viktor
Réthei Prikkel Marián
Roseth Arnold
Schmidt Attila
Schmidt József
Schmidt Henrik
Sebestyén Károly
Serédi Lajos
Solymossy Sándor
Sörös Pongrácz
Szegedy Rezső
Székely István
Teveli (Maurer) Mihály
P. Thewrewk Emil
Tolnai Vilmos
Váczy János
Vende Ernő
Veress Ignác
Wirth Gyula.

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Acsay Antal</i> , Keresztény humanisták	789, 889
<i>Binder Jenő</i> , A Lázár-drámához	828
<i>Bognár Teofil</i> , A mesék vándorlásának történetéhez	318
<i>Császár Elemér</i> , Faludi Ferencz Bod Péter és Rájniz József megvilágításában	716
— Hugo Károly plagium-pöre	232
<i>Csengeri János</i> , Attis	419
<i>Cserép József</i> , Quid sit tandem de Sallustii scriptis statuendum	481
— Új vélemény a homerosi kérdésben	29, 112
<i>Erdélyi Pál</i> , A «Komáromi Énekeskönyv»	208, 329, 421
<i>Hegedűs István</i> , A homerosi kérdéshez	385, 490
— A philologia az egyetemen	865
— Párhuzamos helyek	720
<i>Heinrich Gusztáv</i> , A tübingai pályakérdés (1808)	436
— Lessing hazánkban	277
<i>Hellebrant Árpád</i> , A magyar philologiai irodalom 1898-ban	576
<i>Heller Bernát</i> , Mely főszempontból alakította át Goethe «Iphigeniá»-ját?	401, 503
<i>Horger Antal</i> , A bánsági sváb nyelvjárás magyar szavai	702
<i>Hornyánszky Gyula</i> , A görög dráma eredetéről	289
<i>Incze Béni</i> , Euripides néhány tragédiájának karénekei	97
<i>Katona Lajos</i> , A Gesta Romanorum történetei codexeinkben	306
— Az «Alphabetum narrationum» budapesti kivonata	680
<i>Kont Ignác</i> , Bacsányi Párisban	869
— Hugo Károly és Bazancourt	226
<i>Korács Gergely</i> , Az accusativus cum infinitivo használata Cæsarnál, Sallustiusnál és Tacitusnál	673, 769
<i>Krausz Sámuel</i> , Verseghy Ferencz mint héber nyelvtudós	214
<i>ifj. Reményi Ede</i> , Milton «L'Allegro»-ja és «Il Penseroso»-ja	524
<i>Schmidt Henrik</i> , A verbászi német nyelvjárás	806
<i>Schmidt József</i> , A dualis kérdése az ó-persa declinatióban	689

<i>Sörös Pongrácz</i> , Forgách Ferencz és Tacitus	Lap 324
— Livius és Tacitus	1
<i>Szegedy Rezső</i> , Sylvester nyelvtana	40, 129
<i>Tolnai Vilmos</i> , Verstani kérdések	21
<i>Váczy János</i> , gr. Széchenyi István életrajza	121
<i>Vende Ernő</i> , A Henriások	775
<i>Veress Ignác</i> , Adalékok a magyar középkori latinsághoz	193

II. Hazai irodalom.

Balassa József, A magyar nyelv, <i>Gombocz Zoltán</i>	834
Bartha József, A Toldi-monda, <i>Heinrich Gusztáv</i>	743
Bayer József, A magyar drámai irodalom története, <i>Solymossy Sándor</i>	442
Bolyai Farkas, II. Mohamed, kiadta Heinrich Gusztáv, <i>Katona Lajos</i>	252
Boros Gábor, Színművek könyve, <i>Kelemen Béla</i>	141
Cicero beszédei, magy. Köpesdy Sándor, <i>Wirth Gyula</i>	548
Csengeri János, Anthologia Latina, <i>Veress Ignác</i>	587
— Latin olvasó- és gyakorlókönyv; Latin nyelvtan II., <i>Láng Nándor</i>	723
Cserép József, Szemelvény Vergilius Aeneiséből, <i>Roseth Arnold</i>	53
Dávid István, Rövid latin olvasó- és gyakorlókönyv, <i>Székelly István</i>	254
Dugonics András, Az arany perczek, kiadta Bellaagh Aladár, <i>Kardos Albert</i>	348
Endrei Ákos, Német nyelvkönyv, <i>Bournáz Ernő</i>	149
Erdélyi Pál, Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században, <i>Kardos Albert</i>	841
Ferenczi Zoltán, Vásárhelyi daloskönyv, <i>Ü. az</i>	730
Gyöngyösi István, Csalárd Cupido, kiadta Rupp Kornél, <i>Ü. az</i>	249
Gyomlay Gyula, A görögök története a római hódítás koráig, <i>Horváth Zoltán Gyula</i>	914
Hubert Emil, A nyelvemléktan alapvonalai, <i>Réthei Prikkel Marián</i>	58
Keczer Géza, Comitium és forum, <i>Findly Gábor</i>	357
Kőrösi Sándor, Grammatica teorico-practica della lingua ungherese, <i>Balassa József</i>	554
Mutschenbacher Gyula, Lucretius Carus «De rerum natura» cz. tanító költeménye, <i>Cserép József</i>	359
Némethy Géza, De libris amorum Ovidianis, <i>Bódisz Jusztin</i>	455
Occioni, O., A latin irodalom története, ford. Kiss Ernő, <i>Cserép József</i>	836
Pikler Gyula, A «jus» szó eredete, fogalma és nyelvi rokonai, <i>Roseth Arnold</i>	144
Pirchala Imre, Latin nyelvtan; Latin olvasó- és gyakorlókönyv, <i>Cserép József</i>	460
Pulszky Ferencz, Magyarország archæológiája, <i>Kuzsinszky Bálint</i>	246

	Lap
Rell Lajos, Latin szók a magyar népnyelvben, <i>Melich János</i> ...	147
Roseth Arnold, Latin nyelvtan II., <i>Kircz Jakab</i> ...	733
Sandau, Mlle de la Seiglière, kiadta Macher Ede, <i>Gärtner Henrik</i> ...	353
Sophokles, Antigone, fordította Kemenes József, <i>Hornyánszky Gyula</i> ...	736
Szautner Zsigmond, M. Porcius Cato mint szónok, <i>Hegedüs István</i> ...	555
Tacitus, Agricola élete, ford. Csiky Kálmán, <i>Kempf József</i> ...	351
Taciti de vita et moribus Julii Agricolaë liber ed. G. Némethy, <i>Schmidt Attila</i> ...	833
Thold Orbán, Tacitus, <i>U. az</i> ...	257
Turzó Ferencz, Robinzon és a mi Robinzon-irodalmunk, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	752
Ujváry Béla, Francia és magyar zsebszótár, <i>Bartos Fülöp</i> ...	542
Vári Rezső, Bölcs Leó császárnak A hadi taktikáról szóló munkája, <i>Pecz Vilmos</i> ...	56
Wallentinyi Samu, Sárosy Gyula élete, <i>Bartha József</i> ...	151
Weiskopf Arthur, ó-testámentomi tanító epika a XVI. századi magyar költészetben, <i>Tolnai Vilmos</i> ...	63
Zichy Antal gr., gr. Széchenyi István életrajza, <i>Váczy János</i> ...	121

III. Philologiai programmértekezések.

Alter Béla, A gyulafehérvári <i>F Nibelungcodex</i> -töredék, <i>Petz Gedeon</i> ...	943
Arz F., Die Frau im homerischen Zeitalter, <i>Incze Béni</i> ...	937
Barcza József, Mutatvány Aulus Gellius «Attikai éjszakák» cz. művéből, <i>U. az</i> ...	938
Berkeszi István, Rendi országgyűléseink magyarsága, <i>Váczy János</i> ...	940
Boros Gábor, Lukianos, <i>Hittrich Ödön</i> ...	85
Csallner, Alfr., Die römische manus und ihr Verhältnis zur patria potestas, <i>Incze Béni</i> ...	937
Duda János, Gondolatok a magyar irodalomtörténet tanításáról, <i>Váczy János</i> ...	941
Divényi Gyula, Természeti képek a dalköltészetben, <i>Császár Elemér</i> ...	86
Gálfi Lőrincz, Platon tanítása a halhatatlanságról, <i>Serédi Lajos</i> ...	370
Galloovich Jenő, Kisfaludy Károly élete és irodalmi működése, <i>Gyulai Ágost</i> ...	377
Glass Ferencz, Német és magyar történeti népelemek a XVI. században, <i>Bleyer Jakab</i> ...	158
Gyiszálóvics Veszelin, Thukydides vallás-erkölcsi felfogása, <i>Serédi Lajos</i> ...	268
Hadady Géza, A gót suffixum, különös tekintettel az újfelnémet suffixumtól való eltérésekre, <i>Petz Gedeon</i> ...	88
Halász Gyula, Petőfi és Béranger, <i>Gyulai Ágost</i> ...	856
Hegyi Pál, Diogenész Laertiosz a bölcsélet eredetéről, <i>Serédi Lajos</i> ...	566

	Lap
Hollósi Rupert, A régi rómaiak művészete, <i>Findly Gábor</i> ...	83
Janicsak József, A görög ethikai gondolkodás főbb eszméi, <i>Serédi Lajos</i> ...	469
Jánky László, Eötvös «Karthausi»-ja, <i>Császár Elemér</i> ...	374
Kerekes Ernő, Czuczor Gergely «Botond»-ja, <i>Tolnai Vilmos</i> ...	855
Király Uzor, A görög dráma eredete és fejlődése, <i>Incze Béni</i> ...	763
Könye Nándor, A magyar helyesírás akadályai, <i>Balassa József</i> ...	274
Krauze Ervin, Lessing epigramma-elmélete, <i>Szegedy Rezső</i> ...	942
Kurtz Sándor, A görög és római irodalmi hagyomány hitelessége, <i>Bódi</i> ...	760
<i>Jusztin</i> ...	844
Lagger József, Mit gondolt Cicero az Istenről? <i>U. az</i> ...	941
Liszka Béla, A színészet első nyomai Kecskeméten, <i>Váczy János</i> ...	477
Madzsar Gusztáv, Két módszeres beszámoló, <i>Balassa József</i> ...	848
Marton Sándor, Juvenalis élet- és jellemrajza, <i>Incze Béni</i> ...	368
Mazuch Ede, Jellemképző eszmék és tanulságok Kölcsény írói és politikai működésében, <i>Kelemen (Wolff) Béla</i> ...	81
Mirka Antal, A gandersheimi Roswitha élete és művei, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	474
Morvay Győző, Adalékok Madách Imre életéhez, <i>Gyulai Ágost</i> ...	378
Pérényi József, Az «Oberon» nyelvezete, <i>Petz Gedeon</i> ...	570
Riszner Ödön, Szuperintendens Kis János, <i>Császár Elemér</i> ...	851
Rorák Imre, De vi ac natura participiorum latinorum syntactica, <i>Incze Béni</i> ...	858
Schneeberger Nándor, A regény technikájáról, <i>Császár Elemér</i> ...	159
Schuller R., Schulreise nach Neapel, <i>Findly Gábor</i> ...	276
Steiger Frigyes, A magyar igeidők használata, összevetve más nyelvekével, <i>Balassa József</i> ...	562
Szigethy Lajos, Miért kedvelte Horatius Sabinumot? <i>Incze Béni</i> ...	935
Vajda Károly, A halász vagy a feltámadt bölcselők (Lukianostól), <i>Hitt-rich Ödön</i> ...	367
Vietórisz József, Három ekloga Vergilius bukolikus költeményeiből, <i>U. az</i> ...	

IV. Külföldi irodalom.*

Behaghel, Geschichte der deutschen Sprache, <i>Petz Gedeon</i> ...	265
*Brunn, H., Kleine Schriften ...	287
*Codex Bernensis ed. H. Hagen ...	288
*Dieterich, K., Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache ...	288
Festa, Le odi e i frammenti di Bacchilide, <i>Hegyedüs István</i> ...	65
Grimme, F., Geschichte der Minnesinger, <i>Petz Gedeon</i> ...	153
*Helbig, Wolfgang, Führer durch die öffentl. Sammlungen klass. Alterthümer in Rom ...	768

* A csillaggal megjelölt művek a *Vegyesek* vagy a *Könyvészet* sorozatában vannak ismertetve.

	Lap
*Heronis Alexandrini opera ed. W. Schmidt	768
*Jannaris, A. N., An historical Greek grammar	288
Jurenka, Hugo, Die neugefundenen Lieder des Bakchylides, <i>Hegedüs István</i>	65
Kippenberg, A., Robinson in Deutschland, <i>Heinrich Gusztáv</i>	752
*Kirchhoff, Chr., Dramatische Orchestik der Hellenen	768
Köhler, Reinhold, Kleinere Schriften, herausg. von Joh. Bolte, <i>Heinrich Gusztáv</i>	360
*Krebsz, E., Magyarische Sprachlehre, <i>Tolnai Vilmos</i>	573
Krüger, H. A., Der junge Eichendorff, <i>Kubicsek Albert</i>	363
*Ludwich, Arthur, Die Homervulgata als voralexandrinisch erwiesen	288
Morf, H. Geschichte der neueren französischen Literatur, <i>Katona Lajos</i>	464
*Otto, W., Nomina propria latina	768
Öttering, M. St., Die Geschichte der schönen Irene in den modernen Literaturen, <i>Binder Jenő</i>	747
Reich, Emil, Hungarian Literature, <i>Palóczy László</i>	76
*Scala, R., Die Staatsverträge des Alterthums	288
Schönbach, Anton E., Das Christenthum in der altdutschen Helden-dichtung, <i>Heinrich Gusztáv</i>	260
*Schwab, Joannes, Nomina propria latina	768
Stiehler, Arthur, Das Ifflandische Rührstück, <i>Gärtner Henrik</i>	559
Thalmayr, Franz, Goethe und das classische Alterthum, <i>Schmidt Henrik</i>	73
Ullrich, H., Robinson und Robinsonaden, <i>Heinrich Gusztáv</i>	752
Wilamowitz-Moellendorf, Griechische-Tragödien, <i>Sebestyén Károly</i>	557
*Wilcken. U., Archiv für Papyrosforschung und verwandte Gebiete	287

V. Budapesti Philologiai Társaság.

A Társaság XXIII. közgyűlése 1899 jan. 11.	160
I. Elnöki megnyitó beszéd, <i>Ponori Theurewk Emil</i>	160
II. Titkári jelentés, <i>Füldözy Ernő</i>	176
III. A pénzvizsgáló bizottság jelentése	180
IV. Jegyzőkönyv a közgyűlést megelőzőleg tartott választmányi ülésről	184
V. Jegyzőkönyv a közgyűlésről	185
Felolvasó és választmányi ülések 91, 184, 281, 382, 478, 572, 860,	947
A Társaság tagjai	963

VI. Vegyesek.

Adalék Hugo Károly bibliographiájához, <i>Havas Adolf</i>	383
A Közlöny I—XX. kötetének tárgymutatója, <i>Petz Gedeon</i>	93
Amyclæ-Schilda, <i>Katona Lajos</i>	187

	Lap
A «Henriások» cz. cikkhez, <i>Teveli (Maurer) Mihály</i>	955
A «Nagy képes világtörténelem» második kötetéről, <i>Gyomlay Gyula</i> ...	947
A német hősmonda, <i>Heinrich Gusztáv</i>	186
A philologia halottjai 1898-ban	286
Arany Jánosnak «Az ünnepontók» cz. balladája, <i>Katona Lajos</i> ...	954
Arany «Szondi két apródja»-nak egy kifejezése, <i>Tolnai Vilmos</i> ...	383
A tejárló menyecske, <i>Katona Lajos</i>	572
A Toldi-mondához, <i>Heinrich G.</i>	954
Az Artus-mondakör népszerűsége, <i>Katona Lajos</i>	479
Az «Igaz Barátság Tüköré»-hez, <i>Schmidt Attila</i>	862
Az «Ósanya» színhelye, <i>Heinrich G.</i>	951
Corneille «Cid»-jéről, <i>U. az</i>	953
Damon és Phintias, <i>U. az</i>	952
Egy kis helyreigazítás (Ad Petron. Satyr. c. 46), <i>Katona Lajos</i> ...	188
Egyház és színház, <i>Heinrich G.</i>	953
Heine első verse, <i>Hartmann János</i>	284
Helyreigazítás, <i>Bódis Juszti</i>	190
Helyreigazítás, <i>Cserép József</i>	286
Helyreigazítás, <i>Lipóczi Keczer Géza</i>	574
Helyreigazítás, <i>Bartha József és Heinrich Gusztáv</i>	956
Hibaigazítás	93, 192, 957
Kiadatlan Csokonai-kéziratok, <i>Kardos Albert</i>	189
Könyvészet 95, 192, 287, 384, 480, 575, 767, 864,	957
Lessing Dramaturgiájához, <i>Heinrich Gusztáv</i>	862
Magyar nyelvtan németek számára, <i>Tolnai Vilmos</i>	573
Mikor került Ludas Matyi színpadra? <i>Kardos Albert</i>	189
Mikor került Ludas Matyi színpadra? <i>Bayer József</i>	284
Minna von Barnhelm-hez, <i>Heinrich G.</i>	952
Némethy Géza, De libris Amorum Ovidianis	186, 767
— Spicilegium criticum in Firmico Materno astrologo	93
Német Iréne-regény, <i>Heinrich Gusztáv</i>	92
Név- és tárgymutató	959
Nulla dies sine linea, <i>Pecz Vilmos</i>	283
Petőfi és Ovidius, <i>Havas Adolf</i>	478
Philologiai programmértékezések, 1897/8	95
Ráday Gedeon és a fagyalt, <i>Tolnai Vilmos</i>	480
Schiller és Plutarchus, <i>Heinrich Gusztáv</i>	282
Schiller «Wallenstein»-járól, <i>U. az</i>	862
Wieland és Achilles Tatius, <i>U. az</i>	861
Walther von der Vogelweide Tegernseeben, <i>Récsei Viktor</i>	863

LIVIUS ÉS TACITUS.

I.

A haldokló és már elpusztult köztársaság két írójának morális és politikai fölfogását akarom e sorokban párhuzamba állítani. Két nagy, de ellentétes viszonyok közt élt íróét, kik azonban egy pontra szegzik tekintetöket, a *respublica libera* nagy alakjaira s ezek tettei számukra a mérővessző, melyhez koruk tetteit szabják, ezek tettei a tükör, melyet kortársaik elé tartanak, hogy lássák, hol voltak s hová sülyedtek.

Mindketten belátták, hogy a történelemnek megvan a maga valláserkölcsei, politikai jelentősége; belátták, hogy sokat megért a jelenben, a ki megtanult a multon elmélkedni, s elmélkedésének eredménye megváltoztathatja állásfoglalását a jelenben, fölfogását a jelenről.

Livius ezt a hatást nem annyira elmélkedésekkel, figyelmeztetésekkel akarja elérni, mint inkább a cselekvők és cselekvények élénk rajzaival lelkesít az erényekre; fölkelti iratával az olvasóban az isteni hatalom érzetét s beleheli művébe azt a meleget, gyöngédséget, erőt, mely önmagát áthatá. Nemes kedélylyel ragyogó képzelőtehetséget s kitűnő elbeszélőképességet egyesítve megvalósítá, a mit Quintilianus kíván a történelemirótól, hogy ne annyira ad probandum, mint inkább ad narrandum írjon.*)

Tacitus előadásmódja más. Nem kevésbé lelkesedik ugyan a régi római erényekért, mint Livius, de ő nem csalogatja a múlt szép példáival az olvasót, hogy ezeket kövesse, hanem a jelen sivárságát tárja föl előtte, hogy visszaborzadjon, a jelen romlottságát látva megérezze, hogy a tisztább légkört, mely az elmúlt időkben volt az államban, a jelen viszonyai között is látni, élvezni kellene.

---

*) Instit. Orat. X, 1, 31.

Maga a kor, melyben a két író munkálkodott, megmagyarázza a hatás e két különböző módjának okát. Livius korában az államviszonyok nem olyanok, hogy okai lennének akár a politikai, akár az erkölcsi romlásnak. Octavianus, ki békét szerez a római államnak a polgárháborúk százados bajai, veszedelmei után, nem igen bolygatja az államkormányzat régi formáit s nem szigorú azokkal szemben, kik magasztalják a szabadságot s vágyódnak a már nem levő után. Bizonyos függetlenséget enged az egyeseknek gondolataiknak, érzelmeiknek kifejezésében. Az az idő sem következett még be, hogy törvénnyel kelljen gondoskodni, hogy Róma legnemesebb családjainak hölgyei a prostituáltak lajstromába ne irassák magukat.

Bár nem lehet a császárkort oly romlottnak fölfogni, mint közönségesen föl szokták fogni, tény az, hogy az Octavianus visszaszerezte nyugalmi idő alatt politikailag s erkölcsileg nagy hanyatlás áll be a császárkorban. A nyugalom ára nagy volt, a szabadság. Rómának amúgy sem erős vallásos érzéke — nem ugyan a köznépnél, de a vezető szellemeknél — megfogyatkozik, erkölcsi önérzete elvész, szolga módra meghunyászkodik a princeps akarata előtt. Csönd lesz az államban.

A romlás azonban már Livius korában mutatkozik. Láttá, hogy a fényűzés, kapzsiság, tobzódás kezdi elfogni az embereket s azért jól esik viszagondolnia ama időre, *qua nulla virtutum feracior fuit.*¹⁾ Azért mondja, hogy *«ego hoc laboris præmium petam, ut me a conspectu malorum, quæ nostra tot per annos vidit ætas, tantisper certe, dum prisca illa tota mente repeto, avertam, omnis expers curæ, quæ scriptionis animum etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere posset.»*²⁾ Pedig nem akarta elfordítani szemét a múlttól, hisz ott volt az igazi római virtus. Erre kell a rómaiak tekintetének is irányítva lenni. *«Ad illa mihi pro se quisque acriter intendat animum, quæ vita, qui mores fuerint, per quos viros quibusque artibus domi militiæque et partum et auctum imperium sit; labente deinde paulatim disciplina velut desidentis primo mores sequantur animo, deinde ut magis magisque lapsi sint, tum*

---

¹⁾ Præf. 12. *Nuper divitiæ avaritiam et abundantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi invexere.*

²⁾ Præf. 5.

ire cœperint præcipientes, donec ad hæc tempora, quibus nec vitia nostra, nec remedia pati passumus perventum est.»¹⁾]

De a baj nem teszi Liviust gyávává; bizik nemzete jövőjében, bár rosszak a jelen viszonyai. Azt tartja, hogy nincs oly rossz nép, mely meg nem javulhatna; főleg pedig hitte ezt saját honfitársairól. Hitte, a mit P. Scipio ajkaira adott a pun háboru idejéről, a saját koráról is.²⁾ A mint akkor in ruina rerum stetit una integra atque immobilis virtus populi Romani, úgy tesz ez most is, midőn az anyagi romlás helyett az erkölcsi fenyegeti népét. Mivel meggyőződése, hogy az ember szabad, az erény és a bűn az ő műve, nem hitte, hogy a római nép ne akarja gyakorolni a római erényeket, a temperantia, fortitudo, iustitia erényét, melyeknek erejében bizva mondotta egykor G. Mucius: «Et facere et pati fortia Romanum est.»³⁾ De azért is hitte, hogy hazája a régi dicsőség fényében fog ragyogni, mert lelkes híve levén a traditio-szentesítette néphitnek, nem vonta kétségbe, hogy az istenek akarata, mely kijelenté, hogy Róma állani fog a századok veszedelmei közt s ura lesz a földkerekségnek, teljesedésbe megy.⁴⁾ Pedig ezen cél magával hozta a népnek a régi erkölcsökhöz való visszatérését.

Ehhez szükséges a régi, erős hit is. A mint magára nézve kimondja, hogy «mihi vetustas res scribenti, nescio quo pacto anticus fit animus, et quædam religio tenet, quæ illi prudentissimi viri publice suscipienda censuerint, ea pro indignis habere quæ in meos annales referam»⁵⁾ és épen ezért egész bizalommal sorolja föl a csodajeleket,⁶⁾ mert ilyenekkel mutatják meg az istenek az akaratukat: úgy másokban is megvárja, hogy a vallás legyen tetteik alapja, bár arany középúton haladva leszólja azokat, kik mindenben az istenek intését keresik.⁷⁾ Pedig mindenben annál kevésbé

¹⁾ Præf. 9.

²⁾ Lib. XXVI, 41, 12.

³⁾ II, 12, 9.

⁴⁾ I, 16, 7. Abi nuntia, inquit (Romulus), Romanis, caelestes ita velle, ut mea Roma caput orbis terrarum sit: proinde rem militarem colant, sciantque et ita posteris tradant, nullas opes humanas armis Romanis resistere posse.

⁵⁾ XLIII, 13, 1—2.

⁶⁾ Cf. XXI, 62, 1—6., XXII, 8—13., XXXIII, 13, 3—8.

⁷⁾ XXVII, 23, 1—5. Minimis etiam rebus prava religio inserit deos.

lehet isteni ítést látni, mert az isteneken is uralkodik a szükségesség, a fatum, mely ellen nem tehetnek semmit.¹⁾

Az embert azonban oly magasra helyezi, hogy a fatum hatalma alól is kiveszi, midőn azt mondja, hogy az ember szabad, az erény s a bűn az ő műve, csak ezek jutalmazása, illetve büntetése van felsőbb hatalomra bízva.²⁾

És éppen az embernek ezen szabad cselekvése nyújt neki, mint említők, reményt, hogy a római nép újra ősei útjára tér. Tehát bizalma van a jövőben! Tacitusnál e reménynek csak halvány fénye tűnik föl.³⁾

Nem látja ugyanis Tacitus azt az alapot, melyen az állam épületének állania kellene, a függetlenséget s becsületességet. Mit várhat, mikor a senatorok szinte rohannak a szolgaságba, mikor azok, kik állásuknál, vagyonuknál fogva tehettek volna valamit, csak azon vannak, hogy hizelegjenek a princepsnek.⁴⁾ Most, midőn a régi szabadságnak csak emléke élt már, az emberekből eltűnt a régi erkölcs; a megváltozott állapotokkal megváltoztak az emberek is.⁵⁾ Hisz már maga a princeps megbotránkozott az alacsony szolgaságon!⁶⁾ Hozzá még mennyi alacsonyság járt e szolgasággal, mennyi sötétség jött az egykori fény helyett. Elpusztultak a régi erkölcsök, a családi élet tisztaságát a házasságtörések, a harszi edzettséget puha kényelem és kéjelgések, a becsületet vádaskodások, a barátságot árulkodások, a biztonságot számkivetés és gyilkosságok, a senatorok méltóságteljes tekintélyét szolgálai meghunyászkod-

¹⁾ Lucius Lentulus ajkaira adja e szavakat: Pareatur necessitati, quam ne dii quidem superant.

²⁾ XXV, 6, 6. Si non deum ira, nec fato, cuius lege immobilis rerum humanarum ordo seritur, sed culpa perimus ad Cannas, cuius tandem ea culpa fuit? XXVII, 45, 10—12. Respondere Africanum placuit. Is in hunc modum locutus fertur: «Romani ex iis, quæ in deum immortalium potestate erunt, ea habemus, quæ dii dederunt; animos, quæ nostræ mentis sunt, neque secundæ res extulerunt, nec adversæ minuerunt.»

³⁾ Ab exc. d. Aug. l. I, 7.

⁴⁾ Ibid. III, 65. Tempora (Tiberii) adeo infecta et adulatione sordida fuere, ut non modo primores civitatis, quibus claritudo sua obsequiis protegenda erat, sed omnes consulares, magna pars eorum, qui prætura functi, multique etiam pedarii senatores certatim exurgerent foedaque et nimia censerent.

⁵⁾ Ab exc. d. Ang. l. I, 3. és 4.

⁶⁾ Ibid. III, 65. Memoriam proditur Tiberium quotiens curia egrede-

dás váltá föl.¹⁾ Igaz, hogy nem kell azt hinní, hogy a jelen teljesen sivár, mert hisz nincs oly szerencsétlen kor, melyben valami jó nem volna.²⁾ de nem elég arra, hogy megnyugvást nyújtson.

Hozzá az istenek is ellenséges érzülettel vannak a római nép iránt, csak büntetni akarnak.³⁾ Megingott Tacitus hite, midőn látta, hogy a mindinkább erőszakosabbá váló principatus a leg-nemesebbeket is összetöri, ha útjába kerülnek, míg a gaz hizel-gőkre szerencse vagy legalább is késő büntetés vár.

De azért Tacitus — bár vannak, kik állítják — nem tagadta meg az istenséget. Hogy magát a vallást, az ősi hitet, az állam alapjának tartotta, abból is megtetszik, hogy a keresztényekről úgy nyilatkozik, hogy *propter exitiabilem superstitionem* et per flagitia invisí et odio generis humani sunt convicti; mert ellenkezik hitük az államvallással, azért mondja hitüket rosznak.⁴⁾

Hogy meg magát az istenséget nem tagadta, azt munkájának nem egy helye bizonyítja. Bár zavarosan fejezi ki nézetét s nem igen látszik meg, a mit Nipperdey vél, hogy az istenséget szelle-minek s egységesnek fogta föl,⁵⁾ hitte, hogy az istenektől származ-nak a csodajelek, hogy nagy a jóságuk, hatalmuk, győzelmet adnak;⁶⁾ a prodigiumokról hiszi, hogy jelzik a bekövetkező bajok-at,⁷⁾ úgy látszik, a haruspiciumot is lehetségesnek tartotta,⁸⁾ a csodák lehetőségét pedig nemcsak nem tagadja, de nyilatkozata egyenesen arra vall, hogy hisz bennök.⁹⁾ Hogy pedig e jelekkel

---

retur, Græcis verbis in hunc modum eloqui solitum: O homines ad servi-tutem paratos! Scilicet etiam illum, qui libertatem publicam nollet, tam proiectæ servientium patientiæ tædebat.

¹⁾ Ibid. IV, 33. et Hist. I, 2.

²⁾ Non tamen adeo sterile virtutibus sæculum, ut non et exempla bona prodiderit (Hist. I, 2.). Cf. Ab exc. d. Aug. II, 88. et Hist. IV, 74.

³⁾ Hist. I, 3. Adprobatum est, non esse curæ diis securitatem nostram, esse ultionem.

⁴⁾ Ab exc. d. Aug. XV, 44.

⁵⁾ Einleitung, p. XIV (az 1864-ki 4. kiadás szerint). A jeles francia historikus, Duruy, az institut tagja, egyenesen kétségbe vonja, hogy Tacitusnak valamelyes hite lett volna. V. ö. Duruy-Hertzberg, Gesch. des röm. Kaiserreiches, III, 517. l.

⁶⁾ Ab exc. d. Aug. XVI, 13., XII. 43. Hist. III, 33., IV, 78.

⁷⁾ Ab exc. d. Aug. XV, 47. Hist. I, 18., II, 50.

⁸⁾ Hist. I, 27.

⁹⁾ Ibid. IV, 78. Erre mutat befejezése: Utrumque (miraculum Vespa-

kévésbbé figyelmeztetik az istenek az embereket, annak oka ezekben rejlik, mert ha erkölceik jobbak volnának, az istenek is kegyeseknek mutatnák magukat.¹⁾

Tehát Tacitus épen nem tesz úgy, mint Thukydides, kinek az istenek folytonos beleavatkozása a történelembe terhére volt, sem úgy mint Polybios, kinek szintén nem kellett, hanem, ha nem is naiv bizalommal, mint Livius, hisz bennök.

Hogy Livius hite, bizalma erősebb, annak megvan a politikai háttere. Ő a népnek az istenekhez való mentől erősebb hitétől várja, hogy a tiszteletökért hálás istenek fölkeltik a népben a *prisca virtus*-t, melyről egészséges erkölcsi érzéke átérezte, hogy alapja az állam nagyságának. Igen helyesen mondja Weissenborn, hogy Livius erkölcsi, vallásos meggyőződése szoros kapcsolatban van patriotismusával, kölcsönösen ápolják, emelik egymást.²⁾ Mint bölcséletileg is képzett fő észrevette a kettő közt a kapcsolatot. De saját foglalkozása is rávitte, hogy a kapcsolatot, mely az erkölcsi emelkedetség s az állam emelkedése közt van, észre vegye.

Látta, hogy az erkölcs hanyatlásával miképpen *ire cœperint Romani præcipites, donec ad tempora, quibus nec vitia nostra, nec remedia pati possumus, perventum est*,³⁾ és ezzel szemben látta, hogy az egyszerű erkölcsökkel megedzett nép tette nagygyá a pásztorok alapította Rómát, melyet az erkölcsös nép honszeretete mentett meg a punokkal vívott hosszas ádáz küzdelmekben.

Livius a nép derékségéhez füzi az állam nagyságát. Nyilván megvallja, hogy művét azon erkölcsi czélzattal írja, hogy polgártársai okulván, különbekké váljanak.

Hogy segítségökre legyen, példákat tár szemök elé a régi *respublica libera* nagy alakjaiban. Ezek Livius ideáljai. Ezek a haza jólétét tarták szemök előtt, ezekben voltak meg a római jellemből fejlődő erények, ezeket védelmezték, segítették az istenek az állam kormányzásában.

Természetes, hogy Livius nem szeret gondolkodni sem más alkotmányról, mint melyet a *respublica libera* élvezett s melyet a

siani) qui interfuere nunc quoque memorant, postquam nullum mendacio pretium.

¹⁾ Ibid. III, 72. Propitiis, si per mores nostros liceret, deis...

²⁾ Az 1866-iki 4. kiadás bevezetésének 15. l.

³⁾ Præf. 9.

néphit s az ehhez ragaszkodó Livius is szeretett örökösnek gondolni.

Szabadon akartak élni,¹⁾ már pedig a királyságról az volt a véleményök hogy az nem szabadság. Épen úgy gondolkodott Livius is, mint azok a rómaiak, kikkel a Tarquiniusokat pártoló Porsinnának ezt üzenteti: «Nincs Rómában királyság, hanem szabadság.»²⁾ Miként egykoron magasztalták a smyrnaiakat, hogy inkább bármit hajlandók voltak eltérni, semhogy király uralkodjék rajtok,³⁾ úgy ő is mindent inkább akart mint királyságot. A saját s a római nép nézetét fejezi ki Livius, midőn a rhodosi követség szónokával e szavakat mondhatja: «Ceterum non animi nostri, patres conscripti, nos, sed rerum natura quæ potentissima est disiungit, ut nos liberi etiam aliorum libertatis causam agamus, reges serva omnia et subiecta imperio suo esse velint.»⁴⁾

Bizonysra vehető, hogy Livius észrevette, hogy Augustus uralma a köztársaság üres czíme, külső színe alatt már királyság, de azért becsülésre méltó bátorsággal írja hogy a király név lehet ugyan máshol nagy, tisztelt, de Rómában tűrhetetlen⁵⁾. Mintegy okadatolja ez állítását, midőn művének egy másik helyén azt mondja: «Natura inimica inter se esse liberam civitatem et regem.»⁶⁾ Pedig a libertas egybeolvadt a római nép gondolkozásával s vele együtt szeretete tárgya a res publica libera, mely a libertas-t meghozta s tűrhetetlen a király cím, mely épen a libertas-t fenyegeti.

Kényür számba ment a res publica libera-ért s az abban történt haladás- és terjeszkedésért lelkesülő Livius szemében a rex, de azért legkevésbé sem lelkesedik a köztársaság minden alakjáért. Így már oly állapotokat, melyekben Athen jutott Perikles halála után, nem ohajt; épen úgy nem vágyik a demokratia azon neme után, melyet Aristoteles Politeia-jában *δηλοκρατία*-nak, csöcselékuralomnak nevez. Nem; Livius az általános népuralom eszméjének nem barátja. Tudja, hogy a nép, hatalomra jutva, nem tud vele élni, mert ea natura multitudinis est: aut servit humili-

¹⁾ Ab urbe cond. I. II, 15, 3.

²⁾ U. o. és II, 2, 3., II, 2, 7.

³⁾ XXXVII, 54, 2.

⁴⁾ XXXVII, 54. 6.

⁵⁾ XXVII, 19, 4.

⁶⁾ XLIV, 24, 2.

ter, aut superbe dominatur; libertatem, quæ media est, nec spernere modice, nec habere sciunt.¹⁾

Már pedig, ha a nép a szabadsággal észszerűen nem tud élni, akkor kormánya ingatag, folytonos belzavarokat okoz s nem nyújt semmi biztosítékot a jövőre. Különben is Livius a népet sokkal alacsonyabbnak tartja, hogysem rá lehessen bízni a kormányt²⁾. Hozzá az is bizalmatlanná teszi a nép iránt, hogy az *aura popularis* gyorsan változik s nem józan szabadságszeretetében még azt is szabadsága veszélyeztetőjének tartja, a ki azt megszerzé neki, királyságra törekvésről vádolja azokat, kik elűzték a királyokat vagy javukat akarják.³⁾ A nép az igaz szabadságot, mely a *senatus* és *magistratus* tiszteletében, az ősök szokásainak és intézményeinek megtartásában, a fegyelem becsülésében áll, nem akarja megtartani.⁴⁾

Nem is a néptől várja, hogy a szabadság fönmaradására alkalmas kormányt fog szervezni. Ezt, úgy látszik, tanulva a polgárháborúk zűrzavaraiból, féktelenségéből, egy embertől várta. Ez az ember Pompeius volt. Tőle várta, hogy mérsékelt aristokratikus kormányt alakít s azért magasztalta azt olyannyira, hogy Augustus «Pompeianus»-nak nevezte⁵⁾ s ezért mondta, Seneca állítása szerint, Cæsarról: *in incerto esse utrum illum magis nasci rei publicae profuerit, an non nasci.*⁶⁾ Hogy gyakorlatilag meg volt-e győződve, hogy Augustus uralma szükséges az államnak s így az általános áramlatot követve tulajdonképpen ennek célját szolgálta-e; hogy segítette-e Augustust, mert megérté a jelent, hogy a nép állapota kikerülhetlenné tette az egyeduralmat s e meggyőződése alapján tevékeny részt vett-e a monarchia megalakításában, miként Peter és Duruy vélekednek,⁷⁾ az nagyon is problematikus kérdés. Lehet ugyan, hogy most, mikor a hatalom Augustus, kezébe jutott, ismét olyanformán gondolkozott, mint mikor a királyok elűzése után azt mondja Brutusról: «Brutus idem, qui tantum gloriæ Superbo exacto rege meruit, pessimo publico id facturus fuerit, si libertatis

¹⁾ XXIV, 25, 8.

²⁾ XLII, 30, 1.

³⁾ II, 7., 6—7., II, 7, 9.

⁴⁾ V. ö. Appius Claudiusal elmondott beszédének végét, V, 617.

⁵⁾ Tacitus, *Ab exc. d. Aug.* IV, 34.

⁶⁾ *Nat. Quæst.* V, 18.

⁷⁾ *Geschichte Roms*, II, 133. és Duruy-Hertzberg, II, 325. l.

immaturæ cupidine priorum regum alicui regnum extorsisset. Quid enim futurum fuerit, si soluta regis metu agitari cœpta esset tribunicis procellis . . . »,¹⁾ lehet, hogy félve gondolt arra, hogy Augustus bukásával újra beállanak a belháborúk, de már a menyire művében megtetszik, szíve egészen a köztársaság alkotmányáért dobog, az előtte a kíváncsóság, szóval felfogása köztársasági.

Tacitus e tekintetben ellentéte Liviusnak. Tiszteletteljes szeretettel viselkedik ugyan a régi res publica libera iránt, melynek erényeit a maga korában igen szeretné látni, de a köztársaság, mint ilyen, szerinte már nem alkalmas korában. Elméletileg szeretné ugyan, ha aristokratikus köztársaság lenne, melyből éppen úgy ki volna zárva a regia libido, mint a vulgi sævitia, de a viszonyok erre semmi reményt nem nyújtanak.

Igaz, hogy a romlottság ama disztelen képei, melyeket maga körül látott, megannyi ok, hogy ne tessen Tacitusnak a jelen állapot s a principatus azon neme iránt, mely alatt ily csúfossá váltak a belviszonyok, ne lelkesedjék.

Nem volt mereven «laudator temporis acti» s nem lehetne róla azt mondani, hogy az előtte esett korszakot aranykorhoz hasonlítja, mi csupán képzeletében létezett; Macaulay, a modern író, ily emberekről mondja, hogy elfajulásról, hanyatlásról beszélhetnek . . . de senkinek sem fog komor reménytelen színben tűnni föl a jelen, ha a múlttól helyes ismeretet szerzett. Tacitust nem lehet ezek sorába emlegetni. Nyilván megvallja: minden korban lehet dicsőretre méltót találni, csak bele ne élje magát valaki a jelenről megfélelkezve a múlt idők magasztalásába.²⁾

Tudta Tacitus, hogy elmúlt már az idő, melyben a köztársaság visszaállításáról lehetett gondolkodni. Ha reménykedtek is Tiberius előtt Drususban, Tiberus alatt Drusus fiában, Germanicusban, hogy ezek segítségre lesznek a régi állapot visszaállítására; ha voltak is könnyen lelkesülő férfiak, kik várták, már a cselekvés pillanatát is: Tacitus tudta, hogy res publica libera számára nincs többé talaj.³⁾

Az előző idők elvették bizalmát, hogy vegyes kormányhata-

¹⁾ II, 1, 3.

²⁾ Hist. I, 2. és Ab exc. d. Aug. II, 88. Vetera extollimus recentium incuriosi. Ibid. III, 55. Nec omnia apud priores meliora, sed nostra quoque ætas multa laudis et artium imitanda posteris tulit.

³⁾ Ab exc. d. Aug. I, 33., II, 82., Suetonius Claud. 1.

lom létesülhet; tudta, hogy nincs mód rá, hogy az előkelők s a nép együtt uralkodjanak; nam cunctas nationes et urbes populus ant primores ant singuli regunt: delecta ex iis et consociata rei publicæ forma laudari facilius, quam evenire, vel si evenerit, haud diuturna esse potest.¹⁾ Polybios ezért a kormányformáért lelkesedett, ily vegyes hatalmat tartott alkalmasnak és kívánatosnak a római nép számára; Tacitus belátta ennek időszerűtlenségét.

Másik kormányformának kínálkoznék a népuralom. Ámde ha a vegyes kormány lehetetlen, akkor a népkormány még csak nem is kívánatos; sőt általában azok is, kik a népre támaszkodva akarják maguknak megszerezni a hatalmat, szigorú megítélésre találnak Tacitusnál. A Gracchusok, Saturninusok turbatores plebis az ő szemében; Sulla uralma éppen nem kedves előtte, mert kegyetlen volt s hatalomvágyának föláldozta a szabadságot. Pompeiust — kiért Livius lelkesedett — nem tartotta jobbnak ezeknél, hanem hasonlóknak, de a ki jobban el tudta rejtteni szándékait.²⁾ De meg a nép olyannyira lehanyatlott, elaljasult, hogy arra nem is lehetne már támaszkodni; nincs ereje, mulatság kell neki, nem pedig munka, mely erő kifejtést kíván.³⁾

Elméletileg, mint említők, az aristokratikus köztársaság híve volna, de korában ezt megvalósíthatlannak tartotta. Ismerte kora előkelőit s ismeretes, mily élesen ostromozza kora aristokratáit. Lehet, hogy igaza van Nissennek, midőn azt tartja, hogy Tacitus a ciceroi kor lelkes híve, az akkori senatus-párt előharczosai a kedves emberei, de egyszerűen laudator temporis acti-nak, mint Nissen teszi, nem nevezhető, s azt sem mondhatjuk el vele, hogy történelme nem római történelem, hanem a római arisztokraták elnyo-

¹⁾ Ibid. IV, 33.

²⁾ Hist. II, 38. Vetus ac iam insita mortalibus potentia cupido cum imperii magnitudine adolevit, erupitque.... Mox e plebe infima C. Marius ex nobilium sævisissimus L. Sulla, victam armis libertatem in dominationem verterunt. Post quos Gn. Pompeius occultior, non melior. Ab exc. d. Aug. IV, 27. Leges... per vim latæ sunt. Hinc Gracchi et Saturnini turbatores plebis.... (Sulla dictatore) iam non modo in commune, sed in singulos latæ quæstiones et corruptissima re publica plurimæ leges.

³⁾ Hist. I, 4. A népuralmat mindamellett eléje helyezi a paucorum dominationnak, mert közelebb áll a szabadsághoz, míg az a regia libido-val rokon. Ab exc. d. Aug. VI, 42. V. ö. ibid. I, 29.

másának története a cæsares alatt.¹⁾ Helyesen jegyzi meg Peter, hogy az ily értelmű aristokratikus fölfogással ellentétben áll Tacitus művének egész czélzata s magának az Ab exc. d. Aug. III, 25—28. fejezeteinek áttekintése meggyőzheti a pártatlan szemlélőt, hogy kár ily vádakkal fölkelni Tacitus ellen.²⁾ Sokkal beavatottabb Tacitus kora arisztokraciájának viszonyaiba, hogysem azoktól várna valamit.

Nem vár, mert hisz abban is, hogy princepszek olyanokká váltak, hogy nyugodtan parancsolhatták, sőt szemlélhették a gaztetteket,³⁾ hogy még a jó hír is veszélyt hozott,⁴⁾ hogy a regia potestas regia libidová fajult, nem egyedül a princepszek a bűnösök, hanem megromlott, hizelgő környezetök, mely haszon- és kegyeléséből helyesli az uralkodók legsztelenebb tetteit is.

A principatushoz fordul tehát, melyet a viszonyok illetén alakulása közt egyedül lehetségesnek, sőt szükségesnek tart. Mig Livius reménységei a köztársasági kormány nyal járt szabadságra irányulnak s a király czím sem kedves szó fülének, addig Tacitus belátja, hogy a viszonyok, a béke érdeke azt követelik, hogy egynek kezében legyen a hatalom.⁵⁾

Ez szükséges; a törekvések csak arra irányulhatnak, hogy korlátokat szabjanak az önkényes uralomnak, de nem arra, hogy principatus ne legyen. A régi időket lehet csodálni, lehet dicsérni, de a jelen állapotokat kell követni. Igen, kérni kell az isteneket, hogy az az állapot, melyben «Nerva Cæsar res olim dissociabiles miscuit principatum ac libertatem, augetque quotidie felicitatem imperii Nerva Traianus»⁶⁾ örökös legyen s az eddig ritka szerencse, hogy oly idő áll be, «ubi sentire, quæ velis et, quæ senties, dicere licet,»⁷⁾ állandó legyen, szóval kérni kell az isteneket, hogy jó uralkodókat adjanak, de ha nem adnak, akkor le kell számolnia kinek-kinek a viszonyokkal s *akármilyen a princeps, el kell tűrni.*⁸⁾ Ha a

¹⁾ Sybels Hist. Zeitschrift, Bd. 23 (1868): Ueber den gegenwärtigen Stand der röm. Kaisergeschichte.

²⁾ Eml. műve III, 606. l.

³⁾ Agric. 45.

⁴⁾ Hist. I, 2. V. ö. Ab exc. d. Aug. I, 4., I, 7., III, 65.

⁵⁾ Ab exc. d. Aug. I, 9., IV, 33. Hist. I, 1.

⁶⁾ Agr. 3.

⁷⁾ Hist. I, 1.

⁸⁾ Hist. IV, 8. Se meminisce temporum, quibus natus sit, quam civi-

princepsnek hibái vannak, ne a múlt fényében sütkérezzenek s a múlt nagyságán ábrándozzanak, hanem arra törekedjenek, hogy derék, becsületes férfiak közbejöttével ezen bajokat eltávolítsák.¹⁾

Az ily derék és becsületes férfiak közbejöttére van szükség, mert ezek munkássága lesz biztosíték, hogy nem áll be oly állapot, mint már volt, hogy a nép és senatus viszályban van, a törvények biztosítékot nem nyújtanak, hanem a megvesztegetések s erőszak vannak napirenden.²⁾

A nemes jellemek környékezzék a princepsset, igyekezzenek kegyét megnyerni, hogy így befolyást gyakorolhassanak rá s oly tanácsok keresztülvitelére bírják, melyek úgy az államnak, mint az egyeseknek hasznára válnak.

Szóval Tacitus meg volt győződve a principatus szükségességéről s nem új kormányformától, nem valami mérsékelt arisztokratikus vezetőktől vár boldogságot, mint Livius, hanem attól, hogy a princeps úgy kormányozzon, hogy a principatus megférjen, miként Nerva s Traianus alatt, a szabadsággal. Nagyon helyes tehát Nipperdey fölfogása, midőn Tacitus művének célját abban látja, hogy meg akarta győzni a princepsset s a polgárokat, hogy közös, egyöntetű, egy célra törő munkálkodásra van szükség.³⁾

Nem akar Tacitus izgatni az egyeduralom ellen, sőt enyhíteni akarja az ellentéteket azzal, hogy rámutat, hogy bizodalmasabban s barátságosabban kell a princepsnek és senatusnak egymással érintkeznie; hogy *becsületes* engedelmességgel kell viselkedni a princeps iránt s akkor — ha a princepsset igazán jó tanácsosok veszik körül — fönmarad, illetve újra földerül Nerva s Traianus korszaka, mely Tacitus szemében a principatus ideálja.

II.

Míg Livius és Tacitus politikai nézeteiben végső elemzésben nagyobb eltérés mutatkozik, addig vallás-erkölcsi nézezeik számos pontban meglepően találkoznak. Kétségtelen bizonyosága e körül-

---

tatis formam patres avique instituerint: ulteriora mirari, praesentia sequi, bonos imperatores voto expetere, qualescunque tolerare.

¹⁾ Ibid. IV, 74. Vitia erunt, donec homines: sed neque hæc continua et meliorum interventu pensantur.

²⁾ Ab exc. d. Ang. I, 2.

³⁾ Einleitung, XXVIII. 1.

mény annak a ténynek, hogy Róma vallásos gondolkozásmódja kevésbé volt kitéve a változásoknak; pedig oly államban, hol az államvallás a politikai helyzettel oly szoros kapcsolatot mutat, azt várnök, hogy a politikai helyzet megváltozása a vallásos fölfogásban is jelentékeny különbséget idéz elő.

Kétségtelen, hogy van változás, de nem oly eltérő, mint gondolnók s éppen ezen körülmény emeli a jelentőséget annak, hogy Livius és Tacitus ez irányú fölfogására is kiterjeszszük az összehasonlítást.

Liviust gyöngédsége, bizonyos fokú naivsága fölötté alkalmassá teszi, hogy midőn a mesés őskor politikai eseményeit leírja, egyszersmind annak a kornak a szeretetétől indítva a vallásos fölfogását is magáévá tegye s a maga egyszerű, folyamatos nyelvén elénk adja.¹⁾

Tacitus már erősebben gondolkozó fő, kit a vallásos eszmék sem tudnak annyira befolyásolni, hogy ezeket is bizonyos bírálat alá ne vesse.

Livius éppen azért, mert teljesen átérzi s átéli a múlt nagyságával kapcsolatos vallás-erkölcsi felfogást, ezt munkájában is kifejezésre juttatja; ezért jogosult Weissenborn állítása,²⁾ hogy Livius politikai s vallásos nézetei szoros összefüggésben vannak.

Valóban, annyira összefügg nála a vallás-erkölcsi s politikai állapot, hogy egyik kora előzőjének tarthatjuk annak az iránynak, mely a «De civitate Dei» és a «Gesta Dei per Francos» cz. művekben megnyilatkozik.

Livius nagyon beleviszi az istenek határozatát az események ilyen vagy olyan fejlődésébe. A mit Romulus szájába ad: «Abi, nuntia, cælestes ita velle, ut mea Roma, caput orbis terrarum sit: proinde rem militarem colant sciantque et ita posteris tradant, nullas opes humanas armis Romanis resistere posse»³⁾, az említett gondolat hűséges kifejezője.

Úgy tartja, hogy az intések, csodajelek azon eszközök, melyekkel az istenek megjelentik a jövőt. Nem is mulasztja el, hogy föl ne hozza, hol, mily jelek mutatkoznak valamely nagyobb esemény előre vetett árnyékaképpen.⁴⁾

¹⁾ Schanz, Gesch. d. röm. Litt. 186. l.

²⁾ V. ö. Einleitungja 15. l.

³⁾ Ab urb. cond. L. I, 16.

⁴⁾ V. ö. XXI, 62., XXII, 1., XXXII, 13. cet. — XXXIII, 13, 1. Non

De azért, a maga felfogása szerint bírálva eljárását, nem volt babonás, hogy mindenben csodát akarjon találni. Az arany közép-
uton áll: a mint leszólja azokat, kik sehol sem tudják vagy akar-
ják észrevenni az isteni intést, úgy «prava religio»-t lát, «temere
credita» előtte, ha valaki minden csekélységben csodát keres.¹⁾

Míg azonban az istenek hatalmát s kegyességét elismeri,
addig fölöttük álló hatalmat is talál a fatumban. Érdekes jelenség,
hogy Livius fatalista. A végzet, úgy tartja, fölötté áll még az iste-
neknek is, mert ezt «ne dii quidem superant», azt tartja, hogy a
végzet az, melynek törvényéből az «immobilis rerum humanarum
ordo seritur.»²⁾

E legfelsőbbnek feltüntetett hatalom említésével valóságos
ellentét Livius azon merész fölfogása, melyel az emberi észet még
a fatum fölé helyezi, s az észből folyó cselekedeteinket, (szabad
elhatározásunkat) olybá veszi, mely csak a mienk, tőlünk indul ki,
független a fatumtól s az istenektől.³⁾

Logikailag e nézetek kevésbé összefüggők s szinte hajlandók
volnánk e kevésbé érthető ellentétben arra gondolni, hogy idegen
íróknak, kiknek műveit használta, nézetét tükrözteti vissza; de
másrészt oly különböző viszonyoknál s egymástól távol eső helye-
ken juttatja e gondolatát kifejezésre, hogy úgy látszik, önmagának
s nem másoknak fölfogása nyilvánul az illető helyeken.

Annál szembeötlőbb a fatum megdönhetlenségéről s ezzel
ellentétben az akaratbeli tények felsőbbségéről vallott nézete, mert

---

sum nescius ab eadem neclegentia, qua nihil deos portendere vulgo nunc
credant, neque nuntiare admodum, nulla prodigia in publicum, neque in
annales referre.

¹⁾ XXVII, 23. . . . , adeo minimis etiam rebus prava religio inserit
deos. XXI, 62. Romæ aut circa urbem multa ea hieme prodigia facta, aut,
quod evenire solet motis semel in religionem animis, multa nuntiata et
temere credita sunt. Cf. V, 21.

²⁾ XI, 4. Parentur necessitati, quam ne dii quidem superant. XXII.
43. Maioris partis sententia ad nobilitandes clade Romana Cannas urgente
fato profecti sunt.

³⁾ XXV, 6. Si non deum ira, nec fato, cuius lege immobilis huma-
narum rerum ordo seritur, sed culpa periissemus, cuius tandem ea culpa fuit.²⁾
XXXVII, 45. Respondere Africanum placuit. Is in hunc modum locutus
fertur: Romani ex iis, quod in deum immortalium potestate sunt, ea habe-
mus, quas dii dederunt; animos, quæ nostræ mentis sunt, ... neque
secundæ res extulerunt, nec adversæ minuerunt.

másrészt azt tartja, hogy jó tetteinek jutalmát, a gonoszok büntetését az istenektől nyerjük; őket kell könyörgésekkel ostromolni, hogy jóságukat éreztessék s a bajokat hárítsák el.

Ez a fölfogás pedig ne csak ez egyesek, de az állam életében is jusson érvényre. Rómát eddig is az istenek védték,¹⁾ ők védik meg a jövőben is. De éppen ezért tisztelni kell őket és pedig régi, atyai szokás szerint, nem pedig új isteneket, vagy új szertartással,²⁾ hisz a régi istenek ígérték meg, hogy róma lesz a «caput orbis terrarum.»³⁾

Tacitus, mint említők, némileg kritikát gyakorol azon eszméken is, melyek kora vallásos életében megnyilatkoznak. Bizonyára van Tacitusnál ingadozás, de ez onnan ered, mert a stoicus s epicureus nézeteket, melyeket ismert, nem tudta megemészteni, kiegyenlíteni, sem magát, bár iskolához, igaz, nem csatlakozik,⁴⁾ azoktól teljesen emancipálni.

Ez a körülmény némelyeket nagyon is félrevezetett s neves író is olyast állít róla, hogy «seine Religion, (wenn er eine hatte), ist so düster, wie seine Seele. Er glaubt nicht an die Güte der Götter, wohl aber an ihren Zorn.»⁵⁾

Az istenekről való fölfogást az író művében kell keresnünk, s praëiudicium nélkül. Igaz, hogy az írók fölfogása e tekintetben különböz. Thukydides, e minden idők klasszikus történelem-írója, nem akart arról tudni, hogy az istenek a «deus ex machina» módjára unos-untalan az emberek ügyeibe ártsák magukat; Xenophon ellenben nagyon is szerepelteti a felsőbb beavatkozást történelmében; a későbbi időkben Polybios még tán Thukydidesnél is szorgosabban vigyáz, hogy eseményeket a maguk észlelhető okaiból s ne láthatatlan, magasabb lények közbelépéséből magyarázza.⁶⁾

Tacitust nem lehet ezekkel egy szempontból megítélni. Igaz, hogy Tacitus látva a caesaroknak a tyrannishoz oly közel álló ural-

¹⁾ III, 7. cf. XXII, 42., I, 16.

²⁾ IV, 30.

³⁾ I, 16.

⁴⁾ Cf. Teuffel, Gesch. d. röm. Litt. p. 672.

⁵⁾ Cf. Duruy-Hertzberg, Geschichte des röm. Kaiserreiches. B. III.

⁶⁾ Leop. Ranke, Weltgeschichte, 3. Theil, 2. Abtheilung, Kritische Erörterungen zur alten Geschichte. IX. S. 280—318. Würdigung und Kritik der Geschichtschreibung des Corn. Tacitus.

mát, mely az állam legjobbjait is eltette az útból, ha ellenszegülni mertek, míg az alacsony hizelgők boldogulhattak vagy csak későn lakoltak, meginog hitében és kevésbbé bízik az istenek jóakarátában. Ezért mondja: *Adprobatum est, non esse curæ diis securitatem nostram esse ultionem.*¹⁾ A baj okát azonban nem az istenek rossz indulatában, hanem az emberek gonoszságában találja; ha ezek megjavulnak, az istenek is kegyesek lesznek.²⁾ Midőn az emberek nyakig vannak a romlottságban, nem csoda, ha az istenek elfordítják kegyes tekintetöket s kegyességek jeleit nem nyújtják, nem adják meg az intőjeleket, melyek bevilágítsanak a homályos jövőbe; nem csoda, ha azok, miket prodigiumoknak tartanak, gyakorta *«sine cura deorum eveniunt.»*³⁾

De azért korántsem szabad Tacitusról azt mondanunk, hogy hitetlen, vagy hogy megveti az isteneket, számos nyilatkozata világos bizonyság, hogy ha nem is naiv lelkesedéssel, de komoly meggyőződéssel ragaszkodik ősi hitéhez.

Legközelebb eső bizonyíték erre, hogy Tacitus elfogadja a prodigiumok valóságát⁴⁾; sőt, mi több, bizonyosnak látszik, hogy az auspiciumokban is hitt⁵⁾; a csodák lehetőségét pedig nemcsak nem tagadja, hanem saját véleménye szerint is megtörténhetőknek tartja.⁶⁾

¹⁾ Hist. I, 3. — Ab exc. divi Augusti I, 1. Tiberium (Aelius Seianus) variis artibus devinxit . . . . non tam sollertia . . . . quam deum ira erga rem Romanam.

²⁾ Hist. III, 72. . . . propitiis, si per mores liceret, diis . . .

³⁾ Ab exc. d. Aug. XIV, 12.

⁴⁾ Ibid. 47. et Hist. I, 8. Quantum Id. Jan., foedum imbribus diem tomitrua et fulgura et caelestes minæ ultra solitum turbaverunt. Observatum id antiquitus comitiis diripiendis, non terruit Gallum, quo minus in castra pergeret, contemptorem talium, et fortuitorum. — Ab exc. d. Aug. XV, 17. . . . et pilæ militum arsere insigni prodigio . . . Hist. II, 50. Ut conquerere fabulosa et fictis oblectare legentium animos procul gravitate coepti laboris crediderim: ita vulgatis traditisque demere fidem non ausim . . . . Avem celebri loco consedis, incolæ memorant, nec deinde . . . . territam pulsamve, donec Otho se interficeret, tum ablatam ex oculis; et tempora reputantium initium finemque miraculi cum Othonis exitu competisse.

⁵⁾ Hist. I, 17.

⁶⁾ Ibid. IV, 78, melynek befejező szavai ezek: Utrumque Vespasiani miraculum, qui interfui, nunc quoque memorant, postquam nullum mendacio pretium.

Mindeme jelek létesítői pedig, úgy hiszi, nem mások, mint az istenek.¹⁾

Az istenekről, kiegészítőleg föntebbi nyilatkozataihoz, még egyéb megjegyzéseket is találunk nála, melyek még szembeötlőbben bizonyítják hitét. Az istenek, mondja, nagyon kegyesek, nagy a hatalmuk,²⁾ parancsolnak az időjárásnak, sőt az egész természetnek,³⁾ győzelmet adnak a római seregeknek.⁴⁾

Gondolatai e tekintetben oly kevésbé hagynak kétségben, hogy az istenekben hitt, hogy Nipperdey azt a túlzást teszi, hogy — bár megvallja, hogy bajos megmondani, mily véleménynyel volt Tacitus az istenek mivoltát illetőleg — a maga Tacitus-kiadásának bevezetésében valószínűnek tartja, hogy Tacitus az istent önmagában élő léleknek és egynek, egységesnek tartotta.⁵⁾

Részemről azonban nem tudom megtalálni az elégséges alapot, melyen Tacitusnak ily plátói felfogást tulajdonítsunk, sőt annyit sem, melyen — akármennyire számbavegyük is a Teuffel nézetét, hogy a különböző philosophusok nézeteit nem értette meg — egyáltalán valamely határozott ítéletet lehetne mondani Tacitusnak e kérdésben való esetleges véleményéről.

De bármint legyen is e tekintetben a dolog, az előzőkből világos, hogy vallástalannak nem mondható Tacitus. Sőt — és ebben Liviusal teljesen egyez — az államvallás híve. Miként Livius a régi hit megtartása mellett van, akként Tacitus sem tartja kívánnatosnak az eddigi hit megváltoztatását. Innen van, hogy a zsenge kereszténységről éppen nem nyilatkozik kedvezőleg. A keresztények hitét gonosznak mondja s az új vallás követőiről úgy nyilatkozik, hogy «propter exitiabilem superstitionem et per flagitia exosi et odio generis humani convicti sunt.»⁶⁾

¹⁾ Ab exc. d. Aug. XVI, 13.

²⁾ Ibid. XII. 43. Magna deorum bonitate et modestia hiemis rebus extremis subventum.

³⁾ Ibid. XIV, 5. Noctem sideribus illustrem ac placido mari quietam, quasi convincendum ad scelus, dii praebuere. — Hist. III, 33. Cum omnia sacra profanaque igne conciderent, solum Mephitis templum stetit loco seu numine defensum.

⁴⁾ Hist. IV, 78. Nec sine ope divina, mutatis repente animis, terga victores (hostes populi Romani) vertere.

⁵⁾ Nipperdey, Einleitung, 14. l.

⁶⁾ Ab exc. d. Aug. XV, 44.

Míg azonban ebben, a prodigiumokról s az istenekről való hitében egyezés mutatkozik közte és Livius közt, addig a fatumról való nyilatkozatáról, véleményéről nem mondható ugyanaz. Míg Livius nagyon kiemeli a végzet kikerülhetlenségét, addig Tacitus kételkedik, vajjon a végzet elhatározóan befolyásolja e sorsunkat. És míg Livius annyiban engedményt látszik tenni, hogy saját elhatározásunk tényeit nem határozza meg eleve valamely örök kényszer, hanem az ebből folyó cselekvéseinkért magunkat kell okolnunk, ily elhatározásunk saját bensőnk akaratából ered, addig Tacitusnál ebben is kételkedésre találunk s nem tud nyilatkozni, vajjon a végzet, vakeset, vagy saját eszünk szabja-e meg bizonyos körülmények közt cselekvésünk irányát.¹⁾

Ez a kételkedés azután bizonyos ellenmondásba is beleviszi. Livius is oda jut, hogy az isteni akarat, a fatum és saját elhatározásunk okozta tényekre nem tud magyarázatot adni, hanem külön-külön tényezőként jelenik meg nála e három szinte független tényező, s Tacitus is ellentétbe keveredik, midőn föntartott kétsége ellenére a halált végzetszerű dolognak tekinti.²⁾

Liviusról említettük, hogy nála a politikai s vallás erkölcsös felfogás szoros kapcsolatban van. Ez egész művének czélja, mit világosan kifejezésre juttat, midőn így ír: «Ego hoc laboris præmium petam, ut me a conspectu malorum quæ nostra tot per annos vidit ætas, tantisper certe, dum prisca illa tota mente repeto, avertam³⁾ . . . . . Ad illa mihi pro se quisque intendat animum, quæ vita qui mores fuerint, per quos viros quibusque artibus domi militiæque et partum et auctum imperium sit; labente deinde paulatim disciplina, velut desidentis primo mores sequatur animo, deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint præcipientes, donec ad hæc tempora, quibus nec vitia nostra, nec remedia pati possumus, perventum est. Hoc illud est præcipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in illustri posita monumento intueri: inde tibi tuæque rei publicæ

¹⁾ Ibid. VI, 22. cf. IV, 20. Dubitare cogor fato et sorte nascendi, ut cetera, principum inclinatio in hos, offensio in illos, an sit aliqua in consiliis nostris, liceatque inter abruptam contumaciam et deforme consilium pergere iter ambitione et periculis vacuum.

²⁾ Vita J. Agricolæ XLV. Tu vero felix Agricola . . . . constans et laetus fatum exceperisti.

³⁾ Præfatio, 5.

quod imitere capias, inde fœdum inceptu, fœdum exitu, quod vites.»

Az erkölcsi fellendüléstől várja, hogy az államélet föllendüljön. De, hogy az emberek az erkölcs útjára térjenek, azt nem figyelemztetésekkel akarja elérni, nem magyarázza a cselekvő személyek tetteit, hanem fölmutatja a sok világos példát.¹⁾

Tacitus nem fordítja el szemét a hibáktól, sőt keresi azokat hogy velök elrettentsen. Fölhasználja az alkalmat, melyben lehetett éreznie és írnia úgy mint akart,²⁾ s pszichologiai motivumokra építi történetírását.³⁾ Erre különben azon viszonyok is indíták, melyekről azt mondja: «Nobis in arto et inglorius labor, immota quippe aut modice lacescita pax, mæstæ urbis res et princeps profuerendi imperii incuriosus erat. Non tamen sine usu fuerit *introspicere illa primo aspectu levia*, ex quis magnorum saepe rerum motus oriuntur.»⁴⁾

Éppen azért, mert pszichologiai momentumokra épít, tartja feladatának, — Liviuossal ellentétben — hogy ne elégedjek meg a cselekvések egyszerű felsorolásával, hanem mint «iudex rerum» ítélkezzék azon tényekről,⁵⁾ melyeknek történelmi értékét a következő szavaival méltányolja: «Præcipuum annalium reor, ne virtutes sileantur, utque pravis dictis factisque ex posteritate et infamia metus sit.»⁶⁾

Ez az utolsó pár szava ismét érdekes különbségre vall Livius és Tacitus eljárása közt. Mindkettő közös célhoz törekszik, de más úton. Livius a szép példákkal valósággal ráakarja kaptatni az embereket az erényre, Tacitus pedig a jövőtől s a gyalázattól való félelemmel el akarja honfitársait riasztani a bűntől.

¹⁾ Ibid: 9—10. — V. ö. Schanz, i. m. 185. l.

²⁾ Hist. I, 1. Cf. Agr. 3.

³⁾ Schanz, i. m. 377. l.

⁴⁾ Ab exc. d. Aug. IV, 32.

⁵⁾ Különben bármennyire hangsúlyozza Livius, hogy «*opinio*»-ját nem keresi az előadásban (XIX, 14.), bizonyos, hogy igaza van Schanznak (i. m. 378. l.), midőn azt mondja, hogy még a legszárazabb krónikás is érvénységi egyéniségét; Tacitusra kétségtelenül igaza van Nissennek, mikor egyesesen lehetetlennek mondja, hogy politikai, pszichologiai motivumokra építő író egyéniségét be ne vigye a művébe (cf. Sybels Hist. Zeitschrift, B. 26, S. 220.)

⁶⁾ Ab exc. d. Aug. III. 65.

A végső cél azonban Tacitusnál is a javulás; hisz az emberek becsületes utratérésétől várja, hogy a dolgok ne «sine cura deorum» menjenek¹⁾: az erkölcsök megjavulásától függ, vajjon «kegyesek-e az istenek.»²⁾

És ebben a jóráválásban Livius jobban bizik. Bár most oly kort emleget, melyben tönkre teszi a népet a bűn, mely már annyira elgyöngítette, hogy az orvosszert sem bírja meg.³⁾ mégis azt a meggyőződést ápolja műve, hogy nincs nép annyira romlott, mely újra rá ne léphetne a derékség útjára.

A mit P. Scipióval mondat az első pun háború anyagilag romlott idejéről, azt a maga erkölcsileg romlott koráról is hiszi, hogy t. i. minden baj közt állani fog az «una integra atque immobilis virtus populi Romani»⁴⁾ legalább egyes kimagaslóbb alakokban hiszi, hogy újra elmondhatják «et facere et pati fortia Romanum est»⁵⁾, hogy újra erőre kapnak a régi római erények a temperantia, iustitia, fortitudo.

És itt újra fölmerül a politikai s vallás-erkölcsös fölfogás kapcsolata. Az istenek örök hatalmat ígértek Rómának, meg kell tehát adniok az erőt, hogy a nép megszerezze ennek az öröklétnek, nagyságnak kellő erkölcsi alapját. Ezen szempont teszi egyszerűsmind érthetővé, hogy erkölcsi tendenciával ír s méltányolhatóvá az oly állítást, mely szerint Livius a maga kisszerű, szűkkörű erkölcsös irányát oly magasra tudja emelni, hogy minden nemesen gondolkodó egyén tetszését megnyeri.⁶⁾

Tacitus bizonyos fokú kétségbeeséssel néz a jövő elé, vajjon lesz-e újra oly idő, melyre mint a derékség idejére tekinthet vissza a késő ivadék. Hisz oly sok kell ehhez! Most senatorok rohannak a szolgaságba, vakon hizelegve engedelmeskednek a princepsnek. Hol vannak a régi erkölcsök? A szemérem helyét a fajtalanság, a katonai bátorságét s erényét a pulyaság foglalta el; becsületes őszinteség helyett vádaskodás, barátság helyett galád föladások, a biztonság helyett gyilok és számkivetés, a senatorok büszke tekintélye helyett porba hajló szolgaság él!

¹⁾ Ibid. XIV. 12.

²⁾ Hist. III, 72.

³⁾ V. ö. a Präf.-val V, 6.

⁴⁾ XXVI, 41.

⁵⁾ II, 12.

⁶⁾ Cf. Capes-Fináczy, Livius, 17. l.

És mi idézte elő mindezt? A principatus. Mikor változik? Ha bekövetkezik az az állapot, melynek előkészítésére irányzatos művét írta: ha a princeps a senatussal egyetértve, a közboldogságot keresve igazgatja a birodalom sorsát.

De van-e az emberekben biztosíték, vagy legalább a reménynek elég alapja, hogy ez bekövetkezik? Van, hisz «non adeo sterile sæculum, ut non et bona exempla prodiderit;»¹⁾ bár «vitia erunt donec homines, sed neque hæc continua et meliorum interventu pensantur.»²⁾ Ez az «interventus meliorum,» ez Tacitus reménye.

Tehát Tacitus célja itt is egyez Liviuséval. Külön úton egy célhoz törnek, hogy mentől később álljon be a pusztulás, hogy az újabb kor, mint a „prisca gens“, hűséggel ragaszkodva az ősi római erényekhez, nagygyá hatalmassá, boldoggá, szabaddá tegye a szeretett hazát.

SÖRÖS PONGRÁCZ.

VERSTANI KÉRDÉSEK.

Az irrationalis és cyclicus lábak időértékéről a magyar verselésben.³⁾

Ismert, de nem eléggé gyakran hangsúlyozható alaptörvénye a verstannak, hogy egy sorban, rendben, szakban minden alapegységnek, nevezzük akár lábnak, akár ütemnek, minden körülmény között egyenlő időértéke van. Hisz épen ezeknek az egyenlő időértékű elemeknek ismétlődése teszi a művészi rhythmust zenében, tánczban, versben. Az előbbi két művészet elmélete már régen elősmerte ezt a törvényt, a hogyan legvilágosabban mutatja ezt a kottairás; a költészetben azonban, bár ősidők óta minden költő gyakorolja természetes rhythmusérzékénél fogva, elméletileg csak újabb időben emelkedett törvényerőre; innen az a sok ingadozás, ellentmondás, tarthatatlan állítás e téren a közelmúltban, s nem egy helyt még ma is. Minálunk Négyesy mondotta ki először teljes határozottsággal, nevezvén ezt *ütemegyenlőség törvényének*, mely egyaránt áll mind az időmértékes, mind a hangsúlyos

¹⁾ Hist. I, 2.

²⁾ Ibid. IV, 74.

³⁾ Felolvastatott a Budapesti Philol. Társaság 1898. nov. 9-ki ülésében.

taga és thesisben álló, arsis mellett levő szótaga egy-egy fél morával rövidülnek. E szerint az arsis = $1\frac{1}{2}$ morával, a thesis rövidült szótaga = $\frac{1}{2}$ morával és nem rövidült szótaga = 1 morával, összesen a. m. 3 mora. — Az így mért lábat *pes cyclicus*-nak nevezik. A most tárgyalt átváltozott lábak jelei a költészetben és zenében a következők:

Három morás (irrationalis) spondeus: — —

Négy morás (irrationalis) trochæus: — — — —

Négy morás (irrationalis) iambus: — — — —

Három morás (cyclicus) dactylus: — — — —

Három morás (cyclicus) anapæstus: — — — —

(Pecz Vilmos, Latin verstan és prosodia 1881. 104. §.)

Ugyanezt a magyarázatot és jelzést használja Négyesy is. (Verstan 1. és 2. kiad. 82. §. 83. §.)

Az irrationalis és cyclicus lábak módosulása ellen nem is lehet kifogást emelni, de vizsgálataim során arra a meggyőződésre jutottam, hogy az időérték megoszlása magukban a lábakban más arányban történik.

Vizsgáljuk sorra a kérdéses lábakat.

1. Az *irrationalis* (három morás) spondeus. Tiszta iambicus és trochaicus sorok a magyar verselésben tudvalevőleg olyan nehézséget okoznának, hogy a gyakorlatban a spondeust szokás kisegítő lábnak venni. Ez a prosodia szerint négy morás spondeus azonban a iambicus, illetőleg trochaicus sorokban a rhythmus szerint a thesisben álló hosszú szótagját megrövidíti s így három morássá lesz. Például iambicus versben:

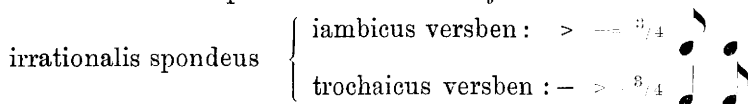
	Elját-	szottad	már kis	játé-	kidat
a prosodia szerint					
a rhythmus szerint					

Trochaicus versben:

	Vándor	állj meg	korcs volt	anyja	vére
prosodia					

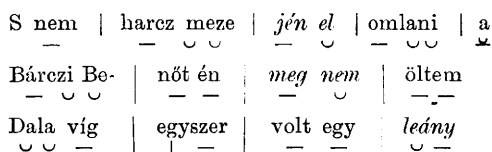

Általános képe tehát Pecz Vilmos jelzését használva:

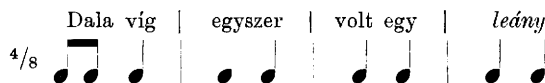

Ez a verselésben, kivált a modern alakokban igen gyakori, sőt szükséges is; a mennyiben első sorban majdnem lehetetlenség-gel határos, hosszabb költeményt végig tiszta iambusban vagy trochæusban írni; másodsorban pedig módot nyújt a költőnek, hogy kevesebb vagy több spondeus alkalmazásával a versnek a tartalomhoz mértén élénkebb vagy lassúbb menetet adhasson, mivel az ilyen spondeusok, minden irrationalitásuk mellett is, physiologiai okokból súlyosabbak, vontatottabbak a három morás lábaknál, melyeket helyettesítenek.

2. Az *irrationalis* (négy morás) *trochæus* és *iambus* a magyar időmértékes verselésben nagyon ritka, inkább költői szabadságnak mondható. Például:

A két első példában a trochæus s a harmadikban a iambus négy-négy mora értékű, mivel a vers időegysége négy mora = $\frac{4}{8}$. Pecz azt mondja, hogy az arsisben álló hosszú szótag itt még egy morával megnyúlik. Ebben már kénytelen vagyok eltérni tőle. Ha ugyanis pontosan $\frac{4}{8}$ ütem szerint skandáljuk az említett sorokat, akkor azt észlelhetjük, hogy *nem az arsis* nyúlik meg egy morával, $\frac{1}{8}$ -dal, hanem a *thesis* s így futja ki a négy mora = $\frac{4}{8}$. Például ebben a sorban:

az én megfigyelésem szerint nem az arsis -ány, mely már $\frac{2}{8}$, nyúlik meg $\frac{3}{8}$ -osszá, hanem a thesis, a *le-* lesz $\frac{2}{8}$ értékűvé, úgy, hogy az egész láb rhythmice ejtett *leány*-nak hangzik. Van még egy módja, hogy erről meggyőződjünk. Ha ugyanis valamely verssort,

melynek lábait prosodia szempontjából semmien kifogás nem érheti, ellenkező rhythmus szerint osztunk be, azt tapasztaljuk, hogy a lábak időértéke teljesen változatlan maradt. Például ezek a sorok :

a) Hős vér- | től piro- | súlt gyász- | tér só- | hajtva kö- | szöntlek

$\frac{4}{8}$

b) A nagy | vilá- | gon e | kívül

$\frac{3}{8}$

c) Ködbe | vész a | nap su- | gára

$\frac{3}{8}$

ellenkező rhythmus szerint :

a)

$\frac{2}{8}$ $\frac{4}{8}$ $\frac{4}{8}$ $\frac{4}{8}$ $\frac{4}{8}$ $\frac{4}{8}$ $\frac{2}{8}$

b)

$\frac{1}{8}$ $\frac{3}{8}$ $\frac{3}{8}$ $\frac{3}{8}$ $\frac{2}{8}$

c)

$\frac{2}{8}$ $\frac{3}{8}$ $\frac{3}{8}$ $\frac{3}{8}$ $\frac{1}{8}$

az egyes lábak időértéke ugyanaz marad, a mennyiben a sor bel-
sejében nem változik, elején és végén pedig kiegészül. Tegyük
már most kísérletet az előbb említett sorral :

Dala víg egyszer volt egy leány

$\frac{4}{8}$

ellenkező rhythmussal :

$\frac{2}{8}$ $\frac{4}{8}$ $\frac{4}{8}$ $\frac{4}{8}$ $\frac{2}{8}$

Ugyanezt téve a Pecz-féle méréssel :

$\frac{4}{8}$

ellenkező rhythmussal:

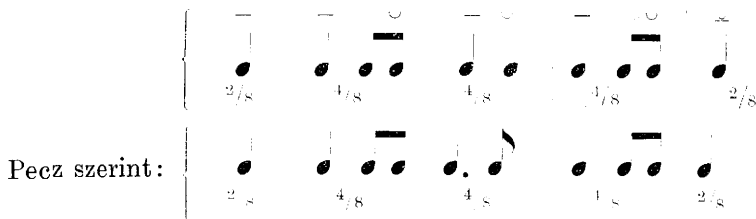

azt látjuk, hogy az utolsó előtti láb = $\frac{3}{8}$, az első és utolsó, egymást kiegészítő csonka láb meg = $\frac{5}{8}$.

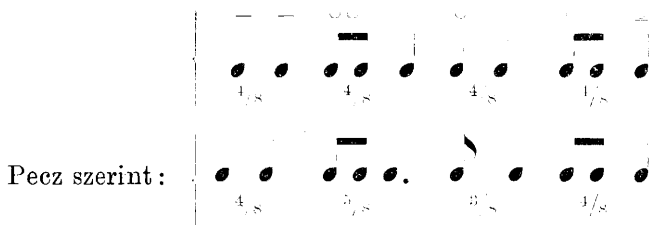
Ugyanezt tapasztaljuk, ha a fennebb említett dactylicus sorok közül osztunk be egyet anapaesticusan:

«S nem harez mezején elomlania»

dactylicusan:

ellenkező rhythmussal:

íme, a második láb = $\frac{5}{8}$, a harmadik pedig = $\frac{3}{8}$, a mi az ütem-egyenlőség törvénye ellen van.

Támogatja ezt a nézetemet még az a körülmény is, hogy vannak esetek, midőn a hiányzó morát szünet is pótolja, hol világos, hogy a nyújtás nem *eshetik* az arsisra, csakis a thesisre:

Hátha az	anyja	szép huga	már most
Jönne si-	ratni	Vissza ne-	ki
Jaj ki pa-	rancsom	élve sze-	gi

A legutolsót kísérletképen kiegészítve:

Jaj ki pa-	rancsomat	élve sze-	gi
— ◡ ◡	— ◡ ◡	— ◡ ◡	—

tapasztaljuk, hogy a kérdéses láb arsisa ép oly hosszú, mint előbb, mikor a thesist vagy két morára nyújtottuk, vagy egy mora értékű szünetet tartottunk. Ezekből következtetve az irrationalis iambust és trochæust, (talán *nyújtott*-nak is nevezhetnők) két egyenlő hosszúságból állónak hiszem, két-két mora, $\frac{2}{8} + \frac{2}{8}$ értékben. Kottajelzéssel tehát nem

és   hanem   és

3. A *cyclicus dactylus*nál és *anapaestus*nál hasonlót tapasztalunk. Négyesy és Pecz szerint a sapphói sor zenei képe ez:

Partra	szállot-	tam levo-	nom vi- torlám
—	—	—	—

Kisértsük meg és mondjunk $\frac{3}{4}$ taktusban egy sapphói sort; az én észlelésem szerint a *cyclicus dactylus* zenei képe másként alakul. A hosszú szótag, az arsis, csakolyan $\frac{2}{8}$ hosszúságú marad, mint más lábnál; a thesiben álló két rövidet pedig $\frac{1}{8}$ időben ejtjük, azaz mindenik rövidre $\frac{1}{16}$ jut:

; a *cyclicus dactylus* képlete, az én felfogásom szerint tehát=

 a mi lényegesen más, mint

 ; tegyük meg itt is a

próbát, mint a nyújtott trochæusnál és iambusnál, osszuk be ellenkező rhythm szerint:

Part-	ra szál-	lottam	levonom	vitor-	lám
—	—	—	—	—	—

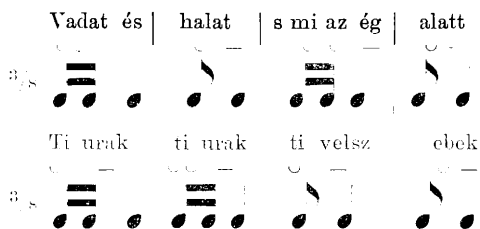
Tegyük meg ezt Négyesy és Pecz zenei képzetével is:

$\frac{2}{8}$ $\frac{4}{8}$ $\frac{2}{8} + (\frac{1}{8} + \frac{1}{16})$ $\frac{1}{16} + \frac{1}{8} + \frac{2}{8}$ $\frac{3}{8}$ $\frac{1}{8}$

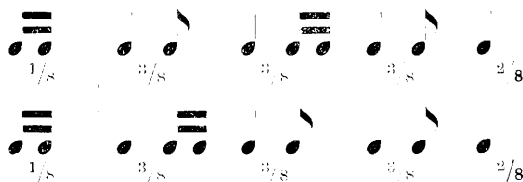
Azt tapasztaljuk, hogy teljesen lehetetlen rhythmust kapunk, az egyes lábak időértéke különböző lesz. Osszuk be a helyesbített képlettel:

$\frac{2}{8}$ $\frac{3}{8}$ $\frac{3}{8}$ $\frac{3}{8}$ $\frac{3}{8}$ $\frac{1}{8}$

Vegyünk más példát, egy anapæstussal kevert iambicus sort :

Ellenkező, dactylicus rhythmussal :

Látnivaló, hogy a cyclicus dactylus és anapæstus nem egyéb, mint olyan trochæus és iambus, melyben a thesis $\frac{1}{8}$ értékű morája, két $\frac{1}{16}$ értékű részre aprózódik.

Nézetem szerint a és forma már annyira zenei, hogy ez a versejtésben már elő nem fordulhat, sokkal változatosabb, semhogy az articulált beszédhez kötött verselés élhetne vele, minthogy már háromfele, külön nemű időérték fordul elő benne :

$$\text{Dactylus} = 3 : 1 : 2; \quad \text{Anapæstus} = 1 : 3 : 2.$$

Azt hiszem, hogy több mint kétféle időegységet nem bír el a versláb :

$$\begin{aligned} \text{Cyclicus dactylus:} & \quad \text{Dactylus} = 4 : (1 : 1) \\ \text{Cyclicus anapæstus:} & \quad \text{Anapæstus} = (1 : 1) : 4. \end{aligned}$$

Egyáltalában a lábak időmozzanatainak csupán *páros* megoszlását tartom lehetségesnek. Így tehát a

$$\left. \begin{aligned} \text{spondeus} &= \text{Spondeeus} = \text{Dactylus} = \text{Anapæstus} = \end{aligned} \right\} = 4, 8$$

A iambus	=		, ebből a	} = 3/8
cyclicus anapæstus	=		:	
A trochæus	=		, ebből a	
cyclicus dactylus	=			

Végül az egész fejtegetésből a következő törvényszerű szabályt vonhatjuk le: az *arsis* két moránál (= $\frac{2}{8}$,) sem hosszabb, sem rövidebb nem lehet; a *thesis* pedig vagy két morára (= $\frac{2}{8}$,) nyújtható az *irrationalis trochæus*ban és *iambus*ban, vagy fél-fél morára (= $\frac{1}{16} + \frac{1}{16}$,) aprózódhatik a *cyclicus dactylus*-ban és *anapaestus*ban; egy szóval, értéke lehet két mora, egymora, két fél mora.

TOLNAI VILMOS.

ÚJ VÉLEMÉNY A HOMEROSI KÉRDÉSBEN.*)

1897-ben jelent meg Seeck-nek *Die Quellen der Odyssee* cz. munkája, melyben a *historiai forráskritika* segítségével fejtegeti a homerosi kérdést Kirchhoff és Wilamovitz kutatásai nyomán. A rákövetkező évben pedig a jegyzetben megnevezett munkát adta ki, a melynek a homerosi kérdésre vonatkozó fejtegetéseit érdemesnek látom ismertetni annál is inkább, mert a *Philologiai Társaság* 1898 november havi ülésén Wirth tagtársam fölolvasása s a hozzá fűződött véleménynyilvánítások színre hozták e fontos kérdést és általános érdeklődéssel találkoztak.

A *Historische Lieder und Lokalgeschichten* cz. I. fejezet eszmemenete a következő. — Historiás énekeket szokás volt olyan Homeros-féle ünnepi alkalmakon recitálni köröskörül álló vagy letelepedett hallgatóságnak lantkíséret mellett. Az előadó nem valamely előbbkelő férfiú, hanem olyan, a kinek az mestersége, életfoglalkozása

*) Die Entwicklung der antiken Geschichtschreibung und andere populäre Schriften. Von Otto Seeck. Berlin, 1898. Siemenroth & Troschel. M. 5.

volt; a ki azt tanulta. A lanthoz nem is igen értett más az *isteni daloson* kívül. Achilleus kivétel s nem kell feledni, hogy ő Chiron Kentaur tanítványa volt. A *πολυμήχανος Ὀδυσσεύς* pl. már nem értett hozzá. Az olyan dalost aztán messze földről is meghívták mindenfelé, hogy gyönyörködhessenek énekében (Od. 17, 380 skk.). Ha kiénekelték magukat, tovább mentek: jöhettek utánuk ismét mások, a kik más tárggyal bilincselték le egy ideig a hallgatóság figyelmét.

E különböző epikus dalok más-más tárgyat zengettek s nem egy városnak vagy vidéknek voltak szánva, hanem az egész görögségnek. Épen azért nem köthették magukat egy dialektushoz, kivált mikor a legközelebbi szomszéd községek is egymás dialektusának már a kiejtését is érthetetlennek vagy legalább is neveltségesnek találták; hanem vegyülése volt nyelvük a kisázsiai partok ión, ael és dór dialektusának, melyhez idő folytán az európai Görögországból is járultak nyelvelemek. Így eredt az a tarka-barka vegyülék, a melyet mi *homerosi dialektusnak* nevezünk, de a mely valósággal egy dialektus sem, sőt inkább tagadása minden dialektusnak. Ilyet az egész világon sehol sem beszéltek. A megtanulását és — ha szükség volt rá — a helyreállítását könnyűvé tette az a körülmény, hogy hexameterbe volt foglalva s bizonyos formák és jelzők állandóan ismétlődtek benne.

Minden rhapsodos csak bizonyos számát véste emlékezetébe a kész költeményeknek. Följegyezni eszükbe sem jutott. Némelyik változatlanul adta elő és származtatta rá tanítványaira az énekeit; voltak azonban olyanok, a kik kibővítették az epikai anyagot, hatásosabb formába öltöztették s úgy adták tovább. A mondákban is voltak változatok s a közönség majd így, majd amúgy hallotta. Egvik rhapsodos conservatív volt, a másik radicalis, a harmadik középúton járt; a közönség pedig majd egyenlő odaadással hallgatta dalaikat, mert igaz történetnek tekintette tartalmukat, bár ki volt is ékesgetve. A görögök maguk is szerették bizonyos helyekhez (és személyekhez!) fűzni költeményeiket, bár azok tartalma nem csak hogy *nem történeti*, de még csak *nem is mondai*, hanem tisztán *mythikus*. A *mykenaii és tiryisi királypaloták s a trójai romok egyáltalában nem bizonyítják, hogy az Agamemnonról és Heraklesről szóló elbeszélésekben csak egy magványi igazság is volna*. Agamemnon még a későbbi korban is szerepel mint Zeus mellékeve. *Ama hősök nevei eredetileg isteneket jelölnek, a kik tetteiknek rationalistikus magyarázata által lettek emberekké. Isteni voltak idővel feledésbe ment; mint őskori királyok éltek tovább az emlékezetben; s hogy azok voltak: annál könnyebben elhitték, mert a mit az énekesek előadtak róluk, nem volt kizárólag puszta mese, hanem részben kétségtelen valóságon alapult.*

Az Od. I. 350. sk.-ben azt mondja Telemachos: «Arra az énekre figyelnek az emberek legszívesebben, a mely legújabb a hallgatókra nézve,

mikor belezendül a fülükbe. — A dalosok tehát az új események hírét, mintegy az *újságot* hordták szerte-széjjel: háborúról, lázadásról, szövetségről stb. Minél érdekesebbet tudtak előadni a kíváncsi hallgatóságnak, annál nagyobb tetszésre s annál gazdagabb ajándéokra számíthattak.

Elvesztek! Nemcsak ránk nézve, de már a legrégibb görög történetírók sem ismerték az így keletkezhett *balladák* nagy tömegét. Egyes énekek elnémultak, mihelyt megszűnt irántuk a közvetlen érdeklődés; mások ellenben fönmaradtak. A perzsa háboruk előtt nem volt olyan esemény, mely egész Görögországot, vagy legalább a görögség nagy részét lebilincselte volna. Egyes városok küzdelmei, külső s belső harcrai nem támasztanak általános és tartós érdeklődést. Csupán az epikus dalok mythikus része (Achilleus, Odysseus, Jason, Herakles, Oidipus) tartotta meg mindenütt érdekességét; a historiai elemek homályos életet tengettek azon kis államokban, a melyeket patriotikus érdeklődés kötött hozzájuk. Természetes, hogy az ilyen, versbe foglalt, legrégibb történetek (minő pl. a *Κορινθιακά* a 8. sz. végéről) nem terjedtek tovább az illető községnél vagy vidéknél; a történetírók fölhasználták őket s azzal azután le is szorították; a következő írók már inkább a legközelebbi prózás krónikákhoz fordultak, mint amaz énekekhez, sőt a későbbiek már réges-régen mitsem is tudtak ezekről az eredeti forrásokról, a melyeket még használt Hekataios, Hellanikos és Herodotos.

II. fejr. 'Hesiod und Homer.' — A görögben lassankint mindinkább fölébredt annak érzete, hogy egy nagy nemzet tagja. Ez az érzet a perzsa háboruk alatt emelkedett először akkora erőre, hogy politikailag is döntő faktorrá lett; de magvai mutatkoztak már évszázadokkal előbb s idő folytán mind erősebb gyökeret vert. Kifejezést s egyszersmind táplálékot nyert ez a nemzeti ünnepekben, a melyek helyi jelentőségű ünnepekből csakhamar az egész görögség ünnepeivé lettek. A kik részt vettek ezekben, hazatérvén tudtukon kívül is mind apostolaivá lettek polgártársaik közt az egyetemes görög nemzeti érzetnek. — *A helyi érdekű epikus dalok mellé most már föllépnek az egész görögséget érdeklő történetek.* Az argonauták hadjáratát, a hét vezérét Thebæ ellen, a trójai háborút minden vásáron énekelték; e költött események mindegyike változatos és érdekkeltő volt; mindegyikben részt vettek a legtöbb helyen város hősei és királyai.

A dalosok maguk is igyekezhetek akként biztosítani a nagyobb városok érdeklődését, hogy dalaikba belevonták azok hőseit!

E mythosokban a görögség egyetemes történelmének lényeges tartalmát szerették látni; ezekből indult tehát ki a régiség historiai kutatása s ettől a végzetszerű gyengeségtől soká nem birtak szabadulni. Elhatározó befolyással volt kritikájuk zsinórmértékére az a körülmény, hogy saját való történetük ismerete a görögöknek a perzsa, a rómaiak-

nak a pyrrhosi háborúktól kezdődik; a megelőző idők ürességét mythosok töltötték ki, a melyeket szépségüknél fogva sokkal sűrűbben olvastak s jobban ismertek, mintsem a száraz történetírókat. Így aztán a régiek egész historiai phantasiája valótlanságokkal telt meg. Csak a Kr. e. VI. és VII. század határvonalán kezdi terjesztgetni a hellének közt szárnyait a valódi tudományosság szelleme, a minek mi csak szórványos jelenségeit (Thales, Anaximander) ismerjük ugyan; de bizonyára föllendítette az az egész szellemi életet. Akkortájt vette kezdetét az epikai anyag rendszeres gyűjtése és átdolgozása; a formát megtartották, mert betanulásra és éneklésre szánták a dalokat; de, bár nem irták le, mégis óriási különbség volt a régi és új cél között: a régi dalosoknak nem volt semmi más céljuk, mint *gyönyörködtetni* az ő változó közönségüket; az átdolgozók vezető szempontja ellenben a *tanítás* volt.

Legjellemzőbb productuma ezen tanulni vágyó kornak ama Boiótiából származott tanítóköltemények nagy gyűjteménye, a mely a későbbi görögség előtt Hesiodos neve alatt lőn ismeretessé. Ugy tekinthető az, mint *teljes encyclopaediája* mindannak, a mit keletkezése idejében tudni valónak tartottak: I. földmivelés; szerencsés és szerencsétlenséget hozó napok; II. astronomia; III. jövődömondás; IV. bányászat; V. Cheiron tanítása' ezímen különböző utasítások, kivált orvosiak. — Ehhez csatlakozik a *theogonia*: I. a természet állandó rendjének keletkezése a Chaosból; II. az istenek származása; ehhez járul az ősök genealogiája. Egy pár szép epizodja daczára is a legszárazabb próza versben. Kiegészítése lehetett a mythosi koron kívül esőleg az *Aigimios*, mely a görögök legkiválóbb királyi házainak törzsfáját tartalmazta.

A dalosok előadásában nemcsak eltérések, hanem olykor egyes ellenmondások fordultak elő, a melyeket az ú. n. *critica conciliatoria*-val (*A* szerint x fehér, *B* szerint x fekete; tehát x fehér is, fekete is) egyeztettek ki. Ezt a gyermekes kritikát nagy mértékben használták már a VI. század tudós költeményeiben. Odysseus pl. hol mint Laërtes, hol mint Sisyphos fia szerepelt. Ezen ellenmondást rövid úton azzal simították el, hogy Laërtes volt ugyan Odysseus anyjának a férje, de Sisyphos meg a szeretője, s így mind a ketten tarthattak igényt az apaságra. Pedig az a két név csak különböző mellékeve ugyanazon istennek; Sisyphos nevéhez hozzá volt már mintegy tapadva az a hit, hogy neki szüntelenül követ kell hegynek fölfelé hengergetnie, s rég feledésbe ment már akkor, hogy Laërtes épen annyit jelent, mint *kőemelő*. Hasonlóképpen Pyrrhus és Neoptolemos, Paris és Alexandros, Skamandrios és Astyanax kettős nevek közül az egyik az igazi, a másik egyszerű melléknév.

A VI. század ezen tudóskodó korszakában ébredt föl a szükségérzete annak, hogy a dalosok terjesztette énekeket tanulmánytárgyává tegyék s össze nem függő, töredékes mivoltukból egy nagy történeti

munkává foglalják össze. Mert ezek tartalmát vélte a görög nép az ő történetének. E gyűjtésben és megrostálásban Athen vette át a főszerepet. Mikor Boiotiában a hesiodosi encyclopædia létrejött, akkortájt becsájthatta ki Solon ama törvényt, hogy a rhapsodosok, a kik föllépnek az attikai ünnepeken, akként adják elő dalaikat, hogy minden következő ott kezdje, a hol az előző befejezte. Így énekelték le az ünnepek egy-egy évi cyclusában az egész monda-anyagot chronologiai rendben a világ teremtetésétől Odysseusig. A mythos hőseit vonatkozásba hozta egymással részint a nép szájhagyománya (meg a dalosok is! — l. 7. lap.), részint a genealogikus speculatio; a Trója alatt elesett hősök apjai részt vettek az Argonauták hadjáratában is, vagy a hét vezérében Thebæ ellen.

Az előírt rend azonban még inkább kitüntette az összeegyeztetés szükséges voltát, mert egyrészt már a chronol. rend is több részben kétséges volt, másrészt pedig a különböző dalok sokféleképp játszottak át egymásba és gyakran nagyon felöltő ellenmondást mutattak. Azért Athénben az epikus dalokat a világ kezdetétől Odysseus haláláig terjedőleg egy egészszé foglalták össze sorrendbeli előadások számára. Soloni cyclusnak lehetne ezt nevezni, minthogy Solon törvényéből indult ki az intézkedés, bár azt nem tudni, Solon maga rendelte-e el az összefoglalást. Határozott chronologiai schemát vettek fel, de nem generációk, hanem évtizedek szerint, a mely számítás áthúzódik az egész mondasorozaton (10 évig tart az istenek harca a titánok ellen; a hét vezér legyőzése után 10-ed évre hódítják meg Thebæ az epigonok; tíz évvel Helena elrablása után kezdődik a trójai háború, mely tíz évig tart s ugyanannyi ideig Odysseus bolyongása.) Ezen időkorok határvonalai közé osztották be az egyes dalokat vonatkozásaik szerint, esetleg itt-ott átalakítottak egyes részeket és nagy darabokat ujonnan toldottak hozzá. A kik e munkát végezték — mert kétségen kívül többen voltak — csak redactoroknak tekintették magukat; máskülönben el is veszítette volna a dal az értékét, ha t. i. azt tudták volna róla, hogy nem szájról-szájra átszármazott műve egy-egy énekesnek, a ki maga átélte a trójai háborút, hanem hogy tegnaptól-mára keletkezett. *Az epikus dalok tehát mind nértelenek valának, vagyis inkább az ión városokban Homeros neve alatt voltak forgalomban, a ki épen úgy, mint Orpheus, eredetileg az ének istene volt, de miként a hősei, úgy szállott le ő is az Olymposról a földre. Elnevezték tehát az egész cyclust arról a költőről, a kinek az egyes részeit szokták tulajdonítani, és miként a tanítóköltemények boiotiai gyűjteményét összeségükben a Hesiodos neve alá foglalták, akként az atheniek epikus gyűjteményét a Homerosé alá.*

A VI. század közepe táján be volt fejezve a gyűjtés és rostálás műve; most már az az igény merült föl, hogy foglalják írásba az egész homerosi költést, vagyis az egész epikus hagyatékot. De ennek akadályai

csakhamar szembetűntek. Ugyanis mindegyre vetődtek énekesek idegenből Athenbe, s olyan dalokat adtak elő, a melyek szintűgy homerosiaként voltak forgalomban s szintén Jason és Herakles, Agamemnon és Odysseus tetteit tárgyalták ugyan, de bármennyire illet is tartalmuk az atheni cyclushoz, majd mindenikben voltak hosszabb-rövidebb epizódok, melyek abból még hiányoztak. Peisistratos tehát elővétette a már befejezett művet, hogy teljessé tegye; írásba foglaltatta a keze ügyébe eső dalokat s a mi újat tartalmaztak, beletoldatta a már meglevő cyclusba.

Solon és Peisistratos munkája alapján nagyon különböző volt, bár lényegileg ugyanazon célú tartották is szem előtt. Mind a két commissio azt képzelte, hogy egy költő töredékes dalait gyűjtik egybe. Volt is okuk rá, mert valamennyiből ugyanazon szellem sugárzott ki s bizonyos belső összefüggést mutattak; mert, bár sok rhapsodos magától is költött ahhoz, a mit mesterétől eltanult, mégis megmaradt az átvett mag ugyanazon iskola rhapsodosainak a dalaiban. De a tanítványok má kenyéririgységből is szemmel tartották egymás működését; ha valamelyik neszét vette, hogy társának a dala különös tetszést vívott ki, igyekezett azt minél hívebben utánozni. Minden eltérés daczára is sok hasonlatosság volt tehát az egyes dalokban, sőt gyakran hosszú részletek szó szerint egyeztek. *Igy nemcsak tárgyuknál fogva fogódtak egymásba, hanem még inkább alakjuknál fogva; nem csoda tehát, ha valamennyit egy kéz művének tekintették.*

Igy jött létre a VI. század vége felé az első írt Homeros. A bizottság el akart ugyan távolítani minden ellenmondást; de ez a szándék el-lenkezett azzal a másik feladattal, hogy minél kevesebbet engedjenek veszendőbe menni; de a bizottság tagjai, a kik a cyclusnak más-más részével foglalkoztak, nem is vették figyelembe egymás recenzióit. Az egységség hiánya ennek folytán csakhamar kitűnt; az V. század kritikája észre-vette, hogy nem lehet mindez egy költő műve s csak az Iliast és Odysseiát hagyta meg Homeros neve alatt. Ezen nem formai, hanem tartalmi jelenségek figyelembe vétele jellemzi a historiai kritikát. Az alexandriai korban már általános volt az a nézet, hogy az epikus cyclus — az Ilias és Odysseia kivételével — nem Homerostól származik. Ezen képzelt eredményen indulva átkutatták Homerost, vizsgálat tárgyává tették nyelvét, vallási és kulturális nézeteit s egész csomó ellenmondásra akadtak. *Igy jött létre a homerosi kérdés, mely maig sincs véglegesen tisztázva.*

III. 'Die Logographen'. — A rhapsodosok énekeinek a hallgatósága nagyon vegyes volt; a próza ellenben, mint valami aristokratikus forma, csak kevés, válogatott hallgatóságnak volt szánva, a mely t. i. tudott olvasni. A próza használata terjedését jelentette a tudományosságának, annak t. i., a mely a VI. század kezdete óta irányzója lett a

hellén szellemnek. *A költői formáról való lemondás azt jelentette, hogy már nem elégedtek meg azzal, a mi szép, hanem keresték az igazságot.* Az ión-görög nyelvjárás, a melyet Hekataios, az első görög krónikás (logographos) használt, mint az ő saját hazai nyelvét, könnyen érthető volt annak a közönségnek, melynek a füle hozzá volt szokva az epikus dalokhoz.

Hekataios geographiailag rendezte anyagát. Arczulusapása volt ez minden művészi egységnek, de másrészt igen alkalmas arra, hogy az ember veszendőbe ne engedje menni egyetlen jegyzetét sem azok közül, a miket fárasztó, hosszas utazásai közben tett. Az egyes városok följegyzéseiben is így kapcsolódott volt össze a földrajz és történelem. Home-rosnál is föltalálható ennek némínemű példája a hajószemlében

Hekataios nevetségeseknek találta a hellének mondáit s kritika alá vette, a melyet *rationalisnak* nevezhetünk. A mythos szerint tudva-levőleg Herakles Eurystheus parancsára leszállt a föld alá, a másvilágra, hogy annak az őrző kutyáját fölhozza. A Tainaron-fokon mutattak Hekataiosnak egy barlangot, a melyen át állítólag leszállt Herakles a másvilágra. Hekataios észszerű magyarázatát kereste e mesének s a következőkép fejtette meg. A tainaroni barlangban egy mérges kígyó tanyázott melynek a harapása megölte, *másvilágra küldte*, a kit ért. Mivel azonban a kutya sajátsága harapni, elnevezték azt a kígyót a másvilág kutyájának. Ezt a veszedelmes állatot a merész Herakles megfogta s élve vitte el Eurystheushoz. — Ezen okkeresés, a melynek tudománya az *aetiologia*, nálunk is czélpontja minden tudományos kutatásnak; megillető helyet vívott ki magának már a régi görögöknél s rómaiaknál is, de különös irányba fejlődött. Abban a naiv korban t. i. inkább személyi, mint do-logi alapra vezették vissza az okokat, azaz emberiesítettek mindent, mert az ember azt hitte, leginkább érti az embert.

A villámban egy különben magához igen hasonló, de sokkal hatalmasabb lény lövedékét (mennykődobás) látta az ember; a napról azt hitte, hogy valamely isteni hős kocsijának kereke vagy aranyos pajzsa; a holdat változó tányérjával nem gondolta másnak, mint egy égi asszony-nak, a ki mindig újra szó és fejt. — A tudásra és megértésre törekvés nyomása alatt születtek meg az aetiologiai speculatiók, a mikből eredt az egész mythologia. — De a természeti jelenségekről átment ez a törekvés a historiaiakra is. Első sorban a szenthelyeket, azután az egyes vá-rosok és népek eredetét, majd szokásaikat és culturális vívmányaikat vették vizsgálat alá. Az emberek pl. különösnek találták, hogy benn Epi-ros belsejében, távol a tengertől hogyan keletkezhetett Odysseuséval együtt még egy tengeri istennek is, Poseidonnak, a cultusa; mi okuk volt azoknak a tengerrel semmiféle összeköttetésben nem levő emberek-nek arra, hogy földjükön közös cultushelyet szenteljenek Odysseusnak és

Poseidonnak. Kétségüket aztán a következő magyarázattal oszlatták el. Odysseus megkérdezte Teiresias jóstól, hogyan engesztelje ki Poseidonnak rá nehezedő haragját. A jós utasította, hogy vegyen a vállára egy evezőlapátot s hatoljon vele befelé a szárazföld belsejébe mindaddig, míg olyan emberekre nem akad, a kik mitsem tudnak a tengerről és sötétlenül eszik ételeiket. Világos jele lesz ennek az, ha majd olyan ember akad útjába, a ki az evezőlapátot szórólapátnak nézi. Azon a helyen aztán szúrja a földbe lapátját s alapítsa meg cultusát a rá haragvó istennek. Az ætiologia ezen faja azért is nevezetes, mert az által, hogy Odysseus istent halandó királylyá változtatta, látszólagos historiát csinált a mythosból.

Azon városok eredete, a melyek a VIII. század alatt keletkeztek, a régiség homályába vész. Az ilyeneknek, ha nem volt volna még alapításmondájuk, csináltak. Szabályszerint előre dolgozott már itt a népmonda; de a hol hézagok maradtak, a tudomány lépett közbe, s ez a kettő ugyanazon szigorú, világosan kiképzett methodus szerint jár el. Legjobban szerettek építeni névhasonlóságra. Az is a methodushoz tartozott — mert a történetíró feje tele volt eposi anyaggal — hogy a legrégibb alapításokat, a mennyire csak lehetett, a mythikus vándorlók (Jason, Herakles, Odysseus, Diomedes, Aeneas stb.) egyikéhez fűzték. Szokásokról is következtettek eredetre. A hol nem tudtak rájönni az alapítóra vagy földtalálóra, annak tulajdonították, a kivel a monda először hozta vonatkozásba. Ha két vagy több népnek rokon szokásai s műveltségi vonásai voltak, nem gondoltak arra, hogy az a hasonlóság alapulhat a viszonyok rokonságán is, hanem azt kutatták, melyik lehet a régibb. Hogy melyik nép régibb a másikinál, annak a kérdésnek a megoldására nézve mind Hekataios, mind Herodotos egész alkalmasnak találta Psammetich, aigyptosi király különös eljárását. Két gyermeket mindjárt születésük után az emberek elől szigorúan elzárva olyan asszonyok gondozására bízott, a kiknek nyelvét kivágatta. Második évükben a gyermekek, a felé, a ki belépett hozzájuk, *bek! bek!*-et kiabáltak s kariaikat kiterjesztették. A király maga is meggyőződve erről, az összes ismert népek közt kerestetett hasonló hangzású szót, s miután azok a phrygiaiaknál *βέκος* szót találtak a kenyérre, őket vette Psammetich a legrégibbnek valamennyi nép közt. — Természetesen ránk nézve káros volt a hagyomány ilyenén tudákos elcsavarása; jobb lett volna a maga eredeti nyers és érintetlen alakjában kapnunk az anyagot. Ugyancsak Hekataios, de leginkább a követői alapították meg a tudományos chronológiát okiratvizsgálás által; de a helyett, hogy lejegyezték volna maguknak a többnyire ismeretlenjegyű fölíratokat, megelégedtek afféle ciceronek hagyományos, mintegy egyikről a másikra szálló elbeszéléseivel, a miket hiteleseknek fogadtak el. Fölhasználhattak számos helyen ma-

gistratus-jegyzéket is, ha mindjárt nem voltak is mellettük krónikaszerű följegyzések. Csakhogy a chronologiai adatok összeegyeztetésében megint sokszor találomra jártak el; a mit pedig ők csak föltettek, azt mint bizonyost használták föl követőik. Az atheniekben pl. megvolt az a törekvés, hogy legrégibb történetükből lehetőleg kiirtsák az erőszakoskodásnak és forradalmi mozgalmaknak minden nyomát; úgy tüntették tehát föl, mintha a királyság megszüntetése is békésen esett volna meg; mintha a hazájáért életét föláldozott Kodros emléke iránti hálás tiszteletből tértek volna át a köztársasági formára. Ennek elfogadásával azonban az archonok sorát a dór vándorlás végétől kellett számítaniok. Minthogy azonban az archonok jegyzékét követve nem birtak visszamenni azon időpontig, a melyet a különben is kétes hitelű argosi és spartai királylisták alapján biztosnak vettek: kénytelenek voltak ahhoz a föltevéshez menekülni, hogy az attikai archonok közül egyesek jóval tovább viselték hivatalukat egy évnél; még így is azonban csak azon nézet elfogadásával birtak kitölteni az egész időt az archonjegyzékből, hogy először (1068—752.) élethossziglan, majd (752—682.) 10-10 évre választott archonok voltak, utóbb pedig egyévesek. Ez a példa is bizonyítja, hogy a régiek chronologiai kutatásai többet ártottak az igazi historiai tudásnak, mint használtak.

A következő három fejezet, *Herodot'*, *Thukydides'* és *Memoiren und Tendenzgeschichte'* czímen fejtegeti a történetírás fejlődésmenetét. Hekataios tudományos iránya a rhapsodosok poetikus történet-kezeléséből keletkezett; de az ellentét túlhajtása arra készítette Herodotost, hogy óvást emeljen a hellén népszellem nevében az ő formaiatlansága ellen, a mely a szépség törvényébe ütközött. Herodotos ismét művészetté teszi a történetírást, bár a tudomány rövidségével. Thukydides világos szellemének sikerül először azt a két irányt összeegyeztetni. Xenophon a Lysias-féle irányt követve a művészetnek nem fitogtatásában kereste sikerét mint a hogy Gorgias iskolája, hanem eltakarásában az egyszerűség leple alá.

A régibb történetírást egész egyszerű czélok vezetik, u. m. jeles tettek és fontos események följegyzése, avagy, mint Hekataios, a való kimutatása a költött hagyományból. A régibb philosophia is majd kizárólag a physikával foglalkozott; tudás volt az egyetlen cél. Socrates belehozza a philosophiába az ethikát s annak befolyása csakhamar érvényesül a történetírásban. E befolyás nyomát mutatja már Thukydidesnek, de csak egyetlen, még pedig a legkésőbbi átdolgozásból való helye. *'Talán nem is lesz' — úgymond — valami vonzó meghallgatni az én elbeszélésemet, minthogy hiányzik belőle az anekdotaszerű; de a ki pontos tudomást akar szerezni az elmúlt dolgokról, valamint a jövőndőről, a melyek, a hogy az emberi természet hozza magával, épen úgy vagy leg-*

alább hasonlóképpen jognak alakulni, az elegendő hasznot jögr meríteni belőle. — Ez a kijelentés, ez a célzás a mű praktikus hasznára (a jövőt illetőleg) engedmény akar lenni az uralkodó szellemnek. Lassankint mind tovább fejlődött a praktikus célzatra való törekvés ilyen formában: az embert tapasztalat vezérli az életben; minthogy azonban rendszerint igen későn bír szert tenni kellő életbölcseiségre, azért van a történelem, hogy zsinórmértékül élénk tárja az elődök tapasztalatait. Ámde, ha egyszer praktikus célzt szolgál a történelem, nem lehet az más, mint az emberi akaratnak a jóra való irányzása, a mely célzt egyszerű aëopusi mesével is elérnők. E szerint természetesnek látszott, hogy a rossz példákat ki kell belőle küszöbölni vagy elferdíteni s helyükbe jókat tenni vagy eszelni ki. Vagyis, más szóval, mihelyt nem csak politikailag akarták gyümölcsöztetni a történetet, hanem ethikailag is, ajtót nyitottak a célzatos hamisításnak.

Xenophon *Anabasisa* a tiszta igazságot tartalmazza; a tárgy sokkal magasztosabb, hogysem hamisítást tűrne. Később azonban az emlékirat-formát arra használták föl uralkodók s vezető államférfiak, hogy igazolják tetteiket s politikájuk értelmében nyomást gyakoroljanak a közvéleményre. Cæsar emlékiratai sem az átélt eseményekben való önzetlen, nyílt kedvtelésnek köszönik eredetüket, hanem kizárólag politikai céloknak.

Az antik történetírás fejlődésének fejtegetése után kisebb-nagyobb cikkek következnek, a melyek közül szándékomnak megfelelően a

„Die Bildung des trojanischen Sagenkreises”
című népszerű fejtegetés eszmemenetét fogom még itt részletesebben ismertetni.

Minél alacsonyabb fokán áll a szellemi fejlettségnek az ember, annál hajlandóbb mindent maga után itélni meg, akár csak a gyermek, a ki úgy eljátszogat nem csak a bábújával, hanem székkel, asztallal is, mintha érző lények volnának. A kezdetleges lelki műveltségű felnőtt ember szintén úgy gondolja, hogy a körülötte levő mindenféle tárgyakat — sziklát, forrást, fát, nemkülönben a napot, holdat, csillagokat, továbbá elvonó képességének gyarapodásával szelet, tengert, eget s földet is — épúgy lélek élteti, mint őt s mint afféle dæmonok képesek a maguk módja s hangulata szerint az embernek ártani vagy használni. A mit tehát lát vagy érez, azt úgy tekinti, mint ama bizonyos dæmonoknak testét vagy lakását; eredetileg ugyanis nem látta szükségesnek a homályos látókörű emberi gondolkozás megkülönböztetni e kétféle fölfogást. Az ember azután a maga cselekedeteire és bajaira is átmagyarázza, átviszi e szellemek változékonyságát, mert csak ilyen alakban tudja megérteni. Az erdőben dühöngő szélvészkor szerinte szerelmes szélszellemek járnak a szép fanyymphák után s igyekeznek megkapni

hosszú hajukat; az esőről pedig azt hiszi, hogy az ég istene házasodik össze a földdel, s hogy a növények az ő gyermekeik. A mint azután megfeledkezik az ember arról, hogy ezen elbeszéléseket csak azért gondolta ki, hogy emberi magyarázatokat adjon a meg-megújuló természeti tünetményeknek, s úgy fogja tekinteni ezeket, mint ama dæmonok élményeit, a minőknek a csoportosulásából egész külön-külön istentörténetek jöttek létre *telidestele látszólag nagyon különböző tettekkel és szenvedésekkel, a melyek kezdetben majd mind hasonlót jelentettek volt.* — Ezen dæmoni lények közül azonban a vallási fölfogás emelkedésével legtöbb háttérbe szorul némely hatalmasabb (ég és föld, nap és hold, tűz és tenger) mellett, a kiknek t. i. az emberi hit nagyobb hatáskört tulajdonít, ezekhez fordul áldozataival és imáival s hogy különféle szükségeiben mindenkor segíthessék őt, nagyobbra-nagyobbra terjeszti ki működésük körét. Késégtelen pl., hogy *Zeus* nem más, mint az *ég*; ő adta a legnélkülözhetetlenebb javakat, esőt és napfényt, az embereknek; ő belé vetették tehát legtöbb bizalmukat s az esőn és napfényen kívül tőle vártak általában minden jót. Lassankint azonban elfelejtették az ő természetbeli jelentését; különvált attól az elemtől, a melynek eredetileg a lelke volt s önálló személylété lett. Így volt ez más istenekkel is.

Ekként a boldogság és mindenhatóság bámulatos magaslatára emelkedett istenszemélyekhez azonban nem tartották többé méltóknak az emberi sorsváltozásokat, míg másrészt nem hazudtolhatták meg a szadzadokon át valónak tartott hagyományt. A kiegyenlítésre a következő módot találták. Herakles isten létére épűgy vétkezett és szenvedett, akár csak egy ember. Ő tehát, mikor azon az emberi sorson keresztűlment, ember volt; csak később jutott az istenek közé. Ilyen megoldást alkalmaztak mindenűtt, a hol hasonló ellenmondásra találtak; *ha ellenben valamely régi istenség cultusa nem volt úgy meggyökeresedve vagy kialakulva, mint a Heraklesé, más népszerű cultusok leszorították, az isteni vonás elhomályosodott s csak a tiszta ember maradt meg belőle.*

Ez az átalakulás azonban abban a számtalan görög államocskában, a melyek mindegyikének megvoltak a maguk külön isteneik és különböző cultusaik, nem egyszerre s nem egyformán ment végbe. Zeus Agamemnon, Menelaos és Helenát még istenként tisztelték Spartában, mikor Hellas más államaiban már rég emberi hősökké lettek. Egyes isteneknek eredeti jelentése (pl. Zeus — ég, Poseidon — tenger, Hades — másvilág) oly erősen be volt vésődve a köztudomásba, hogy külön apotheosisra nem volt szükség. Némelyeknek (mint Apollon, Hermes, Athene) eredeti jelentésük feledésbe ment, s ámbár némi mythus szövődött nevűk körül, nem volt miért emberekké változtatni őket, mivel sokáig nem tudtak annyi emberi dolgot mesélni rólok, mint Heraklesről vagy Odysseusról. De az isteni mivoltukban megmaradt istenek egyik-

másik vonása azért áldozatul esett az általános hőssé változásnak. *Zeus* az ég istene maradt, míg ellenben *Zeus Agamemnon* földi királylyá lett; *Hades* a másvilág ura maradt, de *Hades Axylos* mint harczos esett el Trója alatt. Hogy két isten, Diomedes és Axylos, viadalának miért jutott oly csekély hely, annak a magyarázatára egyelőre nincs szükség; de fontos dolog kiemelni e körülményből vonható ama kétségtelen következtetést, hogy a mondai hagyományt híven őrizte meg az a jelentéktelen szerepre szorított kis „töltelék” az epikus költeményeknek.

(Vége köv.)

CSERÉP JÓZSEF.

SYLVESTER NYELVTANA.

Sylvestert irodalmunk több téren mint úttörőt, mint kezdeményezőt ismeri: egyike első bibliafordítóinknak, de az első, ki az eredeti szövegre megy vissza; ő az első, a ki észreveszi, hogy a magyar nyelv a classikus versmértékre is alkalmas; ő az első, a ki — reformátor létére is — nemcsak észreveszi, hanem ki is mondja, hogy az annyira üldözött virágénekek gazdag phantasia és valódi költői ihlet termékei; figyelemre-méltó nyelvészeink sorát is ő nyitja meg, ki — humaista létére is — egy *lingua vulgaris* ssabályaival foglalkozik.

Ezt a grammatikát, melyet az első magyar nyelvtannak szoktunk tekinteni, akarom ismertetni, nem mintha ebben a grammatikában a nyelvtudomány szempontjából sok értékes gondolatra akadnánk, hanem egyrészt azért, mert a magyar nyelvészet első küzdelmei és nehézségei itt jelentkeznek legszembetűnőbben, másrészt és pedig különösen azért, mert ennek ismertetésére eddigelé csak egy kísérlet történt, s ez nemcsak hogy sok tekintetben nem felel meg céljának, hanem Sylvester nyelvtanát még teljesen hamis színben is mutatja be.

Sylvester ezt a nyelvtant, a mint az előszóból kitűnik, már 1536-ban írta, de megjelenése — nem tudni mi okból — három évig késett. A munka napjainkig három kiadást ért. Az első magának az írónak kiadása: *Grammatica Hungaro-Latina in usum puerorum recens scripta Joanne Sylvestro Pannonio autore, Neanesi* (Sárvár, Új-Sziget) 1539.

Úgy látszik, csak kevés példányban jelent meg, mert másképen alig magyarázható, hogy a jelen század elejéig alig találjuk nyomát, Denisig csak egyszer történik róla említés. Reánk is egészben csak egy példány maradt, s minthogy az is csonka, nem is ismerjük a munkát teljesen. A munka későbbi kiadásai is csak arra a csonka példányra támaszkodhattak, mely jelenleg a nemzeti múzeum könyvtárában van. Még Molnár Albert sem ismerte, mert nyelvtanának előszavában azt mondja:

«Ego vero, quem sequerer, quemque fugerem, habebam prorus neminem». (L. Toldy *Corpus Grammaticorum*. 117. l.). Valószínű, hogy Miskolczy István Sylvester nyelvtanát érti, mikor 1610. jan. 4.-i levelében Molnár Albertnek írja: «Grammaticam Hungaro-latinam enmitto etc.» (I. U. o. Előszó. VII.). De, minthogy nincs okunk Molnár szavaiban kételkedni s különösen, mert Molnár grammatikáján Sylvester hatását nem érezzük, valószínűnek tarthatjuk, hogy a Molnárnak küldött nyelvtan az úton elveszett. A XVIII. századi magyar bibliographusok hallgatnak róla, míg végre Denis Mihály, a bécsi udvari könyvtár őre, 1782-ben nem említi: *Wiens Buchdruckergeschichte* (A' II. 412. l.) című összeállításában: Sylvester *Uj-Testamentumáról* szólva azt mondja: «Noch vor diesem (1541) gab Sylvester 1539 *Grammaticam hungaro-latinam in usum puerorum Neanesi* in 8-vo heraus». De hogy hol látta a munkát, vagy hol hallott róla valamit, azt nem említi. De Denis után sem említi minden magyar bibliographus: így Cornides (*Bibliotheca Hungarica* 1792.) nem tud róla semmit; a *Catalogus Bibliothecae Hungaricae* (Sopron, 1799.) felsorolja Sylvester munkáit (I. II. k. 383. l.), de grammatikáját nem említi; az *Index Alter* (Pestini, Trattner 1800, -- Posonii, Belnay 1803) felsorolja a régi nyelvtanokat, de Sylvesteréről nincs tudomása.

Denis után az első, a ki ezt a munkát említi, Wallaszky. Toldy Ferencz szerint (I. *Corp. Gram.* Előszó. VII.) nem önlátás, hanem csak Denis nyilatkozata alapján a *Conspectus Reipubl. Liter. in Hungaria* című összeállításában (113. l.): «Transfudit is (Sylvester) aliquot Cantilenas Lutheri in hungaricum, atque scripsit *Grammaticam hungaro-latinam in usum puerorum, Neanesi* 1539 in 8-vo». Mint Wallaszky, úgy Belnay György (*Historia Literarum*, Posonii 1799. 79. l.) és Sándor István is (*Magyar Könyvesház*, Győr, 1803. 1. l.) épen csak a könyv címét említi. Veszprémi István már önlátás útján bővebb tudósítást ad róla a *Magyar Múzeumban* (II. k. 422—428. l.), majd *Magyarországi öt különös elmélkedései*-ben (Pozsony, 1805. 81—85. l.), de a könyv tulajdonosát nem fedezi fel. Kazinczy Ferencznek sikerült ezt tőle kicsikarni, de a tulajdonost, Sinai Ferenczet (debreczeni tanár) eredménytelenül ostromolta a könyvért, míg végre fia, Sinai Sándor közölte vele. Így érte a könyv második kiadását Kazinczy *Magyar régiségek és ritkaságok* című gyűjteményének I. kötetében (Pest, 1808.). — De Kazinczy kiadását már Toldy Ferencz is hasznavehetetlennek tartotta*), s mikor a *Corpus Grammaticorumot* kiadni készült, az eredetihez kellett fordulnia. Az eredeti példány Sinaitól Fáy Jánosra, majd Fáy Alajosra szállott, s ez átengedte Toldynak, hogy a kiadást eszközölhesse. A harmadik s nap-

*) I. *Corp. Gram.* Előszó IX. «Kazinczy maga is vallja, hogy sok hiba csúszott be a kiadásba» (I. *Magyar régiségek és ritkaságok* Előszó XXII. l.).

jaikig utolsó kiadás tehát a *Corpus Grammaticorum* kiadása (Pest, 1866.). De ez is csak kritikával használható, nem annyira a sok sajtóhiba, mint inkább az egyes javítások miatt, melyeket Toldy ott, a hol a szöveget nem értette, vagy félreértette, eszközölni akart. Toldy az eredetinek rövidítéseit feloldotta s az eredetinek sajtóhibáit részben javította; a jésítés és a hosszúság jele gyakran kiesett s Toldy azt rendesen kitette és ezen javítási buzgalmában nem vette észre, hogy Sylvesternél, kinek nyelvében több dunántúli sajtóság van, a szóvégi *o* következetesen rövid. De mindez nem fontos, mert nem akadályoz minket Sylvester nyelvtanának kellő megértésében; de találkoztunk Toldy kiadásában egy fontosabb hibával is, melyet helyre kell igazítanunk, mert az ő kiadása úgyyszólván az egyedüli, mely könnyebben hozzáférhető; Sylvesternél a magyar ige-
ragozás tárgyalása — különösen a tárgyas ragozás miatt — amúgy is nagyon zavaros; a conjugatiók tárgyalásának egy helyén Toldy javítani akart, azzal pedig csak még zavarosabbá tette az illető helyet (I. *Corp. Gram.* 60. l.). Sylvester ott a conjugatio tárgyalásában — a magyar igeragozást nem választván el kellően a latintól — négy osztályt alkot. «*Primus ordo est absolutorum, secundus transitivorum, tertius passivorum, quartus defectivorum*». Ezen osztályozás után mintegy folytatólag a *primus ordo* kitétele nélkül az első osztályt tárgyalja, a második osztályt, a transitív igéket tárgyaló fejezet fölé pedig kiteszi az *ordo secundus*; de ebben az osztályban csak a magyar tárgyas ragozással foglalkozik és ezért két alosztályt alkot; az első alosztály a második személyi, a második osztály pedig a harmadik személyi tárgyas ragozással foglalkozik; s Sylvester az alosztályok keliő megjelölése nélkül a második alosztály fölé is csak *ordo secundus*-t írt. Ebben a bonyadalomban Toldy nem tudott eligazodni, s az első főosztály tárgyalását szem elől tévesztve, a második osztály első alosztálya felett a *secundus ordo*-t *primus ordo*-ra javította. De ez a javítás, illetőleg javítani akarás már nem is Toldyé, megengedte ezt magának már Kazinczy is*). — Hogy Sylvester tényleg így gondolta a felosztást, a mint fentebb kifejtettük, az magából a szövegből kitűnik: a harmadik csoport (passiva) tárgyalásának bevezető szavaiban maga is hivatkozik a transitív igék második csoportjára, (tehát II. főcsoport, II. alcsoport): «*Passiva verba in nostro sermone formantur a verbis transitivis secundi ordinis etc.*».

De a grammatika ismertetésébe sem Kazinczy, sem Toldy nem bocsátkozik: Kazinczy (az előszóban) elmondja a könyv külső történetét, a mit Toldy is tesz, és nagy vonásokban rajzolja Sylvester életét; a jegyzetek pedig, melyekkel a nyelvtant kísérte, nem foglalkoznak annyira Sylvester nézeteivel, hanem a *Debreczeni grammatika* egyes tételeit czá-

*) I. l. k. 105. l.

folgatják. Ezen grammatika ismertetését csak Jancsó Benedek kísérlette meg *Magyar nyelvtudomány-történeti tanulmányok* (Budapest, 1881.) cz. munkájában. De ez az ismertetés teljesen hasznavehetetlen, nem annyira azért, mert valóságos szellemi tutti-frutti, melyben még csak a román nemzetiségi kérdés fejtegetését nélkülözzük, hanem inkább azért, mert Sylvester viszonyát forrásaihoz éppen csak érinti, de elintézetlenül hagyja, s főleg azért, mert Jancsó Sylvestert teljesen félreértette. Jancsó ezt a grammatikát tisztán magyar nyelvtannak tekintette és azt is, a mit Sylvester a latin nyelvre vonatkozólag mond, Jancsó a magyar nyelvre értette, s így minduntalan teljesen indokolatlan gáncsolásokkal illeti Sylvestert. Ez az egész ismertetés oly benyomást tesz a Sylvester-ismerőre, mintha Jancsó csak futólag tekintette volna át ezt a grammatikát és az egyes fejezeteknek csak bevezető sorait olvasta volna el, mert másképen teljesen kimagyarázhatatlanok Jancsónak folytonos botlásai, melyekre visszatérni többször lesz alkalmunk.

Nagyrészt csak Jancsó tévedései készítetnek minket annak a határozottabb feltüntetésére, a mit már maga a cím *Grammatica Hungaro-Latina* is feleslegessé tenne, tudniillik annak a kérdésnek megvilágítására, hogy tulajdonképen mit akart Sylvester ezzel a grammatikával, s tulajdonképen mily nyelvtant akart ő írni. Ha Jancsó a címet talán úgy értette, hogy az latin nyelven írt magyar nyelvtant akar jelenteni, az előszó már megadhatta volna a kellő útbaigazítást: abban kifejti Sylvester, hogy valamely idegen nyelvet csakis az anyanyelv alapján lehet és kell tanítani (ennek a gondolatnak fontosságát Jancsó több ízben ki is emeli); teljesen felesleges lett volna Sylvesternak ezt a gondolatot az előszóban fejtegetni, ha nem egy idegen nyelv grammatikáját nyújtja: magyar tanuló ifjak számára írt latin nyelvtant és így annak szabályait a magyar nyelv doctrinájával akarta megvilágítani. Ez magyarázza meg nyelvtanának egész berendezését, azért tárgyalja a latin nyelv egyes jelenségeit mindig párhuzamban a magyar nyelv jelenségeivel. De ha még az előszó is abban a hiszemben hagyta Jancsót, hogy Sylvester talán más valamely latin grammatikához a tanuló ifjúnak mintegy segédeszközül a magyar nyelv szabályait nyújtja, úgy Sylvester eljárása, melyhez az egész nyelvtanon keresztül következetesen ragaszkodik, véget vethetett volna minden félreértésnek: ha valamely nyelvtani jelenségről szól s nem teszi ki, hogy melyik nyelvre vonatkozik mondanivalója, akkor mindig a latin nyelvre illik s kétségtelen, hogy Sylvester arra értette is; ellenben ha oly jelenséget tárgyal, mely a magyar nyelvre vonatkozik, akkor mindig kiteszi külön: *in sermone nostro*, vagy *in lingua patria*; az előrebocsátott főszabály mindig a latin nyelvre vonatkozik, s csak azután, mintegy jegyzetképen következnek a magyar nyelv eltérései a latin nyelvhasználattól. Így tulajdonképen latin nyelvtant írt. Ha ezt

példákkal akarnók igazolni, egész példatárt állíthatnánk össze. Ha Jancsó Sylvesternek ezt az eljárását tekintetbe vette volna, s ha nem ragaszkodott volna ahhoz a légből kapott feltevéshez; hogy neki tisztán magyar nyelvtannal van dolga, nem mondhatott volna ismertetésében ilyeneket: «Érdekes, hogy Sylvester a latin grammatikának, még pedig a Priscianus-féle grammatikának a nemről szóló szabályait átveszi és minden lelkiismereti furdalás nélkül alkalmazza a magyar nyelvre»;¹⁾ nem csodálkozott volna azon, hogy «Sylvester ezekre a nemekre a magyar nyelvből nem hoz fel példát, noha szokása a magyar nyelvből venni példáit»²⁾ (? legfeljebb akkor, ha a magyar nyelv jelenségeiről külön szól!). Ha Jancsó Sylvesternek ezt az eljárását tekintetbe veszi, úgy nem került volna ismertetésébe ez a figyelemre méltó rejezet: «Ezek után, t. i. a nomen accidenceinek felsorolása után, rátér a declinatiók-hajtogatás tárgyalására és azt mondja, hogy öt hajtogatás van; természetes, mert a latin nyelv is ötöt ismert és Erdősi úgy tekintette a grammatikát, mint olyas valami különállót és a nyelvtől teljesen függetlent, melynek kategóriái már a gondolkodó észnél meg vannak állapítva, mely formulákba, kategóriákba a nyelvtényeket csak bele kell illeszteni s készen van valamely nyelv grammatikája. Ez kitűnik Erdősinek abból a szokásából, hogy a latin grammatika szabályait, schémáit minden megjegyzés nélkül felállítja s azután a magyar nyelv tényeit, akár találnak, akár nem, ha csak valamely hasonlóságot vesz észre, bele szorítani igyekszik stb.»³⁾ Mindezt ráfogja Sylvesterre, a ki az öt declinatio megkülönböztetését határozottan a latin nyelvre érti, s midőn rátér a magyar nyelvre, azonnal kiemeli és pedig az eltérések között első sorban: «Primum noster sermo unam novit tantum declinationem ect.»⁴⁾ Jancsó, ha ugyan elolvasta a szöveget kellő pontossággal, ezt talán megjegyezhetetlennek tartotta az öt declinatio emlegetésével és teljesen mellőzte. Jancsó annyira megütközik ezen a Sylvesterbe belemagyarázott eljáráson, hogy «szinte hajlandó volna hinni, hogy Sylvester nem is magyar, hanem latin nyelvtant ír»⁵⁾ és még sem követi ezt a hajlandóságát! Mikor továbbá Sylvesternek a *verbum*-ról szóló fejezetét tárgyalja s a *passivum* képzéséről szóló részről megemlékezik, ismét csodálkozik: «Sylvester csodálatos módon nem a magyar, hanem a latin nyelv körében végbemenő képzésről beszél.»⁶⁾ Nem csodálatos ez, hanem természetes; inkább az a csodálatos, hogy Jancsó annyi megütközés után is hogy tudott azon önkényes feltevés mellett maradni, hogy Sylvester tisztán magyar nyelvtant írt! Nem folytatjuk a félreértések hosszú sorozatát, lesz még alkalmunk más tévedésekre is rámutatni, hanem már az első pillanatra is világos, hogy

¹⁾ I. i. m. 34. l. — ²⁾ U. o. — ³⁾ I. m. 40. l. — ⁴⁾ *Corp. Gram.* 30. l. — ⁵⁾ I. m. 42. l. — ⁶⁾ U. o. 50. l.

Jancsó azon vádja: «Sylvester a latin nyelv grammatikájának nyügéből nem tud s talán nem is akar kiszabadulni»,*) teljesen indokolatlan s hogy ily fölületes ismertetés egy újabbat tesz szükségessé.

Sylvester grammatikájának ismertetésében el kell választanunk a latin grammatikát a magyartól: egészen más szempontok érvényesülnek az elsőnek, mint a másodiknak méltatásánál.

Sylvester latin grammatikájával semmi újat nem nyújtott: az egész csak reproductiója azoknak a szabályoknak, melyek a XVI. századig általánosan el voltak terjedve; maga sem vallja önállónak vagy teljesnek, hiszen minduntalan más latin grammatikára is utalja a tanuló ifjút. Korának minden olvasottabb grammatikáját ismerte és azokban a kitérésekben, melyekben munkája oly gazdag, az egyes grammatikusok mellett, vagy velük szemben állást foglal. Így Priscianussal egyetértőleg a *homo* szót közös-neműnek mondja, (I. *Corp. Gramm.* 14.), Melanchtonnal szemben kimutatja, hogy nemcsak a görög és német nyelvnek van articulusa, hanem a magyarnak is (U. o. 27.) s az articulus fontos funkciójának kiemelésénél még Chrysostomusra és Augustinus nyilatkozatára támaszkodik; Quintilianusra támaszkodik, mikor a tisztán phonetikai helyesírást elveti (U. o. 29.), s Diomedessel ajánlja a fiúknak a chriát (U. o. 37.), sőt Dévait is megemlíti és elveti annak helyesírási ajánlatát, illetőleg utasításait az az névelő írására, ha consonans előtt áll. Grammatikájának kiegészítéseül egy tekintetben, — tudniillik a genus-szabályok teljességében — Sulpitiust és Liviust ajánlja: a főbb genus-szabályok felsorolása után azt írja: «Haec de generalibus regulis sufficient. Reliquas, tum generales, tum speciales commodius pueri discent ex aliis, maxime iis, qui eas carmine sunt complexi, inter quos sunt ex recentioribus Sulpitius et Livius (*Corp. Gramm.* 23. 1.)»; de legtöbbször Donatusra hivatkozik és egyenesen annak grammatikájára utalja a fiút, ha valamit nem akar bővebben kifejteni: így az összetétel különböző neveire (U. o. 9.), a pronominak declinációjára nem akar példát nyújtani (U. o. 47.), az adverbiumokat nem akarja elsorolni (U. o. 72.), a participiumot nem akarja végigdeclinálni (U. o.), a különböző casusokat vonzó praepositioakat csak felsorolja, de példákat nem említ (U. o. 77.) s mindezekben az esetekben csak Donatusra utal, a hol a fiú ezeket megtalálhatja. S ha Sylvester grammatikájának a latin nyelvre vonatkozó részeit összehasonlítjuk a Donatuséval (L. Lindemanus *Corpus Grammaticorum Latinorum Veterum* Lipsiae CIOIOCCCXXI. Tom. I.), arra a könnyen gyanítható eredményre jutunk, hogy Sylvester egész latin nyelvtana alig más, mint Donatus nyelvtanának egy kissé szabadabb reproductiója. Az egész tárgyalás menetében és módjában úgyszólván lépésről-lépésre követi

*) U. o. 56. l.

Donatust, csak akkor hagyja el, mikor a magyar nyelv megfelelő jelenségeit tárgyalja, vagy valamely nézet ellen polemizál; de ezt elvégezve ismét ott szedi fel a fonalat, a hol elejtette. Különösen a nyolcz beszédrész tárgyalásában, a mi majdnem az egész grammatikát kitölti, teszi ezt: a meghatározást, melylyel a fejezetet kezdi, mindig szóról-szóra veszi át, az accidenseket pedig rendesen jobban összevonja, vagy csak kivonatosan tárgyalja. Donatussal szemben az egész munkában csak egyszer foglal állást, tudniillik a conjugatióknak azt a felosztását, melyet Donatus ajánl (*Don. Gram. Lib. II. Segm. XII. 4.*), homályosnak tartja és világosabbat akar nyújtani. S ha Donatustól eltér, akkor eltérő nézete rendesen Priscianusra viendő vissza. Így, hogy ha Sylvester latin grammatikájának viszonyát forrásaihoz pontosan meg akarjuk határozni, nem is kell annyira az egyezéseket Donatussal keresni, hanem rövidebb úton érhetünk célzt, ha az eltéréseket feltüntetjük s azokat megmagyarázzuk.

Sylvester a grammatikát a grammatika fogalmának meghatározásával kezdi: «Grammatica est ars recte loquendi et scribendi, auctoritate optimorum poetarum, et oratorum constans» (*C. Gr. 6.*). Donatusnál és Priscianusnál ily definitiót nem találunk (*l. Prisciani Grammatici Casariensis Libri omnes*); Diomedes nyelvtana bevezetésében szól a grammatikáról, mint tudományról, de szorosabb meghatározást nem ad (*C. H. Keilius Grammatici Latini. Vol. I. Lipsiæ MDCCCLVII. 300 l. Diom. Lib. I.*); Charisius — bár erről nem tudjuk határozottan, hogy Sylvester ismerte-e; nem említi, de annak grammatikája szintén nagyon el volt terjedve, szintén a fogalom meghatározásával kezdte a grammatika tárgyalását (*l. U. o. 7. l.*), de könyvének első lapjai elvesztek s így az ő meghatározását nem hasonlíthatjuk össze Sylvesterével. Így némi jogosultsággal a Sylvesterének is tekinthetjük, s ha esetleg más-tól is vette volna, azért mégis az ő felfogása is tükröződik benne: ez a definitio mutatja, hogy Sylvester előtt eszmény gyanánt a renaissance megjavított grammatikája lebegett, mely a középkori latinság barbarismusát elvetette s a classikus írók nyelvét vette zsinórmértékül. Jancsót a fentebb jelzett alaptévedés ezen bevezetés megítélésénél is teljesen indokolatlan gáncsolásokra vezette: szemére veti Sylvesternek, hogy nem veszi tekintetbe az élő nyelvet: «Ő egy élő nyelv grammatikáját írta, már pedig az élő nyelv szabályainak van egy más kútforrása is: az élő beszéd.»*) Nem akarjuk állítani, hogy Sylvesternek a népnyelv s annak alakulásai iránt kellő érzéke volt, sőt ellenkezőleg csupa szabálytalanságot talál abban, de Jancsó gáncsolása nincs helyén, mert Sylvester tulajdonképpen egy holt nyelv grammatikáját írta és arra vonatkozólag definitiója egészen helyes. Igaz, hogy Sylvester a magyar nyelv

*) l. i. m. 28. l.

tényeit is úgy ítéli meg, mint a holt latinéit, s az újabb fejlődéseket teljesen elítéli, de ő a XVI. század embere és nem lehet tőle lehetetlent követelni.

Sylvester a grammatikát négy részre osztja: 1) *orthographia*, mely a betűkkel (írás), 2) *prosodia*, mely a szótagokkal foglalkozik, 3) *etymologia*, vagyis szótan és 4) *syntaxis*, melynek tárgya az *oratio* (beszéd). Jancsó Benedek csodálkozik ezen a felosztáson: «Hogy Erdősi honnan vette az ösztönt ilyenmű felosztásra, azt nem tudom, ennek Priscianusnál és Donatusnál nyoma sincs.»¹⁾ Dehogy nincs! Ez a négy rész Donatus nyelvtanában is kiemelkedik, csak hogy nincs előzetesen jelezve; Sylvester pedig, ki némely tekintetben szigorúbb rendszerességre törekszik, mint Donatus, előre bocsátotta valószínűleg azért, mert Diomedesnél is talált egy ily felosztást.²⁾

Az első részben, melynek tulajdonképen hangtannak kellene lenni Sylvester csak a legnagyobb általánosságokban mozog; mint előzői és kortársai, úgy ő is az olvasás és írás szabályainál alig nyújt egyebet. Ebben a részben egyik forrásához sem ragaszkodik szorosan. A hang, vagy betű definitióját átveszi Donatustól: «*Litera est pars minima vocis articulatae*» (*Corp. Gr.* 6. — *Don. Lib. I. Segm. II. 1.*). A hangokat felosztja *vocalisokra* és *consonansokra*; míg Donatus csak öt vocalist említ, addig Diomedes 7-et, mert felveszi a görög ω -t és η -t; Sylvester a két nézetet összeolvasztja: «*Vocales numero licet sint quinque, potestate tamen sunt septem. Quandoquidem (iuxta Diomedis Grammatici sententiam³⁾) e et pro e et pro η græcis vocalibus latini solent ponere, o vero pro o et ω* » (*Corp. Gr.* 7. l.). A vocalis meghatározása: «*Vocales dicuntur, quod ad scribendas voces articulatas sint necessariae*» Diomedes megfelelő fejezetének összevonása.⁴⁾ De úgy Donatus, mint Priscianus és Diomedes megelégednek a diphtongusokról, Sylvester pedig azokat külön is tárgyalja. Az ösztönt erre Melanchthontól vehette, ki görög grammatikájában a diphtongusokról bőven szól, s a német nyelv diphtongusaira is kiterjeszkedik (l. Melanchthon *Grammatica Graeca* II. kd. Francofurti MDXLI. A. 3.). — A consonansok definitiója ismét Diomedesével egyezik: «*Consonantes dicuntur, quod interdum praepositae, interdum subiectae vocalibus consonant*» (*Corp. Gramm.* 8. — *Diom.*

¹⁾ U. o. 32. l.

²⁾ l. Keilius *Gramm. Lat.* Vol. I. 427. «*Constat in partibus quatuor.... Grammaticae initia ab elementis surgunt, elementa figurantur in literas, literae in syllabas, syllabis comprehenditur dictio. dictiones coguntur in partes orationis; partibus orationis consumatur oratio.*

³⁾ L. *Ars gramm.* Lib. II. (Keilius *Gramm. Latini.* I. 422.

⁴⁾ U. o.

Lib. II. Keilius *Gram. Lat.* Vol. I. 422.), de a consonansok osztályozásában — *mutæ, semivocales*, mely utóbbiakhoz a *liquidák*at is számítja, ismét Donatushoz tér vissza. És ezzel be is fejezte a latin hangtant.

A *syllaba* tanával sokkal mostohábbán bánt, mint bármely mestere: Donatustól átveszi a definitiót: «*Syllaba est proprie comprehensio literarum enunciata*» (*Corp. Gramm.* 6. — Don. Lib. II. Segm. III. 1.), azután Diomedeshez hasonlóan indokolja a *syllaba* elnevezést (Keilius i. kd. I. 427.), s végre Donatus módjára megkülönböztet hosszú, rövid s közös szótagokat, de tulajdonképeni prosodiát már nem nyújt, mint mestere, pedig reánk nézve nagyon érdekes volna, ha a latin versmérték első megpendítője ebben a fejezetben néhány szóval a magyar prosodiára is kitért volna.

A *dictio* definitióját «*Dictio est vox articulata, cum aliqua significatione, ex qua instruitur oratio, et in qua resolvitur*» Diomedestől veszi (*Corp. Gramm.* 9. — Keilius i. kd. 436. l.). A *dictiónál* megkülönböztet egyszerű s összetett szokat, de példákra nem terjeszkedik ki, hanem csak Donatusra utalja a fiút.

Ezután kezdi a beszédrészek tárgyalását. Itt már nyomról-nyomra követi Donatust, csak ritkán található egy-egy eltérés és ilyenkor leginkább Priscianus nézetei birják Sylvestert arra.

Mint Donatus, úgy ő is nyolcz beszédrészt különböztet meg s a tárgyalásban Donatus sorrendjét is megtartja: «*Partes orationis sunt octo: nomen, pronomen, verbum, adverbium, participium, coniunctio, præpositio, interiectio*» (*Corp. Gramm.* 9. — Don. Lib. II. Segm. I. 1.).

A *nomen* tárgyalásánál a szorosan átvett definitio («*Nomen est pars orationis cum casu, corpus aut rem proprie communiterve significans*» *Corp. Gramm.* 12. — Don. Lib. II. Segm. II. 1.) után felsorolja a *nomen accidenseit* (qualitas, comparatio, genus, numerus, figura, casus), de ezeknek fejtegetése már csak kivonat Donatus grammatikájából: így a *qualitasnál* épen csak felemlíti a külömbiséget a köz- és tulajdonnevek között, a mit Donatus bővebben fejteget, s mindjárt rátér a *comparatio* tárgyalására: a három fok megnevezése s úgy a rendes, mint a rendhagyó fokozásra néhány példának bemutatása után a magyar fokozással foglalkozik. Donatus azonban a rendhagyó fokozásra nem terjeszkedik ki és ezt a hiányt Sylvester Diomedes segítségével (Lib. I. l. Keilius i. kd. 324. l.) pótolja. A *genus* tárgyalásában eleinte Donatust követi, de csak kivonatosan; talán nem lenne érdektelen bemutatni, hogy miképen szokta Sylvester Donatust összevonni:

Sylvester: «*Genera nominum sunt quinque: masculinum, ut hic magister, foemininum, ut haec Musa, neutrum, ut hoc samum, commune, ut*

Donatus: «*Genera nominum sunt quatuor: masculinum, foemininum, neutrum et commune. (Ezután kifejti, mi az a masculinum, mi az a foemi-*

hic et haec homo, omne, ut hic et haec et hoc felix. (Corp. Gramm. 13.)».

ninum etc. és azokat a példákat is említi, melyeket Sylvesternél találhatni.) . . . Commune est, quod simul masculinum, simul foemininum significat, ut *hic et haec sacerdos*. Sed ex his vel principalia vel sola genera duo sunt, masculinum vel foemininum. Nam neutrum et commune de utroque nascuntur. Est enim trium generum commune, quod *omne* dicitur, ut *hic et haec et hoc felix* (Lib II. Segm. IV. 1.).

A *commune genus*-ra Donatus a *sacerdos* szót említi, Sylvester pedig szándékosan a *homo*-t, melyet szerinte sokan hímneműnek tartanak, ő pedig Priscianussal egyetértőleg (Priscianus i. m. Lib. V.) közösen hímneműnek mondja. Ezután Sylvester a főbb *genus*-szabályokat nyújtja. Jancsó állítása szerint: «Sylvester a Priscianus-féle grammatikának nemről szóló szabályait átveszi». Jancsó ezen állítását csak kellő kiigazítással és megszorítással szabad elfogadnunk: Sylvester csak a jelentés szerinti *genus*-szabályokat adja, Priscianus pedig ezeken kívül épen úgy, mint Sylvester többi forrásai, a szöveg szerinti *genus*-meghatározást is tárgyalja (l. Priscianus e. m. Lib. V. 117—140.).

A *nomen* negyedik *accidens*ének, a *numerus*nak tárgyalásánál Donatusnak csak bevezdését veszi át («Numeri sunt duo, singularis et pluralis etc. *C. Gr.* 23. — Don. L. II. S. V. 1.) és a magyar nyelv megfelelő jelenségeinek tárgyalásába bocsátkozik. A *figura* szerint a szók egyszerűek és összetettek; itt maga is Donatusra hivatkozik (l. u. o. Segm. VI.) s a mint az a latinban az összetételnek négy nemét ismeri, úgy Sylvester a magyarban is négyet említ aszerint, a mint az összetétel valamelyik tagja világos vagy elhomályosult.

A *nomen* hatodik *accidens*e a *casus*. Teljesen Donatus nyomán bevezetve a fejezetet («Casus nominum sunt sex etc. l. Don. L. II. Segm. VIII.), a magyar articulussal foglalkozik és azután rátér a *declinatio* tárgyalására. Donatus a *declinatiók*at nem tárgyalja, itt Sylvester Priscianust követi s öt *declinatiót* különböztet meg, a különbség csak az, hogy Priscianus a megkülönböztetésnél mindig csak a *genitivus singularis* alakjából indul ki, Sylvester pedig mindig a *genitivust* és *dativust* együttesen veszi kiinduló pontúl (l. *Corp. Gram.* 33—38. — Prisc. i. m. 915.) és minden *declináció*ra egy példát is végigragoz. Ezt az egész fejezetet Jancsó Benedek a magyar nyelvre értette, daczára annak, hogy Sylvester latin paradigmát *declinál* s a magyar szót mellette csak úgy ragozza, mint a mai latin grammatikák.

A második beszédrész, a *pronomen* is Donatus nyomán tárgyalja:

a szorosan átvett definitio («Pronomen est pars orationis, quæ pro nomine posita, tantumdem pene significat personamque interdum recipit» *C. Gr.* 38. — Don. L. II. S. XI. 1.) után a magyar pronomennel foglalkozik; a pronomen accidenseiről (qualitas, genus, numerus, figura, persona casus) szóló rész Donatus megfelelő fejezetének (L. II. Segm. XI. 2—8.) rövid kivonata; eltérés csak annyiban van, hogy Sylvester a pronomen declinatióját is felveszi és pedig Priscianus nyomán (l. i. m. L. XIII. 465—475.) a következő négy declinatiót különbözteti meg:

1. *ego, tu és sui,*

2. *ille, ipse, iste, hic és is,*

3. a birtokos névmások: *meus, tuus, suus, noster, s vester*

és 4. *nostras és vestras* ragozása.

Hogy még ezt a fejezetet is hogyan érthette Jancsó Benedek a magyar nyelvre (l. i. m. 46. l.), az valóban a nehezebb problémák körébe tartozik.

A harmadik beszédrésznek, a verbumnak tárgyalásában csak egy pontban tér el Donatustól. Itt is a definitiót («Verbum est pars orationis cum tempore et persona, sine casu; aut agere aliquid, aut pati, aut neutrum significans» *C. Gr.* 53. — Don. L. II. S. XII. 1.) szóról-szóra átveszi, az accidenseket (qualitas, genus, numerus, figura, tempus et persona) pedig csak kivonatossan tárgyalja, de a *coniugatio*-ra vonatkozólag polémiába bocsátkozik Donatussal: «Donatus distinxit coniugationes literis et syllabis per secundas personas præsentis indicativi singularis numeri, qui etiam ob hoc ipsum obscurior est, quam ut pueris commode possit intelligi, quod coniugationes et genera confundit». Ezért inkább Priscianus osztályozását követi (ezt természetesen nem mondja!) és Donatus három osztályával szemben négyet különböztet meg (l. Priscianus i. m. L. IX. 362. s köv. l.): az első (*a* tövű) és második (*e* tövű) összeesik Donatus első és második csoportjával, de Donatus harmadik csoportját kettőre osztja és megkülönbözteti a rövid *i* és hosszú *i* conjugatiót. Sylvester igetanának többi részei nagyrészt a magyar igeragozással foglalkoznak.

A hátralévő beszédrészek tárgyalásában (*adverbium, participium, coniunctio, præpositio és interiectio*) nincs figyelemreméltóbb eltérés Donatustól: mint az eddigi fejezetekben, úgy ezekben is a definitiót szorosan megtartja («Adverbium est pars orationis, quæ adiecta verbo significationem eius explanat atque implet.» *C. Gr.* 72. — Don. L. II. S. XIII. 1. — «Participium est pars orationis, partem capiens nominis et verbi: recipit enim a nomine genera et casus, a verbo autem tempora et significationes, ab utroque numerum et figuram.» *C. Gr.* 73. — Don. L. II. S. XIV. 1. — «Coniunctio est pars orationis, annectus ordinansque sententiam.» *C. Gr.* 76. — Don. L. II. S. XV. 1. — «Præpositio est pars

orationis, quæ præposita aliis partibus in oratione significationem earum aut implet, aut mutat, aut minuit» *C. Gr.* 77. l. — Don. L. II. S. XVI. 1. — «Interiectio est pars orationis significans mentis affectum voce incognita.» *C. Gr.* 78. l. — Don. L. II. S. XVII.), az accidenseket pedig (adverbium : significatio, comparatio, figura ; — participium : tempus, genus, casus, significatio, numerus, figura és declinatio ; — coniunctio : potestas, figura, ordo ; — præpositio : casus ; — interverctio : significatio) épen csak érinti vagy kivonatosan tárgyalja ; eltérés legfeljebb az, hogy a participium declinációjánál egy példát is (legens) végigragoz. Kitérések a magyar nyelvre ezekben a fejezetekben is vannak.

Ez Sylvester latin grammatikája : nagyrészt csak Donatus kivonata, mely magában véve nem képes Donatust, vagy valamely más latin grammatikát pótolni, s Sylvester maga is mindig kellő kiegészítésre utalja a tanuló ifjút. S latin grammatikájával nem is nyújtott Sylvester semmi újat, ha mindjárt Donatus némely nézetét el is vetette. Sylvester önálló gondolkodásának s nyelvészi tehetségének megítélésére sokkal fontosabb s reánk nézve sokkal érdekesebb az ő magyar grammatikája.

De tulajdonképen magyar grammatikáról Sylvesternél nem lehet szó, legfeljebb a magyar nyelvre vonatkozó jegyzeteiről szabad beszélnünk, melyeket a megfelelő helyeken a latin grammatikához fűzött, megragadva minden alkalmat, hogy a magyar nyelv valamely érdekesebb jelenségéről nyilatkozhasssék. Melanchthon görög nyelvtana (I. kd. 1514.) lebeghetett szeme előtt : Melanchthon a görög nyelv egyes jelenségeinek fejtegetésénél kitéréseket tesz a latin és német nyelvre ; ezt Sylvester is megengedi magának a héber és magyar nyelvre vonatkozólag, csak hogy sokkal nagyobb mértékben és akárhányszor fejteget a dologhoz szorosan nem tartozó kérdéseket is ; így a magyar articulus tárgyalásánál kitér a helyesírás elveire, a genus tárgyalásánál a hónapok neveinek genusáról szólva a hónapnevek magyarosítására tesz kísérletet, sőt nyelvianba egyáltalán nem tartozó dolgokra is kitér : így a városnevek genusát említve beszél a magyar városokról, azok nevezetességeiről s Szinyérváraljáról valószínű leírást nyújt. S épen azokban a kitérésekben, melyek még a nyelvtan körébe tartozóknak vehetők, van Sylvester grammatikájának legnagyobb bece.

Hogy miért tárgyalja a latin grammatikát így, miért kíséri azt a magyar nyelvre vonatkozó jegyzetekkel, azt maga is indokolja : nyelvtana előszavában hangoztatja, hogy idegen nyelvet csakis az anyanyelv alapján lehet kellően tanítani («Nondum satis intelligunt, quantum referat ex naturali sermone perigrinum comparare») ; azután ő Melanchthonhoz hasonlóan — humanista létére is — nem nézte le a nemzeti nyelvet, sőt ellenkezőleg ; az igeragozás letárgyalása után, a hol bő alkalma volt a magyar igeragozással is foglalkozni, beszél általában a magyar nyelv-

ről, kikel azok ellen, a kik a nemzeti nyelvet lenézik, panaszkodik, hogy eddig még senki sem védte nyelvünket ezen méltatlanság ellen, s a mit mások elmulasztottak, azt ő helyre akarja hozni, meg akarja mutatni, hogy nyelvünk miatt nincs okunk szégyenkezni: «*teleo nihil est, ut quisquam in nostra desiderat lingua, ut hoc ipso, quod ad inflexiones attinet et nominum et verborum, omnes omnium linguas facile exuperet. Est enim regulatissima, ut vocant, non minus, quam una ex primariis illis hebreæ, græca et latina.*» Ezt kimutatni, velt — úgylátszik — egész grammatikájának elburkolt célja: minthogy magyar grammatikát a tanuló ifjúság nem tanult, a latin nyelvtan keretébe szorította ezt a kimutatást.

Minthogy ez az első kísérlet magyar nyelvtani kérdések fejtegetésére és minthogy ez is latin grammatikához fűződik, úgy elsőrendű kérdés, hogy mennyiben áll itt Sylvester a latin grammatika hatása alatt, mennyire tudta magát ebben a tekintetben függetleníteni. Ezt a kérdést legjobban világítják meg azok a helyek, a hol Sylvester a magyar nyelvtan egyes kérdéseit némileg rendszeresen igyekszik fejtegetni.

A hangtan nála — mint fentebb említettük — nagyon alárendelt szerepet játszik: a magyar hangokra vonatkozólag egy-két megjegyzéssel beéri; észreveszi, hogy a latin betűk nem voltak elegendők a magyar hangok leírására, s hogy így a magyar írásnak különböző jelekhez kell fordulni, melyeket a latin betűkre alkalmaz; tekintetbe veszi a magyar hangzóknál az időmérték szerinti különbséget («*Sunt rectæ et obliquæ etc.*»), de az *i*-t kivételnek tekinti valószínűleg azért, mert a dunántúli nyelvjárás csak rövid *i*-t ismer; megemlíti azt is, hogy nálunk is, mint a héberben, három *s* hang van, de a magyar consonansokról, diphtongusokról, hangtörvényekről (illeszkedés) egy szóval sem emlékszik meg. Bármily alárendelt szerepet játszik a hangtani rész régi nyelvtanainkban, Sylvesternél mégis bármelyik is behatóbban tárgyalja, de a haladás nagyon lassú: *Orthogr. Crac.* (I. *Corp. Gramm.* 98.) már behatóbban foglalkozik az egyes hangokkal, de a diphtongusokról még nagyon zavaros fogalma van, mely magánhangzót egyszerű latin betűvel nem írhat, azt diphtongusnak tekinti; Szcenzi Molnár Albert már helyes nyomokon jár, midőn az *i*-vel összetett hangzókat tekinti diphtongusoknak (*Corp. Gramm.* 120.). De hangtörvényekről Pereszlényiig hallgatnak a nyelvtanok, még az illeszkedés törvényét sem találjuk bennök; Szcenzi Molnár ismerte a törvényt, a declinációnak »*in-nac et nec*» osztályozása eléggé mutatja (U. o. 136.), de a hangilleszkedésnek mint hangtörvénynek, fontosságát csak Pereszlényi hangoztatta először.

Igy Sylvester magyar hangtanában figyelemre méltó megjegyzést egyáltalában nem találunk.

A következő kitérés a magyar nyelvre a *comparatio* tárgyalásánál

történik: a középfoknak kétféle alakulását tanítja: 1) *-b* vagy *-bb* raggal és 2) *inkább* körülírással; a felsőfoknak csak körülírt alakját veszi fel: *felette igen*; a *leg*-es felsőfokot, mely akkor csak alakulásban volt s a XVI. század codexeiben csak elszórtan található, — mint az újabb alakulásokat egyáltalában — mellőzi. Sylvester a kicsinyítést is a fokozáshoz veszi, mint a rendes fokozás ellentétes irányát; mint utóda, Molnár Albert, úgy ő sem veszi észre, hogy ez már inkább a szóképzés körébe tartoznék és csak egyszerűen követi a latin grammatikusokat, kik a körülírt fokozásnál a kicsinyítő fokozásra is kiterjeszkednek. Az ide tartozó rendhagyóságokat nem említi, sőt azt tartja, hogy a magyarban nincs is rendhagyó fokozás: «Est enim tam regularium, quam irregularium (ez a megkülömböztetés csak a latinra vonatkozik) una formatio» (*Corp. Gramm.* 13.). Molnárnál a fokozás tárgyalásában is haladás mutatkozik, a mennyiben azt sokkal behatóbban tárgyalja s azokra a hangváltozásokra is kiterjeszkedik, melyek „fokozásnál szerepelnek; de Molnár sokkal inkább áll a latin grammatika hatása alatt, mint Sylvester, így a *sok* mellett a *kis* szót is a rendhagyókhoz veszi, csak azért, mert a latin *parrus* is rendhagyó, a *szép*-et pedig itt kifelejtí, mert a latin *pulcher* nem figyelmeztethette őt arra, hogy az is rendhagyó (l. Cap. IX. *Corp. Gram.* 132.).

(Vége köv.)

SZEGEDY REZSŐ.

HAZAI IRODALOM.

Szemelvény Publius Vergilius Maro Aeneiséből. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta *Cserép József*, dr. tanár. Budapest. Franklin. 1899. Ára 1 ft.

Ennek az új Aeneis-kiadásnak az iskola nagy hasznát fogja látni. Ez a meggyőződés kelt bennem, a mikor a könyvet gondosan átnéztem. Megtaláltam benne mindazt, a mire a tanulónak multhatatlanul szüksége van. Minden egyes része helyes didaktikai elvek szemmeltartásával készült. Általában tehát csak jót mondhatok róla. A mi kifogásolni való van rajta, az a könyv általános értékéhez képest elenyésző csekély hiba. De bármily csekélynek lássék is egyik-másik hibája, nem fogom elhallgatni. A könyv érdekében cselekszem, ha a legkisebb fogyatkozását is szóba hozom. Szeretném, hogy ha a következő kiadásban még tökéletesebb lenne.

A *Bevezetés*, melyben a Vergilius előtti epika rövid áttekintésén kívül szó van Vergilius életéről és műveiről, világos rövidséggel megismerteti a tanulót mindazzal, a mi irodalmi okulása céljából kívánatos. A *Bevezetés* minden egyes részletén meglátszik, hogy megírásánál a szerző első sorban az iskola szükségletét tartotta szem előtt. Csak egy rész ellen van kifogásom. A «*Vergilius és Homeros*» cz. szakasz magában véve helyes dolgokat tartalmaz, de szerintem más szempontból kellett volna azt megírni. Az Aeneisnek az Odysseiával és az Iliasszal való összehasonlításánál kár volt annyi szót vesztegetni annak bizonyítására, hogy sokan elfogultan ítélnék Vergiliusról, illetőleg kisebbitik, valahányszor őt Homerosszal összemérik. Az iskola szempontjából megítélve a dolgot, a tanuló sokkal több hasznát veszi annak, ha nem a két költő költői értékének mivoltáról beszélünk, hanem összemérjük műveiket és kimutatjuk megegyező és eltérő sajátágaikat mind a nyelv, mind a szerkezet dolgában. Az ilyen szempontból végzett összehasonlításból végtelenül sokat tanul a tanuló. Az a pár sor, a mivel a szerző az ilyen fajta összehasonlításnak szentel, az kevés. Az egész szakasznak arról kellett volna szólnia.

A *Szemelvény* mind qualitativ, mind quantitativ tekintetben kifogástalan. A kiszemelt részletek kerekded egységet képeznek és együttvéve világosan feltüntetik a cselekvény folyamatát és a mű szerkezetét. A szemelvény 3789 hexametert tesz ki, tehát valamivel többet, mint a mű egyharmada. Ez nem sok, de a mi sajtóságos viszonyaink között, a mikor egyszerre több auctort kell olvasnunk, unos-untig elég, elannyira, hogy alig végezhető el. A kihagyott részeket tartalmi összefoglalások pótolják. Végül megemlítem, hogy a szöveget marginális tartalmi kivonatok kísérik.

A könyvnek kétségtelenül legbecsesebb része a *magyarázó jegyzetek*. Meggyőződésem szerint többet érnek a közkézen forgó Aeneis-jegyzetknél mind didaktikai, mind tudományos tekintetben. Rövidség, világosság és — a mit mindig ki kell emelnünk — magyarosság a főjellemzőjük. Ennyit általánosságban. A részletekre nézve a következő megjegyzéseim vannak:

1. Határozottan tévedésnek, sőt egyenesen didaktikai hibának tartom a szerzőnek az olyan klasszikusokra való hivatkozását, melyek az iskola körén kívül esnek, melyeket a tanulók sohasem látnak s melyekből soha semmit sem olvastak. Valamely gondolatot, fordulatot vagy phrasist analog esetekkel megvilágítani nemcsak szép, hanem hasznos is. Az analogiának fontos szerepe van a tanításban, de alkalmazása csak akkor jár igaz haszonnal, ha a tanulók ismerete köréből való. Ugyan micsoda okulást merít a tanuló abból, hogy Pliniusnál, Enniusnál, Euripidesnél, Martialisnál, Serviusnál s más auctoroknál is előfordul ez vagy

amaz a gondolat, fordulat vagy phrasis? Az még hagyján, mikor a szerző idézeteket közöl, bár ez se középiskolába való. De mi célja van a pusztá hivatkozásnak. Nincs olyan tanuló, ki azt a bizonyos helyet megnézné. Ha pedig találkozónék is olyan, a ki az iskola körén kívül eső auctorokban böngészni szeretne, az nem igen elégítheti ki tudnivágyását, mert Plinius, Ennius, Martialis stb. nem állanak rendelkezésére.

A szerző jeleztem eljárása kétségkívül tudományos jellegű, de sajnos az iskolára nézve hasznavehetetlen. Ép oly értéktelen a tanulóra nézve valamely stilisztikai sajátásnak olyatén való megvilágítása, hogy minden felvilágosító szó nélkül odavetjük, hogy pl. *hyphen* (158. l.) *epe-keg*. (183. l.), *epiphonema* (262. l.).

Ezt philologus megérti, de tanuló egy sem.

2. A szöveg egyes részleteire vonatkozó jegyzetek, tárgyiak és nyelveiek egyaránt vegyesen fordulnak elő. Jól van. De akkor minek foglalta össze külön a *határozókat*? Miért épen ezeket? Hisz van még több fontos része a nyelvtannak. A csoportosítás helyes. Csak itt-ott akad egy kis tévedés pl. 259. lapon *ante annos* Cserép szerint állapothatározó. — U. o. *portanda* helyesen tartja attr. *prædicativumnak* s mégis célhatározónak veszi. Magyar szempontból indult ki. Ugyan az a szempont tévesztette meg, a mikor 272. l. az *acerba tuens*-féle kifejezésben a *tuens*-t módhatározónak nézi. — A 180. lapon a *traiectus lora*-ban a *lora*-t egészen helyesen acc. *græcusnak* fogja fel, a 178. lapon pedig *tárgy*-nak deklarálja mondván: »ritka, hogy a trans. ige (e. h. hogy a transszal összetett ige) szenvedő alakban is megtartja a *tárgyát*.« — 257. l. *loco cedit*-ben a *loco* nem eredet-, hanem *helyhatározó*.

3. Egyéb nyelvtani hibát nem találtam. Más természetűek a következők: a 188. lapon ezt olvassuk: »*quo-cunque*: tmesis.« Helyes. Miért nem mondta ezt a szerző már a 163. lapon; az I. 610. versére vonatkozólag *quæ me cunque* vocant terræ. — 194. l. Jarbas kilétére akarván figyelmeztetni a tanulót, ezt mondja: *Jarbas* l. alább 196. stb. Ezt a verset, hol Jarbasról van szó, hiába keresi a tanuló, mert a 129—330 verssorok nincsenek meg a szemelvényben. — 204. l. Laomedon esetéről lévén szó, nem ártott volna azt röviden elmondani. Sok tanuló nem tudja. — 211. l. *leves* = *ῥέσις*. Ezt a görög pótlók nem értik. — 237. l. jegyzetében olvassuk: »Vergilius . . . legnagyobb részt azon hitelveket használta föl leírásában, a melyeket a görög philosophia kifejtett s Rómában a *stoa bölcsélet* terjesztett.« Sok tudást tételez föl a tanulórról, ha azt hiszi róla, hogy fogalma van a *stoa-bölcsletről*.

4. A »*Vergilius nyelve*« cz. szakaszban rövid összefoglalását találjuk mindamaz nyelvi sajátságoknak, melyek Vergilius nyelvét nemcsak kedvelté, hanem úgyszólván irányadó mintájává tették a következő korszak iroinak. Szó van benne népies, régies és görögös alakok használatá-

ról, a közönséges szórendtől való eltérésről, a közönséges szavaknak meglepő fordulatokban vagy görögös kapcsolatban való szokatlan összekötéséről és végül jelenetek, helyzetek, hangulatok szemléltetésére alkalmas jelzők és hasonlatok, nem különben alakzatok és szóképek alkalmazásáról. Ez utóbbi szakasz csoportonként magában foglalja ez olvasmányban előforduló összes alakzatokat és képeket. A csoportosítás egészen helyes. De könnyebb használhatósága céljából az alakzatok minden egyes csoportját jó lett volna folyószámmal megjelölni. Mert azáltal, hogy a szerző alkalomadtán a 292, 293. és 294. lapra hivatkozik, nem könnyíti meg a tanuló munkáját. Sokszor végig kell böngésznie mind a csoportokat, míg megtudja a vonatkozás célját és rátalál a kérdéses alakzat fajtájára.

5. A könyv nem ment sajtóhibáktól; de értelemzavaró nincs köztük egy sem. Szemembe ötlött: *inis* = imis (153 l.), *mint egy* (177 l.), *ertdet* = eredet (178 l.), *noturnis* = nocturnis (206 l.), *epatio* = spatio (209 l.), *zavavarja* = zavarja (236 l.), *easa* = casa (249 l.), *mare rubrumon-on* értettek = *mare rubrum-on* értettek (251 l.), *pubbibus* = puppibus (253 l.), *eltávolítanom* = eltávolítani t. i. a harcztól (276 l.), *kivonnom* = kivonni t. i. a harczból (276 l.); *παύσσαι* = *παύσθαι* (280 l.), *hendidyoín* = hendiadyoín (280 l.). — A 9. lapon az «*Az Aeneis meséje*» cz. szakasz második sorában Anchises úgy szerepel, mint *Achilles* atyja: «... a hol (t. i. Siciliában) *Achilles* atyja, Anchises meghalt.»

A mit bevezető soraimban megígérttem, azt meg is tettem. Fölso-roltam a könyv minden hibáját. A figyelmes olvasó észrevette, hogy azok egytől-egyig kisebbszerű hiányok, a mik a könyv értékének megítélésénél számba sem jöhetnek. Nem ingathatják meg azt a meggyőződésemet, hogy e derék könyv lelkiismeretes munka eredménye.

ROSETH ARNOLD.

Bölcs Leó császárnak «**A hadi taktikáról**» szóló munkája. Kút-főtanulmány. Irta dr. Vári Rezső. Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1897. április 5-ikén tartott ülésén. Értekezések a történeti tudományok köréből. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia. XVII. kötet. 10. szám. Budapest, 1898. 82 lap. Ára 80 kr.

Az előttünk fekvő tanulmány, melyből egy kivonat is megjelent az Akadémiai Értesítő 93-ik (1897. szeptemberi) füzetében (496—500. ll.), részletesebb kifejtése és tudományos megokolása mindannak, a mit szerző a budapesti I. ker. kir. kath. főgymnasium 1895—96-iki értesítőjében Bölcs Leó hadi taktikájáról röviden előadott. Szerző hat fejezetben tárgyalja Bölcs Leó életét és irodalmi működését (I), hadi taktikájának

tartalmát (II), e munka szerzőségének a kérdését (III), adja a görög taktika-irodalom vázlatos történetét (IV), vizsgálja a taktika viszonyát forrásaihoz (V), valamint annak compositióját, ezzel kapcsolatban újólág a szerzőség kérdését (VI). A függelék szól a Taktika kéziratairól, kiadásairól és fordításairól.

A szerzőség kérdését illetőleg Vári, a mint látom, megdönthetetlen okokkal bizonyítja Zachariae v. Lingenthal ellenében, hogy a hadi taktika szerzője nem isauriai III. Leó császár (uralkodott 717—741), hanem Böles VI. Leó császár (u. 886—911). Mert először is a Nicephorus II. Phocas császár (u. 963—969) rendeletére ennek egyik tisztje által írott *περὶ παραδρομῆς πολέμου* (De velitatione bellica) czímű, csatározásról szóló munka XX-ik fejezetében (*καθὼς ἡ συντεθεισα στρατηγικὴ βιβλος παρὰ τοῦ αὐτοῦ βασιλέως λέοντος δαλαμβάνει*) egyenes hivatkozás foglaltatik Böles Leó Taktikájára, azután pedig a Taktika két helye (IX. fej. 13. §: *τοῦτο γάρ καὶ τὸν ἡμέτερον ἀξιμνηστον πατέρα καὶ βασιλέα Βασίλειον πεποιημέναι γινώσκουμεν* és XVIII. fej. 100. §: *ταῦτα δὲ ὁ ἡμέτερος ἐν θείᾳ τῇ λήξει γινόμενος πατὴρ καὶ Ῥωμαίων ἀποκράτωρ Βασίλειος τῶν ἀρχαίων ἐθνῶν ἔπεισε μεταστῆναι*) világosan Basilius császárt (t. i. I. Basiliust, Böles Leó atyját) nevezi a szerző atyjának. Továbbá figyelembe veendő az is, hogy III. Leó császár előtt nem uralkodott Basilius nevű császár Byzantiumban. De a munka Vári fejtegetései szerint nem irathatott (mint pl. Gähus gondolja) Böles Leó biztatására más (pl. Leo Magister) által, mert eltekintve a bevezetéstől, melynek minden sora a császári író szerzősége mellett bizonyít, olyan helyek is, mint pl. II, 35: *τὸν θεὸν φοβεῖσθαι καὶ ἀγαπᾶν . . . καὶ μετ' ἐκείνων Ἡρᾶς*, vagy II, 34; XIV, 177; XV, 41; XX, 210 arról tanuskodnak, hogy a szerző csakis egy császár lehetett.

A Taktika főforrása Urbicius (= Mauricius) taktiko-strategikus munkája (v. ö. Vári értekezését Egy. Phil. Közl. 1895, 820—825. II.), melyet Leó nem írt egyszerűen ki, hanem átdolgozott, a mint hogy általában véve a Taktika, ámbár hogy compilátori munkásság eredménye, mégis egyetlenegy írótól származó, egységes munkának mutatkozik. Vári fejtegetései folytán helytelennek bizonyul Salamon Ferencz abbeli nézete, hogy Urbicius (= Mauricius), Leó és Constantinus egy közös forrásból merítették Taktikaikat, mert Leó egyebek között Urbiciust is kiírta, míg Constantinus csak Leót dolgozta át.

Böles Leó taktikájának eddigi kiadásai Meursiustól, Lamiustól és Mignetől nem felelnek meg a mai követelményeknek; szövege Vári szerint két, a X. század végéről való testvér-kézirat, a firenzei Mediceo-Laurentianus Plut. LV. cod. 4 és Vindobonensis Philol. gr. 275 alapján volna adandó. Eddigél Vári a magyar történet szempontjából fontos XVIII. fejezet szövegével készült el, mely kritikai apparátussal, bevezetéssel

fordítással és jegyzetek kíséretében «A magyar honfoglalás kútfői»-ben fog megjelenni. A Taktika összes kézírataira nézve l. még Vári jelentését az Akadémiai értesítő 1894-ik évi 58-ik füzetében 577—583. ll.

Vári tanulmánya beható kutatáson alapuló, jeles munka.★)

PECZ VILMOS.

A nyelvemléktan alapvonalai. Doktori értekezés. Irta *Hubert Emil*. Budapest. Athenæum, 1898. 60 l.

E dolgozat fiatal szerzője, mint műve végén maga is kijelenti, a nyelvemléktani kutatásnak ideálját akarta művében megrajzolni, s ez eléggé sikerült is neki. Értekezése mindenképen megérdemli az elolvasást, mert nem mindennapi elmeél nyilatkozik meg benne. Kezdő ember létére oly tárgy feldolgozására vállalkozik, a melylyel mi nálunk eddig még alig foglalkozott valaki behatóbban. Szeretettel, hogy ne mondjam, lelkesedéssel fog munkájához s ezt véges-végig megőrzi benne. Talán ez is az oka, hogy olykor-olykor elragadja őt a fiatalos buzgalom, s kicsinylő hangon szól mindarról, a mi nálunk a nyelvemléktan terén eddig történt. Tagadhatatlan azonban, hogy a tárgyára való rátermettségnek nem egy helyt feltűnő jelét adja dolgozatában: a nyelvemlék fogalmának tisztába tétele, fajainak elkülönítése, vizsgálatának módja mind szeges figyelmű kutatónak mutatják őt. Ámde, mikor kiemeljük jelességeit, nem hallgathatjuk el róla, hogy hibái is vannak, még pedig nem épen csekély számmal.

Lássuk azonban magát a dolgozatot.

Bevezetésében mindenekelőtt rámutat arra a szomorú valóságra, hogy nyelvemlékeink tanulmányozásában mi magyarok még jóformán csak a kezdet kezdetén vagyunk. Ennek okát abban látja, hogy a tanulmányozáshoz szükséges ismeretekért mit se tettünk s teljesen parlagon hagytuk a nyelvemléktaunak rend- és módszertani oldalát. E visszási állapoton akar a szerző dolgozatával legalább valamelyeskép javítani. Kiindulólul tehát megjelöli a nyelvemléktaunak helyét és szerepét a nyelvtudományban.

Tárgyalása három részre oszlik. Az elsőben a nyelvemléktani alapfogalmak megállapításával foglalkozik. A nyelvemlék szerinte nem egyéb, mint egy nyelvállapotról szóló (írott v. nyomtatott) jegyekben ránk maradt vallomás. A nyelvemléktan pedig az a tudomány, mely a nyelvemléktani (szerintem helyesebben: nyelvemléki) hitelességet vizsgálja. A nyelvemléknek lényeges tulajdonsága, hogy jegyekbe legyen

*) Hogy a Taktika csakugyan Bölcs Leó munkája, időközben Kulakovsky is bebizonyította, v. ö. Byz. Zeitschr. 1898, 398. és köv. ll.

foglalva, mert csak így maradandó; az élő szóval reprodukált nyelv-állapot nem nyelvelmék, hanem igenis minden fixált, megrögzített nyelv-állapot, tehát szerzőnk dolgozata szintűgy, mint a Halotti Beszéd, Margit-legenda, Pázmány szónoklata vagy Arany balladája. A nyelv-elméleti hitelességnek egyedüli mértéke az, vajjon valamely nyelv-elmélet tényleg létezett nyelvállapotot tüntet-e fel vagy nem. A nyelv-elmélet feloleli mindazt, a mi a nyelvelmékre vonatkozik, de felhalmozott anyagát az egyéni nyelvállapot megismerésének szempontjából rendezi és dolgozza fel, kizárólag egyéni nyelvállapotokkal foglalkozik, s a nyelvtörténetnek már kész anyagot nyújt, hogy ez a feldolgozott egyéni nyelvállapotokban felismerje az összefüggést s megállapítsa a nyelv egész fejlődését. A nyelvelmélet e szerint a nyelvtörténetnek segédtudománya, a melynek célja az egyéni nyelvállapot hitelességének megállapítása és a hiteles nyelvállapotnak tárgyalása. A nyelvelmélet két részre oszlik: úgym. külsőre és belsőre. A külső rész továbbá feloszlik alaki (íróanyag; az anyag készítése, alakja, beosztása; íróeszközök; tinta, festék stb.) és tartalmi (tárgy, forrás; orthographia, olvasás) részre, belső rész pedig hang-, alak- és mondattanra.

A második részben ismerteti Hubert a nyelvelméleti vizsgálat menetét e tudománynak minden ágában s útmutatást nyújt az ilyenmű kutatásnak megejtésére különös tekintettel hazai viszonyainkra. A nyelvelmékeket így osztályozza: feliratok, kéziratok és nyomtatványok. A feliratok (= monumentalis, emlékszerű alkotások) kétfélék: magán és nyilvános feliratok. A kéziratok szintén kétfélék: hivatalosak (*a*) törvények, *b*) oklevelek és magánosak (1. mulandó értékű magánfeljegyzések: *a*) emlékeztetőmogató feljegyzések, *b*) levelek, 2. állandó értékű magánfeljegyzések v. tanulmányiratok). Vizsgálja azután egyenkint ezeknek nyelvelméleti fontosságát. Rámutat arra, hogy addig nem lesz magyar nyelvelmélet, míg Árpád-kori okleveleink (a melyek tudvalevőleg igen sok magyar szót őriztek meg) anyagát nem dolgozzuk fel rendszeresen. E végre szükséges, hogy minden nyelvelméletkutatónk egyszersmind képzett diplomatikus is legyen; szükséges volna továbbá a régi iskolázásnak, különösen az íróiskoláknak behatóbb vizsgálata. A magániratok közt nyelvelméleti szempontból legfontosabbak az emlékeztetőmogató feljegyzések, azután a levelek, majd a tanulmányiratok (irodalmi művek) s legvégül a nyomtatványok. Legkevesebb történet eddig nálunk a levelek, nyomtatványok és a helyesírás kutatása terén; pedig ezeknek s mindenekelőtt az ortográfiának tökéletes ismerete nélkül nem lehet szó magyar nyelvelmélettanról s ezzel együtt igazi nyelvtörténetről.

A harmadik részben a nyelvelméleti módszerét tárgyalja a szerző; szól a nyelvelmékek kiadásáról és feldolgozásáról. Különösen két dologra

kell szerinte szeges figyelemmel lennünk: a szöveg teljes palæographiai hűségére és a feldolgozás hitelességére. Lehetőleg teljesen hű nyelvemlékkiadásokra volna legelsőben is szükségünk. E téren pedig nálunk mostanáig szomorúak a viszonyok: a legmegbízhatóbbaknak hitt nyelvemlékkiadásainkban is tömérdék a hiba. Ezen okvetetlen segítenünk kell minél előbb. Szükséges továbbá, hogy nyelvemlékeink tanulmányozási figyelmüket kutatásuk tárgyának legcesekélyebb részletére is kiterjesszék; s célra a szerző a cédulázó módot ajánlja legjobbnak.

A befejezésben végül néhány közhasználatú felfogásbeli hibára hívja fel figyelmünket. Megemlíti, hogy nálunk a nyelvemlékeket úgy tekintik mint ritkaságok gyűjteményét, a melyekből a kutatóknak a furcsaságokat kell kiböngészniök; a nyelvállapotot hamisan fogják fel s idő előtt vizsgálják a nyelvjárásokat a tanulmányiratokban.

Ez Hubert dolgozatának foglalata.

Az értekezés, úgy hiszem, mindenkit meggyőz arról, hogy azon fölületes eljárasmód, melyet nyelvemlékeink kiadásában s még inkább feldolgozásában eleddig követtünk, a nyelvtudomány nagy kára nélkül tovább nem folytatható, ha a külfölddel egy irányt akarunk haladni. Kénytelen-kelletlen is el kell ismernünk, hogy nyelvemlékek kiadásához okvetetlen szükségünk van a palæographia teljes-tökéletes ismeretére, mert e nélkül minden igyekezetünk kárba vész, vagy legalább is vajmi csekély értékű. Az a szomorú tapasztalat pedig, a melyet eddigi felületesebbnél felületesebb (tisztelet az egy-két kivételnek!) nyelvemléktanulmányainkból merítettünk, végre megértetheti velünk, hogy igazi nyelvtörténetünk mindaddig nem lesz, míg emlékeinket valódi, minden legapróbb részletre is kiterjedő alapossággal át nem buvároljuk.

Ezek után áttérek Hubert dolgozata hibáinak kimutatására.

Mindjárt a címe («A nyelvemléktan alapvonalai») ellen is van kifogásom. Miért hódol annyira a német gondolkodásnak («Grundzüge»), nem nevezhette volna értekezését «vázlat»-nak? Hiszen a végén maga is azt mondja, hogy «vázlatot» írt!

Bevezetésében megjelöli a nyelvemléktannak helyét a nyelvtudomány ágai között, ámde a nyelvtudományról itt adott homályos felosztása semmikép se fogadható el. Hogy a nyelvtörténetet mereven szembeállítja a nyelvtörvénytannal, az még csak hagyján, bár tagadhatlan sok szó férhetne hozzá: de hogy mi az a «szempont szerint» való felosztás, a melyet a nyelvtörténetről ad, sehogy se érthető. «Szempont szerint» nem szoktunk osztályozni. Úgy látszik azonban, hogy H. «szempont»-on a nyelvtörténet vizsgálati körét érti. A nyelvemléktant bevezetésében úgy tünteti fel, mint a nyelvtörténet anyag szerint való részét, utóbb meg a nyelvtörténet segédtudományának mondja (12. l.). Vagy egyik, vagy a másik; de miud a kettő nem lehet.

A nyelvemléket úgy határozza meg Hubert, hogy az egy (még pedig mindig *egyéni*) nyelvállapotról szóló (írott v. nyomtatott) jegyekbe foglalt tanuvallomás, a mely az időtől teljesen független; vagyis pl. az ő dolgozata szintúgy nyelvemlék, mint a Halotti Beszéd vagy a Margit-legenda. Ezért a meghatározásaért már első bírálója, Balassa is meg-róttá (*Nyelvőr* 27, 459.); s bármennyire kardoskodik is helyessége mel-lett (l. u. o. 512. l.), én nem tartom elfogadhatónak. Szerintem a nyelv-emlék nem független az időtől, mert az *emlék* szó, noha más jelentése is van, általában a régiebb korra vonatkozik; tehát a nyelvemlék oly írott v. nyomtatott tanuvallomás, a mely nem a mostani, hanem egy letűnt régiebb kornak nyelvállapotát tünteti fel. Hubert dolgozata ma nem nyelvemlék, hanem majd úgy ötven—száz vagy több esztendő múlva, mikor már nyelvünk a maitól észrevehetően eltér, azzá fog válni.

Különben igen érthető Hubertnek eme meghatározásához való ragaszkodása, mert ő a nyelvemléknek fő fő jegyét abban találja, hogy egyéni nyelvállapotot tüntessen fel; ez pedig kétségtelenül minden korra nézve egyformán érvényesülhet. Más szóval szerinte a nyelvemlék hitelessége egyedül attól függ, egyéni nyelvállapotot mutat-e fel, vagy sem. És ebben újra téved Hubert. Ha e kriteriumot elfogadnók, akkor nyelv-szövegeink között vajmi kevés nyelvemléket találnánk. Tudjuk ugyanis mindannyian, hogy a nyelv a kifejezésnek eszköze, a melylyel megértet-jük magunkat embertársainkkal. Már most ha akár szóval, akár írásban ki akarjuk fejezni érzelmeinket s gondolatainkat, bizonyára azon leszünk, hogy teljesen ugyanoly kifejezéseket használjunk, a melyekkel embertár-saink élnek közönségesen, más szóval a megérthetőségre törekszünk, nem pedig arra, hogy nyelvünkre egyéniségünk bélyegét nyomjuk. Ez utóbbi csak ama ritka esetekben történhetik meg, a midőn tisztán magunk számára öröktjük meg érzelmeinket, gondolatainkat. Rendesen azonban nyelvünk nem a mi sajátunk, hanem mindazoké, a kikkel érintkezünk. Röviden tehát azt mondhatjuk, hogy az egyéniség vajmi nehezen érvé-nyesülhet a nyelvben; ennél fogva hiba, ha valaki a nyelvemlékekben folyton egyéni nyelvállapotot keres. Szerintünk hiteles mind ama nyelv-emlék, a mely hű tolmácsa azon kör és kor nyelvének, a melyben meg-született.

Különben megjegyezhetem, hogy Hubert eme véleményének elfogadása rendkívül megnehezítené a nyelvemlékek tanulmányozását, mert például annak megállapításához, hiteles nyelvemlék-e a Margit-legenda, át kellene vizsgálnunk a XVI. század összes nyelvemlékeinek nyelvét; csakis így tudhatnók biztosan megállapítani, mi benne az egyéni nyelvállapot. Ilyen munkára pedig ugyan ki vállalkoznék?!

Még több példát is tudnék felhozni annak igazolására, hogy Hubert a nyelvemléktani alapfogalmak megállapításában nem egy hibát követ el,

Fejtegetésein minden világosság s következetesség mellett is meglátszik, hogy írójuk képzetesebb diplomatikus, mint nyelvész.

Dolgozatának második része, melyben a nyelvmelékeket osztályozza s útmutatást nyújt külön-külön mindegyiknek vizsgálatára, már jóval sikerültebb. Minthogy azonban hibás elvét, az egyéni nyelvallapot keresésének szükségességét, itt is folyton hangoztatja, nem egyszer esik tévedésbe. Így például csak azt említem, hogy a nyelvmelékek közül azokat becsüli legtöbbre, a melyeknek eleddig alig tulajdonítottunk valami fontosságot, míg teszem codexeinknek nyelvmélektani értéke szerinte igen csekély. Ámde ezt s egyéb hibáit is szívesen elnézzük azon talpraesett helyes megjegyzéseieért, a melyeket nyelvmelékeink tanulmányozásáról s ez ügyben való legsürgősebb teendőinkről mond. Legfőlebb azt sajnálhatjuk, hogy állításait nem igazolja concret példákkal; de hiszszük, hogy vázlatának részletes kidolgozásában majd ezek sem fognak hiányozni.

A dolgozat harmadik része a nyelvmélekkiadás és nyelvmélektanulmány ügyét tárgyalja alapjában helyes felfogással s érdekesen, bár mindkettőre vonatkozó kívánataiban tagadhatlan túlzásba esik. Azt kívánja, hogy a nyelvmélekkiadásnak a legutolsó vesszőig meg kell egyeznie az eredetivel; s mivel ezt eddigi nyelvmélekkiadásainkban nem tapasztalja, keményen megtámadja a kiadókat. Hát hiszen igaz, hogy vannak náluk hibák, de legkevésbé sem oly nagyok, mint a minőknek Hubert igyekszik őket feltüntetni túlzó buzgalmában. Azok a hibák, melyeket ő idéz az Ehrenfeld-codex és a Halotti Beszéd kiadásaiból, vajmi csekélyek és kutatóik munkáját épen nem nehezítik meg, mert lényegtelenek. Hubert nem számol azzal, hogy a mi nyelvünk lényegében ezer esztendő alatt alig változott valamit, legrégibb nyelvmelékeink nyelve sem igen különbözik a maitól; ennélfogva kiadásukban nem oly nagyon szükséges az a hajszálig menő pontosság, a mely mit sem enged el az eredetiből, még a hiányjeleket sem. Azután tudnia kellene, hogy a nyelvmélekkiadások nemcsak tudósoknak, hanem általában a művelt közönség számára készülnek, tehát a megérthetőség kedvéért okvetlenül el kell némileg térniök az eredetitől.

Hubert «filius ante patrem»-nevezi azt a törekvést, a mely a «tanulmányiratok» nyelvjárásának s írójuk születéshelyének megállapítására irányul. Látszik, hogy a magyar nyelv történeti fejlődését nem tanulmányozta behatóbban, mert különben ily kellőkép meg nem okolt, nagyhangú állítást nem bocsátana világgá. Legrégibb nyelvmelékeink elvitázhatatlanul mutatják, hogy nyelvjárásaink főbbjei a történeti korban már megvoltak nyelvünkben; tehát nem érdemelhet szemrehányást az a nyelvész, a ki valamely codex nyelvjárásának s ennek alapján az író származáshelyének megállapítására törekszik. Természetes dolog, hogy

ilyesmit nem egy-két tájékozó alapján, hanem részletes grammatikai összehasonlítással kell végezni.

Ezek volnának tárgyi megjegyzéseim. A dolgozat szerkezetéről csak jót mondhatok, mert az könnyen áttekinthető és arányos. Ámde a nyelve nem olyan magyaros, a minőt nyelvészeti értekezéstől joggal elvárhatnánk. Nem egy hibás szóra akadunk benne, teszem: *előismeret*, *okmány*, *igény*, *előny*, *viszony*, *tényleg* stb. A *nyelvemlékkutató* helyett azt az új szót használja: *nyelvemléktanos*, a mely azonban nem fog elterjedni, mert nem fedi azt a fogalmat, melyet H. ki akar vele fejezni. A *fogalmazványt* egész fölöslegesen *fogalmazat*-nak, az irodalmi műveket pedig ok nélkül *tanulmányiratok*-nak nevezi. Szemenszedett germanismusokat használ, mint pl. *elővigyázatot igényel*, *igénybe vesz*, a *czimzett játszva a főszerepet, úgy — mint* (mind-mind h.) stb. Az egyeztetésben is vét: «Az *írásbotlások* nem szándékosak, mindig bizonyos külső oknak kell azt előidőzni». A főnévi igenevet személyrag nélkül használja stb. stb.

Mindez azonban nem oly nagy hiba, hogy megváltoztatná a dolgozat értékéről már kifejezett ítéletemet. Ajánlom valamennyi nyelvészünk figyelmébe. A szerzőt pedig buzdítva buzdítom, vázlatát minél előbb dolgozza ki részletesebben, hogy a magyar nyelvudomány okulhasson belőle.

RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN.

Ó-testamentoni tanító epika a XVI. századbeli magyar költészetben. Irta: *Weiskopf Arthur*. Bölcsészettudományi értekezés. Budapest. 1898. 8-r. 40 l.

Fiatalos hévvel és lelkesedéssel írt bevezetésű dolgozat, melynek minden sora tanúságot tesz, mennyire beleélte magát a szerző tárgyába, mennyire igyekszik fontosságát emelni; de éppen ez nagy hibája. Fejtegetvén a protestantismus hatását irodalomra és nemzeti érzületre, annyira elfogódik benne, hogy minden egyéb, kitzűzött körén kívül eső dolgot elmellőz, kevésbe vagy éppen semmibe sem vesz. Hiszen szálló ige már, hogy a protestantismus szószékkel, iskolával és nyomdával mily nagy hasznót tett a magyar közművelődésnek; de az már talán túl megy a tárgyilagosság határán, midőn a szerző azt állítja, hogy a protestantismus teremtette meg a magyar nemzeti irodalmat, hogy az előző «régi, nyűgös, nemzetietlen korokban petyhüdt, elemi állapotban lehetett és irodalom, a mint a megmaradt emlékek végtelen csekély számából és gyarló voltából következtetjük (t. i. a szerző), hogy azon a lassú fokozatos fejlődés csak hosszú századok multával lendíthetett volna valamennyire is.» Nagyon elvetette a súlykot a szerző; azokban a «gyarló» és «csekély számú» emlékekben Arany János nagy, nemzeti hősköltemények csont-

vázait fedezte fel, miket a mostoha idők özönvize temetett el; codex irodalmunkban nem egy becses gyöngyöt lelhetünk; Mátyás udvarán Szabács viadalán kívül bizonyára több más ének is hangzott s irodalmunk állapota a nagy király idejében bizonyára más jövőt sejtetett, mint a milyen valóban bekövetkezett. Midőn pedig a szerző a protestantismus elvitathatatlan érdemeit méltóképen kiemeli, de azután a helyett, hogy a történeti tényekben is keresse az ország romlásának s az új szellemi irány győzelmének okait, a helyett pusztán csak a catholicismusnak «elmaradottságát, inquisitióit, szellemi elvakítását, szertartásainak pompáját» veti szemére, átlépve a tárgyilagosság határát, vétve az oknyomozó történelem ellen. Igen sok a való tényállásnak nem megfelelő állítás van ebben az aránylag kis munkácskában. Például csak egyet. Egy helyt ezt mondja a szerző: «Az új hit mennél élesebb ellentétbe törekedett helyezkedni a catholicizmussal és már azért sem tette annyira sajátjává az új testamentomot. Annál alkalmasabbnak és korszerűbbnek látszott az ó-szövetség terjesztése és költői átdolgozása a kor költői előtt . . . stb.» Ennek egészen más oka volt. Épen az új testamentom iránt való tisztelet indította a költőket arra, hogy ne belőle vegyék tárgyaikat; nem akarták profanálni a Megváltó alakját; maga Luther az, a ki az új testamentom helyett a régit ajánlja a színműróknak, s az egyes ótestamentomi könyvek fordításához írt bevezetéseiben ismételve utalt azokra a tárgyakra, melyek drámai feldolgozásra alkalmasak (l. Heinrich: Német irodt. II. 307.). Messzire vinne, ha a szerzőnek minden egyes tévedésével, mondjuk buzgalmában eltúlozott állításával kel-lene foglalkoznom.

A meglehetősen tüzes bevezetés után meglehetősen hideg és sovány tárgyalása következik a XVI. századi bibliai elbeszéléseknek. Miután avval a meddő kérdéssel bibelődött, vajon ez a költészet valóságos epika-e vagy didactica és végül sem tudja bele szorítani a poetica valamely be-cikkelyezett rekeszébe, sorra veszi a Régi Magyar Költők Tárának ide-tartozó darabjait és rövidesen végez velük; majd untalan ismételtetés köz-t emeli ki protestáns, hazafias és népies voltukat. Harmadik és utolsó fejezetében néhány megjegyzést tesz a bibliai epika stílusára, versformá-jára. Ezek a megjegyzések felette hiányosak és vázlatosak, pedig alkalom lett volna elég hasznos munkára. Jellemző különben, hogy a XVI. szá-zad költeményeit a «helyes», értsd mai stílus szemüvegén át nézi és ezért nem is szándékszik «kiterjeszkedni hibáikra». A képek és hasonla-tok, a szerző állítása szerint ritkák, tehát nem lett volna nagy fáradság két idézet helyett kis gyűjteményüket állítani egybe. Így például az egyik idézett hasonlat (a mely különben közmondás): «Töknek nem ragad tövis oldalára» érdekes párja Kisviczai szólásának: «Tökre hányni bojtorját.» A versfejekbe rejtett nevekből, ajánlószókból, a költe-

mény megírására szolgáló eseményekből is elkelt volna egy-kettő mutatóba. Bizony nem vétkelheti senki, ha az ilyen dolgozatoktól kevesebb lelkesedéssel megírt bevezetést, de több szabatossággal és alaposzággal megírt tárgyalást kívánnánk.

TOLNAI VILMOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Nicola Festa: Le odi e i frammenti di Bacchilide. Testo greco, traduzione e note. Firenze 1898.

Dr. Hugo Jurenka: Die neugefundenen Lieder des Bakchylides. Text, Uebersetzung und Commentar. Wien 1898.

Habár előbb a német kiadást kaptam és olvastam át, a szövegtörténet és tudományos haladás tekintetében a Jurenka munkáját tekinthettem újabbnak; mert Festa úgy bevezetésében, mint a *Függelékhez* írott tájékoztatóban elismeri, hogy akkor jutott a Blass kiadásához, mikor már a szöveg és fordítás sajtó alatt volt. Ha a költő megítélésére vetünk ügyet, az olasz tudós izlése, finom felfogása felette becselessé teszi művét, és Bakchylides fölfedezett költeményei iránt mélyebb rokonszenvet bír kelteni. Mindkét munka fényes bizonyosságot tesz arról, mi mélyreható befolyást van hivatva gyakorolni Kenyon fölfedezése. De méltassuk e munkákat a fenjelölt sorrendben.

Festa 39 lapra terjedő bevezetésében a *milieu*-ból indul ki. Lerajzolja részint Bursian földrajzi leírása nyomán¹⁾, részint egy angol utazónak, Irving-Manattnak, a *The Atlantic Monthly* f. é. márcziusi füzetében *Bacchylides and his native cz.* alatt megjelent élénk és hű rajza alapján, fölhasználva *A. Pridek* (De Cei insulæ rebus, Berlin 1892.) munkáját Keoszt égalji és archæologiai tekintetben. Mintegy előttünk merül föl a távolról sziklás párkánynyal körülbástyázott sziget, mely lakatlan tündér földnek tűnik föl, a maga intensiv fényű egével, melyet oly híven fejez ki Bakchylides a *βαθροειδης* jelzővel. Kikötünk vele a szigetre és bámulattal látjuk, mint tágulnak a kezdetben sziklaszorosoknak látszó völgyek lankás dülőkké, melyeknek oldalát szőlő fedi és megtaláljuk a zöld pázsitos völgyet, melyre emlékeztet a régi Keos tetrapolisából *Πορῆσσα* város neve.

Maga a föld egy boldog, egy munkás nép hazája, mely vallási ünnepeket kartánczokkal szentel meg, miket egy másik városának a *Kores-*

¹⁾ *K. Bursian*, *Geographie von Griechenland* II. 345 l.

sia neve juttat eszünkbe. E szigetet lakói az ősrégi időkbe visszanyúló kalózgazdálkodást űző phoenicziaiaktól a művelés útján és egyszersmind szabadhellen intézményekkel sajátjukká tették. A nagy perzsa küzdelem idején Athen demokrata alkotmányát honosították meg és élvezék. Vigan szedte e nép az ἀμπελοτρόφος földnek, mint költő fia B. hivja (VI, 5.), szőlőjét és olajbogyóit. Az a rege, mely Minos fiához, Euxantioshoz fűzé *Koressia* alapítását, ép a kalóztól megmentő krétai király emlékében örökíté meg az új korszak kezdetét. E népről az a monda volt, hogy nem bocsátott ki telepeket, pedig mint gazdag méhkas duzzadásig gyarapodott népe, hanem az öregek önkéntes halálba mentek, hogy helyet adjanak az erőteljes ifjabb nemzedéknek. Erre vonatkozik Menandros egyik töredéke (613 tr. Kock): *Καλὸν τὸ Κεῖων νόμιμον ἔστι, Φανία, ὁ μὴ δυνάμενος ζῆν καλῶς οὐ ζῆ κακῶς.*

Ezután bevezetésének második fejezetében leírja Festa azon boldog korszakot, melyet Keos ép a perzsa háborúk idején élvezett. Az ünnepek, a játékok, a lakomák derült világát találjuk e szigeten, melyen épen nem lehet találni azokat a polgári villongásokat, melyek úgy föl-zavarták az anyaföld városit. E szigeten a kardalköltés virágzott: maga a sziget társadalmi élete bőven adott alkalmat e költői műfaj kifejlődésére. Simonides- és Bakchylidesnek már a keosi légkörből olyanokká kellett fejlődniök, milyennekké fejlődtek. A kardalköltés természete hozta magával, hogy Simonides és unokaöccse idegen fejedelmi és arisztokrata udvarokat kerestek föl; világtapasztalatra, sok tudásra tettek szert és így rakták meg drága mézzel az otthon megalkotott sejtformákat. Festa kifejezi hitét, hogy esetleg az egyiptomi sirok még rejtenek oly kincseket, melyek a Simonides és Bakchylides költői hírnevét fogják nevelni.

Ezután rátér Bakchylides életére (III. f.).

Születését 507-re teszi, azaz 50 évvel Simonides és 15 évvel Pindaros születése után. Valószínűnek tartja, hogy költőnk 12 éves korában elkísérte nagybátyját bolyongásába. Anyja nevét nem ismerjük. Atyja *Meidon* vagy *Meidylos* volt.

Új életrajzi adatot nem találunk Festánál, de igen egy állítást, melyet nem vagyok hajlandó elfogadni. Eddig Plutarchos de ex. p. 605. C. alapján közönségesen elfogadott tényül tekintették, hogy Bakchylides az a költő, kire Plutarchos mint olyanra mutat rá, ki szintén a száműzetése következtében vált híressé. Minthogy Plutarchos az önkéntes száműzött és tényleg számkivetésbe küldött nagy írók Thukydides, Xenophon, Philistos, Timaios és Androtion sorába emeli Bakchylidest, de mikor munkáikat említi, így nyilatkozik: *Καὶ γὰρ τοῖς παλαιοῖς, ὡς ἔοικεν, αἱ Μοῦσαι τὰ κάλλιστα τῶν συνταγμάτων καὶ δοκιμώτατα, φυγὴν λαβοῦσαι συνεργὸν ἐπετέλεσαν* . . . tehát σύνταγμα-t említ, mely történelmi munkára alkalmazható, de nem költői művekre, a Μοῦσαι pedig

mint a Herodotos könyveinek címeiből látjuk, a szellem egyéb termékeit is sugalták: Festa kész itt betoldásnak véleményezni a Bakchylides nevét, mert — kérdi — ugyan mit keres egy költő a történetírók sorában? Keos a nagy nemzeti védelmi harcban Athen pártján állott, belvillongás nem dult e szép szigeten: miből önként következik, hogy ok sem lehetett Bakchylides száműzésére. Festa szerint egy tudákos író betoldá a Bakchylides nevét, hogy költőt is soroljon föl a száműzöttek közt. E nézetnek kedvez az a tény, hogy Bakchylides Athen hőse: Theseust két költeményben is magasztalja, hogy hazájának hőseit mindenütt, dicsőíti, magát keosi csalogánynak nevezi a távol Sziciliában is. És mégsem vagyok hajlandó elfogadni a Festa nézetét, mert Plutarchos *adatát* ily önkényes módon nem lehet megczáfolni. Demokrata államból még könnyebben elűzhettek valakit számkivetésbe; de másfelől Plutarchos a *φυρόντες αὐτοί* sorába számítván Bakchylidest, ő tévedhetett az által, hogy önkéntes száműzetésnek vette Bakchylides huzamos távollétét. B. szicíliai tartózkodását Festa hajlandó Simonides és Pindaros tartózkodásával egy időre tenni (476—467.). A mi azt a vetélykedést illeti, a melyre való czélzásokat láttak a scholiasták Pindaros több költeményében, óvatosságra int és inkább a scholiasták kritikátlan koholmányának tekinti. Igen helyesen rámutat a két költő közti különbségre. Ha Bakchylides népszerűbb volt, azt a forma tisztasága, nyelvének könnyen folyó bája, gondolatainak csillogása által érte el; a Pindaros mélyen örvénylő lelkéből feltörő, gyakran beláthatatlan magasba felszárnyaló gondolatokat nem érti a nagy közönség. Lehet-e csudálni, ha ez Pindaros isteni ihletből merített önérzetét bántá. De igaza van Festának, hogy Pindaros magasabban állt a közvélemény becsülésében, mintsem kisszerű szurkálásokkal vett volna magának elégtételt; Bakchylides pedig a legőszintébb hódolattal hajolt meg a lángész előtt.

Természetesen hajlik át Festa bevezetésének utolsó fejezetében a Bakchylides költői egyéniségének rajzolására és széptani méltatására.

Ezt leghelyesebben Pindarossal szembeállítva, vele egybe hasonlítva teszi. Felhossa a különböző nézeteket, különösen Wilamowitz (Bakchylides. Berlin 1898.) kicsinylő nézetét támadja meg és bár szerényebb tehetségnek tünteti föl Bakchylidest, azért az elbeszélés üde bája, a festői jelzők gazdagsága, nyelvének könnyed folyása, a hasonlatok plasztikus volta szempontjából Bakchylidest egyikének tartja a legkedvesebb költőknek. A mit Simonidesnek, Bakchylides nagybátyjának költői jellemzésére oly találóan mond Plutarchos, hogy t. i. az ő költészete: *ῥογγραφία λαλοῦσα* (De gloria Athen p. 346.), ugyan ez jellemzi Bakchylidest is.

Ezután tér át Festa a szövegre. Kétnyelvű szöveget ad. A jegyzetekben a Blass kiadását tartja szem előtt, a szöveget az Ed. princeps

alapján adja. A fordítást szép prózában eszközli. Művészi érzés és a szöveg teljes megértése tekintetében magasan felette áll *Desrousseaux*-nak. Ha kifogást lehet e fordítás ellen tenni, inkább az, hogy könnyen teszi mélyebbé a szöveg értelmét, néha a jelzőt egészen szellemivé teszi. Egy példával megvilágítom állításomat. A XVI. (a számozásban Blass-ot követi) 8. és köv. így hangzik: *Κύλαρον τε Μίνωα χεῖρα | ἐμπεράμπ(υ)χος θεῖας | κόμπριδος αἰνὰ δῶρα* = ed ecco che punsero il cuore di Minos i fieri doni di Kypris, *la dea cinta di voluttà*: az *ἐμπεράμπυξ* jelzőt gyönyörtől övedzett istenasszonynak fordítá, persze, hogy a *πάρτας* istennő alakja elvész szemünk előtt. De kárpótól az ily változtatásért nagy olvasottságra valló jegyzeteiben. Így e helyen megjegyzi, hogy: «eszembe jutott a horatiusi hely: *quam iocus circumvolat et cupido* (Carm. I, 2, 34.).» Nyissunk *Festa* fordításának bármely lapjára, hasonló kárpótlást találunk, úgy hogy mintegy újítja Bakchylidest. A *Függelék* pedig 155—175 tanuskodik arról, hogy a szövegtörténetet lelkiismeretesen tanulmányozta és lehetően minden értékes vélelmet tekintetbe vett és méltatott. E függelék egyike a legértékesebb tarlózásoknak az újonnan fölfedezett költőre vonatkozó tudományos irodalom mezején.

* * *

Jurenka kiadását és fordítását még nagyobb érdeklődéssel olvastam, mert *Jurenka* a bécsi egyetem kiváló magántanára; egyike a legképzettebb és legöntudatosabb philologusoknak. A kormánytól félévi szabadságot kapott, hogy a Bakchylides szövegét tanulmányozza és kiadja. Ugyan egy időben készíté kiadását a Blasséval, melyet midőn kezébe kaphatott, szintén tekintetbe vett és az angol, francia és német folyóiratokban folyt tudományos viták és nézetek lelkiismeretes fölhasználásával egy oly művet írt, mely teljesség tekintetében tiszteletet parancsol. *Jurenka* nagyon illetékes volt Bakchylides kiadására, mert már évek óta folytatja Pindaros-tanulmányait. A philologusok bécsi nagygyűlésén 1893-ban volt alkalmam hallani derék felolvasását, melyben lándzsát tört a Pindaros dicsénekeinek természetesebb felfogását követelő Drachmann dán tudós mellett, szemben a Boeckh-Dissen-Mommsen-féle örténelem-allegorikai magyarázatával és a Westphal-féle nomos-szerkezeti fölfogással, melyet Mezger kitűnő magyarázókönyve is követ és mintegy az iskolai oktatásban bevégzett formába öntött. Képzeltetni, hogy *Jurenka* örömmel fogadta Kenyon fölfedezését, mert Bakchylides egyszerűbb szerkezetű, egységesebb dicsénekeiben megerősítését és igazolását látta a Pindaros-magyarázat újabb irányának. Ki is emeli előszavában, hogy Bakchylides dicskölteménye oly alkalmi költemény, melynek formáját, főbb eszmemenetét, mythosait mintegy megszabtatta maga a cél, melyre íródott. A Bakchylides és a Pindaros költészetében

e tekintetben teljes összhang, teljes megegyezés van Wilamowitzczsal szemben, ki a hanyatló nemesség athleta hagyományainak fölélesztésére szolgáló, mondhatni udvari költést lát a Bakchylides és Pindaros költeményeiben: a nemzeti talajon származott, a nemzeti élettel szorosan összekapcsolt, igazán *hellén* műfajnak tekinti az epinikiost. Ez epinikius nimbussal kíséri hazájába a költőt, az egyszerű magánjellegű Kómost nemzeti ünneppé emeli és az egyes családok és városok mythosait a nemzeti emlékek közös kincstárába viszi be. Érdemes ismertetni azt a *három* csoportot, melybe osztja Jurenka B. költeményeit.

I. csoport: a mythos *összetűg* a játék helyével és nemével. Így pl. a XIX. epinikius, melyet B. a phliüsi Automedes diadalára írt, a nemzeti játékok eredetére vonatkozó *Archemoros*-mythost szövi bele, a XIII. epinikiusban az aiginai Pytheast magasztalja, ki összbírókversenyben (pancratation) győzött, itt a játéknem alapítására vonatkozó mythos által (Herakles birkózását a nemeai oroszlánnal) teszi szemlélhetővé, mint egy hősi tükörben láttatja a győztes hős küzdelmét.

II. csoport: a mythos a hős hazájára vagy őseire vonatkozik. Így az I. énekben a Keosi Argeiost dicsőítvén, Keos őstörténetére, Minos regéjére, a 9-ik énekbe szőtt *második* mythos Asopos leányaira és unokáira utal, mert a hős az Asopos mellett fekvő Phliusból sarjadt; az aiginai Pytheast zengő énekbe az Aeakidákat szövi bele, mint Pindaros is az aiginai Phylakidasra írt epinikiusba (IV. isthmusi óda).

III. csoport: a történelmi czélzást rejtő mythos beszövése, mint a 3. epinikiusba Kroisos, 5-be Meleagros és 11-be Proitos leányainak mythosát használja föl a költő. Az összeszövésnél egy-egy átmeneti szócska (3. ep. 16, 24 versében *καί*, 5. ep. 26/56 versében is *καί*; 11. ep. 24/40 *Ἄρτεμις Ἀμέρα . . . Τῇ ποτ' . . .*)

Jurenka bevezetésében megokolja röviden, hogy miért alkalmazta a Boeckh-Westphal-féle vers-rendszert a B. költeményeire nézve is. A *hiatus* és *τελεία λέξις* alapján állapítja meg a verseket. Hite szerint ez neki sikerült is; mert hiszen egyetlen helyen akadt meg. Hogyan is nem? B. finom rithmus-érzéke különben is kedvelte a nyugvó pontokat. Egyetlen hely a 11. ep. 47. versében (77/78 Kenyonnál), hol az epitritos 3-ik szótagja rövid: — *πες Κάμῳν | ἐλθόντες* (másik sorban a megfelelő helyen (72. vers, 119/120 Ken.) *ἐβουδρον πρόγο* — *νοι* (másik sorban) szótagmegszakítás van, mi azt bizonyítja, hogy végződhetik a kolon, de nem a vers. Jurenka megigéri, hogy külön ki fogja fejteni verstanai felfogását. Kíváncsian várom, de a fentebbi példa egymaga is sokat mond. És ha e példa sem volna, naponta megerősödik bennem az a meggyőződés, hogy a periodus rendszer túlzott elméleten nyugszik. És ha akármelyik magyar népies formát hosszabb sorokba osztani lehet, úgy lehet a B. kolonjait is versekké fűzni. De ennek a felfogásnak alapul szolgáló

(195—211.) 25. 26. 21a. + 21b. 18. 38. 27. 17. 3. 4. 10. 20. 23. 5a + 5b. 6. 13. 11. töredékei. Megjegyzem, hogy a 7. és 8. költeményt az Ed. princ. alapján külön veszi és e tekintetben a Blass kiadásától eltér, mit magam csak helyeselni tudok.

Mivel remélem, hogy lesz alkalmam Bacchylides kétnyelvű kiadása alkalmával a Jurenka szövegkritikai javításait is felhasználni, részletekre nem terjeszkedem ki. De ez alkalommal is kiemelem Jurenkának egy érdemét. A karköltés lyrájának, különösen Pindaros frazeológiájának alapján igyekszik a kétes helyekre vonatkozó vélelmeket elbírálni és elődeinek (Kenyon, Housmann, Jebb, Blass, Crusius, Wilamowitz, Palmer, Schoeder, Piccolomini, Ludwich, Christ, Herwerden és mások) nézeteit mintegy újabb szempontból megvilágítani. Például: 8. ep. 6 versében (10. K.) a félbeszakadt sort *καὶ ἐν εὐρὺ ῥέοντος*-szal egészíti ki Pindaros O_s, 18. *Ἀλφειὸν εὐρὺ ῥέοντα* alapján; a 7. versben (11. K.) *ἐς μέγιστον οἱ γέρας*-szal egészítvén ki e hézagot, hivatkozik Pindaros Ps, 124, O_s. 54, O_s, 11 stb. verseire, melyekben a *γέρας* hasonló értelemben fordul elő. Voltakép a homerosi *γέρας* szónak versenyeken győztes hős *diadalmi jutalma*-jelentéssel felruházott jelentéstani átalakulása.

A mi a magyarázatokat illeti, ezekre nézve a bevezetésben kijelenti, hogy a lehető rövidre szabta, mert bízik a szöveghez hű fordításban, mely csakugyan nagy philologiai pontossággal, sőt költői lendülettel is készült. Érdekes chronologiai kimutatást találunk a Hieron-ódákról (11. lap. jegyzetében), melyből kitűnik, hogy B. 5. epinikiosa Pindaros 1. olympiai ódájával egy időben (Kr. e. 476); 4. ódája Pindaros 1. pythiai énekével egy évben (Kr. e. 470) és 3. költeménye pedig Kr. e. 468-ban keletkezett. E nézetét fentartja Christtel szemben, miben Jurenkának igazat adok.

A kommentárból is kitetszik, hogy Jurenka mily alaposan ismeri és érti Pindarost. Nincs oly szép fordulat, oly jellemző szólam B.-nél, melyre Jurenka párhuzamos helyet nem birna felhozni. És e tekintetben eljárását módszeresnek tartom. Homeros megalkotta a költői nyelv kincstárát. A lyrikusok hű tanítványok. Minthogy a kardalköltés központi helyét: a Westphal-féle *nomos*-nak *ᾠμῶδες*-át a beszótt mythos elbeszélése alkotá, nemcsak Pindarosnál és Bakchylidesnél, de már Alkman-nál, Stesichorosnál is: ez elbeszélés akaratlanul is a *jelzők* és *fordulatok* találkozását idézte elő a lyrában is. A költő igazi egyéniségét az ethikai megvilágítás alkotta, melyben az egyéni világnézet is érvényesülhetett, mint látjuk, hogy Pindaros a mythos-magyarázatba orphikus elemeket is visz bele és egyáltalán mélyebb nyomon jár. B. e téren is a hagyományokhoz hívebb marad. Ennek lehet köszönni, hogy a korabeli képírók az ő általa adott mythikus jeleneteket örökölték meg a vázafestvényeken. E szempontból szép tanulmányt írt C. Robert *Theseus und*

Meleagros bei B. cz. alatt,*) melyre utal is Jurenka. A bolognai vegyítő-edenyben látható festvény, melyet C. Robert másolatban értekezéséhez csatol, élénk bizonytságot tesz B. közvetlen erős hatásáról. A monda két külön mozzanatát örökíté meg ez a bolognai kép és a párizsi Françoise-váza. A Theseus-ballada, mert bátran hívhatjuk e pœant annak, a nem kevesebb mint három festvényen is megörökített Theseus-mondát oly plasztikus tiszta szerkezetben tünteti föl, mely a legfényesebb bizonyíték B. elbeszélő jelessége és népszerű volta mellett. A 18. epinikiost, mely a szintén Theseusra vonatkozó párbeszédet tartalmaz, Jurenka igen helyesen Schroederrel, Blassal egyetértve, a *Kar* és *Aigeus* közt osztja meg. Kitünő bevezetést ad Jurenka e költeményhez, melyben a triád. hiányzik és így a görög tragikai karhoz hasonlít. Ebben mintegy átmenetet lát a dithyrambos és dráma közt, vagy újabbszerű fölfogással a balladának drámai szerkezetét látjuk, illetve tragikai szerkezet magvát szemléljük. A Dionysos tiszteletére énekelt dal eredetileg egyes dal volt, melyet a költő vagy helyettese adott elé, melyhez csak az *ephythmionot* énekelte a kar, mi a mi refraines-balladáinknak felel meg (pl. Oh irgalom atyja, ne hagyj el!); majd az *ἐξάρχων τὸν διθύραμβον* és a kar közt valódi párbeszéd fejlődik ki: egy lépés kell ehhez: a Dionysos-mythos köréből más mythosokra való átmenet és kész a drámának az a formája, melyet *Aischylos* lángesze a görög dráma típusává teremtett át. Érdekes megjegyzése Jurenkának, hogy a már akkor a színházba diadalmasan bevonult dráma hatása tehetette, hogy a kardalköltők műveit is a színházban adták elé. Idézi Himer. or. XI.4. *ἦν Διονύσια καὶ τὸ θέατρον εἶχε τῆς λύρας Πινδαρος*, mi csakugyan igen találó bizonyítékot tartalmaz. És ha ez idézethez csatoljuk az előző (17. ep.) bevezetésében olvasható idézetet: Schol. ad Callim. Hymnum in Del. 28: *εἰ δὲ λίγην πολέες σε περιτροχόωσιν ᾠοῖδαι! Ἀὖ Πινδάρου καὶ Βακχυλίδου*: majdnem a *δράματα λυρικά* létezéséhez vezetettünk, mint régebben Thiersch igyekezett (1820-iki kiadásában) Pindaros epinikiosiban a drámai elemeket fölkeresni. De e nézet újabban egyáltalán nem talált védelmezőre. Én is megállok e pontnál, mert előttem *πλατεῖα χέλευθος* (Bakchylides 63 Kr. Bergk 37.) nyílik, melyen könnyen el lehet tévedni. Jurenka fordítása annyira híven követi a B. szövegét, hogy már csak e szempontból is értékes munka, mert első teljes német fordítás.

A jó Pindaros-magyarázó kitünő Bakchylides-fordítónak bizonyult. A ki érti a mestert, hogyan ne értené a tanítványt? Mert tanítványnak és nem vetélytársnak tekinti. És ebben Jurenkának tökéletesen igaza van.

A könyv nagy 8-ad ívrétalakban jelent meg. Ára 4 frt. E magas

*) Hermes XXXIII. 1. füz. 1898. 130—159.

áron nem lehet csodálkozni, mert a görög szöveg és a versmértékek számos pontozása és másnemű jelzése által nagy nehézségeket okozott a kiállító nyomdának.

HEGEDÜS ISTVÁN.

Goethe und das classische Alterthum. Die Einwirkung der Antike auf Goethes Dichtungen im Zusammenhange mit dem Lebensgange des Dichters dargestellt von *Franz Thalmayr*. Leipzig, 1897. 185 l. Ára 2 mk. 50 f.

A szerző olyan czímet adott munkájának, melyet nagyon könnyen félre lehet érteni. A mint a munkából kitűnik, ő csakis azt a hatást kutatja, a melyet a görög és latin *irodalom* Goethe költői műveire gyakorolt, és nem vet ügyet azon befolyásra, melyet a classikus *képzőművészet* Goethe æsthetikai nézeteire, felfogására, egész fejlődésére és így közvetve költői munkáira is eszközölt. Pedig ismeretes, hogy Goethe a képzőművészetekkel általában, de különösen a göröggel nagyon sokat foglalkozott. A mi őt annyira megragadta s a görög művészethez vonzotta, a nemes egyszerűség és a fenséges nyugodtság, azt első sorban a görög szobrászat remekeiben kereste és találta. De persze csak fejlődésének második korszakában, weimari időzésének első évtizedében. Mert azelőtt, Oeser tanításából s Lessing és Winckelmann műveiből, tudott, hogy úgy mondjuk, hallott ugyan valamit a classikus művészetről s alkalomadtán lelkesedéssel is beszélt róla; de ez a lelkesedése nem lehetett sem mély, sem állandó, mert nem alapult saját szemlélete útján nyert benyomásokon, hanem legnagyobbbrészt csak mesterei tekintélyén.

Hasonlóképen áll a dolog a classikus irodalommal. A latin és görög mondákat ismerte ugyan már gyermekkorában prózai elbeszélésekből, főképez az *Acerra philologicából* («Auserlesene und denkwürdige Historien und Discurse aus den berühmtesten griechischen und römischen Scribenten», kiadta Lauremberg Péter rostocki tanár 1637-ben); Homeroszt pedig szintén prózai fordításban olvasta először («Homers Beschreibung der Eroberung des trojanischen Reiches» megj. 1754-ben, a «Neue Sammlung der merkwürdigsten Reisebeschichten» című gyűjteményben). Eredetiben, de többnyire franczia vagy német fordítások segítségével, 1771—72 óta kezdte olvasni Homeroszt és a görög drámaírókat.

Verzeiht! Ich hört' euch declamieren

Ihr last gewiss ein griechisch Trauerspiel;

In dieser Kunst möcht ich was profitieren . . .

mondja Wagner Faustnak (1773-ban).

Goethenek fiataalkori műveiből (Werther, Satyros, Götter, Helden und Wieland) azonban csak az tűnik ki, hogy ő ismerte, szerette és helyesen megértette a classikus költőket; de nagyobb hatást nem gyakorolt.

roltak rá, legfeljebb egyes kifejezéseket, jelzőket, fordulatokat, satyrikus helyzeteket sajátított el tőlük. *) A Prometheus-töredék tárgya ugyan a classikus költészetből van véve: benne azonban a Sturm- és Drang-korszak mindent feltorgató, minden hagyomány és tekintély ellen síkra szálló szelleme uralkodik, nem pedig a görög világnézet egyszerű és nemes fensége.

A mint Goethe Weimarba költözött, nagy változás állott be lelki fejlődésében. Eleinte ugyan magával ragadta a weimari herceg és udvarának féktelen élete; 1775 november 7-e óta volt ott, s 1776 február végén — mintha sejtette volna, mit fognak majd vele művelni száz év után — azt írja bizalmas barátnéjének, Fahlmer Johannának: «Könn't ich die Geschichte meiner letzten vier Monate schreiben, das wär ein Frass für ein gutes Volk.» De csakhamar egészen lekötötte, és lelkében minden más gondolatot, törekvést és érzelmet háttérbe szorított egy óriási szenvedély, mely hosszú ideig a legnagyobb kín és legnagyobb boldogság közt ide-oda hányta. Lelki kínjai között béke és nyugaltság után vágyakozik:

Ach, ich bin des Treibens müde!
Was soll all die Qual und Lust?
Süsser Friede,
Komm, ach komm in meine Brust!

Tudta, érezte Goethe, hogy minden erejével le kell küzdenie érzéseit, meg kell fékeznie indulatait. És e kegyetlen munkájában segítségére van Steinné:

Tropftest Mässigung dem heißen Blute,
Richtetest den wilden, irren Lauf . . .

Az ő hatása alatt mindinkább szellemi képességeinek harmonikus fejlesztésére és lelki nemességre törekszik. Erre az időre is vonatkozik a mit hét évvel később ír barátnéjának: «Ich richte an Dich mein Gebet, und wünsche deiner Güte, Weisheit, Mässigkeit und Geduld theilhaft zu werden. Ich bitte dich, vollende dein Werk, mache mich recht gut, du kannst's» stb.

Mikor így nyugaltságot, békét, lelki nagyságot és nemességet keres, mi természetesebb, hogy a lelki rokonság most egész erővel és kizárólag a classikusokhoz vonzza. Újból előveszi, s ha eddig csak olvasta, most napokig ül el mellettük és tanulmányozza őket.

Euripides Taurisi Iphigeniája ragadta meg egész lelkét és képzeletét, s mintán három évig élt és lassan érett benne, aránylag rövid idő

*) H. Morsch, *Goethe und die griechischen Bühnenschriftsteller*. 1888. Ism. Heinrich Gusztáv. Phil. Közlöny XII, 833.

alatt, 1778-ban és 1779-ben leírja a saját Iphigeniáját, első alakjában, prózában. Saját szívének mély fájdalma szólal meg itt Orestes minden szavában. És a jóságos, mindenkit kibékítő, bölcs papnőben nemes és fenkölt lelkű barátnéját ismerhetjük fel: «die Besänftigerin, die Seelenführerin», a mint leveleiben nevezi. Mikor nemsokára egy gyönyörű költeményben (Das Göttliche), melynek mély és igaz eszméit bámulattal csodáljuk, hirdeti: Edel sei der Mensch, hülfreich und gut —, ő az volt. S a miben az ő Iphigeniája az Euripidesétől eltér, ez az, hogy ott mindenki nemes, jó és másokon segíteni szívesen kész.

A görög drámában hatalmasabban csapkodnak a szenvedély hullámai, nagyobb a zaj és a harczy kedv, ármány és csel nagyobb izgatottságban tart mindenkit. A német költőnél mindenki jószívű, mindenki, Thoas is, nagy lelki szenvedéseken ment át, Orestes lelkiismerete is megnyugszik, senki sem heveskedik már, mindenki, ha kell, tud és hajlandó lemondani. Mint a lábbadozó beteg, kinek arczvonásain még ott ülnek halálos kínjainak nyomai, de visszatérő ereje reményt és derült életkedvet önt belé, mások iránt elnéző, senkit sem bánt, saját nehezen visszanyert jólétére féltékeny ugyan, de másnak bántódását lehetőleg kerüli: ily közös jellemvonásokkal támadtak fel újból az idegen alakok a nagy német költő lelkéből.

Iphigenia volt tehát Goethe első műve, melynek tárgya, modora és stílusa a classikusokkal való teljes összeolvadását mutatja. Ezt követte az antikizáló művek egész sora; ámbár olyat, melynek tárgya is a classikus költészetből vagy mondavilágból volna véve, a költő többé nem fejezett be: a Madarak, Elpenor, Nausikaa, Achilleis, Pandora töredékek maradtak. Még az olaszországi út előtti időből való az «Antiker Form sich nähernd» című költemény-cyklus. Olaszországban nyerte végső alakját az 'Iphigenia', s ott keletkezett a 'Tasso', melynek régebben megírt két első felvonását teljesen átdolgozta.

Római élettől és emlékektől vannak áthatva a «Római elégiák», már kevésbé a «Velencei epigrammák». A classikus gondolatvilágtól már inkább eltérő tárgyak is classikus külsőben jelennek meg, így előbb a 'Reineke Fuchs', később 'Hermann és Dorothea' és 'Die natürliche Tochter'. Schiller haláláig számíthatjuk e termékeny kora, melyben a késő utód az ősrokon néptörzs költőfejedelmeivel egy rangsorba küzdött fel magát. Két lényvel találkozott életében, kiknek congenialis természet az ő teremtettségét felkelteni, határozott irányba terelni, ébren tartani és fokozni tudta. Mikor az egyik a sirba szállt, a másikat már régen elvesztette volt. Egyedül maradt most. Folytonos tevékenységben folyt le élete ezentúl is, de erejét és munkakedvét most már inkább a tudománynak szentelte. Körültekint az egész világírodalomban, de kénytelen bevallani: «ich habe mir für meine Person nichts gemässer gefun-

den, als die breite und tiefe immer lebendige Natur, die Werke der griechischen Dichter und Bildner» (1814-ben Knebelhez). A görög művészet ismeretét ápolja és terjeszti 1816 óta megjelenő folyóiratában, a «Kunst und Alterthum»-ban, melylyel szinte egyoldalúlag tereli a figyelmet és lelkesedést az ő kedves görögjei felé, úgy hogy sokáig tartott, míg a tudomány képes lett más népeknek korábbi vagy későbbi művészetét is kellőleg méltányolni.

Életének vége felé azonban nem hagy nyugtot az ősz költőnek egy igen régen megkezdett munkája, melyet most nagy szorgalommal befejezni siet. Faustot értem. A félszázaddal régibb *első részben* a német néplélek legjellemzőbb típusait látjuk: különösen Gretchent semmiféle más nép költészetében, mint a németében, nem tudnók elképzelni. A második részben Faust a legszebb *görög* asszonynak, Helenának, szerelmére vágyódik. Csodálatos módon összevegyült itt görög tragédia allegorikus és symbolikus színi jelenetekkel, melyeket csak úgy érthetünk meg, ha Goethe összes munkáit jól ismerve, egész fejlődését szigorúan szem előtt tartjuk.

Thalmayr, a mint az német philologustól előre várható, nagy lelkiismerettel és pontossággal állítja össze Goethének mindazon költői munkáit, melyekben bárminő vonatkozás van a classikus költészetre. Ítéleteit nagyon megfontolja, úgy hogy rendszerint készséggel csatlakozhatunk véleményéhez.

SCHMIDT HENRIK.

Hungarian Literature. An historical and critical survey. By *Emil Reich*. London 1898. 272 l.

Ha valamely idegen nemzetről lehet mondanunk, hogy, főleg 1848 óta, folyton figyelemmel kíséri hazánk szellemi életét, politikai fejlődését, gazdasági előhaladását és általános culturalis törekvéseit, akkor a németek után — az angolokról áll ez legkivált. Az angol nyilvános életnek némely hasonlatosságai a mienkével, az alkotmányosság ősrégi fennállása itt is, ott is, s egyebek hozzájárultak a rokonszeny ama bizonyos nemének fejlesztéséhez, mely amott künn a «Hungarian people» iránt mind élénkebben nyilvánul. Aztán meg bármint erőlködünk is, az «Englishman» bennünket is keleti népnek tart, s mindenki tudja, mennyire vi-
gyáznak a csatornán túl a «Kelet» fejlődésére.

Igy történt, hogy már évtizedekkel ezelőtt foglalkoztak e nagy nemzet fiai közül néhányan nyelvünkkel és irodalmunkkal, bejárták Magyarország hegyeit és rónáit, s tanulmányozták a népet itt a színhelyen. Patterson, a ki most köztünk él mint az angol nyelv tanára egyetemünkön, így telepedett le valamikor évekre a felvidéken s az alföldön, hol derekasan megtanult magyarul, s csak akkor adta ki jeles munkáját «The

Magyars and their people.» Ez volt az első angol nyelvű munka, mely tüzetesen foglalkozott nemzetünkkel és országunkkal. Azóta sűrűbb lett az érintkezés. Támadtak angol írók, kik nem a német nyelv kerülő útján (mint majdnem az összes francziák), hanem eredeti magyar forrásból fordították jelesebb költőinket nyelvükre, első sorban Petőfit és Jókait. Megjegyezzük, hogy — a mi különösen öröndetes — Jókai legtöbb fordítója magyar eredetiből adja vissza elbeszéléseit Shakespeare nyelvén. Megtudtuk pl., hogy R. Nisbet Bain a magyarból fordította a «Janicsárok végnapjai»-t, «Szép Mihál»-t stb., épügy a különben mi tőlünk Angolországba szakadt Steinitz «Dr. Dumány felesége»-t, míg mások, mint Gerard Francziska, a «Fekete gyémántok» fordítója, rászorult a német kiadásra, épügy, mint Waugh-né (Wright Ellen) stb. Jól esik tapasztalnunk, hogy Jókainak ez angolra fordított regényei már mind több kiadást értek, némelyik már fél tuczatot.

Azok közé a földieink közé, kik messze hazájuktól, valószínűleg már ifjúságukban Amerikába vagy Angolországba vetődve, ott is azon vannak, hogy hazájuk jó hírnevét terjeszszék, idegen népek között megismerését elősegítsék, *Reich* Emil is tartozik, ki az imént világgá bocsátotta művét, mely angol nyelven a maga nemében az első, tehát határozottan uttörő számba megy. Kár, hogy a szorgalmas szerzőről nem tudunk többet, csak annyit, hogy doctor juris, és még csak egy helyén könyvének, melyet érdeklődéssel olvastam végig, találtam azt a megjegyzést, hogy sokat járt az amerikai Egyesült Államokban (t. i. ott, a hol leirja, mennyire bámulják Liszt magyar rhapsodiájának erejét még a yankeek is). A könyv czímlapjából egyébiránt azt is megtudjuk, hogy Reich ur már több — megvalljuk, eddig előttünk ismeretlen — angol munka szerzője, mint a «History of civilization» (Művelődéstörténet), «Græco-Roman institutions» (Görög-római intézmények) stb. cz. művéké.

Annyit látunk és örömet constatálunk, hogy igazi angol luxussal kiállított, de mindössze csak 272 lapra terjedő művében mindenütt a lelkiismeretes kutatót és ítéleteiben önállóságra törekvő írórt árulja el. Nagyon üdvös dolog továbbá, hogy figyelmezteti az angolokat a «British Museum» könyvtárának külföldön páratlanul álló s majdnem teljes magyar könyvgyűjteményére, mely körül Buttler E. D., e könyvtár egyik őre, nemzetünk s nyelvünk alapos ismerője, elévülhetetlen érdemeket szerzett magának. Hogy azonban szerzőnk ítéletei nem hívják-e ki olykor ellenmondásunkat, sőt sok helyütt tiltakozásunkat, az már más kérdés.

Az a tendentia, hogy egyes írókról és művekről mindenáron önálló véleményt akarjon mondani «from his own», itt-ott szertelenségekre vezet, melyeket sehogy sem irhatnánk alá. Így pl. szerencsétlenségnek, vagy legalább is nagy bajnak tartja, hogy a magyar nyelvnek nincs sok táj-

szólása. Hát bizony mi, a kik itthon maradtunk a négy folyam s hármabércz honában, bátorkodunk e kérdésben más véleményen lenni. Épen megfordítva: népünk, irodalmunk s egész nemzeti műveltségünk fejlődésére a legüdvösebbnek tartjuk e körülményt. Még csak az kellene, hogy a mindössze még mindig alig hét milliónyi magyarság dialektusok dolgában is úgy szétágazzék, hogy tessen a vasmegyei parasztember ne értse meg a hajdumegyei gazdát, vagy a kún csaplóros a bihari csizmadíát! Az ilyen fényűzést csak óriási nemzetek, mint a több mint hetven millió főnyi német, vagy a még száz millió lelket is felülmúló angol engedheti meg magának, vagy nem bánom, a számra nézve ezeknél bár sokkal csekélyebb, de azért a mi létszámunknál mégis legalább hatszorta nagyobb francia nép, vagy az olasz és ilyenek.

Túlzottnak, sőt — nem tagadjuk — bizonyos tekintetben izetlennek kell tartanunk továbbá Reich úr ama göröcsös kapaszkodását, melylyel mindenütt, a hol csak szerét teheti, bebizonyítani igyekszik, mennyire együtt jár a magyar irodalom, vagy akárcsak a magyar költészet a — magyar zenével. Egy füst alatt aztán égbe-főbe dicséri Liszt Ferenczet, mint a *magyar* zene leghivatottabb képviselőjét (!) s körülbelül úgy nyilatkozik róla, hogy a mi a magyar költészetben Petőfi Sándor, az a magyar zenében Liszt Ferencz. Épen ellenkezőleg: Lisztnél kosmopolitább zeneművészt alig ismerni. Abban legalább, hogy — tisztelet számos magyar tárgyú s magyaros motívumokkal vegyített zeneszerzeményének — zenei productiója nem képviseli a tiszta magyarságot, s hogy ő a magyar nép jellemének s fölfogásának nem a leghamisítatlanabb zenei képviselője, azt hiszem, mindnyájan egyetértünk.

Azonban ezeket inkább csak mellesleg említjük. Nagyobb hiba az, hogy a szerző, ha valamely egyoldalú felfogásba belebeszéli magát, azt minden lehetséges és lehetetlen okoskodással lapokon át szinte kétségbeejtő erőlködések között bizonyíttatja; azonban legtöbbször gyarló eredménynyel. Így aztán megtörténik, hogy egypár merész mondásával gyanusan közeledik ahhoz a határhoz, melyen túl a komikum/ félelmetes, irodalomtörténészre nézve duplán félelmetes réme ijesztőleg int. Mit szólnunk például ahhoz a furcsa állításához, hogy mentül »polgáribb» («bourgeois») lesz a magyar társadalmi fejlődés szelleme, annál kevésbbé fogjuk Arany Jánost, mint költőt dicsőíteni? Vajjon ezt az apodiktikus kijelentést honnét vette? Hogy Aranyon — már Petőfivel összehasonlítva — a hol lehet, üt egyet, t. i. Aranyon, mint lyrikuson, az is elég furcsa ugyan, de elvégre is arra nézve eltérők lehetnek a nézetek, melyikük nagyobb mint lantos költő. De azt már még sem hagyhatjuk szó nélkül, hogy szerzőnk Aranyt váltig csak mint »nyelv művészt» dicsérgeti, — mintha bizony ebben culminált volna a költő legfőbb jelentősége!

Ellenmondásokba akárhányba keveredik Reich úr könyvének lap-

jain. Így többször hangsúlyozza, hogy mily kevéssé ismerik még Angolországban is Magyarország «tizennyolcz milliónyi népének irodalmát, költészetét». Ha angol ember ezt így olvassa, szentül hiszi természetesen, hogy nem kevesebb mint tizennyolcz millió főnyi e hazában a tiszta magyar nép! Másutt azonban szerzőnk, mintha semmi sem történt volna, rámutat arra a tényre, hogy alig van ország a világon, mely oly polgárral volt lakossága dolgában, mint Magyarország, hol a nem magyar ajkúak millió és milliónyian vannak. Nem lett volna jobb, mindjárt ezt az igazságot előre bocsátania, hogy a tájékozatlan angol közönség még csak annál nagyobb elismeréssel lehessen a számra nézve aránylag oly csekély magyarságnak mégis virágzó költészete és mindjobban fejlődő irodalma és tudományossága iránt?

Helylyel-közzel arra is bukkanunk, hogy Reich úr abban a törekvésében, hogy egy pár különösen kedvelt irodalmi főalakját agyba-főbe dicsérje, ugyancsak elveti a súlykot. Hiszen tisztelet-becsület például Kazinczy elévülhetetlen érdemeinek nyelvünk gazdagítása és kiművelése körül, és én volnék az utolsó. ki e mindenképen kiváló jelesünk alapos műveltsége, széles látóköre előtt meg ne hajolnék, de már azt még sem fogadhatnám el, jó magyar létemre sem, hogy «Kazinczy nagysága csak szenved az alatt, ha — Lessinggel összehasonlíttjuk» (!) Igyekszik ugyan szerzőnk nyomban igazolni ezt a nagyképi állítását, úgy értelmezve azt, hogy Kazinczy befolyása a magyar nyelv kiművelésére és a magyar irodalom fejlesztésére jóval nagyobb volt, mint Lessingé a németére, de e tétel 'bizonyítása' oly rendkívül fogyatékos, hogy az olvasó önkénytelenül is azt gondolja, hogy szerzőnknek aligha van helyes fogalma Lessing szerepéről és fontosságáról a németek irodalmában.

Az sem járja, hogy — itt is tisztelet az illető író kiválóságának — Kemény Zsigmond báróról a regényíróról egy egész, nagy külön fejezetben, teljes 11 lapon át értekezik, még pedig a lehető legnagyobb részletességgel, míg Gyulai Pállal, mai prózairodalmunk ez egyik legnagyobb mesterével, bizonyos tekintetben tán a legnagyobbval, egy pár szegényes sorban végez. Hol marad itt az arányosság, sőt hol az igazság, az objectivitas?

Aztán, minek oly dolgokat belevinni egy magyar *irodalomtörténetbe*, hogy «igazi (»staunch«) magyar ember nem hajlandó a tótot emberi lénynek (»human being«) tartani?» s az ilyes banálisságot a mellé bigyesztett magyar szólással, hogy «tót nem ember, kása nem étel» illusztrálni? Efféle, komoly munkába nem való kitörés több is van a könyvben.

Sok helytelen adat is találkozik. Petőfinek például nemcsak az anyja, hanem biz' az atyja is tót eredetű ember volt, sőt az öreg Petrovics nem is volt valami olyan nagyon «magyar speaking man», mint a hogy

Reich úr előadja. Más helyen szerzőnk — nyilván csak vigyázatlanságból — Somogy megyét úgy iktatja oda Szeged és Debreczen közé, mintha az is város volna. Különös egy dolog többek között, hogy Kemény Zsigmondot összehasonlítva Balzac-kal (szerzőnk rendkívül szereti a minden áron szellemeskedő összehasonlításokat), előbbiről azt mondja, hogy valószínűleg nagyobb volt a világhírű francia regényírónál. Nemsokára rá mégis azt olvassuk, hogy Balzac-ban volt «humor és szellem» (humour and wit), Keményben *nem.*» Hát akkor mi volt? S miért mégis nagyobb?

Szegény Győry Vilmos, irodalmunk e jelese, leggenialisabb modern műfordítónk s a Frithjof-monda mesteri átültetője, is többet érdemelt volna a pusztá nevének említésénél: jellemző, hogy Kazár Emilről meg Szalóczy Bertalanról többet mond, mint ő róla. Így jár sok más kitűnőségünk is. A magyar nevek egyébiránt dicséretes hibátlansággal nyomtatvák, épúgy a magyar nyelvi idézetek mindvégig, a mi nagy ritkaság külföldön szedett s nyomtatott műben. (Bár Vadnai Károlyt pl. mégis «Vadna»-nak tette meg.) De már azt, hogy a könyvnek egy-egy fejezete gyakran csak fél lapokból áll, nem helyeselhetjük. Olyan színe van a dolognak így, mintha a szerző illetéinképen akarta elérni azt, hogy műve mégis — terjedelmesebb legyen.

De itt az ideje, hogy a gáncsokkal föl hagyjak, másképp e bírálat olybá tűnhetnék föl, mintha a «Hungarian literature» szerzőjét inkább lehurrogatni, mint — érdeme szerint — rokonszenvesen méltatni kívánám. Ez azonban nem szándékom. Csak azért bocsátottam előre a könyv számos hibáit, nehogy én is beleessem abba a föltétlenül magasztaló (s alighanem a műnek csak nagyon is futólagos vagy hézagos olvasásán alapuló) hymnusba, melylyel — igaz, hogy csak pár sorban — legtöbb napi lapunk a szóban levő munkát üdvözölte. Azt magam is készséggel elismerem, hogy Reich úr könyvének határozottan vannak érdemei is. Mert bizonyos, hogy előadása vonzó és élénk, az angol nyelvet valóban kitűnően, sőt ahhoz képest, hogy magyar föld szülötte, bizonyos zamatos-sággal használja. Kétségtelen továbbá, hogy előadása szorgalmas kutatásokról, s széles olvasottságról tanuskodik, hogy mindvégig meleg vonzalom kíséri hazája iránt, okoskodása majd mindenütt érdekes, érvelése szellemes. A földolog pedig az, hogy ő adta az angol közönség kezébe az *első* összefüggő és élvezhető magyar irodalomtörténetet. Már ezért is elismerést érdemel innen hazulról.

PALÓCZY LIPÓT.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1897/98.

1. Mifka Antal: A gandersheimi Roswitha élete és művei. (Debreczeni kegy. r. algymn. 3—26 l.) — E dolgozat nem tartalmaz feltűnőbb tévedéseket vagy hibákat és a szerző általában elég tájékozottságot tanúsít a földolgozott tárgy körül; mégsem mondható értekezése sikerült vagy örvendetes irodalmi terméknek. Sem alaki, sem tárgyi szempontból nem az.

Alaki szempontból a dolgozat nyelv és stil tekintetében a legeslegszerényebb igényeknek sem felel meg. Ime néhány példa: «Ottó császár udvarán ama kor legnagyobb tudósai össze voltak gyűjtve» (3. l.). Horatius, Terentius stb. «voltak azon költők, kik előszeretettel tanulmányoztattak, kiket még ezen kor tudós . . . nők is szorgalmasan olvastak» (u. o.). Terentius vígjátékai az iskolákban is az előadás lényeges részét képezték, úgy hogy . . . szorgalmasan olvastattak és tanultattak» (u. o.). «A legtöbbet, mit ezen apácza életéről tudunk, azt saját műveiből tudjuk, és azon előszavakból, melyet művei elé írt. . . Másoldalú feljegyzések . . . legnagyobbbrészt a mesék országába tartoznak» (4. l.). «Drámai-nak szerelmi jelenetei, melyek gyakran telve hővel és benső igazsággal vannak, azt sejtetik, hogy ő a világnak szenvedélyteljes életét közvetlen közelből figyelhette meg s így tehát nem legkorábbi ifjúságában kezdhette meg kolostori életét» (5. l.). És közvetlenül e mondat után: «Legendáihoz írt előszavából azonban az olvasható ki, hogy ő azokat már húsz éves korában kezdhette írni, midőn a képzettségnek már oly magas fokán állt, mely képzettség egy hosszabb kolostori élet feltevése nélkül elképzelhetetlen.» De nem folytatom e példákat; hisz alább is kell még több mondatát idéznem. Minden lapon akadnak mondatok, melyek nyelv és stil tekintetében rendkívül kifogásosak és valósággal kínos olvasmányná teszik ezt az értekezést.

De tartalom tekintetében sem mondhatom e dolgozatot irodalmi nyereségnek, — még nem is tekintve azt, hogy az egész értekezésben önállóságnak semmi nyoma. Szerző elmondja Roswitha életét, röviden referál Aschbach ismeretes föltevéséről és nagyon szűkszavú kivonatokban adja a drámák tartalmát, melyhez többnyire néhány, rendszerint épen nem találó aesthetikai megjegyzést csatol. Dolgozata címéből várhattuk volna, hogy Roswitha legendáit is tárgyalja és különösen két epikai munkájáról is szóljon, a gandersheimi kolostor történetéről és az Otto-énekről; de ő ezeket csak említi, tárgyalásukat azonban teljesen mellőzi. Pedig az elsőből legalább azt az adatot említhette volna, hogy Roswitha itt tévesen tulajdonítja Brun herczeg pusztulását a magyaroknak, mert Brunt a normannok semmisítették meg; az utóbbiból pedig közölhette volna a 755—789. verseket, melyekben Roswitha Ottó győzelmét a magyarok fölött dicsőíti és őseinkről kora szellemében a legnagyobb gyűlölettel beszél. A codexet, melyben Roswitha munkái reánk maradtak, vagy „szent emeraui“ vagy „szent emerani“ kéziratnak nevezi, pedig ennek a szentnek Emmeram a neve és róla nevezik a regensburgi benzéskolostort, melynek könyvtárában fedezte föl Trithemius 1494-ben a Roswitha-codexet. Azt is megemlíthette volna, hogy Roswitha epikai

műveit G. Pfund fordította németre (Berlin, 1860, 2. kiadásban Wattenbachtól, 1891.), az Otto-dalt Wilh. Gundlach is: *Heldenlieder der deutschen Kaiserzeit*, I, 1894, 654 l. (kitűnő élet- és korrajzi fejtegetésekkel). Általában szerző a Roswithára vonatkozó újabb irodalmat nem ismeri, még Adolf Ebert jeles nagy művét (*Geschichte der Literatur des Mittelalters*), melynek III. kötete (1887) oly behatóan foglalkozik Roswithával, és Otto Schmid kitűnő Roswitha-cikkét (*Allg. deutsche Biographie* XXIX. 1889, 283—294. l.) sem, kisebb tanulmányokról nem is szólva. Ily körülmények közt valóban céltalan dolog volt, ezt az értekezést megírni és kiadni, melyben semmi sincsen, a mi minden nagyobb irodalomtörténetben található nem volna.

A drámák tartalmának előadása és a darabok jellemzése is oly gyenge, hogy az olvasó ebből sem meríthet sok tanulságot vagy akár csak élvezetet. Sokkal jobb pl., hogy csak magyar dolgozatot említsék. Alpári Lajos értekezése: *Az első keresztény komédiák*, mely az „Alkotmány” cz. napilapnak 1897 április 18. kelt husvéti mellékletén jelent meg. Szerzőnk perzse ezt sem ismeri. Kisebb baj néhány téves és, mint rendesen, iszonyúsan fogalmazott állítása. pl. a 13. l., hol azt mondja, hogy Lessing szerint a hely és idő egysége „csak a classikus színpad követelményei, melyek semmi oly jelenetváltozást, melyben lehetetlen helyváltozások előfordulnak, vagy az idő a kellőnél többre terjedt, mely körülmény a nézőre zavarólag hatott, nem ismertek”, vagy a 19. l., hol a „Gallicanus”-ról azt mondja, hogy „biztos, szilárd alapon áll, nem lebeg szabadon a történet és az abstractio között és a phantasia működése által nem vethető mértföldekkel vagy századokkal helytől és időtől.” Az ember feje valósággal beleszédül az ilyen mondatokba! Valamivel előbb (12. l.) szerző helyesen kifejti, hogy Roswitha drámái nem készültek a színi előadásra, mint pl. Magnin és Klein állították. „Az ellenérvek egész sorozatát hozhatnók fel (e nézet ellen), ha egyáltalán csak egyetlen ok vagy a legkisebb lehetőség volna arra nézve, hogy Roswitha drámái a középhorban, mely előadást nem ismert, egy nő-zárdában, melynek első és legszigorúbb törvénye a fegyelem, a nevelésre vonatkozik, előadathattak volna,” és 15. l. „Nincs oldal Roswitha darabjaiban, mely ne szolgáltatna megsemmisítő bizonyítékot Magnin és követői ellen, mely azonban egyúttal ne jellemezné a legcsekélyebben is a költőnőt korával együtt.” A ki az ily fejtegetéseket megérti, az megért minden néven nevezendő abra cadabrát is.

De talán nem folytatom: hisz szerzőnk szorgalmas és buzgó ember, kit nem bántani, hanem jobb útra téríteni akarnék. Két megjegyzést azonban nem hallgathatok el. Először, hogy fiatal tanáraink igen helytelenül okoskodnak, ha tanárvizsgálati házi dolgozataikat kinyomatásra méltóknak hiszik, mert nem tekintve azt, hogy a tanári írásbeli vizsgálat követelményei igen szerények (csupán a tárgy irodalmában való tájékozottságot hangsúlyozzák), figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy e dolgozatok csak a szóbeli vizsgálatnak teszik alapját s így már ezen szempontból is elnézőbb bírálathoz esnek, hisz a szóbeli vizsgálat a döntő. És másodszor: tanáraink a program-értekezések számára rendszerint igen helytelenül választják meg a témát, pl. sokszor oly kérdést, melynek irodalma nem áll rendelkezésükre, minek következtében nemcsak önnállók alig lehetnek, de rendszerint elavult álláspontot is foglalnak el. Miért nem kérnek tanácsot volt tanáraiktól? Az előttem fekvő

dolgozat törekvő szerzőjének pl. azt tanácsoltam volna, hogy fordítsa le Roswitha Ottó-dalát vagy valamely drámáját, mihez rövid tájékoztató bevezetést csatolhatott volna az íróról és koráról. Ezzel valóban érdemet szerzett volna, míg mostani dolgozata, ismétlem, sem sikerültnek, sem örvendetesnek nem mondható. Végül épen iskolai programmban még a szokottnál is nagyobb figyelmet kellene fordítani a nyelvre és stíltre, nehogy a szerzők saját tanítványaik szemében gúny tárgyává váljanak.

HEINRICH GUSZTÁV.

2. Hollósi Rupert: A régi rómaiak művészete. (Soproni kath. főgymn.) — Az értekezés három részben szól az építőművészetről (1—19. l.), a szobrászatról (19—31.) és a képirásról (31—43. l.). — Az építőművészet elejére helyezett bevezetés, a mely talán csak typographiai tévedésből került bele a fejezetbe, tájékoztat a rómaiak művészeti érzékére és művészetére vonatkozó nézetéről, hogy t. i. sem a görög, sem a római művészet nem önálló, hanem keleti befolyás alatt keletkezett, és a görögök is, rómaiak is tovább fejlesztették és terjesztették: «a görögök az előbbi, a rómaiak az utóbbi szerepben végeztek nagyobb munkát». A fejlesztésben mégis az építőművészetre nézve a rómaiak szerkezeti újításai, mint a mai építőművészetnek alkotó részei, kiválóan fontosak.

Ezzel tér át sz. az építőművészet tárgyalására, mindjárt 3 ábrával is megmagyarázván az etruszk, a görög és a római templom alaprajzainak különbségét. Kissé hirtelen átmenettel következik a boltozat alkalmazásának leírása, a donga és a keresztboltozat; ismét egy ugrás az oszloprendek ismertetésére. Ez elemek leírása után az alkalmazásról, tehát az épületekről szól, sorban a cloacáról, vízvezetésekről, hidakról, diadalkapukról, színházról, amphitheatrumról, thermákról, bazilikákról, a boltozattal épített templomokról, a kupoláról, a Pantheonról. Befejezi a szakaszt a római ház rövid felemlítése és leírása építészeti szempontból. Ez a mozaikszerű összeállítása a római építészet műveinek, a mily furcsának látszik így összeírva, ép oly jól megfelel a gymnasium követelésének. Hiszen ha a tanuló a római építkezés «technikai» részéből az említett három dolgot, u. m. a templom-formák, a boltozat és oszlop-rendek leírását megismeri, és hall ill. olvas egy pár szót a római középítés nagyszabású alkotásairól, sokkal többet tud is, tanul is meg belőle, mint hogyha csillag alatti idézetekkel és kipontozott körvonalas rajzokkal dedukáljuk a boltozat fejlődését a Tullianumtól a Pantheonig.

E szempontból nézve a szobrászatról szóló fejezetet, azt látjuk, hogy ez is megfelel a felállított követelésnek. Olvassuk, hogy eleinte etruszk mesterek művei díszítették a római templomokat, majd a görög városok műkincseit hurczolták Rómába a diadalmas hadvezérek, de azért a római ember még Cicero idejében is a hozzá-értést magához méltónak nem találta. Azonban a császárság elején a fejlődő ízlés a legnevezetesebb görög remekművekben találta táplálékát, ezeknek másolataival terjedt. A római tárgyú szobrok «legtermészetesebb tárgya és legjobb alkotása a képmás». Ezeknek rövid jellemzése (typusok: Augustus, Agrippina, Antinous, Tiberius) után a domborművek, és pedig a diadalkapuk, a diadal-oszlopok és kőkoporsókéi következnek.

A festészetről szóló fejezet a festőművészet idegenszerűségét jelezi (Fabius Pictor, Turpilius, Amulius adomák). Szól a falfestésről, kezdve

az etruszk sirkamrákon, folytatva a római Odysseia-tájképekkel, az Aldobrandini-menyegzővel, Livia házával, végre befejezi a pompejii képek leírásával. A fejezet végére van csatolva a mozaik ismertetése, a «söp-retlen szoba», a «tollászzkodó galambok», a «Sándorcsata» (miért nem inkább: «[Nagy] Sándor csatája»?), a Cave canem mozaikja.

Figyelemmel kísérve az értekezés vázolt menetét, szembeötlő dolog, hogy szerző mennyire tisztában volt azzal, hogy iskolai értesítőbe, tehát első sorban tanulók számára ír. Epen ezért dicséretes dolognak tartom azt is, hogy sehol sem idéz a vonal alatt, sőt ott is, a hol Vergiliust, Cicerót, Pliniust idézi, ott sem írja ki a locust. Helyes tapintattal érezte azt is, hogy eldöntetlen tudós kérdéseknek tárgyalása és megvitatása sem szükséges, azért modern írókra sem hivatkozik, hanem közelebbi kézikönyvek ismeretes adatait dolgozza fel. Valóban örömdetes jelenség, hogy iskolai értesítőben olyan dolgot látunk, amely nem a szerzőnek mély tudományát akarja a tanulók előtt fitogtatni, hanem mesterkéletlen modorban arra látszik serkenteni a tanulókat, hogy a nyári szünet szabad óráiban felfrissítsék az iskolában megszerzett tudásuk egy részét és hogy érdeklődésük classicus tanulmányok iránt növekedjék. De tanár is igen célszerűen felhasználhatja ezt az összeállítást, akár ha római épületről, akár ha szobrokról, falfestményekről akar az iskolában beszélni. Egy-egy fejezet átolvasása felfrissíti az ismert dolgok emlékezetét, eszébe juttat oly mellékes anekdotákat, amelyeknek összegyűjtése különben nagy fáradságába kerülne. de a melyek a középiskolai tanításnak szükséges és nélkülözhetetlen fűszerei.

Mégis a dolgozat figyelmes átolvasása után egynehány olyan dolgot találunk benne, a melyeket szívesen látnánk bővebben, vagy másképen kifejtve. Így az oszloprendek leírásánál be lehetett volna venni, talán egyik ábrához melléje írva az oszlop és párkány részeinek neveit, legalább is a fontosabbakat, mint az echinust, abacust, volutát, a mestergerendát stb., és fel kellett volna említeni a pilléreket (antæ) is. A 15. lapon említi Scaurus színházát és azt, hogy 80,000 néző fért el benne. Ezek az óriási számok még a Colosseumra nézve is túlzottak; a Notitia szerint a Colosseumban fért volna el 80,000-nél több ember, holott az ülőhelyek kiszámított hossza csak kb. 40.000-nek adhatott helyet. Hogy Scaurus fából épült színháza ez épületnél nagyobb lett volna, nem valószínű, azért «állítólag 80,000»-et kellett volna írni. U. e. lapon: «az amphitheatrum, mint neve is mondja, oly épület, melynek kétfelől van θέατρον-ja», helyesen: a melyet köröskörül nézőhelyek vesznek körül. U. itt felemlíti az ó-budai amphitheatrumot; kár, hogy az egész dolgozatban csak ez az egy hivatkozás történik Magyarországra. Igaz, hogy mindössze is kevés az, a mire mint a római művészet alkotására nálunk hivatkozhatunk, de mégis azt hiszem, emelte volna érdekességét, ha egy pár szóval felemlíti még pl. a sarmisegethusai amphitheatrumot, az Aquincumban talált bronz szobortöredékeket, vagy a sarmisegethusai mozaikokat. A 23. lapon a szobrok nagy számáról beszél, a melyek Rómában össze voltak gyűjtve, «könnyen elhiszszük Cassiodorusnak, hogy Rómában majdnem annyi volt a szobor, a hány az ember. És [recte: pedig] mennyit vitt Constantinus Byzantiumba!» Ez nem elég világos a tanulónak; hiányzik belőle a tertium comparationis, mikor élt Cassiodorus! A 28. lapon az «idősb Tiberius»-ról szól, holott csak a T.-t öreg korában ábrázoló szobrokat akarja érteni. U. itt mellékesen szól a Virtus,

Fides, Pudicitia stb. szobrairól. Ha már az éremmetszést külön művészeti ágnak nem vette be, itt jó alkalom lett volna felemlíteni, hogy ez allegorikus alakok leginkább a császárkori pénzekben szemléltethetők; és ezt annál inkább kellett volna, mivel nálunk éppen a római pénzek akadnak legkönnyebben a tanulók kezeibe is, s egy ily rövid megjegyzés az érmekek jobb megfigyelésére utalná őket. A 29. lapon nem világos a következő mondat: «azoknak (az emberi alakoknak) különböző irányú mozdulatait is ábrázolták, úgy, hogy a testnek a mozdulatokat kifejező részei egymást keresztezik». Trajanus oszlopának domborműves szalagja szerző szerint «a távolság kicsinyítő hatásának kiegyenlítésének céljából . . . fölfelé egyre szélesebb, az alakok nagyobbak lesznek» (30. l.). Ez alighanem félreértésen alapúl. 32. l. Amulius festő neve (Plin. XXXV. 119.) az újabb kiadásokban Fabullus. Az építészetről és a szobrászatról szóló fejezetekben nincsen említve a polychromia, holott, mint a görögöknél, úgy a rómaiaknál is nem csak a különböző márványok természetes színei, hanem valóságos festés emelte az épületek és szobrok hatását; Augustus vatikáni szobrán pl. többféle színű festéknek maradványait lehet látni. (Helbig, Führer I. 6., 8., 9. l.)

A dolgozat nyelvezete egy kissé túlságosan tömör, de ezt elfeledtetni tárgyának változatossága és nyelvének magyarossága; mégis éppen az utolsó mondatban botlik: «Leleményes kis mozaik, mely . . . lánczon lévő kutyát ábrázol», e helyett: «Leleményes kis mozaik az, a mely . . . lánczos kutyát ábrázol» stb.

Az értekezésben közölt ábrák megválasztása helyes érzékre mutat. Mégis a 27. lapon Augustusnak éppen említett szobráról kevésbé kopott clichét kellett volna használnia. A 41. lapon a Galambok mozaikja helyett jobban megfelelt volna a szövegnek Sándor csatájának képe.

Azt hiszem, e megjegyzések, a melyekben mind csak alaki kifogások vannak, csak megerősítik azt, hogy derék és valóban iskolai értesítőbe való dolgozat ez, a melynek még az a — magyar könyvekben, sajnos, ritka — érdeme is van, hogy 43 lapon mindössze egy feltűnő sajtóhiba van benne (18. l.: S. M. del Sale).

Dr. FINÁLY GÁBOR.

3. Dr. Boros Gábor: Lukianos. (Deési m. kir. áll. gymnasium 1—23. l.). — Ezen értekezés Lukianos életrajzát, műveinek rövid felsorolását s az «Álom vagy Lukianos élete» című irat fordítását tartalmazza. A fordítás a szerző szerint «L. összes művei fordításának részlete» gyanánt szerepel. Mindenesetre szép dolog, ha Boros L. műveinek fordítását tűzi ki célul maga elé; a fordításhoz, mint e mutatóvány is tanúsítja, meg van a kellő érzéke, mi ha a megfelelő kitarással párosul, lehet teljesen magyar Lukianosunk. Mellékesen jegyzem meg, hogy L. fordításával Vajda Károly is foglalkozik, ki már több részletet közölt is a fehértemplomi gymnasium legutóbbi értesítőjében. Közös megbeszéléssel és felosztott munka tervvel mindenesetre könnyebben lehetne L. összes műveit lefordítani s így az önálló fordítások nem maradnának esetleg elaprózott meddő kísérletek.

Boros L. életrajzában Christet követi; az életrajzot megszakítja L. korának élénk rajzával s az Álom fordításával, majd folytatja az életrajzot s végül L. műveit sorolja fel és minden mű tartalmát jelzi néhány szóval. Feltűnő, hogy Boros néhány helyen teljesen Christ jegyzeteit és

utalásait idézi; 13. lapon Suidas L. halálára vonatkozó jegyzetének magyarázatánál hivatkozhatott volna Christre. Említi Boros, hogy Philostratos «valószínűen merő féltékeny irigységből» nem tesz említést L.-ról; lehet, hogy így van, de akkor bajos ezzel megegyeztetni Christ azon állítását, hogy Philostratos Apsinest és a lemnosi Philostratoszt azért nem említi, mert szoros barátságban volt velük. Boros L. születési idejét 123-ra teszi, holott Christ ugyanazon forrásokra hivatkozva 125-re teszi születési évét; talán sajtóhiba a 123. Az értekezés magvát a fordítás képezi, melyről csak dicsérettel emlékezhetek meg, könnyed, folyékony, magyaros volta miatt. Csak a következő néhány megjegyzésem van: *δισχομένην τὴν ἐσθῆτα* fordítása «ruhája felakadt», — helytelen, inkább így fordítanám: felgyűtt ruhával; 7. *μητροπάτωρ* nem atyai nagyatyja — ugyanitt az *ὅμους ἔζηεις* «vállakkal fogsz bírni» fordítása görögös, ugyanilyen a 12. van *ὅποτε παύση συνῶν* is: «sohasem szünsz meg együtt lenni». Megjegyzéseimet azzal zárom, hogy ha már L.-nak két fordítója is akadt, remélhető, hogy vállvetett buzgalommal meglesz nem sokára a teljes, jó magyar fordítás is.

HITTRICH ÖDÖN.

4. Divényi Gyula: Természeti képek a dalköltészetben. (Szegedi kegyesr. főgymn. 5—40. l.) — Ezen ügyes tollal megírt értekezésnek szerzője a magyar dalköltészetnek egy általános jellemvonására igyekszik fényt deríteni, meg akarja keresni az eredetét dalköltészetünk nagy vonzalmának a természethez és elemzi azt a pszichológiai folyamatot, mely a költők lelkében végbe megy, mikor érzelmeiket nem elvontan fejezik ki, hanem képekbe öltöztetik, hogy annál közvetlenebbül, annál erősebben illesse meg az olvasók lelkét. Értekezése három részre oszlik: az első tárgyalja az antik és modern lyra egymástól elütő fölfogását a természetről s rámutat a népre, mint a melytől mi magyarok eltanultuk a természet belevonását alanyiségunkba, a második lélektani okokból és környezet hatásából magyarázza a természet átlelkésítését és egy pillantást vet arra a befolyásra, melyet a költői lélek tudatosságának változása (ébredlét, éberálm, merengés, szendergés, álm) gyakorol a természeti képek szerepére, az utolsó a sympathikus, altruistikus érzelmekben találja azt a kapcsolatot, mely a természetet a költővel s ezt a műélvezővel összeköti. Befejezésül a népdalok kezdő sorának sokat vitatott festőiségét védi.

A legegységesebb az első rész. A főhibája, a miből több tévedését meg lehet magyarázni, az, hogy a lyrát egy jelentésűnek veszi a dallal; ezért maradtak ki a lyrikusok közül Berzsenyi és Arany, pedig az utóbbi, ha a «Széchenyi emlékezeté»-n meg a «Honnan és hová»-n kívül egyebet nem irt volna, akkor és egyike lett volna legnagyobb lyrikusainknak. (A németek közül Heinét úgy látszik csak tévedésből hagyta ki.) Téves az az állítása is, hogy «Homéros, a legrégibb görög költő, szinte a természetet szerepelteti legsűrűbben költészetében». Nemcsak maga a mondás alaptalan, de félre is vezet az olvasót, ki könnyen arra a gondolatra jut, hogy Homeros költészete ebben a tekintetben közel áll a modernekhez. Csak azt szerettük volna, ha kissé bővebben tárgyalja azt a nagy változást, melyet a renaissance indított meg a természet szemléletében. Burchardt a «Die Kultur der Renaissance»-ban nagyon szépen tárgyalja a természet «fölfödését», szerző sok tanulságot meríthetett volna belőle. A két kor fölfogásának szembeállítását azonban igen sikerült; szépen,

költői nyelven jellemzi azt a két különböző szempontot, a melyből az ő és az újvilág tekinti a természetet s a mi ennek a két szempontnak következménye: az ókori írónál a természet megmaradt élettelennek, az újkoriak lelket öntenek bele, beleviszik saját lelküket, örömeiket, bűnjukat, boldogságukat, fájdalmaikat.

A második rész úgy mutatja be az író, mint a ki sokkal inkább megfigyelő, mint elmélkedő tehetség, inkább leírni tud, mintsem a jelenségeket visszavezetni okukra. Még annak a hatásnak kimutatása, melyet magyar égalj a természeti képek használatára tett, szerencsés, sőt a pszichológiai elemzésben is van sok szép gondolat (pl. mikor a virágok érzelmeiről, szaváról beszél), de már a tisztán lélektani fejtegetések helyreigazításra szorúlnak. Hiányzik mindenekelőtt annak a magyarázata, mi hozza létre a rokonságot a költő lelki világa és a természet között, miért van az, hogy «a költő vonzódik a természethez, a természet bizonyos jellemű képei között [de melyek között és mért épen ezek között?] hasonlóságot fedez föl, mintegy összhangot érez az ő belső világa és az őt körülvevő külső világ jelenségei között». Később a képzelet segítségével igyekszik magyarázni, a képzelet hiteti el a költővel, hogy a természet is érez, azt érzi, a mit ő. De ez nem a képzelet munkája. A költőt a fizikai és pszichikai ingerek bizonyos sajátos hangulatba hozzák, ez a hangulata mind jobban és jobban megerősödik, erőt vesz lelkén, mindent magára vonatkoztat, a pataksörgés, a szélzúgás, a bogárzümögés nem a képzelet, hanem a hangulata következtében alakul át lelkében, a külvilág ezen benyomásai társulnak érzelmeivel és így terjeszti át lelki állapotát rájuk is. Majd az «aesthetikai élvezetvágyat» is segítségül hívja az író s azt bizonyítja, hogy «az kényszerít bennünket, hogy aesthetikai élvezet szempontjából keressük föl lelki életünkben az ingert, mely izgasson». Az aesthetikai élvezetvágnak ilyen fölfogása, mely a *lelki életünkben* keresné az ingert zavaros és vele magyarázni nem igen lehet.

Sokkal mélyebben és sokkal igazabb úton jár a szerző, mikor a harmadik részben a költői hatás szempontjából fejtegeti a képeket a költészetben s a hatás forrását abban találja, hogy a költő az altruistikus érzelmek révén sympathiát kelt az olvasóban s a socialis érzést — bár a szót nem mondja ki, inkább csak következtetni lehet rá — fejleszti, fogékonytá tesz bennünket a mások nyomora és boldogsága iránt. Ez a pont az, s Divényit helyes érzéke vezette erre, melyből a modern aesthetika egyik legkiválóbb képviselője, *M. Guyau*, az egész aesthetikát új alapra akarja fektetni, meg akarván teremteni a socialis sympathia elvére épített aesthetikát (*L'art au point de vue sociologique*, 1897). Az a magyarázat, melyet itt Divényi nyújt, inkább csak öntudatlan, s az egyezés Guyau elveivel csak véletlen, — ez azonban mellékes, a fő az, hogy találó.

Az utolsó kérdésben, melyre figyelmét fordította, a népdalok első sorának festőisége kérdésében, újat nem mond, pedig azt hiszem, a vita még most sincs eldöntve s az eddigi magyarázat még mindig nem elégt ki mindnyájunkat.

Érdemeihez tartoznak a már megemlítettéken kívül a világos csoportosítás, a példák helyes megválasztása és értelmes, szép nyelve, melybe ugyan belekerült egy-egy phrasis is, de a mely különben könnyen és élvezetesen folyik.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

5. Hadady Géza: A gót suffixum, különös tekintettel az újfelnémet suffixumtól való eltérésekre (Lévai kegyesr. főgymn., 5—67. l.). — E dolgozat nem a gót és német *szóképzéstan* kérdéseiről szól — a mint azt az olvasó a címből kiindulva gondolhatná — hanem e nyelvek alaktanának, ragozástanának jelenségeit tárgyalja tüzetesebben. Sorra veszi a gót, ófelnémet, középfelnémet és újfelnémet nyelv főnévi és melléknévi ragozását, a számnevek, névmások flexióját s az igeragozást; megbeszéli a különböző korokból való alakok egymáshoz való viszonyát s rendszerint arról is kockáztat véleményt, hogyan keletkeztek ezek az indogermán ősnyelv alakjaiból. A szerző tehát a *suffixum* szót — a mint az a német nyelvészeti irodalomban is szokásos — mind a képző, mind a rag értelmében használja és dolgozatában ezúttal ép a tulajdonképi képzőket csak mellékesen tárgyalja (csak a mennyiben a ragozásban mint jellemző tőképzők szerepelnek), egy későbbi, «Germán derivatio» cz. munkájában ígérve az ezúttal elmaradt részek tüzetes tárgyalását.

Nem akarom feszegetni azt a kérdést, helyes és szerencsés volt-e a szóban levő értekezés tárgykörének ilyen megállapítása és elnevezése; földolog, hogy az a mit e keretben nyújt, helyes és megbízható legyen. Új, önálló nézetek kifejtésére nem törekedett a szerző — programértekezésnek nem is szükséges kelléke ez — s ekkép az első és főkérdés, a mely munkájával szemben fölmerül, az, vajjon helyesen föltűnteti-e a szóban levő kérdéseknek mai tudományos állását? Mert természetes, hogy! elavult felfogásnak, megezáfolt nézeteknek hirdetése s az újabb és helyesebb álláspontnak mellőzése nemcsak hogy nem jár haszonnal tudományos irodalmunkra nézve, hanem egyenesen káros és veszedelmes is, különösen minálunk, a hol az újabb tudományos kutatás eredményei úgy is nehezen terjednek s a hol nem könnyen szólal meg a kritika, a mikor valamely nézet egy-egy régi tekintélyes névvel van kapcsolatban. Ily szempontból tekintve a szóban levő értekezést, eleve ki kell jelentenem, hogy az tartalom és felfogás dolgában teljesen értéktelen: nagy része annak, a mit a szerző nyújt, nem csak hogy nem felel meg a mai álláspontnak, hanem évek, sőt évtizedek óta megezáfolt, túlhaladott felfogás. Az indogermán és különösen a germán német nyelvészet művelői közül ki ne említene halás tisztelettel egy Grimm Jakab, egy Bopp Ferencz, egy Diefenbach nevét s a többiekét is, a kiket szerzőnk dolgozatában idéz? De bizonyára amaz úttörők is elítélnék azt, a ki csak addig halad, a meddig ők mehettek, s a ki szemet húny amaz alkotásokkal szemben, a melyek ép a tőlük vetett alapon emelkedtek. Pedig az előttünk fekvő munka szerzője így járt el: ő egyszerűen nem vett tudomást az utolsó egy-két évtized nyelvészeti kutatásairól, nem okult és nem tájékozódott, másokat azonban oktatni és tájékoztatni akar. Vajjon hogyan fejtegethet ma valaki germán nyelvészeti kérdéseket a nélkül, hogy Brugmann, Paul, Sievers, Kluge s az idg. és germán philologia számos más megállapodott tekintélyű munkásának műveit ismerné (nem is említve Kauffmann, Streitberget, Hirtet s másokat a legújabbak közül)? Az újabb irány képviselői közül szerzőnknel csak Braune fordul elő, ő is csak gót nyelvtanával, csakhogy e könyvből — a melyben Braune didaktikus okokból lehetőleg tartózkodott az összehasonlító és nyelvtörténeti fejtegetésektől — nem sokat használhatott fel a maga céljaira; igaz, hogy még azt se használta fel kellően! Vajjon miért nem szerezte meg még legalább Braune ófelnémet és Paul középfelnémet nyelvtanát is, a melyek ugyanabban a gyűjteményben jelentek meg?

Igy állván a dolog, nem fogunk csodálkozni azon, hogy szerzőnk dolgozatában nyoma sincs a nyelv életéről s a nyelvi alakok fejlődéséről való amaz újabb és helyesebb felfogásnak, a melyet legteljesebben és legrendszeresebben Paul fejtett ki. Hogy ezek alapján hogyan kell felfognunk a hangváltozások egész folyamatát, az e fejlődésben mutatókövetkezetességet, arról, szerzőnknek, úgy látszik, fogalma sincs: ő teljesen megnyugszik abban a primitív felfogásban, hogy a hangváltozás egyszerűen hangcsere, hangok elvetése és hangok hozzátétele útján történik (9. l.) és törhetetlenül hisz a Müller Miksa-féle «fonetikus bomlás» elméletében (5. l.). Az analogiáról, a melynek ép az itt tárgyalt alakitani részben rendkívüli fontossága van, nem szól, nem emlékszem értekezésének egy helyére sem, a hol e magyarázattal élne. Szerzőnk egyszerűen nem ismeri az újabb kutatás oly vívmányait, a melyeknek ma már megdönthetetlen *tények* értékét tulajdoníthatjuk, nem ismeri pl. az ősnyelv magánhangzórendszeréről való ama felfogást, mely már a hetvenes évek óta mind általánosabbá vált s ma már teljesen el van fogadva (v. ö. *Nyelvt. Közl.* 23, 76), ő még mindig az *a, i, u*, hangok 'trilogiá'-járól álmodozik (14. l.) és reconstruált idg. alakjaiban csak ezeknek a vocalisoknak ad helyet; sehol egy árva szóval sem említi az 1876-ban felfedezett Verner-féle törvényt, pedig ismeretes, mily fontossága van ennek pl. az igerendszer alakulásának magyarázatában! Hogy az idg. hangsúlyminőségekre vonatkozó legújabb elméletet, a melyet főleg Hirt és Streithberg fejtettek ki az utóbbi években, nem ismeri, az talán kisebb hiba, bár a ragozástanban (a végzetek alakulását illetőleg) ezek a föltevések is figyelmet érdemelnének. De nagyon is messzire vezetne, ha mindazt felsorolnám, a minek a szerző munkájában hiányát érezzük, elegendő lesz, ha (csupán példaképen) egy pár oly dolgot sorolok fel, a mi benne van, de rosszul van benne.

Mindjárt az első lapon helytelen a «német nyelv szójárás»-ainak mind a Grimm Jakob, mind a Müller Miksa-féle csoportosítása: annyit szerzőnk maga is észrevehetett volna tanulmányai közben, hogy pl. a felnémet s az alnémet ágnak más viszonya van egymáshoz, mint a gót nyelvhez! — Tarthatatlan vélemény az, hogy «más hangsúlytalan *e*-hangok [t. i. a melyek nem *i*-ből keletkeztek] is umlautot szültek» (13. l.) itt az analogia elvének kell magyarázatul szolgálnia. Réges-régen megczáfolt nézet a *rückumlaut* elmélete is (v. ö. Sievers, *Beiträge* V. [1878], 99. és Paul u. o. VII. [1879], 136.) — Elmaradhatott volna (bár Grimm mondanán alapszik) az a magyarázat, vagy inkább belemagyarázás, hogy: «A hímnemű szóknál erőteljes, a nőnemű szóknál lágy, a semleges nemű szóknál tompa végzetekkel találkozunk» (14. l.) — És mily ódsi felfogás szól a következő passusból is: «Az erős declinatio a régebbi, a gyöngye declinatio későbbi eredetű és úgy származott, hogy a szó töve és a rag közé egy *n* betűt [!] toldottak be. Ezen *n* betű tulajdonképen képző volt, de betoldása azon hatással volt, hogy a tulajdonképeni ragok elestek» (14. l.). — Az idg. esetragok eredetére vonatkozó föltevések (17. l.) egy része nemcsak valószínűtlen, hanem lehetetlen is (v. ö. Brugmann, *Grundriss* II, 518.) És mi köze az idg. *sa* pronomen-nek [ennek tőalakja helyesebben: *so-*] a latin *hic, haec, hoc*-hoz vagy a gör. *τό*, a gót *þata* alakhoz? Hisz pl. ez utóbbi kettő csak egy másik *to-* névmástőből magyarázható! Persze, ha nem respectáljuk a hangtörvényeket! Vagy miféle hangtörvény szerint válhatott a lat. *homo* egy **homins* alakból

(17. l.) ?! Vagy az idg. dativus *-ai* ragja hogyan keletkezhetett volna egy *-abhi* alakból (18. l.)? Vagy hogyan értendő az, hogy «a görög *τίς, τι* a gót nyelvben mint *sums, sumā, sum* v. *sumata* jelenik meg» (52. l.) ?! — A nominativusról szólva, azt mondja szerzőnk, hogy «a neutrumok a gót és német nyelvekben, mint a többi indogermán nyelvekben is, a tiszta törzset tüntetik elő, a mely azonban nem ritkán fonetikus változásokat (gyengülést) mutat» (18. l.) — hát pl. a gör. *ζυγόν*, lat. *jugum* ói. *yugám*-féle neutr. nominativusok? Ezek a tiszta törzs' alakjai? avagy gyengült alakok? A germán tőalakokkal sines mindig tisztában szerzőnk: a 14. lapon *daga-, balgi-, sunu-* a gót, törzsek', a 19. lapon már *dag-* a tiszta törzs, kétségekívül azért, mert az accusativus *ōsi'* alakja szerinte *dag-ana* volt, ebben pedig (egy ugyancsak elavult elmélet szerint) *-ana* volt a *suffixum*: látni való, mint kerül ellenmondásba az ily helytelen feltevés a helyesebb elmélettel! Régen sutba kerültek a 19. lapon felsorolt *daga-sa-sa*-féle alakok is. Elavult az ófn. *gotan*, *truhtinan*-féle accusativusoknak a 20. lapon található magyarázata is (v. ö. Braune *Althochd. Gramm.* 195. §. és *Nyelrtud. Közl.* 28, 351). — Még az ezután következő paradigmák sem felelnek meg a tudományosan megállapított alakoknak. Arról nem beszélek bővebben, hogy az ófn. nyelvi alakokat ma már nem szokás a Grimm-féle «streng-althochdeutsch» köntösben (*kast, kēpa, plint* stb.) bemutatni. Fontosabb, hogy egyes végzetek normalis alakja ma, a nyelvemlékek szorgosabb átkutatása alapján, már másnak van kimutatva, mint a milyennek pl. Grimm ismerte s a minőnek természetesen szerzőnk is ismeri. E végzetek vocalisainak minőségére, főleg azonban mennyiségére nézve Braune már 1875-ben (*Beiträge* II, 125.) egész más, és általában véve most is helyeseknek elismert eredményekre jutott, mint a minőket szerzőnk paradigmái feltüntetnek; az erős femininumok, első fejtegetés'-ének sing. gen.-ában pl. nem *-ō* hanem *-a* a rendes rag, a dat.-ban nem *-ō*, hanem *-u*, a plur. nom.-ban nem *-ō* hanem *-ā*, a gen.-ban nem *-ōnō* hanem *-ōno* stb. Grimm Jakabnak egy kézzelfogható tévedését újítja meg szerzőnk, mikor a gót *kunþi* szót a *femininum* paradigmájaképen végig ragozza (24. l.), pedig ez a szó, a mint az Grimm grammatikája újabb kiadásaiából és akármelyik jóra való gót szótárból is látható, *neutrum* volt (hisz a genitivusa *kunþjis*, II. Kor. 2, 14)! Majd az ófn. *u-* declinatio paradigmájául — persze ismét Grimm alapján — végig ragozza a *sunu* szót, pedig Braune már 15 éve kimutatta, hogy «es ist speciell im Ahd. das Wort *sunu* ganz in die *i*-Declination übergetreten»! (*Beitr.* IX, 549.). Ép ily kevés realis alapja van az ófn. *mitjēr, mitju, mitjaz* paradigmának (38. l.) vagy az ófn. személynév-mások dualis alakjainak (45. l.). Az igeragozásról szóló szakaszban azt olvassuk, hogy az ófn.-ben «a plur. 1. személy mindenütt *-mēs*» (60. l.), — épen nem *mindenütt*: a X—XI. században ezt az alakot már teljesen kiszorítja az *-n*-es alak. Egészen hibás az, a mit u. o. az egyes 2. szem. *-st* ragról mond.

A dolgozatban határozott baklövések is fordulnak elő. A 6. lapon Ulfilásról azt olvassuk: «Annyi bizonyos, hogy Auxentius után lector lett», — a szerző valamelyik forrásában azt olvashatta, hogy «*nach Auxentius*», a mi itt annyit tesz, hogy «Auxentius szerint» (ő írta meg Ulfilás életrajzát). «Otfried és Tatian az instrumentálisban *u*-t használnak» (22. l.) és: «Az ófn. nyelv lágyabb kiejtésű szójárásban, a mely *Isidorus*, Otfried és Tatian munkáiban fellép . . .» (25. l.), ez úgy hangzik,

mintha Tatianus és Isidorus német írók voltak volna! Sajtóhibák nagy számmal vannak a dolgozatban, ezek főleg az idegen nyelvű alakokban zavarók, pl. gót *snairo* (9. l., *snaius* helyett), *nom* (10. l., *nam* helyett), *same* (12. l., *sama* helyett), *dams*, (u. o., *dóms* helyett); ófn. *sik* (46. és 48. l., *sik* helyett), kfn. *rime* (57. l., *rinne* helyett) stb.

Ezek után szerzőnk tán maga is elfogja ismerni, hogy e dolgozata megírásakor nem fontolta meg kellőképpen a „quid humeri valeant” kérdését s hogy lépését nem fontolta meg különösen akkor, a mikor értekezésének a nyilvánosság elé bocsátására tökélt el magát. Talán belátja, hogy ilyen munkához több ismeretre, de meg különb tudományos apparátusra is lett volna szüksége. Tanárembernek, tudományosan képzett embernek nem is szabad föltennie azt, hogy ily kérdésekre vonatkozólag a tudományos kutatás actái már évtizedekkel ezelőtt lezáródtak, tudnia kell hogy a tudomány nem szokott szünetelni. Egy kis utaujárással meg lehet találni a helyesebb irányt s ha az ember a maga erejéből nem képes rá, megvan annak az útja-módja, hogy másoktól kapjon utbaigazítást, felvilágosítást. A külföldi nyelvtudomány terén történt jelentős változásokra, az ott feltűnt újabb áramlatokra különben hazai folyóirataink is ismételten ráutaltak, — ha azután valaki nem akar ezekről tudomást venni, de maga mégis nyelvészkedik, ám lássa struccz-politikájának eredményeit! Az ignorálás lehet kényelmes, lehet előkelő dolog, — a tudomány terén azonban mindig káros, már csak azért is, mivel ritkán marad el egy nem épen irigylésre méltó következménye: az ignorantia.

PETZ GEDEON.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1898 december hó 20-án tartott *felolvasó* ülésén 1. *Zlinszky* Aladár «Arany néhány balladájának forrásáról» értekezett. 2. *Vári* Rezső terjesztette elő Oppianos Halietikuája I. 38.-ra vonatkozó vita-tételét, melyhez Hegedüs István, Gyomlay Gyula, Veres Ignác, Némethy Géza, Fináczy Ernő és Katona Lajos tettek megjegyzéseket. A felszólalók többsége az előadó véleményéhez csatlakozott, de valamennyien egy-egy érdekes oldaláról világítván meg a kérdést, lényegesen hozzájárultak annak tisztázásához. A vita-tételek meghonosításának ez első kísérlete is megmutatta, hogy a választmány ez irányú legutóbbi határozatának igen üdvös hatása lehet a társulat tudományos munkásságának élénkítésére. Egyúttal azonban a jövőre nézve kíváncsotnak mutatkozott, hogy a vitatételek előterjesztői már előre, legezlszerűbben a társulat folyóiratának az illető ülést közvetlenül megelőző füzetében ne csak röviden jelezzék tételüket, hanem annak végső eredményeit összegezve terjeszszék elő saját véleményüket.

A felolvasó ülést követő *választmányi* ülésen *Heinrich* Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Bermüller Ferencz, Cserép József, Erdélyi Pál, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Maywald József, Némethy Géza, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Timár

Pál, Váczy János, Vári Rezső, Veres Ignác, Zlinszky Aladár vál. tagok, Pruzsinszky János, a Tárgymutató meghívott szerkesztője, és Katona Lajos másodtitkár, mind jegyző.

Több folyó ügy elintézése után a választmány meghallgatta és tudomásul vette a pénztárnok jelentéseit, melyek szerint a társaság ez évi eddigi bevétele 4693 frt 61 kr., kiadása 4507 frt 66 kr.-t tett, pénzkészlete tehát 185 frt. 95 kr. Az alapítványok ez idő szerinti összege 1409 frt., a miből értékpapirokban 1201 frt 14 kr. van elhelyezve, a többi pedig készpénzben.

A tárgymutatót illetőleg, a mely már teljesen ki van nyomtatva, a vál. végleges megállapodása az, hogy *tagoknak 1 frt.* előfizetőknek és bolti áron pedig 2 frt.-ért adja a társaság a nagybecsű munkálatot, a melyet a jövő év elején minden tiszteleti, alapító, rendes és rendkívüli tagoknak megküld; azon reményben, hogy az érte járó 1 frtot a társaság tagjai annál is inkább meg fogják a társaságnak mielőbb küldeni, mivel e régóta szükségesnek érzett és nagy áldozatok, sőt nem csekély kockázat árán létrejött segédkönyv elkészíttetése különben a társaság anyagi helyzetét komoly válságba sodorná.

Uj tagokul P. Thewrewk Emil ajánlatára *Polyár* Iván cist. r. tanár-jelöltet rendkívüli és Katona L. ajánlatára *Dr. Bleyer* Jakab II. ker. főgymn. rendes tagnak (mindkettőt 1899-től) veszi fel a választmány. Végül Maywald József előterjeszti a múlt ülésből kiküldött candidáló-bizottság jelentését, a melyhez a választmány hozzájárul.

— Német Irene-regény. Midőn Bolyai Farkasnak ismeretes Irene-drámáját („II. Mohamed“) a „Régi magyar könyvtár“ számára sajtó alá rendeztem, újból tanulmány tárgyává tettem ezen, főleg Mikes és Kisfaludy Károly révén épen reánk nézve érdekes történetnek jellemzőbb feldolgozásait és ez alkalommal fölkutattam egy német Irene-regényt is, mely ép negyven évvel ezelőtt, a szerző megnevezése nélkül, a következő cízzel jelent meg: *Mohamed und Irene. Historischer Roman aus dem fünfzehnten Jahrhundert.* (Graz, 1858, Druck und Verlag von A. Leykams Erben, 280 l.) Szerzőjéről nem tudhattam meg semmit: a gráci kiadó cég megszűnt, és jogutódai csak arról értesíthettek, hogy az üzlet átvételekor e regényből nem vettek át példányokat. Ez Irene-regény nem igen felel meg címének, mert Mohamed és Irene viszonya csak igen jelentéktelen kis epizód a bonyodalmas, gazdag cselekvényben, mely tartalmát teszi. Irene azt hiszi, hogy szépségével, melyről a nagy hódító már értesült és mely érdeklődését nagy mértékben fölkelte, képes lesz a császárt rábirni arra, hogy Konstantinápoly elfoglalásáról lemondjon vagy legalább a keresztényekkel emberségesen bánjék. E magasztos célra hajlandó magát föláldozni. Mohamed csakugyan szenvedélyesen megszereti a szép leányt, de ez nem tesz és nem tehet semmit, a dühöngő császár sem törődik vele semmit. Midőn végül a város elfoglalása után hívei szemére vetik, hogy a Korán tilalma ellenére e keresztény leányt szereti, Mohamed kardjának egy csapásával leüti Irene fejét, a nélkül, hogy véres tette őt legkevésbé is izgatná vagy neki fájdalmat okozna. Az egész viszony fölfogása és tárgyalása fölszines és lélektanilag gyarló, úgy hogy az olvasóban sem érdeklődést, sem részvétet nem kelthet. De ez a viszony,

mint már említettem, csak jelentéktelen epizód a terjedelmes regényben, melynek főtárgya Konstantinápoly elfoglalásának igen részletes, talán alapos forrástanulmányokon nyugvó rajza. De az is lehetséges, hogy szerzőnek egyetlen forrása Gibbon volt, a ki nagy művének 68. fejezetében igen terjedelmesen és számos részlettel adja elő Konstantinápoly elfoglalását. És ezen szempontból a különben csekély becsű regény nem érdektelen olvasmány, bár a valószínűség követelményeinek gyakori elhanyagolása és a 'regényes' motivumoknak és meglepetéseknek túlságos hajhászása mai ízlésünknek már nem igen felel meg. Különösen sikerült a szerencsétlen város elvetemedett lakosságának és az ellenséges görög pártok aljas tusáinak rajza, melynek egyes, nagyrészt korabeli források elbeszélésén nyugvó részletei valóban megragadják a mai olvasót is. Irene szereplése — és ez elég feltűnő — az egész könyvnek kétségtelenül leggyengébb részlete, úgy hogy bajos megérteni, hogy miért nevezte el a szerző művét a görög leány után; annál kevésbbé érthető ez, mert Irene elhatározása, mely az olvasót az indokolás hiányossága miatt alaposan meglepi, csak a regény második felébe esik és sehol befolyást a császár elhatározásaira vagy az események egymásutánjára nem gyakorol.

— Némethy Géza latin értekezéséről, „Spicilegium criticum in Firmico Materno astrologo”, mely folyóiratunk 1898. évi folyamának 1. és köv. II. jelent meg, kedvező bírálatot olvasunk a *Wochenschrift für klass. Philologie* (1898., p. 1374.) cz. folyóiratban W. Kroll, Firmicus legújabb kiadója tollából. „Némethy, der sich schon früher erfolgreich mit der Kritik der Astrologie des Firmicus beschäftigt hatte, — írja a bíráló — legt in dieser Abhandlung im Anschluss an unsere Ausgabe neue Emandationsvorschläge vor. Namentlich befasst er sich mit der Ergänzung von Lücken, was meist möglich oder wahrscheinlich ist. N. bringt gewöhnlich gute Parallelenstellen bei. Auch unter anderen Vorschlägen ist das Meiste sehr beachtenswert . . . Hoffentlich setzt N. — mondja végül Kroll — seine Firmicusstudien mit demselben Eifer und Erfolge fort.»

— Hibaigazítás. A december havi füzet végén közölt Tagjegyzékben az alapító tagok sorában Dr. Székely György helyett Dr. Székely István olvasandó.

— Az Egyetemes Philologiai Közlöny I—XX. kötetének tárgymutatója f. é. január havában jelenik meg. Társaságunknak e kiadványa igazán régen érzett szükségét pótol. A 80-as évek végén merült fel az a terv, hogy a Közlöny első tíz évfolyamához részletes tárgy- és névmutató készüljön. Választmányi üléseken és közgyűléseken ismételt szóra került az ügy (v. ö. Közl. XIII, 85., 86., 168. XIV, 152. XIX, 159.), társaink közül többen hozzá is fogtak az anyag feldolgozásához, de mindannyiszor nehézségek merültek fel s az ügy zátonyra jutott. Egyik év lelt a másik után, a folyóiratnak mind újabb kötetei fejeződtek be s 1896-ban megindult a XX. évfolyam. De ép ez évfolyam első füzeté (92. l.) adott hírt a választmánynak a tárgymutató dolgában való újabb határoza-

táról. Az ügygel ezóta külön bizottság foglalkozott s a munkának, melynek most már természetesen nem tíz, hanem húsz évfolyam anyagára kellett kiterjeszkednie, szerkesztésére dr. *Pruzsinszky* János társunk vállalkozott. Ettől fogva a terv mind közelebb jutott a megvalósuláshoz s ép e napokban a kész munka került ki a sajtó alól. Harmadfél éven át tartott a szerkesztő fáradságos munkája. s a kész könyvet átnézve, azt hiszszük, mindenki el fogja ismerni, hogy e munkát, a Közlöny 20 nagy terjedelmű és változatos tartalmú kötetének feldolgozását, igazán lelkiismeretesen, nagy gondnal és körültekintéssel végezte. A *Tárgymutató* használata közben mutatkozhatnak majd egyes hibái és hiányai is, egészbe véve azonban kétségtől alapos, derék munka az.

Maga a könyv két részre oszlik. Az elsőben tárgyak szerint van feldolgozva és betűrendben összeállítva a húsz évfolyam anyaga; a dolgozatokban tárgyalt írók, irodalmi művek és irányok, műfajok, szóalakok stb. mind föllelhetők a maguk helyén. A szerkesztőnek azonkívül gondja volt rá, hogy az anyag ne csak így elaprózva, hanem annak egyes fontosabb részei egy-egy főbb czímszó alatt összefoglalva is helyet találjanak könyvében; ily összefoglaló cikkek pl. az *Etymologia*, *Műfordítások*, *Philologia*, *Szövegkritika* czímszók alatt találhatók. Főtörekvése az volt, hogy a kutató lehető könnyen megtalálja azt, a mit keres; e végből egyazon dolgozat vagy fontosabb hely külömböző czímszók szerint több helyen is van idézve. A könyv második része «tartalomjegyzék» cím alatt a dolgozó társak nevei szerint állítja össze a Közlönyben megjelent cikkeket. Az egész munka 350 lapra terjed s így elég testes kötetet tesz. Természetes, hogy Társaságunk csak nagy anyagi áldozattal adhatja ki e terjedelmes munkát: meglehetősen pontos számítás szerint az összes költség 2300 frtot tesz, s minthogy a munka 750 példányban jelenik meg, egy-egy példány magának a Társaságnak több mint 3 frtjába fog kerülni. Mindamellett, a végből, hogy a mű lehető széles körben terjedjen, választmányunk elhatározta, hogy a *Társaság rendes és rendkívüli tagjai* az egész munkát *1 frtéért*, valóban 'kedvezményes áron' kapják meg; a Közlöny előfizetői *2 frtéért* szerezhetik meg. A szétküldésre nézve azt a módozatot fogadta el a választmány, a mely annak idején a *Pótkötet*-eknél is bevált: minden rendes tag és minden előfizető megkapja e hó folyamán a *Tárgymutató*-t a maga címére; a ki nem óhajtja megtartani — azt hiszszük, ilyenek kevesen lesznek — szíveskedjék azt azonnal visszaküldeni. A rendkívüli tagok csak külön kifejezett kívánságukra kapják meg a kiadványt. A könyv ára legcélszerűbben a tagdíjjal (ill. előfizetési pénzzel) együtt küldhető be a pénztárnoknak.

A tárgymutató fontos és hasznos voltát alig szükséges külön kiemelnünk, csupán egy dologra akarunk itt rámutatni. Gyakran fölhangzott az a panasz, hogy tudományos irodalmunkban nincs meg a kellő *folytonosság*: egy-egy kérdéssel foglalkozva, nem vetünk kellőképen ügyet arra, a mit mások, elődeink ugyanarra a tárgyra vonatkozólag kifejtettek, mintha mindenki ujonnan el akarná végezni az alapvetés munkáját. Kétségtől hibáztatandó eljárás: egyrészt mivel idő- és erőpazarlás az, ha egyizben már elvégzett munkát újból végezzünk, másrészt azért, mivel tudományunk ilyformán sohasem válik igazán eleven, pezsgő vérű szervezetté: így az a mi a múlté, elcsenevészedik, elhal, a helyett hogy szakadatlan kapcsolatban maradna a jelen munkásságával. E bajnak elhárításához a szóban levő munka is hozzájárulhat: figyelmeztetni fogja a kutatót mások hasonló irányú munkásságára s kötelességévé fogja tenni, hogy azt számbavéve építsen tovább a meglevő alapon. Hiszszük és

reméljük, hogy Pruzsinszky könyve ily irányban is hasznos segédeszköze lesz philológiai munkásságunknak. P.

KÖNYVÉSZET.

Balassa József. A magyar nyelvjárások keletkezése. Különnyomat az Ethnographiából (8-r. 32 l.). Budapest, 1898, Hornyánszky.

Erdélyi Lajos. Az összevont mondat modern szempontból. Különnyomás a Nyelvtud. Közl.-ből. Gyakorlati alkalmazással kiegészítve. (8-r., 146 l.). Budapest 1898.

Philológiai program-értekezések 1897/98.

Adorján Ferencz: Gerhard Pál költészete. (Felső-lövői ág. hitv. ev. gym.)

Arz Ferencz: Die Frau im homerischen Zeitalter. (Nagyszebeni ág. hitv. ev. főgymn. és főreálisk.)

Barcza József: Mutatvány Aulus Gellius «Attikai éjszakák» cz. művéből. (Kisújszállási ev. ref. főgymn.)

Berkési István: Rendi országgyűléseink magyarsága. (Temesvári áll. főreálisk.)

Boros Gábor: Lukianos. (Deési áll. főgymn.)

Bulc Tódor: Pompei. (Belényesi gör. kath. főgymn.)

Csallner Alfréd: Die römische manus und ihr Verhältnis, zur patria potestas. (Besztercei ág. hitv. ev. főgymn.)

Dörényi Gyula: Természeti képek dalköltészetünkben. (Szegedi kegyes-tanítórendi főgymn.)

Duda János: Gondolatok a magyar irodalomtörténet tanításáról. (Lugosi áll. főgymn.)

Ernyei István: A kufsteini elégiák. (Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymn.)

Farnos Dezső: Physika és metaphysika. (Nagyenyei ev. ref. Bethlen-collegium).

Fertő Alajos: Klopstock élete és költészete. (Szarvasi ág. hitv. ev. főgymn.)

Gálfi Lőrincz: Platon tanítása a lélek halhatatlanságáról. (Kolozsvári-unitárius collegium).

Gallovich Jenő: Kisfaludy Károly élete és működése. (Pozsonyi áll. főreálisk.)

Glass Ferencz: Német és magyar történeti népelemek a XVI. században. (Temesvári kath. főgymn.)

Groze Czirják B.: Constituțiunea Romanilor. (Balázsfalvi gör. kath. főgymn.)

Gyiszlóvits Veszél: Thukydides vallás-erkölcsi felfogása. (Nagybányai áll. főgymn.)

Hadady Géza: A gót suffixum, különös tekintettel az újfelnémet suffixumtól való eltérésekre. (Lévai kegyesr. főgymn.)

Halász Gyula: Petőfi és Béranger. (Brassói áll. főreálisk.)

Hallay Zoltán: Bod Péter Historia Hungarorum Ecclesiastica című munkája I. könyvének latinsága. (Rozsnyói ág. hitv. ev. főgymn.)

Hegyi Pál: Diogenész Laertiosz a bölcsélet eredetéről. (Máramaros-szigeti ev. ref. főgymn.)

Hollósi Rupert: A régi rómaiak művészete. (Soproni kath. főgymn.)

Jánky László: Eötvös Karthausija. (Ujvidéki kir. kath. főgymn.)

- Janicssek József*: A görög ethikai gondolkodás főbb eszméi. (Eperjesi kir. kath. főgymn.)
- Kerekes Ernő*: Czuczor Gergely Botondja. (Zilahi ev. ref. főgymn.)
- Király Uzor*: A görög dráma eredete és fejlődése. (Ersekújvári közs. kath. főgymn.)
- Könye Nándor*: Betűrendes segédkönyv a magyar helyesíráshoz. (Beregszászi áll. algymn.)
- Körös Endre*: Waltharius manu fortis. (Pápai ev. ref. főgymn.)
- Kovács Dezső*: A humoristák (Kolozsvári ev. ref. collegium).
- Krauze Ervin*: Lessing epigramm-elmélete. (Kassai kath. főgymn.)
- Kurtz Sándor*: A görög és római irodalmi hagyomány hitelessége. (Szatmári kir. kath. főgymn.)
- Lagyer József*: Mit gondolt M. T. Cicero Istenről? (Kalocsai kath. főgymn.)
- Lászka Béla*: A színészet első nyomai Kecskeméten. (Kecskeméti áll. főreálisk.)
- Madzsar Gusztáv*: A magyar nyelv tanítása a gymnasium III. osztályában. (Makói áll. főgymn.)
- Madzsar Gusztáv*: A német nyelv tanítása a gymnasium III. és IV. osztályában. (Makói áll. főgymn.)
- Marton Sándor*: Juvenalis élet- és jellemrajza. (Kecskeméti ev. ref. főgymn.)
- Mazuch Ede*: Jellemképző eszmék és tanulások Kölcsey írói és politikai működésében. (Ungvári kath. főgymn.)
- Mifka Antal*: A gandersheimi Roswitha élete és művei. (Debreczeni kath. algymn.)
- Morvay Győző*: Adalékok Madách Imre életéhez. (Budapesti VI. ker. áll. főreálisk.)
- Mutschenbacher Gyula*: T. Lucretius Carus De rerum natura cz. tanító költeménye. (Nagyszombati kath. főgymn.)
- Neuberger István*: Széchy Mária magyar költők műveiben. (Kisszebeni kath. algymn.)
- Orbán Lajos*: Legújabb vallásos költészetünk. (Keszthelyi kath. főgymn.)
- Perényi József*: Az Oberon nyelvezete. (Nagykanizsai kath. főgymn.)
- Risner Ödön*: Superintendens Kiss János. (Csiksomlyói kath. főgymn.)
- Ródk Imre*: De vi ac natura participiorum Latinorum syntactica. (Szabadkai közs. főgymn.)
- Rózsa Géza*: Szellemjelenések a tragédiában. (Egri áll. főreálisk.)
- Römer C.*: Das Drama in der neueren siebenbürgisch-sächsischen Literatur. (Medgyesi ág. hitv. ev. főgymn.)
- Schneeberger Nándor*: A regény technikájáról. (Mezőtúri ev. ref. főgymn.)
- Szabó András*: A satyrdráma. (Székelyudvarhelyi ev. ref. főgymn.)
- Szigethy Lajos*: Miért kedvelte Horatius Sabinumot? (Budapesti ág. hitv. ev. főgymn.)
- Turzó Ferencz*: A magyar népköltészetéről. (Nyitrai kath. főgymn.)
- Vajda Károly*: A halász vagy a feltámadt bölcselkedők. (Lukianos párbeszéde). — (Fehértemplomi áll. főgymn.)
- Viktóris József*: Három ekloga Vergilius bukolikus költeményeiből. (Nyiregyházi ág. hitv. ev. főgymn.)
- Wasylkiewicz Viktor*: Népköltési gyűjteményeink széptani értékéről. (Székelyudvarhelyi kath. főgymn.)
- X.*: A gyulafehérvári Nibelung-Codex-töredék. (Rózsashegyi kath. főgymn.)
- Y.*: Pozder Károly nekrológja. (Bártfai magy. kir. áll. gym.)

EURIPIDES NEHANY TRAGÉDIÁJÁNAK KARÉNEKEI.

Euripides neve közönséges vélemény szerint a régi tragédia hanyatlásával áll kapcsolatban. Ő és követői sok tekintetben eltértek a régebbi mesterek tanításaitól s lassanként egészen megváltoztatták a tragédia eredeti jellemét. Különösen nagy eltérés mutatkozik a karok alkotására nézve. A régi tragédiában, s Aeschylusnál és Sophoclesnél is, a kar nem egyéb, mint a cselekvő hős kortársainak képviselője s az a feladata, hogy énekeivel fentartván az összefüggést a cselekvény egyes részei közt és betöltvén az előadás szüneteit, mint az erkölcsi törvény őre kifejezést adjon azon magasabb rendű isteni és emberi törvényeknek, melyeknek megsértése képezi a cselekvő hős tragikumát s melyeknek alaptételeként a bűn és büntetés szükségképeni okozati összefüggését hangoztatja. *) És már Aristoteles mondja, hogy Euripides karai nem teljesítik ezen feladatot, hogy ő oly karénekeket alkalmaz (ἐμβόλαια), melyek semmi összefüggésben sincsenek a cselekvénnyel. Pedig a kar a fennebb vázolt feladat teljesítése által a legfontosabb alkotó részek egyike, melyet mint a lyrai elem közvetlen kifejezőjét nemcsak szokás, de történeti, nemzetiségi, s a görög szellemmel önkényt szorosan összefüggő kapocs fűzött a tragédiához. Ha tehát Euripides e kapcsolatot akármi módon felbontotta vagy lazává tette, azáltal a tragédia eredeti jellemét is megváltoztatta. Némi tekintetben talán igazolva van a kar szerepének megszorítása. Euripides t. i. már abban is eltért előzőitől, hogy általános emberi és nemzeti típusok helyett a modern drámához közelebb álló jellemeket alkotott drámáiban. És már az egyéni érzel-

*) V. ö. erre nézve: Schlegel, Vorlesungen üb. dram. Kunst u. Litt. 3. Ausg. Leipzig, 1846. I. 77. l. Télfy, Aeschylus. Bpest, 1876. 95 l. Klein, Geschichte des Dramas. Leipzig, 1865. I. k. 166. l. Pecz, A görög tragédia. I. r. Bpest, 1889. 113. l. Bergk, Griech. Litteratur Geschichte. Berlin, 1884. III. k. 214. l.

mek és szenvedélyek által indokolt cselekvénybe talán kevésbé illet a kar erkölcsbirói szerepe és szüntelen beavatkozása. De ez az igazolás nem elégséges azzal a régi hagyománynyal szemben, mely már a görög irodalom legelső kezdetein összefűzte a lyrát az epikával s később a drámában is századokon át a lyra képviselőjéül tekintette a kart. Ha a lyra nem vált el a drámától, akkor a karnak is állandó szerepet kellett betöltenie. S hogy ez Euripidesnél nem mindenütt így van, arról a következő darabok vizsgálata könnyen meggyőz bennünket.

Hippolytus.

A színpadon Aphrodite és Artemis szobra látszik. Aphrodite nyitja meg a darabot, panaszkodva, hogy Hippolytus nem őt, hanem Artemist tiszteli. És csakugyan a vadászatról visszatérő ifjú Artemis szobrát megkoszoruzza, Aphroditétől pedig elfordul. — Következik a parodos (121—170), melyben elmondja a troezeni asszonyok kara, hogy hallották a királyné rosszulletét, s azért jöttek, hogy állapota felől tudakozódjanak. Éppen a tengerparton kimosott ruháikat szárították, midőn az első hirt hallák az úrnőről, kit betegség gyötör, ágyából nem kel fel és gyenge fejkötőbe burkolja szőke fejét. Amint hallom harmadnapja már, hogy szája nem izelt ételt és italt; valami titkos szenvedés miatt a halált óhajtja. Bizonyosan valamelyik istennő, talán Hacate, vagy Cybele, talán Dictynna okozza szenvedését vagy talán Theseusért aggódik; vagy rossz hírek érkeztek Cretából, hazájából. Végre lehetséges, hogy reményteljes állapotban van s az okozza szomorúságát. De ime jön az úrnő dajkája s ő majd felvilágosítást ad. — Csakugyan megjelenik a dajka; karján vezeti Phædrát s a palota előtt nyugágyra fekteti. Azután a karhoz fordulva elpanaszolja, mily terhes a beteget ápolni. Hippolytus nevének említésénél Phædra hevesen felugrik, bevallja, hogy szereti mostoha fiát s emiatt való fájdalmanak szenvedélyes szavakkal ad kifejezést. A dajka nem érti, a kar pedig nemsokára bekövetkezendő szerencsétlenséget sejt. Phædra felvilágosítja őket, elbeszéli szerelme történetét. Beismeri, hogy vétkezik, de szenvedélyét leküzdeni nem tudja, inkább óhajtja a halált. A dajka azonban valami varázsszerrel biztatja, mire Phædra kissé megnyugodva a palotába távozik.

Következik az első stasimon (525—564), Oh Eros, Eros, aki

előidézed a vágyat, édes érzelmeket bocsátva azok szívébe, akik ellen indulsz, oh ne légy soha az én veszedelmemre mértékletlen; mert sem a tűznek, sem a csillagoknak nyila nem oly hatalmas, mint a milyent Aphrodite kezéből Zeus fia Eros szokott lödözni. És mégis Phoebusnak meg Zeusnak ünnepeket szentelünk, Erost pedig az emberek zsarnokát, Aphrodite kedvencz lakásainak felügyelőjét, nem tiszteljük, pedig pusztít és sokféle veszélybe dönti az embereket, mikor akarja. Így lett a szerelem áldozata Jole, ki mint egy őrjöngő Bacchansnő járt-kelt dühös szerelmétől üldöztetve. Ép így járt Semele Bacchus szülőanyja, kit szintén Cypris ölt meg.

A dajkának az a terve, hogy Hippolytust megnyerje Phædra szerelmének, ez meghiúsul s Phædra öngyilkosságra szánja el magát. De megmondja, hogy Hippolytusnak is lakolnia kell kevélységéért, melylyel mostohája szerelmét visszautasította.

A második stasimon (732—775). Phædra nemsokára bekövetkező halálát siratja. Bár a föld mélyének közepében lehetnék vagy pedig szárnyakat adna isten, hogy elrepüljek. Elszállanék az adriai tenger partjaira, vagy a Hesperidák kertjébe, hol az emberek örökös boldogságban élnek. Ha nem jött volna az a hajó Cretából ide s nem hozta volna magával az én szerencsétlen úrnőmet, most nem kellene itt szenvednem.

A következő epeisodionban először egy szolganő segélykiáltása hallszik a palota belsejéből; Phædra felakasztotta magát. Theseus éppen a jósdából tér vissza és csodálkozik, hogy nem talál ünnepélyes fogadtatást s ennek okát kérdezi a kartól. A kar tudtára adja, hogy mi történt a palotában. Erre következik egy kommos, melyben a troezeni asszonyok Phædra szerencsétlen halála felett keseregnek, majd pedig Theseust igyekeznek vigasztalni. Theseus a holttestre borúlva egy levelet pillant meg, melyben azt írja Phædra, hogy Hippolytus erőszakot követett el rajta s azért lett öngyilkos ezt elolvastva kimondja fiára a halált. Ép ekkor tér vissza Hippolytus s anyja holttestét látva kétértelmű szavakat ejt, melyeket atyja félremagyaráz; de ártatlansága tudatában nem érti atyja czélzatos beszédét, mire Theseus a levelet előmutatva bűnösnek nevezi őt s szemébe mondja a halálos ítéletet.

A harmadik stasimon (1102—1150) alkalomszerű reflexiókat tartalmaz. — Nagy bánat és szomorúság fogja el szívemet, mikor gondolataimmal az istenekhez fordulok és a reménybe vetett bizodalمام elhagy, ha beletekintek az emberek sorsába és

tetteibe: mert az egyik különbözik a másiktól s az emberek élete mindig veszélyekkel van tele. — Bárcsak az isteni végzet megadná nekem a mit kérek, a boldog életet és a fájdalmat nem ismerő szívét. De ha a reményt tekintem, szívem eredeti tisztaságát elveszítettem, látva hogy a Hellen föld sarja (t. i. Hippolytus) miként pusztul el atyja haragja miatt. — Tovább elmondja Hippolytus ifjú szerelmét és a leányok reményét, melylyel őt nézték. «Oh a te szerencsétlenségedet, balvégzetedet könnyes szemmel nézem. Oh szerencsétlen anya, szerencsétlen magzatod is. Oh ti Charisok, miért üldözik ki atyai földéről, ezen hajlékból őt, a ki semmi bűnben sem volt részes.»

Következik az ötödik epeisodion, melyben egy szolga tudtára adja Theseusnak, hogy a lovak elragadták Hippolytust s ő a kocsiból kibukva halálosan megsebesült. Theseus magában örül a véletlen szerencsétlenségnek; a szolga nem hiszi, hogy a balvégzet bűne miatt érte volna Hippolytust, de a kar azt mondja:

οὐδ' ἔστι μοίρας τοῖς ἡρώων τ' ἀπαλλαγῇ. (1265.)

A negyedik stasimon (1268—1282) erre a szerencsétlenségre reflektálva mondja Cyprisről, hogy zsákmányul ejti az istenek hajthatatlan szívét s a halandókat körülfogja hálójával. Így készülünk elő az exodosra, melyben Artemis tudtára adja Theseusnak, hogy fiát igazságtalanul ítélte halálra. Nemsokára a szolgák hordágyra fektetve hozzák a haldokló Hippolytust, ki sorsába belenyugodva köszönetet mond Artemisnek, kibékül atyjával s annak karjai közt kiadja lelkét.

A kar, mint látjuk, azon városból való, mely a cselekvény színhelyét képezte s azért jött, hogy gondolatait, érzelmeit közölje a hőssel s egy és más dolgok felett vele tanácskozzék, szükség esetén utasításokat adjon neki. A troezeni asszonyokat, ez egyszerű nőket, a királyné iránt érzett részvét arra készíti, hogy állapota felől tudakozódjanak s aggódó lelküket megnyugtassák. Nem a közvélemény kifejezői, mert csak a maguk nevében szólnak, midőn elmondják megjelenésük okát és célját. Az a részvét, mely őket erre indította, lehet közös az egész tartománnyal, de ők nem annak, nem egy bizonyos néposztálynak a kifejezői, nem az egész nép részvétének tolmácsolói, hanem egészen független csapatot alkotnak. Ez az önállóság nagyrészt megmarad az egész darab folyamán. Szereplésüknek legfőbb jellemvonása a részvét

melylyel Phædra sorsát kísérik. Midőn betegségének okát megtudják, jós előérzettel gondolnak arra, hátha ez a szerelem végzetes lesz reá nézve, mert példák vannak arra, hogy Eros hatalma végzetessé válhatik s rettenetes veszélybe döntheti az embert. Sejtelmükben nem is csalódtak, s a kétségbeesés hangja hallszik ajkukról, hiszen most már mindennek vége; Phædra nem akar Theseus elébe élve kerülni, inkább halálra szánta magát. Ezen kétségbeesésben a kar átkozottnak nevezi még a hajót is, mely Pædrát Cretából ide szállította, mert ha ez nem történik, nem kellene most az úrnőnek annyit szenvednie s szerelméért halállal lakolnia. Nem kevesebb részvéttel nézi Hippolytus sorsát, midőn Theseus kimondja reá a halálos ítéletet s e részvét kifejezője a harmadik stasimon: Hol van az isteni igazság, ha az ártatlan halállal bűnhődik az el nem követett vétekért? Hát ezért reméljünk és bizzunk a jövőben, hogy ez legyen sorsunk?!

És midőn elérkeztünk a kifejtet legérdekesebb pontjához, melynek tragikuma és hatása is mély, midőn Hippolytus szerencsétlenségének híre eljutott Theseushoz, midőn következnek a peripeteia, a sorsfordulat, melyben Theseus megtudja, hogy fiát ártatlanul ítélte halálra, a cselekvény eme rohamosan fejlődő fokozatán, mintha sokáig feltartóztatni nem akarná, találunk egy rövid karéneket a szerelem hatalmáról.

Látható, hogy Hippolytus karénekei elég jó összefüggésben vannak a cselekvénynyel s habár a darab meséjére vonatkozó eseményeket ritkán tartalmaznak, a reflexiókkal mindig az előzményekre utalnak s mintegy kiegészítik a hatást. A kar maga pedig tanácsával is segíti a szereplőket s mindvégig részvéttel kíséri a cselekvényt.

Bacchansok.

E darab egyike a legnevezetesebbeknek, egyfelől azért, mert tárgya a Dionysus történetéből van merítve, tehát azon cultus köréből, mely a tragédia alapja s hosszú időn át a cselekvény egyetlen forrása volt, másfelől pedig, mert karénekei is jobban alkalmazkodnak a cselekvényhez.

Dionysus megjelenik Thebaeben, hogy részt vegyen az ő tiszteletére a Kythaeron hegyén rendezett ünnepélyben. A parodos (64—169) éppen azért nem tehet helyesebbet, minthogy felhívja egész Thebaet az ő tiszteletének befogadására s az abban való rész-

vételre. Az egész énekben a Bacchus tiszteletet és a bacchánsokat jellemző mámoros öröm nyer kifejezést azért, hogy Bacchus tisztelete végre Thebaebe is elhatott. — Nemsokára megjelennek Cadmus és Tiresias, akik éppen az ünnepélyre indultak. Útközben találkoznak Pentheussal, aki visszatéríteni igyekszik őket; azt mondja, hogy az egész Dionysus ünnep nem egyéb csalásnál, hogy ő ezt az istent nem fogja tisztelni soha, sőt mindent elkövet, hogy tisztelete el ne terjedjen. Cadmusnak és Tiresiasnak intéseit büszkén visszautasítja, sőt elküldi szolgálait, hogy fogják el Dionysust. Erre a kar elszörnyűködésében és felháborodásában a Szentség istennőjéhez fordul, hogy legyen tanuja a vallásos cultus ellen nyilatkozó Pentheus dölyfös szavainak (első stasimon (370—433). Szeretne olyan helyre menni, hol békében tisztelné Dionysust, az öröm Istenét. «Dicső Hosia istennő, a földön lakó ezüst szárnyú Hosia, hallod-e Pentheus szavait, hallod-e szentségtelen kevélységét Bromiussal Semele gyermekével szemben? Pedig Bacchus tanít minket arra, hogy ünnepet szenteljünk neki, a fuvola mellett vigadjunk, feledjük a lelki bánatot.» Pentheus szavaira vonatkozólag pedig azt mondja.

*ἀγαλίων στομάτων
ἀνόμον τ' ἀφροσύνας
τὸ τέλος δυστυχία.*

A csendes élet állandó bölcseséget ad és biztosítja a házat; *πῶρῳ γὰρ ὁμῶς αἰθέρα ναίοντας ὀρώσιν τὰ βροτῶν οὐρανίδαι.* Oktalanság a bölcsőtől nem halandó dolgokról gondolkozni. — Az élet rövid és mégis némelyek elérhetetlenre vágyva a jelent nem élvezik. — Szeretnék Cyprusba jutni Aphrodite szigetére, hol a halandókat mámorba ringató szerelem lakozik. — Hol van a dicső Pieria, a Muzsák székhelye, oda vígy engemet oh Bromius. — Zeus gyermeke szereti Eirénét; — a boldogságra és a jólétre adta nekünk a mámorító bort és gyűlöli, aki azt nem élvezi, hanem mindig józan életet él. — A kar éneke bevégeződik s a második epeisodionban a szolgálk elővezetik a megkötözött Dionysust. Pentheus kigúnyolja, megfosztja cultusának külső jelvényeitől s végre becsukatja. — A kar borzadva látja és hallja mindezt s Dirce-t hívja fel a szentségtelen Pentheus megbüntetésére (második stasimon 519—575): Achelous leánya, te isteni szűz Dirce! oh jövel Dithyrambus. — Mily szörnyű haragot fog magára idézni Pentheus a föld szülötte! Látod-e Zeus fia, Dionysus, hogy a te tisztelőidet, hogy meggya-

lázták. Jelenj meg és büntesd meg kevélységéért ez erőszakos embert.

A következő epeisodion egy kommissal kezdődik, melyben (576—603) Dionysus és a kar énekelnek. Az isten egyelőre még láthatatlan, de jelenlétét földrengés által adja tudtul a karnak, mely Pentheus házát rombadönti; azután előjön Pentheus egyik szolgájának öltözetében és elmondja, miként szabadult meg a börtönből. Közben egy pásztor jön, s jelenti Pentheusnak, hogy a bacchászok szétűzték az őket zavaró pásztorokat, szétverték a fegyveres sereget, mely ellenük ment; azt hiszi, hogy itt valamely isten keze működött. Erre Pentheus még dühösebb lesz és újabb támadásra készül; Dionysus csillapítani igyekszik, s miután minden fáradozása hiábavaló, megkezdí a büntetést, örütséget bocsát reá s kényszeríti, hogy az ünnepélyen megjelenjék. Erre a kar öröme-
neket énekel (harmadik stasimon, 862—911), hogy ismét szabad lesz tisztelnie Dionysust. Ime Pentheus megbűnhődik és így jár mindenki, a ki nem tiszteli az istenek hatalmát s nem veszen részt a szent cultusban. Mert mi okosabb dolog, vagy nagyobb tisztesség jut az istenektől az embereknek, mint az, hogy kezünket ellenségünk ellen emelhetjük.

ὁρμαῖται μόλις, ἀλλ' ὅμως
πιστόν τι τὸ θεῖον
σθένος

A törvényeknél jobban tudni, vagy gondolni semmit sem kell. A következő epeisodionban szörnyen bűnhődik Pentheus. Dionysus kíséretében asszonyoknak öltözve jön ki a házból, hogy az ünnepélyre menjen. A kar még fokozni szeretné dühét s negyedik stasimonjában (977—1023) Lyssanak, a dühnek kutyáit hívja, hogy jöjjenek, üldözzék, kergessék Pentheust a Mænadokhoz Cadmus leányaihoz. Menjetek, Lyssa gyors kutyái, menjetek a hegyre, hol Cadmus leányai thyrasust tartanak, ösztönözzétek őt, aki asszonyi ruhába öltözött, hogy vegyen részt a Mænadok örült tánczában. Majd ha anyja meglátja, nem fog ráismerni, azt fogja gondolni, hogy oroszlánnak a magzata, vagy a Gorgonoktól származik.

γνώμαν σώφρονα θνατοῖς ἀπροφασίστοις
εἰς τὰ θεῶν ἔφν
βροτεῖαν τ' ἔχειν ἄλπιος βίος

Ismételten a düh kutyáit hívja, hogy pusztítsák el Echion

fiát. Mindjárt jön is a hírnök és jelenti, hogy Pentheus elpusztult, az asszonyok dühökben széttépték tagjait, saját édes anyja Agave volt az első, ki neki rohant; a hírnök ebben ismét isten kezét látja. A kar e felett való örömeben dicsőítő éneket zeng Bacchusra (1153—1167), ki ime győzelmet aratott. Az ének tánczlejtéshez alkalmazott mértékben hangzik, azonban félbeszakad, megjelenik Agave, botján tartva Pentheus véres fejét. Örültségében vadállatnak tartotta fiát és még most is azt hiszi, hogy egy vadat ölt meg. Azonban megjelenik Cadmus, összeszedi Pentheus szétdarabolt tagjait és ravatalra helyezi. Agave elméje is lassankint kitisztul, belátja örültségét, de már azon nem lehet segíteni.

E darab alapeszméje körülbelül az, hogy az istenség az ő cultusának nem tiszteléséért boszút áll, és a karénekek, melyekben az alapeszme különösen kifejezésre jut, a cselekvény menetével gondosabb összefüggésben állanak, mint Euripides többi darabjaiban.*) Kétségtelen hogy a reflexiók között Euripides philosophias és morális álláspontjának megfelelő nyilatkozatok is vannak**), de azért a karénekek jól betöltik feladatukat; mindenütt szorosan csatlakoznak az előzményekhez, az összekötő kapcsot azonnal világosan látjuk. A kar mindig közvetlen a most történetek benyomása alatt áll s reflexiói, énekei tárgyát nem keresi másutt, hanem ezen benyomás keltette érzelmekben, úgy hogy ebben a tekintetben a Bacchászok Euripides legkitűnőbb darabja.

A részvét, melynek a karénekekben kifejezésre kell jutnia, természetesen nem Pentheus felé irányul, bár tulajdonképpen ő a cselekvő hős, hanem Dionysus felé, úgy hogy a karnak olyanforma szerepe van, mint Aeschylus Eumenidáiban. A szentségtelen Pentheus sorsa nem indítja részvétre, sőt megbüntetését kéri, de annál többet beszél az istenről, annak származásáról, történeteiről, kalandjairól, kultusáról. De a cselekvénybe való közvetlen beavatkozás, befolyás itt is hiányzik, mint általában Euripidesnél mindenütt. Meg kell még említenünk, hogy a harmadik stasimon egy strophából, antistrophából és epodosból áll, a strophá és antistrophá végén refrainnel; e beosztás metrikája alapján

*) V. ö. Wecklein, *Ausgew. Tragödien des Eurip.* III. k. Leipzig, 1879. 12. l.

**) Schöne, *Ausgew. Tragödien des Eurip. Bacchen.* 2. Aufl. Berlin, 1858. 26—27. l.

némelyek*) úgy vélik, hogy a strophát és antistrophát a két félkar-vezető, az ephymniont félkarok, végre az epodost az egész kar adta elő. De a metrikai beosztás pontosságán kívül semmi bizonyíték nem támogatja ez állítást és mivel általános szokás szerint a stasionokat mindig az egész kar énekelte, valószínűbb, hogy itt is úgy történt. Ellenben megengedhetjük és elfogadhatjuk, hogy az 576—604. sorban levő kommost nem egyes khoreuták, hanem félkarok adták elő, mert tudjuk, hogy ilyen esetekben a félkarokra oszlás nemcsak Euripidesnél, de Sophoklesnél is elég gyakori.

Iphigenia Taurisban.

A prologusból, melyet Iphigenia tart, megtudjuk az előzményeket. Agamemnonnak, mielőtt Trójába érkezhett volna egy jóslat következtében fel kellett volna őt áldoznia, de Artemis fellebbe burkolva megmentette és ide Taurisba hozta s papnőjévé tette, hogy templomát őrizze. Közelebbről különös álmot látott, melyet úgy magyaráz, hogy testvére Orestes meghalt s így többé reménye sem lehet a szabadulásra, már áldozni is akar Orestes elhunyt szellemének s előszólítja a kart, mely fogságba ide került görög nőkből áll, hogy imájával kísérje az áldozatot. Eközben megjelennek a tengerparton Orestes és Pylades, azzal a szándékkal, hogy Artemis szobrát engesztelésül elrabolják Tauris földéről, de egyelőre elrejtőznek, nehogy a föld lakói észrevegyék jelenlétüket s tervük meg-
hiúsúljon.

Iphigenia felhívására csakugyan előjön a kar és a kommatikus parodosban (123—235) a vallásos szertartáshoz szükséges *σφαγεῖτε* stb. elmondása után az istennőhöz fohászkodik; majd Iphigeniához fordul, hogy vajjon mi történt újból, minő újabb szerencsétlenség érte. Iphigenia elbeszéli az álmot, megmagyarázza jelentőségét s azután bemutatja az áldozatot.

A kar ezalatt gyászdzalt énekel a meghalt fivér szelleméhez; felemlíti az Atridák családjának gyászos történetét. Nincs boldogság a Tantalidák nemzetségében.

... ἄλλους δ' ἄλλα προσέβα

... ὁδύνα

φόνος ἐπὶ φόνῳ ἔχεται ἔχουσιν. (194.)

*) Wecklein id. m.

Igy következik be a büntetés az előbb elhullt Tantalidák vétké miatt a te házadra.

. . . σπύδι δ' ἀποδάσσει
ἐπὶ σοὶ δαίμων. (201)

Következik az első epeisodion, melyben egy pásztor lép fel és elmondja, hogy két idegen ifjú érkezett a szigetre, kiket elfogtak és a király elébe vittek (tudjuk, hogy ezek Orestes és Pylades). A király ősi szokás szerint kimondotta az ítéletet, hogy az idegeneket Artemisnek kell szentelni. Iphiger ia nem is sejtve, hogy ki az áldozat, késznek nyilatkozik tiszte teljesítésére; csupán az teszen rá mélyebb benyomást, hogy az ifjak Görögországból valók. A kar is első stasimonjában (392—455) azt igyekszik kitalálni, vajjon mely földről, honnan jöhettek az idegenek. Oh vajjon kik azok, akik a szép folyású Eurotast és Dürét elhagyva idejöttek ezen barátság-talan vidékre, hol vér áztatja Zeus leányának oltárát és templomát. Talán kereskedők, kiket a nyereségvágy mindenfelé elvisz és vész-szel, viharral szembeszállani késztet. — Vajjon miként jöttek ide,, miként tudták kikerülni a Symplegádokat; bizonyosan a Nereidák kik kart képezve szoktak tánczolni, vezették őket Achilles földére. — Bárcsak Heléna jött volna ide elhagyva Trója városát. — De legnagyobb örömmel hallanók azt a hírt, hogy Hellas földéről jött valaki, aki minket a kínos szolgaságtól megszabadít. Oh, ha álmaim beteljesednének, örömteljes szívvel lépnék hazám földére és hazámba. —

Most elővezetik a foglyokat és Iphigenia kérdezősködik tőlük. Orestes először nem akar felelni, de végre mégis elmond annyit, hogy Argosból valók. Erre Iphigenia azt az ajánlatot teszi, hogy egyikük megszabadulhat egy levél által, melyet ő küldene Argosba. Rövid vetélkedés után Pyladesre jut a levél elvivése, ki esküvel kötelezi magát annak átadására s egyúttal szóbeli izenetet is kér Iphigeniától arra az esetre, ha a levél elveszne. Iphigenia elmondja a levél tartalmát és erre a testvérek felismerik egymást. Orestes elbeszéli szenvedéseit, idejövetele célját s terve kiviteléről kezdenek tanácskozni. Iphigenia azt tanácsolja, hogy legyenek nyugodtan; ő azt fogja mondani, hogy az idegenek anyagyilkossággal vannak fertőztetve s engesztelő tisztító szertartásra lévén szükség a szobrot is, meg a foglyokat is a tenger partjára kell vinni a szertartás végrehajtása végett. Ott nem szabad senki másnak jelen lenni

s így gyanútlanul hajóra szállhatnak s magukkal vihetik a szobrot. A kar egyfelől örvend e felett, de másfelől bús resignációval említi saját sorsát, kinek nincs szabadulása (második stasimon 1089–1152). Elhagyatott madárhoz hasonlítja magát, melynek nincs reménye, hogy Görögországot még valaha megláthassa. Azt is elmondja, miként lett hazátlan és milyen keserves szolgaságba kellett jutnia. A ki szerencsétlenségben élt mindig, az nem csügged el; de a boldogság után nyomorba jutni a legnagyobb csapás. Ime úrnője most eltávozik, kedvező szelek hajtják hajóját, Pan és Apollo fogják kísérni, neki pedig ott kell maradnia. «Oh bár a fényes nap pályájára repülhetnék, hol az étheri tűz terjed el és hazám földére szállhatnék. Oh bizony, mily örömmel tánczolnék karban, csak oda juthatnék, a hol a többi hajadonok énekelnek és tánczolnak hazám földén.» — A következő epeisodionban Iphigenia elmondja a királynak, hogy mit akar tenni és Thoas mindenbe beleegyezik. A harmadik stasimon — talán azért, hogy történetdöket el ne árúlja, a delphii jósdát és Apollot dicsőíti. Elmondja születését, hogy miként jutott Delusból a Parnassusra, hogy küzdött meg a sárkánnyal, miként alapította a jósdát. De a Föld, leánya Themis mellőzése miatt, álommagyarázó jósdát állított ugyanott, míg végre Zeus beszüntette azt, s visszaállította Apollo tiszteletét és az ő jósdáját emelte érvényre.

Az exodosban egy hírnök jelenti a királynak, hogy a papnő rászedte őt, elrabolta a szobrot és az idegenekkel hajóra szállott. Thoas parancsot ad az üldözésre, de megjelenik Athena s megtiltja, hogy a szökevényeket üldözzék. Thoas engedelmeskedik, Orestes és Iphigenia tehát nyugodtan elvihetik az istennő szobrát s hazamehetnek hazájokba. A kar szerencsés utat kíván nekik.

Ha most a karénekeket a cselekvénytől eltekintve vizsgáljuk s a kar egész szereplését tekintjük, azt fogjuk látni, hogy ő első sorban a saját érdekeinek kifejezője, védelmezője. Nem úgy tesz, mint Aeschylus és Sophokles karai, melyek a cselekvény egyes mozzanatait közérdekűvé igyekeznek tenni. Egészen a maga egyéniségét tolja előtérbe; természetes, hogy kevesebbet törődik a cselekvénnyel, részvéte önző, csak felületes, sőt szinte irigylí Iphigenia szerencsáját. Közvetlen beleavatkozása a cselekvénybe sehol sincs egyebütt csak ott, hol az áldozatnál segítkezik Iphigeniának. A fogoly hajadonok szabadság után, hazájokba vágyakoznak s ezen vágyat találjuk énekeikben minduntalan, folyvást

a szabadságért siránkoznak és a szabadítót várják. Mindjárt az első stasimonban is a fölött sohajtoznak, vajha a két idegenben a régóta várva-várt szabadító érkezett volna meg, aki őket hazájukba visszavinné. A második stasimonban pedig nagyon elszomorodnak, midőn látniuk kell, hogy Iphigenia megszabadul, ők pedig tovább is ott maradnak a terhes szolgaságban. Szóval a helyett, hogy Iphigenia iránt részvétet éreznének, őt tanácsukkal segítenék, folyvást önmagukról beszélnek. Ez az oka annak is, hogy az összes karénekek közül egy sincs jó összefüggésben a cselekvénnyel. Különösen áll ez a harmadik karénekre nézve. Igaz ugyan, hogy itt a karnak nagyon kell vigyáznia; egy elejtett szó, egy vigyázatlan czélzás elárulhatná a tervet, megsemmisíthetné Iphigenia megszabadulásának minden reményét, sőt Orestesnek és Pyladesnek halállal kellene lakolnia. Azért tehát olyan karénekre volt szükség, mely nemhogy elárulná a tervet, de még sejteni sem engedi, hogy egyáltalában történt-e valami.*) Azonban ez a karének mégis túlságba menő óvatossággal van megszerkesztve, mert semmi nyoma sincs benne az összefüggésnek, sőt a dráma eszmemenetével is nehéz kapcsolatba hozni. Azonkívül arról a helyről kivéve, magában is van értéke, mint hymnusnak, sőt Aeschylusnak vagy Sophoklesnek akármely darabjába beletehetnék, különösen a hol a delphii jósdáról van szó. Szóval ez a karének nem egyéb, mint *emبولιμον*. A felhozható argumentumok alapján még a gondolatbeli összefüggés sem bizonyítható be. Ez pedig nem válik a dráma előnyére, mert a karéneket kivetközteti eredeti szerepéből. Már Aristoteles megrója Euripidest az embolimonok alkalmazásáért s imé itt már találkozunk egygyel.

Phoeniciai nők.

A cselekvényt, melynek színhelye Thebæ, az Oedipus monda azon része teszi, melyben Oedipus fiai a város uralma felett harcra kelnek, s végre mindkettő elesik. Aeschylus (Hetén Thebæ ellen) dolgozta fel ezt a részt, Euripides darabja azonban mythus és cselekvény dolgában is különbözik attól.

Jocaste tartja a prologust, melyben megismerkedünk az előz-

*) Schöne, Ausgew. Trag. des Eurip. 2. k. 3. kiad. Berlin, 1872. 175. lap.

ményekkel; röviden érintvén a Labdakidák gyászos történetét, megemlékezik Oedipusról, kinek szerencsétlen végzete után fiai összevesztek az uralom felett s Eteocles elűzte Polynicest; ez boszujában Argosba ment s Adrastus tetszését annyira megnyerte, hogy az vejévé fogadta és hadat bocsátott rendelkezésére, melylyel most Thebæ ellen jött. Jocaste azonban kieszközölte, hogy mielőtt megmérkőznének, meg fogják kísértetni a békés kiegyezést. — Azután fellép a phœniciai nők kara s a parodosban (202—260) elmondja, hogy Phœniciából jött ide Cadmos ivadékai közé Laius városába, és pedig Agenor seregének kíséretében. Most a kegyetlen Ares vonúlván ezen város falai alá, szörnyű pusztulást készít a városra, melytől az Isten őrizze. A fájdalom közös a barátokkal s ha a hétkapus város elesik, phœniciai föld ép úgy fogja azt gyászolni; mert mi is Jo vére és sarjadékai vagyunk és így közös a baj. A város körül a pajzsok tömege sűrű ködként tűnik fel, jelezve a szörnyű harczot, melyet Ares készít Oedipus gyermekei számára. «Oh Argos rettegek a te hatalmadtól és az istenektől; mert nem cselekszik joggalanul, a ki atyái hajlékáért harczol.»

Az első epeisodionban Eteocles és Polynices csakugyan találkoznak; Jocaste békességre inti őket, azonban Eteocles nem akar engedni, Polynices fenyegetőzve távozik s így az összejövetel, melytől Jocaste oly sokat várt, eredménytelen marad.

A következő stasimonban (638—690) a kar elmondja, hogyan jött Cadmos Thebæbe, hogyan ölte meg a sárkányt s annak elszórt fogaiból miként született egy új nemzedék. Azután Jo fiához, Epaphushoz könyörög, hogy küldje a város oltalmára Pestephonet és Demetert.

... ἄμυνε τᾶδε γᾶ
παύτα δ' εὐπειτῇ θεοῖσιν. (688.)

A következő epeisodionban Eteocles rendezi a védőcsapatokat, utasításokat ad Creonnak, azután magára ölti fegyvereit és távozik. Erre a kar második stasimonja (784—833) következik, melyben a nemsokára bekövetkezendő harczról beszél. Oh rettentés Isten Eris, a ki az ország királyaira a sokat szenvedett Labdakidákra ezt a csapást mérte. Bárcsak soha se lett volna Jocaste sarjadeka, Oedipus fia, számúzve; ez újabb szerencsétlenség, a gyermekek viszálykodása fájdalmat okoz Oedipusnak, a családnak és a városnak egyaránt. A mi nem szép, azt soha széppé tenni nem lehet,

οὐδ' οἱ μὴ νόμμοι
 παῖδες ματρὶ λόχεννα, μίασμα πατρὸς.
 ἢ δὲ συναιμῶνος εἰς λέχος ἦλθεν (814).

De bízik Thebæ ismeretes harczi dicsőségében s reményli, hogy a háború szerencsés kimenetelű fog lenni.

Azonban a győzelem egy jóslat szerint áldozathoz van kötve. Ugyanis, mint Tiresias mondja, Creonnak saját fiát Menœceust fel kell áldoznia, hogy Thebæ győzhessen. Creon visszariad az áldozattól, de az ifjú elhatározta, hogy életét adja a város üdvéért. Mielőtt ez történnék, egy karének következik, melyben a Sphinx-ről és Oedipus történetéről van szó (harmadik stasimon, 1018—1066). Eljöttél oh szárnyas (t. i. Sphinx), a földnek és Echidnának szülötte, pusztulással és vésszel teljes félasszony, te rettenetes szörny . . . s a vészes Erinyst hoztad a hazára szörnyű pusztulás gyanánt; rettenetes volt az az Isten, a ki ezt tette. Jajkiáltás hangzott az anyák, a szüzek szobájában. A fájdalom és panasz nőttön-nőtt a pusztulással, midőn a város lakóit felemésztette a szárnyas szűz. Majd azután a pythiai jóslat következtében Thebæ földre jött a szerencsétlen Oedipus és újabb szerencsétlenség jött vele. Mert ő megfejtván a talányt, szentségtelen házassági szövetséget kötött anyjával és megfertőztette a várost. — Azt kívánja, bárcsak a gyermekek lennének szerencsésebbek és Pállashoz fordul kérésével.

Most egy hírnök jön és jelenti Jocastenak, hogy Menœceus áldozata következtében a város meg van mentve, az ellenség a falak alól elűzve; de a két testvér egymás keze által párharcban találá halált. Jocaste nem tudja e csapást elviselni s Antigonéval együtt fiai holtteste mellett akarja magát kivégezni. A kar is fájdalommal és részvéttel hallja a történeteket (negyedik stasimon, 1284—1309). Nem tudja melyiket sirassa, a testvéreket-é vagy a még szerencsétlenebb anyát.

σχεδὸν τύχα πέλας φόνου.
 κρινεῖ φάος τὸ μέλλον
 πότμος ἄποτμος ὁ φόρος ἔνεκ' Ἑρινύων (1304).

Csakugyan azt halljuk az exodosban, hogy Jocaste fiai holtteste mellett öngyilkos lett és most hárman fekszenek együtt. A trónt Creon foglalta el, ki megtiltja Polynices eltemetését és száműzi Oedipust, kit minden szerencsétlenség okozójának tart. Oedipus Antigone vezetése mellett kezdi meg bolyongásait.

E darabból világosan látszik, hogy a karénekek lényegét és szerepét illetőleg Euripides nagyon eltért a régebbi íróktól. A kar — mint maga mondja — phoeniciai nőkből áll, kik az Argivok seregével, Polynicessel jöttek Thebæ falai alá. A parodosnak ez a része, továbbá az a párbeszéd, mely az első epeisodionban Eteocles és a kar között foly, nagyjában egyezik Aeschylus Hiketidesének némely helyeivel. Ott is az a parodos tartalma, hogy kicsoda, honnan és miért jött a kar, egy későbbi jelenetben pedig Argos királyával épen oly párbeszédet folytat, mint itt. S minthogy mindkét darab ezime a karról van véve, a külsőségekben elég nagy hasonlatosság van. De belsőleg Euripides darabja egészen más. Ha azt várjuk, hogy a phoeniciai nők a cselekvény főhősei lesznek, úgyszólván érdekközéppontot képeznek, várakozásunkban csalódnunk fogunk. A kar maga részvétlen, a cselekvényben semmi szerepe nincs. A karénekeket pedig alig lehet összefüggésbe hozni a drámával. Így mindjárt a parodos, előzmények helyett, arról beszél, hogyan jött a kar Tyrusból a tengeren át Cadmus földére. Az első stasimon tartalma szintén nem függ össze a cselekvénnyel, hiszen arról van szó, hogyan, ki és mikor alapította Thebæ; egyetlen gyenge fonál az a fohászkodás, melylyel a kar Epaphushoz folyamodik segítségért, de a többi rész egyáltalában nem érinti a cselekvényt. Legjobban illő a II. stasimon, mely a bekövetkezendő harczról beszél és a IV., mely részvétét fejezi ki a történetek felett.

Legkevésbé illik ide a harmadik stasimon, melyre már a scholiasta¹⁾ azt jegyezte meg:

Πρὸς οὐδὲν ταῦτα· ἔδει γὰρ τὸν χορὸν οἰκτίσασθαι διὰ τὸν θάνατον Μενοικέως, ἢ ἀποδέχεσθαι τὴν ἐνψυχίαν τοῦ νεανίσκου. ἀλλὰ τὸ περὶ Οἰδίπου καὶ τὴν Σφίγγα διηγοῦνται, τὰ πολλὰκις εἰρημένα.*

Ez a karének tehát szintén *embolimon*. Euripides felfogása abban különbözik a régiektől, hogy a karénekek azoknál nemcsak a mythossal, de a cselekvénnyel is szoros összefüggésben voltak, lépésről-lépésre haladtak, míg itt, Euripidesnél, a tárgykor sokkal tágabb, szélesebb s ez által természetesen a közvetlen összefüggés meg van nehezítve. Hisz említettük, hogy e darab első karénekét is csak egy gyöngye fonál köti a cselekvényhez. Általában ez a

*) Scholia vet. gram. in Euripidis Phoenissas ed. L. C. Walckenaer (Eurip. Phœn. II.) Lips. 1824. 179. l.

darab példa lehet arra, hogy a későbbi írók mennyire kivetköztették a karéneket eredeti szerepéből.

INCZE BÉNI.

ÚJ VÉLEMÉNY A HOMEROSI KÉRDÉSBEN.

(Vége.)

Az Ilias I, 240 skk.-ben úgy van föltüntetve Achilles, mint a görög hadsereg *legderekabbik hőse*, a kit nagyon fognak nélkülözni társai valamennyien, mikor majd rakásra hullanak Hektor kezétől, a kitől nemcsak hogy mások rettegnek, de borzalommal telve szállt síkra még Achilles is (7, 113 sk.). Achilles van tehát azon egyetlen hősnek föltüntetve, a ki képes volna sikerrel szállni szembe Hektorral; az ő hatalmában van a harc eldöntése; ő nélküle a görög sereg a legnagyobb szorultságba jut. Ellenkezik azonban ez a helyzetkép azon különben egész jelentéktelen jelenettel, midőn Diomedes veszi üldözőbe Hektort s ráirányított lándzsája lepattan Hektor sisakjáról, a melyet Apollóntól kapott volt ajándékba; de maga Hektor azért elszédül; míg azonban Diomedes a lándzsájáért fut, fölocsudik, szekereére kap és a sokaság közé hajtát (11, 349 skk.). E szerint Hektor Diomedesnek sem képes ellenállni; nincs tehát szükség vele szemben az „Achájok legderekabbik hősére.” E száraz és érdektelen tudósításban bizonyára szintén valamely hagyományt követett a költő; máskép semmi elképzelhető oka sem lehetett rá, hogy közbeszőjjön egy olyan elbeszélést, a mely jelentéktelenségén kívül még ellenkezik is az egész cselekvény alapgondolatával. Igaz, hogy Diomedes csak rövid aléltságba ejti Hektort; de a mythos valószínűleg úgy beszélt el, hogy meg is ölte, ha már egyszer legyőzte. Hektor ugyanis eredetileg szintén isten, s hogy némely hellén vidéken cultusa volt, arról még a történeti időből is merülnek föl némi szórványos tudósítások. Neve „erősen tartót” jelent, a ki t. i. egyet sem bocsát ki birodalmából; tehát mellékeve Hadesnek, akárcsak Axylos. Diomedes azonban megölte *Hades Axylost*, megölte tehát *Hades Hektort* is.

A trójai mythosnak kellett tehát lennie egy olyan változatának is, a mely szerint Diomedes ölte meg Hektort. A hol azután a mythosnak illetén két formája ugyanazt a tettet más-más névhez fűzte, a critica conciliatoria könnyen megtalálta a módot a látszólagos ellenmondás kiegyeztetésére. Egyik változat szerint Hektort Achilles ölte meg, másik szerint Diomedes: így érthetetlen; de minden bizonynyal (— így okoskodott —) az egyik *nem ölte meg egészen, csak látszólag* (aléltság).

De más vonásokból is az tűnik ki, hogy Achilles és Diomedes csak ugyanegy hősalaknak különböző nevei. Az Il. 22, 358 skk. figyelemzetteti Achilleust a haldokló Hektor: „Jól vigyázz, rád ne zúduljon miattam az istenek haragja ama napon, a melyen vitéz létedre is *elejt Páris és Phoibos Apollon a skaiái kapunál*. Achilles halálát más hagyomány szerint csakugyan Paris nyila okozta, a mely egyetlen sebezhető részén, a sarkán, találta. Különös s bizonyára *nem véletlen egyezés*, hogy Diomedest is lábfején éri Paris nyila, de nem öli meg, csak nagy kint okoz neki s a harczból elhajtát öblös hajóihoz (11, 375 skk.). A *conciliatoria critica* tette azt, hogy Diomedest csak egy időre tette képtelenné harczra más mondák szerint ugyanis túlélte Trója pusztulását és később nagy vándorutat tett. De van azért még egy olyan helye az Iliasnak, a mely szintén arról tanúskodik, hogy csakugyan kellett a mythos olyatén változtatának lenni forgalomban, a mely szerint Diomedes Trójánál elesett. Mikor ugyanis Aphrodite Diomedes dárdájától megsebesülván az Olymposra ment, vigasztalása közben a többi közt ezeket mondta neki anyja, Dione: „... *Nem tudja azt az a balgataq Diomedes, hogy nem hosszútéletű az, a ki halhatatlanokkal kel harczra s nem gyűgyögik neki a térdein gyermekei az apa nevet, ha hazajutna a háború rettenetes tusájából. Vigyázzon azért Tydeus fia, bármily erős is, derekasabb istenre ne akadjon nálad a harczban, nehogy Aigialeia . . . . föl-fölverje siránkozásával álmából kedves háznépét keseregre hitestársa, az Achájok legderekabbika, után* (5,406 skk.). Isteni jósszavak ezek, a melyek nem hangzottak el üresen. Hogy az Iliasban nem teljeseznek, annak más oka nem lehet, mint az, hogy áldozatául estek a *conciliatoria critica*nak. Az a „derekabb isten“, a kivel meggyűl a baja, Ares után, a kivel könnyedén elbánt volt, nem lehetett más, mint Apollón; s épen ő volt az, a ki Parissal Achillest elejtette. Minthogy Dione kijelentése nem formalis jóslat, rhapsodos gondolhatta azt ki, mert esetleges nyilatkozatokat a népmonda nem tart fenn. Az a körülmény, hogy az 5, 14-ben Diomedes jelzője az „*ἄριστος Ἀχαιῶν*“, a mely az 1, 244-ben Achillesé: arra a következtetésre vezet bennünket, hogy volt olyan költemény is, a melyben Diomedes játszotta a főszerepet s az Iliasba ebből nagyobb részletek bele kerültek nem csak tartalmilag, hanem szóról-szóra. Ezen *Diomedeiá*ból való lehet Theano könyörgése a trójai nők nevében Athenéhez (6,305 skk.): „*Athene, te városvédő, fenséges istennő, törd el már Diomedes lándzsáját s add, hogy maga is elessék hanyatt-homlok a skaiái kapunál!*“ E könyörgésnek így, a mint hangzik, csak akkor van értelme, ha a dalos olyan jóslatot láthatott benne, a mely szószerint teljeseedett; máskülönben a trójai nőknek a dolog természeténél fogva inkább azt kellett volna kérniök, hogy az ő városuk falaitól távol essék el. A *Diomedeia* hőse tehát a skaiái kapunál esett el, akár csak Achilles. A két hős sorsa közös a haláluk után is;

valamint Achillest egy boldog szigetre juttatja az anyja a gonosz világból: úgy Diomedest is mint ama boldog ország lakóját tünteti föl egy attikai népdal.

E különös jelenségek magyarázatára háromféle lehetőség van:

1. A *Diomedeia* nem volt más, mint az *Achilleis*nek, az Ilias tulajdonképpen magvának, átköltése Achillesről Diomedesre, a minnek oka az lehetett, hogy Argos irigyelte a thessaliaiaktól Achilles dicsőségét s honi rhapsodosokkal argosi hősökre ruháztatta az ő tetteit és szenvedéseit.

2. Az *Achilleis* volt átköltése a *Diomedeiának*. Hogy ez volt a régibb amannál, azt nem minden alap nélkül következtethetjük abból a körülményből, hogy Dione, Zeus neje, bár egyike a görög istenvilág legrégibb alakjainak, csak egyetlen egy helyen fordul elő az Iliasban, s az a hely épen a Diomedeiához tartozónak látszik.

3. Mind a két költemény, bár valamiként bizonyára közös forrásból eredt, független volt egymástól s hasonlóságuk onnan volt, mert a népmonda hasonló dolgokat beszélt el Achillesről és Diomedesről; egyes vonások átvétele pedig kölcsönös lehetett.

Az egyezés kétségkívül megvolt már a mythosban, nem pedig talán önkényűleg jött létre valamely rhapsodos által, a ki legfőlebb csak egyengethette az összeszűrődés folyamatát. A mythologusok már régen elismerik, hogy a trójai mondában *apa és fiú csak ismétlődései ugyanazon mythosi fogalomnak; ha két nagyság egyenlő egy harmadikkal, akkor egyenlők egymással is*. Ha a thebæi mondakör Diomedese, a ki megboszulja atyja, Tydeus halálát s be is veszi Thebæet, egyez Neoptolemossal, a ki szintén meghódítja Tróját: akkor megfelel ő Achillesnek is. Rokon vonás az is, hogy Tydeus, Diomedes atyja, Thebæ egyik kapuja előtt, Achilles pedig a skaiai kapunál esik el.

Odysseusban is találunk közös vonásokat Achillesseel. Midőn a görögök látván a hadviselés meddőségét, haza akarnak indulni, Odysseus tartja őket vissza; ugyanazt a tettet tulajdonítja Achillesnek a *Kypria*, a mely epos sem fiatalabb az Iliasnál. Odysseus ráút Thersitesre, Achilles később agyonüti. Hogy Achillesnek maradjon fenn mind Hektor, mind Thersites megölése, az előbbi Diomedes csak aléltóságba ejti s az utóbbi hátán Odysseus ütlege csak véres kelevényt támaszt. A két hős sorsa azonban több más rokonságot is mutat; ketten okozzák Palamedes vesztét, együtt mennek kémszemlére, Rhesost számos emberével megölik s szép paripáit elrabolják; hozzák Achillest Skyroshól, Philoktetest Lemnosból; ketten lopják ki Trójából a Palladiumot s mindketten elrejtőzködnek a falóba; visszatértükben számos viszontagság közt bolyongnak a nyugati tengeren. Ezt a közösséget a *conciliatoria critica* teremtette meg köztük; ugyanis a mondának egyik eredetibb formája szerint mind

a kettő külön-külön vitte véghez ugyanazon vállalatokat. Az Odyss. 4. 242 skk. Helena elbeszéli Telemachosnak, hogy Odysseus koldús ruhában Trójába lopódzott (a Palladium ellopása), számos ellenséget megölt s fontos tudósításokat vitt a görög táborba (Rhesos-kaland). Viszont argosi pénzek Diomedest ábrázolják, a mint egymagában elviszi az oltár-ról a Palladiumot. Diomedes és Odysseus tehát a mythos elbeszélése szerint sok azonos dolgot művelt, épen úgy, mint Achilles és Diomedes.

De Menelaos is többször szerepel együtt Odysseussal pl. a Helena kiszolgáltatását követelő küldöttségben, s a viadalban Helena harmadik férje, Deiphobos ellen. Még több a rokon vonás Achilles és Menelaos szereplésében; halála után mindakettő egy boldog szigetre jut; az Ilias kezdetén czivódás üt ki Agamemnon és Achilles közt, mint a hogya *Nostoi*, egy másik epos, Agamemnon és Menelaos viszálykodásával kezdődik, s mind a két egyenetlenség ugyanazon szomorú következményt vonja maga után. Neoptolemos egyik mondaváltozatban Pyrrhos néven fordul elő, a mi *szóket* jelent, már pedig *szöke* állandó jelzője Menelaosnak; tehát ő is, mint Diomedes, kapcsolatot mutat Neoptolemoossal, Achilles hasonmásával (l. 37. lap). Sőt, a mi fő, Achilles is szerepel egy igen régi mythosban Helena férjeként, csak hogy halála után, Lenkén, a boldog szigeten; ez utóbbi mozzanat azonban azon hatásnak tulajdonítható, a melyet az Ilias gyakorolt a monda későbbi hagyományozására. Achilleus és Menelaos e szerint ugyanazon istenfogalom képviselői; megfelelő férfialakja mindakettő a Helena néven tisztelt nőistenfogalomnak. Azonfölül a mythos egyik alakja szerint Menelaos szerepel hadvezető gyanánt.

Egy vázaképen, mely műstílusá után ítélve kétségkívül régibb az Ilias mai alakjánál, Hector és Menelaos áll egymással szemben Euphorbos holtteste fölött előre tartott pajzsával s fölemelt lándzsával. Kellett e szerint a mythos oly harmadik változatának is forgalomban lennie, a melyben Menelaos volt szembeállítva Trója legkiválóbb hőisével s talán úgy, hogy meg is ölte azt.

Ha tehát azonosnak vesszük Achilleust, Neoptolemost, Odysseust, Diomedest és Menelaost, akkor ezt az egyezést hajlandók vagyunk átvenni a trójai mondakör többi főalakjaira is. Hogyan eshetett azonban meg egy egész csomó azonos alaknak illetén találkozása?

Miként Achilleus és Diomedes, azonképen Herakles is legyőzi Hadeszt. Achilleus híres gyors lábairól s a versenyfutást Olympiában Herakles alapítja meg. Nagy jelentőségű mythosi vonás, hogy mindakét hős kénytelen egy ízben női ruhát ölteni föl, Achilleus Lykomedes leányai közt, Herakles pedig Omphalé szolgálatában. Közös vonás a viaskodásuk egy-egy folyóistennel, az Achilleusé Skamandrossal, a Heraklesé Ache-loossal. Achilleus elejti az amazon Penthesileiát, de feleségül is veszi s

fia lesz tőle (ezt az ellenmondást nyugodtan elfogadta a mythos); Herakles is megöl egy amazonkirálynőt, hogy elvihesse övét, azaz, hogy nejévé tehesse őt. Miután testük elég a máglyán, mindketten a boldog életbe költöznek. Mindketten legyőzik Kyknost, Ares hős fiát. Ez alkalommal Arest is megsebesíti Herakles, mint Diomedes. Nyugaton nagy vándorutat tesz meg Herakles, mint Diomedes, Odysseus és Menelaos. Neki is kedves fegyvere az íjj, mint Odysseusnak, s ez is, az is leszáll a másvilágba. Végül egy régi mythosban ő is szerepel úgy, mint Trója meghódítója. Az Agamemnon-féle hadjáratban azonban csak az ő *hasonmása*, Philoktetes által szerepel, mert az Ilias keletkezése idejében a görögök chronologiai speculatiói az ő hősi szereplését egy emberkorral előbbre tették Helena elrablásánál; de éppen azért az ő alakja legtisztábban megőrizte a mythos eredeti vonásait.

Minthogy azonban, Achilleus, Diomedes és Menelaos mythosai egy egészben nem fértek össze, mert egy népmondában vagy egyetlen költeményben meg nem ölheték mind a hárman Hektort: a critica conciliatoria egyeztetette úgy össze alakjaikat egyes vonásaiknak mellőzésével, másoknak gyengítésével, hogy egymás mellett részt vehettek a trójai hadjáratban. Ezen összeegyeztetés a következőleg történhetett meg. Görögország különböző városaiban pl. más-más hősnek tulajdonították Trója vagy más város elfoglalását, vegyük föl, hogy talán Thessaliában Achilleusnak, Aetoliában Odysseusnak, Argosban Diomedesnek, Spartában Menelaosnak, stb. A földült városnak nem kellett mindegyiknél ugyanannak lenni; sőt valószínű, hogy az is más-más volt. Nem véletlen ugyanis, hogy a thebæi mondakör sok tekintetben ismétli a trójait s hogy Trója neve azonkívül Ilion és Pergamon is; a trójai monda egyes hőseinek szereplése sincs csupán egyetlen városhoz kötve, hiszen pl. Achilleus hódítja meg Lyrnesost. Pedasost, Skyrost, Chrysest, Brisát s Thebæst is. E helyi mondák részben egész egyező vonásokat mutattak ugyan föl, de részben ismét nagyon is eltértek egymástól. Jött aztán idő, midőn egy csapat vándor énekes művészi formába öntötte a görög mondakincset, melynek tartalmát történeti valóságnak vette. Városról-városra járva gyűjtésközben azt találták, hogy sok helyütt ugyanazon történet van forgalomban, csak hogy más nevekkal.

Ilyenkor, mivel a hagyomány valóságában kételkedni eszükbe sem jutott, azt vették föl, hogy a különböző két vagy több név közül (Skamandrios Astyanax, Paris-Alexander, Pyrrhos-Neoptolemos, Troja-Ilion-Pergamon) egy az igazi, a másik ill. a többi csak jelzőnév. Ha ellenben a különböző városok megfelelő hősei már egész külön személyekké jegeczesedtek ki a néptudatban, akkor párosával közösen végeztették velük ugyanazon tettet vagy vállalatot (Odysseus-Diomedes, Theseus-Peirithoos, Herakles-Jolaos). Hektor megölését nem tulajdoníthatták háromnak,

csak egynek, az *Achájok legderekabbik hősének*; azért Diomedes csak megsebesíti, Menelaos pedig csak vágyik vele viadalra kelni. A földolog az volt, a mire törekedtek, hogy lehetőleg semmi se menjen veszendőbe a hagyományból; még a minnek a valótlanságát belátták is, azon hitben, hogy lehet benne valami igaz, bármily lehető átalakítással vagy módosítással föntartották.

Ha a monda két hőssel hajtatta végre ugyanazon döntő tettet, de más körülmények közt vagy különböző eszközökkel: akkor ezen tettet két külön esetnek vették; így pl. Trója meghódítását egyrészt Herakles, másrészt pedig Agamemnonék által; vagy pedig egyesítették, egymás mellé s egymásba illesztették a két hős élményeit azon gondolatban, hogy mindakét változat igazságot tartalmaz ugyan, de külön-külön nem a teljes igazságot. *Ily módon jöhetett létre a trójai költemény egészszé fűzött alakja.* Az a legrégebbi mag, a melyhez az Ilias anyaga hozzájegecedett, talán csak két vagy legfőlebb három különálló helyi mythost egyesített egy látszólagos egészszé; e dalokhoz azután a rhapsodosok részint újságra, részint minél nagyobb haszonra való törekvésből hozzáfűzték legnagyobb részben a többi kalandokat és hősöket is, még pedig majd mindég a néphagyományból. *Igy lett a trójai háború az egész görögség nemzeti vállalatává oly időbe téve, mikor még egységes görög nemzet tulajdonképpen nem is volt.*

Annak megértésére, hogyan egyesülhettek ily egységes egészszé az összes vagy a legtöbb görög város mythosai, ki kell mutatni azok hasonlóságát, vagyis látni kell, mit jelentettek ama trójai hősök akkor, mikor még a néptudat isteneknek vette őket. Az az isten, a ki az *éjt* (Hades = Hektor = Axylos) legyőzte, alig lehetett más, mint a *fény istene*. Egy, ránk csak későbbi forrásból maradt, de azért épen nem kései eredetű monda szerint a kolchisi sárkány elindult fölkeresni az aranygyapjút, a melyet elrabolt tőle Jason; a phaiakok földjén rábukkan Diomedes s felé tartja *aranypajzsát*. A sárkány azt hiszi, az ő elrablott kincse az, s így félrevezetve megöletett a hős által. Fontos mozzanat, hogy itt Diomedes sárkányölőként szerepel, miként Herakles és Apollón; még fontosabb, hogy *aranypajzsa* (= a *fényes naptányér*) az eszköze győzelmének, még pedig azért, mert költeményben, mondában egyaránt nagy szerepet játszik Achilleus, Herakles és Aias pajzsa. A fény istene e szerint nem más, mint a nap istene; és nem csak a setéség ellen küzd, hanem folyamiistenek (Skamandros, Acheloos) ellen is, a minnek a jelentése nem egyéb azon valóságnál, hogy Görögországban nyáron a legtöbb folyó kiszárad a nap hevétől. Bizonyítja e magyarázat helyességét az is, hogy az Iliasban a folyamiisten elleni harcban Hephaistos (‘izzótűz’) a segítő-társa Achilleusnak.

A görögök, a kik az ősidőkben sokat foglalkoztak már holddal és

a nappal, mindakettőt rokon fényszellemeknek, ú. m. anya és fiú, nő- és fítestvér, leggyakrabban pedig házastársaknak vagy szerelmeseknek tartották; viszont azonban ellenséges hatalmaknak is, mert az éj birodalmában a *hold* uralkodik, míg azután a nap sugarai elhalványítják a fényét, azaz, míg a *nap* le nem győzi. A napisten aranypajzsra kerek, az amazonpajzs félholdalakú. Megfigyelték azonban, hogy ez a két királyi sarj nem bír egymással találkozni soha s a mythos azt beszéli ebből, hogy Penelope ott ül számtalan kérője, a csillagok, között, szövi s ismét kifejti mindannyiszor az ő pompás leplét (a holdtányér nőtte és fogyta). Panaszszal van tele távollévő férje után, a ki örökös vándorútját teszi az égen, s könnyei harmat alakjában hullanak a földre. De ezt a távollétet hűtlenségre is magyarázták (Diomedes és neje, Menelaos és Helena). Helenának is számtalan kérője van; ő is örökösen kesereg és sóhajtozik (Ilias 2, 356, 590.); hűtlenül elhagyja Menelaost s az éj birodalmában (Troja) vonja meg magát a setétség urának, Hektornak védelme alatt.

Az aegyptosi mythologiában a *napisten* elesik a setétség hatalmaival való harczában; de boldog állapotban hagyta nejét, a *földet*, a ki reggelre már megszűli az *ifjú napistent*. Ez legyőzi az *éjt*, nőül veszi anyját s bár rövid ideig tart élete, de másnap reggelre már megszületik, a ki boszút áll haláláért. Achilleusnak is fiatalon kell meghalnia; de mikor Troja alá vonul, jó reménységben hagyja az ő nejét s boszút áll a haláláért a fia, Neoptolemos, az által, hogy sikerre vezeti atyja vállalatát. Az elisi nők évenként Achilleus ünnepén napnyugtakor siralommal gyászolták mintegy a napisten (Achilleus) kimúlását. Ezen fölfogásban találjuk meg az Oidipus-mythos magvát is, a fiú házasságát anyjával. [Ebben van a magyarázata a Dioskurok azon kiváltságának, hogy naponként fölváltva élvezhették az életet. Azt nem birták elhinni, hogy ugyanazon nap jött volna vissza minden reggel, a mely este eltávozott, hanem, hogy vagy mindegyiknek a Postumus fia, vagy idővel legfőlebb is annyit, hogy minden másnap térhetett vissza ismét ugyanaz arról a roppant útról.]

A napmythosban igen nagy szerepet játszik a lábon való megsebesülés (Achilleus, Diomedes, Philoktetes, Oidipus, Odysseus, Adonis, Ankaios, Telephos). Azért méltó ez különös figyelemre, mert abban a harcias korban jól tudhatták, hogy az a sebesülés nem halálos. De eredetileg bizonyára minden sérülést halálosnak hittek. A nap gyorsan teszi meg útját az égen; a napistent tehát gyors futónak tekintették. Achilleus (és Herakles) híres lábainak a gyorsaságáról s lábának megsebesülésének végzetessé kellett válnia rá nézve, mert azzal elvesztette jellemző sajátosságát. Hogy egyes hősöknel (Odysseus, Telephos, Oidipus, Philoktetes, Diomedes) nincs már meg a lábsebesülésnek az a végzetes jelen-

tése, az onnan van, hogy azt mint valamely régibb mondának érthetetlen maradványát tartotta fönn az ő mythosuk.

De már korán azon észrevétel lépett föl a régi mellett, hogy ugyanazon nap tér vissza reggelenként égi útjára, a mely este eltűnik. Az aegyptosiak, a kiknek hosszú országán végig a nilusi bárka volt leggyorsabb szállító eszköz, a leggyorsabb istennel is hajón tetették meg az utat az ég kék hullámain kelettől nyugat felé, hogy később a másvilág folyamán ellenkező irányban visszasíessen. A napmythosnak ez a későbbi alakja — hogy t. i. az isten nem hal meg, hanem élve vonul át az éj birodalmán, hogy visszatérjen — szintén fönmaradt a trójai háború mondájának egyik változatában. Ilyen vándorútat tesznek Odysseus, Jason, Kadmos, Herakles, Diomedes, Menelaos. Az éj birodalma azon hely, a hol az isten egyesülhet elrablott vagy utána epekedő feleségével. A megszabadítandó hold egyre közeledik a naphoz, hogy végre elenyészszék annak a sugaraiban. Odysseus újhoidas éjjelen jut Penelopejához (Od. 19, 307); nap és hold letűnt az égről: ők is együtt nyugosznak hálósobájukban. Menelaos is visszanyeri hűtlen nejét, miután a másvilág urát elejtette és az éji várost meghódította.

A *sikai kapu*, a. m. *balkapu*, az a hely, a hol a hős elesik; a napisten nyugaton tűnik el, a mely táj balfelé esett, midőn a görög tájékozni akarván magát, *észak felé fordult*.

A városvédő istenek igazi nevét a legnagyobb titokban tartották a régiek, mert azt hitték, hogy az ellenség, ha tudja a nevét, kicsalja, magához édesgeti és a várost könnyű szerrel hatalmába kerítheti. Nem használták tehát a valódi nevét, hanem a sok közül valamelyik jelző nevét. Azért fordul elő a napisten oly sok néven: *Pyrrhos* a. m. aranyhajú, *Jason* a. m. gyógyulást szerző, *Diomedes* a. m. égismerő (= a ki az ég útjait ismeri), *Herakles* Heráról híres (= a ki az éj istennőjén aratott diadalával szerezte hírnevét).

A görög mythos eseményei tehát nem egyebek, mint a naponként ismétlődő égi jelenségek. Ősrégi időben emberi analogiából akarták ezeket megfejtetni, egy későbbi kor emelkedettebb fölfogása pedig az istenségről — egészen leszállította az emberi sorsjelenségek körébe s így alkotta meg belőlük végül a költés olyan a milyen historiai kritikával karöltve ama nagy mondacyklusokat.

Seck eme fejtegetéseiben népszerű módon törekszik érthetővé tenni a homerosi kérdés keletkezését; de ezzel egyszersmind megkísérli annak megoldását is historiai alapon. Az antik történetírás fejlődésében láttatja, hogyan bontakozott ki az emberi gondolkodás lassankint kezdetleges, szűk látóköréből. Szinte nyomról nyomra vezet át bennünket azon a processuson, a melyen a trójai epikus cycilus átment, miglen kijegeczesedett Iliassá és Odysseiává. Az összehasonlító mythologia

vonatkozásait csak gyéren vonja ugyan be fejtegetésébe; de valójában annak az eredményei szerint, szemenszedett adatokkal, törekszik igazolni a *képleges magyarázat* helyességét, a mely fölfogás az összehasonlító mythologia segítségével máris szép eredményekhez jutott s a homerosi kérdés megoldására irányuló megfeneklett vizsgálódásoknak tágabb tért s — a mi fő — új, nem csekély kilátással kecsegtető, útát nyitott. És bár nehéz volna is módosítanunk vagy egészen kicserélnünk Homerosnak a lelkünkbe vésődött alakját; bár nagy áldozat volna is lemondanunk a tudós világ eme harmadfélézredéven át oly szeretettel melengetett, szinte szent, képéről: a tudomány érdekében nem szabad elzárkózunk a kutatás modern eszközeivel folytatott vizsgálódások és elért eredmények elől. Az Ilias és Odysseia azért örök időkre egyetemes műcsarnoka marad az emberiségnek.

Nem hagyhatom említés nélkül még egy cikket *Seeck* szóban levő könyvének, a „Die Entstehung des Geldes” címűt t. i., melynek fejtegetésében találunk olyan mozzanatokra, a melyek szinte kínálkoztak volna neki arra, hogy értékesítse az ő álláspontja, nevezetesen a Lachmann-féle Liedertheorie, ill. a Kirchhoff-féle Erweiterungstheorie, érdekében. Ez idő szerint igen távol vagyunk ugyan még attól, hogy sem bizonyos régi görög szokások és viszonyok keletkezését vagy uralkodó voltát chronologiallag fixirozhatnók, határozott időponthoz köthetnők; de nagy eredmény már az is, ha nagyjából megvonhatjuk az időhatárt, vagy, ha legalább annyit sikerül biztosan megállapítanunk, mily sorrendben váltotta föl egyik a másikat.

A *British Museum* dúsgazdag pénzgyűjteményében található legrégibb igazi pénzek keletkezésének ideje kezdetleges stílusuk után ítélve legalább is a Kr. e. 7., sőt talán a 8. századra tehető (162. l.). Magán-, valószínűleg gazdag, nagy tekintélyű és hitelű üzletemberek pénzei lehetnek azok. De az ő példájukra csakhamar verettek pénzt királyok s köztársasági kormányzó hatóságok is; a historiai időben pedig már minden kulturállamban az államhatalom monopoliuma a pénzverés (163. l.).

Ősrégi időkben, minthogy a férfierőket a háboru és vadászat foglalta le, igen nagy becsük volt a nőknek kivált olyan házakban, a melyek nem tarthattak rabszolgákat. Minél több felnőtt leánya vagy hajadon testvére volt valakinek, annál több munkás kézzel rendelkezett a nagykörü házi munkára. A leányt közeli rokonhoz még csak hozzáadták; de ha idegen jött megkérni, annak már árt szabtak érte, rendszerint baromban, ritkán valami másban. Bizonyára előfordult, hogy menyasszonyért barom helyett aranyékszert vagy valami nagyon hasznavehető fegyvert adtak; vagy egy özvegy férfi odaadta leányát a kérőnek cserébe az ő nőtestvéreért, a kit meg maga vett el. Olyan csereüzlet volt tehát ez, mint a minőt pusztán tárgyakkal folytattak. Értéket adtak értékért, akár

tárgyban, akár személyben. Athene Menteknek adta ki magát s úgy, mintha Kypros szigetére, Temesébe, vasat vinne rézért (cserekereskedés, Od. I, 180. s. kk.). Eurykleiát még fiatal leánykorában 20 ökörért vette Laertes s úgy megbecsülte a házában, mint gondos feleségét (Od. I, 429. s. kk.); az Iliásban 4 ökörre becsülnek egy ügyes rableányt. Ha csak lehetséges volt azonban, nagyon kellemes és dicsőséggel járó foglalkozásnak tekintették a nő elrablását feleségül (146. l.). A homerosi hősök városdúlás esetén egyéb kincsek között munkabíró nőket is elvisznek magukkal. Agamemnon *jényes váltságért* sem adja ki birtokából; többre becsüli még hitese feleségénél is, mert nem hitványabb annál sem szépség, sem termet, sem értelem, sem kézi munka dolgában (Il. I, 109. s. kk.). A kérőnek is árt szabtak a leányért, a kit feleségül akart venni (Od. VI, 159.); ha több kérő volt, annak adták, a ki többet ajánlott érte (Od. XXI, 161. s. k.). Alkinoosnak azonban annyira megtetszett Odysseus, hogy maga adna házat meg birtokot a leányával, ha elvenné (Od. VII, 312. s. kk.); Agamemnon szintén kész volt volna Achillesnek, ha megengesztelődnék, odaadni feleségül bármelyiket a három leánya közül minden ár nélkül, sőt még ő maga adna vele dús hozományt (Il. IX, 144. s. kk.). Az Odysseia néhány helye pedig ellenkezőleg mint valami közönséges szokás azt tünteti föl, hogy a leány visz hozományt magával férje házába (I, 277. II, 196.), s ha visszaküldték atyjához, vissza kellett téríteni a hozományát is (Od. II, 132. s. k.).

Nem új dolgok egyébként ezek; azért hoztam föl ezen jellemző adatokat, mert nincs sehol hivatkozás rájuk; pedig belőlük, valamint még az Ilias XXI, 30., 80. XXIII, 740—747. helyeiből, kivált pedig a hozományra nézve föltüntetett ellenmondásból a szerző, ha már úgysis foglalkozott a pénz eredetének s ezzel összefüggésben a hozománynak a kérdésével, nem megvetendő kiegészítést teremthetett volna érdekes és tanulságos fejtegetéseihez.

CSERÉP JÓZSEF dr.

A «GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉLETRAJZA».*)

«Széchenyi életfőrá vár s egyengetni kell útját... Ha valaki, bizonyára Széchenyi követelheti a magyar irodalomtól, hogy viraszszon emléke fölött s hordja az anyagot irodalmi szobrához.»

*) *Gróf Széchenyi István életrajza*. 1791—1860. Irta Zichy Antal. I. kötet 628 l., II. kötet 380 l. *Magyar Történelmi Életrajzok* 1896/97—1897/98. évfolyam.

E sorokkal végzi Gyulai Pál a Kecskeméthy Aurél könyvéről írott bírálatát. Azóta körülbelül harmincz év suhant át fejünk felett, s ez idő alatt sok történt e tekintetben is. Széchenyi munkáinak kiadását megkezdte Akadémiánk, szépirodalmi és politikai íróink különböző szempontokból igyekeztek hatását elemezni, Zichy Antal pedig írói pályájának második felét egészen ez irodalmi szobor anyagának összehordására áldozta. Jóformán egy negyed század munkájának eredményét foglalta össze abban a két kötetes életrajzban, a melyet a M. Történelmi Társulat adott ki. *) Sokan egyengették az utat, hogy ez életrajz végre megjelenessen; de a sok között maga Zichy tanulmányozta legbehatóbban s legvalódibb hazafias kegyelettel Széchenyi életadatait, hogy azokból az egész reform-korszak történetét összeállítsa. Ifjú éveinek lelkesedését kívánta a férfiú komoly munkájával megörökíteni épen akkor, midőn nemzetünk ezredévi fennállását ünnepelte. Mert nyilván úgy gondolkozott, hogy a nemzet ünnepéből az újkori Magyarország megalkotója joggal követelhet magának oroszlánrészt.

Zichyt nemcsak általánosságban vonzotta a tárgy, nemcsak a Széchenyi iránt való kegyeletének akart maradandó emléket emelni, hanem fiatalkori eszményképének egyéni és államférfiúi vonásait is lerajzolni úgy, a mint emlékezetéből s a felkutatott adatokból azokat képzeletében kialakítá. Híven megőrizte lelkében azt a hatást, a melyet Széchenyi pályája a törekvő ifjúságra tett a harminczas, negyvenes években, s tanúja lévén hazánk megújódásának, a régi feudális és demokratikus alkotmány közti küzdelemnek, joggal hihette, hogy e küzdelem vezérének életét jobban megértetheti, mint a ki csak írott adatokra van utalva.

Mint az 1843/4-ki országgyűlésen Szentkirályi Móricz pestvármegyei követ patvaristája, többször látta Széchenyt az országgyűlésen, a hol Zichyvel rendszeres képzettségben kevés hasonló korú ifjú mérkőzhetett még az akkori nagy időkben is. Aztán mint mosonmegyei aljegyző s még inkább mint az első népképviselési országgyűlés tagja maga is részt vett a nagy küzdelemben, a mely oly mélyen vésődött emlékezetébe. Széchenyi lelke elborult az egyre tornyosuló fellegek látára, de a nyomában harczó ifjabb nemzedék emberül megállta helyét. Alig volt most már néhány képviselő az országgyűlésen, a ki a kiegyenlítést lehetőknek tartotta, a ki tehát Széchenyi politikai eszméihez a legvégsőig ragaszkodott. A kard élétől függött Magyarország sorsa, és a békés kiegyezésen csak kevesen munkáltak. E kevesek közé tartozott a huszonöt éves Zichy Antal, a ki a Jókai-féle *Esti Lapok*ba nem egy vezércikket írt, hogy a végső szakadástól óvja nemzetünket. Azonban az

*) A M. Tört. Társulat ezredévi kiadványakép jelent meg ez életrajz.

elkeseredés hevében ki hallgatott volna az önmérséklet szavaira, midőn a nemzet nagy része az elszánt küzdelemre edzette erejét? . . .

Az önkényuralom korszakában Zichy Antal is visszavonult családi birtokaira, s élete a gazdálkodás és írói foglalkozás között oszlott meg. Történelmi és politikai tanulmányokba temetkezett s családi szerencsétlenségeire is költői álmódósaiban s philosophiai elmélkedéseiben keresett vigaszt. Kezébe vette Horatius műveit, hisz annyi fájó emlék újult fel lelkében, s a nagy vihar utáni komor csendesség hangulata új táplálékot nyert a híres római költő ódáiból és satiráiból. Szemlélődő lelke az angol forradalom felé fordult, mintha egy távoleső nép erőszakos átalakulásában keresett volna hasonlatot a mi feldúlt közállapotunkhoz. Majd a nyugati irodalom remekeit tanulmányozta, hogy új eszmék és hatások segítségével erősítse magát a megújuló hazafias munkára. A classica és újkori műveltség ritka összhangba olvadt lelkében, s a művészi szép cultusa a honfi munkavágyával párosult. Az 1848-ki korszak előtti eszményi törekvéseit megőrizte a későbbi realis életben is, valamint egyéni meggyőződését közpályáján. A merev pártpolitika sem fosztotta meg eszményi felfogásától, s a hazára hasznost szívesen fogadta, bármely pártról ajánlották is. Mintha e tekintetben is Széchenyi politikája lebegett volna folyvást előtte, s mintha a nagy reformátor eszméinek győzedelmében való hite lelkesítette volna. Irodalmi és politikai tevékenységének alapgondolata is a Széchenyi tanítványára vall benne. A nemzet haladására, a közszellem gazdagítására törekedett. S bár élénk munkásságot fejtett ki a főváros közoktatásügyének rendezésében és mint politikus is figyelemmel kísérte az eseményeket, s maga is többször vitt tevékeny szerepet, mert a magyar műveltség és humanismus ügye nőtt legszorosabban szívéhez: mind e mellett örömmel fogadta az Akadémia megbízását a Széchenyi műveinek, naplójegyzeteinek kiadására és szívesen megvált másnemű munkásságától, hogy életének hátralevő részét egészen a reform-korszak és Széchenyi pályája földerítésének áldozza.

Így keletkezett Széchenyi István gróf életrajza, Zichy Antal történeti s politikai tanulmányainak legmaradandóbb emléke.

Kérdés: mikép fogta fel az életrajzíró feladatát?

Úgy tetszik, a ki az adatok bőségével rendelkezik, a ki hősenek jellemét nemcsak nagy vonásokban, de a leg részletebben is ismeri, a ki hősenek élete folyamát szinte napról-napra képes kísérni: művében ez adatok pontos és tanulságos csoportosítását tartja legfő feladatának s inkább az olvasóra bízta, hogy az maga alkossa meg a hős jellemét, semmint ő rajzolja le aprólékos vonásokkal. Ha az életrajzíró az adatokat festői elevelességgel tudja összerakni, úgy, hogy az olvasó valóban maga elé állíthatja az illető hős egyéni és államférfiúi vagy írói alakját; ha az.

életrajzíró bevezet bennünket hősének lelki világába, az eszmék és gondolatok fogamzásának és megtestesülésének forrongó műhelyébe s itt rábízza az olvasóra, hogy ön maga vonja le a következményt: célját érte. Ezzel nem azt mondjuk, hogy az életrajznak ez a legművészbib formája; de azt gondoljuk, hogy az életrajznak főntebb körvonalozott formája is jogosult, s írója cél tudatos és nem kevésbbé hasznos munkát végez. Ez az olvasó lelkét nem kevésbbé leköti, mint amaz, sőt öngondolkodásra is serkenti; míg amaz nagyobb írói tehetséget, több jellemző — összerakó és elemző — erőt kíván.

Zichy Antal az életrajznak a főntebb érintett formáját választotta s így akarta Széchenyi alakját a kor széles hátterében a nemzet elé állítani. Talán azért is tette ezt, mert úgy vélte, hogy Kemény Zsigmond kitűnő tanulmányában már megrajzolta a nagy reformator jellemét művészi ecsetével, a melylyel versenyre kelni az ő tehetségét meghaladta volna. De a maga felfogása szerint Széchenyi életét valóban hű vonásokkal örökítette meg s oly részletes és sok tekintetben új adatokkal, a melyeket csak oly huzamos búvárkodás után hozhatott fölszínre, mint a mily régóta ő tanulmányozta tárgyát s a mily élénken vissza tudta idézni ifjúkori emlékeit, a melyeket az érett kor történetphilosophiai elmélkedéseivel igazolt. Műízlése s tárgyilagos igazságszeretete megőrizték őt az életrajzírók fenyegető örvényektől: a pusztá dicsőítéstől s a gancsokodástól. Mindenek fölött *megértetni* ügyekezett hősét. Azért kellett a reform-korszak közállapotának széles hátterébe állítani őt s azért kellett hazánk újkori történetének egy negyedszázadát egészen felölelni, máskülönben nagyon kockáztatott lett volna a mű tervezete. De itt is megtalálta a kellő határokat, a melyek bőséges adatainak felhordásában korlátozták. A közállapotok rajza mindenütt arra szolgál, hogy annál jobban kiemelkedjék hősének alakja, a mely soha sem halványul el, mint a messzeeső tárgyak az esti szürkületben. Széchenyi mint cselekvő, alkotó, elmélkedő, bíráló, a forrongó szenvedélyekkel küzdő, lelkesülő és aggódó, bízó és szennvedő ember és államférfiú mindig az előtérben áll, a kinek fejlődését a benne szunnyadó nagy lelkierők kifejtése s a korszellem hatása egyaránt magyarázzák.

Látjuk a serdülő gyermeket a derék Liebenberg (Lunkányi) János kezei alatt növekedni, még pedig igazi magyar szellemben. Tizenkét éves korában eldicsekszik, hogy a rajzot a nagy Révai Miklóstól tanulja, a kinek izgató tevékenysége nem maradhatott hatás nélkül az élénk eszű gyermekekre. Látjuk, a mint az apa áldozókészsége, hazafisága megragadja őt, hogy «példáját valaha kövesse s édes hazájának boldogságát, a meny nyire tőle kitelhet, előremozdítsa». «Vajjon — méltán kérdi az életrajzíró — az ily benyomások közt növekvő mágns gyermeknek, ki dadogva is a haza szent nevét emlegeti, érzi, hogy ez irányban tartozásai vannak,

s hogy méltó fia atyjának csak úgy lehet, ha ezeket leróni igyekezik, — volt-e szüksége később a megtérés, a magába szállás komoly perceire, vagy szigorú megpróbáltatások intelmeire, hogy azzá legyen, a mi lett?!»

Zichy nem mondja meg egyenesen, de adataival világossá teszi, hogy a mit később nagyrészt Széchenyi irataiból kombináltak úgy nevezett hiányos nevelésére: mind az merő valótlan-ság. Csak a kor általános szellemére, a régi állapottal való elégtelenségre szabad mind abból következtetnünk, a mit Széchenyi ifjúkori neveltetéséről önmaga mond. Hogy nevelése félbeszakadt: annak nem a szülői ház, hanem a monarchiát alapjában megrázó napoleoni vihar volt okozója.

Innentől kezdve az élet iskolájában nevelődik, de azon az alapon, a melyet a szülői háznál oly gondosan rakott. A vallásos érzéssel párosult kötelességtudatot vitte magával az ifjú gróf a harctérre, hogy veleszületett nagy elmebeli tehetségeinek s bátor szívének legott bizonyosságát adja, midőn a nádor hadosztálya és a Meskó tábornok hadteste egyesülését kelle végrehajtania 1809-ben. Széchenyi mint futár egy lélekvesztővel éjnek évadján evezett át a Dunán, a melynek mindkét partját ellenséges csapat szállotta meg. Értesítette Meskó hadtestét, a mely aztán az ellenség háta megett szerencsésen visszavonult s egyesült Chasteler altábornagy csapatával. Merész szerepéről azonban sohasem tett Széchenyi említést, mivel azt tisztán bátorságának tulajdonítá, erről pedig az volt véleménye, hogy «a bátorság olyan veleszületett tulajdona az embernek, mint a bőre, melytől élve meg nem válhat».

Ennek a bátorságnak még hatásosabb tanúbizonyságát adá a lipcei csatában, mit csak legújában tudunk méltányolni. A szövetséges seregek első támadása nem sikerült s két nap múlva újabb támadásra készültek. Széchenyi, mint a Mehrfeld dzsidás ezred kapitánya, Schwarzenberg herczeg főhadiszállására parancsértisztül volt beosztva. Az első támadás utáni napon (okt. 17.) a fővezér arra a meggyőződésre jutott, hogy újabb támadást csak a szövetségeseknek együttes erejével lehet némi reménynyel intézni Napoleon ellen; ámde az idő rövidsége miatt fölötte gyorsan kellett Blücher porosz tábornokot értesíteni. Széchenyi bizván jó lovában, átvágtatott a francia előőrsök vonalain és szerencsésen eljutott Blücherhez, a kinek kívánságára onnan a svéd trónörökös-höz futtatott s rávette őt a két császár és a porosz király nevében, hogy Lipcse felé induljon. Éjjelre már visszaért Széchenyi veszedelmes, de fontos útból, s kevés idő múlva az ágyúk dörgése bizonyította Schwarzenberg herczeg előtt, hogy Széchenyi emberül járt el küldetésében. Így nyerték meg a szövetségesek a «népek csatáját», s e fontos szolgálatáért neveztetett ki Széchenyi még a csata napján első osztályú százados-sá. Másfél hónap múlva még egy nehéz feladatot bízta rá. A francia «szökevény» tábornokok visszatartására, illetőleg elfogatására

küldetett ki. Széchenyinek sikerült a védtelen útvonal elzárása a svájciak segítségével, a miért joggal számíthatott újabb kitüntetésre, hogy «most már mint órnagy fog a czeni kastélyba bevonulni». E remény azonban nem teljesült, pedig a szövetségeseknek Párisba vonulása alkalomával is fontos szolgálatokat tett, mint futár újra élete kockáztatásával tudósítván a különböző hadseregeket egymás tervéről és hadmozdulatairól. Nem kevésbé hőiesen küzdött Tolentinónál 1815. máj. 1-jén Murat ellen, midőn az ő lelki ébersége és leleménye döntötte el az ütközetet, miről Stahremberg gróf hivatalos nyilatkozata tanúskodik.

A nagy hadjárat befejezésével meglátogatja szüleit, de még nincs maradása otthon. Visszatér Olaszországba s úti élményeit naplójegyzeteiben örökíti meg. Az élet viszontagságos iskolájában töltvén el hat évet, gondos tapasztalatai nyomán arra a meggyőződésre jut, hogy külföldi utazásait nemzete hasznára kell fordítania. «A mely országban utazott — írja Zichy — annak a nyelvét, irodalmát tanulmányozta.» Így ismerte meg egymásután a német, olasz, francia és angol nyelvet, irodalmat, művészetet, szóval az egész nemzeti életet s így tette gyümölcsözővé ismereteit hazájára nézve. Külföldi útjai szerelmi kalandokkal, irodalmi s művészeti hatásokkal gazdagították a minden iránt roppant fogékony lelkét s egyszersmind érlelték a reformator eszméit, a melyek ekkor már forrongásba jutottak, miről úti jegyzetei kétségtelen bizonyosságul szolgálnak. Smyrnában szemrehányást tesz magának, hogy az európai országokat már mind bejárta s még saját hazáját nem ismeri; fogadást is tesz, hogy most már ebbeli hiányait pótolja, mert «hű szolgája» akar lenni hazájának és királyának.

Utazásainak rendkívüli hatása mellett a szerelmi szenvedély tüze is fellobog szívében. Hisz épen feldúlt kedélyének háborgásaira keresett csillapító irt külföldi «kóborlásaiban.» Sógornőjének nővérét, Meade Selinát, óhajta szerelmével boldogítani, de e viszony boldogtalan véget ért reá nézve. Nem volt szerencsés a Liechtenstein Henriette hercegnő iránti szerelmében sem; s midőn csalódásai amúgy is lesujtották, apja halála csak fokozta komorságát, a melyből nemes becsvágya kezdte kiemelni.

Bámulatos sokat és sokfélét tanult, hogy félbenmaradt iskoláztatása hiányait pótolja, és hazánk különböző vidékeit igyekezett tapasztalatból megismerni. Irányt még nem választ, de feltörekvő lelke előtt már ott lebeg a köznapi emberek sorából való kiemelkedés gondolata. Elmékedései az egyén sorsa és a nemzet ügye közötti küzdelem nagy kérdéseivel foglalkoznak, a nemzeti nevelésre és más reformokra is kiterjeszkednek. A közre, az egyetemes nemzetre hatás vágya égeti keblét, midőn híres katona, örökös utazó, majd csendes családi otthon építője, az alkotmányos párt vezére, költő, stb. szeretne lenni, hogy tehetségeit

kifejtse s a nagy tömegből kitűnjék. Sejtelve meg-megvillan, s tettvágya egyre erősödik. S minél jobban megismeri a magyart, minél behatóbban szemléli országunkat: annál búsabb színben látja jövőnket. «Szegény elsüllyedt ország — írja Debreczenbe menet — mily kevés műveltség, mily kevés természetes tehetség és erő! Pedig egy kell a kettő közül: vagy velő, vagy váll.» Midőn erdélyi útjában Wesselényi báróval megismerkedik: komor kilátásai enyhülnei kezdenek. «Mily gyönyörű pillanatokat töltünk egymással — írta később e találkozásról Széchenyi — mikor tele a legkínosabb epedéssel fel-feltűnék néha előttünk egy reménysugár, hogy tán még sem fognánk egyedül mi magyarok lenni a civilizatio számúzóttjai.» A Francia- és Angolországban együtt tett út alatt a két nagy elme hány életrevaló eszmét pendíthetett meg, mennyivel közelebb jutott Széchenyi ahhoz a gondolathoz, hogy kilépjen a tettek mezejére. Örökös tépelődésben gyötrődő lelke hogyan találhatott volna nyugalmat? Megvillan benne az a gondolat, hogy hazánk alkotmányos jogait vagy röpiratban, vagy a kormányhoz benyújtandó emlékiratban mutatja ki. Erre a nyílt alkotmánysértés is ösztönözte. Egerszersmind közgazdasági eszméi is határozottabb irányt vesznek. A rég idő óta tartó forrongás 1824-ben kezdi nagy elhatározását tisztább körvonalakban kiemelni. Ekkor ismerkedett meg későbbi nevével is, a ki életének «magas idealismustól áthatott irányt adott.» Újabb külföldi útjában, midőn a Canal du Midi szemléli, már azzal a szép álommal foglalkozik, hogy ő is valami nagyszerűt kezdjen itthon. A selyemtermelésről ekkor szerzett tapasztalatait is értékesíteni szeretné.

Ime Széchenyi ifjú éveinek lehető rövidre vont rajza. Így érthetjük nyilvános pályájának kiinduláspontját. Mind ez adatok eddig részint homályban voltak, részint eltorzítva jutottak nyilvánosságra. Zichy művének épen e részére volt legnagyobb szükségünk, hogy tisztán álljon előttünk a nagy agitator ifjúkori pályája. Élvezetünket nem zavarja meg az életrajzíró részletessége, sokszor mellékes dolgokra való figyelme. A továbbiakkal mindenütt megtalálja a szoros kapcsolatot s utal is erre határozottan, mint a ki előtt teljesen tisztában van Széchenyinek egész pályája. Zichy huzamos ideig foglalkozván tárgyával: biztos kézzel rajzol, s megállapodott ítélete nem szorúl arra, hogy közben egy-egy lélektani rejtély zárait feszegesse. Művének szerkezete eddig szilárd. Innentől fogva a naplók vezetésére bízza magát, de gazdagon ontja másnemű adatait is és épen ezért kissé lazul a mű egységes szerkezete, a mi ellen azonban jogos gáncsot nem emelhetni már csak a közvetlenség miatt is, a mely-lyel kevés életírónk dicsekedhetik.

Széchenyi nyilvános pályája az 1825-iki országgyűléssel kezdődik. Okt. 12-ikén felszólal a főrendiházban *magyarul*, a mi már magában is fontos újítás volt. A többi köztudomású.

Zichy innentől kezdve gazdag korrajzot ír, a melynek közepén látjuk Széchenyit, a kész államférfiút, a kinek eszméi nyomán megmozdúl az egész nemzet, s rövid néhány év múlva épen olyan átalakuláson megy keresztül, mint ennek megindítója, Széchenyi, a lipcei csatától 1825-ig.

E korrajz oklevélbeli adatait nagyon elevenné teszik az író közvetlen benyomásai, az akkori idők szellemének finom felfogása és bizonyos — mellékesnek látszó, de jellemző — részleteknek Széchenyi életadataival való ügyes vegyítése.

Csak egy nagyobb hiányát vesszük észre. Zichy nem fejtegeti az előzményeket, a melyek nélkül Széchenyi politikai reformjai aligha találtak volna termékeny talajra nemzetünknel; nem hozza összefüggésbe az irodalmi nagy reformmal, a mely elkészítette Széchenyi útját s lehetővé tette, hogy a magyarság fogékony lélekkel fogadta az új politikai és társadalmi eszméket, a melyeket a conservatívek csak ideig-óráig gáncsoltak, a nagyobb rész hamarosan meghódolt az újításoknak. Mert az bizonyos, hogy Széchenyi hatását nem fejtí meg eszméinek sem újsága, sem hirdetésök módja. Az utóbbi negyedszázad fokozatos fejlődése teszi csak érthetőkké.

De annál szélesebb alapon rajzolja az 1825-ki országgyűléstől kezdve hazánk politikai és közgazdasági állapotát, a hol, Széchenyi nyomai mindenütt fölismerhetők. Az átalakulás folyamatát lépésről-lépésre kíséri a demokrácia megerősödéseig, midőn Széchenyit meghaladják saját eszméinek gazdag hajtásai, s midőn a »titánok harcza» is kiütni készül.

Nem követhetjük tovább az életrajzíró elbeszélésében, pedig sok homályos pont válik előttünk érthetővé s világossá a mű további részeiben; de az olvasó — úgy véljük — az eddigiekből is fogalmat szerzett magának, milyen becsűnek tartsa e művet. Mi, a kik a boldogult író közelebről ismertük, e művet az ő tudományos munkássága legjellemzőbb eredményének tartjuk. Zichy Antal politikai és írói felfogása kiválóan e művében nyilatkozik. Hazafias kegyelettel tárgyalni nemzetünk korszakalkotó vezérének pályáját, de megőrizni az igazság tárgyilagos szeretetét és őszinteségét; feltüntetni a nagy reformátor sajátos eszméinek hatását, de el nem hallgatni a nyomában támadó újabb nemzedék küzdelmeinek sikereit sem: ez volt célja s ezt el is érte. Elbeszélésének, fejtegetéseinek hangja is az egyén nemes egyszerűségére vall. Akár új adatot hoz fel, akár tarthatatlan véleményt czáfol: sohasem esik ki nyugodt hangjából, a melyben nincs semmi hatásvadászat, semmi csillogó, de nincs semmi nagyzás sem, mint nem egy életrajzban tapasztalható. Azonban szerény, de szeretetreméltó egyénisége minden lapján észre vehető. Ő maga kevesebbet tartott egész működéséről a valónál:

Magamról jól tudom, mi engem illet,
Bármily tudós cím, hogy reám nem illet —

mondá a nagyzásról írott satirájában. E mű egymaga is elég czáfolat ez ellen.

Dr. VÁCZY JÁNOS.

SYLVESTER NYELVTANA.

(Vége.)

A *genus* tárgyalásánál nem tudta Sylvester magát kellően függetleníteni a latin grammatikától; nem áll ugyan annyira annak hatása alatt, mint a hogy Jancsó gondolja, s nem veszi át teljesen Priscianus *genus*-szabályait, mint a hogy Jancsó ezt látni véli,¹⁾ hiszen nem különböztet meg a magyarban is öt *genust*, mint a latinban, de hogy a magyar nyelvnek a *genushoz* semmi köze, azt még nem vette észre. Priscianus a *genus*-külöbségek kiinduló pontjául a kétféle természeti nemet említi: «*Genera nominum principalia sunt duo, quæ sola novit ratio naturæ, masculinum et fœmininum.*»²⁾ S ezt a két természeti *genust* Sylvester a magyar nyelvben is véli feltalálni: «*Porro ut apud hebræos, duo tantum sunt genera præcipua, ita et apud nos, masculinum et fœmininum, quæ interdum per hasce articulas: him, nőstín, eme etc. eloquimur*» (*C. Gr.* 14.). Így tehát nem is akart minden magyar főnevet valamelyik *genus* alá sorozni, s a *genus*-külöbségeket csak az élő tények nevinél látta érvényesülni. Így Sylvester nem közeledett annyira a helyes felfogáshoz, mint Komáromi (*l. Cap. VI. — Corp. Gram.* 358.), vagy Pereszlényi (*Gram. P. II. Cap. III. — Corp. Gram.* 411.), kik a magyarban *genus*-külöbségeket egyáltalában nem ismernek, de nem állott annyira a latin grammatika hatása alatt, mint Molnár, a ki nemcsak *masculinum*-ot és *fœmininum*-ot említ, hanem még *commune genust* is ráerőszakol a magyar nyelvre (*l. Gramm. Cap. VII. — Corp. Gram.* 130.).

A *nomennel* kapcsolatban tárgyal Sylvester oly beszédrészt is, mely a latin nyelvben nem szerepel, t. i. az *articulus*-t. Első sorban Melanchthonnal polemizál, s kimutatja vele szemben (*l. Gram. græca. B. 5.*), hogy nemcsak a görög és német nyelvnek van *articulusa*, hanem a magyarnak is: az. Észreveszi, hogy ez nem teljesen oly *articulus*, mint a görög és német, melyekről Melanchthon is kiemeli: «*Nominum casus ac genera internoscant*» és rámutat a különbségre, a mennyiben a magyar *articulus*

¹⁾ *l. m.* 32. 1.

²⁾ *Prisc. i. m. Lib. V. 117. 1.*

sem a genust, sem a casust nem jelöli meg. Az articulus kapcsolatát a mutató névmással nem keresi, csak ragozhatatlanságát emeli ki különbség gyanánt: «Articulus est in nostro sermone *az*, omnium generum et numerorum, quæ inflecti nescit, nam quæ inflectitur, pronomen est» (C. Gr. 27. l.). Hogy a magyar *az* szócskát a göröggel és némettel szemben kifejtett különbségek daczára is articulusnak kell tartani, azt nem akarja behatóbban fejtegetni, s egy biblia szöveg lefordításával bemutatja, hogy a magyar nyelv mindig ugyanazokon a helyeken alkalmazza az *az* particulát, mikor a görög az articulust, s hogy máskülömben a magyar articulus is oly functiót teljesít, mint a görög: «Magnam orationi addat maiestatem, tum splendorem, si quis illa recte utatur.» Sylvester, ki a német nyelvet még nem ismerte, csak az *az* articulusról szól, Molnár pedig, kinek grammatikáján több tekintetben is a német nyelv hatása érezhető, tovább megy: «Articuli hungarici sunt duo: *az*, *ez* et particula numeri prima: *egy*» (I. Cap. IV. — Corp. Gramm. 126. l.).

Meglepő önállóságot tanusít Sylvester a magyar declinatio tárgyalásában: a latin öt declinatio felsorolása után azt mondja: «Noster sermo unam novit tantum declinationem» (C. Gr. 30. l.). Nem igyekszik erőnek erejével több declinatiót megkülönböztetni, mint Molnár, ki, miután más kiinduló pontot nem találhatott, a dativus szerint *nac* és *nec* osztályt és ezeken belül alosztályokat alkot (C. Gr. I. C. XI—XIV. Corp. Gramm. 134—164.). De azt, hogy a latin casusokat nem lehet a magyar ragozással azonosítani, Sylvester még nem veszi észre: ő a magyarban is csak hat casust említ, s nem veszi észre, hogy más ragok is, melyeket a praepositioók alá sorol (C. Gr. 78.), csak olyan természetűek, mint a dativusi *-nak*, vagy az ablativusi *-tól*. Molnár Albert ebben a tekintetben már tovább megy: legalább észreveszi a latin casusok elégtelenségét a magyar ragozásra és felvesz egy hetediket, a *mutativust*, s nem veszi fel ugyan a paradigmák declinációjába, de jegyzetben megemlíti az *adverbialist*, vagy *assimilativust* (*-ül -ül*) is, sőt érzi már a többi ragnak is azt a jogosultságát, hogy ezekhez csatlakozhatnak. (I. id. m. Cap. X. 1—3. Corp. Gram. 134. 135.) Komáromi Molnárnál csak annyiban megy tovább, hogy a *traductivus* vagy *mutativus* (*-vá -vé*) mellé még a *coniunctivust* (*-stül*) is felveszi a paradigma declinációjában; a többi ragról ő is csak mellékesen emlékezik meg, mint Molnár Albert (I. H. J. Lib. II. Cap. VII. 12. p. — Corp. Gram. 357.). A genitivusi *-ét* Sylvester is, mint régiebb utódainak mindegyike, ragnak veszi. Abban is valamennyien állanak a latin grammatika hatása alatt, hogy a többesszámi *-k-t* nem képzőnek, hanem ragnak tekintik.

A *prónomen*-ről szóló fejezetben Sylvester nagyrészt a magyar névmással foglalkozik. Mint valamennyi nyelvészünk, úgy ő is a pronomínákat két csoportba osztja: *affixa* és *separata*, az első alatt a személyes

névmásokat értve. Régi nyelvészeinket nem annyira az vezette az affixáknak a pronominákhöz való felvételére, mintha a birtokos ragok és személyes névmások között a kapcsolatot felismerték volna, mint inkább az, hogy a latin pronomen possessivum megfelelőit minden áron a pronomináknál vélték tárgyalandóknak. De éppen ebben a tekintetben találunk Sylvesternél oly jelenséget, melylyel utódait messze túlszárnyalta: míg például Komáromi (*H. J. Lib. I. S. II. C. 1. — Corp. Gram. 336. l.*) és Pereszlénny (Gramm. II. C. I. Corp. Gramm. 435.) csakis a birtokos személyragokat sorolják ide, addig Sylvester ezeken kívül még az igei személyragokat is felveszi és pedig nem csak a tárgyi, hanem az alanyi ragozásait is. Ez valószínűvé teszi, hogy Sylvester látott valami kapcsolatot a személyes és a birtokos névmás és az igei személyragok között; ezen kapcsolat észrevezésére pedig őt is, mint később Révait is (*Elab. Gramm. I. 40.*) a héber nyelv figyelmeztethette. Sylvester az affixákhoz egészen indokolatlanul felveszi a mutativus *-vā -vē* ragot is.

Az igitanban is sokat foglalkozik a magyar nyelvvel: a latin coniugatiók osztályozása után kísérletet tesz a magyar igeragozás osztályozására: az indic. præter. perf. sng. 3. személyét kiinduló pontúl véve a magyarban is négy osztályt különböztet meg: az első az említett alakban *ā*-(rectum)-ra végződik: *paranczolā*, a második pedig *a*-(obliquum)-ra: *paranczola*, a harmadik *ē*-re, a negyedik pedig rövid *e*-re. Hogy miért veszi ezt az alakot kiindulópontúl, azt maga nem indokolja; Jancsó Benedek szerint Sylvester erre az ösztönt Melanchthontól vette: «feltűnő, — azt mondja Jancsó — hogy Erdősi az elbeszélő multat veszi alapúl, midőn az igejelleget akarja megállapítani . . . A latin nyelv nem adott erre ösztönt; legvalószínűbb az, hogy az első ösztönt a görög nyelvből vette . . .; nagyon jól ismerte Melanchthon nyelvtanát etc.»*) Jancsó ezen feltevésének alapja nagyon ingadozó: az igaz, hogy a görög igeörzs az erős aoristosban mutatkozik legtisztábban, de Sylvesternek ez nem adott ösztönt, hiszen ő nem is keresi a tiszta igeötvet, s még kevésbé adhattott Melanchthon erre ösztönt, mert Melanchthon, mikor a görög igéknek hat coniugatióját megkülönbözteti, nem is indul ki az aoristosból, hanem az első személy ragja szerint három osztályt és ezek mindegyikén belül ismét két-két alosztályt különböztet meg, s ezen megkülönböztetésnél az aoristot csak annyira veszi tekintetbe, mint a futurumot vagy más igealakot (l. i. m. H. De verbo.). Sylvester ezen osztályozása egyszerűen abban gyökeredzik, hogy a latin grammatikához hasonlóan több osztályt akart megkülönböztetni, s miután a præsensből nem indulhatott ki, ha csak nem akart volna annyi coniugatiót megkülönböztetni, mint a hány hang van, úgy egyszerűen más időalakot kerestett s a præteritumot találta leg-

*) l. i. m. 50. l.

alkalmasabbnak arra, hogy a magyarban is négy osztályt alkothasson ; hogy mennyire járt helyes úton, azt felesleges volna fejtegetni, hiszen maga is kénytelen volt figyelmeztetni arra, hogy így ugyanaz az ige az egyik osztályból, a szerint, a mint határozott vagy határozatlan tárgyra vonatkozik, átmehet a másikba: «Huic orationi, si particulam *azt* addideris, primum facies coniugationem : *azt mondā*. Contra si aliam addideris, nempe hanc *úg*, extrema verbi erit *a obliquum*, non *rectum* : *úg monda*» (I. *Corp Gramm.* 56. l.).

Mint a coniugatio egy külön ágát emeli ki a műveltető alakot, mely szerinte a héber *hi-fil*-coniugationának felel meg.

A magyar tárgyas ragozással sokat bajlódik, különösen a második személyi tárgyra vonatkozó alakkal, melyet sehogysem tud elhelyezni. Maga is érzi, hogy nyelvtanának ezen része nagyon zavaros, s ezért mindenféle módon törekszik némi világosságra, illetőleg áttekinthetőségre: az előbbi osztályozást mellőzve egy másikat kísérel meg, de nem valamely alak véghangzói szerint, hanem a jelentés szerint csoportosítja a coniugatiókat: négy osztályt vesz fel: az elsőt alkotják az ige *absolut* formái, melyek alatt a magyar tárgyatlan alakokat érti ; a második osztály a *transitiv* formák : s itt tisztán a magyar tárgyas alakokkal foglalkozik ; ezt az osztályt két alosztályra osztja, az elsőbe a második személyi tárgyas alakokat, a másodikba pedig a harmadik személyű tárgyas ragozást sorozza, amazt a *verborum transitivæ formæ cum affixis*, emezt pedig az *orodo transitorum cum affixis pronominibus* névvel látja el ; a harmadik osztály a *passiv* igealakok, a negyedik pedig a *verborum defectivorum* osztálya. De itt tényleg megesett Sylvesteren az, a mit Jancsó más esetekben indokolatlanul szemére vet: itt tényleg összezavarta a magyar és latin coniugatiókat, illetőleg nem választotta el kellően a magyar igeragozást a latintól: míg az első két osztály megkülönböztetésében tisztán a magyar nyelv alakjai vezetnek, addig a két utóbbinak különvétele csakis a latin nyelv szempontjából érvényes ; ezt maga is érezte, hiszen ki is emeli, hogy a *passivum* a magyarban nem külön ragozási forma: «Passiva in nostro sermone formantur a verbis transitivis secundi ordinis litera : *t* et syllaba *te*. Advertat etiam puer non esse in *passivorum verborum* inflexione varietatem, quæ erat in *activorum coniugationibus*. Est enim *passivorum* inflexio uniformis.» Tehát érezte, hogy a magyar *passivum* képzés és nem ragozás, és mégis külön ragozásnak veszi, csak azért, mert a latinban valóban külön ragozás. A negyedik osztály az *ordo defectivorum*: itt felveszi a *lesz* ige ragozását, de nem fejtegeti ennek rendhagyó alakjait és defectiv voltát, hanem a latin *esse* igét ; a *volo* = *akarok* is csak a latin nyelvre tartozhatik.

Jancsó Benedek szerint Sylvester nem volt tisztában a magyar tárgyas ragozással: mikor Sylvesternak a pronoménról szóló fejezetét.

tárgyalja és az ott felvett személyragokra kiterjeszkedik, többek közt ezt is mondja: «Érdekes az, hogy Erdősi az egyes számban a tárgyas alakot, a többes számban pedig a tárgyatlant hozza fel. Ebből az látszik, hogy ő nincs tisztában a két alak különbségével.»*) Ismételten olvastam az illető fejezetet, de azt a helyet, a mire Jancsó ezen állítása vonatkozhatnék, eredménytelenül kerestem; azt észrevettem, hogy Sylvester erre a fejezetre nem fordított kellő gondot, s hogy a többes számi ragokat nem tárgyalja ott, a hol azokat várjuk, de nem feledkezik meg róluk teljesen: ott vannak a *Corp. Gram.*-féle kiadás 46. lapján, — igaz — nem teljes számban. A következtetés, melyet Jancsó ebből a tévedéséből von, teljesen indokolatlan, hiszen épen az igeragozás tárgyalása mutatja, hogy Sylvester a magyar tárgyas ragozással igenis tisztában volt, már a mennyire az akkori nyelvtudomány (!) színvonalán tisztában lehetett; a baj csak az, hogy Sylvester nem tudta a tárgyas alakokat az igeragozás körében kellően elhelyezni, s hogy a magyar igeragozást a latinnal összekeverte. Sylvester utódai is az igeragozás tárgyalásában nagyon állanak a latin grammatika hatása alatt, de Szenczi Molnár Albert már kellően elhelyezi a tárgyas alakokat, a mennyiben a tárgyas ragozást mint a transitív igék egy külön osztályát tárgyalja.

Az *adverbium* és *participium* tárgyalásánál csak a magyar *penig* adverbiumról és az *és* kötőszókról emlékezik meg; a *præpositiók* tárgyalásánál már bővebben szól a megfelelő magyar nyelvi jelenségről: magyar *præpositióknak* tekinti az igekötőket. Hogy miért tekinti ezeket *præpositióknak*, azt nem indokolja, úgylátszik csak azért, mert a szó elé járúlnak s a latinban az igekötők és *præpositiók* között szorosabb kapcsolatot látott; de míg a latin igekötőket az igével mindig összeírja, addig a magyarban azt követeli, hogy az igekötő mindig külön irassék. Hogy jelentés tekintetében a latin *præpositióknak* a magyarban névragok felelnek meg, azt kiemeli, s ezért a ragokat *postpositióknak* nevezi.

Ezek Sylvester grammatikájában azok a pontok, melyekben a magyar nyelvi jelenségeket — a latinnal párhuzamosan — némileg rendszeresen igyekszik tárgyalni. A tárgyalás mindenesetre nagyon hiányos és kezdetleges: némely pontban érezni a latin grammatika nyűgét s a genialis önállóság, mely több helyen mutatkozik, más helyeken teljesen hiányzik. De ezekben a fejezetekben még nem mutatkozik a valódi Sylvester nyelvész tehettségével s költői lelkével, melyet Kazinczy ebben a grammatikában nyilvánulni látott. Sylvester legerősebb oldalát azok a kitérések képezik, melyekben egyes nézetek ellen polemizál, vagy mások mellett állást foglal, újítási kísérleteket tesz, vagy egyes nyelvek hasonló és eltérő jelenségeit összeveti.

*) i. m. 45. l.

Sylvester első összehasonlító nyelvészünk, már abban az értelemben, mely a XVI. század ismereteinek megfelel: az ismert nyelvek közötti hasonlóságok és eltérések feltüntetésére nagy súlyt fektet: hasonló jelenségeket mindig a héberben emel ki, a latinnal szemben pedig mindig az eltérésekre figyelmeztet; az utóbbiban nem csak alaktani jelenségekre terjeszkedik ki, hanem néhány mondattanira is. Így a *nomen* tárgyalásánál figyelmeztet arra, hogy a magyar nyelvszokás egészen másképen bánik a *numerussal*, mint a latin: «*Hic animadvertat puer patrii nostri sermonis phrasim esse, ut nominibus pluralis numeri utantur interdum æqua ac singularibus, tum scilicet, cum nominibus numeralibus aut per se multitudinem significantibus nomina addantur pluralis numeri.*» Míg Molnár a többes jelző számnév mellett úgy az egyes, mint a többesszámú jelzett szót egyformán jogosultnak tartja s idegenszerűségek ellen nem küzd, és míg Geleji Katona István épen a logika szempontjából ily helyen csak a pluralist helyesli (1. *Magy. Grammatikácska* XII. — *Corp. Gram.* 314.), addig Sylvester azt a jelenséget tekinti jogosnak, a melyet a nyelv természete magával hoz és logikát a nyelvben csak mint annak a nyelvnek sajátos logikáját és felfogását ismer; a rendes nyelvszokástól eltérő használatot pedig — mint idegenszerűséget — határozottan elítéli: «*Huius modi numeri per se satis distinguunt numerum . . . quodsi his iuxta latini sermonis proprietatem uti voles unus homo, duo homines, tres homines — egy ember, két emberek, három emberek etc., in patrii sermonis peccas proprietatem.*» Ő is korát messze fölülmúlja és Melancthon színvonalára emelkedik, mikor azt hirdeti, hogy minden nyelvnek meg van a maga szelleme, melyet a grammatikusnak mindig respectálni kell: «*Sua est enim cuiusque linguæ phrasis, quam, qui in linguis non observant dum aliquid interpretandum suscipiunt, in primo statim limine solent impingere, ac monstro quid simile edent*» (*Corp. Gram.* 23. 24. l.).

A latinosságok kerülésére ismételten figyelmeztet; így a casusok tárgyalásánál arra, hogy a magyarban a casusok használata más, mint a latinban, s az egyszerű indokolás az: «*Alia est ratio syntaxeos nostræ linguæ.*» A különböző eltéréseket néhány példával is igyekszik megvilágítani: a latin *genitivus* — *filius hominis* — helyett a magyarban *dativus* áll: az embernek fia; a latin *ablativus absolutus* pedig a magyar *nominativussal* fejezi ki: *Herode regnante* — *Herodes országot bírván*; itt figyelmeztet arra is, hogy gyakran az igék vonzata is eltérő: így a latinban *metuo accusativus*-t vonz: *metuo te*, a magyarban pedig a *filek ablativus*-sal áll: *filek te tőled*; vagy ha a latinban u. a. ige *dativus* áll, akkor a magyarban az *accusativus* használatos: *metuo tibi* — *félelek tihedet*. Itt kitér más eltérésekre is: így arra, hogy a magyarban a participiumot nem ragozzák, mint a latinban (kár, hogy a személyragozott participiumról nem tesz említést; ez az alak akkor már tűnőfélben volt); a magyar-

ban *affixák*at alkalmaznak oly kifejezésekben, a hol a latin nyelv nominativust alkalmaz: *monachus factus* — *barättā lūn* stb. és ismételten tiltakozik a latinosságok ellen: «Ex his enim et similibus dicendi formis facile datur intelligi, tota via, totoque coelo errare illos, qui nihil putant inter patriæ nostræ et latinæ linguæ constructionem interesse.» — Sylvesternek ezen küzdelme a latinosságok ellen mindenesetre több figyelmet érdemel, mint a mennyiben Jancsó részesítette.

Összehasonlítani nyelvünket a héberrel szokta. A héber nyelvet tartotta a magyar nyelv egyedüli rokonának. Jancsó Benedek határozottan téved, mikor azt állítja, hogy Sylvester nem tartotta a magyar nyelvet a héberrel rokonnak: «Nem történik az ő grammatikájában sehol egy szóval sem említés a magyar nyelv orientalis voltáról s a héberrel való rokonságról . . . ő csupán csak hasonlít a héber nyelvhez, ezt megteszi a latinnal és göröggel is, de egyebet ezen hasonlításnál nem tesz,*)» Jancsónak ily tévedései valóban erthetetlenek, s nem gyökerezhetnek másban, mint fölületes átlapozgatásban; a figyelmes olvasónak mindenesetre fel kell tűnni, a mit Sylvester a tárgyas ragozás fejtegetése után — miután a héberben hasonló jelenséget constatólt, — mond: «Quæ res manifestissime ostendit, magnam nostræ linguæ cum illa sacra, nimirum hebræa esse affinitatem.» Ő épen úgy tartotta rokonnak, mint Geleji Katona («A magyar nyelvnek az egy zsidón kívül rokonsága nincsen.» M. Gramm. Előszó. — Corp. Gram. 293. l.), vagy Komáromi, Pereszlényi és Tsétsi. — Hasonlóságot a héberrel több jelenségben constatól: a hangzók megnyújtásában, a háromféle s hang megkülömböztetésében, a középfok képzésében, csak a természeti genus meglétében, a számnév kettőztetésében, az osztószámnév kifejezésére; a nominativus szerinte a magyarban is azonos a szótóvel, mint a héberben; a pronomen a héberben is separatum és affixum; szerinte ott is mindig ki kell tenni a személyes névmást, mint a magyarban (!); a miveltető ige képzése is hasonló stb. stb. Szinte hihetetlen volna, hogy XVI. századi ember, különösen, ha oly büszke nemzeti nyelvére, mint Sylvester, nem tekintette volna rokonnak azt a nyelvet, mely épen azokban a tekintetekben, melyekben a magyar eltér a latintól, annyira egyező sajátságot feltüntet, s nem ragadta volna meg az alkalmat, hogy így nemzeti nyelvét az emberiség ősn nyelvéhez, a minek a hébert tekintették, közelebb hozza.

De Sylvester nemcsak a latinosságok ellen küzd, purizmusa még tovább megy: a latin szók használatát is elítéli oly esetben, a mikor az illető fogalmat magyarral is ki tudjuk fejezni, a mely fogalmakra pedig nincs magyar szó, arra alkotni akar: alkotni öntudatosan, tömegesen! Ez a törekvés teszi Sylvestert első nyelvújítónkká is. — Városaink né-

*) l. i. m. 52. s 59. l.

melyikének új nevet akar adni: «Non inutilem operam sumserit, si quis aut vera urbium nostrarum vocabula exquirat, aut quæ dignis carent appellationibus, nova imporat» (Corp. Gram. 20.). Az eljárást jogosultnak tartja, még pedig azért, mert nem új: «Neque id novum debet videri; constat enim quædam urbium vocabula et olim fuisse immutata. Urbs, quæ nunc Roma, olim Valentia dicta est etc.» Maga is tesz kísérletet, s már maga is beleesik a későbbi öntudatos újtók hibáiba, a mennyiben már ő is új szokat alkot ott is, a hol arra nincs is szükség: Szinyérváralját a görög Hetropolis analogiájára *hét hegű uáros*-nak akarja nevezni és helyesséssel fogadja, hogy *Sárvár*-t *Uj-Sziget*-nek kezdi nevezni, s ő ezt az új nevet görögösítette, mikor grammatikájának kiadása helyéül *Neanesos*-t jelölte. Méltatlankodik azon is, hogy nem tudjuk az összes növényeket magyarul elnevezni, de erre már nem tesz kísérletet, de annál többet bajlódik a hónapnevek magyarosításával. A latin hónapnevek elvetését jogosultnak tartja s itt a népre is hivatkozik, mely a magaalkotta hónapneveket használja: bútyt elő ho, bútyt más ho, stb.; ezen nevek analogiájára ezeket az elnevezéseket ajánlja: *Tel elő*, *Tel más*, *Tel harmad ho*, *Tauasz elő*, *Tauasz másod*, *Tauasz harmad ho* stb. Ajánl más módot is: a latin *Quintilis*, *Sextilis*, *September*, *October* analogiájára az *első ho*, *másod*, *harmad*, *negyed* stb. elnevezéseket. De ennél is inkább buzgólkodik egy harmadik mód mellett és ebben nyilatkozik Sylvester költői lelke: az egyes hónapokat a nekik megfelelő természeti állapot vagy emberi foglalkozás alapján akarja elnevezni s itt azokra a leírásokra támaszkodik, melyek Ovidius *Fasti*-jában találhatók; minden elnevezésre idéz néhány sort az illető hónap jellemzésére, és ezeket a leírásokat különösen azért tartja alkalmas kiindulási pontul, mert Ovidius ezeket őshazánkban, scythia földön készítette, és ezekben így az ottani természet és élet tükröződik; ez szerint a hónapnevek sora a következő: 1. *Fű ho* (a hetfű analogiájára!) vagy *Eröss ho*, 2. *Fag ho*, 3. *Fű heg*, 4. *Kiűlő ho*, 5. *Elő jó mólczű ho*, 6. *Kaszáló ho*, 7. *Hew ho* vagy *arato ho*, 8. *Szóló izlelő ho*, 9. *Szóló szedő ho*, 10. *Bor vető ho*, 11. *Borlätogato ho* és 12. *Vigan lako ho*. — De mindez csak kísérlet maradt; Sylvester nem vette tekintetbe, hogy ily elnevezések, mint a latin hónapnevek, oly erős gyökeret vernek a tudatban, hogy onnan könnyű szerrel ki nem téphetők. Az ily törekvést, a milyen később Rajnisnál is feltűnik, még Kazinczy is elítélte: Sylvester elnevezéseit nagyon elméseknek és költőieknek tartja, de példája követését nem ajánlja: «Ily elnevezés nem remélhet közönséges elfogadást s talán tanácsosabb a latin elnevezésekkel élni, melyekhez hozzászokva vagyunk.*)

Ennél nagyobb értéket kell tulajdonítanunk Sylvester azon kísér-

*) *M. Régiségek és Ritkaságok*. I. 29. jegyzet.

letének, hogy a grammatikai terminusok nagy részét magyarosította, ebben ő a régi nyelvészek között egyedül áll, legfeljebb csak elvétve találjuk hasonló kísérlet nyomait. Mint első e téren sok nehézséggel küzd: akárhányszor nem is ügyel arra, hogy a műszóban kifejezze a megjelölendő fogalom lényegét és szolgailag lefordítja az idegen terminust; akárhányszor még etymologiai vizsgálat alá veszi a szót, mielőtt lefordítja; néha csak nehézkes körülírással tud boldogulni. De Sylvester műszavai sorában van több olyan is, mely mai napig is megmaradt, nem mintha a későbbi grammatikusok ezt Sylvestertől vették volna, hanem mert ők sem tudtak jobbat alkotni. Lássuk ezeket a maguk teljességében.

A *nyelvtan*-t csak nehézkes körülírással, a *grammatika* és *litteratura* szók lefordításával *betűkről ualo tudomán*-nak nevezi, pedig a *betű* alatt csak a hangot érti és így ez csak a hangtannak lett volna kellő elnevezése. Hasonlóképen csak nehéz körülírás a *grammatika* egyes részeinek elnevezése:

- I. Orthographia — *igaz írásnak tudománya*.
- II. Prosodia — *íneklishez ualo tudomán*.
- III. Etymologia — *igéknek igaz tulajdonságáról ualo tudomán*.
- IV. Syntaxis — *beszédnek éjjébeszerzéséről ualo tudomán*.

A szótágot a *syllaba* (συλλαβή) elemzésével *éjjébejoglalásnak* nevezi.

A hangtan körébe tartozó terminusok már nem oly nehézkesek; rendszeren csak tulajdonságnevek, melyek könnyen lefordíthatók: a *vocalist*, a mit az *Orth. Crac.* *szölo*-nak, Sylvester kevésbé ragaszkodva a latin elnevezéshez és funkcióját szem előtt tartva *szöteuő*-nek nevezi (minthogy szótágot képez!); a *consonans* = *másualzenghő*, tehát lényegében ugyanaz az elnevezés. a mi a későbbi *mássalhangzó*. Szőnyi Nagy János (I. *Corp. Gramm.*) is próbál a hangtanban néhány magyar elnevezést alkotni, de az ő terminusai még sokkal nehézkesebbek: így a *vocalist* *hangosnak*, vagy *kimondhatónak* akarja elnevezni, de belátja, hogy ily terminusokkal nehéz lesz boldogulni és azért inkább megtartja a latin műszókat. — A hangtanba tartozó többi terminust Sylvester csak egyszerűen lefordítja: *mutæ* — *nimák*, *liquidæ* — *eloluadok*, *semivocales* — *fél szotiuók*, *diphthongi* — *két szotiuók*.

A beszédrészek elnevezése szintén csak fordítás és ezek közül néhány összeesik a *Debreczeni Grammatika* terminusaival is: *nomen* — *nőu*, *pronomen* — *nővirtualo*, (*D. Gr.* *nérmás*, *nérváltó*), *verbum* — *beszéd* (*D. Gr.* *időszó* — a német *Zeitwort* fordítása, vagy *ige*, — Sylvester az *ighe* alatt a *λογος*-t érti), *adverbium* — *beszédhez ualo* (*Debr. Gr.* *határozó*), *participium* — *félrészuiuő* (*Debr. Gr.* *részesülő*), *coniunctio* — *éjjébejoglalo*, *praepositio* — *előluető* (*D. Gr.* *előlutóljáró*), *interiectio* — *közbeuető*. Az *articulus*-t nem jelöli magyar szóval, mert a hol a beszédrészeket felso-

rolja s magyar neveiket mellékeli, ott csak a latin nyelvet tartja szem előtt, mikor pedig az *articulus*-ról mint külön magyar beszédrésről szól, akkor megfelelkezik annak magyar elnevezéséről. — A névszó *qualitas*-át ő is, mint később Geleji Katona J. (*Corp. Gram.* 318.) *mineműség*-nek nevezi, a nevek fokozását pedig a latin *comparatio* után *éggbehasonlítás*nak.

A casusokat szintén próbálta magyarul elnevezni: *nominativus* — *neuező*, *genitivus* — a rendes félreértéssel — *nemző*, *dativus* — *ado*, *accusativus* — *uádolo*, *vocativus* — *híro*, *ablativus* — *eluiuó*.

Az igemódok terminusai a maiaktól nem sokat különböznek: *indicativus* — *mutato*, *imperativus* — *paranczolo*, *optativus* — *kiuáno*, *coniunctivus* — *éggbefoglalo*; az *infinitivus*-t ismét nehézkesen körülírja: *righezés nélkül ualó*.

Néhány igeképzési formát is magyarosított: *meditativum* — *gondolkodó*, *frequentativum* — *gokorló*, *inchoativum* — *kezdist tiuó*.

Néhány műszavának ma már értelme van: a *betű* alatt a *hang*-ot is érti, az *ighe* alatt a *szó*-t, a *beszéd* alatt pedig a *mondat*-ot.

Nagyon sok latin terminust egészen érintetlenül hagyott.

Sylvester ezen kísérletét a régi nyelvészek egyike sem vitte tovább.

Sylvester ebben a grammatikában több helyen etymologizál is; eljárása többnyire önkényes, de egy-két helyen sikerült. *Esztergom* etymologizálásánál helyes nyomokon jár: *Ister* + *Gum* > latin *Strigonium* és ebből > magyar *Esztergom*. — Érdekes — bár minden alapot nélkülöz — a latin hónapnevek magyarázata: a *September*, *November*-féle nevek második tagjában az *imber* = *zápor* szót látja lappangani és ezt az elemet arra vezeti vissza, hogy Itáliában gyakoriak a záporosók, ellenben a magyar *hó*-nak nevezi a hónapot, szerinte a *ho* = *nix* után, mert Scythiában gyakoriak a havazások! Azt, hogy a *zápor* vagy *hó* hogyan jutott volna bele a hónapok neveibe, nem próbálja megfejteni, pedig a középkori etymologia, de még a későbbi is, még kalandosabb feladatra is vállalkozott. A *hónap* = *hó* = *mensis* a *hold* = *luna* szóval is hozza kapcsolatba, — jelölül annak, hogy maga sem bízott erősen etymológiájának szilárdságában — és ezt a kapcsolatot úgy magyarázza, hogy a régiek a hold járása szerint osztályozták az évet és épen ezért inkább a *holdnapot* ajánlja a *mensis* kifejezésére.

Néhány elhomályosult összetételt egészen helyesen analizál: így a *jāmbor*-t a *jó* és *ember*, a *husit* (husvét) szót pedig a *hus* + *vétel* összetételéből; az *űdnep* (ünnepe) szerinte az *űdős* és *nap* összetétel elhomályosulása; de az *űlpēnz* elemzésénél nagyon messzire ment, mikor azt az *űlnoksűqual vert pēnz* összevonásának magyarázta.

Különös figyelemre méltók Sylvesternek azon megjegyzései, melyek a helyesírásra vonatkoznak. Mint legtöbb követője, úgy ő is kiemeli, hogy

a magyar írás alapja a latin, de az eltéréseket nem igyekszik kimagyarítani. De az eltérésekre a magyar és latin írás között nem terjeszkedik ki oly bőven, mint az *Orth. Crac.* vagy Geleji Katona J. *Magy. Grammaticácskája*; a magyar vocalisok hosszúságának, a hosszúság jelének s a háromféle *s* hangnak említésével, a *c, g, l, n* és *t* hangok jésítésének kiemelésével beéri. — Ennél sokkal fontosabb az a polemiája, melyben mások írásmódja ellen küzd: a tisztán phonetikus helyesírást elítéli, mikor állást foglal Dévainak azon nézetével szemben, melyhez hasonló már a *bécsi és müncheni codex* másolója előtt is lebeghetett, t. i. hogy miután az ejtésben az *az* articulus végconsonansát a következő szó kezdő consonansához hasonlítjuk, így kell írunk: *ab barát, af farkas, ad doctor*. — Sylvester egységes helyesírást követel, a phonetikai pedig szerinte nem lehet egységes: «In omni fere lingua est qædam in pronunciando varietas, ratio tamen orthographiæ apud omnes cæsa est»; hivatkozik más nyelvek eljárására is a helyesírásban, a héberre, görögre, latinra, olaszra és németre és mindennek alapján elítéli Dévai phonetikai helyesírását: «Horum exemplo et apud nos, etsi sunt, qui pronunciant *ab barát, af farkas, ap pap, ad diák* etc., articuli tamen extrema litera perpetuo scribenda est per *z*, non alias consonantes, ut ratio orthographiæ constet apud nos æque ac apud ceteras nationes.» (*C. Gr.* 29. l.). Sőt azt is ajánlja, hogy az etymologiai szempontból helyesebb módon beszéljünk is és a *z* elhagyását a *vulgus imperitus*-ra bízza.

Azt a felfogást a grammatikáról (I. bevezető rész), mely egy holt nyelvre egészen ráillik, átviszi S. az előre is: a nyelv fejlődése iránt még nem lehetett érzéke s így a népnyelvi eltéréseket, mint szabálytalanságokat mindig elveti. A *vulgus imperitus* ellen többször is kikel: így mikor a *penig* (pedig) adverbiumról szól és a *kedig, kediglen* alakot elveti: «Particula *penig* adverbium est optandi in nostro sermone, pro qua autem *kedig* vel *kediglen* vulgus imperitus solet uti» (*C. Gr.* 72.). Hasonlóképen hibáztatja a *vulgus imperitus* szokását, mikor az *és* kötőszót tárgyalja és annak rövidített mellékalakját (*s*) elveti: «Copulativa coniunctio in nostro sermone *es*, qua et in scribendo et in pronunciando vitiose utuntur. Nunc enim primam huius partis orationis literam, nempe *e* absorbent, nunc in *i* mutant.» Csak akkor tartja a kezdőhang elhagyását megengedhetőnek, ha az előtte álló szó végvocalisával összeolvad, s ilyenkor az írásban apostroph-ot kíván: *felele's monda*, más esetben egyáltalában nem akarja megengedni: «*Monda* vox est patria integra ac significans, *smonda* corrupta ac omni prorsus significatione carens.» Hasonlóképen elveti a *sincs* alakot, «qua vulgus utitur» és az *és nincs*, vagy bizonyos esetekben *'s nincs* alak megtartását ajánlja, még a *sem* alakot is hibáztatja és helyreállítja az eredeti *és nem*-et.

Sylvester grammatikájában ezek a kiemelkedő mozzanatok. Ezek

mutatják be Sylvestert azokkal a hibákkal, melyek még korának szűkkörű felfogásában és a holt nyelvek grammatikáinak hatásában gyökereznek; az élő nyelvekre még kevés súlyt fektet, keveset ismerhetett is: említi ugyan az olasz nyelvet, mikor a fonetikai helyesírás ellen állást foglal, de nem tudjuk, mennyire ismerte; említi a német nyelvet is, de saját vallomása szerint csak mások nyilatkozataira támaszkodik, mikor reá hivatkozik («Germanos nostros, audio ab illis, qui huic linguæ periti sunt, idem faciunt» *C. Gr.* 29. l.), és ennél fogva csak korlátozottabb látókörrrel tárgyalhatta egy élő nyelvnek, a magyarnak, jelenségeit. De ezek a mozzanatok mutatják Sylvester fényoldalát is, mely csakis saját gondolkodásának és emelkedett felfogásának tulajdonítandó. Tulajdonképen latin nyelvtant írt, de azzal nem hagyott reánk nevezetes emléket, hanem az, a mit mellékesen nyújt, s különösen nagyobb kitérései képezik ezen munkának tulajdonképeni értékét. Ezekben a mozzanatokban mutatkozik a tehetséges kezdőnek küzdelme a legnagyobb nehézségekkel.

Nyelvtanának természetesen nagyon sok hézaga is van: így a szóképzésre, a mit Molnár, Komáromi és Pereszlényi behatóan tárgyalnak, nem terjeszkedik ki, — mindenesetre azért nem — mert Donatus nem adott rá alkalmat. De az összetételt már oly szempontból is tárgyalja, melyre utódai alig gondoltak, tudnillik abból, hogy mennyire vannak meg világosan, vagy mennyiben homályosultak el az összetétel tagjai; de erre Donatus indította. Reánk nézve érdekes az is, hogy Sylvester néhány régies alakot is codificált: így a *biroā* (bíróvá) *lőn* féle alakokat, a comparativus régibb alakját; a magyar futurum régi alakjára is érdekes az ő nyilatkozata: az indicativusban csak körülírt futurumot ismer *olvasok időwendőre*, a szeretendek csak a coniunctivus vagy optativus futuruma; míg Komáromi is csak így tárgyalja a futurumot, addig Molnár Albert az akkor már általánossá válni kezdő körülírást *fog* vagy *kezd* segédigével is felveszi. Néhány a jelentéstan körébe vágó érdekes alakot is hagyott reánk Sylvester grammatikája, így a *hűs* (hős) nála nem *bajnok*, hanem *μελλοπόσις* futurus sponsus, vőlegény. — Az elnyomott virágénekek első védelmezőjének genialis szabadsága, mely az egész kor felfogása ellen felemelni meri szavát, mely a theologiai tudós bilincseit levetve menekülni szeretne a kor nyomasztó légköréből, ez a szabadabb szellem ezt a grammatikát is átlengi különösen a nyelvújítási kísérletben.

De a könyv daczára annak, hogy a szerző tanuló fiúk számára írta, korántsem elég gyakorlati és nincs a tanuló ifjú felfogásához mérve, s így a czímlapra írott céljának egyáltalában nem felel meg. De Sylvester nem is grammatikus tehetség, hanem genialis nyelvész, ki magasabb kérdésekben a legnagyobb tekintélyekkel is szembe tud szállani és elemi kérdésekben kénytelen mestereihez ragaszkodni.

Hogy Sylvester ehhez a grammatikához még egy második könyvet

is írt, azt saját nyilatkozatából tudjuk: a grammatika osztályozása és a syntaxis említése után szól róla: «Si quis plura de hac re desiderat, legat ea, quæ secundo tractantur libello.» Sylvester grammatikájának ezen második könyve teljesen elveszett: az egyetlen példány, mely reánk maradt, csonka és csak az első részt tartalmazza. Ezen második részben rendesen nagy veszteséget sajnálnak, mert mondattannak tekintik és azt tartják, hogy Sylvesternek leginkább abban lehetett alkalma kifejtetni azt a nyelvészi tehetséget, melynek jele a megmaradt részben is többször felmerül. Igaz, hogy Sylvesternek ebben a részben is érdekes kitérésekre lehetett alkalma, de tekintetbe veendő, hogy az valószínűleg nem is volt mondattani kísérlet a mondatban mai értelmében; valószínű, hogy Sylvester ebben Donatus harmadik könyvét, mely szintén syntaxis akar lenni, tartotta szem előtt, az pedig inkább stilistika, mint mondattan (l. Lindemanns *Corp. Gram.* I. 25—36. l.). S így nekünk abban a könyvben inkább az első magyar stilistikának, mint mondattannak elvesztését kell sajnálnunk.

SZEGEDY REZSŐ.

HAZAI IRODALOM.

Színművek könyve, Dr. Boros Gábortól. Deés, Gálóczi S. 1898. Ára 2 korona 40 fill.

Igaza van a szerzőnek, mikor könyve bevezetésében azt mondja, hogy ifjúságunknak az irodalmi tanulmányokban «részint az idő rövidsége, részint az ezerféle teendő okozta elfoglaltság, meg más okok miatt» alig van módja és alkalma arra, hogy magukat a műremekeket tanulmányozhassa, s így kénytelen nagyobb részt másoknak ítéletével beérni. Bizonyos, az iskola csak nagyon kis részét ölelheti fel a világirodalom azon költői alkotásainak, melyeknek ismeretét művelt embertől meg szoktuk várni. De még nemzeti irodalmunk termékeinek is csak kis részét tárgyalhatjuk az iskolában, a többi a tanulók magánszorgalmára kell bízunk. Sokszor megesik, hogy a tanuló az illető munkához hozzá sem férhet, de ha elolvasta is, idő múltán a sok új kiszorítja emlékezetéből a régit. Mind ez okoknak kétségkívül részük van abban, hogy közönségünk irodalmi műveltsége általában véve csekély és felületes.

Dr. Boros Gábor, ez a szorgalmas és sokoldalú író, segíteni szeretne e bajon, s ezért oly vállalatot próbál szerencsét, mely az általános és a hazai irodalom összes kiválóbb termékeinek tartalmi ismertetését nyújtja, tehát úgyszólván repetitoriumul szolgáljon oly esetekben, mikor valamely olvasott vagy színpadon látott mű tartalmát fel akarjuk frissíteni

emlékünkben, avagy mikor legalább tartalmilag ismerni kívánjuk azt, a mihez esetleg nem juthatunk. Szándéka «az összes költői és prózai műfajok választékát hű, de lehető rövid kivonatokban összegezni.» Ennek a vállalatnak első kötete a *Színművek könyve*.

Mint az előszóból kiviláglik, első sorban a tanuló ifjúságnak szánta művét a szerző. Másodsorban mindazoknak «szeretne szolgálatot tenni, a kik lerázták ugyan magukról az iskola porát, ám a szépért, nemesért, a költőiért, eszményiért való lelkesedést továbbra is megőrzik szívükben.» De még azt is reményli a szerző, hogy «azoknak, a kik szakszerűen foglalkoznak az irodalmakkal, a művek megmérhetetlen sokaságában jó emlékeztető lehet ez a kis összeállítás.» Látnivaló, a szerző nem is egy, hanem *három* czélt tűzött maga elé. Azt hiszem, kissé sokat markolt. Nézetem szerint elég lett volna csak az iskolai czélt tartani szem előtt s akkor ennek a különben érdemes munkának jóval teljesebb elismeréssel adózhatnánk.

Vegyük csak szemügyre a könyv összeállítását. A magyar irodalomból a következő írók szerepelnek: Abonyi Lajos (2 darabbal), Almási Balog Tihamér (3), ifj. Ábrányi Kornél (1), Balázs Sándor (2), Bartók Lajos (3), Berczik Árpád (4), Bernát Gáspár (1), Bessenyei György (3), Bolyai Farkas (1), Bulyovszky Gyula (1), Csató Pál (1), Csepreghy Ferencz (2), Csiky Gergely (10), Csokonai (2), Czákó Zsigmond (3), Degré Alajos (1), Dobsa Lajos (2), Dóczi Lajos (2), Dugonics András (3), Eötvös József (1), Faludi (1), Fáy András (3), Felvinczy György (1), Gaál József (3), Gombos Imre (1), Horváth Cyrill (1), Hugó Károly (3), Jakab István (1), Jókai Mór (2), Jósika Miklós (1), Katona József (1), Kisfaludy Károly (10), Kisfaludy Sándor (2), Kovács Pál (2), Kozma Xavér Ferencz (1), Kövér Lajos (2), Kunits Ferencz (1), Kuthy Lajos (1), Lukácsy Sándor (3), Madách (1), Nagy Ignác (2), Obernyik Károly (2), Petőfi (1), Rákosi Jenő (6), Simai Kristóf (1), Szegedy Lőrincz (1), Szentjóni Szabó László (1), Szigeti József (6), Szigligeti (19), Sztárai Mihály (1), Teleki László (1), Toldy István (2), Tóth Ede (3), Tóth Kálmán (5), Tóth Lőrincz (2), Vahot Imre (1), Vajda Péter (1), Várady Antal (2), Vörösmarty (10). A külföldi drámai irodalmat pedig a következő írók képviselik: Aiskhylos (2), Aristophanes (2), Byron (2), Calderon (2), Corneille (3), Euripides (5), Goethe (5), Grillparzer (1), Hugo Viktor (2), Kalidásza (1), Körner (1), Lessing (3), Molière (4), Moreto (1), Plautus (4), Racine (4), Schiller (5), Shakespeare (11), Sophokles (4), Terentius (2), Vega (3), Voltaire (2).

Vagyis 83 írónak 232 műve van ismertetve — alig 200 oldalon. Könnyű kiszámítani, hogy mennyi hely jut egy darabra: átlag 30—35 sor. Ember legyen, a ki ily szűkre szabott keretben világos, könnyen áttekinthető s lehető teljes képét tudja adni oly csupa-cselekvés költői mű-

nek, minő a dráma! A szerző dicséretére legyen mondva, ez igen sokszor sikerült neki. Biztos érzéssel, gondos kézzel fejt fel előttünk még a bonyolultabb cselekvények szövedékét is. De bármily ügyesek e kivonatok, mindig sajnálkozva érezzük tulságos rövidségüket. Igen, e kivonatok nagyon is rövidek, nagyon is tömörek, sokkal rövidebbek és tömörebbek, semhogy az olvasó az illető mű tartalmáról kielégítő képet nyerne. Tapasztalatból beszélek. Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Szigligeti munkásságának tárgyalásánál (a VIII. osztályban) dr. Boros Gábor könyvéből a megfelelő részeket tanítványaimnak felolvastam, sőt velük is többször elolvastattam, s az eredmény az volt, hogy a legtöbb színműnek tartalmát e kivonatokból nem tudták kellőképen megérteni. Itt ott tévedés, hiba, hézag is akad. A «Csalódások» ismertetésében (97. l.) Lidi kezdetben «Lili»-nek van nevezve (sajtóhiba?) s Vilmárról nincs megmondva, hogy Linának társalkodónője. «A vén bakancsos és fia, a huszár» ismertetésében (153. l.) Laczi apja hol Mihálynak, hol Mártonnak van nevezve (az első a helyes). «A misanthrop» első sorai (112. l.) egészen kuszáltak és értelmetlenek stb.

Mennyivel becsesebb és használhatóbb volna e gyűjtemény, ha az ismertetett színműveknek a szerző több helyet, teszem 2—3 oldalt szentelt volna s a nagyobb terjedelemnek megfelelően az ismertetést nem a kivonatok száraz, színtelen hangján, hanem az elbeszélés folyamatosabb, részletezőbb stíljében írja meg, itt-ott idézve, sőt jeleneteket beleszöve! Olyanformán, a hogy pl. Schack Béla német olvasókönyveiben Lessing, Goethe és Schiller remekeit bemutatja, vagy a hogy Normann a világ-irodalom mesterműveit ismerteti. Pedig ennek Boros Gábor is módját ejthette volna. Tehetsége és tudása megvan hozzá, s ha megelégszik azal, hogy csak azokról a drámai művekről szóljon, a melyek az irodalmi tanulmányok szempontjából fontosak, vagyis a melyek akár műbecsük-nél, akár hatásuknál, akár szerzőjük személyiségénél fogva irodalomtörténeti érdekekkel bírnak, akkor kevesebb fáradsággal értékesebb művet alkothatt volna. Mert ugyan, kérдем, ki fog e repetitoriumban oly kevéssé emlegetett és egyáltalán nem nevezetes színműveket keresni, minők pl. Abonyitól «A siroki románcz», Almási Balog Tihamértól a «Rendelő óra» és «Két év multán» («A milimári» helyett is inkább «A tót leány»-t kellett volna felvenni), ifj. Ábrányi Kornéltól a «Doctor Percival», Balázs Sándortól «A körösi lány», Berczik Árpádtól «Jótekonyczélra» és «A protekció», Bulyovszkytól «A fuzió», Degré Alajostól a «Félreismert lángész», Kövér Lajostól «Hódítás falun», «Gazdagság és szegénység», Lukácsy Sándortól «Az asszony verve jó», «Árva Zsuzska» (még inkább «A vereshaju» volna helyén), Rákosi Jenőtől «A ripacsos Pista dolmánya» és «Szélfáziak» (ezeknél valamivel többet ér «A szerelem iskolája», melyet azonban dr. Boros Gábor mellőz; különös, hogy míg Ka-

tona csak «Bánk bán»-nal, Madách csak «Az ember tragédiájá»-val szerepel, Rákosinak 6 darabja részesül ismertetésben!) stb. Nagyon helyes, hogy az újabb irodalomra is figyelemmel van a *Színművek könyve*, de itt a felveendő darabok szigorúbb megválogatása már csak azért is szükséges, mivel ezáltal sok helyet meg lehetett volna takarítani. Akkor talán Echegaray, Ibsen, Sudermann egy-egy darabjának is jutott volna hely.

De nem folytatom. Ily munkával szemben, minő a *Színművek könyve*, könnyű egyéni szempontokat érvényesíteni és kifogásokkal előállni. Ám ha vannak is a műnek fogyatkozásai, szívesen elismerem, hogy nagy körültekintéssel, ritka gondnal és sok fáradsággal készült, s irodalmunkban, mely ilyenmő segédeszközökben vajmi szegény, igazán hézagot pótol. Mindenesetre kívánatos, hogy dr. Boros Gábor a vállalatát folytassa. A jelen kötet előszavában azt ígéri, hogy «az összes költői és prózai műfajok választékát» be fogja mutatni. Ez talán sok volna, de legalább az eposzi költészetet és a regényirodalmat ismertető kötetek elkészültét — már csak az iskola szempontjából is — őszintén óhajtom.

KELEMEN (WOLFF) BÉLA.

A «jus» szó eredete és fogalmi és nyelvi rokonai. Irta *Pikler Gyula*, (Különlenyomat a «Jogtudományi Közlöny»-ből). Budapest, Politzer Zsigmond. 1898. 24 l. Ára 25 kr.

Ez az értekezés voltaképen a jogászvilág okulására készült. Jogász ember tollából ered és a «Jogtudományi Közlöny»-ben látott először napvilágot. Mi e helyen azért foglalkozunk vele, mert sok nyelvészeti fejtegetés van benne és pedig olyan természetű is, mely érdemes rá, hogy a nyelvész is vessen rá ügyet.

A római jogot tárgyaló könyvekben a *iur* szónak leginkább kétféle magyarázatát találjuk. Az egyik a *iur* szót, mivel látszólag a *parancs* fogalma rejlik benne, a *i u b e o* igével hozza kapcsolatba; a másik a benne lappangó *kötelek* fogalmát véve alapul, a *i n n g* o-éval közös gyökből származtatja. A szerző nem elégedvén meg e dívó két magyarázattal, abban fáradozott, hogy új csapáson haladva, a *iur* eredetét és különösen fogalmát másutt keresse és meg is találja, mint a jogi könyvek. Nem kis fejtörés és fáradságos kutatás után, felhasználva a nyelvészeknek tárgyára vonatkozó nézeteit, abban állapodott meg, hogy legalább a fogalmi, de talán a nyelvészeti nyom is, melyre *maga* bukkant, helyes volt.

Körülbelül ez a veleje a Bevezetésnek, mely annak a megokolásával végződik, hogy miért közli a szerző — a mint ő nevezi — saját gondolatmenetét. «Először — úgymond — mert teljesen kizárva nincs, hogy nyelvészeti tapogatódzásaim, összekötéseim helyesek? Másodszor, mert ha igazam volt, úgy kívánatos, hogy azon nyelvi és fogalmi kapcsolatok, melyeket feltettem és a melyeket a nyelvészek tekintetbe nem vesznek, a

nyelvészeknél talált származtatástól függetlenül kifejezésre jussanak és kitűnjék, hogy már azok önmagukban is helyes nyomra képesek vezetni.»

E nagyfontosságú kijelentésre nem állhattam tovább a kíváncsiságot. Nagy mohón hozzáláttam az úgynevezett *Feltevés* — ez a füzet II. része — olvasásához. Minden egyes szót jól megnéztem, keresve, kutatva, hol vannak azok a nyelvi és fogalmi kapcsolatok, melyeket a nyelvészek tekintetbe nem vesznek és melyek az azoknál található származtatástól elütnek. A *Feltevés* című szakaszban nem akadtam rájuk. Olyan nyelvészeti vagy fogalmi fejtegetést, mely a *ius* eredetét egészen új felfogás szerint magyarázná, nem találtam. Minden nyelvészeti dolog, a mi a II. részben olvasható, rég ismeretes. Az a föltevés, a mit a szerző sokra becsül, hogy a *ius* eredetileg *jót* jelent és ugyanegy fogalmi, sőt nyelvi alapon gyökeredzik, mint a *iurare* és rokonai, már régi keletű.

Meyer Leo «Vergleichende Grammatik der lat. u. gr. Sprache» cz. munkájában (2-ik kiad. 67. l.) az *elhárítást, megsegítést, örvendeztetést* jelentő *ju* gyök alatt összefoglalja a *iurare* és rokonait és mirabile dictu! a *ius* szót is, mely szerinte az óindiai *yáus, yós* (= szerencse, üdv) szónak megfelelően, voltaképen *segítséget, üdvöt* jelent. Tehát «azon nyelvi és fogalmi kapcsolatok, melyeket a szerző «feltett», már 1884-ben vagyis 14 évvel ezelőtt láttak napvilágot egy híres nyelvész tollából.

Meg vagyok róla győződve, hogy jónevű jogtudósunk, a ki egyéb-iránt értekezésének III. részében az úgynevezett *Szakirodalom* cz. szakaszban annyi jó és szép nyelvészeti munkára hivatkozik, csak azért nem használta fel Meyer fejtegetését, mert nem volt róla tudomása. Különben a végeredmény után ítélve, melyet kérdésére vonatkozólag megállapított, azt hiszem, hogy azon esetben is, ha az imént idéztem fejtegetést ismeri, hasznát nem igen veszi.

Meyer teoriájának csak a fogalmi része illik bele a szerző gondolatmenetébe, a nyelvészeti része nem. Pikler is a szakirodalom támogatása mellett azt vallja, hogy a *ius* és a *iuro* és származékai nemcsak fogalmilag egy eredetűek, a mennyiben *örömet, jót* jelentenek, hanem nyelvi tekintetben is. De míg Meyer szerint a kérdéses szók az *elhárítást* jelentő szanszkrit *y u* gyökből erednek, addig Pikler azt tartja róluk hogy az *összekötést* jelentő *y u* gyökből származnak. És ez az a bizonyos nyelvi és fogalmi kapcsolat, mely a *nyelvészeknél talált származtatástól függetlenül jut kifejezésre.*

Mielőtt azonban a szerző ezen hypothesisével tűzetesebben foglalkoznám, szükségesnek tartom rövid vonásokban feltüntetni érdekes okoskodását, vagy — hogy ő az szavával éljek — gondolatmenetét. Pikler meg akarván állapítani a *ius* szó eredeti értelmét, a helyett, hogy elővett volna valami nyelvészeti szakmunkát, sokáig keresett a maga latin szókincsében olyan szót, melynek a *ius*-szal való fogalmi kapcsolata tetsze-

tős. Ráakadt a *iucundus* szóra. E szó *kellemes* értelmével azt mutatta neki, hogy a *ju* (leghelyesebben *iuv-* eredetileg *iuv-*!) igető örömet, jót jelent és megvan a *iuvo* igében is. Már most azt kezdte gyanítani, sőt valószínűnek tartotta, hogy az imént talált *ju* igetővel rokon a *ius* szóban rejlő gyök. Ez okoskodás fonalán arra következtetett, hogy a *ius* alapértelme szintén *örömet, jót* jelent. Föltevésének helyes volta mellett először azzal bizonyítgat, hogy hosszasan felsorolja különösen a németben található hasonló jelenségeket, azután azzal, hogy a kérdésre vonatkozó szakirodalomra hivatkozik. Végre abban állapodik meg, hogy a *ius* és a *iuvo* és származékai nemcsak fogalmilag egyeredetűek, mert hisz mindegyikük *jót, örömet* jelent, hanem nyelvészeti tekintetben is, a mennyiben a *ius* szó Benfey szerint, a *iuvo* és *iucundus* pedig Solmsen szerint az összekötést jelentő szanszkrit *yu* gyökből származik.

Ime ez a szerző okoskodásának a végeredménye.

Már az imént kimutattam, hogy Pikler deductiójának első része rég ismeretes. A nyelvészek legjava rég azt tartotta és még most is azt tartja — a mire a szerző fejtőre okoskodása útján rábukkant, — hogy a *ius* eredetileg az óindiai *yós*-nak megfelelőleg *jót, örömet* jelent és az *összekötést* jelentő gyökből ered. E szerint okoskodásának ez a része a nyelvészeknél is jutott kifejezésre. Deductiójának másik része, mely abból áll, hogy a *ius* a *iuvo* igével és rokonaival nyelvészetileg is egyeredetű, mert mindegyikük az *összekötést* jelentő *yu*-gyökből származik, mondom ez az okoskodása a nyelvészek műveiben nem található, de szerintem meg sem állhat. Solmsen azon szavaiból, melyre a szerző hivatkozik, hogy «a *iuvo* tehát az óindiai *vi-yavanta*-nak felel meg, nem *yuranta*-nak» a szerző azt következteti, hogy a *iuvo* az *összekötést* és nem az elhárítást jelentő *yu*-gyökből szakadt. Én ép az ellenkezőről győződtem meg. A Grossmann-féle Rig-Veda-szótárban azt találtam, hogy a *yavanta* a 2. számú *yu*- vagyis az elhárítást jelentő gyökből képződött III. számmal jelölt *yava*-töből származik, holott a *yuvanta* az 1. számú *yu* vagyis az *összekötést* jelentő gyökből lett *yuva* töből ered. Ebből világos, hogy Solmsen fent idézett szavaiból ép az ellenkezője következik annak, a mit Pikler megállapított. A *iuvo* tehát Solmsen szerint az *elhárítást* jelentő *yu*-gyökből fejlődött. Ez a körülmény már magában véve is elég bizonyíték arra nézve, hogy a *ius* és *iuvo* meg *iucundus*-etymológiájukat illetőleg nem egyeredetű szók. De a legujabbkori nyelvészek is ugyanazt tartják. Brugmann,¹⁾ a modern indogermán nyelvészet mestere és utána Stolz²⁾ és Lindsay³⁾ a *iuvo* eredetét illetőleg

¹⁾ Grundriss der vergl. Gramm. der idg. Sprachen II. 957. lap.

²⁾ Historische Gramm. der lat. Sprache 305 l.

³⁾ The Latin Language 476 l.

egyhangulag azt a nézetet vallják, hogy *iuro* *iurā-yō helyett az indoeurópai *dyugūā-yō-nak felel meg, melynek gyöke *dyugu* egyeredetű a litván *džiug*-gal, a mely található ez igealakban: *džiug-os* = *örömrre fakadt, felörvendett*. Ebből a fejtegetésből kétségtelenül kitűnik, hogy a *iuro* alapértelme *örömet* jelent és hogy a *iur*- igető az indoeurópai *dyugu* gyökből fejlődött, mely azonos az *elhárítást, megsegítést* jelentő óindiai *yu*- illetőleg *yuv*-gyökkel. Tehát hangfejlődési törvények alapján és kiváló nyelvtudósok felfogása szerint a *iuro* és *iur* különféle gyökből való, habár mindkettő eredetileg ugyanegyvet jelent t. i. *örömet, jót*.

Hogy a *iur* szó az összekötést jelentő *yu*-gyökből keletkezvén, miképen kapta a *jog* értelmét, azt a szerző Benfey nyomán igen helyesen fejtegeti. De az a feltevése, hogy először a *iur* szó ment át a latin nyelvbe és belőle lett a *iuro* ige és ebből a *iucundus* (21 lap), sehogysem állja meg a helyét. Mivel tudná azt az ember megokolni, hogy a *iur* szó előbb ment át a latin nyelvbe, mint a *iuro* és *iucundus*? Aztán meg ha igaza volna is a szerzőnek, hogy a *iur* előbb lépett fel a latinban, még akkor sem származhatott belőle a *iuro* és *iucundus*. A latin szóképzés törvényei szerint a *iur*-ból *iur*-tum; *iur*-titia, *iur*-are szók származhatnak, de *iuro* és *iucundus* soha. Vagy talán úgy érti a szerző, hogy a *iur* gyökből lett *iuro* és *iucundus*? Ezt az okoskodást is halomra dönti az a körülmény, hogy az említett szók más-más gyökből erednek.

Hosszasabban foglalkoztam Pikler fejtegetéseivel, mert ki kellett mutatnom, hogy a mi jó van bennük, az nem új, a mi pedig új, az a nyelvészet mai állása szerint nem állhatja meg helyét. A kifogásolt etymologizálását nem számítva, — a mit különben a szerző nagyra tart — egyéb fejtegetései, habár szerintem nem multhatatlanul szükségesek a dolog érdemének a megértésére, általában elfogadhatók, de újat azok sem mondanak.

Mindamellett ki kell jelentenem, hogy Pikler nem végzett hiába való munkát, mert jogászaink, a kik eddig nem tudták, füzetéből megtudják, a mit befejező szavaiban végső eredményképen összefoglalt, hogy: *«a iur szó alapjelentése, a melynek révén az a jog értelméhez jutott a „jó”, az „öröm”»*.

ROSETH ARNOLD.

Latin szók a magyar népi nyelvben. Irta Rell Lajos. Kolozsvár. 1898.

Rell Lajos nagy igyekezettel és buzgalommal dolgozta fel a magyar népi nyelvbeli latin elemeket. A kitűzött anyag tárgyalásának a módja s a dolgozatnak a beosztása mutatja, hogy a szerző írni valóját átgondolta s erejéhez képest a legjobbat nyújtotta. A dolgozat a tárgyalás módját illetőleg haladást jelent; fele hangtani rész. — Ezzel azonban elmond-

tuk mind azt a jót, a mit a dolgozatról nyugodt lelkiismerettel elmondhattunk. — Ha a dolgozaton végig menve kérdjük, mi Rell felfogása a jövevénytörzsről, mikép tudja ő a kölcsönzést a nyelv történetébe s az átvevő nép kulturhistóriájába helyezni, akkor szomoruan fogjuk tapasztalni, hogy a szerző szerint «az idegen elem . . . valamely nyelvben meg akar honosodni (9 l.)», s itt az átvevő nyelvnek az illető szóval szemben vannak «követelményei» (9 l.). E «követelmények» egyike az illeszkedés, a melyből «magyarázandók ama szóvégi változások, hogy a rövid magánhangzók *a*, *e*-vé lesznek a szó végén» (fülemile, leczke?). S ha mélyebben kutatjuk az *a : e* változásnak az okát, akkor azt kapjuk feleletül, hogy «*kedvesebb* a magyarnak a szóvégén az *a*, *e*» (11. l.). Az ilyen «kedvesség» szeretetre méltó lehet a jövevénytörzsekkel szemben, de kedvezőtlenül világítja meg a szerzőnek a nyelvi tényekről való általános felfogását. — A dolgozat főhibájának ezt a felfogásbeli csekélységet tartom, s arra nem vetek ügyet, hogy vannak szavak magyar-latin szójegyzékében (III. fejezet), a melyek helytelenül, sőt néha nevetségesen vannak származtatva (kurva *kurafi*=*curvus*, *a*, *um*, *caló*=*ciconia*). Természetes, hogy egy-egy helytelen származtatás onnan is ered, mert a szerző nem ismeri jól a megfelelő irodalmat (pl. *zsolozsma*).

Másik főhibája az előttem fekvő értekezésnek, hogy a szerző nem tudja megvonni a határt, egyrészt a latin, másrészt a velenczés olasz jövevénytörzsek közt. Szűkkörű felfogása itt is nyomon kíséri s a mit tudni vél, azt Volf értekezéséből merítette, a mely «kimutatta, hogy írásunk a latin nyelven alapszik». — Rell dolgozata sikertelenségétől, Kovács Gyula «Latin elemek»-jeinek a kezdetlegességétől indítatva mondom ki azt a nézetemet, hogy a *latin* és *olasz* elemeket együtt *kell* és *lehet csak* eredményesen tárgyalni.

Rell dolgozata négy, illetve öt fejezetből áll. A «bevezetőül» a kérdés történetét akarja elmondani s a forrásokról — sajnos, hogy csak könyvvezímekkel — igyekszik beszámolni. — Az első fejezet a latin szók-nak nyelvünkben való elterjedése utjáról-módjáról szól, a második fejezet a hangtani rész. Itt felesleges szóvirágok tarkítják az értekezést, ilyen hogy a hangsúly a szó vérkeringése s hogy a latin átvételeknek utolsó szótagjai kiestek a szavak magyar köréből stb. A harmadik rész a jövevénytörzsek betűrendes felsorolásából áll. Itt aztán sok kezdetlegességgel találkozunk; a szerző vagy nem ismeri a szó irodalmát (flaskó, gyömbér, izsóp, lator, leczke stb. stb.) vagy pedig nem jártas az etymologiai kutatás tartózkodó módszerében (v. ö. *patridl*: «ne patrja: ne gondoskodjék, tót *patrit'* *opatrit'*: gondoskodni»). Nem akarok a szójegyzékkel szemben oly kicsinyes lenni, hogy azt hirdessem, hogy nincs meg benne a *pitizál* (v. ö. lat. *pytisso*, gör. *πυτίσω*) s több efféle latin eredetű, valóban népies szó; hiszen az ilyen szójegyzék sohase lehet teljes. Az

utolsó fejezet fogalomkörök szerint csoportosítja a latin népnyelvi átvételeket.

A szerző a befejező sorokban jelenti, hogy szándékában van «a megkezdette vizsgálódást nyelvünk egész körére kiterjeszteni». Jó-akarátát, lelkiismeretességét, igyekezetét készséggel elismerjük most is; de munkája érdekében ajánljuk neki a Nyelvőr s Nyelvtud. Közlemények alapos átkutatását s áttanulmányozását.

MELICH JÁNOS.

Német nyelvkönyv. I., II. rész. Irta *Endrei Ákos*. Budapest, Lampel R. (Wodianer F. és fiai). 1898. Ára az I. résznek 2 korona, a II. résznek 2 korona 40 fillér.

Szerző ezen művet a középiskolák alsó osztályai számára írta és ennek megírásánál az előszó szerint hármast czélt tűzött maga elébe. Az egyik czél a gyakorlatiasabb tanítás. Ezen czél elérésére szolgálnak részint a nagyobb számmal fölvetett gyakorlati tárgy olvasmányok, részint a könyv első felében alkalmazott analitikai módszer. Második czélja a grammatikai anyag kellő kiválasztása, mit úgy igyekezett elérni, hogy csak azt tanítja, a mi fontos és a mi a magyar nyelvtől eltérő, azt azonban lehető behatóan. Harmadik czélja a nyelvi jelenségek tűzetes begyakorlása. Erről a czélról a szókincsnek, phraseológiának begyakorlásával gondoskodott beszélgetési gyakorlatok, retroversiók, dictatumok, átalakítások, kiegészítések, utánzások által. Mint ilyen irányú könyvet örömmel üdvözölöm a tanügyi irodalom terén, mert valóban szükséges a tanulót az élethez közelebb vonni oly olvasmányokkal, melyek őt lehetőleg közel érdeklik, ezenkívül a nyelvtani anyag helyes módszerrel van a tanulónak nyújtva, úgy hogy azt könnyen megemésztthesse. De lássuk a munkát közelebbről!

A mű első szakasza a hangtannal foglalkozik, de ezenkívül más nyelvtani jelenségekkel is megismerkedik a tanuló. Már itt vannak olvasmányok, melyekhez az illető jegyzeteken kívül beszélgetési gyakorlatok és illő feladatokkal a tanult tananyag begyakorlása fűződik. A szakasz végén a hangtani összefoglalás van, mely után a II. szakasz a rendes alaktant és a főbb mondattani szabályokat, a végén pedig az alaktan összefoglalását tartalmazza. A nagy számmal előforduló olvasmányokkal, melyek részint a közéletbe vágók, részint elbeszélések és mondák köréből vannak véve, szerző a magasabb igényeknek is meg akart felelni. Az olvasmányokhoz fűződő jegyzetek következnek, melyek után német-magyar és magyar-német szótárt találunk.

A II. rész az alaktan ismételtesével és kiegészítésével kezdődik. Az alaktan részei szerint közben itt is feldolgozott olvasmányok vannak. A második szakasz úgy az egyszerű mondat tanát a szórenddel együtt,

mint az összetett mondatok tanát tartalmazza, úgy hogy a szabályokat, melyeket szerző lehetőleg világosan igyekszik előadni, mindenütt a példa előzi meg. Itt is a bőven osztott olvasmányok után a nyelvtani táblázatokat találjuk, melyekben az eddig tanultaknak összefoglalása van a hangtántól kezdve az alaktan minden részén át. Külön táblázatban közli az erős ragozású igéket és az alaktan befejezése után a mondattanra tér át, melynek végén bizonyos eljárásokkal álló kifejezéseket közöl. Ezután következnek az olvasmányok jegyzetei s végül a szótár mint az I. részben. A hangsúlyt a vastagabb betűk jelölik és az igék múlt idejű participiuma mellett a *sein* vagy *haben* segédigék vannak az alakok könnyebb megtanulására.

A könyvnek azonban előnyei mellett hibái is vannak, melyek közül felsorolok némelyeket, a mint a többi közül kikaptam.

Minthogy az *ß* betű már az első szakasz elején előfordul, azért a 10. szabály mindjárt a 8. után következhetik. — A 11. lapon levő példánál felemlíthette volna szerző a különbséget a magyar és német nyelv között, hogy t. i. a németben, a mikor a rokonsági összetartozás önkényt érthető, a névelő pótolja a birtokos névmást.

Az 58. lapon hiányzik egy szabály, mely fölvilágosítana a *sein* és *ihr* névmások közötti használati különbségről.

A 74. lapon a 88. szabály nem eléggé helyes, mert vannak tárgytalan cselekvő igék, melyek a *haben* segédigét veszik föl.

A 93. szabály végső része másképp is fejezhető ki, pl. az infinitivussal azonosalakú participium akkor használandó, mikor az igével kapcsolatban még egy ige infinitivusa van, pl. *ich habe sehen dürfen*.

A II. részben a 187. szabály kiegészítendő ekképen: a rövidítés ált. akkor történhetik, ha a mellékmondat alanya a főmondat részeként szerepel. Ezen szabálylyal egészítendő ki a czélhatározó mondatok tana is.

Az olvasmányokban ilyenféle hibák találhatók: az I. r. 31. lapján a *Sprichwörter und Räthsel* című olvasmányban *gar* jelentése nincs a jegyzetek között helyesen közölve. *Gar* itt annyi, mint: megfőtt, kész. — A 104. laphoz tartozó jegyzetek között, valamint a szótárban is hiányzik *rathen*, *bergen* jelentése, holott mindkettő megvan az olvasmányban. — A II. rész 6. lapján hiányzik *jappen* jelentése, a 13. lap 15. sorában *Pfeiler* jelentése, a 15. sorban alulról *wagen* jelentése. — A 37. l. 15. sorában előforduló *geschätztes Geld* = (elvezettnek) hitt pénz, mely kifejezést közölni kellett volna, hasonlóképen a 67. lap alulról számított 5. sorában levő *welche*-nek a rendestől eltérő jelentését. A 107. lap 7. sorában *zum Vorschein kommen* kifejezés magyarázandó! Épenúgy a 110. lap 6. sorában *hell* szó, valamint a 118. lap 11. sorában *trotzen auf etwas* kifejezés. A 122. lap 23. sorában levő *Messe* jelentését nem találom. Ha-

sonlóképen a 123. lap 12. sorában alulról előforduló *einen Eid leisten* kifejezés megmagyarázandó!

Sajtóhibák: az I. r. 36. lapjának 7. sorában *Hoißgesinde* helyett *Hoißgefinde*; a 96. l. 6. sorában *Gala* van *Gaia* helyett; a 169. lapon *Berzehren* van *Verzehren* helyett. A II. r. 18. lapja 7. sorában *die Nordsee* e helyett *der Nordsee*; a 41. lap 4. sorában alulról *aus einige*, *aus einigen* helyett, az 54. lap 14. sorában alulról *Jugend*, *Tugend* helyett, a 140. lapon *sein* körülírt *imperativusa* *du sollst haben*; a 191. lapon *kurz und schnauzig* helyett *kurzu. schnurzig* olvasható: mind e hibák bántják a szemet s egy második kiadásban remélhetőleg el fognak enyészni, és így a könyv e tekintetben is tökéletesedni fog. Mindezen hibái. azonban előnyei mellett elnézhetők, úgy hogy a szóban levő könyvet kartársaim jóindulattal ajánlhatom.

BOURNÁZ ERNŐ.

Sárosy Gyula élete. Irta *Wallentinyi Samu.* Budapest, 1898. Pesti könyvnyomda r. t. 88 l.

Újabb időben irodalmunk régebbi alakjairól nagy számmal jelentek meg életrajzok. Értékük különböző, de általában véve örömdetes jelenségnek kell tartanunk, hogy irodalomtörténetünknek nemcsak kimagaslóbb, hanem kisebb, de mégis figyelemre méltó alakjainak életét és munkásságát mind számosabban ismertetik. Irodalomtörténetünk egyes korszakairól csakis úgy alkothatunk majd teljesen hű és megfelelő képet, ha mennél nagyobb számmal lesznek az ilyen részletekkel foglalkozó munkák.

A czímbei értékezés Sárosy Gyula életét és költészetét tárgyalja, s előre kell bocsátanom, hogy általában véve csak jót mondhatok róla és kifogásaim, a melyeket alább róla teszek, kisebb jelentőségűek. Az értékezés első része a költő gyermek- és ifjúkorát tárgyalja egészen addig, a midőn Sárosmegye másod-aljegyzője lett (1838). E fejezetben a költőnek különösen eperjesi tanuló-évei vannak szépen rajzolva, de e mellett a szerző érdekes vázlatot nyújt Eperjesnek a költő korabeli irodalmi életéről is, a melyben a többek közt olyan nevek is szerepeltek, mint Fáy András, Henszlmann Imre, Pulszky Ferencz, a két Vahot, Kerényi és mások. Még érdekesebb a következő fejezet, a mely a költő két házasságát tárgyalja. Érdekes kis szerelmi regény ez egy lobbanékony költői szív életéből. Sárosy magyar nyelvre tanítja Hilvéty Arnoldina nőtestvérét Ottiliát s a fiatal nyelvmester beleszeret tanítványa testvérebe. És viszont szerelemre talál. Szerelmük hat esztendeig tartott, míg egymásé lehettek és házasságok valóban boldog volt. Boldog, de nagyon rövid, alig három év múlva neje meghalt. A költő csakhamar másodszor is megnősült, de boldogtalan volt. Neje néhány év múlva eltávozott tőle

s csak 1852-ben találkozott vele ismét, a midőn Pesten az Ujépület börtönében férjét, kis leánykájával együtt meglátogatja. A megható találkozást a költő egy valóban szép költeményben örökítette meg (*Látogatás*). E családi regény mellett a szerző kellő figyelmet fordít Sárosynak ez időbeli költészetére is. Az erről szóló észrevételeit általában véve helyeseknek kell elismernünk, de a költőnek egyetlen eredeti színművét (*Az idegenek Aradon*) kissé talán bővebben lehetett volna taglalni. Itt különösen a jellemek megítélésénél alig lehet megelégednünk azzal a kijelentéssel, hogy «a jellemek megglehetősek», mert ez és ez, ennek meg ennek a mintaképe, hanem valami mélyebb megokolást várnánk. Az is emelné e fejezet értékét, ha a szerző nemcsak arról tudósítana bennünket, hogy az egyes költemények hol jelentek meg először, hanem egyuttal jelezné azt is, hogy Sárosy lírájának mik voltak az uralkodó és jellemző tárgyai. De ezt a szerző itt is, meg a következő fejezetben is csak ritkábban teszi meg; pedig ezzel Sárosy költészetének iránya és az ő egész felfogása sokkal világosabban állana előttünk, mint e nélkül.

A harmadik fejezet a legterjedelmesebb s a legjobban van kidolgozva is. A szerző ebben Sárosynak a szabadságharc alatt folytatott működését, bujdosását, fogságát s a kiszabadulása után következő élete folyását tárgyalja egész 1861-ben bekövetkezett haláláig. E korbeli költeményei közül természetesen a legbővebb méltatás itt az *Arany Trombitá*-nak jut. A szerzőnek erről szóló megjegyzései találóak és helyesek s találó ama felfogása is, a melylyel az *Arany Trombitát* «forradalmi röpirat»-nak nevezi, anélkül azonban, hogy tőle a költőiséget megtagadná, sőt igen helyesen emeli ki egyes részleteinek hatásosságát, sima és könnyed verselését, valamint képekkel és hasonlatokkal bővelkedő magyaros nyelvét, a mely nagyobb költői alkotásnak is dísze válnék. Kisebb költeményeinek tárgyalásában itt is érezzük a már említettem hiányt, hogy irányukról és tárgyukról csak ritkábban nyújt felvilágosítást. Még egy hiányt kell megemlítenem. A szerző t. i. a szabadságharcot követő nehéz időkben irodalmi állapottainkat alighogy érinti. Magam is helytelennek tartom ugyan az olyan hosszas és fölösleges kitéréseket, a melyek újabb életrajzíróinknál előfordulnak, s a melyek a könyv bővítése céljából minden aprólékos dolgokra kiterjeszkednek, de itt meg az ellenkező végtelennel találkozunk. Szükséges volna legalább nagyjából kiterjeszkedni ama kornak irodalmi viszonyaira, mert így tisztábban láthatnók azokat a hatásokat, a melyek Sárosy költeményeit sugallották s a helyet is, a melyet ő ezen korbeli költészetünkben elfoglal.

Látható, hogy kifogásaim Wallentinyi értekezését illetőleg csak kisebb jelentőségű dolgokra vonatkoznak s magát a lényegét nem érin-

tik. Felfogása általában véve helyes, lelkesedéssel van eltelve tárgya iránt, de a nélkül, hogy e lelkesedés tárgyilagos ítéletének kimondásában hátráltatná, adatai pontosak s így az értekezést fentebb említett kifogásaim mellett is komoly munkálkodás eredményének kell tartanom.

Dr. BARTHA JÓZSEF.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Geschichte der Minnesinger. Von Fritz Grimme. I. Band: *Die rheinisch-schwäbischen Minnesinger.* Paderborn, J. Schöningh. 1897. 330 l. Ára 6 mk.

E könyv — a mint címéből is látszik — nem a középkori német szerelmi dalköltészet fejlődésének történetét adja, hanem ez irodalmi ág művelőinek, a költőknek élete történetére vonatkozó adatokat tartalmaz. Eddig e tekintetben Friedrich Heinrich von der Hagen *Minnesinger* cz. nagy műve (1838) volt az irodalomtörténet főforrása. Egyesek (főleg Haupt, Stälin és Bartsch) azóta is nagyobb számmal gyarapították a *minnesang* művelőire vonatkozó életrajzi adatokat, de minthogy a kutatás nem történt rendszeresen s a költőknek csak egy-egy kisebb csoportjára volt tekintettel, azért megközelítő teljességről sem lehetett szó. Az utolsó ötven év alatt sok eddig ismeretlen történeti anyag vált hozzáférhetővé, levéltárak nyíltak meg, oklevélgyűjtemények jelentek meg s történeti társulatok kiadványaiban sok új adat jutott napfényre. A szóban levő könyv szerzője, Grimme Frigyes, már most ez új gazdag anyag alapján a középkori német lyrikusokra vonatkozó összes adatok egybe gyűjtését tűzte ki céljául. Hogy Grimme e feladat teljesítésére kiválóan hivatott volt, azt már régebben megjelent ilynemű dolgozatai (pl. a *Germania* 32. és 33. kötetében; *Közlönyünk* is megemlékezett egy idevágó dolgozatáról XIII, 408) is mutatták, legjobban bebizonyítja azonban az előttünk fekvő könyv maga. Grimme igazi hangyaszorgalommal gyűjtötte össze az oklevélgyűjteményekben elszórt anyagot, józan kritikával dolgozta fel s a költői irodalomnak beható ismerete alapján adja azt elő. Az anyagnak már külső elrendezése is mintaszerű: az oklevelekből és regestákból való idézeteket és kivonatokat a fejtegető szövegtől különválasztva adja időrendi egymásutánban, úgy hogy a kutató elfogulatlanul, a szerző előadásától függetlenül, tisztán a történeti adatok alapján ítélni az egyes kérdésekre vonatkozólag.

Az oklevélbeli adatoknak feldolgozását, egyéb történeti adatokkal való kiegészítését s a mennyire lehetett, összefüggő egészszé való egybe-

foglalását a könyv fejtegető részében találjuk meg, a mely az adattár előtt foglal helyet. E részben megjelöljük mindazt, a mi az egyes költőkre vonatkozó följegyzések magyarázatául szolgálhat. A lehető teljes magyarázat céljából a korviszonyok és helyi viszonyok ismertetése mindenütt bő helyet foglal el, sőt e tekintetben, úgy tetszik nekem, szerzőnk egyben-másban többet is ölelt fel, mint a mire szorosan szükség volt: a költők családtagjai, ősei és utódai viselt dolgainak egész részletes fejtegetése pl. irodalomtörténeti szempontból bizony nagyon alárendelt értékű. Tulajdonképp a költőkre vonatkozólag is csak elvétve tudunk meg olyasmit, a mi költői egyéniségük egyik-másik oldalra világosságot derít, a legtöbb adat inkább csak külsőségekre, a birtokra és hivatalos állásra. a költőknek egyes fejedelmekhez való viszonyokra, a hadjáratokban való részvételére, esetleg még haláluk évére vonatkozólag nyújt felvilágosítást. S e tekintetben is az okiratok beszédessége fordított viszonyban van a költők kiválóságával: a nagy költők életéről kevés adatunk van, ők vándoréletet élve majdnem mindig távol voltak szorosabb hazájuktól s így ennek okirataiban nem igen fordulnak elő, máshol pedig ép idegen voltak s alacsonyabb származásuk miatt nem voltak tanúként használhatók. A nagy urakról viszont sok oklevél szól; adományoznak, örökölnek, császári iratokban tanúként szerepelnek stb., csakhogy ők első sorban a lovagi élet teendőivel voltak elfoglalva, a költészet terén legfeljebb mint dilettansok működtek s így őket illetőleg az irodalomtörténetirő esetleg kevesebb adattal is beérné (l. szerzőnknek Friedrich von Leiningenről szóló megjegyzéseit, 24. l.). De így is köszönettel kell vennünk azt, a mi ránk maradt, — elvégre minden egyes adat egy-egy vonás ama kor általános képéhez, gyakran az irodalmi állapotok behatóbb ismeretét is előmozdítja s néha hozzájárulhat egy-egy költői mű helyesebb megértéséhez is.

Grimme munkájának ez első kötete a *minnesang* művelőinek két csoportját tárgyalja: a rajnavidéki és a sváb dalos költőket; az első csoport 18, a második 16 költőt foglal magában. A kikről — új adatok híján — fontosabb mondani valója nem volt, (pl. a Marner, Stolle és Boppe mesterek) azokat egészen mellőzte szerzőnk, mellőzte pl. Albrecht von Hohenberget is, a kinek életrajzát Schmid írta meg.

Az első csoport azokat a költőket foglalja magában, a kik a felső és középső Rajna vidékén, Németország délnyugati részében éltek és működtek; igen különböző állású költők: főnemesek és ministerialis-ok, papok és egyszerű polgárok. Elsőnek Friedrich von Hausen-t, a francia irány egyik úttörő képviselőjét tárgyalja. Haupttal szemben (a ki a Mannheim melletti Rheinhausen-t tartotta a költő szülőhelyének) szerzőnk, mint már mások is, a Nahethal nevű völgyben keresi a család származása helyét s a Kreuznach közelében levő Ober- és Niederhausen nevű

falvakra utal. Oklevelek csak három nemzedékről szólnak, a költő nagyatyjáról, apjáról s ő róla magáról, a nemzetség valószínűleg kihalt ő vele. Ulrich von Gutenberg családjáról kimutatja, hogy az nem a badeni Klettgauból, hanem Felső-Elzászból származott, Rappoltsweiler közelében ma is megvannak egy Gutenberg vár romjai. Bernger von Horheimről szerzőnk már más helyen (*Germ.* 32, 367) kimutatta, hogy nem 1190-ben, hanem 1194-ben, VI. Henrik második hadjárata alkalmával, került Apuliába, valószínűleg ott is halt meg 1196-ban. Egy grófi költőről, Friedrich von Leiningen-ről megállapítja, hogy az nem lehet az az ily nevű főúr, a ki 1214—1239 fordul elő elzászi okiratokban, hanem egy másik, a ki 1189-ben kezdett grófságában uralkodni s 1220-ban meghalt; Bartsch tévesen egynek vette a két személyt. Bligger von Steinach-nál az a nehézség, hogy az e családról szóló okiratok tanúsága ézerint annak több tagja viselte a Bligger nevet s nem lehet egész biztosan eldönteni, melyikök volt a költő. Szerzőnk nem (mint v. d. Hagen) a III., hanem a II. Bliggert, a ki nemsokára 1209 után halt meg, tartja a költőnek; fia, III. Bligger, legfőljebb annak a költeménynek (*Minnesangs Frühling* 119, 13—27) a szerzője, a mely jelleménél fogva későbbi korra vall és a melyet Bartsch is (*Deutsche Liederdichter*² XXXVIII. l.) külön választott a másik két verstől. Burkart von Hohenfels 1216—1228-ig mutatható ki okiratokban, ő rá vonatkozhatik még egy 1242-iki oklevél is. Konrad von Bickenbach családjának birtoka, szerzőnk szerint, az Altbach falu mellett (Darmstadtól délre) fekvő ilynevű vár volt; a költő neve 1254—1275-iki oklevelekben fordul elő. Göсли von Ehenheim költőt az a *Gozmarus de Ehenheim*-mel tartja azonosnak, a ki 1242—1276-iki okiratok említene, Walther von Breisach mint e város iskolamestere szerepel okiratokban; valószínűleg azonos vele a később előforduló *magister Waltherus rector puerorum in Friburgo*; utólszor 1303-ban fordul elő a neve. Hawart dalköltő, Grimme szerint, a strassburgi *Johannes Hawart*, a ki 1287—1302 fordul elő okiratokban. A *Goeli* nevű költőt Wackernagel még egyáltalában törölni akarta a dalköltők sorából, mivel ilynevű személyiség nem volt akkor kimutatható, s az ő verseit Nithartnak tulajdonította. Grimme már most nem is egy, hanem *hat* Goeli nevű személyiséget mutat ki s így inkább az a nehézség, hogy bajos a sok közül választani. Ő azt a Goelit tartja a költőnek, a ki Freiburgban III. Egino gróf *advocatus* volt s 1273—1289-ből való okiratokban fordul elő. A Dürner nevű költőt nem a freiburgi Turner családból származtatja (mint Bartsch), hanem abból a Dürner családból, a mely a württembergi Mengenben mutatható ki.

A könyv második szakasza a sváb dalköltőkről szól. Ismeretes, hogy a sváb lovagok, a hohenstaufi családból származó uralkodók példáját követve, nemcsak a hadi tettekben és testi ügyességekben tűntek ki,

hanem szellemi téron, mint a költészet művelői is érdemeket szereztek maguknak. A herczegség nagyjai közül Hohenbergi Albrecht gróf és Kirchbergi Konrád említendők, az ő példájukat nemesi és polgári költők követték. Az oklevelek nemcsak ama főrangúaknak, hanem az utóbbiaknak életére vagy legalább családjukra vonatkozó adatokat is tartottak fenn. Meinloh von Sevelingen (Söflingen) költőnek, a kit Grimme a sváb költők között első helyen említ, épen csak családját lehet kimutatni. Az oklevelekben e családnak, a mely a dillingeni grófokkal ministerialis viszonyban volt, több tagját ki lehet mutatni, de csak 1220-tól kezdve, holott a költő versei régibb időre, a 12. század nyolczvanas éveire utalnak. Heinrich von Rugge-ra vonatkozólag Grimme a már ismeretes egy okiraton kívül, nem talált újabb adatot. Azt véli, hogy a költő fiatalon halt meg: a képes kéziratok nem adják meg neki a sisak és kard jelvényeit, a mi arra mutat, hogy még nem tekintették őt lovagnak. A család székhelye a Blaubeuren közelében levő Ruck vára volt. Hiltbolt von Schwangau 1221-ben mutatható ki biztossággal; a család ősi fészke a mai Hohenschwangau volt. Szerzőnk az okiratok gondos egybevetése alapján kimutatja, hogy e családnak négy Hiltbolt nevű tagját kell megkülönböztetni. A dalköltők egyik legkiválóbbikának, Gottfried von Neifen-nek családja a Nürtingen melletti Hohenneuffen várat bírta; a költőről, a ki tevékeny részt vett korának politikai küzdelmeiben, legelőször egy 1234-iki okirat szól. Ulrich von Winterstettenre vonatkozólag szerzőnk lényegesen eltér az eddigi felfogástól: míg t. i. eddig e család schmalneggi ágának egy Ulrich nevű tagját tartották a dalköltőnek, Grimme valószínűvé teszi, hogy a költő a főágban keresendő s itt 1239—1280-iki okiratokban csakugyan kimutat egy *Ulricus pincerna de Winterstetten* nevű személyiséget. Wachsmut von Mülhausen személyének meghatározásánál az a nehézség, hogy M. nevű helység csak magában Dél-Németországban is 27 van, másrészt Wachsmut nevű egyén az illető helyek okiratában nem mutatható ki. Szerzőnk azt hiszi, hogy költőnk ministerialisa volt egy okirattal kimutatható Berthold v. Mülhausen nemesnek; költeményeit a XIII. század közepére helyezi. Grimme itt, nézetem szerint, túlságos könnyedén bánik el Bartsch ama nézetével, hogy a költő nyelve középnémet sajátosságokat tüntet fel. (*Liederdichter*², 359. l.) Kélin mestert, a ki, a költeményeiben előforduló czélzások alapján ítélve 1240—1273 működhetett, Grimmének sem sikerült biztossággal kimutatnia okiratokban. Hugo von Werbenwag költőről már 1253-iki oklevelet talált szerzőnk. A *Kanzler* és a *von Buwenburg* nevű költők személyére vonatkozólag nincs biztos adatunk. A *Schenk von Limburg*-nak nevezett költő, a kinek a heidelbergi kézirat 6 költeményét közli, kétségkívül az 1255-től kezdve több okiratban említett Konrad von Limburg, a ki bátyjával, Waltherrel, együtt buzgó híve volt a hohenstaufeni család utolsó

tagjainak, IV. Konrádnak és Konradinnak; az utóbbival elment Olaszországba is és kétségkívül részt vett a Tagliacozzo mellett vívott végezetes csatában (1268) is. A *von Stamheim* nevű költőt Grimme nem a svájci Thurgauban levő, hanem a sváb Stamheimből származtatja; az itteni nemesi család tagjai már a XII. században mutathatók ki, azonban egyikökről sem lehet a költővel való azonoságát határozottan bebizonyítani. Annak a költőnek, a kitől a heidelbergi kézirat egyszerűen *der schuolmeister von Ezzelingen* néven közöl több költeményt, szerzőnk is az 1279—1281-iki okiratokban előforduló *Heinricus*-t tartja, a ki mint *rector puerorum in Ezzelingen* szerepel. Ismeretes, hogy e költő valóságos gyűlölettel fordult Habsburgi Rudolf ellen, a kinek gúnyolódva vetette szemére fukarságát. A Rudolf der Schreiber nevű költő, a kit eddig hiába kerestek a történeti emlékekben, szerzőnk szerint az 1280 óta augsburgi okiratokban előforduló *Rudolf der schreiber*. Konrad von Kirchberg grófot szerzőnk a sváb kirchbergi grófi család amaz ilynevű tagjával azonosítja, a ki 1286—1315-iki okiratokban fordul elő, miként Bartsch is (v. d. Hagen és újabban Wilmanns egy másik 1255-től kezdve említett ilynevű személyiség mellett nyilatkoztak); verselésének bizonyos sajátosságai a *minnesang*-nak meglehetősen késői, hanyatló korára vallanak. Grimme végül egy eddigelé ismeretlen költőt is mutat ki: ez Heinrich Offenbach von Isny, konstanci kanonok, Miklós konstanci püspöknek (1334—1344) protonotariusa, a kinek költői munkákkal való foglalkozását már a *Zimmerische Chronik* említi, költeményei azonban nem maradtak ránk.

Grimme könyve, bár a *minnesang* történetének látszólag legszárazabb oldalát, a költőkre vonatkozó külső életrajzi adatok egybefoglalását és tisztázását tette vizsgálatá tárgyává, igen becses és fontos munka mindazokra nézve, a kik a német irodalom ama korával s amaz ágával foglalkoznak, és mindenképen elismerést érdemel. Nagyon kíváncsok, hogy a szorgalmas szerző mielőbb közrehoassza művének második kötetét is, mely — az előszó szavai szerint — a bajor és osztrák dalköltők életét fogja tárgyalni. E második kötetben valószínűleg több lesz majd a magyarországi vonatkozás is, — a szóban levő első kötetben ilyen csak kettőt találunk: az egyik, hogy Gottfried von Neifen családjának egy tagja, Bertold, 1217-ben részt vett András magyar király és Lipót osztrák herceg szentföldi útjában; a másik meg az, hogy Ulrich von Winterstetten őse a magyarok ellen harczolva esett el a 955-iki lechmezei ütközetben.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1897/98.

6. Glass Ferencz: Német és magyar történeti népénekek a XVI. században. (Temesvári róm. kath. főgymn., 1—41. l.) — A szerző az előszóban hangsúlyozza, hogy a történeti népének még a német irodalom-történetben sem talált kellő méltánylatra, minálunk pedig alig is vetett valaki ügyet rá. Ebben körülbelül igaza van. Ilyen dolgozatokkal azonban, milyen a szerző értekezése, aligha segítünk a bajon. Tárgya és formája mutatja, hogy valószínűleg szakvizsgálati dolgozatnak készült. Ez természetesen magában véve nem volna baj. Csakhogy nem minden szakvizsgálati dolgozat érett meg a nyomtatásra. Hisz az ilyen dolgozat egyetlen kelleke, hogy «a jelöltnek jártasságát bizonyítsa tárgyainak szakirodalmában», míg egy nyomtatásban megjelent dolgozattól, nem tekintve az alakhoz fűzött magasabb igényeket — önálló tudományos értéket kell követelnünk, — legalább egyes részleteiben. A magyar tanárság tudományos hírneve érdekében azért kívánatos volna, hogy a szakvizsgálati dolgozatok kinyomtatása ne váljék egyszerűen magától értetődő divattá.

Ezzel a kitéréssel tulajdonképen már meg is bíráltam a jelen értekezést. Ezer és egy okból kellett volna napvilágot kerülnie, és nincs egyetlen egy ok sem, a miért rejtékhelyét elhagyta. Elméleti fejtegetése nem egyéb, mint az ide vágó irodalom csekély töredékének felszínes és hézagos vázlata; ha pedig imitt-amott saját nézetével áll elő, nemcsak a naivságnak, hanem a teljes tájékozatlanságnak adja jelét. Így pl. mindig összetéveszti a történeti népének fontosságát a népdal irodalmi jelentőségével, pedig a kettő költői értékre úgy különbözik egymástól, mint Tinódi Petőfítől. «Szerény de mégis oly kedves ibolyának» nevezi, a mi véleményünk szerint azonban — ha már hasonlattal kell élni — ezerszerre inkább hasonlít a dühösködő, lármázó verébhez. «Világirodalmi fontosságot» tulajdonít neki, pedig ha csak némi történelmi belátása volna, könnyen felismerné, hogy a történeti népéneknek nem az irodalmi, hanem a történelmi szempont adja meg jelentőségét. Dolgozatának tulajdonképi célja a XVI. századi magyar és német történeti énekeknek összehasonlítása, a mi csakugyan érdekes feladat volna. Csakhogy a szerző igen könnyűnek veszi a kérdést: egyszerűen felsorol néhány német népéneket, melyek török harcainkra vagy a schmalkaldeni háborúra vonatkoznak és jól-rosszul elmondja tartalmukat, a mikor is többnyire a lényegtelenül kiemeli és a fontosat hallgatással mellőzi. Azután áttér néhány magyar történeti ének fejtegetésére, melyek többé-kevésbé ugyanazon tárggyal foglalkoznak; ezeknek is elmondja tartalmukat és néhány általános szólammal jellemzi. Az ilyen kivonatolás és egymásután tárgyalás azonban magában véve még nem összehasonlítás! Különben alig is lehet a szó szoros értelmében összehasonlításról szó, mert a két irodalom ezen termékei tartalmában, alakban, előadásban egyaránt teljesen elütők. Csak a történeti hangulatnak nyilatkozása a maga különféleségében bír igazán érdekl. de ez iránt a szerzőnek csekély az érzéke. Mindössze azt a feltűnő közös vonást emeli ki, hogy nálunk és az egész nyugaton a török dúlást a bűnök büntetéseül tekin-

tették. Más egyezést vagy különbséget alig fedez fel, ha pedig itt-ott valamelyes érdekesebb jelenségre bukkan, abból sem tudja a kellő következtetéseket levonni.

Az értekezés tartalmánál nem sokkal jobb a feldolgozás módja sem. Az egyes részek összefüggés nélkül következnek egymásra, a fejtegetés többnyire bőbeszédű és szétfolyó, a stilus lapos, itt-ott bombasztikus, de mindenütt a legvaskosabb germanismusoktól elégtelenítve. Látszik, hogy a szerző először német nyelven írta meg dolgozatát, és hogy irodalmi formáról csak homályos sejtelmek vannak.

Ezek után csodáljuk a szerző irigylésre méltó önelégültségét, mely-lyel értekezése végén kijelenti: «melyek ezen költői művek közös vonásai, hogyan egyeznek meg szellemben és hangulatban, tartalomban és alakban, eléggé kimutattam». Már a kinek elég, — mert a mi véleményünk az, hogy az ilyen feladatnak, mely beható tanulmányt, sokszor önálló kutatást igényel, nem lehet fölületességgel, közhelyekkel vagy nagy mondásokkal megfelelni.

Dr. BLEYER JAKAB.

7. Schuller, Prof. Dr. R. : Schulleise nach Neapel. (Brassói ág-h. ev. gymn.) Ez útleírás csak a nápolyi muzeumnak a 29.—32., és Pompeinek a 37.—41. lapon olvasható rövid leírása révén kerül bele Közlönyünkbe. Természetesen, útleírás keretében nem keresünk tudományos dissertatiót, de tárgyánál fogva közel vonatkozásban áll Hollósi Rupertnek a soproni gymn. értesítőjében a római művészetről írt dolgozatával. A nápolyi muzeum leírása magában foglalja a római festészet történetét, belefoglalva a mozaik leírását is, a «Kettenhund» és az «Alexanderschlacht»-tal. A szobrászati emlékeknél a görög műrecek láttára a római szobrokat úgyyszólván figyelmen kívül hagyja, a Farnese-féle Herakles, Hera és a bika, Attalus gallusai, Homeros mellszobra kötik le figyelmét, ezután a bronzgyűjtemény és a házi eszközök halmaza.

Pompei leírásának bevezetéséül a római ház leírását olvassuk, úgy, a hogy Pompeiben levő példák mutatják, aztán a város topographiája következik, előbb tájékozásképen, majd részletesen a forum és épületei. a forum triangulare, a gladiatorokaszárnya, a színházak, a fürdők, az amphitheatrum, mint a kiránduló társaság sétájának főbb pontjai.

Az egyes dolgok leírásának részleteiről nincs mit beszélni, elég ha annyit veszünk észre, hogy valódi lelkesedéssel emlékezik vissza a rövid perczekig élvezett műrecekre, s különösen a görög szobrok előtt való-ságos extasisba jut.

Minket inkább érdekel az utazás két kis részlete. Az egyik Pompeiben, a nagy színházban volt. A társaság egyik tagja a szinpadra áll, a többi a legfelső üléssorból hallgatja, és «wir verloren trotz der gewaltigen Dimensionen des offenen Raumes kein Wort von dem klassischen Monologe der Iphigenie», a melyet társuk elmondott. Valóban szép klasszikus példája szemléltető oktatásnak! — A másik eset Capriban volt. A Hotel du Louvrebán, a tengerparton, vacsora közben az egyik utitárs feláll, — és felköszönti . . . őh nem! Elszavalja «in der unübertroffenen Voss-Übersetzung» Nausikaa jelenetét az Odysseiaból!

Mindezekkel a dolgokkal csak a figyelmet akartam felhívni erre az ügyes, és a Baedeker idézésen magasan tülelmekedő útleírásra, a mely nemcsak megérdemli az elolvasást, hanem a hozzá tartozó értesítővel együtt fényes bizonyosságát adja az erdélyi százszok erős nemzeti érzésének.

A német és szász typus pedig még sem olyan sérthetetlen valami. Látni épen «Kronstadt»-ban, a Honterus-ünnep alkalmával nem kevesebb ember, mint *Virchow* beszélt épen a szászoknak a német typusról. Ha a szászok magukat a németek elszakadt töredékeinek mondják, — mondá *Virchow* — ő azt kérdezi, mint anthropologus és ethnographus: egyáltalán van-e német vagy szász typus? Nincs az magában a nagy Németországban sem. A délnémet nem ismeri el igazi németnek az északit, mert össze van keveredve szláv és finn fajú népekkel, az északi nem a délnémetet, a mely frank, olasz és szláv elemekkel vegyes.

Visszatérve a brassói értesítőre, a következő helyneveket találjuk benne: Kronstadt (mindenütt), Ofenpest (11. l.), Klausenburg (u. o.), Bistritz, Hermannstadt, Mediasch, Schäsburg, Teckendorf (12. l.); csak az útleírás végén áll Budapest (42. l.). — Mit is mondott *Virchow*? A magyar állam csak azt tette újabban a helynevekkel, a mit szászok tettek, midőn letelepedtek. A szászok német nevet adtak a szláv, a magyarok magyar nevet adtak a szász helyeknek. L. Erdélyi Múzeum, 1898. 404. lap. És ezt nem magyar ember mondta!

Dr. FINÁLY GÁBOR.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XXIV. KÖZGYÜLÉSE

1899. január 11.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt közgyűlés!

Mai megnyitó beszédem a kegyeletes megemlékezésnek van szentelve.

Alig éltünk még olyan gyászos évet, mint a minő a tavalyi volt.

Elvesztettük *királynénkat*, édes hazánk nemtőjét. A mily borzalmas volt a pótolhatatlan veszteség legelső híre, oly végtelen volt a gyász, mely a magyar nemzet szívére borult.

E gyász azonban nemcsak sötétséget terjesztett, hanem fényt is szült: glóriát árasztott a dicsőült szent alak köré s a történelem sirboltjából a legendák magasságába emelte.

Ezen országos veszteségen kívül társaságunkat egyéb súlyos veszteségek is érték.

Elhunyt tagtársaink közül kettőt kell különösen megemlé-
tenem: *Zichy Antalt* és *Télfy Ivánt*.

Zichy Antal, ki a múlt év máj. 19-én fejezte be földi pályáját, 1881-től fogva volt társaságunk rendes tagja.

Még előttünk lebeg annak a finom műveltségű embernek jóságos képe, kiről egy biographusa igen jól mondja, hogy idealista volt, a kit az életnek sem gyönyörei, sem fájdalmai nem tudtak megfosztani a kedély tisztaságától, a szép és nemes iránt való lelkesedéstől; férfiú, a kinek nagy műveltségét és átható szellemét csak szerénysége multa felül.

Zichy Antal három irányban szerepelt nemzeti életünk fejlesztésében: mint politikus, mint tudós és mint műfordító.

Mai megemlékezésünkben csak azon adatokra szorítkozunk, melyek eddigi életrajzából hiányzanak s csak azon maradandó érdemeit ismertetjük, melyekért mi philologusok őszinte hálával tartozunk.

Nem találok sehol sem említve azt a Zichy Antalra nézve jellemző adatot, hogy báró Eötvös József halála után a vallás- és közoktatási miniszteri állás betöltésénél Csengery Antal mellett Zichy Antal is szóba jött; de ez is, az is annyira szerénykedett, hogy nem tartotta magát arra hivatottnak, hogy a nagynevű elődnek örökébe lépjen.

A mi fordításait illeti, ezennel csak *Horatiusa* érdekel bennünket.

Valamint Deák Ferencz, ki még halálos ágyán is Horatiust olvasta, úgy Zichy Antal is, Deák körének e tiszteletreméltó tagja, Horatiust vallotta különös kedvenczének. Szatiráit fordítgatta, s miután a M. T. Akadémia 1870. május 25-én öt lev. tagjának választotta, akadémiai székfoglaló beszédében ugyancsak Horatius satiráiról értekezett.

Fordításából csak 6 mutatóvány látott napvilágot. Az I. könyv 1., 5. és 6. satirája a Föv. Lapok 1870. évi 148. és 280. számában, 9. satirája a Vasárnapi Ujság 1871. évf. 14. lapján, a II. könyv 6. satirája az Athenæum 1873. I. 651. lapján. Az első hármat ismertette Barsi József a Föv. Lapok 1870. évf. 150. számában, a 4-iket röviden a Figyelő, 1871. évf. 53. lapján.

A nonum prematur in annum elvét annyira túlozta, addig javíttatott Horatius satiráinak teljes fordításán, hogy annak kiadását soha meg nem érte. Egy alkalommal bizalmasan hozzám fordult, szeretné nekem azt megmutatni, nézném meg; nem akarná. hogy valami hiba maradjon benne, s a miatt, mint egy iskolás gyereket leczkéztessék. *Öcsce illusztrációival* szándékozik azt díszesen kiadni. Én kész örömet felajánlottam szolgálatomat; de

a kézirat sohasem jutott kezemhez. Talán sikerül módját ejtenem, hogy terve legalább halála után teljesedjék.

Társaságunk működése iránt mindenkor élénk érdeklődést tanúsított.

Mikor dicsőült Ábel Jenő hozzám intézett latin levelét nem epistolának, hanem epistulának címezte, Zichy Antal kritikai megjegyzése indított arra, hogy VIII. közgyűlésünkön az epistula szó helyesírását is szóba hoztam.

Közlönyünkben csak egy cikke jelent meg Zichy Antalnak, t. i. az, mely «Az antik költők fordítása»-ról szól (lásd Egyet. philol. Közl. 1887. XI. 44—46. ll.).

Szerinte «nem szabad egy Homéért vagy Vergilt magyar bundába vagy attilába, sem egy Ovidiust s társait kabátba, frakkba öltöztetve mutatni, csakhogy a mi jó közönségünk szívesebben lássa s megmarassza». «Előttem — úgymond — mitsem nyom a nyugati népek példája. Ők kénytelenek voltak modernizálni, mert nyelvöknek nincs meg a hozzávaló prózódíaja és hajlékonysága. . . . S a mit azok szomorú kénytelenségből tesznek, mi önként kövessük? Eldobva kincseinket, szegényebbnek mutassuk magunkat? Nem találom indokoltnak ez álszerénységet, sem hozzánk méltónak az olcsó népszerűség keresését».

Mennyire igaz Zichy Antalnak e hitvallása, bizonyítja mindaz, a mit a magyar Homeros-fordítás történetéről a nov. 28-án tartott akadémiai ülésen elmondottam.

A mi bennünket Zichy Antal iránt különös hálára kötelez, az a fontos indítványa, mely a régi classicusok fordításának ügyét illeti.

A M. T. Akadémia, mint azt Anakreonom előszavában részletesen kimutattam, már a 30-as és 40-es években intézkedett volt az iránt, hogy az ókori classicusokat a magyar irodalomba átültessek. 1836-ban indította meg a «*Római classicusok magyar fordításokban*» című gyűjteményét, melyben 9 év leforgása alatt összesen 5 kötet jelent meg, s 1840-ben a «*Hellen classicusok magyar fordításokban*» című gyűjteményét, melyből az 1840—1847. időközben 3 kötet látott napvilágot.

Ezekén kívül is közölt Akadémiánk fordításokat, de azok mind csak szórványosan, minden meghatározott terv nélkül kerültek a nyilvánosság elé.

Az említett két gyűjtemény még a forradalom előtt abban maradt.

Azóta, hogy Akadémiánk 1880-ban Arany János Aristophanesét volt szerencsés kiadványai közé iktathatni, több rendbeli fordítást nyújtottak volt be kiadás végett, a mi által ez az ügy eldöntésre váró fontos kérdéssé vált. Zichy Antal, a ki egész valójában eleven példája annak, mint kell a modern műveltséget a régi classicismus szellemével egyesíteni, megragadta ezt az alkalmat, s 1882. decz. 16-án oly indítványnyal lépett az Akadémia I. osztálya elé, mely a fordítás kérdésének méltó elintézésére vezetett. Ő ugyanis azt indítványozta, hogy az Akadémiának a görög és római classicusok ügyében bizonyos rendszert kellene követnie s a Kisfaludy-Társasággal, meg a Philologiai Társasággal egyetértve, egy classicus könyvtárt indítania meg.

Az osztály ennek az indítványnak a tárgyalására 6 tagú bizottságot küldött ki, melynek Zichy Antal elnöklete alatt tartott tanácskozásaiban *Gyulai Pál* is mint osztálytitkár lényeges részt vett. Gyulai Pál volt az, a ki Zichy indítványához még azt is hozzátette, hogy egy állandó classica-philologiai bizottságot kellene alakítani a nyelvtudományi és irodalomtörténeti bizottságok példájára, melynek külön költségvetése legyen.

Ezen üdvös indítvány további története említett előszavamban olvasható.

A classica-philologiai bizottság 1883. jun. 14-én szerencsésen megalakult és Zichy Antal lett egész haláláig minden cyclusban újra meg újra egyhangúlag megválasztott elnöke. Csak egyszer történt egy több hónapig tartó interregnum, melynek okát kár volna elhallgatni.

Mikor 1890-ben a görög nyelvi viták voltak, Zichy Antal a kormány pártjára állott. E miatt Gyulai négy szemközt hevesen megtámadta s ezt annyira zokon vette Zichy, hogy a classica-phil. bizottság elnökségéről lemondott. 1890. nov. 29-én Zichy nem jött el a bizottsági ülésre, jöllehet meghívtuk, miből azt kellett következtetnünk, hogy lemondásához ragaszkodik. Akkor beszélt el Gyulai, hogy Z. lemondásának ő az oka. Kérte volt Zichyt a főrendiházban, hogy ha már nem szavaz velük a *görög nyelv mellett*, legalább ne szóljon, inkább menjen haza. De Zichy azért is elmondta a görög nyelv elleni beszédét. Gyulai szemére is vetette, milyen szégyen: ő a classica-philologiai bizottság elnöke s ő teszi meg rajtunk ezt a csúfot. («Elcsapunk!») Zichynek e drasztikus szemrehányás annyira fájt, hogy az elnökségről rögtön lemondott.

1891. márcz. 22-én az Aggházy-féle II. zenekari matinéen találkoztam vele, s rábírtam arra az ígéretre, hogy a bizottság legközelebbi ülésére eljön. Végtelen jól esett neki, mikor valamennyien a régi jóindulattal fogadtuk.

Attól a naptól fogva megint buzgó elnöke volt a bizottságnak.

Az ezeréves kiállítás alkalmával az Akadémia Zichy Antalt meg engemet bízott meg a Pajor István-féle Ovidius-pályázat eredményének megítélésével. Zichy egészen rám hagyta a dolgot, előre is kijelentette, hogy véleményemhez csatlakozik. Jelentésemre, melyhez a hamburgi congressus számára külföldi felszólítás folytán írt versemet is csatoltam, 1896. aug. 17-ikén rendkívül kedves levelet kaptam tőle, melyben azt írta, hogy szándéka volt nejével hozzám Barlangligetre is ellátogatni s feleletét személyesen meghozni, de az uti terv dugába dőlt. A kiállításon naponta négyszer kell keresztül mennie, hogy *Széchenyi* correcturájához eljusson. *Szilágyi Sándor* képes kalendáriumot csinál a munkájából. *Mihelyt ez meglesz, írói munkásságától visszavonul.* Versemről azt mondja, hogy dísze lesz a tervezett albumnak, s hogy becsületet szereztem magyar nevünknek a németeknél stb.

Többször részesültem az ő nagyon is megtisztelő elismerésében, nevezetesen akkor, mikor 1884-ben az Akadémiában rendes tagnak ajánlt, mely alkalommal elnöki megnyitó beszédeimről is nyilatkozott. Kitüntető ítéletét — laudari a laudato viro — XIV. közgyűlésünk alkalmával Cicero eme szavaival fogadtam: *Ea est enim profecto iucunda laus, quæ ab iis proficiscitur, qui ipsi in laude vixerunt.*

A tavalyelőtti nagy szélvész Zichy Antalt éppen az úton érte s leütötte a lábáról, úgy hogy megsérült, s betege lett. Kedélyét ez nem bántotta, sőt mikor mentegette magát, hogy miért nem jöhet el az ülésre, azt a humoros megjegyzést toldotta hozzá, hogy most jogosan elmondhatja magáról, hogy szélütött ember.

Nem tudom betegsége lefolyását; de azt olvasom egyik életrajzában, hogy április elején a Nemzeti Kaszinó lépcsőin összeesett és agyrázkódást szenvedett.

Végtelenül megható az a levél, melyben az akad. I. osztály elnökségéről lemond s az egész Akadémiától búcsúzik. Még az egyes tagokra is gondolt s egy csomó névjegyet küldött Gyulai Pálnak, hogy azt búcsú jeléül közöttünk szétosztogassa.

Ez volt az utolsó Isten veled!

Ave pia anima!

1898. aug. 2-án meghalt *Télffy Iván* a magyar philologusok Nesztora, társaságunk legelső tiszt. tagja, többünknek tanártársa, sokunknak tanára.

Ez a rövid idő, melyet ezennel emlékezetének szentelhetünk, nem engedi, hogy egész életét és működését részletesen elmondjam. azért csak a legszükségesebbre s legjellemzőbbre szorítkozom.

Télffy Iván (eredetileg *Zima ker. János*) 1816. jun. 18-án született Nagyszombaton, a hol is 1826—31. a gymnasiumot, 1832—34. a lyceumot végezte. 1834-ben a pesti egyetemen a szépművészetek és bölcsészet doctorává avatták. 1836-ban theologusnak ment a bécsi Pázmaneumba. A papi pályát csakhamar ott hagyta. Olaszországba került, s Triestben eleinte a postaigazgatóságnál dijnokoskodott, utóbb pedig az ottani állami számvevőszéknél gyakor-nok lett. 1841-ben Pestre jött s itt köz- és váltótörvénytörvény-ügyi oklevelet szerzett magának. 1843—44-ben a pozsonyi országgyűlésen mint a távollevők követe szerepelt. 1846. márcz. 1-én lett a pesti egyetemen a görög nyelv és irodalom *helyettes*, 1852-ben a class. philologia *rendkívüli*, 1868-ban pedig *rendes* tanára, mely állásban 1886. dec. 1-ig működött. *Irodalmi* munkássága jegyzékét maga állította össze *A budapesti kir. m. tud. egyetem bölcsészeti karának irodalmi munkássága 1780—1895.* című ezredévi emlékkönyv számára, melyet *Horváth Ignác* m. n. muzeumi segédőr szerkesztett az említett bölcsészeti kar megbízásából (lásd 154—161. ll.).

Első két kiadványa még nem is sejteti az olvasóval, hogy mily téren fog az országnak szolgálatot tenni.

Csak 1846-ban, miután egyetemi supplens lett, jelent meg a görög nyelvben való jártasságának *első* bizonyítéka.

Valamint *Tamaskó István József nádor*t hivatala félszázados örömmünnepe alkalmából *szánszkrít*, úgy *Télffy görög* versezettel üdvözölte (Tamaskó versezetéről Thewrewk Árpád Egyet. philol. Közl. V. 278—79. ll.).

Első görög szaktudományi, jobban mondva: didaktikai dolgozata: *Gyakorlati ó- és újjörög nyelvtan* I. rész, Buda 1848. Ema már ritkaságszámba menő könyvet maga Télffy ismertette közlönyünk XV. 465. lapján. Említésre méltó, hogy a nyelvtan végén Szt. István királynak a veszprémvölgyi apáczák javára kibocsátott oklevelét is közli újjörög nyelvű olvasmányak.

Itt kezdődik Télfynek az *újjörögség érdekében* való tevékenysége, mely egész haláláig tart, s mely tudományos pályájának minduntalan szemünkbe ötlő jellemvonása.

Gyulai Pál, társaságunk tiszteleti s alapító tagja, nem egyszer említette curiosumkép — még Télfy jelenlétében is — hogy mikor 1848. november havában minden utcza sarkán Jelasicsról szóló falragasz volt látható, mindjárt mellette ott volt a nagy hirdetés, hogy Télfy görög nyelvtana megjelent, mintha bizony a közönség akkor ilyen munkával törődött volna. 1849-ben Télfy is haditörvényszék elé került; de nem nézhették veszedelmes embernek, nem is lett semmiféle bántódása.

1852-ben, mikor *Halder Konrád* a class. philologia rendes tanára lett a pesti egyetemen, *Télfy*t Halder mellé rendkívülinek nevezték ki. Míg Halder *német* nyelven ismertette a classica-philológiát s *német* nyelven oktatta hallgatóit arra, hogyan lehet a philologiai ismereteket és philol. módszert a *magyar* nyelv számára értékesíteni és alkalmazni, addig *Télfy magyar* nyelven tartotta előadásait s a gör. szövegeket újjörög kiejtéssel olvastatta s magyarra fordíttatta.

1853-ban jelent meg *Studien über die Alt- und Neugriechen und über die Lautgeschichte der griechischen Buchstaben* című munkája Lipcsében, melyet a külföldi Reuchlinianusok szívesen fogadtak, s melyre a maga idejében többször is hivatkoztak.

Mikor *Halder* 1858-ban iskolai főigazgató lett s az egyetemről távozott, Télfy maga maradt, s 1868-ig maga képviselte egyetemünkön a class. philológiát. *Ez munkásságának legtermékenyebb s legfontosabb korszaka.*

1864-ben jelentek meg «A classica-philologia encyclopædiája», «Sententiæ scriptorum Græcorum» és «Ethikai vagy bölcsészeti erkölestan». 1867-68-ban a «Corpus iuris Attici» című gyűjtemény. Ezt megelőzte Solon adótörvényéről szóló akad. értekezése s követték az attikai törvénykönyvhöz való adalékok, melyek ugyancsak az akad. értekezések sorában jelentek meg. E Corpus Télfy legnagyobb s leghasznavehetőbb műve.

Télfy tudományos munkásságának egyik nagy baja, hogy meglátszik rajta az autodidaxis, mely a philologia eredményeit hézagosan ismertette meg vele s nem bírta a szigorú módszer emberévé avatni.

Csak két példát mondok. A görög íróknak a szittyákra vo-

natkozó adatait olybá vette, mintha azok mind a magyarok őstörténetét mutatnák nekünk. A nélkül, hogy csak *egy szóval* is igazolná, egyenen ezen cím alatt is adta ki: Magyarok őstörténete. Görög források a scythák történetéhez, Pest, 1863.

Közlönyünk I. 403. l. jelenti, hogy Kontosz Konstantin athéni tanár kárhoztatja a *τηλέγραμμα* szót s jobbnak tartja a *τηλεγράφημα*-t. Megjegyzem, hogy ezt a német philologusok a szóösszetételre vonatkozó *praeceptum regium Scaligeri* alapján már egy félszázaddal ezelőtt állították; de Telfy nem ismervén ezt a nevezetes nyelvtörvényt, *τηλέγραμμα*-t *ἀνάγραμμα*, *διάγραμμα*, *ἐπίγραμμα*-félével vélte igazolhatni. Nem veszi észre, hogy itt hamis analogia forog fenn. Valamint *ἀνάγραμμα* *ἀναγράφω*-ból lett, úgy *τηλέγραμμα* csak egy *τηλεγράφω*-féle ige alapján lehetséges; de ilyen ige ellenkezik a görög nyelv morphológiájával. A görög csak azt mondhatja, hogy *τηλεγραφέω*. Ebből pedig nem *τηλέγραμμα*, hanem *τηλεγράφημα* a helyes főnévalkotás.

Legnagyobb hasznót hajtottak számos *fordításai*, melyeknek egyedüli érdeme, hogy szószerint adják az eredeti szöveg értelmét s azért a kik a görög nyelvet nem igen birják, e fordítások segítségével képesek a görög szövegen eligazodni. Nevezetesen Homeros-fordítása minden gyarlósága mellett is nemcsak a diákoknak, hanem íróinknak és költőinknek valóságos segédkönyvévé vált. Ez adja okát annak, hogy a magyar Ilias és Od. 1. füzete még IV. kiadást is ért.

Hogy fordításaiban annyit vét a magyarság ellen, azt *Szepesi Imre* és *Szarvas Gábor* mondhatni kíméletlen gúnynyal illusztrálták. Amaz «Jelen viszonyaink az óclassica irodalomhoz» című Bécsben 1868-ban megjelent könyvében, emez a Nyelvőr 1889-iki évfolyamában megjelent bírálatában.

Míg Telfynek görögből való fordításai nem ütnek meg az *irodalmi* mértéket, addig görögre való fordításai valóságos műfordítások.

Mikor a Bach-korszak elmúlt volt, nemzeti életünk új hajnalát Vörösmarty Szózatának görög fordításával üdvözölte.

E sikerült fordítás a *Νέα Ηανδώρα* 1861. márcz. 15-iki füzetében jelent meg. Újra, szükséges nyelvészeti magyarázatokkal egybekapcsolva, a Magyar Nyelvészet VI. évf. 4. füzetében és különnyomatban is eme cím alatt: «Vörösmarty Szózata görögül. És adalék a görög vers történetéhez. Pest, 1861.» A rákövetkező év

elején előfizetési ívet adott nekem, melyben azt mondja, hogy e dolgozatát csak néhány példányban nyomatta ki a Magyar Nyelvészet VI. évf. 4-ik füzetéből; de miután sokan keresik, szándéka azt újra kinyomtatni, ha elegendő számú előfizetők jelentkeznek. Ez csakhamar meg is történt s a különnyomat 1862-ben II. kiadást ért.

Mennyire sikerült Télynek e fordítása, hadd bizonyítsuk «És annyi balszerencse közt»-féle 6-ik versszakával:

Μετὰ δὲ σόσας ὑμφορὰς
τοσαύτας ἔριδας,
'μικρόνθῃ μὲν, οὐ 'τρίψθῃ δὲ,
καὶ ζῇ τὸ ἔθνος μας.

Mikor Kassai Gusztáv tagtársunk az Egyet. philol. Közlöny (1890.) XIV. 641—643. lapjain közétette Kisfaludy Károly *Mohács*-ának görög fordítását, Tély 1891. febr. 3-án a M. T. Akadémia I. osztálya ülésében kritika alá fogta s egyúttal a maga fordítását is bemutatta, mely amaszt hűség és költőiség tekintetében felülmúlja. (Megjelent az akad. értekezések sorában e cím alatt: Kisfaludy Károly «Mohácsa» görögül. Budapest, 1891.)

A mi *társaságunk* alapításában Tély nem vett részt; de tiszteleti tagnak választottuk s mikor 1876. okt. 15-én az Egyetemes philol. Közlöny *tervezetét* bemutattam a budapesti tudományegyetem egybehívott nyelvtanárainak, a többivel együtt ő is hozzájárult (lásd Elnöki beszédeim 115. lap). Attól fogva három éven át igen buzgó munkatársa volt közlönyünknek. Az I. évfolyam legelső cikke az ő tollából folyt. A φιλόλογος és φιλόλογος közti különbséget fejtegette benne s arra az eredményre jutott, hogy φιλόλογος a philológiával foglalkozó szakember, φιλόλογος pedig barátokról beszélő, barátokat gyűjtő ember.

Egyébiránt ő vállalta magára a Görög világból való hírek rendes megírását.

E közleményei csak az 1877., 1878. és 1879. évfolyamokban láttak napvilágot. Úgy emlékszem, hogy valahol nem kedvezően nyilatkoztak róluk, s e miatt folytatásukat egyszerűen abba hagyta.

Csak az (1891.) XV. évfolyamban találkozunk megint Télynek egy cikkével, mely azonban csak azért került oda, mert két kritikai megjegyzést akart megegyeztetni, melyet Némethy Géza tagtársunk Télynek «Ujabb hellén munkák és a hellén nyelvtanítás»

című akad. értekezésére kockáztatott. Címe «Hellén irodalom és hellén nyelvtanítás». Megjelent a XV. évf. 454—570. lapjain.

E cikkben maga Tély állítja össze mindazt, ami kritikai eljárását — úgy a hogy — feltünteti, közöl olyan adatokat, melyek életrajza kiegészítésére szolgálnak s rátér a görög nyelv tanítására, miben ő előtte csak az a fontos, hogy az ógörögöt is úgörögül ejtsük.

Ennek a kiejtésnek Tély volt egyik *legbuzgóbb*, mondhatni *legkérelhetetlenebb* harcosa.

A külföldi Reuchlinianusok ő rá hivatkoztak, a külföldi Erasmianusoknak ő vele gyűlt meg a bajuk.

Így támadt közte és *Szepesi Imre* közt az a heves tollharc, mely sok ízetlenséget okozott.

Hogy elvét diadalra juttassa, még azt is megtette, hogy a tanárjelöltektől a pesti tanári vizsgálatok legelső éveiben írásbeli, utóbb pedig szóbeli ígéretet kért, melyben arra kötelezik magukat, hogy az iskolákban az ógörög szöveget úgörög kiejtéssel fogják olvasni és olvastatni.

Ezt a szelid nyomást a jelen pillanatban meg sem említeném, ha ez Tély szertelen buzgalmát oly csattanósan nem jellemezné, s ha Némethy Géának, közlönyünk XV. 187. lapján megjelent ebbeli szemrehányására, Tély u. o. a 466. lapon maga nem sorolta volna fel mindazokat, a kik neki «a tanárvizsgálat letétele után», «sikerült vizsgálatuk fölötti örömben írásbeli nyilatkozatot adtak, melyben becsületszavukra kötelezték magukat, hogy az élő hellének kiejtése szerint fognak tanítani».

Mióta nekem van szerencsém a budapesti egyetemen működhetni, a kiejtés kérdése egészen 1890. végeig csak a collegiumi előadásokra szorítkozott.

Élénkebbé vált ez a kérdés, mikor 1890. nov. 6-án *Haris Pál* görög kir. főconsul memorandummal járult gr. Csáky Albin akkori vallás- és közokt. Minister elé, melyben arra kérte, hogy a görög nyelv tanításánál a rendelkezése és vezetése alatt álló középiskoláknak az úgörög kiejtés használatát elrendelni méltóztassék.

E memorandum czélját és bírálatát 1891. jan. 25-én tartott XVI. közgyűlésünkön volt szerencsém a t. társasággal tüzetesen megismertetni (lásd Elnöki beszédeim 171—181. ll.).

Ma, mikor Tély emlékét megújítjuk magunk előtt, újra

szóba kell hoznunk, de csak annyiban, a mennyiben historicumát is megvilágítjuk.

Ezen emlékirat, melyről azt jelentette ki Tély (Közl. XV. 468. lap), hogy szívéből pártolja, mind végig Tély szavajárása, Tély okoskodása. Azt a benyomást teszi reánk, hogy voltakép ő a szerkesztője. Mihelyt a miniszter ezt az emlékiratot kezéhez kapta, a M. T. Akadémiához tette át, az Akadémia pedig Hunfalvy Pált, Tély Ivánt és engem bízott meg az ügy tudományos oldalának megbirálásával.

Időközben a görög főconsul mindent elkövetett, a mi az emlékirat sikerét előmozdíthatta. Még felejthetetlen *királynénk* végtelen jóságához is folyamodott. Ő Felsége a legnagyobb érdeklődést tanúsította a dolog iránt.

1891. márcz. 11-én $1\frac{1}{2}$ órára magához hivatta a királyné *Harist*, hogy az emlékirat ügyállásáról neki jelentést tegyen. Haris elmondta Ő Felségének, hogy a miniszter az ügyet az Akadémiához tette át s onnan várja most a szakemberek véleményét. Ő Felsége erre kijelentette, hogy bármennyire óhajtja is a memorandum teljes sikerét, mégsem akar személyesen beavatkozni, s azt kérdezte Haristól, hogy voltakép kitől is függ a dolog? Haris azt felelte Ő Felségének, hogy Thewrewktől s hogy az audientia után egyenesen Thewrewkhöz megy s engedje meg Ő Felsége, hogy az audientia lefolyását vele közölhesse.

Haris csakugyan el is jött hozzám, elmondta Ő Felsége szavait, s kérve kért, hogy ne akadályozzam a dolgot. Tudja, hogy tőlem függ az egész. Tudományos oldalát ne is említsük a Miniszternek csak a practicumról nyilatkozunk.

Felejthetetlen királynénk óhajtását bár ritka hazafiúi örömmel szerettem volna teljesíteni, ezt csakis abban a formában tehettem, mely a tudomány *meggyőződését meg nem sérti*.

Tökeletesen hozzájárultam a memorandum amaz indítványához, hogy a budapesti kereskedelmi akadémiában a görög nyelv számára tanári állomás rendeztessék, a görög kiejtés tudományos kérdését a memorandum argumentumainak megegyeztetésével döntöttem el; és azt az óhajtásomat fejeztem ki, hogy a mennyiben a praktikus érdek az újjörög nyelv mellett szól, ez olyan intézkedésekre vezessen, melyek a jövőben is eredeti nyelvükben mentik meg humanisztikus nevelésünk számára a classicus ókor örökértékű remekeit.

Ő Felségének ez ügyben való magatartása nemcsak élénk érdeklődését bizonyítja, hanem böles tapintatosságát is. A miniszterhez elküldte ugyan báró Nopcsát, hogy a memorandumot neki különös figyelmébe ajánlja; de a mennyiben ez tudományos kérdést is felvetett, annak eldöntésére nem akart befolyást gyakorolni: az egyességedül a tudósokra tartozik.

Az akad. bizottságnak 1871. márcz. 17-én volt alakuló ülésén *Hunfalvy* lett az elnöke, *én* az előadója. Télyf azt indítványozta, hogy a tudományos kérdésre ne is feleljünk. Miután kijelentettem, hogy a miniszterium éppen a tudományos kérdés miatt terjesztette a memorandumot az Akadémia foruma elé s ennél fogva erre okvetetlen felelnünk kell, s a mi az utilitási szempontot illeti, ha az újgörög kiejtést a czélszerűség megkívánja, tudományos szempontból semmi kifogásunk ellene, *engem* bíztak meg a felelet megszerkesztésével.

Elaboratumomat a bizottság ápril. 17-én tárgyalta. Hunfalvy teljességgel magáévá tette. Télyf kijelentette, hogy a tudományos rész iránt kénytelen lesz különvéleményt nyújtani be. Hunfalvy ama kérdésére, ugyan micsoda kifogása lehet ezen szigorú argumentáció ellen, egyebet nem tudott felelni, mint azt, hogy az egész sértő hangon van írva. Hunfalvy is én is a legnagyobb készséggel rendelkezésére bocsátottuk neki a szöveget, hogy jelölje meg mind azt, a mit sértőnek talál, s mi rögtön kiigazítjuk. Mondatról mondatra végig mentünk az egészen, s az eredmény az volt, hogy Télyf kívánságára az egyik mondatba beleiktattuk azt, hogy *eredetileg*, a másikba azt, hogy *ezer évvel ezelőtt*, a harmadikba *nemzedékről nemzedékre* helyett azt hogy *századról-századra*, az *ι, ει, οι*-hoz pedig toldalekul még azt, hogy *a Reuchlinianusok szerint is nem egyformán hangzottak*.

Látni való, hogy a sértő hang csak üres kifogás volt. Mint-hogy pedig valamennyi módosító indítványát készséggel elfogadtuk, a kérlelhetetlen logika elé többé ki nem térhetett: maga is kénytelen volt a memorandumra való felelethez velünk együtt egyhangulag hozzájárulni.

A mint ez az Akadémiában köztudomásúvá lett, csodálkozva kérdezték tőlem, hogy voltam képes ezt a bűvészetet megcsinálni s azt találták, hogy Télyf ezen aláírással múltját desavouálta.

Télyf maga ezt csak később s akkor is csak részben vette észre s azért április 19-én a következő levelet intézte hozzám:

Tisztelt Collega Úr!

Kérem, szíveskedjék a hármass bizottság jelentésének ebből a passzusából: «a nyelv hangzása nemcsak az η, ι, ε, ο, υ kiejtésén múlik, hanem ide tartoznak a mássalhangzók is, *ide az accentus*» ezt a három szót *ide az accentus* kihagyni, mert ez ellen óvást kellene tennem, minthogy épen az idén írtam az accentus változatlanságáról az amsterdami Έλλας-ban. Most tehát nem írhatnám alá az ellenkezőt.*)

Fogadja üdvözetemet

Télly.

Könnyen megtehettem a kívánságát; mert a XVI. közgyűlésünk alkalmával elmondott elnöki beszédemben az accentus is meg van említve s a prosodiáról szóló passus, mely ellen Télly nem tiltakozott, úgy is magában foglalja az accentusnak quantitásromboló hatását. Tehát ez az argumentum sem ment kárba.**)

A hármass bizottság egyhangú feleletét az Akadémia I. osztálya a májusi nagygyűléskor egyhangúlag elfogadta. Az összes ülés elé május 25-én került. Sok dicséretben részesült; de Schvarcz Gyula felszólalása következtében az utolsó passus miatt, mely a görögellenes áramlat megakasztására czéloz, visszaütötték az osztályhoz. Egyik hirlapunk tudós referense azt jelentette másnap az olvasóközönségnek, hogy a bizottsági felelet «annyira pongyola», hogy vissza kellett utasítani. Az osztály jun. 6-án újra tárgyalás alá vette és csak csekély módosítást ejtett rajta.

Végre június 22-én az összes ülés a feleletet a csekély módosítással együtt elfogadta. Mikor báró Eötvös Lóránd elnök a kérdést fölvetette, elfogadják-e az osztály választát, a kik elfogadják, méltóztassanak fölállani, a görög főconsul volt az első, a ki felállott, pedig ő csak mint vendég volt jelen s ennél fogva szavazati joga nem is lehetett.

A Haris-féle emlékiratnak feleletünk következtében az volt az eredménye, hogy a budapesti kereskedelmi akadémiában az újjörög nyelv számára tanári állomást rendeztek s Rhousopoulos Rhousost, a királyné ő felsége volt nyelvmesterét, társaságunknak 1896. óta rendes tagját nevezték ki ezen állomás betöltésére.

Az újjörög kiejtésnek gymnasiumainkban hivatalos elrendelése végkép elmaradt.

*) Lásd Egyet. philol. Közl. XV. 473. lap.

**) Egyet. philol. Közl. XV. 348. lap. Elnöki beszédeim 178. l.

Télyt, ki az új kiejtés érdekében annyira ment, hogy saját nevét görögül nem η -val, hanem ϵ -nal írta, nehogy az η -t a magyar ϵ -vel még írásban se azonosítsa, a memorandumra adott feletünk egy új munka megírására indította, mely németül ezen cím alatt jelent meg:

Chronologie und Topographie der griechischen Aussprache. Leipzig, 1893.

Korántse tette azt a hatást, mit szerzője várt. A mit a szigorú módszer bizonyít, azt a pusztá adathalmaz meg nem dönti.

Hanem azért fényesen bizonyítja ez a dolgozat, hogy Télfy szaktudománya iránti érdeklődését és lankadatlan munkakedvét még aggságában is épen megtartotta.

A mi magánéletét illeti, sok igaz vonást találunk a Pesti Napló 1898. aug. 3-iki számának ama cikkében, melynek címe: A hellén világ vége, mely mindvégig Télfy emlékének van szentelve.

Minden gyarlósága mellett is önzetlen, jószívű ember volt. Tudok esetet, mikor szép örökséget akartak reá hagyni s ő azt magától elhárította, nehogy az örökhagyó rokonai rövidséget szenvedjenek.

Mikor boldogult Ábel Jenő 1886. júl. 2-án arról értesíti, hogy a rendes tanárságért folyamodott, hogy nem az ambíció, hanem a szükség kényszerítette e lépésre; mert rendkívüli tanári fizetéséből nem bírja eltartani családját, s azt a forceirozott szellemi munkát, melylyel mindedig a deficitet elkerülnie sikerült, gyöngye idegei aligha fogják már soká kitartani, Télfy e levél vétele után azonnal benyújtotta lemondását a tanárképző intézet görög osztályának vezetéséről, melylyel 400 frt évi fizetés járt s Ábel Jenőt ajánlotta maga helyébe, hogy rögtön legalább némileg segítsen rajta. Utóbb azt is meggondolta, hogy a classica philológiának két rendes tanára mellé aligha fog a miniszter még egy harmadik rendes tanárt is rendszeresíteni, azért 1896. szept. 3-án 40 évi tanári működés után végleges nyugdíjaztatásáért folyamodott, a minek következtében Ábel Jenőt csakugyan kinevezték később rendes tanárnak.

Ennyit tartottam szükségesnek Télfy életének és munkásságának kellő méltatására a tisztelt Társaság emlékezetébe vissza-idézni.

Tély sok évig egyedül képviselte egyetemünkön a classica philológiát; számos tanítványai közül többeket volt képes a régi

görög világon kívül az újjörög nyelv és irodalom iránt is lelkesíteni; egész életén át soha sem szűnt meg az újjörög irodalom ismeretét hazánkban terjesztetni, úgy hogy Ábel Jenő méltán így szólhatott egyik bírálatában: Nem hiszem, hogy volna Görögországon kívül ország, a hol az újjörög irodalom összes termékeit oly hosszú idő óta s oly kimerítően ismertetnék, mint ezt nálunk Tély teszi. (Egyet. philol. Közlöny XII. 87. lap.)

Most már a tevékeny élet végkép kialudt. Az emberek hová-tovább hamarabb élnek s annál fogva hamarabb is felejteneik. Mindamellett bátran állíthatom, hogy míg Társaságunk fennáll, első tiszteleti tagja emlékezetét mindenkor kegyelettel fogja megőrizni.

★

Az elmúlt évben a külföldi nyelvtudomány is nagy veszteségeket szenvedett. Sok nagy tudóst, köztük több jó barátunkat temettek el.

Mikor Zichy Antal örökre lehúnyta szemét, ugyanaznap meghalt *Gladstone*, az újabb kor történetének egyik legnagyobb embere, ki mint Homeros-kutató, a philologia terén is díszes helyet vívott ki magának.

1858-ban Oxfordban megjelent három vaskos kötetre terjedő munkája annyira megragadta a német tudósok figyelmét, hogy lehetőleg rövidebbre szabva németül is kiadták. E kiadvány címe: *W. E. Gladstone's Homerische Studien frei bearbeitet von Dr. Albert Schuster. Leipzig, Teubner 1863.*

Hat nappal később, május 28-án, meghalt *Müller Frigyes*, bécsi egyetemi tanár, a Novara-expeditió híres tagja, a nyelvészeti *ethnographia* főfő képviselője.

Mikor XIII. közgyűlésünkön Pott emlékénel a cigány nyelv rendkívüli fontosságát hangoztattuk, Müller Frigyes volt egyik leg-hatalmasabb támaszunk. József főherczeg neki is megküldte cigány nyelvtanát; de ő ezt a kitüntetést nekem tulajdonította s nekem mondott érte köszönetet. Levelében, mely 1888. jun. 6-án kelt, egyúttal pár kritikai megjegyzést is tesz s Ő fensége könyvét jelentékeny műnek nevezi. Hozzám intézett utolsó sorai azok voltak, melyekben dr. Mahler Edét különös jóindulatomba ajánlja. E derék fiatal tudóst azóta egyetemünk az ókori keleti népek chronológiájából és történelméből, valamint az assyrológiából és ægyptológiából is magántanárnak habilitálta.

Julius 8-án meghalt *Ribbeck Ottó*, lipcei egyetemi tanár. Milyen rangot foglalt el a philologusok világában, már abból is gyaníthatni, hogy Ritschl halála után őt méltatták a princeps philologorum helyének betöltésére.

Neki köszönjük a *Scaenicae Romanorum poesis fragmenta*-féle gyűjteményt, neki Vergilius szövegének hiteles apparatus criticussal ellátott kiadását, neki Ritschl remek életrajzát s a római költészet történetét. Ez utóbbi magyarul is megjelent a M. T. Akadémia könyvkiadó vállalatában.

Ritschl életrajzát Fináczy Ernő, A római költészet történetét Pozder Károly ismertette Közlönyünkben. Egyéb dolgozatai közül ugyanott az Alazonját Kont Ignác Tibullusról szóló értekezését pedig Latkóczy Mihály tárgyalja.

Ribbeck nem volt ugyan a magyarok barátja, mégis az igazság megkívánja, hogy elhunytát mélyen sajnáljuk. 1877. jan. 24-én hozzám intézett sorai, melyek Ritschl nekrolójára vonatkoznak, mindenkor becses emlékül fogom őrizni.

Április 24-én meghalt *Müller Lucianus*, szentpétervári tanár a latin metrikának legnagyobb szakembere, a latin philológiának egyik legnagyobb tudósa. Németországban sok ellensége volt, részint heves bírálatai miatt, részint pedig azért, mert német létére orosz alattvaló lett. Ribbeck annyira gyűlölte, hogy mikor szükségképen rá kellett hivatkoznia, nem akarta tollával a nevét leírni, hanem csak körülírással érzeltott rája. A kiket az élet annyira elválasztott, a gyászos halál végre összebékítette.

Müller Lucianusban nemcsak egy kitűnő philologust, hanem mi magyarok egy velünk rokonszenvező barátot is veszítettünk. Tanúsítják azt hozzám intézett kitűnő latinsággal írt levelei, melyekben nemcsak tudományos ügyekről van szó, hanem magán-életéről is. Különösen érdekes az, mely olaszországi útjáról szól.

Még egy kedves külföldi barátunkról kell megemlékeznünk, *dr. Hagen Hermann* berni egyetemi tanárról, ki szeptember 20-án rövid, de kínos betegség után 54 éves korában vált meg az élettől.

Hagen a kisebb szabású tudósok közé tartozott; de a svájci codexek pontos átkutatásaival, nevezetesen a latin grammatika történetének s a *Notæ Tironianæ*-féle studiumnak kiváló szolgálatokat tett.

A Keil-féle *Grammatici Latini*-hez járuló VIII. kötet «*Anecdota Helvetica*» Hagen kutatásainak eredménye.

«Zur Geschichte der Philologie und zur römischen Literatur» című munkáját, mely tartalmánál fogva minket magyarokat különösen érdekel, Latkóczy Mihály Közlönyünk III. 145—149. l. részletesen ismerteti.

Végtelenül megörült Hagen, mikor megtudta, hogy Augustus császár epigrammáját, melyet ő a berni 109. sz. kéziratban felfedezett, dr. Beliczay János társaságunknak 1880. december 1-én tartott ülésében bemutatta, hogy én azt magyarra s az én magyar fordításom nyomán a Pester Lloyd-nak a philol. társaság üléseiről referáló munkatársa németre fordította, s hogy ez az epigramma a codexbeli facsimiléval s a magam fordításával Közlönyünk V. 28—30. lapjain közzé is van téve.

Elbűcsúzva mindezekről, kiknek emlékét ezennel kegyeletesen felidéztük, megint a munkát váró életre fordítsuk egész lelkünket.

Azzal a kívánsággal nyitom meg társaságunk XXIV. közgyűlését, adja az isteni Gondviselés, hogy a most induló esztendőben mentől kevesebb okunk legyen gyászolni s mentől több okunk hazai tudományosságunk föllendülésének örülni.

PONORI THEWREWK EMIL.

II. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés!

A tudomány, melyet művelünk, nem keresi a világ zaját s a népszerűség olcsó bérét; az igazságok, melyeknek felderítésén fárad elménk, nem válthatók fel pengő pénzre, nem értékesíthetők a gyakorlat tág mezején, nem folynak be elhatározóan a közállapotok alakulására, s még csak igazi cselekvésre se készítetnek. A mit az elmúlt századok szellemi munkája emberöltőkön és századokon át alkotott nyelvben és irodalomban s a művelődés minden ágában, annak szerves fejlődését, megszületése titkos rugóit s törvényszerűségét kutatjuk, visszavonulva lelkünk magányos világába, s nyugodtan elmélkedve a népek szellemi kincseinek mivoltáról, keletkezésök és kifejlésök okairól. A politika változatos és nem mindig épületes jelenségei, az államok vetélkedése egymás közt, a nagy socialis kérdések, melyek korunkat izgatják és éberségre intik, a gazdasági viszonyok hullámvásárai távol állanak törekvésünknek szinte idyllikus szigetéről, hova csak ritkán téved el egy-egy elhaló hangja a nagyvilági küzdelem zugó morájának. Mi csak kutatunk tovább; nyomozzuk a múltat, a maga elvontságában, mi csak türelmesen segítünk, a mennyire módunk van benne, felfejteni a különböző korok és nemzetek műveltségének bonyolult szövedékét.

És ennek így kell lennie. A mi tudományunk, a philologia, olyan, hogy nem tűri meg maga körül a lázas sietséget, a pillanatnyi meggyőződés és hatás kényszerűségét, a napi érdekek hajszeját; nekünk arra van szükségünk, hogy visszavonulhassunk önmagunkba; hogy újra meg újra szemlélhessük, vizsgálhassuk, latolgathassuk azt, a mi tanulmányunk tárgya; hogy önfeledten mélyedhessünk bele sok olvasmányt és adatgyűjtést, még több összehasonlítást, szigorú megrostálást kívánó munkásságunkba.

A tudománynak egy ilyen kis szigetéről kell ma kötelességszerűen szólnom; s számot kell adnom arról, hogy egy rövid év alatt mit tettünk, miben fáradtunk, hol volt fény és árny, hol van javítani és fejleszteni való, hányan szegődtek hozzánk munkatársakul, s kik váltak ki végleg sorainkból?

A számadás hamarosan meglesz, mert hiszen se igen sokan nem vagyunk, se nagyratörő céljaink nincsenek.

A Budapesti Philologiai Társaságnak az elmúlt 1898. év végén volt 8 tiszteletbeli, 13 alapító, 421 rendes, 84 rendkívüli tagja és 170 előfizetője, vagyis összesen 696 tagja; tehát 27-tel több mint a megelőző év végén. Habár e létszám még mindig nem elég (hiszen 1000-nél több a középiskolai nyelvésztanárok száma), az állapotokat mégis aránylag megnyugtatóknak jelezhetjük, ha fontolóra vesszük, hogy e 696 tag nemcsak a kimutatásokban szerepel ilyenekül, hanem valósággal áldozó, cselekvő és dolgozó tényezője társaságunknak.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny, melynek már XXII. évfolyamát zártuk le, az elmúlt évben is majdnem 61 ívnyi terjedelemben jelent meg. Az önálló értekezések száma volt 30 (és pedig 16 classica és 14 modern philologiai), melyekhez még Hellebrant Árpád hasznos bibliographiai összeállításai, s Kont Ignácznak a francia philologiai irodalmat ismertető cikkei járulnak. Biráltunk és ismertettünk 37 hazai művet, és pedig 24-et a modern, 13-at a klasszikus nyelvek s irodalmak köréből. A birált programmértekezések száma 31 (21 modern és 10 klasszikus irányú), az ismertetett külföldi művek száma 173. Ha mindezekon kívül figyelembe vesszük, hogy 64 író munkált közre a folyóiratban, tán elmondhatjuk, hogy szerény erőnkhez mérten buzgón igyekeztünk e téren is kötelességünket megtenni.

A Közlönyön kívül még más irányban is mutathatunk fel számbavehető eredményt a philologiai tudomány területén. Dr. Pruzsinszky János tagtársunk buzgó fáradozásával — post tot discrimina rerum — létrejött végre az első húsz évfolyam tárgymutatója, ez óhajtván óhajtott hasznos segédkönyv, mely most hagyta el a sajtót s legközelebb fog széjjel küldetni.

Felolvasó üléseink az elmúlt évben is nagyon látogatottak voltak.

Hallgatóink öröndetes részvételében némi biztató jelét láthatjuk annak, hogy a szellemi érintkezésnek, az eszmecserének érzete emelkedőben van; találkozni kívánunk a tudomány semleges területén, óhajtjuk egymás nézeteit megismerni, elveink találkozásának öröndeni vagy ellentétes álláspontjainkat közelebb hozni. Ezek azon magasabb czélok, melyek mellett az amúgy is közzéteendő előadások meghallgatása szinte háttérbe szorúl. Felolvasó ülésünk volt hét: Február 9-én *Gyomlay Gyula* értekezett «A magyaroknak Constantinus Porphyrogenitus-féle ősi nevéről», *Naményi Lajos* «Sándorfyról és a nagyváradi önálló színészetről», *Schambach Gyula* pedig «Az antik polychromiáról»; márczius 9-én *Kemény Ferencz* mutatta be «Nemzetközi hasonlatok», és *Katona Lajos* «A Gesta Romanorum Sztárai-codexe» című értekezését; április 13-án *Hegedüs István* olvasott «A keosi csalogány»-ról, s *Heinrich Gusztáv* «Az Igaz Barátság Tüköre» című múlt századi költeményt ismertette; május 11-én *Veress Ignác* értekezett «A chinai nyelvről»; október 12-én *Katona Lajos* ismertette «A Gesta Romanorum hatását régibb irodalmunkra» s *iff. Reményi Ede* pedig «Anakreon mint tipikus alak» című dolgozatát olvasta fel; november 9-én *Wirth Gyula* a homéri kérdéséről, s *Tolnai Vilmos* az irrationalis és ciklikus lábak méréséről értekeztek; végül deczember 20-án *Zlinszky Aladár* mutatta be «Arany néhány balladájának forrásairól» szóló értekezését, *Vári Rezső* pedig vitatételül tűzte ki Oppianus Halieutica I. 38. sorát.

A Társaság pénzügyi viszonyai is normalisak. Bevételünk volt frt 4852.05, kiadás frt 3338.44. Itt kell megemlékeznem jótévőinkről is: ilyen a M. T. Akadémia, mely a múlt évben is díjtalanul átengedte termeit, s fűtésökről is gondoskodott, úgyszintén a társaságot 1000 frt évi segélylyel támogatta; a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr 100 frtot kegyeskedett utalványozni; alapítványainkat az év folyamán *Heinrich Gusztáv* 119, *Hegedüs István* 95 s *Reményi Ede* — már másodízben — 100 forinttal növelték. Fogadják Társaságunknak e nemeslelkű jótévői e helyen is őszinte hálás köszönetünket.

Hasonlóképen mint mindig, most is őszinte köszönettel tartozunk Társaságunk pénztárosának Cserhalmi Samunak, ki szorosan vett kötelessége határain túl, szinte emberfeletti fáradsággal munkálkodik pénzügyi helyzetünk megszilárdításán és a Társaság felvirágoztatásán, s a kinek én még külön is köszönetet kell hogy mondjak, a miért még a főttkári teendők egy részét is szíves volt helyettesítőleg elvállalni s ezzel lehetővé tenni, hogy legalább némi külső tisztességgel viselhessem mind eddig a Társaság bizalmából nekem jutott hivatalomat.

Sorainkat az elmúlt évben sem kímélte meg a halál. Jobb létre költöztek *Télfi Iván* és *Zichy Antal* Társaságunk tiszteleti tagjai, törekvéseinknek mindenkor buzgó védelmezői, maguk is a philológiának egy

Hosszú emberi életen át buzgó művelői, amaz különösen a görög, emez a latin nyelv és irodalom kiváló ismerője; meghalt *Nagy Iván*, az agg tudós, kinek széleskörű tudását, a klasszikus tanulmányok iránt való lelkesedését még néhány rövid hónappal ezelőtt volt alkalmam Balassa-Gyarmaton csodálhatni, a mikor azt hangoztatta, hogy életében már csak egy kívánsága van, hogy Nógrád vármegye székhelye gymnasiumot kapjon; meghalt leghűségesebb tagtársainknak egyike, *Lintner Lajos*, budapesti községi főreáliskolai tanár, ki 1874 óta tartozott mi hozzánk; továbbá *Liszkay Etel* bajai cziszterczita rendi főgymn. tanár (1889 óta r. tag), *Munkácsy Elek* trencsényi kir. kath. főgymnasiumi tanár (1885 óta r. tag) és *Henning Rezső*, nagyszebeni állami főgymnasiumi r. tanár (1889 óta r. tag).

De amidőn azokról szólok, kiket a sors körünkől elragadott, nem feledkezhetem meg arról a gyászról sem, mely Felső Asszonyunk halálával érte országunkat, s Társaságunkat is. Nem tartozott szorosan mi hozzánk, s mégis a mienk volt, nemcsak mint szívünk szerint való nagy királyné, hanem mint Hellas bájos nyelvének művelője és ismerője is. Ő, a ki végig szenvedte az élet kínszenvedéseit, a régi világ klasszikus légkörében és derült harmoniájában kereste az írt a sors csapásai ellen; finoman érző, gyöngéd lelkülete elfordult a jelenkor bonyolult problémáitól, s visszakivánczolt a múltba, a régi görögök szellemi világába, melynek egyszerűsége, formai tökélye és zavartalan összhangja oly jól esett megsebzett lelkének. Szerette maga körül hallani Homér költeményeinek édes zenéjét, szerette tekintetét megpihentetni Hellas derült égének messzeségén, s a görög tenger hajjain, melyek kedves szigetének partjait mossák. Tragikus halálát megsiratta egy egész nemzet; szenteljünk neki egy könnyet mi is, kik másoknál jobban értjük meg a görög szellem iránti vonzódását.

S e nagy és gyászos emlékek, mely szívünkben elenyészni soha sem fog, be is végezhetném e jelentést, főtitkári minőségemben az utolsót. De nem tehetem, hogy szótlanul váljak meg e helyről, melyet immár egy évtizede elfoglalok. Tőlem nem függő kötelességek parancsoló szava nem engedte tovább viselnem e megtisztelő hivatalt, melyet csak addig viseltem szívesen, míg a vele járó teendőket hitem és lelkiismeretem szerint jól tudtam ellátni. Visszavonulva tehát arról a térről, mely nekem mindig csak élvezetet és soha csalódást nem hozott, egyúttal halás köszönetet mondok a t. Társaság elnökségének, választmányának és tagjainak titkári munkásságomnak mindenkor elnéző és jóakaró megítéléséért.

Kérem a t. közgyűlést, hogy jelentésemet tudomásul venni méltóztassék.

FINÁCZY ERNŐ, első titkár.

III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.

Mélyen tisztelt Közgyűlés!

A «Budapesti Philologiai Társaság» választmánya által ránk ruházott felhatalmazás erejénél fogva f. hó 6-án egyikünk lakására idéztük a nevezett Társaság pénztárnokait összes könyveivel együtt és az elénk tárt számadásokat, könyveket lelkiismeretesen megvizsgálván, vizsgálatunk eredményéről három kimutatást szerkesztettünk, melyeket sajátkezű aláírásainkkal hitelesíttetten van szerencsénk következő rövid jelentéssel a m. t. Közgyűlésnek bemutatni.

A) alatt mellékelve bemutatjuk a nevezett Társaság 1898. évi bevételeinek és kiadásainak zárszámadását, melyben a m. é. Közgyűlés által 1898-ra előírányzott összegeket szembeállítottuk az eredménnyel. E szerint a számadás szerint a bevétel volt 1898-ban 4852 frt 05 kr., a kiadás 4636 frt 94 kr., pénztármaradvány volt 1898. decz. 31. *215 frt 11 kr.* A bevételnél az eredmény 272 frt 46 krral több, mint az előírányzat, mert tagdíjakban és előfizetési pénzekben az előírányzott összegnél több folyt be, és mert alapítványokban is (a *különféle bevételek* rovatán) váratlanul több fizettetett be, mint a mennyi pro forma elő volt írányozva. A kiadásoknál is több az eredmény, mint a mennyi elő volt írányozva, miknek okai: 1. mert a «Tárgymutató» tiszteletdíjában már 1898 folyamán előlegezett a választmány 250 frtot, a mely összeg előírányozva nem volt; 2. mert a pénztárnok folyamodására a választmány a pénztárnok fizetését 120 frttal felemelte, a mi szintén nem volt előírányozva; 3. mert az egyéb nyomdai költségeknél, irodai kiadásoknál, és különféle kiadásoknál váratlanul nagyobbak voltak ezek a költségek, melyeket fedezni kellett előírányzati fedezet nélkül. De természetesen mindezek a több kiadások a több bevétellel fedezve lettek.

B) alatt mellékelve bemutatjuk a «*Vagyonmérleget*», mely szerint a Társaság vagyona 2537 frt 41 kr.; ezzel szemben 1245 frt 08 kr. teher áll, s így a vagyonegyenleg csupán 1292 frt 33 kr. A Társaság vagyonát ez idő szerint 1464 frt részint értékpapirban, részint készpénzben meglevő alapítvány, 710 frt tagdíjhátralék, Közlöny-készlet és irodai felszerelés teszi. A 710 frt tagdíjhátralékkal 105 hátralékos tartozott 1898. decz. 31-én; vagyis — mivel a jelzett időpontban 696 tagja volt a Társaságnak — 100 tag közül a jelzett időpontban csak 15 volt hátralékban, a mi a bizottság nézete szerint kedvező eredménynek mondható.

Végül C alatt bemutatjuk az «*1899. évi előírányzatot*». A bizottság a bevételt 5093 frt 11 krban, és a kiadást 5016 frtban vélte előírányozhatónak. Ugy a bevétel, mint a kiadás (egy-egy rovatot kivéve) az 1898. évi zárszámadás eredményeire van alapítva; az az egy kivételes rovat a bevételnél a Tárgymutató rovata, mert ebből 400 frtot véltünk előírányozhatónak, és a kiadásnál szintén a Tárgymutató rovata, mert felvettük új kiadasként a szerkesztőnek még kijáró 480 frtnyi tiszteletdíját, és a körülbelül 48 frtra tehető szétküldési költséget.

Ezeknek előterjesztése után kérjük a m. t. Közgyűlést, hogy a pénztárnoknak — buzgó, lelkiismeretes és sikeres munkálkodásának elismerése mellett — a szabályszerű fölmentvényt megadni méltóztatassék.

Budapecsten, 1899 január hó 6-án.

CSERÉP JÓZSEF dr.
biz. tag.

BERMÜLLER FERENCZ
biz. tag.

TIMÁR PÁL.
biz. tag.

Melléletek a pénztárvizsgáló bizottság jelentéséhez.

A) A Budapesti Philológiai Társaság 1898. évi bevételeinek és kiadásainak zárszámadása.

Pénztárkönyv: 201. lap 1. tételétől 274. lap 907. tételéig. — Idő: 1898. évi január hó 1-től december hó 31-ig.

Rovat	Bevétel		Előirányzat		Eredmény		Rovat	Kiadás		Előirányzat		Eredmény	
	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.		frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
1	Pénztárkészlet 1897. évi december 31-én	43	59	43	59		1	Az Egyetemes Philológiai Közlöny nyom.	2,300	—	1,564	51	
2	Előfizetés 1898-ra	950	—	993	85		2	Szétküldési költségek	200	—	201	51	
3	Rendes tagdíjak 1898-ra	1,600	—	1,686	—		3	Czimszalagokért	63	—	63	—	
4	Rendkívüli tagdíjak 1898-ra	180	—	217	50		4	Írói tiszteletdíjak	900	—	1,129	—	
5	Előfizetési hátralék	6	—	6	—		5	Szerkesztői tiszteletdíjak	400	—	400	—	
6	Rendes tagdíjhátralék	350	—	337	50		6	A pénztárnok tiszteletdíja	325	—	454	75	
7	Rendkívüli tagdíjhátralék	70	—	72	—		7	Egyéb nyomdai költségek	50	—	131	40	
8	A Közlöny eladásából	30	—	25	59		8	A szolgák jutalomdíjai	25	—	25	—	
9	A M. T. Akadémia segélye	1,000	—	1,000	—		9	Irodai költségek	210	—	315	89	
10	Kamatok	50	—	59	02		10	Különféle kiadások	100	—	351	88	
11	Különféle bevételek	300	—	411	—		11	Pénztárkészlet 1898. év decz. 31-én	6	59	215	11	
Összesen		4,579	59	4,852	05		Összesen		4,579	59	4,852	05	

Budapesten, 1899. évi január hó 6-án. — Az átvizsgált könyvekkel mindenben megegyezőnek találtatott.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Cserép József dr.

Bermüller Ferencz.

Tinár Pál.

B) Vagyommérleg.

Rovat	V a g y o n	forint	kr.	Rovat	T e h e r	forint	kr.
1	Pénztárkészlet 1898 decz. 31-én	215	11	1	A Franklin-Társulatnak tartozás	1,239	08
2	Alapítványok a) értékpapirokban	1,201	14	2	Az egyetemi nyomdának	6	—
3	b) készpénzben	262	86	3	Vagyonegyenleg	1,292	88
4	Rendes tagdíjhátralék	573	—				
5	Rendkívüli tagdíjhátralék	113	—				
6	Előfizetési hátralék	24	—				
7	A Közlöny rakctári készlete	100	—				
8	Kamatok 1898-ra	10	—				
9	Irodai felszerelés	38	30				
	Összesen	2,537	41				
					Összesen	2,537	41

Az átvizsgált könyvekkel mindenben megegyezőknek találtatott. — Budapest, 1899. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Cserep József dr.

Bernüller Ferencz.

Tündér Pál.

C) A Budapesti Philológiai Társaság bevételeinek és kiadásainak előirányzata 1899-re.

B e v é t e l		K i a d á s			
Rovat	frt	kr.	Rovat	frt	kr.
1 Pénztárkészlet 1898. évi decz. 31-én	215	11	1 Az Egyetemes Philologiai Közlöny nyomása	2,000	—
2 Előfizetés 1899-re	1,000	—	2 Szétküldési költségek	200	—
3 Rendes tagdíjak 1899-re	1,600	—	3 Czimszalagokért	63	—
4 Rendkívüli tagdíjak 1899-re	200	—	4 Írói tszteletdíjak	900	—
5 Előfizetési hátralék	18	—	5 Szerkesztői tszteletdíjak	400	—
6 Rendes tagdíjhátralék	300	—	6 A pénztárnok tszteletdíja	450	—
7 Rendkívüli tagdíjhátralék	70	—	7 A «Tárgymutató» költsége	528	—
8 A Közlöny eladásából	25	—	8 A szolgák jutalomdíjai	25	—
9 A «Tárgymutató» árából	400	—	9 Irodai költségek	250	—
10 Kamatok	65	—	10 Egyéb nyomdai költségek	100	—
11 A M. T. Akadémia segélye	1,000	—	11 Különféle kiadások	100	—
12 Különféle bevételek	200	—	12 Pénztárkészlet 1899 december 31-én	77	11
	Összesen	5,093	Összesen	5,093	11

Budapest, 1899. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Cserép József dr.

Bermüller Ferencz.

Timár Pál.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1899. január 11-én, a közgyűlést megelőzőleg tartott üléséről.

Ponori Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen vannak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Bartal Antal, Bermüller Ferencz, Cserép József, Gyomlay Gyula, Maywald József, Négyesy László, Némethy Géza, Pecz Vilmos, ifj. Reményi Ede, Schambach Gyula, Vári Rezső, Veress Ignác, Zlinszky Aladár választmányi tagok és Katona Lajos másodtitkár, mint jegyző.

1. Az előző választmányi ülés jegyzőkönyvének felolvasása és hitelesítése után

2. Némethy Géza a napirend előtt felszólal és felhívja a választmány figyelmét arra, hogy az Alapszabályok értelmében az idén nemcsak a tisztikar, hanem a szerkesztőség is új választás alá esik. A miért is

3. az elnök az Alapszabályok rendelkezése szerint felhívja a választmányt, hogy titkos szavazás útján válaszsza meg a következő három évre (1899—1901) a társaság folyóiratának szerkesztőit. A szavazás megtörténvén, annak eredményeképen beadott 16—16 szavazat, a melyből 14, illetőleg 16 szavazattal újból *Némethy Géza* és *Petz Gedeon* lett az Egyet. Philol. Közlöny két szerkesztője. 1—1 szavazat Maywald József-re és Cserép József-re esett.

4. Több folyó ügy elintézése után Timár Pál ajánlatára *Bohdaneczky* Lajos r. k. gymn. tanárt, Bódiss Jusztin ajánlatára Dr. *Keczer* Géza szakolczai gymn. tanárt, Cserhalmi Samu ajánlatára *Németh* Károly kolozsvári kegyesr. tanárt, eddigi rk. tagot *rendes*, ugyancsak Cserhalmi Samu ajánlatára *Benczik* Béla kolozsvári kegyesr. tanárjelöltet pedig rendkívüli tagnak veszi fel a választmány (valamennyit 1899-től). Az elnök továbbá a beregszászi gymnasiumot előfizetőnek jelenti be (szintén 1899-től).

5. Timár Pál előadja a pénztárvizsgáló bizottság jelentését (I. a III. sz. közgyűlési okiratot), melyet a választmány helyeslő tudomásul vesz és a közgyűlés elé azzal az indítvánnyal terjeszt, hogy az a pénztárnoknak a lefolyt évre adja meg a felmentvényt.

6. Ennek kapcsán Némethy Géza a választmány figyelmébe ajánlja, hogy a mennyiben a társaság anyagi helyzete meg fogja engedni, ezen túl az írói díj emelését vegye a társaság legközelebről célba. Ehhez a választmány hozzájárul.

7. A pénztárnok jelenti, hogy az alapítványok összege a múlt választmányi ülés óta 1471 forint-ra emelkedett, a miből 269 frt 86 kr készpénzben, a többi pedig értékpapirokban van elhelyezve. Ezt a választmány tudomásul veszi, a mire az elnök az ülést bezárja.

Kmf.

Jegyzette: KATONA LAJOS,
másodtitkár.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1899. évi január 11-én d. u. 6 órakor megtartott, XXIV. rendes évi közgyűléséről.

Elnök : Ponori Thewrewk Emil.

Jegyző : Fináczy Ernő, első titkár.

Jelen voltak : Alexits György, Badics Ferencz, Bermüller Ferencz, Császár Elemér, Cserép József, Cserhalmi Samu, Drajkó Béla, Erdélyi Pál, Finály Gábor, Gyomlay Gyula, Gyulai Ágost, Heinrich Gusztáv, Herald Ferencz, Hómann Ottó, Hornyánszky Gyula, Jacobi Károly, Katona Lajos, Kemény Ferencz, Kempf József, Kuzsinszky Bálint, Láng Nándor, Maywald József, Morvay Győző, Négyesy László, Némethy Géza, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Pruzsinszky János. ifj. Reményi Ede, Schambach Gyula, Schmidt Attila, Siegescu József, Simonyi Zsigmond, Szinyeyi József, Szőke Gyula, Timár Pál, Tolnai Vilmos, Vajda Károly, Vári Rezső, Wirth Gyula, Wirtschafter Márk, Zlinszky Aladár.

1. Elnök felolvassa az Egy. Phil. Közlönyben (160. s. k. l.) olvasható beszédét s a Budapesti Philologiai Társaságnak XXIV. évi rendes közgyűlését megnyitottnak nyilvánítja.

2. Az első titkár felolvassa az évi jelentését a társaság 1898. évi állapotáról (176. l.). A jelentést a közgyűlés tudomásul veszi.

3. Némethy Géza indítványozza, hogy a hivatalától megváltó Fináczy Ernő első titkárnak fejezze ki a közgyűlés jegyzőkönyvi köszönetét. A közgyűlés az indítványt egyhangúlag elfogadja.

4. Timár Pál bemutatja a pénztárvizsgáló bizottság jelentését a társaság 1898. évi bevételéről és kiadásáról, a vagyoni állapotról, s az 1899. évi költségelőirányzatról (180. l.). A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi s Cserhalmi Samu pénztárnoknak a szokásos felmentvényt megadja.

5. Elnök a napirend értelmében elrendeli a szavazást; Némethy Gézát, Bermüller Ferenczet és Herald Ferenczet a szavazatok átvételére és ellenőrzésére felkéri s a közgyűlést a szavazás tartamára felfüggeszti.

6. Elnök a közgyűlést újból megnyitván, a szavazatszedő bizottság jelentése alapján a közgyűlés megválasztja három évre (1899—1901):

Elnökké: Ponori Thewrewk Emilt 42 szavazattal; *alelnökké:* Heinrich Gusztávot (42), *első titkárrá:* Katona Lajost (42), *másodtitkárrá:* Cserép Józsefet (41) és *pénztárnokká:* Cserhalmi Samut (42 szavazattal).

Továbbá 1899-re megválasztatnak: a) *Budapesti választmányi tagokká:*

Badics Ferencz (42), Bermüller Ferencz (36), Erdélyi Pál (42), Fináczy Ernő (42), Fiók Károly (41), Gyomlay Gyula (42), Hegedűs István (42), Hómann Ottó (42), Kempf József (42), Maywald József (42), Négyesy László (41), Pecz Vilmos (42), ifj. Reményi Ede (41), Schambach Gyula (40), Simonyi Zsigmond (41), Szinyeyi József (42), Timár Pál (41), Váczy János (42), Vári Rezső (42) és Zlinszky Aladár (42).

Ezenkívül még szavazatokat kaptak: Gyulai Ágost, Schmidt Attila és Pruzsinszky János.

b) *Vidéki választmányi tagok lettek:*

Bászel Aurél (42), Binder Jenő (42), Bódiss Jusztin (42), Bognár Teofil (42), Boros Gábor (42), Burány Gergely (42), Burián János (42),

Csengeri János (42), Dóczi Imre (42), Erdélyi Károly (42) Giesswein Sándor (42), Halász Ignác (42), Kacs Kovics Kálmán (42), Kardos Albert (39), Nátafalussy Kornél (42), Pircsala Imre (42), Spitzkó Lajos (42), Szamosi János (42), Veress Ignác (42), Zsoldos Benő (42). Ezeken kívül kaptak szavazatokat: Maurer Mihály és Incze József.

7. Elnök a szavazás eredményét kihirdetvén, a Budapesti Philologiai Társaság XXIV. évi rendes közgyűlését berekeszti.

Kmf.

PONORI THEWREWK EMIL s. k.
elnök.

Jegyzette:

FINÁCZY ERNŐ s. k.
első titkár.

VEGYESEK.

— De libris Amorum Ovidianis, scripsit Geyza Némethy Academiae Litterarum Hungaricae sodalis, Budapestini 1898, R. Lampel. Ára 50 kr. — Ily czimmet jelent meg latin nyelven javított és bővített kiadásban Némethy Gézának *Ovidius Szerelmei* cz. értekezése, mely először folyóiratunk 1892. évi folyamában látott napvilágot. Mivel Némethy e munkában, mint olvasóink előtt ismeretes, Ovidius szerelmi elegiáit, egészen új szempontból magyarázza, a latin kiadás a külföldi folyóiratokban bizonyára élénk eszmecserére fog alkalmat adni, melyről annak idején beszámolunk.

— A német hősmonda tanulmányozásának és tudományos földolgozásának új módszerét sürgeti Eugen Mogk, *Die germanische Helden-dichtung, mit besonderer Rücksicht auf die Sage von Siegfried und Brünhild* cz. érdekes és részletes fejtegetéseiben igen tanulságos cikkében (*Neue Jahrbücher* I, 68—80. l.). Szerző egy negatív és egy pozitív tételből indul ki. Az elsőben helyteleníti a még ma is divó eljárást, mely még mindig a század elején uralkodó romantika befolyása alatt annál régibbnek tart valamely hagyományt, minél távolabb esik az a reális valóságtól; pozitív tételében megújítja Müllenhoff ismeretes követelményét, mely szerint minden költői mű, tehát a hősmondai tárgyúak is, első sorban korának és körülményeinek viszonyaiból ítélendő meg és magyarázandó. E fölfogását nyomban alkalmazza a Szigfríd és Brunhilda viszonyát tartalmazó hagyományra, mely tudvalevőleg három alakban maradt reánk: a felnémet Nibelung-énekekben; az alnémet költeményeken nyugvó Thidreksságában és a skandináv eddai dalokban. A Nibelungokban Szigfríd és Brunhilda viszonya teljességgel a valóság talaján nyugszik: a fényes hős megszereti és eljegyzi a harczedvelő hajadont, de elhagyja Kriemhilda kedvéért, amiért a megcsalt Brunhilda utóbb iszonyú bosszút áll. A Szigfríddel kapcsolt mythikus elemek, melyek el nem tagadhatók, nem tartoznak a történet magvához, Brunhildán pedig semmi mythikus nincs. A Thidreksságában Szigfríd árva fiú, a ki szüleit nem ismeri, félelmetes vasgyurú, a ki hatalmas kovács lesz s utóbb megismerkedik a két nővel, kikkel oly viszonyba

lép, mint a Nibelung-énekben. Az Eddában egészen más a légkör; nemcsak Szigfríd, de Brunhilda is mythikus alak, hisz ez utóbbi Odin szolgája, valkyrja, kit az isten engedetlensége miatt mély álommal büntet, melyből Szigfríd fölébreszti. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy a monda kétségtelenül német eredetű, tehát Németországból került Skandináviába, világos, hogy a hagyománynak összes, a főalakok viszonyára vonatkozó mythikus elemei kizárólag fiatalabb korú czafrang, melyet a skandináv költők kapcsoltak az eredeti mondához. Német földön tehát mythosznak semmi nyoma s a Szigfríd és Brunhilda viszonyáról szóló hagyomány eredeti alakjában csak egyszerű monda, melybe semmiféle természetfölötti erők vagy elemek nem játszanak bele. — Ez a cikk veleje, melyről a szerző maga mondja, hogy csak később fogja alaposabban kifejteni. A dolog nem is olyan egyszerű. Abban teljesen igaza van Mogknak, hogy a hagyomány különböző változatait a kutatásnál szigorúan külön kell tartani, a mit sem Grimm Jakab nem tett, sem némely tanítványa, főleg Simrock Károly, nem tartott szem előtt. Csakhogy ez a különtartás csak egyik lépése vagy eszköze a kutatásnak, de egymaga még alig vezet célhoz. Honnan tudja Mogk, hogy a Nibelung-monda a VI. században abban az alakban került Skandináviába, a mely alakban a XII. század végén, keresztyén és udvari hatások alatt létrejött Nibelung-eposzban előttünk fekszik? Sőt, kérhetjük, a priori valószínű-e, hogy a monda ebben az alakjában jutott az északi tartományokba, más szóval: hogy ez, t. i. a német eposzban fönmaradt változat, csakugyan a kérdéses mondanak legrégibb, legeredetibb alakja? Én is mindig azt hittem és azt tartottam, hogy a monda eddai változata nem tekinthető mindenestül a hagyomány legrégibb alakjának, mert a skandináv költők bizonyára módosították a német földről hozzájuk került történeteket; de azt mégis tulságos merész állításnak tartom, hogy a hagyomány legeredetibb és legrégibb változatát ép annak legfiatalabb földolgozásában kelljen fölismerünk. Minden esetre nagy érdeklődéssel várhatjuk a jeles kutatónak behatóbb fejtegetéseit.

h.

— Amyclae-Schilda. A *Pervigilium Veneris* utolsó sora így hangzik:

Sic Amyclas, quum tacerent, perdidit silentium.

Ehhez v. ö. a közmondásszerű *Amyclae tacendo perierunt* szólásmódot. És a *Verg. Aen.* X, v. 564: *Tacitis regnavit Amyclis* helyhez szóló *Servius*-féle magyarázatot, a mely a két Amyclae közül (az egyik déliitaliai város Caieta és Terracina közt) a peloponnesosira vonatkozik.

Ez a monda először is a *hazúg pásztorfiúr*ról szóló tanulságos mesére emlékeztet, a ki addig bolondította ki a farkas jöttét hazudozó vészkiáltásaival a falujabelieket, a míg utóbb, mikor a farkas csakugyan jött, már nem hittek néki s ott hagyták őt veszni a nyájával együtt.

De lehet egy afféle *abderita*-dolog is, a minchöz hasonlót számosával találunk mindenfelé a földhátán; s a minchöz hasonló némileg úgy a görög Abderának, mint a nevető bölcshirhedt szülővárosa német párjának, Schilda-vagy Schildburgnak elpusztulását okozó körülmény. Amott a Latona szent békáitól való babonás félelem nem engedi, hogy a szemlátomást növekvő

veszedelemnek, a békák roppant elszaporodásának elejét vegyék. Emitt meg a démoni erejűnek tartott macskáktól remegve hagyják el égő városukat az abderiták német utódai.

A *hallgatás* tartalma s annak nagyon is lelkiismeretes megtartása különben a *Parsifal*-mondából is ismeretes motivum. A Gral kiszemeltje első látogatásakor azért nem mutatkozik méltónak a rá váró tisztre, mert nem kérdezősködik a látottak felől. Ő pedig azért nem kérdezősködik, mert erdei nevelője nagyon is lelkébe véste, hogy haszontalan kérdezősködéssel másoknak ne alkalmatlankodjék.

E motivum ellentéte s a népmesében igen gyakori az a másik, amely megint Amyclaehez vezet bennünket vissza. Ez azon eset, mikor a hallgatás tilalmának megszegése egyidőre ugyan a megszegőnek nagy baját (többnyire látszólagos halálát) okozza, de másnak valamely gonosz varázs alól való feloldozását idézi elő. Így a *hű szolga* meséjében és annak számos változataiban. Talán Amyclaet is a hallgatás törvényének megszegése mentette volna meg, ha valamelyik polgára elég bátor lett volna a tilalom áthágására kiszabott büntetést elszenvedni, hogy annak árán hazáját megmentse.

K. I.

— Egy kis helyreigazítás. (Ad Petron. Satir. c. 46.) Mikor pár évvel ezelőtt *Ribbeck Ottónak* «A római költészet története» cz. munkája III. kötetét a M. T. Akadémia könyvkiadó vállalata számára lefordítottam, annyira megbíztam a tudós szerzőben, hogy eszemágbá se jutott volna őt az idézett szövegek vagy kivonatok tekintetében ellenőrizni. Ha egyetmást a fordítás közben maguknál a tárgyalt szerzőknél meg is néztem, azt mindig csak a saját fordításom hűsége érdekében tettem, nem pedig azért, mintha Ribbeck idézései vagy kivonatos ismertetéseinek megbízhatósága iránt csak pillanatra is kétség merült volna fel bennem. S íme, egy helyen mégsem ártott volna kissé bizalmatlanabbnak lennem. E hely pedig (Petronius Satiriconjának ismertetése folyamán) a következőképen szól Ribbeck eredeti szövege és az én, vele szembeállított fordításom szerint:

Ribbecknél (159. l.):

«Dann erzählte er dem Schulmeister von seinen beiden Jungen: wie talentvoll der eine sei und was für Fortschritte er mache, nur arbeiten wolle er nicht. Der andere lehrt mehr, als er weiss.»

Fordításomban (237. l.):

«Erre (Echion) az iskolamester előtt a két fiáról kezd beszélni: milyen tehetséges az egyik, meg hogy minő szép előmenetelt tesz, csak dolgozni nem akar a kölyök. A másik már is többre tanít másokat, mint a mennyit maga tud.»

Petroniusnál a 46. c. (Bücheler 1871. évi, Weidmann-féle berlini kiad.) illető helye a következőkép szól: «et iam tibi discipulus crescit cicaro meus. iam quattuor partis dicit; si vixerit, habebis ad latus servulum. nam quicquid illi vacat, caput de tabula non tollit. ingeniosus est et bono filo, etiam si in aves morbosus est. ego illi iam tres cardeles occidi, et dixi quod mustella comedit. invenit tamen alias naenias, et libentissime

pingit. ceterum iam Græculis calcem impingit et Latinas coepit non male appetere, etiam si magister eius sibi placens fit nec uno loco consistit, sed venit, dem literas, *sed non vult laborare, est et alter non quidem doctus, sed curiosus, qui plus docet quam scit.* itaque feriatis diebus solet domum venire, et quicquid dederis, contentus est.»

Ribbeck szinte érthetetlen félreértése abban állott, hogy a Petronius szövegében kiemelt helyeket, a melyeket az előzők- és következőkkel való összefüggésük minden kétséget kizárólag az Echion *egy (és nem két)* fia két *tanítójára* vonatkozóknak tüntet fel, — a beszélő két fiára vonatkoztatta. A Satiricon szerzője az idézett helyen azt mondatja Echionnal a fia egyik, még pedig nyilván a házi tanítójáról, hogy nagyon önhitt, elbizakodott (sibi placens) ember, a kinek nincs maradása, hanem folyton a nyakára jár, hogy adjon neki valami írni valót(?), dolgozni azonban (másféle házi munkát végezni) nem akar. A másik ellenben, a ki csak ünnepnap jár a házhoz, nem valami nagy tudományu, de szorgos (curiosus) és többre tanítja a növendékeit, mint a mennyit maga tud. S e mellett szerény (tehát ebben is ellentéte a másiknak), mert bármivel is beéri, a mit kap. A továbbiakban aztán megint a fiára tér az apa beszéde, s itt már helyes nyomon jár Ribbeck kivonatoló ismertetése.

Ennek a kis leleplezésnek (a mely egyúttal önleleplezés is) csak az a czélja, hogy még a nagy és nagyon nagy nevű német tudósokkal szemben is fokozott éberségre sarkalja mindazokat, a kik nem akarnak hozzám hasonlóan, nagyon is magyaráni, a maguk kárán tanulni.

K. L.

— Kiadatlan Csokonai-kéziratok. A debreczeni ev. ref. collegium nagy könyvtára a sok értékes Csokonai-ereklyén kívül még számos oly nagybecsű kéziratot is őriz, melyek a mai napig kiadatlanok, sőt a Csokonai-irodalom legbeavatottabb kutatói előtt is ismeretlenek. A Csokonaitól származó, kétségtelenül eredeti kéziratok között vannak irodalomtörténeti s életrajzi szempontból egyaránt nevezetes darabok; különösen érdekes a *Dorottya* vázlata, mondhatni egész tervezete, mely a költőnek művészi tudatosságát bizonyítja; továbbá az a búcsúbeszéd s még inkább az a megváltó búcsulevél, melyekkel megvált a collegiumtól, anyjától s öcsétől. E Csokonai-ereklyék legnagyobb részét a Lugossy József hagyatékából kerültek a collegiumi könyvtárba s újabban Széll Farkas, a debreczeni Csokonai-kör elnöke terelte rá a figyelmet. Már csak az ismeretlen kéziratok értékesítése végett is itt volna a legfőbb ideje, hogy új és teljes kiadás rendeztessék Csokonai műveiből; vegye magára e feladatot akár a M. T. Akadémia, akár a Kisfaludy-Társaság, akár ezek támogatásával a debreczeni Csokonai-kör.

KARDOS ALBERT.

— Mikor került Lúdas Matyi szinpadra? A Régi Magyar Könyvtárban mint IX. kötet jelent meg a Balogh István *Lúdas Matyija*. A kiadó, a magyar dráma történetének legbehatóbb ismerője, Bayer József érdekes bevezetést ír e füzethez, a melyet legalább egy pontjában helyre kell

igazítanunk. Balogh István művét ugyanis úgy tünteti fel, mint a mely először dramatizálta *Ludas Matyi*-nak oly hamar népszerűvé vált tárgyát. Debreczenben a színészet százéves fennállásának ünnepélyére színészi kiállítás rendez, melyen a sok érdekes színlap között található volt egy régibb *Ludas Matyi*. A darab címe: *Árendás Putnoki vagy Ludas Matyi. Mulatságos Víg Játék 4 felvonásban. Írta T. Kováts Imre úr*. A debreczeni színlap az 1827. évi febr. 25-ki előadásról szól s így *Ludas Matyi* már legalább tíz évvel előbb került színpadra, mint a hogy Balogh István odavitte. [Balogh *Ludas Matyi*-ja 1838-ban adatott először.]. A Kováts művének címe és szereplő személyei egyszersmind kétségtelenné teszik, hogy Balogh a maga bohózatához felhasználta e régibb színművet, mert Döbrögi földesúr helyett ő is árendást szerepeltet és mert Matyi-nak szerelmesét is beleviszi darabjába s éppen azon a néven nevezi, t. i. *Ilusnak*, mint elődje. — Érdeemes volna a Kováts művét felkutatni, nemcsak azért, hogy Baloghéval apróra összevethetnők, hanem azért is, hogy megállapítanók, mikor és mily módon jutott legelőször színpadra *Ludas Matyi*?

KARDOS ALBERT.

— Helyreigazítás. Sarudy úr pontokra szedte kifogásait bírálatom ellen (l. XXII. k., 954. l.), azért az ő pontjaihoz alkalmazkodom én is megjegyzéseim felsorolásában. 1. A szerző év végén nyomatta ki dolgozatát, hogy (miként irtam volt) tanítványai is, mások is olvassák széktogláló értekezését; azt hittem tehát, hogy érvényesítette benne iskolai tapasztalatait, sőt kartársainak esetleges hozzászólását is. Ezt az ő érdekében tettem föl róla, s ha nem tette meg, jóakarató dicséretemért talán csak nem érhet senki részéről jogos szemrehányás? 2. Bartal, a ki Horatius tárgyalása módját agg korában tette közé a pädagogiai eszmék és módszerek főfő laboratoriumának megállapodása szellemében, igazán csak fenekedésnek veheti, ha egy kezdő ember leczkézti, mikor annak a fiatal embernek minden gondolata benn van az ő értekezésében is. 3. A concentratio ügye valóban a tücsköt-bogarat összehordani szeretés hatását tette rám a szerző dolgozatában. Tessék elolvasni a Kármán-féle theoreticumokat: onnan megtudhatja, hogy nem a Hérón labdájának, Archimédés törvényének emlegetése, meg sok egyéb, nem is az irodalomba (pláne nem Horatius olvasásába) vágó dolognak tanításunkba való módszertelen belekeverése teszi a concentratiót, hanem a legtermészetesebb kapcsok érvényesítése és kihasználása, a melyek két v. több egymással rokon tantárgy körében önként kínálkoznak, pl. az egyik tárgy szolgáltatja az inductio anyagát, a másik meg felhasználja s megszerkeszti belőle az elméletet stb. Az említett theoreticumok pl. azt is szépen vázolják, hogy gymnasiumainkban a görög irodalmi tanítás már az első osztálytól kezdődik, és én ezt értem helyes concentratióknak, vagyis az igazi módszeres összedolgozást a közös cél érdekében, nem pedig a kikapott jelszavakkal való dobálódzást, a mely a legközönségesebb fogalmat is félreérti, vagy oktanul félremagyarázza. 4. Mivel elég bevezetést olvastam már Horatius költeményeihez, melyek tanulságosak is, élvezetesek is voltak rám nézve, a szerző-

nek vázlatos áttekintéseit joggal mondhatom gyarlóknak és szegényeseknek. Ha kívánja, bármikor kész vagyok részletesen kimutatni egyesszám után többes-féle egyeztetéseit, magyartalanságait, logikátlanságait és kuszáit, többször ismétlésekbe eső szószaporításait. Azután ha valaki csoportokat alkot, ne zavarja össze az egyes csoportokat, hanem különítse el őket; a vastagon erőtikus darabokat ne kívánja tüzetes megbeszélés tárgyává tenni az iskolában; a mythologiai vonatkozásokat pedig ne tegye nevetséges együgyűségekkel, hanem komoly észszel fejtegesse és vonjon belőlük tanulságot, a mint bármely népnek vagy felekezetnek vallási eszméi és cselekvényei méltó és helyes okokkal megkövetelik a tiszteletet a mai kor felvilágosodott fiától. Továbbá szó sincs róla, hogy erkölcstani prédikációkba esnék az, a ki Horatius éthikai eszméit fejtegeti. Olvassa csak el a szerző megint a theoreticumokat, a melyek szinte sürgetik egy kiegészítő éthikai cursusnak tartását Horatius levelei mellett. Ebben aztán volna igazi concentratio is philosophiai sekélyes tanításunk érdekében! 5. Nem értem a szerzőnek rosszakaratát irányomban, mikor engem csak a kiadói katalógusok plagizátorainak sorába állít. E tekintetben, mondhatom, nagyon téved; mert én a tölem felhozott munkákat egytől egyig eredetiben vagy legalább olyan nagy emberek bő ismertetéseiben olvasom, a minők a legtekintélyesebb külföldi lapokban szoktak megjelenni. És a ki ösmeri életem folyását, az tudja hogy igaz, a mit mondok. *Ennek elmondásával tehát tartoztam a magam és a folyóirat becsületének*, mert különben nem kenyerem a kérkedés. Módszer dolgában pedig az az én felfogásom most is, hogy a szükséges, elméleti tanulmányokból merített általános regulákon kívül kövesse kiki tanításában e józan ész sugallatát és egykori tanítóinak például szolgálható eljárását. Azt hiszem, ebben a figyelmeztetésemben benne van a szerzőtől emlegetett nagy mesterek vagy a reformátor-pædagógusok követése is. Kár tehát engem úgy odaállítani, mintha hírok szerint sem ösmerném a reformátor-pædagógusokat s nem méltatnám őket figyelemre. 6. Ha, miként a szerző megvallja, értekezését nem az iskolai praxis mellett vagy után készítette, hanem amúgy előzetes olvasmányaiból merített intuícióiból tákolta össze: talán nem kell védekez-nem ama követelődzése ellenében, miért nem részesítettem nagyobb figyelemben az ő ötletszerű csoportjait. Megmondtam már birálatomban: ha érdeklődik valaki irántok, olvassa el eredetiben, de a Közlöny lapjait nem akarom lefoglalni részletezésükre. Megirtam azt is, hogy Bartal-Csengeriék csoportjait ajánlatosabbnak tartom, és hogy Dettweiler igazgatónak nagy művében is érdemesebb csoportosítás van, de a melyet a gymnasiumban ugyancsak megnyirbált egy okos pædagógus. Vagy ott van Szász Károly csoportosítása vagy Detto-Horváthék eljárása: mindegyik iskolába valóbb a szerzőénél. És most sem mondok egyebet, mint akkor mondtam. Mi köszönet is lett volna a szerzőre nézve abban, ha kifiguráztam s minden gyarlóságát bemutattam volna logikájának, a melyből hiányzik a csoportokra-osztás kellékei közül a legfőbb: az elkülönítés érzéke? Vagy mi értelmet lássak én abban, ha valaki pusztán hivalkodik előttem azzal, hogy ime egy újdonsült csoportosítása Horatius műveinek? E helyett méltányoltam ugyan ebbeli igyekezetét, hogy szaktárgyának egyik írójával pædagogiai szempont-

ból foglalkozott, de arra már nem vitt rá a lelkem, hogy megdicsérjek olyan munkát, a mely nem érdemes rá.

BÓDISS JUSZTIN.

— Hibaigazítás. 79. l. 39. sor: *kitörés* h. olv. *kitérés*; 90. l. 28. sor: *fejtegetés* h. olv. *ejtegetés*.

K Ö N Y V É S Z E T .

Balassa József. A magyar nyelvjárások keletkezése. (8-r. 32 l.) Bpest, 1898. Ranschburg Gusztáv. 40 kr.

Berzeviczy Albert. Itália. Úti rajzok és tanulmányok. Harmincz képmelléklettel. (8-r. VIII. 210 l.) Bpest, 1898. Franklin-Társulat. 3 frt 50 kr. Díszkötésben 4 frt 50 kr.

Croiset M. A görög eposz története. A második átnézett és bővített kiadás után fordította Kempf József. Második kötet. (8-r. 429 l.) Bpest, 1898. Akadémia. 1 frt 50. kr.

Dézsai Lajos. Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. A m. tud. Akadémia irodalomtört. bizottsága megbízásából. Hasonmással. (N. 8-r. XXXIX, 520 l.) Bpest, 1898. Akadémia. 4 frt 50 kr.

Fagurt Emil. A XVIII. század. Irodalmi tanulmányok. A tizenötödik kiadásból fordította Haraszi Gyula. (8-r. VI, 684 l.) Bpest, 1898. Akadémia. 3 frt.

Huszka József. Tárgyi ethnographiánk őstörténeti vonatkozásai. (8-r. 35 l.) Bpest, 1898. Eggenberger. 50 kr.

Jeles írók iskolai tára. LVII. (8-r.) Bpest, 1898. Franklin-Társulat. LVII. Cserép József dr. Szemelvények Publius Vergilius Maro Aeneiséből. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátva. Függelék: A trójai uralkodóház családfája. (299 l.) 1 frt.

Kisfaludy-Társaság évlapjai. Új folyam. XXXI. kötet. 1896/97. (8-r. IV. 280 l.) Bpest, 1898 Franklin-Társulat. Kötve 1 frt 60 kr.

Morray Győző. A biblia és a költészet. (Nagy 4-r. 240 l.) Bpest, 1898. Singer és Wolfner. 3 frt.

Pomgráz Sándor, dr. Turáni nyelv- és néptudományok. A kúnok nyelve. (N. 8-r. 44 l.) Bpest. 1898. Pfeifer F. 1 frt.

— — Tibet-magyar nyelvtudományok. I. Tibet nyelvtan és szógyűjtemény. II. A magyarok ősnyelve és őshazája. Turán szógyűjtemény. A czigányok eredete. (N. 8-r. X. 290 l.) Bpest, 1898. Pfeifer F. 6 frt.

Réjfi magyar könyvtár. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. XIII. XIV. füzet. (8-r.) Bpest. 1899. Franklin-Társulat.

XIII. *Bessenyei* György. Agis tragédiája. Bécs 1772. Kiadta Lázár Béla dr. (130 l.) 60 kr.

XIV. füzet, *Bolyai* Farkas. II. Mohamed. Szomorújáték három felvonásban. Kiadta Heinrich Gusztáv. (111 l.) 50 kr.

Strache Tivadar. Sonnenfels mint dramaturg. (8-r. 75 l.) Nagyvárad, 1898.

ADALÉKOK A MAGYAR KÖZÉPKORI LATINSÁGHOZ.

(A gyöngyösi szótártöredék alapján.)

Kellemes meglepetést okozott a M. Tud. Akadémia mindazoknak, a kik a magyar középkori latinság egyik jeles példányát, a Gyöngyösi latin-magyar szótártöredéket megjelenni látták. De nemcsak a szakembernek, a magyar középkori művelődés alapos kutatójának is nagy örömet okozhatott megjelenése. Hisz iskoláink, egyházaink, törvényhozásunk, törvényeink, közhivatalaink mind a latin nyelven szóltak a közönséghez, és e nyelv középkori minőségének felderítése a magyarság akkori műveltségére is fényt vet. S a Gyöngy. szótár épen az az eszköz volt, mely e műveltséget iskolában és egyházban elősegítette.

Most ime előttünk fekszik a Gyöngy. latin-magyar szótártöredék a Magyar Tudom. Akadémia kiadásában készen a feldolgozásra.

Az előszóban, mely e szótárt megelőzi, Melich János, a ki e szótár kiadásával volt megbízva, és előtte Szily Kálmán kétségtelenül bebizonyították, hogy e szótár a XVI. század első felében lett szerkesztve.

Ezzel az alkalommal kevésbbé fogunk törődni a Gysztr ismeretlen szerzőjével. Elfogadjuk fentartással valónak, a mit Mel. róla s a szótártöredék forrásairól állít, és inkább a képzelt szerző eljárását vesszük bírálat alá. S kifogásaimból bár sok esik a másolók rovására, könnyebbnek érzem feladatomat, ha ezekkel nem egy szerkesztőt, hanem a *szerkesztőséget* terhelem, értve rajta nem csak az ismeretlen szerzőt, hanem vele együtt a másolókat is.

Legkisebb gyengességének tartjuk, hogy a *betűsört be nem tartja*. Pedig ebben az ő mintáját, a Catholicont, vakon követhette volna. Egészben a Gysztr-töredék csak e három betű-csoportból áll: *a, b, c*; ezt, úgymint ezen belül ennek betűszakaszait iparkodik a Gysztr utánozni. De részleteiben meg-megszakítja e csoportok kereteiben a betűsor szigorú fonalát, a miről kiadásunk minden lapja meggyőzhet. Pl. az 1. lapon a folyószám 18 bekezdésből áll,

melyek betűsor szerint véve így következnének: 7, 3, 4, 5, 9, 8, 10, 13, 14, 12, 11, 6, 1, 2, 16, 15, 17, 18. Folytatódik e sorozat-ellenesség a következőkben is: pl. az *ac* szókezdet eljut *acc*-tól *acu*-ig; itt megszakad s újra kezdi *acc*-on egész *acu*-ig; *ad* eljut *ada*-tól *ade*-ig, itt megszakad s újra kezdi *ada*-n *ade*-ig. Az *aff* csoport következő megszakításokat tüntet fel: *affa, affe, affi | affe, affi, affl | affi, affl, affr | affe, affo | affe, affi | affa, affo, affu | affo, affr, affu | affa, affe, affl, affr, affu*. És erre a megszakításra nem a törendszer kényszeríti, a melyet pl. Calepinus követ. Az ok a Gysztrban vagy mondjuk, a hiba benne csak a másolóknak kereshető. Bartal Antal (*Nyelvtud. Közl.* XXIV. 246. l.) e megszakításnak és újból megkezdésnek következő okát adja: «A másoló leírt nagy nehezen egy csoportot (a betűsorból), azután pihentette terhes munkáját. Mikor ismét hozzá látott, valami eszébe ötlött, és nem is tekintve, vajjon illik-e az a csoportba (itt: a betűsor folytatásába) vagy nem, oda biggyesztette». Ebből magyarázhatók az (alább következő) ismétlések, azaz, «olyan szók, melyekről már volt szó, de szerepeltetésük feledésbe ment».

A Gysztr latin szövegét úgy, a mint azt nyomtatva látjuk, bírálat nélkül tanulmány tárgyává nem tehetjük. Melich, a ki a szöveg közlésével volt megbízva, a szöveg hűséges lenyomatására elég figyelettel volt. Annál sűrűbben mutatkoznak a szöveg olvasásának nehézségei nemcsak az egyes betűket illető tollhibákban, hanem egyes szavak szabálytalan alkotásában és önkényes szófüzésben, valamint egész mondatok értelmetlenségében. Mindeme hibákat szükséges felderítenünk és helyreigazítanunk, nehogy a hiszékeny olvasó a szótár szerkesztőségének fellovando botlásokat írói vagy középkori sajtóságoknak tekintse. Egy része azonban e botlásoknak az akkoron nálunk is közhasználatú Catholicon-féle szótár rovására esik, mint pl. *amestitus* amethystus h., *arvambales* ambarvales h., *butonicum* botanicum h.

De a hibáknak egy másik nagyobb része a kéziratban azoknak a másolóknak a tudatlanságára vall, a kikről már Du Cange Lexic. med. lat. Præf. 5. l. mondotta: «Quod sane quantum ad codices spectat, qui in Bibliothecis hodie habentur, ortum inde verosimile est, quod in Monasteriis ex monachis *pueri* vel *qui in disciplinis nondum plene versati erant, ad id operis adhiberentur.*» E tudatlan másolók nem rosszakaratú ferdtést követtek el. Ők tudtak latinul, mint nálunk az utolsó paraszt tud magyarul. De az

írás mesterségére és nyelvtani kezelésére még rá nem termettek; másolniok pedig kellett. S bármennyire vigyáztak, hogy a mintát szóról szóra, betűről betűre írják, egy-egy betű mégis félrecsúszott vagy a tollban maradt. «Addendo quippe litteras — mondja tovább Du Cange u. o. — vel demendo vocabulorum sententia longe diversa efficitur».

Egyes tollhibákra már Melich figyelmeztetett a nyomtatott szöveg alá adott jegyzetekben. Valamennyi hibáról áttekintést nyújtunk, ha azt mondjuk, hogy e tollhibákat a másolók betű-elejtéssel v. toldással v. cserével követték el.

A *betűelejtés* egy gyakori esete *a, o* elejtése az *ae, oe*-ből: *cedo, ceduus, cesius, Cesar, cena, celigena, celare, celestes, ceco, cecus, es, fex, selle, ale, alea, fixe* stb.; *h* elejtése a szó élén: *aebes* 545, *aebeto* 546, *abena* 2524, *abilis* 52, a magyar *urok* (3840, 3874); közbül is ezekben: *Aretusa, Calcedon, calcos, celidonia*; a kettős betűkből egynek elejtése, u. m. *gg*-ből: *agario*; *ll*-ből: *Calisto, Caliope, alecto, Alia*; *pp*-ből: *Apia, apello*; *rr*-ből: *arectus, areptus, aresto, barus, agario*; *ss*-ből: *basus*.

Szó elejtése: 870 *Alatus, a, um, quod dicitur [alo] alas*. 929 *Aleator et aleo, qui saepe alea [ludit]*.

A szerzőség a helyesírás ellen *betűtoldással* is vét. Ilyen az *a* toldás az *e* előtt: *aedo, aeditor, aeditus, aenormis, aelementa*; *h* toldás: *chacus, charbasus, cachos, cachologus, cachozelus, anchile, bethonica, abstractus, ambulachra*.

Szótag vagy egész szó feles betoldása, ebben: 4226 *Cauteres idem dem quod cauteria*. 4486 *Cæsuratum vas appellatur que cæsim orificatum*. 135 *arboris in modum in se in rectum attollens*. 640 *sumitur pro omni metallo pro præsertim pro eo quod etc*. 2585 *Avitus, a, um, significat, quod ad avum et vel sive ad maiores pertinet*. 3078 *Bijuga idem quod biga vel*: két járomba fogott. Ilyen még 3396 *qui*.

A *betűcsere* is egyik gyakori botlása a szerzőségnek. Állandó ilyen csere a *t h, c*: *carcio, capcio, arrogacio, accio, ancio, Arecium*. Mellőzöm az *n és u, m* és *n* közti felcserélést. De említésre méltó a magyaros helyesírás szerint néhutt alkalmazott *k* a latin *c* helyett, mint: *kalvus* (1653), *trunkus* (4162), *rekalvaster* (175), *Achal-demak* (250), *falko* (3863), *vokatur* (4243). L. Melich El. XXXIV.

Ritkább a szótagcsere: *astralagus* (2379), *catagolus* (4120).

Itt úgy mint előbb csak a gyakoribb és feltűnőbb eseteket

összegeztem, egyes más esetekre figyelmeztetni a jegyzetekben Melich kötelelessége.

Nehéz megmondani minden egyes esetben, hogy a betütoldás vagy elejtés hibának tudható-e be vagy a kor sajátja. Nem értem az ilyen eseteket mint 1105 *Alopiriosus* (vö. 1034 *Alopecea*, 1104 *Alopicia*), melyben a tollhiba összehasonlítás nélkül is kiderül; vagy 1017 *Atisonus* és 1018 *Aliloquus*, melyekben *alti-* egyedüli helyességét a betűk sora is felderíti. Hanem értek olyan eltéréseket, a minöket pl. a németeknél a német nyelvi kiejtés állandósított, mint *cachos*, *charus*, *bethonica*; vagy a minöket pl. az olaszoknál az olasz nyelvi kiejtés megkövetelt, mint *Apia*, *alecto*, *arectus*, *abilis*, *acbes* stb. Ezekben és ilyenekben az összehasonlítás az igazat a Gysztr szempontjából hamar kideríti. Pl. 3428 *cachos*, de 3417 *cacos* (vö. 3418 és 3427), és ebből tudni fogjuk, hogy csak *cacos* a helyes, *cachos* pedig másolói hanyagságból vagy önkényből származott.

Hasonlóan könnyű lesz elhatároznunk a helyest *apparicio* 1623. és *aparicio* 1711 kétféle alak közt, valamint *appellare* 1724 és *apellare* 1627, *allecto* 1047 és *alecto* 941, *allecti* 1040 és *alectus* 942, *arriqo* 2025 és *arectus* 1949, *arripio* 2081 és *arepticius* 1928, *caedes* 4245 és *cedo* (*ceccidi*, *cesum*) 2246, *coelum* 4322, *coelicola* 4281 és *celigena* 4296 közt, *aluta* 1009, *alutamen* 1141, *alutarius* 1140 és *alluta* 1073, 1144 közt. *Caesar* neve helyesírását *Cesar* (4234, 4476, 4477) ellen védi az ő kora.

A magyarságon tollhibából ejtett csorbákat Melich jegyzeteiben elég figyelmesen igazította helyre. Egy sajátja az azonban, a mely figyelmét kikerülte, pedig elég gyakori, meg kell itt jegyez-nem. Ez a *meg* igeikötő írását illeti, melyet a hajdani szerkesztőség hol *megh*, hol *megy* alakban szerepeltet. A *h* az *y*-nak megfordított írása. Így olvasható *megh* 110, 122, 347, 808, 1053, 2701, s meglehetősen közel egymáshoz *megy* 111, 123, 349, 807, 1051, 2708. Egymás után *megh* és *megy* egy sorban a 164, 609 és 610 sorban; *megy*, *megh* és újra *megy* a 625-ben. *) Hasonló cseréhez való megszokásnak tulajdonítom ezt az írást is: *vagh* 2343, *avagh* 2906, *gyönggh* 2342 és *hugh* 1030. A többi magyar esetekről más alkalmmal.

Egyes szókkal is mostohaúl bánt a szerkesztőség, *egy-egy szót*

*) Hasonló megfigyelést tett *meghről* Könye N. a Nyrben II., 165.

ketté szakítván. így a *liquid* (488), *ab scede* (1617), *ad duc* (1619), *ad hibeo* (523), *altario lum* (1111), *assidui tas* (2300), *bardo cuculus* (2863), *capilla tura* (3790), *cario sum* (3935), *cor aulès* (2594), *hir sutus* (3630), *ig nobilis* (2441), *im passibilis* (1624), *in accessibilis* (2568), *in aurant* (2633), *in ferre* (2158), *in caute* (893), *in fructuosus* (148), *in sula* (2881), *in suave* (2227), *in tendo* (2435), *in unctus* (2155), *in utilia* (812), *iu menti* (1538), *pa lustris* (3910), *per mixta* (2234), *per simile* (2211), *pi losa* (869), *sacra mento* (2502), *se motum* (2696). A hosszabb *acersecomes* (235) háromra szakadt: *acers e comes*.

S megfordítva, két szót egybe találunk írva: *abarando* (2175), *adignem* (2462), *aferendo* (1683, 1690), *agentibus* (1149), *civitas alpiscutiae* (1810), *aqua* (1456), *aquibus* (1674), *asplendore* (655), *avenandum* (2580), *brevescutum* (1383), *caesimorificatum* (4486), *inastris* (631), *indefactum est* (875), *inquo* (2753), *insuperficie* (2631), *Lucifera casia* (4048), *parvipendo* (1632).

Nem szókat, hanem egész mondatokat szakít meg a szerkesztőség, midőn egy czikket két bekezdés alatt közöl. Az e fajta hibákra figyelmeztetni most nem volna szükséges, ha Melichnek a lelkiismerete azt az eltérést a kézirtattól megengedte volna, hogy az együvé tartozó két bekezdést egybe közölje. Ilyenek:

605. *Aeromancia* divinatio, quæ fit in

606. *Aere*: égből való varázsolás. Vagy:

2078. *Arrha*, æ: jeggyűrű. Ambro(sius):

2079. *Annulo suo* subarrhavit me etc. Vagy:

2093. *Ars* quædam speculativa, quædam activa; *speculativa*, ut astrologia;

2094. *Activa*, ut practice etc.

710. *Afficio*, tormentare etc. Unde versus

711. *Afficit*, informat, punit, cupit, hæc tria signat. Vagy:

3035. *Biblio*, lis, est sonus vasis vacui (s most következik

a példa:)

3036. *Biblit* amphora.

3527. *Caligula* dictus fuit Caius imperator a caligis etc.

3528. *Calipolim* ædificavit civitatem etc.

A következő czikk három bekezdésre oszlik:

856. *Aio*, is, it; aiebam, as, at: *mondok*.

857. *Ai*, aisti, ait: *mondék*.

858. *Aimus*, aistis: *mondunk*.

A következő pedig negy bekezdésre:

2807. *Balsamus* balsamon.

2808. *Balsamum* est frutex nobilissimus: opo-

2809. *Balsamum* est liquor vel succus eius,

2810. *Cirobalsamum* est fructus eius.

Megint aztán két cikket úgy egyesített, hogy egyiket a másik alá folytatólag helyezett el. Ilyen *Aulula* czímszó *Aula* (2587) alatt, *Calidus* czímszó *Calipolim* (3528) vagy inkább *Caligula* (3527) alatt, *Candex* czímszó *Cancer* (3677) alatt, *Apsis* czímszó *Apronare* (1758) alatt, *Cetura* czímszó *ceterum* (4518) alatt. *Anger* (1424) cikkeknek a végén levő *pro serpente* is csak mint vegyülék magyarázható, mely *anguis* (1437) cikkből származhatott oda át.

Ugyanazon czímszó több cikk élén a műre a készületlenség bélyegét sűti, de kevesebb zavarral jár, mint az elébb említett cikkek egybevonása vagy szétbontása. *Egy* és ugyanazon czímszó két és több cikket vezet be ugyanazon alakban, de más meg más értelenben, vagy más meg más alakban (esetben, módban, személyben). Az ismétléseket más czímszók szakítják meg, de egymás után is következnek. Pl.

4540. *Chamelus*: *teve*, és

3603. *Camelus* est (animal) alis deforme: *teve*. Vagy:-

435. *Amolior* significat amoveo, és

1321. *Amolior*, quod est a mole, significat amoveo.

258. *Acies* magyarázata meg van toldva e hatméretű verssel: Est *acies oculi, ferri bellique* caterva.

295. *Acies* al. pedig a magyarázat így hangzik: Tria significat, primo acumen falcis, *gladii*; secundo *exercitus* instructus; tertio *oculi* lumen.

A Gysztr szövegének egyes helyeit, a melyeknek nehézségei nem voltak az elébbi általános szempontok alá sorolhatók, sem pedig a jegyzetekben megfejtve, imitt külön fogjuk megbeszélni.

135. *Acacia* f. p. *sina* est, quæ in Aegypto nascitur. — Ebben a talányszerű szókat *Calep.* 1609-diki kiadása fejt meg, mely szerint ez így olvasandó: *Acacia* f (emininum) p (rimæ declinationis) *spina* est, quæ etc.

258. *Acies* al. a hibás hatméretű vers a Cath. szerint javítva így hangzik: Est *acies oculi, ferri, bellique* caterva.

677. *Aetas* Græcum est, Latine *aevum*. — Megfordítva: *Aetas* Latînum est, Graece *ævum* (αἰών).

729. *Afforismus*, sermo brevis. Ezzel összefügg

730. *Afforismus* ab aliis sumptus, és a czímszó (730 *Afforismus*) törlendő.

768. *Agaricum*, i, deludere. — Szerintem a kéziratban *Agario* áll, a mi olaszos kiejtése *aggario*-nak, l. 779.

787. *Agedum*, utrumque. — Ezzel nincs mit csinálni. Cath. *Age* al. *adverbium hortantis* (vö. 770). Továbbá: *age* et *agite* non discernunt numerum, quoniam sunt adverbia. Etiam indifferenter dicitur *agite* uni et pluribus, et *age* similiter. — Már közelebb áll a Gysztr szövegéhez Cal.: *Age*, adverbium adhortantis, {et singularem numerum desiderat, *Agite* pluralem, *Agedum* utrumque admittit.

880. *Alacer* vel etc. *latus*. — Melich tollhibának mondja Papiasra utalva *laetus* h. Cath.: *Alacer* al. *hilaris*, *velox*, *argutus*, *letus*. De azért a Gysztr szerkesztősége még is ezt így fordítja: *szélős*, ha csak nem *szeles*. L. Melich szójk 234. l.

1002. *Alliatum*, ab alio pulmentarii. — Így érthetetlen. DuC.: *Alliata* al. *pulmenti species*. *Pulmentarium* v. *pulmentum*: adalék, pl. kenyérhez való. Ennek a foghagymás ételnek (*alliatum* v. *alliata*) a Gysztrban is csak úgy vehetjük hasznát, ha *pulmentarii* mellé *species*-t adunk.

1024. *Altitonus*, id est, deus. — E h. Cath. *Altitonans*, quod alte tonat; est enim *deus altitonans*.

1009. *Aluta*, vinum purum: *tiszta bór* (olv. *bőr*). L. alább 1073 *Aluta*, *pellis caprae*. Cal. *pellis* mollior, és Cath. *pellis*. De a másoló a *bór-t bor*-nak olvasta, s e szerint csatolta hozzá a magyarázatot: *vinum purum*.

1025. *Altrinsecus*, dextra laevaque: *jogunk, balunk*, alterutrum. — Ez a keverék szöveg kiigazítható a Cath. szerint, a hol *Altrinsecus* al. Papias: *altrinsecus*, dextra laevaque *alterum*. A magyar fordítás beékelve a latin *alterum* (v. *alterutrum*) elé került.

1091. *Allegationes* etc. *abduco*. — Cath. *Allego* al. *allegare* remittere (visszautasítani) vel affirmare (előhozakodni) vel rationes ad fulcrum (indokokat) suae partis (érdekében) inducere, inde *allegationes* ad confirmandum aliquod *inducere*. Tehát előhozni nem *abduco*.

1183. *Amator*, amaritudo: *keserűség*. — Itt *amator* eredetileg nem állhatott, hanem *amaritas* v. *amaricies*. Cath.: *Amarus*, comparat. *amarior*, — rissimus, unde haec *amaritudo*. Valószínű, hogy a másoló a Cath. czikkéből csak ezt a két szót szedte ki: *amarior*: *amaritudo*; és szerencsétlenségére írás közben *amarior*-ból *amator* lett.

1198. *Ambes* al. *adversus* mint ennek magyarázata nem állha meg. Itt *adesus* akart lenni. Vö. *abesus* 31 és *adesum* 368.

1204. *Ambio*, *circuo*. *concludo*. — Cal. (1609): *Ambio*: undique cingo, *circumeo*, *concludo*. *Circuo* nines, csak *circuitus*.

1380. *Anceps*, kétélű *tőr*. — Hogy jön a *tőr* ide? Cath. *Anceps* (*Anceps*) al. unde *gladius* dicitur *anceps*, quod lædit ex utraque parte.

1437. *Anguis* . . . eo, quod fit angulosa, tortuosa dicitur. — Cath. *Anger* al. genus serpentis, quod angulose et tortuose incedat. — *Anguis* al. eo, quod angulosus et numquam recte incedat. — Papiast, a kit Melich idéz, nem láthattam.

1709. Apotheosis, consecratio *mirabile*. — Mel. jte utal Papiasra, a hol állítása szerint megint csak így van: consecratio *mirabile*. Még ha *mirabilis* volna.

1727. *Appello*, is, per simplex *p*: *apuli*, *apulsum*, ex *ad* et *pello*, significat *amoreo*. — Érthetőbb a Cath.: *appello*, lis, al. Potest etiam *apello*, *apuli*, *apulsum* componi ex *a* et *pello*, et tunc scribitur per unum *p*, et est *apello*: ab aliquo *pello* vel amoveo.

1779. *Aquarium*, locus, in quem sordida aqua *iactantur*. — Cal.: aqua *demittitur*.

1810. *Aquis*, civitas *alpis cutiae*, olv. *Alpis Cottiae*, melyet a római köztársaság utolsó korszakában *Cottus* fejedelemről neveztek, a kinek hatalma alatt álltak a *civitates Cottiae*, Italia és Gallia határszélén, a mai Monte Viso-tól Monte Cenis-ig. L. Tacit. Hist. I 61, 87. Plin. n. h. III 20, 138.

2023. *Aridam* i. siccam etc. deus *terram* vocavit. — A Cath. ezzel egyértelmű: Et scias, quod terra appellata est *arida*, quia eius naturalis proprietas est siccitas. Ez az ötlet német származású, és ezzel (*arida*) »Erde« szót kívánta rokonítani.

2088. *Arrogacio aquum* dicitur, quod per populi rogacionem fiat: népnek kérésére való *adomány*. Így a szöveg sem nem olvasható, sem nem érthető. Mit jelentsen *aquum*, mit *adomány*? A kéziratbeli *aqn* csak így olvasható: *aliquando*, hajdan, t. i. az ókorban. A szöveg mintája az 1513-diki Calepinus-nál így hangzik: *Arrogatio* est, cum is, qui asciscit aliquem in filium, interrogatur, an velit illum iustum sibi filium esse; etiam is, qui asciscitur, rogat, an id fieri patiat. Vel ideo *arrogatio* dicitur, quod per populi rogationem fiat. *Adomány* tehát a fiuvá fogadás, és *arrogacio* az e tényre vonatkozó néphatározat.

2126. *Artacus* al. *cisoralis*, *aptualis* szók aligha nem magyar szó számba mennek, a minő volt pl. *penna pennicillus* 1848-ig.

2234. *Aspergo* al. Gutta *terrae cruore* permixta e h. gutta *cruoris terrae* permixta.

2274. *Assentor*, *taris*, *dexo*; confirmo. Szakember előtt ismeretes az álszenvedő után a latin műszó: *deponens*, kevésbé, hogy a kézirat ezt *dexo* alakjával jelezte volna, mint ezt Mel. olvasta.

2280. *Asseres* czikk, hogy Cal.-ból való, M. is figyelmeztetett. De még szükségesebb volt volna e figyelmeztetés a következő 2281 czikkre,

melynek érthetetlen szövege szintén csak Cal. megfelelő czikkével tisztázható s mely így szól: *Huius nominativus singularis est assis asseris sicut pulvis pulveris*. Ebből meglátszik, hogy a szórakozott másoló előtt a két czikk eredeti szövege ez volt: *Asser*, tabula sectilis: Faragott deszka, *rel* asseres, tabulae (s itt következik a 2280. folytatása egész) *doszhák*. *Huius nominativus sing. est assis* (s itt folytatása a 2281. szövegnek). *Sicut és asseres* figyelmetlenségből kétszer került a szövegbe.

2482. *Auctio* al. nem elég *mentes* kiigazítása *ementes-re*, Cal. bővebb szövege szükséges, mely (1513-ból) így szól: *Auctio . . . publica rerum privatarum vendicio, quae ementem augeat, et etiam vendentem*.

2485. *Auctio*, as, *frequenter* est verbi augeo. — A zavart szöveg forrása e két helyes szövegben található: Cal. (1513): *Aucto*, as, *frequentativum* est verbi augeo, és Cath.: *Aucto*, ctas, verbum frequentativum i. *frequenter* augeo. Az ige tehát *auctare*, és *frequenter* h. olvasni kell *frequentativum*.

3032. *Bibliopola* al. qui libros vendit: könyáros, polit et ornat. — E két utóbbi ige (*polit et ornat*) szerkezetiileg *vendit*-hez csatlakozik. A Cath. e helyen *venditor et ornator* főneveket mondja, s ennek megfelelően: *qui libros vendit et ornat*. — *Polit*, mely *πολεῖν* igét akarja pótolni, *biblio-pola* második részének megfelelően, oly értelemben mint a görög ige, *új*.

3165. *Blata*, animal de nocte enim (!) ambulans; unde et lucifuga: *pupdenecér* sive *malon* [*fekü*].

A Cath.-ban ugyanaz; csak: animal de nocte *tantum* ambulans. Továbbá: Alii dicunt, quod sit *vespertilio*; quidam dicunt, quod sit genus *muris* in subterraneis habitans cavernis. — E magyarázatban találkozunk a *bagoly* az *egérrel*, a *pupdenecér* a *szárnyasegérrel*, mint 1147, 4249. Vö. e helyet (3165) alább *blata* (3167) szóval.

A bagoly egy ritkább és régibb neve *malonfekü*, és ezzel egészíthető ki e csonka hely (3165): *malon* . . . E szóról l. Szamota Schlaegli 97. l. és Murmelius szójegyzékét 1052.

3381. *Burdo* al. *sed nullum* etc. egy párversnek a második felét rejti, mely teljesen DuC.-ban így hangzik: *Burdonem producit equus coniunctus asellæ, Procreat et mulum nunctus asellus equae*. E szerint lesz az érthetetlen *gurant* (talán: *generant*) és elébb: *ex equo et asino* javítandó.

3713. *Catellus* dimit *sunt* a canis. — E többes csak a megelőző czikkek segítségével érthető, így: *Caniculus, catellus, catulus*, diminutivi *sunt* a canis.

3763. *Capella* al. *laus* a gör. *λαός* (nép) latinos átírása. Vö. Cath. *quasi capiens laos* i. *populum*.

3877. *Carabus* al. est *navicula discurrens in palo*: az tóba. E ma-

gyar fordítás szerint a szerkesztőség *palude*-t akart mintájából kiolvasni. A Cath. pedig *in pado*-t rejt: a *Póban*, a hol Genuai Jánosnak alkalma lehetett ilyen lélekvesztőket eleget látni.

3888. *Carbona* másod alakja DuC. szerint *Corbona*, s e szó akart lenni az érthetetlen *cum bona* a Gysztrban is.

4001. *Carena* est publica quadragena idem *sunt*. — E szók helyesebb elrendezése és alakítása: *Carena* est p. penitentia; eadem *sunt* quadragena.

4240. [*Caecul*]to, obtusam aciem habeo: sötétett szemem; megkopott a szemem fénye, poeta quidam. — Így hangzik az eredeti kézirat. *Caecilius* mint új czímszó *poeta quidam* előtt önkényes beleloldás.

4350. *Cenum* — *census* helyes szövegezése kiderül a Cath. szövegéből: *Cenum* a *ceno* etc. Et est *cenum sordidum lutum, vorago profunda. Inde census, a, um* etc.

4356. *Cenopus*, pes alæ: *lúdláb*. — Cal. 1513: *Chenopus* al. *anseris* pes.

4361. *Censor*, qui censuram gerit de moris moribus. — Az érthetetlen szöveg keveréke Cal. és a Cath. szövegének. Cal.: *Censor, qui censuram gerit, praefectus morum*. Cath.: *Censor, qui iudicat de moribus*. Ezek után *moris* egyszerűen törlendő *moribus* előtt.

4416. *Cerannia* al. *Amnis exaltationes* que in tempestate quasi amnes cornuti habent. — Értelmet e zavart helynek csak a Cath. juttat, melynek szövege ez: *Ceraunia*. Ceros componitur cum *amnis*. *Ceraunia* (idem quod) acutiones vel *exaltationes* undarum in tempestate quasi amnes cornuti. A Gysztr szerkesztősége a Cath. idézett szövege szerint ezt akarta írni: *Ceraunia sunt amnis exaltationes* (kiemelkedések, hegyes sziklák), quæ in tempestate quasi amnis cornua habentur (videntur).

4437. *Cerinthiani* al. a kéziratban *post romem* (v. *Romam*?) áll, melyet *post resurrectionem*-nek olvasni csak a Cath. szövege jogosít fel. Valószínű, hogy a másolónak az évszám megjelölésével a szokottabb *post Romam* elébb jött a tollára mint az újabb (és egyedül helyes) *post resurrectionem*.

4443—4445. Hogy e három czikk egybe való, mutatja a bekezdő ige azonossága és a háromszoros *quandoque*, mely azt mind annyszor követi. Mintája az 1513-diki Cal.: *Cerno* . . . *Quandoque* (cernere est) dividere, secernere, cribrare, quod etiam incernere dicitur; unde et incernicula cribros vocamus . . . *Quandoque* dimicare. Plau(-tus): Pro patria Amphitryo dum cernit. *Quandoque* cedere. Unde cernere hæreditatem filii parentibus dicti sunt, hoc est, cedere.

4456. *Cerrisia*, quasi *Cereris vis: ser, pina*. — E szót *pira*-nak v.

pivo-nak olvasni (l. Mel. Előszó XIV. l.) lehetetlen. «A régi magyar nyelvben tudtommal — mondja maga Mélich u. o. — a piva mint szláv jövevény a sör egyenértékesekeként elő nem fordul.» A Gysztr szerkesztőségének megtetszett Ceres leánya, *Proserpina*, quod ex ea *serpant* fruges (l. Cath. *Ceres* al.), nemcsak e hangbeli hasonlat miatt, hanem azért is, mert egyebek közt a magyar «ser» szót benne megtalálta.

4484. *Cestrum* est instrumentum, quo *caratur* ebur: csont *varró* szerszám. — E helyett alkalmasint ezt kell olvasni: *vájó* (vayo) szerszám.

4518. *Ceterum*, reliquum, sed *cetura* etc. — A Cath.-ból kölcsönzött e szöveg két cikknek egybe olvasztása, a hol az egyik így hangzik: *Ceterum*, coniunctio adversativa, tantum valet quantum *sed*. — A másik: *Cethura* interpretatur Timiama, uxor fuit Abraë post Saram etc.

4519. *Ceu* similitudinis: quasi etc. — Csak a Cath. segítségével nyer értelmet: *Ceu*, adverbium similitudinis: *sicut*, *quasi*, quemadmodum, tamquam.

4089. *Chata* (a gör. *ἄρε*) értelmét a Gysztr így adja elé: veluti, sicut, tamquam etc. — A Cath. *catu*-t ír. Elvégre ezeket az értelmekeket megtaláljuk mi az előljáróban (*zará*) is.

Az egyes cikkek szerkesztéséről még néhány igénytelen szót koczkáztatok. Hogy a betűsor szigorú fonalától el-eltért a szerkesztőség, azt előbb bizonyítottam. S ez annál feltűnőbb volt, mivel a Catholicont, mely a betűsoros egymásutánt meglehetősen szigorúan tartotta be, a Gysztr híven nem követte. E miatt a szerkesztőséget felületességgel még nem vádoljuk, de a készületlenség színét ép úgy árulja el, mint a *czímszók* alaki *különfésélege*. A névnek alanyesetét (nominativus) a sajátítóval (genitivus) együtt szokás czímszónak kitűzni s az igéknek a jelentő jelen e. első személyét vagy igenevét. A Gysztr szerkesztősége többnyire a puszta alanyesetet teszi ki s csak néha melléje a sajátítót. A melléknévnek két v. három végezetéről ritkán értesít. Az igétől hol az első személy, hol az igenév fordul elő czímszónak, néha az első és 2. személy (173, 348, 387) vagy csak a 3. sz. (197, 178, 230, 506) vagy csak a többes 1. sz. (432, 2279), ritkán a mult és hanyatszó is (161, 183, 184, 314, 406, 556); csak a mult 2. (49) v. a 3. személye (351), a jövő (45, 1148), sőt csak a pl. (44, 1152, 2314) is. A részesülők külön szócikkek gyanánt szerepelnek, kivált a multak, de a jelenek (36, 100, 180, 1161) is, néha meg a jövők (46, 322, 2101).

A czímszót rendesen latin magyarázat követi s ezt megint a magyar fordítás, melyet ritkán helyettesít egy utalás, mint *vide supra* v. *ut supra* 2998, 3333, 3833, 3869, *sicut* 3492, *idem* 3237,

3246, 3262 s másutt is. A bővebb magyarázatot néha megtagadja egy «notus» kijelentéssel, mint: 339 adaperio, verbum *notum*, 590 Aena, foramen loci secretioris, *notum* vocabulum, 1227 ambulo (vocabulum) *notae* significationis; l. még 1459, 2209, 2247, 3903, 3905, 3988, 4394.

Jellemzetes a szerkesztőség *módszerére* az egyes czikkek értelmezése, magyarázása. Általában a szótári szerzők úgy járnak el, hogy ígét igével, nevet névvel *fordítanak*. De a Gysztr szerkesztősége pl. latin *főnevet* fordít magyar melléknévvel, így: *amamen* (1154) *szerelmes*. A főnévi fordítással párosít *ígét*, így: *accersio* (167) *hívás* avagy hozzám *hívom*, *szolítom*. Vagy pedig a bekezdő latin szó ha *melléknév*, a magyar szó *főnév*: *auctionarius* (2484): *öregbítés*, *acucus* (136): *ártatlanság*, *abiegnus* (35): *fenyőfából csinált állat*, *acerosus* (212): *polyvás gabona*, *bronci* (3294): *kinéző fogak*. A bekezdő latin szó *határozó*, a magyar *melléknév* meg *ige*: *antique* (1588): *régen való*, *ab invicem* (51): *egymástól elválasztani*. — A latin *ige*, a magyar *főnév*: *abligurio* (62): *tékozlás*; *accio* (184): *szószólás*, *prokátorság*.

Nem ritka a *visszahozó* mondatnál körülírása a melléknévnek. Pl. *kosaras nő*: *ki* fején az kosárban állatot *viszen* (3706); vagy *fésű*: *kivel* az asszonyállat *fésüli* fejét (4051): vagy *törhetetlen kő*, e jelzővel körülírva: *ki* semmivel *meg nem törettetik*. E *visszahozó* névmás nem egyszer hiányzik s egy *önálló mondat* támad: *aurifex*, qui aurum faxit (2636): *arany csináló*, *bányász mester*, *aranyoz*; *asperum* (2231): *darabos*, *kemény*, *nem nyulhatsz* hozzája; *aestimabile*, quod facilius aestimari potest (668): *könnyen megbecsülhetetlik*; *absentaneus*, qui semper absentat (101): *gyakorta magát elvonja*. — *Beneficentia* (2979) czímszó egy mondatot kezd, mely így folytatódik: *est, quod agit charitas*; magyarul: *jó tétel szeretetnek dolga*. — De mondatyszerű a fordítás, ha a czímszó melléknév v. főnév: *austrinatus* (2680): *megszáradt* a déli szel miatt. *Auriferum* (2632): *aranyat hoz*, *arany vagyon* benne. *Cicorea* (4625): *katáng*; mikor még gyermeked fűvében vagyon, *jó megenni* salátába faolajjal. *Anathema* (1378): *elválasztás*, *elidegenítés*; átokval *elválasztatnak emberek* keresztyén szentegyháztul. — Ellenben a személyes ígét vagy mondatot főnévvel fordítja. *Attineo* (2437) al. új bekezdésképen következik e mondat: *Attinet ad coquinam*: *az konyhára eszköz*, *szerszám*.

A magyar fordítást rendszeren kettős pont vezeti be. Több

magyar példát egymásután a szerkesztőség vesszővel elkülönítve v. a nélkül sorol fel. Ez utóbbi eset megnehezíti a magyar összetételek elbírálását, a minők pl. 2912 *királyné asszony dinnye*, 305 *lankadás elronó orvosság*, 873 *só kamara ispán*, 4475 *isten oldala füve*. Vessző helyett *ragy* és *avagy* választja el a magyar példákat egymástól, sokszor pedig a latin *vel* vagy *vel* — *vel* vagy *sive*, *sicut*.

Nem ritkán a magyarját a cikkben latin szöveg veszi körül, mint: 2220 *Asilus, musca, quæ boves stimulat: bogár vel fekete légy, quæ turbat apes.* — 2914 *Batillus: az tűzhelyen való vas kalán, quo e foco cinerem tollimus.* — 2918 *Baxæ sunt crepidæ: solyák, et calciamenta philosophorum.* — Ilyenek még 2341, 2381, 2617, 2733, 2825, 2851, 2859, 2869, 3032, 3055, 3070, 3105, 3152, 3199, 3204 stb. — Megint található a cikkeknek olyan szerkesztése, hogy a magyarját követi egy bővebb magyarázatú latin szöveg, s ezt újra egy magyar fordítása valamely latin szónak vagy mondatnak. Pl. 2457 *Atomus, tenuissimus pulvis, qui in radiis solis apparet: az verő fénybe való apró porocskák.* *Individuus, qui dividi non potest, oszthatatlan állat.* — 1632 *Apalectiro, calcibus invado: megrúglak sarkammal, vel parvi pendo: kisdédnek intézem.* Ilyenek még 244, 1288, 2109, 2194, 2226, 2395, 2404, 2518, 2558 stb.

A keverék szerkesztésnek egy saját neme latin és görög szövegből: 795 *Agyos, sine terra, quasi caeleste. Versus est: agyo, sanctus; o theos, deus; ischyros, ipse fortis; et athanatos vult immortalis haberi; eleyson, miserere nobis notat imas.* A görög egyházi éneket: "Αγος ὁ θεός stb. l. Melich jtében.

Minden szerkesztő úgy rendezi a szótári cikkeket, hogy először is a czímszó *történetét*, származását adja, s ezzel könnyebíti értelmezését, okadatolja a szó első és valódi értelmét. Így tették ezt a legrégibb idő óta a legujabbig s e szokást tudományos szótáraink szabályul fogadták. Ma a nyelvhasznítás egész más eredményeket ért el, mint a minöket még csak ezelőtt egy fél századdal. S így nem csoda, hogy a Gyszttrban vagy a Cath.-ban levő hasonlítások meg nem állhatnak. Az akkori tudósok szokása szerint a szótári szerzők iparkodtak a latin szó hangjából, egy-egy szótag v. betű kiejtéséből valami jellemzetes értelmet megállapítani és ráerőszakolni. Ilyen hasonlóság volt pl. 586 *Aemulatio, imitacio cum malicia*. 783 *Ager latine dicitur eo, quod in eo aliquid agatur*. 669 *Aestas quasi ustus dicitur*. 823 *Agnus dicitur eo,*

quod præ ceteris animalibus matrem agnoscat. 999 *Allium* dictum, quod oleat. 1015 *Alucinare*, a luce errare (= a-lucinare). 1095 *Allucino*, suadeo vel lucinare, quasi *luci vicinare* (= ad-lucinare). 1686 *Apollo*, sol, quia *pellit* umbras. 1769 *Aqua* dicta, quod superficies eius sit *aequalis*. 1798 *Aquila* ab *acumine oculorum*. 1843 *Arbor*, a *robore* dicta. 2402 *Ater*, niger, et ideo obscurus, quasi *aër teter*. L. még 2472, 2573, 2654, 3263, 3604, 3615, 3767, 3919, 3953 stb. — E hasonlítások minden tudományos alap nélküliek, s inkább játékszerűek sem mint elmések. S még is fejtőré fáradsággal állapították meg. Ezekből jellemzésül néhányat.

Ismeretes *apis*: a *méh*. De hogy ezt egy szerencsés ötletére felhasználhassa, ennek többesét (*apes*) választja (1640) mondván: *apes* dicitur (jobb: dicuntur), quia nascitur *sine pedibus* (t. i. *apes*).

Ala-t *alere* szóval rokonítja egybe (864), és hogy e kettő közt a rokonság jó közeli legyen, ókori helyességétől is eltér, így: *ala* est, qua aves volant vel quia sub ea pullos *allat* (Cath. alit) aves.

3763 *Capella* quasi *capiens laus*. De hogy utóbbi szó illő értelmet nyerjen, görög szó alakjába ölti (λαός), mely nép-et jelent.

Absens (100) szónál nem a természetes eredetét (*ab-sum*) veszi értelme megállapításául, hanem *sensus* szót (*a sensibus remotus*) és e szerint alakítja magyar fordítását is: *érzékenység nélkül való*.

Aequus szónál nem nezi a szó tagméretét, hanem hangjától elcsábítva *ló*-nak veszi s azt mondja, hogy *aequiparo* (634) am. *equum paro*: lovat veszek. L. ugyanezt egyéb értelmezés mellett elébb is (628). Máskülömben tudja, hogy *equus* (607) sine diphthongo aliter est: *ló*.

A Cath. szerzője a gör. ἅγιος-t ismerte s tudta hogy *sanctus*; de hogy ezt az értelmet a latinság útján megszerezze, segítségül vette γῆ-t (l. 796), ebből csinált egy összetételt: ἅγιος, sine terra, nem e földről való, quasi coelestis. Tehát *szent*.

Auferro (2542) igének megóvjá ugyan e fordítását: *elveszem*, de az *r* betű oly erősen hangzott neki és elébb a Cath. szerzője fülében, hogy azt nem átallotta *ferrum* értelemben mellékelni tárgyl az ige mellé, így: *az vasat elveszem*.

Campania tartomány nevének csengett a fülében a szó úgy, hogy e földet elfelejtette és *Avernus* (2527) al. *lacus Campaniae* szókat *harang tó*-val fordította.

Carisa (3936) magyarázata: *vetus lena*. S ennél a magyará-

zatnál a szerkesztőségnek nem a *kerítőné* jutott eszébe, hanem az oroszlán (*leacna*) és lett belőle magyarul: *vén tenyésztő oroszlán*.

Aliger (983) jelző illik *cupido* istenhez; de azért mégis *cupidus*-t értelmezte e szókkal: *telhetetlen, fősvény*.

A szó hangjára épített egyéb hasonlóságokra figyelmeztet Melich is El. XI.

A Gysztr *szóképzése* csatlakozik az ó- és középkori alakokhoz. Csak kevés az, a mi saját szerű, és ez is meglevő mintákra készült. Ilyen e *névképzés*: *ariditudo* (1921) és *strictitudo* (1921). — *Elöljárós* főnevek mint hivatalnoki címek már az ókorban voltak. Itt *a commentariis* (262): *lett dolgok írója* (történetíró); *a responsis* (1948): *az, ki az fejedelem képében szól* (helyettes); *a secreto* (2206): *tanácsseggyik* (titkár). — Nehány *ige*, mint *absentire* (102), *actare* (280), *amoestari* (1245), *aratrare* (2067), *certissare* (4461). — A *határozó* képzések is csatlakoznak az ókoriakhoz, mint *absonanter* (106), *angenter* (1423), *bestialiter* (3005), *discordanter* (106). Feltűnően sok az *-im* végzetű, mint: *abditim*, *abortim* (23), *acutim* (289), *admixtim* (4206), *adulteratim* (4206), *amplexim* (1338), *annuatim* (1482), *asciatim* (2198), *artuatim* (2145, Firmicusnál is), *auctim* (2486), *ausim* (2514), *caesuratim* (4485, Sidoniusnál is), *canatim* (3716, Noniusnál is), *capreolatim* (3769, Appianusnál is), *capitatim* (3818), *carinatim* (3943), *cauponatim* (4206), *cellatim* (4300), *dolatim* (2198), *frondatim* (4206), *tessellatim* (3663, Apiciusnál is).

Ennyit a szerkesztőség módszeréről, eljárásáról a szótári cikkek szerkesztése körül.

Kiegészíteni véltem eme jellemzést egy latin szemelvénynyel, mely, az ókoriakat kizárva, pusztán a középkori szókat tünteti fel, megtoldva a hasontartalmú szótárakból kölcsönzött rövid megjegyzésekkel, a melyek a Gysztr viszonyát amazokhoz, kivált a Catholiconhoz jobban megvilágítják. De ennek közlését, hogy vissza ne éljek az olvasók türelmével, máskorra halasztom.

VERESS IGNÁ CZ.

A «KOMÁROMI ÉNEKESKÖNYV».

A N. Múzeum könyvtárának újabb szerzeményei között van egy XVII—XVIII századi énekeskönyv, mely régebbi költészetünknek egyik becses forrása. E kéziratot Majláth Bélától a Széchenyi-könyvtár volt órá-tól vásárolták s még ez ideig ismeretlen gyanánt tekintették. Kicsiny, dőlt nyolczadrétű kézirat, mely egy ember kezétől származó írással 93 levelet tartalmaz, s csak néhány, üresen hagyott térre irt egy-egy későbbi kéz egyet-mást, úgy, hogy az egészet váltig egy kézírásnak kell tekinteni. Egy kéztől származott tehát, még pedig olyantól, mely rendes életmódjához a taglót emelgette. Írása és kiállítása szerint köznemes emberé lehetett, a ki naiv becsvágygyal irogatott össze benne szerelmi s egyéb világi énekeket, ki a kellemest a hasznossal elegyítve, nótázó kedvvel köllintgatta homlokán a taglója alá került nyomorult szarvasmarhákát. E könyv nemcsak jó kedvének s dalszerető hajlamának tanúsága. Beleirogatta házi patikáját is (fol. 70^a — 81^a), mely csálhatatlan orvosságokat rejteget az embert üldöző fene nyavalyák ellen. Receptidei között a lelki épség és testi egészség gondozásának panaceái, a XVII. század női kozmetikuma, állatgyógyászata, kuruzslás és babona békés szomszédságában férnek meg, úgy, a mint az ő korában összefolyt a tapasztalati gyógyítás s a babonás hiedelmek gyakorlata. Még a *részség* ellen is van benne orvosság s a *jó szerencséről* is jó tanács. Az üresen maradt helyekre üzleti életének egyes pro memoriái kerültek: milyen súlyos volt a levágott barom, külön-külön a csontos- és könyvid eleje, czombja *hátszi* nélkül és hátszéllel s együtt véve, ki mennyit vitt el tőle hitelbe, Tsordás Péter 4 funtot; ki mennyivel tartozik: Varga Gyergy öcsese 2 frt. 3 dénárral (fol. 56^a); mennyi húst vitt a téthi ember s más ehhez hasonló rovárok (fol. 81^a, 82^a), a melyek azonban nincsenek minden érdem nélkül. Mert e följegyzések gyanattól a kéztől erednek, a mely az énekeket beleirogatta, tehát nem csak tulajdonosa, hanem összeírója is az a derék mészáros volt, ki nehéz mestersége mellett ösztönszerű kedvteléssel kereste föl a korabeli költészetnek vadvirágos berkeit. Egyszerű lélek, mely a nótá hatása alatt s a munka tisztessége mellett nemesült, őszinte nyílt kedély, melyben éber fogékonyság élt a szellemi igényeknek e mindennapi módu kielégítésére. Kár, hogy nevét nem tudjuk, de alakja azért érdekes marad, mint a régi mesteremberek egy fajtájának képviselője, mely kemény munkája mellett a gyöngédebb érzelmek kultuszát is megkívánja és kielégíti. A régi magyar társadalomban a mesteremberek czéhe és osztálya, mint ebből is látszik, nem szakadt el az őt megillető s hozzá közelálló művelődéstől, szerette a dalt nemcsak énekelni, hanem össze-

irogatni és megbecsülni. E hajlandóság a XVII. és XVIII. századok találkozóján s az arra következő tizedek alatt nyíltszívű melegséggel tárt ajtót a népies költészetnek egyre fakadó s folyton nyíló virágai előtt s megmentette annak egy részét nekünk és irodalmunknak. Nemesebb ösztönét követve, így lett régi költészetünk gyűjtője, akaratlanul is jóltevőnk. Így szolgáltatott hiteles bizonytságot arra, hogy a magyarság költői ösztöne élt és élve hatott a magyarság összességében, osztály és társadalmi különbség nélkül, követve saját istenét és természetes hajlamát, s így érdemelte ki, bár későn, elismerésünket.

Kár, hogy egyéniségéről többet nem árul el e nótás könyv. Az esetleg ily természetű bejegyzések a kézirat végére eshettek, vagy a címlapjáról volnának leolvashatók. Azonban e levelek, melyek más kéziratoknál néha nem egy őszinte felvilágosítással szolgálnak, kéziratunkról lekoptak, talán még használat alatt, talán későbbi hanyatttatásai idején. Elöl a beíró kezétől származó számozás szerint a kézirat teste nem csonkult meg, mert a második ének «Alia II» jelzést viseli. Hátralj ellenben jelentékenyen megrongálódott, úgy hogy a 84-ik levéltől végig a leveleknek csak fele maradt a kötetben, a külső fele leszakadozott s azonkívül is a felső rész sokat szenvedett, egyes levelek berongyolódtak.

De legalább az elején nem csonkultak meg s így egy jellemző vonást mégis megőrzött. Énekei közül az első lakodalmi, a második táncznóta, a harmadik a páros élet, a negyedik a házasság dicsérete s a következők szerelmi énekek, melyek között egy-egy istenes ének vagy hazafias dal is előfordul. Tartalmának ilyen célzatos összeválogatása s az énekeknek ily nem véletlen következése arra látszik figyelmeztetni, hogy az énekes könyv összeíróját is azok a gondolatok bántották s az a hangulat ringatta, mely a páros élet dicséretében mintegy helyzetdalt talált s diktált tolla alá. A házasulandó, szerelmes s áradózó fiatal legény e nótás könyve, talán mátkaságának vagy ifjú házas korának megmaradt omléke. S mint ilyen, kedves és vonzó, jól illik az egyszerű mészáros mesternek magyaros alakjához.

Dunántúli, közelebbről győrmegyei ember volt, a Sokoróalján a Táp, Téth és Szemere érdekelték, s közel Téthez, a honnan mészárszékét fölkeresték, azon a szép lankás, berkes és áldott földön, a mely mint nótatermő s írókat nevelő amúgy is ismeretes, *Kisfaludy* Károly, a vidék kitűnősége, száz esztendővel később öntudatosan s művészettel azt fejezte ki az irodalomban, a mi e névtelen mészároshoz ösztönszerűleg hevítette: a nemzeti művelődés és a magyar szó, a magyar költészet dicsőségét. *Horváth* Endre a közeli Pázmándon, *Horváth* Ádám a szomszéd Kömlődön születtek s ők s velők mások is ugyanannak a költői szellemnek későbbi hajtásai s virágai voltak, mely az egyszerű mészáros énekeskönyvében van kifejezve. Az utóbbi annyiban is utóda és követője, hogy magyar

nótákat gyűjtött s gyűjteménye egyik legbecsesebb forrása régi költészetünknek. E szellemnek előző munkásai és táplálói, megőrzői és fentartói között nem feledkezhetünk meg a komáromi énekeskönyv összeírójáról, a Sokoróalját bezengő daloknak XVII—XVIII. századi gyűjtőjéről. S ez egyik érdeme, hogy oly időben, mikor a nemzeti költészet a föld népe s a földmives és mesterember-társadalom védelmébe ajánlotta magát, volt érzéke, kedve és szorgalma a menekülőnek helyet adni s elrejtegetve megőrizni. Mert a két század találkozója ilyen időszak volt s a Sokoróalji mészáros ez időnek volt gyermeke; 1698—1701 között készült énekeskönyve, épen a XVII. század alkonyán s a szomorú XVIII. század fölpitymallásakor.

Kéziratunk tartalmának részletes fölsorolása s anyagának vizsgálata nem egy érdekes jelenséggel ismertet meg bennünket, s e végre ismerkedjünk meg tartalmával.

1. fol. 1^a— 2^b Szoktak házasokat megajándékozni
2. „ 2^b— 3^b Jólakásban a kik vagytok
3. „ 4 E világon látom
4. „ 4^b— 8^b Jöendő dolgaimrul
5. „ 8^b—11^a Mit tréfálsz Cupidó. . .
6. „ 11^b—12^a Szomorúság után, öröm ha. . .
7. „ 12^b—14^a Már könyeznek bánat miatt
8. „ 14^b Piros hajnalkorban
9. „ 15 Áll előttem egy virágszál
10. „ 16^a—17^a Égő lángba forog. . .
11. „ 17^b Kedvemre termett asszonykám
12. „ 18^a—19^b Bánatban hagyád
13. „ 20^a—23^a Jaj végső romlásra jutott
14. „ 23^b—25^a Asszonynépek vegyétek
15. „ 25^b—28^a Új hirt mondok, minden
16. „ 28^b—30^b Az Isten bünteti
17. „ 31. Egy fülemüle zengését
18. „ 32^b—33^a Légy jó egészségben
19. „ 33^b—34^a A Szent-Háromságnak harmadik
20. „ 34^a—36^a A Szent-Háromságnak, kinek
21. „ 36^a—38^a Nem lehet szebb dolog
22. „ 38^a—39^a Mulván napok
23. „ 39^b—45^a Dicsértessék örökre szent neved
24. „ 44^b—43^a Senkinek az isten
25. „ 41^b—48^a Oh ki kiált oly igen
26. „ 48^b—50^a Isten hozzád szajkócskám
27. „ 50^b—51^b Nám megmondtam tűz égette
28. „ 52^a Mit vétettem édes szüvem

29. « 52^b Életemnek, víg kedvemnek
 30. « 53 Bárcsak el sem hagynál
 31. « 54^a—55^b Gondviselő édesatyám
 « 55^b Mert titkos szerelem (Töredék).
 32. « 56^b—61^a Zokogó sirással
 33. « 61^b—62^a Ifjúság mint sólyom madár
 34. « 62^b—63^b Sokan szólnak most én reám
 35. « 64 Szívemnek tárházából
 36. « 65 Mint a szép folyóvíz
 37. « 66^a—67^a Csalárd most ez világ
 38. « 67^b—69^a Én bágyadt lélek
 39. « 69^b Eredj, siess póstám
 40. « 81^b Én szívem Jutka
 41. « 82^b—84^a Vigasztald meg Isten

Tehát összesen negyvenegy éneket foglal magában a kézirat, melynek néhány lapja (fol. 32^a, 42.) üresen maradt, néhány lapján (fol. 56^b, 82^a) vegyes följegyzések vagy (70—81^a) receptek s végül néhány levelén (fol. 84^b—92^b) 42. *Árván maradt magyar Sion* és 43. *Sír bennem* kezdetű énekek s más töredékek vannak. S itt említem meg, hogy a 37-dik levélre következő ternió (40—48. levelek) megfordítva köttetett bele a kéziratba, az új kötés alkalmával 1864-ben s e miatt e terniót visszafelé kellett foliálni. Az énekeskönyv tartalma meglehetősen érdekes és gazdag. Énekei közül ki vannak adva az itt 1. 2. 4. 9. 10. 13. 14. 15. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 27. 28. 31. 32. 33. 34. 38. számmal jelzett énekek s az *Árván maradt* stb. kezdetű töredék. A többi, a mennyire e kornak költői termelését ismerem s a mennyire az eddigi közlésekről tudomásom van: mind maig kiadatlan; sőt eddig nem publikált kéziratok tartalmáról készített jegyzeteimben sem fordulnak elő. Tehát 22 ének ismeretes, míg a többi 21 ének, úgy látszik ismeretlen. S nem csupán az énekek, hanem íróik között is vannak ismeretlenek, s e kötet így régebbi líránskat és gazdagítja a régi népköltészet művelőinek eddig ritka sorát.

Ily kérdésben teljes határozottsággal nyilatkozni a mi mostani állapotunk szerint alig lehet. Régebbi költészetünk alig van kiadva. A mit alig néhány évtizede kezdtek, abban maradt, vagy csak lassankint halad, még énekmutatónk sincs. Egyházi és világi líránk s költészetünk termékeink ismertetése, forrásainak föl kutatása és bemutatása csak lassú tempóban történt s nem mindig módszeresen. A mi a Régi Magyar Költők Tára köteteiben s Thaly Kálmánnak ez irányú publikációiban van, mind nagyon becses, de kevés, s a mit folyóirataink, hirlapjaink rejtetnek, nincs összefoglalva. E körülmények megnehezítik az ily természetű források ismertetését, s még jobban a bennük levő anyagnak meghatározását, s hogy ez irányban a zavar annál nagyobb legyen, e forrá-

sainknak még bibliográfiája sincs összeállítva. Nincs lajstromuk az ének-íróknak, hogy életrajzi lexiconról ne is ábrándozzunk, *Szinnyei* nagy művében csak név után kutathatunk s az énekszerzők eltűnnek az írók nagy sodrában. Itt volna az ideje, hogy forrásainkat rendszeresen ismer-tessük, anyagunkat methodikusan földolgozzuk s ezzel előkészítsük a nagy munkát, régebbi költészetünknek összefoglaló s kimerítő kiadását. E műre szükség van s különösen két okból, mert tájékoztat a már ismert anyag körül s megkönnyíti az elkövetkező kutatást. Analogiája volna Szabó Károly nagy könyvészete, melynek kiadása és hatása, régebbi iro-dalmunk művelésére s gazdagodására általában ismeretes. Egy ily Ének-lexicon vagy gyűjtemény nem fog soká késni, ha meg van bennünk a komoly akarat, hogy régebbi művelődésünk költői emlékeit gyűjtsük és közzé tegyük. Előmunkálatai vannak, ha nem is nagy számmal, s a Phil. Közlönyben is van rá példa, s a *Komáromi Énekeskönyv* ismertetése nem az első e célra szolgáló kísérletünk.

De hogy visszatérjünk, a honnan kiindultunk, a *Komáromi Éne-keskönyv*ben a következő új nevek fordulnak elő vagy gyarapítják eddigi ismeretünk anyagát. Első énekünk: *Szoktak házasokat megajándékozni, Kőrösi Istváné*, s 1621-ben kelt. A maga idejében kedvelt lakodalmi ének lehetett, egy másik kéziratból Barla Szabó János közölte a Vas. Ujs. 1864. 31. számában. *Kőrösi István* nevét egy temetéskori református ének vers-főiben is olvasunk, mely az Ujfalvi-féle *Énekeskönyv*nek egyik kései (Várad, 1654) kiadásában jelent meg először nyomtatásban. Ez ének versfői szerint komjáthi-i rektor volt, s ha a mi énekünk szerzőjével azonos, a XVII. század első felében élt. *Őri Pintér* Gergelyé a 25. ének: *Oh ki kiált oly igen*; egyetlen verse a mit ismerünk; *Geszti Istváné* a 31. ének: *Gondviselő édes atyám*, szintén egyetlen ismert verse; *Ormányi Jánosé* a 39-ik: *En bágyadt lélek*.

Előkerült a neve «egy szegény idegennek, bujdosó szegény legény-nek», ki a Jankovich-Erdélyi-féle énekeskönyvből kiadott «Gondviselő édes atyám» (*Thaly*, Adal. I. 250—265. l.) szövegét írta s nevét a ver-seknek főibe elrekesztette. De ez a szöveg, mint későbbi másolat, kuszál-tan került papírosra míg a mienk, mint korábbi, megőrizte a versszakok sorrendjét s abban a szerző nevét. A *Komáromi Énekeskönyv*ben geszci ist nvbomahne versfői *Geszti Istvánra* mutatnak s annál bizonyosabban, mert a c, mint vers kezdő *Csak*, régi írással *Tsak* volt, *t* helyett áll.

Az ismert költők közül *Balassa Bálint* és hű tanítványa *Rimai János* szerepelnek benne, amaz két (19., 20.), emez egy (21.) énekkel, egymás után, a mint illik, mert Rimai a tanítvány, és Balassa a mester. Az énekes könyv legnagyobb részt XVII. századi énekeket foglal magá-ban, 1617—1701 között kelt népies lira termékeit, összesen 10 datált éneket a 7 (1617), 1 (1621), 14 (1622), 12 (1650), 15 (1656), 9 (1670),

10 (1671), 27 (1692), 29 (1693), 32 (1701) számú énekeket. E dátumok határozzák meg a többi is megközelítőleg az énekeskönyv korát, mely írása alapján is a XVII. század legvége s a XVIII. elejére mutat; főttebb 1698—1701 között írottak említettük, nem annyira bejegyzések alapján mint valószínűség szerint. Mert 1701-nél későbből dátált éneket nem találunk benne s a magánjellegű följegyzések egy datumából már előttünk kiolvasták az 1698. évszámot. E meghatározás helyességét igazolja az is, hogy a kéziratunk 22. 23. 34. 25. és 38. számmal jelölt versei *Ács Mihály* Zengedező Mennyei Karában (Lőcse 1696) jelennek meg nyomtatásban legelőször. *Ács Mihály* könyve tehát a mészárosnak egyik forrása volt. S e följegyzések nem csak korhatározók, hanem az énekeskönyv meghatározását is lehetővé teszik. *Thaly* Kálmán közléseiből ismertünk ugyan több oly éneket, melyek teljesen fedik az Énekeskönyvnek nem egy énekét, s ismertük magyarázó jegyzeteiből azoknak forrását, a Komáromi Énekeskönyvet és a Mészáros Péter-féle kéziratot, de mivel *Thaly* közelebből egyiket sem írta le, s fölváltva használta a címeket, — a kérdés mind maig meghatározatlanul maradt.

Szerencsére megemlíttette, hogy az *Szekeres Mihály* ev. ref. lelkész úr tulajdonát tette s ezen az alapon indulva rájöttünk, miért nem tartotta *Thaly* szükségesnek, hogy az énekes könyvet bővebben ismertesse, Mert ő előtte alig egy pár évvel a kézirat már ismertetve volt, még pedig két helyen a *Győri Közönyben* (1864. 92—96. számokban) s a *Sárospataki Füzetekben* (1865). Mind a két közleményt maga a tulajdonos, *Szekeres Mihály*, komáromi segédlelkész korában írta, amott bővebb irodalomtörténeti bevezetéssel s néhány éneknek egészben vagy részben közölt szövegével s az első tizenöt éneket címök szerint felsorolva, emitt rövidebb tájékoztatással közölve a *Zokogó sírással* kezdetű éneket, mely a kéziratnak 32-dik darabja. Tőle származik a Komáromi Énekeskönyv elnevezés, a mit *Thaly* is egyik nevéül használt s tőle került *Thaly*hoz. *Szekeres* ismertetése teljesen ráillik a mi énekes könyvünkre, melynek újabbkori (1864) kötésén az *Sz. M.* betűk is régi gazdájára mutatnak. Még pedig nem az énekek rendjében s a közölt szövegekben rejlő azonosság vagy megegyezés alapján állítom ezt, hanem egyénibb vagy sajátosabb okok alapján. Ugyanis *Szekeres* ismertetésében föl vannak sorolva a bejegyzések s e bejegyzések, mint a *Szekeres-féle Komáromi Énekeskönyvnek* egyéni, különleges vonásai, teljesen megegyeznek a 483 Oct. Hung. jelzésű múzeumi kézirattal. Ennek alapján nincsen benne semmi kétségünk, hogy a *Szekeres Mihály-féle* kézirat a Mészáros-codex, a Komáromi Énekeskönyv nevek egy kéziratot könyvet takarnak, azt, mely megegyezik a Múzeumnak most ismertetett kéziratával, azzal, a melyet legillőbb, hogy első nevén *Komáromi Énekeskönyv* gyanánt ismerjen irodalmunk története.

(Folyt. köv.)

ERDÉLYI PÁL.

VERSEGHY FERENCZ MINT HÉBER NYELVTUDÓS.

A nyelvnek általános philosophiai szempontból történő megismerésében régibb íróink között a legelőkelőbb helyet Verseghy Ferencz foglalja el.¹⁾ Habár a magasabb conceptio rendesen kizárja a bibelódést a nyelvi jelenségek apróbb részleteivel, V. mindamellett épen magasabb conceptiójánál fogva nagyon egészséges módszerrel vizsgálja a különböző nyelvek jellemző tulajdonságait. Nagy tudása és a nyelvek szellemébe való elmélyedése főképp a magyar nyelvnek válik hasznára, melynek igen sok alapvető törvényét épen ő ismerte fel először, de azért igen helyes észrevételeket tesz más nyelvekre nézve is, már a mennyiben kutatásai közben alkalma van majd az egyikről, majd a másikról nyilatkozni. Igen sokszor illusztrálja a magyar nyelv szabályait pl. a német nyelven; de az újtestamentomi bibliafordítás vizsgálásának kapcsán igen nagy jártasságot tanusít pl. a görög nyelvben is, a latinról, a mely nyelven főképpen ír, nem is szólván. E dolgozatban Verseghynek *héber* nyelvismereteit akarom szemügyre venni, a mennyiben azok különböző munkáiból, de különösen a bibliafordításokról írt munkájából,²⁾ kitűnnek. Előre megjegyzem, hogy lehetőleg az általánosabb szempontok kiemelésére szorítkozom, azt tartván, hogy Verseghynek textusmagyarázó megjegyzéseire kitérni csakis a bibliafordítót érdekelné közelebből.

Verseghynek mint héber nyelvtudósna k méltatásánál csak alárendelt jelentőségű azon tévhit, melyet Verseghy sok más magyar íróval osztott, hogy t. i. a magyar nyelv rokon a héberrel. Sylvester Jánostól fogva egészen Horvát Istvánig egy-két nyelvtudósunkat leszámítva minden magyar nyelvtudós vitatta a héber-magyar rokonságot. Verseghy ebben a pontban nem eredetibb és nem messzelátóbb akár mint Geleji Katona István, akár mint (Otrokocsi Foris Ferencz;³⁾ csak alaposabb és tudósabb amazoknál. Ahogy Katona István *orientalis lingua*-ról beszél, úgy tartja a magyar nyelvet V. is keleti nyelvnek és Magyar Grammatikáját «napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel» írja (Buda 1817). Csak hogy Verseghy sokkal is tudósabb és rendszeresebb, mintsem hogy phan-

¹⁾ V. ö. Riedl Fr., *V. mint nyelvtudós*, Nyelvőr IX, 433.

²⁾ *Dissertatio de Versione Hungarica Scripturae Sacrae*. Budae 1822. Ha más munkát nem nevezek, mindig e munkára utalok.

³⁾ L. Venetianer Lajos, *A héber-magyar összehasonlító nyelvészet*, az izr.-magyar irod. társulat Évkönyvében, 1898.

tastikus szóösszehasonlításokba bocsátkoznék; a magyar-héber nyelvrokonsággal nagyon röviden végez, mindössze ennyit mondván róla:¹⁾ *Similitudo proinde inter hebraicam et hungaricam non in radicibus, neque in syllabis inflexionum, aut formativis et multo minus in eadem litterarum quærenda, sed unice ad similem formationis, inflexionis ac struendi sermonis methodum restringenda est.* Kiérzik ebből a polemia az előbbi felfogásokkal és ez is egyik érdeme Verseghynek. A szertelenségnek ő nem barátja. Olyan elmélet ellen, mely «a magyar és héber nyelv között csak dialektikai eltérést akar látni», csak tagadó szava van; ezáfolatra nem ér rá.²⁾ Mint jóraivaló philologus nem szeret generalizálni, hanem pontosan kiteszi, miben látja a magyarnak rokonságát a héberrel. Az idők és módok beosztásának hasonlóságára (*Proludium* 61., 62. §.), valamint a torokhangok jellemző válfajaira (26. §.) már Verseghy előtt is számosan utaltak. A mit a héber-magyar rokonságra még azonkívül fel tud hozni, nem is igazolható mindig. Hogy a magyar nyelvnek azon sajátága, mely szerint a szóképzésnél a suffixum (vagy formatio) magánhangzója miatt kiesik a szónak véghangzója (*epeek* helyett *epék*) analogiára talál a héberben: ezen sajátóságot nem belső evolutio hozza létre, hanem a beszélő szervek physikuma; két egymás mellett levő magánhangzóból könnyen lesz *egyetlen hosszú* magánhangzó, tehát *epeek* helyett *epék*, *apaak* helyett *apák*. Ez a jelenség különben a héberben nem szorítkozik a szóképzésre, hanem beáll ragozás közben is; *én enni fogok* pl. héberül nem *eehól*, hanem *ókhal*, azaz contractio útján két rövid magánhangzóból *egy* hosszú magánhangzó válik. V. ö. a görögben *πολε-ε* helyett (imperativus) *πολε:* stb. — Még helytelenebb az az állítás, hogy ragozás vagy továbbképzés folytán a héberben megváltozik a szónak hangsúlya, és ugyanaz történik a magyarban is. A magyarban, tudjuk, csak másodhangsúly áll be ragozás vagy más hosszabbodás folytán; a főhangsúly mindig az első szótagon marad. Ellenben teljesen igaza van Verseghynek abban, hogy úgy a héberben, mint a magyarban voltaképen csak egy declinatio és conjugatio létezik, mely alapul szolgál még a látszólag rendhagyóságot föltüntető esetekben is. Igaz továbbá az is, hogy mindkét nyelvben ragokat vesznek fel az igék is (pl. *tudnom* kell és ép úgy a héberben is)³⁾.

¹⁾ *Proludium* (Pestini 1793) §. 68.

²⁾ U. o. 66. §.

³⁾ U. o. 68—72. §§. — A Dissertációban (p. 108) alkalmoszerűen főlemlíti azt a megegyezést a két nyelv között, hogy *i* mindkettőben melléknéveket képez — helyes megjegyzés, melyet azonban már mások is tettek.

Az egy pár pontra megszorított rokonsággal szemben áll a két nyelvnek számtalan pontban felülmúló különbözősége. A bibliafordításokról szóló munkájában Verseghy lépten-nyomon hangoztatja e különbözőséget és keserű gúnnyal halmozza el azokat, a kik ezzel számot nem vetnek. Szemére veti az előbbi fordítóknak, különösen Káldi Györgynek, hogy nem recurráltak a héberre és nem egyszer kifejezi azt a gyanúját, hogy nem is értették a hébert. Azt a héber beszédet, melyet állítólag Komáromi Csipkés György az utrechti egyetemen (in Academia Trajecti) nyilvánosan tartott és a melyvel állítólag nagy tetszést aratott.¹⁾ a kellő értékére szállítja le, az egészét iskolai produkálásnak és a tanárok részéről elhangzó sablónos buzditásnak tartván.²⁾ Ha a hébernek valami ismeretes szabályára figyelmeztet, a melyet mindenkinek tudni kellene, de a melyet a megelőző magyar bibliafordítók még sem tudtak, restelkedve hozzátesszi: «hisz ez ismeretes, ez nálam nélkül is ismeretes».³⁾

Verseghy joggal gyakorolhatott kritikát másoknak a héber-tudása fölött, mert ő maga tökéletes hebraistának mondható. Bizvást föltehetjük Verseghyről, hogy ő egyáltalán nem szól bele a hebraisták dolgába, ha nem érzi avatottságát: ő nem szokott lépni olyan mezőre, melyen nem járatos. Megvallom, hogy eleinte némi bizalmatlansággal kísértem Verseghy héber fejtegetéseit, nem tételezván föl, hogy ő, a jeles magyar nyelvtudós, a költő és aethetikus, egyúttal jeles hebraista is legyen. Az életrajzában található azon adat, hogy fiatal pap korában már hébert tanított, nekem nem imponált, lévén e dologról ugyanolyan nézetem, mint Verseghynek Csipkésről. Ámde bizalmatlanságom csakhamar a legnagyobb csodálatnak adott helyet; Verseghyben a *tökéletes héber nyelvtudóst* tanultam megismerni és tisztelni.

Emberünk felfegyverkezett a modern bibliatudomány összes kelékeivel, mielőtt munkába fogott volna. A jelen század elején Németországban és más országokban szépen virágzott a bibliakritikának tudománya, és Verseghynek volt rá gondja, hogy sajátjává tegye a tudományos felismerés új kincseit. Rudnai Sándor, esztergomi hercegzprimás,

¹⁾ Részleteket l. Balogh Ferencznél a magyar bibliafordítások átnézetében: *Urtart und Übersetzungen der Bibel* (Leipzig 1897) p. 176. Balogh, úgy látszik, sokat épít az anekdotára és Verseghy észrevételét nem méltatja figyelemre.

²⁾ At probe scimus, quid de hujusmodi conatibus scholasticorum, et de laudibus, quas Magistri aliiue viri docti in strenuiores discipulos liberaliter congerunt, existimare debeamus. — Csipkés munkája: *Schola Hebraea*, Ultrajecti 1654, 8-o: A bibliafordítás csak 1718-ban jelent meg.

³⁾ pl. 104. l. *notissimum*; 117. l. *ut sine me notum est*.

a kinek a kegyébe magát ajánlja,¹⁾ alig volt kellő tudatában annak, hogy Verseghy bibliakutatásának módszere mennyire elüt a sablonos biblia-olvasástól, máskülönben nemcsak költséget nem fordított volna a munkára, hanem egyházi eszközökkel tán még üldözte volna is.

Verseghy az ajánlásban így jelzi eljárását: «A forrásokon, t. i. a héber és görög textuson meg szótárakon és más segédeszközökön kívül, melyek az eredeti szövegnek megértésére nem kevésbbé szükségesek, mint a Vulgata értelmének — a mi pedig a jelen kutatásnak czélja — visszaadására, az Ó-Testamentomra nézve használtam azon német fordításokat, melyeket a hírneves Brentano és Dereser²⁾ adtak ki; az Új-Testamentomra nézve pedig szintén német fordítást, Leander van Ess-ét»³⁾ ... Ezzel azonban Verseghy segédeszközei (*adminicula*) még nincsenek kimerítve. Brentano és Dereser fordításaiból, úgy látszik, *Jób* könyvének fordítása, akkor, mikor Verseghynek szüksége volt reá, még nem jelent meg, és így Verseghy kénytelen volt másfelé körülnézni. *Jób* könyvéhez Bridel francia fordítását használta, a mi csak akkortájt jelenhetett meg.⁴⁾ Verseghy így jellemzi e fordítást (p. 103): *Bridel, Professor Linguarum orientalium et Hermeneutices*⁵⁾ *in sua versione Gallica, quam e textu originali non punctuato, et ex traductionibus antiquis Arabica et Syriaca*

¹⁾ A munka kezdetén. — Hogy mennyire modern embernek érzi magát V., mutatja azon eljárása, hogy *Jób* III, 11-ben nem használja a *méh* (anyaméh) és *kijönni a méhből* kifejezéseket, mert az új időnek finnyás az érzéke: *Tempora vivimus, quæ talem in sermone decentiam, ubi sine dispendio sensus observari potest, universim exigunt.* — Ugyancsak itt nem használja azt a kifejezést *kiadta lelkét*, mivel «magis familiare».

²⁾ Közelebbi bibliographiai jelölést nem találunk az egész munkában. Brentano katolikus szempontból fordította előbb az Új-Testamentumot (Kempten 1790, 3 kötet), az Ó-Testamentumot nem fejezte be. A munkát Th. A. Dereser és J. M. A. Scholz folytatják (M. m. Frankfurt 1797—1833, 15 kötetben, azalatt többnyire 2. kiadásban is). «Dereser war der erste Geistliche der römischen Kirche, welcher seit Hieronymus die Uebersetzung des Alten Bundes aus dem Hebräischen unternahm» (Bunsen, *Bibelwerk* I. rész, XVI. l.). A katolikus és mégis az eredetiből fordító V. tehát nem is csatlakozhatott máshoz, mint Dereserhez.

³⁾ Megjelent Sulzbachban 1807 és még sokszor; az Ó-Testamentom ugyan e szerzőtől 1822-ben jelent meg; V. tehát, kinek *Dissertatiója* szintén 1822-ben jelent meg, még nem használhatta.

⁴⁾ Bibliographiai leírását én sem adhatom. — Nagy ritkán előfordúl még nála *Simonis* közelebbi jelzés nélkül. Simonistól a bibliographusok nem kevesebb, mint hét művet ismernek; l. Steinschneider, *Bibliogr. Handb. ... für hebr. Sprachkunde*, Leipzig 1859, p. 133.

⁵⁾ Most körülbelül azt mondanók: *exegeta*.

adornavit, . . . reddit. Véleményem szerint Verseghyt az indította Bridel fordításának használatára, hogy az eredeti szöveg után készült; voltaképpen azonban Bridel fordítása, a belőle közölt számos példából ítélve, nem érdemli meg az útvezető szerepét, mert nagyon szabad és inkább paraphrasis mint fordítás. Verseghy például kifogásolja a Káldi-féle fordítást: *a szolgálkat megölék fegyverrel* (Jób I, 15), azt mondván, hogy ez a latin idiotismust: *percusserunt gladio* még betű szerint sem adja jól vissza; a héber azt mondja: *percusserunt ore gladii*, francziául Bridel szintén idiotismussal: *ils ont passé tes serviteurs au fil de l'épée*, a mit Verseghy siet így utánozni: *kudra hányták*. Ennél mégis csak jobb és hívebb az eredetihez: *megölték a kard élével*, a hogy újabban fordítják. A század elejéről való francia fordítások egyáltalán nem tudományos becsűek, és Verseghy alkalmasint csak ellentétképpen a magyar állapotok tarthatatlansága miatt juttatja nekik azt a meg nem érdemelt dicséretet, hogy a német fordításokkal egy sorba helyezi (p. 257 az összefoglalásban). Ellenben teljes joggal hivatkozik Verseghy arra a latin fordításra, melyet Sebastian Schmid¹⁾ készített (Lipsiæ 1740, csak az (Ó-Testamentum); Verseghy erről a fordításról csak per «Schmidtiana versio» beszél minden közelebbi megjelölés nélkül, a miből az a kulturhistóriai adat következik, hogy ez a fordítás, legalább papi körökben, általános használatban volt hazánkban.)

Szintén csak név szerint, a munka megjelölése nélkül, igen gyakran utal Verseghy Buxtorf híres szótárára (*Thesaurus gramm. linguae Sanctae*, első izben Basel 1631). Ezt a munkát méltán közismeretűnek tételezhette föl V., mert megjelenése óta nélkülözhetetlen segédeszköze minden hebraistának, orientalistának és theologusnak. Természetes, hogy Verseghy hallgatag is merít e műből, mint a hogy mások is merítenek. Sokszor fejtegetni kezd valamely szót, egészen Buxtorf nyomán és végül megjegyzi: többet l. Buxtorfnál s más ilyenfélét. Érdekes, hogy egyhelyütt (p. 73) idézi Buxtorf nézetét (vide Buxtorfium), de azzal nem lévén megelégedve, mások nézetét követi (verum alii . . .), nem vevén észre, hogy e más nézetet maga Buxtorf is más *radix* alatt regisztrálja.

Verseghy tudományosságának kriteriumát leginkább azon körülmény szolgáltatja, hogy az eddig felemlített *keresztény* munkákon kívül a főbb *zsidó* exegetikus munkákat is használja és idézi. Ilyen munkák:

¹⁾ Verseghy-nél mindig *Schmidt*, pl. a 137. oldalon. — Alkalomadtán Schmieden is javít, például p. 165: ubi Schmidt pro *sapientia* rectius dixisset *constantem felicitatem*. Egyszer eltér Deresertől is (p. 137).

²⁾ Mint közismeretű könyvet igen sokszor idézi továbbá e munkát: *Janua Hebraeae linguae* (például 128. 165. l.). A 186. lapon szószerint közöl belőle egy cikket. Utánjárással sem birtam megtalálni.

a) *R. Salomon* (p. 26 és 165), azaz Rabbi Salamon ben Izsák, rövidített néven *Rasi*, igen ismert bibliacommentator (meghalt 1105-ben Troyes-ban, Franciaország), kinek munkái számtalanszor lettek kinyomatva és közkezen forognak.¹⁾ Azt kell tehát csodálni, hogy Verseghy ez igazán páratlanul elterjedt munkát csak kétszer idézi; én legalább több helyet nem jegyeztem föl. b) *Aben Ezra* (p. 194), helyesebben *ibn Ezra*,²⁾ teljes névvel Ábrahám ben Meir ibn Ezra, a ki egyik legkiválóbb tagja volt a spanyol-arabs iskolának; meghalt 1167-ben. Commentárját igen becsülik és Verseghy egyéb forrásaiban igen gyakran találkozhatott Aben Ezra nevével. Verseghy egy nehéz szónak a magyarázatát veszi át e szerzőtől. c) Ugyancsak ily czélból szerepel nála *Kimchi*, azaz Dávid Kimchi, egy igen kedvelt és főképen keresztény körökben is nagyban használt bibliacommentárnak szerzője (virágzott 1200 körül a Provenceban). Még ezenkívül is tekintettel van a héber nyelvnek a rabbinusoknál kifejlődő értelmére, mint a hogy a *nefes* (lélek) szónak magyarázatából kitűnik (120. és 129. l.). Ebben a tekintetben Verseghy egészen elszigetelten áll az összes magyar hebraisták között, ha csak Péchy Simont, a szombatosok apostolát, nem állítjuk melléje. Természetes, hogy mindig kérdéses marad, vajjon Verseghy eredetiben olvasta-e az imént jelzett műveket, vagy csak utalást talált rájuk segédeszközeiben. Verseghynek tudományossága és lelkiismeretes eljárása mellett inkább az tehető föl, hogy eredeti forrásokat használt.

Hasonló kérdés merül föl azon pontnál is, hogy Verseghy mily alapon üzi a héber *összehasonlító* nyelvészetet? Eltekintve ugyanis attól, hogy igen biztos nyelvérzékkel különválasztja a héber nyelvben oly annyira használatos *khald* vagy helyesebben *aram* kifejezéseket,³⁾ elég gyakran *szír*⁴⁾ gyökfejtéssel is él, lévén a szír nyelv is közeli rokona a hébernek és annak felvilágosítására alkalmas. Ritkább az az eset, midőn az *arab* nyelvre utal.⁵⁾ Ezen összehasonlító nyelvtudomány nem terjed

¹⁾ Ugyanez alkalommal V. *Chaldaeus* néven az ismert khald (helyesebben *aram*) fordítást is idézi, a mi szintén zsidó termék. E forrást igen sokszor használja.

²⁾ *ibn* arabsul annyi mint fia N. N.-nek. Különbözik a keresztény írók csakúgy mint V. mindig *abent* írnak *ibn* helyett.

³⁾ Pl. nomen Chaldaicum . . . ex radice Chaldaica p. 110. — Verbum . . . inclarescit ex Chaldaica radice p. 111. — Verbum . . . ex usu linguae Chaldaicae p. 185. Jezsájás II, 6-hoz. Itt nem fogadja el azt a magyarázatot, mely a szónak *khaldaeus* értelméből folyik, holott az a helyes és lehetséges magyarázat.

⁴⁾ Pl. a 7. zoltár feliratát a szírből szeretné magyarázni; az illető szír szót a szír bibliafordításnak egy másik helyéről veszi. p. 129.

⁵⁾ Összesen ötször. A 7. zoltár 3. versében (p. 129) egy ígéről tár-

Verseghynél messzebb, mint egynémely szónak a magyarázatára, és nézetem szerint teljesen elegendő, ha ezekre nézve több mint szótári ismeretet Verseghynél nem tételezünk föl, mert lehetséges az a feltevés is, hogy az egyes szavakat a rendelkezésére álló bibliacommentárokból vette át.

Verseghy a bibliafordítás teljes apparatusával lép fel. Mindig visszatér a régi versiókra és gyakran azok alapján állapítja meg a fordítást. Említeni szokta a bibliának régi görög fordítását (Septuaginta = LXX), a szír fordítást (Pesittha), a Hieronymus készítette latin fordítás mellett a régi latin fordítást is (Itala),¹⁾ az arabs és végre az *aethiops* fordítást.²⁾ Az *aethiops* fordítást szintén a rendes bibliacommentárokból ismerhette. Vajjon Verseghynek volt-e oly polyglott bibliája, melyben az *aethiops* fordítás is megvolt, nem bizonyos; még a londoni polyglottában is csak az Új-Testamentum van meg *aethiopsul* is.

A helyes szöveg megállapítására Verseghynek a régi versiókön kívül még kéziratok is szolgáltak. *De Rossi* és *Kennicot* híres és örökbecsű variánsgyűjtéseire gyakran hivatkozik³⁾ és a recipiált textus ellenében annak alapján más olvasatot fogad el. A textuson különben kézirati támogatás nélkül is tisztán conjectura útján is javít.⁴⁾ Verseghy még

gyal, melynek a héberben és *arabsban* más az értelme mint az *aramban*; igen finom megkülönböztetés! — Tudja azt a szabályt is, hogy a héber *Jod* kezdőgyökű igéknek az *arabsban* l'av gyökök felelnek meg (Példabeszédekhez II, 7, p. 165). — Jezsájás I, 18-hoz (p. 181) megjegyzi, hogy *coccus* *arabsul* *kermes*, németül is *Karmesin*, de azért V. magyarul még sem azt mondja: *karmazsin*, hanem *bíbor*. Verseghynek nyelvismeretei e pontban különösen kitűnnek, mert a tárgynak még francia (*cochenille*) és olasz (*coccionella*) nevét is fölhozza. A mellett Pliniusra támaszkodva még a szükséges realiaikat (l. alább) is fölhozza. V. ö. p. 160 *ptha* *arabsul* *balga*. A példabeszédekhez (I, 8. p. 161): *Interpretis ob Arabicam radicis significationem . . . vertunt*.

¹⁾ Pl. a 4. zsoltár 8. verséhez (p. 122) egy végben: in Hebraeo . . . , at LXX. Arabs, Aethiops et *Itala*. Az *Italával* sokszor szembeállítja Hieronymus fordítását, ez utóbbit pedig a Septuagintával (pl. a 121. lapon).

²⁾ Pl. a 8. zsoltár feliratához (133. l.) így idézi a versiokat: LXX. Aquila, Symmachus, Itala in nostra Vulgata et *Aethiops*. — A 9. zsoltár feliratában (135. l.): Theodotion, V. Editio, Vulgata, et versio Arabica cum Aethiopica. Ez a hely, mely hét fordítást nevez, leghosszabb az ilyenmű utalásokban.

³⁾ Például p. 122 a 4. zsoltár 4. verséhez: Posterior lectio reperitur praeterea in 37. Manuscriptis Codicibus apud Kennicot et in 28. apud le (sic) Rossi. — p. 135 a 9. zsoltár 1. verséhez: Multi codices apud *Kennicot* et de *Rossi* et plures editiones Hebraicae.

⁴⁾ Jezsájás I, 7-ben (p. 179) a recipiált szó: *alieni*, a conjiciált szó: *inundatio*.

csak egy szóval sem árulja el, hogy e tekintetben scrupulosa vagy aggodalma volna, a dologban nem talál semmi szokatlant, oly annyira *beleélte magát a modern iskola kritikai irányába*. Papi állásánál fogva legalább mentenie kellett volna eljárását, mert hogy a dolog nem ártatlan vizsgálódás, hanem dogmába ütköző cselekedet, nem lehetett előtte ismeretlen, hiszen a Vulgatára nézve, mely a kath. egyház hivatalos szövege, igenis szükségesnek tartja eljárásának kimentését. Látszik ebből, hogy Verseghy egy cseppet sem theologus, hanem mindvégig *philologus*. Feltűnő mindamellett, hogy a bibliafordítás ily lényeges elvi kérdésére nem hangoztat semmi elvi álláspontot.

A héber szöveget Verseghy egyébiránt a legnagyobb gonddal vizsgálja. Igen nagy gyakorlottságra és a szöveg legpontosabb ismeretére vall azon körülmény, hogy még a héber szöveg *accentusait* is figyelemmel kíséri. Ez *accentus* inkább a cantilatiót szabályozza mint a grammatikát; Verseghy mindamellett a fordításban az *accentus* ellen sem akar vétetni. A vers közepét jelző hangjelt (aramul *athnach*) interpunctiónak nevezi;¹⁾ egyszer visszautasítja Brentano fordítását, tehát mintáját, csak azért, mivel a textusnak «interpunctióját» nem tartja be.²⁾ Más esetben ugyanazt a hangjelt *commának* nevezi.³⁾ Ez mindenesetre ingadozás, a mit azonban nem a tárgy hiányos ismeretéből kell magyarázni, hanem onnan, hogy Verseghy vagy maga, vagy az általa használt források nem állapodtak meg egységes *latin* elnevezésben. — Itt említjük föl, hogy a *dúges* nevű pontnak is ismeri szerepét.⁴⁾ Mondani sem kell, hogy alaposan ismeri a héber nyelv törvényeit és azokat a bevett műszavakkal jelzi. Tévedések mindamellett fordulnak elő, a miknek részletezése azonban messze vezetne.⁵⁾

A bibliatudományyal szorosan kapcsolatos még két disciplina: a bibliabevezetés (*isagoge*) tudománya és a reáliák ismerete. Verseghy mindkettőben jártas. Nagyon érdekesek a megjegyzései a héber nyelv prózájáról és poesiséről; Jóh könyvéről azt mondja, hogy «*stilo metrico*

¹⁾ Jóh II, 3-hoz (p. 107). — Ugyancsak *interpunctio* Jezsájás I, 11 (p. 188).

²⁾ Observandum hic est, per Brentano voces . . . a subsequentibus per interpunctionem separari, quod tamen *sequi non praesumo*, quia hac voces nec originalis textus, nec Vulgata ita discriminat (Példabeszédek I, 21, p. 162). — Megjegyzem, hogy a héber szöveg szerint inkább Brentanonak van igaza.

³⁾ Példabeszédek VIII, 2 (p. 169).

⁴⁾ Jóh I, 3 (p. 103) egy kicsit nehézkesen: *duplicatio insequentis literæ*.

⁵⁾ Magamnak megjegyeztem hibás szófejtegetéseket a 122., 124., 127., 147., 170., 171. oldalakon.

et vere poëtico» van szerkesztve (110. l.).¹⁾ A fordításban mindenütt igyekszik a stilushoz is alkalmazkodni és a szerint választja meg a szavait. A zsoltárokbán előforduló némely hangszer mibenlétét sok forrás felhasználása mellett sem bírván kitalálni, mintsem hogy ilyképen a reáliák ismeretének hiányában hamis fordítást nyújtson, inkább egyáltalán nem fordítja az illető héber szót, hanem megtartja héberül,²⁾ mint már ő előtte is sok fordító tette. Máskülönben Verseghy jól ismeri a reáliákat; a sok közül kiemelem a héberek képzeleti alvilágáról (*seól*) szóló magyarázatát,³⁾ az ókori fegyverzetről,⁴⁾ a ruházatról,⁵⁾ költészetről⁶⁾ és más hasonló témákról. Jól ismeri továbbá a keleti országok földrajzi jelenségeit is.⁷⁾ Mint olyan ember, a ki egyaránt ismeri a görög-római mint a héber classikus ókort, minden szándékosság nélkül is abba a helyzetbe jut, hogy kiemeljen némely hasonlatosságot a kétféle kultúra között és e latin-héber összehasonlítások nem kis mértékben emelik Verseghy munkájának becsét. Ez összehasonlítások tárgybeliek és nyelvbeliak. A 10. zsoltár 7. verse így hangzik (Káldi fordításában): A bűnösökre töröket hint; tűz és kén-kő, és szél-vészek fuvása... Erre Verseghy

¹⁾ A nyelv általános természetéről V. tudvalevőleg az Analytikában értekezik.

²⁾ A 8. zsoltár feliratában (p. 132) miután előbb a Septuagintát, Aquilát, Symmachust, Italát és az Aethiopsot, majd meg Athanasius, Augustinus, Eusebius, Hieronymus és Theodoretus egyházatyákat nevezte, így végzi: *consultissimum esse videtur, ut in inscriptione Psalmi nomen . . . sicut in Hebræo jacet retineatur.* — Hasonlóan a 9. zsoltár feliratában (p. 136).

³⁾ Jób III, 4-hez (p. 110) *Scheol* (így írja németesen) *Antiquorum . . . ubi noctes et dies nondum genitæ latent . . .* Igen érdekes a szónak magyarázata Zsoltár VI, 6-hoz (p. 127): *E Syriaco verbi sáal sensu subduvit, a medio sustulit, ortum est nomen seól: sepulcrum, aut in genere locus corporum humanorum vita exutorum, ubi visceribus terræ concrederentur, quæ etiam mundi inferioris nomine veniunt. Significat sæpe locum infernum, qui altissimo opponitur, ut Job. 11. v. 8. interdum etiam pro Inferno ponitur.* — V. ö. legújabbán ugyanilyen magyarázatot J. Löwtől a Kohut-féle gyűjteményes munkában *Semitic Studies* (Berlin 1897) p. 375.

⁴⁾ Zsoltár III, 4-hez (p. 121): *Antiqua porro scuta totum fere pugnantis corpus contegebant . . .* Erre hivatkozik aztán egy másik alkalommal: Zsoltár V, 13 (p. 125).

⁵⁾ Erre bő alkalma van Jezsájás III. fejezetének magyarázatában (p. 191 k.).

⁶⁾ A Példabeszédek könyvének elején (p. 139).

⁷⁾ Pl. a 10. zsoltár 7. verséhez (p. 139) beszél az arabs számról, latinul körülbelül *prester* (πρηστήρ).

(p. 139): Nomen *pakh*¹⁾ *laqueum*, *funem* proprie, sed tropice *tortuosum fulguris tractum* significat. Arabes fulgura *catenas*, teste Golio p. 1195. Græci vero *Jovis mastigem* nominarunt. Homer. Iliad. 13. v. 812. A magyar, tudjuk, Isten *nyíláról* beszél; de még inkább idetartozónak tart-hatjuk a *lánczos-lobogós* magyar szólásmódot, mely teljesen az arabs *catena*. — A 15. zsoltár feliratához megjegyzi (p. 114), hogy *aurum insigne* mint egy dalnak czíme olyan, mint mikor Pythagoras verséről azt mondjuk: *χρῶσα ἔπη aurea verba*. — A Példabeszédek 8. fejezeté-nek 30. verse így hangzik a Vulgatában: cum eo eram cuncta componens . . ., azaz a Bölcsesség (megszemélyesítve) együtt volt Istennel a világ összeállításában. Verseghy erre megjegyzi (p. 172): *Componere* apud Ciceronem *simul ponere, una collocare* significat. *Societatem componere* Sallustio idem est, ac *inire*. Virgilio jam *connectere*, in ordinem *redigere*, jam *aedificare* significat. A Vulgatának latinsága tehát jó írókra támaszkodhatik.²⁾ Hasonló, a classica philológiába vágó megjegyzést még többet lehetne találni Verseghynél. — A héber *tób* latinul *bonum*, annyi mint *abundantia*, bőség: ideo etiam Itala plurali *bona* utitur (p. 122). — Mint a héberben *alluf* = dux mille virorum, úgy a latinban *centurio* = dux centum militum (p. 189). Ilyen és más hasonló megjegyzések kétségkívül értelmesebbé és vonzóbbá teszik a bibliafordítást és csak dicsérhetjük Verseghy ebbeli eljárását.

A héber és latin nyelvnek egyaránt való jól ismeréséből folyik azon megjegyzés is, hogy *nati sunt ei* (Jób I, 2) hebraismus (p. 103); Káldi persze így fordítja: És születének néki . . ., Verseghy szerint azon-ban így kell: És volt neki hét fia stb. A megrótt hebraismus, úgy látszik, a biblia befolyásából, most már nemcsak a latinban, hanem a magyarban is meghonosodott, ámbár a magyarban a németből is származhatott (es wurden ihm geboren). Az idiotismusok gondos megfigyelése egyál-talában egyik erős oldala Verseghynek, hiszen az egész munka tulajdon-képen a Káldi fordításába a tárgy folytán becsúszott magyartalanságok elhárítására íródott. A bibliafordítás nagy munkája Magyarországon még nem fejeződött be, és így nem lesz érdektelen ez alapos tudósnak egy pár idiotismusát megfigyelni.

Idiotismus porro Hebraicus: *in lege Jehovae beneplacitum ipsius verbo gyönyörködik* aptissime redditur (Zsoltár I, 2 p. 117). Verseghy ajánlata nem mondható szerencsésnek; «gyönyörködik» valaki akkor is, midőn nincsen ellentét, a mi a gyönyört megzavarná, holott a kérdéses helyen arról van szó, hogy az ember nem a gonoszokkal tart, hanem

¹⁾ Az eredetiben héber betűkkel.

²⁾ V. ö. Rönsch, *Itala und Vulgata*. 2. kiadás, p. 269.

Isten tanára van kedve. Küldi: «az Úr törvényében az ő akarattya» nagyjában jól adja vissza az értelmet, tehát Verseghy nem hogy javítana rajta, hanem elrontja. Károli Gáspár még ügyesebben: «az Úr törvényében vagyon az ő gyönyörűsége». Igaz, hogy magyarosabb volna: kedve *telik* valamiben.

Textus Hebræus habet: *Osculamini filium*; at quia Orientalibus osculum manus dextræ, aut vestis e genu pendentis indicium subjectionis . . . fuit, metaphoram hanc, qua signum pro re ponitur, Hungaris penitus ignotam, in realem expressionem judico esse permutandam: *hódollyatok Fiának* (II, 12 p. 119). Igen ám, de így nem fordítunk, hanem stilizálunk. Most már különben a csók, főképen a kézcsók, mint a hódolat jele nálunk sem ismeretlen, és így a csók mint metaphora jól megállhat. Károli: «Csókolgassátok e Fiát»; így azonban nem hódolat, hanem nyájaskodás lesz belőle, legjobb tehát egyszerűen: Csókoljátok a fiut.

A 4. zsoltár 2. verse alkalmából két idiotismust is tárgyal Verseghy (p. 122): Idiotismus Hebraicum verbum . . . *respondit* vel *exaudivit* Hungarus in suo *megfelelni* pariter habet; nam *megfelelt kérésemnek* idem est, ac *exaudivit preces meas*.¹⁾ Eadem ratione Hebraicum in *angustia da latitudinem mihi* Hungarus verbo suo *tágít, dilatat* adæquate exprimit.²⁾ Az eredetivel való kaczerkodás folytán Verseghy igaztalanná válik a magyar nyelv iránt, oly hiba, melyet ő sokszor fölró elődjeinek, de a melytől, mint látjuk, maga sem szabad.

Röviden jelzem még a következő idiotismusokat. Héber *kól* (vox, strepitus) rákövetkező főnévvel magyarul «hangos kiáltás».³⁾ — *Medium* (seu cor) *eorum sunt perditiones* magyar idiotismussal: szíveikben veszélyeket forrallnak.⁴⁾ Megvan benne tehát azon törekvés, hogy idiotismust idiotismussal adjon vissza. V. ö. Zsoltár VII, 4 (p. 130): . . . idiotismus Hebraicus, qui in Hungaricum ad literam traductus non intelligitur; ei ergo Hungaricus pariter idiotismus substitui debet. Olyan elv ez, melyet lehetetlen keresztülvinni. Maga Verseghy ráczáfol ez elvre (Példa-

¹⁾ Ez csak látszólagos megegyezés. «Felelj meg nekem, mikor segítségül hílak, igazságomnak Istene!» nyilván helytelen megszólítása Istennek.

²⁾ «Tágíts rajtam szorongatásomban» helytelen szólásmód, mert a szorongatásban nem a személyen kell tágítani, hanem a helyen, mely a szorongatást (képletesen) okozza.

³⁾ Zsoltár V, 3 (p. 124).

⁴⁾ U. o. V, 10 (p. 125). — Mellékesen jegyzem meg, hogy a zsoltárok magyarázatában teljesen követi a parallelismus törvényét, sőt a verselek X alakú elhelyezését is ismeri; l. erről hosszabb megjegyzést a 125. lapon.

beszédek I, 14 p. 161): *Idiotismus Hebraicus: sortem tuam jacies in medio nostrum* ab Hungaro penetrari non potest, si ad verbum traducatur. — Külön kiemelendő, hogy Verseghy nemcsak héber, hanem egyáltalán *keleti* idiotismusról is beszél: *Fundare laudem est idiotismus Orientalium*, qui gloriam per actiones laude dignas partem ædificio altis fundamentis insistenti assimilabant (Zsoltár VIII, 3 p. 132).

A synonymák megfigyelése szintén külön érdeme Verseghynek. Szórványos példák felsorolása helyett hadd álljon itt egyik idevonatkozó elvi kijelentése (Zsoltár LXVIII, 6 p. 152): *E pluribus porro vocis cujusvis significationibus illa semper e Lexicis, quibus antiqui Scriptores — minimum elaborationibus — carnerunt, per Traductorem diligentissime exquirenda et seligenda est, quæ non solum reliquis orationis partibus aptissime respondet, sed etiam cum antecedentibus et consequentibus, ipsoque totius scopo optime cohæret.*

Csodálhatjuk Verseghynek sokoldalúságát, a ki a bibliafordítás aprólékosságai és a héber nyelvészet száraz kutatásaiban sem veszíti el az egészre irányuló tekintetét, a nyelvet mint egészzet felölőlelő érzeket. Habár azonban mindenütt a nyelvészt ismerjük fel benne, mégis meg kell emlékeznünk egy tulajdonságáról, mely ugyan a legújabb időkig megvan a legtöbb keresztény bibliamagyarázóban, Verseghytől mégis elvárható lett volna, hogy e tulajdonságot leteszi. Értjük a szentírás *tipikus* magyarázatát. Nem állandóan, de mégis elég gyakran a szentírás prófétái helyeit a később beállt eseményekre vonatkoztatja. Az 5. zsoltár elején ugyancsak a «régiek» (veteres) nevében közli a tipikus magyarázatot,¹⁾ de a 15. zsoltárhoz már a maga nevében közli a tipikus magyarázatot, habár az apostolokra támaszkodva (p. 144), és úgy tesz, mintha is. Érdekes az is, hogy a Káldi használta *felebarát* szót kifogásolja, csak azért, mivel ez az ő nézete szerint újtestamentomi szó²⁾, a mit egy másik helyen³⁾ akép módosít, hogy *felebarát* a keresztény vallás kifejezése (*christianæ religionis expressio*), a miért tehát e szót az Ó-Testamentomban használni nem szabad. A felebaráti szeretet főtörvényénél III. Mózes XIX, 18, Károli így fordít: szeressed felebarátodat mint tenmagadat — és így e szót, vagy helyesebben e fogalmat, az Ó-Testamentumtól elvitatni nem lehet. Hieronymus sem úgy mondja, mint Verseghy akarja: *socius* és *vicinus*. hanem *proximus*.⁴⁾ Nyilvánvaló ennél fogva,

¹⁾ De Ecclesia, utpote herede promissionum Christi, interpretati sunt (p. 124). V. ö. a S. zsoltár elején (p. 132) szintén az egyházatyák nevében: De Ecclesia Christi.

²⁾ Genesis XI, 3 (p. 65) *Felebarát* Novi Testamenti vocabulum est. Ő egész helytelenül szomszédot mond helyette, más helyen emberbarát.

³⁾ Zsoltár XIV, 3 (p. 143).

⁴⁾ III. Mózes XIX, 18 azonban *amicus*.

hogy Verseghyt e pontban cserben hagyta józan, független nyelvérzéke és a dogmának kelepczéjébe került.

Elfogultságnak kell továbbá betudnunk azt is, hogy Verseghy a Vulgata kedvéért — és csakis e kánóni könyv kedvéért — magyartalanul írja a tulajdonneveket, pl. *Izmael, Szalamon*,¹⁾ mely tekintetben Verseghy nemcsak haladást nem jelez, hanem Káldi és másokhoz képest doctrinariusnak bizonyul.

Magyarországon oly rosszul áll még manapság is, majdnem egy századdal később, a keleti nyelvek művelése, hogy Verseghy a hibái daczára is mindig tisztelgetet parancsoló állást fog elfoglalni hazánk tudományos mozgalmaiban.

Dr. KRAUSZ SÁMUEL.

HUGO KÁROLY ÉS BAZANCOURT.²⁾

E dolgozatnak célja egy rég vitatott irodalmi kérdésnek, a mennyiben lehetséges, végleges tisztázása. Igaz ugyan, hogy már az *Életképek* 1847. folyama kimutatta, hogy Hugo Károly *Bankár és báró*-ja nem eredeti mű, hanem egy francia novella feldolgozása. Utána Jókai és Ágai újra hangoztatták a plagium vádját, míg Kőrös Endre apologiája jelent meg (*Hugo Károly Bankár és Bárója*, Budapest, 1894. 49 l.), mely a kérdést ismét függőben hagyta. Ezért Bayer József utolsó jeles művében (*A magyar drámai irodalom története*, II. 194. l.) ezeket mondja: «Nem vagyunk ma még abban a helyzetben, hogy akár a «plagium», akár a «fordítás» vádját tisztába hozzassuk s mindaddig, míg ez eldöntve nincs, lehetetlen a *Bankár és báró* drámai irodalmi értékéről határozottan nyilatkozni és a meghalt író megérdemel annyi kiméletet, hogy véleményünket az ügy végleges eldőléseig felfüggeszszük. Hugo mentsége ki nem elégíthet, mert az csak bonyolítja az ügyet, a helyett, hogy alkal-

¹⁾ V. ö. az e részben felállított szabályokat a Dissertatio 16. paragraphusában (p. 15). Furcsa az is, ha pl. Genesis XIV, 13 (p. 74) így beszél *Hebéri Ábrám*; Káldi: Hebraeus Ábrám.

²⁾ Véletlen találkozás, hogy két dolgozótársunk, Kont Ignác Párisban és Császár Elemér Budapesten, egy időben egyazon irodalomtörténeti kérdés megfejtésén fáradozott s mindegyikük — a másíknak tárgyra és eredményre nézve hasonló dolgozatáról nem tudva — cikkét folyóiratunkban való közlés végett beküldte. Minthogy az egymástól függetlenül készült két dolgozat nemcsak megerősíti, hanem ki is egészíti egymást (a mennyiben Kont a Bazancourt eredetijével, Császár a Meynert-féle fordítással hasonlítja össze Hugo Károly drámáját), leghelyesebbnek véltük együttes közzétételüket.

mas volna elhallgatásra bírni kétkedőit. Egy fél évszáz telt el a vád óta, s nem akadt senki, a ki Hugót végleg felmentette, vagy végleg elítélte volna.» És jegyzetben hozzát teszi: «Munkánk sajtó alá rendezése időközében jelent meg Kőrös Endre dissertatiója . . . mely e nyílt kérdést Hugo K. javára dönti el.» E sorok indítottak arra, hogy a francia novellát a magyar darabbal összehasonlítsuk, s hogy végre őszintén megmondjuk, vajjon a Kőrös Endre apologiája tartható-e vagy nem?

Előre kijelentjük, hogy e kérdés eldöntésénél a Shakespeare-re vagy Molière-re való hivatkozás korántsem járja meg. Ha ily geniek rég hallott vagy olvasott novellákból teremtenek mesterműveket, vagy rég elfelejtett rossz darabokból egy-egy színt vesznek át és abba új életet lehelnek, mint Molière Cyrano de Bergerac egy-két jelenetével tette, úgy bizonyosan senki sem szólhat plagiumról és Greguss mondása, melyet Kőrös úr idéz (5. l.): «Nem az a valódi feltaláló, a ki első írja meg a beszélt, hanem, a ki életet lehel belé s Romeo és Juliát alkotja meg belőle» — helyesímelhető. De a XIX. századnak az irodalmi átvételekről, kölcsönzésekről más a felfogása, mint a XVI. vagy XVII. századnak. Ha ma egy drámaíró regényből vagy novellából darabot készít, akkor az eredeti mű írója mint szerkesztőtárs szerepel. Az irodalmi decorum. sőt még a jogi szempont is e mellett szól. Kőrös analýsise is eléggé bizonyítja, hogy Bazancourt novellája nélkül Hugo nem írta volna meg darabját. Tette pedig ezt nemsókára az eredeti mű olvasása után, annak kétségtelen befolyása alatt, s így kötelessége lett volna a Bazancourt nevét megemlíteni és nem addig várakozni, míg Emődy a forrásra mutatott, a melyből oly sokat merített. Sokkal tisztességesebben járt el valamivel később (1854) Kövér, midőn Balzac egyik regényéből «A szép marquisné» cz. drámáját alkotta.*) De Hugo, e hőbortos, magát legalább is Shakespeare-nak tartó drámaíró jobbnak tartotta forrását elhallgatni, hogy a

*) Igaz, hogy e darab Kövér műveinek kiadásában (Pest, 1860, III. kötet) mint eredeti szerepel. Balzac neve nem található a címen; de az egykori színlapok úgy látszik megemlítették. Bayer sora (id. munka II. 311 l.) «Balzac divatos művét vitte a színpadra», tévútra vezethetné azt, a ki hiszi, hogy e darab ily címmel Balzac művei közt fordul elő. Forrása a *Scènes de la Vie parisienne* sorozatának *Histoire des treize* cz. kötete, mely három elbeszélésből áll: 1) *Ferrius, chef des dévorants* — innen ered a magyar darab hősné a neve: Bourignard —; 2) *La duchesse de Langeais* — az *Oeuvres complètes* in 8) kiadásának VIII. kötetében 117—250 lap, melyet Kövér Lange-ra változtatott —; ez a főforrás, mert az egész cselekvény itt foglaltatik; 3) *La Fille aux yeux d'or*, a honnan de Marsay nevét vette Kövér. A dramatizálás itt bizonyára sokkal nagyobb bajjal járt, mint a Hugo darabjánál, a hol a francia novella az egész concis keretet szolgáltatja, ámbár nem tagadjuk, hogy a «Bankár és báró» drámai szempontból jóval felette áll a Kövér darabjának.

magyar közönség, mely úgy is eléggé bámulta, a tömjénzésben még messzebb menjen.

És most térjünk át a francia íróra és annak novellájára.

Bazancourt (César Lecat baron de, 1810—1865), mielőtt a második császárság hivatalos hadi történetírója lett, a negyvenes évek regény- és novellairódmájában előkelő állást foglalt el. Már 1841-ben a *Presse* munkatársai közt találjuk, a hova akkoriban az öregebb Dumas, Balzac, Eugène Sue, Méry, Dash grófnő stb. írták az egész Európától olvasott, fordított és utánozott regényeiket. Hogy valóban a legkiválóbbak közé sorolták, egy 1838-ban «Un Diamant à dix facettes» cz. alatt megjelent kétkötetes novellaszorozat bizonyítja, melyben a kornak tíz legjelesebb novellistája írt egy-egy darabot, köztük Bazancourt is. «L'Escadron volant de la reine» (1836), «Un dernier souvenir» (1840), «A côté du bonheur» (1845), «Le Comte de Rieuny» (1845), «Georges le Montagnard» (1851), «Noblesse oblige» (1851) cz. regényei ép oly olvasottak voltak, mint a máig is sokszor említett írókéi. Ha az irodalomtörténet ma hallgat róla, annak oka az, hogy a császárság szolgálatába szegődött s későbbi éveiben más téren működött. Stílusa és compositiója, melyről Kőrös oly megvetően szól, sem nem jobb, sem nem rosszabb a Dumas-énál vagy Eugène Sue-énál, de mindenesetre nem szorult Egressy-ekre, hogy ferde mondatszerkezeteit helyreállítsák. Tudjuk, hogy e kor francia regényírói, kik roppant sokat írtak, egyáltalán nem voltak nagy stiliszták, még Balzac sem. De ez utóbbi hatalmas megfigyelő és lélektanilag alkotó erejének bélyegét annyira reá nyomta pongyolán írt műveire, hogy e hosszú és gyakran hibásan szerkesztett körmondatok is a genialitás színét tüntetik fel. A negyvenes évek regényírói még nem ismerték a stílusciszolás fáradságos munkáját, melyre Mérimée és különösen Flaubert szoktatták a mai realistákat. Köztük és a későbbi írók közt körülbelül oly különbség van, mint manap egy Ohnet vagy Richebourg regényei és egy Bourget vagy Anatole France művei közt. De a mese szövésében kitünőek, s ezt Bazancourt-tól sem tagadhatjuk meg; ezt Kőrös is megengedi, midőn azt mondja: «Az érdekes mese lebilincselte őt (Hugot), rabjává lett annyira, hogy majd minden lépésnél hű marad hozzá» (5. lap). Azt sem mondhatjuk, hogy a jellemek «halványak és gyöngék», hacsak a német fordító, a kiről alább még szólnunk kell, nem változtatta meg a történetet. Kőrös egyes adatai ugyanis nem illenek a francia eredetire, melyet Hugo tán olvasott, a nélkül hogy megmondta volna. A novella *Louisa Dalmar* cz. alatt a *Rue des feuilletons, Journal littéraire*, első évfolyamában (Paris, 1841, 214—240 lap) jelent meg, a mely folyóirat a lapokban közölt kiválóbb regényeket és novellákat adta. A szóban forgó a *Presse*-ben jelent meg. Kőrös úr szerint Bänderle Theaterzeitung-ja ugyanazon évben «Lebenswirren» cz. alatt közölte

Meynert fordításában,*) de a novella terjedelmére körülbelül egy negyed része lehet Hugo drámájának (47. l.). A fordító tehát nagyon is kurtított. Az említett francia Revue negyedréti sűrűn nyomtatott példányában «Louisa Dalmar» huszonhat lapra terjed, a mi az «Olcso Könyvtár» kiadásának 108 lapjánál nem kevesebb. De a fordító, úgy látszik, a novella végét teljesen átalakította. Kőrös szerint (14 l.) «Bazancourt-nál is Arthur menti meg a bankár életét s aztán kéri, fogadja el anyagi segítségét, ő úgy is elhagyja Franciaországot. Ha nem engedelmeskedik szavainak, főbe lövi magát. Granville enged, s a báró távozik Amerikába. Louisa érte hullatott könnyei csakhamar örömkönyökké válnak át. «Kiengesztelődte?» kérdi férjét. «Kiengesztelődtem s meg vagyok mentve, hogy neked éljek, míg az ég el fog hívni.» A francia eredetiben — és ez lélektanilag sokkal indokoltabb — Arthur, miután a bankár irodájába letette az összeget, Nouvelle-Orléans-ba megy; de a bankár, ki erről nem tud semmit, öngyilkossá lesz, mert nem akarja házának bukását túlélni. «A Marseille, így végződik a novella, on se demanda longtemps avec étonnement ce qui pouvait avoir poussé au suicide un homme dont les affaires étaient si florissantes.» Így a 22. lapon hangoztatott kritika: «Lehet-e elképzelnünk, hogy — mint Bazancourt-nál — boldog élet viruljon ismét a szétdult szerelem romjain?» nem a francia író, de annak német fordítóját illeti.

Ha a novellát olvassuk, értjük az 1847-ki kritikák éles, néha sértő gunyját. A darabban ugyanis egyetlen jelenet, a cselekvény egy mozzanata sincs, melyet a Bazancourt művében nem találhatnánk. Gyakran valóban a *récit* csak dialogussá van átalakítva. Megengedjük Kőrös úrnak, hogy Hugo nagyon ügyesen dramatizálta a cselekvényt, hogy Adélja energikusabb alak mint a novellában, ámbár itt sem áll az egész asszony egy nagy ellágyulásból (15 lap). Csak addig mutat a Hugo Adélja valamivel több akaratot, mint a francia mintakép, míg Arthur kijelenti neki, hogy sohasem házasodott meg. E pillanattól fogva a magyar Adél a francia eredeti hasonmása. Hisz a magyar darabban is csak sohajtozni tud e vallomás után (2 felv. 2 jel.): «Istenem . . . Lehetetlen! Nem! Nem . . . O pokolbeli kín . . . Nem, nem! ez nem lehet . . . O kimélj az Istenért! Kimélj meg! . . . Légy irgalmas . . . Oh bár soha meg ne találta volna . . . Oh Istenem, mi által érdemlém meg ezt . . . Oh Istenem, én boldogtalan!» Ime válasza Arthur heves kifakadásaira. Ennek jellemében is csak egy vonás Hugo találánya. Ez a gúny. A *második jelenet* a Hugo egész darabjában az egyedüli szín, melyre a novellában nincs analogia. A mi Granville-t illeti, korántsem írhatjuk alá Kőrös úr ítéletét, hogy «a jellemzésnek egy fogyatékoságáról tesz

*) E folyóiratot a párisi Bibliothèque Nationaleban nem találtam meg.

tanubizonyságot, hogy szinte bámulatos, mit tudott alakjából Hugo csinálni» (27. l.). Jellemének fővonását — a becsület — a novellaíró egy hosszú lapon állítja elénk, midőn e gazdag férfit a juliusi forradalom okozta katasztrófák miatt a bukás szélén mutatja. Mily ékes-szólan jellemzi a kereskedő becsületét, neve aláírásának szentségét! Valóban Sedaine «Le Philosophe sans le savoir» egyes jelenetei jutnak eszünkbe, ha e lapot olvassuk.

Nem tartjuk szükségesnek a novella öt fejezetét pontról pontra elmondani. Hugo oly híven követte eredetijét, hogy e tekintetben semminemű apologia nem mentheti fel a vád alól. Emeljünk ki csak néhány főbb mozzanatot, s még azt is fogjuk látni, hogy még a legcsekélyebb részletek is feltalálhatók az eredetiben. Bazancourt Adél — nála Louisa — és Granville eddigi boldog életének festése után, azonnal a tárgyra tér át. A bankár aggódik, mert bukása közel van. «Lásd, születésem napja mindenkor egyszersmind balsorsom napja» még ez a babonás hit is benne van a novellában. Csak egy régi barátjának fiától vár segílyt — ez Arthur. Louisa elmondja férjének élte történetét. Az eredetin csak egy mellékes adatot változtatott Hugo. Adél nem «társalgónő egy előkelő asszony leánya» mellett: őt szigorú anyja betegsége miatt Mme Dormeuil-re bízta, a ki egy fürdőhelyre viszi, a hol Arthur-ral találkozik. A többi szóról szóra megegyez az eredetivel. Itt is az egyházban hallja «kedvesének egy grófnővel leendő egybekelését», itt is az ablakon pillantotta meg Arthurt, itt is már-már megnevezi gonosz szellemének nevét, midőn a szolga bejelenti báró Mirmont-t. S most hasonlítsa össze az elfogulatlan olvasó Bazancourt elbeszélésének ezen sorait a Hugo darabjának első felvonása csattanó végével:

«Oui, Louisa, dit-il d'une voix calme et paternelle, tes larmes et tes souffrances ont expié la première, la seule faute de ta vie.

Puis il la releva doucement et la prit dans ses bras . . . Quand son émotion fut un peu calmée, elle montra du doigt la fenêtre.

— Tout à l'heure, dit-elle, j'étais assise, je regardais machinalement par cette croisée, quand tout à coup . . . il m'a semblé voir le visage de cet homme, ici, dans cette rue . . . Voilà pourquoi j'ai voulu tout vous dire et achever à vos pieds cette triste confession de toute ma vie que j'avais commencée dans le sanctuaire d'un confessionnal. — Maintenant il me semble que j'ai tout oublié, et que si je le voyais encore, sa vue ne me troublerait pas . . . que je ne le reconnaitrais plus, peut-être.

— Chère et douce enfant! dit le banquier en l'embrassant. Et il ajouta: Tu ne m'as pas dit, Louisa, le nom de cette personne.

Comment! dit Louisa avec une expression naïve et candide d'étonnement, comment! je ne vous l'ai pas nommé dans le cours de ce long récit? — C'est . . .

Au même moment la porte s'ouvrit, et un domestique annonça le comte de Mirmont».

Hogy e kézzel fogható „átvétel“-t védje, Kőrös úr így okoskodik (10. l.): «Hugo meg tudta találni a novellában a helyet, mely felvonása befejezésére alkalmas, ami scenirozási képességének bizonyítéka. A novellában várjuk a bárót — (épúgy mint a darabban) s így e szavak: «E pillanatban megnyílt az ajtó s a szolga jelenté báró Mirmont Arthurt», egyáltalában nem tehetnek ránk mélyebb benyomást, míg a drámában stb. Úgy hiszszük, hogy ily apologiákkal többet ártnak, mint használnak az ügynek. De folytassuk. Bazancourtnál is terített asztal mellett találjuk ezután a darab három személyét, de a francia író ez első összejövétel után, nagyon indokoltan hozzá teszi: «Le banquier devint silencieux; il croyait deviner un bien terrible mystère», s midőn végre neje rossz démonának nevét kérdezi Louisa itt is, mint Hugonál, mást nevez, a mire Arthur örömeiben kitör: «Elle ne m'a pas nommé! dit le comte . . . elle m'aime encore». A beszélyben is a bankár Arthurt házánál tartja; ez elfogadja a meghívást, de csak néhány napra. Még csak egyszer akar Adéllel négy szem közt szólni. — A második felvonás meglepő végének íme itt a francia eredetije:

«Louisa! Louisa! répéta-t-il avec angoisse, mon cœur se brise . . . Oh! non! . . . Non! je ne puis partir . . . je ne partirai pas!

— Vous partirez ce soir, répondit la voix du banquier qui parut sur le seuil de la porte, immobile, pâle, mais calme — »

Úgy hiszszük, ennyi elegendő! A ki a drámai anyagot így találja előkészítve, a helyzeteket, személyeket, minden mozzanatot ennyire árnyékolva s azt saját darabjának adja, azt a plagium vádja jogosan megilleti. Semmi szín alatt nem volt Hugo jogában a francia író nevét elhallgatni, s Kőrös úr mondásának (33. l.): «Éppen nem volt szüksége — a nyelv tekintetében — Bazancourt novellájára, melynek előadásánál költőietlenebbet és mesterkéltébbet keresve kell keresnünk» semmi alapja nincs. Egészen más kérdés az, vajjon «a magyar irodalom gazdag-e eredeti művekben vagy sem, hogy ilyen átdolgozások, mint Hugóé, dicsőséggel ne állanak meg helyüket benne» (33. l.). Minden esetre megállhatják, de az irodalmi tisztesség megköveteli, hogy ily esetben az eredeti íróját is megnevezzük, s Hugo nagyon becsületesen cselekedett volna, ha azt, a mit később ígért (42. l.), hogy t. i. «ki fogja nyomtatni a színlapra Bazancourt nevét is, hogy lássák a francziák, mit lehet egy novellából csinálni», már a darab magyar előadása alkalmával megtette volna. De a mit ő elmulasztott, azt a Nemzeti színház színi igazgatója még megteheti. A «Bankár és báró» minden jövőendő előadása alkalmával a színlapra ezt kellene nyomatnia: «Bazancourt novellája alapján írta Hugo Károly».

Utóiratul még egy szót a magyar íróról. A legújabb irodalomtörténetek is 1817-re teszik születése évét. Ennek ellenében a Wurzbachnál és Körösnél (*Irodalomtörténeti Közlemények* 1894) található év: 1808 sokkal valószínűbbnek látszik, nemcsak azért, mert jobban megmagyarázza Hugo katonaorvosi szerepét a lengyel felkelés idejében, de mert az 1848. Párisban közzétett democraticus és socialistikus irányú röpiratában (*La Constitution de l'Avenir précédée de la Réflexion républicaine sur la Constitution et d'une Dédicace au Czar Nicolas par Ch. Hugo-Amber*, 56 l.) ezt mondja: «La Constitution positive que je viens d'accomplir, après vingt années d'expériences sociales», a mit csak akkor mondhatott őszintén, ha 1808-ban született, nem pedig 1817-ben.

A Wurzbach említette két francia darabot: *La Comédie infernale*, *L'Iliade finie*, melyeket Hugo állítólag Párisban írt, sem a *Bibliographie de la France* 1847-57-ig terjedő köteteiben, melyek pedig a legkisebb röpiratot is említik, sem a *Bibliothèque nationale*-ban nem találhattam meg. Megjelentek-e valaha nyomtatásban, nem tudom.

Dr. KONT IGNÁCZ.

HUGO KÁROLY PLAGIUM-PÖRE.

A Hugo Károly Bankár és bárójának eredetisége fölött megindult vita, mely ép olyan hamar véget ért, mint a milyen zajjal kitört, eléggé ismeretes. 1847. szept. 27-én roppant sikerrel mutatta be a Nemzeti Színház ezt a társadalmi drámát, de három hónap sem telt el, midőn a plagium vádját sütötték rá. Az *Életképek* decz. 12-ki száma egy rövid kis hírt közöl, melyben azt mondja, hogy Hugo Károly Bankár és bárója a legújabb fölfedezés szerint tárgyára nézve egészen Bazancourt Louisa Dalmar-jából van merítve, úgy hogy nem is *plagiumnak*, hanem mystificationnak nevezi e fordítást. Decz. 24-én — és nem 27-én, mint Körös Endre alább idézendő értekezésében olvasható a *Pesti Hírlap* megismétli a vádat, részletesebben foglalkozik a darabbal, azt mondván többek között, hogy egész részletek vannak szóról szóra átvéve a novellából a drámába.

Hugo az ellene intézett támadásra a *Spiegel* című pesti német ujság 103. és 104. számában (decz. 25. és 27.) válaszol, még pedig hosszasan és a töle megszokott elbizakodott hangon, a melyből azonban kiérzik nemcsak a fájdalom, hanem a harag is. A főkérdést azonban nem dönti el, mert az eredetiségét nem tudja bebizonyítani, hanem, a mint Bayer József mondja,* csak jobban bonyolítja az ügyet.

*) A magyar drámai irodalom története. II. 194.

A kérdés ezzel a válaszzsal akkor befejeződött, a nélkül hogy megoldódott volna, mígnem 1894-ben Kőrös Endre *Hugo Károly Bankár és bárója* című értekezésében alaposabb vizsgálat alá fogta a drámát és forrását. Az eredmény, a melyre jutott, teljesen a költő mellett szól, a Bankár és báró mint költői mű — szerinte — teljesen Hugoé.

Melyik vélemény jár közelebb az igaz tényhez, az Életképeké, illetőleg a Pesti Hirlapé-e vagy Kőrösé, azt talán a következő lapok megvilágítják. Annál inkább szükség van a kérdés eldöntésére, mert Kőrös értekezése nem kizárólag és nem főképen ezen vád megczáfolására szolgál így nem olyan részletező, hogy minden elfogulatlan érdeklődőt megtudna győzni igazáról.

Ezt a részletes ismertetését a kérdésnek és a pontos egybevételét a két munkának akarom adni az alábbiakban.

★

A plagium vádját Jókai Emődy Dániel rovására írja (*Az én kortársaim*, Kisfaludy-társ. Évlapjai VII. k.),*) de akár ő írta, akár nem a Pesti Hirlap cikkét, az Életképek, mint fentebb megemlítettük, már 12 nappal előbb közölte (így érthető, hogy Hugo 2 nappal a Pesti Hirlap közleménye előtt már válaszolt a vádra) és az a pár szó «a legújabb fölfedezés szerint» arra mutat, hogy írói körökben volt már szó a plagiumról, mielőtt a hír napvilágot látott. Hugo azonban egészen más írónak tulajdonítja a «rágalmat» — Szigligetinek. Nem említi ugyan a nevét, de célzásaiából világos. A *Spiegel* már idézett számában (104.) így szól: «Der Plagiateur aber, der durch die Verdächtigung mich gern zum Collegen machen möchte, um sich dadurch zu beschönigen, mag sich trösten, dass er trotz all' seiner Macht und seinem Anhang ewig ein Plagiateur bleibt» (1657. oldal). Ha meggondoljuk, hogy Szigligetinek csakugyan volt épen abban az évben egy plágium ügye — a melybe azonban teljesen ártatlanul került — s Hugo pár sorral fentebb hivatkozik is erre a pörre; hogy e titkos támadásban foglalt célzások (Macht és Anhang) megfelelnek a valóságnak; hogy Hugo Szigligetét, «a mindenhatót», kit gyűlölt és kire irigykedett, máskor is megtámadta: valószínű, hogy Szigligeti volt, a kire gyanakodott.

Mi igaz e gyanításban, ma már nehéz eldönteni. Valószínű azonban, hogy Hugo elvakult haragjában csak azért fogta Szigligetire a vádat, mert valakit csak kellett a hír gazdájának tartani, s jól esett a mártir szerepében tetszelgő írónak, ha legnagyobb ellenségét nevezhette meg annak.

---

*) Megjelent utóbb «Visszhangok» címmel.

Ennek a «plagiateurnek» s egy fegyvertársának műve tehát az egész ármány, a kiknek, mint Hugo ugyanott állítja, ő maga mondta el, hogy a tárgyat Meynertből vette. Mert Hugo Bazancourt novelláját nem ismerte, csak ennek egy német átdolgozását, mely az «Allgemeine Theaterzeitung» 1841. évfolyamában a 230—239. számokban jelent meg *Lebenswirren, Novelle frei nach dem Französischen* czímen H(ermann) Meynert tollából. Ennek a plagiateurnek, sőt még másoknak is elmondta, hogy a mesét Meynert barátjának köszönheti.*) Ennek az állításnak pszichológiai képtelensége szembeötlő. Ha Hugo a színlapra nem tette ki sem Bazancourt, sem Meynert nevét, akkor mi czélja lett volna azzal, hogy az ő nagy ellenfelének elmondja? És a többiek, a kik szerinte szintén tudtak a dologról, miért nem siettek védelmére, miért nem jelentették ki, hogy a szerző nem csinált titkot a forrásából? De különben is Hugo állításait, különösen, ha saját magára vonatkoznak, csak föntartással lehet elfogadnunk, mert ő amúgy is szerette az igazat költészettel keverni, hát még ha az érdeke is úgy kívánta!

Védekezésének lényege is mutatja a fallacia nyomait. Tüzesen kel ki az ellen, hogy Bazancourt novelláját olvasta, mintha ezzel már meg volna czáfolva a vád, ellenben elfelejti, hogy ugyanezt kellene Meynertéről is állítani. De — és ime itt van a bizonyítéka, mennyire nem megbízható ember — azt állítja, hogy Meynert novelláját csak *hallotta*. Látjuk majd, mily alaptalan ez az állítás, mert Hugónak Meynert novelláját nemcsak hallania, hanem még olvasnia is többször kellett.

A vád maga, a mint az az említett cikkekből kivehető, a következő: A dráma meséje egészen, a helyzetek is nagyrészt Bazancourt (illetőleg Meynert) novellájából vannak véve, onnan a cselekvény motiválása a részletekig, a jelenetezés, sőt némely helyen még a szavak is ugyanazok.

Hugo védekezése a Meynertre való hivatkozáson kívül főképen azon sarkallik, hogy a dráma mint műfaj valami hasonlíthatatlanul kiválóbb mint a novella (Das Drama ist die *höchste Kunst*, die Novelle die *unterste Stufe* in der Litteratur). A drámában nem az a fontos *mi* történik, hanem *hogyan* történik valami, nem az a *személyek között*, hanem a *mi bennök* történik az a dráma lényege. A tétel második felét sem lehet egészen elfogadni, fontos bizony a *mi* is, de a kiinduló pontja, a dráma és novella közötti viszony fölfogása egészen téves, látszik, hogy a költő nagyon is «pro domo» beszél. Különben is, mondja Hugo, ő csak a neveket és a három személy helyzetét vette át egy szociális eszméjének tárgyául, a mely eszme a novellában nincsen meg — de hozzátehetjük bátran, ép oly kevéssé van meg a drámájában,

*) A francia eredetit sem a budapesti, sem a bécsi könyvtárakban nem kaphattam meg, de, azt hiszem, az egyszer megnyugodhatunk Hugo azon állításában, hogy a *francia* novellát nem ismerte.

mert, a mint Kőrös Endre igen helyesen jegyzi meg,¹⁾ sem a bankár, sem a báró nem típusok, itt egy bankárról, egy báróról van szó s nem a kereskedő és arisztokrata világ szembeállítására akar lenni a dráma. Ha vett is át egyes történeti adatokat, folytatja a védekezést Hugo, ez csak arra szolgált, hogy művének «*történeti hitele*» legyen (mintha csak a *társadalmi dráma* ép úgy rászorulna a történeti hitelre, mint *Arany* szerint az epos «*eposi hitelre*»²⁾ s a novella adatai *történetiek* volnának) és ha a neveket elhagyja, akkor művét fölismerhetetlenné tehetné volna. Hogy ez az utóbbi állítás mennyire messze esik az igazságtól s mily kevéssé lehet komolyan venni Hugo állításait az alábbi összeállításból kitűnik.

A két műnek tárgya, nem tekintve a megoldást, teljesen ugyanaz; a közös mese elmondását még az is megkönnyíti, hogy a szereplőknek neve, a bankár feleségeét kivéve, ugyanaz. Mirmont báró egy fürdőhelyen megismerkedik Luise Dalmar kisasszonynyal (Hugonál Adél a neve, vezetéknévét nem említi) s a két fiatal szív heves szerelemre gyulad. A báró nem reméli, hogy családja beleegyezik a házasságba, ezért nem veszi rögtön nőül, hanem Párisba viszi, és ott pár hétig titokban élnek. Egy reggel a fiatal asszony vagy leány betéved egy templomba, épen akkor, a midőn kedvesét egy más leánynyal kihirdetik. Fölháborodásában rögtön ott hagyja Párist és utazik anyjához, a kit azonban már nem talál életben.

E szorongatott helyzetéből a már idős bankár, Granville, szabadítja ki, először magához veszi, azután feleségévé teszi. A zavartalan nyugalomnak a bankár bukása vet véget, váratlan szerencsétlenségek a csőd szélére juttatják a házat s egyetlen reménye egy régi barátjának, a kit egyszer a haláltól mentett meg, a fiában van. A fiú meg is érkezik, készen atyai barátjának megmentésére s az óhajtvá várt megmentő nem más, mint Mirmont báró, Luise elcsábítója.

Luise már elmondta előbb férjének szomorú csalódását, de nevet nem említhetett. Most, hogy régi szerelme újra megjelent, megint nem akar szólni, nehogy férjét ezáltal kényszerítse a följáánlott segítség visszautasítására. A báró nagylelkűen el készül távozni, de nem tud. Régi szerelme új erővel tör ki, az asszonyt el akarja szöktetni. Luise ellenáll, de Granville véletlenül meglepi őket és egyszerre megért mindent. Luisének sikerül azonban a két férfit kibékíteni. Itt kezdődik a tulajdonképeni eltérés; a novellában a báró Amerikába vitorlázik, miután a bankárt a pénzzavarból kimentette; a drámában kiújult sebe megöli s Adél megpillantván a holttestet, élettelenül reája rogy.

Íme a közös mese, melynek minden mozzanata egyaránt föllelhető a *Lebenswirren*-ben és a *Bankár és báró*-ban.

¹⁾ Id. m. 27. l. — ²⁾ *Toldi Szerelme*. Előszó.

Párhuzamosan adjuk Meynert novellájának és a Bankár és bárónak meséjét, az előbbit, a mennyire lehet, jelenetekre különítve, illetőleg az elbeszélő és lelki állapotokat rajzoló részleteket elválasztva.

Lebenswirren.

I.

1.*) Rövid bevezetés, mely tájékoztat a bankár és neje (Luise) jelenlegi állapotáról.

2. Este. Luise horgol, mellette ül Granville (tehát nem föllép) és párbeszédük tárgya megegyezik a dráma megfelelő részével: a bankárt ért csapás körül forog.

3. Föllép Granvillenak egy (meg nem nevezett) barátja, a ki tulajdonképen henye szereplő, csak arról értesít, hogy Marseilleban mindenki tudja a bankárt fenyegető csapást a mi által még fokozódik a bankár lelki fájdalma.

4. Luise egyedül. Igen rövid képe az aggódó hitvesnek.

II.

5. (Másnap d. u. 2 óraker.) Granville örömmel jelenti feleségének, hogy megmenti őt egy régi barátjának fia, kitől épen akkor kapott levelet.

6. (Két nappal később.) Luise tekint az ablakból és meglátja vagy látni véli a csábítóját. (Granville a szoba egy sötét sarkában iratokat rendezget.) A mint ez az alak föltűnik előtte: Sie riss sich heftig zurück. *«Er ist es! Ach wohl ist er es».*

Erre elmondja annak a csalásnak történetét, melynek áldozata lett. Mikor az elhagyottságában érzett keservét önti ki *... bedeckt ihr Gesicht mit beiden Händen*. Elbeszélése vé-

Bankár és báró.

E helyett, melynek mint leíró részletnek a drámából el kellett maradnia, találjunk:

I. fölv. I. jel. Adél monológja, melyben arról elmélkedik, hogyan boldogíthatja férjét.

I. 2. Adél és Granville.

E jelenetet Hugo elhagyta, talán megfelel — legalább a bankárra tett hatását illetőleg — az a kis változás, melyet a posta megérkezése okoz a bankár házánál.

I. 3. Adél egyedül.

I. 4. (Granville és Adél) jelenetnek második fele és I. 6. eleje. A cselekvény nem egyenlően, csak párhuzamosan fejlődik e két megfelelő részben.

I. 5. Adél egyedül.

Adél. *«Er ō volt — igen, ō volt.»*

I. 6. jelenet második fele. Granville és Adél. Adél azzal kezdi a történet elmondását, mely sokkal rövidebb ugyan, a mivel Luise végzi; megmondja, hogy látta csábítóját.

*) A folyó számokat könnyebb tájékozódás végett alkalmaztam.

gén bevallja, hogy épen most látta az utcán csábítóját. Férje kérdi, mi a neve csábítójának. Luise így felel: *Wie, ich hätte Dir (im Laufe dieser langen Erzählung) ihn noch nicht genannt? Er ist —*

7. In diesem Augenblicke öffnete sich die Thür und ein Bedienter meldete den *Baron von Mirmont*!

III.

8. Pár sorban válaszolja azt a hatást, melyet a báró Granvillené lelkére a találkozás tett.

9. Luise egyedül. Hálát ad Istennek, hogy nem említette a Mirmont nevet, mert íme, a csábító és férje megmentője egy személy. *Férje érdekében* kéri Istent, hogy Mirmont csak mint férje fogadott fia lépjen eléje s a régi viszonyt ne említse, mert tudja, hogy ebben az esetben férje nem fogadhatja el a följánlott segítséget. A két férfi egymással van elfoglalva.

10. Hármán. A bankár bemutatja egymásnak a fiatalokat, majd a két férfi bevonul a szomszédos kabinetbe, hogy pénzügyeiket rendezzék.

11. Luise lelki állapotának festése. Örvend, hogy a férfi, kit egyszer szeretett, nagylelkű is tud lenni, eszébe jut azonban bűne is, de ezzel együtt szerelmének emlékei és ezek gondolatait mindjobban eltérítik férjétől. Elábrándozik: «*Träume von Freiheit, von Jugend und Liebe*» s a szerelmes szív titkos kétsége szólal meg e szavakban: «*Wenn er mich dennoch geliebt hätte*».

12. Luise és Arthur. A báró mindjárt állítólagos házasságának magyarázatával kezdi a beszélgetést. «*Luise — ich bin nicht verheiratet*».

Ugyanannál a részletnél *képét eltakarja*.

Granville: De mi neve (a csábító-nak).

Adél: *Hogyan, tehát még nem nevezém őt meg . . . , ő —*

I. 7. Ebben a pillanatban Granville fölkiált: *Báró Mirmont*.

I. 7. vége. A drámaíró a leírást természetesen a színésznek adott utasítással pótolja.

Hugónál ez a rész hiányzik.

II. 1. eleje. A környezet ugyan más, mert Meynert novellájában ez a jelenet közvetlen folytatása az előbbinek.

Hugónál hiányzik.

II. 1. A «nagy jelenet». Egyik sem érti a másik eljárását; innen a kölcsönös személyes vádaskodás, a mi Meynertnél természetesen hiányzik. Az egyezés ott kezdődik, hol Arthur így szól: «*Adél — én sosem házasodtam meg*».

Innen a cselekvény, a báró csalódásának története párhuzamosan halad.

Csakugyan el volt jegyezve, de szakított jegyesével, a rokonok azonban nem akarták elismerni a szakítás érvényességét: innen a kihirdetés. Mikor megkapta Luise levelét, melyben elmondta részletesen, miért szökött meg előle, kétségbeesett. Arthur: *«Ich wollte Sie aufsuchen, Ihnen naheilen . . . . Aber in den Augenblicken, da ich in Ihre Heimat reisen wollte, sendete der Bruder jenes Mädchens, dessen Hand ich ausgeschlagen, mir eine Ausforderung zu, welche die Ehre mir gebot anzunehmen. Ich schlug mich, ich wurde verwundet. Längere Zeit lag ich krank darnieder . . . .»*

Hugónál a báró nem volt eljegyezve (bár alább már mint «meny-asszonyát» említi az illető leányt) és így a kihirdetés csak a rokonok csele(?) volt.

Arthur: *Lelkem minden érzelen szemével kerestelek — máris nyomokban jární hívek, midőn a reám erőszakolt menyasszony bátyjával vívnom kellett, halálra sebeztem . . . Így felérig le valék lánczolva a betegágyhoz.*

Itt elváltak a két jelenet.

Luise érzi, milyen könnyelműség, milyen áldozat volt tőle nőül menni az öreg bankárhoz és elszalasztani boldogságát. Most boldogtalansága teljes. *«Der Himmel hätte mir diesen letzten Schmerz ersparen können, den Sie wiederzusehen».* Erre Arthur így felel: *«O nein, es gewährte mir den letzten Trost, Sie wiederzufinden».*

IV.

13. Granville belép és asztalhoz ülnek. Granville kocziat a fiatalokkal, kik mélyen elmerülnek gondolataikba. A bankár a báróhoz: *«Luise und Sie verstehen nicht froh zu sein».* Maga Granville is elnémul a hallgatag társaságban, szívében, a mint a másik kettőt nézi, szörnyű gyanú ébred és egyszerre így fordul hozzá: *«Luise, als der Baron von Mirmont hier eintrat, wolltest Du mir noch etwas sagen, einen Namen. Nenne mir jetzt diesen Namen.»* Mikor Luise kimondja az allítólagos csábító nevét (itt Saint Leon), hazudik, nehogy férje megtudva a valót, visszautasítsa a kölcsönt és így tönkre tegye ma-

Adél a báró vallomására így felel: *«Oh bár soha nem találta volna».*

Arthur: *Oh én nem találta meg! Szívem, mennyei álmaim angyalát kerestem s közönséges nőt találtam . . . Keserűen vádolja könnyelműségéért.*

(A helyzetet Hugó már előbb fölhasználta.)

II. 1.

Granville: *Ti olyan keserű képet öltök . . .*

Hugónál a gyanú hirtelen támad.

II. 3. vége.

«Adél, midőn a báró úr belépett, gonosz szellemed nevét meg akarád mondani . . . mondd meg nevét.»

gát. Granville föllélegzik: *«So habe ich mich geübt», rief er, wie ein Mann, der sich von einer grossen Last befreite.*

«Sie hat mich nicht genannt, Sie liebt mich noch», sagte der Baron, s reményt merít.

Jelentik, hogy levelezője várja a kabinetben.

Granville meghívja a bárót lakására. Nagyjából megegyezik mind a két szerzőnél. Mikor a bankár nejét erőlteti, hogy segítsen barátjukat maguknál tartani, Luise, ki a gondolattól is fél, hogy vele egy földél alatt legyen: *Der Herr Baron — sprach sie mit unsicherer Stimme — thut uns die Ehre an...?*

Hiányzik.

Ezután Granville nejét aludni küldi *«Gehe recht bald zur Ruhe. Dieser bewegte Tag hat dich ermüdet.»*

«Versprich mir, wiederholte Granville, recht bald in Dein Schlafgemach zu gehen.»

14. Luise egyedül, kétségbe esik balsorsu miatt.

Meynertnél hiányzik.

Meynertnél hiányzik.

15. Arthur egyedül. Érti, hogy Luise mellett így nem élhet egy napig sem, a bankárt nem akarja szerencsétlenné tenni, elhatározza tehát, hogy még az éjjel ott hagyja

Granville, miután Adél más nevet mondott: *«Häla Istennek —, e kö szíremet halálra sújtotta volna».*

II. 4. Artur egyedül, kiönti szíve haragos bánatát, e közben így szól: *«Ö nem nevezett meg... ő még most is szeret».*

Teljesen fölösleges *«intermezzo»,* Hugó elhagyta.

II. 3. első fele.

Hugó egy befejezetlen mondattal jellemzi Adél aggódó lelkét: *«A báró úr akarna —»*

A bankár Arthurt faggatja házasságát illetőleg.

II. 3. közepe.

«Te fáradt vagy, menj nyugodni.»

Hugónál csak itt következik a csábító nevének kérdése.

II. 3. vége.

Miután a feleletet megkapta, még egyszer fölszólítja: *«Jer kedves Adél, menj nyugodni.»*

II. 7. Szintén.

II. 4. Arthur magánbeszéde (lásd fentebb) és

II. 5. Granville és Arthur összehozálkozása a csábító tette fölött. A bankár aljassággal vádolja, a báró, mint állítólagos barátját védi és szemrehányást tesz öreg barátjának, hogy fölhasználva Adél gyámoltalanságát, feleségül vette a fiatal leányt.

II. 6. Párhuzamos jelenet. Arthur a bankár szavaiból meggyőződik, hogy ártatlanul vádolta Adélt. A bankár és neje iránti tekintetből titkon el akar távozni. Midőn belép a szo-

a házat. Útközben világot lát a salomban s a lámpa előtt ott ül Luise.

16. Mirmont fájdalmas, de szelid hangon búcsuzik. Egy pillanatra erőt vesz rajta a vágy, hogy ott maradj még egy ideig, csak látni akarja Luiset, neki ez is elég boldogság volna. Luise nem engedi. A báró nehéz szívvel, de távozni készül, mikor az asszony könnyekben tör ki s megvallja, hogy még mindig szereti. Arthur: «*Sie lieben mich, der Sie so unglücklich machte?*» Most már nem megy! Ebben a pillanatban lép be Granville, a ki az utolsó szókat hallotta. «*Sie werden im nächsten Augenblicke abreisen*».

V.

Hiányzik.

17. Granville és Arthur (Luise szintén jelen, de mint néma személy, Granville visszaadja a báró pénzét. Komoly, de nem szigorú hangon, semmi közbeszólást nem tűrve, *részletesen* elmondja, mint mentette meg ő Mirmont atyját. Majd ő került bajba s megjelent annak a nemesnek fia, Mirmont, hogy őt pézzével megmentse. Ime most egy fél napja sincs, s már vissza is adja a pénzt, a nélkül hogy fölhasználta volna. A báró erőszkolja, hogy vegye vissza pénzét. Erre a bankár: «*Leben Sie wohl, sagte der Greis, indem er ihm mit der Hand die Thür des Salons zeigte. Nöthigen Sie mich nicht, Sie daran zu erinnern, dass ich in meinem Hause bin und dass ich Sie gebeten habe, sich zu entfernen*». A báró távozik, de útközben így szól: *Ich werde ihn retten gegen seinen Willen*.

18. Granville és Luise. A férj szelid szemrehányásokat tesz nejének,

hogy nem szólt neki bánatáról, szembába, hogy búcsulevelét letegye, ott találja Adélt.

II. 8. A helyzet és a fejlemények ugyanazok, de más a párbeszéd tartalma, más a hang. Arthur búcsuzni jött, de a mint megöleli Adélt, föltámad szenvedélye s el akarja szöktetni. Adél küzd ellene, előbb Arthur szerelmére, majd a férjének, mint Arthur jótevőjének boldogságára hivatkozva. Hasztalan. Arthur átkarolja, ekkor belép Granville: «*Házamból e perczben távozni kell*».

III. 1. Granville és Adél

III. 2. Granville magában
mindkettő rövid jelenet.

III. 3—4. Granville és Arthur, majd (4. jel.) Adél. Az elbeszélés kivonatossan, rövidített egészen meg van Hugónál, a párba azonban, melyet a nemes, Mirmont atya vívott, Hugó leleménye. A hang azonban, melyen a társalgás folyik, sokkal szenvedélyesebb, mint Meynert novellájának megfelelő részében, a mi pl. a következő összevetésből is kitűnik:

Granville: «*Ha gyja el házamat, vagy házi jogommal élek s pénzt az ablakom, önt pedig az ajtón rétem ki*».

Arthur itt szintén távozik. «... önt akarja ellenére is megmentem a cal-ságtól (t. i. a balítéletől, hogy nem akarja a történetek után tőle elfogadni a pénzt).

III. 5. Granville és Adél. A beszélgetés tárgyainak sora meg van fordítva. Először tárgyalják a pénz-

vedéséről. Megnyugtatta a pénz dolgában, el akarja vele hitetni, hogy mástól kapta meg a szükséges összeget. A bankár eltávozik.

Hiányzik.

19. Luise egyedül marad. Bámulja férje jóságát és egész életét neki akarja szentelni. A másik szobából dulakodás hallatszik.

20. Luise berohan, a mint Mir-mont lefegyverzi Granvillet. Fölkiált «Granville, Granville!» s elájul. A báró szemrehányást tesz a bankárnak. «Grausamer! Können Luisens Thränen Sie eben so wenig entwaffnen, als mein Arm es vermochte? Wollen Sie Luisens Leben in Ihrem eigenen meuchelmorden?» Ezután kijelenti, hogy egy fél óra múlva indul New-Orleansba, ha pedig a bankár nem fogadja el a pénzt — a *Granville töltötte pisztolygal löri magát agyon*. A bankárt ez meghatja, elveszi a pénzt és megbocsát. A báró fájó szívvel búcsút vesz és távozik.

Hiányzik.

21. «Luise warf sich weinend an die Brust des Gatten. Aber sein milder, verzeihender Blick verwandelte ihre Schmerzensthänen in Thränen der Freude.

— Bist Du nun versöhnt?

— Versöhnt und gerettet, um Dir zu leben, bis der Himmel mich abrufen wird.»

dolgot. (Hugónál a bankár nem akarja nejét rászedni, és neje rábeszélése ellenére sem fogadja el a csábító pénzét.) Azután szemrehányást tesz nejének, hogy nem volt őszinte. E szemrehányás szigorú, de nem kérlelhetlen.

III. 6. Granville szomorúan érzi, hogy szíve meg van sebezve, becsülete oda, nincs más mód a szabadságra, mint a halál.

III. 7. Adél jön, megpillantja Arthurnak férjéhez intézett levelét (eredeti). Lövés hallatszik.

III. 8—9. Arthur kirohan. Adél azt hiszi, hogy gyilkos, majd megjelenik Granville, Adél átöleli, de a bankár kibontakozik karjaiból. A báró: Boldogtalan! a szerencse legritkább, legbecsesb kincsét szeretettel lánczoló kebledhez s te könnyelműen porba hullatod. Kéri, emelje magához Adélt s fogadja el tőle a pénzt. Hivatkozik levelére, melyben már előzőleg kijelenti, hogy elutazik. A bankár vonakodik a levelet elolvasni. «*Ohrass, vagy Istenemre, a második esőrt számomra töltöttem*». A bankár meghatottan elfogadja az összeget, Arthur elbúcsúzik.

III. 10—13. A tragikus kifejelet.

★

Az összevetésben dült betűkkel szedett sorok mutatják, hogy Hugo egy pár sort csakugyan fordított a német novellából, ennyiben a Pesti Hírlap vádjában van igazság. A szószerinti egyezések száma azonban

oly csekély, hogy ezért a költőt igazságosan megróni nem lehet, de másrészt világosan mutatják, mennyire alaptalan Hugo védekezése, hogy ő csak hallotta e novellát Meynerttől. Kőrös Endre azt gyanítja, hogy Hugo a novellát kéziratban olvasta.¹⁾ Ha a *Bankár és báró* 1842-ben készült, nem kell e föltevéshez folyamodnunk: a *Lebenswirren* az 1841. év harmadik negyedében már megjelent nyomtatásban, és Hugo már onnan is elolvashatta, még ha előzetesen ismerte is a novellát.

Az elmondottak után talán fölöslegesen bizonyítani, hogy Hugo nagyon jól, még pedig nem hallomásból, ismerte a *Lebenswirren*-t, különben nem lehetne olyan nagy az egyezés a két mű meséje között. Fontosabb eltérés csak kettő van. Az egyik, melyről már megemlékeztünk, a befejezésnek tragikusabbá tétele, kétségtelen bizonyítékot szolgáltat Hugo írói értékéről. Helyesen mondja Hugo buzgó védelmezője, Kőrös Endre:²⁾ «Nem mesterségesen hozta bele a halált cselekvényébe a költő, előkészítette már több jeleneten keresztül ... De következhetik e más ily küzdelem után. mint a halál, ily szenvedélyek okozta bonyolalmat oldhat-e más meg, mint a halál? Lehet-e elképzelnünk, hogy — mint Bazancourtnál — boldog élet viruljon ismét a szétdult szerelem romjain?»

Csakugyan helyesen van megokolva mind Arthur, mind Adél halála. Azt a *physicuma* öli meg, ezt, kinél már megvolt a korai halálra a *psychikai* dispositio, a *psychikai* motívumok.

Nem mondhatjuk ilyen sikeresnek a másik változtatást. Az előzmények előadását értem. Az az idő, a mit a báró és Luise, azaz Adél együtt töltöttek Párisban, már Meynertnél is homályosan van tárgyalva, Hugo azonban még homályosabbá vagy legalább is valószínűtlenebbé teszi. A novellában is csak a célzásokból érthetjük meg, hogy a báró a tapasztalatlan leánykát elcsábította — a szó igazi értelmében. Nem mondja ugyan nyíltan ki, mintha csak — ellentétben a mai írókkal — restellené részletesebben fejtegetni a közöttük történeteket, de sejteti velünk, midőn Granville ismételtelen hangsúlyozza, hogy megbocsátotta nejének egyetlen hibáját, bűnét.

Hugo azonban elhagyja, mint a dráma természetével ellenkezőt, Adél ifjúságának azt a hosszú történetét, melylyel Meynert ezt az önmagában tekintve valószínűtlen — valószínűtlen, mert mi célja volt a szökésnek, ha nem az, hogy a szerelmüket a törvényes formák teljesítése előtt élvezhessék? — eseményt hihetővé teszi. Luise csakugyan naiv leány, a ki anyján kívül más embert nem ismert, az életről fogalma sincs, talán azt sem tudja, mit kellene tennie, róla elhiszszük, hogy ráállott kedvese tervére, hogy szökjenek meg addig is, míg ügyüket rendezik.

¹⁾ I. m. 5. l. — ²⁾ I. m. 22. l.

De nem hiszszük el Adélről. Hugónál az egész szökési historiából komédia lesz, melynek semmi, de semmi czélja sincs. Mert a dráma Arthurja nem él vissza a helyzettel: Adél ártatlan, mikor megszökik tőle. Erre vall, hogy Adélt saját állítása szerint férje a bukástól mentette meg s még inkább Arthur szavai: (II. f. 2. j.) «mikor adtam a legcsekélyebb erkölcstelen tett által a kéjvágy legparányibb jelét, — mikor zavartam ártatlanságodat egyetlen tisztátalan lehellet által». A felelet ugyan, melyet Adél erre a kérdésre ad, kissé furcsán hangzik: «Őn saját kezével törte össze szerelme fényes serlegét, melynek tartalmától érzéseim ittasultak» s egy pillanatra akaratlanul is azt gondoljuk, hogy a szerelem serlegének tartalma még sem volt olyan tiszta, ha Adél *érzékei megittasultak* tőle, de ennek a szerencsétlenül alkalmazott nagyhangú megjegyzésnek fontosságát elveszi a sok ellenkező értelmű kijelentés. El kell tehát fogadnunk, ha habozva is, hogy Adél csakugyan tisztán lett Granville felesége.*)

De ekkor, mint említettük, a szöktetés teljesen *szükségtelen* mozzanat, hiszen ép úgy elérhették volna czéljukat e nélkül, másrészt, ha már egyszer megtörtént, olyan alakban, mint Hugo előadja, képtelen is. Nem sok emberismeret vagy pszichológiai jártasság kell annak belátásához, hogy erősnek, erényesnek maradni *ilyen viszonyok* között és *ilyen jellemű* férfiú mellett (lásd a dráma menetét!) olyan «kemény próba», melyet — Arany szavait idézve — a földi leányoknak a tündérektől kell tanulniok (Buda Halála, VI. ének).

A cselekvényen még két kevésbé fontos változtatást tett Hugo. Kőrös méltán megrójjá, hogy Meynertnél Luise pontosan emlékszik azokra a szavakra, melylyel levelében elbúcsuzott Arthurtól. Ott Luise elmondja, hogy megtudta kedvesének eljegyzését, menekül tehát tőle, mert látja, milyen aljas czélja volt vele a bárónak. Ezzel szemben kiemeli Hugo érzékét, ki csak azt iratja hősnőjével: «Őn nem fog többé látni.» Ha különös is, hogy Luise hat-hét soros levelét egy év múlva is tudja, maga a körülmény, hogy levelében megemlíti az okot, miért hagyta el a bárót, azt hiszem, valószínűbb, mint az ellenkezője. Hiszen ha a részletes levél fölösleges, akkor teljesen czéltalan az a pár szó is, a mit Adél ír, nem szolgál egyébre, mint hogy az első jelenetet Arthur és Adél között (II. f. 2. j.) csattanóssá tegye. A színpadi hatás vezette azonban itt a költőt s nem a költői igazság, ezért fordítja le Luise levelének csak első szavait (Sie werden mich nicht wiedersehen), a többit, a magyarázatot elhagyja.

*) Hogy mennyire megokolt a habozásunk és mennyire meglepő, hogy Hugo az ő homályosságával, semmi sem mutatja jobban, mint hogy Bayer József is, a ki alapos meggondolás után szokott itélni, azt hiszi, hogy a báró és Adél Párisban «mézes heteiket élték.» Valljuk meg, e tévedés, nagyon is érthető és menthető.

Innen az eltérő hang, melylyel a báró Meynertnél és Hugónál az aszszonyt fogadja. Ott szánja a báró kedvesét, kit meggondolatlansága örökre elszakított tőle, itt keserűen, majdnem durván támad reá («a midőn már szemrehányásra sem vagy méltó»). Milyen mesterkéltnek, erőszakoltnak tetszik előttünk ez a párbeszéd, hol mind a két személy iszonyú vádakat és szidalmakat szór egymásra – félreértésből, a mit egy jókor kiejtett vagy régebben megírt szó menten helyreigazított volna. Meynert Arthur-ját értjük, de Hugóét nem s vele együtt, ha beleképzeljük magunkat Arthur helyzetébe, Adélt sem. Gondoljuk csak meg: Arthur üresen találja a lakást, az asztalon egy levél várja, hogy Adél, kit nőül akart venni, minden látszólagos ok nélkül elhagyta. Egy fél év múlva a leány férjhez megy egy öreg bankárhoz, ki apja lehetne, s ki vele, a báróval, semmi tekintetben még össze sem hasonlítható. Miért tette ezt? teheti föl a kérdést a báró. Tán érdekből? De hiszen ő is gazdag volt. Tán nagyra vágyott? De a bankár csak kereskedő, ő meg arisztokrata. Tán megszerette a bankárt? A vén, elaggott emberért hagyta volna ott őt, az életerős ifjút? Itt nincs magyarázat. Arthurnak éreznie *kell*, hogy valami áldatlan félreértésnek kellett történnie, nem illik tehát hozzá az a kegyetlenül zord hang s neki, ki mindezt nem tudja megérteni, első kérdése természetesen az kellett volna hogy legyen: Miért hagytál el engem?

E helyett azonban folyik a színpadon a bujósdi, úgy hogy szinte szeretnők odakiáltani nekik a bűvös szót, csakhogy véget vessünk a kínos küzdelemnek.

A báró eljegyzése is, a mi Adélnak okul szolgált, hogy megszökjék, még nagyobb homályba van burkolva Hugónál, mint a novellában. Meynert is inkább csak sejteti ez eseményt, de legalább tudtunkra adja, hogy Arthur már régebben, akarata ellenére eljegyződött egy grófkisasszonynyal. Az eljegyzést ő bontotta föl, még pedig, úgy látszik, nem sokkal Luise elszöktetése után: «Ich brachte Schmerz und Zerwürfnis in den Schoss einer achtbaren Familie durch mein Zurücktreten.» Hugo bárója mit sem tud az eljegyzésről, az egész csak «rokonai csele» volt. Meynertnél nemcsak a viszony sokkal valószínűbb, hanem bankár pár-baja az elhagyott menyasszony bátyjával is sokkal megokoltabb.

Bár Hugo a Lebenswirren három napig tartó cselekvényét egy napra vonta össze, a két mű szerkezete is megegyezik. A novella öt részének a dráma három főlvonása úgy felel meg, hogy az 1. és 2. rész az I., a 3. és 4. rész a II., az 5. a III. főlvonást alkotja. Nemcsak hogy e párhuzamos részekben ugyanaz történik, hanem mindenütt «a tények folyama ott kezdődik, úgy foly és ott végződik», a drámában, a hol a novellában. A compositióban tehát Hugónak nincs semmi érdeme, leg-följebb ha az, hogy a novella hely és cselekvény egysége mellé megteremtette a harmadikat is, az időegységet.

Sőt a scénirozás is föltűnően ugyanaz. A novellának azt a saját-
ságát, hogy e második és negyedik részt nagy csattanóval végzi, híven
átvette Hugo: mind a két műben a báró hirtelen megérkezése, illetőleg
a bankár váratlan belépte, a záró jelenet. Az asztalhoz ülést, mint beve-
zető jelenetet, szintén megtartotta Hugo, csak hogy a második fölvonás
élére állította, míg a Lebenswirren-ben a 4. rész kezdetén található.

A jellemek a két költői alkotásban, melyeken az egyező cselekvé-
nyek fölépülnek, sokkal kevesebb egyezést mutatnak, mint maga a cselek-
vény. Bár a «Bankár és báró» jellemeinek alapvonása kétségtelenül meg-
egyezik Meynert jellemeivel, mégis nagyjából igaza van Kőrösnek: «Hogy
mit alkotott Hugo a Bazancourtnak novellájából, leginkább kiviláglik, ha
a jellemeket vonjuk vizsgálat alá. Bazancourt inkább csak körvonalozza
a jellemeket, de körvonalai nagyon elmosódók, nagyon halaványak . . .
Hugo — bár van némi hajlandósága az idealizálásra — teljes erejével
azon volt, hogy alakjait való emberekké tegye.» Igaz ez, bár nem minden
túlzás nélkül. Meynert jellemei nem olyan színtelenek, Hugóéi nem
olyan tökéletesek, mint a milyeneknek Kőrös az ellentét kedvéért föl-
akarja tüntetni.

Nem célunk a «Bankár és báró» jellemeinek psychologiai és æsthe-
tikai elemzése vagy bírálata — az érdeklődő olvasót Kőrös és Bayer
József id. m. utaljuk*), — nem is bocsátkozunk annak részletezésébe,
mit *nem* változtatott meg Hugo — bár elkel volna a változtatás —, ez nem
tartozik tárgyunkra. De nem mellőzhetjük azt az ellenmondást, mert
eddig hallgattak róla, mely a III. föl. 3. és 4. jel.-ben a báró és Adél sza-
vai meg az előzmények között van. Arthur, miután el akarta csábítani
a bankár feleségét, de az ősz meglepte őket, így szól hozzá: «Nyílt hom-
lokkal nézhetek még ön szeme közé . . . jótevőmként tiszteltem önt . . .
mit vétettem, én ősz férfi?» és Adél: «Ó ártatlan! pillanatnyi szédülés
közben nyelve tévedett . . . de gondolkozása nemes.» Sem Adélnek, sem
a bárónak nincs joga így beszélni, hacsak a költő nem akarja őket csa-
lóknak föltüntetni. Szép tisztelt, nemes gondolkodás az Arthuré, ki jó-
tevője feleségét meg akarja szöktetni!

A színmű költői gondolatai, mély eszméi szintén a magyar író
lelkéből kerültek darabjába, ezeknek nyomát sem látjuk a novellában.
Így e két pontban a védelemnek kell igazat adnunk: *a jellemeket Hugo
ha nem is a saját képzeletéből alkotta meg, de a Meynert nyújtotta ala-
pon drámaiakká tette s a költői gondolatokat, melyekkel a cselekvény át
meg át van szöve, a saját lelkéből merítette.*

De másrészt igaza van a vádnak is, a mint ez az előadottakból
kiviláglik. Nem ugyan az Életképeknek, midőn azt mondja: «plagium-
nak nem is nevezhető. elannyira fordítás az eredetiből», hanem a hig-

*)14—29. I. illetőleg II. 190—194.

gadtabb és az ügygyel kimerítőbben foglalkozó Pesti Hirlapnak (1847. decz. 24.) «onnan vette a mesét, a cselekvények motiválását a részletekig, magát a scenirozást, sőt némely helyen még a szavak is ugyanazok.» E vádnak minden tétele igaz; viszont nem áll az, a mit Körös állít, hogy a novella a drámának *egy negyed része*. A *Lebenswirren* alig valamivel rövidebb csak mint a *Bankár és báró* (a novella a drámának több mint *három negyed része*).

Utólag még egy megjegyzést. Granville az I. föl v.-ban nagyon sokat beszél a végzetéről, hogy őt minden szerencsétlenség a születése napján éri, ezért fél a jelenlegi csapástól is, mert másnap lesz születésének évfordulója. E mozzanatnak belevitele teljesen céltalan, a következőkkel semmi összefüggésben nincs, s csak arra szolgál, hogy az olvasóban azt a gondolatot keltse, hogy végzetdrámát olvas. Szerencsére e gondolatot elűzik a következő fejlemények, de akkor mire való volt a végzet szerepeltetése? Ezt a gondolatot Hugo bátran elhagyhatta volna.

CSÁSZÁN ELEMER.

HAZAI IRODALOM.

Magyarország archæológiája. Irta *Pulszky Ferencz*. Két kötet. Budapest, Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság. 1897. A két kötet ára füzve 16 frt.

A mióta a latin és görög írók olvastatásával kapcsolatosan a műveltségi állapotok megismerésére is súlyt fektetnek az iskolában, a tárgyi emlékek annál kevésbé hagyhatók figyelmen kívül, mert rendszerint kiegészítik azt a képet, melyet az írók adataiból alkothatunk. E tekintetben első helyen állanak ugyan Görögország és Itália emlékei, de a provinciális régiségek sem maradhatnak többé kizárva az iskolából főleg oly országban, mint Magyarország, hol az ó-kori világ jelentékeny maradványokat hagyott hátra.

Azzal, hogy az iskolára utalok, csak jelezni akartam azt a fontosságot, melyre az archæologia a tudományok sorában hivatva van szert tenni. Hogy pedig ezt minél előbb elérhesse, multhatatlanul szükséges, hogy használható kézikönyvünk legyen, mely míg egyrészt kora színvonalán áll, másrészt megszabja az irányt a jövő kutatások számára.

Az első ilyen munkánk *Rómer Flóris* Műrégészeti Kalauza volt, mely még 1866-ban jelent meg. Csakhogy a mily hézagpótló volt Rómer könyve a maga korában, már 10 év múlva elavult. Időközben az anyag rohamosan felszaporodott s vele együtt újabb és újabb szempontok nyíltak meg. Egy újabb rendszeres kézikönyv megjelenése mindazáltal késett

még 20 év múlva is, mely a kutatások újabb, magasabb színvonalát bemutatta volna. Végre 1889-ben a Semsey-pályázat nyújtott reá alkalmat. Köszönet azonban nem volt benne s aligha is lesz.

A pályázat kiírásánál még mindig azok a keretek lebegtek szem előtt, melyeket Rómer megállapított, sőt tovább mentek, az archæologia fogalma alá fogván Magyarországnak a XVIII. század végéig terjedő összes emlékeit. Megfeleltek azoknak, hogy a mi Rómernek részben sikerült, az 30 év múlva már, a munkafelosztás korában csak az alaposág, a komoly tudományos törekvés rovására kisérlelhető meg.

Mindazonáltal *Pulszky Ferencz* vállalkozott reá s igyekezett is a feltételeknek megfelelni: két kötetes munkájában szól az összes korokról, de a XI. századdal kezdődő emlékeket már csak néhány «müörténeti tanulmány» keretébe szorította. Munkájának érdemleges része, melyet maga is annak tekintett, a pogánykor emlékeivel foglalkozik. Archæológiáról lévén szó, természetesen azt várjuk, hogy a legterjedelmesebb, a tudomány teljes apparatusával készült rész az, mely a római kort tárgyalja, míg az ősrégészet, a *scienza dei illiterati*, mint a hogy Mommsen elnevezte, inkább néhány nagy vonással vázolt bevezetés, illetve függelék. Ha mégis az ellenkezőt látjuk, arra nem szolgálhat melegségül Pulszkynak az a kijelentése (245. l.), hogy a római a provinciákban nem volt képes nevezetesebb emléket hagyni. Csak kísérltetten volna meg Pulszky kissé belemélyedni a provinciális viszonyok tanulmányozásába, megláthatta volna, hogy a római védelmi rendszer, az építkezés, az ipar, a vallási emlékek oly sajátosságokat mutatnak fel, melyek elég jellemzők Magyarország római korára, ha mindjárt más tartományokban találunk is reájuk analógiákat. Természetesen könnyebb volt azonban egy 23 lapra (a felét illusztrációk töltik meg) terjedő áttekintést nyújtani a római korról, melyben aztán szó lehet mindenről, minden rendszer nélkül, akár csak egy tárczaczikkban, a hol aztán természetesen megbocsáthatók az oly elemi hibák is, mint a mikor mondja, hogy «a legiók, melyeknek alái és cohorsai a legkülönbözőbb nemzetiségekből voltak összeállítva» s tovább «a legionáriusok végre húsz vagy több év múlva tisztességes elbocsátvány mellett a római polgárság jogát megnyerték» (243. l.), majd egy más helyen (244. l.), hogy Marcus helyett Antoninus (t. i. Pius) viselt a quadok ellen háborút, az oly írásformák, mint Sylvanus, chlamis stb.

Otthonosabb volt Pulszky Ferencz az ősrégészetben s müvét tulajdonképpen ennek is szentelte. Nem kellett hozzá tudományos módszer, csak phantasia s szellemeskedés, a mi nem hiányzott Pulszkyban. Legálább azonban az lenne aztán oly teljes, mely a kutatások mai színvonalán áll.

De a palæolith-kor ismertetésénél ép azt nem találjuk, a mi alap-

ját képezi, a palæontologiai és geologiai háttérrel. A miskolci leletről nem tud semmit, pedig azt, bárminek tekintsük, nem lett volna szabad szó nélkül hagyni, mert élénk irodalmi vitát keltett.

Pulszky szerint Magyarország első lakossága csak a neolith-korban tűnik fel, a midőn az ember már az agyagedények készítését feltalálta. Annyiban egyike a tanulságosabb fejezeteknek ez, mert a telepekről Wosinszky s mások nyomán némi képet nyújt. A következő átmeneti korról, az ú. n. rézkorról, melyről csak egyes szórványos rézeszközök tehetnek tanubizonyságot, Pulszky 1883-ban terjedelmes tanulmányt írt; ezt most munkájában 79 oldalon újra lenyomatta.

A bronzkor tárgyalása, mely mindenestre fontosabb, csak 42 oldalt tölt meg s a fősúlyt a bronzeszközök felosztására helyezi, a nélkül, hogy a magyarországi formák sajátosságát a külföldi formák szembeállításával kellőleg feltüntetné s megállapítaná a határokat, melyeken belül a mi formáink elterjedve voltak. Egyes fontos kérdések, mint a lakóhelyek, az agyagműesség megbeszélése alig jelent valamit.

A vaskor felosztását a hallstadti és la tène-i korra elfogadja Pulszky is, de szerinte «az összes vaskor Magyarországon a kelta törzsek uralmával függ össze s minden valószínűséggel általuk hozatott be» (182. l.). Azt hiszem, hogy a míóta a Hoernes könyve (*Die Urgeschichte des Menschen* 1892) megjelent, illet már nem lett volna szabad írni. A két kor emlékeinek jellege annyira elütő egymástól, hogy a kelta nép, melytől a la tène-i ízlésű tárgyak valók, nem készíthette a hallstadti eszközöket. De Pulszky egy szóval sem említi az illyreket.

De végre az még nem volna a legnagyobb baj, hogy az emlékesoportokat nem siet valamely nép nevével összeköttetésbe hozni, hanem az már mégis kifogásolható, hogy mint azt a hallstadti és la tène-i régiségeknél látjuk, maguk az emlékesoportok sem domborodnak ki kellőleg, sőt egyesekről, melyeket az irodalom már megállapított, tudomást sem vesz. Így hallgat azon csoportról, melyet az ezüstspirálisokból, ezüstfibulákból álló leletek képviselnek s mert leginkább Erdélyben fordulnak elő, méltán a dákok hagyatékának tekinthetők. Ugyancsak nem lett volna szabad már kihagynia a magyarországi skytha emlékek fölemlítését, miután róluk Hampel József már 1893-ban értekezett. Nem találjuk továbbá a nyomát azon barbár népek emlékeinek sem, melyek a rómaiakkal *egyidejűleg* Magyarországot lakták, különösen a sarmata-iazygokét. Legalább a röszei lelet a II. század érmeivel nem lehetett Pulszky előtt ismeretlen.

A mit a II. kötetben a népvándorlaskor emlékeiről olvasunk, az nagyobbbrészt Pulszky régebbi tanulmányainak összefoglalása; legfőlebb itt meg az az igyekezete szúrhat szemet, hogy az emlékeket lehetőleg valamely néppel hozza kapcsolatba. Az utolsó fejezet a honfoglaláskori

leletekről szól, de csak a régibb idő óta ismeretesekeket sorolja fel, az újabbakról hallgat. Nemkülönbben nélkülöznünk kell az árpádkori (X., XI. század), minő a biharudvari, nagyvárad, rákospalotai, balotai, karászi sírleletek s a zalaapáti, sziszeki, pécsi építészeti maradványok magyarázatát.

Sajnos, de constatólni kell, hogy Pulszky munkájában, mondhatni, az utolsó tíz év archæologiai vívmányai hiányzanak s így az már megjelenése napján elavultnak volt tekinthető. Annál pedig, a mit Pulszky a régebbi időkben írt, újabb eredeti tanulmányokkal nem kárpótolt.

Azt szívesen elismerem, hogy a leletek, tárgyak leírása a legelvezetesebb nyelven történik, s ebben nem egyhamar fogja valaki utólni. Mint olvasmányt, különösen kezdőknek ezért csak ajánlhatom Pulszky munkáját, bár a teljes archæologiai irodalom felsorolásának elmaradása mindenesetre kárára van a továbbképzésnek.

Végül nem hallgathatom el a munka magas bolti árát, melyet csak az tehetne némileg indokolttá, hogyha az illusztrációk között olyanokkal is találkozunk, melyek másutt még meg nem jelentek.

Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.

Gyöngyösi István: A család Cupidónak kegyetlenségét megismerő és annak mérges nyilait kerülő tiszta életnek Géniusa. A költő kéziratából kiadta *dr. Rupp Kornél*. (Régi Magyar Könyvtár VI.) Budapest. Franklin-Társulat. 1898. 194 l. Ára 1 frt.

Gyöngyösi István oly nagy hatással volt nemcsak korára, hanem az egész magyar irodalomra, hogy kisebb értékű munkáit sem szabad tekinteten kívül hagynunk.

A *Család Cupidó* bizonyára nem mérközhetik két főművével, a *Murányi Vénus*-szal és *Kemény János*-szal, még a Thököly-eposzszal sem, — ha ugyan ez tőle származik — mégis nagyon jól tette a Régi Magyar Könyvtár szerkesztője, hogy a kiadandók közé fölvette a *Család Cupidót*. Tudjuk, hogy e különös fajú és tartalmú munka kedvelt olvasmánya volt a múlt századnak és már csak azért is méltó az irodalom- és műveltségtörténetíró figyelmére, mert élénk világot vet a régibb nemzedékek izlésére és szellemi szükségleteire; azonkívül Gyöngyösinek írói képe sem teljes e költeménye nélkül, úgy hogy mindenkép szívesen kell fogadnunk a *Család Cupidónak* újabb megjelenését, annyival is inkább, mivel régibb kiadásai ma már nehezen hozzáférhetők, de nem is egészen megbízhatók.

Legjobb és leghívebb kiadás eddig a Dugonics Andrásé volt, a ki midőn Gyöngyösi összes munkáit kinyomatta 1796-ban, a II. kötetbe belefoglalta a *Család Cupidót*, melyet Gyöngyösinek eredeti kéziratából bocsátott közre, de némi kihagyással és változtatással. Most azonban elő-

került a Csalárd Cupidónak egy másik eredeti példánya is, melyet a beszercebányai püspökség bars-szentkereszti könyvtára őrzött meg számunkra. Ezen kézirat szerint rendezte sajtó alá a jelen kiadást dr. Rupp Kornél, a szövegen egyebet nem változtatván, mint hogy némely írásjeleket elhagyott; a szöveget 8 lapnyi bevezetés előzi meg és 84 lapra terjedő jegyzetek követik.

Megvallom, sem a szöveget, sem a kiadó előszavát és jegyzeteit nem tartom kifogástalannak. A kiadó a szöveg megállapításánál a könnyebb végét fogta a dolognak. Két eredeti kézirat állott rendelkezésére; egy, a melyet Dugonics használt a Gyöngyösi munkáinak kiadásakor s a melyet a Mérey-család révén kapott kezéhez; a másik a bars-szentkereszti könyvtárnak imént említett kézírata. Ruppnak örvendenie kellett volna, hogy a szöveget két eredeti s teljesen hiteles kéziratból állapíthatja meg, de ő e helyett megteszi az eredetinél is eredetibbnek a bars-szentkeresztit, azt lenyomatja minden tollhibájával s egyéb fogyatkozásával. Pedig hogy apróbb foltoktól a Rupp eredeti kézírata sem ment, azt igen számos példa bizonyítja. Ime a sok közül egynehány. Ruppnál: *Fájós nyilat löve* mindgyárast szivemben (I. r. 54. versszak.), Mérey-kéziratban helyesen: *Fájós nyilat löve* stb. Ruppnál: *Maga veti* által törével veséjét (I. r. 81. versszak), Méreyben: *Maga veri által* törével veséjét.

Még nagyobb baja a Rupp szövegének, hogy számos értelmetlenséget foglal magában, melyek vagy a helytelen írásjelzésnek vagy Gyöngyösi más íráshibájának a következményei s a melyekhez a kiadó sem a szöveg alatt, sem a jegyzetek között nem szolgál a legkisebb magyarázattal sem. Az I. r. 41. versszak 2. és 4. sora a Rupp írásjeleivel érthetetlen: «Ha szavát fogadom, vezet ő bellyebb is, Az vadon erdőben lészen, jobb s könnyebb is, Innét visszatérnem, ha szintén messzebb is.» De minden nehézség elmulik, ha Rupp elhagyja a *bellyebb is* utáni vesszőt és Dugonics példáját követve az *erdőben* után pontos vesszőt tesz.*) A IV. r. 36. versszakában Diána nőtlen'és szüzi életet dicsérvén így szól: «... drága a szüzesség Nem ér azzal semmi jó *feleslegesség*.» Majdnem lehetetlen, hogy Gyöngyösi itt *feleslegességet* ne akart volna írni, a mint hogy Dugonics is úgy olvassa e szót. Ha Rupp már megtartotta a szövegbe sehogy sem illő *feleslegesség* szót, legalább ne hagyta volna megjegyzés nélkül. Ilyen hivatalból konstatálandó hiba nem kevés maradt a szövegben; pl. I. r. 46. verssz. *tüzét*, helyesen *tüzet*, 88. versszak: *kötöttem*, helyesen *köt-*

---

*) Ilyen apróbb módosítást annál inkább elvártunk volna tőle, mert az előszavában maga mondja, hogy egyes jelentéktelen írásjelt (ts = cs) mellőzött.

tettem. II. r. 8 versszak: *kapca*, helyesen *kapja*. 41. versszak: *még utált*, helyesen *megutált*.

Azonkívül bizonyosnak tetszik előttem, hogy Rupp egyszerű-más-szor hibásan is olvasta a kéziratot. Az I. rész 43 versszakban: Tévelygek sokáig és az Istent kérem *Vezesse* (t. i. engem) ki onnét, nagyon valószínű, hogy nem vette észre a *Vezesse* fölött az *n-t* pótló jelecskét. Még durvább hibába esik akkor, midőn az I. r. 118. versszakába egy nyelvújítási fatyúhajtást csempész bele, t. i. *veszély* helyett a *szeszélyt*. E sorról és szóról még a jegyzetek *varians lectioi* között sem emlékszik meg, a mely mulasztása annál szigorúbb beszámítás alá esik, mert a járatlanabb olvasóban könnyen támaszthatná azt a balvéleményt: ime már Gyöngyösi is ismeri és használja a *szeszélyt*!

Ha a szöveget hibátlanak találnám, hozzá sem szólnék a bevezetéshez. De így csak kimondom, hogy a bevezetést egy kissé soványnak tartom és nem egészen világosnak. Szerettem volna, ha a kiadó a Csalárd Cupidót egy kissé körülményesebben ismerteti, ha kimutatja a Gyöngyösi többi műveihez való viszonyát, ha tartalmát közelebből meghatározza, mert a mit a kiadó egy odavetett mondatban állít, hogy t. i. a Csalárd Cupidó tartalma a nős és a nőtlen élet dícsérete, az nagyon átalános s csak részben felel meg a valóságnak. A világosságból is elkelne több a bevezetésben. A két Gyöngyösi-kéziratot nem írja le elég tüzetesen; a Mérey-féle kéziratról meg sem említi, hogy hol található. A homályt növeli, hogy az előszóban a szöveg alapjául szolgáló barszentkeresztzi kéziratot nevezi eredetinek, a jegyzetekben pedig a Dugonics használta Mérey-féle kéziratot jelöli az *eredeti* jelzővel. Zavarólag hat két sajtóhiba is, u. m. *rendeztetett*, helyesen *rendezhetett*, 1776 (a Dugonics-féle kiadás éve) helyesen 1796.

A jegyzetekre tömérdek helyet és bizonyára nem kevés fáradságot fordított a kiadó. A kötetnek majdnem felét (84 lapot) foglalják el, holott sem tárgyi, sem szómagyarázatokat nem nyújtanak, csupán a *varians lectiók*ra szorítkoznak. E *varians lectiók*at három szövegből veszi a kiadó, t. i. a budai, a Dugonics-féle kiadásból s egy eredeti kéziratból, melyen itt, a jegyzetekben a Mérey-féle kéziratot kell értenünk. Őszintén szólva, én a *varians lectióknak* legnagyobb részét feleslegesnek tartom; a változatok legtöbbször igen csekély helyesírási és pontozási különbségeket mutatnak.

Ismétlem, a Csalárd Cupidó új kiadásának és megbízható szövegének örvidenünk kell mindannyiúnknak, a kik a régiebb irodalommal foglalkozunk; de szerettem volna, ha ez a kiadás nem adott volna alkalmat annyi kifogásra.

KARDOS ALBERT.

Bolyai Farkas : II. Mohamed. Szomorújáték három fölvonásban.

Kiadta *Heinrich Gusztáv*. (Régi Magyar Könyvtár XIV.) Budapest, Franklin-társulat, 1898. 112 l. Ára 50 kr.

A nagy matematikusnak ez «ifjúkori bűne», szerzőjének más téren kiváló nevén kívül két szempontból érdekelheti az utókort, habár irodalmi bece se még a maga korában sem igen volt e halva született, mert színpadra egyáltalában nem való műnek. Az egyik irodalomtörténeti érdek, a mely hozzáfűződik, az a különös véletlen, hogy ha a pálmát nem is, de legalább a dícséretes megemléítés koszorúját legkitünőbb tragédiánk elől ragadta el ama nevezetes 1818. évi erdélyi pályázaton, a melyen Katona «Bánk bán»-ját teljesen mellőzték. A másik szempont, a melyből figyelmet érdemel, összehasonlító irodalomtörténeti, és az előbbinél jóval több tanulságot ígér annak, a ki érdemesnek tartja, hogy magukban véve csekély becsű és érdekű művekkel inkább azoknak a kedvéért foglalkozzék, a melyekkel való egybevetésre e művek alkalmat nyújtanak.

Kétszeresen jutalmazó és gyümölcsöző az ilyen foglalkozás akkor, ha a tárgy, a melyet az illető mű feldolgoz, nemcsak a hazai, hanem a külföldi irodalom jóval tágabb mezején is tanulságos összehasonlításokra és elemzésekre szolgál kiinduló pontul, a melyekből egy-egy témának a korok és népek változó izléséhez képest más-más világitású színezése, beennük hol ennek, hol annak a mozzanatnak erősebb kidomborítása tetszik ki, általánosabb érdekű eredményképen.

Az *Irene*-tárgy — melyet irodalmunkba Mikes Kelemen 63. levele vezetett be akár Bandello novelláiból egyenesen, akár azoknak csak a francia fordításából, vagy mindakettőből egyszerre — tudvalevőleg Kisfaludy Károlyban találta meg nálunk első szerencsésbb, bár szintén nem egészen szerencsés alakítóját. Bolyainak e tekintetben csak az az érdeme, hogy a maga gyenge darabjával egy jobbnak a megírására adott ösztönzést. Ha nem is épen ez az érdem, de a prioritás körülménye oly esetben, a hol a régibb mű az újabbra kétségtelen hatással volt, mindenkép azt követeli, hogy a korábbi műhöz fűzzük azokat az általánosabb érdekű összehasonlító tanulmányokat, a melyekre benső értékénél fogva a későbbi munkának tán több jogcíme lehetne.

E szempontból tehát semmi kifogás sem tehető a kiadónak azon eljárása ellen, hogy szegnek, a melyre az *Irene*-tárgyról már régebben írt, de ezúttal tetemesen kibővített és sok új adattal gyarapított tanulmányát akasztani óhajtotta, inkább a Bolyai, mint a Kisfaludy Károly drámáját választotta. Emez magában is elég értékes és érdekes még ma is arra, hogy az irodalomtörténet vele tüzetesebben foglalkozzék; míg ellenben Bolyai «II. Mohamed»-je csak a vele egy tárgyú darabok együt-

tesben vizsgálatát s a tárgy irodalmi feldolgozásának áttekintésében nyeri meg azt az érdeket, a mely újabb kiadását nemcsak menthetővé, de szükségessé is teszi.

A Régi Magyar Könyvtár szerkesztője tehát csak hű maradt a maga alkotta és dícséretes kitartással ápolta vállalat programjához, midőn e művet is felvette kiadványai sorába. Ezek között a legbecsesebbek eddig is az ő szorgalmát dícsérik. Méltán sorakozik ezek mellé ez újabb is, melynek 56 lapnyi bevezetése tömör és szakszerű rövidséggel mondja el mindazt, a mit a Bandello novella-gyűjteménye révén oly nagy elterjedéshez jutott Irene-tárgyról tudni lehet és érdemes. Jó szolgálatot tett a kiadó a kevesebb nyelvismeretű olvasóknak azzal is, hogy bevezetésébe felvette (Gombocz Zoltán kissé nehézkes és döcögős, de legalább hű fordításában) Bandello illető novelláját is, valamint Camerarius és Mikes rajta épült rövid kivonatos elbeszélését, a mely utóbbiról már Szilasi Móríciz kimutatta (Philol. Közl. 1880. 174. l.), hogy Bolyai és így közvetve Kisfaludy K. legközelebbi forrása is volt. Mások, mint Prém József, kevesebb szerencsével messze másfelé elkalandozva, Voltaire «Zaïre»-jében keresték Kisfaludy K. darabjának a forrását, a mint különben kétségtelen, hogy ennek is megvolt a hatása az «Irene» főszereplőinek, különösen II. Mohamednek a jellemrajzára. A tárgy honnankerültére nézve azonban Heinrich (t. előbb a Budapesti Szemlében (1881) megjelent s itt most egészen átdolgozott tanulmánya után kétség nem lehet többé. Az egész Irene-kérdés legfőlebb a Bandello-féle és a még régibb Spanduginus-féle feljegyzés eredetének további nyomoazása útján gyarapítható még esetleg újabb adalékokkal.

A számos Irene-tragédia közül, melyek a bevezetésben szóba kerülnek, részletesebb ismertetést szentel a kiadó Ayrrer, Johnson, de la Noue és Ayrenhoff darabjainak. Emezt talán Bolyaink is ismerte s így behatóbb elemzése már ezért sem volt fölösleges. A 40. és 41. lap jegyzetében felsorolt Irene-darabok azonban, melyeknek száma nagyobb utánjárással még könnyen lenne szaporítható, már csak bibliographiai érdekű; s így csak dícsérhetjük azt a józan mértéket, melyet a kiadó a tüzetesebb tárgyalásra kiszemelt darabok megválogatásában tart. E részben követésre méltó példát mutat mindazoknak, a kik összehasonlító irodalomtörténeti tanulmány címén sokszor tücsköt-bogarát összehordanak egy-egy tárgy köré, hogy olyan irodalmi műveket is egy közös szempontból vizsgáljanak, a melyeknek ilyen tekintetből való bonczolgatását sem külső, sem belső érintkezések nem igazolják.

Eredményes és igazán tanulságos pedig az efféle hasonlítás csak akkor lehet, ha az összehasonlítás körébe vont művek között ugyan valami filatiót lehet kimutatni, a melynek pontos megállapítása igazi irodalomtörténeti munka; holott az egymásra semmiféle beigazol-

ható hatással nem volt termékek átabotában való egymás mellé rakogatása legfőlebb afféle mulatság, a minő jobb híján a patience-kártyák egymás mellé illegetése.

A kétségtelenül drámai magot rejtő Irene-tárgynak azonban nem csupán színművi, hanem novellistikus feldolgozásait sem mellőzte a kiadó, ha az előbb említett szempontból csakugyan figyelmet érdemeltek. Az egész bevezetés különben szerzőjének nemcsak széleskörű irodalmi ismereteiről, hanem helyes ítéletéről és világosan, áttekinthetően csoportosító előadásáról is tanuskodik. A szöveg-kiadás pedig a lelkiismeretes és kicsínységekben is pontos philologust, a szavak hű sáfárját dicséri.

KATONA LAJOS.

Rövid latin olvasó- és gyakorlókönyv, gymnasiumok és reáliskolák számára szerkesztette *Dávid István*. I. rész. Az I. és II. osztály számára. 24 ábrával. Budapest, 1899. Wodianer; fizetve 1 frt, kötve 1 frt 20 kr.

Mindazon kartársaim, a kik eddig Dávid régibb könyvét az I. osztályban használták, bizonyára sietni fognak, hogy azt az ő újabb könyvével kicseréljék, mert még a felületes összehasonlítás is megmutatja, hogy a szerző ezen legújabb műve aránytalanul jobb a réginél és szinte csodáljuk, hogy a kitűnő philologus, a jeles professzor csak most, ilyen későn jut arra a tanúlságra, a melynek az ő régibb könyve annyira híján van. A míg ugyanis itt szorosan szem előtt tartja a nyelvtani kategóriák egymásutánját, addig a régi műben a «filius ante patrem»-ek rakás számra szerepeltek, csakhogy a «tartalmi szempont» csorbát ne szenvedjen. Hozzájárult még mindjárt kezdetben a sok elvont fogalom, úgy hogy néha valódi martyrium volt azt a gyakorlókönyvet használni. No de nem arról akarok én írni, hogy a régi könyv milyen rossz volt, hanem ismertetni akarom az újat.

A könyv 184 lapjának nagyobb felét (96 lap) olvasmány, kisebbik felét (88 lapot) praeparatio és szótár foglalja el. Különös, hogy a praeparationak nevezett szöszedet ebben a könyvben is olyan terjedelmes, mint a régiben, noha a praeparatio nyújtotta szókincs jó része a szótárban is található, tehát fölösleges. A praeparationak szerény nézetem szerint csak az első 10—15 gyakorlathoz szükséges szókincset kellene tartalmaznia, hogy a fiút a nagyobb szótár kezelésére előkészítse és házi munkásságát az előkészülés kezdő, tehát legnehezebb fokán, megkönnyítse.

Az olvasmány ügyesen és czélszerűen van összeválogatva, tárgya változatos és vonzó, nyelve tiszta latin. A tárgyi nehézségekre gondolt a szerző. mikor a könyvet 24 ábrával gazdagította, a mi nálunk e téren újabb szokás; de a mennyire új, épp annyira dicséretes. Nézetem szerint

azonban Róma tervrajza 10—12 éves gyermekeknek nem való, a Via Appia és Cloaca Maxima nem eléggé jellemző. Vajjon nem lehetett volna-e székvárosunk egyik-másik monumentalis alkotását (országház, lánczhíd, múzeum, királyi vár stb.) szép kis képen feltüntetni és megfelelő szövegen magyarázni?

Visszatérve a szövegre, újra hangsúlyozom, hogy akármennyit hangsúlyozzák, hogy csak inductive kell tanítani, a többi magától jó, mégis azt tartom, hogy az a nemzedék, mely a jó Kühner-Szepesi vagy a rettentő rossz fordítású Schultzs könyvéből tanulta a latin nyelv elemeit, általában sokkal jobban és alaposabban tanult meg latinul, mint az újabb generatio, mely magyarán megírt nyelvtanokból és olvasókönyvekből nem ért rá a declinatiók és coniugatiók megtanulására, mert a Herbart doctrínája szerint a fősúlyt a «tartalmi szempontra» vetették. Így esett meg azután, hogy a fiu szeptember végén már tudta a trójai háború minden huncutságát, de — mensát declinálni nem, mert a latin nyelvi órákat egyébre kellett fordítania. Annak a szálló igévé vált «tartalmi szempontnak» minden áron való kidomborítása szülte azt a páratlan tervezetet is, a mely a latin nyelvtan tanítását 6 esztendőre tervezte, jóllehet auctort már a 3. évre javasolt.

Éppen ezért üdvözlöm Dávid úr könyvét, mert szorosan ragaszkodik a nyelvtan methodológiájához és a nyelvtani kategóriákat rendre veszi, elegendő anyagot nyújtva az egyes szabályok begyakorlására és szorosan ügyelve arra, hogy felesleges abstractumokkal és egyéb tárgyi nehézségekkel az amúgy is nehéz tárgyat még nehezebbé ne tegye. És ezt tapasztalásból mondhatom, a mi nem mond keveset, mert nálam az I. b) osztályban 60 beirt tanuló között csak 12 magyar anyanyelvű, tehát kemény próbára teszi a könyv használhatóságát. Ha mindazonáltal néhány megjegyzésben egyes kitételek helyett másokat ajánlok vagy a meglevők másnemű módosítását tanácsolom, akkor azt azért teszem, hogy a könyv minőségét lehetőleg még fokozzam.

Így a 2. lapon «Incolæ» cz. fordítás 4. mondatát: *in ripis . . . oppida sita sunt* német fiú számára nem tartom nehéznek, mert: *die Städte sind* egészen mind a két nyelvnek egyforma sajátysága, de elütő a miénktől. U. o. az 5. mondatban *litteris student*-et olvasva, a præparatióban, így van fordítva, tudományokkal foglalkoznak, a mi a tanulót arra indítja, hogy a tanárnak el ne higgye, hogy *litteris pl. dat.* a magyar nyelvben -nak, -nek ragos szónak felel meg; ugyanabban a mondatban ilyen mondatfilius ante patrem: *mercaturæ operam dant*; nemkülönben u. o. 6. mondat: *damnō erit patriæ incolis*, szintén olyan mondat, mely még e fokon föltétlenül eliminálandó. A 4. fordítás 9. mondatában *silvis abundat* olvasható, a mit a præparatio helyesen így fordít: erdőkben bővelkedik. De ha azt akarom, hogy a tanuló gondolkozzék,

akkor nem szabad helytelenítenem, mikor *oculis cernimust* — értem: e fokon --- szemünkben látunk-kal fordítja. A 3. lap 7. fordításának 7. mondatában *deliciarum cupidi* és *litterarum studiosi* van, a mi szintén csak a syntactikai fokra hagyandó. Nagyon nehéz a 8. fordítás 4. mondata: *sedulos esse officium est . . . discipulorum*, a hol a tanuló az accusativust egyenesen érthetetlennek találja, az officiummal összekötött genitivus helyett pedig latinosabb a pusztá genitivus possessivus. Hát a sok genitivust hova teszi a szegény fiú ugyane fordítás 9. mondatában! *Homines in circo pugnantes* (már participium!) *gladiatores vocabant* aut bestiarior. Mikor a szerző ezt a kettős accusativust leírta, valószínűleg újra német tanulókra gondolt. *Plena doloris* a 12. fordításban szintén nehéz; 13. ford. 6. m. *multis hominibus stellae omina sunt temporis futuri* könnyen babonára tanít. 14. f. 9. m. (homo) *corporis robore multis animalibus par non est* nehézkes. 21. f. 2. m. *ita saltari, ut nemo par esset* szintén nehezen magyarázható a nyelvtanítás e fokán. 23. f. 3. m. *ut praecipue in Iliade, claro Homeri carmine videmus* merőben felesleges mellékmondat, mely a zsenge agyat még több ismeretlen holmival, értéktelen adattal terheli. A 24. fordítás 4. mondatában úgy látszik a «tartalmi szempont» győzött a helyes latinság fölött, mikor D. ilyent ír: *Cum autem legati rogabant, ut . . . donum reservaret, si . . . inquit* stb. E helyett ezt mondanám: *Legati rogabant, ut . . . reservaret*; sed ille . . . inquit stb. 26. f. 9. m. *pro re familiari sacrificabant* magyarul: vagyoni állapotukhoz képest áldoztak, de a praeparatióban *pro* = -ért. 27. f. 2. m. *neminem deorum* helyett azt mondanám: *nullum deorum* és 3. m. *nemo Jovi invisor erat* stb. helyett: *nullus . . . invisor erat, quam Mars*. 31. f. 6. m. *memoria nostri* igen-igen nehéz gen. obiectivus. 34. f. 2. m. *is populus, cui voluptates omnia sunt*, sibi ipse infestissimus est helyett azt ajánlanám: i. p., qui v. maxime amat vagy hasonlót, mert a jelen szövegezés nehézkes. 41. f. 6. m. *mirum est, quantum . . . vireant et floreant*: a quaestio obliqua magyarázatát kissé korán követeli. 51. f. 3. m. *Ulixes . . . duos Graecos pedibus corripuit*: zavaros, talán helyesebb: *duorum Gr. pedes corr.* 54. f. 6. m. *ut impediret, ne Graeci evaderent* h. quominus evaderent a szokásosabb. A 35. lap utolsó szava helyesebben így szakíttatik meg: *qua-dringentos* és nem *quad-ringentos*, a mi nyilván a sajtó hibája. A 37. l. 7. mondat . . . *in medio foro Traiano* nehezen lesz megmagyarázható.

A felsorolt megjegyzések a könyv értékéből semmit sem vonnak le. Ellenkezőleg remélem, hogy a szerző, a ki — tudtommal minden, bárhonnan eredő csekély megjegyzést, ha értékesíthető, elfogad, jelen alkalommal is figyelmére fogja méltatni az én észrevételeimet és adandó alkalommal a II. kiadásban föl is használja. Csak azt ne mondja senki, hogy «nem hiba a latin nyelvtanítás legalantasabb fokán syntactikai

nehézségeket okozni; hiszen a tanár élő szava vagy a nyomtatott praeparatio elenyészteteti». Ezzel szemben áll az, hogy nem jó a tanulókkal egyebet elfogadtatni, mint a mit ő maga a grammatikából vagy az «eddig mondottak»-ból meríthet. Csak így sikerülhet a névszót és az igét a maga rendes alakjaival az I. osztályban alaposan begyakorolni és elvégre ez a fő, nem pedig az, hogy nyelvtani nehézségekkel fokozzuk a tanárnak úgy is terhes föladatát s hogy a tartalmi szempontot kidomborítsuk mint Kármánék mondják.

A könyv oly csinos kiállítású, hogy e téren nálunk párját ritkítja. Ára elfogadható.

Dr. SZÉKELY ISTVÁN.

Tacitus. Irta Nagy- és Kisselmeczi Thold Orbán. Budapest, 1898. Budapesti Hirlap nyomdája. 76 l.

Szerző ezt a munkát, mely, úgy látszik, doctori dissertationának készült, Thewrewk Emilnek dedikálta. Ez a dedicatio azt a reményt keltette bennem, hogy komoly tanulmánynyal lesz dolgom, vagy legalább olyannal, mely a doctori értekezések átlagos mértékét megüti. Ha kiváló tudósnak, elsőrangú tekintélynek ajánlja valaki a művét, kérje ki előzetesen az illető tudós beleegyezését s egyúttal mások kritikája alapján győződjek meg arról, vajjon dolgozata méltó-e a dedicatióra. Szerző ezt elmulasztotta; különben munkája sohasem látott volna napvilágot.

Az Előszóban Thold úr munkájának céljáról ekként nyilatkozik: «Munkám célja egyrészt az, hogy Tacitus nyelvezetével behatóbban foglalkozzam, másrészt ismeretessé tegyem azon tudományos értekezéseket, melyek a magyar irodalomban Tacitus munkáiban és munkáiról felmerült vitás kérdéseket tárgyalják.» Majd némileg részletezni próbálja beható foglalkozását: «Az egyes kritikus nyelvi helyzeteket (!) legjobban belátásomhoz mérten magyarázom, a szembetűnő jelenségeket megvilágítom.» Utóbb be is számol munkája eredményéről: «Új dolgot bajos volt felfedeznem, mert már számos feldolgozója akadt külföldön, de azért, habár csekélységet, mégis sikerült.» Kövessük hát Th. urat felfedező útján.

Dissertatiója két részre oszlik: I. Tacitus nyelve, II. Tacitus a magyar irodalomban.

Tacitus nyelve a történeti műnyelv szükségképeni fejlődése, úgy mond a szerző, és «munkáival a műtörténetírás (!) nagyot lendített». Ebből a néhány idézetből láthatja az olvasó, milyen elszántság kell ahhoz, ha Thold úr művét olvasni akarjuk, a ki ilyen rozzant bárkán merészen neki indul a nagy oczeánnak, a ki ilyen silány eszközökkel — lépten-nyomon fogalomzavarral küzd, stilusa botránnyos, — akarja a philologia egyes kérdéseit bevilágítani.

Mindenekelőtt feldicséri Wölfflint, mint a ki e téren a legalapo-

sabb nyelvészeti kutatásokat végezte, s megindul az ő nyomán, hogy Tacitus stilisztikai különösségeibe behatoljon és Wölfflin állításainak valóságát megállapítsa.

Wölfflin szerint Phil. XXV. 97. Tacitusnak egyénisége az Annales-ben jobban előtérbe lép, mint a többi irataiban; itt többször használja az egyes számot, ha önmagáról beszél. Th. úr szerint ez a felfogás csupán a *memorari* és *memoravimus* alakokra nézve állhat meg. De hiszen ez nagyon természetes, ha meggondoljuk, hogy Tacitus mily gyakran használja ezt az igét.

Wölfflin Ann. XIV. 64. a *memoravimus* alak helyett a *memoravi*-t ajánlja, ezt Thold úr nem fogadja el s categorice kimondja: «Egyáltalában nem vagyunk hivatva bizonyos gyéren használt vagy elavult kifejezéseket, alakokat, minők pl. az Annales-ben elég gyakran előfordulnak, belátásunk szerint (!) akár megváltoztatni, akár másokkal pótolni». Ezután a kettős alakról mond valamit Thold úr, de hogy mit, azt nem tudom.

Következik a *-tas* és *-tudo*, *-men* és *-mentum* végű főnevek, a heteroclitonok, az igehatározók (*interquae*, *interea*, *interim*), néhány ige (*legere*, *eligere*, *deligere*), majd a kötőszók (*velut*, *prout*, *etiam*) használatáról szóló egyveleg. Ezekben a kérdésekben szüntelen Wölfflint idézi, itt-ott Draeger is beleszól a concertbe. Thold úr esküdt ellensége W.-nek, bár előbb agyba-főbe dicsérte. De mivel a «W.-féle bizonyítékok egy részét — úgy mond — közvetlenebbül átvizsgáltam, mint az szükségesnek látszott (!?), a W. következtetéseit szerényebb mértékre akarom visszavezetni».

Ezek után áttér Tacitus nyelvének mondattani szempontból való vizsgálatára. Ismét Wölfflinbe kapaszkodik, megrójjá a casusok használatáról tett megjegyzéseit, de akként, hogy ember legyen a gáton, a ki megérti (31. l.). A gerundium tárgyalásánál már Draegerhez, Witthez (Ueber den Gebrauch des Gerundiums) és Gantrellehez (Grammaire style de Tacite) szegődik, de a Schultzs nyelvtanát is forgatja. Értekezésének első részét a hasonlító mondatok, a participium, a verba movendi és agendi, ablativus temporis tárgyalásával fejezi be.

Ezeket a kérdéseket az említett philologusok mindenesetre világosabban fejtették ki, mint Thold úr. Most azt kérjük, hogy a Thold úr izzasztó munkájának mi az eredménye? Talán Thold úrnak ez a kategorikus ítélete: «Tényleg a nyelvhasználatnak a Dialogustól az Annalesig való teljesen egyenletes fejlődése nem létezik», előbb azonban elismeri, hogy az Annales nyelve a legválasztékosabb.

Thold úr maga sem volt tisztában tárgyával. Bizonyítékait nem czáfolgom, mert azok legtöbbjét ő maga dönti meg. Rendszertelenség, homályosság, bosszantó naivság jellemzik ezt a munkát. Bőviben van, hogy úgy mondjam, a házi bölcseségnek. De sententiáit is rossz helyen

alkalmazza. Még ha volna is ebben a munkában valami értékes, tönkre teszi azt pongyolasága. Pedig a kinek művét ajánlotta, attól tanulhatott volna formát és philologiai módszert. Tudjuk, hogy a Tacitus nyelvének három fő jellemvonása van: a *brevitas*, *varietas* és *poeticus color*. Ezeket kellett volna Thold úrnak tárgyalnia.

A II. részben a Tacitusszal foglalkozó hazai tanulmányokat ismer-teti, már t. i. jól-rosszul kivonatolja azokat, de, mint mondja, kritikával nem él. Mulatságos ennek a megokolása: «Nem kritizálhatok, mivel figyelembe véve azt, hogy nem voltam azon szerencsés helyzetben, mint már jeleztem, hogy az összes értekezéseket vehettem vizsgálat alá (!), nem hozhattam volna esetleg igazságos ítéletet az egyes cikkekről». Micsoda stílus, micsoda logika! Milyen szerencse, hogy nem kritizál; joggal félthetjük Tacitus-irodalmunkat a Thold úr lesújtó kritikájától.

A kivonatolt munkákat nem csoportosítja tartalmi rokonságuk szerint, hanem időrendben sorolja fel. Egymás mellé kerültek: Tokody: «Tacitusról és a Césarak által Rómában felállított kormányról». Mind. Gyűjt. 1831. VIII. köt.; P—e. «Tacitus és a césarak». Magyar Világ 1866. 75. sz.; gróf Szécsen Antal: «Tacitus» Budapesti Szemle 1874 (megjelent a Kisfaludy-Társaság kiadványai között is); Sarmaságh Géza: «Tacitustól van-e a neve alatt ismeretes Dialogus de Oratoribus?» a szatmári főgymn. 1878/9. értesítője; Petrovich Ferencz: «Tacitus legnagyobb művének címe», Tanáregy. Közl. 1880.; Ábel: «Tacitus legnagyobb művének címe», Egy. Ph. Közl. 1881; Kassai: «De Tacito philosopho» Egy. Ph. Közl. 1882; Thewrewk: *Variae Lectiones*, Egy. Ph. Közl. 1890; Somogyi: «Tacitus Agricola cz. művének célja», lévai főgymn. 1891/2. ért.; Ince Béni: «A Dialogus de oratoribus szerzőjéről» Egy. Ph. Közl. 1896; Tolnai Lajos: «Tacitus hősei mint szónokok», Magy. Szemle 1896. A kivonatolt munkák végén esetleg oda teszi, hogy «ennyi az egész», csupán a Tolnai cikkéről mondja hogy nincs tudományos értéke. Hát a Thold úr extractumainak mi a tudományos értéke? Talán ajánlatosabb lett volna, ha egy-egy kiválóbb munkával behatóan foglalkozik, például a Szécsen kiváló tanulmányával. Érdekes kérdés, hogy Sz.-nek mennyiben van igaza, mikor azt mondja, hogy Tacitusnál a viszonyoknak magasabb politikai oldala nincs eléggé életerősen és meggyőzően kifejtve. Milyen emelkedett felfogás, nemes, magával ragadó hév sugárzik ki Sz.-nak minden sorából, mikor Varus legióinak a temetéséről szól.

De nem folytatom. Thold úr stílusa ebben a II. részben sem javult. Mondatszerkesztési hibák, magyartalanságok itt is sűrűn fordulnak elő. Bizony gyarló munkát végzett Thold úr, nem is hiszem, hogy célját elérte.

Dr. SCHMIDT ATTILA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Das Christenthum in der altdutschen Heldendichtung von
Anton E. Schönbach. Vier Abhandlungen. Graz, 1897. 266 l. Ára
 3 frt 60 kr.

E kiválóan érdekes és becses munka kevesebbet is, többet is tartalmaz, mint czíme sejteti; kevesebbet, mert nem karolja föl a középkori nemzeti epika összes termékeit, hanem szorítkozik a négy legjelesebb, ill. legfontosabb munka (Nibelungen, Klage, Kudrun, Alphart) fejtegetésére a czímben jelzett szempontból: többet, mert nemcsak e művek keresztyén-vallásos elemeit tárgyalja, hanem behatóan és részben egészen új szempontokból vizsgálja a tárgyalt eposzok eredetét, keletkezését, irodalomtörténeti jelentőségét. Nézetem szerint ez utóbbi fejtegetések, melyeket a czímlap el nem árul, teszik a munkának igazi jelentőségét, és kétségtelen, hogy azok a német eposz eredetének és történetének további fölfogására nem fognak nagy hatás nélkül maradni.

A mi e művek keresztyén elemeit illeti, szerző, a ki a középkori theológiát ép oly alaposan ismeri mint a profán irodalmakat, a legnagyobb gondnal gyűjti össze és fejtegeti mindazon kifejezéseket, adatokat, helyzeteket, melyekben a szereplőknek vagy a költőknek keresztyén hitvallása nyilatkozik. E tanulságosan csoportosított és földolgozott becses anyag alapján kettős következtetést vonhatunk: először, hogy e keresztyén elemek leggazdagabbak a Klagében és a Kudrunban, kevesebb jelentőséggel szerepelnek a Nibelungokban és az Alphartban; másodsor: hogy e művek, reánk maradt alakjukban, koruknak vallásos álláspontját foglalják el, a mit különben eddig is tudtunk, ha nem is volt e tény még olyan részletesen kifejtve. Megvallom, hogy Schönbach könyvének ezen részét, bármily becses is az mint adatgyűjtés és szövegmagyarázat, nem tekinthetem nagyobb jelentőségűnek és nem tulajdoníthatok neki mélyrehatóbb értéket. Hogy a keresztyén fogalmak, kifejezések, helyzetek stb. valamely eposzban mily szerepet játszanak, az első sorban a tárgytól függ. Így pl. a 'Klage', mely az Etzelburgban elesetteket siratja és ezeknek tetteiből következtet túlvilági sorsukra, eleve is kell hogy nagyobb szerepet juttasson a vallásos érzelmeknek és intézményeknek, mint pl. az 'Alphart', mely egy jeles leventének hősi harcát és elesését tárgyalja. Sem a szerző egyéniségére, sem esetleg egyházi jellegére, sem a költemény eredetére vagy forrására nem mernék e tényező alapján következtetéseket vonni és Schönbach maga is igen óvatosan jár el. Ellenben tanulságos és fontos megfigyelés, hogy a keresztyén jelleg egyenletesen vonul végig a hősmondai eposzokon, a mi bajosan volna elképzelhető, ha azok kész daloknak vagy általában régibb és újabb alkotásoknak

gépies, a régi elemeket eredeti alakjukban meghagyó összetakolásából alakultak volna. E megfigyelés átvezet Schönbachnak a tárgyalt költemények keletkezésére vonatkozó nagy érdekű fejtegetéseihez.

A *Nibelung-eposzra* vonatkozólag Schönbach eddig Lachmann elméletének, hogy t. i. az eposz még ma is pontosan megállapítható hús dalból van jól-rosszul összeillesztve, lelkes hive volt. E könyvében szakít eddigi fölfogásával és határozottan elveti a dal-theoriának e legszélső álláspontját. Schönbach is a müncheni *A* kéziratban látja az eposznak legrégibb fönmaradt szövegét; ő is elismeri, hogy a Nibelung-énekben vannak ellentmondások, stíl- és előadásbeli eltérések; hogy régibb és újabb mondahagyománynak, régibb és újabb költői alkotásnak különböző nyomai fölismerhetők benne; de erősen tagadja, hogy ez ellentmondások és eltérések a reánk maradt eposznak és költőjének egységét megzafolnák; tagadja, hogy a Lachmann kieszelte dalok akár egymás közt, akár az egész eposzszal szemben oly egyedi jellegűek volnának, hogy őket okvetetlenül különböző költőknek kellene tulajdonítanunk; és tagadja, hogy a mai eposz szövegéből egy régibb, eredetibb költeményt, ha csak fővonásaiban is, megállapítani képesek volnánk. E fölfogás alapján két következtetést lehet, sőt kell vonnunk: először, hogy az eposznak mai szövegében lehetetlen régibb és újabb részleteket megkülönböztetni, és másodsor: az eposz nem lehet az eleven monda önálló földolgozása egy egységes költő részéről. E fölfogás alapján Schönbach kénytelen nemcsak a Lachmann elméletét visszautasítani, hanem a későbbi nézeteket is, főleg Bartsch, Kettner és Wilmanns fölfogásait, bár készséggel elismeri, hogy Kettner dolgozatai értékes, gazdag anyagot tartalmaznak és hogy főleg Wilmanns fejtegetései (*Anzeiger* XVIII, 70—111), melyek nem annyira az eposzszal, mint inkább a mondával foglalkoznak, sok tekintetben összevágának vagy legalább megférnek saját elméletével. Ennek lényeges pontjai a következők:

A Nibelung-monda a XII. század második felében nagyon el volt terjedve, és bizonyára keletkeztek dalok is, bár szűkebb számmal, mint eddig föltenni szokás volt, melyek a mondának egyes főmozzanatait földolgozták. De e dalok nem lehettek a Lachmannéi, mivel ez utóbbiak sem tartalom, sem szerkezet tekintetében nem élhettek soha a nép ajkán, és mivel a régi Nibelung-dalok semmi esetre sem voltak a mostani versszakban írva, mely a lyrából származik és sokkal fiatalabb alkotás, semhogy oly rövid idő alatt (t. i. az udvari lyra kifejlésétől számítva) a nemzeti epikának népszerű alakjává válhatott volna. E régi dalok alakja minden valószínűség szerint a rövid rimpárok voltak, és egy lovagi származású udvari költő jött arra az új gondolatra, hogy a hagyomány és a régi dalok alapján az egységes eposzt ezen lyrái jellegű alakba öltöztesse. És itt figyelmet érdemel az a tény is, hogy a Nibelungok

nyelve és stílje nem áll kapcsolatban a XII. századi népies költészet nyelvével és stíljével, hanem teljességgel magán hordja a korabeli udvari költészet bélyegét.

A *Klage*ban a keresztyén elem igen erős; a Nibelung-eposz fölfogása egészen át van alakítva keresztyén szellemben. Így Szigfrid első sorban önhittsége miatt pusztúl el; a Nibelungok régi bűneikért lakolnak, főleg Hagen, a ki minden baj okozója; ellenben Kriemhild hűségéből halt meg, ezért üdvözülni fog stb. Érdekes e szempontból is a költeménynek az a része, mely Etzel megtérését és a pogányságba való visszaesését tárgyalja. Erre Schönbach szerint befolyással lehetett Géza magyar herczeg (972—997) alakja és megtérése, annál is inkább, mert a Nibelung-művekben föltételezett földrajzi viszonyok a X. századi állapotokat tükröztetik vissza s így valamelyes magyar hatás eleve nincsen kizárva. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy ez elsőrangú kutatónak e fölfogása mennyire összevág azzal a nézettel, melyet én a magyar hün- monda keletkezéséről és a német mondákkal való összefüggéséről kifejtettem. Lachmann szerint a rövid rímpárokban írt *„Klage“* is versszakos dalokra megy vissza, míg Bartsch és Edzardi egy régibb, de szintén rövid rímpárokban írt költemény átdolgozásának tekintik. Hogy a szerző (a kit rendszerint hegedősnek vettek, csak Goedeke tekintette papnak) a Nibelung-éneket ismerte, ezt minden kutató fölteszi; csak arra nézve térnek el, hogy a költemény szerzője Lachmann szerint, egyes régi dalokat ismert, míg a többiek lehetőknek tartják, hogy az eposznak egy régibb alakja fektűt előtte műve megírásánál. Schönbach mindenek előtt hangsúlyozza, hogy a *„Klage“*, mely folyvást forrásra hivatkozik, egy régibb költemény átdolgozása; a fentiek után természetes, hogy e régibb költeményt csak rövid rímpárokban írotnak tekintheti, mert hiszen már e mű tartalma is képtelennek tünteti föl azt a fölfogást, hogy az valaha a nép ajkára került *„dalokban“* földolgozva lehetett volna. A *„Klage“* szerzője ismerte a Nibelung-éneket, sőt, és ez legjobban mutatja papi jellegét, tudatos ellentétben az eposszal fogta föl tárgyát, főleg Kriemhild jellemét és sorsát. Azért, de a költemény udvari nyelvét és stíljét is tekintve, Schönbach e mű létrejöttét a XIII. század elejére teszi, míg a Nibelung-eposznak utolsó, reánk maradt alakja 1180 körül keletkezett. Arra nézve sohasem tértek el a vélemények, hogy a *„Klage“* Ausztriában íratott, és e nézetben osztozik szerzőnk is; annál föltűnőbb, hogy Piligrin szerepléséről nem szól és nem nyilatkozik a műnek befejező verseiről, melyek tudvalevőleg egy latinul írt forrásra hivatkoznak.

A *Kudrun* szerzőnk szerint nem nemzeti eposz (kár *„népeposzról“* beszélni, mint Schönbach teszi), nem a Nibelung-ének párja, hanem vándor hegedősök terméke, tehát oly epikai mű, mint az *„Otnit“* vagy

Wolfdietrich'. E művekhez egyéb rokon vonások is kapcsolják. A 'Kudrun' (mai alakjában) szerzője föltűnően utánozza a Nibelung-éneket, annyira, hogy nagy számú kifejezést, fordulatot, verset stb. átvessz belőle. De általános jellege mégis más: stílje és előadása, mely elevenebb és dúsabb, és tartalmának sok vonása a hegedősök költészetére emlékeztet. Ide tartozik a keresztes hadjáratoknak rendkívül felöltő befolyása is. A világ, melyet az eposz rajzol, nem a német tenger vidéke, a honnan a tárgynak legrégibb eleme (a Hilde-monda) kétségtelenül származik, hanem a Középtenger, melyet a keresztes hadjáratok oly ismertté tettek német földön is. Ugyanezen körre és befolyásra vallanak a feltűnő nagy számmal találkozó idegen, részben keleti tulajdonnevek; a számos nép-regei elem és vonás, főleg az eposz első részében, Hagen történetében; a pogány hitű szerezsen fejedelem, a ki keresztyén fejedelmek szövetségese lesz és keresztyén királyleányt vesz nőül; végre az udvari és lovagi életnek teljes fejlettsége, mely csak később következett be. Mind ez adatok alapján Schönbach a Kudrun-eposz mai alakját az 1230 és 1240 közti évekbe teszi, talán mégis kelleténél fiatalabb korba. Hisz a keresztes hadak fénykora a XII. század végére esik, a Nibelung-ének mai alakja ugyanezen időbe tehető; azért nem látom be, miért ne lehetne a 'Kudrun' keletkezésének eddig elfogadott korát, 1210 körül, továbbra is megartani. Ha Schönbach végre 203. l. azt mondja, hogy egy szenvedő nőt egy nagy cselekvény középpontjába csak oly költő helyezhetett, a kinek kora az udvari epika és lyra virágzását már túlhaladta, részemről ebben sem találok okot arra, hogy a 'Kudrun' oly fiatal műnek kellene tekintenünk, mert hiszen 1210 körül is elérte már a lovagi költészet virágzása fénykorát, szenvedő nőt pedig egy nagy cselekvény keretében ekkor már eleget találunk a lovagi epikában (v. ö. Enite, Herzeloide, Sigune stb. alakjait).

Természetes, hogy Schönbach a Kudrunnál a 'régibb' és 'újabb' elemek megkülönböztetését, az eposz eredeti alakjának helyreállítását még erőlyesebben utasítja vissza, mint a Nibelung-éneknél. Míg ez utóbbinál az ily kísérletek tágas alapot és bő anyagot találnak a mondanak különböző hagyományaiban és az eposznak reánk maradt eltérő szövegeiben: a Kudrunnál a képzelhető legkedvezőtlenebb helyzetben vagyunk. A Hilde-mondáról még csak akad egy-két németországi adat; de a Kudrun-mondának sehol semmi nyoma, az eposz pedig csak egyetlen egy, igen rossz kéziratban maradt reánk. Ily körülmények közt a «felső kritika» annyira alanyi és egyedi jellegűvé kell hogy váljék, hogy tudományos szempontból sokszor komolyan sem vehető. Úgy Müllenhoff, a ki az eposzt két lehetetlen és majdnem érthetetlen 'dalra' vezette vissza, mint Wilmanns, a ki több földolgozás 'contaminatióját' találja az eposzban, el nem fogadható föltevéseket eszeltek ki, melyek tudomá-

nyos értékre nem tarthatnak igényt. Az eddigelé rendelkezésünkre álló anyag alapján érdekes és szép eredményekre juthatunk a monda eredetéről és fejlődéséről, de az eposz létrejöttét illetőleg nem mehetünk semmire. Csak annyi bizonyos, hogy a költemény reánk maradt alakjában, mely stájer földön termett, egy költő műve: ezt bizonyítja az egyenletes stíl és előadás, a lovagi és keresztyén elemek szerepe az egész költeményen végig és a Nibelung-ének utánzása a műnek minden egyes részletében. Schönbach helyesen mondja (180. l.), hogy a ki esetleg egy vagy több régi költeményt így alakított át egy egységes eposzszá, az ezen eposz valódi költőjének tekintendő.

Végül az *Alphart*, melyről Schönbach a 224. l. tévesen állítja, hogy csak von der Hagen másolatában birjuk és hogy Hundeshagen kézírata „megközelíthetetlen”, mezt ez a kézirat már 1867 óta van a berlini királyi könyvtárban. Az „*Alphart*” eredetére és korára nézve igen eltérők a vélemények. Martin szerint az eredeti „dal”, melyet Lachmann módjára a mai szövegből helyreállítani próbált, 1200 körül keletkezett, tehát egyidejűleg a Nibelung-énekkel, melynek méltó párja. Ezzel ellentétben a legtöbb kutató két (esetleg egy régibb és egy ifjabb) szerzőnek tulajdonítja ugyan ezt a szép költeményt, de egészében a XIII. század második felébe teszik. Ez utóbbi véleményben osztozik Schönbach is, a ki szintén azt vallja, hogy az eposz első 305 versszaka más költő műve, mint a 306. versszaktól következő második fele (e versszakok közt 12 levél elveszett). E véleményét támogatja a keresztyén elemek szerepe is, mely a második félben jóval jelentéktelenebb. De Schönbach nem hiszi, hogy ezt a két költőt nagyobb időköz választotta volna el egymástól.

E rövid ismertetés nem meríti ki e könyvnek gazdag tartalmát, hiszen egyik legértékesebb oldalát még meg sem említettem, hogy Schönbach t. i. teljesen és kritikai finom megjegyzésekkel kísérve ismerteti az egyes művekre vonatkozó elméleteket és véleményeket, a mit, a kérdéses anyag gazdag és elszórt voltánál fogva, bizonyára mindenki nagy hálával vehet. Igaza van-e szerzőnknek minden állításával? — e kérdésre csak annyit jegyezhetek meg, hogy a fejtegetett művek a középkori irodalomnak problémákban leggazdagabb termékei, melyekre vonatkozólag a szakférfiak véleményei nemcsak eltérők, hanem élesen ellentétesek. E tényállással szemben, ismétlem, Schönbach könyve bizonyára nagy hatással lesz a további tudományos kutatásra; de arról szó sem lehet, mintha eredményei általános tetszésre számíthatnának. Könyvünk, ez a főjellemezője, ha nem is tudatosan, de tényleg Lachmann iskolája ellen van intézve, azaz azon szakférfiak ellen (főképviseelőjük ez idő szerint Martin Ernő), a kik a középkori emlékekben a philologiai módszer eszközeivel régibb és újabb elemeket megkülönböztetni és a reánk maradt költői alkotásoknak „eredeti” alakját helyreállítani törekszenek. Az eddigi törek-

vések ez irányban, az én meggyőződéseim szerint is, nem vezettek elfogadható eredményekre, — a törekvést magát azonban nem vélném indokolatlannak, bár úgy vagyok meggyőződve, hogy az eddig rendelkezésünkre álló, az emlékek nyelvéből, stíljából s verseléséből merített eszközök egy maguk sohasem fognak teljesen megnyugtató eredményeket érlelni. De azért kár volna a törekvést magát eleve hibáztatni, esetleg vele fölhagyni, mert számos oly megfigyelésre vezet, melyek a korabeli irodalom helyesebb fölfogását elősegítik és az egyes termékek sajátosságainak élesebb kiemelésére vezetnek. Csak azt nem szabad tenni, a mit pl. Scherer megfoghatatlan észjárással tett: nem szabad e „felső kritika” rendkívül kétséges és jó részben egyszerűen lehetetlen eredményeit a nagy művelt közönséggel mint kétségbevonhatatlan, egészen biztos ismereteket közölni. Ez a nemzetnek oly félrevezetése és felültetése, mely a legkomolyabb helytelenítésre méltó. Még csak annyit jegyzek meg, hogy a Lachmann tábora napról napra fogy, — én sohasem tartoztam hívei közé, — s így Schönbach könyve általában kedvező fogadtatásra számíthat. Ily fogadtatásra különben sok tekintetben új, érdekes és tájékoztató tartalmánál fogva olyanok részéről is tarthat igényt, a kik végső eredményeiben nem tudnak osztozni.

HEINRICH GUSZTÁV.

Geschichte der deutschen Sprache von *Otto Behaghel*. Zweite Auflage. Mit einer Karte. Strassburg, Trübner. 1898. 140 lap. Ára 4 mk.

Behaghel e munkában — mely eredetileg a Paul-féle *Grundriss der german. Philologie*-ban jelent meg, most azonban külön is kapatható — sikerült összefoglalását adja a német hangtanra és alaktanra vonatkozó újabb nyelvészeti kutatásoknak, a mások vizsgálatainak eredményeit sok helyt bővítvé a maga megfigyeléseivel. Míg szerzőnknek *Die deutsche Sprache* (1886) című ismeretes kis könyve, a mely népszerű előadásban tárgyalta a német nyelvre vonatkozó főkérdéseket, első sorban a nagy közönségnek volt szánva (v. ö. *Közl.* XI, 77.), addig ez a munkája inkább a szakemberekhez fordul. Tárgyalása módja mintegy középen áll a tisztán történeti és a rendszeres grammatikai előadás között s bár ily aránylag nem nagy terjedelmű munkában kimerítő teljességről nem lehet szó, a legfontosabb nyelvi jelenségek fejlődésének világos, összefüggő és tudományos szempontból megbízható képét adja. Öröndetes, hogy tárgyalásába meglehetősen nagy mértékben bevonta a nyelvjáráásokat is. A munka értékét még az a körülmény növeli, hogy az egyes szakaszokhoz az illető kérdésre vonatkozó irodalmi repertorium is fűződik. A könyvben tárgyalt kérdések közül csak néhány általánosabb érdekűt akarok itt kiemelni, olyant, a melyre vonatkozólag könyvünkben valami újabb felfogás jut kifejezésre.

A német nyelvterület határaitól szólva Behaghel megemlékszik azokról a germán eredetű törzsekről, a melyek vagy még az első évezred folyamán, vagy rövid idővel ennek letelte után a szomszéd román népekbe olvadtak: a burgundokról, a langobardokról és a nyugati frankokról. Ezek közül az első kettő ép újabban foglalkoztatta megint a tudományos kutatást. A burgund nyelvet Grimm Jakab a fenmaradt néhány adat alapján a gót nyelv rokonának tartotta, Wackernagel ellene mondott e föltevésnek, legújabban azonban Kögel (*Zeitschr. f. d. Altert.* 37, 223) ama nyelvet ismét keleti germánnak törekedett kimutatni. Behaghel helyesen mondja, hogy bár a burgund nyelvnek az V. századból való adatai nem tüntetik fel a nyugati germán mássalhangzónyújtást, azért mindaddig nem lehet azt keleti germánnak tartanunk, míg ama hangtani jelenség beálltának időpontja nincsen megállapítva. (Megjegyzem, hogy Kossinna legújabban északi germán eredetet tulajdonít a burgundoknak, *Idg. Forsch.* 7, 289.) Vitás kérdés a langobardok hovátartozása is: Grimm Jakab a felnémet csoportba sorolta nyelvüket, Behaghel szerint — a ki ebben Bruckner felfogását követi — talán az angolszászszal volt közelebb rokonságban.

Az idegen nyelvterületekbe ékelt német eredetű néptöredékekről szólva, Behaghel munkája több helyén a hazánkban levő német nyelv-szigetokről is megemlékezik, mindenütt természetesen a tudomány mai felfogásának megfelelő módon. Így az erdélyi szászok nyelvjárását hangállapotára nézve középfranknak mondja, a Szepesség és egyáltalában az északmagyarországi hegyvidék német eredetű lakóinak nyelvét a keleti közép-német nyelvjárásokkal veti egybe; miként ezek, ők is a szókezdő *p-t* *pf*-fé változtatták, a szóközépi *-pp-* azonban nem változott el; a régi hosszú vocalisok diphthongizálása közelebről a felsőszász és sziléziai nyelvjárásokkal való rokonságra mutat. (Magában a sziléziai dialektusban háromféle eredetű elemet: alnémetet, közép-németet és bajort lehet megkülönböztetni.)

Az eddigi felfogástól való figyelemreméltó eltérést a közép-német és felső-német dialektusok csoportosításában tüntet fel a Behaghel könyve. A keleti frank és a déli frank (pontosabban: déli rajnai frank) nyelvjárást eddig a közép-német nyelvterülethez szokták sorolni, Behaghel most a felső-német nyelvjárásokhoz csatolja őket s ez egész felső német nyelvterületet így osztja fel: keleten a bajor nyelvjárás (az osztrákkal együtt), nyugaton a frank-alemann. A megkülönböztető jellemvonások a következők: a bajor nyelvjárásban az *-el* (*-l*, *-erl*) kicsinyítő-képző szokásos, a frank-alemannban egy *-la*, *-le*, *-li*-féle képző; a bajor megőrizte az *es*, *enk* névmás-alakokat, a másik ág nem; az ófn. korszakban a bajor szóközépi *-p*-vel szemben frank-alemann *-b-* tűnik fel; a kfn. korszakban a bajor területen az *î*, *û*, *ü* hangok már diphthongusokká váltak, a másik rész-

ben még nem. Az kétségtelen, hogy az alemann és az említett frank dialektusok emez egyezései megvannak, de, nézetem szerint, megfontolandó, vajjon ezek alapján el lehet-e szakítani a keleti és a legdélibb rajnai frankot, a többi rajnai frank és középfrank területtől, a melyeknek nyelvével megint más dolgokban (pl. a *g* és *k* hangokra vonatkozólag) van egyezés. Különben ebből is látszik, hogy a nyelvjárások minden osztályozásában s elhatárolásában bizonyos fokú önkény forog fenn: egyes jellemzővonásokat lényegesen kiemelnek ki, másokat nem tekintenek bizonyító erejűeknek s ignorálják őket. Tulajdonkép nem a dialektusoknak, hanem az egyes nyelvi jelenségeknek vannak határaik (v. ö. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*³ 40. l.).

A középfelnémet irodalmi nyelv sokat vitatott kérdésében Behaghel természetesen itt is azt a nézetét juttatja érvényre, a melyet másutt már több ízben kifejtett. Azt ő sem állítja, hogy ez a nyelv oly pontosan szabályozott volt, mint a hogy azt pl. a kfn. szövegkiadásokban találjuk, de azért mégis bizonyos nyelvegységnek kifejlődését teszi föl; az írók egyrészt tartózkodtak határozottabb dialektusi sajátosságai használatától (pl. az említett bajor *es*, *enk* névmások a XIII. század vége előtt nem fordulnak elő irodalmi emlékekben), másrészt éltek olyan alakokkal, a melyek saját nyelvjárásukban nem voltak szokásosak (pl. bajor írók is használják a frank-aleman *-lin* kicsinyítővel képzett szokat). Az újfelnémet irodalmi nyelv keletkezésére nézve szerzőnk — helyesen — bizonyos közvetítő felfogásnak híve s a kancelláriák nyelvének jelentőségét elismerve, a Luther érdemét sem kisebbíti, mint a hogy azt újabban némelyek megkísérlették.

A grammatikai részletkérdésekkel nem akarok e helyütt bővebben foglalkozni, csak általában rámutatok, hogy itt is sok az értékes és tanulságos fejtegetés; kiváló figyelmet érdemelnek pl. Behaghelnek a beszédbeli sebességre és a hangsúlyozásra vonatkozó önálló megfigyelései (26. s köv. §§.). Elvértve kissé kétes természetű magyarázatokkal is találkozunk ugyan (ilyen — nézetem szerint — a *gân*: *gên*-féle alakok viszonyára vonatkozó magyarázat, 41. §.) a tárgyalás sorrendjét illetőleg is lehetnek kifogásaink (pl. a vocalisok mennyiségi változásait, már csak a történeti fejlődésre való tekintetből is, célszerűbb lett volna a minőségek után tárgyalni, 38. s köv. §§.), — általában véve azonban megbízható vezérfonalúl ajánlhatom ez elismerésre méltó munkát az e tanulmányok iránt érdeklődőknek.

PETZ GEDEON.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1897/98.

8. Gyiszálovics Veszeln dr.: Thukydides vallás-erkölcsi felfogása. (Nagybányai áll. főgymn. 1--58. l.) — A gymnasium classicus tanítás-anyagából Thukydides — ismerős okokból — kimaradt. Bászeli A. (E. Phil. K. 1880, és külön: Thuk. beszédei 1881) fejtegetései, majd Zsoldos B. fordításai vertek ugyan némi hullámot szaklapjainkban és a napi sajtóban is; ám lelkes ajánlásuk, mely a halhatatlan író művének a gymnasium auctorai közt helyet sürgetett: valójában meddő szolngatás maradt. Csak az 1890. XXX. tvez. szántott számára egy-két rövid barázdát. Ezt is a görögöt pótló tanfolyam földébe. De ha ez az intézkedés alaki tekintetben nem válik is be — lévén a nagy mű stílusa és alkotása az V. osztálybeli tanulónak túl magas —; tartalmilag — már csak a görögök történetéből tanultakkal való szerves kapcsolata miatt is — annál bőségebb áldása vagyon «tárgyi és szerkezeti magyarázat-tal» folyó olvasásának. Ez a tvez. sarkalta Hegedűs Istvánt és Szilasi M.-t iskolai használatra szánt magyar Thukydidesük megszerkesztésére. Bizonyosan a görögöt pótlás első lelkesedéséből sarjadt az eperjesi evang. collegium 1892—3. évi értesítőjének értekezése: a «Thukydides történeti műve és főelvei» és előbb a nagyszombati áll. főgymnasiumban Hornyánszky Gy. dr.-é; a «Thuk. és a sophistika». A szorosabban vett tudományos két munkán t. i. Zsoldos B. 1887-ben megjelent teljes fordításán és Hegedűs Istvánnak a «Thukyd. műve keletkezésének és írás-idejének meghatározásán» (E. Phil. K. 1896.) kívül számottevő munkánk nincs ez idő óta. Mindössze is halk visszhangja a korszakos műnek.

Úgy class.-philologiai, mint főképpen művelődéstörténeti tekintetben dicséretes vállalkozás tehát, mely Thukydides gondolkodás és érzésvilágát kívánja feltárni: tanuló ifjúságnak és művelt közönségnek egyaránt. Sz ez értekezés szerzőjét nem pusztán az hevíti, hogy Thukydides műve állandó tárgya a nyugat tudományos irodalmának, hogy aethetikus, államférfi, történetbuvár egyaránt kincsesbányának tekintheti. Hiszen a modern irodalom divatos eszméje, az «örök emberi» Thukydidestől szállott reánk örököül. Az emberiség fejlődéséről kimondott nagy elvei és felfogásának nemessége ma, — a felekezeti és párt-jellemű történet-szerkesztés korában — jobban vonzanak, mint valaha. Szellemét azért idézi föl, mert: «világnézetéről való ismeretünk nemcsak az emberről való tudásunk épületét gyarapítja egy-két kövel; nemcsak tehát a tudománynak áll szolgálatában, hanem gyakorlati hasznát is vehetjük annyiban, hogy megtaláljuk nála azokat a magasabb eszméket, melyek szerint az emberi életet és működést, valamint az embernek a világhoz s annak törvényszerzőjéhez való viszonyát felfogta, úgy ezekre támaszkodva végleges világnézetünket biztosabban alkothatjuk meg. Ezt pedig okvetetlenül meg kell tennünk, mert magasztos eszmék birtoka nélkül életünk nemcsak terhesnek, hanem céltalannak is tetszenék. Ezeknek birtoka ellenben megmagyarázza a jelenségeket, értelmet, tartalmat ad azoknak, megjelöli helyünket a világban s feladatunkat. Megszabja magunktartását, megérteti s ennek következtében megszépíti, örömmel tölti el életünket».

Áradozás nélkül, — ez egymásra torlódó sorok veleje az, hogy Thuk. művének tudományos értékével az erkölcsi, jobban mondva gyakorlati haszna egymagas.

A «densus et brevis et semper instans sibi» Thukydides — a hogy stilusát Quintilianus találóan jellemezte (X. I. 73.) — művének alkotás-módjával végig azt bizonyítja, hogy legfőbb volt előtte a tartalom, a lényeg; annál mellékesebb a szavak művészete. Erőtéljes rövidségét mindenesetre az teszi, hogy tárgya belső összefüggésének előadását tekinti főcéljának. Ez óvta meg attól, hogy a szavakat nagy mesterkedéssel válogassa össze; hogy korának divatos szónoki pathosát hangoztassa és szinte áradatként omló figuráit, tropusait ragyogtassa. És ezért mondhatta joggal művéről (I. 22.) hogy: «nem pillanatnyi szórakoztatást hajhászó csillogás, mint inkább maradandó szellemi kincs akar lenni». . . . Tehát magának az írónak szelleme ellen cselekszünk, ha róla vagy művéről írván, éppen a legsajátosabb, legjellemzőbb tulajdonságát nem figyeljük meg; avagy ha megismerjük, hozzá simulni nem bírunk. Gy. értekezésének ez a főhibája. Alapos megfontoláson sarkalló ítéletmondása legtöbbször annyira túl van terhelve szónyüggyel, jelzők és értelmezők egymásba fonódó szövevényével, hogy maga is utat veszve, kijelölt céljától többször távozni kénytelen. Ezt az alaki hibát a tárgy iránt való lelkesedés magyarázza, mely úgyszólván egész munkáját áthatotta. E lelkesedés rózsaszín ködében áll előtte Thukydides műve. Szinte csoda, hogy a tartalomra vonatkozó ítéletmondásában oly kevésszer tévedett.

Forrásműveket nem jelölt meg sehol. Abból azonban, hogy Bockshammer és Lindemann fejtegetéseivel pörbe száll, és az elvek összefoglalásában pontosan Classent követi: világos, hogy egyetlen ilyen forrásmű nyomán haladt. Ez pedig a Krüger, Wigand, Roscher, Ullrich, Steup, — s az első részben Poppe idevágó munkáinak ügyes egybeszővése. Hogy e forrásmű csak útnutatója volt, annak pontos adatgyűjtése és itt-ott mélyreható okoskodása a legerősebb bizonyága.

Az értekezés haladása különben ez: 1—5. l. célját jelöli meg; 5—7. Herodotos valláserkölcsi felfogását fejtegeti, hogy a közte és Thuk. közt levő különbséget szemléltesse. A 11. l.-től kezdve azután Thukydides művét bontogatja, vele és belőle bizonyítván, hogy Thuk. az eseményeket kétféle ható okra vezeti vissza: a szükségyszerűsége és véletlenre. Ez pedig két hatalomra utal: a τύχη-re és az istenségre. Ennélfogva Thukydides nem «atheos», mert hitt az erkölcs törvényszerzőjében (23. l.); mert a jóslások szerint való isteni akaratnyilvánulásnak lehetőségét nem tagadja (31. l.); ott, hol a lélektani okok s az események között a causális kapocs elégtelen, az istent szerepelteti (33. l.). E részekhez fűződik a második nagyobb kitérés: «Anaxagoras és Thukydides; tanítványa volt-e ez amannak?» A γνώμη és a νοῦς. Sokrates és Thukydides. A 39—55-ig Thukydides erkölcsi elveit magyarázza. Az 56-on ismét összehasonlítja Herodotossal. Az utolsó két lapon végre Thuk. universalismusát méltatja s a művéből áramló erkölcsi hasznot mérlegeli.

E tartalom szerint az értekezés jóval többet nyújt, mint a mennyit czíme ígér. Azt hiszem, a manapság sokszor túlozva kívánt történeti háttér szorgos megrajzolása s ebben a már említett stilus-hiba csábította arra, hogy a célul megjelölt tárgygyal egészen távol vonatkozású részleteket kelletlenül hosszasan szőjjön-szövéggessen. Egyébként Schneege

(De relatione . . . inter Thuc. et Herod. 1884.) elég alaposan elmagyarázza, miért ódsi felfogás, ha a két nagy író (Th.-t és H.-t) még ma is únosúntig «egybevetjük» egyiket a másikkal törekedvén «megvilágosítani». Dahlmann hibáját e tekintetben régen jóvá tette Roscher (Leben, Werk u. Zeitalter des Thuk.). És mikor mi Poppo (Thuk. Prolegomena I. 1821.) meg azután Classen (Thuk. 1867– 1878.) magyarázatai közt a philologiai kutatásnak körülbelül hatvan esztendejét áthidaljuk, nem szabad felednünk, hogy amaz még teljesen az «első philologusnak», Wolffnak hatása alatt áll, midőn Thukydideszt egyedül Herodotosnak, a nagy regélőnek jelességei szerint iparkodik mérlegelni; emez pedig a modern philologia minden eszközével — hogy Frary szálló igévé vált mondásával beszéljünk — «valóságos vivisectiont végez» Thukydidesen s a történetírás fejlődése szempontjából itéli meg a nagy mű minden részletét. Egyrészt fölös munka Th.-t még ma is H. mellé állítani; másrészt meg az előre kijelölt feladat úgyszólván önként állított korlátainak ledöntögetése. Minek a korlát, ha túljárunk rajta; és miért döntögessük le, ha magunk állítottuk? Pedig ezt a már nem egészen alaki hibát ezen értekezés csakugyan elköveti. Mintha nem birna H.-tól szabadulni; az első 10 lapon s az értekezés vége felé újból Herodotost méltatja; igaz, helyes alapon, de magához a megjelölt célhoz és tárgyhoz nem való bőbeszédűséggel. Mindenesetre ez az egymásmellé-állítás okozza azt a tartalombeli ellenmondást, mely a 10. lap szóvirágos korjellemzésére magának Th.-nek szavaiból kaczag át. Egekig magasztalja Perikles korát; erkölceit meg éppen, mint a görögség örökre letűnt példaszzerű életfelfogását dicséri — — — és alig 4 lappal utóbb önmaga idézi Th. lesújtó ítéletét, hogy «fékező ereje nem volt többé sem az istentől való félelemnek, sem az emberi törvénynek» (II. 53.). Ez a kor még nagyon Perikles kora volt. És benne történik az is, hogy az athæneiek azzal bizonyítják hatalmuk jogosságát, hogy «a hatalmasabb azt teszi, a mit megtehet» (I. 76.). Magának mond ellent, mikor hálálkodik «az úttörő sophisták kíméletlen rombolásának» azért, hogy a «mythologiai képzetek helyett felvilágosodottabb, modernebb felfogásnak útját egyengették». Ha szabad annyi történeti kutatás és kitűnő monographia ellenére — — külön sophistikáról beszélünk, úgy tudnunk kell, hogy ez az *ἀρχαίωμα* Xenophanessal (Arist. *Μ. τὰ φασ.* I. 5.) tehát Perikles kora előtt jó másfél századdal kezdődik; és hogy ez a bölcselkedés nem pusztán a mythosokat rombolta szét, de főképpen az ethikai gondolkodást és érzést változtatta meg. Így aztán Perikles korát művészi, politikai sikerei és állami fenőrsége miatt lehet csak olyan élesen elválasztani az előző és követő korszaktól s ezekkel oly határozottan szembeállítani. Emberei azonban — éppen Thuk. felfogása szerint — megszakítatlan fejlődésfolyamat árában haladnak az erkölcsi s ennek révén az állami szétzúllásbe. Ezért pedig «hálát» csakugyan nem érdemel.

Thuk. többször emlegetett skepsis-ét éppen a multakról szóló hagyományok és regék bonczolgatásában tanusított szigorú ítéletmondásában lehetett volna mindenekeelőtt feltüntetni. Így az értekezés a Herodotossal való hosszas bibelődés nélkül és hamarabb tulajdonképpen való czéljához érhetett volna; másrészt meg magának Thuk.-nek felfogását magyarázta volna ellenmondás nélkül következetesen. Thuk. igazmondásában, hogy «az emberek a multa vonatkozó közléseket, még ha saját hazájukról szólnak is, egyformán ítélet nélkül fogadják el egymástól»

(I. 20.) ... mivelhogy «téves nézetekben és előítéletben nevelkedvén, széphangzású szavakhoz és érdekes elbeszélésekhez vannak szokva» (I. 22.) ... mindenesetre nyitjára talált volna a mythosokkal szemben mindvégig követett eljárásának. S egynél több támogató okot talált volna arra — az értekezésben háromszor is megemlítt — különösségre, hogy Thuk. a maga vallásos világnézetének mozgató elvét sehol sem «árulta el». Thuk. előtt a görög nemzet — de úgy volt mindenütt — az epikus költőt tekintette hivatásos történetmondónak, ki e miatt a legmerészebb csodatörténettel is hitelre talált. A logographok pedig az epikusoknál is merészebben szőttek való történet gyanánt a saját képzeletük alkotta regéket, miknek egyenesen történeti hitellességet követeltek. Hogy kiváltságos helyzetüket mennyire fel is használták: Herodotos történetmondása a bizonyúsága. Így azután Thukydidesnek a logographok és epikusok művei ellen (I—II. 29.) gyakorolt ítéletmondásából egyrészt világos, hogy nemcsak megbízhatatlannak találja őket, de egyenesen bebizonyítja, hogy hitelt nem érdemelnek. Mivel pedig műve elején a felsorolt összes mythosokra nézve úgyszólván egyenkint kimondja ezt az ítéletét, fölteheti — és joggal — hogy a továbbiak folyamán elő-előkerülő mythosokra vonatkozó felfogását már eleve tudja az olvasó s így annyiszor — a hányszor nem kell újra bizonyígtatnia. Az elsőknél még mindig külön is kijelenti, hogy λέγειν . . . később már csak egyszerűen elmondja a története szövésebe került mondákat. Az I—II. könyvben elmondott mythisus részek irányában e szerint nem skeptikus; ellenkezőleg nagyon is radikális és világos a felfogása. Mekkora következtetésesség volna tőle, ha műve további folyamán elmondott s a már bonczolatottaknál jóval előbb keletkezett mondákkal szemben «kiesne szerepéből!» Igaz, nem keresi az alkalmat, hogy honfitársainak primitív babonáit, előítéleteit lépten-nyomon eloszlassa, — de elég világosan tiltakozik ellenük.

E «felfogás» nyomon követése megóvta volna az értekezést attól is, hogy Bockshammerrel polemizáljon s régóta bebizonyított tényeket (l. Hornyánszky Gyula «Thuk. és a sophistika») újra igazolgasson (14. l.-től).

E résznek, mely lehetőleg a dolgok lényegébe ható megfontoláson épült meg — az az összefoglaló ítélete, hogy Thukydides «az eseményeket kétféle okra vezeti vissza: a cselekvő személyekre és a körülményekre, azaz korábbi eseményekre . . . s éppen e két tényező ellensúlyozásában áll történetírói művészete». Továbbá, hogy «bizonyos törvényszerűséget, szükségszerűséget lát a történeti tények között . . . de ez nem az a régi *transcendens moira* és *ate*, melynek ellenében az ember magát nem érvényesítheti; hanem *immanens*, pszichologiai s azon alapszik, hogy az emberi szabad akarat nem pusztá önkény, mely homlokegyenest ellenkező tettekre határozhatná el magát, hanem hogy az ember elhatározását azok a külső körülmények és állapotok, melyek közt él, döntik el; ezek fejlesztik jellemét és adnak irányt egész cselekvésének». Végre hogy «a szükségszerűség és a véletlen két, az emberiségen kívül levő hatalomra utal: a véletlen a maga hordozójára — a *tyche*-re; amaz pedig a legnagyobb hatalomra és utolsó okra — az *istenségre*».

Szerzőt azonban itt is elragadja lelkesedése. Mikor idézett kategorikus (17. l.) tételeinek bizonyítására kerül a sor, hogy ime «ha Thukydides előadásába mélyedünk, mindenütt oly felfogással találkozunk, mely

az embert felelősségre vonja ugyan minden tettéért, de az ember sorsát mégis az isten kezében látja . . . alig egy sorral alább kénytelen kijelenteni, hogy «a helyek, melyekben ezt a nézetét tudtunkra adja leplezetlenül — *igen győreik*. Thukydides ugyanis, mint a mely kedélyű emberek általában, nagyon tartózkodik, mélyebb, titkosabb érzelmeinek, az isteni kormányzásról vallott nézeteinek *elárulásától*».

E szerint tehát egyetlen közvetlen támogató okot se állíthatunk szerző kategorikus ítéleteihez, a mint hogy egyetlen olyan hely sincsen Th. művében, a mely írója theológiájának tényleges adatait szolgáltatná. A vallást a társadalom szükséges alapjának tekinti; egyesek talán lerízzák magukról, de az összesség sohasem nélkülözheti. Több ízben sajnálja, hogy a háború zavaaraiban nagyon lehangyatlott a vallásosság. «Az istenfélő jámborság egy pártnál sem volt becsben, hanem azok állottak nagyobb hírben, a kiknek sikerült ügyes, körmönfont okoskodással valami szegyenletes dolgot véghezvinni» panaszkodik a III. 82. f.-ében. Vagy a II. 52-ben, hogy «mindazt, a mi szent és köteleességszerű volt, kezdték semmibe venni». Mindig ilyen egyforma nyugalommal és tárgyilagossággal beszél, ha vallásos dolgokat kell érintenie. Ebből a nyugodt hangból még akkor se veszít, mikor a Delos szigete vallásos megtisztításáról (III. 104, V. 1. és 32.) emlékezik. Mindössze a «mondják», «azt hitték», «úgy vélték» szavakkal adja tudtul, hogy a mit elmondott, az tény ugyan, de mozgatója a mások hite és vallásos meggyőződése. Viszont igaz az is, hogy bár a *θεός* és *θεοί* neveket többször említi, az események folyását illetőleg sohasem tulajdonít nekik olyan erőt és hatást, minő a tömeg hite szerint birtokuk. Ez a tömeg *önmagához volt hűt kötetkezetes*, mikor Thukydides *Atheos*-nak tartotta . . . a hogy Xenophanes óta minden valamire való bölcseletjét ezzel a névvel illette, Sokratet magát halálra kereste. Ez ellen a *vád* ellen maga értekezőnk is jónak látja (17. l.) Th.-t megvédelmezni.

Szükségtelen. A milyen gyakorlati elveket vallott a történet kutatásában, a források használatában és a választott anyag előadásában; ugyanoly elvek vezették kora világnézetének felfogásában is. Bizonyynal ez az oka, hogy vallásos felfogása, a mint ellenkezik kora költőinek mystikus ömlengéseivel: éppen úgy különbözik kora bölcseletőinek elvont, légies vallásrendszerétől is. A történeti és természeti események megmagyarázására azonban sohasem fordul sem a *θεός*-hoz sem a *θεοί*-hoz; sehol sem említ olyat, mit pusztán a gondviseléssel, az isteni világkormányzással kellene és lehetne csak megfejteni. A mi a beszédekben, különösen az athenaeiek és melosiak párbeszédében (V.) az istenek hatásáról és működéséről van mondva, az — miként e beszédek magyarázóí (nálunk Bászeli A. id. művében; künn: O. Hüppe «De orationibus operi Thucydidis insertis» 1874. I. Girard «Essai sur Thucydide» 1860. A. Michaeler «Über die Reden in d. Gesch.-werke des Thucyd.» 1874. Előbb meg a Rhein. Museum 1827. évf. Grauert W. s az 1845. évf.-ban Ritter Fr. czikkei) eléggé megbizonyították: a beszélők hite és nézete, nem Thukydidesé. A mi legelső sorban abból bizonyos, hogy ezekben a beszédekben korának úgyszólván valamennyi vallási és bölcseleti álláspontja képviselve van. Ha tehát csak e beszédekből ítéljük meg Thukyd. vallásos világnézetét, — vagy megoldhatatlan ellenmondásokba keveredünk, vagy pedig elvtelen sophistának (a hogy ezt a nevet a közfelfogás használja) kell őt tartanunk. Ebbe a kénytelen ellenmondásba jutunk

akkor is, ha a jóslások, jóshelyek irányában táplált felfogását nem az ő gyakorlati czélja szerint mérlegeljük.

Mert a népvallás iránt való elfogulatlansága kiterjed a jósmondásokra is, mint a melyek a népvallás nagy részét képezték. Nem volt annyira «reformer», hogy ezt fenekestől felforgassa. Megemlíti hát őket, legfellebb a maga véleményét csatolja hozzájuk, a mi természetesen mindig az, hogy *a dolgot magát önmagából* s ne a naiv hit mende-mondáiból magyarázza. De e nyugodt regisztrálás mellett egyenesen kimondja (II. 54.), hogy «minden jóslat haszontalannak tűnt föl» s még előbb, hogy a háború kitörésekor «temérdek jóslatot lehetett hallani» (II. 8.). Hogy mennyi értéket lát bennük, világosan kijelenti. Ime: «a jósök ajka különféle jós igéket hangoztatott, melyeket mindenki a szerint hallgatott, a mint éppen a kérdés iránt hangolva volt» (II. 21.).

Mindezekből valóra válik, hogy Thukydides az *emberek* történetében minden *emberfelettit* mellőzni törekedett. Korának vallását s a jóshelyeket csak oly értelemben tekinti tényezőknek, a mennyiben azok az embereket — sajátos képzeletük alkotta világuk látszólagos teljesedésével — a cselekvésben is sajátoszerű utakra vezethetik, de sehol sem tulajdonít nekik oly hatalmat, melylyel a természet törvényeivel kijelölt utakon haladó események folyását fel nem fogható csodákkal megszakíthatják vagy módosítják.

Miként ezt maga értekezőnk is (még pedig adatainak természetéből) egész önkénytelenül bizonyítja, mikor elfeledkezve fent idézett kiinduló ítéletéről kijelenti, hogy «egészen jogosult az a feltevés, hogy Thukydides skeptikus álláspontot foglalt el, *azt a meggyőződést vallotta, hogy isteni kormányzásról semmit sem tudni*» (31. lapon). Ha Thukydides csakugyan Anaxagoras tanítványa volt — a hogy értekezőnk is bizonyítja — valóban so a *sorsot*, se a *véletlent* nem fogadhatta el ható okoknak, mivel hogy maguk is egyszerű okozatok, de olyan okokból, miket értelmünk még észre nem vett. A hogy Anax. mondja: «... τῶν τούτων ἀόριστον αἰτίαν ἀνδροπότης λογισμῶν». S ha a «*τῶν*» (kora fatum-híte) fel-felvillan is művében (VIII. 24.; VII. 86.), sehol sem önálló hatalom, hanem az események olyan egymásra következése, miknek összefüggését az értelem előre nem kutathatta, mivelhogy másféle csatlakozásra gondolt s így az okokat valamint ezek okozatait másutt kereste (L. Voss «De τούτοις Thucydidea» 1879.).

Anaxagoras tanításának lényegét illetőleg túlzás, ha a *κοσμοῦ* rendező «alanynak» tekintjük. Nem az «őselemeken kívül álló gondolkodó lény» ez, — Gy. pedig így fogja fel — hanem ezek egyesülésében és együttthadásában megnyilatkozó, működő alapelv. Tehát «objectiv gondolat» (L. Hegl Gesch. d. Philos. I. 356.; és egyik leghasználhatóbb monographiáját: Breier «Die Philos. des Anaxag. nach Aristoteles» 1840.).

Ha pedig az, akkor se nem isten, se nem istenség. Más szóval csak hosszas belemagyarázás révén mondhatjuk «tanítványáról» Thukydidesről, hogy Anaxagorassal való társalgása folytán «a világrendező és kormányzó szellemben való hit is utat talált fogékony szívébe» (33. l.). S akkor ez a magyarázás meglehetősen távol esik Anaxagorasnak és Thukydidesnek — nem hitétől, hanem — bölcséleti felfogásától. Eppen így túlzás, hogy «Thukyd. az istenséget ott szerepelteti, hol a lélektani okok s az események közt fennálló causalis kapcsolat nem elegendő az ese-

mények megmagyarázására» (33. l.). — Miért tett volna akkor olyan éles különbséget az *aíttá*, az *ἀπὸ* meg a *πρόφασις* között?? Miért válogatná meg közülük aggodó pontossággal azt, a melyik legjobban «kezdet» a leírt eseménynek! ? Nála ezek semmiesetre sem pusztá synonymák, a miket kénye-kedve szerint cserélgethet, hanem valósággal bölcselő elmélkedés, megfontolás határozott «műszavai». Miként ezt a «*γνώμη*» synonimáinál maga Gy. is tapasztalta (38. l.) és nagy figyelemmel fejtegette is.

Egyébként az értekezésnek az a legalaposabb és legtanulságosabb részlete (37–51. l.), mely Thukydides erkölcsi elveit iparkodik a nagy mű adataiból összesíteni. Nem baj, hogy túlságosan bízik Classen itéleteiben; maga is megokolja minden állítását. Eleddig követett módszerétől eltér; — nem polemizál és ez javára szolgált «Th. erkölcsi világnézete» értekező leírásának. Világosan föltüntet: miben és hogyan emelkedik Th. oly «csodálandó magasságba» kora erkölcsi nézetei fölé. Mélyreható okoskodás után foglalja össze úgyszólván Th. egész etikáját. Az a rózsaszín kód, miben Thukydideszt — már fentt említém — maga előtt látja, az író erkölcsi világnézetének sötétebb, komor részeit is eltakarja, E miatt nem vette észre, hogy Th. erkölcsi világnézete ugyanazt a törvényszerűséget fogadja el, melyet a physikai világrendről alkotott. Mert «az emberi természet mindig egy és ugyanaz marad» (III. 82.) és «az ember természetével jár, hogy mind a magán, mind a közéletben hajlandó hibák elkövetésére és nincs törvény, mely visszatartathatná tőle.» (III. 45.) ebben a tekintetben olyan kategorikus nyilatkozatai Thukydidesnek, mikből ezt a «törvényszerűséget» minden további okoskodás nélkül megtaláljuk. Ez a «törvényszerűség»-et illető meggyőződése az oka, hogy míg hol gyengébben, hol erősebben korholja az emberi jellem kinövéseit, addig a nekünk is, neki is magasztos emberi tulajdonságokat jóformán egyetlen-egyszer sem dicséri közvetlenül. Még Perikles jellemzésében is elegendőnek tartja, hogy (II. 65.) egyszerűen a «legjelesebb polgár» nével illesse; mellőzván minden cziccomát, mivel más írók kedvelt hőseiket, választott nagy embereiket ékesítgetik.

Am, ha itt-ott a részletekben kisebb hézagai is vannak Gy. értekezésének, egészben véve derekas munkát végezett. A magyarázott vezető elvek csakugyan a Th. művében cselekvő nagyok és kicsinyek mozgatói. Rendszerbe állításuk okos és hasznos munka volt. A néhány talán sietés okozta — stilisztikai hiba (. . . vallási nézeteinek *függvénye* 6. l.; nem törődve a bennök rejlő vallásos *elemtől* 24. l.; . . . *befolyással bíró* tényezők 26. l. és felfogással bíró férfiu 39. l.; az ő vallásuk *sem már* a régi 56. l.; a helyesírásban Aithiopia, Athenai mellett: *Szicília* 26. l.) inkább alaki fogyatkozás. Az első részt illetőleg említett hiányai könnyen pótolhatók; adatgyűjtésével a tudományos kutatónak is hasznára válik. Tanuló ifjúság és a művelt közönség sokat tanulhatnak belőle.

Dr. SERÉMI LAJOS.

9. Könye Nándor: A magyar helyesírás akadályai. (Beregszászi áll. középisk. 16—38. l.) — Sajnos, nagyon is igaz van ez értekezés írójának, hogy a tanulók a középiskolában nagyon sokat vétenek a helyesírás ellen, s még a felsőbb osztályokban sem ritka az íráshibáktól hemzsgő írásbeli dolgozat. A folytonos javítással valóban nagy és fárad-

ságos munkát végez tanár és tanuló egyaránt s az eredmény még sem elégt ki. Könye már egy régebbi programmértékezésében is foglalkozott e kérdéssel s 12 csoportba foglalta össze a hibákat, melyeket a tanulók leggyakrabban ejtenek. A bajon most úgy akar segíteni, hogy összeállít egy betűrendes segédkönyvet, mely a kétes kérdésekben útba igazítsa a tanulót. Igaz, hogy egy jó és könnyen használható segédkönyv nagyon megkönnyíti a tanár és a tanuló munkáját, csak hogy nem szabad meglegednünk azzal, ha a tanuló csak a segédkönyvvel kezében tud helyesen írni; teljes önállóságra és biztosságra kell őt nevelnünk. Erre pedig két mód van. Először is rá kell szoktatni a tanulót, hogy tudjon figyelmesen olvasni és pontosan másolni. Ez már a népiskola feladata volna; azonban sajnos, ezen a téren minden tanárnak szomorú tapasztalatai vannak. Az első osztályba felvett tanulóknak nagyobb része nem tud sem olvasni, sem írni, a táblára írt szöveget hibásan másolja, mert figyelmetlen és szórakozott. Tehát első sorban ezen a hibán kell segítenünk s csak azután térhetünk át a helyesírás rendszeres begyakorlására. Nem elég, ha tudjuk, milyen hibákat szoktak elkövetni a tanulók, hanem keresnünk kell a hibák elkövetésének okait is, hogy csirájában fojtsuk el a bajt. Könye 12 csoportba osztja a gyakoribb hibákat; én ezeket mind háromféle okra vezethetem vissza. Első és legnehezebben orvosolható a tanuló hanyagsága; sietve ír és nem törődik azzal, a mi tolla alól kikerül. Elhagyja az ékezeteket vagy oda is tesz, a hova nem kell, felcseréli a betűket, elhagy vagy betold szótagokat stb. Ezen csak a folytonos figyelmeztetés s a pontos és gyakori másoltatás segít. A hibáknak egy másik csoportja onnan ered, hogy különbség van a tanuló nyelvjárása s az irodalmi nyelv között; ezért írja a dunántúli fiú *pörül, láttom, kírál, illen*, viszont a tiszántúli *niz, kik, kíráj, ijen*. Az ilyen hibákról a nyelvtan tanítása közben kell a tanulót felvilágosítani s megérteni vele a beszélt és az írott nyelv közti különbséget. A hibák harmadik csoportjának a grammatikai tudatlanság az oka; ha pl. a tanuló nem tudja szétválasztani a tőt és a ragot s azt írja *tuggya, annya*, vagy ha nem tudja, hogy a rag illeszkedése esetén két mássalhangzót kell írni, vagy pedig ha nagybetű helyett kisbetűt ír és viszont. Ezekben a hibákban is a nyelvtan tanítása közben kell segíteni az egyes szóelemek pontos és világos megkülönböztetésével.

Ha ily módon igyekszünk is az íráshibák számát lehetőleg kevesebbiteni, mégis jó szolgálatot tehet egy ügyesen szerkesztett segédkönyv, mely kétes esetekben gyorsan és pontosan útba igazít. Könye az egyes betűk szerint állította össze ezt a segédkönyvet, még pedig saját szavai szerint «azért, hogy a ki írása közben fennakad és nem tudja, hogy milyen betűt, avagy egy betűt vagy kettős betűt írjon-e, arra az illető betűnél azonnal rátaláljon. Azonkívül minden egyes betűnél meg vannak említve azok a hibák, melyeket ellene leggyakrabban el szoktak követni akár az idegen ajkúak, akár a tájkiejtés folytán a magyar ajkúak. A szótagok elválasztása, az összetételek, a nagy- és kisbetűk használata, az idegen szók helyesírása külön függelékben találhatók».

Valóban nem rossz gondolat, hogy a tanuló azoknál a betűknél találja meg az útbaigazítást, melynek leírásánál megakadt; ha pl. nem tudja, hogy *loccsan* két vagy egy *cs*-vel írandó-e, megkeresi a *cs* betűt s megleli a feleletet. Csakhogy az ilyen segédkönyv, ha teljes akar lenni — s csak így használható — nagyon terjedelmes lesz. Mert pl. mit ér

Könye füzetében, hogy elsorol vagy 10 szót, mely egy *b*-vel s 10-et, mely két *b*-vel írandó s utána veti stb., ha a tanuló ép olyan szó írása közben akad meg, mely ebben a stb.-ben rejlik. Nem tudja pl., hogy írja *áll* vagy *ál* (a mi elég gyakori hiba), felüti az *l*, *ll* betűt, de nem találja meg a szót sem az egy, sem a két *l* betűsek közt. Egy ilyen segédkönyv, ha használható akar lenni, igazán teljes legyen, de Könye a legközségesebb kétes esetekben sem igazít útba. Találomra kerestem benne az *utca*, *porgyász*, *aztán*, *keztyű* szavakat, s nincsenek meg, pedig ezeken néha még a felnőttek is megakadnak.

Néha helytelen utasítást is ad; pl. Könye szerint jó így is *juhhal*, *mehhé*, *mélhel*. A *ds*-t teljesen felesleges *dzs*-vel írni. Az idegen szavak írásában is nagyon liberális; magyarosan írja még ezeket is: *zseni*, *zsüri*, *afér*.

BALASSA JÓZSEF.

10. Steiger Frigyes: A magyar igeidők használata összevetve más nyelvekével. (Ujvidéki polgári és felső keresk. iskola., 5—33. l.) — Az igeidők kérdése egyik legkényesebb része a magyar nyelvtannak. Könyvekben, különösen a régibb nyelvtanokban, nagyszámú igealakokkal ismerkedünk meg, melyek közül az élő nyelv alig használ egy kettőt. A nép nyelvében is vidékenként nagy az eltérés; a székely nyelvjárás változatos időalakjaival szemben a dunántúli s az alföldi nép nyelvében nagy az egyhangúság: alig egy-két időalak elég nekik arra, hogy gondolatukat közölhessék. Nem könnyű tehát a nyelvész feladata, midőn a magyar igeidők használatát akarja tárgyalni. Egy rövid programmértekezés keretében nehéz is e feladatra vállalkozni: s bizonyosan Steiger előtt sem az a cél lebegett, hogy e bonyodalmas kérdést megoldja, hanem csak az eddigi vélemények alapján igyekszik megvilágítani igeidőink használatát.

Értekezése két részre oszlik. Az elsőben a kérdés történetét tárgyalja; de ebben csak a jelen század nyelvtanítóira volt tekintettel. Pedig a kérdés megoldására nagyon tanulságos lett volna a régi nyelvtan írók felfogásának ismertetése is, mert hisz a jelen század íróinak már küzdeni kellett az igeidők zavarosságával, melyet az élő és az írott nyelv nagy eltérése okozott. A kérdésnek ez újabb irodalmát Halder Jánoson kezdve tárgyalja, a ki az ötvenes években, mint a pesti egyetem tanára írt egy kis cikket a magyar igeidők használatáról. Ez újabb irodalomnak is csak egyes fontosabb termékeiről szól Steiger, de az iskolai nyelvtanok felfogása módját nem veszi figyelembe; legnagyobb tért Szarvas és Hunfalvy nézeteinek ismertetésére szentel.

Az értekezés második része az egyes igeidők használatát tárgyalja, főleg a Tüzetes Magyar Nyelvtan alapján. Összesen 12 igealakot mutat be, megemlítve minden egyes igealak nevét, értelmét latinul és németül; végül szól az illető igealak használatáról a régi nyelvben, a mai irodalomban és a népnyelvben s azután összeveti a latin és a német nyelv megfelelő igeidőinek használatával. A munkának ilyen terve helyes, csakhogy végrehajtása nagyon nehéz. Az igeidők használatát a régi nyelvben Szarvas kutatásai alapján elég jól ismerjük, de a mai irodalmi nyelvet s a nép nyelvét cbból a szempontból nem vizsgálták eléggé s önálló kutatásról Steiger dolgozata sem tanuskodik. S a nép nyelvéről nem is

szabad csak úgy általánosságban beszélni; az egyes vidékek nyelvét külön-külön kellene vizsgálat tárgyává tenni az igeidők használata szempontjából. Még nehezebb a feladat, ha a magyar igeidőket össze akarjuk vetni a latin és német nyelv igeidőivel, s ez értekezésnek is ez a leggyengébb része. A különböző nyelvekben az idők használata annyira elüt egymástól, hogy egypár rövid megjegyzéssel nem lehet őket összehasonlítani, a különbségeket megvilágítani.

Steiger szerint pl. «a magyar praesensnek alkalmazása *teljesen egyezik* a többi ismert nyelvekével, tehát a latin és német nyelvekével is s egyik a másikat *teljesen fedezi*». Igaz, hogy az *ír* időalak sokban egyezik más nyelvek praesensével, azt azonban még sem állíthatjuk, hogy teljesen fedezi egymást.

Az igeidők fejtegetésével mégis érdemes munkát végzett ez értekezés szerzője, s a kik nem ismerik magukat a forrásmunkákat, haszonnal olvashatják ezt a dolgozatot. Csak az a kár, hogy az összefoglaló befejezés nem világítja meg elég jól az eredményt, a mire a szerző jut. Az időalakok használatát is helytelenül foglalja össze. «Egyes időalakok (*írt vala, írni fog, írni fog, írni fogna, irt legyen*) csak az írók kegyelméből tengenek, mások (*ír vala, ír*) csak a nép nyelvén élnek.» Azt nem mondhatjuk, hogy az *írni fog* alak csak az írók kegyelméből teng, hisz maga Steiger mondja a 323. lapon, hogy a XVII. század második felétől napjainkig nemcsak az irodalom, hanem a nép is alkalmazza a *fog* segédigés alakot. Másrészt meg az *ír vala* és *ír* alakról sem mondhatjuk, hogy csak a nép nyelvén élnek. S az okok közül, melyekkel az igeidőknek sajátos használatát magyarázni akarja, az első kettőt nem fogadhatjuk el. Az oly igealakok, melyeket csak a nyelvtanirók csináltak, sohasem terjedtek el, tehát ezekről szólni sem érdemes; s az ilyen mesterségesen gyártott alakoknak az írók is hiába «adnának lendületet». A nyelvtörténetnek s az élő nyelvnek sokoldalú és alapos tanulmányozásával lehetne csak az igeidők mai zűrzavaros használatának igazi okait megállapítani.

BALASSA JÓZSEF.

LESSING HAZÁNKBAN.

— Könyvészeti kisérlet.* —

I. Fordítások.

Költemények: A csók, ford. *Dálnoky Lajos*, Fővár. Lapok, 1879, 122. sz.

Egy szép kis leányhoz. — A félénk. — A félénk Mumma. — Betti. — A mennydörgés. — Boldog vagyok. Ford. *Bäuerle Ferencz*, Torontál, 1887, 12. sz.

— A csók, mit gyermek nyujta nékem . . . ford. *Fidelis*. Székesfehérvár és vidéke, 1888, 55. sz.

*) Lehetőleg időrendben. T. olvasóinkat fölkérem, hogy e kisérlet kiegészítéséhez e folyóiratban hozzájárulni szíveskedjenek. *H. G.*

Költemenyek: A borozó, ford. *Mérő Károly*. Aradi Közlöny, 1894, 112. sz. [1895, 12. sz.]

— Bor, hogyha mostan iszlak... ford. Mezőtúr és vidéke, XI.

— Trill és Troll. — A menekülő. — Valakihez. — Nitulus sir-kővére. Ford. *Verus*, Száz epigramma, Budapest, 1887, 41., 60. és 71. l. *Lessing* meséi három könyvben. Ford. *Aszalai (Szabó) János*. Bécs, 1793. (Előbb egyesek az *Orpheusban*, 1790).

A zsidók, vígjáték egy felvonásban, ford. *Ónossy*, Pest, 1866.

A kincs, vígjáték egy felvonásban, ford. *Komlóssy Ferencz*. (Ifjú-sági színház). Nagyszombat, 1883.

Miss Sara Sampson, szomorújáték 5 felvonásban, ford. *Kazinczy Ferencz*. Buda, 1842. (Külföldi játékszin XIX. köt.)

Minna von Barnhelm: A katona-szerentse. Vigjáték öt aktusban, ford. *R. P.*, Pesten, 1792, 120 l. — A fordító *Ráth Pál*, 1790 óta az első magyar színjátszó társaság tagja. E fordításban először 1792. július 29. adták a darabot. A fordításról v. ö. *Heinrich Gusztáv* Minna-kiadásában a bevezetést.

— *Barnhelmi Minna* vagy a katona-szerencse. Vigjáték öt felvonásban, ford. *Kazinczy Ferencz*. Buda, 1834. 146 l. (Külföldi Játékszin, VIII. köt.) Esetleg e fordításban került színre a darab 1811. novemb. 3. Debreczenben. A fordítást *Kazinczy* 1803 febr. 27. Szentgyörgyihez írt levelében azok közt sorolja föl (*Emilia Galottival*), melyek nagy részént készek, nagy részént munkában vannak; 1803 decz. 19. írja *Kiss János*-nak, hogy a censor visszaküldte (*Emilia-* és *Minna*-fordítását, és 1805 márcz. 31. Csereynek, hogy *Emilia* és *Minna* Írásai III. kötetében fog-nak megjelenni.

— *Ugyanez*, *Chodowiecki* tizenkét képével. Budapest, 1889.

Emilia Galotti, szomorújáték 5 felvonásban, ford. *Köcsi Pál*ko. *János* színész, a ki *Odoardo* szerepében remekelt. E fordításban, mely nem jelent meg nyomtatásban, adták a szinpadok a darabot 1830-ig, mikor a *Kazinczy F.* fordítása megjelent. Első előadásai: Kolozsvárt 1804. márcz. 27., Pesten 1809 febr. 3., Debreczenben 1811 április 15., Székes-fehérvárt 1813. és másutt. Pesten 1807—1815. igen népszerű darab volt.

— Fordította *Kazinczy Ferencz*. Külföldi Játékszin, I. köt. Pest, 1830. — *Kazinczy* először említi e fordítást az „*Orpheus*” februári füzetének borítékán 1790-ben. Külföldi Játék-Színe II. kötetébe szánta, tehát esetleg már 1793 előtt készen volt vele; 1803-ban és 1805-ben ismételve említi a *Minna*-fordítással (l. ezt) együtt. Mai alakjában nem lehet 1803-nál régiebb. Budán 1836-ban kétszer adták e darabot, jul. 26. és november 10., valószinűen *Kazinczy* fordításában; hasonlóképp Debreczenben, Pécsen és Kassán. A nemzeti színházban először 1837 szeptember 28. adták e fordításban (ez előadást bírálja *Vörösmarty Mihály*. *Munkái*, XII, 36. l.)

Nathan der Weise. Törödéek: Az elsikkasztott gyűrű, parabola, *Lessing* után ford. *Edvi Illés Pál* (Elszört költészetek előbbi folyóirásokból összeszedte és kiadta *Edvi Illés Gyula*, Pesten, 1853, 134—137. l., előbb a Felső-Magyarországi Minervában).

— *Lessing* parabolája a három gyűrűről, ford. *Brassai Sámuel*. Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok V, 159. l.

— Az első teljes fordítás 1839-ben készült, prózában, a szinpad számára. Kézirata megvan a nemzeti színház könyvtárában. A fordító

ismeretlen. E fordításban állítólag 1841-ben Pesten színre került a darab, de ez nem bizonyos.

Nathan der Weise. Fordította 1844-ben *Kovács Gyula* Kolozsvárott, szintén prózában a szinpad számára. De nem került színre s nyomtatásban sem jelent meg. A kézirat megvan a kolozsvári színház könyvtárában.

— Fordította *Zichy Antal*, Budapest, 1878; az Olcsó Könyvtárban is, 1879. — Ismertetik *Wigand János*, Philologiai Közlöny, 1879, III, 210. l. és *Heinrich Gusztáv*, Budapesti Szemle, 1879, XIX, 454. l. — E fordításban adták először Miskolczon 1879 febr. 19. és a budapesti nemzeti színházban 1888 december 28.

Laokoon vagy a festészet és költészet határaitól, magyarra fordította *Braun Zsigmond*, Budapest, 1877. Olcsó Könyvtár.

II. Lessingről.

Bajza József, Lessing karaktere. Külföldi Játékszín, 1830.

Ugod, Lessing. Németből, Athenæum 1840, II, 30. l.

Erdélyi János, A wolfenbütteli könyvtár és Lessing sirja, P. Divatlap, 1844, 8. sz.

Majtényi Dezső, Lessing (Stahr Adolf könyvének ismertetése). Budapesti Szemle XVII, 1863, 342—380. l. és XVIII, 1863, 230—275. l.

Lessing élete, írta *F. Magyar Sajtó*, 1864, 253., 259., 265., 271. sz.

Mitrovics Gy., Lessing mint theologus. Sárospataki füzetek, 1869. 135. l.

György Ödön hátrahagyott munkái, kiadják testvérei, Pest, 1869, 62—74. l.: *Laokoon oder über die Gränzen der Malerei und Poesie* (ismertetés).

Frankel Albert, Lessing Éva, egy nőalak a múlt századból. Csokonai-Emlény, szerkeszti Hamar László, Debreczen, 1871, 52. l.

Kán Béla, Lessing és mostoha leánya. Lessingnek egy eddig ismeretlen levele. Reform 1871, 130. sz.

László Mihály, Lessing és neje. Fővárosi Lapok, 1872, 101. sz.

Bartók György, Lessing mint theologus. Egyházi Reform, II. 1872, 229, 297. l.

Bodnár Zsigmond, Lessing, Cherbuliez Victor után, Budapesti Szemle, 1873, I, 491.

Arányi Agost, Lessing mint drámaköltő, a szegedi kegy. r. főgymnasium értesítőjében, 1874, 12. l.

Abday Asztrik, *Laokoon*, Győr, 1874. (Különnyomat a Győri Közlönyből).

Pálffy Károly, Lessing mint epigrammatista, a székely-udvarhelyi reáliskola értesítőjében, 1875, 20 l.

Szinyei József, *Plautus és Lessing.* Egyet. Philologiai Közlöny I, 1877, 237. és 318. l.

Heinrich Gusztáv, Lessing *Faustja*. Budapesti Szemle, XIV. köt. 1877, 395—403. l. és tetemesen bővítve: *Boyesen-Heinrich*, Goethe *Faustja*, Budapest, 1888, 233—252. l.

Leopold Katscher, Lessing in England, Összeh. Irot. tört. Lapok. IV, 1878, 86. l.

Zichy Antal, Lessing, Budapest, 1878. Akadémia. — Ism. *Wigand János*, Philolog. Közlöny, III, 1879, 213. l.

Meltzl Hugó, Nathaniana. Zur 100-jährigen Feier des Lessing'schen Dramas. Kolozsvár, 1879.

Brassai Sámuel, Lessing 1778. auguszt. 10—11. éjjelén, midőn eltökélte magát a Náthán kidolgozására. (Költemény.) Összeh. Irod. Lapok V. 1879, 135. l. — U. o. németül Meltzl Hugótól.

II. M., Fabulæ de Nathan origo. U. o. 137. l.

H. M., The origin of the ringparable. U. o. 149. l.

Otto Volger, Lessing als des Teufels Blechlieferant. U. o. VI. 1879, 23. l.

Bölcs Náthán. Egyházi és iskolai Szemle, 1879, 12. sz.

— Egyetértés 1879, május 13.

— Népnevelők lapja, 1879, 321—323. l.

Auber Forester, Nathan der Weise in Amerika. Össz. Irod. Lapok V, 1879, 138. l.

Hugo Meltzl, Beiträge zur Geschichte der Wolfenbütteler Geisterrevolution 1778—82. U. o. 140. l. és VI, 41. l.

Fleischhacker Fridolin, Lessing viszonya Aristoteleshez, különös tekintettel a francia tragédiákra és a korabeli magyarázókra, a csurgói ref. gymnasium értesítőjében 1880. 11 l.

Wagner A. B., Lessing-Forschungen. Ism. *Heinrich Gusztáv*, Philologiai Közlöny V, 1881, 413. l.

Heinrich Gusztáv, Lessing (halála százados évfordulóján), Pesti Napló, 1881. 45. sz.

Konczek (Kondor) Lajos, Lessing Philotása. Zalai Közlöny, 1881.

Kont Ignác, Lessing mint philologus. Budapest, 1881, Akadémia.

Lessing. Zum 15. Februar 1881. Összeh. Irod. tört. Lapok, IX. 1881, 95. l.

Hegedüs István. Plantus Trinummus és Lessing Schatz-a. Nemzet, 1883, 326—328. sz.

Szabó Nándor. Lessing és Laokoonja. Gymnasiumi magyarázat. Székelyudvarhelyi főgymn. értesítője 1882. — Ism. *Pacher J. D.*, Philol. Közlöny VII, 1883, 265. l.

Kiss R., Néhány germanismusunk kútforrása Lessingnél. Nagy-Kállói főrealiskola Értesítője, 1882.

Hermann Antal, Lessing Náthánja Magyarországon. Fehértemplom, 1883 (eredetileg a főgymnasium értesítőjében). — Ism. *Heinrich Gusztáv*, Philologiai Közlöny VII, 1884, 86. l.

Horovitz Dezső, Lessing ifjúkori színdarabjai. Értekezés. Budapest, 1885.

Hoffmann Mór, Vázlatok és tanulmányok az irodalom, élet és nevelés köréből. N.-Kanizsa, 1887. Ebben: Lessing, írói és jellemrajz.

Szanday Zénó, Bölcsházán szerzőjéről. Fővárosi Lapok, 1888, 357. sz.

Lessing, Minna von Barnhelm. Kiadta és magyarázta *Heinrich Gusztáv*, Budapest, 1888. — Második kiadása sajtó alatt.

Brájjer Lajos, Lessing mint az ú. n. polgári dráma megalapítója. Tudori értekezés a német philologia köréből. Nagy Becskerek, 1888, 231.

Lessing Laokoonja, magyarázta *Boros Gábor*, Budapest, 1890.

Weninger László, Lessing Bölcsházánja, Budapest, VIII. ker. főrealiskola, 1889, 15 l. — Ism. *Petz Gedeon*, Philologiai Közlöny 1890. XIV, 126. l.

Heinrich Gusztáv, Lessing Virginia-drámája. Philologiai Közlöny 1890, XIV, 68. l.

Dudek J., Lessing Náthánja. Budapest (Nyitra) 1890 (előbb: Hit-tudományi folyóirat, 1890, p. 13—46., 293—305., 558—573. l.).

Schneider József, Lessing mint meseíró. Bölcsészeti doktori értekezés. I.őce, 1891, 45 l. — Ism. I. Irod. tört. Közlemények, 1891, 303. l.

Kont Ignác, Fables de Lessing, avec une étude et un commentaire. Paris, 1891. — Röviden ismertetve Philologiai Közlöny, 1891, XV, 471. l.

Paul Albrecht, Lessings Plagiát. Ism. *Heinrich Gusztáv*, Philolog. Közlöny, 1891, XV, 471. l.

Lessings Übersetzungen aus dem Französischen, ed. Erich Schmidt, ism. *Heinrich Gusztáv*, Philolog. Közlöny, 1893, XVII, 235. l.

Goezes Streitschriften gegen Lessing, ed. Erich Schmidt. Ism. *Heinrich Gusztáv*, Philolog. Közlöny XVIII, 1894, 357. l.

Mihelics Károly, Lessing dráma-tervei, keszthelyi főgymnasium értesítője, 1895. — Ism. *Heinrich Gusztáv*, Philolog. Közlöny. XX, 1896, 467. l.

Kont Ignác, Hase kiadatlan jegyzetei Lessingnek 'Wie die Alten den Tod gebildet' cz. értekezéséhez. Philolog. Közlöny XIX, 1896, 709. l.

Lessing, Nathan der Weise, magyarázta *Demek Győző dr.*, Nagyvárád, 1896. — Birálja *Heinrich Gusztáv*, Magyar Pädagogia, 1897, VI, 334. l. és (Demek ellenbirálatával) Hivatalos Közlöny 1897, 23. sz. 456. l.

Gál Kelemen, Dubos hatása Lessingre. Philolog. Közlöny, 1898, XXII, 542. l.

Petz Gedeon, Lessing Hamburgi Dramaturgiájához. Philologiai Közlöny, 1898, XXII, 781. l.

HEINRICH GUSZTÁV.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1899 február hó 8-án tartott *felolvasó* ülésén 1. *Récei* Viktor «Collin Regulus-a Wesselényi Miklós báró kiadatlan fordításában», 2. *Hornyánszky* Gyula «Bevezetés a görög dráma eredetének kérdéséhez» czimen értekezett.

A *választmányi* ülésen Ponori Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen voltak: Katona Lajos első titkár, Cserhalmi Samu pénztáros, Bermüller Ferencz, Erdélyi Pál, Fináczy Ernő, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Maywald József, Petz Gedeon, Timár Pál, Váczy János, Veress Ignác vál. tagok és Cserép József másodtitkár mint jegyző.

Néhány folyó ügy elintézése után a következő új tagokat vette föl a választmány: Cserhalmi Samu ajánlatára *Kronberger* Miklós okl. tanárt, eddig rkiv. tagot (1900-tól), Petz Gedeon ajánlatára *Décsi* Lajos dr. egyetemi könyvtartisztet (1899-től), Gulyás István ajánlatára *Peczko* Ernő

debreczeni ev. ref. főiskolai tanárt (1899-től) és P. Thewrewk Emil ajánlatára *Barcza* József kistűzszállási gymn. tanárt (1899-től) *rendes* tagokul. Cserép József továbbá a budapesti VIII. ker. áll. főgymnasiumot előfizetőnek jelenti be (1899-től).

A pénztárnok jelenti, hogy a pénztári bevétel 2340.69 frt, kiadás 1312.59 frt, az összes pénzálladék tehát 1028.10 frtot tesz. Jelenti ezzel kapcsolatban, hogy ebben benne van már a M. Tud. Akadémiának a folyó évre kiutalványozott 1000 frt segélye is.

-- Schiller és Plutarchus cz. rendkívül érdekes tanulmányt írt Fries Károly a „Neue Jahrbücher“ I. (1898) kötetében (351—64. és 418—31. l.). Eddig is tudtuk, hogy a fiatal Schiller legkedveltebb írója, Rousseau ajánlata révén, Plutarchus volt; hogy ifjúkori műveire, sőt egész ifjúkori gondolkodására Rousseau mellett nem volt senki nagyobb hatással, mint Plutarchus; hogy első költeményei és drámái telvék Plutarchusból származó vonásokkal és célzásokkal. Hiszen nagyon jellemző, hogy a fiatal Schiller, a mint az akadémiát elhagyta (1780. decz.), sanyarú anyagi helyzete daczára, mindenek előtt Gottlob Benedikt Schirach Plutarchus-fordítását (1777—80) vette meg, mely élete végeig birtokában volt s most a weimari Schiller-könyvtárban van. De csak Fries mutatta ki, hogy a költő fiatalkori műveinek hány kisebb-nagyobb vonása, hány adata és célzása származik Plutarchus életrajzaiból, főleg a Dion, Brutus és Aratus életét tárgyalókból, melyek Schirach fordításában egymásra következnek. A „Haranják“ és „Fiesko“, valamint a fiatalkori költemények tele vannak Plutarchusra visszavezető reminiscenciákkal. Nem átvételek ezek, sokszor csak nagyjában emlékeztetnek Plutarchusra, de nagy tömegökkel kétségtelenné teszik, hogy Schiller tele volt kedvelt írójával, kitől egyes motívumok vagy vonások öntudatlanul is csúsztak tolla alá. Még a „Hektors Abschied“ is a Brutus-biographiából származik, Fiesko szavai (III, 5): „Auch Patroklos ist gestorben. Und war mehr als du“ pedig az „Alexander“-ból. De már a Don Carloson túl, azt hiszem, nagyon túloz Fries, midőn a Marquis Posát a Dion-életrajzbéli Platóra vezeti vissza, vagy az inquisitorban Cato szellemét véli fölismerhetni. Azt sem hiszem, hogy Plutarchus befolyással volt Schiller történetírásának azon jellemző fővonására, hogy őt nem annyira az események és ezeknek pragmatikus összefüggése, hanem inkább csak a nagy alakok és ezeknek sorsa érdekelte. Ebben nem a Plutarchus tanítványa, hanem a született drámaköltő érvényesül, kit a világ csak mint kiváló emberek műve érdekelt. Csak egyes kisebb dolgozataiban, pl. a Lykurguszikkhez kapcsolt megjegyzésekben vagy a Solonról szóló értekezésében akadunk elvétele Plutarchus hatására, de itt a tárgy természete eléggé indokolja e hatást, hiszen Plutarchus volt e kis dolgozatokban Schiller főforrása. A költő későbbi művei is tele vannak az ókori világból meritett célzásokkal, de ezeket már alig lehet Plutarchusra, mint egyetlen forrásra visszavezetni, mert tudjuk, hogy Schiller a nyolczvanas évek óta igen behatároltan tanulmányozta az egész görög és római irodalmat és ekkor már kevesebb rokonszenvvel nyilatkozott Plutarchusról. Ellenben tény, hogy

élete végén bizonyos tekintetben visszatért ifjúkori szerelméhez, mert tervezett Themistokles-tragédiája kétségtelenül Plutarchusnak megfelelő életrajzán alapult.

— Nulla dies sine linea czímen Fiók Károly jónak látta a Századok folyó évi jan. füzetében újból felszólalni a *Savartiasz-fali* kérdésében az én harmadik cikkem és a Gyomlay cikke ellenében. Hogy minő fegyverekkel küzd, legvilágosabban a következőkben nyilvánul: Én azt mondtam, hogy Vári szerint (ki a De adm. imp. XII-ik századbéli főkézirátát, a Cod. Paris. 2009 gr.-t az illető munka új szövegkiadása céljából áttanulmányozta és abból a bonni corpusban adott szövegtől való eltéréseket kijegyezte) az illető kéziratban első helyen egy szóval *σαβαροιδασφαλοι*, második helyen két szóval *σαβαροι ασφαλοι* (két *proparoxytonon*) van hagyományozva. Fiók idézi ezt az állítást a 14. lapon, de mivel a «két szó» és a «két *proparoxytonon*» nem kedvez az ő hypothesisének, még *ugyanazon a lapon* — jöllehet bevallja, hogy Constantinus kézirateit nem látta soha — azt állítja, hogy «a Sabartoi-asfaloi hosszú név Constantinus összes kézirateiban . . . egy szóval van összeírva», és hogy a *σαβαροι ασφαλοι*-ban «a hangjelek látható felrakása nem a kéziratokból való, hanem Pecztől magától eredt», vagyis magyarul mondva: *azzal gyanúsít, hogy én l'árrival egyetértve meghamisítottam a kézirat adatait.* Továbbá agyonhallgatja azt a cursiv és kövér betűkkel kiemelt állítást, hogy «nem is az a földolog, hogy Constantinus minő formában diktálta az illető görög melléknevet (az *ασφαλοι*-t), hanem hogy általában véve az illető görög melléknevet diktálta, és nem egyebet»; mert ha Fiók szerint Constantinus csakis *ασφαλις* alakot használhatott, akkor szerintem azt egy későbbi másoló a demotikus *ασφαλοι*-ra változtathatta. Azután abbéli törekvése közben (17—20. l.), hogy újólág megvédje Sabar-t-oi as Fal-oi-féle hypothesisét, nevezetesen hogy megokolja, miért nincs benne Fal-oi-ban az ugor pluralis suffixuma, holott a Sabar-t-oi-ban benne van: meghíúsul minden okoskodása. Végül szememre veti Fiók (19. l.), hogy belekaptam mindenféle megfajtási kísérletbe. De kérdem, mi helyesebb egy ilyen problematikus kérdés megfajtásánál? ragaszkodni csökönyösen a már egyszer kockáztatott feltevéshez, mint Fiók teszi, vagy önmegtagadással figyelembe venni és méltányolni mások szavát is, mint én tettem? Örvendek, hogy így tettem, mert most senki se vádálhat magam iránt való elfogultsággal, és immár nyugodtan ismétellhetem azt, a mit a Byzantinische Zeitschrift 7 (1898), 619. lapjának utolsó soraiban mondtam (v. ö. Egyet. Philol. Közöny 1898, 780. l.), hogy t. i. a Cod. Paris. 2009 gr.-ban a második helyen két szóban hagyományozott *Σαβαροι ασφαλοι*, mint szakasztott mása a *Χρωβατοι ασπροι* és *Χρωβατοι εβαπτιστοι*-féle elnevezéseknek, helyesnek tekintendő, és értelme «állhatatos Savartok-(fekete fiak)»-nak magyarázandó. Azt hiszem, kellő ovatosságról teszek tanúságot, a midőn ezennel oda nyilatkozom, hogy ez a Pecz-Thury-féle magyarázat nemcsak az eddig adott magyarázatok között a legvalószínűbb, de absolute véve is *valószínű*.

PECZ VILMOS.

— Mikor került Ludas Matyi szinpadra? Ezen a címen Kardos Albert e Közlöny f. évi II. füzetében, «legalább egy pontjában» helyre akarja igazítani a Ludas Matyihoz írott bevezetésemet (*R. M. K.* IX. f.). Szerinte Balogh István művét úgy tüntetem föl «mint a mely először dramatizálta Ludas Matyinak oly hamar népszerűvé vált tárgyát». Erre válaszul ide jegyzem, hogy a kérdéses bevezetés 14-ik lapján mit írtam: «Balogh István *nem az első és egyetlen*, ki Ludas Matyit színre alkalmazta. Már Könyves Máté Játékszíni Koszorúja említést tesz ezen Ludas Matyiról. Az első kiadás adatai szerint *Kovács Imre* mint fordító szerepel. ellenben a második kiadás szerint mint szerzője a szindarabnak. Ki volt ez a Kovács Imre, hogyan használta föl Fazekas művét, előadták-e valaha, valahol e darabját, adatok híján lehetetlenség ma még eldönteni». Ha Kardos további figyelemre érdemesíti bevezetésemet, még azt is megtalálhatta volna, hogy nemcsak Kovács Imréről teszek említést, hanem Beöthy Zsigmondról is (14—15. l.), ki szintén Balogh előtt földolgozta már Ludas Matyi meséjét.

BAYER JÓZSEF.

— Heine első verse. Csak nem régiben mesélte el Heine nővére, Embdenné Heine Charlotte a 98. éves születésnapja alkalmából Hamburgban nála egybegyűlt díszes társaságnak bátyja utolsó versének történetét. E szerint Heine az utolsó verset 1855 decemberben írta s ez a vers az «aranyos Lottikának» szólt. Tudva, hogy költőnket mily megható szeretet fűzte nővérehez, föltehetjük, hogy ez a forró, szinte páratlan testvéri szeretet valami szép vers írására ihlethette. Csak föltehetjük, mert a vers, sajnos elveszett. Embdenné pakkolás közben ott felejtette az asztalon s a szobalány befűtött vele. Mikor Charlotte a szerencsétlenséget Heinének elpanaszolta, az azzal vigasztalta, hogy majd a tavasszal, hogy ha egészséges lesz, egy «sokkal szebb» költeménnyel fogja meglepni. Ezt a még szebb költeményt azonban a sírba vitte magával, mert a következő év februárjában meghalt.

Heine elveszett utolsó versének mintegy kárpótlásául most az első, alig 16 éves korában írt versét fődőzték fel, mely 1829-ben nyomtatásban is megjelent az «Allgemeine Unterhaltungs-Blätter zur Verbreitung des Schönen, Guten und Nützlichen» cz. lap 5. köt. 546 oldalán. A gyerek-poéta nagy pathosszal zengi benne Németország dicsőségét, melyet később sokszor sebzett meg szatirája nyilaival — a pathosszal egyetemben. Azt hiszem, hogy nem lesz érdektelen e «hymnust», mely most a *Deutsche Dichtung* cz. folyóirat 1898 okt. 1. számában látott újra napvilágot, itt is egész terjedelmében közölni.

Deutschland. (1815.)

Deutschlands Ruhm will ich besingen,
Hört meinen schönsten Sang!
Höher will mein Geist sich schwingen,
Mich durchhebet Wonnedrang.

Vor mir liegt das Buch der Zeiten;
Was auf Erden hier geschehn;
Wie das Gut und Böse streiten,
Alles meine Blicke sehn.

Kam aus fernem Frankenlande
Einst die Hölle schlau, gewandt,
Brachte Schmach und schnöde
Schande
Zu dem frommen deutschen Land.

Und die Tugend, und den Glauben
Und die Himmelseligkeit —
Alles Gute sie uns rauben
Gaben Sünde uns und Leid.

Deutsche Sonne wurde düster,
Willnichtleuchten deutscher Schand',
Und ein dumpfes Traur'geflüster
Sich durch deutsche Eichen wand.

Und die Sonne wurde lichter,
Und die Eiche rauschet Freud',
Kommen sind die Racherichter,
Wollen sühnen Schmach und Leid.

Und des Trugs Altäre wanken.
Stürzen ein in grausen Schlund.
Alle deutschen Herzen danken;
Frei ist deutscher, heil'ger Grund.

Siehst Du 's lodern hoch vom Berge?
Sag', was deut' die Flamme wild?
's deut' dies Feuer auf dem Berge
Deutschland *reines*, starkes Bild.

Aus der Sündennacht enttaucht
Stehet Deutschland unversehrt.
Noch die dumpfe Stelle rauchet,
Wo die schönre Form entgährt.

Aus dem Stamm der alten Eichen
Sprossen Blüthen, herrlich, schön,
Und die fremden Blumen weichen,
Traulich grüsst das alte Wehn.

Alles schöne kommet wieder,
Alles gute kehrt zurück,
Und der Deutsche fromm und bieder
Froh genießt sein deutsches Glück.

Alte Sitte, alte Tugend,
Und der alte Heldenmuth.
Schwerter schwinget Deutschlands
Jugend;
Hermanns Enkel scheut kein Blut.

Helden zeugen keine Tauben,
Löwen gleich ist Hermanns Art;
Doch der Liebe schöner Glauben
Sei mit Stärke mild gepaart.

Eignes Leid den Deutschen lehrte
Christus sanftes Wort verstehn;
's zeugt nur Brüder deutsche Erde,
Nur die Menschlichkeit ist schön.

Auch die alte fromme Minne
Kehrt zurück, die Sängerkunst,
Zierest herrlich, fromme Minne,
Deutschen Mannes Heldenbrust

Er ist zogen aus im Kriege
In die heisse Frankenschlacht,
Um zu rächen Meineidslüge
Blutig mit gewalt'ger Macht.

Und daheim die Frauen regen
Liebevoll die sanfte Hand
Und der heil'gen Wunden pflegen
Die geblut't für's Vaterland.

Festlich in dem schwarzen Kleide
Glänzt das schöne deutsche Weib.
Und mit Blumen und Geschmeide,
Demantgürtel schmückt den Leib.

Doch noch herrlicher geschmückt
Mit Gefallen ich sie schau'.
Wenn am Krankenbett gebückt
Sorgend schafft die deutsche Frau.

Himmels Engeln wohl sie gleicht,
Wenn sie letzten Labetrunk
Dem verwundten Krieger reichet;
Sterbend noch er lächelt Dank.

Mutig sich ein Grab erwerben
In der Feldschlacht — das ist süß;
Doch in Frauenarmen sterben:
Das ist Gottes Paradies.

Arme, arme Frankensöhne,
Euch war nicht das Schicksal hold;
An der Seine Strand die Schöne
Buhlet nur nach feilem Gold.

Deutsche Frauen, deutsche Frauen!
Welch' ein Zauber birgt dies Wort!
Deutsche Frauen, deutsche Frauen,
Blühet lange, blühet fort!

Deutschlands Töchter, wie Luise,
Deutschlands Söhne Friedrich gleich
Hör' im Grabe mich Luise!
Herrlich blüh' das deutsche Reich!

H. Heine.

Látnivaló, hogy egy tizenöt éves költő egyetlen szárnypróbálgatása az egész vers, melyből a későbbi Heinére legfölsőbb abból a versszakból ismerhetünk rá, melyben a csatatéren való halálánál édesebbnek tartja «in Frauenarmen sterben.» Lehet, hogy ő is megmosolyogta későbbi éveiben önképzőköri zöngedelmét, melyet természetesen nem ő maga, hanem valószínűleg ifjúkori barátja Jean Bapt. Rousseau tett közzé 1829-ben az említett lapban.

Berlin, 1898 decz. 5.

HARTMANN JÁNOS.

— A philologia halottjai 1898-ban. A philologia nevesebb külföldi munkásai közül a múlt évben — a *Literarisches Centralblatt* adatai szerint — a következők hunytak el: jan. 11-én *Rohde* Ervin, a class. philologia r. tanára Heidelbergben (52 éves korában); jan. 15-én *Malinowski* Lucian, a szláv philologia tanára Krakkóban (59 é.); márcz. 4-én *Schefer* K. H. Á. orientalista Párisban (78 é.); ápr. 8-án *Bühler* György, az ind philologia tanára a bécsi egyetemen (61 é.); ápr. 24-én *Müller* Lucian, a class. philologia tanára a szentpétervári egyetemen (62 é.); máj. 3-án *Born* István, az újabb irodalomtörténet tanára Bázelen (74 é.); máj. 13-án *Steudener* Hermann, a class. philologia művelője (78 é.); máj. 24-én *Müller* Frigyes, az összehasonlító nyelvtudomány tanára Bécsben (65 é.); máj. 31-én *Klopptsch* Frigyes, a német régiségtudomány tanára Jenában (66 é.); jun. 17-én *Schmitz* Vilmos philologus Kölnben (70 é.); jul. 18-án *Ribbeck* Ottó, a class. philol. tanára Lipcsében (71 é.); júl. 23-án *Rosbach*, a class. philol. tanára Boroszlóban (75 é.); jul. havában *Couat* A., a class. philol. tanára Bordeauxban (52 é.); aug. 7-én *Ebers* György, aegyptológus és német regényíró, lipcei egyet. tanár (61 é.); szept. 20-án *Hagen* Hermann, a class. philol. tanára Bernben (54 é.); okt. 7-én *Schmelzer* K. H. T. a class. phil. művelője Berlinben (64 é.); nov. 20-án *Parnet* Albert, a class. philol. tanára Münsterben (68 é.); nov. 24-én *Prell-Erckens* Eduárd consul, Aeschylus, Sophokles és Euripides fordítója Lipcsében (84 é.); dec. 7-én *Wezel* Ernő, a class. philol. művelője Berlinben (50 é.).

— Helyreigazítás. A rendelkezésemre álló hely kis terjedelméhez képest mellőzöm az egyéni nézet nyilvánulásait, ha mindjárt volna is szavam hozzájuk, és pusztádon pusztán Roseth úr bírálatának (jan. füz. 53. s k. l.) tévedéseit jelölöm meg: XI, 311 *ante annos*-ról nem mondja meg Roseth úr, hogy minek tartja. Úgy kiszakítva, azt hiszem, időhatározónak gondolta. — U. o. 312. *portanda* attr. praed., de azért csakugyan kifejezi a czélt is ugyanarra, hogy czélhatározó mondatlalt lehetne helyettesíteni (L. BM. LM. 143. 178. §.). — U. o. 794. *acerra tuens*-ben, a mint az utalásból kiviláglik, nem *tuens*-t néztem módhatározónak; bíráló urat a cursiv nyomás ejtette tévedésbe. — *Tractatus lora*-t illetőleg én nem estem ellenmondásba, midőn azt mondtam, hogy a transitiv igét (nem pedig éppen csak a *trans*-sal összetettek!) ritkán tartják meg tárgyukat a szenvedő alakban. Ha jól megfigyeljük a dolgot, úgy látszik, mintha azok az átható igék, a melyek a szenvedő alakban is maguk mellé vehetik accusativusukat, bizonyos nemű medialis jelentést öltenének. Most, ámbár a görögben is található szenvedő partici-

pium mellett acc. Græcus, mégis a latin költői nyelv e részben sokkal szabadabban jár el. Csakhogy én nem magyarosan gondoltam a dolgot. — IX, 220. *loco cedit*: csak így kiszakítva látszik helyhatározónak; itt azonban (*loco sententia cedit*) képes helyhatározó, azaz *erédehatározó* (BM. LM. 129. §. 2. Cseng. J.Ny. 63. §.), épen úgy, mint ebben: *summo loco natus*. — I, 610-re nézve l. 292. l. *Timesis* alatt. — *Jarbas*ra vonatkozólag ott van az idézett rész s a kellő fölvilágosítás a 60. s k. lapon. — IV, 542. *Laomedon*-ra nézve tett kifogására nem szolgáltam rá; én ott utalok a 2, 642-re, a hol részletesen elbeszélem a dolgot. — 211. *ἐξέστροφος* *a görögpotlók nem értik* — mondja R. úr. — Csodálom, hogy észre nem vette, hogy az ott nem azért van, mintha *læves* jelentését akarná magyarázni, a mi fölösleges is volna. — De különben is a *görögpotlók* kedvéért nem tehetjük ki nélkülözésnek a görög nyelv tanulóit. — Ily túlságos gyengédség mellett hamarosan lennének *latinpotlók* is. — 776. l. *ἐλτὰ πολίτανον* és *κίροννον* marad; mert a latinban hiányzik ugyan *mihi*, de a fordítónak tisztában kell lenni a cselekvés részes személyével. — Csak nem hisz oly naivnak R. úr, hogy a tanulók kedvéért hivatkoztam arra az egy-két, az iskolai tanítás körén kívül eső íróra; mindennek, valamint a 337. l. a *stoa* megemlítésének, a vezető tanár dolga hasznát venni; a kinek nincs rá szüksége, átlépheti könnyen: a lába sem botlik meg benne. A mit itt, meg már előbb Sallustius, majd Cicero, Horatius, Tacitus tárgyalása alatt hall a tanuló azon philosophiai elvekről, a melyek nagyobb mértékű befolyást gyakoroltak a vallási nézetek alakulására, mindazt apránként a vezető tanár kerekítheti ki legalkalmasabban. Vergiliussal kapcsolatban még nem látom czélszerűnek a tárgy tűzetesebb fejtegetését. — *Hyphen, epacry, epiphonema* is akkor szorulna magyarázatra, ha magántanulóknak szántam volna könyvemet.

CSERÉP JÓZSEF dr.

KÖNYVÉSZET.

Külföldi irodalom.

Heinrich Brunn's Kleine Schriften, gesammelt von Hermann Brunn und Heinrich Bulle. I. Band: Römische, altitalische und etruskische Denkmäler. Mit 65 Abbildungen. (XVI+278) 8°. Lipse, Teubner. Ára 10 mk. — Brunn Henrik a görög művészetről szóló egyetlen nagy munkáján kívül tömördek archæologiai tárgyú czikket és értekezést írt, melyek elszórtan jelentek meg a különböző szakfolyóiratokban és akadémiái kiadványokban. E kisebb műveket gyűjtötték egybe a kiadók, és pedig először nemzetek szerint, s ezen a körön belül a hasonló fajtájú műemlékek (sarkophagok, falfestmények stb.) szerint. Brunn korszakos jelentőségű kutató módszere ezekben a cikkeken is érvényesül. A második kötet a görög műtörténetre vonatkozó értekezéseket, a harmadik a vázafestmények magyarázatára, az irodalmi források kritikájára s az újabb művészettörténetre vonatkozó munkákat fogja tartalmazni.

Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete, herausgegeben von Ulrich Wilcken in Breslau. Leipzig, Teubner. — Az utolsó évtizedekben ezer és ezer görög papyrus került napfényre az egyiptomi síremlékekből. E kincsek kellő értékesítése és ismertetése, általában pedig a papyrus-

tanulmányok előmozdítása czéljából indul meg a fent czimzett szakfolyóirat, mely feladatának tekinti, hogy közzé tegye mindazt, a mi a papyrusok magyarázatára vagy fontosságuk megértetésére szolgálhat; s ezenkívül nyomban értesíti olvasóit a legújabbban felfedezett papyrusokról és tartalmukról. A folyóirat közöl német, francia, angol, olasz és latin nyelven írt czikkeket. Színvonalát biztosítják munkatársainak nevei (Gradenwitz Ottó Königsbergában, Grenfell Bernard Oxfordban, Jonguet Lille-ben, Kenyon Londonban, Krebs Frigyes Berlinben, Lumbroso Giacomo Rómában, Mahaffy Dublinban, Mitteis Lajos Bécsben, Nicole Jules Genfben, Viereck Paul Berlinben). A folyóirat időhöz nem kötött füzetekben fog megjelenni (8—9 ívnyi terjedelemben). 4 füzet alkot egy kötetet, melynek ára 20 márká. Mikor e sorokat írjuk, az 1. füzet bizonyára már elhagyta a sajtót.

Dieterich Károly: Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum X. Jahrhundert n. Chr. XXIV+326. 8°. Lipcse, Teubner. 1898. Ára 10 mk. — E mű az újjörög nyelv álláspontjáról tárgyalja a *zovh*-nek hangtani és alaktani tekintetben figyelemre méltó jelenségeit a Kr. utáni X. századig, felhasználva a nagy számú inscriptiókat és legújabbban felfedezett papyrusokat is.

Ludwich Arthur: Die Homervulgata als voralexandrinisch erwiesene. VI+204. 8°. Lipcse, Teubner. 1898. Ára 6 mk. — Tulajdonképen öngazdolósa a szerzőnek a közelmúltban felfedezett Ilias-féle papyrus-töredékekkel szemben. E töredékeknek a szövegében ugyanis a vulgátától való feltűnő eltérések találkoztak, a mi a tudós világot meglehetősen lázba hozta. Ludwich, a homerosi szövegkritikának egyik legconservatívabb képviselője, a czíműl írt műben bizonyítani igyekszik, hogy az újjonnan felfedezett, mindenestre túlon-túl becsült szöveg épen semmit sem árthatott a vulgata hitelének, sőt inkább fényes bizonyítékául szolgál annak, hogy az utóbbi (a vulgata) nagyjában és egészében a görög epika legjobb klasszikus korzakának terméke.

Jannaris A. N. An Historical Greek grammar, chiefly of the attic dialect, as written and spoken from classical antiquity down to the present time, founded upon ancient texts, inscriptions, papyri and present popular greek. London, Macmillan, 1897. XXXVIII+738. 8°. — A szerző oly munkára vállalkozott, melyet eddig még senki sem kísértett meg; a görög nyelv alaktani és mondattani anyagának teljes történetét igyekszik adni a legrégibb emlékektől kezdve napjainkig. Az ó-kori dialektusok közül csakis az attikait veszi figyelembe, mert azt az elvet vallja, hogy a mai görög nyelv egyenes leszármazottja a *zovh*-nek, mely nem egyéb, mint az attikai nyelvjárásnak némileg elváltozott alakja. Különösen azokat fogja e könyv érdekelni, kik a byzanci kor görög nyelvének átalakulásával foglalkoznak.

Scala Rudolf: Die Staatsverträge des Alterthums. I. Theil (bis 338 v. Chr.). XV+226. 8°. Leipzig, Teubner. 1898. Ára 8 mk. — A feliratokban s az irodalomban fenmaradt államszerződések gyűjteménye. A most megjelent első kötet a Kr. előtti 338-ik évig terjed; közli a régi keleti államok idevágó okiratait is (utóbbiakat német fordításban).

Codex Bernensis 363 phototypice editus. Præfatus est *Hermannus Hagen*, Bernensis. Leyden, Sijthoff. 1897. LXXII+394. fol. — Második kötelete az egész terjedelmében és photographiai hasonmásokban közlendő görög és latin kéziratok ama gyűjteményének, mely a leydeni könyvtár igazgatóinak (Du Rieu és De Vries) szerkesztésében jelenik meg. Az első kötetben Omont közölte az ó-testamentom görög kéziratát uncialis írásban (Cod. Sarravianus-Colbertinus). A most közölt Cod. Bern. 363 (a IX. század második feléből) egyike a leghíresebbeknek; fontos különösen Servius, Szent-Ágoston, Ovidius Metamorphosisai és Horatius szövege szempontjából. A kézirat nagyon pontosan és csinosan van visszaadva. Hagen terjedelmes előszóban írja le a kéziratot, osztályozza a variáns lectiókat s magyarázza a benne előforduló kritikai jeleket. A szövegkritikával és palæographiával foglalkozók e kiadványt haszonnal forgathatják.

A GÖRÖG DRÁMA EREDETÉRŐL.*)

Mai felolvasásommal sajtó alá készülő munkámnak egy részét akarom kivonatossan bemutatni. A munka címe: «A görög dráma eredete» vallástörténeti alapon magyarázva; a munka célja kifejezni, hogy a görög vallásos élet milyen elemei mi módon vezettek végeredményekben a dráma megalakulásához. A mint a kitűzött célból látható, a munka oly nagy és vitás anyagot ölel fel, hogy egy vázlatos ismertetés nehézségei nyomban szembeszökők. Csakugyan felolvasásom folyamán lesz a hallgatóságnak itt-ott alkalma arra, hogy az állítások teljes átértése céljából valamivel nagyobb részletességet tartson kíváncsnak. Ismertetésem e természetes hibájáért előre bocsánatot kérek.

Fejtegetéseim alapját tehát az a meggyőződés képezi, hogy a görög drámai költészet keletkezését csak a *vallástörténet* képes velünk megértetni. Maguk a drámai termékek: a színdarabok, azután az irodalmi feljegyzések, végül monumentális emlékek: a színi előadásokra vonatkozó felirások, színházromok, színpadi jeleneteket ábrázoló vázafestmények, nem tagadom, sok oly becses adat birtokába juttathatnak, melyeket a dráma eredetének kérdésénél értékesíteni lehet. De a nevezett források inkább egyes történeti tények, mintsem egy fejlődési szükségszerűség megállapítására bírnak jelentőséggel. Mi pedig épen az utóbbi feladatra vállalkoztunk. A mi forrásunknak azzal a tulajdonsággal kell rendelkeznie, hogy megismeréséből már problémánk megfejtése is önkényt folyik; mert magának a drámának kell ismeretforrásunkból előbukkannia. A görög társas élet mely köréből bontakozik ki a drámai előadások gyakorlata: ez az első, az alapvető kérdés. És nem hiszem, hogy a felelet kétséges lehetne. A görögök drámáikat

*) Felolvastatott a Budapesti Philologiai Társaság f. é. febr. 8-ki ülésében.

kezdetben és a legkésőbb korban is mint vallásos cselekedeteket adták elő és nálok a drámai ünnepélyek elejétől fogva mindvégig pantheonuk egy nagy alakjához, Dionysoshoz voltak kapcsolva.

Így munkám első részét a *dionysosi vallás* tárgyalásának szenteltem. Ezt a tárgyalást nagy részletességgel kellett végeznem. Az az eredmény, mely Dionysos felfogásánál még manapság is az általánosan elfogadott, melyet apodiktikus formában elmondva az új mythologiai kézikönyvekben is megtalálunk, s a mely szerint Dionysos a vegetációnak, a vegetatív erőnek istene, semmikép sem kielégítő. Először a fejlődési szempont nem jut e megállapításnál kifejezésre; azután nemcsak fejlődött, de — a mint majd látni fogjuk — mindvégig másodrendű tüneményt tesz meg e felfogás a lényegesnek. Az egyetemes vallástörténeti kutatások ép az újabb időben mindinkább megegyeznek a felvételre nézve, hogy az összes vallásrendszereket és ezek összes nagy istenalakjait csak folytatólagos fejlődésekben, átalakulásukban tekintve foghatjuk helyesen fel. S a fejlődési menetre nézve is közelednek ugyanazon kutatások ahhoz az elmélethez, melyet mintegy 30 évvel ezelőtt Tylor az «animizmus», azaz a «lelkekben és szellemekben való hit» neve alatt állapított meg. Ha Dionysosra vonatkozó ismereteinket is a kutatások említett modern követelményeihez adaptáljuk, ha ezt a vallást is fejlődésének kezdetétől vesszük vizsgálat alá a legvalószínűbb hypothesis alapján, ahhoz a tételhez jutunk, hogy Dionysos eredetileg *htoniosz isten* volt.

E tételt némi újdonsága mellett bőségesen kellett indokolnom. De előbb egy megjegyzés a «htoniosz» kifejezésre. Htoniosz itt nemcsak azt jelenti, a mit a görögök mindvégig értettek azon, hogy földalatti, alvilági; számunkra a tartózkodási hely egyszersmind az istenképzet eredetének mutatója. A mennyiben D. htoniosz, föld alatt tartózkodó volt, csak azon lények mintájára alkotott isteni lény lehetett, a kik az eredeti görög hit szerint is a föld mélyének rendes lakói és ezek a meghaltak lelkei. Mert a földbe való temetés a görögöknél is bármely más temetkezési módot időben megelőzőtt és jelentőségben bármikor felülmúlt. Mind ott tehát, a hol Dionysos és a föld között közvetlen kapcsolatot állapíthatunk meg, ott egyszersmind az istenképzet az animizmus amaz alsóbb fokozatába utalandó, melyben az isteni szellemnek és a halott lelkének eredeti azonossága valamely összeköttetés révén még kifejezésre jut. Az összeköttetés tudata magában a néphitben

lassankint végleg megszűnhetett; a tudományos kutatás feladata eredeti kapcsolatok bizonyítékait még az esetben sem ignorálni, midőn magoknak a történeti eszmék hordozóinak már nem jelentettek azok a bizonyítékok semmit.

Dionysos htoniosz jellegét különböző érvek csoportjaiban mutatom fel. E csoportokat úgy sorakoztatom egymás után, hogy a bizonyításra fontosabbak a lényegtelenebbeket megelőzzék. Ilyféle elrendezésnek itt egészen más értelme is van, mint a tisztán logikai, itt az az átmenet, mely az isten htoniosz természetének bizonyítására lényegesebb argumentumoktól a kevésbé fontosakra történik, lehetőleg egyszersmind annak a specziális fejlődésnek is mutatója legyen, a mely a dionysosi vallás ez ágában, a primitív animisztikusban végbement. Elöl jönnek hát a *kultusz bizonyítékai*. Mert tudnivaló, hogy a mint egyebütt, úgy a vallásos eszméknél is ép azok az eszmék fognak különösen ősi eredetük mellett tanuskodni, a melyek megszokott cselekedetekkel vannak egybekötve. Az ember első sorban akaró, cselekvő lény. Sőt az eszmék, lelki életünk e mozgékony elemei változhatnak, el is tűnhetnek és a velük eredetileg összetartozó cselekedetek, néha egész értelem nélkül, még mindig megmaradtak. E pszichológiai reflexióknak majd nagy jelentőségek lesz a dráma kifejlődésének megértésére is. A drámai költészet motivumai, ép akarati jellegök-nél fogva, mélyebben gyökereznek emberi természetünkben és eredetibben vannak egybekapcsolva a primitív vallásos élettel, mint akár a lyra, akár az epika motivumai. A dráma még a vallásos életnek is legősibb részéhez tartozik, mert azt lehetne mondanunk, hogy maga a kultusz is, a vallás e kezdetleges eleme, csak a vallás drámája. Tehát htoniosz Dionysos ismertetésénél csupán a kultusz-bizonyítékok után következhetnek a *mythologiaiak*. Itt már a közhit eredeti elemeit néha nagyon nehéz, ha egyáltalában lehetséges, elválasztani ama produktumoktól, melyeket egyes kiválóbb emberek költői képzelete teremtett meg. Végül a Dionysos személyére vonatkozó mythosz után az isten htoniosz jellegének bizonyítására egy csoportba teszem össze azon *további tüneményeket*, melyeknek érvelésünknel hasznát vehetjük. Azokat a mellékneveket, *epikleziseket*, a melyekkel az istent a kultuszban vagy mythoszban illették; azon mythologiai személyeket, a kik valószínűleg csak azáltal jutottak külön existenciájokhoz, hogy a vallásos fantázia az istenség egy-egy ily melléknevét önálló személylyé formálta át:

tehát az úgynevezett *hyposztazisokat* (pl. Pentheust); azután ama vallásos alakokat, a kik nem az imént ismertetett organikus módon bontakoztak ki az istenség képzetéből, hanem ép ellenkezőleg egy előzetes eredeti önállóság feladásával azonosítottak vagy hozattak össze mechanikusan a mi istenünkkel (pl. Lykurgos-t); és végül azon más nemzetek isteneit, a kiket a közhit vagy a tudós ismeretek a közöttök és Dionysos között talált hasonlóságok folytán az utóbbival összeállítottak (pl. Sabasios-t vagy Zalmoxis-t). Az utolsó két kategória alakjait, külön terminus hiányában, Dionysos *«pendant»*-jainak nevezhetnők.

Lássunk most már a bizonyítékok legfőbb csoportjából egy pár példát, hogy a földalatti Dionysos képze és e képzet fejlődése világosan legyen szemeink előtt. Nézzük a kultuszt. Talán a legősibb vallásos emlékeket őrizték a mi kérdésünket illetőleg azok a helyek, a hol Dionysosnak és Genek vagy Gaianak, tehát egy még névtelen földi szellemnek, alvilági istennőnek együttes tiszteletéről hallunk. Így volt ez Delphoiban, Mykonosban, az attikai Phlyában, sőt így lehetett ez valamikor Athénben is, a mint a *«chytroi»* ünnepélyből következtetni lehet, a mire különben még visszatérünk. A szórványos Ge-kultuszt többnyire félelmes földhasadékok fölött találjuk; a hívők itt imádkoztak, itt áldoztak. S az efféle istentisztelet lokális indító oka csakugyan nem lehet kétséges. De ép annyira átlátszó értelmű, midőn Dionysosról azt olvassuk, hogy az argosiak trombitászó mellett hívják elő az istent az alkyonia-i tóból, ez alvilági bejárárból, melybe előbb áldozatként egy juhot dobtak bele a bejáratot őrző Pylarchosnak. A mellett ismeretes, hogy a dionysosi képzeteknél még egy másféle rejtelmes földnyílásnak, a barlangnak milyen nagy jelentősége volt: a monda szerint barlangban neveli fel Ino Dionysost és a Delphoi melletti *«Κορβόλιον ἄντρον»* Dionysosnak és Komosának tanyája. Az efféle kultushelyek mögött kereshetjük joggal a Dionysos vallás eredetét. Dionysos kezdetben egy félelmes földi szellem, folytatólag az alvilág ura, Persephoneiának gyermeke, Herakleitos szavai szerint az Aides-szel egy és ugyanaz, a kit földhasadékokban, mély tavakban és barlangokban lakozónak képzeltek; onnan szállt föl az emberek közé és az embereknek az isten megengesztelésére oda kellett adományaitat juttatniok.

Hogy ily primitív istenfelfogásnál eleven lehetett az a bizonynyal még ősbib hitben gyökerező meggyőződés, hogy ez a földi

szellem, ez az alvilági isten lényegére nézve ugyanaz, csak hatalmában nagyobb, mint a földbe temetett halottnak eltűnt, de néha visszatérő lelke, az természetes. Dionysosnál bizonyítékunk is van reá elég. Dionysos álomban megjelenő szellem volt; bizonyára az isten eredeti felfogása szerint készített anekdota az, hogy a gyermek Aischylosnak megjelent álmában és őt tragédiák készítésére buzdította. A mellett ismeretes, hogy a dionysosi mythosban mily nagy szerepet játszik az istenek ellátogatása egyes kiválasztott emberekhez, mint pl. Pegasoshoz vagy Ikaroshoz, a kik azután isteni vendégöket jól tartják, míg viszont az isten is megajándékozza őket. A kultuszban az isten epifaneiája felel meg ennek, s a mythosz és kultusz e közös vonásánál Dionysosban szintén a hazatérő lelkek mására ismerünk. Ide tartozik továbbá az isten szoros összeköttetése a mythologia néhány kőboralakjával, mint pl. szerencsétlen Ino *πλανομένη*-vel vagy a vérbűnös Orestes *πλανώμενος*-szal vagy a már nevével útbaigazító Aletis-szel, a ki megölt apját keresi. Végül tudjuk, hogy a későbbi kultuszokban is sok helyütt az istent magát mint valóságos kóbor szellemet fogták fel, a ki megjelenik és eltűnik. A boiot Ayrionia éjjel megtartott halotti ünnepély volt; és ezen az ünnepélyen a nők Dionysost keresték, mert itt volt, de elszaladt; végül a hiábavaló fáradság után megvigasztalták magokat azzal, hogy az isten a műzsákhöz futott és ott elrejtőzködött. Hasonlóképen a naxosi kultuszban; fájdalmat eláruló czeremóniákkal ülték itt meg Dionysosnak, azután társnőjének Ariadnenak eltűntét. Ezen kultuszcselekedetek és vallásos feltevések biztosan elárulják nekünk, hogy tulajdonkép miféle istenséggel is van dolgunk.

Pedig Dionysos vallása folytatólag még sokkal világosabban is kidolgozta és kultuszában érzékelhetővé tette a felfogást, hogy ez az alvilági isteni szellem azonos a halottak lelkével. Dionysost a korai euhemerizmus egy nemével valósággal halandó emberré tették meg, heroizálták, a kit azután szupponált halálával ugyanazok a szokásos tisztességek illettek meg, melyek a halottal szemben egyáltalán dívatban voltak. Ismeretes, hogy Delphoiban Dionysos sírját mutogatták s e sír körül minden esztendőben télvíz idején titkos czeremóniákat végzett a Hosioi nevű papi kollégium. Dionysos számos egyéb kultushelyén meg a koporsónak volt nagy jelentősége. A lakóniai Brasiai hagyománya szerint D. koporsóban jött hozzájuk anyjával Semelével együtt. Még érdekesebb, a mit

az achaiai Aroeből hallunk. Itt D. Aisymnetes volt a koporsó lakója és a pap minden esztendőben egyszer éj idején ünnepélyesen kihozta a szentélyből a koporsót. Semmi kétség, hogy egy évenként visszatérő szimbolikus eltemetésről van szó. Különben a koporsó-Dionysosról alább még sokkal több mondanivalónk lesz.

A heroizált sir- és koporsó-D.-t fejlődésében későbbinek tartom, mint azt a kiinduló pontunknál ismertetett alvilági szellemet, a kit D. név alatt földmélyedéseknél tiszteltek. És azon kívül a heroizálásban és heroikus kultuszban megnyilatkozó változást lényeges momentumnak gondolom a dionysosi képzetek haladásában. Az isten mintegy halandó emberré lett s ezáltal részben elveszítette azokat a rémületet keltő és vadságot eláruló tulajdonságait, melyekkel egy primitív kor megfelelő gondolkozása ruházta őt fel és melyeket persze végleg levetkőzni — legalább a kultuszban — sohasem volt képes. Most ugyan az isteni szellemnek és a halott lelkének lényegbeli azonossága a heroizálás által még jobban kidomborodott, mint ez a fejlődés kezdetén történt; de az az erősödő meggyőződés, hogy az isten valamikor emberi életet élt és ennek következtében az a törekvés, hogy a mythosz az isten alakját és élményeit az ismert emberi viszonyok formáiban határolja körül, még a halál eszméjét is megfoszthatta a félelmes és borzalmas ama túltengésétől, a mely az eredeti istenképzetben, ép a szabad egyéni képzeletre bízott határozatlanságánál fogva, a halál kevésbé közvetlen gondolata nélkül is megvolt. Az isten heroizálása által beállott változást különösen abból a szempontból kell lényegesnek tartanunk, melyet majd az egész dionysosi vallás főszempontjának fogunk megismerni, s a mely az isten és hívők kölcsönös viszonyára, a hívők ama gondolatára vonatkozik, hogy az isteni szellem a kultuszcselekedetek alatt megszállhatja őket, a mi által az istennel egyekké lesznek. Ennek a fetisiztikus gondolatnak, mint majd látni fogjuk, a dráma kibontakozásánál vezérszerepe van és erre a gondolatra csakugyan nagy befolyással kellett lennie, hogy az isten az emberi viszonyokhoz annyival közelebb hozatott.

A htoniosz Dionysos további fejlődése új tartózkodási helyéhez, a sírhoz fűződik. A kezdetleges emberek animisztikus felfogása szerint ugyanis az eltemetett halottnak lelke magában a sírban vagy a körül tartózkodik és legközvetlenebbül azokkal a tárgyakkal lép érintkezésbe, azokat a tárgyakat szállja meg, melyek a síron

vagy a sír közelében vannak. Tehát első sorban a sír növényzete, a földhant fölött emelkedő fa vagy virág lesz kedvelt tartózkodási helye. E primitív felvételek Dionysosnál sem változhattak meg és van rá bizonyítékunk, hogy csakugyan a halotti növényzet, azaz a hant fölött nőtt vagy a hant diszítésére egyáltalán szokásos vegetáció képezi nagyjában ahhoz a viszonyhoz az átmenetet, melybe később D., a ki akkor többek közt vegetatív isten is, az egész vegetációval lépett. Nem akarom ezzel azt állítani, hogy az istenképzetnek a kérdéses átmeneti lépcsőzetre mindenütt szüksége volt. D., mint htoniosz isten, mindenesetre kapcsolatba jöhetett bizonyos növényi tárgyakkal és folytatólag az egész növényzettel sírjának közvetítése nélkül is. De hogy az eredeti általános fejlődésmenetet vázoljuk, midőn a sír-Dionysostól a sír fölött viruló növényzetnek istenéhez térünk át, azt kétségtelennek gondolom.

Thebaiban, a Semele-monda keletkezési helyén, Dionysos perikionioszt (az oszlop körülit) tisztelték. Az isten melléknevének magyarázatául azt halljuk, hogy a midőn a villámtól sujtott haldokló Semele Dionysost megszülte, árnyékos borostyán csavarodott az égő ház oszlopai köré és ekként óvta meg az újszülött gyermeket a pusztulástól. A mennyire az ilyen mondákból olvasni tudunk s képesek vagyunk visszakövetkeztetni a kultusz eredeti magvára, majdnem bizonyossággal állíthatjuk, hogy egy ősrégi épületnek vagy sírhelynek villámsujtás nyomait magán viselő és borostyánnal benőtt romjai szolgáltatnak okot a mythosz keletkezésére és hogy eredetileg e romokat a kultuszban együtt tisztelt két alvilági istenségnek, Semelének és Dionysosnak közös tartózkodási helyéül, sírjául tekintették. A halottak istennőjéből azután a haldokló anya lett és a halottak istene, Dionysos, annak a borostyánnak lett megszemélyesítője, a mely anyja holtteste fölött, a síroszlop: a *σίων* v. *πύλος* körül nőtt elő. A borostyánnak htoniosz jellegére egyébként is jó bizonyítékaink vannak. Az égi istenek templomából, mondja Plutarchos, ki van ez a növény zárva, és hozzá teszi ép a thébaei kultuszról, hogy ott borostyánt Aphrodite szentélyében ugyancsak nem láthat senki, de igenis az Agrionia és a Nyktelia-ünnepélyeken, a melyeket főleg a sötétben visznek végbe. Mindkettő dionysosi ünnepély, a mi többek közt abból is kitűnik, hogy Zagreus és Nyktelios Delphoiban Dionysos kultusznevei. A mellett az ünnepélyek halotti jellege nem kétséges. Az Agrionia már előbb szóba került, mely ünnepet Zagreusnak, a nagy alvilági

«vadász»-nak tiszteletére ültek meg; a Nyktelia meg nevével elárulja sajátosságát. És hogy valóban az isteni szellemet azon sírból kinőtt borostyánban bennlevőnek, mintegy a növény numenének gondolták, arra nézve is egy Thebait érintő és újabban megtalált inskripczió nyújt érdekes felvilágosítást. A magnesia-i Dionysos-kultusz keletkezéséről van szó. A midőn a villám egy alkalommal egy platanosfát ketté hasított, benn a fában egy Dionysos-képet találtak meg. A magnesiaiak erre a delphoi-i jósdához küldenek felvilágosítást kérni és ott azt az utasítást nyerik, hogy Dionysos-nak otthon szentélyt emeljenek és a kultusz ellátására Thebaiból hozzanak papnőket. Ime Thebai mint a Görögországban széltében tisztelt Δ. θεοδότης v. ἑνθεός legfőbb helye. És hogy végül az ilyen szent fának és a sírnak eredeti összeköttetésére nézve is a dionysosi eszmék köréből hozzunk fel bizonyítékot, gondoljunk D. hyposztazisának, Ikarosnak mondájára. Az atyját kereső kóbor Aletis kétségbeesésében azon fán akasztja fel magát, a mely alatt atya Ikaros eltemetve feküdt. Hogy itt nemcsak egyszerű mythologiai elbeszélésről, hanem kultuszcsелеkedetek aitiologikus magyarázatáról van szó, azt az ἄλωρα ismeretes szokása: egy fára akasztott szimbolikus tárgynak lóbálása, bizonyítja.

A vegetatív természet egyes tárgyaiban, az egyes fában vagy más növényben megjelenő Dionysos-szal az isten htoniosz jellegének fejlődése le is záródik. Ugyan a képzetek további alakulása e ponttól kezdve is nagyon közvetlen és önkényt adott. Könnyen belátjuk, hogy már magából e htoniosz vegetatív démonból hogyan bontakozik ki az az isten, a ki a földdel oly szoros összefüggésben lévő vegetáció javainak adományozója (innen az istennek Εὐχαρισ, Κάριος ssb. melléknevei) és folytatólag az a Dionysos, a kinek kedvencz tartózkodási helye a szabad természet, a ki legfőbb örömeit thyasos-ával együtt a természet örömeiben leli. De jól jegyezzük meg, hogy ez az irányú fejlődés soha nem ment annyira, hogy Dionysos a kultuszban és néphitben magával az egész vegetációval pantheisztikus módon valaha identifikáltatott volna. A kultusz és néphit pantheizmust nem ismer. Egyes költők, philosophusok és azután művelt emberek zártkörű vallásos társaságai felemelkedhetnek a pantheizmus elvontságára, maga a népvallás soha. De ámbár, a mint mondtam, a dionysosi képzetek további alakulása is azon a csapáson történik, melyet a kiindulás pontjától kezdve idáig folytattunk, a későbbi fejlődés immár nem tartozik szorosan

abba a fejezetbe, a hol Dionysos htonioszról beszélünk. A vegetáció áldásai a földből kerülnek elő, de a nélkül, hogy azok isteni adományozóját is szükségképp a föld alatt lakozónak kellene gondolni. Sőt a haladottabb vallásos tudat bizonyára nem ott gondolja. És ezzel megszakadt D. és a föld között az eredeti közvetlen kapocs.

II.

Munkámban az isten htoniosz jellegének megállapítása után foghattam csak főtételelem bizonyításához, hogy t. i. a görög drámai előadások keletkezésének megértésére és Dionysos htoniosz alaptermészetére kell visszamennünk, sőt hogy a nevezett előadások Dionysosnak mint htoniosz istennek képzetéből a folytatólagos fejlődés irányában bontakoztak ki. E tétel igazolására most már a dionysosi vallás azon tüneményeit kellett vizsgálat alá vonnom, melyek az isten megállapított alaptermészetének közvetlen folyományai. A míg az előző részben Dionysos képzetét az animizmus szempontja alatt tárgyaltam, most a fetisizmusé alatt tárgyalom, mert a fetisizmus minden primitív vallásos rendszerben az animizmus szükségképeni kísérője. A hol a lelkekben vagy szellemekben való hit megvan, ott a lelkes vagy szellemtől megszállt tárgyakban való hitnek is meg kell lennie, s ép az utóbbit értjük a fetisizmus alatt. Dionysosnak és a vegetációnak kapcsolatáról szólva, megkezdettük már e hit vizsgálatát istenünk vallásának körében. De itt a dionysosi fetisizmusnál egy rendkívül mély és széles kiterjedésű jelenséggel állunk szemben, a mely korántsem szorítkozott a kultúrához vegetatív tárgyaira. A mint az isteni szellem egy növényt megszállhat, ép úgy, sőt még inkább megszállhatja az állatot és az emberi testet. Itt tehát először a teriomorf istenről lesz alkalmunk beszélni, másodsor meg és főleg arról a Dionysosról, a ki a primitív meggyőződés szerint hívőinek tiszteletét választja ideiglenes lakásául a kultuszcselekedetek alatt. A mint majd látni fogjuk, ép ez az utóbbi meggyőződés a legszorosabb viszonyban van a dráma keletkezésének főkérdésével, hogy t. i. miként jött létre az az állandó formák között jelentkező szokás, hogy egynémely emberek úgy öltözködnek, úgy viselkednek, úgy beszélnek, mintha nem ők maguk hanem mások volnának? Az alakoskodás eredetét illető e kérdés egyszersmind a drámai előadások keletkezésének alapkérdése.

Munkám e részének akár vázlatos elmondására nem lesz már

alkalmam; de annak bizonyítására, hogy a drámának keletkezését kutatva, joggal mentünk vissza Dionysos htoniosz természetére, legalább azt akarom még elmondani, hogy mennyire találunk htoniosz vonásokat azokban a dionysosi ünnepélyekben, melyek bennünket első sorban érdekelnek, a melyek t. i. drámai előadásokkal voltak egybekapcsolva.

Ilyen ünnepélyeket illetőleg csak Athénre nézve rendelkezünk némiképp kielégítő adatokkal. A Boeckh óta általánosnak mondható feltevés szerint Athén városában kétszer mutattak be drámákat: először a gamelion (jan.-febr.) hónapban a Lenaia és másodsor az elaphebolionban (márcz.-ápril.) a Διονύσια τὰ ἐν ἄρτεϊ ünnepélyén. De a mint azt már annak idején (1872) O. Gilbert kimutatta (Die Festzeit der alt. Dionysien) és a mint újabban (1896) monumentális bizonyítékok alapján Dörpfeld is állítja (Reisch-sal együtt kiadott: Das griech. Theater cz. művében), a Lenaia nem volt különálló ünnepély, hanem az Anthesteria egy része, a melyet tehát nem külön a gamelion hónapban, hanem az Anthesteria keretén belül az anthesterion (febr.-márcz.) hónapban tartottak meg Dionysos Lenaios tiszteletére a Limnaiban.

Ezt a nézetet teljesen osztom és hiszem, hogy a nézet igazolásához, az alábbi fejtegetések is hozzá fognak járulni.

A drámai előadások szempontjából tehát a következő két athéni Dionysos-ünnepély jó tekintetbe: az Anthesteria, illetőleg az akkor megült ὁ ἐπὶ Ἀγναίῳ ἄγων és a Dionysia τὰ ἐν ἄρτεϊ.

Álljon itt az Anthesteriának a következő ismertetése. Az ünnepély 3 napja oly módon össze van fűzve a halál képzetével, hogy a kultusz egész alapjellegét az adja meg. A kérdéses napok *μεταίημεραι* vagy *ἀποφράδες*, a melyeken, a közhit szerint, a megholtak lelkei látogatnak el az élőkhez. Az utóbbiak védekeznek is erősen.

A templomok zárva vannak, a D. Lenaios limnaibeli szentélyét kivéve, a mely meg ép ellenkezőleg az egész esztendő alatt csak az Anthesteria egyik napján, a Choesen volt nyitva. Épúgy mint az élisbeliek Hades-templománál, a melyről Pausanias szintén azt mondja, hogy az évben csak egyszer nyitják ki, nyilván akkor, mikor az alvilági szellemnek földön való megjelenését, az epifaneját ünnepelik. Az Anthesteria «lélekjáró» napjain az élők a magok oltalmára valamiféle növényt, a *ῥάμνος*-t rágják és fejeiket — eredetileg kétségtelenül apotropikus célból — növényekkel, különösen a dionysosi borostyánnal veszik körül. Azután házaik ajtóit

szurokkal kenik be és a babona egyéb védelmi szereit, állati és emberi álarczokat erősítenek rájuk. (A mint majd annak idején ki fogom mutatni, az álarcznak fején való hordozása, a «mascarade» kezdetben szintén ilyféle babonás félelem szokása.) A bemutatott magán- és nyilvános áldozások, halotti áldozatok, főleg magának Dionysosnak és többek közt Hermes htoniosznak szólanak. A Choes napján egy idegenszerű ivási ünnepélyt rendeznek és a sötét szokások magyarázatára (valamennyien külön ülnek s fejkoszorúikat csak a papnő közvetítésével juttathatják az isten szentélyébe) azt hozzák fel, hogy valamikor a vérfertőzött Orestes vett egy ily ivásukon részt. Ez az aitiologikus monda nagyon átlátszó. A Chytroi egy földhasadékba bocsátott áldozatnak és a panspermianak napja. (Erről a földhasadékba juttatott áldozatról mindjárt lesz külön mondanivalóm.) A panspermia végeztével, a lelkek megvendégelése után hangzottak fel azon az egész ünnepélyt berekesztő végső szavak, melyekkel minden áldozó túlvilági látogatóihoz fordult: Θύραζε Κῆρες, οὐχέρ' Ἀνθεστήρια (ki az ajtón, lelkek, nincs többé Anthesteria). Mert a «κῆρες» szónak ez itt a helyes magyarázata, bármit is fantáziáljanak még mindig egynémelyek a kár rabszolgákról. És ennek az egész halotti ünnepélynek személyes középpontja D. Lenaios és az ünnepély főhelye a Lenaion, a Limnai városrészben levő szentély. Már e kétségbevonhatatlan tényeknek sem szabadott volna soha megengedniök, hogy azokat a későbbi dramatikus versenyeket, melyeket ἐπὶ Ἀγωνίῳ ἀγωνεῖς (azaz a D. Lenaios felett, tiszteletére tartott versenyek) neve alatt ismerünk, az Anthesteria keretéből kiszakítva különálló kultuszeselekedeteknek fogjuk fel. De hagyjuk ezt és kutassunk közelebbről D. Lenaios kiléte után.

Szentélye a Limnai városrészben állott, úgy mint Spártából is egy τοῦ Διονύσου ἱερὸν ἐν Λίμναις-ről hallunk. A Limnai szó nem hagy kétséget az iránt, hogy minő helylyel van dolgunk.

Egy földmélyedés volt az, valamikor tó (λίμνη), mely később kiszáradt, legalább is elmocsárosodott. Hozzuk most emlékünke, a mit az argosi Dionysos-kultuszról mondtunk, az Ἀλκωνία λίμνη-be dobott áldozatról. Efféle áldozásra Dionysos személyével kapcsolatban az Anthesteria Chytroi napján e helyen is következethetünk, a mint ezt már előbb említettem. Van ugyanis jogunk azt a földszakadékot, melyet Pausanias a maga idejében az Olympieion területén belül a Ge Olympia temenosza közelében említ, s melybe, a monda szerint, a deukalioni özönvíz lefutott, a Limnai

területén feltételezni; mert van jogunk azt a szokást, hogy ebbe a földszakadékba évenként egyszer mézzel kevert tésztát dobtak be áldozatként, a dionysosi Anthesteria Chytroi napjára megállapítani. Theopompostól tudjuk, t. i., hogy a Chytroi ünnepély keletkezésének mondai hátteréül a deukalioni özönvizet bírja. Persze Theopompos nem egy földhasadékban öntött áldozatot, hanem az ugyanakkor végzett panspermia szokását rántja elő a Chytroi név egy abszurd magyarázatára; arra, hogy a deukalioni özönvízből menekültek először dobáltak egy fazékba ($\chi\upsilon\tau\rho\alpha$) különböző áldozati tárgyakat s főzték azokat meg a tűzön; ennek az áldozati $\chi\upsilon\tau\rho\alpha$ -nak nevéből keletkezett volna azután az ünnepélynek $\chi\upsilon\tau\rho\iota$ neve. Ilyen etymologia lehetetlen; de Theopompos tévedése megfejtéséleli a körülményben, hogy a $\chi\upsilon\tau\rho\varsigma$ szó értelme kivehető az általános nyelvtudatból, vagy egyébként is csak lokális exisztenciájú volt, s így a történetíró az ünnepély nevének megmagyarázására a tényleg ide tartozó deukalioni monda alapján egy ugyanaz napon végzett más szokást, a panspermia-áldozatot használta fel. Ha tudjuk a $\chi\upsilon\tau\rho\varsigma$ értelmét, mindjárt minden világossá lesz. $\chi\upsilon\tau\rho\varsigma$ alatt egyes vidékeken, mint pl. Boiótiában, a földnek vízzel telt mélyedéseit értették; a mint Theophrastos mondja: $\tau\acute{\alpha} \beta\alpha\theta\upsilon\varsigma\mu\alpha\tau\alpha \tau\eta\varsigma \lambda\acute{\iota}\mu\eta\varsigma$. Látjuk tehát már a Chytroi névből is, hogy az Anthesteriának ez az ünnepi napja attól a földhasadékba juttatott alvilági áldozattól elválaszthatatlan, melyet Pausanias leír. És akkor az áldozat helyét illetőleg is a legközvetlenebb a Limnaira gondolni, a mely az itt támasztandó természeti követelményeknek annyira megfelel és a hol az Anthesteria vallásos aktusai egyáltalán végbe mentek.

A dionysosi vallás általános fejlődésmenetével teljesen összhangzó eredményhez jutunk ilykép. A Limnaiban ősrégi szentélyvel megajándékozott és később drámai előadásokkal megtisztelt Dionysos-képzeténél is felfedtük azt a legelső animisztikus réteget, midőn az istenség már tartózkodási helyénél fogva sem lehetett egyéb egy természeti alkalmatosságból felvett alvilági szellemnél. Mert a Limnai maga, a népfelfogás szerint, eredetileg csak egy alvilági bejáró lehetett; egyik a sok közül, minthogy ilyeneket Görögország a lokális kultuszokban még a későbbi időben is tömegesen ismert. És önkénytelenül tolódik itt fel emlékezetünkbe egy aristophanesi hely, a mely oly egyszerűen és világosan mondja el mindazt, a mit itt csak a filologia mesterséges eszközeivel sikerült

megállapítani, hogy valóban csodálkoznunk kell azon, hogy a Limnainak, mint alvilági bejárónak és D. Limnaiosnak, mint alvilági szellemnek felfogása miként nem ment már régen át a nem kétséges pozitív ismeretek tárházába. A «Békák»-ban t. i. Dionysos az alvilágba megy alá és miután már ott megérkezett, sőt miután már a hadesi tavon Charonnal a csónakba száll, énekel az alvilági békák kara a következő dalt: «Mi a források és tavak gyermekei (λιμναῖα . . . τέχνη), zendítsünk rá a hangos dalra, melyet Zeus fia, a nysai Dionysos tiszteletére a Λίμναι-ban szoktunk énekelni, midőn a szent Χότροι napján a részeg emberek komosza temenyszunkba jő.» Az alvilággal közlekedő limnaiabeli békák istene eredetileg csakis egy alvilági isten lehetett, s Dionysos itt csakugyan az alvilágba száll alá. A «Békák» darabját, a mint a hipotézisből tudjuk, εἰς Ἀθήνας adták. Látjuk tehát, hogy a költő az előadási időhöz és helyhez mennyire alkalmazkodva fedí fel az ünnepi istenre vonatkozó lokális tradíciót.

Térjünk át most a kultushelyről az isten nevére. Mit jelent a Lenaios név? Űnos-untig halljuk még manapság is azt a képtelen állítást, hogy már eredetileg a szőlőprés értelmében vett ληνός után neveztetett el ekként Dionysos, s hogy így Lenaios és a neki szóló ünnepély a szőlőpréssel, a szürettel van összefüggésben. A D. Lenaios ünnepét az Anthesteriák adatai szerint az anthesterion hónap 11—13. napjai között tartották meg, tehát a mi februárunk végén. De az istenért, a görögök csak nem szüreteltek február végén, vagy az esetben, ha mindenáron a gamelion hónapba helyezük a ó ἐπὶ Ἀγναίῳ ἁγών-t, a január közepétől a február közepéig terjedő időben? A khronologia szempontjából ennél a szüretelési teoriánál mindenesetre jobb az a nézet, melyet Aug. Mommsen legújabbban is erélylyel bizonyítgat (Heortológiájának 1898. közrebo csátott új átdolgozásában: Feste der Stadt Athen im Alterthum), a mely szerint t. i. a lenos, Lenaios szó nem a szőlővel, a szürettel, hanem a borral, a borfejtéssel van kapcsolatban. De a nélkül, hogy most Mommsen érvelésének alapján bocsátkoznék felvételének czáfolatába, legyen elég a megjegyzés, hogy Dionysos kezdetben alig lehetett a bor oly kizárólagos istene, hogy egy oly annyira régi kultusznevet, mint a Lenaiost belőle magyarázzunk. A kultuszban egyébként is a bor, bár itt tán elejétől fogva mint ihletet fokozó jelentékeny narkotikus ital szerepelt, a vallásos összképzetekkel szemben mindig másodrendű maradt. A Lenaios szó

eredeti értelmének helyes megfejtését már Gilbert (id. munkájában) megadta; sajnos, egy oly hamis vallástörténeti felfogás keretében (szerinte, t. i. mint minden istenalak, égi tünemény — v. ö. imént kiadott Griechische Götterlehre-jét — úgy Dionysos is napisten), hogy a Lennaios szóra vonatkozó helyes állítása alkalmazás hiányában improduktív maradt. Már Gilbert figyelmeztetett, hogy ληνός koporsót is jelent s hogy így Dionysos Lennaios, legalább eredetileg, a koporsó-Dionysos. Mindazok után, a miket D. htoniosz jellegéről már eddig kifejtettem, az első pillanatra hajlandók leszünk Gilbertnek igazat adni, még további bizonyítékok hiányában is. De ezek se hiányozzanak.

Egy mykonosi felirat szerint ugyanazon napon áldoztak D. Leneusnek, Zeus Chtoniosnak és Ge Chtonianak; kétségtelenül chtonios társaság. Egy eleusisi inskripcziós számadásban ez áll: áldozati ajándék Demeternek és Korenek, Plutonnak 5 drachma; az epistateseknek áldozásra az epilennaiosi Dionysos-ünnepélyeknél 20 drachma (ἐπιλήνια εἰς Διονύσια). Az istenek egymásutánja itt is jellemző. Azután Klemens Alexandrinus scholionja egy parasztdalról tesz említést, melyet ἐπὶ τῷ ληνῷ énekeltek és a mely dal Dionysos széttépését is tartalmul bírta. Ki fog ennél a lenosnál a szőlőprésre gondolni és nem inkább a koporsóra, a melyet a hívők ép azért állnak énekelve körül és ép a Titanoktól széttépett D. Zagreus szomorú történetét azért éneklék el ott fölötte, mert az isten testét benn a koporsóban képzelik? Vessük csak evvel az attikai paraszt szertartással azt a delphoi szakrális szokást össze, hogy Dionysos papnői, a Thyiadok azon idő alatt keltik új életre D. Liknitet (a liknoszba tett isteni szimbolumot), mialatt a Hosioi papi kollégium titkos szertartásokat mutat be az istennek a jóshely (a Ζρηστήριον) mellett nyugovó földi maradványai fölött. (Hogy a delphoi D. kultuszban még a későbbi időben is fordult elő valamiféle valóságos cselekedet, a mely az isten ἀναβίωσις-át volt hivatva megérzékeltetni, azt Origenesben olvassuk.) Vagy gondoljunk csak végül a krétai kultuszra, a mely tán eredeti forrását képezi az isten széttépéséről szóló mondának, s a mely kultuszról egy Firm. Maternus fordításában föntartott Euhemeros-fragmentum tudósít, hogy ott t. i. az isten ünnepelése alatt: «præfertur cista, in qua cor soror (a panhellen hit szerint Athene) latenter absconderat.» Ki ne látná mindezt az összefüggést? Ki ne venné észre, hogy a meghaltnak képzelt és koporsóban előhozott Dionysos-ról van itt, legalább eredet-

tileg a felsorolt összes kultuszcselekedetekben szó, most már akár ληγός-nak, akár λίκνον-nak, akár κίστη (cista)-nak nevezzék lokális különbségek szerint a halottat rejtő koporsót. — Sikerült tehát a Limnaiban tisztelt és később drámai előadásokkal megünnepelt D. Lenaios képzeténél is az animisztikus istenhit két első fejlődési fokozatát kimutatni. A kultuszhely egy eredeti alvilági szellem felvételére utalt, a mely szellemnek tulajdonaiból még a későbbi isten is megtartott valamit; a kultusz melléknévből, a Lenaiosból meg egy heroizált, egy koporsó-istenre következtethettünk vissza, a ki nek emléke pláne nem vesztetett el azok között az ünnepi szokások között, melyeket a folytatólágos idők részben már más vallásos feltevések alapján fejlesztettek ki. A halotti rituálék, melyeket az Anthesteriánál az előbb ismertettem, most természetes magyarázatukat lelik. Nem kétséges itt többé a gyásznak és egyéb barátságatlan czeremóniáknak oka; eredetileg magának az istennek haláláról volt itt szó. És viszont, a ó ἐπὶ Ἀγνῶφι ἀγών-nak, a drámai előadásoknak az Anthesteria keretében való megtartása a Lenaios kultusznevében legfőbb bizonyítékára talált.

Térjünk most át arra a másik athéni Dionysos-ünnepélyre, a melyben drámai előadások előfordultak, a Δ. τὰ ἐν ἄστει-re. E. Bethe (Prolegomena zur Gesch. des Theaters im Alterth., 1896.) kimutatta azt, hogy a míg a D. Lenaiosnak szóló dramatikus agónoknál, a Lenaiánál főleg komédiák kerültek színre, addig a más helyütt és más néven tisztelt D. Eleuthereusnak ünnepélyén, az elaphebolionbeli városi Dionysián mindig a tragédiák részesültek előnyben. A komédiáknak és tragédiáknak, a mint majd látni fogjuk, közös vallásos forrásuk van. De fejlődésökben mégis lényeges különbséget mutatnak fel. Mert a komédiák, a népmulatságok keretébe beállítva s így a kezdetleges néphittel, ennek babonáival szünetlen érintkezésben, a lassú, természetes fejlődés példáját mutatják nekünk; míg ellenkezőleg a tragédiák, melyeket a bennük rejlő komolyabb vallásos elem a zártkörű hit és avval a társadalom műveltebb elemeinek égisze alá helyezett, gyorsabb és mesterségesebb fejlődésen mentek keresztül. Csak ez a fejlődési különbség adhatja meg annak magyarázatát, hogy D. Eleuthereus kultuszában, egyébként is a Lenaiosénál fiatalabb kultuszban, s melyhez, mint mondtunk, a tragédiák tartoznak, korántsem találjuk meg a dionysosi ősvallás oly sok maradványát, mint a D. Lenaioséban, a hol meg a komédiák kerültek színpadra. Ez az eredmény ellenkezés-

ben látszik lenni avval a várakozásunkkal, hogy a tragédiák istene minden időben többet mutasson fel a halottak istenének természetéből, mint a komédiáké.

De Dionysosnál a lthoniosz természet a fejlődés folyamán mindig halványabb lesz; és a mint a tragédiák, kifejlett állapotukban, a drámai költészetnek egy magasabb nivóját tüntetik fel a komédiákhoz viszonyítva, úgy egyszersmind az egész ünnepi keret, melyben a tragikus előadások lefolytak, a vallásos képzetek egy tisztultabb világát tárják fel, mint a komödiai előadásokat magokba záró ünnepi cselekedetek.

De bármily mesterséges, hogy úgy mondjam «csinált» volt az a kultusz, mely D. Eleuthereust előbb csak az egész athéni állam lakossága, később majdnem az összes görögök előtt tragédiákkal ünnepelte, a lthoniosz isten eredeti képe itt is fel-fel bukkan a haladásnak föléje vont takarója alól. Csak két dologra figyelmeztetek. Először az athéniek sem felejtették el soha, hogy kezdetben a tragödiának, a τραγικός χορός-nak szereplő főszemélye maga Dionysos volt, tárgya ennél fogva Dionysos élményei, azaz közelebbről

a mint ezt már a későbbi tragödia egész jellegéből is következtethetjük — a görög isten-embernek szenvedései és halála. Mert a tragödia eredeti tartalmát olvashatjuk ki abból az athéni közmondásból: τί ταῦτα πρὸς τὸν Διόνυσον; vagy οὐδὲν πρὸς τὸν Διόνυσον, a melylyel t. i. a tragödia tárgyának a dionysosi képzetkörből való távolodására czéloztak. És, a mint mondtunk, ez az első főszereplő, ez az első «tragikus hős» nem lehetett más, mint a heroizált alvilági Dionysos.

Következtetésünket teljesen igazolja egy kultuszcselekedet, melyet másodsorban akarunk felemlíteni. Inskripcziós bizonyíték-ból tudjuk, hogy a Δ. τὰ ἐν ᾄστει ünnepélyén D. Eleuthereus szobrát fáklyavilágítás mellett (μετὰ φωτός) vitték el a színházba attól az oltártól, ἐσχάρα-tól, hova még nappal elhelyezték. Ez az ἐσχάρα nem volt D. Eleuthereusnak városi szentélyében, hanem egy kis templomban a városon kívül az Akademia mellett, s ép az itt az ἐσχάρα-n történendő áldozás tette szükségessé, hogy az istenszobrot a városi szentélyből ünnepélyes menetben ide szállítsák. A szobornak színházba vitele és ὀρχήστρα-n történő felállítása azután, mint mondtunk, onnan történt. Már az a körülmény, hogy ez az utóbbi este, fáklyavilágítás mellett ment végbe, figyelmet kelt, Akárhogy értelmezzük is közelebbről a czeremóniát, egy kétsége-

len, hogy t. i. e szokásnak, legalább eredetileg, valamiféle halotti képzetekkel kapcsolatban kellett lennie. Az estéli, esetleg éjjeli idő minden analogia szerint erre mutat; a görögök is, természetes eszmeasszociáció révén, csak halotti isteneiknek mutattak be estéli vagy éjjeli tiszteletet. De azután már éppenséggel semmi kétséget sem hagy hátra a kultuszcselekedet jellegét illetőleg az ἑρχάρα-n való áldozás. Az ἑρχάρα egy kezdetleges oltár volt, melynek egész alakja és berendezése az áldozás első korába vezet bennünket vissza. «Domszerű emelkedés, jóval alacsonyabb mint a βωμός, tetején egy lyukkal, mely a földbe vezetett, hogy így az áldozati vért maga a föld szívhatta fel.» Itt önkénytelenül a χοαί nevű halotti áldozatra kell gondolnunk, melyet a meghaltak sírjára öntöttek ki, a primitív felfogás értelmében nyilván azért, hogy a halottnak sírban képzelt lelke így a hant közvetítésével táplálékához jusson. És a nélkül, hogy most az oltár és áldozás keletkezésének kérdéseit akarnám feszegetni, nem hagyhatom el azt az önkénytelenül kínákozó megjegyzést, hogy egyfelől a sírdombnak és a dombszerű ἑρχάρα-nak, másfelől az ἑρχάρα csatornájába és a sírhantra (vagy esetleg a hantban készített mélyedésbe öntött) áldozati folyadéknak képzeletű annyira megfelelők, hogy a tényleges történeti kapcsolat sem lehet itt kétséges. Ennek megfelelően csakugyan azt találjuk, hogy az ἑρχάρα-n való áldozás a történeti időben is, a mint már jellegénél fogva csakis egy földben tartózkodó lelket vagy szellemet illethetett meg, kifejezetten halotti lényeknek, a hero-soknak tiszteletére végzett áldozási mód volt. Dionysosnak is tehát az Akademia melletti kis templomban nem ὦς θεῶν, hanem ὦς ἡρώων történt az áldozás. Hogy mennyire azon eleven meggyőződéstől kísérve, hogy a heroizált lénynek földi maradványai, sírja fölött, minőt Hellas lokális kultusza bizonyára többes számban ismert, annak megállapítására minden bizonyítékunk hiányzik.

Dr. HORNVÁNSZKY GYULA.

A GESTA ROMANORUM TÖRTÉNETEI CODEXEINKBEN.

Azzal a szigorú megkülönböztetéssel, melyet összehasonlító irodalomtörténeti vizsgálatoknál a módszeres eljárás megkövetel, a Gesta Romanorum-nak codexeinkben*) fellelhető nyomait *három* csoportba lehet osztani.

Az *elsőbe* tartoznak a G. R. valamely szerkezetének azon történetei, a melyek egyenesen e gyűjteményből kerültek, minden lényegesebb változtatás nélkül codexeinkbe, s így valóságos, többnyire szó szerinti fordításai az illető Gesta-fejezetnek. A *másodikat* azok alkotják, a melyek olyan forrásból merítvék, a honnan már maga a G. R. is vette, vagy legalább vehette az illető történetet. (Pl. a Barlám és Jozafát példái, nemcsak e szentek legendájában, melyet egész terjedelmében a Kazinczy-codexben olvashatunk, hanem egyebütt is, más alapszövegbe behímézve, így a kis Bod-codex és a vele részben párhuzamos Lobkowitz-codex egy elmékedésében.) A *harmadik* csoport történetei végül azok lennének, a melyek olyan forrásokra vezethetők vissza, a minő pl. a mi codexeinkre nézve sok esetben Pelbárt, ki már maga is számos helyütt a G. R.-ra hivatkozik; úgy, hogy codexeink illető részeinek a G. R. valamely elbeszélésével való tartalmi egyezése már csak a közbenső forrás érdeme.

E három csoport közül ezúttal csak az *elsővel* kívánok foglalkozni.

Eddig mindössze kettő volt azoknak a történeteknek a száma, melyek minden kétséget kizárólag a Gestából való egyenes átvételnek bizonyultak.

Ezek egyikére, a *Focus kovács*-ról szólóra (G. R. vulg. 57.), már az *Érsekujvári codex* teljes tartalmának első kiadója, Volf György mutatott rá (Nyelvemléktár IX. köt. Előszó XVII. l.). Beöthy Zsolt is megemlíti, hogy az Érsekujvári cod. e darabja a G. R.-ból való;**) csak abban téved, mikor (A szépprózai elb. tört. 1886. I. 49. l.) azt mondja, hogy e példa a codex prédikációinak egyikébe van beleszöve, holott az egészen önállóan, a «Halálnak Rettenetes

*) Csak a «Nyelvemléktár»-ban megjelenteket értem.

**) Lázár Béla is idéz néhány párhuzamos sort az Érs. cod. és a G. R. ez elbeszéléséből Irodalomtört. Közl. I. (1891.) 151. l.

«es zernyw uoltarol» szóló elmélkedés után, azon a nevezetes helyen van a kéziratba beiktatva, a hol épen e példa végén a cod. e részének írójáról és keltéről ezt olvassuk: (Érs. cod. 309. l. Nyelveléktár IX. 270. l.) «Ez yrafnak wege wagon vr fyw zyletethnek wtanna ezer ôth zaz Harmyncz eztendewben wyz kerez octawayan fewenhazy foror marta keze myath» stb.

A történet szó szerinti hűségű fordítása a G. R. vulg. szövege illető elbeszélésének, a hozzá fűzött tanulssággal együtt, a mint az már az alábbi pár sornyi egybevetésből is eléggé kitetszik:

(Érs. cod. 307^a) Titws czazar[nak] Romay warofban orzagla ky ily terwent zewrre hogy ew egyetlen egy fyanak napy myndenektwl zentel-tetneyek Es walaky ew egyetlen egy fyanak zyleteefe napyat mwunkalo dologban megh törneye halalal halyon, ez terwen ky hyrdetteteek Hywata ew hozya nagy virgiliwft Es monda neky zerethew attyamfya yl terweent zerzek Jol lehei gyakorta tytkon megterhetyk kyket en ny-lwan meg nem esmerhetek kerlek azert tegedet hóg te twdomanyod zerent Valamynemô twdomant zerezy ky mya meg esmerheffem azokat kyk ez terwent nem tartyak Es ew monda vram legyen akaratód, stb.

A tanulsság eleje:

(309^a). Iftenbely en zerelmes attyamfyay az czazar az my menyey attyank ky yli z terwent zerzee hogy walaky ew egyetlen egy fyanak meg ternye paranczolatlyat halalal halna Es ez nap az wafarnap Awagy zent egyhaztwl mely innep zerezwe wagyon Honnat regy terwenbôl anag wy terwenbel mondatyk Emlekezyel ynnepeth zentelned De yay

(G. R. vulg. 57.) Titus in civitate romana regnavit, qui statuit pro lege, quod dies primogeniti sui ab omnibus sanctificaretur, et quicumque diem nativitatis filii sui per opus servile violaret, morte moreretur. Promulgata lege vocavit magistrum Virgilium et ait: Carissime, talem legem edidi; verumtamen sepe in occulto poterunt [peccata] committi, ad quorum noticiam pervenire non potero. Rogamus ergo te, ut secundum industriam tuam aliquam artem invenias, per quam potero experiri quales sint illi, qui contra legem delinquant. Ait ille: Domine, fiat voluntas vestra. (Oesterley-kiad. 357. l.)

Carissimi, iste imperator est pater celestis, qui statuit pro lege, quod qui diem primogeniti sui violaret, morte moreretur. Dies ista est dies dominica, Sive dies festivalis ab ecclesia ordinata, unde in veteri lege ac nova dicitur: Memento, ut diem sabbati sanctifices! Sed heu pro dolor, plures illis diebus peccata majora committunt, quam ce-

ma mert fokak az napokon tewb   teris diebus! (Oosterley - kiadás-
bynth teznek hogy nem egyeb na-   358. l.)
pokon stb.

A vége már kissé eltérő, legalább néhány szóval bővebb:

(310 ^b). Azert zeretew attyamfyay	Carissimi, si istos octo denarios
ha ez nyolcz penzt ezenkeppen el	expendere volueritis, ad gaudium
kewlteny akaryatok az örök eeletet	eternum pervenire possitis. (Oest.
nyerhetytek kyt engegyen nekunk	259. l.)
Jefws cryftws yftennek fya amen*)	

A másik történet, a melyről szintén kétségtelen, hogy a G. R. vulg. szövegének a fordítása, már nem is egy, hanem két változatban is fellelhető magyar codexeink lapjain. Ezekre, tudtommal, én mutattam rá legelőször a Bp. Philologiai Társaság 1898. okt. havi felolvasó ülésén tartott előadásomban. Pedig már az Érsekujvári codex előbb említett kiadója is megemlíthette volna az imént tárgyalt elbeszéléssel egy füst alatt, minthogy sajátságosképen nemcsak hogy ugyanazon codexben van meg az egyik változata, de maga a történet meg a G. R. vulgaris szövegében épen az előbbinek a tőszomszédja. Sőt a G. R. legtöbb kéziratában, még a különböző családokhoz tartozókban is szomszédos vele.

Ez a *Három mentő igazság* (Tres veritates) példázata, mely az *Érsekujvári codex* 525. s k. lapján (Nyelvemléktár X. 281. s k. l.) kívül a *Példák könyve* 8 - 12. lapján (Nyelveml. VIII. 91—93. l.) is olvasható. S ez utóbbi helyen a történet forrására is világos utalást találunk, úgy, hogy szinte csoda, ha a *Példák* könyvének sem a kiadója (a ki pedig ez utalást az Előszó XXXIII. lapján nem mulasztja el kijegyezni), sem Horváth Cyrill dr., ki a *Példák* könyvével és annak legnagyobb része forrásával tüzetesebben is foglalkozott,**) nem jártak e forrás kérdésének egészen a végére.

Álljon itt a kétféle fordítás néhány sora egymással szemben s alattuk a G. R. megfelelő szövege:

Példák könyve 8. l.:	Érsekujvári codex 525 ^a :
Vala egy kyraly kynek vala neve	Wala egy nemynemő kyraly ro-
afmodeus. Ez kyraly mykoron or-	mayak közöt kynek afmodeus wala

*) E pár szónyi toldalék különben csak a G. R. vulg. szövege legtöbb kiadásának stereotyp *Ad quam etc.* záradéka, mely hogy az ed. princepsből csakugyan hiányzik-e, azt Oosterley kiadásának hitelére keli bíznom.

**) Bajai főgymn. 1891—92. évi Ertesítője.

zaglana jllyen tevruent zerze. hog akar mely jgen gonozol tevev ember. mykoron meg fogattatyk es az byronak eleyben vitettetyk ha az illyen gonozol tevev ember. az byronak elevtte. harom jgazzoot bezedet mondand. Tahat az ev eletyt meg nyer || (9.)ye. myndevtellyesevrek-segevelevzve. Tevrteneek jllyen efet. hog nemevnemev vitez az tevrvennek ellene vetkezek. es el futa. es el lappana egy barlangba. mely barlangba nag fok gonozokat tevn. mert valakyk be mennek vala es ky junek vala az varasbol. meg fozgya vala. es meg evly vala evket. Az varasnak ev byroya mykoron ezeket hallotta volna lefelevket hagyta az barlangnak kevrnyvle. Mykoron az vytezt megfogtak volna. kezey meg kevtelvzen. hagyta az byro evtet az jtiletre be hozny. Monda az byro az viteznek. zeretevm. Tudode az tevrvent. Felele az vitez. jol tudom vram az tevrvent. hog ha harom jgazat mondandok. meg zabadyhtom az en [lelkemet] eletemet. stb.

newe ki yl törwent zörze hogy walaky neky halakra walo emberek kezzewl akar mely nagy wetköt awagy bynt teth wolnays Ha harom ygazat olyat monthatna | Kyknel ygazbak nem lelethetnenek hat halaltul magat meg mentheneyek törteneek azért Hogy az kyrálnak egy wyteze az kyralt ygen megbanta egy nagy wetkewel kyerth halalt erdemle az kyraltwl Es mykoron az yteletre hozatot wolna monda az kyraly neky zerelmes baratom twdode az thörwenth melyet en zörzettem hogy walaky harom ygazat olyat monthat hogy kyben semmi Hamyffagh nynczen tahat meg menthety magat halaltwl annak okaert tegy eleget az törvennek ha akarz meg zabadwlly ky monda eremeft be tellyefyttöm csak hog Halaltwl magamat megmentheffem stb.

G. R. vulg. 58. Rex quidam regnavit nomine Asmodemus, qui statuit, quod quicumque malefactor captus esset et coram iudice ductus, si tres veritates posset dicere tam veras, contra quas nullus posset obijcere, quantumcumque malefactor vitam suam obtineret cum tota sua hereditate. Accidit casus, quod quidam miles contra regem forefecit, fugam peciit et in quadam foresta latuit, in qua multa mala commisit, quia omnes intrantes spoliavit aut occidit. Iudex cum hoc audisset, insidias in circuitu foreste ordinavit, eum deprehendit, et ligatis manibus ad iudicium venire fecit. Ait ei iudex: Carissime, nosti legem? Qui ait: Eciam, domine. Si debeo salvari, oportet me dicere tres veritates, aliter mortem evadere non possum. Etc. (Oesterley 359. s k. l.)

Már e pár sornyi egybevetés is világosan mutatja, hogy itt két, egymástól független fordítással van dolgunk, melyek közül az 1510-ből való Példák könyvéé a hivebb és teljesebb. Mindjárt a

történet elején ugyanis néhány sornyi kihagyást találunk az 1530. évi Érsekújv. cod. szövegében, a melynek azonban, minthogy mind a két kézirat csak másolat, nem kell okvetetlenül annyival fiatalabbnak lennie az előbbinél, mint a mekkora korkülönbség a két másolat között mutatkozik. Mind a kettő valószínűleg körülbelül egy időből való, t. i. a XVI. század elejéről, vagy legfőlebb az előzőnek a végéről, de semmi esetre sem idősb egyik sem a G. R. vulgaris szövegének első nyomtatott kiadásánál. Minthogy pedig ez (még a valószínűleg legrégibb, csak 150, ill. 151 történetet tartalmazó két lenyomat is,*) a mely az első, 181 történetből álló teljesebb, Zell-féle kölni kiadást megelőzte) 1472 elé nem tehető, tehát már ebben is biztos adatunk van mind a két fenti codexünk e részeinek «terminus a quo»-jára nézve.

Hogy pedig mind a két szöveg, úgy a Példák könyveé, mint az Érs. cod.-é, csakugyan a G. R. vulgaris, még pedig a már említett nyomtatott szerkezetéből (alighanem a teljesebb kiadásból) származik, azt nyomban ki fogjuk mutatni.

Erre nézve ugyanis világos vallomás van magában a szövegben. Mind a két fordításunk ugyanazon a néven, *Asmodeus*-nak nevezi az illető királyt, a ki a furcsa törvényt hozta, a mely szerint a három igazmondást szóló bűnös szabadon bocsátandó. Ez a név pedig a G. R. összes ismert szerkezetei közül csak a *vulgaris* szövegben fordul elő, a melynek a kézirati alapja tudvalevőleg még nem került meg. Valamennyi kéziratban, a melyek nagy számát Oesterley lajstromozta, s az azóta előkerültekben is más az uralkodó neve, vagy pedig névtelen. A legtöbb kézirat (s így még a német nyelvűek is) a legrégibb innsbrucki codexben (1342) olvasható *Benegarius* név többé-kevesbbé elrontott változatát mutatja. A mi Sztárai-codexünk azok közé tartozik, a melyekben a király névtelen. Az anglo-latin és az ezeken alapuló ó-angol Gestákban pedig *Lampadius*nak hívják a fejedelmet. Tehát csakis a vulg. szövegben *Asmodeus* (Oesterleynek az ed. princeps szerinti lenyomatában *Asmodemus*) a király neve. Ugyanígy találjuk az összes, kezemben megfordult XV. és XVI. századi kiadásokban, a miből azt következtetem, hogy az *Asmodemus* változat csak abban a 150—151 történetet tartalmazó két első, vagy tán csakis a legelső

*) Az egyik, a 150 fejezetből álló, a Ketelaer és Leempt-féle utrecht-i a másik, a 151 elbeszélést tartalmazó, a Ter Hooenen-féle kölni nyomat.

lenyomatban lesz meg, a melyet Oesterley az ő kiadásában a 150., illetőleg 151. történetig alapul vett. Ezt azonban addig, míg a három legrégebb kiadásba be nem tekintettem, egész bizonyossággal nem állapíthatom meg. Addig fides penes — Oesterley.

Főnt már említettem, hogy a Példák könyvében ez elbeszélés záradéka világos utalást foglal magában a történet forrására nézve, a mit már a Nyelvemléktár nagy szorgalmú kiadója is észrevett, de tovább nyomozni nem tartott szükségesnek. Ide iktatom tehát e pár sort, a melyekből a G. R. nálunk akkori időben járatos magyar *czíme* is kitetszik:*)

(Péld. k. 12. l.) *Ez az gyona/rol valo pelda ky felyrl meg vagyon irvan . es vagyon meg irvan romayaknak kevnveben.*

Azért is érdemes volt e sorokat idéznünk, mert belőlük még egy bizonyítéka tetszik ki annak, a mit különben az iméntiek után már szinte fölösleges bizonyítani, hogy a Péld. könyvének a szövege kétségtelenül a G. R. vulg. szövegén alapúl. A példa ugyanis *gyónásról* valónak van nevezve, a mi nemcsak a tanulságából ered, hanem világos célzás a történetnek a vulg. Gesta-szövegben olvasható *De confessione* címére. A vulg. szöveg ugyanis egyebek közt abban is eltér a legtöbb kéziratétól, de különösen a legértékesebb 1342. évi innsbruckitól, hogy míg ebben a történetek címei azok tartalmára vonatkoznak, addig a vulg. szöveg fejezeteinek feliratai már rendesen az elbeszélés tanulságára céloznak. Világos ebből az is, hogy a mivé a G. R. példatára már kézirati korában elég hamar fejlődött, t. i. a prédikátorok számára való alkalmas segéd-könyvvé, az akart lenni első sorban azon újabb szerkezetében is, a melyben a könyvnyomtatásnak mindjárt a harmadik évtizede elején forgalomba került.

Ezzel áttérhetünk a *harmadik* történetre, mely codexeinkben még a G. R.-nak a reformáció korát megelőző időkben kolostori irodalmunkra tett hatását igazolja.

Erre csak a minap akadtam rá a *Debreczeni codexben*, a melynek 207—304. lapján a G. R. vulg. szövegének 13. számú elbeszélése, a vérfertőző királynénak Mária közbenjárásával történt

---

*) A XVI. század végére tehető, de csak egy XVII. századbeli kéziratban (az 1638. évi Csoma-codexben) fenmaradt Rustan császár históriájának tudvalevőleg »Romasagnak irt könive» szókkal céloz forrására.

megigazulása*) olvasható elég hű, csak kissé terjengős és az eredetit itt-ott kibővítő fordításban. Ennek az eredetihez való viszonyát a kettőnek egymás mellé állításával tüntetem fel az alábbiakban úgy, hogy a magyar szövegben a kitoldásokat ( ) közé, a latinban pedig a magyartól eltérő szavakat [ ] közé teszem :

Debreczeni codex 297—298. l.

(Nyelvemléktár XI. 166. l.)

*Olraſtatic eth eg Pelda. hog ſoha
azzonne Maria el nem hadia az ő
zolgaloit : Akar mel' igen nag Bi-
necsec legienec :*

Vala eg keralfag¹⁾ es ennec ő fe-
lefege vala igen iambor. kit az ke-
ral fölőte igen zeret vala. ez keralne
azon azzon²⁾ elő eztendebe fogada
az keraltvál es zile eg igen zep ger-
meket : ez gyermeket kedig az ő an-
na fölőte igen zereti vala. vg annera
hog minden eiel vele halatia vala
eg agba. mikoron kedig harom ez-
tendős volna ez germec. az ő atia
az keral meg hala kinec halarv³⁾
len nag keſervfeg (es ſiras mind az
közönfeges neptvl.) az keralne az-
zon kedig nag fok napon ſirata az
ő vranac az kernalnac ő halalat. mi-
koron kedig imar el temete vona
az keralne azzon mene egik varaba
es ot kezdte lakozni veven ő vele az
ő egetlen eg fyat. Ol' igen fölőte
zereti : || vala kedig ez gyermeket
az ő anna hog ſoha az ő ielen vota
nekel nem akar vala lennye (de
mindenkoron ő nala taria⁴⁾ vala)
es zónetlen eg agba hálnac vala

Gesta Romanorum 13.

(Oesterley 291. l.)

De amore inordinato

Quidam imperator erat, qui [pul-
chram] uxorem habebat, quam miro
modo dilexit. Ipsa primo anno con-
cepit et peperit filium,¹⁾ quem ma-
ter multum delexit,²⁾ intantum
quod singulis noctibus in uno lecto
jacebat cum eo. Cum autem in etate
tres annos complevisset, mortuus
est rex. De ejus morte factus est
dolor magnus.³⁾

Regina multis diebus mortem
ejus planxit. Cum autem sepulture
traditus fuisset, regina per se in
castro quodam vixit, habens secum
filium suum, dilexitque in tantum
puerum, quod ejus presencia carere
non posset.

Ambo simul continue jacebant,

¹⁾ Nyilván a másoló hibája, a
-ſag törlendő. — ²⁾ Dittographia. —
³⁾ így! — ⁴⁾ tartia h.

¹⁾ pulcherrimum. — ²⁾ I. dile-
xit. — ³⁾ I. Intollerabilis.

*) Oesterley e történetet a benne szereplő négy csodás betűről
C. D. M. R.-nek jelöli.

minden eiel. Hog kedig ez germec tizen nocz eztendőre ivtot vona meg es az ő anna ő vele halatia vala. Latvan kedig az őrdög (ki minden ionac el tőröie) az germec es az ő anna közöt¹⁾ el nag zeretetet. őket az fertelmes tefti binre ingörle vg annera hog az fyv az ő annat meg efmerne: (az az vetkőzek vele:) Az keralne azzon kedig leg ottan ő tvle fogada. mikoron kedig terőbe effőt vona Latvan ezt az ő fya es az nag keservfegnec okaiert mind az ő orzagat el hagia es mezze földre mene. (mas orzagba penitencianak tartafara.) Stb.

A továbbiakban a legnevezetesebb eltérés a magyar szöveg és az eredeti között, hogy a fordító a vérfertőzés gyümölcsét a királynéval nemcsak megöleti, hanem még e helyütt hozzá adja azt is, hogy *ezenkezbe az ő agias hazaba el temete az ag alat*. Most pedig hadd következék még a történet legérdekesebb része, a királyné bűnének leleplezése a kezén látható betűk által, valamint az egésznek az eredetitől kissé eltérő záradeka:

(Debr. cod. 303.) mikoron kedig latta vona az ő meztelen teneret. Lata raita neg nag veres kerecfeget oooo es az első kerecfegnec körívlé vala nég cccc az ma^f kerecfegnec körívlé vala nég dddd az harmad kerecfegbe vala nég mmmm es az negied kerecfegbe vala nég rrrr az első bőtvnec az c neg cenec értelme vala imez meg irattatvan: történet zerent effel az teft meg vakitvan. az mas bőtvnec az d értelme vala az őrdőgnec. adad az vr iften-tyl adot aiandokot. az harmad bőtvnec tvdnya mint az nag veres kerecfegbe ki neg m vala ez vala az

donec puer XVIII annos in etate complevisset.

Vidensque diabolus amorem tantum¹⁾ inter matrem et puerum ejus, eos ad opus nepharium²⁾ sollicitavit intantum quod filius matrem cognovit. Regina vero statim concepit Cum autem impregnata esset, filius totum regnum pre dolore dimisit et ad partes longinquas accessit.

Cum vero manum apertam vidisset, vidit quatuor circulos sanguineos ac rotundos. In primo circulo erant quatuor CCCC, in secundo quatuor DDDD, in tercio quatuor MMMM, in quarto quatuor RRRR. [In circuitu circulorum ad modum sigilli erat talis superscriptio rubea, continens que hic sequuntur] Casu Cecidisti Carne Cecata; Demoni Dedisti Dona Donata!³⁾ Monstrat Manifeste Manus Maculata; Recedit⁴⁾ Rubigo Regina Rogata.

¹⁾ I. ordinatum, az A és B müncheni kéziratokban: inordinatum. —

²⁾ I. nefarium. — ³⁾ I. Dotata. —

⁴⁾ I. Recedet.

¹⁾ így! — ²⁾ így!

ertelme im nílvan meg mvtatia az meg ferteztetet kez Az negiedie bõvtne az neg || (304.) r ki vala az kerecfegnec kórívle ez vala meg irattatvan el vez ez veres kerecfeg az mennei keralne azzonnac kere-meseiert Mikoron az keralne azzon ezt lata vona (nagon meg iede návalias. es) le effec az ó confessoranac laba eleibe es nag Alazatoffagal es nag siraffal gonic vala ez felől meg mondot tet bínéról es leg ottan hog a ¹⁾ ó confessora meg odozta vona (az voros kerecfegők az ó: tenervl el veffenec. es) eg keves nap vtan el ívgovec vrba. (es leg ottan vittetec az mennei bodogfag²⁾) holot maftan öröke vigad az aldot iftenben:) kinec halalat az nag kőz nep főlötte igen firata (myert hog vala mindenec zeretetes es dičheretes: vr iftennec zent fya dičher-teffec. Stb.)

Domina regina, cum hoc vidisset, ad pedes confessoris cecidit et cum lacrimis humiliter ¹⁾ confitebatur de illo peccato commisso. ²⁾ Accepta absolutione [et penitentia completa] post paucos dies obdormivit in domino. De cuius morte factus est planctus magnus in civitate.

E történetnek a G. R.-ban két moralizációja is van. Fordításunk ezeket elhagyja, illetőleg a fenti záradék néhány szavával pótolja, melyekhez az alábbi pár szóban körülbelül csak ugyanannak az ismétlése járul, a mit már az elbeszélés címe jelez:

Ime azért ki nag ío az ki azzoívné marianac zolgal mert jóha el nem hagia akar mel' igen nag fortelmes bines legiön: O azért edes maria.

Itt végződik a codex 304. lapja, de e szavak után, mint a kiadó megjegyzi, hézag van. Meg kell még jegyeznem, hogy mint az előbbi két példa, úgy ez is önálló részlet a vegyes tartalmú kéziratban. (Előtte az «isteni adományok hálás vételéről», utána pedig a «Krisztus kínszenvedéséről» szóló fejezet áll, melyek semmi összefüggésben sincsenek vele.)

A mi már most azt a kérdést illeti, hogy vajjon szövegünk a G. R. melyik szerkezetén alapul, azt itt valamivel nehezebb eldön-

¹⁾ így! — ²⁾ így!

¹⁾ I. satis hum. — ²⁾ I. comisso hiányz.

teni, mint az előbbi két esetben. Első tekintetre az ember hajlandó lenne minden habozás nélkül itt is a vulgaris szövegben keresni az eredetit, a melytől, mint a fenti mutatványokból is kitetszik, csak vajmi csekély számú és lényegtelen eltérések találhatók fordításunkban. Ez eltérések jórészt olyanok, a milyeneket bátran vélhetnénk a fordító terjengősebb stílusának és magyarázgató hajlamának a rovására írni. Mindazonáltal az ily kérdésekben mindig tanácsos óvatosság arra birt, hogy a G. R.-nek kezemügyében lévő még két nevezetesebb szövegével hasonlítsam össze fordításunkat. Ezek az 1342. évi legrégibb innsbrucki kézirat (Dick kiad. 12. l.), a melyben e történet ugyancsak a 13. számú, mint a vulg. szövegben, s ettől különben is csak lényegtelen eltéréseket mutat; továbbá a mi egyetemi könyvtárunk Sztárai-codexe, melynek leírását az Egyet. Phil. Közl. 1898. 401—411. ll. adtam. Nos, egybevetéseim eredménye az, hogy fordításunk e szövegek egyikéhez sem áll közelebb, mint a vulg. kiadáséhoz, és hogy azoknak az eltéréseknek, melyek közte és e szöveg között mutatkoznak, a másik kettőben nincs meg az oka. Sőt egy hely határozottan arra vall, hogy a Debr. codexben lévő fordítás mégis a vulg. szöveghez szít inkább, mint akár az innsbrucki kéziratéhoz, akár a budapesti Gesta-codexéhez. Ez a következő:

*I. Vidensque dyabolus amorem
ordinatum*) inter filium et matrem*

*Vulg. Vidensque diabolus amorem
tantum inter matrem et puerum*

Debr. cod. Latvan kedig az őrdög . . . az gyermek es az ő anńu kőzot el nag zeretet.

Annak pedig, hogy a budapesti Gesta-codex nem lehetett fordításunknak az alapja, még egy jelét látom a következő eltérésben, mely a Sztárai Máté kezétől eredő másolatot úgy az innsbrucki, mint a vulg. szöveggel szemben jellemzi. Ez pedig abban áll, hogy míg úgy az *I.*, mint a *Vulg.* szövege *tizennyolcz* évesnek mondják a fiút, mikor anyjával vétkezett, addig a budap. codexben ezt olvassuk: *donec puer X et septem annos in etate completisset*. De *tizennyolcz* esztendő a fiú, mikor anyjával bűnbe esik, a Debr. codexben is.

*) Az innsbruckiból származó *A* és *B* müncheni kéziratokban már helyesen *inordinatum*, a Sztárai-codexben pedig úgy, mint az innsbruckiban.

Ezek alapján nagy valószínűséggel feltehetjük, hogy a Debr. codex szövege a vulg. kiadáson, vagy esetleg annak valamely kézirati szerkezetén (?) alapul, és hogy a magyar fordítás kitoldásai előbb kimondott sejtelmünk szerint mégis csak inkább az átdolgozó saját hozzátételei, mint valamely másféle szöveg eltérései. Ép ezért a fenti egybevetésnél is a vulg. szöveget állítottuk a magyarral szembe.

A történet maga, melynek eddig a G. R. irodalmában csak igen kevés *igazi* párhuzama akadt, Oesterleynél (715. l.) hibásan van a *Vincentius Bellovacensis* XIII. századbeli nagy encyclopædiája *Speculum Historiale* című része VII. könyve 93—95. fejezeteivel egybevetve. Oesterleyt Grässe vezette félre, a ki a G. R. német fordítása jegyzetei között (1847.² kiad. II. 257. l.) a mi történetünkkel «ziemlich gleichlautend»-nek mondja a Beauvais-i Vinczéét. Pedig a kettő között csak az incestus a közös meg a Mária közbenjáró segítsége; a történet azonban egészen más ott, mint itt. *) Oesterley meg törbe csalta *Brunet*-t (Violier 33. l. jegyz.) és *Crane*-t, a ki *Jacobus de Vitriaco* példáinak kiadásában (London, 1890. Publ. of the Folk-Lore Soc. XXVI. 247. l.) szintén hivatkozik a G. R. e történetére, valamint Vincentiuséra és még egyebekre, de ezekre már helyesen.

Ellenben egy a mienkhez nagyon hasonló elbeszélés olvasható *Wright* «A Selection of latin stories etc.» (London, 1842. Publ. of Percy Soc. XXVIII.) cz. munkája 105. s k. lapján, a melyre már Grässe figyelmeztetett i. h. 315. l. jegyzeteinek pótlékai között, a mit Oesterley nem vett észre. Minthogy ez a könyv, kivált a kontinensen elég ritka, jónak látom ez alkalmat ezen történet közlésére is felhasználni; annál is inkább, mivel ez a változat alighanem régibb a G. R.-ban lévónél. Wright a kéziratnak (London Brit. Mus. Ms. Harl. No. 2316) korát nem jelöli meg; de minthogy egész gyűjteménye a XIII. és XIV. századbeli forrásokból van összeállítva, az a XIV. századnál semmiesetre sem fiatalabb. Előadása pedig az 1342. legrégibb *Gesta*-kéziraténál is korábbinak láttatja. **)

*) L. Mussafia, Studien zu mittelalt. Marienlegenden. II. 51. (Sitzungsb. d. Wiener Akad. 1888.) és Crane alább i. h.

**) A benne előforduló angol verseket egészen az eredetinek helyesírásával adom, csupán a *th* középkori jegyét kivéve, melyet dőlt betűkkel tüntetek ki.

(Wright CXII.^a) De regina differente confiteri.

Refert quidam Tolosensis, quod in partibus transmarinis quedam erat regina, cujus vir negotia regni peragrans ad loca remota se transulit diu non reversurus, unicum filium domi relinquens. Cujus pulcritudine mater accensa, et ejus amoris igne succensa, tandem in peccatum carnis prolabantur, et filium nefanda libidine procrearunt. Mater vero nolens delicto deprehendi, filium parvulum manu propria suffocans in gumpho transmisit, cujus guttæ sanguinis in ejus manibus vestigia relinquerunt (sic) unde et postmodum cirothecis uti oportuit. Contigit etiam medio tempore dæmonem in forma filii incestum committentis in palatium reginæ introire, cui etiam regina annulum contulit manu ejus insertum, qui statim evanuit. Multo tempore postea vixit, nec istud peccatum et aliud cum cæteris confiteri voluit. Quolibet tamen die consuevit beatæ Virgini se commendare devotius, unde beata Virgo quadam nocte confessori suo in sompnis apparuit, dicens, «Cras cum confessa fuerit tibi regina, dicas sibi quod habet plurima peccata quæ non confitetur. Quæ si negaverit, accipe cirothecam a manu ejus, et invenies literas 16, scilicet 4 C, 4 D, 4 M, 4 R.» Qui fecit, sicut dixit sibi beata Virgo, et exposuit malieri literas sic,

Caro, cecidisti carne cæcata,
Dæmoni dedisti dona dotata ¹⁾
Monstrat manifeste manus maculata.
Remanes reatu regina rogata.

Ipse enim rogavit eam ²⁾ ut hæc diceret in Anglico, ---

thowrh flesch thow felle in deedli sinne,
the devel thow yeve a yifte of prys,
Thin hond it scheweth what thow art inne,
but yif thow schrive the thow art nowht wys.

Quæ statim in lacrimis profusa, ad bonam vitam conversa est, confitendo peccata sua.

E kis kitérés után fenti közléseinket azzal a végeredménnyel véljük lezárhatóknak, hogy immár háromra emelkedett azon elbeszéléseknek a száma, a melyek függetlenül a régi prédikátorainknál (így kivált Temesvári Pelbárt- és Magyarországi Mihály-

¹⁾ E szó a mi budap. Gesta-codextünkben is így van, míg az *I.* és a *Vulg.* szövegben: *donata*. Az utolsó sor is kissé eltérő (az első szó *recumbet*, de alighanem csak másolói hiba *recedit* h. Az angolországi kézirat utolsó sorában a két első szó szintén corruptelának tetszik.

²⁾ Nyilván *Ipsa* és *eum* a helyes.

nál) lelhetőktől,*) önállón is tanusítják a Gesta Romanorum-nak a mohácsi vész előtti időben irodalmunkra gyakorolt hatását. Ezen túl tehát még óvatosabbaknak kell lennünk, ha oly népköltési nyomokra akadunk, a melyek ugyane forrásra látszanak utalni. Eddig leginkább a Haller-féle «Hármas Istoría»-t tekintettük e nyomok elsőrendű közvetítőjének, jóllehet már eddig is több oly Gesta-beli történet volt ismeretes, a mely a fogarasi vár rabjának unalom-űző munkájánál jóval régibb időben szívárgott be irodalmunkba. Míg azonban ezeket illetőleg a csatorna, melyen át hozzánk jutottak, nem mindig oly könnyen megjelölhető, mint eddig általában hitték, mikor Toldy F. óta elégnak tartották mindig csak a G. R.-ra való egyszerű utalást: addig legalább a fenti három történetre nézve alig lehet kétségünk az iránt, hogy azok *egyenesen* a G. R.-ból, még pedig a két elsőre nézve bizonyosan, a harmadikra nézve is nagyon valószínűen a *G. R. vulgaris szövegéből* került fordítások. Mindenesetre érdekes és összehasonlító irodalomtörténeti szempontból számba veendő jelenség, a melyet ezentúl a folklorista se mulasztson el mindig figyelemre méltatni, hogy a nagy világ e vándorai, bizonyára számos, azóta elkallódott társukkal együtt, már Hollós Mátyás korában honosságot nyertek nálunk is. Ha egyelőre másként nem, legalább a nép valláserkölcsei nevelésével legtöbbet foglalkozó szerzetesek, kivált a két legbuzgóbb prédikáló szerzet, a Domokos- és Ferencz-rend épületes kolostori könyv-írása és hitszónoklata révén.

KATONA LAJOS.

A MESÉK VÁNDORLÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ.

I. Az együgyű paraszt.

Szentjóni Szabó László, a kufsteini börtönben korán elhalálozott költőnk víg elbeszélésének címe ez. Tárgya egyszerű adomából van merítve. A paraszt drágának tartván a postadíjat, ráadásul két levelet lopott a postán. Otthon dicsekedve mondja el, hogy rászedte a németet. Az úrnak kérdésére, hogy mit csinál a levelekkel, azt feleli, hogy van egy öcsse Fehérvárott, majd annak küldi el az egyik levelet.

*) Ezeket legközelebb külön tanulmány tárgyává szándékozom tenni.

Ismeretes, hogy az adomák is vándorolnak, mint a mesék. Ilyen vándormadár az együgyű paraszt is.

Megtalálható e tárgy I. P. Langius *Democritus ridens* című munkájában.*) Ez az adoma már régebbi írónál is fel van jegyezve, amint ez kitűnik azon ötven adoma közös címéből, melyek közt a miénk található: *Narratiuncularum festivarum congeries ex variis scriptoribus*. A *Democritus ridens* adomája a magyar elbeszélésnek találó befejezése. Az együgyű paraszt beszélgetése a postamesterrel — úgy látszik — Szentjóni Szabó László eredeti leleménye. A *Democritus ridens* szerint, midőn egy szolga látta, hogy ura leveleit széttépi, kérte, hogy adjon neki néhányat. Midőn az kérdezte, hogy minek neki, azt feleli, hogy édes anyjának akarja küldeni. Ebben az adomában az együgyű szolga urától kéri, Szentjóni Szabó Lászlónál meg ellopja a leveleket. A bevezetésül szolgáló jelenet, a postással, nagyon jól van kigondolva a valóban csattanó befejezéshez.

II. A tejárló menyecske.

Verseghy F. a *Magyar Aglájában* *A tejárló Menyecske* címen közölt egy mesét hexameterekben.

Verseghy darabja szerint Örsike, egy nagy kanna tejet tornyozván szőke fejére, a városba siet. Az úton képzelődni kezd: a tejért kap annyi pénzt, hogy vehet négy fészekre való tojást. A tojásból kikelt csirkékért annyit kap, hogy vehet rajta egy jóféle koczá. A meghizlalt kocza áráért vesz egy borjas tehenet. Már látja is képzeletében a legelőről hazatérő, ugrándozó borjút. Erre örömeben ő is nagyot ugrik, miközben kannája fejről lefordul, «s a kilökött tejjel négy fészekbéli tojássát, kappanait, malaczeit, tehenét el láttya enyészni».

Verseghy e művében egy világszerte ismert mesét dolgozott fel, épen azért bámulatos, hogy irodalomtörténetet-kutatóink figyelmét eddig elkerülte.

E mese keletről került nyugatra. Legrégibb alakja *Śvabhavakripana brahman* a *Pañcatantrában***) . A *Pañcatantra* elbeszéli, hogy egy bráhmán rizst kapott ajándékba, melyet ágya fölé tett egy fazékba. Éjjel képzelődni kezd, hogy a rizst majd eladja s a kapott pénzen szerez egy pár kecskét. Ezek elszaporodnak s árukból ökröket meg lovakat vesz. Ezeknek az árából szép palotát építtet, azután megházasodik. Nejétől lesz egy fia, a ki egy alkalommal a lovakhoz közel játszik; ő rákiált feleségére, hogy vigye el a gyermeket a lovaktól, de felesége nem hallgat rá. Erre bosszúságában megrúgja a képzelt feleség helyett a fazékat s a rizs

*) *Democritus ridens*. Editio secunda. Ulmæ, 1689.

**) T. Benfey, *Pantschatantra*. Leipzig 1859.

az összetört edényből kidől. (P. V. 9.) A *Hitôpadêça*¹⁾ képzelődő brámánja már négy feleséget akar tartani, kik közül a legfiatalabbat tünteti ki. A többi három irigykedő között bottal csinál rendet s ráút . . . a fazékra. *Bidpai*²⁾ remetéje meg olajából és mézéből akar meggazdagodni. *Sacculi*³⁾ szolgálatáért — képzeletében — négy pénzt kap. Ezen vesz tyukot, majd kecskét, tehenet; meggazdagszik és megnősül. Később fiával folytatott czívódás közben annyira felindul, hogy földre vágja a reábizott mézes és tejes edényt, melynek zöreje ébreszti a rideg valóra. Az *Ézeregyéj*⁴⁾ 176—7. éjszakájának elbeszélésében a borbély ötödik testvérének, Alnasarnak történetét mondja el. Alnasar örökségén edényeket vásárol. Ezeket képzeletében eladja, és fokról-fokra gazdagodik. Elveszi a nagyvezér leányát, a kit keményen meggyötör és egy alkalommal el is rúgja magától . . . az edényes kosarat.

Ezek a keleti mesék a képzelgőről. Valószínűleg innen került görög közvetítéssel Plautus: *Rudens* című vígjátékába. Gripus, Dæmones szolgája, kihalászszza a tengerből Labrax podgyászát. Miután Neptunnak hálót ad a szerencsés fogásért, elkezd képzelődni, hogy a podgyászban bizonyosan sok arany van. Az aranyon visszaváltja szabadságát, földeket, épületeket, rabszolgákat szerez. Várost alapít, majd pedig országot. (Actus IV. Scena II.) Plautus a *Rudens* tárgyát Diphilustól vette, mint ez a Prologusból kitűnik. Diphilus tárgya meg valamely 'fabula Ephesia' lehetett s ez esetben a *Rudens* meséje Gripussal együtt népmeséből származhatott.

A. De Gubernatis⁵⁾ *Rudens* meséjét összevetvén Shakspeare *Pericles*-ével, mindkettőnek tárgyát népmeséből eredezteti. H. Th. Riley⁶⁾ Gripus IV. 2. jelenetéhez azt a jegyzetet fűzi, hogy Gripus nagyon hasonlít Alnasarhoz.

S. Cognetti De Martiis⁷⁾ egy kis értekezésében felveti a kérdést hogy nem hasonlít-e Gripus képzelődése a hindu brámánéhoz?

E mese az európai meseirodalomban is elég korán megjelenik feljegyezve, Müller M. a *Dialogus creaturarum optime moralisatus* című könyvben (XIII—XIV. sz.) és a *Contes et Nouvelles de Bonaventure des Periers* gyűjteményben (XVI. sz.) megtalálta, midőn a híres Perette-mese eredetének kiderítésével foglalkozott. E mesében a férfiú helyett a képzelgő leánynyal találkozunk.

¹⁾ Pincott, Hitopadesa. London, 1880.

²⁾ Keith-Falconer. Kalilah and Dimnah, Cambridge, 1885.

³⁾ Stokes, Indian Fairy-Tales-Calkutta, 1879.

⁴⁾ Mason, The Arabian Nights Entertainments. London, 1888.

⁵⁾ Storia del teatro drammatico. Milano, 1882.

⁶⁾ The comedies of Plautus. London 1895. I/II.

⁷⁾ Atti della R. Accademia delle Scienze di Torino. Vol. XXVIII. 1892.

Ennek a magyar változata Versegly tejáruól menyecskéje. *Versegly La Fontaine után indult*, a mint azt rögtön észrevehetjük, csak a hosszú tanulságban van eltérés. (*Fables*, Livre VII. 10.)

A európai meseirodalomban előforduló ismeretes változataival fölösleges volna tovább foglalkoznom, fegfeljebb utalok Grimm 164., 168. meséjére s a 164. meséhez írt jegyzetre.

III. A Törökországi Levelek egyik elbeszélése.

Mikes Kelemen LXXIII. levelében írja, hogy töltik az időt, a mint lehet. Minthogy «az unalom itt igen bő», gondolkodott ellene orvosságrol: írt, olvasott. Olvasottságáról tanuskodnak levelei. A levél tárgyához illő adomával, elbeszéléssel, történelmi részletekkel nyomról-nyomra találkozunk.

A LXXIII. levelében is van egy elbeszélés egy ifjúról, a ki «egy személyben hármát vett el: a leányát, a hugát, és a feleségét».

Ezen elbeszélés első része megvan Masuccio: *Il Novellino*, nel quale si contengono cinquanta Novelle című gyűjteményének 23. elbeszélésében. Az egész elbeszélés megtalálható Bandello novellái között a II. rész 35. novellájában. A *Heptameron* 30. elbeszélése szintén erről a tárgyról szól.

Bandello elbeszélései először 1554-ben jelentek meg, navarrai Margit meg 1549-ben halt meg, tehát Bandello művét nem láthatta. A *Heptameron* először 1558-ban jelent meg, tehát Bandello ebből nem vehette. Tehát vagy mindakettő külön-külön ismerte az elbeszélés anyagát, vagy Bandello vette át a navarrai Margittól, a kinek novellái kéziratban ismeretesek voltak. Különben is Bandello összeköttetésben állott a *Heptameron* szerzőjével, Hecubáját is neki ajánlotta.

Mikes K. a *Heptameron*ból olvashatta ezt az elbeszélést. Olvasmányainak jó része francia volt, míg olasz tudását talán csak a LXXVI. levél záradékul szolgáló: Bona sera! üdvözléssel lehetne igazolni.

Mikes K. és navarrai Margit elbeszélése közt csak az a különbség, hogy Mikesnél a várakozó anya elalszik, és hogy a leánykát egy gazdag paraszt neveli fel.

Ez az elbeszélés a francziáknál igen elterjedt, sőt Julio Medrano spanyol író beszéli, hogy neki mutatták a házat, a hol a történet hősei éltek. Alincourtban, Amiens mellett, meg egy felirat jelezte a házat, a hol éltek.

Ez természetesen olyan igaz mint a Romeo és Julia sírja Veronában, vagy Othello meg Desdemona háza Veneziában.

Luther (*Tischreden, von der Ohrenbeichte*) szerint a történet színhelye Erfurt.

Az elbeszélés összefügg a híres Gregorius-legendával, ezzel a keresztény Oedipus-mondával. Hartmann von Aue francia forrás után dolgozta fel legendáját. (Heinrich, Német irod. tört. I. 386.) A *Gesta Romanorum* 81. darabja ugyanezen tárgyról szól. Ezeken kívül még sok mű van, melyek ezen történeten alapulnak. (Dunlop-Wilson, *History of prose fiction*, I. 220-3. London, 1888.)

IV. Miért lett számár a számár?

A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* I. kötetében néhány mese van közölve (a 20—23. és a 30—33. számúak), melyek valami természeti jelenséget, állatot, növényt jellemeznek azáltal, hogy mesét csatolnak hozzá. A mesékhez csatolt 23. jegyzetben a szerkesztők azt mondják, hogy ezek annyira eredetieknek látszanak, hogy idegen gyűjteményekben még rokonságot is alig találunk. Pedig dehogy nem! A «Miért lett számár a számár» című mese sem magyar.

A magyar mese szerint mikor Isten a világot megteremtette, minden állatnak nevet adott. Megparancsolta, hogy másnap ismét gyűljenek össze s mutassák meg, hogy nem felejtették-e el nevüket? Mikor másnap összegyűltek, a számár, a mely még akkor csinos állat volt s nem volt hosszú füle, elfelejtette nevét. Az Isten erre megharagudott, megmarkolta a két fülét s úgy meghúzta, hogy a füle hosszúra nyúlt belé: Hát te számár, ilyen hamar elfelejtetted a nevedet! Attól fogva rajta maradt szegényen a számár nevezet s a füle is örökre hosszú maradt.

G. Pitré közöl egy sicíliai mesét «Lu Sceecu» czímen, mely csekély különbséggel egyezik a magyar mesével. *)

Mikor az Úr már megteremtette a világot, minden állatnak adott nevet. A száárnak is megmondja a nevét. A számár mindjárt elfelejti nevét, és háromszor megy vissza az Istenhez, hogy a nevét megkérdezze. Harmadszorra lesz az Úr oly mérges, hogy megránczigálja a számár fülét úgy, hogy hosszúra nyúlik.

Az olasz mese még hozzáteszi, hogy azért szokás meghúzni az ember fülét, hogy el ne felejtse a rábízottat.

A magyar mese a számár nevet a feledékenyséért juttatja a száárnak, az olasz nem. Az olaszban az Isten csak akkor veszti türelmét, midőn már a számár harmadszor is elfelejti a nevét.

V. A kalász eredete.

Kezdetben az embernek csak egy barázdát kellett szántania, hanem azért az Isten úgy megáldá, hogy a gabonaszálak tetétől tövig fővel

*) *Cinque novelline popolari siciliane*. Palermo, 1878. Innen vette át Crane az *Italian popular tales*ben. London, 1885. 190. l.

valának megrakva. A gonosz azonban rávette az embert, hogy húzzon több barázdát s így többet remélhet. Az Isten megbüntette a telhetetlen embert. Aratás napján eljött az Isten, megfogá az engedetlen ember gabonaszálait, tövétől szinte tetejéig simitá, csak a tetejökön hagyta egy ujjnyi fejet. (*Szekelyföld.*)

A jegyzetekben semmi összevetést sem találtam. Némi eltéréssel ugyanezen mese Grimm gyűjteményének 194. darabja. Grimm meséje is elmondja, hogy a kalász akkora volt mint a gabonaszár. De az ember nem becsülte meg Isten áldását. Egy asszonynak a fia pocsettába esvén, besározott köntösét egy marok gabonával tisztította le. Az isten épen arra ment s megharagudván ennek láttára kimondja, hogy ezután a gabonának nem leszen kalásza. De az emberek kérésére megindult s mégis növesztett kalászt, de csak pár szemet adott a gabonaszár legcsúcsán. (Grimm gyűjteményébe a *Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte*ből került.)

Előfordul még Bechstein *Märchenbuch* című ismeretes gyűjteményében is.

VI. A foghúzó kovács.

Általánosan ismeretes a foghúzó kovácsról szóló adoma. Ez egy fogfájóst úgy szabadít meg a fogától, hogy a fonal egyik végét a fogra, a másik végét meg ülőre köti. Ezután a tüzes vasat hirtelen kikapván a kohóból, a fogfajós arcza felé bök vele. A megriadt ember fejét félrerántva, fogától megszabadul.

Nagyon régi adoma. Már Fr. Sacchetti (1335—1400) jegyezte fel *Trecento Novelle* című munkájában. Ő is úgy hallotta már mint régi adomát, melyet érdemesnek tartott a feljegyzésre.

(Gigli kiadásában*) ez a 166. darab. Alessandro fogfájós barátját Ciarpa kovácshoz viszi. Ez is úgy bánik el a fogfájóssal, mint a magyar, azzal a különbséggel, hogy azzal biztatja a fogfájóst, miután már fogát az ülőhöz kötötte, hogy egy imádságot mond el, mire a fájós fog magától kiesik. Ezután bök feléje a tüzes vassal.

BOGNÁR TEOFIL.

---

*) *Le novelle di Fr. Sacchetti*. Per O. Gigli, Firenze, 1888.

FORGÁCH FERENCZ ÉS TACITUS.

Hazai történelemírásunk latin munkákban való gazdagsága mellett sem igen jut eszünkbe, hogy föl vessük s némileg meg is bizonyítsuk, hogy a római írók mily befolyással voltak a magyar latinul író próza-írókra.

Midőn ily kérdéshez hozzá igyekszem szólni, inkább a kísérletező s figyelemkeltő szerepére vállalkozom, mert, megvallom, ily nehéz kérdésben nem tarthatom magam szakembernek. Multkor nézegettem P. Thewrewk Emilnek a philologiai társaságban tartott, sok korszerű kérdést felvető beszédeit s 1882. decz. 3.-i beszédében ezt láttam: «Végre még egy térre akarok utalni, a melyen igen sok tenni való akad, t. i. a magyarországi latin irodalomra. A míg ez alaposan föl nincs dolgozva, országunknak, a hol a latin nyelv oly soká uralkodott, szellemi életének teljes képét soha sem vázolhatjuk. Irodalmi történetünk megalapítójának sokkal sürgősebb és fontosabb dolga volt, hogysem ennek a munkakörnek is eleget tehetett volna. A még meg nem oldott feladat reánk s utódainkra vár.» Ezen szavak ösztökéltek, hogy azon jegyzeteimet, melyeket 4—5 éve, mikor a két íróval együttesen foglalkoztam, papírra vetettem, közzé tegyem.

Eleddig ugyanis részleteiben keveset foglalkoztak ily kérdéssel; hogy nyelvi összehasonlítás történt volna, én legalább nem vettem észre. Igaz, általában megnyugtató adatul fogadjuk el, ha oly kiváló tudós, mint Szilágyi Sándor dr. így nyilatkozik: «A magyar történetírás a XVI. és XVII. században csaknem kizárólag a renaissance befolyása alatt állt. Livius volt a minta, Bonfinius az iskola átültetője s a Jovius, Schlegel, Lazi, Thuanus, Leunclavius által Európaszerte mindenütt aratott babér az ösztönző sarkantyú . . . Brutus, Forgách, Simigianus, Decius, Samosius, Istvánffi csaknem kortársak és csaknem egyszerre írták meg századuknak . . . történetét Livius szellemében és modorában. De Forgách, kit szigorú s néha az epesség felé hajló szelleme Tacitus felé hajtott, ha nem is tudta magát a történelemírás akkor divatos modorától egészen fölmenteni, legalább ment maradt az iskola tévedéseitől» (Szamosközy munkáihoz, Magy. Tört. Emlékek XXVIII. k., irt bevezetésében).

Azonban csak általában fogadhatjuk el megnyugtató adatul, mint akár a Hammernél (Gesch. d. osm. Reiches) levő állítást, hogy Istvánffi Livius utánozta.

Kényszerülünk, hogy igaznak vegyünk ily szakemberektől mondott állításokat igazolás nélkül is, mert hisz legtöbbször sem érkezésünk, sem kedvünk hozzá, hogy fogjuk a két író s összehasonlításokat tegyünk.

Néha azonban szükségessé válik, hogy legalább felületes egybeve-

tést tenni el ne mulasszunk, mert bizonyos külső körülmény eleve figyelmeztet bennünket, hogy csak óvatosan haladjunk, mert itt eshetőleg más írónak hatásaival le kell számolnunk. Így például már valószínű, hogy Deciusnál nemcsak Livius hatását kell keresnünk, hisz 1595-ben lefordította Sallustius (megj. 1596-ban Szebenben) s így valószínű, hogy szintén hatással volt rá. Forgáchnál meg épen úgy áll a dolog, hogy Livius hatása nagyon is másodrendű Tacitus hatásához mérve.

Forgách első sorban, külsőségekben, úgy mint nyelvben Tacitust vallja mesterének, mint némileg meg igyekszem bizonyítani.*)

Igaz, hogy Forgách Liviuszt jól ismerte, mert csak így lehetséges, hogy annak egyes helyei szóról-szóra átkerülnek művébe, melyben kora történelmét írta meg. Így, mikor ezt írja (61. l.): «Quibus ruinis captam arcem crediderant Turcae, tanta vi tantoque impetu ad pugnam subiere. Namque non tumultuariæ pugnae genere, qualis in oppugnationibus arcium urbiumque excursionem alterius partis fieri solent, sed justa acie tanquam per patentem campos ad pugnam procursum est», kinek nem jut eszébe, hogy ezt Liviusnál Saguntum ostromának leírásában (XXI, 8.) olvasta? Mikor Forgách azt írja, hogy Dobó a harcban hortator ac pug-nator simul aderat (70. l.), Liviusnak Hannibálról mondott szavait (XXI, 11.) ismétli, mint kevés változtatással Livius e szavait is: nihil tumultuariæ pugnae simile erat, átveszi (71. l.).

Ily átvételek azonban nem lehetnek döntők, sőt még irányadók sem igen, mert hasonló átvételekkel Tacitusból is találkozunk. Mikor Forgách ezt írja: «Vere jam adulto vulgantur prodigia imminentium malorum nuncia», Tacitust idézi, csakhogy e szerint «fine anni» terjednek a hírek (Ab exc. d. Aug. XV, 57); mikor meg az 1566-iki szigetvári ostrom bevezetéséhez ily mondattal fog: «Ceterum antequam destinata persequar, repetendum mihi videtur, qualis status Hungariæ, quis habitus provinciarum, qui fines fuerint» (304. l.) éppen úgy nem tett mást, mint a Hist. I, 4. bevezető sorait vette át, mint a befejezésnél, hol e szavak: «Hic fuit rerum christianarum status cet.» Tacitusnak a római legiók lázadásának leírásához irt bevezető soraiból (Ab. exc. d. Aug. I. 16.) valók.

Ilyen átvételnél már magának a műnek külső szerkezete is jelentősebb bizonyítéka a hatásnak. Forgách, mint Tacitus, szigorúan annalisticus alakban szerkesztette meg munkáját; mint Tacitus közbe-közbe szól: Nunc ad rerum exitum redeo, ad inceptum redeo» és kijelenti: Ni mihi destinatum foret suum quæque in annum referre, avebat animus

*) Tacitusra vonatkozó grammaticalis dolgokban Dræger adatait használom, Forgáchot illetőleg a Magy. Tört. Eml. Írók XVI. k.-ét és Sörös P.-nak a Századok 1896-és 97. évf.-ban megjelent két dolgozatát.

anteire statimque memorari exitus (IV, 71.), akként Forgách is elmondhatja: «Ad res redeo, ad inceptum redeo» és még azt is: «Rerum exitum in sequentis anni tractatibus, ut temporum rationem, in quo nobis magna est cura, observemus, narraturi sumus» vagy: Sed pauca prius de concilio tridentino dicenda sunt, ut temporis cōservemus ordinem (74. l.). Forgách is psychologicus momentumokra épít, mint Tacitus s éppen e miatt éppen oly széles jellemzéseiben mint ez; ezért szoktuk magyar Tacitusnak nevezni.

Mindezeknél lényegesebb bizonyíték Forgách latinsága. Általában szembeötlő a rövidségre való törekvés, az ebből eredő coordinálás, a participia minden alakjának sűrű használata; az élénk hatás czéljából a historicus idők (főleg inf. hist.) sűrűn előforduló alkalmazása. Részletekre menve ilyen tacitusi, illetve annál gyakrabban előforduló sajátságok mutatkoznak stílusában:

A főneveknél előfordul, hogy az abstracta is többes számba kerülnek, mint iræ, odia, facultates, libidines (4., 73., 131., 218., 273., 459. l. stb.); abstractum pro concr.: aggredi per legationes (2. l.), armata juvenus (17. l.), additi equites in comitatum (23. l.), stupro (e. h. stupratore) uti (32. v. ö. 101., 195., 211. l.).

A mellénevekből Tacitus példáját követve sokkal többet főnevesít, mint általában használni szokás: plana atque edita (60. l.), magnifica fari (31. l.), splendida ac læta fari (32. l.), immensum (54. l.), sőt, mi Tacitusnál is csak módjával használatos, szereti a puszta mellénevet præpoisitóval kapcsolni: in edito esse, ex raptō vivere, in expedito fieri iubere (45., 107., 124. l.). Szokatlanabb adverbialis értelemben használ némely mellénevet (vanus, irritus 70. l.) s a comparatióban is készít alakokat Tacitus mintájára. Így a Tac.-nál levő impeditissimusnak megfelelő nála az expeditissimus, toleratiornak laudatior (424. l.), míg az invisor (302. l.) Tacitusnál is megvan.

Az állítmány pluralisban áll a nom. collect. után: exercitus univēsus incubuere, pars in subsidiis collocati erant (15. l.), multitudinem — quibus (71. l.) pars adnituntur, pars erunt (370. l.), quisque simul ingradientur (277. l. — Tac. I, 44.). Az *igeidőkből* a perf.-ot néha plusquamperf. helyett használja (pl. 55., 61. l. mint Tac. I, 53. II, 62.). Többször az *állítmány el is marad.* Így az esse alakjai úgy az ind., mint a coniunct. és infinitivusban: Ob quæ cum magnis laudibus grates principi actæ (5. l.), vini innumerabilis copia (erat 55. l.), Deum verendum (erse) et filium suscipiendum (8. l.), quæ adempta (essent, orat. obliquiban 290. l. v. ö. 20., 45., 46., 62. stb. l.). Hiányzanak azonban verba sent. et dic. is, mint: maior hostium cædes, quam pro numero nostrorum (cogitari potuit) patrata (est 36. l.), at Joannes statim exercitum conscribere atque obviam procedere (iubet 238. l.), valamint verba mov. et agendi:

Sfortia paulo post redempto (rediit 53. l.), mox ad exercitum reversus (exivit 18. l.), culpam omnem in stipendii carentiam (vertit 130. l., v. ö. 238., 293., 345. stb.). Ilyenek kihagyása igen ritka akár Sallustiusnál, akár Liviusnál, míg Cäsarnál vagy akár Velleiusnál egyáltalán nem fordul elő. Hogy Cicero leveleiben hiányzanak, az egészen más szempont alá esik. *Pusztá abl.* helyhatározásnál: medio amni (287. l.); ugyancsak Tacitust követve *abl. modi-t* használ *præpositiós* eset helyett: decreto consilii proficisci (91. l.), ablata bello (284. l.).

A præpositiók használatában is több Tacitusnál szokásos sajátásra akadunk. Ilyenek: a pro gyakori használata in helyett: ungarici equites pro cornibus constituti (34. l.), pro contione hortari, alloqui (37., 40. l.); hasonlóan változik az ad is in-nel: ad ignem torrere (in igne h. 66. l.) és dat.-sal: libertati restituere (82. l.), vagy a per: per agrum wittenbergicum (in agro h. 80. l.) — Viszont meg, mint Tacitusnál is előfordul, *pusztá abl.* helyett ex *præpositiotól* függő *abl.-t* használ: ex quo animum atque amorem demonstraret (191. v. ö. 195. l.), *pusztá dat.* helyett pedig ad-dal kapesolt *acc.-t*: ad Poloniam impignorare (186. l.), *per-t acc.-sal abl. h.*: per fraudem (353. l.).

Gyakori a *præpositiók anastrophe-ja*: Budam prope (46. l.), Cæsare coram (76. l.) Filecum versus, terram versus (100., 103., 497. l.), Cassoviam usque (114. l.), annem ultra (267. és 305. l.) annum intra (295. l.) stb. — A *coniunctiók anastropheja* is igen gyakori ugyan úgy, hogy csak a 407 — 475. lapokon 17 eset van, de ez nem jellemző, mert hisz Cicerónál is előkerül ut 7, cum pedig 9. helyen,

Jelentősebb nyomokat találunk a tacitusi hatásra az idő- és módvonzatokban. Így *pusztá inf.-t* használ iniungere, deesse (36. l.), curare (curant dirui 146. l.) és certus után, mely melléknevet hozzá a tacitusi «elhatározott» értelemben alkalmazza (353. l.). *Pusztá*, ut kihagyásával álló *coniunctivus* szintén nem példátlan Forgáchnál: nisi iure iurando accepto, dimitterentur (48. l.), mandat, proficiscantur (235. l.), miserat, curaret (390. l.), petivit, perstemus (467. l.). Az *oratio obliqua* nál közönséges dolog, hogy imperf. plusquamperf. h. *coniunct.* *præsens* s *perfectum* van, de még arra is van példa, hogy *oratio recta* ba csap át: laborasse, nihil tamen effectum est (esse h. 286. l.). — Ugyancsak eléggé gyakori az *inf. hist.* a főmondat után vetve, mi előfordul ugyan Livius és Sallustiusnál is, de ritkán (Forgáchnál mindjárt a 4. lap vagy 237.)

A coniunctiók használatában is több dolog Tacitusra mutat mint mesterre. Ilyenek: *postquam* nemcsak imperf. és plusquamperfectummal, hanem *præsens* sel is áll (146. és 152. l.); *ut* a perf. hist. *coniunctivivel* (32., 97., 141., 191., 408., 420., 455., 473. l.); *quamquam* túlnyomóan *coniunctivussal* áll (19., 296., 302., 333., 352., 377., 379., 388., 400. l.); *quoad* = mindaddig míg (246. l. Tac. IV, 41., VI, 51.); *quamvis* ténybeli

dolog leírásával is coniunct.-sal áll (256., 353., 373., 422. l.); *quin*-nek párszor adversativ értelme is van: *Qnare cogi se sumere arma, non quidem contra regem Hispaniarum, quin potius pro defensione honoris eius* (390. l.), *nihil sibi cunctandum vident, quin regem adeant* (sed regem adeunt 396. l. v. ö. 460. l.) Néha meg földadja a mondat szerkezet tökéletességét azzal, hogy a quod-nak megfelelő eo-t kihagyja: *trucidari iussit, quod iter deserta esset* (96. l.), *in hanc aram congesserat, quod* (99. l. v. ö. 201., 370., 371. l.), máskor meg az ut-nak megfelelő ita-t (98., 171.).

A *dat. fin. és gerund. dat.*-nak használata ad és acc. h. tacitusi az ily kapcsolatokban: *equos aequationi ducere* (59. l.), *adsumendis auxiliis circumiens* (8. l.), *consedere reficiendis corporibus* (23. l.), *curando corpori ministri* (26. l.), valamint a magánosan álló *abl. abs.* (*capto, festinato, intellecto, cognito, praemisso, evocato* 90., 91., 106., 128., 142., 146. l.) és ily ritkább *supinumok*: *ascensu, hortatu, aditu, mercatu* (55., 164., 281., 256., 500. l. használata.

Végül megemlítenő a szerkezet egységének gyakori földadása, megváltoztatása, mint: *per virtutem et fortitudine* (46. l.), *vociferantes — conclamando* (70. l.), *peditatum germanicum in acie consistere iubet, post eos equites hungarici cum equitibus germanicis* (124. l.), *ad Solymantum et circa purpuratos legatos mittere* (227. l. stb.).

A tacitusi szótárból is elég sok került Forgách nyelvkincsébe, melyeket ezekben láthatunk:

- adsultare (282.), adsultus (342. l.), Tac. II, 21.
- ante impetrare (185. l.) (a Tac. ante providere-je után)
- astus = astutia (384. l.), Tac. II, 20.
- attinere = visszatartani (276. l.), Tac. I, 35.
- cedere in és acc. (15. l.)
- certus = elhatározott (353. l.), Tac. IV, 34.
- conterminus 3. (102.), Tac. I, 60.
- dare in és acc. (57. l.) (a tacit. d. in discrimen utánzásából)
- degener (516. l.), Tac. I, 40.
- denubere in és acc. (32. l.), Tac. VI, 27.
- dissidere = viszálykodni (74. l.), Tac. I, 46.
- emercari (284. l.), Tac. először XII. 14.
- indolere (84. l.), Tac. II, 72.
- loquor c. acc. (105. l.), Tac. XVI, 22.
- mittere a ger. dat. (314.) (Tac. a Hist.-ban még ad-dal)
- paratus = apparatus (350. l.), Tac. III, 52.
- permeare (119. l.), Tac. XII, 13.
- pone (124. l.), Tac. IV, 69.
- posco c. abl. (111. l., a tacit. postulo c. abl. (III, 38., után)

promptus c. dat. (126. l.), Tac. IV, 8.

spargere dimicationem (124. l., a tac. sp. bellum után, III, 31.)

Az elég számos sajátság s a felsorolt szavak, melyeknek jó része vagy ritka máshol vagy épen tacitusi alkotás, azt hiszem, bizonyítanak, abban, hogy Forgáchot ne csak fölfogásban, de nyelvben is Tacitus követőjének tartsuk; talán megbizonyítják némileg, hogy Forgách a római írókból nem Liviust, hanem Tacitust választotta mintának szellemre is, nyelvre is.

SÖRÖS PONGRÁCZ.

A «KOMÁROMI ÉNEKESKÖNYV».

(Folytatás.)

Az énekes könyv tartalmának részletes ismertetése során legelőször különösen azt szeretném kiemelni, hogy e gyűjteményt egyszerű ember, a szemerei mészárosmester írta össze. Régi lyránk emlékeit őrző más gyűjtemények összeírói deákok, papok, nótáriusok vagy más pennaforgató, tehát tanultabb, poétásabb, miveltebb emberek voltak. Kezők alatt a régi szöveg, talán akaratuk ellenére, szinte már némi fészülésen mehetett át. Nem így a szemerei mészáros könyvébe fölvelt darabok szövege. Ő azon módon jegyezte le a neki tetsző énekeket, a mint őt meghatották, a mint azokat könyvből, kézírásból vagy hallomásból megszerezte. Följegyzésének e közvetlenségét orthographiájának kezdetleges volta egymagában is igazolja, de meglátszik az a kötet kiállításán s azon is, hogy minden egyéb célzt kizárva a maga kedvére irogatta össze vallásos, hazafias és szerelmes versekből álló gyűjteményét. A maga gyönyörűségére gondolt akkor is, mikor egyik énekében (a 26-dikban, *Isten hozzád szajkócskám*), melyet egy kis jóakarattal sajátjának is tarthatunk, magára vonatkoztatva énekl:

Tudod-e szívem, egy időben,

Mikor volnánk a székemben?

s elárulja ezzel, hogy ha többet nem is, de ezt a strófát maga faragta, egyszerűen, helyzetéhez mértén és igazán.

Az egyes darabok közül első sorban az ismeretleneket mutatjuk be, másodsorban azokat, a melyek eddig csupán töredékeiben voltak ismeretesek, harmadsorban azokat, a melyeket Ács Mihály könyvéből másolt. Ez utóbbiakat főként azért, mert bennök régebbi énekeket sejtünk, mint a XVII. század végéről valókat, s mert Ács Mihály könyve meglehetősen ritka nyomtatvány s végül, mert néhány megjegyzésre szolgáltatnak alkalmat. Az énekek szövegének közlésében a modern orthographiát

használok, lehetőleg ügyelve arra, hogy az eredetinek hangtani, s esetleg dialektikus sajátságait visszaadjam. Betűről betűre másolatot az énekeskönyv iratásának elég korai volta miatt nem láttam szükségesnek.

1. Harmadik ének [fol. 4].

Ez világon látom, mindennek társa vagyon már,
Hímmadár is nöstényével kedvessen sétál,
Még a szegény nyulatsa is másodmagával jár:
Csak én szegény, árva fejem, egyedül járok már.

5 Ennek magam sem tudhatom mi legyen az oka,
Mert lám éjjel nappal pörög mellettem az rokka.
Új vendéget gyakran csörög az csácsogó szarka,
Még sem akar rá[m] fordulni a nyösztető koczka.

Termetem is lám szép vagyon, az derekam karcsú,
10 Mint Pünkösdi piros rózsza, olyan vagyok orczú,
Gyenge fejé[r] minden testem, mint ama szép hattyú,
Járásom is, mint Rárónak, sörény és nem lassú.

Mosolyognak én ajakim, fekete két szemem,
Magasan nyöl[t] az homlokom, domború két csöcsöm,
15 Szép egyenlők az állam i[s], frissen szolló nyelvem,
Fegyhetsen egy szó mint száz, testem és mindenem.

Én szép vagyok, de lám mégis senkinek nem kellek!
Mint gerlicze, társa nélkül, magánossan élek!
Jaj egyedül haláltul is bizony ugyan félek:

20 Talán ugyan megátkoztak, férjhez ne[m] mehe[tek].

Elég immár az szenvedés, pártám kopjék, vesszen!
Az Uri[ste]n főköttövel engem inkább lászon,
Gyámo[l]talan árváira holnapot virasszon,
Mellyre minden egy leányra hat-hét legény jusson!

Pártában maradt leány panasza, melyhez hasonló hangulatú s irányú darabjaink a XVIII. századból már nagyobb számmal vannak. Újabb gyűjteményeinkben is nem egy csúfondáros ének van, mely a pártát szidja és gúnyolja s a vén leány epekedését és szomorú sorsát festi.

2. sor. *hímmadár is nöstényével*, Gyöngyösinél s másutt²előforduló kifejezés, főleg a XVII. században használatos.

3. sor. *nyulatsa*, nyulacska helyett.

7. sor. a szarka csörgése ma is a vendég jöttét jelzi a magyar nép fölfogása szerint. Érdekes jelzője a szarkának a *csácsogó*, mint Gyöngyösinél a *csácsogó* szajkó (Kemény János).

8. sor. *nyösztető* koczka, a. m. házasságszerző; *nöszik*, uxorem duco

nösztető = házasító; a koczka fordulása, ráfordulása régi, ma is élő képes kifejezés, mely hihetőleg a sors-vető könyvek koczkájára mutat.

11. sor. *gyenge feje*, nyilván, gyenge feje; *minden* testem, = *egész* testem (latinos).

12. sor. *Ráró*; eredetileg sólyom, kerecsen (falco), átvitten *ló*, paripa. Dunántúl a ráró-lovat majdnem külön fajtának tekintik.

16. sor. *Fegyhetetlen* — feddhetetlen.

20. sor. *megátkoztak* — a kit megátkoznak, megfogja az átok, annak semmi sem sikerül;

22. sor. *főkötővel lásson*, főkötősen lásson, de inkább *ellásson*, megáldjon.

2. Hatodik ének [fol. 11^b—12^a].

Szomorúság után öröm ha érkezik,
Kevés öröm után bánat ha érkezik,
Az *kettő* egymással ugyan ellenkezik,
Mint két erős vitéz, ugyan tusakodik.

5 Gondolattal szívem, már megfogyott elmém,
Mert naponként öröm fogyatkozik bennem;
Búban, mint szélvészben, hányattatik elmém,
Szömemnek bő könyvé[t] aszlatja keszkenyőm.

Óh gyönyörű idő, örömöm illesztő,
10 Ki voltál én nekem igen kedveskedő,
Mostan bújdostombban nagy búval sirató,
Voltál lám méreggel énekem fizető!

Az én kedves házom, ki föl nevelt vala,
Már többször te benned lakásom nem volna.
15 Ez volt-e szívednek az ő szolgálatja,
Hogy háladatlan ság légyen ő jutalma?

Nagy keserves szívvel mikoron sétálnék,
Szomorú szívemből akkora így szólnék:
Vajha szárnyam volna, szeretőmhez mennék...
20 Szeretőm hol fekszik, én oda repülnék!

Bizony megölelném és öliben ülnék,
Gyönörít, csókokat orcájáról szennék.
Tudom járásom ugyan értékesnek,
Kitül énekem is ily szép szó adatnék.

25 Az havasok között lakom az hegyekben:
Amaz nagy sűgással foly a Kőrös vize.
Magam is én voltam, jaj ki ellenben,
Szeretőm személyét láttam bizony ebben.

Légyen vége immár mostan siralmimnak,
 30 Köszönhetem én azt Vénus leányának,
 Az én életem az ő kis fiának,
 Végezése tudom, Vénusnak magának.

3. sor. *ellenkezik*, tusakodik, ellenségeskedik, a XVII. sz. végeig használatban.

9. sor. *illesztő*, élesztő, Dunántúl maig *ülesztő*.

27. sor, *ki ellenben*, talán *kietlenben*, bár határozottan úgy van írva. Olvasásom mellett döntőnek tartom, hogy így van értelme: a havasok között lakó bújdosó, a ki kietlenben van, a Körös vízében láthatta bizony szeretőjét. illetőleg elképzelhette, hogy a Körös vízében szeretője alakját látja.

29. sor. *siralmimnak*, kettős értelemben, siralom = szomorú vers is, mint több helyett siralom-ének, siralom.

31. sor. Vénus kis fia = Cupido.

3. Hetedik ének [fol. 12^b—14^a].

Már könnyeznek bánat miatt szemeim,
 Éjjel nappal csak ullynak gyötrelmeim,
 Tagaimtul jaj távoznak örömim.

Oh jaj nékem szép szerelmem, kegyesem,
 5 Mert elhagylak édes lelkem, kegyesem:
 De jaj léssen nálad nélkül életem.

Tudom nyilván meghervadot kedvedért,
 Szép kertet[ben] kibimbózott rózsáért,
 Bánatimban vigasztaló szép szódért.

10 No már velem te szép műzsák seregi,
 Vénus anyám virágzó leányi,
 Jajgassatok és sirjatok leányi.

Sirjon az föld, kien járok bánatban,
 Az rózsafák is zokogjanak magokban,

15 Szép rózsám én életemért nagy gyorsan.
 Én magam is már nem szánom éltetmet,
 Mert az földnek adom majdan testemet,
 Mert szerelem arra viszen engemet.

Nohát vidám, kegyes édes Ilonám,
 20 Siralmimban vigasztaló szép nymphám,
 Gyenge piros, rózsaszínű violám,

Mostan sirán, megkövetlek; im lássad!
 Szerelmesem én kezemet te fogjad,
 Te is nékem hűségedet ajánljad!

25 Már megbocsásd ellened való sok vétkem,
 Mert te tőled távul léssen életem;
 De te hozzád ilyen leszen életem:

Ez világban míg életem tartatik,
 Az én szivem teéretted bújdosik,

30 Te kívülled más ő neki nem tetszik.

- Tehát te is szánjad hamar szolgálodat,
 Szerelmedben berekesztéd rabodat,
 Ne tiltsad meg szép almádat, csókokodat.
 Ha szintén most, egy kevésbé tetőled
 35 Eltávozom és bújdosom előled,
 Ne hüljön meg hozzám való hűséged.
 Én megtartom, föl sem bontom kötésed,
 Miglen velem viszont leszen élése
 Te is azért mondásodat betöltösed.
 40 Hogy a lettem még ez árnyik világban (így)
 Tartotal ígék[ben,] szép testben,
 Én kívülem más nem szolgált rabságban.
 Mely rózsúdert, violádert csak sírok,
 Feketében, gyászruhában én járok,
 45 Szép csókokodért, szerelmedért jajgatok.
 Elveszszetek, hervadatok mindnyájan,
 De én szívem szép szerelmem hadd éljen,
 Éljen, éljen és engemet szeressen.
 [Másban] viszont szép virágját szaggatnom,
 40 Kibimbózott szép almáját fogdoznom,
 Megengedi szép orcáját csókolnom.
 Immár többet nem illik szóllanom,
 Akaratom ebben megérted, jól tudom,
 Én magamat hűségednek ajánlom.
 55 Dicsérem azon az szép Venus anyámat,
 Hogy engedjen jövődében oly időt:
 Én szerelmem hogy mutassa szép csókját.
 Ezt egy ifjú rendelé most versekben,
 Szerelmétől hogy búcsúznék nem régen,
 Könnyes szemmel helyezteti versekben.
 Ezerhatszáz tizenhétben hogy volna,
 Repcze mellett zöld pázsiton sétálna
 Sírván, magát szerelmének ajánl[j]a.

2. sor. *ullynak*, valószínűleg *újulnak* helyett.
 7. sor. *meghercadot* talán *meghervadok*, s akkor ez lesz a mondat álitmánya. Ilyen íráshiiba akárhányszor előfordul a kéziratban.
 13. sor. *kien*, e helyett *kin*, mellyen; a Duna Tisza közén ma is él, akárhányszor hallottam, Zalában és Somogyban is szélétében járja.
 15. sor. *Szép rózsám* stb. is sirjon.
 17. sor. *majdan*, jamjam, mox, statim értelmében a XVII. század nyelvében általános, mai értelmét újabb keletűnek tudjuk.
 19. sor. *Ilomám*. Szép Ilona, Tündér Ilona, s nem a klasszikus Heléna.
 22. sor. *sírán*, talán sir[vá]n helyett, tollhibából.
 40—42. sor. kissé zavart, *lettem*, talán létem vagy (é)letem.

49. sor. (*Másban*) ha jól sejtem, más életben, bujdosása, után jövő életében.

55. sor. *dicsérem azon*, azért helyett.

Népies szerelmi lyránk ismert emlékei között bizonyára ez a legkorábbiak közül való, 1617-ből, a mint a Répceze melléki szerelmes ifjú elárulja. Személye az ismeretlenségben tűnt el, a Répceze mellékéről e korból írot alig ismerünk, kit a csinos ének szerzőségével meggyanúsíthatnánk. A versfők is némák, de mi a dátumért még is hálásak vagyunk a könnyes szemü ifjunak, a ki szerelmét így eldalolta.

4. Nyolczadik ének [fol. 14^b].

Piros hajnal korban szolló galambocskám,
Szánd meg már kinomat édes virágocskám,
Vénus kertjébe nyött szép piros rózsácskám,
Röpülj immár hozzám, távoztassad búmat!

5 Jól tudod édesem, hogy égek tüzedben,
Mert enni akartam már sügó lépedben.
Ha immár bevettél az te szerelmedben,
Biztossad szívemet kedves reménységben!

10 Boldogtalan az nap, melyben nem láthatlak,
Kezeimmel lelkem nem tapogathatlak.
Akkor van csak kedvem, mikor csókolhatlak,
Magamhoz édessem hogy [h]a szórithatlak.

15 Napjában bár egysz[er] ha veled szólhatnék,
Én sok kínaimat veled beszélhetném:
Tudom édes szívem, hogy én kedves lennék,
Te helyetted én is senkit nem kedvelnék.

Az első szakasz megvan a Szencsey-codexben, Thaly is kiadta a Vit. Énekekben (II. 147), a hol a harmadik negyedik sorok vannak előre vetve s az egész az «Óh mely állhatatlan világnak öröme» ének nyolczadik szakasza gyanánt szerepel, s ott a második, itt a negyedik sor nem egyeznek meg. Ez a változat azért érdekes, mert az ének vándorlását mutatja s arra tanít, hogy az átkölcsező nem tartotta véteknek az ismert szöveg módosítását. Ez a négystrófás ének mintha jobban kifejezné az író hangulatát, mint ama hosszabb.

5. Tizenegyedik ének [fol. 17^b].

Kedvemre termett asszonykám,
Piros rózsza színű mátkám,
Éltessen Isten rózsácskám,
Gyö[n]gén termett édes Katám!

5 Ugy szeretem személyedet,
Mint szintén magam szívemet;
Nézni nem győzlek tégedet,
Szeress te is hát engemet.

- Veszem eszemben, hogy titkon
 10 Reám mosolygasz, okossan.
 Szemeid kíváncsian,
 Néznek, nagy áhitatossan.
 Ugyan röpz bennem szívem,
 Mikor látlak szép kegyessem.
 15 Nem felejtethem édessem,
 Szép ajánlásidat szívem.
 Szerelemnek sebes lángja,
 Szívemnek égő fáklyája,
 Csak te vagy minden rontója.
 20 Te viszont vigasztalója.
- Nem válnék bizony károdra,
 Mert irigyednek torkára,
 Vetnék lakatot szájára,
 Ellened tött ros szavokra.
 25 Bár konczrul konczra szívemet
 Hányják, szablyára testemet,
 Mégis hozzád szerelmemet,
 Mutatom, nagy hűségemet.
 Az Isten szívem sok jókkal,
 30 Frissen termett sok szép csókkal,
 Áldjon meg sok ezer jókkal,
 Téged lászon minden jóval!

1. sor. kedvemre termett *asszonykám*, itt még általánosan a *nő* helyett mint a régi nyelvben, a hol pl. Margit asszony, leányasszony, anyalok asszonya stb., nem a mai értelmében jelent asszonyt, hanem csupán *asszony nemet*.

2. sor. Pirosrózsa *szinü*; pirosrózsához hasonló, a *szin* itt még a régi értelmezéssel: imago, facies, forma; nem pedig: piros, rózsaszínű, a mit a harmadik sor megszólítása is igazol.

5. sor. *személyedet*, szintén régies, alakodat helyett.

6. sor. *magam szívemet*, szintén régies.

10. sor. a kéziratban, nyilván tévedésből benne maradt az *okosson* előtt egy (no) szócska, melynek itt sem helye, sem jelentősége nincs.

13. sor. *röpöz*, a régi nyelvben *röpös* és *repez* alakban, Dunántúl még így.

32. sor. *téged lászon*, szintén régies mint fentebb: ellásson, megáldjon.

6. Tizenkettedik ének [fol. 18^a].

- Bánatban hagyád szívemet,
 Elbágyasztád lelkemet,
 Árul hagyál engemet,
 Te víg kedves szerelmedet.
 5 Sírván, nézem elmentedet,
 Nem szánom én életemet,
 Az földnek adom testemet,
 Az emésztszen meg engemet.
 Vigbúcsut vészek már tőled,
 10 Mert nem vigadhatok veled.
 Nalam forgódik szerelmed,
 Én előtttem a te szépséged.
 Bizony nagy bánatban hagyál,
 Hogy tőlem messze távozá;
 15 Szívemben bánatot hagyál,
 Szerelmemben holtig tугyál.
- Ágyamban, még álmomban is,
 Szívem szakad éretted is:
 Tudom, szerelmem neked is
 20 Szakad szívem érettem is.
 Noha istenünk így hozta,
 Idővel meg elválasztja,
 Szerelmünket hosszabbítja,
 Szent áldamássát is nyújtja.
 25 Ha elválunk egymástul is
 Ne utáljuk egymást meg is,
 Csak izengő szóval is,
 Ajánljuk magunkat mégis.
 Bár utáljon meg ez világ,
 30 Csak újuljon meg az zöld ág,
 Mienk legyen a menyország,
 Tündöklő, fényes boldogság.

Megváloim szerelmem tőled,
 Kiért búsulok, [el] hidjed,
 35 Nálam forgódik szerelmed,
 Én előtttem szép szerelmed.

Most lesz megválásom tőled,
 Melyen fáj édessem szívem,
 Hogy elhagyott szép szerelmed,
 40 Mert nem vigadhatok veled.

Szívemnek holtig való gyászt.
 Testemnek is nagy kínlódást
 Hagytál szerelmem, óhajást,
 Elmémmek is nagy kínlódást.

45 Ám menj el szívem békével,
 Lásson Isten egészséggel,
 Ha beszélek szerelmeddel,
 Könyeznek szemeim érted.

Elég nagy szívem fájdalma,
 50 Melyért szívem búval rakva,
 Hogy tőlem leszesz elválva,
 Legyen Isten akaratja.

Jusson eszedben mondásom,
 Előtted te[tt] fogadásom,
 55 Hogyha szintén elválásom
 Tőled leszen távozásom:

Nem lesz máshoz kívánságom,
 Tőled is csak azt kívánom:
 Fogadásod megtarto[m]
 60 Árva fejed nem utálom.

Szerelmünkért már mit tegyek,
 Kivánnám hogy véled éljek,
 Neked, sirván, énekelek,
 Keservesen búcsút veszek.

65 Keserves szívvel ezt írák,
 Szeretõtől hogy megválám,
 Pünkösd hetiben számlálám,
 Akkor kedvemtül me[g]válám.

Ezerhatszáz és ötvenben,
 70 Hogy volnék nagy gyötrelemben,
 Kezdek gondolkodni ebben,
 Ezeket írák versekben.

2. sor. *elbágyasztád*, ritkán fordul elő, inkább a XVII. században, s azon innen.

3. sor. *árul* valószínűleg ár(v)ul = árván,

11. sor. *forgódik*, szintén régies, ugyanígy a 35. sorban is.

22. sor. *elválasztja*, megváltoztatja.

Ez is datált ének, 1650-ben, Pünkösd hetiben készült. Hangja nem idegen, a szerelmében elbújdósó, szerelmesétől válni kénytelen ifjú írja meg benne gyötrelmeit. Verse és előadása dalszerűbb, de hosszadalmas, mint a Szentiváni éneké. Nem tisztán népies, bár eléggé egyszerű és keserű. Föltűnő benne, hogy a világiasabb hangot kerülve, a népies szólamokat mellőzve, inkább az ájtatos ének hangjába csap át. Az ilyen istenes-szerelmes ének bizonyára nem hívta ki a puritán erkölcsbírák haragját. Egyes sorai mintha emlékeztetnének nem egy régi költeményre, de egészében, úgy tudjuk, ismeretlen – legalább ezen kívül más forrásban nem akadt elének.

7. Tizenhetedik ének [fol. 31^a].

Egy fülemile zengését,
 Hallám minap, éneklését,
 Gyönyörűséges énekét,
 Mondogatta szép verseit.

5 Oh fülemile kis madár,
 Ne menj el lám, van meleg nyár;
 Talán szerencséd jóban jár,
 Minden jót csak ő tőle vár.

- Kezde[k] utánna ballagni,
 10 Mesterségesen megfogni;
 Kezde szárnyán röpködni,
 Szép énekeket mondani:
- Balgatag utánnam mit jársz?
 Nem nyered azt tőlem, mit vársz,
 15 Hogy csak én utánnam jársz,
 Kalitkában fogni akarsz?
- Szabad itten rabbá tenned?
 Szivemet el hervasztanod?
 Akarod éltet fogyasztod,
 20 Világbul is kimulatnod?
- Az dicsőség az lány[ok]é,
 Az korona királyoké,
 Az menyecske mészárosoké,
 Az szép leány deákoké.
- Az ifjaknak bokrétaikat,
 25 Az szűzeknek koszorúkat,
 Menyecskeknek virágokat.
 Az véneknek nyugodalmat.
- Virágoknak ékességek:
 30 Az szűzeknek szép termetek.
 Mészárosoknak ékes szemek,
 Kedves mindennél beszédek.

Kinek kedveért ezt írák
 Tegnap azt én hozzám hívám
 35 Vacsoráman ottan írák,
 Jó reggel is hozzám vonazám.

8. Tizennyolczadik ének [fol. 32^b].

- Légy jó egészségben virágzó vijolám,
 Hogyha nem láthatlak gyönyörű szép nimphám;
 Várjad csak, ezennel el küldöm én pennám,
 Csókkal illethessen, valamint az én szám.
- 5 Kinaimnak voltát ez penna megmondja,
 Ha már módodom nincsen, nyelved velem szólna.
 Szolgának hívségét jól tudom mely ritka,
 Jobb pennára bízni, hívebben jár abba'.
- Igen ritka az nap, melyben nem láthatlak
 10 És gondolkodásim hozzád nem óhajtom.
 Leggyakort éjszaka veled álmaozom,
 Ugy tetszik én nekem, veled játszadozom.
- Nincsen már szüneti árva bús fejemnek,
 Miulta kerültem leszire veszélynek,
 15 S árján fejemnek, mint széles tengernek,
 S aphaatlan árja vagyon én fejemnek.
- Ki időnap előtt világát megköti:
 Ifjúság ruháját magáruul leveti,
 Oh Isten mely nagy kár, hogy ember így veszi
 20 Ő szép ifjúságát, hamar törben ejti.
- Jól tudod édessem, hogy azt mondád, türj, türj,
 Igen is édessem, állapotom csak türj.
 Kis rejtek helyecskén lakom, mint télben fürj.
 Sok kinokat érted én szivem mind él tür.

1. sor. *Virágzó violám*, es már egészen népies, majd csaknem modern, hogy így mondjuk.
 2. s. *nimfám*, szokott hagyomány a kegyes, kedves, szerelmes helyett.
 3. s. Ez is *levél*; *pennám*, metafora.
 9. s. t. i. *gondolatban* nem láthatlak.
 14. s. *leszire* tollhiba, *szélire* helyett.
 16. s. *aphatatlan*, így.

9. Huszonhatodik ének [fol. 48^b].

Isten hozzád szajkócskám, Kedvemre termett Pannácskám, Nekem kedves asszonykám, Szép természetű édes rózsám!	Isten hozzád szép violám, Érted van szívem az búban, 35 Nem nyughatom én ágyomban, Hozzád való óhajtságban.
5 Az Isten ne adta volna, Személyedet láttam volna. Erődet szívem ily búban Jaj talán nem jutott volna!	Kinek kedvéért ezt irám; Minden órában óhajtam, Tőle szomorún búcsúzván, 40 Ott ekképen componálám.
Friss járatú Pannácskám, 10 Szép természetű pávácskám, Kedvemre szálló kegyessem, Mosolyogjál édes lelkem.	Nem volt szívem kárunkra, Mert irigyek[nek] szájakra Vetettünk lakatot, ajakokra, Híven jártunk ez dologban.
Úgy szeretem személyedet, Mint szintén maga szívemet; 15 Nézni nem győzlek tégedet, Te is nem utálsz éngemet.	45 Titkon adtád pogácsádat, Tudom szívem minden jókat Mulatám veled magamat, Gyakran ettem kalács[o]dat.
Tudd-e szívem, egy időben, Mikor volnánk az székekben? Te karjaid én kezemben, 20 Játszadoztunk ím ezekben.	Tisztán állot a keszkenyőm, 50 Mert volt menyecske szeretőm, Volt nálam akkor nagy öröm!... Ezután búval fizetöm.
Áldjon Isten minden jókkal; Frissen termett sok szép csókkal. Mit kívánok, mind azokkal Isten lásson szívem azzal!	Az ládámbul nyaratszaka, Ki nem fogyott adománya. 55 Hasonlóképpen aztán, arra Görjedt szívem ajándékra.
35 Tudom, Istenem megadja, Időnket még hosszabbítja, Szent áldomását is nyújtja, Az mit kívánnak megadja.	Oh szerelmem, természetet, Hogyha látnám személyedet; Avagy hallhatnám híredet, 60 Vigasztalnád bús szívemet.
Többet immár nem szólhatok, 30 Mert szomorúságban vagyok; Érted sok álmat szakasztok, Mégis ideig itt vagyok.	Árva szívem nálad nélkül, Mint gerlicze társa nélkül, Nincs szerelmem rajtad kívül, Kinom érted most öregbül.

65 Oho átkozott sok irigyim,
Kik voltatok kimaróim,
Valátok én árulóim,
Én szívemet mardosóim.

Óh gyönyörtűn, te kedvedben
Mikor jutok szerelmedben :
Rózsa liliom szedísben ?
80 Gyönyörködném mind ezekben !

Kiért Isten nagy jutalmat
70 Adjon érte : bosszúságot.
Boszantsa meg árulómat,
Vegyétek jutalmatokat !

Meg válom idesem tőled,
Kiért búsulok, elhigyed,
Nálam forgódik termeted,
Én előttem te víg kedved.

Gyakorta elpirosodtál,
Mikor valakiket láttál ;
75 De azzal semmit gondoltál,
Hanem csak mosolygottál.

85 Ezerhétszáz egyedikben,
Mikor volnánk bőjt időben
Nagy bánkódván, ez ígéket
Irárm Szemerén létemben.

Egy kegyesnek jó voltárul,
90 Emlékezem dolgairul :
Hozzám való hűségirül
Szívem vigasztalásirul.

1. sor. *szejkócskám*, kedveskedő személyesítés, mint galambom, tubiczám, czinegém, vagy általában madaram ; de mégis meglehetősen kivételes, a XVII. század vége táján kerül bele ily értelemben népies liránkba.

3. sor. *asszonykám*, csak in genere : nő.

6. sor. *személyedet*, alakodat.

7. sor. *erődöt*, így ; valószínűleg *érőtled* ; hasonló íráshibák a kéziratban nem szokatlanok.

9. sor. *friss járatú*, mint ékes járású ; az, hogy a magyar ember a lány járását dicséri, fejlett szemléletről tanúskodik.

10. sor. *pávácskám*, mint fentebb, *szejkócskám*. A páva szerepe népies költészetünkben még nincs megállapítva, ez mindenesetre egyik s ritka adata volna az erre irányuló törekvésnek.

11. sor. *kegyesem*, kedvesen helyett régi alak.

14. *mint szintén maga szívemet*, *szinténre* lásd fentebb ; *maga szívemet*, ma így mondanók : magam szívét, a XVI—XVII. században így mondták : magad nyelved vallása, magad szód szerint, magok jó kények stb. itt a *maga* változatlanul áll a személyragozott főnév előtt, megelőzve a magad nyelved stb. szerkezetekkel.

16. sor. *te is nem*, te sem.

17. sor. *Tudd-e*, valószínűleg tudod-e.

18. sor *székemben*, Dunántúl ma is mészárszék, szék álló legény szék tartó mester.

24. sor. *lásson*, ellásson, megáldjon.

31. sor *álmot szakaszt*, megszakaszt,

32. sor. *mégis ideig*, talán még ez ideig — tollhibából.

40. sor. t. i. versemet.

49. sor. *Tisztán* állat, valószínűleg *állott*, a keszkenyője ; tisztán maradt, mert menyecske szeretője volt. Ennek a mondásnak magyarázata

valószínűleg az, hogy könyjével nem sirta teli, mint teli sirta volna, ha leányszeretője lett volna, mert a leányszerető búszerző, a menyecske szerető vigasságszerző. Erre mutat a következő két sor ellentéte is.

65. sor. az eredetiben *Ohó*, itt talán: Óh ti,

69. sor. *jutalmat*, régi használatában, díj, bér, mint a gonosznak pokol a jutalma, ma nem kérnénk ilyen jutalmat.

83. sor. *forogdík*, mint fentebb.

Ez az ének is datálva van, 1701-ről, böjtelő haváról (febr.) s némi adatokat tartalmaz arra a mészáros mesterre, a ki Szemerén laktában szerelmes kedvében az énekes könyvet összeírta. Az övé-e a vers is? valószínűleg. Nincs benne semmi, a mi arra mutatna, hogy nem ő tőle való, hanem annál több, a mi reá mutat. Ilyen lazasága, tárgyi adalékai, hosszadalmassága, a miből valamely kevéssé művelt emberre kell következtetnünk, továbbá versének népies elemei, melyek szerint a nép közt élt emberben könnyű meglátni azt a mészároost, a ki a székben enyeleg galambjával.

10. Huszonkilenczedik ének [fol. 52^b].

Iletemnek, víg kedvemnek	25 Soha bizony te náladnál
Fínyes csillaga,	Szebbet nem láttam,
Ez világi dicsőségnek	Személyedet az sólyomhoz
Friss Palotája,	Hasonlítottam.
5 Hová készülsz menni tőlem	Óh mely nagy kár, hogy én tőled
Szüvem világa?	30 Most elmaradtam!
 Talán derül énnekem is	 Szánj meg engem édes szüvem,
Fínyes szép napom,	Szép virágszálam,
Az homálybul fölöltözik	Mert ha megszánsz, nem öregből
10 Fínyes csillagom,	Te érted kinom.
Akkor én is, mint egy madár,	35 Egészségben téged adjon
Szárnyamon járok.	Az Isten látnom!
 Fogadj be hát víg kedvednek	 Ha te elhagysz, éjjel nappai
Gazdagságába,	Sok gondjaimmal,
15 Hadd öltözzem, [mint] egy király	Keservesen édes szívem
Drága ruhában.	40 Nap (így) óhajtással.
Ha te elhagysz, én öltözöm	Kivátnatnám minden koron
Fekete gyászban.	Szívfájdalommal.
 Mégis kérlek édes szívem,	 Ez verseket te kedvedért
20 Ne menj most útra,	Jó szavú rózsám,
Kérésemet édes szívem	45 Szerelmemet mikor hozzád
Ne hadd most hátra;	Neked mutatám:
Ha te elhagysz megyek érted	Ezer hatszáz és kilenczven
Szörnyű halál[ra].	Háromban íráim.

9. sor. *az homályból* stb. erősen összevont kifejezés, az homályból levetkőzik, fényességben felöltözik csillagom, helyett.

15. sor. *mint egy király*, egészen népies vonás, a földi hatalomnak, gazdagságnak, tekintélynek, szóval magasságnak, a *király* a kifejezője népdalban és mesében egyaránt.

18. sor. *fekete gyász*, a nép fekete, fehér és talpig piros gyászt különböztet meg; mi alapon teszi; még eddig nem tárgyalták.

22. sor. *hátra hagyni*, a régi nyelvben mellőzni, elmulasztani, félretenni.

27. sor. *sólyomhoz*, ráróhoz hasonlítani valakit — kedvelt kifejezés, a sólyom mindazáltal újabb keletű.

40. sor. *nap óhajrással* (így), talán *egész nap*.

Ez is datált ének 1693-ból. Ez már egészen népies, bucsuzó vers az elválás idején, az eredetiben *cantio de amore* címen.

11. Harminczadik ének [fol. 53^a].

Bárcsak éjjel hagynál	Mind pediglen amaz
Szerelmem nyugodnom,	Szép mulatozástul.
Ha nappal éretted	Távol estünk szívem,
Nyughatatlankodom.	Elhigyed egymástól.
5 Higyed bár édessem,	
Hogy vagyon sok gondom,	25 Igen ritka az nap, melyben
Te szép személyedért,	Nem fohászkodom,
Óhajtván, bánkódom.	És gondolatimat, hozzád
	Nem bocsátom.
Nincsen szabadságom:	Gyakran iczaka is
10 Hogy veled beszéljek,	30 Veled álmaozom,
Szívem titkairul,	Úgy tetszik szép rózsám
Néked mit jelentsek?	Veled nyájaskodom.
De az szeretet reá vesz,	
Mit tegyek?	Igen megkedveltem
15 Hogy egy nehány verssel	Te szép szerelmedet,
Neked kedveskedjek!	35 És hozzám mutatott
	Te nagy hűségedet,
Nálad nélkül ebben,	Melyben nem felejttem
El higyjed árvául,	Soha beszédedet.
Mert szívem ím messze	Szívemből sem vetlek
20 Távozzunk egymástul,	40 Soha ki tégedet.

Ez is *cantio de amore*, az előbbivel nagyon egykorú, a XVII. század legvégéről.

12. Harminczötödik ének [fol. 64].

Szívemnek tárházából kajaolt szép violám,
 Szolgálat[om] ajánlom, fejér galamboçskám!
 Szánj meg, lágyíts[d] meg szívemet [így] szajkócskám,
 Vár[j] meg, enyhíts[d] meg fá[jda]lmát rózsácskám!

5 Tied vagyok nem másé, szívem ne fuss tülem;
 Szerelmed lánczaival megkötöztél engem,
 Nagy kínokkal környül vettéd testem,
 Fájdalmiddal környülvettél engem.

Engedd szívem, lakhassam szivecskéd házában,
 10 Csókolhassam ajakid magas palotában.
 Nyugodhassam csöndesen az ágyban,
 Add csó[k]dossam veled jó hajnalban.

Phiramussal éretted lelkemet kiadom,
 Ha szüntelen szerelm[es] személyed nem látom
 15 Argil[lal] életem nem szánom
 Zokogással érted magam fogyasztom.

Hogy haláltul megmenthess, nyújtsd kerted kulcsát,
 Hogy láthossam szerelmed gyümölcsös pálmáját!
 Más darázsok ne szedjék virágát,
 20 Vagy bogarak [?] ne rázzák virágát.

Vigyázva jársz, kerülöd az irigyek nyelvét,
 Ne szívemnek szívétül, eltiltsák hívségét.
 Ajakimtul ajakid szépségét
 Karjaimtul karod gyengeségét.

25 Reméllettem szívemnek csak köszönettel is
 Újjaim vidámitsák kis írásoddal is
 Ha szívem sziveddel nem lehet is
 Szerelmünkben még ne haljunk meg is.

Az úr Isten áldjon meg sok jókkal édessem
 30 Valamint szived kíván én édes szerelmem
 Holtom után menyben veled lelkem vigadozzon,
 Lakozzon kegyes[en] és víg[an].

Ez ének versfőiben egy név rejlik, a melyet az ének csonkasága miatt nem lehet kibetűzni. A versfők ezek: *stephura*, vagyis a *steph[an]/u[s/]*, de már a *ra* jelentőségét nem lehet találgatni. Egy másik csonkán maradt ének versfői (Figyelő, XII. 389) szintén egy *Stepha[nus]*ra mutatnak, a mit azonban közlője nem igen vett észre. Mind a kettő szerelmi dal, s a kettőben nem volna nehéz rokonságot találni. Azonban itt is csak találgatással lenne dolgunk, a mi nem vezet mindig jó útra. Különben tovább is találgathatunk; ugyanebben az énekes könyvben van még másik István nevű poétánk, kinek versét *Thalytól* kiadva ismerjük. mint előbb említettem [Gondviselő édes atyám], kinek nevét a versfők Gesztinek mondják. De van egy harmadik *István* nevű énekszerzőnk, a ki a Decsy-codexben *Stephanus* név alá rejtje magát a «Szelős tenger habja» című költeménye versfőiben, de az a költemény is

csonka. (Száz. 1871.) kibén Thaly Decsy Istvánt, a codex egyik poétáját sejtí. Egy dolog bizonyos, hogy a *Stephanus* név alatt bujkáló énekszerzőt a fátum látszik üldözni, hogy csonkán hagyja ráuk énekeit. A kötetet kezdő ének szerzője *Kőrösi* is István, azonban ő reá, mint régebbi s más irányú szerzőre nem gondolunk.

13. Negyvenegyedik ének [fol. 82^b].

V[igaszt]ald meg Uram szomorú [szi]vemet,
Tudom nem kívánod [én] elvesztemet;
Által látod atyám lelki sebeimet,
Orvosso[ld me]g kérlek, hadd vegyek örömet!

5 A[z] mi helt te engem anyámnak méhéből
Ez világra hoztál. [te nagy jó ke]dvedből,
Sok jaj szó kifolya szivemből,
Mint kis patak az forró kútfőből.

Számtalan bűneim vadnak Isten nékem,
10 Ki es gyászban borult mind testem, mind lelkem,
Ha te elhadsz, hova legyek oh Istenem!
Meny, föld reám szakad; ha nem szánod fejem!

Azért érts engemet lelki kedveddel,
Én mennyei atyám ne nézz rám rút szemmel!
15 Sőt inkább vehessem, jó voltod örömmel,
Vonj nálánad Isten, hadd járjak szentiddel!

Reám ne haragudj te.....
volt ez rossz világért, megtérek
san futok, kegy[es]séget áldat
20 Jézus had vigy.....

Hajol[j] búban epedt szomorú szolgáláshoz,
Vezessed szem[eim] világos fáklyához,
Támaszkodom bizony pásztori botodhoz
[Hajoljon] hát kedved megtérő juhodhoz.

25 Ennyi búban kérlek, ne hagyj már engemet
Hanem vedd [fel] Uram én gyászos igyemet
Hogy irigyim ne nevéssék esetemet,
Ne kiáltásák vígan: elhagyta engemet!

Lebajtottam fejem a szegény Dáviddal,
30 Kiáltok fölszóval hozzád az sz[egény] Jóbbal
Szent Atyám ne itass engemet boroddal
Hogy ne távozzam el tőled Babilonnal.

[Y].....

[I].....

- 41 [Pár]tot ütöttek az én lelkem ellen,
Feltámadt az nagy had [kicsiny] bárkád ellen
Hogy azt elronthassa akaratom ellen
Ügye[m kérlek...] azon ne hadd óh Uristen!

Ezt látván, előttem fejemet lehajtván

- 45 Esedezem Uram, könnyeim csurogván,
Sirok az Illéssel ez világ pusztáján
Mert Jézabel előtt vagyok elbujdosván.

[T].....

Én bizom az Ur me[g]....

- 55 ..... csak ő tőle várom,
Ostorit.....
..... mert juha között nyugszom.

Rajtam mit örvendesz, hát én ellenségem,
M[ert nem] történt most nekem esésem,

- 60 Föl költ Krisztus [Jézus] én jegyesem
Ne örülj hát rajtam színes kenyeresem.

Ezt éneklém az én sok szenvedésemben

Novembernek[iszi]nte] utolsó hetiben

Istenemhez való kiszületemben

Ezerhat[száz] nyolczvan nyolczadik időben.

Ez ének kibetűzését, a lehetőség szerint való visszaadását különösen az kívánta, hogy a versfőkben; *Vásárhel[yi] Pé[te]r[é]*, az író neve, s az utolsó szakban, íratási ideje ránk maradt. Vásárhelyi Péter most szerepel első ízben énekiróink között, s nem minden érdem nélkül. Folytatója s egyik kései utódja ama lyrai iránynak, melyet az előző század mívelt, de a melyet a XVII. század protestáns üldözései megint új életre keltettek. A jeremiádokban megcsendülő fájdalom hangja szólal meg ebből az énekből s írója valószínűleg ama papi családból való volt, a melynek néhány tagját egyháztörténetünk név szerint ismeri. A kódex utolsó lapjai meglehetősen rongáltak s durván restauráltak lévén, több szó elmósodott, mint tényleg elveszett. De szerencsére mégis megmaradt annyi, a mennyi a név megtalálására szükséges volt.

14. Ötödik ének [fol. 8^b—11^a].

Mit tréfálsz Cupido, mint saját mátkáddal,

Mert megköteleztél hamis csalárdsággal!

Vetted leveleimet, kit nagy siralommal

Irtam meg epesztő könyhullatásimmal?

5 Oli gyalázatomra született Cupido
 Hiremben, nevemben megmardosó kígyó!
 Vagy oroszlánhoz, tigrishez hasonló,
 Mit tréfálsz hited is hitetlen, áruló!

Talán unicorni[s] volt te néked anyád
 10 Pusztában nevelt volt, mint Remulus[t] anyád;
 Ragadozó farkas volt szoptató dajkád:
 Én automat (így) hogy venni nem tudád.

Emlékezzél hamis sok esküvésértül,
 Nekem megjelentett mérges beszédirtül.
 15 A melyeket hamis csalárdságnak lelke,
 Mint halász horogra, csala szerelmére.

Pohárodnak szélit édes mézzel kened,
 Hogy annak jó ízit velem elhitessed;
 Bizony meg epesztő méreggel töltötted,
 20 Méznek színe alatt reám köszöntetted.

Az mint a madarász, madarat sipszóval;
 Az méhet az mézes méznek jó szagával;
 Te is csalárdképpen sok sok ajándékkiddal
 Megfógtál, megcsaltál szép édes csókokkal,

25 Szám, nyelvem ellened, míg élek zúgódjék,
 Haragom tüzetől szived is szikrázzék,
 Mint ölyv kis galambbal, veled tusakodjék,
 Farkas barátságom soha meg ne szűnjék.

Könnyebb az kánnával az tengert kimerni,
 30 Hogysen haragomnak ellened elmulni.
 Koporsó szélén és kész vagyok perelni,
 Ha csaltál, akarsz-e ellenségem lenni?

Megölél hiremben, mint Cain az Abelt,
 Caimmal bűjdossál sohol se találj helyt;
 35 Soha ne találhass testednek nyugovást,
 Akkor emlékezzél: nem jó hamis mondás!

Minden izem, csontom ellened támadjon,
 Még csak egy csepp vérem is utánnad kiáltson,
 Hamis hitvésséget árulónak mondjon;
 40 Ki az előtt áldott: ez után átkozzon.

Jó lovad hátáró[1] mint az Basariphon
 Nyakra főre essél, nyakad elszakadgyon,
 Magad ebeitül szenvedj, mint Akteon
 Tűzben és vízben járj, mint az kevély Phaton!

45 Nagy kevélységében Icarus, hogy ő is repüljen
 Szárnása pár szárnyat csinálhasson,
 Szárnya megolvadván, az tengerbe szálla
 Kevélységednek is ez legyen jutalma.

Az hol jársz, alatta a föld meghasadjon,
 50 Mint a Corichátant torkában ragadjon,
 Mindenféle féreg ellened támadjon,
 Még csak az egér is, mint hamisnak valljon.

Holló és egyéb madár rajtad csiribeljen,
 És veszedelmedre gonoszt jövendelljen,
 55 Még az falevél is, hol jársz, meg is essen ;
 Az szó fogadásért megemlegesztessen !

Mint az Pleopheta leányod oly legyen,
 Mással vagy magaddal fajtalanul éljen.
 Téged mint Nerust atyád meg ölessen ;
 60 Fiad mint Absolon ellenséged legyen.

Lölköd is érettem nyughatatlankodjék,
 Miként Reniusnak, szived szabattassék,
 Keserű bánattal megemésztessek,
 Hogy nem oka mi az sogadnak megtetszik.

65 Az szép folyó vizek orra előtt folynak
 Amaz elkárhozott hamis Tantalusnak,
 Nem ihatik mégis, az jutalma annak,
 Neked is ez legyen jutalmad, hamisnak.

Szőlő, szántó földed kemény érczczé legyen,
 70 Vad szőlő, (?) bujtorgyánt, tövissel teremjen,
 Bor, búza, gazdagság tőled távul legyen,
 Szegény légy mint Jézus, kasod üres legyen.

Halálos méreggel inasod itasson,
 Miként az Argillust ugyan elalusson,
 75 Hogy azzal, kit szeretsz szembe ne juttasson,
 Sok ezer mérföldet veled elfuttasson.

Megcsalám bitemmel Venus szép leányát,
 Ennek azért vészem most méltó jutalmát,
 Testemnek fájdalmát, lölkemnek is kínját
 80 Minden hiti szegett, rólam vegyen példát.

1. sor. *Cupido*, Gyöngyösinél, Zrinyinél s az egész XVII. sz. folyamán gyakran előfordul, még a népies énekekben is, a klasszikus mythologia alkalmazása. Ez a megjegyzés általánosságban az alant előkerülő más allusiókra is vonatkozik, mint *Remulus*, *Akteon*, *Phaton*, *Icarus* etc., melyeknek itt lejegyzett hibás alakjában az is látszik, hogy klasszikus talapzatukról leszállva, alantasabb műveltségű körben is otthonn voltak.

Cupido, hires nevezetes,
Széles e világon soknál kellemetes
Egyedül te vagy oly remete szerzetes
Hogy véle nem voltál eddig ismeretes

(Csalárd Cupidó, 17 szakasz.)

2. sor. *megköteleztél*: kötéllel meg kötöttél szólásmód összevonása igazolja a *meg* ige kötöt, mely még ma is használatban van az irodalmi *lekötél*, kötéllel lekötöz helyett. A Nytsz. (II. 430) ilyen értelemben 1617-en innen a *megkötelez* használatát nem ismerni.

3. sor. *neked levelemet*, a nép költészetében a *levél* ma sem ismeretlen. Itt hajlandó volnék irodalmi hatást látni abban, hogy ez a szerelmes vers *levél* alakban van írva. Mióta a *Murányi Vénus* és *Kemény János* levelei ismertekké váltak *Gyöngyösi* munkáiból, több levél van gyűjteményemben a XVIII. századból.

4. sor. *Irtam meg epeztő*, az igekötő hátra van vetve, *megirtam* helyett.

9. sor. *unicornis* a vallásos irodalomból a néphez átment fogalom. A *Gestákban* is szerepel, s Diana fa medvét homlokukon lövén: *unicornist csinál a medvéből* (Csalárd Cupido III. v.).

12. sor. *automat*, világosan így írva.

25. sor. *zúgódjék*, zúgódik; a XVII. sz. első feléig nagyon használt ige, azután a *zúgolódik* lép helyére.

46. sor. *szárnása*, talán *számára*.

53. sor. *csiribél*, ebben a formájában, veszekedve nyakgat, tréfából megczibál értelemben a Balaton vidékén ma is él, a régi nyelvből *csiripel* irodalmi alakban ismerjük.

54. sor. *holló*, mint veszedelmet jelentő madár, egészen népies.

55. sor. *megessen*, dialektusokban s régi nyelvben egyaránt használt belepjen, rád hulljon stb. helyett.

56. sor. *megemlégesztessen*, megemlékeztessen.

64. sor. *sogadnak*, csak így olvashatom, talán *sokaknak* helyett toliba.

70. sor. *szölt*, talán *szőlőt*.

72. sor. *Szegény légy, mint Jézus*, bibliai tradicio, mely a nép között ma is él.

74. sor. *elalusson*, régi forma.

75. sor. *hitemmel megesalám*, hit = eskü, fogadás, ma is él a népné

Az ének figyelmes olvasása után Gyöngyösire kell gondolnunk kinek *Csalárd Cupidójára* hivatkoztunk is. Gyöngyösire emlékeztetnek

első sorban a nyelvnek s a verselésnek könnyű folyása, hasonlatainak, képeinek folytonos reminiscenciái, átkozódásának ereje és bő ömlése s végül mythologiai vonatkozásai. Még Argirusra is tud kadencziát, mint a *Murányi Vénusban*; (Buda 1767. D4 lev. a oldalán) a mire kevés példánk van. Az egész rendkívül emlékeztet a murányi poétára, s közel fekvő gondolat, hogy ezt az éneket neki tulajdonítsuk. Igaz ugyan, hogy ilyen rövidebb, lyrai darabokat önállóan tőle nem ismerünk, de annál jobban ismerjük kiváló lyraiságát, melyre már előbb is többen, főképen Arany János figyelmeztetett bennünket. Elbeszélő költeményeinek egyes helyei valóságos lyricumok, s működését eddig ismert műveivel talán meg sem kell lezártnak tekintenünk s annál kevésbé, mert azokat Háhn Adolf (Olcso Kvt. 461—462. sz.) még nem régiben is egy teljes elbeszélő művel gazdagította. Arra is van példánk, hogy műveiből egy és más lyrai részlet énekes könyvekben helyet talált, mért ne maradhatott volna meg ez is itt, mint Gyöngyösi költői egyéniségének egyik érdemes emléke. De ha nem az ő tollából fakadt is, még akkor is Gyöngyösit dicséri, beszélvén s tanúságot tevén arról, hogy hatása mily nagy volt s mennyire vonzotta az elméket. Akár az övé, akár hatása alatt termett, érdekes arra, hogy megismertessék, s annál inkább szükség van erre, mert csak nem régiben ismerkedtünk meg egy töredékkel, mely a régen Csikszentlélekinek, újabban Bocskor-codexnek nevezett székelyföldi énekes könyvből volt közölve. (Erd. Muz. 1898. 515. l.) Az ott közölt töredéket a mi énekünk fejtí meg, mert az ott olvasható nyolcz versszak vége ennek az itt bemutatott éneknek, s már ezért is érdekes, mert nemcsak variansa, hanem gazdagabb variansa is.

(Vége köv.)

ERDÉLYI PÁL.

HAZAI IRODALOM.

Dugonics András: Az arany pereczek. Kiadta *Belaugh Aladár*. (Régi Magyar Könyvtár VIII.) Franklin-Társulat 1898. 368 l.

Nincs kétség benne, hogy Dugonics az újjászületés korának egyik legbuzgóbb és leghatásosabb írója s tisztán irodalomtörténeti szempontból is megérdemli, hogy főbb művei újra megjelenjenek, és pedig oly megbízható szövegben, mely bármilyen irányú tanulmánynak alapjául szolgálhat. De azért mégis csodálkozom, hogy a RMK. először is az *Arany pereczeket* bocsátja közre, Dugonicsnak egyik legjelentéktlenebb munkáját. Meséje hihetetlen, szereplő személyei lehetetlenek, de mindez

nem volna baj, ha előadása nem volna végtelenül terjengős és fárasztóan unalmas.

E félig elbeszélő, félig párbeszédes formába foglalt regényben minden esemény háromszor adatik tudtunkra, u. m. Dugonics magyarázatában, egy-egy személy monológjában és több személynek egymással folytatott beszélgetésében.

Mikor nagy kinnal és vesződséggel elvonszolom magamat egyik fejezettől a másikig, önkéntelenül fel kell kiáltanom: Istenem! micsoda hatalmas fejlesztő erő lakozhatik a magyar nyelvben és irodalomban, hogy Dugonicstól Jókaiig emelkedhetett rövid száz év alatt! No de hagyjuk az ilyen anachronistikus felfogást, ne nézzük és ne olvassuk az *Arany pereczeket* mai szemmel, hanem lássuk a kiadást, a melyre annál inkább rászabhatjuk a modern kritika követelményeit.

«Az arany pereczek» buzgó és lelkiismeretes kiadóra találtak Bellaagh Aladárban, de azért a kiadást még sem mondhatom sikerültnek. A bevezetésben keveset nyújt, a jegyzetekben és szótárban pedig igen sokat s a mi nagyobb baj, tömérdek feleslegest. A bevezetésben vártunk volna egy kis irodalomtörténeti értekezést Dugonicsnak regényírói törekvéseiről, az *Arany pereczeknek* többi elbeszélő műveihez való viszonyáról, esetleg egy kis kutatást a jelen mű [eredetije után]. De mint-hogy maga a bevezetés tárgyi tévedésektől ment, irodalomtörténeti adataiban, s ítéleteiben megbízható, nincs miért nagyon megütköznünk e hiányon.

Annál különösebb hatást tesznek ránk a jegyzetek, melyek formájukkal is némi naivságot árulnak el, midőn majdnem kivétel nélkül így kezdődnek: t. i. azaz tudniillik. — De ez még hagyján. A kiadó éppen nem vette tekintetbe a RMK. célját, a mely a tudományos kutatás és tanulmány számára akarja közzétenni a régi vagy ritka irodalmi termékek hű szövegét, nem gondolta meg, hogy e vállalat kötetei s kivált az *Arany pereczek* csak az irodalomtörténet munkásainak, buvárainak kezébe valók; így esik meg rajta, hogy oly egyszerű dolgokat, oly primitív nyelvjelenségeket is megmagyaráz, melyeken az olvasottabb és gondolkodóbb középiskolai tanulók sem akadhatnak fenn. Avagy ki érzi szükségét a jegyzeteknek ezen kifejezésekhez: Magyarainknak *számokra* készítettem; minden szavak tulajdon *értelmekben* vannak. Ki ne tudná, hogy *számokra* helyett ma *számára* kellene, hogy *értelmekben* közönségesen *értelmökben* v. *értelmükben*-nek hangzik. Csak az első lapokon megolvastam ilyen a birtokos személyrag régi használatára vonatkozó, teljesen fölösleges jegyzetet legalább 20-at. Így szükségtelen megmagyarázni, hogy mindenek = mindenki, hallattára = hallására, még = míg, pénz = fillér v. krajczár, három holnapi = három hónapi, minő = miféle, stb. Mindezek az első 50 lapon találhatók. A ki ennyire nem

járatos a régi magyar irodalom nyelvében, kiejtésében és helyesírásában, az ne vegye kezébe a RMK. köteteit.

A jegyzetek szükségtelen, sőt bosszantóan fölösleges volta még inkább kitűnik, ha a szöveghez csatolt *Szótárt* is átvizsgáljuk. Ilyen czímen ugyanis a kiadó egy 50 lapra terjedő szó- és szólásgyűjteményt állított össze, melyben a nyelvi megjegyzésekből igen sok újra előfordul, de a mely a nélkül is legalább fele részben olyan szókat és nyelvi tudnivalókat foglal magában, melyek vagy magyarázatra sem szorúlnak vagy legalább nem az *Arany pereczek* szövegével kapcsolatban magyarázandók. Hogy miért kell a szótárból megtudnom, hogy *adminisztrálni*: a lat. *administrare* szónak magyarított alakja, hogy *akkoron*: *akkor*, hogy *ágy*: *sógornő*, *berseny*: *berzsény*, hogy *diadalom*: *diadal*, hogy *Isten nyila*: *mennykő*, hogy *vasmacska*: a lat. *anchora*, a ném. *Anker*, azt bizonyára senki sem fogja beláttatni velem. De még kevésbbé azt, hogy negatív akarja ez a szótár a magyar nyelvtan legelemibb szabályait recapitulálni, és miért kell itt megtanulnom, hogy a régi népnyelvben *ba* — *be* és *ban* — *ben*, továbbá *se* — *sem* cserélődnek, hogy *-ek*, *-ok*, *-ök*: egy birt. több. harm.személyű birtokos személyragok, *-nak*, *-nek* birtokos rag stb.

A sok magyarázatba egy-egy hiba is be-becsúszik. Háromszor is erősítgeti, hogy *foka* = *hegye* valaminek. A világért sem; hiszen akkor a tűnek két hegye volna, egyik, mely szűr, másik, a melybe a czérna van fűzve, mert tudnunk kell, hogy a tűnek tompább vége a foka, a mint a baltának is az éllel szemben levő tompa oldala a foka s a mint a fokosnak sincs hegyes vége. A *téntát* magyarosabbnak tartja, mint a *tintát*; az okával adós marad. Etymologizálni is szeret, de nem mindig tudományos alapon. Pl. a *szerdéket* így fejti: *a mi szerezzve van*, holott tudnunk kell, hogy a *szerdek* főnév nem származhatik *szer* főnévből, hanem csak *szer*, illetve *szerd* igéből, ilyent pedig a magyar nyelv nem ismer. (V. ö. szán: szándék, ajánl: ajándék). Különben is nagy kérdés, hogy a szerdeknek van-e legkisebb köze is a szerhez. Számos kifejezésre is hamar reámondja, hogy német eredetű. Pl. *Vérzik a szív* szerinte *das Herz blutet* fordítása, *örömóra*, *szívfélelem*, *szívbuzgóság* németes összetételek.

E hibákon annnyival inkább csodálkozunk, mivel Bellaagh avatott ismerője a népnyelvnek és rendkívüli jártasságra tett szert a régi irodalom, kivált a bibliafordítók (Károlyi, Káldi), hitvitázók (Pázmány) stb. nyelvében, úgy hogy egyes szókra és kifejezésekre nézve igazán értékes gyűjteménnyel rendelkezik. Csak arról feledkezett meg, hogy az «Arany pereczek» nem iskolai kiadás és kivált nem statarius tárgyalásra szánt olvasmány, melyben oly aprólékos és oly bőséges jegyzetek éppenséggel nincsenek helyén, a milyenek pl. a Lehr-féle Toldi-kiadásban találhatók.

Szóval, Bellaaghra is illik a régi közmondás: kevesebb sokkal több lett volna.

KARDOS ALBERT.

Agricola élete. Irta P. Cornelius Tacitus. A latin eredetiből fordította dr. Csiky Kálmán. Olesó Könyvtár 1054. Budapest, Franklin-társ. Ára 10 kr.

Örömmel olvastam ezt a 62 lapra terjedő kis könyvet, mely vonzó, világos, mind a mellett tömör fordításban mutatja be a nagy történetíró egyik ifjúkori művét. Igen helyesen tette Csiky Kálmán, ki a classica philologia barátait már egyéb értékes fordításaival is lekötölte, hogy más oldalú elfoglaltsága mellett Tacitus e kis művével is megajándékozta irodalmunkat. Főleg örömmel üdvözlöm abból a tekintetből, hogy tanulóinknak módot nyújt az Agricolának legalább fordításban való elolvasására; legtöbbször az *Annales* elejére jut egy kis idő, a *Historiarum libri* már többnyire olvasatlan marad; a kisebb történeti munkákból pedig iskola szemelvényeink sem szoktak felvenni semmit, ha csak kivételként föl nem hozom a Dávid-Pozder-féle szemelvényeket, a hol *Agricolának* is jut másfél lap. Pedig fontos dolog, hogy a tanuló ne csak hallo-másból ismerje Tacitus kisebb műveit is, melyekben már megvillan a lánglelkű történetíró dicsfénye, magával ragad a magas szárnyalású szónoki szenvedély. A ki elolvassa pl. a *Calgacus* remek bevezését (30—32 c.), avagy *Agricola* buzdítását (33—34 c.), igazi gyönyörűségét találja úgy a gondolatok gazdagságában s meglepő fordulataiban, mint a nemes szenvedélyű, fönséges nyelvezetben, melynek szépségeit fordításunk tacitusi tömörséggel és jellegzetességgel adja vissza. Alig ajánlható egyhamar a classicus világból való élvezetesebb olvasmány ifjainknak, kik remélhetőleg élvezettel számolnak majd be Agricolával, mint magánolvasmány-nyal, főleg ha a tanár egy-két buzdító szót nem sajnál.

Annyival érdemesebb volt ezt a kis füzetet ily külsőleg is tetszetős, csinos alakban közzétenni, mert a régiek (Baritz György 1822. Szenczy Imre 1847) nehezen is szerezhetők meg, azután meg el is avultak, boldogult Telfy fordítása meg inkább e szöveghez ragaszkodik.

Ismételten ki kell emelnem e szóban forgó kis könyvecske szépségeit, magyarossága mellett is alaki és tartalmi hűségét; ha egy-két észrevételt mégis tesszek, ne íródjék a gáncsoskodás, hanem az érdeklődés rovására.

Igen természetes, hogy ily olesó kis könyvhöz nem írhatunk terjedelmes bevezetést; mégis jó lett volna a harmadfél lapnyi bevezetésben öt sornál többet szentelni az Agricola méltatásának; egy kis melegebb érdekkeltés lett volna olyan hatással, mint az *oidos* egy-két accordja a recitativ előadás kezdetén; inkább a kézben levő kis munkát kellett volna méltatni mert hisz «da hac re fabula narratur».

A 3-ik fejezetben feltűnik ez a szokatlan zeugma: «hanem biztosítékot és testet öltött»; az *adsumpserit*, igaz, csak egyszer az eredetiben is, de a magyarban bajos az ilyen zeugma. Ugyane fejezetben jó lett volna elkerülni «az emberi kor végső határát» (*ad ipsos exactæ ætatis terminos*), melynek komikus hatását nálunk már nem lehet kiirtani. A 4-ik f.-ben (*studium philosophiæ acrius . . . hausisse*) talán nagyon népies Tacitushoz mérten a «nagyobb vágygyal *feküdt* volna a bölcsélet tanulmányozásának». Ugyanitt, valamivel alább, döcögős a szórend: «Csakhamar azonban csillapította őt a megfontolás és a kor». A 6-ik f.-ben a correlativ rámutatás arányosabb s világosabb lett volna «annyival . . . a mennyivel» (az eredetiben is «tanto . . . quanto») mint az «annál». A 7-ik f. e kitétele: «Domitianus még nagyon fiatal volt és atyja magas állását csak kicsapongásra tudta fölhasználni», a birtokos jelző kiemelése elháríthatná a könnyen támadható félreértést. Alább (14 l.) «a dicsőségben is részt adott neki» helyett inkább «a dicsőségen is osztozott vele, vagy «a dicsőségből is juttatott neki.» E mondat is mintha nem folyna simán: «olykor a sikerhez képest nagyobb haderőnek is állította élére». Zavart okoz, hogy egymás után kétszer van 8-ik fejezet; a második 9 helyett. 15. l., «Ridegség, gög és kapzsiság *tőle távol maradt*» (*tristitiam et adrogantiam et avaritiam exuerat*); talán: hiával volt, nem volt meg benne, nem volt rá hajlama stb. Ugyane lapon erőtetett az eredetit követő mondatközbeszúrás: «Még a hírnevet sem kereste, melyre pedig a derék emberek is vágnak, erényeivel való tüntetés és mesterséges eszközök útján». Szokatlan (16 l.) a *sirataq* és nyílt tenger (*vasto atque aperto mari*) *verdesi*. 19. l. (*non erigunt tenebras*) «nem csinál sötétséget» 27. l. «Elhátározta a lázongások okait kiirtani» (*causas bellorum statuit excidere*) latinismus. Ilyen még (53 l.) «a boldogságot, mely az erényekben *fekszik*» (*sita sunt*). Feltűnt, hogy a consularist néha *consulriselt*, máskor *consul-ságot viselttel* fordítja; továbbá mocsárok, láthatár, inneni, iránti stb. De mindez csak csekély kis lehelet a fényes tükrön, mely annak remek ragyogásán eltűnik.

Hasonló jól mondhatók a jegyzetekről; teljesen megfelelnek céljuknak: világos, rövid tájékozódást nyújtani az olvasónak. Mikor e művecske ismertetését befejezem, ismét és ismét kifejezést adok azon forró kívánságomnak, hogy vajha már a Tacitus nagyobb történeti műveit is élvezhetnők ily szép kiállítású, sikerült fordításban.

KEMPF JÓZSEF.

Mademoiselle de la Seiglière. Comédie par Jules Sandeau. Bevezetés-sel, magyarázó jegyzetekkel és szótárral iskolai használatra ellátta Macher Ede főrealiskolai tanár. (*Francia Irók Iskolai Tára I.*) Pozsony, Budapest, 1898. Stampfel K. XI l. bevezetés, 110 l. szöveg és 24 l. jegyzet és szótár. Ára 2 korona.

Örömmel üdvözljük e vállalatot, melynek célját s irányát csak helyeselni lehet és a melytől sok jót várunk. Érthetetlen azonban, hogy miért kellett azt éppen ezzel a művel megindítani, melyet Calmann Lévy párisi kiadó csupán eredeti (iskolai használatra rövidített) szövegében közölni engedett. Ez a párisi, elegans nyomású, fényűzési papiros szinte kirí a hazai nyomdából kikerült szegényes kiállítású bevezetés és függelék között. A könyv így nagyon megdrágult s felemás benyomásával némileg sérti æsthetikai érzékünket. Egy nagy előnye azonban van: a szöveg ment a sajtóhibáktól, melyek tudvalevőleg hazai francia kiadványainknál a legjobb akarat mellett sem kerülhetők el. A szóban forgó szöveghez csatolt jegyzetekben és szótárban is elég számosak s részben boszantók. Kiírtam ezeket: bienheureux (2. l.) e h. *bien heureux*; Saint-Hubert (5. l.) e h. *Saint Hubert*; Fontenay kétszer is e h. Fontenoy; briser des chaînes (10. l.) e h. *chênes* és *le chène* e h. *chêne*; coeur (11. l.) e h. *cœur* és ugyanaz a 12. és 17. l.; Arthus király (16. l.) e h. Artus; attendu, que (19. l.) e h. *attendu que*; greloter (22. l.) e h. *grelotter*; — idendité (22. l.) e h. *identité*; réduire (23. l.) e h. *réduire*; Sièyès (VIII. l.) e h. *Sieyès*; Charté (IX. X. l.), minthogy a francia chartáról van szó, ez volna helyes alakja: Charte. A magyar szövegből csak egyet mint értelemzavarót írok ide, t. i. feltalálni (23. l.) e h. *feltalálni*.

A bevezetés röviden, de azért nem szárazon, ismerteti Sandeau életét, irodalomtörténeti helyét s szerepét, és a darab történeti s socialis háttérének rajzán épülő méltatását is adja. Kellő tájékozást nyújt.

A jegyzetek dicséretreméltó törekvésről tanúskodnak. Főleg a tárgyi magyarázatok vannak szeretettel szerkesztve, s talán azért helylyel-közzel részletekbe veszők s a kellenél terjengősebbek, a mi a viszont sok helyen szinte a lakonismuszig menő rövidség mellett különösen szembeötlik. A sokat mondani akarás néhol naivvá is lesz. Példa rá ez a jegyzet: «Saint Hubert a vadászok védőszentje. *Az arany agancsu szarrassal történt esete monda.*» A marquis ezen mondatához: *cache ta vie, a dit le sage*, értelmének megmagyarázása után, ily kommentár fűződik: «Ezt a marquis akár hallásból, akár olvasmányából ismerhette.» Mily felesleges! Voltaképp mit akar ez a magyarázat megvilágítani? A zavaros kifejezésmódot szülő lakonismusznak egy példája ez a jegyzet: «*achève*, mint határozó, egészen végig, mert a harisnyák nagyon magasra nyultak.»

A grammatizálást s nyelvi fejtegetéseket csaknem teljesen kerüli. Mindössze egy pár helyen enged meg magának egy-egy kivételt. Annál feltűnőbb, hogy arra a körülményre, hogy *achever de* határozóval fordítandó, ismételten figyelmeztet, mintha számtalan más, ép oly nehéz és fontos gallicismus nem volna e szövegben.

Részletekre térve át, legfontosabb helyreigazításaim ezek:

Faire voir du chemin 'gondot adni', helyesebb: 'dolgot adni'. *De mieux en mieux*, nem: 'a mennyire lehetett', hanem: 'egyre jobb, érdekesebb', azaz: 'nagyon helyes!'. Ez a kitétel nem magyaráz, hanem bírálatot mond. *Du même coup* (9. l.) nem: 'egyszerre, egy csapásra', hanem: 'együttal'; a 93. lapon igenis jelenti ezt: 'egyszerre'. *Nyilvános közvélemény* (61.) tautologia. *L'Institut (de France)* nem 1796, hanem 1795 óta. *Président Malebois*-hoz felesleges ezt a megjegyzést fűzni: *àlner*, mert nagyon mellékes valami. *Se casser le nez à la porte* 'valahonnan hosszú orral távozni'; itt helyesebb: 'vkinek hült helyét találni'. *Une fois parti*, 'ha egyszer elkezdte'; e mondatnak folytatása: *c'est le diable pour vous arrêter* ('az öröög sem bírja megakasztani') a tanuló előtt talán szintén értelmezésre szorúl. «*Si, si fait* tagadó kérdésre» (9. l.) mégis tán túlságosan lakonikus magyarázat. «*C'est bien de chasse qu'il s'agit*: chasse-t lehetne kétértelműleg is venni: elűzni, elkergetni», teljességgel hibás és mi sem által igazolt feltevés. *Faire assigner qn. en restitution de titres*, nem: 'tulajdon visszakövetelésért vkit bevádolni', hanem tulajdon (kiadása végett) bitorlásaért. *Un va-nu-pieds* nemcsak 'egy mezítlábos parasztfiú', hanem 'semmiházi'. *A la veille*, 'résen állani' helytelen; helyes így: 'azon a ponton, közel ahhoz lenni'. *Le trait est piquant*, a kifejezés nagyon találó; inkább így fordítanám: 'sikerült ötlet vagy ügyes fordulat!'. «*Il n'y a que les plumes de notre parti pour écrire*, csak a mi pártunk tollai írhatnak»; helyesebb: tudnak, értenek így írni. A 13. lapon *Wagram*-hoz fűzött kommentárból hiányzik annak a magyarázata, hogy mire vonatkozik a marquis eme megjegyzése: *encore un prince*, t. i. hogy célzás Berthier címére: *prince de Wagram*. Előzőleg *Davoust*-ról mint *prince d'Eckmühl*-ről van szó. *Se reconnaître*, 'magához térni, felocsudni' helytelen; a szójegyzékben helyesen van így fordítva: 'tűjékozni magát'. Még helyesebbnek tartanám: 'megismerkedni'. *Faire des siennes*, 'csinyt elkövetni, tréfát űzni'; az utóbbi jelentés helytelen. *Aux termes où vous en êtes*, nem: mostani viszonyaik, hanem viszonyuk mellett. A 15. lapon ezt a két mondatot olvassuk: «A jogi stylusban sok régi műkifejezés maradt meg mai napig. Ezt hosszú mondatok és egymás mellé helyezett synonymák jellemzik.» Furesa ez az: *ezt*. «*Le mort saisit le vif*, jogi axioma: A halott az élőt helyezi birtokba.» Itt nem elegendő a fordítás, hanem értelmezni is kellene a mondatot (t. i. hogy az örökhagyó halála folytán az örökös az örök birtokába lép).

Legfőbb, mert elvi kifogásom a szótár ellen van. A kiadó szándéka szerint «sakis a ritkábban előforduló szokat foglalja magában és azzal a jelentéssel, a mely a szövegben nekik éppen megfelel.» Ezt határozottan hibáztatom. Az ilyen specialis szótárnak csak az lehet a célja, hogy a tanulót a kézi szótár beszerzésétől és még inkább az általános szótárban való fáradságos és gyakran a helyes jelentésre éppen nem vezető kereséstől megkímélje. E célnak azonban egyesegyedül az olvasandó mű *egész* szókincsét felölelő vocabularium felel meg. Hisz annak az eldöntése, hogy mely szó ritkább és mely szó kevésbé az, azaz mely szó ismeretét kelljen a tanulóról feltenni és mely nem, többnyire nagyon egyéni valami. Miért kelljen pl. a szótárban szerepelni ezeknek: *Angle, annoncer, cabinet, campagne, compte, compteur sur, debout, décider, dès, donner sur, droite, à droite, écouter, éloge, ému, envier, étranger, fée, frappé, garde, goût, insister, laquais, léger, marche, mot, nouvelles, pareil, partir, raison, scène, taire* stb., ha olyanok hiányzanak, mint: *adornateur, alerte, aménager, buisson, champêtre, le charme, le coup* (= vminek súlya), *diable d'homme, égarement, emportement, envahir, étrange, factieux, félonie, galant, gare!, geste, glorieux* (= büszke), *impropre (terme), irréprochable, nul* (= érvénytelen, semmis), *orgueil, orthographe, partage, partie gagnée, pétulance, ponctuation, renseignement, réputation, résigner la propriété, resserrer, restituer, réveil, souffleter, les transports* és még számtalan más.

Ez a jogosulatlan megrostálás magával hozza aztán, hogy sem a szótárban, sem a jegyzetekben nincsenek megmagyarázva az oly szókák s idiotismusok, mint: *à votre aise, à la bonne heure, où en veut-il venir?, en faire autant, pousser à bout, couronner ses vœux, tourner un compliment* s több efféle. A könyvben levő szójegyzék 6 lap; ha a darab összes szókészletét veszi fel jegyzékébe, ez akkor sem terjed többre 12—14 lapnál. Ezért az aránylag csekély hely- és fáradság-megtakarításért kár volt fél munkával elégedni meg. A tanuló az előtte ismeretlen kifejezést elsőbben is a darabhoz csatolt jegyzékben fogja keresni s midőn nem találja, a jobb esetben az általános szótárban keresi, a rosszabb esetben pedig felületes készüllettel elégszik meg, de bármelyik esetben időt veszített hiábavaló kereséssel s elkedvetlenedik. Hiba az is, hogy a szövegben *többféle* jelentésben előforduló *egy és ugyanazon szónak* nincsen közölve minden jelentése. Pl. hogy *engagement* = ,csete-paté', azt a tanuló megtalálja, de hogy = ,kötelezettség', azt már nem; *êteindre*-nek eme jelentését: ,megszüntetni', igen, de már azt, hogy: ,eloltani' és hogy *s'êteindre* (hangról) = ,elenyészni, elhalni' nem; *plaider*, védőbeszédet tartani', megvan, de ,pereskedni' hiányzik; *rencontre*, csete-paté', megvan, de ,találkozás' nincs meg. Ily hézagok mellett a szótár a tanuló készülését inkább megnehezíti, mintsem megkönnyitené. Pedig még ha teljes, akkor is annak az eljárásnak, hogy a szóknak csak azon jelentése

van közölve, mely nekik a szövegben éppen megfelel, megvan a maga zátonya. Előáll így pl. az az eset, hogy a tanulót félrevezeti és egészen hamis értelmezést rögzít meg elméjében. Nagy meglepetéssel láttam ugyanis a szójegyzékben ezt: *s'arranger de qch.* ,vmi után kapva kapni'. Kikeresem az illető helyet a szövegben és ezt találom: «le domaine public *s'en arrangerait volontiers*». Ennek az *egész szólásnak* o helyen *kapra kapni* igen találó, ügyes fordítása, ám ha így pusztára odaállítjuk, hogy: *s'arranger de qch.* = vmi után kapva kapni, akkor a szó voltaképi értelmének épp *ellenkezőjére* tanítjuk a tanulót, mert *s'arranger de qch.* igazi értelme: ráfanyalodni vmire, tehát csak ironikus értelemben: kapva kapni. Ily esetekben nagyon is szükséges a jegyzet, mely kellő útbaigazítással a tanulót a megtévedéstől óvja.

A szók értelmezése egyébiránt a jegyzékben többnyire helyes. Megjegyzéseim volnának a következők ellen: *considération* nem 'jó hírnév', hanem: 'tekintély, tisztelet, becsület'; *convoiter* erőltlenül van fordítva így: 'óhajtani, kívánni'; helyesebb: 'vágyakozni, sóvárogni'; *effare* nem: 'elnémult', hanem: 'megrémült'; *enfantillage* nem: 'gyermekiesség', hanem: 'gyermekesség'; *écharpe* nem hím-, hanem nőnemű; *escapade* ('pajkos csíny') helyesebb: 'meggondolatlan csíny'; *faquin* nem 'pimasz', hanem: 'gazember, gazficzkó'; *flairer* ('megszagolni') kifejezőbb: 'megszimatolni'; *impérieux* (motif) nem: 'sürgős' hanem: 'parancsoló, kényszerítő'; *intendant* nem: 'titkár', hanem: '(jóság-) felügyelő'; *luron* ('tréfás, kedélyes ficzkó') magyarul: 'kópé'; *à tout prendre* nem: 'egyáltalában', hanem: 'egészben véve'; *se prêter à qch.* halvány így: 'vmibe beleegyezni, hajlandónak mutatkozni'; e helyett azt mondanám: 'ráadni' fejét vmire, 'rábíráható' lenni vmire, 'belemenni' vmibe; *rhumatisme* nem: 'nátha', hanem: 'rheuma, köszvény'; hogy *rigueur* 'kérelhetetlenség' mellett hol jelenti még ezt is: 'vonakodás', nem tudom; *simple* (gyógyfű) nem nő-, hanem hím-nemű; *supérieur* nem: 'vmire való (ember)', hanem: 'derék, kiváló', — a marquis semmiképp sem venné hízélgésnek (pedig ez a jelző hízélgő akar lenni), ha őt csak valamire való embernek mondanák; *transaction* 'egyesség', pontosabb: 'alkú'.

Curiosumként megemlítem még, hogy a szójegyzékbe néhány oly szó is fel van véve (mint: *grive, mouillette, moulu*, stb.), a melyek a szövegben elő sem fordulnak, hanem a jelen kiadásból kihagyott részletekben találkoznak.

«Tökéletességet ily kezdő vállalatnál senki sem fog várni», mondja a kiadó az előszóban. Ez igaz. De haladást igenis várni kell. Ezt a kíváncsú haladást előmozdítani, célja az itt közölt megjegyzéseknek.

Dr. GÄRTNER HENRIK.

Comitium és Forum vagyis a történeti fejlődésökre és topographiájokra vonatkozó kérdések megvilágítása. Doktori értekezés. Irta *Keczer Géza*. Szakolcza, 1897. 164 l. és egy képes tábla.

Róma ókori topographiájának magyar nyelven túlságosan szegény irodalma a czímben jelzett tekintélyes külsejű dolgozattal gyarapodott. A Közlöny t. szerkesztőjének megbízásából nekem jutott az a feladat, hogy e füzetről néhány ismertető szót írjak.

Sajnos, a füzet átolvasása arról győzött meg, hogy megjelenését nemcsak hogy nyereségnek nem, de inkább veszteségnek kell tekintenem az irodalomra nézve. E kemény ítélet indokait igyekszem lehetőleg rövidre összefoglalva elmondani a következőkben. Kezdem az ábrákkal. A táblán négy ábra van, első Róma város császárkori térképe, a melyet az eredeti 1 : 22,500 arányú rajzról kb. $\frac{4}{5}$ kisebbitéssel vett át szerző, megfélekezvén arról, hogy a kicsinyítés a modulust is változtatja, ha az egyes részeknek egymáshoz való viszonya nem változik is. A másik három ábra nem sikerült másolata a Levy-Luckenbach ábráinak.

Itt mindjárt felemlitem, hogy a 118. lapon levő 5. ábra, nem az, a mit aláírása jelez [Suovetaurilia. (A forumon talált márványkorlátokról.)], hanem egy a Louvrebán őrzött dombormű képe, l. Baumeister, Denkm. p. 1713.

Térjünk át a szövegre. Még tartalmánál előbb szemet szúr az a gondatlanság, a melylyel szerző kéziratát sajtó alá adta; az elég számos sajtóhibán kívül tele van önkényes rövidítésekkel, mint pl. 22. lap: tiszt. emlékek (tiszteleti, tisztelő?); 35. l. napáll. megfigyeléseit; 44. l. napóra felállít.-a; u. o. a comit. fekv. pontos meghat.-a; 48. l. a senaculum tört.- és fekv.-éről; 53. l. □-ű (!); 55. l. régi épít. szerk.-ével együtt. Ez az alaki fogyatkozás valósággal kellemetlenné teszi a füzet olvasását.

A tartalom maga 9 fejezetre oszlik; az első három általában foglalkozik a comitiummal és forummal, a IV-ik a comitiummal részletesen és, bizonyára tördelési hibából a forummal általában, az V-ik a forummal részletesen, a következő négy pedig a forum átalakulásának és hanyatlásának történetével. Az utolsó fejezet után pedig összefoglalja «érveit» (t. i. eredményeit), és (143—144. l.) hét pontban elmondja azt, hogy comitium és forum két külön tér volt, a forum jelentősége a comitium rovására emelkedett, végre pedig mind a kettő «holt fogalomná süllyed alá», értsd: elpusztul. Ezután betürendben adja az «ókori írókból, grammatikusoktól stb. vett idézetek és helyek» jegyzékét hét lapon, a «szakmunkák és segédkönyvekét» egy lapon.

Szerző módszerének megvilágítása előtt egynéhány furcsaságot említek fel. Ír a kétfejű (52. l.) és négyfejű (58. l.) Janusról (= bi- és quadrigrons); négyes paripáról (139. l.), t. i. quadrigáról; a 123. lapon, a forum

kőküszöbe «két (ugyanabból a darabból kidolgozott) nyugvószakon áll». Mi az a nyugvószak?, megvallom, nem tudom. Legszebb és kétségkívül eredeti mondat a következő: «Augustus . . a forum keleti oldalán, az akkor modern fehér márványfalbéléssel istenített gyámapjának pompás templomot emeltetett». Más kisebb baklövések helyett rátérek szerző legnagyobb hibájára, módszerére. A véletlen épen a második fejezetnél vezetett rá ennek felismerésére, azért ezen fogom, partem pro toto, bemutatni.

Czíme: A comitium és forum alakulása főbb vonásokban; viszonyuk egymáshoz. Tartalma Jordan Topographiájának I. köt. 1. rész 495. lapján kezdődik. Tőle eltér abban, hogy mindjárt az elején megteszi a princeps senatust legmagasabb rangú tisztviselőnek; a *gleiches Niveau*-t hasonló színvonalnak. A 20. lapon már két helyen találunk önálló megjegyzéseket, a 18—19. sorban: «Lássuk már most, minő *szent helyek* állottak a comitium- és forumon a köztársaság kezdetekor!» E helyett Jordan a Capitoliumi Juppiter-templomról szól. Másodszor a lap alján, a hol Jordannak az I. köt. 2. r. 319. lapján levő óvatos sejtéséből határozottan kimondja, hogy «A mily viszonyban volt pedig a Campus Martius az ottani szeptához, ugyanoly viszonyban volt eredetileg a forum a comitiumhoz, t. i. a forum a tribusok gyűlekező helye, a comitium a szavazótér vala». A 21. lapon újra visszaesik Jordan i. h. 499. lapjára és zavartalanul követi egészen Cato basilica-építéséig. Itten megharagszik forrására, a ki «nem elég szabatosan jelöli meg» a «bas. Porcia topogr. jät», mert csak azt mondja, hogy: an der Nordseite des Forum *hinter* jenen Hallen (a vásáros bódék mögött, a melyek Jordan szerint *egészen* körülvették a forumot, 500. l.). A basilica építési idejét szerző Jordannal 570/184-re teszi, idézi Hülsenből a 185. évszámot, és az eltérést így magyarázza: «Lehet, hogy (Hülsen) e szempont szerint veszi a dolgot: 185/84.» Milyen «e szempont»?

A továbbiakban a 23. lap elejéig újra követi Jordant (502—503. l.). Itt aztán három bekezdésben összefoglalja azt, hogy a comitium és forum egymás mellett voltak, aztán Guhl és Koner tervrajzát hibáztatja, Hülsenét megdicséri, végre Goethe eszméje nyomán a curia-comitium-forumnak megfelelő hármastársadalmi osztályozást (főnemesség, középnemesség, alrendű pórosztály) mondja el. Aztán előlegezi végső megállapodását a két tér sorsáról, befejezésül idézi Guhl és Koner művét, lapszám megnevezése nélkül.

A fejezethez csatolt jegyzetek (24—28. lap) közül (felét Jordannból vette át) a 9-ik érdekes; Jordan (502. lap) így ír: Ueber die Motive Catos wissen wir leider nichts: aus der Rede *uti basilica aedificetur* sind nur die Worte (négy szó) erhalten. Szerző pedig így: «Föltűnő Jordán nyilatkozata, hogy Cato e művének indítóokairól semmit sem tudunk.» Aztán védel-

mébe veszi Catot a képzelt támadás ellen. Itt Jordan nyilván a Cato *beszédének* motivumairól szól, szerzőnk pedig a *tett* motivumairól beszél! E félreértés után szerzőnk ismét polemizál Jordannal a *basilica etym.*-jára nézve, de a jegyzet végén egészen nyugodtan citálja Jordan idézeteit. Jordan nyomán tehát az egész fejezetből már igen szép apparatus gyűl össze, *Jahresbericht des Inst., Ephemeris epigr., Varro, Annali dell' Inst., Macrobius, Corssen, Mommsen, Gellius, Plautus, Marquardt, Livius, Cicero, Archaeol. Zeitung, Jordan: Forma Urbis, De Rossi, CIL, Huftsch művei* mind egyenes idézetekben felhozva; csak Jordan Topogr. I. részének megfelelő lapjai nincsenek idézve sehol az egész fejezetben. E tény konstatálásával ismertető feladatomb véget ér.

Dr. FINÁLY GÁBOR.

T. Lucretius Carus «De Rerum Natura» cz. tanító költeménye.

Irtá *Mutschenbacher Gyula*. Nagyszombat, 1898.

E 82 lapra terjedő értekezés megírására Lucretius-irodalmunk kietlen szegénysége indította a szerzőt. Mint hálás tanítvány, tudós és lelkes mesterének, Hegedűs István egyetemi tanárnak, ajánlja füzetét, annak, a ki őt buzdította, lelkesítette s útbaigazításaival és fölvilágosításaival támogatta munkájában, a kinek lelkesedése és a dolgok velejébe ható éleslátása kiérezhető a *„Lucretius eszméi”*-nek fejtegetéséből. *)

A szerző nem végzett ugyan valami nagyobbkörű Lucretius-tanulmányt, de legalább újabb munkákat vett forrásul. Azt a két római irodalomtörténetet azonban, a melyet forrásai közt utoljára nevez meg, elhagyhatta volna. Semmi esetre sem ártott volna az e fajta — nem forrás, hanem segédmunkák közül a legújabbakhoz — vagy legalább azokhoz is — fordulni tájékozásért.

Lucretius életének szórványos adatait a hozzájuk fűződő vélemények rövides ismertetésével bemutatván áttér eszméinek fejtegetésére, a mely fejezet legértékesebb része dolgozatának — már a mennyiben a szerző kitűzött célját vesszük zsinórmértékül. A *„De rerum natura”* költeménynek nemcsak tartalmáról nyerünk helyes képet, hanem a közbeszótt fejtegetések bepillantást engednek az atomelmélet szövevényeibe, azon elméletébe, melynek tüzetes ismertetését az ó-korban csakis Lucretiusnál találjuk föl. Helyenkint följegyzí szerző azon pontokat, a melyeken az újabb eredmények találkoznak az ó-kor atomistáinak nézetével. Rámutat a Lucretius költeményébe lerakott atomelmélet tévedéseire, gyenge oldalaira; jelzi pl. Lucretius előadásának homályosságát

*) Ez a fejezet a *Tartalom-jegyzékben* *Lucretius bölcselete* címet kapott.

az atomoknak a mindenségben való megállapodásáról, lebegéséről, a mi a nehézkedés törvényének föl nem ismeréséből természetes.

A *„Lucretius nyelvezete“* cz. fejezetben összegyűjti azon szavakat, a melyekkel Lucretius gazdagította a latin nyelvet. Becses anyag a kutatás és összehasonlító tanulmány számára! De világossá teszi előttünk azt a rendkívüli nehézséget is, a melylyel a költőnek meg kellett küzdenie, hogy kedves tárgya megéneklését anyanyelve szegénységének kipótlásával lehetővé tegye magának. Kiegészíti e gyűjteményt L. néhány költői sajátosságának bemutatásával.

A dolgozat elérte-e vagy eléri-e célját: bizonytalan, de kíváncsok. A szerző teljesítette, és pedig jól teljesítette feladatát. Ha van is itt-ott némi fogyatkozás (pl. Lucretius származását (5. l.), műve ajánlását (6. l.) illetőleg, írásjelek elhanyagolása), az nem von le a tanulmány tulajdonképpeni érdeméből, a mivel a szerző biztosította magának az elismerést.

CSERÉP JÓZSEF.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Kleinere Schriften von Reinhold Köhler. I. Kleinere Schriften zur Märchenforschung. Herausgegeben von *Johannes Bolte*. Weimar, 1898. 608 l.

Köhler Reinhold 1892. auguszt. 15. halt meg, életének 62. évében. Weimarban született és itt élte át szerény körülmények közt egész életét. Csak ritkán és rövidebb időre hagyta el szülővárosát, melyben atyja evang. lelkész volt. Eredetileg class. philológiát tanult (első műve: *Ueber die Dionysiaka des Nonnus von Panopolis*, 1853), utóbb a német philológiából óhajtott magát Jenában habilitáltatni; de nem sokára tetemesen kiterjesztette irodalmi és népismeai tanulmányainak körét. A tanítói pályához nem igen vonzódott: szobatudós és könyvmoly volt, a ki legjobban a könyvtárban érezte magát. Negyedfél évtizedig (1856 óta) volt a weimari könyvtár hivatalnoka, 1886 óta mint főkönyvtárnok. Szeretetreméltó, szolgálatkész, önzetlen ember volt, kit a világ minden tájékáról kerestek föl útbaigazításért, adatokért, fölvilágosításért, és Köhler mindenkinek felelt, szívesen szolgált tudományos vagy tájékoztató útbaigazításokkal. Magam is ismételten fordultam hozzá, és Köhler mindig készségesen felelt, sőt megküldte nehezen hozzáférhető dolgozatait. Alig is jelent meg az utolsó évtizedekben kiválóbb munka a népisme vagy folklore terén, melynek szerzője az előszóban ne emlékeznék meg hálásan Köhler szeretetreméltó és értékes közreműködéséről.

Mert Köhler a népies hagyományok terén bámulatos, talán párat-

lan ismeretekkel rendelkezett. A népdalok és népregék, népmondák és novellák irodalmát alig ismerte e században más halandó annyira részletesen, mint ő. A keleti irodalmakban ép oly jártas volt, mint a germán, román és szláv népek népies hagyományaiban, és figyelemmel kísérte az ugor és török népeknek idevágó termékeit is, a mennyire ez fordításokból lehetséges volt. A többi európai nemzeteknél nem volt tolmácsra szüksége, mert sokoldalú nyelvismerete lehetővé tette neki a forrásoknak közvetlen kihasználását. Köhler nem volt mythologus; általában nem a hagyományok magyarázata volt fáradozásainak célja, hanem inkább csak a gyűjtés, az anyag összehordása és csoportosítása. A népregék vándorlásait senki sem mutatta ki annyiszor és oly érdekes példákban, mint ő; a népies világnézet jellemzésére és az egyes nemzetek eltérő fölfogásának föltüntetésére rengeteg anyagot és adatot hordott össze a legféltreesebb forrásokból, valamint közvetlenül a népi hagyományból, — de mindig lehetőleg tartózkodva a mélyebbre ható vagy általánosító néppszichológiai következtetésektől, melyek már annyi zöltséget termettek. És ezt mind kis cikkekben, apró adalékokban, könyvismertetésekben és bírálatokban tette. Igazi 'könyve' nincs is; önállóan megjelent dolgozatai is csak valamivel terjedelmesebb cikkek, mint pl. az a kitűnő tanulmány, melyben Herder Cid-románczainak forrását kimutatta (*Herders Cid und seine französische Quelle*, 1867) vagy az az érdekes füzet, melyben a 'Makranczos hölgynek' egy 1672-iki német átdolgozását értékes magyarázatokkal közzétette (*Kunst über alle Künste. Ein böses Weib gut zu machen*, 1864).

Innen van, hogy nyomban Köhler halála után sok oldalról nyilvánult kisebb dolgozatai összegyűjtésének sürgető óhaja. Mert ki győzi azt a sok német, francia, angol, olasz stb. folyóiratot, napilapot, évkönyvet stb. átkutatni, melyekben kisebb cikkei és adalékai megjelentek, — ha ugyan e folyóiratok stb. mindenütt hozzáférhetők volnának! A gyűjtésnek ez őszintén óhajtott munkája most már megindult, illetve megindult már 1894-ben, midőn Köhlernek kéziratban maradt dolgozatai megjelentek: *Aufsätze über Märchen und Volkslieder von R. Köhler. Aus seinem handschriftlichen Nachlass herausgegeben von Johannes Bolte und Erich Schmidt*, Berlin, 1894, 152 l. E kötetben hat népszerű, vonzóan írt és értékes anyagban igen gazdag előadást látott napvilágot, melyeket Köhler egy weimari társas együletben tartott, de az elsőnek kivételével nem tett közzé. Tárgyaik: 1. Az európai népregékről; 2. Befalazott emberek (Kőműves Kelemenné; ezt a magyar balladát szintén tárgyalja); 3. Szent Péter, a mennyország kapusa; 4. A beszélő hárfáról szóló ballada; 5. Szerencse és szerencsétlenség; 6. A boldog ember inge. A kötet végén a kiadók egyike összeállítja a fáradhatatlan Köhler nyomtatásban megjelent dolgozatainak címeit (136—152. l.); de ez az impo-

náló sor aligha teljes. Nyomban egyéb kézíratos kis dolgozatai is jelentek meg különböző folyóiratokban (*Euphorion* I, 47; III, 351; IV, 323; V, 534; Herrig-féle *Achiv* XCVIII, 83 és 281; XCIX, 9, 100, 149 és 418; *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* VI, 58 és 161; VI, 204; VII, 97 és 205; Paul-Braune *Beiträge* XX, 560). Sajnos, ez is csak újabb elaprózás volt, mely Köhler értékes dolgozatainak fölhasználását már eddig is tetemesen megnehezítette.

Végre Bolte János most valósággal megindítja a kisebb dolgozatok teljes gyűjteményét, mely három kötetre van tervezve. Az első, mely már megjelent, tartalmazza a népregékre vonatkozó cikkeket; a II. és III. kötet a népdalköltészetre, a középkori mondákra és legendákra és a XVI—XVIII. századbeli költőkre vonatkozó kisebb-nagyobb dolgozatokat fogja magában foglalni. Jó tárgymutatók meg fogják könnyíteni a tömérdek apró adat és adalék kényelmes megtalálását és fölhasználását.

Az előttem fekvő első kötet 40 cikket tartalmaz, legnagyobb részét német nyelven, de van néhány francziául és olaszúl irt adalék is. Bolte hét csoportban közli e dolgozatokat: 1. Általános jellegű cikkek; 2. francia, 3. kelta, 4. olasz, 5. görög, albán és rumén, 6. szláv és litván, 7. a keleti népregékre vonatkozó cikkek. A 28. sz. adalék szól magyar népregéről (a Stier-féle gyűjtemény alapján) s Köhler a tárgyalta darabokat legnagyobb részt rumén mesékkal veti egybe; azért megbocsátható, hogy e cikk az 5. csoportba került.

Ily apró cikkekcskéket és adalékokat tartalmazó kötet ismertetése jóformán lehetetlen, bár a közölt anyagnak magyar forrásokból való kiegészítése nagyon csábító. Legyen szabad azért csak a kiadó munkájáról néhány megjegyzést kockáztatnom. Bolte az egyes cikkekhez ad pótlékokat (vagy a szöveg alatt vagy a szöveg végén; már ez a kétféleség sem helyeselhető), melyekben az illető népregére vonatkozó vagy vele kapcsolatos újabb irodalomra figyelmeztet. Ez helyes és hálára kötelező eljárás; de nem mondhatom, hogy a kiadó valami következetesen végezte volna e munkáját, mert a Bolte pótlásai egyáltalában nem teljesek. Pedig: vagy — vagy! A cikkek csoportosításáról is eltérhetnek a nézetek. A Bolte eljárása annyiban igazolható, hogy nemzetek szerint állítja egymás mellé azokat a gyűjteményeket, melyekhez Köhler kiegészítő, helyreigazító vagy magyarázó megjegyzéseit fűzte. Csakhogy úgy e gyűjteményekben, valamint a Köhler adalékaiban igen sokszor van szó egyazon népregéről vagy népies hagyományról, a nélkül, hogy Bolte akár a szövegben, akár a lap alján jegyzetekben erre utalna. A tárgymutató nem szolgáltat e tekintetben kárpótlást, mert itt inkább a motívumok vannak összeállítva (a mi igen helyes), nem pedig az összes tárgyalta népregék megfelelő rokonaikkal. Hiányzik tehát egy néprege-mutató, mely az összes tárgyalta népregéket felsorolná és mindegyiknél föltüntetné a kö-

tetnek azon lapjait, melyeken az illető népregére vonatkozó megjegyzések olvashatók. Ez a 'mutató' egyéb szempontokból is igen szükséges volna. Végre nagyon sajnálatos, hogy a tárgymutatóban nincsenek a népregék a különböző nemzetek szerint összeállítva.

A ki pl. tudni akarná, hogy kötetünkben vannak-e és mely magyar népregék és vajon mely lapokon tárgyalva, néha csak idézve, az kénytelen 600 lapot végig olvasni vagy legalább gondosan végig lapozni és maga megcsinálni magának a kívánt lajstromot. Mily hálával vette volna az olvasó, ha a tárgymutatóban *Ungarische Volksmärchen* címmel csak a kötetnek megfelelő lapjai föl volnának sorolva, hol magyar népregéről történik említés, és mily kevés fáradságába került volna e munka a kiadónak! De e szerény megjegyzésekkel legkevésbé sem akarom e rendkívül becses gyűjteménynek nagy értékét kisebbiteni. Köhler dolgozatai oly gazdagok és oly értékesek, hogy az érdeklődő szakférfiú szívesen foglalkozik velük behatóbban és készséggel egészíti ki a jeles kiadó munkáját, mely már most is teljes elismerésre méltó.

HEINRICH GUSZTÁV.

Der junge Eichendorff. Ein Beitrag zur Geschichte der Romantik von *Herm. Anders Krüger*. Oppeln, G. Maske. 1898. A költő ifjúkori arczképével. 172 l. Ára 3 mk,

Mindenkinek, aki az ujabbkori német irodalom iránt érdeklődik, feltűnhetett az a körülmény, hogy Eichendorffnak, kinek dalai a német népnél annyira népszerűek, kinek egyénisége oly határozottan és egységesen áll előttünk, oly kevés életírója akadt. Életével aránylag keveset foglalkoztak s pályája csak főbb pontjaiban volt ismeretes; azért örömmel kell fogadnunk minden irodalmi kísérletet, melynek czélja a kedvelt költő életpályájának megvilágítása és részletesebb jellemzése. Ilyen sikeres kísérletnek szabad tekintenünk Krüger könyvét, mely ezelőtt egy pár hónappal jelent meg a könyvpiaczon.

Eichendorff életrajzához aránylag csekély anyag áll rendelkezésre; hiszen Eichendorff öreg korában maga megsemmisítette levelezését és alig maradt egyéb hátra egynéhány akár tőle származó, akár pedig reá vonatkozó levélnél a De la Motte Fouqué, Schlegel Dorothea és a Görres-féle levelezésekben. A költőről tulajdonképen csak egy valódi biographia létezik: az, melyet maga a költőnek fia Eichendorff Hermann írt, és a mely ugyan becses adatokat tartalmaz a költő életére nézve, de egyáltalában nem ment részrehajló állításoktól és olyan ferdítésektől, melyek családi tekintetekben lelik magyarázatukat. A többi Eichendorff-életrajzok közül említendőek Keiter, Kerns és Minor könyvei, melyek közül az utolsó a legértékesebb. Kritikai dolgozatokban nincs hiány. Schmidt, Gutzkow, Schmöll, Goedeke és Palm idevágó értekezései valóban figyelemre méltóak.

tók; az újabb disszertációk közül különösen a Dietz-é válik ki, melyben a szerző Eichendorffnak különösen a németromantikához való viszonyát fejtegeti, és Höber dolgozata, mely Eichendorffnak ifjúkori költeményeivel foglalkozik.

Krüger könyve az eddigi Eichendorff-irodalomban különösen azért jelent haladást, mert a költőnek ifjúkori naplóját teszi kutatásainak alapjává, azt a naplót, a melyet a költő fia apjának életrajzában is csak részben használt fel. Azonkívül tekintetbe veszi Eichendorffnak 1857-ben *„Erlebtes“* czím alatt irt emlékirat-töredékeit, melyek 1808 ig terjednek, és a költő ifjúkorát teljesen felölelik. Krüger két részre osztja dolgozatát. Az első, kizárólag biographiai rész Eichendorff ifjúkorát tárgyalja 1808-ig; a második rész pedig a költő fiatalkori műveivel foglalkozik. E két részhez járul még egy függelék, melyben Eichendorffnak a költészethez való viszonyát általában tárgyalja. Szerzőnk Eichendorff ifjúkorában négy korszakot különböztet meg: 1. a lubowitzi kastélyban töltött gyermekéveket; 2. a boroszlói iskolaéveket; 3. a halléi és 4. a heidelbergi egyetemen eltöltött tanulmányi időt.

Eichendorff József Károly Benedek 1788 márczius 10-én született a lubowitzi kastélyban Felső Sziléziában, mint Eichendorff Adolf sziléziai nemes embernek második fia. A költő későbbi éveiben *Der schlesische Landadel am Ende des 18. Jahrhunderts* című emlékirat töredékeiben behatóan írja le azt a környezetet, melyben gyermekéveit töltötte és részletes rajzát adja ama nemességnek, mely a nagyobb német városoktól távol, idyllikus magánéletet élt, és idejét vadászattal és gazdálkodással töltvén, híven megőrizte aristokratikus jellegét. Ilyen környezetben nő fel Eichendorff. A fiú már zsenge korában mutat hajlandóságot a költészet iránt, és egy több felvonásos római tárgyú tragédiával is megpróbálkozik; gyermekéveinek lefolyásáról naplót vezet, melybe a nevezetesebb eseményeket pontosan feljegyzi, s a melyekben különösen nagy helyet juttatván a természeti megfigyeléseknek, ama természet-szemléletnek veti meg alapját, mely későbbi költeményeiben annyira jellemző.

A gyermekkori évek 1801-ben érnek véget, midőn Eichendorff testvérével együtt elhagyja a lubowitzi magányt, és a boroszlói Mária Magdolna-gymnasiumba iratkozik be. A költő naplójában meglehetősen kedvezőtlenül nyilatkozik e katholikus iskoláról, de mindazonáltal eleget tanulhatott ott és a víg convictusi életbe is hamar beletalálhatta magát; tanulmányai mellett színi előadásokat is látogatott, és az iskolai színi előadásokban mint szereplő is részt vett. Az Eichendorff testvérek három évet töltöttek ez intézetben; 1804 augusztusban odahagyják és nyolcz havi lubowitzi szünet után 1805 április havában a halléi egyetemre mennek.

Hallében ez időben a lassanként felülkerekedett romantika termi

meg legelső gyümölcseit, és Eichendorffra is nagy hatást kellett gyakorolnia. Wolf, Schleiermacher, Heffens és Kaysser hatalmas egyénisége a német ifjuság nagy tömegét vonzotta e városba, és a hallei szellemi élet ép azokban az években éri el tetőpontját, a melyekben az Eichendorff testvérek is itt tanulnak. A naplóban Eichendorff részletesen emlékszik meg azon benyomásokról, melyek itt érintik, és tüzetes vázlatát adja tanulmányi rendjének, valamint azon collegiumoknak, melyeket az egyes tanároknál hallgatott. Költői egyéniségére azonban inkább külső momentumok vannak irányadó hatással, melyek közül talán a legfontosabbak az akkortájt szokásos kirándulások Lípsebe és a lauchstädti fürdőbe. A weimari szintársulat ezeken a helyeken mutatja be a német drámai irodalom legelső remekeit; Eichendorff is itt látja legelőször Götzöt, Egmontot, Fiescót és itt bámulja Ifflandot is mint előadó művészt. A halléi tartózkodás idejébe esik a költőnek hamburgi és lübecki utja is, és naplójában foglalt utijelentései a természeti megfigyelésnek valóságos remekeit képezik. A fiatal költő rajongó szeretettel mereng el hazájának természeti szépségein, pontosan figyeli meg kirándulásain a természet optikai és akustikai jelenségeit és már ezen utinaplójában is megfigyelhetjük a természetszemlélet azon poetikus vonásait, melyek későbbi költeményeiben szinte tipikusokká lesznek. A halléi egyetemről Eichendorff 1806 augusztusban vesz búcsút és ismét nyolcz havi lubowitzi tartózkodás után 1807 május havában a heidelbergi egyetemre indul tanulmányainak folytatására.

A heidelbergi egyetemen ezen időben különösen Frigyes Károly bádeni nagyherczeg pártfogása és gondozása folytán virágzásának tetőpontján állott és kathedráit a hírneves tanárok egész sora foglalta el.

Eichendorffra különösen Görres előadásai voltak nagy hatással, melyeket az ifjú költő szorgalmasan hallgat; lassanként belemélyed ő is ez új eszmevilágba olyannyira, hogy Novalis, Tieck és a többi romantikusok munkái teszik legkedveltebb olvasmányait. Arnim és Brentano ez időben szintén Heidelbergben telepedvén le, a német középkor tanulmányába merülnek, az «Einsiedlerzeitung»-ban fejtik ki a romantikus iskola programját és e lapban közlik J. Kerner és Uhland első dalait. Heidelberg gyönyörű környéke csak fokozza a költő rajongását a természet iránt olyannyira, hogy a későbbi költeményeiben állandóan feltűnedező stereotyp ideális tájképekben mindig Heidelberg vidékét ismerhetjük fel. Eichendorff heidelbergi ideje alatt határozza el magát arra, hogy évek óta rejtegetett költeményeivel a világ elé lép és szándékát Ast Frigyes «Zeitschrift für Wissenschaft und Kunst» című folyóiratában valósítja meg, melynek hasábjain közli első dalait 1808 nyarán. Ezen évvel Eichendorff félbeszakítja naplójegyzeteit; Krüger a költő ifjukorát is ezen évig számítja. Költői működését is ezen évtől kezdve kell számítanunk, mert

az előbbi évekből származó költői kísérletek csekély számúak. Eichendorff első költeményeit «Florens» álnév alatt tette közzé; Krüger kutatásai alapján számuk 54-re tehető.

Az 54 költemény között 28 sonettet találunk, melyek metrika és stílus dolgában nagyon különböznek egymástól és a későbbi kiadásokban is sokféle módon átalakítva jelennek meg. E költeményekben a fiatal Eichendorff még küzd a nyelvvel, bizonyos előszeretettel halmozza a festői jelzőket és szóösszetételeket s képeiben és motívumaiban sem nagyon változatos. A korabeli írók közül különösen Novalis van reá hatással: tőle származik különösen az e költeményekben nyilvánuló világfájdalom és a katolikus tendentia. Tieck inkább formailag befolyásolja Eichendorff költészetét. Eichendorff ez első termékei kizárólag lyrai költemények, melyekben a költő a hit, szeretet, barátság és főleg a természet iránti lelkesedését tolmácsolja.

Eichendorffnak ifjúkorába esik még *Ahnung und Gegenwart* cz. regényének első könyve, melyben ifjúkori élményeit és korát rajzolja. Krüger e regényének külön fejezetet szentel, részletesen elmondja tartalmát és a korabeli regényirodalom ama termékeivel veti össze, melyek Eichendorff regényére hatást gyakoroltak. Ez érdekes és tanulságos egybevetések alapján Krüger arra a conclusióra jut, hogy Eichendorff regényét Goethe *Wilhelm Meister*, Novalis *Heinrich v. Ofterdingen*, Schlegel *Dorothea Florentin*, de főleg Tieck *Franz Sternbalds Wanderungen* cz. regények hatása alatt írta, és így mint regényíró is teljesen korának regényirodalmának talajában gyökerezik. A regények tendenciája a társadalmi rend reformja és a hamis ideálok visszautasítása.

Ez volna Krüger könyvének rövid foglalatlja. A könyv elolvasása után őszinte elismeréssel kell adóznunk azon munkáért, melyet a szerző végzett. Krüger könyvének érdemleges része abban áll, hogy Eichendorff azon ifjúkori naplóját teszi fejtegetéseinek alapjává, melyet a költő második fiának özvegye (Eichendorff Mária) bocsátott neki rendelkezésre és melyet az eddigi Eichendorff-kutatók nem ismertek; ezenkívül a költő írói hagyatékát személyesen átvizsgálván, helyreigazítja Höbernek Eichendorff egyes költeményei keletkezésére és hitelességére vonatkozó nézeteit.

Krüger könyve könnyű és gördülékeny nyelven van írva. A szerzőt őszinte szeretet és lelkesedés vezérli fejtegetéseiben; gondosan össze veti az új forrásokat a régebbiekkel; helyesbít, kiegészít; a naplójegyzetektől merített idézetek a meggyőzés erejével hatnak reánk, úgy hogy melegen ajánlhatjuk Krüger könyvének elolvasását mindenkinek, a ki a német romantika ez utolsó és talán legnemesebb költője iránt érdeklődik.

KUBICSEK ALBERT.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1897/98.

11. Dr. Vietorisz József: Három ekloga Vergilius bukolikus költeményeiből. (Nyiregyházai ág. hitv. evang. főgymn.) — Vergilius eklogáinak első magyar fordítója Rájnis József volt (Pozsony, 1789); őt követte Baróti Szabó Dávid, Aeneis-fordítása 2. kötetében. (Pest, 1813) és Gyurits Antal (Pest, 1851). Ezekon kívül van ugyan a későbbi időkből is egy pár fordítás, de azok egyike sem foglalja magában mind a tíz eklogát, úgy hogy e szép költeményeknek irodalmunk színvonalán álló teljes fordítása ma sincs. Epen ezért a legnagyobb örömmel olvasom szerző azon nyilatkozatát, hogy fordítása, melyből a másodikat e Közlöny XIII. kötetében, a negyediket a XIV-ikben olvastuk, a III., V. és VII. pedig a fennebbi cím alatt most jelent meg, már egészen készen van és irodalmunk érdekében is őszintén kívánom, hogy minél hamarabb publikálhassa. E három darab olvasása csak megerősíti a két elsőnél támadt reményünket és bizodalmunkat.

Csengő hangzatos és könnyen folyó hexameterekben vannak fordítva e darabok; értelmes és világos, nem sallangos, de erőteljes a fordítás mindenütt. Egyes részletei valósággal gyönyörűen sikerültek s az egész méltán helyet foglalhat műfordításaink között. A fordító nem küzd a nyelvel, sem a gondolattal, s egész könnyűséggel válogatja ki a leginkább megfelelő kifejezéseket, sőt néha valósággal meglep az egyszerű gondolatnak épen oly egyszerű és természetes fordításával. Megjegyzendő azonban, hogy sehol egy pillanatig sem ragaszkodik a szóhoz: ez teszi fordítását oly élvezetessé. Nagy tévedés volna azt állítani, hogy a fordítás túlságosan szabad; hisz épen az az érdeme, ha nem a szót, hanem az értelmet fordítja és az egész periódus, az egész mondat, vagy gondolat s azok egymásba fűződése, egymásra való vonatkozása, teszi a műfordítást valóban azzá, valóban gyönyörködtetővé. Ma már az irodalomnak abban a korában vagyunk, midőn magyar nyelven nem szabad se latinul, se görögül, se semmiféle más nyelven beszélni; a műfordítónak tehát rengeteg apparatussal kell dolgoznia, s művét csak akkor mondhatjuk sikerültnek, fáradozását méltánylandónak, ha mindenütt pazarnak, bőkezűnek mutatkozik a nyelv anyagának felhasználásában, jó taktikusnak az elrendezésben. Bátran mondhatjuk, hogy V. úr fordítása teljesen megfelel ezeknek a követelményeknek. Frissesség, élénkség, íz, csinosság van a verselésében, értelmes és átlátszó világosság, természetes egyszerűség és logikus elrendezés a fordításában mindenütt. Igazi szeretettel és odaadással, őszinte fáradozással és lelkiismeretességgel, alapos gondnal és beható tanulmánnyal, lankadatlan szorgalommal lehet ilyen fordítást végezni; nem mondom, hogy az Arany Aristophanese színvonalán áll, — mert olyan műfordításunk, azt hiszem, soha se lesz több, — de mindenesetre sokkal többre becsülöm, mint akárhány úgynevezett műfordítónk fordításnak nevezett kínos nyögését és vergődését. Stílusa a mily eleven és folyékony, ép olyan jó magyaros; igen sok tősgyökeres magyar kifejezést használ és ezek által igazi magyar zamatot, ízt ad fordításának. Példákat halomszámra idézhetnék, de e helyett talán azt a pár helyet említem fel, melyek hangsúly, szórend vagy más egyéb miatt

javításra szorulnak s melyeknek korrigálását a mű érdekében őszintén kívánnám. Ilyeneknek tartom a következőket: *összetereld a nyájt* (III, 20, a latin szöveg sorszáma); majd idején kimosom magam *is* (III, 97); nagy nehezen keveset se fogunk mi kifejni belőle (III, 91); Én ezalatt a kicsiny myrtust óván a fagyoktól, Arra került le a nyáj vezetője, a bak: odanézek, Hát Daphnist látom (VII, 6—7, hibás interpunctio); ha akolba megyen jóllakva megint be a nyájam (VII, 39); a folyó is apadva kiszárad (VII, 56). A nyáj elcsenevész (III, 6; azt hiszem, *ikes* ige: elcsenevészedik); ártani nem *birván* (III, 15, miért nem *tudván*?); én többet tettem: a fiunak stb. (III, 70, hibás hexameter); nézd, *éppen* amottan *fonja körül* üregét itt-ott fűtökkel a szőlő (V, 7: adspice, ut... *sparsit*); *czivódásteli* Codrust (V, 11); olyan melletted Amyntas, mint... biborrózsák közepett *lapulón* a gyökönke (V, 17); bibornárcziska (V, 38); e szent *jenyvre* fogom zengő sipomat felakasztani (VII, 24); tegyetek *baccart* a fejére (VII, 27 = gyökönként).

A fordításban két helyet találtam kissé nagyon is szabadnak, az egyik a III, 36: *insanire libet quoniam tibi*, ha azóta eszed nem jött meg; ez is igaz, de igazabb volna azt mondani, hogy ha csakugyan elment az eszed. A másik hely a III, 77: *cum faciam vitula pro frugibus, ipse venito*, «most te ne jér, — szívesen látlak, majd áldozatomnál». Igaz, hogy e hibák a fordítás kiváló jó tulajdonságai mellett elenyésző csekélyek, de azért, azt hiszem, mégis jó lesz rajtuk segíteni.

A fordítás végén rövid magyarázó jegyzeteket találunk mind a három darabhoz; ezekről is csak azt mondhatom, hogy a kívánalmaknak teljesen megfelelnek.

Őszintén hiszem, hogy a fordítás többi darabja is olyan igazi gyönyörűséget és élvezetet fog szerezni, mint ez a három és az előbbi kettő s hogy nagy nyeresége lesz irodalmunknak, ha majd együtt láthatjuk és olvashatjuk az egészet. Hadd jöjjön tehát minél hamarább az egész, együtt és egyszerre!

INCZE BÉNI.

12. Mazuch Ede: Jellemképző eszmék és tanulságok Kőlcsey írói és politikai működésében. (Üngvári kir. kath. főgymn. 7—47. l.) — Hadd jelentsem ki mindjárt az elején, hogy eddig kevés ily jó program-értekezést olvastam, minő a Mazuch Edéé. Legfőképen azért találom jónak, mert a tanuló is oly élvezettel és tanulsággal olvashatja, akár az irodalomtörténetnek élő szakember. Már pedig tudjuk, hogy ez ugyan-csak ritka eset program-értekezéseinknél. Tisztelet a kivételeknek, de az iskolai értesítőbe többnyire csak oly dolgozat kerül bele, melyet a szerző hamarában nem tud másutt (gyümölcsözőbben!) értékesíteni. Hogy az az értekezés pædagogiai szempontból odaváló-e, azzal ugyan keveset törődünk. Mazuch értekezése nem tartozik ehhez a régóta megszokott fajtához. Egyenesen az ifjuság számára készült, nagy tudással s nem kevesebb gondnal.

Már a tárgy megválasztása szerencsés érzékre mutat. Valóban kevés jelesünk van, kinek életpályája oly lélekemelő és annyira tanulságos, különösen az ifjuságra nézve, mint Kőlcseyé, ezé a «szent emberé», kiről kortársai elismerték, hogy «nem közénk való volt.» Élete folyása, jelleme és munkái egyaránt fényes példáját mutatják az erkölcsi fenségnek. «Kora ifjuságától fogva — mondja Mazuch — egész haláláig eszmékért lelkesült,

s ha kellett, nehéz harcokat küzdött végig megvalósításukért. Lángolón szerette hazáját, nemzetét; mélyen érezte kora tespedését s ideális lelke szent fájdalomba merült a nemzeti elernyedés jelenségeinek láttára. Tán-
torithatlan híve volt a haladásnak, az elnyomottak jogainak szószólója. Erzéseiben őszinte, hazája szeretetében önzetlen, elveiben szilárd, megalkuvást nem ismerő jellem. Már életének világító példája is a legelső helyek egyikére állítja klasszikusan kidomborodott, egyszerű alakját nemzeti nagyjaink pantheonjában. S mintha csak saját magára alkalmazta volna Parainesise ismert szavait: életében sokat érzett és sokat gondolkodott, s gondolatait és érzelmeit nem engedte nyomot nélkül elröppenni. Műveiben hagyta ránk azokat gazdag örökségül. Gondolkodó volt a legteljesebb mértékben. Nagy jártassága az antik és modern irodalmakban, széleskörű történelmi és bölcsészeti ismeretei, valamint a köz- és magánélet jelenségeinek alapos megfigyelése — mind termékenyítőleg hatottak lelkére. Nem csoda, hogy művei telve vannak a legszebb reflexiókkal, a magasztos gondolatok színaranyával, s gazdag tartalmukkal, eszményi világfelfogásukkal kiválóan alkalmasak arra, hogy a zsenge ifjú léleknek szellemi táplálékát képezzék. Kölcey bizonyára nem szükséges fölfedezni, de nem lehet eléggé s elégszer hangoztatni: hogy az eszméknek mily gazdagsága, mily erős erkölcsi alapon épült világszemlélet táru fel műveiben! Egy minden erkölcsi szennytől irtózó, fenkölt tisztaságú lélek megnyilatkozását látjuk azokban. S az erkölcsi érzéknek antik tisztasága mellett ott találjuk a nemzeti érzés erejét és elevenségét, párosulva a legigazabb humanizmussal, melylyel az egész emberiséget keblére öleli. Szóval a tiszta erkölcsnek, a valódi hazafiságnak és a nemes humanizmusnak ékebben szóló példáját keresve sem találhatni.

Aztán még egy körülmény, mely Kölcey ajánlatos olvasmányvá teszi a tanuló ifjúság számára. Eötvös azt állítja, hogy a gondolatokban gazdag írók ritkán számíthatók a remekírók közé, mert gondolatbőségük stílusukat, compositiójukat nehezéssé teszi. E mondást magának Eötvösnek művei félig-meddig igazolják, de megcáfolják Kölcey művei, melyekben az értékes tartalom mintaszerű külsőben is jelenik meg s a tartalom hatását a forma és előadás művészete nagyban fokozza. Teljesen igazat adhatunk tehát Mazuch ama szavainak, hogy a magyar középiskolai tanuló nem léphet ki az életbe a nélkül, hogy Kölcey szellemi hagyatékát meg ne ismerje, azt az okot nem is említve, hogy újabbkori fejlődésünk képe e művek ismerete nélkül homályos maradna előtte.

Kölcey gazdag eszmevilágát, a mint az prózai és költői munkáiban tükröződik, az értekező összefoglaló áttekintésben tárja az olvasó szeme elé. Az általános bevezetést tartalmazó első szakasz után, a második szakaszban Kölceynek az istenségről s a vallásos hitről tett nyilatkozatait ismerteti. A harmadik szakasz a hazaszeretetről szól. A negyediknek tárgya: Emberszeretet; társadalmi kötelességek; erényes élet. Az ötödiknek címe: Ismeretszerzés; előkészület a nyilvános életre.

Tárgyalása alapjául az értekező minden egyes pontnál Kölceynek legfőbb életbölcészeti munkáját: a *Parainesist* választotta, de gyakran kiterjeszkedik egyéb prózai és költői műveire is, úgy hogy az olvasó a csekei bölcsnek egész világfelfogásával megismerkedhetik. Legterjedelmesebb s egyúttal legszebb kétségkívül az a fejezet, mely a hazaszeretettel foglalkozik. S ez természetesen, mert hisz íróink közt egy sincs, ki a hazafiság eszméjével oly gyakran s oly sokoldalúan foglalkozott volna,

mint Kölcsey. Parainesise, költői és szónoki művei annyira telve vannak eszményi hazafisága nyilatkozataival, hogy azokból a valódi hazafiság egész bölcsészetét állíthatjuk össze. S nem csupán írói munkássága, hanem egész élete is arról tanuskodik, hogy a haza eszméje volt a legszentebb előtte, mely — mint *Országgyűlési Naplójában* írja, — «gyermekesége almaiba, ifjú és férfikora érzelmeibe lángvonásokkal szövő szent képét.»

Könnyű az átmenetinnen «Kölcsey jellemének nemesítő hatására.» Ez Mazuch dolgozatának utolsó fejezete. Ebben rámutat Kölcseynek, az embernek elvhűségére, önzetlenségére, jellemeszilárdságára, szerénységére, igazságszeretetére és baráti szeretetére. Csodálom, hogy itt Szemere Pállal való, egész életére kihatott baráti viszonyát nem említi meg.*) Általában e fejezet s vele az egész értekezés sokat nyert volna, ha az értekező — a maga szempontjából — Kölcsey életrajzát is beleszötte volna. Ezzel mindenesetre teljesebb lett volna a kép, melyet nyújt.

Azt hiszem, a mit Mazuch célul tűzött maga elé: hogy Kölcsey gondolatvilágának összefoglaló áttekintése által az ifjúságot e jelesünk műveinek behatódó olvasására buzdítsa, teljes mérvben el is fogja érni. De nemcsak a tanuló ifju, hanem bármely szakember is gyönyörködve olvashatja ezt a nagy szeretettel, nagy tanulmánynyal és kiváló stílbeli ügyességgel megírott értekezést.

KELEMEN (WOLFF) BÉLA.

13. Gálfi Lőrincz: Platon tanítása a halhatatlanságról. (Kolozsvári unit. colleg. 7—20. l.) — Székfoglaló. Tehát francia divátia causerie. Nem hatol mélyre; megelégszik a már ismeretes eredményekkel; az eredetiséget, önállóságot nem mímeli. Szemmel látható törekvése, hogy választott tárgyát a maga egészében közölje közönségével. Egyszerű, világos nyelve a mennyire tartózkodik a tudományos tárgyalásmód néha elkerülhetetlen nehézkességétől, épp oly szorgalmasan kerül ki az üres, mesterkelt csevegést is. Itt-ott egy-egy stílusbeli botlása (hitnek befolyása . . . 7. l.; magukat visszatartották . . . u. o.; háromszor hoz elő aratást . . . u. o.; a halhatatlanságot először tanító bölcsész . . . 8. l.; magunkat visszatenni abba a világba 9. l.; — s egy trivialis mondanása: Empedokles eltölti az állati táplálékot s talán még a paszulyt is . . .) véletlenül történhetett. Általában véve nagy gondja volt reá, hogy célját, mely «nem annyira a tárgy tudományos megvizsgálása, mint inkább oktatás azon fokon, melyet a középiskola értelmi fejlettsége megkövetel», valójában el is érhesse. Hiszem is, hogy minden tanulója megértette.

Már most csak az a kérdés, hogy az értekezés tartalma igaz képe-e Platon tanításának? Azaz, hogy azokból, miket immár megértettek: a tanulók valóban Platon felfogását és idézett műveiben hirdetett elveit kapják-e ismeretviláguk gyarapítására? S ez a kérdés csak annyiban philológiai, mert az auctor, kinek felfogását az értekezés magyarázza: valóban klasszikus. A tárgy maga úgy egészében, mint pædagogiai jelentőségében merőben philosophiai. Az értekezés azért kezdi a halhatatlanság általános hitével, mely különösen a görög világnézetnek volt mozgatója. A költők régóta zengték; a bölcsélet se hagyhatta hát figyelmen kívül. Pherekydes, Pythagoras, Parmenides, Herakleitos, Empedokles új világot

*) E baráti viszony lélektani rajzát l. Szemere Pálról szóló tanulmányomban, *Egyet. Phil. Közl.* XV. köt.

formáló rendszerük alapelvei — fél lapra szorítva — szolgáltak, a hogy mondani szoktuk, átmenetül — átmenetül Sokrates és Platon bölceletéhez. Ez 'átmenet' egyuttal védelem Platon számára a következtetlenség vádjá ellenében; feladata lévén, hogy «a külső világot megismerje és a belső világgal összhangba hozza.» E megismerésben Herakleitoszt követte a világot «örökös folyamat»-nak hirdetvén. A Platon *εἶδος*-ai: reális valóságok. *Az ember sem egyéb, mint lélekkel ellátott εἶδος.* A lélek természete, lakóhelye, vándorlása; Platon túlvilága. A két utolsó lapon a szerző reflexiói szövődnek — elég különös módon ítélvén el Platon bölceletének szeretet nélkül szűkölködő mélységeit ugyanakkor, mikor rendkívül humánus hatását magasztalja.

Éppen száz éve mult, hogy Tennemann négy vaskos kötetben (System der Plat. Philosophie) iparkodott Platont a maga valóságában megértetni. A hogy az értekező is kívánja: «Platon olvasásakor egy perczre sem hagyva figyelmen kívül Sokrates komoly szavát és példáját, valamint az atheneiek már meglazult gondolkozásmódját». Egész könyvtár tel-nék meg a tudományos forgalomba azóta került általános és részletes művekkel, miknek tárgya Platon és bölcelete. Mindenesetre igen nagy és merész dolog tehát rövid 12 lapra szorítani bölceletének — ha mindjárt csak a legfőbb — elveit és e mellett a kortörténeti vonatkozásokat is kellőképpen méltatni . . . legfőképpen az oktatás azon fokán, melyet a középiskola megkövetel és — tegyük hozzá: megenged.

Ez az eleve körülárkolt tárgyalásmód okozza, hogy hypothesis-sal bizonyít ott is, hol az idézett gondolatok látszólagos hézagait Platon más műveiből színiig betölthetjük. És hogy e már egészen modern felfogás sugallta következtetések miatt: egyrészt a maga reguláját feledi el, mely szerint «Platon helyes vizsgálatának az a főfeltétele, hogy az ő korába visszazárljunk»; másrészt, hogy ítéletmondása éppen ott lesz ingataggá, hol Platon szavai és gondolatmenete világos és egybefüggő, tehát minden részletében határozott tartalmat nyújtanak.

A görög bölcelet akkor, mikor az értekezés szavai szerint «Sokrates hatalmas szelleme az emberi gondolkodás szekerét megfordította» . . . jó egy század óta próbálkozott már az emberi cselekvések eszes végső, okának a *νοῦς*-nak, majd magának a cselekvő oknak, a *πνεῦμα*-nak, *ψυχή*-nek, a *γνώσις* nek felderítésével. Mikor a pythagoraeusok az *ἀρχή*-t, aztán a világlelket magyarázzák, mindig is eszükben van Anaximenes mondása, hogy . . . «olyan hatalom, elv lakozik benne, mely testének minden nyilvánulása fölött uralkodik . . .» S a mennyire mesterük rendszere megengedte, iparkodtak is az embert éltető, «önmagától mozgó és önmagát mozgató elvnek» természetét felderíteni. Elemeit a *νοῦς* (ész), a *σφύρις* (észrevevés), a *θυμός* (érzelem) alkotják. Mivel pedig a testek között az emberé a legtokéletesebb, azért a *νοῦς* is csak az emberi mozgató, éltető elvnek a tulajdona. Ám Sokrates egész psychológiája, úgy a hogy Xenophon és Platon műveiben ránk maradt — nem éppen így külön képességeknek hirdeti-e a lélekben az érzést, az észet, az akaratot «az alapjukban ugyanegy lelki működés» különböző megnyilatkozásait? Elben és ennyiben hát az ő, illetőleg Platon felfogása ott sarjad a pythagoraeusok tanításában. Az ő tanítását e szerint az előző rendszerektől annyira élesen elválasztani, éppen a kora ellen való anachronismus. Timaios különben világosan bizonyítja, hogy — ismét Pythagoras nyomán — a lelket a demiurgos önzéstelen jósága következtében alkotott

független létezőnek tekinti, melyet azonban nem maga a demiurgos köt össze a *mulandó testtel*, mert akkor az ember olyan lenne mindenben, mint ő maga. Hanem kiosztotta a már előbb teremtett látható istenek között, ezeknek téve földadatául, hogy a halhatatlan részhez a romlandót, az anyagit, azaz a testet hozzátcsolják. Ez az anyagi rész — majd minden alkalommal mulandónak van nevezve — mindvégig ellenkezik a lélek két fő tulajdonságával: az észszel és az igazságra törekvéssel. Folytonos hát a harc az anyag és a lélek között. Ezért kell a jóknak három, a rosszaknak tizezer évig vándorolniok, míg visszatérhetnek az istenek közé. (Timaios, 29-től. W. Engelmann: Platon's Werke. Griech. und deutsch mit kritischen u. erklä. Anmerkungen. 1852.) Ebből a mythikus teremtés-folyamatból kettő derül ki. Az, hogy a Herakleitos, jobban mondva Kratylos-féle örök «leszen-folyamat» és az eleiaiak teremtés-folytonossága (a mi egyébként a Vedák «emanatio»-ja) Platonnál valóságos physikai ható oka a létező mindenségnek; továbbá, hogy a lélek valóságos létező, tehát substantia. «Úgy kell léteznie a léleknek mielőtt a testbe jut, valamint létezik az a lényeg, melyről elmondhatni, hogy magában véve valóság.» (Phaid. XLI.) Ezek a lényegeket pedig szét nem bonthatók. Tehát a lélek is egyszerű és — nem összetett természetű, a hogy az értekezés állítja. (13. l.) Platon ezt így sehol sem tanítja. Ellenkezőleg, Kebes és Simmias ellenvetéseit éppen azért czáfolja meg Sokrates, hogy a léleknek az összhangzásból (harmonia) való természeti különbségét bizonyítsa. (Phaid. XLII. eleje és XLIII. vége.) Az összhangzás a többség egyesülése; a lélek magában véve az egység. (Bucher: Über Platon's spec. Bew. für d. Unsterbl. 1861.) A Phaidros-ból idézett részlet a lélek *képességeit*, földadatait, rendeltetését akarja — hatalmas poezissal — magyarázni. (Lewes I. 477, ki ezt a részt «a philos-költészetének» nevezi; és C. Arnold: Unsterblichkeit der Seele. 2. Ausg. 1864.)

Platon szerint minden, a mit észreveszünk, folytonosan változik. A «lét sokféle és eloszlott; igaz valóság csak a magával egyenlő, minden változáson és ellentétben felül álló lényeg»; az, a mi a létezőt azzá teszi, a minek megismerjük. Ez a «lényeg», ez a «létezőkről egyenként gondolható egysége» . . . az *εἶδος*. Ma úgy mondjuk: a tiszta abstractio révén keletkező fogalom. Platon a Sophistes-ben, majd a Parmenides-ben iparkodik ezt az *εἶδος*-t megmagyarázni; az eleiaiak «abstract létezhetés»-ét czáfolgatva elégszer vissza-visszatér a maga megokolt tételéhez, hogy a valóságos létezés nem lehet tartalom nélkül való elvont létfogalom, hanem ellenkezőleg éppen a gondolható alkotó tulajdonságok összesége — az *εἶδος* — által meghatározott lét. E meghatározódás eredményei számunkra a: nem és a faj». Ez az *εἶδος* tehát megvan minden létezőben. De hogy az *εἶδος* maga volna az érzéki létező s megfordítva, hogy minden érzéki létező csak ilyen elgondolható, de láthatatlan *εἶδος* volna, Platon sehol sem tanította. «Platon azt hitte — mondja Aristoteles — (*M. τὰ φυσ.* I. 7.) — hogy az okok értelmiek, *egyébként dolgok pedig érzékiek*». Az *εἶδος* tehát nem maga az érzéki létező, hanem «metaphysikai valósággá önállósított egyetemes fogalom». («Substantisirung oder Hypostasirung» l. Überweg: I. 141. l.; *ὁυσία χωριστά* — a hogy Aristoteles mondja.) Mozgást, értelmes életműködést ettől kap az anyag, a test. (L. Überweg id. h. és Stallbaum præf. ad Phaidon. 23. — és Harlach J. Platon halhatatlansági tana. Prgrmérték. 1874.)

Mindezekből világos, hogy az értekezés éppen az alapelvek alapjá-

nak megítélésében tévedett, mikor azt mondja, hogy «az ember nem egyéb, mint lélekkel ellátott idea.» (12. l.) Sokrates maga bizonyítja be ennek az ítéletmondásnak tévedését. «Az ember halandó része a halál közeledtekor — meghal: halhatatlan része ellenben változatlanul és el nem enyészve távozik el.» (Phaid. LVI.) A Platon *εἶδος*-a a metaphysikai valóság lévén — el nem enyészhet, meg nem változhat. Más szóval: az ember gyarlóbb fele a *halandó* test — mint fentebb már idéztem — a romlandó anyag. Ha úgy tanítaná Platon, a hogy az értekezés felfogta, akkor éppen abba a következtetlenségbe kellett volna botlania, melynek ellenében maga G. jó eleve megvédelmezi. (9. l.) Mert ha az ember: lélek és *εἶδος*; akkor a földi létezés megszűntével az *εἶδος*-nak is oda kell kerülnie, a hova a léleknek el kell jutnia. Az állati test, a növény is *εἶδος* lenne; tehát a lélek vándorlása befejeztével minden *εἶδος* vissza kerülné *δημιουργός*-hoz. A mit Platon természetesen nem állít sehol. «A lélek a testtől való elválása után éri el csak a neki megfelelő valódi életet, akkor emelkedik az istenek közé» . . . (Phaid.) . . . elég világosan tanuskodik a mellett, a mit fentebb Aristotelessel iparkodtam támogatni, hogy Platon az érzeki, anyagi dolgokat magukat nem *εἶδος*-oknak tartja. Létezők, miknek alkotó elemeit az *εἶδος* kapcsolja össze s a mikbe az eszes lélek önt életetet.

Ha értekező, Platonnak a lélek halhatatlanságáról vázolt tanítását éppen úgy mythikus vonatkozások összeegyeztetésének látta volna, mint a hogy a jövőendő életéről szóló, merőben phantasticus leírását, valóban alapos okoskodás révén annak minősíti: bizonyosan észreveszi, hogy az egész tanítás úgy a hogy van, pusztán a keleti vallás-bölcselet «lélek-vándorlás» tanításának beleillesztése a természet-magyarázat békőiből kiszabadult görög bölcseletbe. Hiszen Platonnak úgyszólván egész cosmologiája nem egyéb, mint a metempsychosis bölcseleti úton megkísérlett igazolása. Igy hát összes, e tárgyra vonatkozó dialogusainak kettős jellemük van, t. i. költői és bölcseleti. De úgy, hogy sokkal több bennük a költői elem, mint a mennyi bölcseleti igazságot hozdoznak méhükben.

Ezt a költőiséget G. is említi, sőt az «*Er*»-nek szépen egybeszótt legendájával eléggé fel is tünteti. Viszont vagy túloz, vagy félreérti a szöveget, mikor azt mondja, hogy a vándorlásra itélt lelkek «az első ezer év végén *sorsot húznak*» és e lutrizás ellenére «*tetszésük szerint* választják meg második életüket». (15. l.) Igy: *contradictio in obiecto*. Az idézett sorokban egyébként csak annyi van mondva, hogy «új sorsot, új életet választanak.»

Összesítvén az elmondottakat, már csak a megjelölt tanítás történeti igazsága miatt is. mélyebben kellett volna merítenie Platon idézett műveinek tartalmából. Az *eidos*-t, *idea*-t; a *phainomenon*-t és *noumenon*-t élesebben megkülönböztetnie, hogy Platon illető tanításának éppen alapvető részében szorosan a valósághoz híven vezesse hallgatóit.

Tanulságos és — a tárgyhoz illően — költői lendülettel irt reflexióiban is hízag sötétlik. Messze jár az igazságtól, ha — egyedül a keresztény szeretet elvének alapján itéli el Platon philosophiáját, azt hirdetvén róla, hogy «visszataszítóan rideg», mert hiányzik belőle az élet legfőbb elve, a szeretet. Ez az ítéletmondás igen jó arra, hogy csattanós legyen a befejezés, meg hogy Pál apostol gyönyörű mondásából «... ha tudok minden titkot és megvan bennem minden ismeret ... szeretet pedig nincsen bennem: semmi vagyok» ... az ellentét tátongó mélysége feltü-

nőbbé váljék. De hát kell-e nagyobb szeretet, mint a mi Sokratest «arrakényszerítette, hogy életét egészen embertársainak szentelje»; a mi Platont és mesterét egybefűzte, hogy magának az értekezésnek szavaival beszéljek — annyira, hogy «Sokrates halála előtti óráiban kedves tanítványa fürteivel játszadozva énekelt hattüdalát.» ... Egész etikája ellenmond ennek a túlszigorú ítéletnek. Azt hiszem, az értekező pusztán a nemi szeretet hiányát, a vagyon- és nő-közösségben (... herabwürdigung der Ehe, zur volkswirthschaftlichen Menschenzüchtung ... Zeller: Gesch. der Philos. I. 771. l.) ormozódó államalkotó elveit látta itt Platonnak. Ám a «*Nóμος*» — akár Platon írta, akár (a hogy Zeller bizonyítja) egyik kiváló tanítványa — ebben a tekintetben is derültebb világnézet hirdetője. Benne van a vagyonszerzés, benne a családalapítás szükségessége is. Minden esetre e szigorú ítéletet közelebből is meg kellett volna okolnia.

Az idegen nevek helyesírása még mindig nem következetes. Phaidon mellett Szokratesz, Platon mellett *Plató* (! 9. l.), Zeus mellett *Aischylosz*, sőt *Szophistész* és *Szophoklész* még mindig szomjuhozzák a sokszor elmondott, sokféleképpen megbizonyított regulát.

Az említett tartalmi tévedés, valamint a néhány stilusbeli és helyesírási hiba mellett is érdemes kis munka G. értekezése. Nálunk elhanyagolt földet művel; értelmes, könnyed előadása tanítványainak bizonyosan szívébe oltja, a mivel ő maga dolgozott: a bölcsesség szeretetét.

DR. SERÉDI LAJOS.

14. Jánky László: Eötvös «Karthausi»-ja. Széptani tanulmány (Ujvidéki kir. kath. főgymn. 3—59 l.) — Az ujvidéki főgymnasium értesítőjének ötvenhét lapját tölti be a dolgozat, ötvenhét sűrűn nyomtatott, nagy lapon fejtegeti a szerző «széptani szempontból» a Karthausi cselekvényét és jellemeit. Három részre oszlik a tanulmány: Eötvös egyénisége és a «Karthausi», Jellemképek a Karthausiból, Julia és Betty. Az első fejezet aránylag a legkevésbé rossz, mert Eötvös életének egynéhány ismert mozzanatát és a regény meséjét mondja el. Új adat, új fölfogás természetesen nincs benne, ellenben a mese elmondása annál zavarosabb; kétszer is belefog, kétszer is elvégzi, a nélkül, hogy értelmes egészet nyújtana. Azt hiszem, a ki nem olvasta a Karthausit, annak Jánky ismeretése után sem lesz fogalma a regényben történő eseményekről, a ki pedig olvasta, annak fölösleges ez az összefüggéstelen tartalomvázlat. A fődologgal, a mire első sorban kellett volna figyelmét fordítania, nagyon röviden végez, a kapcsolatot Eötvös lelke és műve között abban találja: «Az ellentétek nagy tömegétől felzaklatott kedélyének teljes kiforrását a Karthausiban örökitette meg mint 26 éves ifjú» (10. l.). Majd Eötvös pessimismusának eredetét és igazságát kezdi vizsgálni, de csak üres szavakat és hangzatos phrasisokat mond. Arról az írónak természetesen fogalma sincs, hogy Eötvös regényén mennyire megérzik — tartalomban és fölfogásban, formában és hangban — a Rousseau nyomán megindult praromantikus-sentimentalis regényirodalom hatása, hogy a Nouvelle Héloïse-től Adolphe-ig, e regényeknek majd mindegyike szolgáltatott egy-egy darabot, egy-egy vonást Eötvös Karthausijához (l. e kérdésről Huszár Vilmos, Rousseau és iskolája 109—126. l.). Szerző czélszerűbbnek találja — hiszen «széptani tanulmányt» ír — nem törődni

azon hatások kutatásával, melyek Eötvöst érték, el nem szánni magát a fárasztó adatgyűjtésre, hanem e helyett elmélkedni széptanilag, æsthetizálni tudományos ismeretek és tudományos érzék nélkül.

A másik két fejezet «jellemképeket» foglal magában. Még ha a szerző meg is áldva azzal a tehetséggel, hogy gondolatait egyszerűen, világosan tudná kifejezni, akkor is teljesen haszontalan munkát végzett volna e fejezetek megírásával, mert kiinduló pontja egészen téves. Teljesen félreértve a művészi alkotás, teremtés lényegét, azt hiszi, hogy a mint ő az egyes jellemeket «széptanilag elbírálja» (57. l.), úgy a művész is «széptani» elvek szerint, csak néha-néha (az asszonyoknál) enyhítve «az æsthetikának kérlelhetetlen szigorát jellemei sorsának elhatározásánál és kimenetelénél» (47—48. l.) *csinálja* meg a hősei jellemét! Így természetesen Gusztávot és a többi személyt afféle æsthetikai kaptákra akarja húzni. Nem sikerül ez a törekvése, mert még azokat a téves elveket sem ismeri, melyekre fejtegetéseit alapítja. Szabad akarat, egyetemes ellen való támadás, önzés: ezek azok a terminusok, melyekkel dolgozik, és az az ingadozás, bizonytalanság, mely fejtegetéseiben lépten-nyomon elénk kerül: az önző motívumok vizsgálatánál valóban boszantóvá lesz.

Hiszen nem kívánható az irodalom tanárától, hogy ismerje az ethika legújabb fölfogását az önzésről — hogy az önzetlenség t. i. majd mindig csak látszólagos, mert az önzetleneknek tartott tetteket csak a hozzájuk fűződő pozitív (jóleső) hangulatért hajtjuk végre, és meg tudja határozni pozitív alapon az emberi jellemet —, de azt csak tudhatná, hogy az akaratot nem tartja mai nap a tudomány olyan megmagyarázhatatlan, jellemünkől és a reánk történő benyomásoktól teljesen független valaminek, hogy ma már bele tudjuk az akaratot is illeszteni a pszichikai folyamatok sorába. Ép így az önzést még mindig a régi egyházi atyák szemével óriási bűnnek nézni; az önző cselekedetekben látni a világ megrontóit; elítélni mindenkit, ki nem a közért dolgozik: talán kissé mégis meghaladott álláspont. De ha legalább ebből a szempontból tiszta képet tudna adni a Karthausi személyeiről! Nem tud, zűrzavar uralkodik állításaiban mindenütt. Gusztáv «akaratának tárgya (sic!) egyéni jellegű, nincs kihatással a közre» és nyomban utána «Gusztáv életének első szaka az eszményiért való küzdelem» (26. l.); Gusztávnak majd «nem maradt egyéb a kétségbeesésnél, reménytelen lemondásnál, örökre megmaradt bűnösségének kínzó tudata s ez büntetése» (22. és 33. l.), majd meg azt állítja, hogy a kolostorban «önmagával kibékülve és hitét visszanyerve nyugtot talál» (32. l. Vajjon mit gondol a szerző, a kolostorba való menekülés nem volt önző tett?)

Az olvasó azonban fölment az ellenmondásoknak és képtelen állításoknak további idézésétől, ha meghallgatja, hogyan kezdi Jánky a női jellemek ismertetését: «*Azt mondják, hogy a nőknek nincs jellemük; ez az állítás gondolkodásba ejt és mélyebb betekintést igényel a nők lelki életébe. Ha úgy lehet karakterisálni a jellemet, hogy az nem más, mint szigorú következetességgel való ragaszkodás a tervszerű gondolkodáshoz a gondolkodás és a szabadakarat cselekvés összhangzára végett, úgy [magyarul: akkor] ez a pszichológiai folyamat a nőktől sem vitatható el. Amde a jellem attributumait nemcsak ez alkotja. A jellemnek azon karakteristikonjai, a melyek a férfiút megérett jelleművé teszik, a melyek a legválságosabb körülmények között is akaratát megnyilatkozásának*

rugóit képezik, a uőkbén nélkülözök az alapot *s ezt nem a psydiaterek udvariátlnsága, hanem maga a természet, a fejlődés törvényei tagadták meg*» (43. l.).

Egy szóval a nőnek nincs jelleme, legfőljebb, hogy «az igazi nő ingatag természeténél fogva (a régi, jól ismert nóta: az asszony ingatag!) a körülmények által meghatározódik» (46. l.). Ez az állítás természetesen nem akadályozza meg, hogy pár sorral alább, épen az ellenkezőjét ne írja: «nincs a földön (így!) lény, a mely természetének alapjelltemét oly kevésbbé (így) változtatná meg, mint éppen a nő» (47. l.).

Mit várhatunk attól az írótól, a ki ilyen alapon elmékkedik, a kinek ennyire nincs fogalma arról, a mit mondani akar! És még ő akar a női lélek mélyére pillantani, ő akarja magyarázni Julia és Betty tragikumát. Minden értelem és rend nélkül egymás mellé rakott mondataiból csak azokért az ellentétékért vagyunk halásák, melyek jóízű nevetésre fakasztanak. Így Julia szenvedéseinek oka az egyik sorban «apja ellen elkövetett vétsége», a másikkban «rideg atyjának önzése» (48. l.). «A szülők iránti engedelmisség természeti törvény jelleggel bír, de ezen törvény nem föltétlenül kötelező» (53. l. Fogalmat nyerhetünk a természeti törvény illetén magyarázata alapján azokról a mesteri fejtegetésekről, melyekben Darwin theoriáját és az evolútiót használja föl a jellem megértésére). «Betty a kor romlott levegőjének szomorú, de rokonszenves áldozata» (55. l.) és később «közönséges örömléánynak (!) tűnik föl (57. l.)».

Ha e dolgozatnak csak valami értéke is volna, ha téves és nagyhangú mondásokon kívül (gondolatoknak nem lehet őket nevezni) csak elvtelve is akadáa egy-egy találó megfigyelés, értelmes megjegyzés, azt mondanám, hogy a szerző belekavarodott azokba az aesthetikai és psychologiai fogalmakba, kategoriákba, melyekkel dolgozik, így azonban határozottan azt kell állítanom, hogy a legelemibb aesthetikai ismeretek nélkül csinálta meg e «széptani tanulmányt», a nélkül, hogy az érzelmekről és szenvedélyekről, jellemről és tragikumról bármi keveset is tudna.

A tudás ezen hiányát az előadással igyekszik pótolni — vagy leplezni? Tele van hintve írása szóvirágokkal, hasonlatokkal, melyek néha ugyan újak, de mindig üresek, értelmetlenek, sokszor komikusak. Kihalásunk egy pár ilyen szegény virágot a szavaknak zavarosan hömpölygő árjából: «Armánd szigorúan ragaszkodik az élethez, ha élete hajója száz darabra is tört, mindig megkap egy roncsot és kétségbeesetten daczol az egyre fenyegető hullámcsapásokkal» (34. l.); «az ázsiaiaknál a nő semmivel sem több a természet edényénél» (?) «a nőiesség túlfeszített zárai kippattannak s örökre eltűnik a tiszta eszményi, a melyet a férfi egyesíthet magába, de a nőnek természete» (45. l.). Mellőzve, hogy beszél a Montblanc (így) *hegylánczairól*, a földön szétterülő repkényről, a szenvedések poklának égető tüzéről, mit Armánd Julia keblébe dob, az oszlopról, melynek fénye kialszik, az emberiség összes törekvéseinek *harmoniumáról* (harmonium nála annyit jelent mint harmonia), csak a legékesebb szálát mentsük meg az utókor számára: «Madách Ádámját száz kapocs fűzi az élethez, mint a viharzó tengeren elmerülő hajónak mindig vannak mentő csolnakjai (?)» (51. l.).

Már ezek a példák is mutatják, hogy Jánky László világosan, szabatosan írni sem tud, magyarul meg egyáltalában nem, hogy a stílus törvényeiről sincs több fogalma, mint az aesthetikaiakról. Bizonyítja ezt

az is, hogy még a Gyulai Pál emlékezéséből kiírt mondatokat is el tudja rontani. Ehhez pedig művészi kéz kell!

Az újvidéki gymnasium 1896/97. iskolaévi értesítője szintén Jánky Lászlótól hozott *A két szomszédúr*-cz, program-értekezést, melyet Közlönyünk tavali évfolyamában Gyulai Ágost ismertetett. Ismertetése akkor é szavakkal végződött: «Jánky értekezését nemcsak sikerültnek nem tartom, hanem ellenkezőleg a tanuló ifjúságra nézve károsnak és megbotránkoztatónak». Ezúttal is csak ismételhetem ezt a kijelentést, kivéve, hogy az idei «tanulmány»-át nem az *ifjúságra nézve* tartom károsnak, vagy megbotránkoztatónak (hiszen az újvidéki ifjúság remélhetőleg okult tavali kárán és tanárjának értekezését el nem olvasta), hanem káros ez értekezés azokra, a kik olvasták, tehát a szedőre, correctorra és a bírálóra, a mi pedig a megbotránkoztatást illeti, . . . azt döntse el az olvasó.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

15. Gallovich Jenő: Kisfaludy Károly élete és irodalmi működése. (Pozsonyi főreálisk. 8—18. l.) — Kisfaludy Károlynak, a magyar romanticismus atyjának életét és irodalmi működését — miután sokan írtak róla s Bánóczy József két kötetes derék munkában róttá le iránta az irodalomtörténet kegyeletét — röviden, *10 nyomtatott lapon jól megírni* valóban művészi dolog, Goethe ismeretes mondása szerint, mely a mester mérsékletére vonatkozik, bizonyára nehezebb, mint két kötettel felelni meg a feladatnak.

A pozsonyi főreáliskola fiatal theologus doctora és hitoktatója tulajdonképeni tudománya talaját elhagyva ifjui hévvel vágott neki a jelzett nehéz feladatnak ebben az értekezésben, melyet mint programmértekezést első sorban bizonyára a tanuló ifjúságnak szánt; sajnos azonban, hogy feladatát nem oldotta meg oly sikerrel, mint a milyent nemes buzgósa, lelkesedésének heve s igaz tárgyszeretete megérdemelt volna.

Az ifjúságnak szánt efféle értekezést, mely irodalmunk egyik vezérlő alakját van hivatva a kritika nélkül eljáró, tanárjának hívó ifju olvasók előtt megeleveníteni, a tudomány magaslatán álljon, előadása szigoruan logikus legyen, tartózkodjék zavaros fogalmak előidőzésétől, a mellett maradjon tetszetős, szóval kristálytisza képet adjon a nemzeti pantheonnak nagy alakjáról. Mindezen nagy jeles tulajdonságok azonban ezúttal nem egyesülnek ifjú szerzőnk dolgozatában.

Az értekezés leggyengébb részéül az elég hosszas bevezetést (8—11. l.) kell tartanunk, melyben az irodalmi újjászületés költői irányainak rövid, nem egészen jellemzetes ismertetését adja s többek közt azt mondja az ó-klasszikai irányról, hogy «nem értve Nyugat-Európa romanticizmusát, Róma, Itália költészetét ülteti át nyelvünkbe, gyönyörködik „Saturnia termékeny vidékein” és a ledölt Róma elhamvadt dicsőségén. Kedveli a régi római versmértéket és szeretettel utánozza az itáliai költöket, midőn az élet egyszerűségét és becsületességét dicsóífi. Lassankint letűnik ez irány is. *Elhagyják a latin nyelvet* (?) s történelmünk édes hazai hangon nyer kifejezést; a *latin művek* közé nagy számban vegyülnek a magyar munkák». A bevezetés némileg tájékozatlanságra valló zavarosságát az irodalmi irányok meghatározásában különösen akkor tapasztaljuk, mikor hol Bessenyeieék világát nevezi új klasszikainak, hol Kazinczy irányát.

A bezetés után gyakori ismétlésekbe boosátkozva, szintén némileg zavarosan adja Kisfaludy fellépésének rajzát, a nélkül, hogy — a czimbeli ígért ellenére — 7 sornál többre terjedő életrajzát adná hősenek. Dolgozata e részében különösen Kisfaludy nemzeti romanticismusát fejtegeti kétszer is, háromszor is, ugyanazokkal a gondolatokkal s mindezt tödítja még akkor, mikor olyannak mutatja be a költőt homályos s hoszszas fejtegetésekkel, mint a ki híve is. nem is Kazinczy nyelvújításának.

Mindezeknél a meddő dolgoknál sokáig időzvé, rátér dolgozatának sikerültebb részére, Kisfaludy tragédiáinak méltatására, majd a vigjátékoknak — sajnos! — csak rövid ismertetésére, Kisfaludy elbeszélő költészetének, az Aurorának s az Aurora-körnek taglalására, hogy aztán végül néhány sorban még egyszer röviden összefoglalja dolgozata főgondolatait. Ez összefoglalásban túlozva látja dolgozatunk szerzője Kisfaludy Károly szellemének uralkodását még a mai irodalomban is, a Kisfaludy-Társaság útján. Ezt bizony maga a Kisfaludy-Társaság sem vallja.

A dolgozat főhibája az, hogy csak ott sikerült, a hol részletezni kell, ellenben áttekintő részei homályosak: ez jelzi egyúttal az értekezés legfőbb érdemét is, hogy t. i. szeretettel iparkodik behatolni a költő benső világába s megkísérli a kor lelkével mérni össze őt.

Kár, hogy a tárgy előadásáról ennyi jót sem mondhatunk. Elégge meg nem gondolt állításokkal (mint pl. Kazinczy *nyelvérzekének* (?) fejtegetése), melyek néha régi, kijavíthatatlan, hamis nézetek meggyökerezéséből erednek (mint pl. Kazinczy irodalmi központiségének — és nem *középpontiségének* — bizonyíttatása), naiv mondásokkal, homályos, kevésbé szabatos mondat szerkezetekkel, kifejezésekkel és szavakkal, ellenmondásokkal, ismétlésekkel, szórendi hibákkal tarkítja dolgozatát s így rontja le némileg érdemét az értekezésnek, melyet a fiatal hittudós nemes érdeklődése különben eléggé derék kísérletté avatott volna.

GYULAI ÁGOST.

16. Dr. Perényi József: Az Oberon nyelvezete. (Nagykanizsai kath. főgymn. 11—45. l.) -- E «nyelvészeti tanulmány» szerzője dolgozata bevezetésében (13. l.) ekképen írja körül a maga elé tűzött feladatot: «A következőkben megkísértjük az *Oberon* nyelvezetének főbb sajátosságait, a mennyiben ezek a költői egyéniség megnyilatkozásának tekinthetők, bemutatni». Wieland híres eposzát s azonfelül még két kiválóbb munkáját most egy pár éve egy német író is nyelvészeti tanulmányozás tárgyává tette s már feladatának kitűzése is meglepően egyezik a magyar értekezés idézett szavaival: «Im folgenden ist der Versuch gemacht worden, die charakteristischen Eigenschaften und bemerkenswerten Erscheinungen von Wielands Sprache und Stil in seinen drei Hauptwerken *Oberon*, *Musarion* und *Agathon*. soweit sie als Äusserungen seiner Individualität gelten können, zu betrachten und darzustellen.»

A magyar író előtt nem volt ismeretlen ama német dolgozat, egy pár-szor idézi is (igaz, hogy csak úgy *per tangentem*): *Über Wielands Classicität, Sprache und Stil von Franz Thalmayr*, épen csak azt felejtette el megmondani, hogy hol és mikor jelent az meg: t. i. a pilseni áll. reáliskola 1894-i értesítőjében. Hogy aztán a német dolgozatot nemcsak ismerte, hanem alaposan fel is használta, arról a két értekezés egybevetése alapján akárki könnyen meggyőződhetik. A dispositio itt is, ott is lényegében ugyanaz: a német értekezés részei és fejezetei — itt-ott egy kis kihagyás.

sal vagy sorrendbeli változással — előkerülnek a magyar dolgozatban is. Ez azonban magában véve még nem volna baj; egyforma fiókos szekrényeknek még nagyon különböző lehet a tartalmuk. Különösebb már az, hogy ez a tartalom még a részletekben is sokszor veszedelmesen egyezik, pl.

Thalmayr 28. l.

II. Nomina.

1. *Substantiv und Adjectiv.* In der Sprache des Umganges sowohl wie der Dichter folgt dem satzbeginnenden Substantiv nicht selten eine *neue Bezeichnung mittels eines Pronomens im nämlichen Casus* unmittelbar nach, wodurch jenes an Nachdruck gewinnt. Diese Redeweise hat auch Wieland bisweilen angewendet: die Fürsten des Kaiserreiches, ein jeder sieht . . . (O. I, 49. u. a. m.)

Álljunk meg itt egy pillanatra. Az egyezés itt épen eltéréseiben tanuságos, minthogy ez eltérések azt mutatják, hogy szerzőnk nem is értette meg mindig forrását. A német író arról beszél, hogy egy mondatkezdő főnevet (a példában: *die Fürsten*) még *egyszer megjelöl* egy ugyanazon esetben álló névmás (*ein jeder*). A magyar író ezt nem értette meg, ő «valami határozó»-ról beszél és a «mittels eines Pronomens» nála «névmás társaságában»! De lássuk a fejezet folytatását:

Auffallend ist die Unterdrückung des bestimmten Artikels in O. X, 25: das hat kein anderer Arm gethan als Oberons; ebenso in II, 37: er kann sich Tanzens nicht enthalten.

Wie die mhd. Sprache eine Menge *adjectivischer* Ausdrücke besitzt, an deren Stelle heute Substantiva, namentlich zusammengesetzte, auftreten, so begegnen wir auch bei W. solchen *adjectivischen* statt substantivischen Attributverbindungen, wie *hoher Muth* für *Hochmuth* (O. VI, 34), *schwarze Kunst* (O. VI, 93), *grosses Herz* für *Grossherzigkeit* (O. X, 19.), der *richterliche Tag* für *Gerichtstag* (O. I, 55.) u. a. m.

Casus a) Nominativ. . . . Auffallend steht der Nom. statt des Dat. des Personalpron. in O. IX, 21: (Nie werd' ich) je einem Fürstensohn wie er zur Seite stehen.

b) *Genitiv.* . . . Eigenthümliche Wahrnehmungen gewährt der partitive Gen. Wenn in der heutigen Prosa nur noch selten auf Quantitätsbegriffe der Gen. folgt, so gebraucht W. diese alte Construction häufig, wie:

Perényi 36. l.

II. Névszó.

1. *Főnév.* A társalgási nyelvben éppen úgy, mint a költői nyelvben a mondatkezdő főnév után gyakran találunk *valami határozót egy ugyanazon esetben álló névmás társaságában*, ily módon nyomatékosabbá lesz az illető főnév. Wieland gyéreb-ben használja ezt a constructiót, v. ö. I. 49.

Föltűnő a határozott névelő elhagyása a következő mondatban: er kann sich Tanzens nicht enthalten II. 37., v. ö. X. 25.

2. *Melléknév.* Főnévi összetételek helyett használt melléknévi attributív kifejezéseket jegyezzünk föl: der *richterliche Tag* e. h. *Gerichtstag* I. 55.; *hoher Mut* e. h. *Hochmuth* VI. 34.; *schwarze Kunst* (= Zauberei) VI. 93; *grosses Herz* e. h. *Grossherzigkeit* stb.

Eset. a) Nominativus. Föltűnő a személyes névmás nominativusának használata a dativus helyett: nie werd' ich — — je einem Fürstensohn wie er zu Seite stehen. IX. 21.

b) *Genitivus.* Wieland gyakran használja a következő régies szerkezetet (gen. part.): *viel Werks* aus einem Traum zu machen III. 68; einen Tropfen *Wassers* VII. 57.; der *Trübsal* viel IX. 42.

viel *Werks*, wenig *Wassers*, viel *der Trübsal* (O. III, 68.; VII, 57.; IX, 42. u. v. a.). Wie in den Ausdrücken: *was Neues*, *was Rechtes* der Gen. des neutr. Adj. enthalten ist, so verbindet W. das Pron. mit eigentlichen Substantiven, wie: *was Raths* (O. IX, 11.). Bei einer bestimmten Zahl ist der Gen. zwar auch heute sehr gebräuchlich, doch wird eine gewisse Beschränkung für den Fall vorherrschen, dass der Begriff des Ganzen ein gegebener sei; seltener stehen die Genitive wie: sechs *ganzer Stunden* (O. III, 25). Während ferner in der gewöhnlichen Rede dem partit. Gen., welcher ohne attribut. Adj. dem Subst. folgt, die Endung insgesamt entzogen wird, lässt W. sie oft bestehen, wie: ein Bündel *Strohes*.

A mint e kifejezésekben: *was neues*, *was rechtes* semleges melléknévi genitivus áll a pronomennel, úgy használja ezt a pronoment főnévi genitivussal is: *was Rats* IX. 11.

Ma is használják az ilyen genitívust, de inkább csak olyankor, ha az *egész* ismeretes; ritkább az ilyen szerkezet: sechs *ganzer Stunden* lang III. 25. A közbeszédben a főnév után jelző nélkül álló genit. part. vége rendszeren elmarad; Wieland gyakran meghagyja pl.: ein Bündel *Strohes*.

De elég lesz a «párhuzamos idézetek»-ből. Látni való, hogy a magyar értekezés itt idézett fejezetének eleje egész terjedelmében föllelhető Thalmayr német értekezésében, a nélkül, hogy szerzőnk e fejezetben csak egyszer is idézné forrását. Az *Oberon*-nak ugyanazon helyei, ugyanazokkal a magyarázatokkal előkerülnek itt is. ott is, a mai nyelvből vett azonos fölvilágosító példák szerepelnek; a mit Thalmayr gyakorinak talál, a magyar író is annak mondja (de azért e gyakori esetekből ő is csak ép ezt az egy párat említi), a mi amott 'auffallend', emitt is 'feltűnő'; ha a német író elfelejti a lelőhelyet idézni (mint az utolsó példánál), a magyar is megelégedezik róla. A feldolgozás alapjául szolgáló anyagnak azonos-sága sok találkozást megmagyarázhat, de ekkora egyezést nem magyarázhat és nem menthet.

Nem akarom mondani, hogy szerzőnk értekezésében elejétől végig az itt bemutatott nagyon is egyszerű és kényelmes 'módszer'-t követte: néha megváltoztatta a fejtegetések sorrendjét, Thalmayr magyarázatait megtoldotta a Wieland glossariumának (meglehetősen elavult) fejtegetéseivel és egy-két más szerző nyilatkozataival, a költeményből való idézetek nagy részét (néha egész stanzákat is), a mikre Thalmayr csak számokkal utalt, szószerint kiírta, egy pár adattal (persze aránylag nagyon kevéssel, pl. a 16., 19., 33. és 35. lapokon) maga is kiegészítette a Thalmayr gyűjtéseit. De mindez lényegtelen külsőség, inkább csak decoratio; a mi lényeges, az mind a német programértekezésből került. Az alapfelfogás és a nyelvi tények magyarázata — a mint a fonti idézetből is kitűnik — egyszerűen a Thalmayré (csak egy helyen akadtam szerzőnknek más véleményére: az *erlischt* alak magyarázatánál 17. l.), pedig ez a 'függő viszony' már csak azért is baj, mert *Thalmayr nyelvészeti feljegyzése maga is nagyon kifogásos*. Fejtegetéseiből minduntalan a szabályozó, leczkértető grammatikus szólal meg, a ki általánosan elfogadott, élő nyelvalakok fölött ítélkezik — a holtak kedvéért. A *stehen* ige *stund* praeterituma szerinte 'richtiger' mint a *stand* (19. l.), persze csak azért, mivel a kfn.-ben *stuont* volt az alak: azt, hogy a nyelv életében az analogia ezerszámra hoz létre teljesen jogosult újabb alakokat (*stand* régente a

stunden többeshez a *band*: *bunden* analogiájára alakult), avval ő nem törődik, — igaz hogy viszont a nyelv sem törődik az ily okoskodó grammatikusokkal és a *stund* alakot Thalmayr és Perényi urak együttes helyeslése sem fogja többé életben tartani. A *däucht* praesens Thalmayr szerint 'falsch', a *dünkte* praeteritum meg éppen 'verwerflich' (19. l. — ezt legalább nem mondja utána a magyar értekező), pedig mind a kettő elég régi is: egy *deucht* praesens a XV., *dünkte* praeteritum pedig már a XIII. században tűnik fel (Weinhold, *Mhd. Gramm.* 386. §.) s ha a *dünkte* helyett ma csak *däuchte*-t volna szabad használni, akkor ennek megfelelőleg a *wirken* praeteritumát nem *wirkte*, hanem kfn. módon *worhte*-nak kellene képezni! A *frohen Muthes*-féle kifejezésekben levő *-en* végzetű melléknévi genitívus ellen Thalmayr hevesen kikel ('ungebührliche Nachgiebigkeit gegen eine an sich ungerechtfertigte Abweichung von der ursprünglichen Form', 17. l.), Perényi szerint is 'szabálytalanság' ez (15. l.); — hozzátehetjük, hogy már Gottsched is felszólalt e szerkezet ellen az *-es* végzet javára, de a nyelv ebben sem hallgat a nagy és kis dictatorok szavára és halad a maga útján. Azon kell lennünk, hogy a nyelv fejlődését megértjük (s meglehet azt érteni a szóban levő esetben is; nem olyan 'ungerechtfertigt' eljárás az), a mint hogy Thalmayr és Perényi uraknak is be kellett volna érniök Wieland nyelvének megértésével, sajátosságainak igazi megmagyarázásával (ha ugyan eljutottak volna ennyire), corrigálásával már úgy is elkéstek! A helytelen magyarázatnak még csak egy példáját említem: a *bate, sahe, geschahe*-féle (*e*-vel bővült) praeteritumok Thalmayr szerint 'bezeichnen die poetische Sprache' (18. l.), Perényi szerint is 'ez a toldás a költői nyelvet jellemzi' (17. l.), vajjon mért éppen a *költőt*? Hisz az efféle alakok a régi prózában is igen gyakoriak (v. ö. Franke, *Grundzüge der Schriftsprache Luthers* 201. l.).

Ez adatok azt bizonyítják, hogy már maga a Thalmayr-féle értekezés sem szolgálhat megbízható mintául s hogy ha valaki használja, kellő kritikával kell azt használnia. A szóban levő magyar értekezés szerzőjében azonban édes-kevés volt a kritika: több helyt nemcsak hogy nem javított, hanem még rontott is az eredetijén pontatlan fordítás vagy félreértés következtében. Az első esetre példa ez a hely: 'Néhány erős igét gyöngén ragoz Wieland, pl.: ein Schloss, das wie aus Abendrot *gewebt* II. 27.' (18. l.), ezt kétségkívül úgy fogja értelmezni mindenki, hogy Wieland a *weben* igét gyöngén ragozza. Az eredeti ezt szabatosabban fejezi ki: 'Wieland hat auch *manchmal* stark biegender Verba schwach gebraucht: *webte* und *gewebt*: ein Schloss...' stb. (18. l.), a *weben* igét tehát csak *néha* ragozza gyöngén; az erős ragozására ezt a példát idézhetem ép az *Oberon*-ból: 'aus Rosenglut und Lilien Schnee *gewoben*' (VI. 6). A forrás szavai meg nem értésének már föntebb is láttuk példáját; egy másik ily hely a következő. 'A *formális összetételeknél* — úgy mond Perényi úr — a semlegesnemű melléknév nominativusi és accusativusi végzete elmarad, pl. sein *mächtig* Schwert I. 59.; auf *gut* Glück II. 26. s más helyeken'. (16. l.) Ez így egészen érthetetlen: hol van e példákban 'összetétel'? s mi az a 'formális' összetétel? A magyarázatot Thalmayr adja meg: 'In *formelhaften Verbindungen* pflegt die neutrale Flexion des Nom. und Acc. Sing. auszufallen: auf *gut* Glück (O. I. 59.)', tehát 'formelhafte Verbindung'-okról van itt szó: nem 'formális összetételekről', hanem olyan kifejezésekről, szólásmódokról, a melyeket mintegy állandó formuláknak lehet használni.

Az ily félreértésnek vagy meg nem értésnek még csak egy példáját idézem. Az értekező, a mint említettem, egyes szóknál a Wieland glossariumának rájuk vonatkozó fejtegetéseit is idézte, illetőleg lefordította (két helyen [29. l.] ellenvetést is fűzött hozzájuk; a kritika persze többször is elkelt volna). Rendszerint itt is egész gépiesen járt el. A *luppen*, *verluppt* kifejezésnél pl. (O. III, 36.) Wieland egy kfn. példára hivatkozik ekképen: «So sagt z. B. König Tyrol (beim Goldast): Der konnte luppen mit die Speer»; szerzőnk ezt így adja vissza: «Igy beszél pl. König Tyrol (beim Goldast),» s azután ő is idézi az illető helyet. De vajjon mi az a *beim Goldast*? Szerzőnk ezt nyilván nem értette meg, pedig egy kis utánjárással megtudhatta volna, hogy a költő itt a *König Tyrol*-nak azt a kiadását érti, melyet Goldast, az ismeretes philologus 1604-ben készített; a zárójelbe tehát azt kellett volna tenni: *Goldastnál* vagy a *Goldast-féle kiadásban*.

Száz szónak is egy a vége: *így nem szabad dolgozni*. Ha valaki valamely író nyelvét alaposan tanulmányozni és ismertetni akarja, az egyedül megengedett és helyes eljárás az, hogy első sorban az író műveit magukat veszi elő (pusztán *egy* műre való szorítkozás maga is hibáztatandó dolog), a jellemző nyelvi tényeket kijegyzi, rendszerezi és magyarázza, de nem az, hogy az ember más valakinek kész értekezését egy kissé megfoltozva és átalakítva újonnan kiadja. Magától értetődik, hogy nem szabad ignorálni az illető kérdésről szóló irodalmat sem, de ez irodalom felhasználásának mégis csak megvan a maga módja és mértéke. És ha az ember nem képes jobbat adni a már meglevőnél, vajjon ki kényszeríti őt, hogy ő is épen azt a tárgyat dolgozza fel? Avagy philologiai irodalmunknak oly égető szüksége volt-e már arra, hogy az *Oberon* nyelvezetéről immár magyarul is szóljon valaki?

PETZ GEDEON.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1899 márczius hó 8-án tartott *felolvasó* ülésén 1. *Latkóczy* Mihály «A Szinnyei-Merse codex», 2. *Schneberger* Nándor dr. «Parzival és Arany Toldi-ja» czímen értekezett.

A *választmányi* ülésen Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Katona Lajos első titkár, Cserhalmi Samu pénztáros, Bermüller Ferencz, Erdélyi Pál, Fináczy Ernő, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Kempf József, Maywald József, Négyesy László, Némethy Géza, Pecz Vilmos, Reményi Ede, Schambach Gyula, Szinnyei József, Veress Ignác, Zlinszky Aladár vál. tagok és Cserép József másodtitkár mint jegyző.

A folyó ügyek elintézése után fölvette a választmány: *Kurtz* Sándor dr. szatmári kir. kath. főgymn. tanárt (ajánlotta: Láng Nándor) és *Schneberger* Nándor drt (ajánlotta: Katona Lajos) rendes, *Büchler* Pál egyetemi hallgatót (ajánlotta: Hegedüs István) pedig rendkívüli tagnak.

Pénztáros beszámol a f. é. január 1-től márczius 8-ig terjedő időköz bevételével és kiadásával. E szerint a bevétel 2685-69 frtot, a kiadás pedig 2054-82 frtot tesz ki. Ezután jelenti: 1. hogy a tagok jelenlegi létszáma:

8 tiszteletbeli, 13 alapító, 422 rendes és 82 rendkívüli; ezekhez járul 174 előfizető; az összes szám tehát: 699; 2. hogy az első titkár az összes iratokat neki adta át megőrzés végett.

— Adalék Hugo Károly bibliographiájához. Kont Ignác e Közlöny legutóbbi számában *Hugo Károly és Bazancourt* cím alatt közölt érdekes dolgozatát a következő sorokkal végzi: A «Wurzbach említette két francia darabot: *La Comédie infernale*, *L' Iliade finie*, melyeket Hugo állítólag Párisban írt, sem a *Bibliographie de la France* 1847—57-ig terjedő köteteiben, sem a Bibliothèque Nationale-ban nem találhattam meg. Megjelentek-e valaha nyomtatásban, nem tudom.»

Az *Iliade finie* csakugyan megjelent, nagy 8r. pompás kötetben, egy önálló philosophiai bevezetéssel (*Le Cosmos fini*), a következő cím alatt:

Charles Hougo. La Merveille en deux faces. I. Le Cosmos fini. Traité en cinq parties et en prose. II. L' Iliade finie. Tragédie en cinq actes et en vers. Paris, Imprimerie Wiesener et Cie, 1867. (139+91 l.)

Az előszó Párisban, 1865 márczius 12-én kelt, s a tragédiát, úgynevezett «automimikai» előadásban, ugyanezen vagy a következő évben mutatta be a szerző a párisi és a londoni közönségnek. A műnek egy példánya megvan könyvtáramban.

A *Comédie infernale* (diablerie cosmo-politique en quatre actes et en vers), a melyből számos részlet van idézve a *Cosmos fini* szövegében, a szerző kijelentése alapján 1846-ban íratott. Főszemélyei Nostradamus és Machiavelli, s a benne foglalt jóslatok állítólag mind teljesültek. Előadásra, úgy látszik, nem került, s talán nyomtatásban sem jelent meg. A Szinnyei által 7. sz. a. említett mű (*Das befreite Paradis. Commentar-Proben aus der Höllencomédie*) csak mutatóványokat közöl belőle.

Az *Iliade finie* bevezetésében (*Cosmos fini*, 80) Hugo Károly még két francia művéről emlékezik. Mind a kettő Párisban, 1848-ban jelent meg. Az elsőnek címe: *Constitution de l'avenir* (erről Kontnak is tudomása van); a másíknak címe nincs idézve, a szerző nyilatkozatából azonban tudjuk, hogy *III. Napoleon* élete a tárgya: «Je fus le premier proclamateur — úgymond — de ses qualités et de son avenir dans sa biographie. (1848.)»

Hugo Károly születése évét Szinnyei «hozzávetőleg» 1806-ra teszi, míg Körös Endre «egész határozottan» két évvel későbbre. Minthogy anyakönyvi vagy egyéb authentikus följegyzés nem maradt ránk, ezt a kérdést ma már peremptorius módon eldönteni alig lehet. Annyi azonban bizonyos, hogy az 1817-iki dátummal, a mely az irodalomtörténeti kézi könyvekben közkeletű, innmár szakítani kell.

HAVAS ADOLF.

— Arany «Szondi két apródja»-nak egy kifejezése. A balladának harmadik versszakában Arany a kelet virágos nyelvén hivatja az apródokat:

«Mért nem jön a Szondi két dálnoka, mért?
Bülbül szavú rózsák két mennyei bokra?
Hadd fűzne dalokból gyöngysorba fűzért.
Odaillót egy huri nyakra!»

13/a A magyarázók a költemény keleti szavait mind figyelemmel kísérték, egyet kivéve, a melyet alkalmasint a költő saját, a törököt utánzó képes kifejezésének tartottak; ez pedig az idézett versszak harmadik sora: dalokból *gyöngyosorba fűzért fűzni*; pedig ebben is Arany valóban eredeti török vagy perzsa szólást vitt költeményébe. Minthogy ezekben a nyelvekben nem vagyok járatos, Csokonait kell idéznem, a ki «Az ázsiai poesistról» szóló cikkében (Cs. M. Minden Munkái, kiadta Schedel, 1844.) ezeket mondja: «Ők — t. i. a perzsák — a legszebb metaphorával élván, *verset csinálni* helyett ezt mondják: *gyöngyöket fűzni*, mint ama versecskéjében Ferdusiusnak: Ugyanis a pennának gyémánt hegyével *gyöngyöket fűztem*». Nem lehetetlen, hogy Arany, a ki Csokonai munkáinak igen jó ismerője volt, ezt a kifejezést innen vette.

TOLNAI VILMOS.

KÖNYVÉSZET.

Balló István. Altorjai báró Apor Péter élete és működése. 1676—1752. (8-r. 112 l.) Bpest. 1898. Lampel Róbert bizom. 1 frt.

Demek Győző dr. Német irodalmi tan- és olvasó-könyv. A stilisztika, rhetorika, poetika és irodalomtörténet vázlatával ellátva. Középisk., keresk. és felsőbb leányisk. használatára. Harmadik javított kiadás. (N. 8-r., 485 l.) Nagyvárád, 1898. Laszky Á.

Décsi Lajos, dr. Misztófalusi Kis Miklós (1650—1701.). (*Magyar történelmi életrajzok* IV. füzet.) 208 l.

Jeles írók iskolai tára. LVIII. füzet. *Csenyéri János dr.* Anthologia latina. Szemelvények a mai lyrikus és didaktikus költészetből. Bevezetésekkel és magyarázatokkal ellátva. (8-r.) Bpest, 1899. Franklin-Társulat. (216 l.) 1 frt.

Olasó könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. — 1082—1089. szám. *Occioni Operato.* A latin irodalom története. A XII. kiadás után olaszból fordította Kiss Ernő dr. (412 l.) — 1107—1110. szám. *Králjevic Markó.* (Márk királyfi.) Délszláv néphalladák a XIV. és XV. századból. Az eredetiből fordította Margalts Ede. Második kiadás. (234 l.) (16-r.) Bpest. 1899. Franklin-Társulat. Egy-egy szám 10 kr.

Récsei Viktor dr. Írás és könyv hajdan és most. Ismeretterjesztő előadás. (8-r., 40 l.) Győr, 1899. Lampel Róbert bizom. 40 kr.

Simonyi Zsigmond és Balassa József. Német és magyar szótár. Első rész. Német-magyar rész. (N. 8-r. VIII, 474 l.) Bpest, 1899. Franklin-Társulat. 3 frt. félbörbe kötve 4 frt.

Tudományos zseb-könyvtár. 5. kötet. *Schmidt Márton dr.* Görög nyelvtan. (80 l.) — 6. kötet. *Pröhle Vilmos dr.* Francia nyelvtan (76 l.) — 7. kötet. *Pröhle Vilmos dr.* Rendszeres angol nyelvtan iskolai és magánhasználatra. (77 l.) (16-r.) Pozsony, 1899. Stampfel Károly. Egy-egy füzet kötve 30 kr.

A tankönyv-meghatározásoknál szíves figyelembe ajánlva!

LAMPEL RÓBERT (Wodianer F. és Fiai)

könyvkiadóhivatalában

Budapesten, Andrásy-út 21. sz. a. megjelent

és a nagym. vallás- és közoktatásügyi minisztérium által engedélyezett

Gymnasiumi és reáliskolai tankönyvek:

		A miniszteri enged. száma
Magyar nyelv és irodalom	Magyar nyelvtan mondattani alapon. Deme K.-tól az I—II. osztály számára. 4. kiadás. 60 kr.	4439/1897e
	Rendszeres magyar nyelvtan és hangsúlyos verselés. Deme K.-tól, a III. o. számára, 3. kiadás 50 kr.	2912/1897e
	Módszeres magyar nyelvtan az I. oszt. szám. Dr. Gulyás I.-tól 48 kr. Ugyanaz a II. osztály számára.	111/1899e
	Rendszeres magyar nyelvtan. Dr. Gulyás Istvántól 1 frt, kötve 1 frt 20 kr.	Sajtó alatt
	Magyar nyelvtan. Dr. Halász Ign.-tól I. 40 kr., kötve 60 kr.	5139/1897e
	" " " " " " II. 40 kr., kötve 60 kr.	33696/1895
	Rendszeres magyar nyelvtan. Dr. Halász I.-tól 60 kr., kötve 80 kr.	45607/1896
	Magyar nyelvtan és olvasókönyv az I.—II. o. szám. Dr. Horváth Cyrilltől 1 frt 80 kr.	2567/1897e
	Magyar nyelvtan. Ihász Gábortól, átdolgozta Barbarits Róbert, 29. kiadás, az I., II. és III. oszt. számára 1 frt.	1719/1898e
	Magyar nyelvtan. Imre Sándortól, átdolgozta Dr. Balassa József 80 kr.	60015/1894
	Magyar nyelvtan. Mártonfy Márton és Dr. Weszely Ödöntől, 2. kiad. 80 kr.	
	Rendszeres magyar nyelvtan. Dr. Weszely Ödöntől 60 kr.	178/1897e
	Magyar olvasókönyv. Dr. Badics Ferencztől, I. kötet 16 ábrával, 2. kiadás 1 frt, kötve 1 frt 20 kr.	1313/1898e
	Ugyanaz II. kötet 18 ábrával 1 frt 20 kr., kötve 1 frt 40 kr.	3684/1898e
	Ugyanaz III. kötet 28 ábrával 1 frt 20 kr., kötve 1 frt 40 kr.	2609/1896e
	Magyar olvasókönyv. Tomor Ferencz és Dr. Várady Antaltól, az I. oszt. számára 8. kiadás 90 kr.	1518/1897e
	Ugyanaz a II. oszt. számára 5. kiadás 1 frt.	25518/1895
	Ugyanaz a III. oszt. számára 6. kiadás 1 frt 20 kr.	48241/1893
	Írálytan. 4. kiadás. Dr. Koltai Virgiltől, a IV. oszt. szám. 1 frt 20 kr.	51923/1892
	Szerkesztéstan. Dr. Koltai Virgiltől, II. kiadás, az V. oszt. számára. 1 frt 30 kr.	2841/1895
	Stilisztika. Dr. Négyesy Lászlótól, 2. kiad. 1 frt 20 kr., kötve 1 frt 40 kr.	23059/1893
	Szerkesztéstan. Dr. Négyesy Lászlótól, 1 frt 30 kr., kötve 1 frt 50 kr.	5234/1897e
	Rhetorika és retorikai olvasók. Dr. Riedl Fr.-tól, 3. kiadás 1 frt 30 kr.	33902/1895
	Poetika és poetikai olvasókönyv. Dr. Riedl Fr.-tól 3. kiadás 1 frt 40 kr.	2928/1897e
	Magyar verstan. Beksics Ignácztól a IV—VIII. o. sz. (Segédkönyv) 60 kr., kötve 80 kr.	5125/1898e
	Költői olvasmányok. Románeczek, balladák és lyrai költemények, elméleti bevezetéssel, rendszeres verstannal és magyarázatokkal, Tócs Gusztáv és Loósz Istvántól 1 frt 20 kr.	939/1898e
	Magyar helyesírás szabályai, összeállította Hoffmann Mór. (Segédkönyv) 20 kr.	3072/1897e
	Parainesis. Kölcsény Ferencztől 40 kr.	13440/1893
	Magyar Könyvtár iskolai kiadásai. Részletes jegyzék kívánatra küldetik.	857/1896e
	Tanulók olvasótára. Részletes jegyzék kívánatra küldetik.	

Német nyelv	Német nyelvtan. Felsmann J.-tól, 4. kiadás	90 kr.	1165/1897e
	Német nyelvkönyv I. Endrei Ákostól 1 frt, kötte	1 frt 20 kr.	3341/1897e
	Ugyanaz. II. rész 1 frt 20 kr., kötte	1 frt 40 kr.	2423/1898e
	Rendszerezés német nyelvtan középiskolák számára. Irta: Gretes József, átdolgozta dr. Schnabl Róbert. 3. kiadás	1 frt.	2660/1898e
	Gyakorlati német nyelvtan. Ney F.-tól, I. r. ára 1 frt, II. r. 90 kr., mindkét rész egybekötve	1 frt 80 kr.	
	Német olvasókönyv. Felsmann J.-tól, gymnasiumok és reálisk. szám.		
	I. rész 16. kiadás	80 kr.	99/1898e
	II. " 10. "	90 kr.	73054/1896
	III. " 6. "	90 kr.	15028/1894
	IV. " 5. "	1 frt.	148/1897e
	Német olvasókönyv középiskolák számára. Dr. Heinrich G.-tól:		
	I. rész 5. kiadás	90 kr.	8717/1890
	II. " 3. "	1 frt.	12630/1879
	III. " 2. "	1 frt.	12630/1879
	Német tan- és olvasókönyv. Dr. Heinrich G.-tól:		
	I. rész 6. kiadás, az V. oszt. számára	1 frt 40 kr.	15027/1894
	II. " 9. " a VI. " "	1 frt 40 kr.	3143/1895e
	III. " 5. " a VII. és VIII. oszt. számára	1 frt 80 kr.	2863/1897e
	Német olvasókönyv. Dr. Katona L.-tól, gymn. III. o. sz.	1 frt.	34314/1891
	Német olvasókönyv. Dr. Katona L.-tól, gymn. IV. o. sz. 1 frt 20 kr.		51332/1892
	Német stílusgyakorlatok. Endrei Ákostól, 3. kiadás	1 frt 20 kr.	5025/1897e
	Deutsche Stilübungen, Endrei és Bournaztól. Endrei, Stílusgyakorlatok fordítása tanárok számára	1 frt 60 kr.	
	(Ezen kules csak a kiadóhivatalban kapható és tanulónak nem adatik el.)		
	A német helyesírás: Szabályok és szójegyzék. Dr. Kemény F.-tól 25 kr.		
	Német írók iskolai tára.		
	Goethe. Hermann und Dorothea. Magy. Dr. Harrach J. 2. kiad. 30 kr.		579/1899e
	II. Herder. Der Cid. Magy. Hoffmann Fr.	50 kr.	
	III. Goethe. Iphigenie auf Tauris. Magy. Dr. Haraszti Gy.	30 kr.	32118/1891
	IV. Schiller. Die Jungfrau von Orleans. Magy. Dr. Bauer Simon	50 kr.	53881/1891
	V. Hebel. Schatzkästlein. Magyarázta Bartos Fülöp	30 kr.	50998/1896
Latin nyelv	Latin nyelvtan. I. Alaktan. Dr. Csengery Jánostól 70 kr., kötte 1 frt.		316/1897e
	Latin nyelvtan. II. Mondattan. Dr. Csengery Jánostól 90 kr., kötte	1 frt 10 kr.	3713/1898e
	Latin olvasó- és gyakorlókönyv az I.—II. o. sz. Dr. Csengery Jánostól 1 frt 20 kr., kötte	1 frt 40 kr.	316/1897e
	Ugyanaz a III. oszt. számára 1 frt, kötte	1 frt 20 kr.	491/1899e
	Rövid latin nyelvtan. Dávid Istvántól 90 kr., kötte	1 frt 10 kr.	4122/1896
	Rövid latin olvasó és gyakorlókönyv az I.—II. osztály számára 1 frt, kötte	1 frt 20 kr.	5570/1898e
	Ugyanaz a III—IV. o. számára. (Sajtó alatt.)		
	Latin nyelvtan. Dr. Némethy Géza és Dr. Pozder Károlytól	80 kr.	
	Kisebbs latin nyelvtan. Schultz F. és Dávid I.-tól, 9. kiad. 1 frt 20 kr.		58345/1896
	Latin olvasó- és gyakorlókönyv. Dávid Istvántól, Schultz Dávid latin nyelvtanához 9. kiadás, I. rész 90 kr., II. rész	50 kr.	5003/1897e
	Latin olvasókönyv. Dávid Istvántól. Livius, Ovidius Phædrus műveiből és más költők gnómaiból. 6. kiadás	1 frt	396/1897e
	Latin nyelvtan. I. Alaktan. Szepesi Imre—Dr. Tóth Györgytől. 14. kiadás	1 frt 20 kr.	38783/1886
	Latin nyelvtan. II. Mondattan. Szepesi Imre—Dr. Tóth Györgytől. 14. kiadás.	1 frt 60 kr.	38783/1886
	Gyakorló- és olvasókönyv Szepesi latin alaktanához. Szerkesztette: dr. Tóth György	1 frt 20 kr.	38783/1886
	Latin olvasókönyv a III—IV. osztály számára. Szerkesztette dr. Tóth György	70 kr.	52032/1891
	Betűrendes szóajstrom. Dávid Istvántól. 3. kiadás	44 kr.	
Latin szótárak	Magyar-latin szótár. Veress I.-tól. 2. kiad. 1 frt 80 kr. kötte 2 frt 10 kr.		34069/1888
	Latin-magyar szótár. Veress I.-tól. 2. kiad. 1 frt 80 kr. kötte 2 frt 10 kr.		17390/1887
	A két rész egy vászonkötésben	4 frt.	
Görög nyelv	Görög nyelvtan (alkatan és mondattan). Curtius—Ábeltől, átdolgozta dr. Pozder Károly. 3. kiadás.	1 frt 60 kr.	3149/1895e

LAMPEL R. (Wodianer F. és Fiai) könyvkiadóhivatala, Budapest, Andrassy-út 21.

A miniszteri
enged. száma

Görög elemi olvasókönyv. Schenkl K.—Ábel J.-től, átdolgozta dr.
Pozder Károly, 3. kiadás 1 frt 40 kr.
Görög-magyar és magyar-görög szótár. Lévay J.—Vida A.-tól,
két rész, 2. kiadás, egy-egy rész 1 frt 80 kr., kötve 2 frt 10 kr.
A két rész egybekötve 4 frt.

48308/1892

12053/1888

Latín és
Görög
clas-
sikusok

**Bibliotheca scriptorum Græcorum et Romanorum in
usum scholarum edita curante Aemilio Thewrewk
de Ponor.**

(A külföldön megjelent szövegkiadások helyett szíves használatra ajánlván.)

Ciceronis. Orationes selectæ XIII. edidit St. Dávid 80 kr.
— Epistolæ ed. J. Csengery 70 kr.
— De finibus Bonorum et Malorum edidit G. Némethy 60 kr.
Cicero de officiis. Libri tres ed. J. Csengery 48 kr.
Horatii Flacci Carmina ed. C. Pozder 80 kr.
Livius Ab urbe Condita Libri ed. St. Dávid, Vol. I. Libr. XXI—XXV. 80 kr.
Livius Vol. II. Lib. XXVI—XXX. ed. St. Dávid 80 kr.
Sallusti Bellum Catilinæ, et Bellum Jugurthinum edidit G. Pecz 40 kr.
Sophocles Antigone ed. G. Kassay 30 kr.
Taciti ab excessu divi Augusti (Annalium) Lib. 1—6. edidit G.
Némethy 65 kr.
Vergilii Maronis Aeneis. Ed. G. Némethy 80 kr.

56111/1890

30169/1895

28261/1890

4307/1892

53881/1891

5264/1898e

26432/1892

1275/1890

22225/1896

54804/1889

**Görög és latin remekírók szövegkiadásai magyar
jegyzetekkel.**

Anthologia latina. Magyarázta Dávid I. és Pozder K. 2. kiadás 1 frt.
Cæsar de bello Gallico. Magy. Gyurits A. I. 70 kr., II. 60 kr., III. 60 kr.
Cicero Orationes I. Sergius Catilina elleni négy beszéd. Magyarázta
Gyurits A. 3. kiadás 50 kr.
Cicero Orationes ed. Kadlecsik Rikárd 40 kr.
Cicero három beszédje. Pro S. Roscio Amerino. De imp. en. Pompei
és pro A. Licinio Archia poeta. Magy. Dr. Köpesdy S. 4. kiad. 90 kr.
Cicero vál. levelei. Magy. Dr. Köpesdy Sándor, 3. kiadás 84 kr.
Cicero Cato Maior. Magy. Dr. Heinrich Gusztáv 60 kr.
Cicero Lælius. Magy. Dr. Heinrich Gusztáv 60 kr.
Herodotos műveiből való szemelvények. Magyarázta Dávid István.
3. kiadás 90 kr.
Homer Odysseája. Magy. Veress Ignác, I. füzet, 1—3. ének 90 kr.
Ugyanaz Magy. Veress Ignác, II. füzet 4—6. ének 70 kr.
Homer Iliása. Magyarjegyzetekkel Veress I.-tól I. füzet, 1—3. ének 90 kr.
Ugyanaz II. füzet, 4—6. ének 90 kr.
Horác ódái. Nauck műve nyomán értelmezi Gyurits A. I. füzet 60 kr.
T. Livii ab urbe condita partes selectæ. Magyarázta Iványi
I. 2. kiad. 70 kr.
T. Livii ab urbe condita libri XXI—XXII. Magyarázta Iványi
és Vebel 1 frt.
Ovidius válogatott költeményei. Szótárral ellátta Veress Ignác.
3. kiadás 1 frt 30 kr.
Plato Socrates védelme és Critója. Magy. Horváth Zs. 2. kiad. 60 kr.
Plautus Captivje. Magyarázta Gerevics Gusztáv 84 kr.
Fabii Quintiliani institutionis oratoriae. Magy. Holub M. 60 kr.
Sallusti Crispi Catilina. Magy. Holub M. után Kempf J. 60 kr.
Sallusti Crispi Jugurtha. Magy. Holub M. után Kempf J. 70 kr.
Tacitus Germaniája. Magy. Ring Mihály 40 kr.
Tacitus műveiből való szemelvények. Magy. Dávid I. és Pozder K. 1 frt.

4977/1897e

9009/1885

38784/1886

53391/1893

2993/1895e

9009/1885

9009/1885

4778/1897e

36968/1888

15746/1885

47756/1889

15746/1885

15746/1885

23987/1885

11138/1886

17795/1885

37856/1881

15746/1885

9009/1885

20967/1888

54804/1889

		A miniszeri enged. száma
Vergilius Aeneise. Magy. Veress I. I. füzet, 1—3. ének, 2. kiad. 80 kr.		36968/1888
Ugyanaz II. füzet, 4—6. ének 80 kr.		38784/1886
Chrestomatia Xenophon Cyropædiája. Anabasisa és Sokrates nevezetességeiből. Magy. Schenkl. K., ford. Elischer József 1 frt 50 kr.		34127/1895
Cicero orationes selectæ. Ed. H. Nohl. Vol. I. Oratio pro Sex. Roscio Amerino. Szövegkiadás 20 kr.		14874/1885
Homeri Iliadis Carmina. Ed. A. Rzach. Pars. pr. Lib. I—XII. Szövegkiadás 80 kr.		43269/1886
Horatii Flacci Carmina. Ed. M. Petschenig. Szövegkiadás 84 kr.		4465/1883
T. Livii ab urbe eondita libri. Edidit Zingerle. Pars. III. Lib. XXI—XXV. Szövegkiadás 82 kr.		35347/1884
Ovidius Nasonis Carmina Selectæ. Ed. S. Sedlmayer. Szövegkiadás 54 kr.		12608/1885
Platonis Apologia et Critó. Ed. I. Kral. Accedunt Phædonis, C. LXIV—LXVII. Szövegkiadás 28 kr.		8147/1885
Sallusti Crispi Bellum Catilinæ Bellum Jugurthinum. Ed. A. Scheindler. Szövegkiadás 66 kr.		33886/1883
Sophocles Antigone. Ed. Fr. Schubert. Szövegkiadás 28 kr.		12608/1883
Görögöt pótló	Magyar irodalmi olvasmányok a görög nyelv pótlásául. dr. Janesó Benedektől. I. kötet, 2. kiadás 80 kr.	17976/1891
	II. kötet 1 frt 40 kr.	43290/1891
	III. kötet 1 frt 40 kr.	55482/1892
	IV. kötet 1 frt 40 kr.	56771/1893
Magyar olvasmányok a gym.n.V. oszt. szám. Endrődi S.-tól, kötve 1 frt.		59344/1890
Ugyanaz a VI. osztály számára, kötve 1 frt.		
Szemelvények Thukydidesből. Ford. Dr. Szilasi M., kötve 1 frt 60 kr.		51642/1891
Összefüggő részek Thukydides művéből. Ford. dr. Hegedüs I. 1 frt 50 kr.		
Homéros Iliása. Ford. Kempf József, kötve 1 frt 60 kr.		9707/1893
Homéros Odysseája. Ford. Kempf József, kötve 1 frt 60 kr.		31845/1892
Euripidész Iphigeneja Auliszbán. Ford. dr. Radó Antal 60 kr.		27945/1892
Ó-kori irodt. és régi- ségek	Római irodalomtörténet. Leffler Sámuelről 1 frt 20 kr.	56774/1893
	Római régiségek és a római irodalomtörténet vázlata. Wagner József és dr. Horváth Balázstól 1 frt 40 kr., kötve 1 frt 60 kr.	36990/1896
	Görög állami régiségek a gymnasiumok V. osztálya számára. Szerelemhegyi Tivadartól, kötve 68 kr.	
	Görög hitéleti- és magánrégiségek a gymnasiumok VI. osztálya számára, Szerelemhegyi Tivadartól, kötve 1 frt 20 kr.	21401/1891
Francia nyelv	Francia nyelvtan, a felsőbb osztályok számára. Dr. Kemény Ferencz közreműködésével Klimó Mihálytól. (Segédkönyv.) 60 kr., kötve 80 kr.	44806/1896
	Francia nyelvtan és olvasókönyv. Mébold Frigyes és Ujvári Bélától, kezdők számára. 90 kr., kötve 1 frt 10 kr.	3060/1895e
	Ugyanaz haladók számára. 1 frt, kötve 1 frt 20 kr.	2256/1897e
	Francia nyelvtan. Noel K.-tól. 10. kiadás, átdolgozták Bartos F. és Dr. Chovancsák J., I. rész 1 frt, kötve 1 frt 20 kr.	4/1899e
II. rész, 7. kiadás 1 frt, kötve 1 frt 20 kr.		3166/1895e
Kis francia nyelvtan. Irta Theisz Gyula, 80 kr., kötve 1 frt.		Beterjesztve.
Petite Gram. Française. Theisz Gyulától, 80 kr., kötve 1 frt.		Beterjesztve.

Az ezen jegyzékben felsorolt **tankönyvekből**, kívánatra, szívesen küld tiszteletpéldányokat fenti kiadóhivatal a mélyen tisztelt szaktanár uraknak áttekintés végett, hogy esetleg a jövő tanévben tankönyvül alkalmaztassanak.

A HOMEROSI KÉRDÉSHEZ.

Homeros? Ne mondjuk a Μῆνις szerzője, az Achilleis terem-
tője, ki az Ilias magvát alkotá? Ne mondjuk: a Νόστος költője, ki
az Odysseus hazatérését, fölismerését és a kérők megtorlását éne-
kelte meg? Vagy ne mondjuk: a trójai mondakör Achilleus alakja
körüli szövődött anyagának össze-szerkesztője; a trójai mondakör
Lönrottja, ki azt, mint ez a Kalevala anyagát, egybegyűjté és egy-
séges költeménynyé fűzte? Vagy mondjuk: a teremő lángész, ki
megtalálta a költői eszmét, mely a költői compositió élő csiráját
képezi, melyből az Ilias és Odyssea messze elágazó óriás fája kinőtt?
A görög hagyomány, a görög irodalmi felfogás Homerosáról szól-
junk-e, kiből örök időkre kanont alkotva, az epikus műfaj terem-
tőjének vett föl az az Aristoteles, kinek pedig volt történelmi érzéke,
és a történelmi kritika mestere: Thukydides szintén élő egyénnek
tekint, kivel szemben, mint a görög hagyomány nimbusától körül-
vett egyénnel szemben, kritikát gyakorol? Az alkotó lángész lele-
ményének nézzük-e, hogy a tíz éves trójai háború gazdag monda-
anyagából egy 51 napra terjedő cselekvényt birt teremteni, melynek
tárgya erkölcsi összeütközés, melynek sorsfordulata a szenvedélyek
megrázó kitörése, majd a tragikai katharsishoz hasonló kiengeszte-
lődés és ugyanazt művelte a Νόστος hőseihez fűződő mondákkal?
Kövessük-e Aristotelest, ki a poëtica 23. fejezetében szóról-szóra
így nyilatkozik: «θεσπέσιος ἂν φανείη Ὅμηρος παρὰ τοὺς ἄλλους
τῷδε μὴδὲ τὸν πόλεμον καίπερ ἔχοντα ἀρχὴν καὶ τέλος ἐπιχειρῆσαι
ποιεῖν ὅλον λίαν γὰρ ἂν μέγα καὶ οὐκ εὐσύνοπτον ἔμελλεν ἔσεσθαι ἢ
τῷ μετέθαι μετρίαζον καταπεπλεγμένον τῇ ποικιλίᾳ· νῦν δὲ ἐν μέρος
ἀπολαβῶν ἐπεισοδίοις κέχρηται πολλοῖς» . . .? Vagy Horatiust, ki
az ars poëticában a cyclicus íróval szemben magasztalja a költőt,
ki már az Odyssea expositiójának megalkotásánál fényes tanujelét
adta a műszerkesztés iránti helyes érzékének:

«Non fumum ex fulgore, sed ex fumo dare lucem
Cogitat, ut speciosa dehinc miracula promat».

Ars. poët. 143—144.

E kérdések egyenesen a homerosi kérdés fölvetésére vezetnek. Ha valahol, itt kell alkalmaznunk a történelmi felfogást a dogmatikus szemponttal szemben. Mert hiszen épen a történelmi felfogás vezette a philologia egyetemes rendszerének megalapítóját, Wolf Ág. Fr.-t *Prolegomena ad Homerum* 1795. [3. kiadását Peppmüller eszközölte Halle 1884. a Wolf és Heine közti levélváltással együtt] című korszakos értekezésének megírására, melynek czélját: az Ilias és Odyssea ősalakjának megtalálását, Cobet a Darnaidák munkájához hasonlította. Christ helyesen ajánlja vezérigéül minden homerosi kutatáshoz Emperius Rh. M. I. 447. lapján olvasható következő gondolatot: «Homeri carminum qualis fuerit antiquissima forma, quaeritur et quaeretur, quo usque philologia erit inter aequales». De termékenyebb kérdés még sem vethető föl és messzibbmenő hatást az irodalmi tanulmányok körében egy kérdés fölvetése sem tön. Hogyan értsük ezt? A XVIII. század végén nemcsak a francia forradalom világot átalakító mozgalma nyitott a demokratia diadalmas útja számára új mezőt, de a bölcselém és az irodalmi tanulmányok is a nép ős, veleszületett geniusának becsülésére, a lángésznek majdnem áhitatos tiszteletére, csodatévő erejébe vetett hitre tértek. Lessing Shakespeare-rel veri meg a francia klasszikusokat. Fölfedezték a néppsyché tudalmatlan alkotásait. Herdernek a «Stimmen der Völker»-je kifejezett egy új eszmét, egy új irányt, a névtelen költés eszméjét. A népköltés kiapadhatatlan forrásaiból ivott a század és egész erővel tört ki a romantizmus. A német romantica a Niebelungenliedben a Rajnába süllyesztett kincs helyett a népkedélyben rejlő kincset fedezte fel. Anse de Villosion fölfedezi Homeros velencei scholionjait, melyekben az alexandriai kritika elszórt megjegyzéseiben a homerosi költemények lassú, küzdelmes keletkezésére találhatni utalásokat. A *κατασκευασίς*, mely az eredeti homerosi szöveget módosítá: az eredeti szöveg kutatásának gondolatát ébreszté föl egy oly sok oldalról képzett és a klasszikus kor összes tudásával fölfegyverzett philologusban, milyen Wolf vala. A *Prolegomena* a kutatás merőben új irányát nyitja meg. A középiskolákban és egyetemeken hagyományos dogmatikus felfogással szemben, mely Aristoteles szemüvegén át bámulta Homeros lángeszű alkotását és vont le

belőle az epikus műfaj törvényeit, kimutatni igyekeznek, hogy képzelenség ily egységes alkotás akkor, mikor csak népköltészeti hagyományok lehettek, mikor az aoidosok egyes bevégzett epikus elbeszéléseiben gyönyörködhetett a költői versenyekre vagy ünnepi alkalomra egybegyűlt nép, mikor egyetlen irodalmi közeg a száj-hagyomány volt, mikor az írás használatáról szó nem lehetett. A Peisistratus eljárásában, ki a Panathenaea alkalmával előadandó rhapsodiáknak szerves egésszé fűzését, a népies hagyományok egybegyűjtését már az előrehaladott izlés szellemében eszközölteti, találja meg az okot és alkalmat, a miért és a mikor a Homeros művei első irodalmi formájukat öltötték fel, kimond egy merőben új eszmét: hogy t. i. a görög csak rendre jutott, csak rendre juthatott azon képességhez, hogy egészket birjon alkotni.

Egy 24 énekre osztott eposra nem gondoltak.

Ez már az alexandriai iskola műve, ez már a homerosi hagyomány philologiai feldolgozásának eredménye. Aelianus V. H. 13. 14.-ből láthatólag hosszasan csak a rhapsodiák szerint idézték a Homeros műveit: τὰ Ὅμηρου ἔπη πρότερον διηρημένα ἤδον οἱ παλαιοὶ οἷον ἔλεγον τὴν ἐπὶ ναυσὶ μάχην, (M) καὶ Δωλώνειάν τινα (K) καὶ Ἀριστείαν Ἀγαμέμνονος (Α), καὶ νεῶν κατάλογον (B. 484. és köv.), καὶ Πατροκλείαν (Π. P.), καὶ Λύτρα (Ω), καὶ ἐπὶ Πατρόκλῳ ἄθλα (Ψ. 262—897.). καὶ Ὀρχίων ἀφάνισιν (Δ. 1. 222). A rhapsódok intézménye egyenesen a Homeridák költői czéhének létezését föltételezi: ez egészen más, mint egy egységes költői compositionnak egy, esetleg évekig dolgozó költő kezéből származása. Az irodalmi működés e modern felfogása, sőt még az öntudatos szerkesztés föltételezése is a történelmi fejlődés természetes menetének megfordítása volna. A személytelen szerzőség gondolata megragadó erővel hatott. Renan, kinek a biblia tanulmányozása közben még több alkalma volt a névtelen szerzés titkaiba behatolni, lelkesedéssel fogadja el az elmeletet és kijelenti, hogy nemhogy Homeros műveinek hátrányára, de sőt előnyére vált a névtelenség; mert a népszellem közvetlen megnyilatkozása annál becsebb, minél kevésbé érvényesült az egyéni felfogás. Egger kitűnő francia philologus 1845—1846-ban tartott a homerosi költeményekről előadást és Schillerről emlékeztetve meg, ki Wolf elméletét barbárnak tartá és a homerosi költemények egységéhez egész áhitattal ragaszkodott, így nyilatkozott: «Nem értem, hogy napjainkban egy nagy költő mint tudja elébe helyezni a klasszikus hagy-

mány Homerosát a Wolf és Vico sokszoros és élő Homerosának.» Goethe pedig kinyilatkoztatja, hogy büszkeségének tartaná, ha az utolsó Homerida lehetne. Lachmann a berlini akadémiában 1837. decz. 7-én és 1841. márcz. 11-én tartott felolvasásaiban a kisebb dalok elméletét állítá föl. [Betrachtungen über Homers Ilias cím alatt jelent meg. A harmadik kiadást M. Haupt eszközölte. Berlin, 1876.] Mintha csak a rhapsodiák határvonalait kísértette volna meg fölállítani. 19 epikus ének az egységes Ilias helyett.*)

Ez a feldarabolásnak valóságos vivisectionjaig ment el. Előre kijelentem, hogy én itt nem újra ismételni akarom a harezi küzdelem fázisait, most mikor túlhaladottnak tekinthető a homerosi költemények ily irányú taglalása, most, mikor az ellentáborok kölcsönös engedményei folytán bizonyos megállapodásra, sőt bizonyos megdönthetetlen igazságok kölcsönös elfogadására jutottak. De Lachmann elméletére már itt nagy súlyt helyezek, hogy álláspontomat már itt élesebben kidomboríthassam. Az a fonál, melyre a rhapsodiák gyöngysorát Athen művelt lelkű tyrannusa Peisistratos (560—517) és fia Hipparchos fűzték, még a Solon mély jelentőségű meghagyását hajtva végre, kiről Diog. I. 37. olvassuk: «τὰ τε Ὀμήρου ἐξ ὑπολήψεως γέγραφε ῥαψωδεῖσθαι, οἷον ὅπου ὁ πρῶτος ἔλξηεν, ἐκείθεν ἄρχεσθαι τὸν ἔχόμενον,» és Ps. Platónak egy oly nyilatkozata fordul elő Hipp. p. 228. B, melynek történelmi megbízhatósága iránt kétség nem merülhet föl: «τὰ Ὀμήρου ἔπη πρῶτος ἐκόμισεν (Hipparchos) εἰς τὴν γῆν ταυτηνὴ καὶ ἡνάγκασε τοὺς ῥαψωδοὺς Παναθηναίους ἐξ ὑπολήψεως διῆναι ὥσπερ νῦν οἷδε ποιοῦσιν»; mondom az a fonál a történelmi hyperkritika bonczolása következtében elszakadt és a gyöngyszemek szétgurultak. Nem szándéksom a Nitsch, Lehrs és a königsbergi egységhevő iskola vagy G. Hermann interpolatiókra alapított egyeztető iskolájának fegyvereihez nyúlni. Oly kiváló philologusok forgatták e fegyvereket hősies elszántsággal és kifogyhatatlan türelemmel, a legapróbb adatoknak felkutatásával, hogy actum ageret, ki ezekkel az unalomig elcsépeelt érvekkel ismét előhozakodnék. Nem az egység dogmája ad felvilá-

*) E 19 ének: 1. = *Mῆνις*; 2. = *Αἰταί*; 3. = *Ὀνειρος*; 4. = *Ἀγορά*; 5. = *Βοιωτία*; 6. = *Ὀρκοί*; 7. = *Τειχοσκοπία ἐπιπώλησις*; 8. = *Διομήδους ἀριστεία*; 9. = *Εκτορος καὶ Ἀνδρομάχης ὁμιλία*; 10. = *Προσβεία*; 11. = *Δολώνεια*; 12. = *Ἀγαμέμνονος ἀριστεία*; 13. = *Τειχομαχία*; 14. = *Ἐπὶ νασὶ μάχη*; 15. = *Λιὸς ἀπάτη*; 16. = *Πατρόκλεια*; 17. = *Ἀχιλλεΐς*; 18. = *Ἀθλα*; 19. = *Εκτορος λύτρα*.

gosítást a homerosi költemények keletkezése és szerkezete iránt, mert az interpolatio kényelmes és elastikus philologiai csodaszer, mely minden ellenmondást eltüntet. Ki így nyilatkozik [De interpolationibus Homeri 1832. p. 15.]: «Homerum duo non magni ambitus carmina de ira Achillis Ulixisque reditu composuisse, quae deinceps a multis cantata paullatimque aucta atque expolita Homeri nomen ad posteros ut poëtae vetustissimi propagaverit;» ki egy ős Iliást és egy ős Odysseát keres a későbbi hozzátapadás, betoldás útján a mai terjedelemre megnőtt Iliasban és Odysseában: az voltakép a régi philologiai módszert alkalmazza, mely a klasszikus műveket eo ipso bevégzett alkotásoknak és a tökély minden kellékével rendelkező remekeknek nézi és a kétségtelen léptenyomon előforduló ellenmondások, a quandoque bonus dormitat Homerus-féle gyengébb helyek kiküszöbölésében keresi a mentőeszközt, melylyel az Aristoteles örök érvényűeknek tartott æsthetikai észrevételeit a helyreigazított Iliasban és Odysseában kimutathatni reméli. Ez iskola a történelmi érdekek folytán történt becsempészések, a κατ' ἄνδρας és κατὰ πόλεις példányok helytelen szövege, az ion átírás, az attikai meghamisítás, szóval az Aristarchosék által már helytelenített διασκευασίς ellenében egy, úgy nyelv, mint compositio tekintetében egybehangzó tökéletes Iliast és Odysseát akarna létrehozni. Mi haszna volna mindezt újra felhoznom? A lényeg, nézetem szerint, a kérdésnek nem eldöntésére nézve, mert az eldöntetlen marad, de a homerosi költemények jellemének, szerkezetének, irodalomtörténeti jelentőségének, főként a görög szellem fejlődésének és kibontakozásának megismerésére nézve a Wolf eredeti álláspontjának szellemében járni el. Mi ez eredeti álláspont? A történelmi felfogás, az æsthetikai, dogmatikus felfogással szemben. Az Ilias és Odyssea egyes részeinek szerves fejlődését venni észre és nem esetleges nyelvi sajátságokkal, esetleges ellenmondásokkal szemben az iskolai bölcsesség teljes apparatúsával eljárni és megjavítani Homerost, sőt a mint lesz alkalmam egy pár idézettel kimutatni, megtanítani Homerost írni, bírói széket ülni az egyes részek fölött és azt képzelni, hogy az egyes részek szerzői közt valaha sikerülni fog egy eredeti Homerost, egy ős Achilleis szerzőjét, mint Grote genialis terve volt, fölfedezni, egy oly költőt, kinek úgy meg lehet rajzolni a maga költői egyéniségét, hogy nem az Achilleis szerzőire: a czéhbeli munkásokra rögtön rá lehet ismerni! Oly messze ment például a königsbergi

iskola egyik kitünő képviselője, Kammer, az eredeti, a valódi Homeros megállapításában, hogy nem győzi a mai Ilias egyes részeit valóságos férczműveknek tartani. Oly lelkesen belemerült Valetón holland tudós és a Mnemosyne munkatársai Leuwen, Naber a romboló kritikában, hogy a valódi Ilias egy pár énekre olvad le. Mindezt én a történelmi felfogás helyett részint az æsthetikai szempontnak, és pedig nagyon is dogmatikus æsthetikai szempontnak, részint a philologia túlhajtott pontosságának: mint egy nyelvchablon merev alkalmazásának tulajdonítom, de ép azért a kérdés megoldása helyett a zürzavar fokozásának. Ma-holnap élvezhetlenné válik Homeros, mert sehogy sem lehet a kathedrai bölcsesség és kathedrai æsthe-sis prokrustesi ágyához szabni: mert ős ereje föltámad a szabályok ellen; az a mythikus világ, mely az Iliasban és Odysseában az őserdők módjára nőtt a görög nép ős emlékeiből: sehogysem egyezik meg a mi fegyelmezett képzel-münk körével. De hát ez a Wolf alap-gondolata? Korántsem. Ő azt mondta, hogy nem tehető föl a Kr. e. 9. században egy oly nagy irodalmi mű létrejötte, mely túlszárnyal minden emlékező erőt, tehát emlékezetben nem tartható, megelőz minden oly műveltségi állapotot, midőn leírható lett volna; egységesebb, mintsem ily egységes, compositio képzelhető lett volna. Ez mind a történelmi felfogás sugallata. Ha Wolf költő is lesz vala, nemcsak philologus, akkor tovább megy. Goethét már elragadta és egy epigramm írására ihleti, a melyben a névtelen szerzőség gondolatáért valójában lelkesedik. Ez a lángész, ki a XIX. század egyetemes szellemének valóságos Atlasa, titáni hordozója, boldognak mondja magát, ha csak Homerida lehet. De képzelhető-e egy egyenlő tehetségtől megáldott költői czéh, melynek minden tagja hangban, szellemben egyezik, egy egységes compositio-ba építi bele összes tudását, és e tudás egyformán ihletett tudás? Ügyeljünk, mert itt a punctum saliens, itt a válaszút, melyen ismét visszatévelyedhetünk a dogmatikusok felfogásába. Ily czéh nem képzelhető. De azért az az ideális nagy költő, ki az Achilleist utólréphetetlen bevégeztséggel, az epikus felfogás ihletett adományával alkotta meg, és iskolát nyitott, melyben az utánczók tovább építék, mint Grote képzelé, az eredetileg kisebb szabású épületet, a valódi történelmi felfogás előtt meg nem állhat. Nem utánczók közreműködésével jött létre az Ilias még kevésbé az Odyssea, mint a hogy a Parthenon szobrászati dísz-e a Pheidias iskolája kezéből került ki: nem szabad

más korok, fejlettebb viszonyok eljárását alkalmazni a kezdetleges irodalmi élet körére. Elöttem nagy súlya van a Solon-féle ἐξ ὀποβολῆς és a Hipparchos-féle ἐξ ὀπολήψεως adatnak, mert történelmi kiindulópontul szolgálhat. Kr. e. a VI. században hogyan maradhatott meg oly eleven hagyomány, mely a törvényhozó és a tyrannus intézkedésének gyakorlati kivihetőségét biztosítja? Ha egy Homerida családban öröklődött mint családi örökség egy bizonyos bevégzettséggel bíró költői alkotás, ezen alkotásnak már eredetileg bevégzettséggel kellett bírnia. Ha valaki azt mondaná: hisz ez akár a Nitzsch, akár az Ottfr. Müller, akár a Lehrs álláspontja az egy Homeros egységes alkotásáról, majd a königsbergi iskola eszményi költőjéről, kinek kisebb tehetségű utánpótlói bővítették és részben rontották eredetileg oly egységes, kerekdedséggel kigondolt és megalkotott művét: azt felelem, hogy távolról sem. Nem, mert én ép az ilymértű bevégzettség és egyoldalú tökély történelmi lehetőségét vonom kétségbe és azt tartom, hogy a lángész intuitív világos látása meglátta a százados hagyomány kifejeződő formáiban az egységet, de a tárgynak, a hangnak egységét is meglátta a *Nostoi* százféle mondaszálaiból összeszőződött szövetében: az Odysseusban a valódi Nostoi-hőst, hőst, ki csodás kalandokon megy át, ki Kalypso barlangjából is a hitvestárshoz vágódik, és minden csáb és minden veszély közepett nagy morális képességeivel bír, és — ez a földolog, ez a leglényegesebb jelleg — a hazai kultusz hazulról magával hozott emlékéhez tér vissza, és ép ezért vezeti folyton az ion törzs védő istenasszonya, Pallas Athene. Ez Odysseus hazatérése: a nemzeti hagyomány által megszentelt otthon tűzhelyének vonzó hatását jelképezi. Ide tért vissza minden hős; de ki legnehezebben szakadt el, — hiszen a monda szerint nem akart hazulról eltávozni, kész volt örjögést is tettetni, csak hogy részt ne vegyen az Atrida-család nagyra-vágyásából származott vállalatban, — az lehetett a többi Nostos symbolikus hőse, az a πολύτροπος hős, ki annyi várost látott, annyi nép erkölcsét ismerte, kinek világlátott tapasztalata, értelmi fölénye a görög nép nemzeti jellemét oly praegnans módon fejezte ki. De ha e költő e hőst hazaviszi, lehetetlen volt az otthon rajzát mellőznie. A Telemachianak semmi önálló értéke, semmi kifejelete nincs a hazatérő Odysseus nélkül. E hazatérő Odysseus kalandjai képezhették a Nostos magvát, de a Telemachiával kiegészített Odyssea adja meg az Odyssea moralis jellemét és domborítja ki a

méltó hitvestársat, Penelopet, kiért érdemes volt a sors annyi csapása közt megállani híven, igazán. A Penelope és Odysseus közti felismerés bámulatos előkészítése, művészi fokozattal való keresztülvitele nem egy öntudatos költő számításának, de a népmonda százados alakulás útján történt tisztázódásának köszöni eredetét. A görgeteg kő sok reáalakodásból válik kerekké, de a folyam görgető árja teszi kerekké. A monda szakadatlanul hömpölygő árában így alakult az Odyssea kerek egészsze. Hát az Iliasra nem lehet-e alkalmazni ugyanezt? Nem egyes költők építék be egyes műveiket az Iliásba. Mert miért mondtak volna le az önálló dicsőségről? A Phemiosok és Demodokosok is vágytak a halhatatlanság hervadhatatlan babérára. Homerost az æsthesis dogmatikus álláspontja képezte Aristoteles és Aristarchos nyomán az összes aoidos iskola mesterévé, kinek kezéből csak tökélyes mű keletkezhetik, kinek művében ha fogyaték van, azt nem ő, nem úgy alkotá meg, hanem csak későbbi toldalék, vagy pedig egy kissé elszunyadt a hosszú mű alkotásában, mint Horatius mondja. Nem: az Ilias nem is volt, nem is lehetett soha jobb, mint ma olvassuk. Egy-egy beszótt részlet, egy-egy betoldott sor, egy-egy politikai érdekből vagy nemzeti hiúságból eredt vonás módosított az eredeti szövegen; de e szöveg a nemzeti hagyomány által szentesített szövege annak a költőnek, kinek több tehetsége, több képzelme, nagyobb emlékező tehetsége — mert e korban a mondák emlékezetben tartása képezi a valódi ihlet forrását, — nem ok nélkül Mnemosyne leányai a Múzsák — — több világlátása, több bolyongása, messzebbre ható hírneve volt társainál. Egy Homeros nélkül a két nagyszabású költemény történelmi keletkezése meg nem magyarázható. Mert vegyük föl csak az újabb időben oly általánosan elterjedt és úgy Ameis, Hentze, mint Kirchhoff, Christ, Cauer kiadásaiiban oly beható részletességgel megjelölt, úgynevezett újabb keletű részleteket és próbáljuk azoknak önálló értékét megállapítani: lehetetlen nem látni, hogy sem elég ok azok létrejöttére nincs, mert különválasztva az Iliástól és Odysseától rendeltetésüket megérteni nem lehet, az Iliasban és Odysseában pedig az egésznek gazdagítására, a cselekvény bonyolítására, változatosabbá tételére, rendkívül becses és értékes szolgálatot tesznek. Miért fogta volna föl a költő az eposzt úgy, mint Aristoteles, ki a tragœdiába is belevitte a «*δι' ἑλέου καὶ φόβου περραίνει τὴν τοιοῦτων παθημάτων κάθαρσιν*»-féle meghatározást, mely pedig a platonikus felfogás czáfolata akar

lenni; de nem a valódi történelmileg kialakult attikai drámát, ez igazi történelmi drámát, illetve a nemzeti legendák drámai kontósát tartá szem előtt. Nem a drámát, a mint irodalmilag kialakult, de a milyenné lennie kell. Innét egyoldalú dicsérete Sophoklesnek, Euripidesnek nem egészen igazságos gáncsolása, és Aischylos voltaképi nagysága iránti közömbösség, pedig Aischylos műveiben nyilatkoznak meg a tragikum immanens törvényei, mint Günther (*Grundzüge der tragisch. Kunst* 1885.) kimutatja. Homerosra halmozott dicséretére érdemessé akarták tenni a philologusok, és ezért mindegyre javítják, mindegyre védik a betolakodó idegen költők műve ellen, holott bizony ugyanazon Homeros alkothatta az Ilias és Odyssea nem egy kifogásolt énekét. Hogy alkotta-e? Erre csak azt felelem, hogy soha, de soha meg nem oldható kérdés. De hogy mily egyoldalú felfogással bonczolják és tagolják föl az Ilias és Odyssea bámulatosan egységes compositioját, erre hozzak föl egy pár példát.

Ott van Kammer eljárása. [Ed. Kammer: *Ein ästhetischer Kommentar zu Homer's Ilias*. Paderborn 1889.] Képet alkot magának egy æsthetikai tekintetben teljesen bevégzett, költői szépségekben, erőteljes rajzban, plasztikus képekben, élettelmes, természetes hasonlatokban gazdag Iliasról: elő is adja az Ilias meséjét úgy, a mint az eredeti Iliast képzei magának. A mi e képbe nem illik bele, mindazt toldásnak, utánzó költők túlhaltott, itt-ott erőltetett, természetietlen alkotásának tartja. Ily utánzó költő művének tartja az V., VII., VIII., XIII., XIV., XV.—599. De utánzó költőének véli a III. és X. éneket, a XX. ének nagy részét, a XXIII. ének több részletét és a XXIV. ének 24—142. sorát. Bírálata itt-ott oly éles, hogy szinte érthetetlen volna az Ilias óriás hatása, ha ily nagy mértékben előlte volna a gyom a Múzsák gyönyörű kertjét, milyennek az Iliast lehet nézni. Érdekes és értékes részlete Kammer művének, hol az utánzó költő sajátosságait szembe állítja az eredeti Ilias valódi költőéivel. Hasonlatai a természetes egyszerűség határait átlépik, az egyszerű, naiv hitben élő és az emberekkel oly közvetlenül érintkező istenek helyett a csoda hajhászata lép előtérbe, a beszédek fecsegésbe csapnak át.

A XX. énekben Aeneas beszédéről így nyilatkozik: «Üres szóbeszéd, józan és mégis túlhaltott, csak a cselekvény haladását gátolja meg». Pedig Goethének nagy igaza van, hogy «a késleltető helyek epikusok.» Kammer az utánzott részletekről képes ily erős

hangon szólni: «Sie gleichen schimmernden, glänzenden Seifenblasen, die zerplatzend in Wasserdunst sich auflösen.» De maga Christ, ki az egész kérdés tárgyalásában mérsékletet és óvatosságot tanusít, az Aeneas és Achilleus közti párharcot (Y. 75—352) bárgyúnak (läppisch) és reminiscentiákból összetákoltnak tartja. Pedig ha behatolunk e részletbe, oly vonást találunk benne, mely az Achilleus jellemének egyik vonását: a mythikus hősi vonást domborítja ki. Ugyanis, midőn Apollon a Lykaon alakját öltve föl, Aineias harcra ingerli Achilleus ellen, Aineias a többek közt így felel:

τῷ οὐκ ἔστ' Ἀχιλῆος ἐναντίον ἄνδρα μάχεσθαι
αἰεὶ γὰρ πάρα εἰς γε θεῶν, ὃς λοιγὸν ἀμύνει
καὶ δ' ἄλλως τοῦ γ' ἰθὺ βέλος πέτετ', οὐδ' ἀπολήγει
πρὶν χροὸς ἀνδρομένοιο' διελθεῖν. εἰ δὲ θεοὶ περ
ἴσον τείνειν, πολέμου τέλος: οὔ με μάλα βέα
νικήσει, οὐδ' εἰ παγγάλκκος εὔχεται εἶναι.

(Y. 96—101.)

Az az ostoba fecsegés, minek Kammer jellemezte az Achilleus és Aineias közti párbeszédet, a két csodás eredetű, isteni vért állítja egymással szembe. Homeros hőseinek jellemében több vonás olvad egybe. Achileust nem lehet egyszerűen a Μῆνις hősevé tenni. Kammer a III. ének utánpótló költő munkájának tartja, holott ez ének Helene csodaszépségéről szóló monda legnépiesebb, legeredetibb elemét tartalmazza. A valódi népies Helene: a III. ének Helenája. E Helena jellemét a VI. és XXIV. ének Helenája a költő mélyebb felfogásával egészíti ki és teszi teljessé.

És mégis mily ellenmondásokká szóródnak szét a különböző felfogások. Elég Ameis-Hentze Anhang I. Heft 1877, 159—176. lapokat elolvasni, hogy valósággal kalidoskop-játékban gyönyörködjünk.

A nézeteket csoportosítva találjuk a 174—176. lapokon:

Az egység hívei mintegy a jellemek expositiojának tekintik, valamint a II. ének a haderők expositioja. Genz más szerzőtől származtatja mint a II. ének és valószínűnek tartja, hogy az első ének szerzője szerzé. Bergk a III. és nagyrészt a IV. énekben Nachdichter műveit látja. Kammer önálló éneknek nézi, mely a voltaképi Iliaszsza semmi szerves kapcsolatban nem áll. És pedig állt volna ez önálló ének Γ., Δ. 1—220. és H. egy részéből; a végét azért alakítá át a diaskeuasta, hogy beleilleszsze az Ilias

cselekvényébe. Grote és Düntzer a 2—7-et összeegyeztethetetlennek tartván az első ének tervével: Grote az eredeti Achilleis utólagos kibővítésének, Düntzer 3—7-ben külön önálló költeményt lát. Hoffmann és Köchly a Lieder-elmélet védői még főntartják a III. és IV. ének eleje közt az egységet. Hoffmann metricai alapon I. 9—145., 245—461, Δ. 1—222. és 422—456., B. 1—448-ban lát egységet. Különféle felosztása az egyes daloknak, Köchly: I. 1—107., 111—120., 245—461. Δ. 1—54., 57—125., 127—158., 160—162., 166—170., 183—195., 198—222. és a teichoskopiát egybe-köti az epipolesissal Δ. 220. és köv. és külön énekké teszi. Lachmannnál az egész 170 versre olvad: 16—102., 111—115., 314—382., 449—461. Jakobs ez ének tartalmát a háború kezdetére vonatkoztatja. Christ gondosan egybeállított öt*) pontját, melyekben az eddigi kutatások végeredményét leszűrve és tisztázva a maga higgadt, részreahajlatlan ítéletével kísérve egybefoglalja, alább közöljük, de nem egészen tartjuk megokoltnak azt a részletezést, melylyel az újabb kiadásban az Ilias és Odyssea részei keletkezését mintegy chronologiai sorrendben igyekszik megállapítani, míg az előbbi kiadásban megelégedett az 5-ik pontban foglalt azon föltevással, hogy maga a költő által szélesbített, de egységes tervbe illesztett műbe interpolációk útján kerültek bele egyes énekek, így a félbeszakított harc (κόλος μάχη Θ), a követtség (προσβεία I.) a fegyverkovácsolás (Σ. 369. és köv.), a halotti játékok (Ψ, 207. és köv.), a hajók katalogusa (B. 484. és köv.). Megengedi, sőt föltétlenül genetice sorolja föl az eredeti terv kiszélesbítését és mégis a fennemlített részleteket nem csak elvitatja az eredeti költőtől, de egy tehetségesebb és több gyengébb, ifjabb költő közt osztja meg. Croiset a tovább fejlesztés elméletét az eredeti költő javára használja föl, mi határozottan közeledés az *egységes* szerkesztés felé. Majdnem párhuzamba állítható azon fölfogással, melylyel a Plato államának keletkezési folyamatát feltünteti. De hát nem lehet inkább az egységet elfogadni és a betoldásokat és oly egyenetlenségeket a rhapsod-iskola rovására írni, melyek még egy *Aoidos-költő* alkotásával sem egyeztetethetők össze? Hiszen maga sajátosan zavaros képet

---

*) A III. kiadás szerint, mely 1898-ban jelent meg; a másodikban több részletezéssel és az Ilias és Odyssea kérdését különösebben kiemelve hét pontot vett föl, de melyeknek végeredménye az új kiadás öt pontjában egybefoglalva megtalálható.

nyújt Homeros költői eljárásáról. Μῆνις Ἀχιλλῆος, Ἀγαμέμνωνος ἀριστεία (A. 1—595. és O. 592—746.) Πατροκλεία (Π. Σ. 242.) és Ἀχιλλεύς (Φ. 526—X. 393.) címek alatt mondhatni négy felvonásra osztja e fenséges drámát azzal az érzéssel, mely egy modern lelket akaratlanul megejt, mihelyt drámailag fölépíthető mesét méltat. De a többi tovább fejlesztést alkotó énekek, az *első* csatanap után a *második* csatanap eseményeit a már *formát* öltött cselekvénybe szövik. A mesemondó költő a csataképeket, a párbajokat szaporíthatá, de nem helyeznek kellő súlyt arra, hogy Agamemnon mily hőssé emelkedik az ἀριστεία-ja alatt és mégis az események a Patroklos, majd Achilleus beleavatkozását idézik elé. Vajon nem domborodik-e ki jobban Agamemnon elszánt lelki ereje, ha a προσβεία megelőzte, holott ezt későbbi interpolationnak tartja Christ? Alább e kérdést élesebben igyekszem megvilágítani. Az Odyssea keletkezésének menetéről ugyanezt mondhatjuk.

Ez eljárás nagyon jellemző, mondom, mert az interpolatiót egészen a G. Hermannék értelmében elfogadja, a kiegészítést a königsbergi iskola szellemében megengedi és azért a Homeros egységét is kiinduláspontjául veszi.

Ha a felsorolt részletek közül a követséget vesszszük, a legtanulságosabb példát választjuk ki. Ugyanis ez ének hitelességét két szempontból támadták meg. Egyfelől Agamemnon a követség útján megadja a teljes elégtételt Achilleusnak: a Μῆνις költőjének tehát nem lehetett tudomása e követségről, mert ebben Zeus Thetisnek megígéri, hogy addig engedi a görögöket vereséget szenvedni, míg elégtételt kap Achilleus. Másfelől e követségben Ajason és Odysseuson kívül részt vesz Phoinix is és a 182., 183., 192., 196., 198. versekben kettős számban állnak: βάτην, εἰχομένω, ἐστόν (Christ 34), tehát a Phoinix követsége későbbi kiegészítés, melynek költője elmulasztá a nyelvbe átvinni a módosítást. Croiset mint súlyos érvet hozza föl annak bizonyítására, hogy ez ének más szerzőtől ered, mert ellenmondásban van a XVI. ének kezdetével, hol Achilleus meghagyja Patroklosnak, hogy azért menjen a csatamezőre, hogy ő a szép lányt visszanyerje és dús ajándékot kapjon:

ὥς ἄν μοι τιμὴν μεγάλην, καὶ κῶδος ἄρῃαι
πρὸς πάντων Δαναῶν, ἀτὰρ οἱ περικαλλέα κόρυνη
ἂψ ἀπονάσσωσιν, ποτὶ δ' ἀγλαὰ δῶρα πόρωσιν.

(Π. 84—86.)

Bergk (Griech. Lit. I. 594.) hajlandó e helyett betoldásnak tekinteni. Croiset pedig azt hiszi, hogy e két jelenet nem tartozhatott egyazon compositióhoz és a Μῆνις szerzője a πρῆσις-t mint külön éneket szerző. Elég a T. 198. és köv. verseiben elolvasni Achilleus beszédét, melylyel Agamemnon azon meghagyására felel, melyet Odysseusnak ad, hogy hozza el számára az ajándékot, hogy a haragvó Achilleusnak pusztító szenvedélye fenkölt, nemes, önzetlen jellemét bámuljuk és szoros kapcsolatba hozva az I. (IX.) és a II. (XVI.) idézett helyeivel, a cselekvény fejlesztés fokozatait szemléljük. Mert mit mond Achilleus?

ἄλλοτὲ περ καὶ μᾶλλον ὀφείλλετε ταῦτα πένεσθαι
ὅπποτὲ τις μεταπαυσολὴ πολέμοιο γένηται
καὶ μένος οὐ τόσον ἦσιν ἐνὶ στήθεσιν ἑμοῖσιν.
νῦν δ' οἷ μὲν κέεται δεδαῖγμένοι, οὗς ἐδάμασσαν
Ἐκτωρ Πριαμίδης, ὅτε οἱ Ζεὺς κῆδος ἔδωκε.

Tehát azok a holttestek, melyeket Hektor terített le, nem hagynak neki még a kiengesztelődés jelvényeinek: az ajándékoknak elfogadására sem időt, sőt nem még a békelakomának megülésére sem:

οὐ πόσις, οὐδὲ βρώσις ἐταίρου τεθνηῶτος
ὅς μοι ἐνὶ κλισίῃ δεδαῖγμένος ὄξει χαλκῷ
κεῖται, ἀνὰ πρόθυρον τετραμμένος,

tehát a sátor pitvara felé fordított arcczal fekvő halott korbácsolja a bosszú lángját e nemes kebelben. Hogy békélhetett volna ez ki a πρῆσις idején! Hová lesz e harag ereje, örvénylő mélysége, ha az ajándékok árán kibékül? Mikor az öreg Phoinix remek szónoklatára felel, a meghatottság remeg a hangján, de kiéleződik a harag önmagát emésztő indulata. Hogy következtetlenné válik, hogy ugyanazon áron békül, csak annak ellenmondás, ki a szenvedélyek erejét mérlegelni nem bírja, ki nem tudja, hogy a megsértett önérzet önző szenvedélyét, csak az elesett barátért rajongó szeretet sugalta mind a halálig erős bosszú ellensúlyozhatja. Achilleus lelki fensége ez önmagáról megfedekezésben nyilvánul. Ép ebben van a ὕβρις. A tragikumot találjuk meg ez énekben. Agamemnon gőgös magatartásáért súlyos megaláztatáson megy keresztül, Achilleus pedig immár túlvitt makacsságáért idézte föl a végzet haragját, mely kedves barátját szedte áldozatul. Aristoteles a poetika XV. fejezetében magasztalással említi Achilleus jellemfestését, melyhez e

megrögzött makaesság hozzátartozott. Eustathius a maga commentárjában 1173., 60. és köv. a XIX. 94.-hez megjegyzi: «σκοπητέον δὲ καὶ ὅτι, εἰ καὶ ἐπὶ ἄλλων τινῶν ἢ Ἄτῃ τῶν ἐριζόντων τὸν ἑτερον ἐπέδῃσεν ἄλλ' ἐνταῦθα καὶ ἀμφοτέρους ἔβλαψε, τὸν τε Ἀγαμέμνονα τὸν τοῦ Ἀχιλλέως γέρας ἀφελόμενον οὐκ ἐνδίκως, καὶ τὸν Ἀχιλλέα δὲ ὡς τὰς Λιτὰς ἀπωσάμενον· ἔφθῃ γάρ εἰπὼν τὴν Ἄτῃν ἅμα τῷ ἔπεσθαι, ὅς ἂν τὰς Λιτὰς ἀνήνῃται καὶ τε στερρῶς ἀποείπε, ὥσπερ δὴ καὶ ἐνταῦθα τῷ Ἀχιλλεῖ ἔπεται καὶ κατὰ τῆς αὐτοῦ βαίνει κρατὸς, τοῦ Πατρόκλου στερήσασα, ὃν φίλῃν ἐκείνος ἐκάλεσεν κεφαλὴν.» E sort tartalmazó beszéd egészen elolvasandó, hogy kiérezzük a népköltő élénk érzékét a tragikai helyzet felfogása iránt. Továbbá a cselekvény szálait eregető Zeus akarata ellen is történt volna; hiszen mikor a Γ-ban a kiegyenlítésről volt szó (—302.):

«ὣς ἔφην οὐδ' ἄρα πῶ σφιν ἐπεκράαινε Κρονίων»

csatlakozom a *πρῆσις* felfogására nézve Adam Lajos derék értekezésének: Homer der Erzieher der Griechen (Paderborn, 1897.) 89. lapján olvasható érveléséhez. A csaták viharába, a Skamandros felbőszített hullámaiba, el egész Ilion fala alá kergeti a boszút lihegő, mély, erős szeretet, mely a meghurczolt holttestét is csak akkor adja ki, midőn újra a mély és erős szeretet húrját érinti szívében az ősz Priamos, emlékeztetve őt atyjára. Hová emelkedik a fenkölt lélek, midőn megtisztulva a szenvedély tüzeiben a Ψ. 890. és köv. soraiban ugyanazon Agamemnonnak, ki ellen az első énekben a szidalmak és a lenéző, kicsinylő epithetonok árját zúdítá, így szól:

Ἀτρεΐδῃ· ἴδμεν γάρ, ὅσον προβέβηκας ἀπάντων
ἧ δ' ὅσον δυνάμει τε καὶ ἡμασιν ἐπλεο ἄριστος.

Mad. Dacier kitünő észrevételt fűz e helyhez. Szerinte Agamemnon csak azért vesz részt a 8. versenyben, hogy Patroklos árnya, és így a hú barát, Achilles iránti hódolatát fejezze ki. De Achilles nem engedi meg, hogy valaki egy Agamemnonnal versenyre kelljen. Minő fordulat! A béke és kiengesztelődés minő megható hangja!

És ott van a Doloneia (K = X.) az éjjeli kémjárat, melyet már egy régi scholiasta megjegyzése szerint Peisistratos vett be az Ilias énekei közé. Határozottan az újabb keletű és nem Homeros-tól származó részletnek tekintik. Úgy, de lehet-e egy oly Iliast elképzelni, melyből hiányoznak az Odysseus jellemrajzából ép az a

vonás, mely Ilionnak esellel bevezőjét mutatja be a maga leleményes, cselszövő mivoltában? Másfelől nem egyenes következése a Θ. (VIII. ének) befejező részének, hol Hektor tanácsára a trójaiak a városon kívül töltik az éjet? E nyugtalan éj rajza folytatódik a következő ének elején és e nyugtalan éj megragadó rajzával kezdődik a K. (X. ének.)

Mi természetesebb, mint az éjjeli kémkedés gondolata, és ki volna e terv keresztülvitelére alkalmasabb, mint a ravasz Odysseus és az elszánt Ajas? E két hős közös vállalata a mondaszöveg azon törekvésére vall, hogy ez ellentétes jellemeket egymás mellé állítsa. A későbbi hagyomány még jobban kiélezte az ellentétet. Az Achilles fegyverei fölötti versenyben ugyan-e két hős küzdelme lép előtérbe, kik e közös vállalatban kimutatták ellentétes jellemüket. 463—503 jellemző részlet.

Christ azon tényből, hogy a Patrokleia (II. 369.) csak egy a hajók előtt vont árokról tesz említést, holott M., N., Ξ., O. (XII., XIII., XIV., XV.) énekek a falak körül kifejlődő küzdelemről szólnak, azt következteti, hogy az utóbbi énekek, ha a Patrokleia előtt is állanak, később keletkeztek. Ez igen súlyos érv a különböző időben való keletkezés mellett, csak kár, hogy egyszersmind magának Christnek eredeti álláspontját is meggyöngíti és nem egy eredeti nagy költő compositiója, de egy egyeztető, szerkesztő eljárás mellett látszik bizonyítani. Croiset épen azért az egyeztető, kiegyenlítő részlet szerzőjének (Le poëte de raccord) tulajdonítja az O. (XV.) 363—364. következő felettel jellemző helyét:

«ἔρειπε δὲ (Ἀπόλλων) τεῖχος. Ἀχαιῶν
 ῥεῖτα μάλ' ὥς ὅτε τις φάμαθον παῖς ἄγγι θαλάσσης
 ὅσπερ ἐπεὶ οὖν ποιήσῃ ἀθύρματα νηπεέησιν
 ἃφ' αὐτὶς συνέχευε ποσὶν καὶ χερσὶν ἀθύρων.»

Ha e passzusokat egybe hasonlítjuk: a II. 369. versében arról van szó, hogy a trójai kocsik a hajók előtt védősánczok árkában törnek össze. A XV. énekben Apolló csoda módon betölti ez árkot, áthidalja és azután ér a falakhoz, melyeket oly könnyen lerombol, mint a gyermek a homoképületet lerombolja kénye-kedve szerint a tenger partján. — Nem szándékom, de lehetetlen is minden ellenmondást elhárítani, de a fentebbiek mégis kellő világításba helyezték, hogy hiábavaló kísérlet akár az egyes énekek időrendjét megállapítani, akár reconstitutioját eszközölni. Ha egymás mellé

állítjuk Christ újabb öt pontját, és Croiset végkövetkeztetéseit, melyekhez az Ilias egyes énekeinek elemzése alapján eljut, meggyőződünk, hogy a Wolf eredeti álláspontjához: a történelmi fel fogás valódi érvényesítéséhez visszatérve, tisztább és érthetőbb alakban látjuk a homerosi költemények keletkezését, történelmi kibontakozását. Christ a homerosi vitának következő eredményeit constatálja:

1. Az Ilias és Odyssea régebbi aol költők által feldolgozott mondát tartalmaznak, mely az aelok és ionok kis-ázsiai hadi-vállalatához fűződik. Homeros, Agamemnon, Achilleus, Aias, Nestor, Odysseus hős alakjait már előző aoidosok által nagyjában kidolgozva találta.

2. Az Iliason és Odysseán több kéz dolgozott, de amabban az Agamemnon és Achilleus közti viszály, emebben Odysseusnak bolyongása, a Phaiakok földjére vetődése, hazatérése és a garázda kérők megtorlása csak egy költő leleménye.

3. Mindkét költemény ugyanazon aoidos-iskolából került ki, sőt az Ilias és Odyssea némely újabb részletét ugyanaz a költő is szerezhette. De arra, hogy biztosan egy azon költő művének tart-suk az Odysseát és az Iliast, a nyelvben és művészetben nyilvánuló összhangzás nem nyújt elég alapot.

4. A nyelvben és versszerkezetben, valamint a mythosban az Odyssea lényegileg megegyez az Iliással. Ugyanis mindkét költeményben még életerős a digamma, mely a ionoknál hamar kiveszöbe indult, és az ősnyelvben s v j által képviselt hangzók összevonatlanul maradnak meg mint $\xi\omega \xi\epsilon\iota\pi\epsilon \tau\epsilon\lambda\epsilon\omicron\upsilon\mu\epsilon\nu$. Jegyzetben még igen érdekes észrevételt fűz e ponthoz. Így Homeros még nem használja a már Hesiódosznál megjelenő $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$ -t; $\mu\acute{\alpha}\rho\tau\omicron\rho\omicron\varsigma$ -t mond a későbbi $\mu\acute{\alpha}\rho\tau\omicron\rho$ helyett; $\pi\rho\omicron\phi\upsilon\gamma\epsilon\iota\nu$ fordul elő a későbbi $\omicron\pi\epsilon\kappa\phi\upsilon\gamma\epsilon\iota\nu$ értelmében és a mi legjellemzőbb, az Iliasban egyszer I. 42. és az Odysseában is egyszer (p 21.) használja a $\omicron\sigma\tau\epsilon$ -t consecutiv értelem-ben és szerkezettel. De azért az $\omicron\iota\nu\omicron\varsigma$ digammáját már nem érzi oly elevenen az Odyssea, és az Ilias későbbi keletű részletei köl-tőjének nyelvérzéke; és csak az ifjabb énekekben fordulnak elő $\epsilon\kappa\iota\nu\omicron\varsigma$, $\kappa\epsilon\iota\nu\omicron\varsigma$ helyett, $\acute{\eta}\mu\epsilon\acute{\alpha}\varsigma$, $\acute{\alpha}\mu\mu\epsilon$, $\omicron\mu\epsilon\acute{\alpha}\varsigma$, $\acute{\upsilon}\mu\mu\epsilon$ helyett. Az Odyssea verseléseiben a hepthemimerés metszet sűrűbben kapcsolódik trit-hemimeréssel egybe, mind azt a finomabb rythmus érzék követelte.

5. Az Iliast és Odysseát nem utólag szerkeszté egybe eredeti-leg önálló dalokból egy költő egységes művekké, hanem inkább

kezdetttől fogva az egyes dalok régibb szerzői egymásra vonatkozva alkoták művöket és az ifjabb költők is az egész tervben megfelelő hézag pótlására szerzők dalaikat, szemök előtt tartva az eredeti tervezetet; kisebb zavarok és ellenmondások, milyenekre utalnak a Z. 119. és köv. 1-hez a scholionok, még Peisistratos előtt a rhapsodok szabad alkotásakép kerültek bele a két eposzba.

Ime Christ összegezése.

(Vége köv.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

MELY FÖSZEMPONTBÓL ALAKÍTOTTA ÁT GOETHE «IPHIGENIÁ»-JÁT?*)

Oft, wenn es erst durch Jahre durchgedrungen,
Erscheint es in vollendeter Gestalt.

Az olvasót, akár mohó fogékonysággal élvezi, akár fürkésző elmével vizsgálja a művet, gyakran szállja meg azon vágy, hogy az alkotó költő műhelyébe, a gondolatok kohójába is betekinthessen, hogy ne csak a kész létet szemlélje, hanem a keletkezést is megértse. E vágyat az irodalomtörténet csak nagyon töredékesen bírja kielégíteni. Mert a művész gondolattól annak végleges kiviteléig számos állomás vezet, melyek közül a tudomány legfeljebb néhányat tud megállapítani.

A Goethe-philológiának módjában van több művet fejlődésről-fejlődésre kísérnie, mert a végleges műalak mellett fennmaradtak a megelőző tervek, illetőleg kísérletek. Különösen korán az *Iphigenián* kezdtek az evolutionalis tanulmányozást. Már 1839-ben adta ki Stahr Adolf a műnek azon alakját, melyet ő elsőnek tekintett. (*Goethe's Iphigenie auf Tauris in ihrer ersten Gestalt*. Herausgegeben von Dr. Adolf Stahr. Mit einer einleitenden Abhandlung über das Verhältniss der ersten zur zweiten Bearbeitung Oldenburg 1839.) De már 1854-ben Düntzer ez egyen kívül két régebbi földolgozást is tesz közzé. (*Die drei ältesten Bearbeitungen von Goethe's Iphigenie*. Stuttgart und Tübingen. 1854.) Pusztán

*) *Goethe Iphigeniájának ethikuma* című cikkem (*Emlékkönyv Kármán Mór huszonöt éves tanári munkásságának ünnepére*. Szerkesztették Volf György és Waldapfel János. Budapest 1897. 292—301. l.) bevezető jegyzete előre jelezte, hogy az ottani fejtegetés más irányú folytatásra is szorul. Az Iphigenia ethikuma nem csak megállapodott mivoltában érdemi a figyelmet, hanem keletkezésének folyamatában is vizsgálatra érdemes. A két értekezést különben a tartalmi összefüggésen kívül személyes mozzanat is fűzi egyítve: az itteni is Kármán Mórnak köszöni az ösztönző gondolatot.

a szöveget tekintve, Stahr is, Düntzer is kizsorul Baechtoldnak kritikai és könnyen kezelhető kiadása által, mely a négy eltérő földolgozást világosan áttekinthető párhuzamba állítja és az egyes földolgozásokon belül is összeállítja a részletekben mutatkozó változatokat. (*Goethe's Iphigenie auf Tauris*. In vierfacher Gestalt herausgegeben von Jakob Baechtold. Freiburg u. Br. 1883. Második, úgy látszik változatlan kiadás 1888.). A folyamatban levő weimari kiadás 10. kötete tartalmazza az Iphigeniát is (*Goethe's Werke*. Herausgegeben im Auftrage der Grossherzogin Sophie v. Sachsen. 10. Band. Weimar 1889.); a prózai alakot a kiadók terve szerint, majd a művek első sorozatának 39. kötete hozza, de a kritikai apparatus itt-ott már most is utal rá.

A földolgozások közzétételével együtt megindult azoknak összevetése is. Stahr már sűrűn hivatkozik Friedrich Jacobsra, mint a ki ébresztőleg, figyelemkeltőleg hatott rá. Neki magának pedig megvan a gyöngéd tapintata, mely az Iphigenia szépülését, nemesülését finoman megérzi, és az átalakítás munkájába élvezetes betekintést nyújt. De dolgozatának kellő megbecsülésével ő maga kívánja, hogy a tárgy további földolgozót találjon. (Stahr i. m. 35. l.: Hier schliessen wir unsere einleitenden Bemerkungen, zufrieden, wenn durch sie angeregt, vielleicht ein anderer Leser tiefer, erschöpfender und fruchtbarer denselben Gegenstand zu behandeln sich veranlasst fühlt.)

Tényleg Düntzer nem csak közli a végleges alakot megelőző három fejlődési változatot, hanem sok oldalról össze is hasonlítja egymással.

De sem Stahr, sem Düntzer nem visz bele kellő arányosságot az elemek fölosztásába. Stahrnál a rhythmika és aesthetika kerekedik felül, Düntzer aprólékos pontossággal egészen az «e» elisiojának tanulmányozásába bocsátkozik; e mellett gyöngült figyelmet fordítanak az erkölcsi mélyítésre, bár erre vonatkozólag is Stahrnál igen beható és Düntzernél igen szorgalmas fejtegetésekre akadhatni. Pedig nem lehet kétségünk, hol kelljen az Iphigenia átalakításának súlypontját keresnünk. «Sie ist ganz nur sittlich», írja Schiller Körnernek (1802 január 21-én), «es ist ganz verteufelt human», nyilatkozik maga Goethe Schillerrel szemben (1802 jan. 19-én). De legdöntőbb Goethének bolognai följegyzése, melyet bizony nem ok nélkül idéz jóformán mindenki, a ki Iphigenia keletkezéséről szól: «Im Palast hab ich eine St. Agatha von Raphael gefunden, die weungleich nicht ganz wohl erhalten, ein kostbares Bild ist. Er hat ihr eine gesunde, sichre Jungfräulichkeit gegeben, ohne Kälte und Roheit. Ich habe mir sie wohl gemerkt und werde diesem Ideal meine Iphigenie vorlesen und meine Heldin nichts sagen lassen, was diese Heilige nicht sagen könnte». (1786. okt. 19. — *Schriften der Goethe-Gesellschaft*, 2. Bd. ed. Erich Schmidt Weimar 1886, 188. l.)

Kuno Fischer (*Goethe's Iphigenie*. Zweite Auflage. Heidelberg 1888.

IV. fejezet: Die Iphigenie in Weimar und Italien.) tényleg csak az erkölcsi nemesedés szempontjából szemléli a fejlődést. Fölolvasásul szánt fejtegetéseinek ezen része igaz, hogy megnyerőbb, de másrészt jóval szegényesebb Stahr és Düntzer értekezéseinél. Hasonló szellemű, bár több oldalú, Hermann Grimmnek tárgyalása (*Goethe*. Berlin 1880; Fünfte Vorlesung. Die Deutsche und die Römische Iphigenie 266—282. l.). Ezek után talán még mindig nem hiába való munka, ha a goethei Iphigenia ethikai érlelődését, tökéletesedését szemügyre vesszük.

I. Az egyes földolgozások keletkezéséről.

Az első három földolgozás rövid időközökben következnek egymásra 1779 és 1781 közt. De az Iphigenia tervének megszületését több tekintélyes nézet korábbi időre teszi. Riemer (*Mittheilungen über Goethe*. Aus mündlichen und schriftlichen, gedruckten und ungedruckten Quellen. 2 kötet. Berlin 1841) hivatkozik Goethe azon lelki szükségére, hogy irodalmi terveit hosszan meghánytorgatta, agyában megérelte, mielőtt kivitelükhöz látott volna; fölteszi, hogy Iphigeniát talán már 1776-ban gondolta ki. (II. k. 82. l. és a jegyzet.) Sajátságos, rejtvénytyszerű adatot is nyújt; Goethe vele egy Ilmenau-ban elhelyezett emlékkő e fölírását közölte: «Schwalbenstein bei Ilmenau. Sereno die, quietā mente, schrieb ich, nach einer Wahl von drei Jahren, den vierten Act meiner Iphigenie an einem Tage» (t. i. 1779 márczius 19-én; Riemer II; 83. l.; 3. jegyz.) Grimm (i. h.) és Erich Schmidt (*Charakteristiken*. Berlin 1886, 302—320 l. Frau von Stein; a szóban levő nézet l. 313. Goethe érzelmi történetére utal, mely őt 1776-ban tünteti föl leginkább furiakergette Orestesnek, akkor érezte legteljesebben Steinné csodahatását. Hasonló fölfogást vall Bielschowsky is: «Uns ist es kaum fraglich, dass Goethe seitdem mit dem Stoffe sich trug und ihn langsam bei sich ausbildete». (*Goethe*. Sein Leben und seine Werke. I. kötet, München 1896, 418—447. l.: Iphigenie.) Ámde Riemer közlése részben föltevés, részben rejtvény; Goethének sokoldalú levelezéséből, saját naplójából vagy mások följegyzéseiből nem hoztak bizonyítékot e fölfogás mellett. És így mégis csak óvatosabb, ha G. saját följegyzéseihez ragaszkodunk. (Keil. Vor hundert Jahren. Mittheilungen über Weimar, Goethe und Corona Schröter. I. Band; Goethe's Tagebuch aus den Jahren 1776—1782. Leipzig 1875.) Ezek szerint pedig 1779 február 14-én kezdi az Iphigeniát tollba mondani és már márczius 29-én fölolvassa a kész művet, illetőleg annak első prózai alakját.

1780-ban a próza versre tagolódik, melynek jambusi sorai egy és öt láb közt váltakoznak. A tartalmat nagyon kevésé érinti ez átalakítás, bár Düntzer fölhoz oly helyet is, a hol őt ezen második változat jobban elégíti ki mint maga a végleges mű.

1781-ben az Iphigenia újabb módosuláson megy át. Visszatér a prózához és így külsőleg közelebb áll az eredeti alakhoz, de másrészt mélyebb, bensőbb, tisztább a megelőző változatoknál. Oly tapintattal törül, hogy a mit kihagy, azt a következő átdolgozás is mellőzi. P. Thoasnak előbbi kifekadását:

*Unerschüttert wie ein Felsen ist
Ein Weib — das einmal nicht liebt.*

(I, 3, AB, B. 454, 455.).

A mit pedig hozzátesz, azt rendszerint a végleges mű is fölveszi; erről még számos példa fog tanuságot tenni. E változatnak sajátlagos pótlása p. Pylades kitörő hálája: *«ich hielt ihn fest und sah ihn fröhlich an, vergass der Noth, der dringenden Gefahr und pries der schnellen Retter gnädig Walten»*, (IV, 4), a mely toldás tán azért maradt el, mert nem kap a drámai cselekvénybe. Csak nagy ritkán esik a módosítás kifogás alá; így mikor Orestes Iphigeniának közellétét *«deine unsträfliche Gesellschaft»*-nak mondja (III, 1), holott előbb úgy nevezte: *«deine heilige Gesellschaft»* (AB, B 1091), a min a végleges műalak még túltesz:

deine Gegenwart, du Himmlische

(D. 1127).

A módosítások összességét tekintve, e harmadik változatot bizvást javításnak mondhatni, mert toldása, törlése egyaránt szerencsés.

Ha már ezen kiadást tetemesen mélyült előzőihez képest, még sokkalta nevezetesebben fejlődött, tökéletesedett a negyedik, illetőleg ötödik vagy végleges átdolgozás. Az előbbi 3 változat 1779 és 1781 közt, tehát három év alatt készül el, most egy félévtized telik bele, míg az Iphigenia egy fokkal előbbre jut, igaz, hogy most kánonikus alakját ölti.

1786 nyarán a prózát újból fölváltja a vers, de még mindig egyenlőtlen jambikus sorokkal. Azért ezen negyedik változat csakhamar helyet enged az ötödik-, a véglegesnek. Sophoklest olvasva eszmélt Goethe arra, mily alapos metrikai átszerkesztésre szorul műve. *«Nach deinem Abschied — irja Herdernek — las ich noch in der Elektra des S. Die langen Jamben ohne Abschnitt und dassonderbare Wälzen und Rollen des Periods, haben sich mir so eingeprägt, dass mir nun die kurzen Zeilen der Iphigenie ganz höckerig, übelklingend und unlesbar werden. Ich habe gleich angefangen die erste Scene umzuändern. Damit ich aber nicht zu weit gehe und Maass und Ziel festgesetzt werde, bitte ich dich etwa, um 5 Uhr um eine Lektion.»* (*Schriften der Goethe-Gesellschaft*. 2. Band Weimar 1886. Tagebücher und Briefe Goethes aus Italien an Frau von Stein und Herder herausg. von Erich Schmidt. 2. 1.; 2. szám.) Ezen keltezetlen levél föltehetőleg 1786 nyarából való, mert augusztus havában nagyon serényen folyik az átalakítás munkája. 1786 őszére esik Goethének menekülése Weimar izzó talajáról: az ő hedzsrája. Ezen útjára magával

viszi Iphigeniáját, azon reményben, hogy néhány nap elegendő lesz átsejteléséhez. Azonban még szeptember 30-án (u. o. 129. l.) óhajtja, hogy művét még egy félesztendeig tarthassa magánál; csakugyan Karlsbadon, Veronán, Velenczén. Bolognán át Rómába vitte magával. «So muss denn I. mit nach Rom! Was wird aus dem Kindlein werden?» (u. o. 197. l.). 1787 január 6-án I. készen van, de még mindig nem tud tőle megválni. Végre jan. 13-án átküldi Herdernek a kéziratot.*)

Az Iphigenia fejlődésének legfőbb színterei: Weimar, Velence, Bologna, Róma. Weimar kísérte alakulása 3 fokán át. Velenczében egy olasz társulat színi előadása azon gondolatra hozza Goethét, miként játszanák el e színen az ő darabját. Bolognában Raphael Szent Agathájának fogadalmat tesz, hogy Iphigeniát hozzá emeli lélekben, erkölcsben. Rómában fölhagy a munkával, de nem látja befejezettnek. Még 1787 május 15-én (Seidelhez intézett levelében) további átalakítást tart szükségesnek és panaszosan említi, hogy az első tervet az ujonczozás izgalmi közt vázolta, a végső kivitelt pedig egy utazás tanulmányai és szórakozásai közt eszközölte. De bár szükségesnek tartja még a javítást, az olaszországi földolgozás véglegesnek maradt.

II. Az utolsó földolgozásról általában.

Goethét magát nem elégítette ki Iphigeniájának mai alakja. De a legbuzgóbb kutatás is merőben ingatag hozzávetéssel találkoztna, milyen lett volna a mű további fejlődése, ellenben adatszerű biztossággal becsülhetni meg a részünkre végleges Iphigenia haladását és előzői fölé való emelkedését. Kisebbszerű részletekben a szigorúbb jambikus forma itt-ott követelte, hogy egy árnyalat, egy jelzés a metrikának áldozatul essék. Tulzó szigorral önmaga iránt, Goethe, Seidelnek kifogásaira 1787 május 15-én küldött válaszában, odáig megy állításában, hogy a legjobb helyek adták meg a módosítás árát: «Was du von meiner Iphigenie sagst, ist in gewissem Sinne leider wahr. Als ich mich um der Kunst und des Handwerks willen entschliessen musste, das Stück umzuschreiben, sah ich voraus, dass die besten Stellen verlieren mussten, wenn die schlechten und mittleren gewinnen. Du hast zwei Scenen genannt, die

---

*) Ezen datumot adja egybehangzóan Goethének 2 levele, az, melyet Herderhez intézett (20. sz. 253. l.) és az, mely titkárának Seidelnek szól *Goethes Briefe an Philipp Seidel Italien 1786—1788. Mit einer Einleitung.* von D. C. A. H. Burckhard Wien 1893 30. l., 10. sz.) Nem tudom honnan veszi Baechtold (VIII. l.) a jan 10-iki keltet. Minthogy Goethe közlése szerint (levele Seidelhez 31. l.) 16 napig tartott a levél útja, január vége felé érkeztetett Iph. Weimarba.

offenbar verloren haben» (37. l.; 15 sz. levél). Minthogy Seidelnek levele, melyre e válasz vonatkozik, úgy látszik, nem ismeretes, bajos volna ezen két egész színt keresni, melyről Seidel állítja és Goethe megvallja, hogy értékben hanyatlott. De több példa akad, hogy egyes jelentéktlenebb finomságok elvesztek. Így a mostani kérdés:

Kann uns zum Vaterland die Fremde werden ? (I, 2; 76. sz.) nem oly benső, mint az előbbi változat:

Die süsste Fremde ist nicht Vaterland.

Most, a két utolsó földolgozásban Thyestes gyermekei «die Knaben» (I. 3; 380); az első kettőben a közvetlenebbül nyilatkozó szánalom úgy jelöli: «die *armen* Knaben». Néha a rajz jellemzetesebb ereje egyszersmind erősebb kifejezésre is ösztönöz, így midőn Thoas heves gúnnyal szembeállítja magát, a *durva* barbárt a görög Atreus-szal. (V, 3; 10. 1937—1939.)

Azonban az olaszországi Iphigeniának e megfigyatozásai jelentőségükben eltörpülnek és számban elenyésznek azon színenkint, csaknem soronkint mutatkozó módosításokkal szemben, melyek nemesebbé, magasabbá, tisztábbá avatják az immár kánonikussá vált átdolgozást. Ne téveszszen meg ez iránt magának Goethének szigorú vallomása, hiszen ő is ekképen egészíti ki: «Aber wenn es gedruckt ist, dann lies es noch einmal ganz gelassen, und du wirst fühlen, was es als Ganzes gewonnen hat.» Erich Schmidt (Charakteristiken 314. l.) hasonlata szerint a weimari változatok úgy viszonylanak az olaszországi harmonikus szerkesztéshez mint gypsminták nemes márványból faragott alakokhoz.

Wildenbruch a drámairói hivatottságra sajátos kriteriumot állapít meg. Egyenesen azt vallja (*Die Karolinger* második kiadásának előszavában, Berlin 1887), hogy azon kiméletlenségből, melylyel a költő mindig újra átalakító kezébe veszi saját műveit, közvetlenül lehet következtetni dramatikus képességének mértékére. E döntő próbát Goethe fényesen állja meg. Sehogy sem állapotodott meg a metrika követelte módosításoknál. A Herderhez intézett levelek vetnek legközvetlenebb világosságot a mű ez utolsó alakulására. «Sie neigt sich zur völligen Crystallisation. Der vierte Act wird fast ganz neu. Die Stellen, die am fertigsten waren, plagen mich am meisten, ich möchte ihr zartes Haupt unter das Joch des Verses beugen ohne ihnen das Gnick zu brechen. Doch ist's sonderbar, dass mit dem Silbenmass sich meist auch ein besserer Ausdruck verbindet.» (*Tagebücher und Briefe Goethe's aus Italien* 319. l.). Midőn pedig a lassan érlelt Iphigenia végre útra indul a németországi baráti körbe, ily fölkiáltással kíséri őt szerzője: «o mögest du fühlen, wie viel Gedanken zu dir herüber und hinüber gegangen sind, bis das Stück so stand.» (u. o. 253. l., 1787 jan. 13.) Vonzó földadat, ha e gondola-

tokat, melyek az Iph. palingenesisénél közrehatnak, magának Goethének nyilatkozataiban keressük, de hálásabb, ha érettök a műhöz és annak változataihoz fordulunk.

Emelkedett a műnek hangja és gondolkodása, megnemesült őt szereplőjének mindegyike. Szemügyre veendő elébb, mint módosult a mű általános jellege, másodsorban pedig, mikép mélyült minden egyes jellem.*)

III. A végső földolgozás világnézleti és erkölcsi sajátosságai.

1. Kevésbé komor hangulat.

«Wollte Gott ich könnte meine Iphigenie noch ein halb Jahr in Händen behalten, man sollt ihr das mittägige Clima noch mehr anspüren» kívánja Goethe 1786 szept. 30-án (Tagebücher und Briefe ed. E. Schmidt, Weimar 1886, 129. l.). Hogy pedig hol keressük az olasz éghajlat hatását, arról is ő maga tájékoztat: «ich hoffe, sie soll euch freuen, da sie unter diesem Himmel reif geworden, wo man den ganzen Tag nicht an seinen Körper denkt, sondern wo es einem gleich wohl ist» (1786. szept. 24., u. o. 101. l.). Oly föld érlelte művét, melyen élni — úgy érezte Goethe — gyönyörűség. A római Iphigeniában az olasz ég tükröződik. A déli verőfény kiűzött belőle mindent, a mi fojtja a lélekzetet, a mi iszonyt kelt vagy sejtet. Eltűnt az ily borzalmasság:

*Und wann Zerstörung ihr (t. i. des Weibes) Haus ergreift,
Führt sie aus rauchenden Trümmern
Durch der Erschlagenen Liebsten Blut
Der Überwinder fort.*

(I, 1; ABC, B 32—35.)

Elnémul az ily zord felfogás

*Es wälzet böse That vermehrend
Sich ab in dem Geschlecht.*

(I, 3; ABC, B 336, 337.)

AB-ben Pylades higgadtsága borzadalmat kelt:

---

*) Rövidség kedvéért az egyes földolgozásokat betűk jelölik, még pedig, Baechtold eljárása szerint, A. az 1779. évi prózai, B. az 1780. évi szabadon jambikus, C. az 1781. évi gondosabb prózai alakot, D. pedig az 1786—87-iki, Italiában befejezett Iphigeniát, a mint most közérvényre jutott. Többnyire ez utóbbi (D) áll szemben a megelőzőkkel (ABC), melyek közül B helyét pontosabban a verssor száma is határozza meg. Gyakran CD kerül szembe AB-vel. Mindkét esetben a jellemzetesebb eltéréseket dült nyomás teszi föltünőbbé. Az egyes kiadások orthographiai sajátosságait, mivel ezek semmikép nem segédkeznek feladatunk megoldásában, az itteni idézetek nem veszik tekintetbe.

Wenn hoch empor die Priesterin das Beil
 Schon hebt, soll dein' und meine Rettung
 Noch mein Gedanke sein! (II, 1; AB, B 584—586.)

Nyugodtsága CD szerint nem veszt férfiaságban, de gyarapszik szelídségben és költőiségben:

Wenn die Priesterin
 Schon unsere Locken weihend abzuschneiden
 Die Hand erhebt, soll dein' und meine Rettung
 Mein einziger Gedanke sein. (CD, D 605—608.)

A déli verőfény nem csak eloszlatja a rémesnek ködét, de diadalmasan át is töreti saját sugarait. Az olaszországi földolgozás szívesen időz a mult boldogság emlékeinél, gyöngéden színezi a jövő örömeit, a fájdalom átérzésében pedig részvéttel mélyed el. A Tantalidák iszonyatos történetébe is belevegyül a gyöngéd, érzelmes lelki rajz:

eine Wehmuth ihn (t. i. den Thyestes) ergreift,
 Er nach den Kindern fragt, den Tritt, die Stimme
 Der Knaben an des Saales Thüre schon
 Zu hören glaubt. (I, 3; D 384—387.)

Néha a régi földolgozások rideg hangján némiképp megütközünk, p. mikor Iphigenia Orestes születéséről szól:

Eine Weile ward
 Dem Vater ein Sohn versagt . . . und kaum
 Ward gnädig dieser Wunsch erfüllt —
 Dass meine Mutter einen Knaben brachte,
 Sie nannten ihn Orest —
 Als neues Übel schon bereitet ward.
 (I, 3; ABC, B 384—388.)

Természetesebb és költőibb, mikor Iphigenia bensőséggel osztozik családja óhajában és boldogságában:

Es mangelte dem Glück der Eltern noch
 Ein Sohn, und kaum war dieser Wunsch erfüllt,
 Dass zwischen beiden Schwestern nun Orest
 Der Liebling wuchs; als neues Übel schon
 Dem sichern Hause zubereitet war. ; (D 408—412.)

Iphigeniának jelentése saját megmentéséről hasonlóan árnyalattal eltérést mutat:

Zwangen mich
 Vor den Altar — wo die Göttin
 Barmherzig mich vom Tod errettete
 Und wundervoll hieher versetzte . . .
 (I, 3; ABC, B 401—404.)

Most közvetlenebb a hála és jámborság:

Sie rissen mich vor den Altar und weihten
Der Göttin *dieses Haupt* — Sie *war versöhnt*;
Sie wollte nicht mein Blut und hüllte rettend
In eine Wolke mich: in diesem Tempel
Erkannt' ich mich zuerst vom Tode wieder. (D 424—429.)

Mikor pedig szó van a viszontlátásról, annak reményéről, némi vánszorgás érzik a régebbi változatokból:

Ich habe nichts gesagt, als was mein Geist mich hiess.
Soll ich nicht meinen Vater gern
Und meine Mutter wiedersehn?
Die mich als todt beweinen
Und in den alten Hallen von Mycene
Meine Geschwister? (I, 3; ABC, B 431—436.)

Ellenben most az óhaj és remény lendületet ad Iphigenia lelkének és szavának:

Ich habe dir mein tiefstes Herz entdeckt.
Und sagst du dir nicht selbst, wie ich dem Vater,
Der Mutter, den Geschwistern mich entgegen
Mit ängstlichen Gefühlen sehnen muss?
Dass in den alten Hallen, wo die Trauer
Noch manchmal stille meinen Namen lisfelt,
Die Freud, wie um eine Neugeborne,
Den schönsten Kranz von Säul' an Säulen schlinge.
(D 453—460.)

Ugyancsak a Mykenaebe való visszatérés ódai festését Pyladesnél is találjuk:

Dann nach Mycen, dass es lebendig werde,
Dass von der Asche des verlosch'nen Herdes
Die Vatergötter fröhlich sich erheben,
Und schönes Feuer ihre Wohnungen
Umleuchte! Deine Hand soll ihnen Weihrauch
Zuerst aus gold'nen Schalen streuen.
Du bringst über jene Schwelle Heil und Leben wieder,
Entsühnst den Fluch und schmückest neu die Deinen
Mit frischen Lebensblüthen herrlich aus.
(IV, 4; D 1610—1618.)

Ehhez képest szegényes morzsa a régebbi fölkiáltás:

Lebendig wird Mycen,
Und du, o Heilige, wann wendest du
Durch deine unbescholtne Gegenwart den Segen
Auf Atreus Haus zurück! (ABC, B 1605—1608)

Orestes látomása ily gyöngéd vonásokkal gyarapszik :

*Gefällig lasst in eurer Ruhe sich
Den umgetriebnen Sohn der Erde laben!
Welch' ein Gelispel hör' ich in den Zweigen,
Welh' ein Geräusch aus jener Dämmerung säuseln?*
(III, 2; D 1264—1267.)

E helyett kezdethet:

Willkommen ist die Ruh' dem Umgetriebnen!
(AB; B 1258.)

C némileg, de csak szerényen közeledik D-felé: In eurer Stille labt gefällige Ruhe den umgetriebenen Sohn der Erde.

Hogy a Pyladessel való barátság Orestesnek mily jótétemény, azt Iphigenia így ismerte el:

Wem die Himmlischen viel Verwirrung zugebracht haben, ...
Dem geben sie kein höheres Geschenk
Als einen ruhigen Freund. (IV, 1; ABC, A 1372, 1375, 1376)

Most nagyobb gyönyörkedéssel részletezi e barátság méltatását:

Denken die Himmlischen
Einem der Erdgebornen
Viele Verwirrungen zu,
Dann erziehen sie ihm
In der Nähe der Stadt,
Oder an fernen Gestade,
Dass in Stunden der Noth
Auch die Hülfe bereit sei,
Einen ruhigen Freund. (D 1370—72; 1377—1381.)

Terjedelemre és bensőségre egyaránt kiválik, de azonfelül a jellemzésre, sőt némileg a cselekvény lefolyására is kihat azon toldás, melyben Iphigenia halála Pylades iránt, valamint Pyladesnek odaadása nyilatkozik meg.

Iphig. *Gesegnet seist du, und es möge nie
Von deiner Lippe, die so Gutes sprach,
Der Ton des Leidens und der Klage tönen!*

Pyl. *Ich bringe mehr als das: denn schön begleitet,
Gleich einem Fürsten pflegt das Glück zu nah'n.
Auch die Gefährten haben wir gefunden.
In einer Felsenbucht verbargen sie
Das Schiff und sassen traurig und erwartend.
Sie sahen deinen Bruder, und es regten
Sich alle jauchzend, und sie baten dringend
Der Abfahrt Stunde zu beschleunigen.*

*Es sehn' jede Faust sich nach dem Ruder,
Und selbst ein Wind erhob vom Lande lispelnd,
Von allen gleich bemerkt, die holden Schwingen.
Drum lass uns eilen, führe mich zum Tempel,
Lass mich das Heiligthum betreten, lass
Mich unsrer Wünsche Ziel verehrend fassen.
Ich bin allein genug der Göttin Bild
Auf wohl geübten Schultern wegzutragen;
Wie sehn' ich mich nach der erwünschten Last!*

(IV, 4 D 1546—1565.)

A cselekvény itt annyiban módosul, hogy itt Orestes és Pylades megtalálják a görög társakat, a kikből kitör az öröm, midőn Orestest gyógyítva látják; a régebbi változatok szerint (ABC, B 1553, 1554) Orestes még csak most gyújtja meg a jelző tüzet honfitársaik értesítésére.

A mostani műalak még a rémesen kongó párkadalban is szeret elidőzni a megnyugtatóbb részleteknél p. az istenek boldogságánál és egy-egy borzalmas vonást fölvált egy kevésbé sötéttel. P. egy régebbi részlet:

Und *hassen* im Enkel
Die eh'mals geliebten
Und nun *verworfenen* Züge des Ahnherrn.

(ABC, B 1739—1741.)

Most ekkép enyhül:

Und *meiden* im Enkel
Die ehemals geliebten,
Still *redenden* Züge
Des Ahnherrn zu sehn.

(D 1757—1760.)

Nyilvánvaló, D-ben több a bizalom, a derű, a szemlélődő nyugalom. Néha egy-egy szó enyhít a kifejezés rémes voltán, nevezetesen ott, hol a furiák, erinyák lépnek föl. Pylades most (II, 1; D 727) alvilágiaknak (*Unterirdischen*) mondja Orestes üldözőit, kiket előbb (ABC; B 710) erinyáknak mondott, maga Orestes a furiákat (III, 1; ABC, B 1090) most szemléltően «mindig éberek»-nek írja körül. (D 1126 *Blick der immer Wachen*). De kétségtelenül enyhítő engesztelő szándékról győz meg a végső földolgozás, midőn a baljósatú erinyák (III, 3 ABC, B 1361) helyébe a kegyesebb képzetet keltő Eumenidákat veszi föl (D 1359); ki-érzik ebben Aischylos Eumenidáinak hatása, a hol Athene ítélete megszabadítja Orestest az üldöző erinyáktól, ezeket pedig szent Eumenidák nevén kegyes istenségül rendeli.

2. Bensőség, gyöngédség.

De nem csak a borzalmasat kerüli végleges Iphigeniánk, hanem a *keményet*, a *durvát* is; nem csak verőfénnyel vidít, hanem *bensőséggel*,

gyöngédséggel gyönyörködtet. Thoas ekkép igyekezett Iphigeniában közlékeny bizalmat kelteni :

Allein von dir, die *dess sich rühmen kann*
Wonach vergebens an dem rauhen Ufer
Der Fremde seufzt —
 Von dir konnt' ich's erwarten.
 Man ehrt den Wirth freiwillig mit Vertrauen.

(I, 3; ABC, B 271—275.)

A követelés erős szava most gyöngédebbre fordul :

Allein von dir,
Die jedes frommen Rechts genießt, ein wohl
Von uns empfangner Gast nach eigenem Sinn
Und Willen ihres Tages sich erfreut,
 Von dir *hofft' ich* Vertrauen, das der Wirth
Für seine Treue wohl erwarten darf. (D 259—264.)

Egész sor oly változattal találkozunk, a hol jelző, szóösszetétel, mondat hozzájárul vagy módosul és ez által a kifejezés mélységben, az érzés erőben nyer. Iph. Thoashoz intézett imaszerű óhaját ekkép bővíti : (*Sie gewähre*) . . . *jedes frommen Wunsches Fülle dir!* (I, 3; D 223)

Drága férfiú-nak (*Theurer Mann* II, 2 D 844) szólítja Iphig. Pyladest.

Ez viszont kéri : *O sag' ihm bald ein gutes holdes Wort.* (II, 2; D 848).

Iphigenia előbbi esdeklése : Vergiss es (t. i. dein Unglück)
 Bis *meiner Neugier* du genug gethan ; (II, 2; ABC, B 849—850.)
 Most mélyebb : Vergiss es, bis du *mir* genug gethan. (D 857.)

Iphigeniának aggodalmas kétsége anyja sorsa felől eredetileg így szólalt meg :

Die Ungewissheit schlägt
 Mit tausendfältigem *Verdacht*
 Mir an das Haupt. (III, 1; ABC, B 943—945.)

Az átalakítás szemléltetőbbé és elevenebbé teszi a lelki kint :

Die Ungewissheit schlägt mir tausendfältig
Die dunkeln Schwingen um das bange Haupt.
 (D 1001, 1002.)

Pylades barátságáról Orestes most következő méltató megemlékezést told be :

Der, Pylades genannt, die schönsten Bande
Der Freundschaft um den Angekommenen knüpfte.
 (III, 1; D 1013, 1014.)

Nem teljesen elégít ki azon megnyugtató, melylyel Iphig. Orestest eredetileg csillapítja :

O lass den Hauch der Liebe
Nicht *unwillkommen* dir den Busen treffen.
(III, 1; ABC, B 1125—1126.)

Az átalakítás tisztábbá és bensőbbé tette a testvéri szót:

O lass den *reinen* Hauch der Liebe dir
Die *Gluth* des Busens *leise wehend* kühlen. (D 1157, 1158.)

Iphig. maga saját szavát (Wort ABC, B 1135) áldás-nak (Segenswort D 1166) nevezi, és ugyane színben ekkép sürgeti Orestes megnyugvó és megnyugtató beszédét:

Oh dass ich nur
Ein ruhig Wort von dir vernehmen könnte!
(III, 1; CD D 1080, 1081.)

E kívánság az első két földolgozásban teljesen hiányzik. — Az *ἀναγνώρισις* nehézségei, Orestes nehezen megtörhető idegenkedése ily felkiáltásra birták Iphigeniát :

Fasse dich! Orest!
Erkenne mich! (I, 3 ABC, B 1186, 1188.)

Egy-két aprónak tetsző módosítás e helyet méltóbbá tette a jelentős színhez :

Fasse
Dich, *Bruder* und erkenne *die Gefund'ne!*

Felocsudván elalétságából Orestes egy utolsó serleget kér Lethe vizéből: den letzten Becher (III, 2; ABC, 1251), most :

Den letzten *kühlen* Becher der *Erquickung!* (D 1259.)

Meggyógyulva pedig ekkép hálálkodott :

Lasst mich auch so in euern Armen danken!
(III, 3 ABC, B 1360.)

A hálából most kívánság lesz, nagyobb bensőséggel és mélyebb áhitattal :

O lasst mich auch an meiner Schwester Armen,
An meines Freundes Brust, was ihr mir gönnt,
Mit vollem Dank genießen und behalten. (D 1355—1357.)

Nem szükséges a bensőséget fokozó helyeket itt tovább szaporítani, mert az egyes jellemek mélyülésének föltüntetésénél van még alkalom azokra visszatérnünk.

3. Gondolat és kifejezés nemesedése.

A megnyugtatóbb, a gyöngédebb mellett mindig a *nemesebbre* is törekszik a tökéletesedő Iphigenia. Elvész minden, a min akár a legérzékenyebb erkölcsi ítélet megütközhetnék. Itt-ott a kifejezéssel együtt a képzet is nemesül. Eredetileg Iphigenia így ítélt magáról :

*So tiefe Narben bleiben
Von jenem alten Schaden in der Brust,
Dass weder Freude kann noch Hoffnung
Darin gedeih'n.* (I, 3; ABC B 97—100.)

A kép eltűnt, a hely pedig alig veszített ez által :

*Selbst gerettet, war
Ich nur ein Schatten mir, und frische Lust
Des Lebens blüht in mir nicht wieder auf.* (D 188—90.)

A régi változatokban egyenesen bánt, hogy Iphigenia a testvéri viszontlátáskor oly kiméletlen hasonlatokat halmoz :

*Aus dem Blute Hyacinths
Sprossste die schönste Blume ;
Die Schwestern Phaetons
Weinten lieblichen Balsam —
Und mir steigt aus der Aeltern Blut
Ein Reis der Errettung,
Das zum schattenreichen Baume
Knospen und Wuchs hat . . .* (III, 1; ABC, B 1065—1073.)

A végső földolgozás tényleg teljesen megszabadult e kelletlen képsortól, melynek különösen azon részletén ütközünk meg, hogy Iph. a megmentést szülői véréből látja sarjadni. Elmaradt más ily kevésbé nemes kép is : «wie meine Seele . . . kämpft, Ein bös *Geschwür* . . . . . abzutreiben» (IV, 3, ABC, B 1857—1859), a mi most «Ein bös *Geschick*»-re változott (D 1877). — Arkas Iphig. lelkébe idézi Thoas nemes magatartását, szíveleje meg :

Wie edel er sich gegen dich betrug. (IV, 2, D 1501.)

Ehhez képest köznapi a két első változatban :

*Was zu seinem Vortheil sein ganz Betragen
Zu dir spricht.* (AB, B 1492, 1493.)

A kettő közt C ekkép közvetít : «wie vortheilhaft sein ganz Betragen zu dir spricht.»

A kevésbé nemes jelentésben vehető kétértelmű szó a tisztábbnak enged helyet :

Der Götter Worte sind so zweideutig nicht
Als der *Elende* sie unmuthig wähnt.

(II, 1, ABC, B 592, 593.)

Most:

Wie der *Gedrückte* sie im Unmuth wähnt. (D 614.)

Hasonló jellegű az ily módosítás:

Das Wenige *wird leicht hinweggeschlungen.*

(I, 2; AB, B 157) helyett:

Das Wenige *verschwindet leicht dem Blick.* (CD, D, 144.)

Vagy e helyett:

Und vorm unzeitigen Tod *mein Eingeweide*

Wirbelnd sich entsetzte. (V, 3 AB, B 1823, 1824.)

Most:

Mein *Innerstes* entsetzte wirbelnd sich. (D 1850.)

Határozottan nemesítésre szorult Arkas megfigyelése Thoasról:

Dass es in seiner Seele *gährt.* (I, 2; ABC, B 200.)

Bistosabb és mégis nemesebb:

dass seine Seele fest den Wunsch

Ergriffen hat, dich zu besitzen. (D 186, 187.)

Jellemzően alakul át Iphig. ezen hasonlata:

Lasst mir dieses Glück nicht,

Wie das *Gespens*t eines geschiednen *Geliebten*

Eitel vorübergehen. (III. 4. ABC, B 1075—1077.)

Nemesebb és bensőbb:

O lasst *das lang' erwartete,*

Noch kaum gedachte Glück nicht, wie den *Schatten*

Des abgeschiednen *Freundes*, eitel mir

Und *dreifach schmerzlicher* vorübergehn! (D 1114—1117.)

Az erotikumnak gyenge nyomai majdnem teljesen elenyésznek.
Az utolsó földolgozás erkölcsi ítélete úgy látszik erről is magasabb. Ores-
tes megbotránkozása, midőn Iphigenia testvéri szeretetét szerelemre
magyarázza félre, most hevesebb:

Ist hier Lyäens Tempel? und ergreift

Unbändig-heil'ge Wuth die Priesterin?

(III, 1; CD, D 1188, 1189.)

E fölháborodás most mégis tisztábban nyilatkozik:

Diana fordert strenge *Dienerinnen*

Und rächet das *entwih'te Heiligthum.*

(III, 1; D 1203, 1204.)

A régebbi változatok nem oly tapintatosak :

Diana rächt ein *Vergehen* hart!
Wie sie der Männer Liebkosen verachtet ;
 Fordert sie strenge *Nymphen*.
 Und viele Helden haben ihre Rache schwer gefühlt!
 (ABC, B 1178—1181.)

Thoas kárhóztató gúnynyal ítél a görögök nőrabló vágyáról :

Der Grieche wendet oft sein lüstern Auge
 Den fernen Schätzen der Barbaren zu,
 Dem goldnen Felle, Pferden, *schönen Töchtern*.
 (V, 6 ; D 2102—2194.)

4. A mythologia mellőzése.

A gondolkodás mind inkább a mai erkölcsi ideál felé közeledik. De a mai fölfogásunkhoz közelebb viszi a végső földolgozást azon törekvése is, hogy a mythológiát lehetőleg elenyésztí. Csak elvétve akad arra példa, hogy D fölvesz mythologiai vonást, mely az előző földolgozásokban nincs meg :

Sie zogen aus
 Als hätte der *Olymp sich aufjgethan*. (III, 1 ; D 960, 961.)
 Vagy :
 Und unsre Rückkehr hängt an zarten Fäden,
Die, scheint es, eine günst'ge Farze spinnt. (III, 3 ; D 1340.)

De az ily képeket a legmodernebb beszéd is bizvást megengedheti magának. Inkább költői mint mythologiai az *ἀνάγχη* ily körülírása :

Des ew'gen Schicksals unberathne Schwester. (IV, 4 ; O 1684.)

A fölfogás is némileg görögebb, mikor Pylades ily vonással toldja meg Orestes bajáról szóló leírását :

Und seine schöne freie Seele wird
Den Furien zum Raube hingegeben. (II, 2 ; D 854, 855.)

De a mythológiát kerülő módosítások oly számúak és oly természetűek, hogy a törekvés nyilvánvaló. Következetesebb semhogy csupán a költői, az æsthetikai csiszolásnak tudhatnók be. Talán csak a kifejezés szépül ily módosításban :

Der seinen Namen liebt und dem *Verehrung*
Der Himmlischen den Busen bändiget, . . .
 (I, 2 ; D 193, 194.)

a régebbi földolgozásokban :

und die Olympier verehrt. (ABC, B 205.)

De mélyebbre ható a különbség, midőn Iphigenia hivatását abban látja :

*Der einst mit reiner Hand und reinem Herzen
Die schwer befleckte Wohnung zu entsühnen.*

(IV, 5; D 1701, 1702.)

Előbb:

durch Gebet und Reinheit
Die Olympier zu versöhnen.

Csak körülírás számba megy az is, ha az első változatokbeli «*Diana*» (I, 3; B 231, 300) most «*Göttin*» áll. (D 221, 290.) Azonban szóváltoztatásnál lényegesebb eltérés mutatkozik Apollo jóslatának régebbi és újabb szövege közt. Előbb így mondta el Orestes:

Bringst du die Schwester
— — — — —

Vom Taurischen Gestade
Mir her nach Delphos —
*So wird Diana dir gnädig sein,
Dich aus der Hand der Unterirdischen retten.*

(V, 7; ABC; B 2117—2122.)

Most a jóslat úgyszólván egészen emberi tanács:

«Bringst du die Schwester, die an Tauris Ufer
Im Heiligthume wider Willen bleibt,
Nach Griechenland, so löset sich der Fluch.»

(V, 6; D 2113—2115.)

A kibontakozás előbb:

Diana löst nunmehr die alten Bande. (V, 7: ABC, B 2125.)

D-ben megint elmarad a Dianára való utalás:

Die strengen Bande

Sind nun gelöst (V, 6; D 2117, 2118.)

A mythologia komorabb színt ad Orestes kijelentésének:

Die grüne Erde ist kein Tummelplatz
Für Larven des *Erebus*. (II, 1; ABC, B 563, 564.)

Inkább euphemistikus szándékról, semmint a mythologia kerüléséről tanuskodik az oly módosítás, mely az erinyákról és furiákról mint alvilágiakról (*Unterirdischen* II, 2; D 727) vagy mint folyvást éberekről szól. (III, 1; D 1126.) Jellemzőbb, ha a furiák kötelékeit az «átok kötelékei» (*Banden des Fluchs* III, 3; D 1330.) váltják föl, mert a változtatás nem engesztelőbb; hasonló, ha az alvilág jelöléseül *Proserpina birodalma* (III, 1; ABC, B 1217) helyébe a sötét birodalom (*in's dunkle Reich* D 1234.) lép. Egészen nyilvánvaló pedig a szándék, mikor a Minervához intézett ima helyébe oly óhaj kerül, mely Iphigenia érzelméhez és erkölcsi felfogásához sokkalta illőbb.

Verleih', *Minerva* mir,
Dass ich ihm sage, *was ihm gefällt*.

(I, 2; ABC, B 229, 230.)

Most mást kér, mert érzékenyebb az igazságszeretete és máskép kéri, mert mai gondolkodásunkhoz közeledik:

*Und wünsche mir dass ich dem Mächtigen,
Was ihm gefällt, mit Wahrheit sagen möge.*

(I, 2; D 218, 219.)

Mint a darab második színét Iphigenia, úgy második fölvonását Pylades fejezte be, Minervához fordulva:

Steh' du, Minerva, mir mit Weisheit bei.

(II, 2; ABC, B 867.)

A mythologia elmarad és Pylades érzelme fölkiáltásban nyilatkozik, mely a goethei lyra gyöngéd hangjaira emlékeztet:

Nur stille, liebes Herz.

(D 923.)

Orestes, midőn az Iphigeniából kitörő testvéri szeretetet szerelmi hevülésre magyarázza, ily visszautasító tanácsot ad:

Wende deine Liebe irgend einem Gotte zu.

(III, 1; ABC, B 1177.)

E pogányizú tanács is kiveszett az átalakításkor. Igen mélyreható módosítást figyelhetünk meg Arkas azon fejtegetésében, mely megmagyarázni igyekszik, mi módon bírt Iphigenia az emberáldozó taurisiakra oly szelidítőleg hatni. Eredetileg azzal érteti meg e csodás fordulatot, hogy a vad nép Iphigeniát égből alászállónak és az istenek szándékába beavatottnak képzelte:

*Denn vom Himmel gekommen achten sie dich
Und vertrauen,
Dass dir der Götter Wille bekannt ist.*

(IV, 2; ABC, B 1468—1470.)

Most, a néperkölcös mélyén vizsgálódva a taurisiak romlatlan erkölcsi fogékonyságában leli okát, hogy Iph. jóra vezethette őket. Arkas ezen elmélkedése a végleges földolgozás legkétségtelenebb nyereségei közé tartozik:

*Denn nirgends baut die Milde, die herab
In menschlicher Gestalt vom Himmel kommt,
Ein Reich sich schneller, als wo trüb und wild
Ein neues Volk, voll Leben, Muth und Kraft,
Sich selbst und banger Ahndung überlassen,
Des Menschenlebens schwere Bürden trägt.*

(D, 1477—1482.)

Igaz, a végső földolgozás is még fölötte gazdag czélzásokban, gondolatokban, sőt cselekvényben, mely a görög vallási felfogásban gyökeresik. Mégis, ha az itt összeállított jelenségeket összességükben tekintjük, alig zárkozhatunk el annak elismerésétől, hogy a mű mai alakja az előzőknél jobban távozik a mythologiai gondolkodástól.

(Vége köv.)

HELLER BERNÁT.

ATTIS.*)

- Iramodva vitte Attist a sikon sebes hajó
 S hogy a phryg berekbe gyorsan szaporázva besiet
 S Cybelének árnyas erdős ligetébe bément,
 Dűhe szörnyen ösztökélvén, esze kósza röptiben
 5 Lemetélte a szemérmét kovakőnek élivel.
 Mikor a test férfi-voltát elenyészve érezé,
 — Csepegő vér harmatától pirosult a föld színe —
 Halavány kezébe sebtén ragadá a kis dobót,
 Dobodat Cybébe asszony, neki búzditó szered,
 10 S ütögetve vézna újjal a reá vont bikabőrt,
 Remegett és énekelve szava így zeng társihoz:
 «Nosza, Gallák! föl Cybébe hegyi berke ormira,
 Nosza rajta, Dindyméne tova bolygó nyája ti,
 Honotokról kik lemondva idegenbe jöttetek
 15 S tanításom elfogadván követétek mint vezért,
 A haragvó tengerárnak viselétek vészeit,
 Fenekedve Vénus ellen kiölétek hevetek,
 Nosza tomboló menetre, szivetek míg fölvidul.
 Tova minden lanyha restség: nosza együtt jöjjetek
 20 Cybelének phryg lakába, Cybelé phryg berkibe,
 Hol a cymbalmok csörögnek, dobogó dob rá felel,
 Fuvolája görbe nádján a sipos tompán dudol,
 A borostyános Maenadok fejüket vetik vadúl,
 Hol az áldozást kísérik víg üvöltés hangjai,
 25 Hol az istennő bolyongó raja tombol fel s alá;
 Oda kell most tánczra kelvén futamodva szállanunk.»
 Mihelyest az asszony-ember dala zengett társihoz,
 Remegő ajakkal a raj felüvöltve tánczra kél,

*) Mutatvány a legközelebb megjelenendő teljes Catullus-fordításból.

- Nosza dobban könnyü dobjuk, zeneg öblös czimbalom,
 30 Szaporán az Ida lombos ligetébe lejtének,
 Velük Attis, a vezérük, eszevesztve fú, liheg,
 Siet a sötét berekbe, a kezében szól a dob,
 Valamint a még igába soha nem fogott üsző.
 A sebeslábú vezért most követé a Galla-raj.
 35 Hogy elérték lankadozva Cybelé lombos lakát,
 Kimerülve étlenül is elalusznak csakhamar.
 A szemükre lomha álm borította szárnyait
 S tova száll a nyugalomban kebelüknek vad heve.
 Az arany nap lángsugárú szeme a mint áttekint
 40 Ragyogó aethert, dühöngő vizek árját, földeket
 S elüze az éj homályát ragyogó szép fogata :
 Tova szállt Attis szemérül a tűnékeny álm is
 Oda, a hol szív-repesve Pasithea fogadá.
 Im, az enyhe nyugalomban a dühöngés elhagyá:
 45 Kebelében Attis ekkor földézte, mit művelt,
 Ime látta józan észszel, mit veszíte, hol vagon,
 A szívében vad vihar kél, fut a parthoz újlag.
 Szeme könnyet ont s a tenger sivatagján eltekint,
 Szomorú szóval honához rebeg ajka meghatón :
 50 «Honom édes, drága nemzóm, honom, ó szülő anyám !
 Nyomorult én ! elhagyalak szökevény rabszolgaként,
 Ki urától fut s az Ida vadonába rohanék,
 Havas ormát hogy bejárjam, a vad árnyas rejtekit
 S közeledjem tébolyultan a fagyos tanyák felé.
 55 Honom, ó hol vagy te most, ó hol keressen képzetem ?
 Szemem is feléd ohajtja sugarát fordítani,
 Kis időre míg a lelkem szabadúlt a vad dühtől.
 Kiszakítva otthonomból e vadonban lakjam-e,
 Szüleim-, honom-, barátim- s javaimtól messzire ?
 60 Hol a fórum, tornacsarnok, a palaestra, pályatér ?
 Te szegény, szegény szívem te, kesereghetsz végtelen',
 Mi nemén nem ment keresztül az alaknak ez a test ?
 Én a férfi, én az ifju, én legény, én a fiú,
 A gymnasium virága, birok-tér dísze valék.
 65 Hogy özlélk el az ajtóm, küszöböm hogy áthevült,
 Viruló virágfüzér hány koszorúzta házamat,
 Mikor a nap kelte hívott s kinyitottam a szobám !
 Legyek istenek cselédje, Cybelének papja most ?
 Legyek bacchans, magam árnya, tehetetlen férfiú ?
 70 Fagyos Ida hó-födözte vadonában lakjam-e ?

- Phrygiának szikla-ormán legyen-é a hajlokom,
 Hol a szarvas-gím tanyázik, hol a vadkan kóborol?
 Ó be fáj már szörnyű tettem, be keserves bánatom!»
 Mikor a rózsás ajakról tova röppent ez a szó,
 75 S juta égiek füléhez, emez új hírt megvívén,
 Cybelé leoldta rögtön az igát arszlániról
 S e szavakkal bujtogatta fel a jószág ellenit:
 «Nosza vad, menj — szólt — rohand meg s dühre késztesd újra
 Vadonomba hajtsa vissza heve sujtó ereje, [öt,
 80 Ki uralmam vakmerően kikerülni készüle.
 Nosza hátad' verje farkad, nosza túrd útéseit.
 Úgy üvölsz, hogy mindenünnen bele zengjen a vidék,
 Nosza csapkodd rőt sörényed' neki duzzadt nyakadon.»
 Fenyegette szolt Cybébe s az igáját levevé.
 85 Neki bószul s önmagát is dühösítve ront a vad,
 Felüvölt és kósza lábbal tipor át a bokrokon.
 Mikor így a napsugáros, hab-ölelte parthoz ért,
 Ime látja gyöngé Attist, hol a hullám megtörött
 S neki ront: a vad berekbe esze nélkül rohan az.
 90 A hol aztán élte-hosszat Cybelé papnője volt,
 Óh nagy istennő, Cybébe Dindymusnak asszonya,
 Csak az én házam kerülje ez a jámbor örület,
 Dühre izgass másokat te, az eszét vedd másnak el.

CSENGERI JÁNOS.

A «KOMÁROMI ÉNEKESKÖNYV».

(Vége.)

15. Tizenhatodik ének [fol. 28^b].

- Az Isten bünteti az hitetleneket,
 Az itélet napján mind elveszti őket;
 Az kik meg nem térnek az ő intésére,
 És fejet nem hajtnak ő szent igéjének.
 5 Hamis törvényeket az pokolra küldi,
 Kegyetlen nagy jajra, szikrázó habokra,
 Külső sötétségnek megterhelt napjára
 Az Isten azt mondja nekik nagy fel[szóval]:
 Nossza, menjetek be hamis törvénytevők:
 10 Tüzes kalodába renddel rakassatok,
 Az tüzes lánczokkal megkötöztessetek,
 Örökre, örökre nagy tűzben égjétek!

No hasonlóképen hamis birság-i[rok],
 Özvegyet és árvát kik nyomorgatjátok,

15 Menjetek be ti is erdő országába.

Tüzes aztalokhoz renddel ültessetek!

Elég étel lészen, semmit ne féljete,

Elég ital lészen, bár ne rettegjete,

Az tüzes kánnákból forró ónat isztok,

20 Vipera mérgévéül örökké itattok!

Varakos békáknak az testét eszitek,

Tüzes kenyereteket mind örökké rágtok,

Az tüzes kígyókat örökké rágjátok,

Mert igen torkosak világban voltatok!

25 No hasonlóképpen hamis csaplárosok,

Az kik az köznépnek vízzel bort adtatok,

Menjetek be ti is pokolnak kínjára,

Ott forró ónat örökre igyatok!

No hasonlóképpen rút, csúnya szitkúak,

30 Vélek egyetemben fertelmes hitűek,

Kik tudván sokszor hamisan esküdtek,

Engem segítségéül akkoron nem hittok!

Melyért menjetek be, örökké égjete,

Soha én fnyemre ti ne nézhessetek.

35 Luciperrel együtt ottan gyötrődjete,

Sok számú kinok közt ottan jajgassatok!

No hasonlóképpen rút fajtalan ebek,

Az tüzes kaszára renddel keteztettek,

Örökké renddel kaszáljatok,

40 De soha is halált ottan ne lássatok!

No hasonlóképpen hamis magtalanok,

Az kik még nem gyümölcsözétek,

Az tüzes párnákon örökké jaj szókkal,

Scorpiókkal együtt egy ágyban háljatok!

45 Az varaká[s], békák, rágják emlőtöket,

Az fekete sasok rugdosnak titeket,

De hiszem, ördögök azok is mind lesznek,

Végzetetlen kinnal örökké kínlódtok!

No hasonlóképpen ember rágalmazók,

50 Ördög országa jó forró ónat rágni,

Tüzes kemenczébül azokat kapdosni,

Tüzes tajtékokat ottan fogtok rágni.

No hasonlóképpen ti kevély tánczosak,

Az kik az táncz között összeve kabdostatok,

55 Rút fajtalan kézzel egymáshoz nyultatok,
Az vándor ördögnek legyetek fiai!

Én többet nem szólok pokolnak kinjárul;
Az kicsiny versekből ti megérthettétek,
Mely rettenetes lesz az pokolnak kínja

60 Az kik meg nem térnek az ő bűnei[k]ből.

De az kik meg nem térnek az ő bűneikből:
Az régi szentekkel akarnak örvend[n]i,
És mint az raj méhek úgy fognak zengeni,
Örökkön örökkén szentséget kiáltni.

65 No hát minden ember magát észbe vegye,
Az örök életet hogy ő elvehesse!
Kérlek ember, kérlek, hogy jámbor életben,
Hadd el bűneidet, térj meg istenedhez!

Dicséret, dicsőség legyen az nagy úrnak,

70 Hogy vigyen be minket is az örök életben,
A[z] ő szent fiának nagy áldozatjaért,
Az örök életet adja elnyerhetnünk!

Ez az ének címe szerint s töredékben ismeretes volt Thaly Kálmán *Vitézi énekeiből*, a *Szencsey-féle énekes könyvből*. Címét a tartalomjegyzék őrizte meg; elejét ama kéz semmisítette meg, mely a kódexből e helytt két levelet kiszakított. Thaly kiadta a töredéket, melyet a miénk kiegészített, illetőleg teljes énekké tesz, s azon felül az ismert részben is gazdagabbnak mutat. Magyarázatában a költeményt a XVI. század közepéről származónak mondja, a mit erősen moralisztikus iránya és kíméletlen ostorozó hangja s a bűnökben elmerülteket illető fenyegetésekben rejlő teológiai fölfogása alapján megerősítendőnek tartok. Így ez az ének nem csupán ismeretlen, hanem a Töredékhez képest még variáns is. Az ének a haragvó Isten ítéletét írja le, a mint a bűnösöket bünteti, s festi büntetésének borzalmas szigorát s a mint a megtérőknek kegyelmet ígér. A büntetés kiszabása módjában mintha Dante hatása látszana. A *Pokolban* is az a büntetés: hogy a ki miben bűnös volt életében, holta után is abban büntetessék.

7. sor. *külső sötétségnek megterhelt napjára*, az utolsó ítéletre sötétség borítja az egész földet, ez a külső sötétség, ellentétben a belső világossággal, mely az istenben hívót eltölti, a nap csak *dies*, nem sol, különben még kevésbbé érthetnők e paradoxokat.

13. sor. *hamis bírság-írók*, a kik hamisan rójják ki a bírságot, vagy pedig itt a bírság régi értelmében *ítélet* (judicium) igazság gyanánt szerepel. Bármelyik esetben régi szövegnek kell tekintenünk.

21. sor. *varakos béka*, Dunántúl ma varancskos, közbeszédben varangyos, varangyék, varacskos. A NyTsz. nem ismeri. Ez is utal arra, hogy

a szöveg régi, mert a XVII. századból csak a *varas* fordul elő, s egyszer a *varancskos*.

42. sor. Thalynál, ne gyümölcsözzetek.
 43. sor. *jaj szívekkel*, Thalynál, *üljete*k.
 45. sor. *varakák*, *Th.* varakas; *rágják*, u. o. szopják.
 46. sor. *sasok*, *Th.* bakok; *rugdosnak*, u. o. rugdoznak.
 47. sor. *Th.* De hiszen azok is mind ördögök lesznek.
 48. sor. *örökké kínlódtok*, *Th.* örökkén kínoznak.
 50. sor. *Th.* Ördög országára tüzes követ rágni.
     Tüzes kemenczében örökkén kapdozni.
 52. sor. *rágni*. *Th.* túrnyi.
 53—56. sor. *Th.* hiányzik.
 58. sor. *Az — érthették*. *Th.* ez — érthetitek.
 59. sor. *Th.* Mely retteneteseke pokolnak kínjai.
     Az kik meg nem tértek az ti istentekhez.
 61—64. sor. *Th.* hiányzik.
 65. sor. *észbe vegye*, Dunántúl ma is így, *Th.* észre vegye, ma is í
 66. sor. *Th.* hogy el ne vehesse.
 67. sor. *Th.* Kérlek, hogy jámbor légy életedben.

16. Huszonkettedik ének [fol. 33^a].

- Mulván napok, újulván hold s foly idő,
 Járván jóra, nem vár szóra esztendő,
 Mentést megyen, jóval együtt veszendő.
 Illatos fű, szép violák hervadnak,
 5 Midőn naptul, harmatoktul fosztatnak:
 Az szép rózsák pünkösöd után lehullnak.
 Erős vadak, szép madarak meghalnak,
 Nagy álló fák, termő ágak megasznak,
 Épületek, magas hegyek romlanak.
 10 Gyémánt kövek, crystal-övegek eltörnek,
 Kik India szigetében teremnek,
 Szép patakok, kútfejek mind betelnek.
 Az egek, mint a viasz, megolvadnak,
 Az mint ezek Szent Máténál megvannak,
 15 Hogy ez földön mindenek romlásban lesznek.
 Az emberek halállal mind meghalnak,
 Szép jószágok tőlök mind elmaradnak,
 Mert ők bűnös Ádámtól származtanak.
 Oh kegyetlen, engedetlen rút szívek!
 20 Ezekről az kik meg nem emlékeztek,
 Hanem bátran rút bűnökben fektüsztek'
 Nagy czethalak, kik Pontusban uszkálnak
 Engednek Isten parancsolatjának
 Forgó szelek, kegyetlen oroszlának.

25 Gyarló ember, mit gondolsz te? magadtul
 Hogy nem térsz ki a förtelmes bűnökből?
 Mikor intetel isten igéjétül!

Tudod, hogy el mulol, mint az nap világ,
 Mikor téged az sárga halál vág,

30 Bár magad csak kész koporsót csinál[j].

Midőn egykor a temetőn sétálnék,
 Egy ember szár csontban lábam ütközik,
 Sirék s mondék: jaj én is ilyen leszek.

Ez ének Ács Mihálynál [Zengedező Mennyei Kar, Lőcse, 1695 238 l.] mint halotti ének, van kiadva; a mi könyvünkben Cantio alia, t. i. istenes ének, mert előtte *Balassa* istenes éneke áll. Ács gyűjteménye németből magyarra fordított s magyar nyelven szerzett régebbi énekeket is tartalmaz; úgy tetszik, hogy ez is a régebbi énekek közé tartozik. Lutránus atyáinkfiainak régi énekeit főképen a bártfai, 1593-iki gyűjteményből ismerjük; ebben, de más énekeskönyvben sem fordul ugyan elő ez az ének, a mi nem azt jelenti, hogy korábban már nem lett volna meg, mint mikor Ács kiadta. Sőt inkább azt, hogy igenis megvolt, s mint kedvelt ének került az ő gyűjteményébe, mint a többi régi és kedvelt ének. A varian-sok is azt látszanak igazolni, hogy a győrmegyei mészáros más forrásból merített, mint az énekgyűjtő pap. Ez okok miatt ez az ének a XVII. század elejére volna helyezhető.

2. sor. *jóra*, Ácsnál óra.

3. sor. *mentést*, nem mint futvást stb., hanem statim, protinus, a régi nyelvben a XVII. században többször előfordul.

7. sor. *meghalnak*; az farkas, meg agván, meghala, az barmok meghalnak, e példák mutatják, hogy itt az erős *valak* ... meghalnak, még régi használatában szerepel a meghal ige. Ma csak az emberre mondják, hogy meghal.

8. sor. nagy *díló* fák, itt: hatalmas, régtől fennálló, vén fa; szintén régies; *megasznak*, Ácsnál: megáznak, a kézirat szövege jobb.

9. sor. *romlanak*, még mint a XVII-XVIII. században önállóan, ige-kötő nélkül, Molnárnál: fallen, einfallen.

12. sor. *kútfejek*, források; *betelnek* kövel, hulladékkal, azaz eldugulnak, bedugulnak.

15. sor. *mindenek romlásban lesznek, a mint Sz. Máténál megvannak*, vonatkozás Máté Evangéliumának-XXIV. részére: Jerusálem utolsó veszedelmének és a világ végének jelei». Máténál olvasható jelek itt nincsenek fölemlítve, csupán az utolsó prófécia, hogy mindenek romlanak s úgy a mint Máté azt megírta.

17. sor. *tőlök*, Ácsnál tőlek,

18. A XVI. század lírájának egyik uralkodó hangulata: a magyarság bűnös volta, s az emberi nemnek bűnben való születése, van e sorokban kifejezve.

20. sor. *emlékeztek*, Ácsnál emlékeznek. Ép így a 21. sorban feküsznek, *feküszetők* helyett.

24. sor. *oroszlánnak*, a gondolat az, hogy czethalak, forgószelek és orosz-lánok engednek isten parancsolatának.

25. sor. *magadtul*, Ácsnál, magadrul.

27. sor. *igéjétül*, Ácsnál, igéjéből.

28. sor. *elmulol*, erősen régies.

29. sor, *sárga halál*, pallida mors, — *váy*, ma levág, igekötő nélkül való használata szintén régies, mint fönt a *mulol*-é.

30. sor. *csinál*, Ácsnál: *csinálj*.

31. sor. *az temetőn*, Ácsnál: temetésen.

32. sor. *ember szár csont*, a «szárak az emberi testben azok a részek, melyek tartják és hordozzák a testet», (Bod. Lex. 171.) tibia, crus. NyTSz. III. 85 l.

33. *ilyen*, Ácsnál: olyan.

17. Huszonharmadik ének [fol. 39^b].

Dicsirtessék Ur[am] örökké szent neved,
Ki ez ideiglen gondomat viselted;
Méltatlanságomat Uristen nem nézted —
Hála legyen neked, hogy ez időt értem.

5 Irgalmasságodnak csudálatos voltát,
Az emberi elme azt meg nem foghatja:
Mely szorgalmatos vagy az eltáplálásra.
Reménység kívül is sok jót aztd gyakorta.

Oly nagy gondod vagyon a mi életünkre,
10 Életünkben való minden szükségünkre,
Mikor gondolkodnánk, még annak előtte
Fölségednél dolgunk el vagyon rendelve.

Gondolkodom sokat az régi atyákrul,
A világon való sok bujdosásukról,
15 Mely nagy gondot Ur[am] viseltél azokrul,
Még marhájukról is, nemcsak ő magukrul.

Jól tudom mostan is, te azon Isten vagy,
Irgalmasságod is szintén oly igen nagy,
Ki soha nem hagyta a benned bizókat,
20 Mostan azért Uram szómat meghallgassad.

Én mindenkor, tudod fölségedben biztam,
Minden javaimat csak tetőled vártam,
Az én életemben hozzád fohászkodtam,
Segétség[et] Uram, felségedtül vártam.

25 Reám tekints azért kegyelmességedbül,
Visel[j] gondot rólam ily nagy szükségemben!
Ne nézd bűneimet én édes Istenem,
Mutasd meg hogy te vagy gondviselőm nekem!

Bűneimet Uram, megbocsássad nékem,
 30 Kikkel bántottalak naponként istenem!
 Mert az nagy gyarlóság arra viszen engem,
 De az te nevedért légy kegyelmes nékem!

Ez földön míg élek, adj jó egészséget,
 Minden híveid közt lelki csendességet,
 35 S felebarátinkkal való egyességet.
 Jó hírrel és névvel áldj meg Uram minket!

Nagy hálákat adunk néked mind ezekért,
 Dicsérjük nevedet irgalmasságodért,
 Szent Lelkessel holtig az Krisztus Jézusért
 40 Nevelj igaz hitben szerelmes fiadért!

Ezt az ájtatos éneket is, noha Ácsnál a 148 l. jelenik meg nyomtatva először, belső okoknál s nyelvi régiségénél fogva a XVI. századból valónak vélem. A XVI. században szinte általánosan uralkodó fölfogás és hangulat vonul e költeményen keresztül. A prédikátor író és énekszerző vallási és hazafias aggodalmai, fájdalmai és kétségei jobban egybeforrtak, s reménységét sem tudta hazája boldogulása nélkül elképzelni. Ájtatosságának mélyen érzett ereje kapcsolódik itt vágyakozásainak vallási és hazafias céljaival, s kifejezéseinek ódonysága és készlete, hitének eleven ereje és naivsága mind arra mutatnak, hogy ez a vers nem a XVII. században íratott. Az ájtatos ének XVII. századi virágzásában legnagyobb részt az egyház szolgáltatában állott; formájában, gyakorlatában fejlettebb, benső pathosában zárkózottabb és fölfogásában dogmaibb volt, mint ez, a mely nagy általánosságban csupán ájtatos ének; sem felekezeti színe, sem dogmai vonatkozása nincs, ellenkezőleg, felebarátinkkal való egyességet könyörög, jó hírre és névre féltékeny, mint a krónikák írói s a XVI. század énekszerzői, kik, mint Balassa, a jó hírért, névért vígan vagdalkozott; s az igaz hitben való nevelést is egy főáldásnak tartja. Nyelvén és verselésén kívül, a versfőkből is elárulja, hogy *Diogierben* (Diós-Győrben) írta énekét s így közelebb áll a XVI. századhoz, mint a XVII.-hez, a melyben Ujfalvi Imre már nyíltan hirdeti, hogy az énekek szerzői, [s tegyük hozzá, külső körülményei] ismerete egészen fölösleges. A versfőkből való rejtelkedés az ájtatos ének példája nyomán a XVII. század világi énekeiben támad fel újra, melyekben az isteni félelem miatt már nem egészen értéktelen a szerzők neve és kiléte. A versfők szerint az s-nek megfelelő strófa hiányzik, a mit bizonyosan a másolónak, vagy leírónak kell betudnunk, a mi szintén arra mutat, hogy mikor leírták, már nem érezték a régi szokást s a versfőket nem nézték.

1. sor. *örökké*, Ácsnál *örökkén*.

2. sor. *ideiglen*, mint holtomiglan maiglan; a NyTsz. XV. és XVI. századi használatáról tanúskodik, újabb időből nincs példája.

8. sor. *aztd*, úgy hiszem *adsz* helyett *tollhibából*.

Reménység kívül, régi nyelvünkben többször előfordul vonzat *kivül*, ma a szükség kívül, tréfa kívül-ből a szükségesen kívül, tréfán kívül kifejezésekben még érezteti eredeti *nélkül* jelentését.

15. sor. *gondot viseltél azokrul*, mai használata szerint *azokra*.

26. sor. *viselj gondot rólam*, ma *rám*.

29. sor. Ácsnál: Bűneimet pedig megbocsásd én...

18. Huszonnegyedik ének [fol. 45^b].

Senkinek az Isten, mind szintén régenten
Nem ada dicsőséget;
Mert egyedül őtet, mint teremő Istent,
Illeti a tisztelet,

5 Együtt a Christussal, s mi vigasztalónkkal
Csak övé a dicséret!

Ne imádj hát szentet, se faragott képet,
Kiben nincsen idvesség;
Mert erőssen tiltja, mint Mojzes írja,
10 Ezt az mennyei fölség,
Bálvány imárástul, hamis tudománytul,
Fáj most is eretnakség.

Hijjad segítségül az Istent egyedül
Az Christusnak nevében,
15 Mert ez közbenjáró, Atyánknál szószólló,
Bizzál ő érdemében!
Az ki ebben bízik meg nem csalatkozik
Az ő könyörgésében.

Törödelmes szívvel és józan elmével
20 Imádjad istenedet!
Légyen igaz hitbül, nem kételkedésbül
Isteni tiszteleted!
Sok szószaporitást, minden haragtartást
Távoztass: találzs kedvet.

25 Mojzes és Dániel, Jósue, Sámuel,
Dávid és Ezekiás,
Mária Magdolna, s az Sámuel anyja,
Manasses és Eliás,
Igy imádkoztanak s hallgattattának
30 Jónás és [H]ósiás.

Ha tis ily formán, szükséged óráján
Könyörgesz Istennek,
Az mit kérsz megadja, noha jó halasztja,
Kivánságát szivednek,

35 Kérj, kiálts, adatik, zergess megnyittatik
Ajtaja kegyelmének.

Az Isten beszéde, szentséges igéje
Letett kincse embernek,
Minden drága kincsnéi, aranynál ezüstnél

40 Becsületesb lelkének,
A ki eztet hiszi, méltó kívánsági
Annak beteljesednek.

Az Isten ő magát, ajánlá jó voltát
Az Evangéliumban,
45 Mind bűnösöket, hozzá térülteket
Befogad irgalmában :
Valakik engednek az hívó istennek
Lakások menyországban.

Légy állhatatos hát s minden jókat megád
50 Az mennyei Úr neked,
Isten[re] kiáltó, haragra indító
Vétkektől üres szived
Legyen, mert így nyertes, semmiképpen részes
Nem lészen jókban lelked.

55 Mert mint galamb búzzal, szemapasztó füsttel
Az raj méh elűzetik :
Az bűnben heverő, abban gyönyörködő
Embertől eltávozik
Az Isten angyala, ki csak jóknak társa,
60 Ezekben gyönyörködik.

Valakik peniglen Istennek szüntelen
Életeket szentelik,
Ezektől az ördög, mint utálatos dög
Elfut és eltávozik,
65 Szent lélek vezérli, minden jóra viszi
Igy a bűn is megszűnik.

Hogy azért ily formán, szive szerint nyilván
Minden imádkozhassék :
És azt mit hitből kér, tiszta s buzgó szivből
70 Néki megadattassék :
Az örök életben, fényes dicsőségben
Kivánom részeltessék.

1. sor. *szintén*, egészen népies, prorsus, penitus, plane, ganz und gar, durchaus, mint a NyTsz. értelmezi; itt talán *igen* régenten vagy *egészen* régen — jelentésben használva, *valamint hasonlóan, megfelelően* stb. értelemben talán még sem járja.

2. sor. *ada*, Ácsnál adgya.

7. sor. *szentet*, a képimádásra, a szentek tiszteletére vonatkozik; e dogmát fejtegeti s így majdnem korhatározóvá válik e néhány szóban, utalva a XVI. század polémikus világára, vagy még előbbre, a protestantizmus hódításának idejére.

11. sor. *báldnyimáddás*, *hamis tudomány*, a protestáns írók vádjá a katolikus dogma ellen, melyet fentebb érint.

12. sor. *fdj most is eretnekség*, eretnek, a ki eltávozott az igaz Krisztus, igaz egyház, igaz szentírás tanításából.

13. sor. az egész szakasz a Krisztus közbenjárásáról szóló tanítást foglalja magában. Ácsnál: fuss, mert ez...

24. sor. *kedvet taládsz*, kedvességet, grátiát találni.

29. sor. *hallgattatának*, igekötő nélkül, régies. (30. sor, [H]ozias, Ácsnál Azardás.

31. sor. *tis*, te is, egyes számban, mert *szükséged* jó utánna; ilyen összevonás nem szokatlan.

33. sor. *noha jó halasztja*, talán jól el halasztja, ez esetben a jó = jól talán tollhiba, az igekötő elhagyása régies; —

noha jó, Ácsnál: noha ő.

38. sor. *letett kincse*, melyért csak ki kell nyújtani a kezét, úgyszólván megadott, az ember számára eltett.

40. sor. *becsületesb*, becsesebb, becsületes = a minnek becse van. Ácsnál becsületest.

44. sor. *Az evangéliumban*, Ácsnál: Evangéliumban.

45. sor. *mind*, Ácsnál minden.

50. sor. *istenre kiáltó* vétek, mint égre kiáltó.

69. sor. Ácsnál: és az, mit kér hitből.

Mint erősen dogmatikus és nagyon a biblia s az új vallás szellemét és hatását mutató s nyelvében is régiebb és szólamkészletében is a XVI. századra mutató vers, ez is, mint az előbbi, még a protestáns kor derekán készült, noha ez is csak későn, a XVII. sz. végén jelenik meg nyomtatásban, először Ács Mihálynál a 145 l.

19. Harmincznyolczadik ének [fol. 12^b—14^b].

Oh bágyadt lélek,
Búval, gonddal teljes fészek!
Szánlak, mert vérben förösztlek
Gyakran test törében ejtlek
5 Istenemtől, teremtmőtől,
Kitől most is féltlen félök.

Rútótott a bűn,
Ki szivemből sok jót kivön.
Ennek oka tudom ki lön,
10 Gyarlóságom im mire vön
Majd elveszek, hanem megyek
Ki írttem bajvivást tön.

Megyek, mit tégyek?]
Szegény fejem hova légyek?
15 Keserű jajt bár említsek,
Siralomban holtig éljek,
Sebeimmel, sűrű könnyel
Hegyet-völgyet bár betöltsek.

Az nap úgy tetszik,
20 Visszaforog, majd úgy lá[tszik],
Csillagokkal az ég fémlik,
Az föld pedig siránkozik.
Tűzvizesnek, víz tűzesnek
Látszik, kitől szív irtózik.

- 25 Nagy bánat nyelt el,
Nehéz álom burétott el,
Szegény fejem most serkenj föl,
Vétkeidből no most kelj föl,
Siránkozván, óhajtozván
30 Istenedhez így kiált föl:
Jehova jóság,
Szentség, örökkénvalóság!
Végzetlen nagy boldogság,
Változhatatlan igazság,
35 Hallgass i[me] beszédemre
Élet, út, örök boldogság!
Imé életem,
Porrá válik testem,
Halál torkában majd esem,
40 Uram, hát hová futsz tőlem,
Igen igen nagy betegen
Mikor koporsómban fekszem?
- Alázatosson,
Fölségedet kérem azon,
45 Irgalmátul meg ne foszszon,
Balkéz felől ne állosson
Mezételen, talpig bűnben
Mind ez világ hogy ne lásson.
Nyujts pálmaágat,
Paradicsomban adj utat,
50 Mely énnekem jó jelt mutat,
Dicsőséges templomodat,
A szent fiadért Krisztusért,
Látnom adjad országodat!
55 Oh boldog hajlék,
Kék egek fölött való ég,
Oh nagy szen[t]ség királyi szék,
Hová megváltónak viteték!
Én istenem, kit elhittem,
60 Vajha oda evezhetnék.

Szüntelen én is
A sok számú angyalok is
Egyetemben főbb szentek is
Zöngedez[n]jek, velök én is:
65 Szent az Isten, szent az Isten
Örökkön, örökké! Amen.

9. sor. Ácsnál: gyarlóságom im mire vőn,
ennek oka tudom, ki lőn.
17. sor. Ácsnál: mint essővel, sűrű könnyyel
20. sor. Ácsnál: visz, ha forog.
24. sor. *Idtszik*, Ácsnál: tetszik.
32. sor. Ácsnál: végzetlen irgalmasság.
35. sor. i[me], Ácsnál: ide.
38. sor. *Porrá válik*, Ácsnál: árnyék, porrá válik.
45. sor. Ácsnál: irgalmadtól.
57. sor. Ácsnál: Oh nagy fölség Királyi Szék.

Az énekeskönyvbe idegen kéz írta bele ezt az éneket, mely nyomtatásban először Ácsnál jelent meg a Zöngedező Mennyei Kar 240 lapján. Ormányi János, a szerzője, nevét a versfőkben tartotta meg, működésének emlékét versében, melyet forrásunk is megőrzött. Későbbi kéz írása, mint a többiek s mégis variánsai jóval különböznek a nyomtatásban közölt szövegtől, a mi azt mutatja, hogy a másoló nem Ács könyvét, hanem más forrást használt.

20. Harminczkilenczedik ének [fol. 69^b].

Eredj, siess póstám,	Mondd szolgálatomat,
Menj el édes versem,	Engem ide várjon,
Tudakozd meg titkon:	Piros orcájáru
Hol vagy[on] szerelmem?	Édes csókot adjon.
Kérjed igen szépen:	Más szeretőt soha
Legyen szemben velem,	Kivülem ne tartson
Hadd vigasztalja meg	Azután meg lehet,
Keseredett szívem.	Bár innom is adjon.

E töredéket későbbi s meglehetősen gyakorlatlan kéz vetette a 6. levél versójára.

21. Harminczhetedik ének [fol. 66].

Csalárd most ez világ, nincsen kinek hinni,
 Előbb az erkölcsöt jól meg kell vizsgálni,
 Miként az aranyat, próbára kell vetni
 Minem mind arany az, ki szokott félni.

5 Ollya magát minden irigyek nyelvétől,
 Mint barom-formáló Circe énekétől
 Hogy én is vesszek el ennek személyétől
 És ne hervadjak el annak személyétől.

Mert mint rózsád hervad déli verőfénytől
 10 Megszárad, el észik (így) szokott zöldségétől
 Ugy bágyad testem is te szemed fényitől
 Ki már majd elszakasz[t] éltem gyökerétől.

Mely kegyesség, lakja minden gyönyörűség
 A fa is éretted, minden gyönyörűség,
 15 Soha meg nem hervad, még nála a szépség
 Sőt nem is találja ötlet kedvetlenség.

Nem hoz csendes álmat az én szemeimre
 Az híves hajnal is, nincs könnyebbségünkre
 Ebéd, vacsora is nem lehet kedvemre
 20 Mert szerelmed után bánkódom könnyezve.

Mindenkor örülél, készen muzsika zeng,
 Vidámság tánczától az gyenge pázsit reng,
 Kedve[s] ének szóval szólló ajakad zeng
 Megemészthető búval szive[d] soha nem peng.

25 Mert Vénus Cyprina nem ér szépségeddel,
 Bellona elméddel, Pallas te eszeddel
 Mert hires Helená[t] gyönyörűségeddel
 Felljul múlod mint nap az holdat fényivel.

- Ifjúság, bölcsesség nyelvednek szólása,
 30 Az hajnal hasadás ajakid nyílása,
 Szép orczáid pünkösdi rózsák szólása (?)
 Csak az én szívemnek tüzek lánczozása.
- Feltekert órának minthogy nyugta nincsen,
 Apró kereke is valahányat perczen ;
 35 Emlékezésemre szívem annyit serken ;
 Hozzád menetelre az Isten segítsen.
- Ismeretlen szolgád alázatosságát,
 Kész szolgálatjával szive buzgóságát
 Ajánlja ezekkel, s ha szereted, magát
 40 Nem lészen dolgodban hidgyed semmi hibád.
- Véget vetek immár ez kis írásomban,
 De kérlek dolgaim legyenek titokban !
 Rossz emberek nyelve ne kopjon azokban,
 Kik Szűz Diánát is keresik mocsokban.

Ez az ének egyik igen érdekes darabja a kötetnek, mert az egész Gyöngyösiből van összealkotva. Gyöngyösi epikus létére is legkiválóbb lyrai költőink közé tartozik. Már *Arany* figyelmeztetett erre a vonására s megmagyarázta, hogy epikai műveiben a lyrai kifejezésekre alkalmas helyzetekben vagy alkalmakkor a legesodálatosabb üdeségben valóságos dal fakad. Kortársai, az utána következő nemzedékek tényleg így érezték, ezért utánozták, sőt meg is dézsmálták költészetét, s még a XVIII. század alatt is változatlan hagyományként szállították át Gyöngyösinek, a szerelem dalnokának, poétai nagyságáról alkotott meggyőződésüket. Így gondolkodván róla s így érezvén verseinek költőiségét, másolták, alakították s fölhasználták azokat szabadon és minden feszélyezés nélkül. Az így előkerülő töredékek és mozaikok bizony sokszor meggyőtrik s elég gyakran megjátszák a késő utódot. Thallóczy például egy XVII. századi, szerinte ismeretlen szerzőtől eredő verset mutatott be a Figyelő 1878. évfolyamában, a mely a *Phoenix* egy öt szakaszos része, s így «A lónyai szüzek» stb. szerzőjét Gyöngyösiben kell fölismernünk. Énekünkben is azonnal rá kell ismerni Gyöngyösire, de csak gondosabb utánjárás alapján találhatjuk meg benne magát Gyöngyösit. Kétségtelenül ügyes kézzel szőtte össze Gyöngyösi epicumának lyrai töredékeit a maga dalmozaikjává. E szerint tehát énekünk nem csupán Gyöngyösi hatásának kétségtelenül nevezetes bizonyossága, hanem érdekes leleplezése annak is, hogy a XVII. század legvégén mily módon is lehetett lyrai verset írni. E kissé megkésetten fölismert plagium azonban még sem mint plagium nevezetes, hanem hogy Gyöngyösiben méltán látták akkor az édes szavú lantost. A következőkben a parallel helyeket mindenütt kiírom Gyöngyösiből, hogy szemléltetően mutathassam be ezt a csendes

költői praktikát, a mely nagyon könnyen megjátszathatja a kevésbé figyelmes olvasót.

- 1—4. sor. Csalárd most e Világ, nincsen kinek hinni,
Előbb az erkölcsöt nyilvánbbrá kell venni,
Miként az aranyat, próba köre tenni:
Mert nem csak arany tud fényivel fényleni.
(*Mur. Vén. II, 43* vszak).

- 5—8. sor. Ójja magát minden irigyek nyelvétől,
Mint barommá tevő Circe énekétől,
Kinek, hogy ne veszszek rút, vermes szemétől,
Nem távozom még-most házam küszöbétől.
(*Mur. Vén. II, 41* vszak).

- V. ö. Circe mennél kedvesb éneket indított,
...
Emberi szép személyt baromra fordított
(*Mur. Vén. III, 121* vszak).

9. sor. V. ö.
Orczáján rózsái melegtől hervadnak
(u. o. IV. 26 vsz.).

- 13—14. sor. Minden felől a helyt lakja gyönyörűség
A fák öltözeti minden koron zöltség.
(u. o. I 143 vsz.).

- 17—20. sor. Nem hoz csendes álmot az éj is szemére,
A hives hajnal is nincs könnyebbségére,
Ebéd s vacsora is nem lehet kedvére
Mind kelet s mind nyugot bút ereszt szívére.
(u. o. III. 25 vsz.).

- 21—24. sor. Hol a vigaságnak kezén muzsika peng,
Kedves ének szóval gyenge ajaka zeng,
Vidámság, táncz által a gyenge pásit zeng,
Megemésztő búval senki szive nem teng.
(u. o. I. 141. vsz.)

- 25—26. sor. Gazdasággal Júnót, Cypriát szépséggel,
Szinével Bellonát, Pallast eszeséggel,
(u. o. II. 298. vsz.)

- 33—36. sor. Feltekert lánczon áll, minthogy lyuka nincsen,
Apró kerekei valamennyit perczen
Emlékezetedre szívem annyit serken
Czélzott dolgunkra segillyen az Isten.
(u. o. II. 197. vsz.)

- 37—40. sor. Ismeretlen szolgád alázatosságát,
Kész szolgálatjával szive buzgótságát.
Igáz szerelmének állhatatosságát,
Ajánlja ezekkel, ha kedvelled, magát.
(u. o. II. 69. vsz.)

22. Harminczhatodik ének [fol. 65].

Mint a szép folyóvíz télben megaluszik,
 Ugy az én szivem is menyecskekkel nyugszik
 Még éjjel is véle gyakran álmadozik
 Ugy tetszik édesem, vele mulatozik.

- 5 Egészséggel szivem, gyönyörű szép rózsám,
 Légy hív azért hozzám, gyönyörű szép nimfám!
 Mindenek azt mondják, hogy csak enyim vagy már.

. . . . .

- Nehéz hidgyed bizony messziről szeretni,
 Mert nem lehet véle gyakran játszadozni,
 10 Nem is lehet véle gyakran mulatozni,
 Egymásnak panaszát egymásnak beszélni.

- Ez darab földeken sokakat bujdosztam
 Te náladnál szebbet én soha nem láttam,
 Hegyeken völgyeken egyaránt nyargaltam
 15 Hozzád hasonlóbbat [én] soha nem láttam.

Az dolog tételed sok pénzeket érne,
 Az te szép járásod drága kincset érne,
 Minden egy lépésed egy aranyat érne,
 Egészlen termeted ez világot érne.

- 20 Óh mely nehéz dolog az szerelem dolga,
 Hogy a ki azokat egyaránt nem tudja,
 Vagyon higgyed annak ez világon kinja,
 Mert nem élhet benne, a hol ő akarja.

- Zabolázd meg Uram a sok irigyeket,
 25 Kik nagy dühösképpen, gyakran szólnak minket,
 Távoztasd Uristen a sok hamis nyelvet,
 Kik nagy dühösképpen gyakran szólnak minket,

- Az éneket irám, szivemet titkolám,
 Szív küldi szívének szivbeli levelét,
 30 Szív kívánja szívének szivbeli levelét.
 Szív vegye(n) szivétül szivbeli sok jókat!

A *Komáromi Énekeskönyv* eme darabokon kívül még egy ismeretlen éneket tartalmaz: *Én szivem Jutka* kezdő sorút. Szerettem volna bemutatni, de nem tűri a nyomdafestéket. Ez hihető ama «lutrikámos fajtalan fűzfabeszédek» közé tartozik, a melyeket a XVII. század moralistái annyit emlegetnek s olyan mélyen elítélnék. Tényleg vastag humorú és pórias tréfájú faragatlan beszédű versek, melyeknek egyenes leszárma-
 mazói és közvetlen utódai a nép ajkán ma is élnek. Sem a régít sem az újat nem szokás a nyilvánosság elé hozni, pedig bennök is van bizo-

nyos érdek: a nép moralfölfogása s erejének bizonyossága. Vastagon, de természetes humorral fejezi ki megbotránkozását, csúfolódó kedvét és elitélő szavát az ilyen Jutka-félék iránt s ebben kétszáz esztendővel ez előtt sem lehetett válogatósabb. Csúfondáros, gúnyos, farsangi és fajtalan énekeiben akkor is olyan volt, mint ma. Azonban megfigyelésre érdemes, hogy a nép, bár könnyen dobálózik a megpirító kifejezésekkel, mert nagyon hozzájuk szokott, elejti vagy nem érzi azoknak súlyát, mint a káromkodásban, melynek phraseológiája is tartalmukat veszített, nem eredeti jelentőségükben értett és használt kifejezések. Körülbelül így állhatott a multban is a fajtalan, lutrikámos fűzfabeszédek beszámíthatósága, mely egyenesen a még régebbi igriczbeszéd, csácsogás, csúfolódás (ioculator) örököse volt. A káromkodás és perverz beszéd ellen ma is prédikál az iskola és az egyház: de ma is haszon nélkül. Mi botránkozunk meg azon, a műveltebbek, — a nép, melynek eredetije és sajátja, észrevétlenül siklik rajta keresztül.

Népies irodalmunknak e néhány bemutatott emléke ne keltsen, nem is kelthet magasabb élvezetet ígérő igényeket, de még sem nélkülöz bizonyos elevenséget, néha bájt, néha egy-egy csiszolatlan gondolat szépségét. Bemutatásukban két czélt láttam: egyik az, hogy e korból meg lehetőszen elhanyagolt emlékeinkre a figyelmet ráfordíthassam, a másik, hogy velök a nép költészetének folytonosan hajtó fájáról e néhány régi virágot leszakíthassam.

ERDÉLYI PÁL.

A TÜBINGAI PÁLYAKÉRDÉS, 1808.*)

Az *Allgemeine Zeitung*-nak, melynek szerkesztősége akkor Tübingában volt, 1808. márczius havi 10. sz. melléklete élén közzétette a Cotta-féle könyvkereskedés a következő, föltűnően latin írással szedett nyílt pályakérdést:

Preisfrage.

Mehr als jemals scheint man gegenwärtig in Ungarn mit dem Gedanken und dem Wunsche beschäftigt: der ungarischen oder magyarischen Sprache im ganzen Königreiche die Oberherrschaft zu verschaffen und sie vorzüglich zur Geschäfts- und Gerichtssprache in den sämtlichen Provinzen des Landes zu erheben, die lateinische dagegen aus den Sälen der Gerechtigkeit zu verdrängen, und der deutschen ihre erlangte Autorität zu benehmen.

*) Rövid kivonat a Phil. Társaság április havi ülésében tartott előadásból.

Da die Urtheile über den Werth und die Ausführbarkeit dieses Vorhabens so verschieden sind, die Sache selbst aber in vielfacher Hinsicht allzuwichtig ist, als dass sie nicht in jeder Beziehung unparteiisch und gründlich erwogen werden sollte, so hat ein ungarischer Patriot einen Preis von hundert Dukaten in Gold für die beste Beantwortung der Frage ausgesetzt:

«In wie weit würde es ausführbar, rätlich, mit dem Wohl und mit den Privilegien der verschiedenen, das Königreich Ungarn und die mit demselben vereinigten Länder bewohnenden Nationen vereinbarrlich sein, die ungarische Sprache ausschliesslich zur einzigen Geschäfts-sprache bei Verhandlung der öffentlichen Angelegenheiten, bei der Justizpflege und bei dem öffentlichen Unterrichte zu erheben? Besitzt diese Sprache die hiezu unumgänglich nothwendig erforderliche Ausbildung? Und welches sind die Vortheile, welches die Nachtheile, die hieraus in politischer, kommerzial- und literarischer Hinsicht entstünden?»

Die Abhandlungen, mit einem versiegelten Zettel versehen, welcher den Namen und Wohnort des Verfassers enthält, können in deutscher, lateinischer und französischer Sprache an die unterzeichnete Buchhandlung, bei welcher der Preis niedergelegt ist, bis Ende Juli unfrankirt eingeschickt werden.

Die gekrönte Abhandlung wird gedruckt, und dem Verfasser das Honorar des Verlegers überlassen.

Die Urtheile der Preisrichter, unter welche der Aussteller des Preises sich nicht zählt, werden in dem «Morgenblatte für gebildete Stände» bekannt gemacht werden.

Tübingen, im März 1808.

J. G. Cotta'sche Buchhandlung.

E pályakérdést a «Hazai Tudósítások» (Kazinczy tévesen mondja, hogy a «Hadi Történetek») 1808. június 4-diki 36. számában 286. l. magyar fordításban közli. E fordítás így hangzik:

Jutalom Kérdés Német Országból.

Több Német Országi Ujságokban e' következendő jelentés tétetik:

Most Magyar Országban sokkal inkább gondoskodtak, mint akár mikor, hogy a' Magyar Nyelv fő nyelv legyen, kiváltképen, hogy az a' köz Hivatalokban, és Törvényszékekben minden Tartományokban bevétessék: ellenben a' Deák nyelv az Igazság palotáiból kinyomattassék; a' Német nyelvnek pedig eddig szerzett tekintete megkissebbíttessék.

Mivel ezen szándéknak érdeme, és végbevitethetősége eránt igen különböznek az itéletek: a' dolog maga pedig sok tekintetre nézve igen fontos, megérdemli, hogy minden oldalról részrehajlás nélkül nyomosan

megvisgáltassék. Azért egy Magyar Hazafi száz aranyat (aranyban) tett fel annak, a ki ezen kérdésre legjobban felel:

«Mennyiben lehetséges, tanácsos, és a' Magyar Országban, 's vele «összvekapcsolt apróbb Tartományokban lakó külömbféle Nemzeteknek «javokkal és szabadságaikkal megegyeztethető, a' Magyar Nyelvet egyedül «magát Hivatalbéli nyelvvé tenni a' köz Tisztségekben, az Igazság kiszol- «gáltatásában, és a' Tanításban? El vagyon é a' Nyelv erre így készülve, «a' mint elkerülhetetlen szükséges? Micsoda hasznok, vagy micsoda ká- «rok származhatnak ebből polgári, kereskedő, és tudománybéli tekén- «tetben?»

A' Felelő Munkákat Német, Deák, vagy Franczia Nyelven lehet készíteni. E'hez egy bépetsételt Levelke foglaltatik, melyben a' Szerző- nek neve, és lakóhelye legyen. A' Feleletek az alább irtt Könyvkereske- désnek küldetnek, mellynél a Jutalom már letétetett.

A' Jutalmat elnyerő Felelet kinyomtatatik, és a' Kiadó a' Szerző- nek kézírásáért különösen meg fizet.

A' Birálónak ítéleteik, kik között nem leszen a' Jutalmat tévő a' *Morgenblatt* nevű hónapos Írásban ki fognak nyomtatatni. (Mi is a' Hazai Tudósításokban közölni fogjuk.)

Költ Tübingában Martiusban 1808.

Cotta Könyvkereskedése.

E pályakérdés nagy föltűnést keltett hazánkban, főleg abban a lelkes írói körben, mely Kazinczy Ferenczben tisztelte fejét és vezé- rét. Elsősorban magát a mestert foglalkoztatta nagy mértékben ez az ügy, és Kazinczy nemcsak maga határozta el, báró Prónay László biztatására, hogy pályázni fog, de fölszólította barátjait is, hogy lépjenek szintén so- rompóba. Először 1808. május 8. Kis Jánoshoz írt levelében nyilatkozik e pályakérdésről és nyomban megküldi soproni hívének a kész 'Előszót', melyet később jónak látott mellőzni. Ezóta éveken keresztül áll ez ügy érdeklődése előterében, mert a díj nem adatott ki soha és ez a pályakér- dés homályos volt és homályos maradt egészen a mai napig. A kortársak találgatták a 'magyar hazafit', a ki a díjat kitűzte, s Kazinczy és köre a nádort gyanusították; a díj ki nem adása gyanussá tette az egész ügyet; de biztosat senki sem tudott.

Az első, a ki legalább a pályakérdés eredetét tisztázta, Wertheimer Ede volt, a ki egy igen érdekes czikkben (*Az 1807-diki magyar ország- gyűlés, Századok* 1896, 404. l.), kimutatta, hogy a pályakérdés benső összefüggésben van az 1807-diki országgyűlés izgatott vitáival és hogy a díjat a bécsi rendőrség tűzte ki. Egyebet az egész kérdésről nem tudunk még ma sem, úgy hogy következő adataim, melyek első sorban a bécsi cs. és kir. belügyminiszterium levéltárának gazdag anyagán alapúlnak, kezdettől végig teljesen újak.

Az ügyet megindítja Armbruster udvari titkárnak 1807. október 26. kelt fölterjesztése, melyben e tehetséges hivatalnok, már szóbeli tárgyalásokra hivatkozva, kifejti, hogy a magyarországi ellenzékkel szemben nem fognak másképp célt érni, mint ha az írókat megnyerik, a kiknek Magyarországon sokkal nagyobb a befolyásuk, mint a birodalomnak bármely más tartományában. Ilyen írókúl, kiket meg kellene nyerni, nevezi meg a következőket: Schedius és Schwartner pesti tanárok, Rummy löcsei tanár, Rösler az Ofner Zeitung szerkesztője, Lübeck orvos Torontálmegyében, gróf Battányi Vincze, Bredeczky lembergi evang. lelkész, Engel udvari fogalmazó, Rosemann udvari ágens és Décsi, egy olvasott magyar ujság szerkesztője. Látni való, hogy leginkább olyanokat vesz számba, a kik külföldi lapokba dolgoztak.

E nézeteket helyesli Sumeraw báró, a rendőrség főnöke, a ki 1807. nov. 19. fölterjesztést intéz gróf Stadion külügyminiszterhez, melyben Armbruster javaslatait ismétli, de a maga részéről egy új indítvánnyal megtoldja. Rámutat ugyanis egy nem jelentéktelen magyar klikk' fáradozásaira, mely a német és latin nyelv mellőzésével a magyar nyelvet akarja, mint ma mondanók, államnyelvvé tenni. Czélszerűnek tartaná a czivódó pártok közé 'Eris almáját' (einen Zankapfel) dobni, még pedig egy pályakérdés alakjában, mely kifejtse, vajjon lehetséges, hasznos, jogos volna-e a magyar nyelvet a közigazgatás stb. nyelvévé megtenni. Hogy a dolog semmi irányban gyanút ne keltsen, valamely külföldi intézet, pl. a tübingai Cotta-féle könyvkereskedés, vállalhatná el az egész ügy képviselétét és közvetítését. E javaslatot (a többiekkel együtt) elfogadja Stadion gróf, kinek fölterjesztésén olvasható a császárnak 1807. deczember 1. kelt rezolútiója: mindent helyesel; a költségeket megadja és sürgős intézkedéseket kíván.

Már 1808. január 29-ikén értesíti báró Hager rendőrségi főtisztviselő Stadion grófot, hogy a pályakérdés ki van tűzve és a Cotta-féle könyvkereskedés elvállalta az ügy közvetítését. Most azok a férfiak volnának kiszemelendők, kik a közönség előtt mint pályabírák, szerepelnének' (figuriren sollen).

A pályakérdés 1808. márczius havában került nyilvánosságra a tübingai Allg. Zeitungban (l. fönt), Hager báró pedig 1808. ápr. 16-ikán felszólítja a tartományok főnökeit: gondoskodjanak róla, hogy e jutalomkérdés a belföldi lapokban is közzététessék. A pályaművek beküldésének határideje 1808. július vége volt. E határnapig 21 pályamű érkezett be, melyeknek szerzői (a beérkezés sorrendjében): 1. Roth ulmi evang. lelkész; 2. Genersich János késmárki evang. lyceumi tanár; 3. Smith Amand Vilmos késmárki városi főorvos; 4. Kazinczy Ferencz, író Széchalmon; 5. Legédy János kegyesrendi áldozár Trencsénben; 6. Döbrentei Gábor, nevelő Gyulai Lajos grófnál Oláh-Andrásfalván, u. p. Segesvár; 7.

Barrakóczy Amilkar Keszthelyen a Balaton mellett; 8. Thorwächter András evang. lelkész, 'Grosspolden in Siebenbürgen neben Reissmarkt'; 9. Schihulissky József, 'perceptor bancalis et tricesimalis Csertiznæ in com. Zempliniensi'; 10. Bredeczky Samu lemergi evang. lelkész; 11. Maisch János József sebész Wimsbach mezővárosban Lambach közelében Felső-Ausztriában; 12. Nobilis Andreas Plachy de Nemes-Varbók, evang. lelkész Vág-Ujhelyen; 13. Pollagh Ker. János Pesten; 14. Philipps Valter cs. k. osztrák őrnagy, akkor Bonyhádon; 15. Névtelen; e szerző neve nincs meg a jeligés borítékban; 16. Nagy György; 17. von Neustädter, cs. és kir. udvari könyvelő, Nógrád- és Trencsénmegye táblabírája; 18. Holko Mátyás evang. lelkész Rimaszombatban; 19. Kerchelich Miklós, 'Edler des Erblandes Kroazien, zu Agram in der Fleischhackergasse wohnhaft'; 20. Johannes von Eigel sen., Pécsen; 21. Johann von Fejes, 'Erb- und Grundherr zu Ráho', több megye táblabírája, a kishonti kerület evang. egyházainak és iskoláinak felügyelője.

Hager báró 1808. szept. 29-én jelenti Stadion grófnak, hogy 21 pályamunka érkezett be és javaslatot tesz a bírálókat illetőleg. Szerinte a bírálattal a következők volnának megbízandók: 1. gróf Teleki Samu erdélyi udv. kancellár; 2. Sonnenfels József alelnök; 3. Birkenstock udvari tanácsos; 4—5. Schwartzner és Schedius pesti egyetemi tanárok; 6. gróf Széchenyi Ferencz titkos tanácsos, a Nemzeti Múzeum alapítója; 7. Márton egyetemi tanár Bécsben, 'hogy a magyar nyelvnek egy vak védője is jusson szóhoz'; és 8. Engel udv. fogalmazó. Előbb Hager csak az első hetet terjesztette föl, mihez Stadion 1808. okt. 5-ikén hozzájárult. Utóbb 1808. decz. 6-ikán még Engelt is ajánlja, 'kinek nagy befolyása van külföldi hírlapokban és kit meg kell nyerni az ügynek, nehogy, a mire, úgy látszik, kedve van. ellene foglaljon állást'. Stadion gróf 1808. decz. 9-ikén ehhez is hozzájárul.

Egyidejűleg értesíti Hager báró Bruckmayert, a posta főnökét, hogy hozzá iratesomagok fognak érkezni Cotta számára, mintha ezeket ő Cotta iránti szívességből közvetítené. De ezen csomagok nem Cottához, hanem azonnal ő hozzá (Hagerhez) küldendők.

Ezzel befejeződik az ügy történetének első fele. A háborús események és Ausztria keserves helyzete Napoleonnal szemben háttérba szorították ezt a belügyet, mely csak öt év múlva foglalkoztatja újra az intéző köröket. Újból megindítja Metternich herczeg, a ki 1813. márcz. 1. rendeletet intéz Hager báróhoz, hogy a díj kiadandó, még pedig oly munkának, mely a német nyelvet ajánlja államnyelvül. De majd két év telik el, míg Hager a bírálók véleményét megkaphatja; még 1815. január 17-ikén, május 14-ikén és aug. 27-ikén értesít egyes bírálókat (Schwartznert, Dobrovskyt és Kopitart) bizalmasan, hogy a díjat maga

a császár tűzte ki és hogy ugyanő nevezte ki az illetőt bírálónak. Egy úttal fölszólítja őket, hogy mondjanak minél előbb véleményt a beérkezett 21 pályaműről, még pedig egészen őszintén, meggyőződésök szerint. (A többi bíráló véleménye már előbb érkezett volt be, l. alább).

Ekkor a következők voltak bírálókül fölszólítva (a beérkezett jelentések keltével): 1. gróf Teleki Samu, 1814. jan. 26. Hager bárónak e megjegyzésével: „In Teleki, glaube ich, haben wir uns geirrt”; 2. Sonnenfels József, 1814. jun. 9; 3. Mikos László, 1814. decz. 13; 4. Kornoka Ignác, 1815. január 13; 5. Schwartner, 1815. május 1; 6. Dobrovsky József, 1815. aug. 15; és 7. B. Kopitar, 1816. április 20, a ki utóbb igen okos és tanulságos kivonatot készített az összes bírálatokból és azt javasolja: legezészerűbb volna, ha az összes 21 pályamunkát egy kötetben ki nyomatnák.

A beérkezett 21 pályamunka közül ajánlják

a) *a magyar nyelvet föltétlenül* az 1, 4, 5, 6, 16 számúak (l. fönt a pályázók sorozatát), összesen 5.

b) *a magyar nyelvet föltételesen* (t. i. a német, ill. latin mellett) a 2, 8, 11, 20. számúak, összesen 4.

A többi 12 munka többé-kevésbé erélyesen fordul a magyar nyelv ellen, még pedig ajánlva

c) *a német nyelvet*: a 13, 14, 15, 19. számúak, összesen 3, ill. 4 (a 19. sz. vagylagosan a latin mellett), és

d) *a latin nyelvet*: a 3, 7, 9, 10, 12, 17, 18, 19 (esetleg a németet), 21. számúak, összesen 8, ill. 9 munka.

A bírálók a díjra méltónak mondták:

1. *a magyar nyelvet* pártoló művek közül az 1. (Roth) és némileg a 4. számút (Kazinczy): Teleki, Sonnenfels, Schwartner;

2. *a német nyelvet* pártoló művek közül a 14. (Philipps) és némileg a 13. számút (Pollagh): Dobrovsky, Schwartner, Kopitar;

3. *a latin irányúak* közül a 3. (Smith) és 17. számút (Neustädter): Mikos és Kornoka.

A nézeteknek ilyen eltérése mellett valóban bajos volt az illetékes köröknek intézkedniök. De az ügy maga is már alaposan múlta idejét. Mennyire megváltozott a világ, egész Európa, de különösen Ausztria is az 1807-iki magyar országgyűlés óta, melynek heves vitái e pályakérdésre okot és alkalmat szolgáltatottak! Egészen természetesnek kell azért találnunk a rendőrség főnökének, Sedlnitzky bárónak elhatározását, a ki 1817. április 20-ikán e sorokat írta a tekintélyes iratesomóra: „Az iratok egyelőre (?) félreteendő, minthogy egy oldalról a jutalomkérdés nincsen megoldva, más oldalról a korviszonyok ez ügynek újabb tárgyalását nem teszik tanácsossá”.

Ezzel a sokat tárgyalt „tübingai pályakérdés” egy évtizedig tartó

vergődés után az aktuális politika teréről a történelem lomtárába került.

A beérkezett pályamunkák kor- és művelődéstörténeti szempontból mind nagyon érdekesek. De, azt hiszem, eleget fogok tenni a dolog érdemének és a jelenkor igényeinek, ha többé-kevésbbé terjedelmes kivonatban ismertetem. Ellenben Kazinczy Ferencz pályaműve megérdemli, hogy egész terjedelmében hozzáférhető legyen, nemcsak szerzőjének egyéniségénél fogva, hanem főleg azért is, mivel e munka, bár senki sem ismerte, mint Kazinczy levelezése mutatja, nagy mértékben foglalkoztatta kiváló embereinknek egy tetemes és tekintélyes körét: nagy számú s fontos politikai, társadalmi és irodalmi kérdések fejtegetésére serkentve a széphalmi mestert és társait. Azért ki fogom adni a „Régi Magyar Könyvtár“ egyik kötetében e pályaművet egész terjedelmében, még pedig a német eredeti szöveget teljes magyar fordítással, a bevezetésben pedig nemcsak a pályakérdés történetét, melyet e sorokban csak igen röviden vázolhattam, fogom behatóan tárgyalni, hanem teljes áttekintését adni azon nézeteknek, vélekedéseknek és óhajoknak is, melyek ez ügyre vonatkozólag és vele kapcsolatosan Kazinczyt és társait egy évtizeden keresztül foglalkoztatták. Reménylem, hogy a „Régi Magyar Könyvtár“ e kötete még ez év vége előtt meg fog jelenhetni.

HEINRICH GUSZTÁV.

HAZAI IRODALOM.

A magyar drámai irodalom története. A legrégibb nyomokon 1867-ig.

A M. Tud. Akadémia Bézsán-féle jutalmával kitüntetett pályamunka.

Írta *Bayer József*. Budapest, 1897, 2 kötet. (I. k. 514 l. — II. k. 494 l.)

Ez a tiszteletgerjesztő monographia nemcsak terjedelménél, de nagy fontosságú tárgyánál fogva is jelentős helyet kér magának irodalomtörténetünk könyvtárában. El kell ismernünk szerzőjének lelkiismeretes buzgalmát, melylyel az eddig rendezetlen, sőt jórészt ismeretlen anyagot felkutatta, rendszerbe foglalta s vele az irodalomtörténetírás egy rég érzett hiányán segített. Akadt a munkának egy bírálója, a ki előre megjósolta, hogy lesz majd olyan valaki, a ki Bayer szorgalmával külön is felhozakodik, pedig a szorgalomnak hálás felismerése ma már idejét múlta, ósdi szokás, a milyen buzdításra csak a tudomány kezdetleges állapotában szorultak az írók. Én e megjegyzés ellenére is belső szükségét érzem annak, hogy a munkából kitetsző gondot és buzgalmat szóvá tegyem. Azt hiszem, irodalomtörténetírásunk

terén még korán sem vagyunk túl azon a fokon, a hol a fáradságos munka, mint nem gyakori eset, mint feltűnő jelenség, figyelmet kelt. Nagyobb monographiák írásával eddig épen nem kényeztették el tudósaink a szakembereket, szóval nem jutottunk el odáig, a hol a szorgalmat, mint megszokott és természetes járulékát a tehetségnek, rátermettségnek, egyenesen megkövetelhetnők. A tudományos munkálkodás magas színvonala nálunk e szakban — néhány dicséretes kivétel letudásával — még jámbor óhajtás csupán. De megtettem másfelől azért, mert a munkából kitűnik egyéb is: szerzőjének rátermettsége a nagy vállalkozásra. E kettő sikeres egyesülését pedig örömmel kell üdvözölnünk, mert az irodalomra csak hasznosat, becsülésre méltót hozhat létre.

Mindjárt itt kiemelem a munka legjellemzőbb, egyszersmind legkiválóbb oldalát. A szinpadi termékek abszolút becsének megbírálásában Bayer éles szemű, a compositiók szövédékebe mélyen belelátó kritikusnak bizonyul, úgy hogy könyvének azok a részei, a hol ilyen szempontból fejteget, a hol a darabok dogmatikus értékét, tragikumát, komikumát szedi apróra és megállapítja abszolút értéküket, a drámatörténelemnek végérvényesen megállapított lapjainak tekinthetők. Egy másik jó tulajdonsága a könyv stílusa. Bayer könnyed, ügyes előadó; csiszolt, kiírt írásmódja nagyobb művek egyenletes megírására igen alkalmas. Nem találtam könyvében rosszúl szövegezett, elhamarkodott vagy felületesen odavetett fejezetre; minden lapján megismerszik az egyforma szerető gond, melylyel készült. Ha e tekintetben kivető nincs benne, van egy fejezete, mely a többi fölé emelkedik: az utolsó, a mi a munkának fokozatos lendületet ad. Ezt a Madáchról szóló részt (II. k. 315—383. l.) nemcsak a tudós érdeklődő gondosságával, hanem a lelkesülő szív melegével, hazafias büszke örömeivel írta meg s vele megalkotta az Ember tragédiájának eddig legbővebb s mondhatnám, legélvezetesebb kommentárját.

A könyv tartalmáról beszámolni első pillanatra szinte fölöslegesnek tetszik. Mindenki, a ki idevágó dologgal foglalkozik, rá fog szorulni, lesz bőséges alkalma megismerkedni vele. Az ismertető különben is tehetetlenül áll a megbeszélt darabok ez erdejével szemben, ha csak ki nem választ néhány szembeötlőbb középpontot, azt környezetével együtt vázlatosan nem jellemzi s ennek kapcsán össze nem foglalja amaz inkább egyéni megfigyeléseket és kifogásokat, melyek olvasás közben figyelmét megragadták, vagy ellenmondó kedvét kihívták. Ezt a módszert akarom én is követni. — Az ismertetés fölösleges volta mégis látszólagos csupán. Mert aligha csalódom, ha azt hiszem, hogy nem én vagyok az egyedüli, a kit a könyv olvasása meglepett; meglepett pedig amaz ismeretlen bőség miatt, melyet a mű drámairodalmunkban felmutat. Valóságos felfedezés számba megy nem egy fejezete. Olyan kiváló darabokról, figyelemre méltó irányokról vonja le benne a feledés leplét, melyek fölöttébb neve-

zetes voltuk ellenére megmagyarázhatatlan mellőzést szenvedtek. Új szempontokat nyit, új anyagot nyújt az irodalomtörténet kutatóinak — s ha az ismertető a könyvnek csak ez egy oldalára hívta is fel a figyelmet, nem végzett fölösleges munkát, mert rákényszeríti vele a szakembereket, hogy ne csak adatért nézzenek bele, ne használják pusztá *Nachschlagebuch*nak, de olvassák el figyelemmel elejétől végig.

Bevezetésképp a *misedráma* vázlatos történetét adja s végigkíséri fejlődését az egyes népeknél ama pontig, a hol a renaissance megtermékenyítő hatása alatt kipattan belőle a világi nagy dráma. Fejtegetéseire kevés az észrevételem. Kifejezést ad itt annak a francziából került felfogásnak (Du Méril óta, «Histoire de la comédie» II. k. 2 fej), mely szerint az ujkori dráma nem annyira az egyházi ritusból való, mint inkább olyan alkotó elemek vegyülete, a mikben túlnyomó a régi pogány hagyomány, klasszikus latin és barbár mythikus emlék. Ez tévedés. A modern dráma magvát határozottan a misei párbeszédese betoldásokban kell keresnünk, a mi mellett a többi hozzájárult elemnek olyan szerepe van, mint a kellő talajnak és kedvező időjárásnak a parányi csíra kifejlesztésében; a lényeges mégis csak az utóbbi. A francziák pusztá németgyűlöletből ragaszkodnak ma is a túlhaladott Gautier-féle tropuselmélethez (Lanson kitűnő francia irodalomtörténetének legutolsó kiadásában is ott kísért még, 182. l.) s el szeretnék vitatni tőlök az újabb kutatások egyik legfényesebb vívmányát: a drámakeletkezés teljes felderítését. — Ugyan itt nyilván tollhiba lesz a 7. lapon: *Confreria dalle* («del» helyett) *Gonfalone* és *Confraternità de' Batutti* (Battuti h.).

Szívesen vettük volna, ha a *magyar dráma keletkezéséről* szólván, könyve terjedelmének megfelelő részletességgel emlékezik meg *misztériumi* vitánkról is. Nem említi pl. azt az általános vélekedést, hogy belehemünk alkalmasint német térítőszerzetesek révén került hozzánk. Hallgatólag, úgy tetszik, ő is osztozik abban az újabb, pessimistikus, de helyes felfogásban, hogy a reformatióig drámánk nem volt. Egyetlen nyomósabb adatunk, a Pray codexbeli husvéti misebetét nem látszik egyébként német missalék átírásánál, a miből nálunk mi sem fejlődött. A többi emlék német városokból maradt fenn (Brassó, Bártfa, Pozsony, Lőcse, N.-Szeben, stb.) tehát idegen nyelvű polgárczéhek előadásai voltak a magyar jellem is ellenállt az alakoskodó műfaj fejlődésének, a korviszonyok sem kedveztek neki. Tudvalevő, hogy a jobbágság sehol drámát nem fejlesztett, az egyháztól kapottat megtartotta azon mód mai napig; hasonlóképp nem karolta fel a nemesség sem; az egyházi dráma elvilágiasodása pusztán a *polgárságnak*, czéheknek (vallásos szövetkezeteknek) tudható be érdemül. Nekünk pedig ilyen polgári elemünk nem volt. A mimusok és histriók idegen jövevények voltak s alighanem a keresztresztes háborúk alkalmával átvonult csőcselékkel kerültek először hoz-

zánk. A rájuk vonatkozó zsinati kánonok sem sokat mondtak (1279. budai és 1460. szepesi zsinaton), sőt azt a gyanút keltik, mintha külföldi határozatoknak lennének szószerint való átvételei, a mi számos kánonunkra ki van mutatva, s inkább egyes bekövetkezhető esetekre vonatkoznának, nem pedig tényleg meglevő, üldözendő állapotokra. Az igriczek bizonyosan távol álltak a szini előadástól; bohóskodtak (l. Tapolczai Bertalan oklevélformuláiban), de nem alakoskodtak; felosztott szerepes jeleneteket nem adtak elő. Világos bizonyosság reá amaz ellenséges viszony, melyben az egyházzal kezdettől fogva álltak; ők bizonyára nem segítették virágzásra annak az egyháznak kezdetleges párbeszédeit, mely kiirtásukra tört s 24 nyelvi büne közé felvette az «igricz-beszédet» is.

A *reformatio*-korabeli hazai adatokkal sem tud Bayer mit csinálni. Tényleg ezek sem árulnak el semmi bizonyosat. A reformátorok kifakadásai között találunk nem egy utalást drámai előadásokra, csak hogy ezek vagy olyan általános kárhozzátások, a miket német prédikátorokból is átvehettek érv gyanánt, vagy pedig nem is vallásos; drámára illenek, hanem inkább pantomimikus látványosságra, a milyen álarczos némaképeket nálunk is mutogattak az udvarnál külföldi alakosok (II. Lajos alatt). Közöttük egyetlen magyar vonatkozású adat a Kanizsa ostromának színi előadásáról szóló (Szenci Molnár Postilla Sculteticája végén), ez pedig véleményem szerint alig egyéb az európaszerte divatos maureszk-játékok (keresztény lovagok harcza törökökkel) utánzásánál. Általában drámatörténetünknek ez a része nagyon homályos még s az anyag rendszeres feldolgozójának nem ártott volna róla részletesebb tájékoztatást adni. Így kimaradtak belőle Laskai Osváth, Zsámboki, Bornemisza, Geleji Kátona, Pósházi és Czeglédi adatai, a pálos Csanádi Albert 1514-i passiójátékának említése, stb. Ezekkel szemben aránytalanul nagy jelentőséget tulajdonít a névtelen *Comico-tragédiájának* (1683), mely irodalmilag lehet jobb minden korabeli terméknél, de ép oly elszigetelt jelenség volt és hatástalanul hangzott el, mint a többi.

Drámatörténetünk tehát voltaképp az *iskolai szindarabokkal* veszi kezdetét, hanem itt annál kitünőbbben indul. Meg van ez első darabokban minden kellék az egészséges fejlődésre: hazai talajban s a korviszonyokban gyökereznek. Alakjaik törül metszett magyarok, lelkükben ugyanazon kérdések forrongnak, melyek akkortájt minden magyart foglalkoztattak. Valóban Sztárai darabjai, Balassi, a Válaszúti komédia akár színpadról, akár olvasva, de közvetlenül utat találtak az egykorúak lelkéhez; vitatkozásaik korán sem tűntek fel oly szárazoknak, drámaiatlanoknak, mint előttünk. Benn lüktetett a darabban az egész kor szenvedélyességével, fanatizmusával, bárdolatlan erélyével s ha a hirtelen török invasio ki nem öli ezt az egészséges palántát, alighanem büszkén mutathatnánk vissza erőteljes, eredeti nemzeti drámára. A politikai történet különben

nemcsak itt nyúl bele kíméletlenül a dráma fejlődésébe, később is lépten-nyomon megakasztja, újabb irányba tereli, mielőtt a régiben megerősödhetett volna. Az iskolai dráma többi korszakai már elaprózódnak. A sokat ígérő *első* 1562-ig tartott és Sztárai fejezte be. Fél százados szünet után bukkan fel ismét az ellenreformatio táborában jezsuiták kezén Vágsellyén (1601) s tart a rend feloszlatásáig (1773); innen a pálosok és piaristák veszik gondjaikba s ápolják magyar szellemben 1792-ig a világi színészet megalakulásáig. — Bayer ez iskolai drámának mint műfajnak, eredetét igen messze keresi, midőn Hrosvitha Terentius-utánezatait is idecsatolja. Ha erkölcsi célzatosság van is bennük, neveléstani tendenciát lehetetlen beléjük magyarázni, s a mi fő: nem előadásra íródtak. Ezt ugyan sokáig kétségbe vonták, különösen két Magnin-felfedezte helyre támaszkodva, de pontos szövegkritikai kutatás után kitűnt, hogy a két szereputasítás a leíró elnézéséből vált didaskaliává s voltaképp beleillenek a szerep szavaiba. Bátran megnyugodhatunk tehát abban, hogy az iskolai dráma a renaissance gyermeke (1480. Wimpfeling Stylphoja) s ha Bayer a hirtelen fellendülést előző hagyományok nélkül nem képes megérteni, megtalálhatja e hagyományokat az akkor hanyatló misztériumokban, melyek színpadi fogásait az új irány átveszi s velők meggyarapodva, egyszerre kész dráma gyanánt szökken elénk.

Idáig a tárgyalás sorrendje a drámairodalom történetirójának mi nehézséget sem okoz. A műfajok időrendben váltják egymást, az egymásután magától adódik. A *világi dráma* megjelenésével beáll a zavar. Külföldi sokféle hatás, egyéni izlés, színpadi befolyás kusza szövedékéből támadnak a darabok, sehol egység, sehol világos fejlődés. Ez összevisszaságba áttekinthető rendet hozni valóban nem könnyű feladat. Mondjuk ki mindjárt, hogy ez Bayernek sem sikerült. Ő könyvében inkább kritikusnak bizonyul, mint historikusnak. Kedvtelve bonezolgatja a darabokat, fölöttük a legújabb æsthetika törvényei szerint ítélkezik; de nem érzi szükségét, hogy a darabok keletkezésének mélyebb okait kutassa, kapcsolatot keressen a kort mozgató vezéreszmék s a dráma között, szóval hogy beleillessze a darabot saját korába. Bizonyára ezért nem tetszett neki az anyagszoportosításnak újabb módszere, a mely irányokat kísér végig s az egy eszme területébe tartozókat foglalja össze, hanem helyette a külső történet világosabb, pontosabb kereteit választotta eképpen: 1. *Legrégibb nyomokon 1790-ig* I. k. (1—136. l.) 2. *Az újjáébredés kora és a színészet befolyása* (136—402. l.) 3. *Széchenyi kora és az állandósult színészet megifjító hatása* (I. k. 402—II. 196. l.) 4. *A szabadságharc leveretésétől a kiegyezés koráig* (II. k. 196—382. l.) E keretek oly bővek, hogy bennök még mindig megvalósítható lett volna az iskolák, irányok szerint való összefoglalás. Ő azonban jobbnak vélte a nagyobb írókról szóló külön

fejezetek közé a kisebb értékű termékeket műfajok szerint csoportosítani : történeti drámákat külön, vígjátékokat külön. Keretnek ez igen világos, de tönkre megy vele a darabok belső rokonsága, eszmei kapcsolata, elvész a perspektívája s megcsúsz, hogy egynémely határozott irányú író darabjai négy külön fejezetben vannak tárgyalva. E miatt tetszik a könyv inkább összefüggéstelen felsorolásnak, mint egymásból folyó eseményes történetnek.

Kísérletképen, annak megvilágítására, miképen óhajtottam volna a csoportosítást s mily szempontokat tartok kiemelendőknék, megpróbálom itt futólagos vázlatban az eszmék, irányok szerint együvé tartozókat röviden jellemezni és összefoglalni. A kísérlet nyilván gyarló lesz, de talán így is sejtetni fogja a módszer nagy előnyeit.

1772-től 90-ig, a világi színészet megjelenéséig drámánk nem érzi a színpad szükségét: *könyvdráma*. Művészi hatásra nem törekszik, egyetlen célja a nyelv pallérozása, hiányzó irodalom teremtése. Két forrásból táplálkozik : a francia és az iskolai drámából. Az elsőből a bécsi gárdisták merítenek (Bessenyei *Agisa* és *Hunyadi Lászlója* 1772-ből, Teleki Ádám *Czidje* 1773-ból), a kik drámai formában pusztán azért fordítanak és utánoznak, mert akkor véletlenül az a francziák kedvelt műfaja. Igazi drámáról alig van fogalmuk, mint Bessenyei jellemző mondása elárulja : «A tragédiában minden mesterség abban áll, hogy a beszélők illendőképen beszéljenek». A tragédiában Voltaire a mintájuk, középfajban a *comédie larmoyante*, melynek első képviselői: Simai *Mesterséges Ravasz-sága* (1775.) és Bessenyei *Philosophusa* (1777). A bécsi mozgalom itthon is visszhangot ébreszt, tömegesen fordítanak és átdolgoznak ; nem az írói babér lelkesíti őket, munkájuk hazafias tett, semmi egyéb. Még kevésbbé álmodoznak színpadi sikerekről, az élő szónak illetlen közvetlen hatását nem ismerik ; egyedüli törekvésük a hazafias cél érdekében, hogy a nagy külföldi írókat magyar nyelven megszólaltassák, hogy idegen könyvből magyar könyvet csináljanak. — Másik forrás az iskolai dráma. Verseghy, Csokonai, Simai, Szentjóni, Dugonics diákos emberek, legtöbbször professzor, kik formaszerű témákat adnak fel maguknak a nemzet múltjából, vagy valamely «farsangi» anekdotát bővítenek ki párbeszédes alakban. Női alakot ritkán szerepeltetnek, az is csak lelkes honleány lehet. Náluk is az illendő beszéd a fontos ; kerek szónoklatokat tartatnak, mint annak idején a pädagogus jezsuiták és pálosok. A kezdetleges szövevény plautusi emlékeken épül fel. De már itt-amott tapasztalható némi haladás. Míg Szentjóni *Mátyás királya* (1790) az utolsó iskolai dráma, Dugonics a *Jeles történetekben* már új elemmel frissíti a merev formákat. Nála mutatkoznak először a lovagdráma kezdetleges elemei. Átdolgozásaiban még kerek szónoklatokat ad személyei ajkára, de alakjai már nem elmosódó, egyforma árnyak többé, hanem a «vitézi játék» nemzetközi typu-

sai: ártatlanul szenvedő szerelmes pár, zsarnok apa, gazember intrikus. Átültetései elég szabadok s jellemző eredeti járulékul mindenütt a hazafiság hangoztatását toldja hozzá. — A farsangi játékban végre megnyilatkozik a korszak egyetlen nagy tehetsége: Csokonai. Esetlen mesék keretében, a színi kellékek teljes elhanyagolása mellett olyan életeleven típusokat ad, a való életnek annyi félszedségét használja ki, annyi ötletességet árul el, hogy kevésbbé mostoha viszonyok között nagy bohózatíró fejlődhetett volna belőle. Ő sem tud menekülni az iskolai dráma nyűgétől. *Gerson du Malheureux*ben nincs női szerep, *Tempefőiben* túlteng a diákos, kollégiumi móka, de bámulatos megfigyeléssel teremt néhány népies jelenetet (pl. a hajduk szereplése és Szuszmir meséje *Tempefőiben*). Új alakjai: a komikus rektor, cigány, zsidó jargont beszélnek. Nagy tehetsége itt inkább érzi helyén magát, bővebben buzog, mint a magasztalt *Dorottyában*. Izléstelenségei is vastagabbak ugyan, kivált *Karonyóében*, hanem abban is kora és környezete a hibás, nem ő.

1790-ben hosszú vajúdas után megkezdí Kelemen társulata az előadásokat s vele a drámának is új korszakot nyit. A színháznak darabok kellenek; szerkesztők csengő szavakkal hívják fel a hiányra a «hazafiak» figyelmét s a buzdító szó sikere meglepő. Minden tollforgatója a nemzetnek erre veti magát s egyéni izlése szerint: Kazinczy pl. Hamlet-fordítást küld (1790), Goethét és Lessinget ígér, Versegly Aeschylus *Prometheusát* adja, Csokonai olasz klasszikusokat, Dugonics a maga magyar vértbe öltöztetett idegen vitézeit, Simai Molièret (*A fősvényt és Gyapai Márton* = Sganarel), ugyanő Weissetől siralmas játékot (*Házi orvosság*), Pálóczi Horváth Ádám vidékről minden hétre új eredeti komédiát, vagy tragédiát ígér, Versegly adja végül — az első Kotzebuet (*Szerelme gyermeke*). — Az átültetők és magyarosítók e korszakát szónokias előadás jellemzi, de már nem hideg a hangjuk, sőt üres pathosukkal túlcsapnak a természetesség határán. Fontos az erkölcsös, tanító czélzat, a magyarság dicsőítése, az érzékeny lágyszívűség s a könyfacsaró helyezetek. Gondoskodnak kimért, szép csoportozatokról, melyek festői öltözékekkel párosulva lélekemelő hatást tesznek a tragédiákban. Jellemeket nem kíván senki, elég a puszta históriai név, hogy áhítatos érdeklődést keltsen és hasson. Ez a titka Dugonics nagy sikereinek. Érdekes a közönség magatartása is; máskép viselkedik, ha történeti játékot lát s más szemmel ítéli meg a komédiákat. Az előbbi hatásának teljesen átengedi magát. Naiv hiszékenységgel igaznak vesz mindent, a mi a deszkákról aláhangzik s befogadó keblekre találnek a legképtelenebb dolgok is. Az írók ugyanilyen szent naivsággal írják meg vagy formálják át darabjaikat; ők koruk gyermekei ennek tudata nélkül. Dugonics bizonyára ép oly áhítatos meggyőződéssel formálja át német lovagjait «Finomország-beli» vagy «Lápok országabeli» hercegekké, a mint a közönség phanta-

siúja is sanctionálja a finn és lapp herczegek eredetiségét. E hiszékenységeben még a jelen korra való gyakori czélozgatás sem zavarja meg, sőt még inkább lebilincseli e rokoneszmékkal a figyelők lelkét. Így indul meg nálunk a történeti dráma. Sajátszerű jelenség azonban, hogy a mint társadalmi a théma, vagy bohókás jelenkori helyzetekkel áll szemben a közönség, vége az amott előlegezett hitelnek. Nem emelkedik bírálói színvonalra, de mégis határozott nemtetszésének ad kifejezést s a színjátszók és írók nagy csodálkozására a pompás víg átdolgozások sorra buknak. Oka bizonyára a nézők érzékenységében rejlik. A magyar sosem volt a nyílt, erős kritikának barátja, akkoriban legkevésbé. A korrajz iránt fogékonytalan közönség saját magát, társadalmát a színpadról nem engedte megkritizálni, annál kevésbé, mert eddig egyetlen mulatóhelye a «Heccz» volt, ez a félig csepürágó bódé, félig állatviadatok czirkusza s a komédiát is ilyen lenézett műfajnak minősítvén, nem tűrte, hogy tisztos nemes embereket abban kicsúfoljanak. Ez a különös elfogultság még Kisfaludy idejében is kísért, a kit nem egyszer akartak megverni kitűnően ellesett alakjai miatt. — Az átdolgozásoknak van sok jó oldala is. Íróink elég éles szemmel figyelik a kor félszégeit; a diákoskodást, maradiságot, vidéki pípeskedést, külföldieskedést ügyesen oltják bele az idegen növénybe. Nem kis érdemük a publikum nevelése is; lassan bár, de mégis rászoktatják a gondolatra, hogy a színház nemcsak 'heccz' és komédia, nemcsak történeti képeknek üres csodálkozást keltő sorozata, hanem mélyebb tanulságok hirdetője s a lelki megindultsággal együtt erkölcsi hatást is joga van kelteni. Emelik vele a dráma jelentőségét, elhitetik komoly kulturhivatását. Az elért sikereket azonban egyszerre tönkre teszi egy váratlan politikai esemény.

1794-ben kitudódik a Martinovics-féle összeesküvés, két évvel később megbukik a színészet s vele megszűnik a drámatermelés. Tart a pangás 1807-ig, mikor végre megjelennek Pesten Wesselényi erdélyi színészei. Kulcsár rögtön műsorért izgat. Ez a korszak (1814-ig) Déryné és Katona József korszaka. Uralkodó műfaj a *lovagdráma*. Írója nincs több háromnál: Katona, Gombos, Bolyai. A «levante dráma» elveszti magyaros színezetét s teljesen olyan, minő a külföldön. Féktelenül dühöngő alakok, rémes jelenetek a kellékei; a személyek típusok egyéni erő és belső szenvedély nélkül; színezete komor, sejtelmes, valami lapangó titok nyomása alatt álló, nagy szerepet visz benne a véletlen s már észrevétlenül átjátszik a sorstragédiába. A tehetséges három író kezén e forma is lassan tisztul, itt-amott Shakespeare hatása mutatkozik. Már nagyon keresik a tragikus vétet, de mind a háromnak kiragadja kezéből a tollat a végzetes sors: az érdeklődés hiánya, az áldatlan kor fásult tengődése, mielőtt tehetségek teljes erejében kibontakozhatott volna. Gombos dictiója legköltőibb, Bolyai legtragikusabb hármuk közt.

Bolyai magvas, mélységes gondolatai, erős lendületű pathosa legszebb reményekre jogosított. Katona az egyetlen, a ki fejlődhetett, kellő környezetben tanult s a kinek működése feltűnően hasonlít Shakespeare pályájának kezdetéhez. Ő is régiebb darabok átdolgozásával kezdi; *Monostori Veronka* bizonyosan átdolgozás s oly kezdetleges, akár *Perikles*, sokkal jobb már a «*Mombelli grófok*» (Hassaureck után) s érdekes mint használja fel következő, első eredeti darabjában «*Lucza széke*»-ben az eddig elsajátítottakat. Összes színi fogásai az előző darabokból valók s azokat nagy ügyességgel alkalmazza önálló meséjéhez. Shakespeare hatása *Ziskájában* jelentkezik először s már ekkor annyira ismeri a színműírás titkait, hogy Girzik Ferencz hosszadalmas német darabjából (Stephan, der erste König der Ungarn, 1792) kétharmadrészét elhagyva, kitűnő lovagdrámát csinál. Szárnyait végre *Jeruzsálem pusztulásában* kezdi bontogatni, melynek kiválóságára Gyulai figyelmeztetett. Messze fölülmúlja a korabeli darabokat s csupán a távoleső bibliai tárgy, a szokatlan profanatio tette népszerűtlenné. Innen Bánk bánig már csak egy lépés; sajnos, utolsó lépés volt! — A három nagystilű tragikus mellett messze elmaradnak Kisfaludy Sándor, az újra megszólaló Pálóczi Horváth (*Tétényi lány*-a első történeti vigjáték) és Wándza Mihály (fő műve: *Zöld Marcz*i, a betyárromantika első terméke), kik jórészt régiek nyomokon indultak.

1818-tól 1825-ig nem áll be nagyobb változás a darabok szellemében, még egyre a *lovagdráma* az uralkodó faj, még mindig Kotzebue foglalja le a műsort, de nevezetes korszakot képez e hét év a dráma külső történetében. Ez időre esnek t. i. a fehértvári társulat pesti szereplése és Kisfaludy Károly példátlan sikerei. A mint színészet van, támad nyomán irodalom is; kipattantja a lappangó tehetséget, a mely nélküle biztosan elcsenevésznék. Kisfaludy K. az első szerző, ki az életet s a színpadot egyaránt ismeri; sajnos, elméleti képzettsége, műveltsége eleinte fogyatékos. Ezért csatlakozik a tanulatlan tehetségek rendes szokása szerint a divatos áramlatokhoz: vigjátékaiban felcsap Kotzebueistának, komoly nemből pedig vitézi játékok írójának. Pédátlan hatását szinte nem vagyunk képesek megérteni, hiszen első darabjai alig jobbak az akkor divatos tuczatdrámáknál. Valószínű azonban, hogy a megfoghatatlan hatás szerencsés véletlen műve csupán; az egyre pallérozottabb közönség s a fellengző pathosszal mind alábbhagyó szerzők idők folytán közeledvén egymáshoz, ez időpontban kerültek össze, akkor értették meg végre egymást teljesen. Kisfaludy nem elméleti dramaturg, de a színi hatás titkainak első mestere, még nem nagy költő, de már nagy jelenetező s míg a nála sokkal kiválóbb Katona és mélyebb Bolyai nem kis keserűséggel nézik vidéki magányukból a divatfelkapta ujembert, a kit nem tartanak magukkal egyenlőnek, azalatt Kisfaludyban sajátos átalakulás megy

végbe. Megúnja az olcsó dicsőséget s magasabbra törekszik. Ez is elárulja, hogy nem mesterember csupán, a ki jól érzi magát a megszokott szűk körben, hanem költői génusz lakozik benne. Eleinte 1820-ig ontja a darabokat, Kotzebuet megszegyenítő leleményt árul el, még több ügyességet a közönség izlésének eltalálásában, de innen kezd emelkedni. Belső kényszer hajtja magasabbra, a mint azonban feljebb száll (*Iréneben*), veszi észre, hogy publikuma lennmaradt, az nem tud még vele együtt fellendülni. Keserűség fogja el; bántják a pesti viszonyok, a német ajkú lakosság áldozatkészsége, mely ép akkor ad össze százezer forintot új német színházra, a magyarság hanyatló ügye, a hazafiak parlagi műveletlensége a némettel szemben s a keserűség elhallgattatja. Csak idők multával olvad fel komorsága szatirikus hangulatba s ez időtől újra kezd a színpadnak dolgozni (1827—30 között), de csak vigjátékokat ír, a legjobbakat eladdig e nemben.

Az erre beálló *romanticismus* korszakát számíthatjuk Vörösmarty *Vérnászátlól* (1833), melyen először ismerszik meg Hugo hatása, vagy ha az elmélet térfoglalásától keltezzük: Eötvös *Angelo-fordításától* (1836), melynek bevezetése hirdeti első ízben a romantikus felfogás egyedül üdvözítő voltát. Eddig is volt a magyar dráma menetében némi haladás észrevehető; idők folytán fejlesztette, Shakespearerel nemesítette a vitézi játékokat (Fáy A. *Két Báthorija* pl. vagy Vörösmarty *Bujdosókja* igen értékes termékei a korszaknak), úgy, hogy az átmeneta *romanticismusba* nem volt sem feltűnő, sem váratlan. Nagyjából a romantikus dráma nem is egyéb, mint Shakespeare szenvedélyes alakjaival benépesített vitézi játék. Megmaradt a rémes mese, annak a multakba, regényes környezetbe való helyezése s a kifakadások féktelensége. Tulajdonkép csak egy dologban érte változás s ez vonta maga után idővel a többi: a cselekvény indítékai u. i. kikerültek a sötét intrikának, vagy a véletlennek kezéből és visszaszármaztak, a hová valók: a főhős jellemének, akaratának szolgáltatába. Ennek folyományakép a típusok helyét egyének váltják fel, élesen körvonalozott jellemek hozzák közelebb a színpadot a való élethez. A kompozíció tömörebb, következetesebb és egyszerűbb lesz; a szétfolyó terjengősség helyett a francia formaérzék rövidebbre szedi a fantázia laza gyeplőit. Legnagyobb változás mégis a darabok eszmekörében áll be. Valami rebellis hang tör elő a romantikus drámából, egy eddig nem hallott s nem értett gondolatot vet untalan felszínre: az *egyén* érvényesülését, az egyén jogait; érdekli az elnyomottak és leigáztottak sorsa s meleg rokonszenvet érez a nép gyermekei iránt. Ez már a forradalmi demokratikus dráma s hogy oly rendkívüli hatást tett nálunk, annak oka a vele össze eső politikai reform-mozgalmakban keresendő. A mit a politikus még nem mert hangoztatni, bár várta mindenki tőle, az bántatlanul hangzott alá a színpadról. Ezzel pedig a dráma társadalmi jelen-

tősege nőtt nagyot. Ez alapon lassankint kiküzdi és lefoglalja magának a társadalmi kérdések megvitatásának jogát s vele már a negyvenes években eljut oda, a minél tovább ma sem vagyunk, hogy a színpad egyetlen kulturhivatását az erkölcsbiráskodásban találja. A romanticismus átvétele nem volt utánzás nálunk, hanem a használható elemek tudatos meghonosítása, így pl. nem követték íróink a demokratikus elvnek túlságig vitelét: a torzalakok kultuszát, a tompa lelkekben keresett és feltalált emberi érzések színpadra vitelét (Quasimodo, Triboulet). E helyett beleolvasztották a magyar eszmemozgalmakat. Míg a lovagdráma megfelelt a 25-iki országgyűlést megelőző idők komor hangulatának, a mult dicsőségén való fájdalmas borongásnak, ez karöltve haladt az önbizalom ébredésével; az egyén küzdelme a színen összevágott ama reményteljes tetterővel, mely Széchenyi óta a nemzetben felbuzdult. Az új drámákban ilykép senki sem látott idegenből került műfajt; magyarnak tetszett az minden ízében, ilyenül művelték íróink s hatott a közönségre. Örökéletű remekmű még sem támadt köztük, talán mert túlságosan lefoglalta a kor, befolyásolta a napi érdek; ám ez irány történetileg olyan jelentőségű, melyhez foghatót a dráma eladdig nem ismert. A kedvező körülmények összejátszása igen sok jó közepes darabot vetett felszínre. 1833-tól 48-ig vagy száz olyan romantikus dráma keletkezik, melyek a színpadon tisztes sikert aratnak; színi hatásuk kitűnő s még a gyengébben is akad egy-egy megkapó jellem, fényes jelenet vagy ötletes fordulat. Kíváncsú lenne, hogy az irodalomtörténet bővebben foglalkozzék velük s megillető helyet juttasson nekik szellemi haladásunk fejlődésmenetében.

A történeti mesék kedvelése s az egyén érvényre jutása megteremti a *történeti vígjátékot* is, mint mellékfaját a romantikus drámának. A kedvelt népies elem könnyebben alkalmazható benne (pl. Gaal nagysikerű darabjában: *A király Ludason*) s a merészebb demokratikus eszmék is simábban, észrevétlenül beleszőhetők (Kovács Pál Mátyás-kori vígjátéka: *Feltés gyötrelméi*, 1834; ide tartoznak Szigligeti vígjátékai: *Rózsa és Kimizsi* 1842.).

Más mellékműfajt is teremtett a romantikus áramlat: a *magyar bohózatot és népszínművet*. A népies elem felkarolása a drámában összeesik a Grimm kezdte tudományos mozgalommal, mely a népköltészet termékeit igyekszik megmenteni; nálunk Majláth, Mednyánszky tündérmeséket, mondákat, babonákat gyűjtenek, idevágó cikkek egymást érik a folyóiratokban, kívülről hatnak Raimund tündéri bohózatai s Vörösmarty első korai példája nyomán (*Csongor és Tünde*, mely még leginkább Grillparzer hatását sejteti) egymásután kerülnek színre a jobbnál-jobb tündéries bohózatok: Munkácsy *Garabonciás diákja* (1834.), Balogh István *Ludas Matyija* (1838), Gaál *Peleskei Nótáriusa* (u. a.), Nagy Ignác *Argyryusa*; ez utóbbi már átjátszik a vaudevillebe, melynek nálunk leg-

kitünőbb képviselője: *Liliomfi* (1848). A népszínmű szintén a nép felé fordult társadalmi érdeklődés kifolyása; akkoriban ez is iránydráma volt. Kezdi határozott célzattal Jakab István *Falusi lakodalmával* (1834), de a mese központjába még nemes embereket állít. A közmegállapodás Szigligeti *Szökött katonáját* (1843) tartja első valódi népszínműnek, bár ez inkább célzatos boulevard-dráma, mint népszínmű. Magam e műfaj első tiszta termékének a *Csikóst tartom* (1848.).

Teljesen a kor terméke a *politikai vígjáték*. A negyvenes évek eszmeforrongásának hatalmas méreteit mi sem mutatja annyira, mint a vezéreszméket népszerűsítő, szatirikus színdarabok. Minden politikai typus, minden pártárnyalat kifejezőre talál bennük; minden mondásuk talál és gyűjt. Néha az egész darab nem egyéb egy vezércikk népszerűsítésénél (pl. Mihályffy József *A terv* című vígjátéka Kossuthnak a királyi városokról szóló vezércikkéből készült), míg mások szinte a magasabb komikumig általánosítják az esetleges gyalóságokat s költőileg is kitünő darabot nyújtanak, mint Nagy Ignác híres *Tisztújításában* (1842) és Eötvös remek vígjátéki alapra helyezett darabjában (*Éljen az egyenlőség!* 1844.). Akadnak komolyabban támadók is. A táblabíró typus, a rohanva haladók, fontolgatók, maradiak csak komikus apostrophálást tűrnek meg, mert jóhiszeműségükben senki sem kételkedik, a konokul elzárkózók azonban keményebb elbánásban részesülnek. Obernyik darabjaiban (*Főúr és pór, Örökség*) a főnemesség boszuálló gőgje ellen fordul, minden gonoszságra képesnek festi őket, a köznemes sem sokkal különb, míg a pór, a ki nemes, nagylelkű, szerencsétlen áldozat gyanánt van zsarnok kényüknek odadobva.

Ime, kedvező körülmények között hova jutott a magyar dráma; milyen egészséges kölcsönhatásban áll korával, hány tehetséges művelője támad! Ismét legjobb úton van a magasabb fejlődés felé, mikor — kiút a szabadságharcz. A szegény színháznak hatalmas versenytársa akad: maga az élet vállalkozik idegrázó dramatikus jelenetek bemutatására; a színpadról a valóságba plántálódik át a tragédia. A festett falak pedig néptelenek maradnak.

Hosszú némaság után az elnyomatás korában lassankint ismét rácsából az íróság (többnyire *színészek*) az üres drámai effektusokra, a magtalan hazapuffogatásra. Talán az áldatlan politikai viszonyok miatt nem mernek mélyebbre szállni, félnek a célzatosságtól, cenzurától; annyira meg nem nagy írók, hogy elburkoltan is, allegorikus köntösben kiválót teremtsenek, mint az egykorú lyrikusok, vagy Arany a balladáiban. A jellel foglalkozni nem mernek, fáznak a társadalmi problémák feszegetésétől s a vígjátékban teljesen a külföldi irány mentő karjaiba vetik magukat. Dobsa és Kővér, két eléggé nem méltatott tehetség, Scribe-utánzóknak csapnak fel s egy képzelt, léha, felületes társadalmat mutatnak

be, a melyen lehet kacagni, megbotránkozni menten minden hazai vonatkozástól. A drámaírók legtöbbje vissza menekül a fényes hajdankorba. Még mindig a romanticizmusra esküsznek, de ez csak mély szenvedélyességével hat igazán s oly írók kezében, kikben titkolt fájdalom ég, a kiknek még csak merniök sem szabad, üres tableau sorozatává válik. Elszomorító látvány, mennyi igaz tehetség, mennyi szép törekvés szenved ilykép hajótörést. Jókai darabjainak egy-egy ragyogó jelenete, Obernyik, Dobsa, Szigligeti annyi poézise van bennük elpazarolva, hogy kárát alig lehet felbecsülni.

A népszínmű is életjelt ad magáról, de aktualitása elveszett, inkább csak mint görcsös ragaszkodás minden magyar elemhez, bír létjogosultsággal; az írók inkább azért állítanak a művelt elem szeme elé életteli, erős népi alakokat, hogy megtartsák őt a magyarságnak, újra felébreszték már-már veszendő hitét. Rengeteg e téren a termelés, de külső célt szolgálva, elparlagiasodik; színészek írják s a művelt elemet nem bírván lebilincselni, a karzathoz fordulnak. Ekkor fajul el benne mindaz, a mi ma sajátképi jellemvonásnak tetszik; a romlás csiráit ez a korszak oltja bele a népszínműbe.

Ekkor kezd divatra kapni a helyzetből nem folyó, céltalan nótázás, a cselekvénynyel szerves kapcsolatban nem álló, jelentőség nélküli ethnographikus curiosumok hajszolása, a hamis sentimentalismus, az egyénnek háttérbe szorulása egyes típusok mellett, — szóval az a lehetetlen keret, sallang, melyet népszínművünk, egyre haldokolva, azóta is magával hurezolni kénytelen.

Ez áldatlan korban a néhány jobb mű elszigetelt jelenség. Ilyenek Szigligeti *Trónkövetelője*, *Fény árnyai* — és ilyen, bár kora hangulatát megtagadni szintén nem képes, az *Ember tragédiája*.

S ezzel befejeztem futólagos áttekintésemet. Merész vállalkozásom bizony annyira sem sikerült, mint reméltem; de még sem bántam meg. A magam számára le akartam benne számolni a Bayer nyujtotta anyaggal úgy, a hogyan azt én látom s ezt elértem. Ha e mellett sikerült másokkal csak sejtetnem is a munkában található sok ismeretlen, érdekes adalékot, ha másfelől nyujthattam némi halvány fogalmat drámánk viszontagságos evolúziójáról s sikerült itt-amott kimutatnom azt a viszonyos eszmei kapcsolatot, mely egy korszak keretében a különféle kulturtényezőket összeköti, — úgy nem volt kár a térért, melyet miatta igénybe vettem.

Bayer derék munkája pedig, ha nem tökéletes mű is, alapvető teljességével, áttekintő világosságával kiváló becses monografia, melynek sok tanulságait, gondolatébresztő hatását most már a szakembereknek kell gyümölcsöztetniök.

SOLYMOSSY SÁNDOR.

De libris Amorum Ovidianis. Scripsit *Geyza Némethy*. Budapestini. Lampel. 1898. 27 lap. Ára 50 kr.

Mióta a szerző a római irodalom történetét tanítja az egyetemen, azóta akkor kitűzött programjához (l. a Philol. Közl. Pótköt. II. köt. 2. felét) híven a római irodalom főbb íróival (Vergilius-, Tibullus-, Ovidiussal, sőt már azelőtt Horatiussal) behatóan foglalkozik s időről-időre részint Közlönyünkben, részint az egyetemi ívekben, részint az akadémiában, sőt a külföld számára írt latin kiadványaiban is buzgón terjesztgeti kutatásainak megérlelt gyümölcseit. Ebbeli buzgóságának eredményét üdvözlöm jelen, Thewrewk Emilnek ajánlott füzetében is, a mely valóságos kabinet darabja a magyar class. philologiai irodalomnak, az újabb irodalomtörténeti módszernek: a milieu módszerének s a francziás finom analysisnek példaképe; méltó tehát mindnyájunk figyelmére, mert tanulságos a kezdő és meglelt philologusra egyaránt. Bátor szemmel, nem farizeuskodva nézi, mérlegeli benne a szerző az Augustus korabeli állapotokat, melyeknek édes szülötte volt Ovidius, azzal a különbséggel, hogy míg egyéb szülöttei az erényt prédikálták s ezzel palástolták bűneiket, addig Ovidius teljes őszinteséggel tiszta és hamisítatlan képet festett koráról a kortársak és utódok számára, még a maga megbélyegzése és veszedelme árán is.

Magát Ovidiust nem is lehet egyébként felfogni, mint korának hű és nyílt fiát, a kiben nem volt meg a felsőbb spekuláló számítás és a szemforgató képmutatás, miként kortársai nagy részében. Ezért bűnhődött a nagy erkölcs-reformator, Augustus császár részéről, ez volt életének tragikuma. Ily alapon érthetők Ovidiusnak keservei, s a ki nem érez velük együtt és nem tudja méltányolni a költő nagy veszteségét, annak azt ajánlom, hogy képzelje magát családjá s barátai köréből, dicsósége színhelyéről kiszakítva: akkor azt hiszem, nem fogja többé gyávaságnak minősíteni Ovidius viselkedését számkivetése napjaiban.

Ovidius munkáiról megszoktuk már iskolai könyveinkben az ilyen ítéleteket: «Ovidius sokszor ismételi, sőt néha a nyelv szabályai ellen is vét (!), és így Vergiliusnak különféleségétől és hibátlanságától távol esik. A költői tárgyakat kerülve, jobbra csak versfaragó maradt; miért is, habár Augustus kortársai közül való, mégis sokan azon írók közé számítják őt, kiket a hanyatlás ideje szült» (Okányi, Római régiségtan és irodalomtört. 135. l.), vagy Holubnál 38. l.: «Árnyoldalai közé tartoznak a majdnem jellemtelenségig fokozódó könnyelműség, a higgadtságnak és erkölcsi eszménynek hiánya.» Egyedül Radó Antal emeli ki nálunk a költőnek fényoldalait (Anthologia Lat.) kellőleg s emeli őt a megillető polczra. Szerzőnk, mint említém, nem az erkölcsbirák szemüvegén át vizsgálja Ovidius költészetét, hanem önálló ítélettel az Ars amatoriát és a Hero-idákat teszi művei között első helyre, míg a Metamorphosisokat és Fas-

tíját kevésbé kedvezően ítéli meg. *) Úgy látszik, ez a felfogás kezd Ovidius költészetéről mind inkább tért foglalni, s ezt abból következtetem, hogy Csengeri is hasonló véleményt nyilvánít legújában kiadott latin anthológiájában. Én azonban, legalább a *Metamorphosisokra* nézve, sokkal kedvezőbben ítélek s magam mellett nagy tekintélyekre tudnék hivatkozni.

Mindazáltal kétségtelen igazság, hogy Ovidius a szerelmi költészetben volt legnagyobb, a minthogy maga a költő is e nemű babérjaira volt legbüszkébb halála előtti napjaiban. Csakhogy egyszerre ő sem emelkedett a csúcspontra, hanem megtette a fejlődés szokásos útját, a melynek tanúbizonysága a *Szerelmek* cz. műve (három könyvben), melyet a szerelem előiskolájának lehetne nevezni. Tibullus, Propertius és az alexandriai költők nyomain halad ugyan benne, de azért már itt is észrevehetni a nagy költőnek oroszláncörmeit.

Csodálatos és alig érthető, hogy Ovidius szerelmi műveit, álszeméremből-e vagy mi okból, mindezideig kevésbé magyarázták s költői fejlődését nem igen vizsgálták e nemű költeményei alapján; holott a bár dévaj és kalandokra vágyó, de mégsem a *pæderastikus* szerelem undok példáit olvassuk bennök (miként sok ókori költőnél), egyúttal pedig hű képet nyerhetünk belőlük az akkori viszonyokról. A mennyire tájékozást szerezhettem az ovidiusi irodalomról, csakugyan nem találtam újabban sem az istenfélő (?) német irodalomban, sem a szemérmeskedő francziában commentárt Ovidius *Szerelmeihez*. hacsak egyes anthológiákat ide nem veszek (pl. a Müllerét vagy Oelschlägerét: *Ovids Elegien der Liebe*, 2. kiad., Teubn.); csupán az angol irodalomban foglalkoznak velők mind többen.

A szerzőt Ovidius életrajzának megirhatása vitte rá, hogy a költő ifjúkori művével behatóbban foglalkozzék. És fáradozását valóban nem várt siker koronázta. Minél többször és behatóbban vizsgálta ugyanis a költőnek legelső művét, annál jobban látta, hogy az egész műnek egy híján 50 elegiájában a rétegek (stratumok) szinte magoktól kibontakoz-

---

*) Nálunk, mint Babik Józsefnek «Kath. költészetünk a jelen században» című műve tanúsítja, Egyed Antal, Vörösmartynak barátja s egyik legjelesebb műfordítónk (l. Radó ide vágó művének ítéletét), az egész Ovidiust lefordította, de szerelmi műveit, úgy látszik, nem akarta napvilágra bocsátani (kivéve Heroidákat) papi volta miatt. Kivüle még Pongrácz Gelért, minorista rendfő, fordította le az eredeti versmértékben a Heroidákat, legújában pedig Latkóczy fordított (Közlönyünkben) néhány heroidát modern alakban sikeresen. A *Szerelem* művészetét mégis ki merte adni 10—15 éve prózai fordításban Szana Tamás, ellenben a *Szerelmek* maig sem találta nálunk tolmácsra.

nak, úgy hogy mai elszórt alakjuk ellenére tervszerű összefüggésbe hozhatók s közülük csupán egyes darabok nem erotikusak, hanem a költőnek saját viszonyaira és elhatározásaira vonatkozó (II, 1. III, 1. I, 15. III, 15. II, 18. III, 9. III, 13.), míg a többi elegia mind erotikus, s vannak köztük szerelmi közhelyek a görög költők (Mimnermos és az alexandriaiak) utánzataképen (I, 6. nevezetes refrainjével; I, 7. I, 9. I, 13. II, 9. II, 15. III, 3. III, 6. III, 10.), s ezek egyszersmind a leggyöngébb részletek a műben; majd végül néhány őszinte vallomás is található köztük a költőnek élményeiről (II, 4. II, 10. III, 7.). A többi elegiát aztán három cyclusba lehet elkülöníteni, ú. m.:

a) a Corinna-dalok (I, 1. I, 2. I, 3., ezek a viszony kezdetét rajzolják); ezek azon költemények, a melyeknek inspirálója (Tristia IV, 10.) Corinna volt, kiről nem tudni, férjes nő volt-e vagy maîtresse; de mivel a ránk maradt három könyves műből, mint második (rövidített) kiadásból (az első kiadás öt könyvből állott), viszonyuk tovább fűződésének rajza kimaradt, csak a boldog szerelem képét látjuk leírva a következő darabokban: I, 5. I, 11. I, 12. II, 6. II, 7. II, 8. II, 11. II, 16. II, 13. II, 14. II, 17. III, 12. Ezen cyclusban Ovidius már érezteti nagyságát, de mintaképének, Propertiusnak, Cynthiájától mégis messze marad eleven-ségben kedvesének rajza.

b) A második cyclusba öt elegia tartozik, melyek a költőnek egy névtelen férjes nővel való enyeltégéseit tárgyzzák: II, 2. II, 3. III, 4. I, 4. II, 19.

c) Végül a harmadik csoportba kilencz elegia (III, 2. I, 8. I, 10. I, 14. III, 5. III, 8. II, 5. III, 11. III, 14.) sorakozik, a melyek a költőnek egy hetérával való viszonyára vetnek világot.

Ime a költő szerelmi költésének s élményeinek iskolai évei, megfelelőleg a költői fejlődés menetének, a melyet a költőtől említett (I, 14.) történelmi esemény is igazol. Mindamellett csak óvatosan alkalmazhatók az egyes elegiákra az évszámok; különben is elégséges általánosságban annyit tudni, hogy a költő fejlődésének első szakát nyomon kísérik a kedveseire írt elegiák. Legélvezhetőbbek ezen elegiák közül a Corinnára vonatkozó, míg a férjes nőre írottak épen nem ideális rajzok, az utolsó cyclus darabjai pedig nagyon érzékes tartalmuak.

Már most méltán kérdezketik olvasóim: mi tekintetben tartom én fontosaknak a szerző megállapította cyclusokat? Erre azt felelem: tessék az eddigi nagyobb *) irodalomtörténeti műveket (Ribbeck, Schanz stb. könyveit) átolvasni, s mindegyikben az látható, hogy Ovidiusnak szóban

*) A kisebb irodalomtörténetelmek közül Szvorényi, Leffler, Wilkins-Kármán, Occioni-Kiss egy-egy szavukkal azt árulják el, hogy legalább a Corinnára vonatkozó élmények megtörténtében hisznek.

forgó költeménye *tisztán képzeleti viszonyokra* vonatkozik, vagyis olyanokra, melyeket ő maga soha át nem élt, hanem Tibullus, Propertius és az alexandrinusok nyomán, hírének megállapítása végett, csupán pajkos kedvtelésből vetett papírra. Hosszabb idézetek helyett közlöm az ide vonatkozó nagy írók véleményét Zoeller (róm. irodortört. 218—9.) összefoglalásában: «Die Auserwählte, der er in diesen Liebeselegien seine Huldigungen darbrachte, führt den Namen Corinna. Es war dies aber nicht ein erdichteter Name für eine wirkliche Person, wie dies bei den Namen Lesbia, Delia, Cynthia seiner Vorgänger der Fall war, sondern ein reines Phantasiegebild, in welchem der Dichter die verschiedensten Situationen nach dem konventionellen Schematismus der Liebeselegie zusammengefasst hat. So unterscheidet sich daher die Elegie Ovids wesentlich von der des Tibull und Properz, deren Liebeslieder dichterische Verklärung der Wirklichkeit sind, während die Amores mit Recht als «eine nahezu vollständige Sammlung erotischer Gemeinplätze» (Ribbeck) bezeichnet werden. Deshalb folgt aus den oft geradezu obscönen Schilderungen durchaus nichts für Ovids Privatleben, das, wie wir der eigenen Versicherung des Dichters glauben dürfen, ziemlich ehrbar gewesen sein mag.»

Ebből láthatja a nyájas olvasó, minő lépés volt az, melyet Némethy tett Ovidius költészetének exegese terén fönnebb vázoltam fejtegetésével, s valóban helyesen jelezte róla a Philologiai Közlöny könyvészeti rovatának vezetője (1899. 186. lap), hogy bizonyára hullámokat fog fölverní Ovidius irodalmában, annyival is inkább, mert az ellenkező tábornak szintén elég erősek a bizonyítékai, hogy egykönnyen meg ne adja magát. A szerzőnek azonban nem volt oka félni a veszedelmektől, midőn már 1892-ben magyar ruhában (l. Philol. Közl. 625. s köv., 705. s köv. ll., kivonatban pedig Akad. Ért. 1892. 584—590. ll.) megjelent fiacskáját mostan latin köntösben is szárnyra eresztette; mert fényes elemzése bizonyosan kibírja még azt az erős szelet is, a mely a német tudósok szelelő rostájából fúj egyes magyar szerzők ellen.

A füzet latinságát az a könnyű érthetőség és az a tiszta latinos íz jellemzi, mely csak gyakorlott stilisztától telik. Nincs benne az a, szótárból összelopkodott kifejezésbalmaz, a mely csupán abrincok közé szorított fejfel érthető meg valahogy, hanem keresetlen, egyszerű és világos, a mit csak folytonos olvasással és gyakori latin fogalmazással érhetni el. Ugyanis a jó stilisztát jellemzi ugyan a csiszoltság vagy gondosság, de nem a keresettség, mely szedett-vedett szólásaival agyon üti az értelmet; *) a mellett a jó stilisztá soha sem sérti a nyelvtan szabályait. Azért

*) Ezért tartom én classicusnak Grimm Jakab levelét, melyet Heinrich G. tett közzé (Phil. Közl. 1898, 823. s köv. ll.), mert keresetlen és világos; pedig hány újkori fogalmat és kifejezést alkalmaz!!

is, ha valaki folyton érezteti irásában, hogy még az iskolai grammatika szabályainak sincs teljes birtokában, az ne írjon latinul, vagy ha mégis ír, ne mentesse magát azzal, hogy nem akart cicerói nyelven írni. Cicerói latinságot ugyan ki követel manap bárkitől is? De hogy tisztességesen tudjon írni latinul is, görögül is bármely latin-görög professzor: ez igazán elvárható minden oly egyéntől, a ki a class. nyelvek tanításából él. Class. philologusra ugyanis szerintem ama két nyelvnek bírása ép oly fontos, mint a modern philologusra nézve a reá bízott nyelvek tudása. És éppen az a szomorú, hogy irnak és tanácskoznak nálunk a class. nyelvek tanításában való eredménytelenségről, holott először az igazi bajt kellene orvosolni, vagyis tanárjelöltjeink latin és görög tudását biztosítani.

Azért is nálunk kétszeres fontosságu, hogy tanárainkat a latin nyelvbéli tudás főfő eszközétől, a magyar-latin scriptumok iratásától, föl ne mentsük; mert ez a görög nyelv hiányos tudásának rangjára súlyosztatné csakhamar a latin nyelvet is. Ösmeretes, mily kétségbeejtő már is az eredmény a magyar-latin scriptumok eltörlésének hiresztelése miatt: hát még mire lehetünk elkészülve pár évtized múlva, ha a bizonytalanság meg nem szűnik?!

A szerző azonban már kezdő tanársága óta megbizonyította, hogy nem az új, hanem a conservatív iránynak híve, a mely a régi jó utat az újabb hangzatos frázisokért el nem hagyja. Jelen művében is példát mutatott rá, mikép kell a magyar embernek eljárni, ha a külföldi tudományos körök számára is hozzáférhetővé akarja tenni kutatása eredményét. Minthogy azonban ilyenkor a legcsekélyebb dologra is vigyázni kell, a mi gáncsra szolgáltathatna okot, azért végeztül ide jegyzem ama szeplőket, a melyek olvasás közben szemembe ötlöttek, mert Krebs Antibarbarusának utolsó átdolgozója, Schmalz, nem helyesli őket. Ime: 5. l. *quod attinet ad* — helyett más alkalmasabb szófűzés kell. — 6. l. *unica (culpa)* helyett *una* kell, mert *unicus* 3. csak *filius*, *filia* s ritkán *spes* mellett áll; *tempore* helyett jobb a többes sz. (ép így még 17., 20. és 25. ll.) — 7. l. *sensus* (értelem) h. jobb *vis*, *significatio*. — 8. l. *in fine libri* h. *extremo libro* kell (1. még 25. l.); — 13. *adhuc* = mostanig, maig, tehát Ovidiusra nézve *ad id tempus* kellene. — 17. l. *non enim* h. *neque enim* a rendes; *preces alicuius exaudire* h. egyszerűen *audire* kell. Használja továbbá a szerző 12. l. a *noster*-t (pl. *poëta noster* = *Ovidius*), noha egyik értekezésében már kifogásolta ezt egy külföldi bírálója, holott ezt csak hazám-földi emberről mondhatom.

BÓDISS JUSZTIN.

Pirchala Imre. 1. **Latin nyelvtan** gymnasiumok és reáliskolák számára, VI. kiadás. — 2. **Latin olvasó és gyakorló könyv,** a gymnasiumok alsóbb osztályai számára. IV. kiadás. — Pozsony-Buda-pest, 1899. Kiadja Stampfel Károly. Árunk külön-külön 2 kor. 50 fill.

Midőn a *Nyelvtan* eme legújabb kiadását összehasonlítottam a múlt évben megjelent 5-ik kiadással, örömmel tapasztaltam, hogy a könyv azóta gondos átnézésen ment át; hogy a kiállítása tetszetősebb s a nyomás is jobban megkülönbözteti az anyag egyes részeit a szerint, a mint többé vagy kevésbé fontosak a tanulónak. A hol nem csupán a megértés forog szóban, hanem az alak megjegyzése, elmébe vésődése is kívánatos, ott ebben a kiadásban is, miként az előbbiekből, szembeötlő nyomást találunk.

De alkalmasabban is csoportosította s érthetőbben és magyarosabban fogalmazta a szabályokat; különösen a mássalhangzós-tövek nemi szabályai vannak ügyesen, röviden és világosan rendezve.

A *causa* és *res efficiens* megkülönböztetését illetőleg teljesen osztoom szerzőnek az *Előszóban* is kifejezett véleményét. Az *ablativus causae* és *rei efficientis* (v. auctoris) helyes megkülönböztetése igen fontos szerepet játszik különösen latin költők olvasásában. E két határozó közeli rokonságánál, helyesebben mondva közös eredeténél fogva sokszor éles szemre van szükség, hogy megvonhassuk köztük az elválasztó vonalat. Ilyen éles megfigyelésről tanúskodik a Nyt. 210 és 214. §. példáinak a megválasztása.

A 170. §-ban a latin accusativusnak egyrészen görögös, (acc. Græcus), más részben *különös latinos* használatáról szól s az *accusativus Graecus* fogalmi köréből kiveszi némely *visszaható értelemben vett participium perfectum* tárgyát. E kérdés, melyre nézve szerző az *Előszóban* is elmondja röviden a véleményét, nincs még tisztázva annyira, hogy kifogás tárgyává lehetne tenni, a szerző eljárását. Didaktikai szempontból véve is bajos volna egyik vagy másik beosztás czélszerűbb voltát meghatározni. De ha e «*suffusa*» és «*tunsa*» participiumoknak visszaható értelmet tulajdonítunk, olyat t. i., mint a milyen jelentésük van a görög *medium directum*oknak, a melyek szintén leginkább valamely *testrészt* nevének v. az egész *testet* értető szónak *accusativusával* fordulnak elő: akkor «*oculos*» és «*pectora*» egészen a görög acc. Græcus természetét mutatja. Ha ellenben a görög *medium indirectum* jelentésében vesszük az említett két *participium perfectum*ot, akkor tárgyukat teljesen kirekesztjük az acc. Græcus fogalmi köréből, mint a hogy a szerző tette. Csak-hogy akkor hogyan magyarázzuk meg az e féle szerkezett: *δεσφθαρμοῦς τῇν ψυχῇν*, vagy még inkább ezt: *ἐξκοπῆς τοῦς ὀφθαλμοῦς*? — A latinban e különös szerkezet idegen volta mellett erősködik a főleges *költői használat* constataciója is. Mindazonáltal nem akarok, de nem is mer-

nék ítéletet mondani a felől, melyik eljárás a jogosult, sem megszabni az *acc. Graecus* forgalmi körét; kétségtelennek tartom ugyanis, hogy a latin költők nem használhattak volna akkora terjedelemben egy — mondjuk — idegen nyelvbeli constructiót, ha nem vágott volna össze az ő nyelvük természetével is.

A *consecutio temporum* tanítása (280 skk. §.) még mindig a régiben maradt. Szerző meg is okolja ezt az V. kiadás *Előszavában* avval, hogy az olyan elnevezések mint *praesens perfectum*, *praeteritum imperfectum* csak merész *traiectio epithetorum* segítségével érthetők úgy, a mint értetni akarjuk; meg hogy az ő elnevezései csak *nevet* akarnak adni, nem *definiót*. Igen, csakhogy akkor azokhoz a pusztá nevekhez fűződő fogalmak megjegyzése okoz nehézséget. E féle könnyítéssel csak a pillanat szükségét elégítjük ki. A névre emlékezni fogunk ugyan talán egész életünkben; de a hozzá fűződő fogalmak hamarosan elillannak emlékezetünkől. Miért? Mert semmi értelmi összefüggés sincs az elnevezés és a hozzáfűzött fogalmak között. Jobb magyar nyelvtanaink is jellemzően megkülönböztetik már az elnevezésben a tempust és actiót; csak a latin nyelvtan követeljen magának e tekintetben is külön részt a tanuló emlékező és gondolkozó tehetségéből? Lehet a *perfectum*, *imperfectum* és *instans* jelzőket magyarul is hozzátenni az idők nevéhez s a *perfectumot* használni a folyamatos és befejezett *múlt* névének; de a mit a *perfectum* ott jelöl, az helyesen csakis *praesens*nek nevezhető, még pedig *befejezett praesens*nek. Ennyi logikát jogosan követelhetünk az elnevezések megállapításában. Azt mondja a szerző az V. kiadás *Előszavában*, hogy az a *definitio talán* több esetben nem illik rá az alak értelmére, mint a mennyiben ráillik. Hát az az értelem nélkül való pusztá név?! A függő módok szabatosabb elnevezése rövid idő kérdése már. Visszamenünk a régire annyi volna, mint mesterséges, szinte erőszakos akadályt gördíteni a természetes haladás útjába, — *Infinitivus* mellett *praesentis*, *perfecti* és *futuri*, a *participium* mellett pedig ugyanazonszerepben *praesens*, *perfectum*, *futurum* áll jelzőül! De még ez hagyján! Nagyobb baj az, hogy itt már azok a *pusztá nevek* mást jelentenek, mint mikor *tempus* nevekként szerepeltek. Itt a *praesens* nem jelen időt jelent, hanem *egyidejűséget*, *perfectum* nem elbeszélő multat vagy befejezett jelen időt, hanem *előidejűséget*, a *futurum* nem jövő időt, hanem *utóidejűséget*. Szóval, a zűrzavar teljes! Még csak nem is lehet magyar nevet adni tempusok és actiók eme határozott értelem nélkül való elnevezéseinek (254. skk. 234. 251. §.).

Nem hiszem, hogy szerző megvolna győződve ezen elnevezéseknek akár a helyességéről akár a szükségességéről. Bizonyára engedmény akar ez lenni ama régi rendszer híveinek, a melyet diákkorunkból eléggé ismerünk. Sokszor fölhangzik nagyemlékü *Szvorényink* és *Szepesink* neve,

s nem ok nélkül addig, míg azon föladatról beszélünk, melyet jeles nyelvtanaik annak idején betöltöttek: de semmi sem igazolja manapság már azt a régihez való csökönyös ragaszkodást, mely, mintha tudomást sem vett volna az azóta tett épen nem jelentéktelen haladásról, mindent kész volna sutba dobni azért a rendszerért. Ki merné azt hinni, hogy egy *Szvorényi*, egy *Szepesi*, ha élne, annyira el volna maradva, hogy nyelvtanát nem látná szükségesnek alkalmazni a tudományos eredmények színvonalához.

Szerző az előszóban kijelenti, hogy nyelvtanán mélyreható változtatásokat nem akar tenni éppen a tantervrevízió küszöbén. Mindenesetre átalakításra szorul az *ablativus sociativus* rovata, mert az a cím nem illik rá az alája foglalt összes határozókra. A *participium attributivum* és *absolutum* tanításában (321. §.) egyenesen a latinból indulhat ki, mert azok segítségével nem csak *magyar* összetett mondatokat vonhatunk össze egyszerűekké, hanem latin összetett mondatokat is, a melyek előzőleg már mind előfordultak.

A tárgymutató gondosan van összeállítva; az egyes paradigmák érthetők s átlátszóságukkal mindjárt megértetik a különben is szabatosan és világosan fogalmazott szabályokat.

Az *olvasó- és gyakorló könyv* két évfolyamra oszlik s a latin alak-tan oktatása mellé nyújt változatos tartalmú és bőválasztékú mondatcsoportokat, a melyeknek a mondatai nem csak hogy nagy gonddal vannak megfogalmazva, hanem össze is függ tartalmuk. A latin olvasmány hovatovább nagyobb elbeszéléseket, meséket, itt-ott czélszerűen szerkesztett beszélgetéseket, s egy-két leírást tartalmaz. Elbeszéléseinek tárgyát a római, görög és hun mondából veszi. A fordítani való gyakorlatok a latin olvasmány nyomán készült, magyar mondatcsoportokat tartalmaznak. Mind itt, mind amott a legjellemzőbb vonásokat tartalmazzák mondatai. Az egyes darabokhoz való *Præparatio* s kettős *Szótár* zárja be a könyv tartalmát.

Ha tesztek egy-két megjegyzést, az részint az ügy, részint a könyv érdekében történik. Nevezetesen: 1. az acc. és nom. cum infinitivo-t, mint mondatrészt nem kellene elválasztani vesszővel a többi részétől a mondatnak; — 2. az ilyen címadás 'A præpositiók használatához', 'A melléknév fokozásához', 'Az első coniugatio-hoz' stb. nem magyaros; helyesen *-ra* raggal tesszük ki, vagy minden rag nélkül, mint az 1—10. lapokon s itt-ott máshol is; — 3. az idézésben nem egyformán használja a jeleket s *inquit* legtöbb helyen benne van az idézetben; — 4. az *assimilatiót* nem foganatosítja mindenütt; pl. II, 3 *adfuimus*, II, 24 *aggressus* és *assumpseritis*; II, 3. *adpositi*, 115. lap *adpeto* s ehhez több hasonló is van pl. a 133. lapon, a köv. lapon pedig *appello* stb. — 5) néhány helyen nem latinos a szóelválasztás, mint pl. I, 9. *Tibis-cum*, II, 13 *cognos-cere*,

II, 19 cog-nosceret, II, 24 cog-nomen stb., így néhány helyen a nyelv-tanban is.

Más hibák: I, 11 Latino filia erat Lavinia helyett inkább Latino erat filia, Lavinia; — I, 14 utolsó sorában *et* töltendő, valamint a Nyt. 225. §-ában *funditores* után; — I, 18 securi h. *securæ*; I, 28 pulchrior h. inkább *pulcherrima*; — I, 46 impares h. *dispares* (minthogy itt nem a mennyiség jön tekintetbe, hanem a minőség); — II, 5 Laocoon nem Neptunus papja volt, hanem az Apollóé; — II, 7 nem ,szétszórva', hanem *széjjelszéledve* v. *szanaszét*; — II, 15 ,Troiani' h. *Græci*; — II, 20 Ulixes nem az íjverseny közben vette föl igazi alakját, hanem később; — II, 21-ben a 10. számú magyarázat nehézkes is, nem is megfelelő: — II, 23, ,viduus erat' h. az elbeszélés előzményeire nézve inkább *viduus iam erat* volna helyes; — u. o. ,ad penates' magyarázatra szorul (,házába'), úgy szintén II, 25 ,per hunc' . . . etc. — II, 26 ,Juvenes' elé czélszerű kitenni az alanyt (*Hî*); — II, 29 ,nec' — ,nec' — ,nec' h. *nere* — *neve* (Nytv. 224. §); — 58. lapon 2. j. *gelidus* erős kifejezés *hűvösre*; — 76. l. 17. mondatában, ,nem volt tehát... semmi': neque igitur h. *nullus³ igitur*; — 78. l. a 8. db. 5. mondatában, a főmondat vagy szenvedő alakkal fordítandó, vagy át kell változtatni a mondatot; — 80. l. ,szét voltak (coni. impf.) oszlan-dók (part. fut. act.)' helyett: *szét akartak oszlan*i (coniug. periphr. impf. coni.); — 85. l. 19. mondatában ,ételt' h. *italt*; 90. l. 26/4 ,id quod' h. *quidquid*.

A *Praeparatio*-ban nagyon ügyesen van oda vetve egymás mellé pl. *silvae magnae* és *silvae magnae sunt*, *vita servorum misera est* és *servis vita misera est*; — továbbá: *parentibus reverentiam* *debemus*, — *parentibus reverentia debetur* és *gratiam vobis debeo*; 110. l. *procax lingua* után oda jön *nyelves* is (l. 62. lapon); — 120. l. *vis* más jelentésben is előfordul abban a darabban (,vim imbrum et nivium'); — 127. l. *animus* az illető helyen inkább bizalom; — 137. l. *decet* megillet (l. Sententiae); 138. l. *eneco* elgyötör; — 140. l. hiányzik *fugito*; — 144. *mollio* után: *nemesit* (l. 44. db.); — 145. l. ,orior' után: föllép, fölkap (II, 27); — 146. l. hiányzik *peditatus* (21); — 157. l. *gazda* sehol sincs meg (82. l.), sem *fa-*, *fából való* (73. 75. l.); — 167. l. ,úr' dominus, i' és *domina* (74. l.) —

A magyar mondatok szerkesztésében számos helyen találunk engedményt a latin nyelvnek, különösen szórend s néhol kifejezésmód dolgában is. Nem látom be, mi okból kellene a latin fordítás helyessége kedvéért a magyar kifejezésnek vagy szórendnek alkalmazkodnia a latinhoz. Szoktassuk rá a tanulót kezdettől fogva, hogy mind a két nyelvnek megvannak e részben a maguk sajátosságai. Ha mégis kénytelenek volnánk némi engedményt tenni, inkább tegyük azt a latin nyelv rovására, mint a magyaréra; mert az ellenkező eljárásnak messzeható káros következmé-

nyei lennének. Vannak itt-ott másfajta szórendi hibák is; de itt mellőzöm azokat, minthogy egyéb stilisztikai és ú. n. sajtóhibákkal együtt közvetlenebb úton-módon ajánlhatom föl egy következő kiadás számára. E helyen egyes, inkább elvi, szempontok fölvetésén és megbeszélésén kívül czikkem céljához képest a könyvek kiváló tudajdonságait akartam vázlatosan bemutatni, hogy igazoljam abbéli meggyőződésemet, hogy iskolai használatra alkalmasak s előkelő hely illeti meg őket iskolai kézikönyveink sorában.

CSERÉP JÓZSEF dr.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

Geschichte der neueren französischen Literatur. (XVI—XIX. Jahrhundert.) Ein Handbuch von *Heinrich Morf*. Erstes Buch: Das Zeitalter der Renaissance. Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner, 1898. X+246 l.

A Gröber-féle Grundriss, a román nyelvek és irodalmak e vajmi lassan előre haladó újabb encyklopædiája, tervezete szerint a francia irodalom történetét csak a XVI. századig tárgyalja. Abban a terjedelemben és azzal a módszerrel, a melylyel e compendium keretében a középkori francia irodalmat maga a mű szerkesztője, Gröber, dolgozza fel, a négy következő század rohamosan duzzadó és hovatovább mind nehezebben áttekinthető anyaga nem is férne bele a kézikönyvbe, vagy nagyon is meghaladná arányaival a többi részeket. Fontosságánál fogva a tárgy ugyan még menthetővé tenné a neki szánt arányokat; de az ily terjedelemben való kivitelnek egyéb okok is állnak az útjában. A középkor irodalmának behatóbb búvárlata még csak néhány évtizede váltotta fel az iránta három évszázadon át tanúsított rideg közömbösséget, sőt határozott visszautasítást: és máris alig győzi egy-egy munkás az eredmények összefoglalását. Képzeltető, mennyivel növekszik e nehézség oly korszakok irodalmával szemben, a melyekben már az írói egyéniség mind erősebb előnyomulása, tehát oly elemé, a mit a középkor alig, vagy csak igen kevéssé ismer, — azután meg a változott társadalmi állapotok közt óriásilag felgyarapodott termelés is szinte beláthatatlanná szélesítik ki az irodalomtörténetírás mezejét. Nem csoda, ha e rengeteg feladattal ma már nemcsak a szorosan tudományos, de az ú. n. népszerű, nemcsak a kutató, hanem a közlő munkásság is csupán úgy tud valahogyan megbirkózni, ha a tárgyat korok vagy műfajok szerint feldarabolva, többek közt osztja ki feldolgozásra. Ilyen tervezet szerint halad immár legközelebbi befejezése felé a francia irodalomtörténet azon compendiuma is, melyet

Petit de Julleville, az avatott szerkesztő vezetése alatt, az egyes szakok és korok kiválóbb monographusai állítanak egybe.

E nyolcz vaskos kötetre tervezett mű azonban, melynek már a hetedik kötete van megjelenőben, számos, e folyóirat olvasói előtt sem ismeretlen jelessége mellett mégis csak igen érezhetővé teszi az egységes nézőpontnak, valamint a részek abból folyó arányosságának és teljes összhangjának hiányát. Tehát már csak ezért sem fölösleges munkára vállalkozik az, a ki bár csak a mások részletkutatásainak a szerves összefoglalására, de ebben a saját felfogásának érvényesítésével, a részeknek *egy* vezérlő szempont alá rendelésére törekszik. Morf könyve, melynek még csak az első kötetkéje van előttünk, mint e törekvés jele is figyelmet érdemel; de másrészt az imént említett külső körülménynél fogva is örvendetes kiegészítése a Gröber-féle munkának. Igaz, hogy addig, a mig az egész mű nincs a kezünkben, értékéről bajos véleményt mondanunk; de a mennyiben a megjelent rész alapján ítéletünket az egészre nézve előlegezhetjük, az csak kedvező lehet.

A szerző nem akar, és a maga elé szabott keretben nem is akarni szigorúan tudományos irodalomtörténetet, annak teljes kritikai és bibliographiai felszerelésével adni. Célját úgy tűzi ki, hogy midőn első sorban a főiskolai tanulók- és a középiskolai tanároknak kíván használatos kézikönyvet írni, egyúttal a művelt közönség nem épen szakemberekből álló tágabb körét is kielégítse. Művének függelékében azért mégis ad legalább annyit az egyes fejezetek irodalmi segédesszköz eiből, a mi a tanárnak és tanulóknak a további önállóbb kutatást is lehetővé teszi, vagy legalább a szükséges utbaigazítást nyújtja ez irányban. És itt nem csekély ügyességgel tudja a legkevésbé nélkülözhetőt a roppant nagy anyaghalmazból kiválogatni, s a hol egy-egy újabb munka az előzőknek eredményeit szerencsésen összezezi vagy helyesbíti, amazokat mellőzve beéri azzal hogy csak az utóbbira, sokszor egy csomó vaskos könyv helyett egy-egy világosan csoportosító értekezésre utal, a mely legjobb fonálul szolgálhat a kutatónak a kérdés útvesztőjében.

A könyv az egész, négy kötetre szabott mű beosztásához képest épen egy évszázadot, a XVI.-at öleli fel, a melyet az újabb francia irodalomnak a renaissance jegyében léptétől a nemzeti klasszicizmus felé való tapogatódzó haladása tölt be. A XVII. századnak az előző fölé mind mennyiségben, mind minőségben óriásit emelkedő irodalmi termelése ugyan kissé gondolkodóba ejthet az iránt, hogyan fogja a szerző e korszakot is ugyanakkora, vagy csak kevéssel testesebb kötetbe beleszorítani, mint az előttünk lévő. De ennek a terjedelmét azért korántsem sokaljuk; mert még így is bajos volt és helyenkint bizony nemcsak a teljesség, hanem szinte már a világosság rovására kellett az anyagot a szerzőnek sűrítienie. Ezen alig fogunk csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy (a nyelv

történetét kivéve) körülbelül mindazt meg akarta legalább érinteni s róla a legjellemzőbbet elmondani, a mi a Petit de Julleville gárdájának munkájában körülbelül négyszer akkora helyet foglal el. Ilyen tárgyalás mellett bizony néhol alig kerülhető el, hogy egyes írók, irányok s művek úgyszólván epigrammatikus rövidséggel és egy-egy plasztikus jelzővel vagy velős idézettel vannak inkább csak lajstromozva, mint behatóbban ismertetve. Ennek is megvan természetesen az a rossz oldala, hogy éppen a laikus és az irodalomtörténet tanulmányába bevezetendő tanuló, még a főiskolai is, kivált azokról az írókról talál részletesebb és színezőbb jellemzést, a kik fontosságuknál fogva ugyan joggal és méltán emelkednek ki a többiek nagy tömegéből, de éppen mint ilyenek már amúgy is ismertebbek ezeknél; az utóbbiak pedig, a kik csekélyebb híruk homályában vesztegelnek, de sokszor nem éppen kicsinylendő hatásuk miatt több figyelmet érdemlenének, megint csak nem jutnak mind ahhoz a méltatáshoz, a mely őket megilletné.

Ezt néha oly részletek mellőzésével is elérhette volna szerintem a szerző, a melyek éppen az ilyen célú és terjedelmű munkában, a minő az övé, könnyebben nélkülözhetők és nagyon is meghaladják az egésznek takarékos arányait. Ilyen, hogy többet ne említsek, a különben csak nyolcz lapnyi bevezetés nagyobb része, a mely a középkori és a humanista világnézetet akarja egymással szembeállítva jellemezni; de azt is, meg emezt is kissé egyoldalún s az előbbi *ellen*, az utóbbi *mellett* elfogultan ismerteti; tehát sem az egyik, sem a másik iránt nem elég igazságos, hol a kellőnél szófukarabb, hol meg az amúgy is szűk keretben, némely kiemelést érdemlő vonások rovására terjengős. Arról nem is szólván, hogy a humanismus korántsem egy a renaissance-szal és így nem is áll olyan merev ellentétben a középkorral, mint Morf ama kettőnek összetévesztése alapján láttatja. Erre nézve jó lett volna Faguet világos fejtegetéseit (XVIe siècle : Avant-propos) legalább velejükben átvenni, mint a hogyan ezt Petit de Julleville is, imént említett nagy munkája III. kötetének a bevezetésében tenni nem röstelte. Ugyanezt mondhatnók a renaissance és a hitújítás egymáshoz és mindkettőnek a humanismushoz való viszonyát illetőleg, a melynek tisztázása igen alkalmas arra, hogy sok meg rögzött balítéletet oszlasson el e korszak nagy szellemi forrongásának igazi céljai és indítékai tekintetében. Már csak azért is fölötte fontos e részben az alapfogalmak lehető legtisztább definitiója és megkülönböztetése, mivel a század vezető szellemeinek is csak ez alapon domborodik ki kellőképen az arczképe; csak így becsülhető fel teljesen e vezéralakoknak úgy a saját korukra, mint a következőkre viszonyított hatása és értéke.

A XVI. században úgy is olyan válságos forrongásba jutott a fran-yelv és irodalom, a minőnek chaotikus kavargásából csak a következő-

ben ülepedett le az, a mi fajsúlyánál fogva maradandónak ígérkezett már akkor, a midőn a felszín csillogó buborékai alatt még csak a mélyebb pillantók csekély kisebbsége látta, vagy sejtette legalábbaz uralgó áramlatokat. Ezeknek világos kijelölése tehát előjáróban már azért is fölötte szükséges ily célú és terjedelmű munkában is, mint Morfé, mivel az időrendi és ennek fonalán ismét műfajok szerint csoportosító előadás menetében e főbb áramlatok minduntalan a felszín alá merülnek, hogy majd meg ismét egy-egy időre fel-felbukkanjanak. Ennek újra meg újra figyelemmel kísérése pedig óhatatlanná teszi az ismétléseket, a melyek csak bizonyos részletek elejtése árán válnak lehetőkké a nagyon is megszabott terjedelmű kézikönyvben.

Ennél több kifogást azonban alig tehetünk a zürichi tanár alapos előtanulmányok eredményeként bemutatkozó műve ellen, a mely már szabatos és világos, sőt igazán tetszetős elevenségű és szinte fordulatos előadásával is nagyon föléje emelkedik a legtöbb hasonló célú és arányú német munkának. Sőt a mi az ítéletek megbízhatóságát és a kritika magas mértékét illeti, abban a vele összemérhető francia könyvek fölött is lépten-nyomon kitetszik a nagyobb elfogulatlansága. Legalább ott, a hol ezeket a nemzeti hiúság még mindig némi engedményekre készíti. Morfé gátló körülménytől szabadon, a maga tisztább látásával majdnem mindig igazságosabb, a mikor szigorúbb is egyúttal. Feltűnő ez különösen az ú. n. *seconde volée* (a Pléiade nyomán haladó második iskola) költőinek, kivált Desportes-nak méltatásánál, a kinek az olasz költőktől kölcsönzött pávatollait legujabban még Morillot (Petit de Julleville III. 237. s k. II.) sem tépdesi ki elég őszinteséggel. Ugyanitt emlitem meg Morfnak a legtöbb, köztük még a legújabb francia irodalomtörténet-írókétől elütő nézetét a *Satyre Ménippée* szerzőségét illetőleg, melynek bonyolult kérdésében a hagyománytól eltérve, D'Aubigné tanúsága alapján a Pierre Leroy egyedüli szerzősége mellé áll, legfőlebb Rapin némely verses járulékait engedve meg.* (L. Zeverina és Frank e tárgyra vonatkozó tanulmányait a Zschr. f. fr. Spr. u. Lit. III, 454; IV, 199; V, 81, 206.)

Élénkítik és szemléletesebbé teszik a szerző előadását az elég sűrűn idézett jellemző mutatóványok, kivált a Pléiade íróinak és követőiknek műveiből, a melyek sokszor többet mondanak minden magyarázgatásnál. Természetes azonban, hogy ezek csak a könyv azon olvasóinak szánvák, a kik e korszakot illetőleg, mely mégis inkább csak az előkészület és átmenet ideje, alighanem beérik e kis izeltővel és nehezen szánják rá magukat, hogy a «Franciade» szerzőjének és társainak érdemét illetőleg a saját fáradságuk árán igazítsák helyre a következő két század kissé túlságosan szigorú ítéletét.

Ezzel e rövid és inkább csak figyelemgerjesztő, mint kimerítő is-

mertetést talán le is zárhatnám, ha nem tartanám még megemlítenedőnek, hogy Morf a XVI. századot valamivel korábban kezdi és későbbben végzi, mint Petit de Julleville, a kinél az illető fejezet írója (Bourciez) Marot előzőinek sorából csak *Jean Lemaire de Belges*-nek szentel mindössze vagy két lapot, ami az úttörőnek, igaz, hogy csak újabban (főkép Becker F. Á. szép monographiája óta) kellőkép méltányolt érdemével tán még sincsen arányban. Morf a maga jóval szűkebbre szabott kötetkéjében is több tért tudott neki szorítani, ezzel mindenesetre megilletőbb helyet juttatván a francia renaissance ez első igazi költőjének. Tőle e helyet már csak azért sem kell elvitatnunk, mivel nemcsak a maga korának «rhétoriqueur»-jei közül emelkedik ki magasan, hanem a Pléiádera, különösen annak vezérére is nagyobb hatással volt, mint bármely kortársa. Igaz, hogy a mennyiben e hatás leginkább a hirhedt «Franciade» tárgyának a megválasztásában vált ismertebbé, annyiban az általánosabban elterjedt tudat azt nem hajlandó szerencsésnek tekinteni. De az meg nem egészen igazságos eljárása a késő utókornak, hogy azért, a miben Ronsardnak nem kellett volna követnie Lemairet, azt is feledésbe meríti, a mivel ez valóban utat tört és helyes irányt mutatott követőinek.

Ugyane fejezetben juttatott helyet a szerző XII. Lajos kora egy másik, a maga idejére legalább elég nagy hatású költőjének, a legendai alakká vált *Gringore* (v. Gringoire) Péternek, a kivel Petit de Julleville-ék a középkori rész utólján alig egy-két sorban végeznek. Pedig ha nem is mint költő, hanem inkább mint az előre törekvő polgári osztály első öntudatosabb szóvivője, Gringore is úttörőnek tekinthető a közép- és az újkor mesgyéjén, s mint ilyen a még teljesen középkori műfajok kereteit, melyeket úgyszólván publicistikai czélokra használ fel, újabb és teljesen korszerű tartalommal tölti meg. Alapjában, kivált a vallási reform már érezhető szelével szemben ugyan ridegen conservatív, de a hierarchia túlkapásai ellenében ép olyan kiméletlenül szókimondó, mint nagy utódja Rabelais, a kihez van annyi átvezető szála az ő írói működésének, mint a mennyi az első francia humanista-költőket a Pléiade-dal összefűzi.

Mint a század elejét az előzővel, úgy a végét meg a következővel kapcsolja szorosabban egybe Morf az által, hogy itt meg a dráma történetét követi valamivel tovább, mint az időhatár szoros betartása tulajdonképen engedné. Így nála *Hardy*, a kiben a XVI. század renaissance-drámája kicsúcsosodik és a ki Corneillehez a XVII.-be átvezet, még e kötetbe kerül; és ez helyesebb is, mint ha ő vele kezdené meg a szerző a következő korszak drámairodalmának ismertetését, a mely már részben új és másnemű hatások uralkodó csillagzata alatt áll, mint a XVI. század szinpadai költészete.

KATONA LAJOS.

PHILOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1897/98.

17. Janicsek József dr.: A görög ethikai gondolkodás főbb eszméi. (Eperjesi kir. kath. főgymn. 1—55.) — «A görög erkölcsi fel-fogásoknak, főleg az értelmi működés, meg az akarat szabadsága ténye-zőinek kiemelésével Sokrates, Platon, Aristoteles tanaira támaszkodó kontúr-rajza.» Bővebben: «Spartát és Athent tartva szem előtt, nagyjából ki akarja tüntetni *azoknak* a vallás, a hagyományok tisztelete, az állam-szervezet mint mindannyi nemzeti tartalom által az érzelem és tudat összhangjában természetes s a közérdekekkel összenőtt erősségét; továbbá azoknak különösen a pelop. háború idején az idegenből jött eszmék és saját történetének belátással mindinkább megerősített ismerete által, az érzelem, és a tudás egyetértésének megbontása mellett értelmes ugyan, de — a szellem mindig nagybecsű diadalával szemben — a köznek erkölcsi vereségével és a nemzet elpusztulásával végződő egyéni boldogság-nak szolgáló fejlődését» ... (1. lap).

A kik ezen, — a tárgya, tartalma, módszere szerint egyaránt kiváló munkán átdolgozhatták magukat, bizonyosan jótékonyan érezték azt a sokszor emlegetett «jutalmazó öntudatot», a mi a derekas küzködés után elért siker örömét szokta édesítgetni. Nem azokból a lendületes, könnyed menetű, inkább a felszínen szántó programmértekezések közül való, minőket százával termel a kényszerűség; hanem a választott tárgy iránt való szeretet, a lelkiismeretes adatgyűjtés, a komoly elmélkedés gyümölcse. A miről el kellene mondanunk, hogy abszolút becsű munka — ha stílusbeli, tehát alaki hibája e belső érdemét (iskolai, pädagogiai szempontból véve a dolgot) meg nem csökkentené. Hosszasan szőtt pei-odusok; távol vonatkozásokat kapcsoló, tulságosan tömött inversiók; a ve-zető gondolatnak két-három mellérendelt s majd ugyanannyi alárendelt apró mondattal való széttagolása néhol valóban keservessé teszük olvasását. Általában ott, hol forrásművei kénytelen kelletlen korrajz és beve-zetés-írásra ösztönözték a minden aprólékos adatra figyelmes értekezőt. Azoknak terjedelmessége úgyszólván szükségessé teszi a részletező beve-zetést egy-egy kisebb mozzanattal határolt korszakba is, egy-egy csak látszólag új ethikai eszme magyarázatához is; — itt a történeti fejlődés-ből s a classicus auctorokból jól ismert korszak nem szorul közelebb, meg ismét közelebb nyomuló meghatározásokra és végtelenségbe vesző elkülö-nítésekre. Egyedül a tartalom mélyítésére való eme törekvése okozza ezt a stílusbeli nehézkességet. De mert ez a törekvése mindvégig őszinte; azért ez a nehézkesség is inkább terheltség, mintegy természetes súlyos-sága a gondolatoknak, sehol sem fajulván mesterkéltséggé, művésziessékedő összebogozásává a mélyértelmű mondatoknak.

De mindenestre nagy akadálya annak, hogy iskolai célját teljesen elérhesse. Ugyan ennek az iskolai célnak rovására esik az is, hogy az elvont gondolatokat összefogó általános eszmék nevének magyarázása nélkül fog magához a mélyreható fejtegetéshez. Nagyon kitűnő tanulók-nak kell lenniök, az iskolai oktatás anyagán felül nagyon sokat tudniök, a logikai fegyvelmezettségből sarjadó ítéletmondás szigorúságához ugyan-csak hozzá kellett szokniök, a kik ezt az előjáróban — minden subtilis

fogalomról — szükséges névmagyarázatot már helyettesíteni tudják. Egyrészt a maguk ismeretvilágába visszaszárnyaló, eleven reflexióval; másrészt értekezésben egymásra torlódo gondolatok *belső kapcsolataiba* ható részt helyes okoskodással. És itt kétszeresen nehéz a tanuló munkája. Először át kell jutnia a nyelvbéli előadás szövevényén, aztán fel kell találnia a lényegest és ezt szemenként fűznie az előző fogalmakhoz és ítéletekhez. Ha a tanultakból önkéntelen meginduló phantasia képeiben, a gondolat szemlélésére elegendő támasztékot nem kap, — hiábavaló minden törekvésünk. Nem szabad felednünk, hogy mindig magasabban állunk, mint a hova tanítványaink ismeretvilágáig le kellene szállanunk; meg hogy a kiinduló igazságok nekünk egészen világos és közönséges deductiv tételeknek látszhatnak, holott lényegükben a tanuló előtt ismeretlen régiók, a hova előbb lassú tempóban s mindenkor az inductio szárnyain kell őket felemelnünk. «Empirikus suggestio», . . . «absolut személyiség», . . . «a *θέσει* és *νόμω* szempontjából vett család okosság», . . . «objectiv igazság iránt való skepsis», . . . «az egyetemesség végcéljainak szolgáló dianoetikai erények» «a pythagoreusok tudományosan konstruált számviszonyokon alapuló erénytana», . . . «a pantheista és kosmopolita stoikusok asketikus és quietistikus törekvése» . . . «a mai sociaethika moralitásának lényege», . . . «az ethikai jónak objectiv és subjectiv iránya», . . . «a mostani pszichológiai determinismus» . . . mind olyan fogalmakat rejtenek méhükben, miket a tanuló a saját ismeretvilágából megalkotni még nem képes. Kellő «előkészítő magyarázatuk» pedig az értekezésből hiányzik. A maga egészében inkább is azoknak szól, kik az ethikai terminológiát teljesen birják; kik a megjelölt korszak philosophiájának fejlődését mélyebben ismerik, a dialektika kialakulását, maguknak az időnként felszínre vetődött «örök eszméknek» egymásra hatásából megértették. Ily szempontból vizsgálva az értekezést, — apróbb, inkább alaki hibáitól eltekintve — csakugyan *kiváló munkának* kell mondanunk. Olyannak, mit a kellő előismeretekkel haladó olvasó minden tekintetben hasznára fordíthat.

Módszere világos. Az ethikában nem dogmákat keres, hanem «túl az idők távolán» élt embereket ismert meg úgy, a hogy éreztek, gondolkodtak, cselekedtek. A hogy azt a nekünk messze ethikai világot alkották. Mindenütt találó idézeteivel a multat mintegy jelenné teszi; hol pótolva, hol kiegészítve a korszak szükséges szemlélését. Céljához képest mellőzi a külső történet részletezését, a társadalmi érintkezés külsőségeinek behatóbb taglalását; de az apróbb ösvények, miket mind bejár, hogy a görög embert otthonában, birtokán; vagy hivatalos elfoglaltságában fölkeresse, mint egyetlen góczpontba futnak össze: a nemzeti közérzésbe, mely intenzív erejével egyedüli emelője volt a görögység több százados politikai nagyságának. Azt az új világot is, mely a pelop. háború chaosából alakult ki, ennek a nemzeti közérzésnek hanyatlásából magyarázza, úgy okoskodván, hogy a régi érzések helyén sarjadt új érzés, a százados közfelfogás pusztulásával fakadt új gondolkodás nem maradt meg az egyesekben, hanem a görög élet közössége révén az egész társadalmat áthatotta. Államférfiak, rendszeres bölcselők, írók, művészek szíve dobogása az egész nemzet életerejének tüntetése volt; a mit az egész! érzett, gondolt, cselekedett: az van alkotásaikban. Költők érzésében az egész nemzet pszichológiája; bölcssek rendszereiben a nemzet észbeli energiája; államférfiak okoskodásában, intézményeiben a nemzet gyakorlati életfel-

fogása. Ennek az egységes életnek mozgatója az «erkölcsi elv»; átalakulása tehát az egész nemzet közéletének hullámozásában ismerhető föl legelőbb. Ezt a hullámozást J. értekezése minden részletében elevenen rajzolta meg. Nem áll meg ott, hol a ható okot feltalálta, végig figyelemmel kíséri: hol, mekkora hullámok lök fel a magasba a társadalmi és politikai élet vizén s az utolsó gyűrűben hol simul el soká ringatva még a közfelfogást.

Az általánossá vált ethikai fogalmakat így tényleg ott kereste meg, a hol fakadtak és formálódtak. A görög szellemet a könnyedségében rejlő tévedésekkel és botlásokkal, a szépért és magasatosért hevülésével, eszményeket alkotó nemességével, és másrészt mégis szokatlan durvaságával ebből az időnként változó ethikai elvből magyarázza meg . . . változatos színezéssel, erősen kidomborodó «kontur» vonalakkal.

Az értekezés maga két egymással kapcsolatos külön részre bontható. Kapcsolatos, mert a belső tartalom fokozatos haladása az egész értekezést egybe tartja; külön részek mégis, mert az I—III. fejezetek tartalma kortörténet s az ethikai fejlődés általános magyarázata, míg a IV—V a megjelölt kornak nagy ethikai elveinek és ethikai önálló műveinek rövid ismertetése. Amabban a részben többféle az idézet, egyuttal több a gondolatok önkéntelen ismétlése is. A *γνώμη παντὸς* hatszor kerül elő más és más vonatkozásban, de ugyanegy alapigazságot hirdetve a hozzá fűzött magyarázatokban. A mythost és mythológiát fölösen emlegeti, de ethikai alapját; a valláserkölcsei felfogás vezető elveinek kialakulását kevésbé fejtegeti, hogysem a történeti fejlődést teljessé tette volna. Úgy látszik itt is inkább az érző, gondolkodó, cselekvő görög, az egyes úgy mint a nemzet érdekelte s inkább az egyesnek, valamint az együttesnek cselekvésében megnyilatkozó közös felfogás tanúságait kereste bölcselati rendszerekben, állami intézkedésekben és költők műveiben egyaránt, mintsem hogy az elvek történeti egészét fűzze egybe, a korszakokban és cselekvő emberekben egymástól távol eső politikai eseményekből vagy társadalmi átalakulásokból. Valljuk meg, a mennyit nyert így a fokozatos haladás, az egymásra ható s együttesen működő belső okok fejtegetése, — annyira hézagos maradt az értekező is jól tudta, abból a törekvéséből látszik meg legjobban, hogy önkéntelen alkotott fejezeteiben ugyanegy ható oknak már el-elmondott magyarázatát többször is megismételni kénytelen. Így járt el főképpen ott, hol az ethikának a philosophiától, jobban mondva a dialektikától való különválását a görög szellem contemplatív természetéből magyarázza. Elmaradt azonban egyrészt annak a hatásnak legalább összefoglaló fejtegetése, mely a keleti bölcsélet mysticismusából mintegy megtermékenyítője volt a görög mythos összességének; másrészt határozott megjelölése annak az érintkezésnek, mely a görög vallást a már lehanyatlott nemzeti közélettel a tudományos skepsis ellenére még századokon át egybefűzte. Igaz, minden nemzeti bölcsélet szükségkép magán hordja bélyegét annak a sajátos gondolkodásrendszernek, melyet hagyományos társadalmi és politikai szervezet, hatalmi törekvések, nemzeti vágyak és remények az egyesek lelkében keltenek; de viszont az egész nemzet gondolkodásának jellege mindig a szerint alakul, a mint külső hatások és belső szükségesség a nemzet anyagi és szellemi fejlődését meghatározzák. A mythosok hol tisztán phantasticus, hol meg szigorúan logikus kialakulása külön fejlő-

désszakok. Amannak a perzsa-hindu világfelfogás, emennek a görög szellem gyakorlati törekvése az egyetlen magyarázója. Amabban a ragyogó regék, emebben az egymásból következés ereje; ott a csodás, itt a józan okszerint-valóság az egymástól elválasztó mozzanatok. A mint túlsúlyra jut az egyik rész, a másiknak okvetlen reactioját teremti meg. Ez a reactio — mint az értekezés itt-ott fel is tünteti — a skepsissel kezdődik s a teljes atheismusban ormozódik. Az ethikai elvek is e reactio nyomán sajádoznak. Azért tűnnek fel annyira az ugyanazon korbéli ellentétek. Ez magyarázza meg azt a hirtelen átmenetet is, mely a hitnek és hitetlenségnek, a jónak és rossznak egymással ellentett hatalmai közt dúló harcban hol egészen mysticus okok feltevésére kényszeríti az aggódó embert, hol meg természetes erők kutatására ösztönzi a gondolkodó szellemet. Ez a reactio volt belső oka a sophisticának, ennek révén a rendszeres ethika megállapodásának. Ez adta Sokratest, Platont, Aristotelest nemcsak a züllésnek indult görögségnek, hanem az egész emberiségnek.

Mivel az értekezés megjelölt célja «főképpen az értelmi működés és az akarat szabadsága tényezőinek kiemelése» . . . bizonyos mértékig megokolt tehát az a hézagosság, mely az I.—III. fejezetekben a tartalom összefüggését akasztja meg. Ez okozza, hogy a magukban pompásan megrajzolt részletek nem bírnak egységes, szerves egészzé fűződni. Színes mozaik, melynek minden porczikája nagy figyelemmel van innen is onnan is lesimítva, meggömbölyítve, jó erős foglatatba szorítva; de a színes kövek határai egészen élesen elválnak egymástól. S ha művészi egészet alkotnak is, különvalóságuk: tagadása marad a természetes egybetartozásnak. Viszont ez az eldarabolttság okozza, hogy a fejtegetés önmagába vissza-visszatérni kénytelen. Feltűnő példája ennek az I. f. bevezetése. «A görög ethikai gondolkodás, mely nemcsak ösztönét, hanem felfogását és irányát is a népnek a mythosban megtestesített eszméitől, a nemzeti hagyományoktól, az állami élet változó fejlődésétől s a közszabadságnak közérzetétől vette — ugymond — mindig egy uton haladt a nemzeti öntudat eszméivel és törekvéseivel» . . . A II. fejezet közepén pedig kategorikusan kijelenti, hogy «a görögöknél a mythos a maga erkölcsös és erkölcstelen jellegű képződésével a görög nép jó és rosszról táplált, majd tökéletesedő, majd hanyatló gyakorlati életeszmeinek menetét követi és igazolja». Melyik hát az előbb való, melyik az ok, melyik a meghatározó? Ebbe a circulus vitiosusba bizonyosan nem kerül, ha az ethikai elvek történeti fejlődését is összefoglalta volna, ha azt — az említett — reactiót világosabban feltünteteti.

A «mozaik részek» között mindenesetre legszebb és történetileg is legigazabb annak az élet-halál harcnak leírása és fejtegetése, mely (8—18 l.) a Sokrates-Platon poëtikája és a sophisticák ethikája között folyik le ádáz küzdelemmel. Annyira eleven, hogy szinte magukat az ellenfeleket látjuk magunk előtt, a kik támogató okot támogató okra halmozva rontanak egymásra az élőszó kétélű fegyverével: az egyik fél a hagyományok és idegen eszmék tenger táborával vonul fel, a másik meg az emberi ész belátásával, mindenek fölött pedig a «tények logikájával» száll síkra. Amazé a látszat, emezé az igazság. Emennek kell győznie. Ez a győzelem magát a bölcselkedést is megtisztítja a bele nem való elemektől. Amaz könnyebb, a gyakorlati életben hamarabb hasznót hajtani látszik; a közönséges emberek többsége hozzá is szegődik. Emez kiváló szellemek birtoka; de kevesen vannak arra, hogy a társadalmat, a nem-

zetet visszatartsák az örvénytől. Legnagyobb alakjuk vértanújává lesz a hirdetett igazságnak. Az ő egyéni és a nemzet egyetemes tragédiája azonban «örökké teszik az eszme, az igazság győzedelmét.»

A III. fejezet második része, a IV. és V. fejezet a szoros értelemben vett görög ethika megalapítóinak: Sokratesnek, Platonnak, Aristotelesnek jellemzése, illetve e két nagy író legnagyobb ethikai műveinek rövid taglalása. Ezekben a részletekben látszik meg legjobban, hogy az értekezés kitűzött célját tényleg megvalósítani törekszik. Mindenesetre hamarabb eljutott volna ehhez a célhoz ha — mint már említettem — az előző részletekben az ethika megalakulásának első korszakát — benne Protagoras, Kallikles, Hippias elveit, általában a sophistika nevébe foglalt felfogásokat jó eleve külön fejtegeti, akkor itt a «kötelesség», «természeti jog», «erkölcsi igazság» eszméit nem kellett volna újra meg újra hosszasan fejtegetnie s minden lépten-nyomon elejétől végig védelmeznie. Ha «öntudatunk bizonyosságának», ennél fogva «bizonyító erejének» elvét az említett sophistáknál már eleve megczáfolja, nem kellett volna sem az «akarat szabadságának», sem «az objectív gondolkodás igazságának» fejtegetésénél újra döntögetnie. Az «ethikai tudás» belső szükségességét s e szükségesség elvéből sarjadó «ethikai meghatározottságot» így Sokrates tanításában hamarabb is feltűntethette volna. A mint — a találó idézetek özönével — kifejtette, hogy Sokrates ethikájának legfőbb elve az, hogy «az erény nem más, mint erkölcsi belátás» tehát az erény csak «egyetlen egy cselekvés-összesség» . . . s hogy a valódi ismeret tartalma csak «az általános jó» lehet; minden hosszabb periodus alkotás nélkül kijelenthette volna, hogy nála az emberi cselekvés célja mindig az erénnyel van meghatározva. Ennél fogva az egyénre nézve eudaimonistikus, a nemzetet illetőleg utilitaristikus elmélet hirdetője.

A cyrenaikusok, cynikusok nevét többször is említi a nélkül, hogy tanításuk lényegét magyarázná. E miatt a Sokratesről szóló részlet — szinte túlbőséges a mestert illető magyarázat — kissé hiányos maradt.

A Platon és Aristoteles nevéhez fűződő két utolsó fejezet, valamint a befejezésbeli visszapillantás, a legkényesebb kritikát is kielégíthetik. Egész világosan építi meg itt az ethikai kettős rendszert, Platonéban az erényt — mint Sokrates hirdette — a tudásra és erkölcsi belátásra vezetve vissza, a harmoniát jelölve meg az erkölcsiség lényegének. Az alaperényeket — mind megannyi pontos idézetben — a bölcseséget, bátorságot, önmagunkon való uralkodást, s mindenek koronáját az igazságosságot, mint a legfőbb ethikai eszmék hordozóit magyarázza ép oly híven, mint a Platon «államának» alapelveit, melyeknek erkölcsi tökéletessége az állam céljában, nagy és nemes feladatában nyilatkoznék meg legjobban, — ha az államot alkotó emberek is tökéletesek lehetnének. Aristotelesében pedig, a többször említett dianonetikai erényt végre kellőképpen is magyarázza, az erény valódi forrásául az akaratot jelöli meg. A főműveiből keresett rövidebb-hosszabb idézetek sora egyrészt azt bizonyítja, hogy Aristotelesnél az ethikai erény se nem pusztán tudás, mint Sokrates hirdette; se nem valami velünk született érzés vezető elvvé való fejlődése, mint Platon magyarázta, — hanem állandó tulajdonságunk, mely szabad cselekvésünk megszokottságából válik «világító oszlopunkká». Platon államának ideális célja az egyeseknek nevelése a boldogságra; Aristotelesének az igazságosság gyakorlása, mely kinek-kinek egyéni boldogságát is megadja.

A visszapillantás általános összefoglalás lévén, az első (I. II.) részbeli nagy eszmék: a nemzeti összetartozás, a hazaszeretet, a közczélok szolgálata, az önfeláldozás újra szóhoz juthattak volna, hogy annál mélyebben vésődjenek okulásul a tanítványoknak — kiknek az értekezés jórészt szánva volt — fogékony lelkébe.

«A görög ethikai felfogásoknak a kereszténységre is nagy mértékben kiható fontossága» mint tény a bevezetésben meg van ugyan említve, de az értekezés folyamán nincs se egyik, se másik részre méltatva. Bár a lelkiismereti, illetve akaratbeli szabadság, a bűnösség s büntetés alap-gondolatainál ennek a kölcsönösségnek bővebb fejtegetése úgyszólván önként kínálkozott — az, hogy elmaradt: már csak az ethikai determinismus és indeterminismus mindig eleven harcza miatt is, az értekezésnek csak javára írható. Itt-ott egy-egy phrasisa (pl. «a görög vallás az » polytheismusával egy délibáb ábrázolta vár volt, a melyhez eljutni kívánó görög nép szellemi hiúságból sok vésznek örvényén keresztül volt kénytelen haladni». 54. l.) tekintve az egész munka komoly tonusát még elmaradhatott volna. De mint előre bocsátottam: a szerző nem élvezetes olvasmányt kívánt nyújtani, — hanem belső tanulságaival értékes munka írására törekedett. Ám ezt a célját el is érte.

DR. SERÉDI LAJOS.

18. Morvay Győző: Adalékok Madách Imre életéhez. (Budapesti VI. ker. áll. főreálisk. 3—25. l.) — Madách Imre életéről sok és sokféle, néha bizony följegyzésre nem okvetlenül rászolgáló adatok egész tömegét közli ez értekezésben ugyanaz a szerző, ki az eddig legterjedelmesebb Madách-kommentárban (l. *Közl.* 1898, 263. l.) már egyszer elárasztott a Madáchra vonatkozó tudásnak véghetetlen halmazával. Mindekelőtt nem helyeselhetjük, hogy ezen a helyen, ilyenfajta adalékokra nézve a lehető legrosszabb helyen: iskolai értesítőben jelenik meg a közlemény. Ma már nem tartunk ott a tudomány bármínemű forgácsának értékesítésében, hogy az ilyen természetű dolgokat iskolai értesítőben legyen kénytelen közölni a tanár. A programmértekezés természetes olvasói első sorban az iskola tanítványai, tehát *ifjak*, kiknek ha esetleg szakszerű tudományos értekezést nyújtunk is, mégis kerek, jó szerkezettel megírt írásművet kell olvasmányul adnunk; az ilyenfajta nyersanyag, pusztá adatgyűjtemény, az ifjúságnak semmiesetre sem való. Kérdés azonban, hogy egyáltalán helyes-e így, ebben a formában nyers anyagnak hagyni akár a legbecsebb adatokat is, még ha oly folyóiratban közölné is az ember, a hová való?

A többnyire szóhagyomány útján gyűjtött életrajzi adatok czím-szavas (schlagwortos), szűkszavu, nyers közlése azt a benyomást teszi, mintha a szerző csak rövides emlékeztető följegyzéseit közölné; mintha itt nyújtana mindazt, a mit két évvel ezelőtt megjelent nagy kommentárjához való olvasmányai, tanulmányai és kutatásai közben válogatás nélkül összeszedett; vagy mintha közleménye csak vázlat volna, nem is igen rendezett vázlata egy tervezett összefüggő dolgozatnak. Kitűnik azonban, hogy még annak sem tekinthető, mert saját bevallása szerint nem is teljes. «Szigoruan ragaszkodott — úgymond — ahhoz, hogy csakis az eddig kevésbbé ismert adatokat közölje, úgy hogy a jártas olvasó a már másoktól közölt adatokból kiegészítheti magának az egész képet». (4. l.)

E mellett a közölt adalékok anyagáról nem mondhatjuk a legjobb akarattal sem, hogy mindvégig becses dolgokat nyújtana, hogy nyeresége volna Madáchról való ismereteinknek. Készséggel elismerjük, hogy pontos bibliographiai és repertorialis tudás, buzgó, szorgos személyes utánjárás és kutatás, pedáns, gyakran jelentéktelenségekig kiterjedő érdeklődés hordta össze ezeket az adalékokat, melyeknek egy része, csinyján megválogatva, kellő helyen alkalmazva, földolgozva, eléggé jó szolgálatot tehet Madách élete s művei művészi megírójának. De nem tartjuk szerencsés gondolatnak, hogy az efféle föladatban fáradozó gyűjtő minden forgácsot napvilágra hozzon s ha már másért nem, a hely kedvéért, a hol közli, jobban meg kellett volna válogatnia az anyagot: legalább a tanítványok ne lássanak válogatás nélküli gyűjtést, gond nélküli munkát a tanárjuktól, nehogy mintát vegyenek róla.

Nem menti a szerző dolgát még az sem, hogy ő maga *pragmatikus szárazságnak* nevezi eljárását. Közleményében, mely a történetírás műfajai közé látszik tartozni, épen a pragmatikus történetírói eljárással nem találkozunk, sőt ellenkezőleg, ő maga mondja később ugyanezen bevezetésben adatsorozatának vezető fonalát «időbeli»-nek. Ne vegye rossz néven Morvay, ha eljárásának maga adta nevéből («pragmatikus szárazság») csak az elnevezés második szavát fogadjuk el. S ez éppen a programértékezés főhibája. Mert úgy véljük, hogy az ily aprólékos, száraz részleteknek épen Madách életének és — a mi fő — remekművének magyarázatánál s megértésénél vehetjük legkevesébbé hasznát, mert az ő általános, összefoglaló és áttekintő világnézetének magyarázatába életének minben aprólékosságát beleszorítani csalékony munka s tévedésekbe vihet. Azért alig osztozhatunk Morvay véleményében ki azt mondja, hogy «ezen hol fontosabb, hol mindennaposabb, talán (?) nagyon is aprólékos vonásokból tükröződik vissza Madách benső világa, hogy az ily napszámos munkából és a belőle nyert további eredményből emelkedik fel a nagy életrajzoknak megragadó stíli épülete.» (5. l.)

Az adatsorozat tartalmilag áttekintve különben következőképen tagozódik. Általános bibliographiai bevezetés után számot ad arról, hogy ezt a rengeteg sok adatot — melynél bizony ezerszerre is kevesebbet tudunk s kevesebb adat iránt érdeklődünk pl. akár Shakespeare-nél is! — hol szedte. Azután az adatokat közli kilencz fejezetben s utána — nem tudni miért: *Függelék* czímen — épen olyan adatokat szintén kilencz fejezetben. A tulajdonképeni adatok a családról, Madách ifjúságáról, neijéről, a költő fogságáról, későbbi házi életéről, nyilvános szerepléséről, az Ember tragédiájáról, Arany János sztrégovai tartózkodásáról s Madách haláláról szólnak. Mindezekben bőven vannak fölösleges, semmitmondó s érthetetlen czímsszavak, mint pl. mikor Madách anyjáról pusztán, bevezetés és folytatás nélkül azt mondja: «Kiváló anyja.»; vagy mikor a költő jogászeveiről s Szontagh Pállal való megismerkedéséről szólván, kapcsolattal nélkül azt jegyzi a fejezet végére: «A »Litteraturai kevercs«-et anyjának ajánlotta». (6. lap.) A gyűjtő megbízhatóságának — a mi pedig ilyen természetű dolgoknál lényeges — nem nagy bizonyítéka az, mikor a legkevesébbé összeillő tulajdonságokat jelentő jelzőkkel jellemzi Madách nejének leánykorát: «A *kaczer* és némileg *könnyelmű*, *szesélyes* és *szeleburdi*, de eszes és szellemes, sőt *jenkölt* gondolkozásu leány meghódította Imrét». (6. lap.) A költő fogságáról szóló fejezetben sok a pletykás mende-monda, mit a számos közbeszótt «állítólag» is bizonyít.

Az V. fejezet, mely a költő későbbi házi életéről szól, tartalmazza a legtöbb haszontalanságot, pl. az olyan valóban érdektelen följegyzést, hogy Madách házában «ebédnél a magyar étel dominált». Kissé komikus, mikor a gyűjtő pontosságában arra is kiterjeszkedik, hogy miféle kártyajátékokat játszott a Madáchékhöz járatos társaság: «Frische viere, orosz préférence, Szapáry-czwik betli nélkül». Ebből talán már csakugyan a legvérmesebb commentator sem fog semmit sem belemagyarázhatni az Ember tragédiájába? ! Ez a fejezet különben adomákat is közöl; egyik-másik hihetetlen s úgy, a hogy Morvay meséli, semmiképen sem eshetett meg, pl. a bibliába ragasztott *nem* szócska adomája; nem egy anekdótája gyöngé, mint a Komjáthy kálvinistaságáról szóló, sőt érthetetlen, mint pl. az, a mely elmondja, miként szeretett Madách fia nevelőjével, Borsodival vitatkozni; van köztük teljesen érdektelen, oda se való, mint a Madách szolgájáról, Pasch Andrásról való adoma, vagy pedig izléstelen, mint a karácsonyi bójtról szóló.

Nem tudjuk továbbá azoknak az adatoknak a jelentőségét sem fölfogni, melyek szerint Madách «az Arany-sasban lakott, 33. szám» s «a képviselőházban Mocsáry és Beöthy Zsigmond közelében ült». Legérdekesebb azonban mindenestre az, mikor Morvay büszkén említi — s itt kezdünk érdeklődni! — hogy két új adatot talált az *Ember tragédiájának* keletkezésére. Egyik adat ime ez: «Madách Aladár emlékszik arra, hogy házukban rendszeren csöngettek az ebédhez. Egyszer atyja az ebédhez jöven így nyilatkozott: — Épen most irom, hogy «csöngetnek» és tényleg rá csöngettek (XII. szín)». De itt már mégis csak kipattan a kérdés, valóban olyan adat-e ez, melyre az utókornak szüksége van az *Ember tragédiája* megértéséhez s melyet az irodalomtörténet megbecsül?

A dolgozat eme főrészében mindenestre a szerző ízlésére vall — s ez a közlemény legfőbb dicsérete — az a discretio, melylyel az általános szokás ellenére a költő nejről szól s mely őt a róla szóló adatok összeállításában vezette.

A dolgozat végén ott van aztán a *Függelék*, melyről nem tudni, miért is függelék. Ennek adatait, az anyag egynéműségénél fogva, mért ne lehetett volna a többi fejezetbe beleolvasztani, valóban nem értjük. Tény az, hogy a függelékben az előbbieknél még jelentéktelenebb dolgok vannak; ez már a forgácsok forgácsa. Kétségbe kell esnünk a gyűjtő pontossága fölött, ha megtudjuk tőle, hogy Madách «lúdtollal írt» s hogy «ezeket barátai széthordták».

Morvay nagy magyarázó tanulmányáról, melyet 1897-ben írt az Ember tragédiájáról, azt mondotta bírálója Bayer József, hogy «olyan hatást gyakorol, mint valami roppant szorgalommal fölépített szolid ház, mely előtt a beköltözés után is ott hagyták állandóul az állványokat, a megmaradt épületköveket s a vakolatos ládákat». S íme, szerzőnk rokon tárgyú értekezésének elolvasása után azt látjuk, hogy ezúttal megint olyanfajta hibába esett. Az adalékokban is megtaláljuk a gerendázatot és állványokat, de ezúttal épület nélkül. S ezzel meg is mondtunk mindent, a mi a dolgozat kudarczát magyarázza.

Sajnálunk kell végül még azt is, hogy a közlemény germanismusai (pl. «egy újabb derültebb képet nyer Madáchról», vagy «az asszony *nem szenvedheti* őt», stb.), kevésbé szabatos kifejezései, szörendi hibái miatt is csak káros olvasmánya lehet az iskolai értesítő ifjú olvasóinak.

A tanulság mindebből az, hogy nem minden tárgy alkalmas a föl-

jegyzésre, de ha már följegyzünk is itt-ott valamit, nem minden följegyzés érdemes a kinyomtatásra is. A legbuzgóbb jóakarát, a legtisztább lelkesedést, a legnemesebb kegyeletet, mely Morvayt mindig s ezuttal is vezette, nem érte el azt a sikert, melyet megérdemelt volna.

GYULAI ÁGOST.

19. Madzsar Gusztáv: Két módszeres beszámoló. A) *A magyar nyelv tanítása a gymnasium III. osztályában.* B) *A német nyelv tanítása a gymnasium III. és IV. osztályában.* (Makói áll. főgymn. 5—17. l.) — A makói főgymnasium tanári kara, mint az igazgatói jelentésből értesülünk, elhatározta, hogy időnként rendkívüli tanácskozást tart, melyben az iskolai tanítás egyes gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak s egy-egy tanár bemutatja tanítás közben követett eljárását. Két ilyen módszeres beszámolót közöl a legutóbbi évről szóló értesítő; mindkettőben Madzsar Gusztáv ad számot arról, hogy hogyan tanította a magyar és a német nyelvet a III. és IV. osztályban.

Az első beszámoló be akarja mutatni az egész évi tanítás menetét: szól a nyelvtani ismeretek összefoglalásáról, az ütemes verselés tárgyalásáról s az olvasmányok módszeres feldolgozásáról. Mivel ily módon sokat akart markolni a szerző, értekezésének első fele igen vázlatos s nem mond semmi újat. Annál érdekesebb a második rész, melyben Gyulai Pál költeményének, *A tudós*-nak teljes iskolai tárgyalását mutatja be. Feldolgozza az egész olvasmányt a szó és tárgyi magyarázatokon kezdve egészen az írásbeli feladat kitűzéséig. Az igaz, hogy az ilyen kérdésekben és feleletekben teljesen kidolgozott tárgyalás nagyon megváltozik benn az osztályban, és sok minden nem úgy fog történni, mint ahogy a tanár szeretné s ahogy előre elképzelte. Ez azonban mit sem von le a tanár előleges munkájának értékéből, s ha tárgyának teljes ismeretével lépi át az osztály küszöbét, minden eshetőség mellett is a kitűzött cél felé fogja vezetni osztályát.

A német nyelv tanításáról szólva bemutatja Madzsar a módot, amint az alsó osztályokban eljárni szokott; itt is közli egy olvasmányrészletnek módszeres feldolgozását. E mellett teljes őszinteséggel tárja fel a nehézségeket, melyek a német nyelv sikeres tanítását akadályozzák. Csakhogy azon nem szabadna annyira megütököznie, hogy a tanulók a német nyelvnek minden előleges ismerete nélkül jutnak a gymnasiumba. Olyan magyar vidéken, mint Makó, ez nagyon természetes s a tanárnak úgy is kell a munkához fognia, hogy tanulói előtt teljesen ismeretlen idegen nyelvet fog tanítani. Sokkal nehezebb a haladás a vegyes nyelvű vidékeken s a fővárosban, ahol egy osztályban a legkülömbözőbb képzettségű s nyelvismeretű tanulók kerülnek össze. Ezekkel egyöntetűen haladni, úgy hogy minden tanulónak haszna legyen a tanításból, csaknem lehetetlen. A tiszta magyar vidéken sokkal könnyebb a tanítás, — csak nem szabad azt hinni, hogy az egy-két órai iskolai tanítás alatt valami nagy eredményre lehet jutni.

BALASSA JÓZSEF.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1899 április 12-én tartott *főolvasó* ülésén 1. *Tolnai* Vilmos «Csokonai verstani nézetei», 2. *Morvay* Győző «A „Pucelle” magyar fordítása», 3. *Heinrich* Gusztáv «A tübingai pályakérdés 1808.» czímen értekezett.

A *választmányi* ülésen Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Katona Lajos első titkár, Cserhalmi Samu pénztáros, Bermüller Ferencz, Erdélyi Pál, Fináczy Ernő, Maywald József, Némethy Géza, Petz Gedeon, Timár Pál, Reményi Ede, Veres Ignác, Zlinszky Aladár választmányi tagok és Cserép József másodtitkár, mint jegyző.

Folyó ügyek elintézése után fölvetta a választmány: *Kubicsek* Albert főgymn. tanárt (Petz Gedeon ajánlatára), *Megyesi* Ferencz főgymn. tanárt (Cserhalmi Samu ajánlatára), *Szinnyei* Ferencz főgymn. tanárt (Katona Lajos ajánlatára) 1899-től, *Hetjey* Szende szent-benedekrendi főgymn. tanárt (Bódiss Jusztin ajánlatára) 1900-tól rendes, *Lőw* Fülöp tanárjelöltet (Petz Gedeon ajánlatára) 1899-től rendkívüli s *Máily* Ferencz drt (Katona Lajos ajánlatára) 1901-től rendes tagoknak.

Pénztáros beszámol a f. é. január 1-jétől április 12-ikéig terjedő idő köz bevételeivel és kiadásával. E szerint a bevétel 3128.79 frt, a kiadás pedig 2644.71 frt; a pénztári készlet tehát 484.08 frt. Jelenti továbbá, hogy a tagok jelenlegi létszáma: 8 tiszteletbeli, 13 alapító, 423 rendes, 82 rendkívüli; ezekhez járul 174 előfizető. Az összes szám tehát *Szabó* Szilveszter szent-benedekrendi főgymn. tanár s *Pap* Mihály halasi főgymn. tanár elhunytával, a kik mind a ketten 1881. óta voltak tagjai a társaságnak, 700

— *Petőfi* és *Ovidius*. *Petőfi*nek a latin költők közt *Horatius* volt a kedvence, a történetírók közt *Tacitus*. A Nemzeti Múzeum könyvtárában ma is megvan az a zsebbe való *Horatius*-kiadás, melyet a költő magával hordott s melyet 1849-ben, a téli hadjáratból visszatértekor, dr. *Sass István* barátjának adott emlékül, egyúttal viszonzásúl orvosi segítségéért, melyben szüleit részesítette. *Orlay* följegyzéseiből (*Budapesti Szemle*, XIX, 7) tudjuk, hogy midőn *Petőfi* 1839 nyarán közös rokonuknál, *Salkovics Péternél* *Ostfi-Asszonyfán* időzött, gyakran vitatta, *Salkovics*nak egy öreg írnokával szemben, *Horatius* elsőbbségét *Ovidius* fölött. Mindenesetre alaposan ismerte mind a két költőt, s már aszódi tanuló korában olvasgatta egyik barátjával *Ovidius*nak oly könyveit is, melyeket az iskolában nem tárgyaltak. (L. *Ferenczi*, *Petőfi életrajza*, I, 91.) Mennyiben mutatkozik *Horatius* tanulmányának hatása *Petőfi* költészetén, azt *Ferenczi* egy tüzetes értekezésben megpróbálta kimutatni (*Petőfi-Múzeum* IV, 8—10, 37—40, 53—62), ámbár nyomósabb hatásról már csak azért sem beszélhetünk, mert a költő ifjúkori kísérletei legnagyobb részt elkallódtak. *Ovidius* tanulmánya, természetesen, még kevésbé constatálható; de hogy a költő memoriája híven megőrizte classikus olvasmányainak szebb részleteit, s hogy ezeket alkalmilag kitűnően fel tudta használni, — követvén azt a molière-i elvet: *je prends*

mon bien où je le trouve, — azt elég frappáns módon bizonyítja a *Metamorphosis* következő passusa, mely *Salmacis* nymphának *Hermaphroditus*-hoz intézett csábító szavait foglalja magában:

..... Puer o dignissime credi
Esse deus; seu tu deus es, potes esse; Cupido;
Sive es mortalis, qui te genuere beati,
Et frater felix, et fortunata profecto
Si qua tibi soror est, et quæ dedit ubera nutrix.
Sed longe cunctis longeque beatior illa est,*)
Si qua tibi sponsa est, si quam dignabere tæda.

(IV, 320—326).

E szép gondolatot olvasva, kinek ne jutna eszébe *Petőfinek Egressy Etelke* című költeménye, mely ezzel a felkiáltással kezdődik:

Ez a te lányod, Gábor? én nem hihetem.
Barátom, ember lyánya ilyen nem lehet.

Etelke láttára a «mesés világ» lényei támadnak fel a költő képzeletében:

Ily lényekkel lehettek az Olymp körül
Megnépesítve a források és a fák.

Végre, szintűgy mint a *Metamorphosis* idézett helyén, itt is a csodált alak szülei s majdani kedvese vannak egymással szembeállítva:

Boldog vagy, férfiú, és boldog vagy te, nő,
Kik azt mondjátok e lánykának: gyermekem,
Hanem ti nálatok még boldogabb lesz az,
Ki ekkép fogja majd szólítani: kedvesem!

Lehet, hogy tévedek, de azt hiszem, ez a versszak *pointe-szerűen* befejezi a költeményt; a következő versszakbeli merész *hyperbola* már aligha szolgál a hatás fokozására.

HAVAS ADOLF.

— Az *Artus-mondakör* népszerűsége a XII. és XIII. század mesgyéjén már Németország szerte is vajmi nagy lehetett, a mint azt egyebek közt *Cæsarius Heisterbacensis* számos kortörténeti érdekes feljegyzést tartalmazó *Dialogus miraculorum*-ának IV. könyve 36. fejezete igen jellemzően tanúsítja. Ebben ugyanis azt olvassuk, hogy Geuardus apát (a Cæsarius idejében élt kolostorfőnök elődje, a ki tehát a XII. század vége felé vagy a következőnek elején állhatott a heisterbachi apátság élén) a prédikációja közben egy ünnepnapon szundikáló szerzeteseket azzal rázta fel álmukból, hogy a szentbeszéd szövegétől hirtelen eltérve, egyszerre csak így kiáltott fel: *Audite fratres, audite, rem vobis novam et magnam proponam. Rex quidam fuit, qui Artus vocabatur.* A mire a bóbiskoló barátok, úgy látszik, álmukból felrezenve, figyelni kezdtek. Cæsarius azonban, a ki e jóízű történetet szem- és fültanúként mondja el, hozzáteszi, hogy az apát aztán nem folytatta a megkezdett regét, hanem így feddette meg az Isten igéjének hallgatásában tunya szerzeteseket: *Videte fratres miseriam magnam; quando locutus sum de Deo, dormitastis* (sőt egyesek hortyogtak is);

*) A Nisard-féle kiadásban: *longeque potentior illis.*

no: ut verba levitatis inserui, evigilantes erectis auribus omnes auscultare coepistis. E példából egyúttal láthatjuk, miért vezetik be a középkori prédikátorok — a XIII. századbeli Jacobus de Vitriacótól kezdve egész a mi Pelbártunkig — oly gyakran trivialis, sőt néha nagyon is világias példabeszédeiket azzal a mentséggel, hogy *huiusmodi exemplum inserui, ut dormitans populus in sermone post prandium expergiscatur ad audiendum tali consolatione.* (Pelb. Quadragesimale I, 22. G.) K. L.

— Ráday Gedeon és a fagylalt. Egyik iskolai könyvben olvasom a minap Rádaynak ösmert versét, a «Török ifjú énekét», s nagy meglepetésemre a negyedik verssorban ezt találom:

«Van serbét, friss tej, rásfia,
Van *fagylaltam*, meggykocsonya.»

Minthogy eddigelé a fagylaltnak csak «*fagyos*» alakját ösmertem múlt századi irodalmunkban Gvadányiból (v. ö. Nyr. 27, 517.), kíváncsivá tett a dolog, annál is inkább, minthogy abban az iskolai könyvben az idézett sorhoz írt jegyzet mondja, hogy: «A *fagylalt* itt jelenik meg először nyelvünkben». Utána néztem másutt is és Beöthy iskolai irodalomtörténetében még világosabban találtam: «Van *fagylaltom*, meggykocsonya». Végre az eredeti forráshoz fordultam, a *Magyar Múzeum*-hoz, melynek első kötetében (1788—89: 417) jelent meg Ráday prózai Zrinyi-feldolgozása s az említett vers. Ezen a helyen, valamint Ráday összes műveinek kiadásában (Olcso K., Váczy János) aztán kiderül a rejtvény:

«Van serbét, friss tej, rásfia
Van *fagylaltan* meggykocsonya.»

Tehát nem fagylaltról, hanem megfagylalt, fagyasztott gyümölcs-kocsonyáról van itt szó s így csakugyan Gvadányi *fagyos*-a a fagylaltnak első alakja.

TOLNAI VILMOS.

KÖNYVÉSZET.

Beöthy Zsolt. A magyar irodalom története. A legrégibb időktől Kisfaludy Károly felléptéig. Képes díszmunka két kötetben. Második kiadás. I. kötet. (N. 8-r. 852 l.) Bpest, 1899. Athenæum. A két kötet ára félbörkötésben 20 frt.

Király Pál. A Simonyi-féle tüzetes magyar nyelvtan I. kötetének bírálata (8-r. 48 l.) Bpest, 1899. Dobrowsky és Franke bizománya. 40 kr.

Komáromy Lajos. Fáy András mint pedagógus. (8-r. 62 l.) Bpest, 1899. Lampel Róbert. 50 kr.

Magyar történelmi emlékek. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Első osztály. Okmánytárak. Harminczadik kötet. (Tartalma: Zrinyi Miklós levelezése. II.) (N. 8-r. 725 l.) Bpest. 1899. Akadémia. 6 frt.

Régi magyar könyvtár. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. XV. füzet. (8-r.) Bpest, 1899. Franklin-Társulat. XV. füzet. *Ferenczi Zoltán.* Vásárhelyi daloskönyv. XVI—XVII. századi szerelmi és tréfás énekek. (247 l.) 1 frt.

QUID SIT TANDEM DE SALLUSTII SCRIPTIS STATUENDUM.

Hodie iam ex Sallustii operibus nullum nisi historias esse agnitum, reliqua vero tum genuina tum subditiua demonstrari constat, ac ne id quidem constitutum adhuc esse, quo tempore quove consilio historiae illae scriptae sint. At mihi, quum res in quaestionibus Sallustianis aliquatenus successisset, bene coepta persequi visum est. Quo autem altius processi, eo mihi magis perspicue res omnis patefiebat. Omnibus igitur satis collustratis redditurus iam sum investigandi rationem tamquam summam rei ac complexum quendam *libri mei de C. Sallustii Crispi vita scriptisque* a. MDCCCXCVI. editi (Budapestini, apud R. Lampel).

I.

Quid de Invectiva Sallustiana existimandum sit.

Invectivam, de qua agitur, Sallustii esse loci duo Quintiliani testimonio nobis sunt (I. O. IV, 1, 68. IX, 3, 89.). Sed de re diu pervarieque tractata eo iam ventum esse constat, ut nihil nisi opusculum inter studia rhetorica exercitandi causa declamatum crederetur. Inveniuntur tamen, qui, quum de Quintiliano disciplinae oratoriae ut in illis temporibus peritissimo tantum errorem tamque falsam opinionem credere nequeant, locos illos suppositos esse putent (Cortesius, Zumptius). Vox Teuffeli, qui Catilinarium quendam ira inflammatum fuisse scripti auctorem opinatus est (Tüb. Doctorenvers. 1868.), discussa iam silentioque praetermissa est (Schwabe, Teuffel's Gesch. d. röm. Lit.), quum nuperrime nova sententia prodiit, qua oratiuncula illa a M. Pisone scripta esse iudicatur, ut sub Sallustii nomine occultatus insectaretur Cicero-nem se defendendi illiusque vituperationes repellendi causa (Reitzenstein, Swartz : Herm. XXXIII, 1.).

Viris doctis tantopere inter se dissentientibus illa Quintiliani dicta neque adhuc refellebantur neque infirmiora mihi, sed magis magisque firma videntur. Oratiuncula illa vere Sallustio tribuenda est, in qua quæ quidem memorantur facta vix certo in tempore ponantur, at certe Vatinius a. LIV. esse a Cicerone defensum manifestum est (ep. ad Fam. I, 9.), nec quicquam certi ultra hunc annum evolvi posse. Ex annis prioribus perspicue nobis offeruntur: 1. consulatus Ciceronis (a. LXIII.), 2. coniuratione oppressa complures in suspicionem vocatos et de vi accusatos esse; Ciceronem mutua pecunia (Gell. N. A. 12, 12.) domum Crassi emisse (a. LXII.); 3. Ciceronem post reditum (a. LVII.) egisse contra virum, cui in consulatu ancillarit; 4. laudatio Cæsaris (a. LVI.). At nulla fit mentio de proconsulatu Ciceronis (a. LI.), ubi ille, honestis quamquam nominibus, magnas sibi opes contulerit, nec de favore Cæsaris post victoriam Pharsalicam iterum quæsito.

His indiciis observatis Asconii vestigia sequendo non annum modo, sed etiam diem indagavimus, quo Sallustius in Ciceronem invectus esse videtur (Asc. Ped. ad Cic. or. pro Mil.). Anno LII., quo Sallustius tribunus pl. fuit, Clodio interfecto (a. d. XV. Cal. Febr.) infensa turbulentaque multitudo Clodiana magnos movit tumultus, quibus conflandis tribuni pl. præerant, inter quos Sallustius, Qu. Pompeius Rufus, Munatius Plancus seditiosissimas in dies conciones habebant, dum modo Miloni eiusque patrono, Ciceroni, invidiam excitarent. Postea autem et Qu. Pompeius et Sallustius in suspitione fuerunt in gratiam rediisse cum Milone ac Cicerone. Verum Plancus infestissime perstitit.

Quo die inter Sallustium ac Ciceronem reconciliata sit gratia, incertum quidem est, attamen non nisi post Calendas Martias factum id esse pro certo habendum est. Pridie enim eius diei senatus est habitus, quo Cn. Pompeius, qui a. d. V. Cal. Mart. consulatum inierat, legem novam de vi rogavit, qua nominatim cædem in Appia via factam et incendium curiæ et domum M. Lepidi interregis oppugnatam comprehendit. Senatus decrevit, ut *veteribus legibus*, tantum modo *extra ordinem* quæreretur. Ut de ea rogatione actum in senatu sit, refert Plancus in concione postridie, i. e. Cal. Mart., habita. Cum enim Hortensius dixisset, ut extra ordinem quæreretur apud quæsitorem, adversum hominem ingeniosum non ingenio se usos esse ait, sed invenisse Fufium (Calenum), qui diceret: „*Divide!*“ — Senatui igitur non, quod sentiebat,

perficere licuit; duabus enim sententiæ partibus acceptis reliqua auctoritas senatus empta intercessione sublata est (Cic. or. pro Mil. 6.).

Cicero maximo animi motu hanc intercessionem in iudicio refert a. d. III. Idus Apriles oratione illa, quæ pro Milone habita relicta nobis est. *„Quod si per furiosum illum tribunum“* — inquit — *„senatui, quod sentiebat, perficere licuisset, novam quaestionem nunc nullam haberemus . . . Divisa sententia est postulante nescio quo. Sic reliqua auctoritas senatus empta intercessione sublata est“*. Tunc unum iam dicit tribunum, quum Asconius aperte et Planci et Sallustii nomen ediderit (ad or. Cic. pro Mil. 45.). Iure igitur inde gratiam inter eos iam tum reconciliatam esse colligitur. Ex iis, quæ pridie Cal. Mart. in senatu sunt acta, Cicero et Milo dispexerunt sibi quoque utendum esse arte rationeque partis adversæ, si res succedere vellent. Pars adversa corrumpendo tribunos, ut intercederent, adduxerat: idem fecit postea Milo, ut apud plebem rumores de se dilatos defenderet (Asc. arg. or. pro Mil.).

Sed pridie Cal. Mart., quum illa sententiæ pars, quæ veteribus legibus quæri iubebat, sublata esset intercessione Sallustii et Planci, qui mercede corrupti tribunatum suum Clodianis addixissent (Abram. ad Cic. or. pro Mil. 6.), verisimillimum videtur Ciceronem ira incensum vehementer invectum esse in Sallustium, qui suam Milonisque spem ad irritum redegisset, atque illico responsum a Sallustio tulisse. E principio oratiunculæ Sallustianæ certe perspicitur Ciceronem priorem increpitavisse Sallustium.

At enim orator ille tam contumeliosis vocibus in Tulliam immeritam utitur, quibus usus esse Sallustius, scriptor nobilis, in matronam nequaquam putandus sit. — Vere quidem; id vero in dubio est, utrum in matrimonio Tullia eo tempore vixerit necne. Exeunte anno LV. tenet matrimonium Furii Crassipedis. Quando quaque de causa Tulliae matrimonium illud secundum sublatum sit, incertum est. Constat tamen anno LI. patre absente actum esse de connubio, quo Tullia cum P. Dolabella iungeretur, iunctamque a. L. ante Ciceronis adventum esse.

Unde apparet etiam, quid spectent hæc Sallustii verba: *„Ubi ubi M. Tullius leges iudiciaque populi Romani defendit“* (1, 1.). Leges scilicet Plautiam et Lutatiam (2, 3.), leges illas veteres, quibus quaestionem de cæde Clodiana fieri et Cicero et maxima senatus pars volebant. Nec, quod Teuff. ex §. 6. collegit (o. c.) auctorem

oratiunculæ Catilinarium quendam fuisse, ita absurdum mihi quidem videtur, ut incredibile ducam Sallustium collegio cuidam interfuisse vel inter sectatores nescio cuius abiisse (in Sall. §. 14.)^v atque in honoribus assequendis suæ partis hominibus administrum se præbuisse.

Oratiuncula igitur nequaquam a Sallustio abiudicari potest et vere a Quintiliano genuina habetur. Quum vero nulla causa nobis quidem occurrat, qua Sallustius ipse ad eam edendam adductus esse putetur, verisimile ducimus e vita Sallustii Asconiana (Schol. Hor. Sat. I, 2, 41.) eam exstare, præsertim quum Asconium maxima cum diligentia eius temporis acta perscrutatum acceperimus.

II.

Epistulas ad Caesarem senem de re publica genuinas esse.

Cursum vitæ Sallustii per indicia dispersa carpentes quum anno a. Chr. n. XLIX. ad id temporis venimus, quo ad Curietam una cum Basilo cladem accepit, interrumpitur filum, neque prius redditur, quam Cæsar ab Oriente in urbem revertitur.

Julius Cæsar a. XLIX., dum gerebat dictaturam, dedit quidem operam rebus urbanis componendis, sed XI. diebus post dictatura posita consul designatus eodem anno exeunte Epirum petivit, ubi Pompeius castra posuerat. Eo absente Cæsariani in urbe vehementissime vexabantur a Pompeianis, qui indicia obtinerent et ære alieno obrutos in iudicia raperent bonisque Cæsarianorum minitarentur. Quo in tempore negotia frigere, fides concidere, neque pecuniæ neque opibus ullis iustum pretium esse; iuventus luxuriare, sua profundere, aliena cupere; demersi ære alieno trahere, rapere. His rebus adductus dat Sallustius epistulam ad Cæsarem eam, quæ secundo loco codicibus servata est.

Epistula ipsa dat copiam nobis temporis, quo missa est, accuratius statuendi. Superstes adhuc est M. Bibulus (II, 9, 1.), qui paulo ante prælia Dyrrhachina obiit egestate ærumnisque, quæ ex obsidione Cæsaris in castra Pompeiana invasere. Nullam igitur mentionem de L. Domitio res postulat, qui in fuga post pugnam Pharsalicam occiderit. Scripta igitur epistula est sub extremam hiemem a. XLVIII.

Summo colore illustrat epistula res urbanas, in primis autem

vim superbiamque Pompeianorum ac sumptus luxuriamque iuvenum. Pompeius ex urbe ita facessivit, ut suis tela in manus iaceret (c. 3.). Pompeiani cives partis alterius in castris quoque pro hostibus habebant. Senatus enim castrensis ibi ex senatoribus factus est, qui Pompeianas partes secuti in Græciam transierant; inter quos Bibulus, Labienus, M. Cato, Domitius primas partes agebant. Senatus ille castrensis Domitio auctore decrevit, ut quicumque cives seu Cæsarianam seu neutram partem secuti, de quibus sibi compertum esset, capite bonisque aut multa damnarentur. Nec decreti terrorem satis habebant, sed Bibulus, Labienus ceterique eiusdem factionis captivos permultos trucidari iusserunt. *) Unde intellegi potest neque omnino quicquam emendationis postulat hic Sallustii locus: *At hercule a M. Catone, L. Domitio ceterisque eiusdem factionis quadraginta senatores, multi praeterea cum spe bona adulescentes sicut hostiae mactati sunt*. **)

* * *

Aversa paulo post a Cæsare fortuna est et Pompeianos aliquantisper adiuwabatur. Cæsar ad Dyrrhachium Pompeianis urgentibus nequitiam consulere rebus urbanis potuit. Obærat igitur, quicumque de victoria desperavere, novis tabulis fixis hominum animis tota Italia excitandis studebant. *M. Caelius Rufus* Cæsarianus fuit dux eius seditionis cum Milone, qui ex exilio Thuriis seditionis conflandæ causa decessit. Cæsis ambobus ducibus Cæsaris fortuna in melius mutata seditio oppressa est.

Sallustius, qui pariter ac ea tempestate permulti alii ære alieno obrutus fuerit, ei seditioni conflandæ interesse vel aliquo modo fuisse videtur. Aliter vix quisquam intelleget, cur eius mancipia in publicum Cæsar addiderit (Cic. ep. ad Att. XI, 20.).

Quum inter Cæsarem et Pompeium ad Pharsalum decertatum esset ac Cæsar cum suis de re publica ordinanda consultaret, Sallustius inconsultus epistolam alteram ad Cæsarem mittit, ut pro virili parte imperatorem adiuicaret, eam videlicet, quæ loco prior in codicibus exstat. Hæc enim epistula tempore posterior est altera, de qua supra dixi. Iam bello ad finem perducto (Ep. I, 2, 2; 3, 1;

*) *Ihne*, RG. VII, 61. *Momms.* (conv. Toldi) VIII, 92. 93.

**) Ep. II, 4, 2. — Ib. 2, 3. *contra adversum consulem* generaliter dicitur neque hic quisquam consulum eiusdem aliusve anni putandus est.

4, 2. 4; 6, 1; 7, 1.) Cæsar ,cum suis omnibus' de pace firmanda agit (5, 1.), quum multi ad rapinas et domos vastandas cædesque repentinas eum adhortantur (4, 2.). Ex arte rationeque dicendi nec non ex modo et continentia in sententiis efferendis scriptoris animus haud bene sibi conscius cernitur. Huc accedunt blanditiæ (c. 1; 7, 1.) et quod de rumoribus adversariorum se purgare conatur (8, 7—10.). Sallustius non rebus communibus consulere, sed ipse sibi timere, quum Cæsari suadet, ne quid gravius in cives suos consulat, videtur. Equidem ego iam crebris causis adductus sum, ut crederem Sallustium aliqua ex parte administrum seditionis Cælianæ fuisse. Quum igitur Cæsar victoriam de copiis Pompeianis adeptus esset, maturat Sallustius sibi gratiam eius reconciliare, ne proscriptionibus Sullanis repetitis graves poenas lueret defectionis. Tamen illum quoque proscriptum fuisse docet locus ille Ciceronis, ubi scribit Sallustium mancipia sua per M. Gallium recepisse (Ep. ad. Att. XI, 20.) anno post victoriam Pharsalicam, postquam Cæsaris veniam impetraverat. Cicero enim, quum Cæsarem redeuntem exspectaret, ut ei primo statim adventu fidem servaturum se præstaret: non sine ulla acerbitate scribit ad Atticum: *„Etiam Sallustio ignovit. Omnino dicitur nemini negare. Quod ipsum est suspectum notionem eius differri'.* Hæ litteræ a. d. XVI. Cal. Sept. anno XLVII. missæ sunt, quum Cæsar reversurus ab Oriente erat eo consilio, ut protinus Patris in Siciliam transiret. Quum autem sub idem tempus et Dolabella fixis novis tabulis seditionem Cælianæ similem conflaturus esset et veterani Cæsaris in Campania morantes in Siciliam transire recusarent: Cæsar mente mutata celerius omnium opinione in Italiam venit. Ex urbe iam misit ad animos veteranorum flectendos in Campaniam Sallustium, qui in vitæ periculum ibi adductus vix Romam refugit.

Altera igitur epistula post pugnam Pharsalicam a Sallustio data est. Etsi tempus accuratius non constitui possit, tamen haud multo post pugnam esse missam iam inde colligitur, quod neque de Pompeii cæde neque de bello Alexandrino ulla fit mentio, et quod imperator appellatur Cæsar, quum dictaturam sibi oblatam circiter sesquialtero mense post pugnam Pharsalicam in Aegypto accepisse constet.

In epistula inscripta quid *„senem'* attributum velit, non nisi ita intellegetur, si eam illo tempore editam esse coniecerimus, quo Octavianus sua adoptione ex lege comprobata non modo inter

familiares, sed vulgo Cæsar iure publico nominaretur. Quæ causa Sallustio post a. d. XIV. Cal. Sept. anni XLIII. fuerit, qua ad epistulas edendas sit impulsus, paulo infra dicemus.

III.

Quo tempore libri de bello Jugurthino et de coniuratione Catilinæ scripti sint.

Vulgo iam comprobari videtur ex Sallustii libris res Romanas pertractantibus historiam coniurationis Catilinariæ esse primam et conscriptam et editam. Plerique consentiunt eam neque prius, quam Sallustius ex Africa redisset, incipi, neque ante mortem Cæsaris edi potuisse; quamquam Mommsenius verisimilius dicit Cæsare vivo esse editam. Cui tamen rei repugnant ipsius operis loci duo, ubi de Cæsare iam mortuo fit mentio (53, 6; 54, 1.). Sed et alia nobis documenta sunt, quibus adducamur, ut Catilinam non modo post Cæsaris mortem, sed etiam post Jugurtham esse editum pro certo habeamus.*) E locis quibusdam Catilinæ (c. 1; 3, 2; 4, 1.) satis apparet vere insecutum esse, quod Sallustius præsagens in Jugurtha dixerit, credere se fore, qui, quia decreverit procul a re publica ætatem agere, tanto tamque utili labori suo nomen inertiae imponant. Cuius generis opprobriis purgare se videtur in principio Catilinæ.

Eodem libro de moribus reprehendit nonnullos, quibus vivis tanta probra obiectari potuisse incredibile videtur. Antonium Hybridam nimirum haud parvo affecit ignominio, quum scriberet a Cicerone provinciæ pactione esse perpulsum, ne contra rem publicam sentiret (26, 4.). Antonium Hybridam a. XLII. obiisse quidem constat, sed per patrum eius, Antonium triumvirum, nondum eo tempore tam aperto animo scribere de eo impune potuit. Simili de causa non sine ulla abstinentia facit mentionem M. Crassi quamquam mortui, quum eum coniurationis participem fuisse haud sane dubium habere videretur (48, 5.); nepos enim eius, M. Licinius Crassus, diu unus ex familiarissimis Antonio triumviro fuit.

Operæ pretium est hic, non quo maiorem ullam vim rei tri-

---

*) Liceat mihi pro libro de coni. Cat. breviter Catilinam, pro libro de bello Jugurthino Jugurtham scribere.

buam, sed quia ne res quidem minoris momenti plane prætermittendas puto, in memoriam revocare P. Lentulum, Catilinæ socium, vitricum fuisse M. Antonii, et C. illum Pisonem, qui Antonium ad Mutinam comitatus fuerit, eundem esse cum C. Pisone, administro Catilinæ, videri.

Sed multo maioris est momenti D. Junium Brutum fuisse filium illius Semproniae, mulieris famosæ, quam Sallustius tanta ignominia in moribus depingendis notaverit. Brutum autumnno anni XLIII. interfectum esse a L. Antonii sociis constat. Nullo pacto amplecti possum sententiam eorum, qui probabile habeant Sallustium vivo Bruto ausum esse imaginem morum Semproniae tam aperte exprimere. In tempus aliquanto etiam posterius prominent res quædam, quæ coniungenda sunt cum Fulvia, uxore Antonii triumviri, quam Sallustius c. 23, 3. Cat. haud parvæ obiiicit ignominiae. Nam neque Fulviae iram, priusquam ad Perusiam decertatum esset, colligere cuiquam impune licuit, ubi si L. Antonius victoriam ab Octaviano reportasset, in arbitrium Fulviae acre acerbumque Roma venisset. Unde igitur opusculum, quod inscribitur liber de coniuratione Catilinæ, summum in cursu anni XL. et scribi et edi colligendum est. Etiam Quintilianus, ubi duo bella Sallustii alterum post alterum memorat, bellum Jugurthinum præfert Catilinario (I. O. II, 5.); unde apparet non modo bellum Jugurthinum prius Catilinario scriptum esse, sed principia quoque non ad res perscriptas illustrandas esse operibus illis præposita, sed ex propriis suisque scriptoris causis, quæ ex principiis satis explicari possunt.

Quo autem tempore bellum Jugurthinum editum esse statuendum sit, paucis absolvam.

In principio diserte dicit Sallustius fuisse ea tempestate *paucos*, quorum potentiae nonnulli inhonesta perniciosaque lubricine impulsu decus atque libertatem suam gratificarentur. Illi pauci, qui potentia sua per fraudem (et vim) parta abusi multos homines occiderunt, complures fugere coegerunt totamque Romam, quum omnia hostiliter terrore metuque agerentur, in summum discrimen vocaverunt, ipsi tresviri putandi sunt. Idem igitur sentire videtur Sallustius atque Cicero post legem Peditam effectam. Homines vero novi, quibus furtum et latrocinium obiiicit (c. 4.), in primis ii sunt putandi, qui accusationes lege Pedia susceperunt, M. Agrippa scilicet ac Velleius Capito, Cassii accusatores, L. Corni-

ficius, accusator Bruti; præter quos P. Ventidius Bassus, L. Munatius Plancus, C. Asinius Pollio, C. Carrinas, T. Sextius, C. Fuficius Sanga homines novi eodem tempore ampliores in re publica partes agebant.

Itaque animum Sallustii, quum belli Jugurthini principium scriberet, maxime exagitatum esse et quæstionibus extraordinariis lege Pedia institutis et vi violentiaque triumvirorum, i. e. proscriptionibus, manifestum est. Probabile mihi quidem videtur eisdem temporibus adductum duas ad Cæsarem senem epistulas, de quibus supra dictum est, edidisse. Quum tamen eo iam tempore librum belli Jugurthini conscriptum esse verisimile videatur, operi iam parato præfationem ascripsisse exeunte anno LXIII. exploratione rerum ratione colligendum est editumque opusculum ad summum insequenti anno ineunte esse.

Si cui tamen incredibile videatur Sallustii Cæsariani animum adeo mutatum brevi esse, ut minus Cæsaris necem doleret, quam eius interfectorum persecutionem reprehenderet: satis existimo revocari memoriam eorum temporum, quum inter quotidianam cædem, fugam, terrorem aliaque hostilia animi civium vehementissime pacem quietemque desiderarent ac perpauca essent, qui sævitiam trium virorum probarent. Morte Ciceronis tota Roma consternata est. Eum nominare quamquam nemo publice audebat, tamen mortis fama civibus omnibus promiscue, quascunque secuti erant partes, mæstitiam intulit. De re publica Sallustius ea tempestate idem ac Cicero sensisse videtur, est perpauca fuisse constat, qui æque cum Matio Calvena et Corn. Balbo in fide amicitiaque Cæsaris etiam mortui perseverarent. Neque Sallustius in Catilina tam caute in Cicerone laudibus extollendo versabatur, velut si non vivo tantum, sed mortuo quoque ei succenseret; verum quia in tali tempore omnium animi metu perculsi erant, et Ciceronis ne opera quidem in Palatio nisi clam legere Plutarcho teste licebat.

Utro iam ex his, quo Sallustius, quum Catilinæ bellum scriberet, spectaverit, evolvi mihi quidem videtur. Anno XLIII. vix animum vi sævitiaque trium virorum motum cohibere potest (Jug. 4, 9.). Postea vero, quum tresviri poenis ab inimicis adversariisque repetitis operam potissimum animis civium placandis navarent et Octavianus post pugnam Philippensem rempublicam restituere velle se dictitaret, cum ceteris et Sallustius rebus immutatis acquievit atque id potius agebat, ut mente dissimulata Cati-

linæ bello animum Octavianî, quem iam tum universi fere cives dominum Romæ futurum ducerent, in res quam convenientissime ordinandas converteret. Quo præter meditationes operi insertas plurimum Cæsaris orationem (c. 51.) notationemque ingenii (c. 54.) contulisse facile perspicitur.

JOSEPHUS CSERÉP.

A HOMEROSI KÉRDÉSHEZ.

(Vége.)

Croiset a Grote eredeti Achilleisének eszméjét tovább fejleszti és annyiban visz új eszmét a kérdés felfogásába, hogy az Ilias alakulásában szerves fejlődést lát. Szerinte az irodalmak keletkezése idején l'auteur n'est rien, l'oeuvre est tout. Egy erősebb költői tehetség alkotá az Ilias I., XI., XV., XVI., XXII. énekeit. De ép ez énekek hatása alatt keletkeztek, mintegy a nagyjában megrajzolt tervezet kiegészítésére az úgynevezett chants de développement: a tovább fejlesztő énekek. Legjellemzőbb például az Diomedeia (V., VI.) keletkezése. Ez egy utánzó műve az ἀριστία Ἀγαμέμνωνος (XI.) alapján. A XXII. énekben előforduló harc Achilleus és Hektor közt volt az a typus, mely után keletkeztek a Patroklos és Hektor, a Patroklos és Ajas, az Achilleus és Aineias, a Tlepolemos és Menelaos közti párbajok.

Második forrása a továbbfejlesztésnek a változatosságra, érdekességre való törekvés. Így keletkezett a XXII. ének, mert a XI. ének szerzője csak egy egyszerű sánctól és cölöpszettől ismert; a XII. már falakat. Így keletkezett a fegyverkovácsolás, az istenek harca, a folyamharc. Az eredeti tervhez tartozó, a fejlesztő énekek mellé járultak az összekötő, tehát már a bevezettség érdekében keletkezett részletek. Ezek részint egyes betoldott sorok, részint egész énekek. Ily ének a VIII. E részletek akkor keletkeztek, mikor az eredetileg önálló énekek, melyeket Croiset lebegő énekeknek tart, milyen az V., VI., elhelyezkedtek.

E részletek az egyeztető költő (poète de raccord) alkotásai. Egy példa megvilágítja Croiset felfogását. Azt mondja, hogy a trójaiak éjjeli gyűlése Σ. (XVIII.) 243—313., a XXII. 99—102. alap-

ján keletkezhetett. Itt ugyanis Hektor habozva, hogy megálljon-e az üldöző Achilleus előtt, vagy tovább meneküljön, így sóhajtott fel:

«ὦ μοι ἐγών, εἰ μὲν κε πόλιν καὶ τεῖχεα δῶω
Πουλυδάμας μοι πρῶτος ἐλεγχείην ἀναθήσει
ὅς μ' ἐκέλευε Τρῶσι ποτὶ πτόλιν ἡγήσασθαι
νόχθ' ὅπο τήνδ' ὀλόην, ὅτε τ' ὤρετο δῖος Ἀχιλλεύς»

A XVIII. énekben előforduló hadi tanácsban tényleg Polydamas tanácsolja a város falai közé való megvonulást. A fegyverek készítését, a pajzsleírást is a szükség idézte elő, hogy megmagyarázza az egyeztető költő, miképen lőn Achilleus isteni fegyverekkel ellátva. Ugyanis a XXII. 316. vs. az Achilleus sisakjáról szólva így hangzik:

«χρῶσαι, ἄς Ἥφαιστος ἔει λόφον ἀμφὶ θαρμείας»

Az eredeti költemény e passzusa ihleti a későbbi költőt a fegyverkészítés megénekelésére. Ha pedig, teszi hozzá Croiset, a XXII. 316. interpolatio, akkor csak az a szükség idézte elő a XVIII. ének ragyogó szép részletének megalkotását, hogy az igen is egyszerű elbeszélés is fényes leírással tétessék változatossá. — Lehetetlen nem látni, mily kényelmessé válik az ilyenmő magyarázás. Ha egy vers fölkelthet egy egész epizód gondolatát, hát akkor az a vers megmagyarázza, mint keletkezett; ha nem költheti föl, mert e vers maga interpolationnak tekinthető, no hát akkor mégis csak létrejött az epizód azért, hogy gazdagabbá tétessék az eredeti compositio egyszerű szerkezete. És sajátságos! Épen azt az éneket tartja ily tovább fejlesztő részletnek, melynek az Ilias cselekvényével oly sokszoros, oly benső kapcsolata van. Hiszen az Achilleus fegyverzetének felöltése Hektor által képezi a bosszú felköltésének legköltőibb, mondhatni a népies, naiv felfogással legjobban megegyező fordulató! Az isteni kézből kikerült fegyverzet benne van a Mahabharata, benne a Ramayana, a Siegfried-mondakör mondáiban: ez a legnépiesebb, legrégebbi szövetű része a mondának. A Schliemann-féle ásatások által földérített archæologiai tények a pajzskészítés technikájára nézve megadták az igazolást: a többi a nép képzelmenek szüleménye. Hogy mily erősen van beszöve e mondarészlet az egész compositioba, elég egy rövidke passzusra hivatkoznom. A Φ. (XXI.) 164. versben Asteropaios már második lándzsával törekszik megsebezni Achilleust, de

. . . . οὐδὲ διαπρὸ
 ῥῆξαι σάκος· χρυσὸς γὰρ ἐρύκακε δῶρα θεοῖο.

E δῶρα θεοῖο: ez értelmező oly természetesen egészíti ki a verssort, hogy interpolatíóról nem lehet szó és a fegyverkovácsolást feltételezi. Ugyanez énekben a 396. sorban ép ily egyenes utalás van az V. énekre, melyet pedig Croiset később toldott, más költőtől eredő, tovább fejlesztő éneknek tart. Ares így szól Pallas Athénéhez:

«ἤ οὐ μὲμνη ὅτι Τυδεΐδην Διομήδε' ἀνῆλας
 οὐτάμεναι.»

egyenes vonatkozás E. (V.) 585. és köv. soraira. Az ily utalásokat nem volna könnyű mindig az egyeztető költőre vinni vissza. Aztán — és itt látom a történelmi módszer eljárásának megsértését — miféle szempontból végezhetette e költő a maga egyeztetését? Mert ha a tovább fejlesztő részletek költője az eredeti compositio hatása alatt állott, és ellenállhatlan vágyat érzett az alkotásra, nehéz megmagyarázni, hogy maga miért mondott le saját önálló alkotásáról a Homeros javára; de egy homerida család, a γένος Χίον, egy költői iskola költői munkája mégis csak megmagyaráz valamit; de egy egyeztető költőnél hiányzik minden. Hiányzik az ihlet, az alkotás heve, mely forrasztani bír, hiányzik a minta, mely után dolgozik, hiányzik a hagyomány, melyet követ, sőt túlságos a józan belátás és számítás. Majdnem Wolf észrevételéig sikamlak tollunk, hogy vajjon nem Aristarchosnak lehet-e köszönni az Ilias bevégzettségét? De hogy ez mily merőben ellenkezik minden költői mű keletkezési feltételeivel, magával a költészet feltételeivel, hogy ebben mily diadalt ült a kathedrai bölcsesség tudálékos nagyképűsége: azt már volt alkalmam ismertetni. Homeros helyett egy csomó prózai lélek hozzáfogott a naiv epos szellemében dolgozni, illetve a naiv epos alapján a naivitás fogalmát megalkotva: magát a naiv epos utolérhetetlen mintáját megjavítani!

Az Odyssea szerencsésebb volt, mert egyöntetűbbé tette maga a cselekvény természete. Pallas Athéné mintegy vezeti és összeköti a kettős cselekvény szálait, a főcselekvényt, a Nostost, az első négy ének Telemachiájával, melynek jelentősége, értéke, csak akkor lehet, ha az atyját kereső és a leselkedő kérők elől menekvő fiú találkozik az atyával, valamint a kérők garázda magaviselete akkor nyer morális megtorlást, ha a hazatért Odysseus boszút áll. E bo-

szút odysseusi módon, finoman előkészítve, higgadt tapintattal, semmit el nem hamarkodva hajtja végre. Az egyesült kettős cselekvényt poétikus összhangba olvasztja a mesteri fokozattal keresztülvitt felismerés Odysseus és neje közt, melynek mélabús visszhangja az Odysseus és atyja, Lærtes közti felismerési jelenet. Aristoteles két helyen is megdicséri az Odyssea szerzőjének finom érzékét a compositio törvényei iránt. A poët. VIII. fejezetében így szól: «'Ο δ' Ὀμηρος, ὥσπερ καὶ τὰ ἄλλα διαφέρει, καὶ τοῦτ' ἔοικε καλῶς, ἰδεῖν ἦτοι διὰ τέχνην, ἢ διὰ φύσιν. Ὀδύσσειαν γὰρ ποιῶν οὐκ ἐποίησεν ἅπαντα ὅσα αὐτῷ συνέβη, οἷον πληγῆναι μὲν ἐν τῷ Παρνασσῷ, μανῆναι δὲ προσποιήσασθαι ἐν τῷ ἄγερμῳ, ὧν οὐδὲν θάτερον γενομένον ἀναγκαῖον ἦν ἢ εἰκὸς θάτερον γενέσθαι, ἀλλὰ περὶ μίαν πράξιν, οἷαν λέγομεν, τὴν Ὀδύσσειαν συνέστησεν, ὁμοίως δὲ καὶ τὴν Ἰλιάδα.» Mesteri tömörséggel mondja el a cselekvényt, ugyancsak a poët. XVII. fej.-ben: «Τῆς γὰρ Ὀδυσσεΐας μικρὸς ὁ λόγος ἐστίν. Ἀποδημοῦντός τινος ἔτη πολλὰ καὶ παραφυλαττομένου ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ μόνου ὄντος ἔτι δὲ τῶν οἴκοι οὕτως ἐχόντων ὥστε τὰ χρήματα ὑπὸ μνηστῆρων ἀναλίσκασθαι καὶ τὸν υἱὸν ἐπιβουλεύεσθαι, αὐτὸς δὲ ἀφικνεῖται χειμασθεὶς καὶ ἀναγνώρισας τινάς, αὐτὸς ἐπιθέμενος αὐτοῖς μὲν ἔσθθῃ, τοὺς δὲ ἐχθροὺς διέφθειρεν. Τὸ μὲν οὖν ἴδιον τοῦτο, τὰ δ' ἄλλα ἐπεισόδια.»

Az itt megadott dogmatikus szempont úgy uralkodott a homerosi egység védőinek érvelésében, mint ezt már behatóbban méltattuk az Iliasnál; csakhogy még olyanok is az egység védelmére keltek, kik az Iliasnak különböző elemekből összeverődését hirdették. Például az Achilleis elvének felállítója Grote (History of Greece II. 166.), Kammer (Die Einheit der Odyssee, Lipcse. 1874), Nitzsch rendíthetetlenül hitte az egységet, Düntzer szintén védte (Kirchhoff, Köchly und die Odyssee, Kotz, 1872.) Az egység híveinek érvelését Bonitz Herman kitünő kritikája a Wolf-féle elmélet szellemében alaposan megrostálja (Ueber den Ursprung der Homer. Gedichte. Wien 1881.). Rövidebben jelezhetjük álláspontunkat. Tagadhatatlan, hogy a két expositio: az Odyssea I. és V. énekének elején bizonyos átdolgozásra mutat. Az első expositio az Odyssea XIII.—XIV. énekére, tehát a voltaképi főcselekvényre nem utal. De másfelől túlzás Croiset az az állítása, hogy az V. ének elején található expositio valóságos cento, mivel a 7—12. = II. 230—236; 13—17. = IV. 556—560.; 18—20. = IV. 700—702. A homerosi költeményeknél előforduló ismétlésekről Christnek van

helyes nézete, hogy ez hozzátartozik az elbeszélés tárgyiasságához és az állandósúlt jelzős fordulatokhoz. Én csak azzal egészítem ki Christ nézetét, hogy ez egészen a népies költés sajátja. Hiszen csak a hirnökök beszédét vegyük figyelembe, szóról-szóra ismétli a hirnök az izenetet, mint pl. Iris szóról-szóra mondja el Ω. 175—182., a mit Zeus neki meghagyott 146—158.; pl. «Ἀλκίον ἀπόλοισι»-ban ι. 565. = k. 78., 133. refrainszerűen ismétlődik, mit csodálkozásomra a finom elemző képességgel rendelkező Croiset egyhangúnak mond, holott a népmese fordulatait híven tükrözi vissza. (Ez ismétlésekről Christ a bajor Akadémián külön tanulmányt olvasott föl: Die Wiederholungen gleicher und ähnlicher Verse in der Ilias. Sitz. b. d. b. Ak. 1880. 221—271.). Christ is talál centot A. 430—492. és H. 313—482. között — Jobban meg lehet ütközni a két Νέκυα-n a XI. és XXIV. énekben. Már Aristarchos kétségbevonta az utóbbinak hitelességét. Az Odysseának Lachmannja Köchly, ki az Odysseát önálló rhapsodiákra hajlandó osztani, melyeknek összefűzése hasonlít az Iliaséhoz. A magvát az Odysseának a valódi Nostos, a hazatérés képezné öt rhapsodiából: Kalypso, Nausikaa, Odysseus a Phaiakoknál, Odysseus kalandjai, Odysseus visszatérése; ide csatlakozik nyolcz rhapsodia: Odysseus megérkezése Ithakába; Odysseus Eumaiosnál; Odysseus és Telemachus felismerik egymást; Odysseus a kérők közt megjelen; Odysseus találkozása Penelopéval; a kérők lekonzolása; az ott-honi ügyek rendezése, második Νέκυα. E rhapsodiák elé került mint egy Praeludium a Telemachia négy rhapsodiája. Lehetetlen a vivisectiont legélénkebben nem érezni, ha pl. csak az Ὀδυσσεὺς ἀπόπλους-a rhapsodiának alkatrészeit állítjuk egybe, úgy a mint Köchly képzelte: = ν. 1—3.; λ. 363—369.; ν. 4—9.; θ. 392—420.; ν. 29—35.; θ. 417—422.; 425—430—434.; 440—448.; ν. 36—63.; θ. 457—469.; ν. 63—69. [Opusc. philolog. I. p. 187. és köv.: de Odysseæ carminibus dissertationes I., II., III. (1862—1863). A második kötetben: Ueber den Zusammenhang und die Bestandtheile der Odyssee (1862). Ueber das eilfte Buch der Odyssee (1863).]

Kirchhoff óvatosabb; az egység szellemét jobban átérzé. Szerinte három csoportból áll az Odyssea: 1. Odysseus hazatérése (V.—XIII. 184.). Ez a voltaképi Nostos, melyet a költő nem az Odysseus ajkára adott elbeszélés alakjában szerkesztett és az átszerkesztés akkor történt, mikor a Nostos a kérők megtorlásáról szóló második főrészszel egyesült (XIII. 185-től végig). Harmadik elem:

Telemachia. Croiset a maga alapgondolatát a Kirchhoff felfogásában kifejezve találja; mert az Odyssea így történt alakulása szerkesztést mutat. De sajátos ellenmondásba keveredik önmagával. Ugyanis Kirchhoff hibáját következőkép konstatálja: «Abban nincs igaza, hogy az Odysseát e fejlődés különböző fázisaiban teljes költeménynek tekinti; ezért kénytelen az eredeti csoportban oly cselekvényt találni, mely kifejlésre jut, a második részben, újabb toldalékoktól megtisztítva, oly folytatást venni észre, melyet erőltetés nélkül nem lehet kimutatni,» (335. l.) és ugyan ő szóról-szóra így nyilatkozik: «Nous pouvons donc dire en somme que toutes les parties de l'Odyssée, sans exception ont été composées en vue de leur destination actuelle, bien qu'elles n'aient été ni conçues simultanément, ni exécutées par le même poète d'après un plan primitif.» Hogy lehessen a történelmi felfogás kiinduló pontjáról tekintve, melyet Croiset többször hangoztat, egy nem létező egység, sőt egy történelmi egymásutánban létrejött egység gondolatával alkotni egységes költeményt különböző koroknak és különböző költőknek? Nézzük csak az ἀπολογοὶ Ἀλκίνοου állítólagos átdolgozását. A μ, 374—390. az a sajátos eset fordul elő, hogy Od. kiesik a mesélő hangjából és egy az égben lejátszott jelenetet harmadik személyes alakban úgy ad elő, mintha a költő elbeszélése volna. Ekkor az eredetileg a költő által elbeszélte kalandoknak az Alkinoos udvarában az Od. ajkaira adott elbeszéléssé átdolgozó költő észrevevén a vétséget, a 389. és 390. sorban így köti ismét egybe, simítja át az apologos formájára:

ταῦτα δ' ἐγὼν ἤκουσα Καλυψοῦς ἠδὲ Κρόνου
 ἢ δ' ἔφη Ἑρμῆας διακτόρου ἀντὶ ἀκοῦσαι.

Ugyde a Hermes és Kalypso közti párbeszédben (E. 101—148.) nyoma sincs az utalásnak, az égben lejátszott e jelenetnek. Christ is hajlandó az átdolgozásnak e forrását, a mint azt Kirchhoff éles szemmel észrevette (V. ö. Kirchhoffnak Rhein. Mus. XV. 62. l.), szintén látni és Kirchhoff véelmét «etwas bestechend»-nek tartani. Behatóan át meg átolvastam e passust és abban inkább épen az Odyssea történelmi kialakulásának nyilvános jelét találok. Nem az átdolgozó, a kit tehát magasabb költői concepcióra képesnek kell tartanunk, mint az Ilias alakulásánál is kimutattam a Gottfr. Hermann-féle interpolatio-elméletről kifejtett ellenvetéseimben, változtatá át az eredetileg önálló. Od. kalandjait tartalmazó rhap-

sodiákat egységes elbeszélés alakjában, hanem a mesemondó a közvetlenséget, a drámai megjelenítést, ez igazi népköltészeti jellemvonást híven adva vissza, még pedig számítás és öntudatosság nélkül csatolta az idézett két sort a Lampatie és Zeus közti párbeszédhez. A naiv mese is megkíván megokolást; persze, hogy ez indokolás rendesen maga újabb megokolásra szorúl. Aztán ki gondolt a XII. énekben az V. ének minden részletére? Oly szoros logikát, oly szóréről-szálára való következetességet egy mesemondótól kívánni, mégis csak túlvitt követelés a kathedra bölcsseitől. Aztán nem ez a lényeg. Nem az Aristoteles-féle elmélet igazolása a földolog, nem a főcselekvény és mellékselekvény összeszövési módja, egyeztető átmenetek logikai összefüggése; mert az egység hívei ép e dogmatikus álláspont szívós védelmében sértik meg a történelmi felfogást, mely nélkül pedig történelmi productum keletkezéséről fogalmat alkotni lehetetlenség. A lényeg szerintem épen abban áll, hogy mesés bolyongásaiban tévelygő Odysseus hazatérését a phaiakok csodás hajóján, mely a monda legösibb elemét alkotá, egy valódi, hivatott költő, egy lángész: az Ilias alkotójához hasonló lángész vagy ő maga ép azzal akarta valószínűnek feltüntetni, hogy átélt kalandjainak elmesélésével keltett iránta rajongó bámulatot. Mekkora nőtt a hajótört Odysseus alakja a Nausikaával való találkozás pillanatától a diskos-vetésig, és a diskos-vetés mint ébresztett bámulatot e hős iránt is, mint nyert valószínűséget minden kalandja, mint kellett okvetetlenül e kalandokat magának Odysseusnak elbeszélnie, hogy aztán a phaiakok hazaküldését eszközöljék! Odysseus hogyan is bírt volna ily elbeszélés nélkül oly mélyreható rokonszenvet kelteni? Ki közvetíté az ő történetét, ha nem ő maga? És az az egyforma előadás az α , 88—444. és az O, 1—300 között épen az egyes részeket egybekötő, az egyes rhapsódiákat egybefűző: egy magasabb conceptiótól ihletett, valódi epikusra vall. A szerves fejlődés, mely Kirchhoff nézete, mely a Croiset elemzéséből is kitűnik, az egyenetlenségeket teljesen megmagyarázza. Még a második Νέκυια okoz nehézséget; de nem kell felednünk, hogy egy királyi lakból a lekonzolt kérők árnyait le kellett az alvilágba kísértetni, hogy oly harmonikus legyen az összbenyomás, milyenné az Odysseus és Laertes közti megható találkozás teszi. A kiengesztelődés Achilleus sátrában és a felismerés az öreg Laertes szőlőkertjében ad valami mérséklő, kibékítő befejezést mindkét költeménynek, és ezt a görög szellem mérsékletének, összhang

iránti bámulatos érzékének, az ethikai fenkölt eszmék megsejtésének lehet tulajdonítani. Általában a kiengesztelődést tartalmazó végkifejtés egyéni vonásul tekinthető, mely Homerost jellemzi. Croiset. v. 413—428. és 430—440. verseiben előforduló passusban összekötő részlet jellegét veszi észre. A helyes összefüggés világítja meg a helyzetet. v. 361—446. olvasandó el.

Itt van szerintem az Odyssea idealis egységét: valódi epikus összefoglalását tartalmazó párbeszéd Odysseus és Pallas Athene közt. Pallas Athene végig kalauzoló Telemachost és itt megismerteti Odysseussal az égben szőtt tervét az ő epikus hivatásának. Az eredeti epikus eszme távlatát nyitja meg az Odysseust kalauzoló istenasszony. Itt találjuk a csodás elem ősfarmáját. Ugyanis Pallas Athene megéri a varázsvesszővel Odysseust és ez csodálatoskép átalakul:

κάρφῃ μὲν οἱ χροά καλὸν ἐνὶ γυναικτοῖσι μέλεισιν,
 ξανθὰς δ' ἐκ κερφαλῆς ὄλεσε τρίχας, ἀμφὶ δὲ δῆρμα
 πάντεσσιν μελέεσσιν παλαιοῦ θῆκε γέροντος
 κνώωσεν δὲ οἱ ὄσσε πάρος περικαλλές' ἔοντε . . .

Aztán Odysseust, ki Nausikaa előtt szégyenli a tenger hináraitól bemocskolt testét, a fürdés után csodálatos fénynyel ruházza föl: a fenséges Odysseust a cselekvény fordulatánál hősi nagyságából kivetkőzteti és koldussá zsugorítja össze. E koldus mezt Athene csak akkor varázsolja el és varázsolja vissza hősi öltönyét, midőn fiával magára maradv a felismerést idézi elő, π. 172. és köv., de újra koldúsmezben megy saját palotájába, otthon gúnynak, bántalomnak lesz kitéve, hogy rendre emelkedjék hősi magasságra és az ízfeszítés pillanatában boszuló istenkép támadjon ellenségeire. Ki e két fordulatot egymással szembeállítja, lehetetlen a költemény egységét tagadnia és lehetetlen a lángész compositióját nem bámulnia. Croiset az Odyssea őselemének a IX. és XI. éneket tartja, melyhez azután keletkezett az V—VIII. ének bevezetésül, mely művészi érték és a compositióban elfoglalt jelentőség tekintetében az eredeti költeményt túlszárnyalta; valóságos három felvonásos drámát alkotott. 1. Kalypso; 2. Nausikaa; 3. Odysseus és Alkinous. Két aoidost vesz föl; az egyik az Odyssea régebbi elemeit alkotó, V—XII. énekeket, a másik a XIII—XXIII.-t: Ez utóbbinak szerzője nem bírt az első költőjének hatalmas képzelmével, de a legjobb hagyományokból táplálkozott és meg volt áldva az erkölcsi

igazság gyöngéd és mély érzelmével. E két költő művének bevezetésül szolgált a gyengébb szerkezetű Telemachia. Hogy a keletkezés e módja egyazon költőnek conceptiójában ily egymásutánban következhetett, valószínű; de Telemachiának még a létfeltétele is hiányzik az Odyssea utolsó énekeinek conceptiója nélkül.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni annak sem, ki a homeerosi kérdéssel a történelmi felfogás alapján foglalkozik, azon meglepő különbséget, mely mutatkozik az Ilias és Odyssea közt hang, szín, költői nyelvezet, de főként a világnézet, műveltségi állapotok tekintetében. Már az alexandriai korban, az úgynevezett *χορίζοντες* egy Hellanikos és egy Xenon az Ilias és Odysseában előforduló ellenmondások alapján, más költőnek tulajdoníták az utóbbit. Így Hephaistos neje Σ. 382. Charis, θ. 267. Aphrodite; Nestornak A. 692. (= δώδεκα γὰρ Νηλῆος ἀνύμωνος υἱὲς ἦμεν) tizenegy testvére van, λ. 286. csak kettő; Az Ilias nem ismeri még Aiolost, mint a szelek urát, és nem tud arról, hogy Hebe, az ifjúság istennője, Herakles neje lett. De fontosabb a hangban való eltérés. Az Iliasban a képek és hasonlatok főképp az Ilias régibb keletű alkatrészeiben egymást érik, az Odysseában sokkal kevesebb hasonlat van. Az Iliasban 182, az Odysseában 39 teljes hasonlat van; az Odyssea csak rámutat a hasonlat tárgyára. Sőt az Ilias egyes énekei közt is különbség van. Leggazdagabb a XI. ének. (E tárgyról szakmunka: Arn. Passow: *De comparationibus Homericis*, Berlin, 1852.). Csak szembe kell állítani az Ilias XI. énekét, mely Agamemnon hősies tusáját zengi meg, az Odyssea XXII. énekével, melyben Odysseus a kérőket lekonzolja, hogy a különbség szembe tűnjék. Hasonló költői situatio mellett is, Odyssea e részletében 300 soron keresztül egy hasonlat sincs, holott az Iliasban a hasonlatok egymást érik. Az istenek az Odysseában nem jelennek meg hatalmuk fényében és megrázó erejében. «Athene» — mondja Croiset — «megszűnt ama hatalmas istenasszony lenni, ki alatt megroppant a Diomedes csatakosijának tengelye. Hatalma bensővé vált, Odysseus szellemében lakozott.» Az elvont gondolatok körébe bir az Odyssea szerzője emelkedni. Az elvont nevek sűrűbben fordulnak elő. Így az *ἦ, σὺν, τὸς* képzőkkel képzett nevek statistikáját állítja egybe Croiset. Ugy viszonylanak az e három képzővel alkotott elvont nevek az Iliasban és Odysseában, mint 39:81. Fontosabb észrevétele Croisetnek, hogy e szó: *ἀληθεῖη* csak kétszer fordul elő az Iliasban és pedig a szerinte legújabb keletű részletekben (XXIII. 361. és

XXIV. 407.), az Odysseában hétszer. Ez a szó: εὐεργεσίη csak az Odysseában fordul elő. Új erkölcsi eszmékre mutat e tünemény. De még ennél érdekesebb és értékesebb Cauer (Grundfragen der Homer. Kritik. Lipcse, 1895. 186—197.) beható kutatása, melynek alapján egyes jogi, társadalmi, közéleti kifejezésekben más idők más szellemét véli kimutatni. Így pl. az ἔσδνῃ két külön jelentését. A férfi áron vette meg a lányt, mint a vő szavunkban rejlik; később a nő hoz kelengyét, mi emeli önállóságát. A történelmi korszakban a menyasszonynyal adtak a hozzátartozói kelengyét. Innét Menander Γνωμ. 371. «νόμφη δ' ἄπροικτος οὐκ ἔχει παρρησίαν.» De az ös-korban vették a menyasszonyt. Arist. polit. II. 5. p. 1.268.6. 39: τοὺς ἀρχαίους νόμους (φαίη ἄν τις) λίαν ἁπλοὺς εἶναι καὶ βαρβαρικοὺς . . . ἐσιδηροφοροῦντό τε γὰρ οἱ Ἕλληνες καὶ τὰς γυναῖκας ἐωρουντο παρ' ἀλλήλων. — Homerosnál ez ös állapot tükröződik vissza. X. 472. Hektorról mondja: «ἐκ δόμου Ἡετίωνος (t. i. nőül vette) ἐπεὶ πόρε μυρία ἔδνα.» Hasonló helyek: II. 178. 190. λ. 282. Az ἔδνα szó etymonja a szanszkritban: vinni, haza vinni, *vadhu* vagy *vadhū*: menyasszony. Néha a nászajándék helyett valami szolgálatot kívántak a vőlegénytől. Így λ. 288. Neleus annak igéri oda leányát, ki Iphikles barmait elhajtja Phylakeból. De legjellemzőbb N. 366. Othryoneus reméli, hogy Priamos legszebb leányát, Kassandrát ἀνάεδνον kapja meg, ha az achivokat kiűzi Troasból. Agamemnon, hogy kibékítse Achilleust, felajánlja, hogy kelengye nélkül legyen veje = I. 146: = 288. Odysseus Nausikaanak boldognak mondja ξ, 159.: «ὅς κέ σ' ἐέδνοισι βρίσας οἰκόνδ' ἀγάγῃται.» Érdekes Demodokos dalában, hogy a hűtlenségen rajta kapott Aphroditet azzal fenyegeti a férje, hogy addig tartja őket fogva a hálóban, εἰς ὃ κέ μοι μάλα κάρτα πατήρ ἀποδῶσιν ἔδνα ὅσσα οἱ ἐγγυάλιξα κυνώπιδος εἰνεκα κόρης (θ. 317. és köv.). A schol. N. 382-höz: ἡ διπλῇ ὅτι ἔδνα ἐδίδοσαν οἱ μνηστῆρες . . . ἐεδνωταὶ δὲ κηδεσται πένθεροι: οὗτοι γάρ τὰ ἔδνα παρὰ τῶν μνηστευομένων ἐδέχοντο. Ugyde II. 178. Aristonikos megjegyzi, ὅτι ἔδνα τὰ ὑπὸ τῶν γαμούντων διδόμενα ταῖς γαμουμέναις. E szerint tehát nem a leány atyjának, de ő magának adta a vőlegény a kelengyét. Hesychiosnál «ἔδνα» φερνή, τὰ ὑπὸ τῶν μνηστῆρων ταῖς μνηστευομέναις διδόμενα: «μεῖλια» δὲ τὰ ὑπὸ τῶν γονέων ταῖς γαμουμέναις. Az már fejlettebb kulturai állapot, hogy a vőlegény az arának adta az ajándékot. A hozomány pedig lassankint úgy fejlődött ki, hogy a kelengyét a leánynyal hozomány alakjában visszaadták. Érdekes germánoknál a hasonló

szokás leírása Tacitusnál Germ. 18. — Ősrégi frank szokás volt a *wittum*-ot: a vételárt visszaadni hozomány formájában. A XII. században a *wittum* egy a *jegygyűrű* alakjában adott ajándékká változott. Forrásmunka: A. H. Post: Studien zur Entwicklungsgeschichte des Familienrechts (1889.). Homernál az átmenet ez újabb felfogásra kimutatható: Jellemző helyek X. 51.: πολλὰ γὰρ ὥπασε παιδί γέρων ὀνομάκλυτος Ἄλτης. Agamemnon ezt igéri Achilleusnak I. : 148. s köv. ἐγὼ δ' ἐπὶ μεῖλια δώσω πολλὰ μάλ', ὅσσα ὀόπω τις ἐγὼ ἐπέδωκε θυγατρί. Az átmenet legjobban érezhető Aristonikos megjegyzésében, melyet β. 52. és köv. sorához fűz, hol ez áll:

• οἱ πατρός μὲν ἐς οἶκον ἀπερρίγασιν νέσθαι
Ἰκαρίου, ὃ κ' αὐτὸς ἐδνῶσαιτο θυγάτρα

kuríως μὲν ἔδνα ἐστὶ τὰ διδόμενα ὑπὸ τοῦ γαμοῦντος τῇ γαμουμένῃ· νῦν δὲ καταχρηστικῶς κεῖται ἡ λέξις ἀντὶ τοῦ «χρήματα ἐπιδοίη». Cobet e καταχρηστικῶς megjegyzést elveti, és azt mondja, hogy itt is kuríως értelemben fordul elő az ἐδνῶσαιτο = menyasszonyi ajándék útján megvegye. Elég az ἔδνα-ra vonatkozó helyeket egybevetni: II, 76. és köv., υ, 335., τ, 528.: a hol mind a régi felfogás szerint arról van szó, hogy a melyik kérő legtöbb ajándékot ad, ahhoz menne az ismert feltételek mellett. Úgy de e passzusokkal szemben β, 194. és köv., hol már arról van szó, hogy Penelope hazamenjen, hol szülői számára gazdag kelengyét állitanának ki ἀρτυνέουσι: ἔδνα πολλὰ μάλ', ὅσσα ἔοικε φίλης ἐπὶ παιδὸς ἔπεσθαι. Itt β, 196., valamint α, 277. a ἔδνα hozomány értelmében fordul elő. Mintegy rámutat a régi szokásra Penelope σ, 274. és köv. Wilamowitz szerint e passzus annyira kirí a szövegből és ellentétben áll Penelope női hűségével, hogy majdnem hajlandó Archilochos korára vissza vihető parodiának venni. Cauer védi e passzust és hivatkozik Antinoos ironikus javaslatára, hogy ha nem hajlandók társai törbe ejteni Telemachost. E passzus: π. 387. és köv. — Cauer így foglalja össze nézeteit: «Wir wissen, dass bei den Griechen wie anderwärts die Einrichtung des Brautkaufes durch die Sitte der Mitgift abgelöst worden ist und haben aus zwei Iliasstellen (X. 51. I. 147. és köv.) gesehen, dass auch dieses älteste Epos erst in einer Zeit vollendet sein kann, in der die spätere Gewohnheit einzudringen begann.» Ép ily átalakulás van az özvegy helyzetére nézve. Míg β, 223. ez fordul elő: ἀνέρι μητέρα δώσω. A kérők követelik, hogy anyját küldje haza, hogy atyja adja oda valamelyiküknek β. 113.

és köv. 195. Más helyeken pedig, az tűnik ki, hogy Penelopétól függ a határozat: σ, 20.; π, 391.; φ, 161. Legérdekesebb Odysseus nyilatkozata σ, 269. és köv. A költő mintegy az újabb felfogásban leledző hallgatósághoz alkalmazkodva módosítja régi a szellemben alkotott költeményt Telemachos gyöngédsége épen abban tűnik ki, hogy bár ő az anyjának természetes gyámja, azért anyjára bizza az elhatározást. Tehát az özvegy nő függetlenebb helyzetet vívott ki magának. De a hozomány jogi következménye szintén a nő függetlenebbé tételére hatékonyan folyt be. Cauer az II. és Od. egyes részeinek különböző korú keletkezésére következtet az Od. és II. egyes énekeiben az istenek csodatevő hatalmáról alkotott eltérő felfogásból. A *θεομαχ* α egészen más felfogásra vall, mint az Ilias első énekében előforduló megjelenése Pallas Athénének, valamint az Odysseában Pallas Athéne szerepe már a szellemi sugallatra és szellemi vezérletre látszik szorítkozni. Az egyenes, közvetlen beavatkozás, és még inkább a csekélyebb ethikai tartalom jellemzi a régebbi keletű részleteket. De azért Pallas Athéné maga idézi elő a felismerési jelenetet Odysseus és fia közt. Csak el kell olvasni φ, 141—240. felismerési jelenetet, hogy a tárgy és szellem különbségéről fogalmat alkossunk. Cauer szempontjai a valódi történelmi módszer szempontjai. De minden csak az eredményre vezet, hogy az ethikai eszmék átalakulóban, részben egészen új világnézet szülemelőben voltak. A két költemény szerzője maga nagy lelki fejlődésen mehetett át. Hasonlítsa bárki egybe Werther keserveit a West-östlicher Divan-nal, hogy fogalmat szerezzen arról a nagy szellemi forradalomról, mely egy gondolkodó lélekben, mely korszakokat él át, korszakok szellemébe avatja be magát, létrejöhet. Már Ps. Longinos, a *περὶ ὕψους* szerzője, észreveszi, hogy míg az Iliasban minden csupa drámai élet, az Odyssea nagy része csupa mesemondás, mi az öreg kor jele; úgy hogy Homerost utóbbi munkájában a lenyugvó naphoz hasonlítja, melynek még ugyanaz a nagysága, de már veszt hevéből és erejéből. De hát a tárgy is két külön hangulatot ébreszt: az Iliasban a haragvó Achilleus tragikus összeütközése, az Odysseában a visszatérő hős fölismerése és a női hűség megragadó rajza; amabban a csatamező zaja, a letiport ellen felett tomboló boszú, itt a meglepett kérőkkel szemben az erkölcsi elégtétel: mily más tárgy, más helyzet! Ezt ha más hangon zengi a költő, csak mély művészi érzékre vall. Nem külön szerzők kérdése a homerosi kérdés, de egy korszak alkotása, melyben az egyéni

szerzőség a voltaképi irodalmi munkásság helyett, az ihletett tolmácsolás, a félig a nép ajkán alakulásnak indult történeti daloknak rhapsódiáknak egy hatalmasabb emlékező, egy mélyebb irányú conceptiona képes tehetség befejezést adott, és pedig egy hosszú élet folyamán, különböző helyeken, különböző viszonyok és különféle benyomások hatása alatt adván befejezést, ellenmondásokba, feledékenységből származott botlásokba elegyedett. Mert csakugyan, a homerosi egység dogmatikus hívője sem enyészethet el oly ellenmondást, hogy Pylaimenes, a paphlagon király elesik E. 576. és N. 656. mégis fia hulláját kíséri; de mindjárt az Ilias első énekében Pallas Athéné leszáll az Olympusról az achajok táborába, holott A. 424 szerint az előtt való nap az aithiopokhoz ment a többi istenekkel. Az Odyssea XII. énekében a napisten haragját vonja magára Odysseus, holott α. 19. ez áll: θεοὶ δ' ἐλέαιρον ἅπαντες . . . νόσφι Ποσειδάωνος. És több ily ellenmondás. Christ helyesen hozza föl ezen tévedésekre az oly ellenmondásokat, melyeket modern költő is elkövet, holott az írás támogatja az emlékezetet. Így Orlando furioso 18. 45. Ballustrio elesik, 40. 73. és 41. 6. ismét az élők sorában van. Thackeray a *New comes* című regény végén maga mentetetődzik, hogy a vőlegény anyját az egyik lapon megölte, a másikon ismét életre ébresztette. Elég az Ameis-Hentze kiadására hivatkozni, elég magára a 454. velenczei kodex, az u. n. A scholionjaiban is nem egy obelos megokolására gondolnunk, hogy az ily ellenmondások ellen vagy interpolatiók fölvétele által védjük meg a jó öreg Homerost, mint a hogy Aristarchos iskolája teszi, vagy inkább egyszerűen a homerosi költeményeknek a rhapsodok útján történt terjesztésében keressük a magyarázatot. De az az egység, mely mind az Iliast, mind az Odysseat összefoglalja, egy hatalmas teremtképességgel, monda-alkotó csodás erővel felruházott aoidos-nemzedék összes hagyományaiból megtermékenyült lángész föltevése nélkül megfoghatatlan és meg nem értjük a homerosi költemények keletkezését s a csodát még nagyobb csoda fölvételével magyarázzuk.

HEGEDÜS ISTVÁN.

MELY FŐSZEMPONTBÓL ALAKÍTOTTA ÁT GOETHE «IPHIGENIÁ»-JÁT?

(Vége.)

IV. A szereplő személyek egyéniségének nemesedése.

Verőfényesebb az Itáliában befejezett Iphigenia ege, gyöngédebb a hangja, közelebb áll hozzánk gondolkodása. De e módosításoknál jelentősebbeknek kell tekintenünk azt a mélyreható átalakítást, melyet a jellemelek föltüntetnek. Harmonikus erkölcsi egyénekké jóformán csak most váltak. Thoastól Iphigeniáig minden föllépő alak gyarapodott jellemzetes vonásokban — bár nem mindegyikük gazdagodott egyformán —; legtöbbjük megszabadult oly sajátosságoktól, melyek jellemének complexumához kevéssé illeszkedtek. Ezen sublimálásra a végső változat gyakran külső, mondhatni mechanikus eszközökkel is törekszik. Van egy eljárás-módja, mely tulajdonképen nem is nagyon drámai: bőkezűen osztja a kitüntető jelzőket, — a személyek, egymásról szólva, ritkán mulasztják el, hogy egymásról néhány dicső attributumot el ne mondjanak. Ily erkölcsi jelzőkben mind az öt személy most dúsabb mint a megelőző földolgozásokban. De ezen inkább technikai eljárás korántsem meríti ki azon nemesítést, melyen a jellemelek, különösen Pylades és Iphigeniáé, átmentek. Közrehatott e nemesítésnél a cselekvény is. Ámde a cselekvényről nagyrészt áll Schiller ítélete: «Es gehört nun freilich zu dem eignen Charakter dieses Stücks, dass dasjenige, was man eigentlich Handlung nennt, hinter den Coulissen vorgeht, und das Sittliche, was im Herzen vorgeht, die Gesinnung, darin zur Handlung gemacht ist und gleichsam vor die Augen gebracht wird» (Schiller levele Goethéhez 1802 jan. 22-éről). Így tehát a cselekvénynek idevágó módosulásait is a lelkület és a fölfogás nyilatkozásaiban kell szemlélnünk.

1. Thoas.

Thoas nagybárá csak amúgy mechanikusan nyer: annyiban, hogy méltatóan ítélnek róla. Különösen nemes lelkét szereti a mű végleges alakja dicsérni; nemesnek mondja Iphigenia (I, 2; D 33), nemesnek akkor is, midőn tettét helyteleníti. (IV, 2; D 1495.). Annál természetesebb, ha Arkas magasztalja Thoas nemes voltát (D 1494), mert hiszen ő azon fárad, hogy Thoas értékét beláttassa Iphigeniával; azért nem fogy ki ura becsüléséből:

Und fühlt nicht jeglicher ein besser Loos,
Seitdem der König, der uns weis' und tapfer

*So lang geführt, nun sich auch der Milde
In deiner Gegenwart erfreut und uns
Des schweigenden Gehorsams Pflicht erleichtert.*

(I, 2; D 133—137.)

A régebbi változatok szigorúbbak Thoas iránt:

Seitdem der *rauhe Sinn* des Königs mild
Durch deinen göttergleichen heil'gen Rath sich bildet.

(ABC, B 147, 148.)

D a bölcseséget és vitézséget fogadja el Thoas régebbi erényeiről, melyek most szelídséggel párosulnak; ABC szerint ellenben Thoas alapjelleme a durvaság. Tényleg még Iphigenia is durvának mondta:

Allein dem *Ausspruch eines rauhen Mannes*
Bin ich zu fügen mich nicht gewohnt.

(V, 3; ABC, B 1809, 1810.)

Egyszerű jelző-áttétel elveszi Iphigenia szavának sebző élet:

Allein dem harten Worte,
Dem *rauen Ausspruch eines Mannes* mich
Zu fügen, lernt ich weder dort noch hier.

(V, 2; D 1828—1830.)

Thoas beszédje valóban némi durvaságot árult el:

Sie [t. i. Iphigenia] wäre froh gewesen und hätte sich
Gar gern mit fremdem Blut
Zum Leben jährlich wieder aufgewaschen.

(ABC, B 1778—1781.)

Arkas most Thoas nagy lelkét méltatja:

Und fühlt es tief *in seiner grossen Seele*. (I, 2; D 181.),

Iphigenia pedig nagy szivét:

ein Entsetzen fasste
Dein grosses Herz mit seltnem Schauer an,

(I, 3; D 269—270.)

Thoas vallásossága, az istennő és papnője iránt való tisztelete nemesen nyilatkozik a két utolsó földolgozás eme toldásában;

*Wie du ihr heilig warst, so warst du's mir,
Auch sei ihr Wink noch künftig mein Gesetz.*

Másrészt Iphigenia az által, hogy most bensőbb, ragaszkodóbb hálával viseltetik Thoas iránt, ennek erkölcsi értékét is fokozza szemünkben. Előbb inkább vendégbarátságát ismerte el:

Den König, der mich *gastfreundlich aufnahm*, —

(IV, 4, ABC, B1626.)

most atyjaként tiszteli :

Den König, *der mein zweiter Vater ward* (D1641.).

Azért előbb hidegen *gazdájának (Wirth)* nevezi Thoast (IV, 4 AB, B1660.) D-ben pedig (1670—1671) Thoas a jóltevő, kinek Iphigenia le van kötelezve ; más helyütt meg azon férfiú :

Dem ich mein Leben und mein Schicksal danke.

(IV, 5; D1711.)

Hasonlóan midőn Orestes belép, Iphigenia fölszólítja :

Verehr in ihm den König,
Meinen väterlichen Beschützer

(V, 4. ABC, B1997—1998.)

De ez is fokozódik D-ben :

Den König, *der mein zweiter Vater ward* (D2004.)

Csak lelkes hálájának tetőpontján szólaltatják meg a régebbi kiadások is a gyermeki hálát :

Ich halte dich so werth, als man den Mann,
Den zweiten Vater halten kann — und so
Soll's bleiben. (ABC, B2166—2168.)

Ámde ezen is túlesz a végső földolgozás :

Werth und theuer

Wie mir mein Vater war, so bist du's mir.

Egy a végső változatot mélyében jellemző példa igen hathatósan tünteti föl, miként hatottak közre ethikai, logikai és költői kíváncsimak az Iphigenia nemesítésén. Thoas, midőn a darabban először találkozik Iphigeniával, ekként vezette be házassága ajánlatát :

*Es wird die Nachricht zu dir kommen sein,
Dass in der Schlacht mit meinen Nachbarn
Ich meinen einz'gen letzten Sohn verloren.*

(I, 3 ABC, A240—231.)

Ha Thoas nem is diplomata, ha áll is róla :

Er

Kennt nicht die Kunst, von weitem ein Gespräch
Nach seiner Absicht langsam fein zu lenken . . .

mégsem kezdheti oly sajátságos kérdésen, vajjon Iphigenia, a ki állandóan közelében él, már értesült-e fia haláláról, mikor a halál óta már a megtorlás is bekövetkezett. A régi formának ezen érezhető gyöngéje most oly módosításnak enged helyet, mely Iphigenia tettleges háláját bizonyítja :

*Du nahmest Theil an meinen tiefen Schmerzen,
Als mir das Schwert der Feinde meinen Sohn,
Den letzten, besten, von der Seite riss.* (D231—233.)

Következétesen mutatkozik tehát Thoas tisztelete Iphigenia iránt és Iphigenia hálája; szintoly következetes a végső földolgozás azon törekvéseben, hogy e mozzanatokat erősítse. Már pedig a ki Iphigeniát tiszteli, az nemesen ítél, a kit Iphigenia tisztel, az megbecsülésre méltó.★)

Uralkodói hivatásáról is magasabb most a fölfogása. A fejedelem becsvágyáról, boldogságáról előbb a bibliai predikátor hangján elmélkedett Thoas:

Der Ruhm des Menschen hat enge Grenzen;
Und den Reichthum genießt oft der Besitzer nicht.**)
(I, 3; ABC, B 236—237.)

Most pedig inkább a fölvilágosodás korabeli uralkodókra emlékeztet:

Zufrieden war' ich, *wenn mein Volk mich rühmte:*
Was ich erwarb, *geniessen andre mehr*
Als ich. (D226—228.)

2. Arkas.

Arkasnak van terjedelmileg a legkisebb szerepe, ennél fogva legkisebb is az alkalom, hogy a módosításoknak hasznát lássa. Tényleg csak néhány apró árnyalattal változott. Hűségét most ő maga jobban emeli ki. Iphigeniát fölszólította:

Hör' auf eines Menschen Wort,
Der dir mit Treu' ist zugethan, (I, 2; ABC, B 163, 164.)

*) Egy-két helyütt Iphigenia a drámai valóság kedvéért élesebb hangon szól D-ben mint azelőtt. Thoas ajánlatát eredetileg túlsó jószágának tudta be:

Du wähest aus *übergrosser Gutheit*
Dass uns ein näher Band zum Glück vereinen werde.
(I, 3; ABC, B 467—468.)

Most arra magyarázza, hogy Thoas sem magát sem Iphigeniát nem ismeri:

Du wähnest, *unbekannt mit dir und mir*, (CD, D486.)
Midőn pedig Thoas gúnyba csap át, Iphigenia (bánatosan) panaszkodott:
Ich trage nun die Schuld von dem Vertraun zu dir.
(ABC, B 486.)

Most kitör belőle a méltatlankodás:

Büss ich nun das Vertraun, *das du erzwangst.* (D502.)

**) Összevetendő Koheleth VI, 1. 2: Láttam a nap alatt bajt súlyosodni az emberre. Férfiú, a kinek Isten gazdagságot, javakat és dicsőséget ad, nem kell lelkétől kívánságot megtagadnia, de nem adja neki Isten a módot, hogy élvezzen belőle, hanem idegen élvezi. Hasonlóan II. 21; IV, 8; V, 12.

Most erősebb hatású :

Der treu und *redlich* dir *ergeben* ist.

Hasonlóan tanácsát most «meinen treuen Rath» (D191) nevezi. Egy gyöngédtelenség is elsimult. Látva Iphigenia lelki harcát, némi kiméletlenséggel mondta :

Die Schmerzen sind's, die *ich* *erregen* möchte.

(IV, 2; ABC, B1475.)

Most megfontoltabb és nemesebb :

Die Schmerzen sind's die *ich* zu *Hülfe* rufe :

Denn es sind Freunde, Guthes *rathen* sie. (D1489, 1490.)

Itt a kikerülhetetlen fájdalomat erkölcsi czélra értékesíti. Főként azonban az a toldás válik Arkas javára, melyben erővel és bátorsággal telt szilaj népek a jó iránti mohó fogékonyását mély erkölcsi belátással vallja :

Sich selbst und banger Ahndung überlassen,

Des Menschenlebens schwere Bürden trägt.

(IV, 2; D 1477—1482.) *)

3. Orestes.

A második kör, mely Orestest és Pyladest öleli föl, és melyet Iphigenia kapcsol az előbbihez, sokkal mélyebbre ható nemesedést tüntet föl az olaszországi földolgozásban. Jókora része annak, a mi Orestest kitünteti, tünteti ki a végső alakot a megelőzőkhöz képest: az ősök iránti tisztelete, az érzékeny lelkiismeret és nemes önzetlenség mind sokkal teljesebben, méltóbban érvényesülnek.

---

*) Arkas az egyedüli alakja a darabnak, mely classikus hagyománynak hijával van. Maga a név, mint már Düntzernél (H. Düntzer: Goethes Iphigenie auf Tauris. Jena 1858, p. 32) találhatni, Racine Iphigenie-jének személysorából van kölcsönözve, a hol Agamemnon szolgája (nem «hírvívó»-je, mint Düntzer nevezi). Hogy itt Agamemnon szolgája, azt nem akarom bizonyítékkal fölhozni azon tartózkodó föltevéssem mellett, hogy Arkas talán egy a skytha partra vetődött görög.

A mi Arkasnak Goethe körebéli mintáját illeti, nem tudom, vajjon olvasmányának nyoma vagy pedig saját gondolatom, hogy Arkasban Knebel vonásait sejtem. E gondolatra különösen Goethének Steinnéhez intézett egyik levele (1790 október 29-éről) biztat: Knebel ist gar brav, und wenn er beharret, kann er uns unendlich nuzzen, gebe Gott sein Gedeihen dazu. Die Mittlerschaft kleidet ihn gar gut, er sieht alles rein und würkt nur zu reinen Zwecken. (Goethe's Briefe an Frau von Stein. Herausgegeben von Adolf Schöll. Zweite vervollständigte Auflage bearbeitet v. Wilhelm Fielitz Frankfurt a/M. 1883. I. kötet p. 285.)

Kegyelete néhány hatásos vonással lényegileg gyarapodott. Tisztulását megelőző látomásában őseinek alakjait istenekhez hasonlatosaknak szemléli:

. . . *göttergleich und ähnlich scheinen*
Die wandelnden Gestalten.

(III, 2; D 1272—1273.)

Tantalust, az ősi átok első megindítóját fölötte gyöngéd tisztelettel tün-
 tett ki:

Das theure Haupt, das vielverehrte, (D 1303.)
Leidet der Göttergleiche? (D 1306.)

Némikép Agamemnonnt is több bensőséggel említi:

Dann sagte sie
 Von unserm hohen Vater viel. (II, 1; D 624, 625.)

De kegyelete leghatásosabb és legdrámaibb, midőn még Klytaemnestra
 iránt is megnyilatkozik:

Mich haben sie zum Schlächter auserkoren,
 Zum Mörder meiner doch verehrten Mutter.
 (II, 1; D 707—708.)

Főkép az anyja iránt való eme tisztelete, mely kizárólag D-ben tűnik föl,
 teszi érthetővé, hogy Orestest most súlyosabban nyomja, majd hogy le
 nem nyomja tettének tudata. Elektrának panasza most lázítóbb:

Mit ihrer Feuerzunge schilderte
 Sie jeden Umstand der verruchten That,
 Ihr knechtisch elend durchgebrachtes Leben,
 Den Uebermuth der glücklichen Verräther,
 Und die Gefahren, die nun der Geschwister
 Von einer stiefgeword'nen Mutter warteten.
 (III, 1; D 1030—1035.)

Orestes szükségesnek érzi, hogy tettét mélyebben megokolja. Sőt egészen
 ellenére az olaszországi földolgozás általános jellegének, Orestes elhatáro-
 zásának és mostani lelkiállapotának rajza új, borzalmas vonásokat vesz
 föl. A végzettragédiák (melyek analogiájára már Düntzer utalt) egyik
 sajátossága is kerül bele D-be.

Hier drang sie [t. i. Elektra] jenen alten Dolch ihm auf,
 Der schon in Tantals Hause grimmig wüthete.
 (D 1136, 1037.)

Lelke fájdalommasabb furdalást szenved, a furiák félelmetesebbek:

Dann steigen sie, die Schlangenhäupter schüttelnd,
 Von allen Seiten Staub erregend auf. (D 1136, 1137.)

Gyönyörködnek Orestes kínjában:

sie blasen

Mir *schadenfroh* die Asche von der Seele. (D 1149, 1150).

A tűz *kinzóan* (marternd D 1155) égeti lelkét és a pokol nyílik meg szemének:

Durch Rauch und Qualm seh' ich den matten Schein
Des Todtenflusses *mir zur Hölle* leuchten.

(D 1142, 1143.)

A furiák ezen fokozódó kegyetlensége az érzékenyebb lelkiismeretet jelzi.

Orestes erkölcsi érzéke abban is erősödött, hogy Iphigenia közlelését, midőn szerelemre magyarázza félre, hevesebben utasítja össze:

*Ist hier Lyaceus Tempel? und ergreift
Unbändig heil'ge Wuth die Priesterin?*

(III, 1; CD, D 1188—1189.)

Szívének intuitív sugalatai közelebb viszik Iphigeniához:

Es löset sich der Fluch, mir sagt's das Herz.

(III, 3; D 1358.)

Önzetlenségben, nemes, előkelő gondolkodásban jóval emelkedett. Elmarad azon kisszerű és kelletlen részlet, hogy Orestes Pyladesnek tudja be a jóslat félreértését:

Es war ein Irrthum, den wir *und besonders*

Mein weiser Freund

In unsrer Seele befestigt. (V, 7; ABC, B 2110—2112.)

Nemesebbé alakul azon új eltökélés, mely meggyógyult lelkét eltölti. Az, a mi fölszabadult szellemét eredetileg foglalkoztatta, nem egyéb, mint merészség és tetterre vágó:

mit freiem Geiste

Kühnen Thaten nachdenken. (IV, 4; ABC, B. 1551, 1552.)

Most a vak nagyravágyást az odaadás váltja föl:

und sein freies Herz

Ergab sich ganz der Freude, ganz der Lust,

Dich seine Retterin und mich zu retten.

Egészen új D-ben Orestesnek nagy lélekre valló ajánlata:

Und lass mich nicht allein für unsere Freiheit,

Lass mich, den Fremden, für die Fremden kämpfen.

Fall ich, so ist ihr Urtheil mit den meinen

Gesprochen: aber gönnet mir das Glück

Zu überwinden; so betrete nie

Ein Mann dies Ufer, dem der schnelle Blick

Hülfreicher Liebe nicht begegnet, und

Getröstet scheide jeglicher hinweg! (V, 6: D 2050, 2057.)

Orestes karddal akarja kivívni az emberség azon jogát, melyet Iph. papnöi hivatásával elért bár, de a mely ezúttal kockára került.

4. Pylades.

Pylades talán legtöbbet köszön a mű olaszországi átdolgozásának. Látni való, mint közeledik Iphigenia felé. Az előző műalakok Pyladese okkal, ok nélkül egyre cselt vet, fondorkodik. Épen ő maga azon van, hogy lehetőleg alantassnak tüntesse föl jellemét:

Tausend Ränke gehn jeden Tag durch meine Seele,
(II, 1; ABC, B 588.)

Ich sinn' auf tausend Ränke. (II, 1; ABC, B 752.)

Most erkölcsösebb és gyöngédebb:

Lass mich nur sinnen, bleibe still! (D 758.)

Mikor Iphigeniával találkozni készül, az eredeti feldolgozásokban minden megokolás nélkül hazugsággal él:

Ich sag' ihr nicht geradezu die Wahrheit. (II, 1; ABC, B 790.)

Most a tartózkodását aggodalmas gondoskodás magyarázza meg:

*Ich darf nicht gleich
Ihr unsre Namen nennen, unser Schicksal
Nicht ohne Rückhalt ihr vertrau'n.* (D 794—794.)

Orestesnek és Iphigeniának kegyelele Klytæmnestra iránt most Pyladesre is hat; ő érti, majdnem méltányolja a királynő tettét:

Iphig.: Und wie beleidigte der König sie?

Pyl.: *Mit schwerer That, die wenn Entschuldigung
Des Mordes wäre, sie entschuldigte.* (II, 2; D 905—907.)

Kényesebb igazságérzet nyilvánul abban is, hogy a képrablásra mélyebb, vallásos, ok is indítja. Úgy vallja, nem csak Orestest szabaddítja meg, hanem Dianát is:

*So schaff' uns Luft
Dass wir auf's eiligste, den heil'gen Schatz
Dem rauh unwürd'gen Volk entwendend, fliehn.*
(IV; 1., D 1601—1603.)

Kifejezései is vallásosabb színűek:

*Die besten Zeichen sendet uns Apoll,
Und eh' wir die Bedingung fromm erfüllen,
Erfüllt er göttlich sein Versprechen schon.* (D 1604—1606.)

Orestes az ifjú Pyladest jellemezvén, őt *«leichtsinziger Geselle»*-nek nevezi; az árnyalat sokkal kedvezőbbre fordul: *«ein immer munterer Geselle,»* (II, 1; ABC, B 630; D 647.)

Igazságérzésben, kegyeletben Iphigenia felé közeledve, Pylades most megérdemli, hogy őt úgy szólítsa: «*Theurer Mann*» (IV, 4; D 157; de e megszólítás már C-ben van.)

5. Iphigenia.

Iphigenia jóformán mindig vagy színen van, vagy a színen levőkre hat. Minden módosítás, mely a művet belsőleg érinti, okvetlenül kihat Iphigeniára is. Színen való szereplése fölér a többiekével együttvéve, — méltányos hogy azon gazdagságból, melyet Goethe átalakító keze az egyes személyekre szórt, bő részét kivegye.

Az ajkára tett, hozzá kevésbé méltó fölszólításokat nemesebbek váltották föl. Mikor Orestes bilincseit leoldja, az ideiglenes szabadságot így nevezte:

Die Freiheit, *die ich gebe* (III, 1; ABC, B 872.)

Vallásosabb és szerényebb:

Die Freiheit, *die das Heiligthum gewährt* (D 928.)

Orestest biztatja, hogy a mig ő, Iphigenia, marad a papnő, addig nem nyúl hozzájuk senki; de egy aggodalom bántja, ez aggodalom régebbi kifejezése:

Allein das Priesterthum hängt von dem König . . .

Der zürnt mit mir —

Und seine Gnade mit theurem Lösegeld

Euch zu erhandeln, versagt mein Herz.

(III, 1; ABC, B 881—884.)

Bántó, hogy a Thoas-szal való házasságot kalmárüzletnek tünteti föl, a melynek fejében a két görög életét vásárolhatja meg. A királynak és a papnőnek is inkább válik becsületére a jelen alak:

Doch verweigr' ich jene Pflicht,

Wie sie der aufgebrachte König fordert;

So wählt er eine meiner Jungfrauen mir

Zur Folgerin, *und ich vermag alsdann*

Mit heissem Wunsch allein euch beizustehen. (D 936—940.)

Iphigeniaszerűbb, hogy Orestes és Pyladesben nem többé az előkelő eredetet emeli ki megbecsülendőnek (III, 1; ABC, B 889), hanem azt, hogy a hazai hősök képét idézik föl benne:

Wie soll ich euch genug mit *Freud' und Segen*

Empfangen, die ihr mir *das Bild der Helden*,

Die ich von Eltern her verehren lernte,

Entgegen bringet und das innre Herz

Mit neuer schöner Hoffnung schmeichelnd labet!

(D 944—948.)

Midón Arkas, bajt sejtve, sürgeti az idegenek föláldozását, Iphigenia késedelmét azzal menti, hogy Orestes a templomot jelenlétével befertőztette:

Der älteste dieser Männer ist *ein verwünschtes Haupt*.
Um einer Blutschuld willen
Von Furien verfolgt und in des Wahnsinns
Verabscheute Bande gefesselt.

(IV, 2; ABC; B 1425—1428.)

Közvetlen érzelmünk is súgja, hogy Iphigenia így nem szólhat testvéréről, még Arkasnak sem, még erőlködő tettetésben sem. Meg kellett találnia és a mű általánossá lett alakjában meg is találta a gyöngegséggel párosult óvatosság hangját:

Der älteste dieser Männer trägt die Schuld
Des nahverwandten Bluts, das er vergoss.
Die Furien verfolgen seinen Pfad . . . . (D 1431—1433.)

Igazságérzetének finomulását egy-két vonás kidomborítja. Thoaszal való párbeszédje előtt előbb azt kívánta, hogy oly szót találjon, mely a királynak tetszik. Most a tetszetőset csak azért keresi, mert a hála ezt kötelességévé teszi, mindamellett pedig igaz óhaját maradni:

Doch *folgt' ich gern der Pflicht*, dem Könige
Für seine Wohlthat gutes Wort zu geben,
Und wünsche nur, dass ich dem Mächtigen,
Was ihm gefällt, *mit Wahrheit* sagen möge.

(I, 2; D 216—219.)

Midón Pyladeselőttigazolja, hogy miért tett — Arkas fölszólítására — a királynak jelentést, eredetileg csak arra hivatkozott, hogy Arkas komolyan és jóságosan kérte, most legfőbb mentsége, hogy Arkas kívánsága jogos és értelmes volt:

Doch konnt' ich anders nicht dem Mann begegnen,
Der mit *Vernunft* und Ernst von mir verlangte,
Was ihm mein Herz als recht *gestehen* musste.

(IV, 4; D 1588—1590.)

Lelkiismerete bonyolultabb és érzékenyebb, belső küzdelmei dúlóbbak. Meghasonlást szenved papnői és családi hivatása közt. E meghasonlás előbb pusztán állásával való elégtelenségnek tűnt föl:

Wie *schwer* wird's mir, dir wider Willen dienen.

(I, 1; ABC, B 38.)

Panasza most lelki tusává emelkedik:

O wie *beschämt* *gesteh' ich*, dass ich dir
Mit *stillen* Widerwillen diene, Göttin. . . . (D 35, 36.)

Háza iránti kötelessége és Thoas iránti hálája szintén harcra kelnek benne. Midőn Arkast látja, azt kívánta:

O dürft' ich
Ihm sagen, was mir im Herzen liegt.
(IV, 1; ABC, B 1412, 1413.)

D-ben az elkövetendő álság fölkarja lelkét:

*Es schlägt mein Herz, es trübt sich meine Seele,
Da ich des Mannes Angesicht erblicke,
Dem ich mit falschem Wort begegnen soll.* (D 1418—1420.)

Gyötrődése erősebb:

Sie [t. i. die Schmerzen] fassen meine Seele mit Gewalt.
(IV, 2; D 1491.)

Pylades javaslatának, hogy a képet ellopja, most határozottabban áll ellen:

Die Sorge nenn' ich edel, die mich warnt,
Den König, der mein zweiter Vater ward,
Nicht tückisch zu betrügen, zu berauben.
(IV, 4; D 1640—1642.)

Az utolsó változatban Pylades is inkább vet számot Iphigenia lelkiismeretével. Előbb ekkép igyekezett Iphigeniát rábeszélni:

Den beraubst du, der deinen Bruder
Zu schlachten gebot? (IV, 4; ABC, B 1628, 1629.)

Most nagyítja Thoas szörnyűségét, mintha már levágná Orestest és kisebbíti Iphigenia tettét, mintha csak szökésről volna szó, nem egy-szersmind rablásról:

Der deinen Bruder schlachtet, dem entfliehst du. (D 1643.)

Előbb Pylades merhetett ily kockázatos axiómát:

Vor Menschen ist das Halbbefleckte rein!
(IV, 4; ABC, B 1640.)

Midőn Iphigenia pedig lelkére hivatkozik, azt válaszolhatta:

*Wenn sie [t. i. die Seele] den nächsten Weg zur That ihm zeigt,
Dann hör' er [t. i. az ember] sie!
Hält sie ihn aber mit Zweifeln und Verdacht,
Dann geb' er anderm festem Rath ein Ohr!* (B 1650—1653.)

A végső alakban tartózkodik az ily kétes hirdetésektől. Mikor Pylades rábeszélése egyre mélyebben hat Iphigeniára, az első két földolgozásban már csak ily gyöngén áll ellen:

Ein *kleiner* Zauder hält mich noch zurück.

Das Unrecht, das ich meinem *Wirth*e thu.

(IV, 4; AB, B 1659—1660.)

CD-ben azonban Iphigenia még ekkor Pyladest akarja megnyerni saját fölfogásának :

O lass' mich zaudern! denn du thätest selbst

Ein solches Unrecht keinem Mann gelassen,

Dem du für Wohlthat dich verpflichtet hieltest.

(CD, D 1669—1670.)

Volt a régi Iphigenia-alakoknak különösen egy részletök, a melyen mindenkinek meg kellett ütköznie, a ki némileg ítéletet szerzett a mű hősnőjének gondolkodásáról. A párkadalt megelőző monologusban, midőn Iphigenia a lelki meghasonlás paroxismusán van, ily óhaj kél benne :

Ach! warum scheint der Undank mir wie tausend andern

Nicht ein leichtes, unbedeutendes Vergehn?

(IV, 5, ABC, B 1709, 1710.)

Kuno Fischer méltán azt hiszi, hogy a bolognai Sz. Agátha aggodalmasan csóválta volna fejét, ha Goethe ily pogányságot olvas föl neki. A megütközés e követ elis hátrította útunkból Iphigenia mai alakja. De ezen erkölcsi kifogás alá eső kívánságot néhány jogosultabb sor előzte meg :

Wonn ich mit Betrug und Raub beginn,

Wie will ich Segen bringen?

Und, wo will ich enden? (IV, 5, ABC, B 1706—1708.)

Talán sajnálhatni, hogy elmaradtak e sorok, melyek igen hathatósan mutatják, miként félti Iphigenia a hivatását. De mindezen lelki mozzanatokát értékesítik a toldások, melyek D-ben az átmenetet könnyítik a párkadalhoz és a melyek Iphigenia egyik mély hatású imájában hangzanak ki:

Rettet mich,

Und rettet euer Bild in meiner Seele!

(IV, 5; D 1716—1717) *)

---

*) Azon gondos átalakítás, mely a végső földolgozás sajátja, a személyek külső magatartására is kiterjed, melyre néha scenikus jelzés, néha maga a szöveg utal. A bővüléseknek ezen sora szintén Iph. megindultságát, küzdelmét akarja megeleveníteni. Pyl. nem sejtve Iph. lelkében az ellentállást, egyenesen a képért akar menni. E ponton D következő toldást tűntet föl: *Er geht gegen den Tempel unter den letzten Worten, ohne zu bemerken, dass Iphigenie nicht folgt; endlich kehrt er sich um:*

Du stehst und zauderst — sage mir — du schweigst!

Du scheinst verworren! (IV, 4; D 1565 után és 1567—1568.)

Ezen érzékenyebb lelkiismeret közvetlenül a szívtől veszi parancsait; az erkölcsi érzés elfogulatlanul, meg nem vesztegetve ítél és dönt. Ezen intuitionismust, ezen ihletszerű nemességet Iphigenia most elvéként vallja:

Ich untersuche nicht, ich fühle nur. (IV, 4; D 1650)

Az összefüggés szerint ABC-ben Pylades föltételekhez köti, megszorítja a szív törvényhozói jogát, holott D-ben Pylades sem mer ily föltételeket szabni. Még Orestes kockáztatásával sem tudja Arkastól megtagadni:

Was ihm mein Herz als recht gestehen musste.
(IV, 4; D 1590.)

Ily fölfogása szerint a lelki nyugalom ekkép nyilatkozik:

Und gewiss ist nun mein Herz. (2081.)

Igen jellemző az eltérés ott, a hol el kell oszlatni Thoasnak azon kétségét, vajjon Orestes és Pylades nem-e áltatják Iphigeniát. ABC a szívnek szavát csalfa jelül tünteti föl:

*Ich will dir nicht das betrügliche Jauchzen
Meines innersten Herzens
Auch als ein Zeichen der Versicherung geben.*
(V, 6; ABC, B 2094—2096.)

Ellenben D szerint a szív repeső ujjongása betetézi a bizonyítékokat:

*Soll ich das inn're Jauchzen meines Herzens
Dir auch als Zeichen der Versich' rung nennen?*
(D 2093—2094.)

Családias érzelmei bensőségben nyernek: bensőbb Orestes iránti szeretete, mely a darabot mozgatja, bensőbb ősei iránti kegyelete, melyen engesztelő hivatása épül. Or.-ról mint kedveltről (der *Liebling*) emlékszik ifjukorából. (I, 3; D 411.) A hideg kérdést, melylyel Iphigenia Pyladest fogadta:

Ugyane színben, midőn Iph. már-már hajlani látszik a baráti rábeszélésre, mégis megújul benne a küzdelem; ezt sejteti Pylades scenikus jelzést pótló felszólalása is:

*Was sinnest du? Auf einmal überschwebt
Ein stiller Trauerzug die freie Stirne.* (D 1633, 1634.)

Iph. nagy tette, a vallomás elé, melyet Thoasnak tesz, most e sor kerül:

*Iphigenia
Nach einigem Stillschweigen.* (V, 3; D 1891 és 1892 közé.)

sejtetvén, hogy nem volt könnyű az elhatározás, melylyel nem csak saját, de Orestes és Pylades sorsát is kockára teszi.

Welche Nachricht von meinem Bruder?

(IV, 4; ABC, B 1532.)

most ily fölkiáltásnak enged helyet:

*Du siehst mich hier voll Sorgen und Erwartung
Des sichern Trostes, den du mir versprichst.* (D 1534, 1535.)

Most aggodalmasabban félti testvérét:

*Entdeckt man sie vielleicht? Mich dünkt, ich höre
Gewaffnete sich nahen!* (IV, 1; D 1415, 1416.)

Lelkét most marczangolja azon tudat, hogy kockára teszi Orestes életét; heves váddal tör önmagára:

*Denn nun empfind' ich, da uns keine Rettung
Mehr übrig bleibt, die grässliche Gefahr,
Worin sich die Geliebte übreilt
Vorsätzlich stürzte. Weh? ich werde sie
Gebunden vor mir sehn! Mit welchen Blicken
Kann ich von meinem Bruder Abschied nehmen,
Den ich ermorde?* (V, 3; D 1945—1951.)

A milyen hévvel szereti élő öccsét, oly kegyeletes emlékét őrzi elhunyt öseinek. A mű végleges alakja ismételten talál módot arra, hogy eltüntesse, a mi Iphigenia e fölfogásával ellenkezik, — másrészt fokozza azt, a mi ez erényére vall. A kegyelet elvszerűen hirdeti:

*Wohl dem, der seiner Väter gern gedenkt,
Der froh von ihren Thaten, ihrer Grösse,
Den Hörer unterhält und still sich freuend
An's Ende dieser schönen Reihe sich
Geschlossen sieht!* (II, 3; D 351—355.)

Jellemző a különböző műalakoknak ítélete Tantalusról. Az első kettő tényül fogadja el Tantalus bűnét:

*Übermuth und untreu stürzten ihn
Von Jovis Tisch zur Schmach des Tartarus.*

(I, 3; AB, B 322—323.)

Rászolgált a büntetésre. Már a harmadik földolgozás nem csak mentegeti az őst, hanem kétkedik bűnös voltáról: *Unedel war er nicht und kein Verräther; Allein zum Knecht zu gross und zum Gesellen des Donnerers doch nur Mensch. Menschlich war sein Vergehen, streng ihr Gericht, und ihre Priester sagen: Übermuth und Untreu stürzten ihn von Jovis Tisch zur Schmach des Tartarus.* (I. 3.) Végre pedig az Italiában elkészült változat szerint nem is papok hagyományozták, hanem költők koholták Tantalus vétkes voltát. . . . . und Dichter singen: Übermuth . . . . (D 319—325.)

Ezúttal egyszersmind érző panasz zárja le a gyászos elbeszélését:

Ach und sein ganz Geschlecht trug ihren (t. i. az istenek)
Hass! (D 326.)

Még Atreusnál is, a ki pedig rászolgált az első 3 földolgozásbeli jelzőjére: «der Entsetzliche» (I, 3; ABC, B 368), most elhagyja Iphigenia a megbélyegzést.

A hang, melyen most Klytaemnestráról szól, gyermekhez, Iphigeniához méltóbb. Orestes kérdi, vajjon Iphigenia nem aggódik-e anyjáért. A régebbi felelet:

Die sei den Göttern überlassen!
Hoffnung und Furcht hilft dem Verbrecher nicht.
(III, 1; ABC, B 937, 938.)

A kemény elítélést most szánakozó lemondás váltja föl:

Sie rettet weder Hoffnung, weder Furcht. (D 996.)

Agamemnon iránt a kegyelet valóságos cultus-szá növekszik. Az ily rideg elbeszélés:

Atreus zeugte Agamemnon,
Und dieser mich mit Klytaemnestra.
(I, 3; ABC, B 379, 380.)

most lényegesen megneemesül:

Des Atreus ältster Sohn war Agamemnon;
Er ist mein Vater. Doch ich darf es sagen,
In ihm hab' ich seit meiner ersten Zeit
Ein Muster des vollkommenen Manns gesehn. (D 400—403.)

Mikor elméjében fölidézi a Trójának induló hősök képét, mindnyája fölé Agamemnonot helyezi:

Und Agamemnon war von allen herrlich. (III. 1; D 964.)

Hogy a mű etikumának színvonala egyenletes maradjon, Iphigenia, a mint szorosabban csüng családján, egyszersmind bensőbben eszmél hivatására. Vajjon ő személyesen jól vagy rosszul van, jelentéktelenné válik ahhoz képest, teljesítheti-e kötelességét övéi iránt. Óhajának régebbi formája önösnek látszik; csak magáról szól. (I, 3; ABC, B 439). Most hozzátartozóit is foglalja kívánságába:

Du gäbest mir und allen neues Leben. (D 462.)

Azon nevezetes helyek, hol szabatos és emelkedett formát ölt a drámaíró gondolata, t. i. a tisztaság mint engesztelő erő, ujonnan járultak a műhöz. Hadd elevenítse meg a haladást egy-két szembeállítás. A párkadalt előkészítő monologusban Iphigenia lelkébe idézi élete feladatát, melyről már-már lemond:

Vergebens hofft' ich stillverwahrt von meiner Göttin,
Den alten Fluch von unserm Haus
Ausklingen zu lassen;
Und durch Gebet und Reinheit
Die Olymyer zu versöhnen . . . .

(IV, 5; ABC; B 1693—1697.)^a

Ez alapgondolat most határozottabb, és világosabb:

So hofft' ich denn vergebens, hier verwahrt,
Von meines Hauses Schicksal abgeschieden,
Dereinst mit reiner Hand und reinem Herzen
Die schwer befleckte Wohnung zu entsühnen. (D 1699—1702.)

Azon hasonlat is, mely a jóslat téves és igazi értelmét összefoglalja, csak a harmadik földolgozással lép föl:

Gleich einem heil'gen Bilde,
Daran der Stadt unwandelbar Geschick
Durch ein geheimes Götterwort gebannt ist,
Nahm sie dich weg, dich Schützerin des Hauses.
(CD; D 2127—2130.)

Az első két kiadás kevésbé jellemzetes metaphorát ad:

Sie nahm dich weg, *du Grundstein unsers Hauses!*
(AB, B 2139.)

Hivatását ő is, mások is teljesebben fogják föl. Hivatása ez érzetével megadása, odaadása is erősödik. Ilynemű értékes toldást első föllépésekor észlelhetni:

So manches Jahr bewahrt mich hier verborgen
Ein hoher Wille, dem ich mich ergebe. (I, 1; D 7, 8.)

Ehhez képest rideg az ily elbeszélés:

So manche Jahre wohn' ich
Hier unter Euch verborgen! (ABC; B 516.)

A régebbi változatokban keserűen elégedetlenkedett:

Der Frauen Zustand ist der schlimmste
Vor allen Menschen! (ABC, B 22, 23.)

D-ben Jeremiás profétára emlékeztet csendes panasza:

Ich rechte mit den Göttern nicht; allein
Der Frauen Zustand ist beklagenswerth.*)

---

*) Jerem. XIII, Istenem igazságosabb vagy semhogy ítéletre számhatnék veled, csak jogos ügyet terjeszték eléd: mért boldogulnak a gonoszok?

Más panasza: «Da leider in das *Elend* meines Hauses früh verwickelt» (I, 2; ABC, B 94) alkalmat ad Kuno Fischernek eme fejtegetésre (49 l.): «Das klingt als ob sie ihre Herkunft und damit ihre Sendung beklage, die doch aus dem Elende ihres Hauses hervorgeht. Der Fluch ist ihr fremd, nicht das Elend der Ihrigen, woran sie den liebevollsten Antheil nimmt. Sie hat den Ausspruch in Italien geändert und nun heisst est:

leider fasste da
Ein fremder *Fluch* mich an und trennte mich
von den Geliebten . . . » (D 83—85.)

Kiemelni való még, hogy itt Iphigenia házatól való elszakadását fájlalja, nem háza sorsában való részét.

A Thoasnak való bemutatáskor most az istennő iránti odaadás nyilatkozik meg:

Des Atreus Enkel, Agamemnons Tochter,
Der *Göttin Eigenthum*, die mit dir spricht.
(I, 3; D 431, 432.)

Az eredetibb formában még a hálaadás is, melyre Orestes fölismerése ösztönzi, némi bizalmatlanságot árul el a gondviselés iránt:

Deinen Rath ewig zu verehren
Tochter Latos!
War mir ein Gesetz
Dir mein Schicksal ganz zu vertraun; . . . .
Aber solche Hoffnung hatt' ich nicht auf dich,
Noch auf deinen weitregierenden Vater!
(III, 1; B 1040—1044.)

Italiában így nemesedik háláskodása:

So steigst du denn, Erfüllung, schönste Tochter
Des grössten Vaters, endlich zu mir nieder. (D 1094, 1095.)

V. Az ethikai módosítások költői értéke.

A végső földolgozás általánosan azon van, hogy a hangulatba enyhe fényt, derűs nyugalmat vigyen, és hogy a jellemeket lehetőleg fejlett erkölcshez emelje. Vajjon a művészet egy terméke vidámabb vagy komorabb hangulatot kelt, ép oly kevéssé dönthet a mű értékéről mint az, hogy a dráma szereplőit magasabb vagy alacsonyabb ethika indítja-e cselekvésre.

Sőt ha a korhűséget első rangú művészeti követelésül jelentjük ki, akkor az Iphigenián végzett módosítás, a jellemek mélyítése és modern erkölccsel való megtöltése határozottan a költői érték rovására történ-

hetik. Minél magasabbra emelkedik a cselekvők etikája, annál messzibbre távoznak koruktól; már pedig a szereplők valamennyien közelednek később kifejtett erkölcsi ideálokhoz, Orestes pl., midőn a vendégjogért kíván síkra szállani, lovagnak tűnik föl, Iphigenia meg a személylyé vált tökéletesség. Ellenben a darabnak cselekvénye nemesak a görög hőskorban játszik, hanem a görög gondolatvilágban termett, sőt egyenesen cultusmondából származik. Goethe pedig egy pontban még tetézte a cselekvény görög jellegét, valósággal túltesz Euripidesen, görögobb a görögnél, midőn a jóslat kettős értelmének szálainál indítja meg a kibonyoltatást. Ily természetű feladatnál csak kettő közt lehetett választania. Vagy görög hagyomány szerint csodaszerűen intézi Orestes tisztulását és a jellemek vonásait mikrológikus tanulmányokkal classikus utalásokból rakja össze, azaz: átdolgozza Euripidest. Vagy pedig oly befolyást ad az eseményeknek, melyet maga is elhihet és úgy alakítja a személyeket, a mint képzelete őket teremteni birta. Goethe arra szánta magát, hogy inkább a korhűséget áldozza föl mint az önálló alkotás szabadságát. Eleinte azonban a dialogus mythologiai elemeivel, valamint a személyek lelki világában némileg meg akarta menteni a mű görögös zamatát. Végső alakjában azonban, bár prosodailag ez áll legközelebb az ókori mintákhoz, legmesszibbre emelkedik a görög gondolkodás fölé.

Korhűségről tehát eleve le kell mondanunk és be kell azzal érnünk, hogy a cselekvény és a cselekvők közti belső megegyezés megmarad. Egy belső ellentmondást élesen tüntet föl Bielschowsky: «Wir sollen mit den agierenden Charakteren vorläufig glauben, dass die Heilung (t. i. Orestes gyógyulása a III. fölvonásban) nur eine zeitweilige ist, und dass sie dauernd erst durch den Raub und die Überführung des Dianenbildes nach Delphi werden könne. Da wir das nicht können, sondern schon jetzt von der endgiltigen Heilung ganz überzeugt sind, so erfüllt es uns mit einiger Unlust, dass Iphigenie und Orest sich noch um den Raub des Tempelbildes abquälen.» De ezen valóságos ellentmondás nem érinti a földolgozásoknak egymáshoz való viszonyát, mert az elsőben épen úgy van benne mint az utolsóban.

Eddig tehát eldöntetlen, vajjon az erkölcs mélyítése javára volt-e a költőiségnek. A döntésért az előttünk levő mű egészéhez kell fordulnunk. Minden jellem egész complexumából kell meghatározni, hogy a tökéletesítést elbirja-e, megkívánja-e. Már pedig egy hősnő, a ki tisztaságával van hivatva egy nemzetséget kiengesztelni, idealisan nemes lélek tartozik lenni. Egy barátnak, a ki az engesztelés e művében közrehat, okvetlenül meg kell szabadulnia a fondorkodó kelleetlen vonásaitól. Végre maga a megtisztulandó győzzön meg érzékeny lelkiismerettel arról, hogy bűne súlya nyomja, hogy a kiengesztelésre rászolgál. Ekkép a magasabb erkölcs itt egyszersmind magasabb poesis.

VI. Goethe viszonya a végleges Iphigeniához.

Goethe maga világosan láthatta, hogy Iphigeniája nem tükröztet görög világot, nem érezteti Hellas levegőjét. Götter, Helden und Wieland-jában drastikusan, de czáfolhatatlanul meggyőz róla, hogy érti, mi az álgörög. Kétségtelen, ő maga érezte legjobban, mily rikító anachronismusra vezet azon eltökélése, hogy Iphigeniát azon magasztossággal ihleti, melylyel reá szent Agátha hat. De nem szorulunk itt pusztá föltevésre, hozzávetésre; Goethe saját nyilatkozatai eléggé határozottak: «Hiebei kommt die Abschrift des gräcisierenden Schauspiels. Ich bin neugierig, was Sie ihm abgewinnen werden. Ich habe hie und da hineingesehen; es ist ganz verteufelt human» (1802. jan. 17-iki levele Schillerhez). Midőn hosszú idő múlva újból bepillant művébe, legközvetlenebb benyomása, hogy görögöskedő és ördögösen emberséges.

Így ítélte Goethe másfél évtizeddel azután, hogy a negyedik földolgozást Weimarba küldte. De elfogulatlansága már korábban, sőt ridegben is nyilatkozott. Teljesen az átdolgozás soha sem elégitette ki, csak azért hagyta abba, mert be kellett látnia, hogy az ily finomításnak, tökéletesítésnek jóformán soha sem szakad vége. Aztán meg tele volt irodalmi tervvel; nem időzhetett az egyiknél a többiek rovására.

De ezen kielégítlenség nemsokára elhidegüléssé válik. Már 1792 novemberéről Goethe elbeszéli, hogy barátai, őt a régi lelkületébe visszahozandók, Iphigeniát nyomták kezébe, hogy abból fölolvasson; «das wollte mir aber gar nicht munden, dem zarten Sinn fühlte ich mich entfremdet, auch von anderen vorgetragen war mir ein solcher Anklang lästig» (Campagne in Frankreich, Pempelfort 1792 nov.). De elégséges csak gyengén is jelezni Európának akkori történeti és Goethének személyes viszonyait ezen dicsőség nélküli hadjáraton és nyilvánvalóvá lesz, hogy e nyilatkozat az időnek, a pillanatnak hangulatával függ össze és nem tünteti föl Goethe állandó (normalis) gondolkodását.

Goethénél ismétlődik azon jelenség, hogy műveihez rideg viszonyba lép. Munkáinak egy új kiadásánál pl. ily érzelem szállja meg: «es dünkt einem sonderbar, wenn man die alt abgelegten Schlangenhäupte auf dem weissen Papier aufgezogen findet» (1779 máj. 4. levél Steinnéhez); ultra tárgyilagosságában annyira megy, hogy tréfás versben becsméri saját költeményeit. Megesik, hogy estéről más napra elidegenedik saját dolgától: «Gestern Abend habe ich noch eine Scene an Egmont geschrieben, die ich kaum wieder dechiffriren kann», írja Steinnének (1779 máj. 24-én). Különösen Werther vált nemsokára idegenné; már 1776-ban alig ismer reá, pedig csak 1774-ben jelent meg. «Gestern hab' ich einen wunderbaren Tag gehabt, habe nach Tisch von ohngefähr Werthern in die Hand gekriegt, wo mir alles wie neu und fremd war» (Steinnéhez

intézett levél 1777 április 27-éről). Mikor pedig olasz fordítását küldik, fölkiált: «Was hat das Irrlicht für ein Aufsehen gemacht! (1781 deczember 12-én). Goethe szereti bírálataát önmaga ellen fordítani. E hajlandósága mutatkozik az Iphigeniája iránt való magatartásában is.

Hogy a műnek színrehozatalát Schillerre bízta, éppen nem tanúság Iphigenia iránt való közönyéről, csakis azon bizalomról, melylyel Schiller dramaturgiai hivatottsága iránt volt. Sőt éppen azon kitartás, melylyel sürgeti, hogy Schiller oltalmába fogadja Iph.-t, meggyőzhetne róla, hogy meglevevénítését hévvel kívánja; néha-néha aggódik, hogy e palingenesis nehezen eszközölhető.

Van a darabban valami, a mi Goethe-re nézve teljesen elavult volt: saját lelki történetének azon szaka, azon állapota, melyből az Iphigenia termett. A nő, kinek ő megtisztulását köszönte, mint Orestes Iphigeniának, Steinné, elvesztette a lelkén való hatalmát. Midőn a műnek újból színre kell kerülnie (az előkészítést Schiller és Meyer vállalták el), Goethe jelen akar lenni, «um an Ihrer Seite einen der wunderbarsten Effekte zu erwarten, die unmittelbare Gegenwart eines für mich mehr als vergangenen Zustandes» (1802 június 11-én Schillerhez intézett levél). Bizony-nyal művének személyes hátterére céloz, azon egyéni érzelmekre, melyek őt magát drámájának megalkotásakor eltöltötték.

Azon érzelmeknek, melyeket most emlékébe, ha nem is szívébe, visszaidézett, egy más csoportja is kihalt belőle. Hermann Grimm (Goethe, XV. Vorlesung) nagyon elfogadhatóan vitatja, hogy Thoas megfelel Karl August, weimari herczegnek, a ki Goethét visszatartja egy lelkének meg nem felelő hatáskörben, mint a hogy Thoas Taurishoz akarja lánczolni Iphigeniát, a ki magasabb hivatásra érzi magát rendelve. Bielschowsky igen elmésen a «Sehnsuchtsdramen» sorába veszi föl az Iphigeniát. De midőn Goethe visszatért olasz útjáról, főkép pedig már a mi századunkban, lassankint elsimult azon meghasonlás, melyet Goethe az államférfúi hivatal és a költői hivatás közt érzett és a melynek legfontosabb költői terméke Tassóban kelt tiszteletet.

Ekkép Karl August nem volt többé Thoas, Steinné nem Iphigenia és — ez legnevezetesebb — Goethe már nem Orestes. Talán még az egyedüli Knebel maradt Arkas mintaképe. Róla ugyanazon levél, mely az Iphigeniát fenemód humanusnak találja, ekkép emlékezik meg: «In Jena, in Knebels alter Stube, bin ich immer ein glücklicher Mensch, weil ich keinem Raum auf dieser Erde so viel produktive Momente verdanke» (1802 jan. 19.).

Orestes fájdalomában, enyhülésében nem érezte Goethe többé saját életét, de éppen nem tűnik ki, hogy a műnek költői becsét kicsinyelte volna. Schöll ellenkezőleg Iphigenia megújult előadásának mély nyomait keresi Goethe további irodalmi tevékenységében. (Schöll: *Goethe in*

Hauptzüge seines Lebens und Wirkens. Berlin 1882, 331. és k. l.).
 «Die natürliche Tochter» hősalakjában, Eugeniában Iphigeniának egyenes descendensét látja. A Schölltől pedzett hasonlóságot hadd tüntesse föl néhány vonás. Egyenesen Iphigenia hivatásával rokonul hangzik:

Wenn du nun,
 In frühen Jahren ohne Schuld verbannt,
 Durch heil'ge Fügung, fremde Fehler büssest,
 So führst du, wie ein überirdisch Wesen,
 Der Unschuld Glück und Wunderkräfte mit.
 So ziehe denn hinüber! (V, 7; 2751—2756).
 Nun bist du Boden meines Vaterlands
 Mir erst ein Heiligthum, nun fühl' ich erst
 Den dringenden Beruf mich anzuklammern.

Iphigeniának intuitionismusára emlékeztet:

Und so verläugnet ihr das Göttlichste,
 Wenn euch des Herzens Winke nichts bedeuten.
 (II, 1; 862, 863.)

Vajjon Eugeniának országa vizályaiban, melyek egyszersmind családja balsorsát idézik elő, hasonló szerep jutna mint Iphigeniának, talán el sem dönthető. Habár Iphigenia úgy különbözik a Natürliche Tochter-től mint egy hellasi verőfényes tavaszi nap egy londoni ködös őszi reggeltől, Schöllnek föltevése még sem szolgál reá a visszautasításra.

Midőn 1827 márcziusában Krüger színész Weimarba jön, hogy Iphigeniát előadja, Goethe fölkiált: «Was soll mir die Erinnerung der Tage, wo ich das alles fühlte, dachte und schrieb» (*Briefwechsel zwischen Goethe und Zelter*, ed. Raumer. 4. kötet, 533. sz., 287. l. 1827 márcz. 29-éről keltezett, márcz. 23-án kezdett levél). De ugyanakkor, tehát Iphigenia keletkezése után közel félszázaddal a Krügernek adott díszpéldányba bejegyezte a mű főeszméjét, mely azóta csodaszárnyon szállt világgá:

Alle menschliche Gebrechen
 Sühnet reine Menschlichkeit.

Ebben bizonyítékát üdvözölhetjük annak, hogy Iphigenia nem szakadt el szerzője lelkétől. De ha Goethe maga igazságtalan volna is műve iránt, akkor ő ellene ő hozzá appellálunk:

Auch sind wir nicht bestellt uns selbst zu richten;
 — — — — —
 Denn selten schätzt er (t. i. der Mensch) recht, was er gethan
 Und was er thut, weiss er fast nie zu schätzen.

A költő ez alkotása megérdemli, hogy szükség esetén még az alkotó költő ellen is megvédelmezzük.

HELLER BERNÁT.

MILTON L'ALLEGROJA ÉS IL PENSEROSOJA.

Miltonnak valamennyi, úgy költői, mint prózai műveit két nagyszerű sajátsága jellemzi. Először is óriási ismeretei és nagy megfigyelő, valamint elmélkedő tehetsége. Másodszor az, hogy szellemi szerzeményeit saját egyéniségével összeforasztván külömb-külobb műfajokban, de mindig tökéletest alkotott. Értekezései, politikai röpiratai, szónoki művei egytől-egyig mintaszerűek; költői művei pedig a lyra, eposz és dráma különböző válfajaihoz tartoznak, de úgy forma, mint tartalom tekintetében befejezett alkotások. Egy szóval, ő az angolok Goethéje. Alkotásainak egységes jellemét az ő *emelkedett világnézete* adja meg. Világnézetének alapja a legtisztább keresztény erkölcs, tárgyköre pedig a klasszikus ó-kor, a romanticismus és a renaissance eszméinek bűbajos egyvelege.

Talán onnan van ez, mert tehetségeinek egységes fejlődését ifjúkorában semmi sem zavarta meg. Milton nem küzdött gyermekkorában nyomorral. Bő alkalmá volt tanulnia és az iskolában is már önálló eclecticismust követett, a vaskalaposság megtört az ő akaraterején.

Ezen szerencsés fejlődésében nagy része volt derék, műveltlelkű és egyszersmind jómodú atyjának, aki 1608-ban, Milton születésekor, közjegyző (scrivener) volt Londonban. Kortársainak tanubizonyossága szerint sikerrel művelte a zenét, sőt a költészettel is foglalatzkodott. De legnagyobb gondot nagyreményű fiának nevelésére fordította. Észrevette benne a fakadozó lángész bimbóját s azt a szép művészetek, a vallás és tudomány harmatával öntözgette.

További kiképeztetését Milton a londoni St. Paul's Schoolban nyerte, honnan 17 éves korában a Cambridgei egyetembe és pedig a Christ's Collegebe lépett. Vasszorgalommal tanult, de már akkor is mindenben önfejű levén, nem tudta magát feljebbvalóival megkedveltetni. Nemcsak házi nevelése volt szigorú és puritán, de természete is mogorva, zárkózott levén, visszatetszett neki az akkoriban már az egyetemen is lábra kapott világias szellem. Minduntalan összeütközésbe jutott. Elnyervén tehát a «Magister artium» rangfokozatot, visszatért atyjához. Atyja ugyanis időközben a nyilvánosságból visszavonulván, Buckinghamshire Horton nevű falujában egy kis birtokot vásárolt és ott gazdálkodott.

Itt töltötte költőnk életének öt legboldogabb évét. Minden kényszer, de *nem* rendszer nélkül folytatta nagy szellemének szárnyacsapásaitól ragadva tanulmányait. Ezek a theológián kívül az egész ókori, a spanyol és olasz irodalomra, az angol régi romantikus költészetre és főleg a historiai tudományokra terjeszkedtek.

A váltakozó évszakok szerint élvezte és szemlélte a szabad falusi élet örömeit; megfigyelte az angol népnek ősi mythoszi korból eredő szokásait, ünnepeit, vigasságait. Ott hallgatta esténkénti sörözés mellett a nép tarka-barka tündérmeséit; ott járta be naphosszant az erdőt-mezőt. A természet szinompóját, a dalos madarak énekét oly mélyen bevészte ábrándos lelkébe, hogy még aggkorában, vakon költött «Elveszett Paradicsomában» is szinte versenyre kel a természettel a színek ragyogtatásában; dallamos dictiója pedig a fülemüle énekével versenyez. A környékbeli kastélyok előkelő uraival is jó barátságban élt; úgy látszik, már ők is fölismerték benne a szellemi arisztokratát.

Ekkor szerz é az «*Arcades*» és «*Comus*» cz. «Masque-ot,» azaz pásztori színdarabokat, a melyek a környékbeli főurak családtagjainak közreműködésével kerültek színre. Ezen időszakba eső kiváló alkotása továbbá a «*Lycidas*» cz. allegorikai elegia. Kedves tanuló társának, Edward Kingnek, a ki a tenger hullámaiban lelte sírját, korai halálát siratja benne. Ezen irodalmi sikerei buzdíthatták őt két legbecsesb ifjúkori művének, úgymint a «*L'Allegro*» és «*Il Penseroso*» alkotására, melyekben magasztos érzelmeit és fenséges világnézetét utolérhetetlen művészettel fejezte ki.

E két műremek keletkezésének idejét nem lehet immár pontosan megállapítani. Csupán annyi bizonyos, hogy valamint a fentebbi három pásztorkölteményt, Hortonban időztek, tehát 1632 és 1636 között szerzette. Ezután indult ugyanis másfél évig tartó külföldi útjára, a mely fejlődését magasabb, elvontabb irányba terelte, míg végre a forradalom kitörése őt is az egyházpolitikai küzdelmek sivár harcmezéjére sodorta.

Poetikai szempontból a *leiró műfájához* kell e két költeményt sorolnunk, noha van bennük elég szubjectiv elem is. Megleljük bennök a Lessing-követelte *művészi fogást* is.*) A természet jelenségeit és az őt környező falusi és városi élet jeleneteit *nem* merev egymásmellettségökben írja le. Ellenkezőleg, mintegy *elbeszéli* azokat, a mint képzelt barangolásai közben *egymásután* szemügyre veszi s a nyert benyomásokat legbensőbb érzelmeivel összeszövi. A mennyire ellentétesek, ép annyira ki is egészítik egymást, tökéletes «pendansok» lévén.

A *L'Allegro*-ban az ifjú Milton lelkéből kitörő életkedv hevét éreztük. Az *Il Penseroso* pedig valóságos palinodiája gyanánt hat. Hlvebb, őszintébb kifejezője is voltaképp költőnk lelki világának, melyben az élet naiv örömeit és élvezetét töprengésre, komor magányosságra való hajlama már eleve megmérgezte. De mégis együttvéve mindkettő nyújtja az *ő ifjúkori világnézetét*. Egy mikrokosmust képeznek, melyben azon eszméknek és érzelmeknek csiráit leljük meg, a melyeket élte végén teljes

*) «Kunstgriff des Homer», t. i. a leírásnak átalakítása elbeszéléssé.

magyszerűségükben fejezett ki az Elveszett és Visszanyert Paradicsomban.

A L'Allegro alaphangulata, a szabad természet szépségeiért való rajongás. Ámde szembetűnő, hogy Milton már mint ifjú is *felette* áll a világnak. Élvezetet csupán a természet és emberi élet *objectiv szemléletében*, keres. Valóságos ifjú aggastyán, kit egyéni érdek már nem vezet, ki semmiben sem vesztené tényleges részt. Madártávlatból jártatja körül nyugodtan szemeit és a mi szépet lát, egy nagy körképbe csoportosítja.

Mindamellettt a benne lakozó igazi *költői* érzületre vall, hogy puritán-renaissance műveltsége mellett is fogékony a *népies, nemzeti* élet jelenségei és költészete iránt, noha megmarad nyugodt szemlélőnek. Jellemző, hogy az ő germán májusi ünnepet a Saturnaliákra vezeti vissza. Jóllehet ez csupán az északi ég alj alatt lehet valódi virágünnep. Ott a májusi napsugár egyszerre feloldja a tél fagyos bilincseibe vert természetet. Sőt holdfényes nyári éjszakákon a tündérek körtánca a patak mellett sejtelmes álomba ringatja. Legalább erről is ábrándozik. Elhallgatja a csalfa Mab tünderről szóló meséket és jól mulat azokon a vas-kos tréfákon, melyeket a nép fia mind az ő rovására tud be.

Sőt mi több, a középkori lovagélet romantikája is érdekli, midőn sétája a városokba vezeti. Jóllehet az ő korában már csak az emlékezet szólt róla, nem is annyira a nép ajkán, mint eposzokban és lovagregényekben. A *bárdoknak* czéhszerűen művelt epikáját is már csak kósza minstrelek dalolgatták a dudaszó mellett. Jellemző továbbá, hogy még a *színházat* is a nemes élvezetek közé sorozza, a mi későbbi puritán színházgyűlöletével merőben ellenkezik. Persze, hogy tudós voltánál fogva ő is első sorban Ben Jonson «tudós múzsájának» hódol. Ámde felvilan, mint hamu alatt lappangó zsarátnok Shakespearért való rajongása is.

A leendő nagy költő felismeri és üdvözli vetélytársát. Különben is alig adózott valaki fellengzőbb elismeréssel Shakespearének, mint éppen maga Milton egy későbbi *szonetjében*, melynek a czime:*)

«A bámulatos drámaköltő W. Shakespeare sírverse.»

«Shakespeare porának az kis tisztelet,
Követ kövekre bár helyezzenek;
Cheops gulája földje tetemét,
De *néki* emlékül ez mind kevés.
Örök hír lángeszű, dicső fiának
Emberkéz-rakta gyöngye művet szántak?
Magának ő emelt nagy emléket,
Kit a világ hódolva emleget.

*) Szabadon fordítottam (paraphrasis).

Minden művészt, költőt felülmula
 Szavával mely szivekbe hat vala.
 Gyujtó ígéi ihlett jóslatok,
 Nagy műve mint az égi nap ragyog.
 A hallgatóit ámulatba ejtve
 Magának síremlékül ezt emelte,
 S ezt látogatják annyian csodálva,
 Hogy sok király ily sirért halni vágya.»

Különben a *Penserosoban* is a természetért való, csakkogy mélabús rajongás az alaphangulat. Amott a napfénytől bearanyozott, pezsgő-nyüzsgő emberi életet szemléli; emitt éjjel járja be sejtelmes merengésbe merülve a nyugvó csendes tájakat. «Láttatlan» barangol hegyen-völgyön; lesi a távolban el-elhangzó esti harangszót; sóvárogva hallgatja a fülemüle magányos panaszát; elbűvöli a bujkáló hold fénye. Majd tudós szobájába vonul vissza. Nem a színpad ábrázolta eleven világra vágyódik, hanem elmerül az antik drámák letűnt hőskorába. Majd belefárad ebbe is; fölhang egy torony tetejére, hogy a csillagos égbolton merengjen. Végre megvirrad, de ő Aurora elől homályos erdőkbe menekül, hogy bűvös álomban leljen enyhülést. Lelke telve van mysticismussal. Ő, a későbbi nyakas puritán, ki egyáltalán nem járt semminemű templomba, most még rajongó ifjú. Szeret a klastromok borongó folyosóin ödöngeni, sőt egy gót templomban hallgatott istentisztelet mysticismusával önkivételbe ragadja.

Johnson (*Life of Milton*, V.) következőleg méltatja e két költeményt: «Úgy hiszem, mindenki megegyezik a *L'Allegro* és *Il Penseroso* bámulatos voltára nézve; nincsen olvasója, kinek nem nyujtana élvezetet. De a költőnek *nem* azt volt szándékában bizonyítani, hogy belső lelkivilágunkból árad ki a külső világ színezete; avagy, hogy ugyanazon benyomások egész más hatást tesznek a vidám és mást a mélabús kedélyre, vagy pedig ugyanazon szemlélőre is, a mint különböző hangulatban van. Csupán azt mutatja, hogy a jelenségek tarka egymásutánjában, mindenki-fazok iránt érdeklődik, a melyek iránt lelkiállapota szerint épen legfogékonyabb.»

Macaulay is (*Essay on Milton* 25.) kevés szóval sokat mond magasztalásukra. «Milton talán sohasem fejtett ki annyi művészetet, mint a *L'Allegro* és *Il Penseroso*ban. Sőt el sem képzelhetni, hogy a költői előadás a tökéletesség nagyobb fokát elérhetné. E két költemény annyira kiválik a hasonlóak közül, valamint a rózsakivonat felülmulja a higított rózsavizet. Tényleg oly tartalmasak, hogy bennök minden ecsetvonás egy kis költemény tárgyául szolgálhatna; egy-egy jelzőjük fölér versszakokkal.

Masson (*Life of Milton*) így nyilatkozik. «Az *Allegroban* uralkodó

hangulat oly könnyed, vidám, még a levegője is oly nyugalmas, derült, napos, hogy alig olvashatjuk a nélkül, hogy ártatlan vidámsága ne ragadjon magával. Maga a fohászokodás az istennőhöz:

«Goddess fair and free,
In heaven ycleped Euphrosyne,
And by men heart — easing mirth.»

megadja az egész költemény alaphangját. Magával ragad kora hajnaltól fogva édes falusi jelenetek sorozatán keresztül, míg elvégre a leáldozó nap a lobogó kandallóhoz nem hí, holott időnk kellemesen telik mese-mondásban és enyelgésben.

Nem kevésbé hatásos, sem kevésbé gazdag meglepő és elragadó jelenetekben, kiegészítő-fele, az *Il Penseroso*. A *Mélabú* alakja, a mint közelget:

«With even step and musing gait,
And looks commercing with the skies,»

költői igazság és szépség dolgában tökéletes; az erre következő jelenetekben bámulatos a harmonia és a színezés finomsága. «

I. L'Allegro.*)

Távozz' tőlem, zord *Mélabú*, messze,
Sötét Éjfé! s *Cerberus* kit nemze!
Mélto hazád az *Alvilág* méhe,
Styx partjain rém árnyak vidéke.
Holott *Homály* lebeg gyászos szárnynyal,
Holló károg, hol rút *lidércz* tánczol.
Vak sötétben, vén, kopott sziklákon
Zilált hajjal lengj e komor tájon.
Kimmeri köd burkoljon be Téged,
Országodul válaszd e vidéket!

Ám jöjj Te, szép kedves nemtóm, kérlek,
Kit Örömmek, hívnak földi lények,
Fönn mennyekben neved *Euphrosyne*.
Téged *Venus*, a mosolygós, szüle.
Meg két hugod, három *Gratiákat*.
Repkényhordó *Bacchus* volt atyátok.
Más dalosok rólad mást mesélnek:
Zephyrnek, a tavaszlehtë szélnek,

**) Vagyis: «a vidám költő.» Milton eredetijének *olasz* címet adott — a korabeli divat szerint — és hol rímes jambusokban, hol trochaeusokban szerzé. Én megfelelő elevenségű magyaros rhythmusban fordítottam: «*Il Penseroso*» pedig a. m. «a méldzó».

Szüle hajdan biboros Aurora.
 Nászát vele ülte május hóba'.
 Nászágynok volt kék ibolyaszőnyeg,
 S rózsák harmatában fürdőzének.
 Ott születél Te, tündéri lányok,
 S néked boldog, víg éltet adának.

Jöjj, szép nymphám, éld velem világot',
 Hozd a Tréfát s üde Vidámságot,
 Mókát, Élczet, pajkos Czédaságot,
 S arczán hozzon a Mosoly virágot.
 Virággal van földve Hebe arcza,
 S gödrös állát csupa bűbáj lakja.
 Hozz Játékot, mely ránczos Bút űz el,
 S csengő Kaczajt, telve vidám tűzzel.
 Mint Képzelem siess lábujjhegyen
 S társadul hozd fogva jobb kezedben
 Őt, ki édes lakosa hegyeknek,
 Kit Szabadság szent nevén neveznek,
 Jöjj hát Öröm s ha dallal tisztellek,
 Udvarodban adj nekem is helyet.
 Óh Szabadság s Te adj vidám éltet,
 Hogy ártatlan örömkben éljek.*)
 Ébredjek a pacsirta dalával,
 Amint ujjong hajnal hasadtával.
 Örtornya van fönt a magas égen,
 Hangjára szétrezzen a bús éjjel.
 Hogy elűzte, túltesz minden dolgon,
 S a földre száll, hogy jó reggelt mondjon.
 Rózsáágrul, vadszőlő sövényen,
 Tüskebokron köszönt kis vendégem.
 Oszd a kakas harsány kiáltása
 Az éj végső foszlányit szétrázza.
 Büszke kakas, hölgyeit vezetve
 Kazalhoz tart, vagy a szérűskertbe.
 Kürtszó rivall; csahos ebek zajjal
 Fölverik a szűnnyadozó hajnalt.
 Zúg visszhangok kopasz hegy faláról,
 Sűrű erdő visszaveti távol.
 Emberlátni reggel kísétálok,
 Szilfasorban, zöld lankáson járok.
 A keleti kapu fele tartva.

---

*) Idáig terjed, hogy úgy mondjam, az *invocatio* és a *propositio*.
 A személyesítésekhez való hajlam Milton egész költészetét jellemzi. Leg-
 merészebb személyesítése az Elveszett Paradicsomban a Bűn és Halál alakja.

Ott kel a nap biborba takarva.
 Tarka-barka öltözetű felhők
 Környezik, míg lángszekere feljő.
 Szántóvetők vigan fűtyörésznek,
 S rögös mezőn mély barázdát vésnek.
 Kaszapengés hallik a zöld réten
 S dolgos lányok énekelnek szépen.
 Juhászbojtár bárányit számolja,
 Midőn összegyültek kolompolva,
 Járatom a szemem' szerte-széjjel,
 Jóllaktatom új, meg újabb kéjjel.
 Látok gyepet, fakó mezőiséget,
 Melyen gyapjas nyájak legelésznek.
 Csupasz orma mered nagy hegyeknek,
 Lomha félhők körulte lebegnek.
 Zúgó folyót, a kis csermelyt nézem,
 Mint vándorol virághimes réten.
 Odon tornyot, kastélyokat látok,
 Kerítésül sűrű lombú fákat.
 Alattuk egy szép hajadon szenderg,
 Mágnes gyanánt vonzva legényembert.
 Vén tölgyek közt áll egy juhász háza,
 Rajt' a kémény bő füstöt okádja.
 Benn Corydon *) s Thyrsis üldögélnek
 Örvendve a jóízű ebédnek.
 Csupa kerti zöldség, vastagétel,
 Phyllis talál szép fejér kezével.
 De a hamis otthagyja jó népét,
 S Thestylisnek segít kötni kévét.
 Vagy ha még a kalász nincs megérve,
 Szénagyűjteni megyen ki a rétre.
 Kis tanyákra járok a hegyekben,
 Ha gondtalan mulatni van kedvem.
 Vig harangok ott mi szépen szólnak,
 Vége-hossza nincs hegedűszónak.
 Legény, leány fürge tánczát ropja,
 Fedvén őket árnyas erdő lombja.
 Meleg nyáron az Úr ünnepnapját
 Ifjú s öreg vigan elmulatják.
 S hogy a vénhedt nap sugári tűnnek,
 Neki esnek mind a barna sörnek.
 Mab tündérrül szól sok mende-monda,

---

*) *Corydon*, *Thyrsis*, *Thestylis* és *Phyllis*, mind a Vergilius eclogáiból vett pásztornevek, melyeket a renaissance költészete ugyancsak felkapott. Amde Milton itt allegorikus értelem nélkül használja.

Hogy a turót mind fölfalni szokta.
 Lányok sugják, őket hogy csípdeste,
 Legények, hogy mint lidércz vezette.
 Izzadt Goblin *), míg folyt a munkája,
 Hogy a köcsög tejfölt megszolgálja.
 Pitymalatig egyetlen-egy éjjel
 Annyi gabnát vert ki árnyékeséppel,
 Hogy tíz munkás se győzné csépelni,
 S kifáradván ledőlt megpihenni.
 Elnyújtózott a kemence padján,
 Bűvös haját melengette a láng.
 S telt bendővel kirohant az ajtón,
 Felriadva az első kakasszón
 Mesék fogytán mind az ágyba dőlnek,
 S csacska szellők elaltatják őket.
 Látogatok sok nagytornyú várost,
 Nyüzsgő tömeg, zajos munka vár ott.
 Sok levante, főúr, hősi nemzet,
 Diszruhában hadjátékot rendez.
 A karzaton sok lángszemű hölgy ül,
 Pálma galyja kezeikben zöldül.
 Versenyre kel kar meg agy hatalma,
 Szép nők kegye a nyertes jutalma.
 Hymen köti frigyők' rózsalánczczal,
 Fáklya lobog, hejje-hujja, táncz van.
 Diszes násznép mulat, lakomáznak,
 S jó kedvükben álarczozva járnak.
 Látvány, minőt ifjú költő képzel,
 Kit holdvilág s tündérdal igéz el.
 A színház is tömve vagyon néppel,
 Ha Jonsonnak bölcs muzsája lép fel.
 Shakespeare édes képzelmein bámul,
 Ki versenyt zeng dallos csalogánnyal.
 De ha szívem mardossa búbánat,
 Zenét halljak s kedvem újra támad.
 Lyd**) dallammal párosulván szép vers,

---

*) Másképp *Robin Goodfellow*, a ki Shakespearenél derekasan szerepel (*Midsummer night's dream*, Act. II.) Ő a németek *Knecht Ruprechtje*, csintalan manó, ki sok bosszúságot szokott okozni, de tejfölért mindent megtesz. A magyar köznép is egy köcsög tejet áldoz a Garabonciás diáknak, mikor a forgószéllel közeledik.

**) Milton kiváló classikus műveltségénél fogva jól tudta, hogy az ókorban költészet és zene ikertestvérek voltak. A *lyd* dallam alatt a szerelmes, gyengéd melódiát érti; a *dór* ünnepélyes, magasztos, a *phrygiai* *nomos* pedig eleven, szenvedélyes lévén.

Lelkemnek az édes-kéjes érzet.
 Csepegő méz a búbajos ének,
 Lágy hangjátul felüdül a lélek.
 Művészi dal, szövevényes zengjen,
 Lassu-mélán, majd szárnyalva fennen.
 Nehéz lánczot darabokra törje,
 Melyre bennünk az összhang van verve.
 Ily zenére Orpheus is fölébred,
 Kit illatos álom megigézett,
 S Elysium virágágyin alszik.
 S a zord Plutó zokogása halszik,
 S Eurydice, Orpheus hitestársa,
 Ujra feljő szabadon bocsátva.
 Ha részesítsz ily élvezetekben,
 Veled, Öröm, vagyon élni kedvem.

II. II Penseroso.

Távozz' tőlem, csalfa Öröm, messze,
 Kit könnyü vér atyátlanul nemze!
 Állhatatos lelkűhöz nem illesz,
 Hiú játék férfit már nem illet.
 Tunya főben üss tanyát magadnak,
 Melyben tarka káprázatok laknak,
 S oly kavargó összevisszaság van,
 Mint porszemek tánca napsugárban.
 Milyen Morpheus lenge, tűnő népe,
 Álmadozás foszló szövedéke,

Szent Mélabú, légy üdvöz Te nékem,
 Bölcs, fenséges istennőm az égben!
 Oly tündöklő a mennyei képed
 Emberi szem, hogy nem bírja fényed'.
 Ezért viselsz fekete palástot,
 Földi, gyarló szemünk, hogy ne bántsad.
 Gyászpálástod oly fenséges, drága,
 Viselhetné Nubia királya.
 S a királyné *) ki csillaggá vála,
 Mert szépségre nymphákat fitymála.

---

*) Azaz *Cassiopeia*, Andromeda anyja. Voltakép leánya szépségével dicsekedett, a kit büntetésül a tenger partjához lánczoltak egy tengeri szörnyeteg martalékául, ő maga pedig csillagképpé változott. Hogy a *Melancholiát* Saturnus és Vestától, *Euphrosymet* (Mirth) pedig Zephyrus és Aurorától származtatja, Miltont felette jellemzi! Gyakran költ maga is mythosokat az ókoriak mintájára.

S büszkesége bosszujok' fölkelté,
 De Te sokkal fentebbrül eredtél.
 Aranyhaju Vesta szült régente
 Saturnustól, ki szívét megnyerte.
 Ő birta még akkor e világot
 S vérszerelem nem volt még gyalázat.
 Erdő mélyén, sűrű lugasokban
 Találkoztak titkos vonzalomban.
 Ida berke fődte édes vétek!
 Jupitertől ők akkor nem féltek.
 Jövel méla, ájtatos Apácza,
 Tisztalelkű, józanság barátja.
 Gyászfekete kámzsa fődöz Téged
 Széles uszály jelképzí fenséged.
 Fátyol, sötét mint a czyprus lombja,
 Szűzi, gyenge válladig omolva,
 Óh jöjj, de a szokott méltósággal,
 Lépvé lassan merengő tartással.
 Csüngjön szemed a magas égbolton,
 Benne fenkölt szellemed ragyogjon,
 Az eget mint márványszobor nézzed,
 Merengve mint megkövült ígélet.
 Végre is a bánat ólomsúlya
 Emelt arczod' földünkre lenyomja.
 Jöjjön Veled Nyugalom, szent Béke,
 S az üdvös Böjt, istenek vendége.
 Ő örvendez olympi éneknek,
 Muzsák neki kartánczokat lejtnek.
 Jöjjön még a gondtalan Szabadság,
 Őt élvezni erdön-mezőn szokták.
 Hozd főleg az arkangyalt, ki első,
 Aranyszárnyon kit ragadt a felhő.
 E magasztos cherub *) a Szemlélet
 Lángkerekű trónt fennen vezérelt.
 Körülötted néma Csend lebegjen,
 Hogy panaszdalt bús csalogány zengjen.
 Míg Cynthiát griffmadár fogatja
 Fellegek közt csendesen vontatja.

*) Egyetlen *bibliai* vonatkozás ezen két költeményben, mely mint igazi renaissance-termék szinte hemzseg a mythologiai nevektől és személyesítésekétől. Ezekiel látására vonatkozik (Ezekiel I. 4.). Már e hely is tanúsítja Miltonnak a szemlélődéshez és visiókhoz való hajlamát, de még inkább a költemény végén kifejezett óhajta, hogy mint profétalelkű bölcs remete szeretné életét befejezni:

«Till old experience do attain»
 To something like profetic strain.

Édes madár, kit léha zaj kerget,
 Legjobb zenész, oh csattogd keserved'!
 Hőn szeretlek, erdők énekesse,
 Szivem eped, hogy dalod' élvezze.
 Ha távol vagy, láttatlan bolyongok
 Sorba járva gyepes völgyet, dombot.
 Szemem csüng a változékony holdon,
 Mint barangol a magas égbolton.
 Olyan néha, mintha utat vesztvén
 Keresgélne a járatos ösvényt.
 Máskor, mintha felém bólintgatna
 Szakadt felhőn keresztül pillantva.
 Kósza sétám össze-visszafordul,
 S távolban az estharang megkondul,
 Méla nyelve ezüst szavát hallom
 Átrezegni réten, folyón, halmon.
 Ha visszatart az idő zord volta,
 Elvonulok magányos lakomba,
 Hol izzó szén pislá lángja lobban
 Növelve csak a sötétet jobban.
 Környékemben egy élő lény sincsen,
 Csak egy tücsök tűzhelyemen czirpel.
 Jár a bakter fujva álmos nótát,
 Bájigéi, hogy küszöböm' óvják.
 Éjféltájban meggyujtom a mécsem'
 S toronytetőn a csillagrajt nézem.
 Míg letűnt a Nagymedve, virrasztva
 S Hermes *) hármas böles könyvét forgatva.
 Vagy Platonnak titkait vizsgálom:
 Mely világon, mily kietlen tájon
 Lakozik a halhatatlan lélek,
 Hogy elhamvadt e szíporka élet.
 Sora jó a rémes Demonoknak,
 Kik tűz, víz, lég s föld méhibe' laknak.
 Négy elemet bűbájok áthatja,
 Hódol nekik hét bolygók csapatja.
 Betér hozzám a szomorú múzsa,
 Jogart tartva s nehéz uszályt húzva.
 Zengi Thebet s Pelops ivadékit,
 Vagy a dícső trójai harcز vészit.
 Ujabbkorú hőst is fel-felléptet,
 Magas polczrúl, kit lesujt a végzet.
 Bánatos Szűz! Volna bár hatalmad,

---

*) *Hermes*, t. i. az astrologiai tekintély. Miltonnál jelzője «thrice great», t. i. mint egyiptomi király, főpap és bölcselő.

Szent berkéből Musaeust kicsalnod!
 Parancsodra Orpheus ajka zengjen
 S verje kobzát dalolva oly fennen,
 Hogy köny fakad Pluto jeges arczán,
 S irgalmas lesz kérelmét megadván,
 Vagy idézd fel őt,*) ki lanton zengé
 Cambuscant, a vakmerő leventét.
 Dalla Cambal s Algarsif sorsárul,
 Ki Canacet nyerte hitestársul.
 Csudás tükre s gyűrű völt hatalma,
 S érczlova, kin tatár király nyargalt.
 Zenge száz más érdekes kalandot,
 Miket sok böcs s ihlett bárd is dallott.
 Disztornárul, győzelmi zsákmányrol,
 S rengetegről, hol tündér varázsol.
 Bűvös-bájos csudatettek ezre,
 De sorok közt rejlik mély értelme!
 Sötét utját hogy az éj bejárta,
 Fakó reggel pitymallik utána.
 Ékszerét mind Aurora letette,
 Kit horda, míg Cephalust szerette.
 Mostan arczát földi szürke felleget,
 Zugó vihar bömbölve közelget.
 S hogy a bős szél magát kidülhöngi,
 Csöndes zápor áldó könnyit önti.
 Még a fáknak lombját meg-megrázza
 S háztetőről dől az eső árja.
 Végre a nap bevegyül a harczba,
 S diadalt ví lángpengéjű kardja.
 Sétálok most árnyas rengetegben,
 Hol Silvanus mulatozni kedvel.
 Tölgy s fenyő áll égbe meredezve,
 Nem bántá még kiméletlen fejsze.
 Nem üzte ki ledöntvén a fákat
 Szent honukból a félénk nymphákat.
 Ottan engem hűs pataknál rejts el,
 Irigy ember, hol csak meg se sejtsem.
 Hol a fényes napsugár sem érhet,
 Csak egy dolgos méhe döngicsélget.
 Száll virágra mézzel megrakottan,
 S csermely habja altatólag csobban.
 Ott leljen meg harmatszárnyú álom,

---

*) *Chaucernek* «Squire's Tale» cz. befejezetlen költeményére céloz.
 E hely is érdekes világot vet Miltonnak a *romanticismusért* való rajongá-
 sára, melyet későbbi puritán világnézete sem tudott egészen lehűteni.

S a bűbajos Morpheus reám szálljon.
 Bohó manók mesemondó népe
 Lejtsen légi tánczot közelébe'.
 Szempilláim' amikor bezártam,
 Járjak furcsa, sejtelmes világban.
 Fölébredvén édes zene zengjen
 Alul, fölül, meg körül fülemben.
 Jó embernek mindezt tündér adja,
 Titkos nemtő, ki az erdőt lakja.
 Elmerengve sétálgatni szoktam
 Félhomályú klastromudvarokban.
 Bámulom a feltörő csúcsboltot,
 Melyet vaskos, ódon pillér hordoz.
 Falain sok színes ablak, tarka,
 Sejtelmes fény szüremlik be rajta,
 Orgonának mély szava bűg halkan,
 S ájtatosan zendül fel a kardal.
 Dal és mise nagy Istent szolgálva,
 Olyan gyönyör, melynek nincsen párja.
 Rejtelmi, hogy szívem' áthatolták,
 Szemeimnek megnyílt a mennyország!

S majd ha éltem lesz leáldozóban,
 Laknám csöndes remetekunyhóban.
 Mohás sziklán, szőrcsuhában ülnék,
 S a teremtés könyvébe merülnék.
 Fű-fa, virág mely harmattól csillog,
 Megmagyaráz sok mélységes titkot.
 Míg a vénség s tapasztalás révén
 Táltos lennék a jövőbe nézván.
 Óh Mélabú! Töltsd be mind e vágyom,
 S veled élni leghőbb kívánságom!

Stilisztikai szempontból vizsgálva Milton *költői előadását*, két jeles tulajdonsága már ezen ifjúkori költeményeiben is szembeötlő. Először is zengzetes nyelvezete, a rhythmus bájos, játszi folyása. Másodszor pedig előadásának kiváló *plasticitása*. A leírás gyors, egymást követő jelenetekben, mintegy elbeszélés gyanánt perdül le. Majdnem minden tárgyat és személyt egy-egy szemléltető jelzővel jellemez. Plasticitas tekintetében a homerosi előadást csaknem utoléri; valószínűleg az antik költészet hatásának köszönhetette ezt a mesteri bánásmódot a festői, jellemző jelzők (epitheta ornantia) alkalmazásában.

Egy tekintélyes lajstromot lehetne jelzőiből egybeállítani. Ime mutatóul egynehány:

- «Low-browed rocks» = alázatos arcú sziklák;
 «Heart-easing Mirth» = szívderítő Öröm;
 «Nibbling flocks» = legelésző nyájak;
 «Tufted trees» = lombos fák;
 «Neat-handed Phyllis» = fehérkezű Phyllis,
 «Merry bells» = vidám harangok;
 «Jocund rebecks» = jókedvű hegedűk,
 «Livelong daylight» = hosszúéletű nappal,
 «Spicy nutbrown ale» = fűszeres, dióbarna sör,
 «Whispering winds» = susogó szellők;
 «Welltrod stage» = a sűrűn taposott szinpad;
 «Golden slumber» = aranyos álom;
 «Bright-haired Vesta» = szőkeliájú Vesta;
 «Glimmering bowers» = sötétlő lugasok;
 «Smooth-shaven green» = simára lenyírt rét;
 «Wandering moon» = kósza hold;
 «Fleecy cloud» = gyapjas felhő;
 «Gorgeeus tragedy» = borzalmas tragédia;
 «Twilight groves» = félhomályú ligetek;
 «Day's garish eye» = a nap ragyogó szeme;
 «Waters murmuring» = morgó habok;
 «Pillars massy proof» = zömök, erős pillérek;
 «Storied windows richly dight» = szentképekkel
     dúsan színezett ablakok;
 «Pealing organ» = hangzatos orgona,
 »Peaceful hermitage» = békés remetelak;
 «Old experience» = az agg tapasztalat, stb.

Jelzői néha a jelzett szó után következnek, a mi pedig licentia; az angolban csak a költői, pathetikus előadás sajátossága. Valamennyi jelzője bizonyítja ritka megfigyelő és jellemző tehetségét.

IFJ. REMÉNYI EDE.

HAZAI IRODALOM.

Anthologia Latina. Szemelvények a római lyrikus és didaktikus költészetből. Bővezetésekkel és magyarázatokkal ellátva szerk. *Csengeri János* dr. egyet. tan. Budapest, Franklin, 1899. 8-r. 216 l. Ára 1 frt.

A római tan- és lantos-költők műveiből szemelvények kiadását a gymnasiumi tanterv teszi szükségessé az V. osztálybeli tanulók számára. A darabok megválogatását tehát a 15—16 éves ifjak előképzettségének és erkölcsi állapotúnak szemmel tartása szabja meg. Mennyire felelt meg

Csengeri e kettős feladatnak, azt a következő ismertetésben akarjuk elmondani.

A szemelvényt megelőzi egy Előszó, mely igazolja a könyv szükségét és a szemelt írók megválogatását. A rákövetkező Bevezetés irodalomtörténeti áttekintést nyújt az írók koráról, a római lantos és tanköltmények művelőiről. S erre következnek a szemelt írók egy-egy életrajzzal, ú. m.: Laberius, Catullus, Vergilius, Horatius, Tibullus, Propertius és Ovidius. Ezt a 133 lapnyi szemelvényt követik a latin szöveghez való nyelvi és tárgyi magyarázatok (134—207) és függelékül rövid verstani figyelmeztetések (208—213. l.).

Hasonló célra szerkesztettek a jelen tanterv értelmében már mások is szemelvényeket: *Dávid és Pirchala*. Ezekhez harmadikul csatlakozik *Csengeri*. Mindegyik ugyanazon tanulókat tartja szem előtt és csaknem ugyanazon darabokat adja s magyarázza. Hogy mi indította Csengerit e szemelvényekre, azt némileg az Előszóból lehet sejteni. Ő Martialist feleslegesnek tartja, Ovidiust lényegtelennek, holott Dávid és Pirchala mind a kettőnek kellő tért nyitott. Ovidius Vátozásait Csengeri tárgyuknál fogva sem tartja a tanulók kezébe valóknak, sem illendőeknek (4. l.). Én az illendőséget a Vátozások szerelmi tartalmára értettem, de csatlódtam. Mert Catullusból és Tibullusból meg Propertiusból oly darabokat is találtam Csengeri könyvében, a melyeket pl. Dávid mellőzött. Azért még is közöl Csengeri Ovidius Vátozásaiból vagy 60 sort, többet mint Dávid és kevesebbet mint Pirchala. Horatiusból nagyobb a dalok száma, mint Pirchalánál, és ezeknek megválogatásában helyesen került Csengeri a szerelmieket vagy trágárokat, helyesebben mint Pirchala.

A szerelmi viszonyok feltüntetése, a mi felfogásunk szerint, *nem e korbéli ifjak elé való*; legkevésbé pedig lehet azokat oly leplezetlenül elmondani, mint a költők. Igaz ugyan, hogy a Csengeri szemelte darabok a szerelmiek szelidebb fajtájából valók. De e viszonyok eszményítő előadása is már elég bevezetésül oly kedélyállapotok megteremtésére, a minőt a 15 éves ifjú a szülék szándékából csak tanulmányai befejezése után szerezzen. S mi e zsenge ifjút már előre tanári tekintéllyel akarjuk az olyanokba avatni, a miktől még a természet is tiltja? Csengeri nem áttalja, hogy az efajta darabokat az ifjú megértse, már az egyes költők életrajzaiban figyelmeztetni a Catullus és Lesbia közti viszonyra (14. l.), a Tibullus és Delia köztire (76. l.) s a Propertius és Cynthia köztire (92. l.). E viszony megvilágítására szolgálnak Catullus szemelt darabjaiból a 4., 5., 6., 7., 8., 9., 16. és 23., Tibulluséiból az 58., 60., 61. és 62., Propertiuséiból a 66., 67., 68., 69., 70., 71. és 74. és még egy-egy hosszabb költemény, mely csak megnyirbálva volt volna közölhető.

Hogy különbben Csengeri óvatosságát is megdicsérjük a költemények szemelgetésében, utalunk (a 26. l.) Catullus egyik költeményére (22.)

Hortalushoz. Ebben a férfi enyelgés közben a leány kebelébe egy almát csúsztat. Ekkor közelednek kívülről léptek, a férfi félre oson és belép az anya, mire a leány felkél s anyja elejébe megy. De a földre gurult alma mindent elárul. E csinos jelenetet a következő szavakban rajzolta Catullus (a 25. l.):

Ut missum sponsi furtivo munere malum
 Procurrit casto virginis e gremio,
 Quod miseræ oblitæ molli sub veste locatum,
 Dum adventu matris prosilit, excutitur:
 Atque illud prono præceps agitur decursu,
 Huic manat tristi conscius ore rubor.

S ez Csengeri magyarosítása szerint így hangzik:

Valamint a vőlegénytől lopva küldött alma,
 Melyet gyolcsba takart a szűz s rejt keble halma,
 De ha megjön édes anyja, feledi szegényke:
 S csak kigördül az ajándék, a mint fut elébe.
 Gyorsan pörög, messze görög a megeredt alma
 S székenpírban ég a leány két kis bűnös arcza.

Szerencsére Csengeri a 24 sornyi darabból emez utolsó hatot elhagyta. De épen e kihagyással fosztotta meg e költeményt legszebb részétől, s így az előző 18 sort is bátran törölhetette volna.

Szépsége ellenére, szerintem, nem igen ajánlatos ifjusági olvasmányul a 27. l. a 170 sornyi darab «Az elhagyott Ariadne» cím alatt, melyet Csengeri (és Pirchala) az 50. sortól közül. Ariadne szerelmi töprengése benne oly lelki állapotokból fakad, a melyeknek felfogására a 15 éves ifjú természetes fejlődésénél fogva még képtelen. A különben «szabad-
 elvű» Pirchala e költeményből a sikamlósabb részt (Csengerinél a 22—74. sorokat) törölte s ezzel egyszersmind egy kerekded egészszé sikerült azt átídomítania.

Nem sikamlós, hanem világfájdalmas tartalmánál fogva mellőztem volna a 25. lapon a 18. darabot, melyet (a 6. sorban) versmérete (ötshörs összeolvasás egy ötméterűben a szokásos metszet durva megsértésével) sem igen ajánl: Quam modo qui me unum atque unicum amicum habuit.

A szemelt darabok *szövege* az általános helyesírás medrében forog, csak néhány barátja Csengeri a régiebb írásnak, mint *adsiduus*, *obice* stb. Nem ellenezném azt sem, ha tanulóink kezébe e helyesírással egybehangzó latin nyelvtant adtunk volna. Vagy tegye Csengeri jegyzetbe az olyan eltéréseket, mint *adiciant* (— ∪ ∪ —), *obice* (— ∪ ∪), melyekben az *i* kettőzve olvasandó és melyekben egyszerű olvasása versméreti képtelenséget adna.

A 81. l. 54, 5 al.

*An nihil ille miser meruit, nos ad mala nostra
Vertimus, in sævas quod dedit ille feras?*

Csengeri és a többi magyarázó igen könnyen átsiklik e hely nehézségein, melyeket *an* és vele együtt a kérdőjel (-feras?) okoz. A kérdőjel egymagára ártatlan, mert ezt megköveteli *an*; de ennek nincs teljes értelme. A két sorban kifejezett gondolat ez: a hadi fegyvert eredeti fel-találója nem támadásra, nem emberek gyilkolására szánta, hanem védelemre vadállatok ellen. Kérdésben kifejezve: «Avagy mit (sem) vétett a szerencsétlen, ha mi ennen vesztünkre fordítjuk, a mit a vadállatok ellen nyújtott?» Meglátszik emez értelmezésünkből, hogy *nihil* helyett *quid*-et és *nos* elejébe egy *si*-t vártunk. Legkönnyebben oldotta meg értelmét Müller L. (Lips. 1870. kiad.), a ki a kérdőjelt elvetette és *an* helyébe *a!* felkiáltót írt: «Ah! nem vétett az a szerencsétlen semmit, a ki a fegyvert kezünkbe vadállatok ellen adta; mi (vétkünk csak, a kik azt) vesztünkre fordítjuk.»

A 44. lapon a 7. sorban Csengeri Ribbeck és Ladewiggel «*inclusas auro vestes*» iratot fogadta el. Mi inkább Forbigerét *inlusas* vagy Dávid-dal *illusas*-t pártfogoljuk. Jobban felel meg az arany színben *játszó* ruha képzelmenek értelme, mint Ladewig «in Belagerungszustand versetzt» magyarázata, a melyet Csengeri az ostromállapottal együtt elfogadott (l. 154. l. 29, 7.).

U. ott nem *Ephyreia* a helyes, hanem *Ephyreia*; a kettős pont jelezte olvasás elmaradhatatlan.

Csengeri módszere a *magyarázatban* ez: előbb (*A* jelzéssel) tárgyi magyarázatot ad a költeményhez általában és versenként, azután (*B* jelzéssel) nyelveket megint versenként. Mind a kettőben a költemény megértésére törekszik és akárhányszor egy és ugyanazon verssornak vagy szónak a magyarázata ugyanott kétszer is szerepel.

Mindegyik darabot egy-egy általános cím és tartalmi értesítés vezeti be, melyet nem vesz minden tanár jó néven; jobb szereti, ha tartalmát tanítványaival kifürkészteti az olvasottból részletesen és ezt egy-két szóba összegeztesíti. De Csengeri a tartalom részletes megállapításával a darabok megértésén akart könnyíteni, mely a gyér szómagyarázatok mellett jól elkel.

A 144. l. 23-hoz a bevezetés, mely a költemény tartalmát beszéli el, kelleténél hosszabb. A költemény szövegében (a 27—31. l.) t. i. hiányzik 1—49. és 207—407. v. És épen azért ezek a számozások mások, mint a nyomban rákövetkező tárgyi (A) és nyelvi (B) magyarázatokban.

A 155. l. a 43. sorhoz azt jegyzi meg Csengeri «*Quos rami . . . után pótol: sponte tulere* etc. Megnéztük a 45. l. a megfelelő szöveget,

de ott semmi pótolni valót nem láttunk, mert az illető vers már helyén volt.

A 73. lapon Csengeri ezt írja: *Lethaea vinculo*, a magyarázatban (174. l. 27-hez) pedig: «*Lethaea vincula*, nem *vinculo*» Sajtóhiba helyreigazítása akart ez lenni? hogy jut a magyarázatba?

A 180. lapon B) 36. al. *pellere* famem szólammal összevetni jobban lehet a közönséges magyarságot: éhet *elüzni*, semmint: éhet *elverni*, a mit Csengeri Aranyból idéz.

A 186. l. 70. B) 21. al. *non est tangere* «nem érhetni el» a magyarázat nem teljes. Hogy jut *est* a lehetőség értelméhez? Egy utalás a görög *ἔστι*-re megmagyarázta volna, melyet ha a tanulók nem is értenek meg, de a magyarázó tanár szívesen vesz.

A 188. l. B) 47. al. Csengeri *dextro*-t kegyelem-mel, és 57. al. *sumptus*-t költséges-sel javasolja. Előbb egy latin melléknevet mint magyar főnevet, aztán egy latin főnevet mint magyar melléknevet szerepeltet. E sajátság honnan? Ha a gyakori *primo* vere, *imo* monte, *media* nocte latin mellékneveket főnevekkül fordítjuk, mint eltérésekre anyanyelvünk-től figyelmeztetünk. Itt maga Csengeri javaslata szolgáltat eltérést, mért nem adja meg hozzá a magyarázatot is?

Versméreti nehézségekre Csengeri magyarázó tiszte nem igen terjed ki. Figyelmeztet egy-egy versus spondiacus-ra, de hallgat a túlbő hatméretüről (versus hypercat.) a 43. l. a 18. versben: *frigusque calorremque* (Inter és a 47. l. a 39. versben: *robora totasque*) *Advolvere*. A 27. l. pedig a 12. sorban levő túlbőségért (*prospicit euhoë*) ártatlan Catullus, Csengeri javítói elnézéséből támadhatott e h. *eheu*.

Ebben a sorban (62. l.): *Quod si Threicio blandius Orpheo* e szó három szótagú (— — — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — ∪ —), de Csengeri szerint (166. l. 43. B) 13. al.) két szótagú. Tévétra vezethette 87. l. 47. v. *alveo* (l. 180. l. a magyarázatot).

Hálás a tanárvilág, hogy Csengeri magyarázat közben néha a magyar irodalmi termékekből párhuzamos helyeket idéz, s még inkább, hogy e szemelt költők műveinek magyar fordításait fel-felsorolja. Remek egy fordítása van Laberius rövid drámai bevezetésének P. Thewrewktől (Csengeri 134. l.). Csak óhajtottuk volna, hogy a magyar irodalmi elszámolás teljesebb volt volna. Catullus, Tibullus és Propertius életrajzaiban mindenütt találkozunk Cs. névvel, de Vergilius fordítói közt hiányzik Kovács, Márki és Sebők.

A latin nyelv ismeretét nagy mértékben előmozdítják a magyar tanulók számára szerkesztett magyarázatos kiadványok, mint a hogy Csengeri szóban forgó könyve is bizonyítja. S nem ártott volna elődeit is megemlíteni, a minők az előbb említett Dávid és Pirchala. Az egyes

életrajzok alatt is lehetett volna Vergilius al. Ruaeust és Némethyt, Horatius al. Elischert és Simont, s Tibullus al. Koleseriuszt megemlíteni.

Csengeri *irályát* egy kissé bőségesnek találjuk, a mi különösen a jegyzeteknek árt. Idegen *műszók* használata sűrű, kivált a versméreti függelékben.

Latin szók átírása nem szerencsés, így *amor* (a 184. l.). Az *a* rövid, s annak nyújtása a magyar fül szerint téves fogalmat kelt *amor* (—) minőségéről. Mi a németből tanultuk e helytelen kiejtést, mint sok más tévest a latinban és görögben. Ideje már egyszer elszoknunk tőle.

Sajtóhibáktól nem ment a szöveg s még sűrűbbek a jegyzetekben. Csak a jelentékenyebbeket sorolom fel: A 16. l. 5. v. *omn* s h. *omnes*, 30. l. 105. v. *qae* h. *quae*, 46. l. 81. v. *viam* h. *vitam*, 85. l. 88. v. *ibi* h. *tibi* a helyes. A magyarázatokban a 137. l. *venustioram* h. *venustiorum*, 152. l. *nyered* h. *nyesed*, 154. l. *infer* h. *inter*, 156. l. *vokul* h. *vonul*, 158. l. *augustam* h. *angustam*, 159. l. *digius* h. *dignus*, 177. l. *sen* h. *seu*, 177. l. *munero* h. *munera*, 180. l. *glaude* h. *glande* a helyes.

VERESS IGNÁ CZ.

Francia és magyar zsebszótár. Tekintettel a két nyelv szólásaira. Szerkesztette *Újváry Béla*. Budapest (évszám nélkül), Athenaeum.

Minden szótáriró voltaképp bizonyos probléma megoldását tűzi maga elé. A legtöbb esetben ez a probléma tisztán technikai. A ki még ezen is túlteszi magát, az merőben gépies rövidítést vagy bővítést adja már meglévő szótárnak vagy szótáraknak. Újváry Béla kis szótára, melynek még csak francia-magyar része jelent meg, fölötte nehéz problémát akar megoldani. Lehetőleg kis terjedelemben *zsebszótár* alakjában, a lehető legnagyobb szóanyagot kísérli meg összefoglalni, «terjedelmesebb szótárainknál is jóval gazdagabb» igyekszik lenni phraseologikus anyagban, lehetőleg óvakodva attól, «hogy *üres* szavakat» (nem inkább *szókat*?) adjon s igyekezve «mindent vagy mondattal, vagy egyéb magyarázattal megvilágítani». A szóanyagot illetőleg fölvette «mindazt, a mire az újabbkori francia irodalommal foglalkozónak szüksége lehet» s így bizvást mondhatja, hogy úgy *iskolai*, mint *magánhasználatra* szánta. Valóban nehéz feladat megoldása volt ez. A kitűzött célt alig 26 kis alakú íven kellett megvalósítania. Bár inkább technikai nehézségeken fordult meg a munka eredménye, nagy dicséretet érdemel a sikeres megoldás. Szívesen adózunk is Újvárynak e dicsérettel, bár csak föltételesen. Dicséernünk kell már magát a buzgalmat, melylyel e szótár szerkesztésére vállalkozott. Első sorban iskolai francia tanításunk ügyének tett vele szolgálatot. Ide s tova negyed század mult el, mióta középiskolánkban a francia nyelvet tanítják és valamire való szótárunk, melyet bizvást adhattunk

a tanuló kezébe, mindeddig nem volt. Reáliskolai francia tanáraink a megmondhatói, mennyi bajuk volt e miatt a tanításban. Az érettségi vizsgálat szabályzata megengedi az írásbeli dolgozatnál a szótár használatát, de mi haszna volt ebből a tanulónak, mikor a szótára cserben hagyta! Magam is hányszor voltam kénytelen tanítványaimnak érettségi fordításában egyik-másik hibát azzal menteni, hogy a szótárban nem volt meg a kellő szó! Ha Újváry szótárának magyar-francia része is annyi gonddal készül, mint a megjelent francia-magyar kötet, az ilyen bajoknak némileg vége lesz. Mert szóanyag dolgában ez a kötet meglepően gazdag. Talán több is van benne, mint a mennyi kell. De elvégre szótárnál ez sohasem lehet kifogás tárgya. Mégis félig-meddig ilyenné kell tennem, mert a nagy mennyiség sok tekintetben a minőség rovására volt. Újváry ugyanis, hogy kis alakú és kis terjedelmű szótárába minél többet felvehessen, azzal a fogással él, hogy az egytöví szavakat összefoglalja egy cikkbe, képzők szerint csoportosítva. Ily módon rendkívül sok helyet nyer és az adott szók számát gyarapíthatja. De ez utóbbi nyereséggel szemben egyrészt az a baj támad, hogy a tanuló nehezen találja meg a szükséges szót. *Iskolai* szempontból ez fontos körülmény. Mert a tanulóval meg kell kedveltetni a szótár forgatását, ezt pedig csak úgy érjük el, ha meg is könnyítjük. Újváry szótára éppenséggel megnehezíti. Nem is szólva arról az ismeretes ügyetlenségről, melylyel még a jó tanuló is a szótárát használni szokta. Még jobban megnehezíti a tanuló munkáját az a másik visszásság, mely az etymologikus csoportosításból származik és mely a betűrendes sornak megzavarásából ered. Ez a szók keresését túlságosan nehezé teszi. Így pl. «accélérer» megelőzi az «accélération»-t (5. l.); «décent» előbb áll, mint «décennal» (128. l.); «découpler» csak «découpoir» és «découpure» után következik (130. l.); «illumination» csak «illuminer» után (235. l.); «condamner» és «condamné» közé jut a «condamnation» (102. l.) stb. — Minthogy etymologikus szempontból úgy sincs sok értéke e csoportos rendszernek, mert teljes következetességgel végrehajtani lehetetlen, csak kisebb bajnak tartom, hogy néhány helyen különböző eredetű, de egyhangzású tövek kerültek össze.

Hogy ily módon bővebb szóanyaghoz jutunk, nagy érdem úgy az iskolai, mint a magánhasználat szempontjából. Bár mennyiség tekintetében is lehet véteni. A tanulóra gondolva, kíváncsok, hogy ilyen «zsebszótárból» elmaradjon minden, a mi fölös. Igaz, hogy ezt könnyebb így általánosságban megállapítani, mint a részletekben kidolgozni. Nagy munka volna (bár egyszer el kellene végezni) pontosan összeállítani ama szavak jegyzékét, melyek kis szótárba valók. Az összeállítás kritériumaival sem vagyunk még teljesen tisztában. Azért csak impressiókép mondhatom, hogy Újváry szótárában kelleténél több a szóanyag. Feltűnt különösen a mesterségek nyelvéből vett túlsok szó és a neologismusok nagy száma.

Ezekből sokat el lehetett volna hagyni. Épígy elmaradhatott volna sok elavult vagy nagyon ritkán használt szó is. Még a kis Sachs-ban sincsen meg Ujvárynak sok szava. Hogy milyen gondosan gyűjtötte Ujváry az anyagot, kitűnik abból is, hogy figyelmesebb átnézés után (már mennyire szótárt figyelmesen végig lehet olvasni) sem tudtam sok hiányra akadni. Egészen a következőket jegyeztem föl mint hiányzókat: baccalauréat, carte postale (carte-poste nem használatos), parenté, se partager, particulièrement, badigeonner, débours, décentralisation, école secondaire, école professionnelle, école normale, le faux, le Français, s'installer, professionnel.

A bőséges szóanyagot igazán dicséretes magyarsággal adja. Ebben a tekintetben Ujváry túltesz minden elődjén. Mérsékelt neológus és a hol csak lehet, jó magyar szóval fordít. Az egy szónak megfelelő jelentéseket igyekszik helyes és lehetőleg teljes sorba szedni. Nem csodáljuk, ha sokszor hiba esik a sor rendjében vagy teljességében. A mit e téren másoktól átvehetett, az bizony édes-kevé. Azért a megesett hibák daczára sok érdemet szerzett már ez első kiadásban is. A jelentések sorát illetőleg javítandónak tartjuk például a következőket: abolir: eltörölni, megszüntetni; balancer: egyensúlyban tartani, mérlegelni, megfontolni, hintázni, habozni; goûter: ízét érezni, ízlelni, kedvelni, élvezni, megízlelni; lâche: laza, tág, gyáva, renyhe, erőtlen, nyomorult; parole: szó, ígéret, ajánlat, beszéd, hang. Már e példákból is, melyeket híven leírtam, kitétszik, hogy a különböző jelentések elkülönítésére (írásjelekkel vagy számozással) a szerző nem fordított elég gondot. Pedig az iskolában erre nagy szükség van. Mintegy figyelmeztetjük vele a tanulót, hogy a jelentés kiválasztásában óvatosnak kell lennie. Mit tesz majd a tanuló az ilyen sorral: carreau (de vitre): ablaktábla; ülpárna, tők (kártyajátékban), az utolsó két jelentés nem is carreau de vitre-hez, hanem még carreau-hoz tartozik, mely maga is három jelentéssel szerepel: kőlap, kövezet, padló. Ép így pl. a következőkben: élever: fölállítani, nevelni. — essence: lényeg, fanem, esszencia. — exploitation: használat, művelés (üzem), bírói zárlat, kizsákmányolás. — fouine: nyestmenyét, szénahányó villa. — métropolitain: érsek, városi vasút. — fournée: egy kemenczével tele, tömeges kinevezés. — limon: iszap, citrom. — fût: oszlop-szár, boros hordó. — genre: nem, faj, fajta ízlés, divat. — Ez a néhány példa is bizonyítja, hogy bizony nehéz dolog jó iskolai szótárt írni, ha minden áron *zsebszótárrá* akarjuk tenni. Ujváry helyes úton járt, midőn nem csak «üres» szókat akart adni. De hát még sem volt annyi tere, hogy mindenütt magyarázatot is adjon. Talán új kiadásban a szók kihagyható része helyett a megmaradóknál, az igazán szükségeseknél ezt pótolni lehetne.

Hibás jelentést nem sokat találtam. Ime néhány a feltűnőbbek

közül: *accent*: hangjegy (a német *Tonzeichen* az *accentus*ra vonatkozik); *cadet*: apród, kadét (az első hibás, a második kissé elavult); *cause célèbre*: híres, föltűnő pör (nem pör, csak eset, esemény, ügy); *déchet*: veszteség *vmin* (e. h. *vmiben*); *déchiffre*: titkos írást megfejteni (inkább: kibetűzni, minden írásra, nem csak a titkosra mondható), megmagyarázni (ilyen jelentése nincs, legfeljebb: megfejteni); *demeurant*: lakható (téves fordítása a német: *wohnhaf*-nak); *denier*: kamat, kamatláb (teljesen elavult); *département de la guerre*: hadügy (csak hadügyi osztály); *s'écrire*: iratni (félreérthető, mert a míveltetőre gondolunk); *écriteau*: cédula (magyarázatra szorul); *s'épouser*: megházasodni, férjhez menni (helyesen: megházasodni, egymást elvenni, mert csak reciprocitást fejezhet ki); *état civil*: polgári állás (helyesen: 1. állásra, származásra, családi viszonyokra vonatkozó adatok; 2. anyakönyv); *expressif*: nyomatékos (inkább: kifejező, kifejezéssel teljes, kifejezésben gazdag); *fat*: együgyű, balga (inkább: ízetlen, nyeglye); *fines herbes*: illatos fűvek (inkább: apróra, finomra vágott zöldség); *graveur*: metsző (ink. véső); *graviter*: nehézkedni (ink. vonzódni, esni); *horaire*: (vasuti) útmutató (ink. menetrend); *hypnotiseur*: gondolatolvasó (egyéb nem?); *s'inscrire en faux*: okirathamisítási vádat emelni (ez egyrészt nem magyaros, másrészt nem teljes, mert ma sűrűbben jelenti: hamisnak nyilvánítani); *insinuer qc. à q.*: vkinek vmit tudtára adni (inkább: vmit vkivel megértetni); *insipide*: ízléstelen (ink. ízetlen); *interlocuteur*: közbeszóló (sűrűbben: az a személy, a kivel beszélünk; megfelelő magyar szavunk nincs); *interner*: belebbezni (mi ez?); *inutile*: haszontalan (e. h. hasztalan, hiábavaló); *lorgnon*: messzelátó *egy* szemre (helyesen: csíptető, szemüveg félszemre); *maint*: némely (helyesebben: nem egy, sok); *mainte(s) fois*: néha (helyesebben: nem egyszer, sokszor); *marier*: megnősülni, férjhez menni (ezek csak «se marier» jelentései); *pédagogiquement*: nevelésileg (ha már -leg, akkor inkább: neveléstanilag).

Egyes szóknál nem találjuk meg a szükséges jelentések teljes sorát. Így pl. *abréviation*: megrövidítés jele (és: rövidítés); *s'absenter*-nál hiányzik: távol maradni, elmaradni; *carrément*-nál: kereken; *cartouche*-nál: történy-hüvely; *davantage*-nál: több, többet; *déménager*-nál: költözködni; *desservir*-nél: szolgálatot teljesíteni, czéljára szolgálni; *là-dessous*-nál: alatta, az alatt; *gascon*-nál: gascogni; *glace*-nál: tükör; *gradation*-nál: fokozás; *hôtel*-nél: magánpalota; *hospice*-nál: kórház; *humanité*-nál: ginasiumi tanulmányok; *hyperbole*-nál: hyperbola-vonal (mentelék); *illuminé*-nál: kivilágított; *idylle*-nél: idillikus jelenet; *imparfait*-nál nem elég: végtelen leíró mult, mert bizony sok magyar nyelvtanunk másképp nevezi; *inaugurer*-nál hiányzik: kezdeni (korszakot); *instruire*-nál: utasítani; *à l'instar de*-nál: módjára, min-

tájára; installer-nál: berendezni; inventer-nál: föltalálni; kilo nemcsak ezer, hanem kilogramm is; légitimation-nál hiányzik: igazolás liqueur ma már nemcsak édes pálinka, hanem minden szeszes ital («Vins et liqueurs» hirdeti a párisi kiskoresmáros); matériaux nem csupán «építési anyag»; en particulier nem csupán: négy szem közt; pourtant-nál pótlandó: pedig; ultérieur-nél: későbbi; versant-nál: lejtő stb.

Ujváry szótárának egyik nagy érdeme a szólások gyűjteménye. Iskolai szótárainknak eddig valóban az volt a főfogatkozása, hogy csupán «üres» szókat adtak. Ideje volt már, hogy ezen a bajon is segítsünk. Ujvárynak a kezdet nehézségeivel kellett megküzdenie, mert phraseologikus gyűjtemény dolgában bizony szegények vagyunk. Nehéz volt az anyag kiválasztása is, a szólások fordítása is. Jó lélekkel mondhatjuk, hogy Ujváry derekas munkát végzett. Tapasztalt kézre vall úgy a felvett anyag, mint a feldolgozás. Igaz, hogy itt inkább keveseljük az adott szólások és fordulatok számát. Sok maradt el, a mire nagy szükség lett volna. De a hely szűke is menti e hibát. Óhajtandó lenne, hogy újabb kiadásban az elkerülhető szóanyag kihagyásával még több tér jusson a phraseológiának. Különösen azoknál a szóknál van még szükség phrasissokra, a melyeknél a különböző jelentések másképp alig érthetők és a járatlan tanulónak nagy nehézséget okoznak. Már fentebb idéztünk erre példát. Ime még néhány: bagage: podgyász, vmely író munkái; censé: vminek tartott, tekintett; ériger: föllálitani, emelni; face: oldal, állapot; garnir: megtölteni; gouvernement: kormány, alkotmány, kormányzóság, hatóság, vezetés, háztartás; graphique: grafikus, írás-, rajzolás; hypothèse: föltétel; iambique: szökő; jour: élet, ablaknyílás; jusqu'à még... is; lacrymal: köny-; lingual: nyelv-; lieu: hely, származások, alkalom; marchandise: áru (ezikk), kereskedés; mobile: mozgékony, ingatag, csatakész; pour: miatt, számára, hogy; prendre à qc.: vmit megfogni, meggyújtani, vmihez tapadni; veine: (vissz) ér, tehetőség, kedv, érczér, szerencse; mère: anya; ok, forrás, kezdet.

Az adott szólások fordításában néhány hiba esett. Így pl.: vous n'avez qu'à ordonner: ön csak parancsoljon (inkább: csak parancsolnia kell); comme ça: csak úgy lassan (sűrűbben: így, úgy, csak úgy); il n'y a pas de danger! Isten mentsen! (inkább: attól ne tartson! már hogy is ne!); là dedans: ide benn (helyesen: benne, ott benn és: belé, oda be); à demi-mot: titokban (csak: burkolva, kevés szóval); là-dessous: ide alá (helyesen: alatta); là-dessus: erre (inkább: rajta, ott rajta, fölötte és: azután, arra, erre); à fleur d'eau: a víz színéhez közel (helyesen: a víz színén); travailler sur une grande échelle: nagyszabású művön dolgozni (inkább: nagyban dolgozni); au fur et à mesure: mérték szerint (inkább: a szerint, a mint; vagy abban a mértékben, a mint; általános, minden esetre egyformán alkalmas magyar jelentést nehéz

volna találni, csak példákkal válik értelme világossá); *chercher midi à quatorze heures*: kákán csomót keresni (inkább: az életet önmagának megkeseríteni v. keresve-keresni a bajt-nehézséget v. ott is bajt látni, a hol nincs); *avoir maille à partir ensemble*: csekélység miatt veszekedni (inkább: számadásuk van egymással); *mais si*: természetesen (inkább: dehogy nem, hogy ne); *mainte(s) fois (à maintes reprises)*: néha (inkább: nem egyszer, többször); *avoir part à qc.*: vmiben részesülni, vmihez hozzájárulni (gyakrabban: része van vmiben); *de ma part*: nevemben (inkább: részemről).

A szóknak és jelentéseknek fordításában mindenütt a jó magyarságra való törekvést látjuk. A neologoia is szóba jut ugyan, de lehet-e ma már szótárt írni nélküle? Még Simonyi-Balassák is rászorultak. A nagy gondosság mellett Ujváry itt-ott mégis vétett a magyarosság ellen. Túlsokat használja az «egy» névelőt; a szórend sokszor kifogásolható (p. vkivel vmit előlről kezdetni el); sok helyt neologmussal él, mikor elkerülhetné, p. mellőzni, undor, ellenszenv, kecs, áthatlan, vegyműhely, tömkeleg, ferdény, mellvéd.

Iskolai francia szótárban nagyon kíváncsú volna a kiejtés megjelölése, még pedig minden szónál. De könnyen érthető, hogy a kis terjedelem ebben is nagy nehézségeket okoz. Ujváry úgy próbálta megoldani a kérdést, hogy csak a legszükségesebb esetben adja a kiejtést. De melyek ezek a legszükségesebb esetek? Egyrészt azok, melyekben a magyar tanuló sűrűn szokott véteni, másrészt azok, melyek nem szabályszerű kiejtést kívánnak. Csodálom, hogy Ujváry nem ezeket az eseteket tekintette, hanem éppen a legáltalánosabb szabályok alá tartozó szónál adta a kiejtést. Még értem, hogy az «*l mouillé*» olvasását megjelöli, mert úgy látszik, nem osztozik azoknak a véleményében, a kik a *j*-s ejtést immár kötelezőnek tartják, az *ly*-est pedig elavultnak. Ez nézet dolga. Bár nagyon sajnálatos, hogy ez a kis szótár, mely hihetőleg nagyon fog terjedni, a mi francia kiejtésünket néhány évtizeddel visszaveti. De nem értem, miért jelöli az ily szók kiejtését: *calomnie*, *guide*, *calcul*, *atteler*, *bâche* stb., míg nem jelöli pl. ezeket: *guichet*, *condamner*, *examen*, *acheter*, *houille*, *village*, *ville* stb. — A kiejtés megjelölésének módját sem tartom sikerültnek. Magyar betűvel, hiába, nem érjük el a specielis francia hang szemléltetését. Ha kiejtést akarunk jelölni, okvetlenül fonetikus jeleket is kell használnunk. A rövid nyílt «*à*» hangot nem jelölhetjük a magyar «*a*» betűvel; a hosszú nyílt «*e*» hangot nem adja vissza a magyar «*ee*»; a «*moitié*»-ben nem hangzik magyar «*tyé*» és a «*monnayage*»-ban nincs magyar «*nej*», az «*ennui*»-ben nincs magyar «*an*», az «*aboyer*»-ben nincs magyar «*oaje*» stb. A francia «*derechef*» nem ejtendő: «*dörséf*»-nek, «*faon*» nem «*fan*»-nak, «*femme*» nem «*fam*»-nak, «*gagéüre*» nem «*gagsür*»-nek (az «*ü*» hosszú); «*impatiemment*»-ban

nem csak a «szi» jelölendő; «loquace»-nál nem elég, nem is helyes a «kuasz» jelzése; épúgy kevés és rossz «loyal»-nál a «loaj», «payable»-nál a «pej» stb. A magyar betű magyar hangot ad a tanulónak, ha csak magyarázattal nem segítünk rajta. E magyarázat Ujváry szótárában nincs meg, és ezzel elesik a kiejtés jelölésének minden haszna.

Mindazáltal örvendünk e kis szótár megjelenésének. Első jelét látjuk benne francia szótáirodalmunk jobb jövőjének.

BARTOS FÜLÖP.

M. T. Cicero «Pro Sexto Roscio Amerino», «De imperio Cn. Pompei» és «Pro A. Licinio Archia poeta» című beszédei.
Magyarázta *Köpesdy Sándor* gymnasiumi igazgató. Negyedik javított kiadás. Budapest, Lampel Róbert, 1899.

Mielőtt fentjelzett munka tüzetes ismertetésébe fognék, kiemelem, hogy érdemes munkával van dolgunk, mely céljának, hogy a gymnasiális tanítás keretében Cicero tanulmányozását megkönnyítse, egészében megfelel. Szerencsésnek mondható a magyarázott beszédek megválasztása is. Nem azért, mintha szerző Cicero életpályájának és politikai szereplésének fontosabb mozzanataira vonatkozó beszédek is nem választhatott volna, hanem azért, mert míg egyrészt e három beszéd Ciceronak, mint szónoknak úgy ifjúkori hevesebb, dagályosabb irányát, valamint későbbi fejlődését és szónoki művészetének kifejlett tökélyét híven feltünteti, addig másrészt az ókori retorika három irányára, úgy a γένος δικανικόν-ra, mint a γένος συμβουλευτικόν-ra és a γένος επιδεικτικόν-ra egy-egy szép példát nyújt. A «Pro Archia» ugyanis terjedelmének legnagyobb részében nem levén egyéb a tudományok és művészetek legnagyobb dicsőítésénél, bátran az utolsó fajhoz sorozható. Szerencsésnek mondható a választás azért is, mert míg a Roscius-féle beszéd az ifjú lelkét az ártatlan vádlottnak szerencsétlen sorsa iránt való részvét, a gaz vádlók gyalázatos ármánykodása iránt való undor és az igazság diadalába vetett lelkes hit és bizalomnak a fiatal szónokkal megosztott érzületei által tisztítja, nemesíti, míg a Pro Milone-ban a tanuló a szerkezeti tökély, a világos beosztás és egyáltalán a legkifejlettebb szónoki művészetben gyönyörködik, addig másrészt a Pro Archiában egy megállapodott, művelt, finom római léleknek a legmagasztosabb tárgyak, a tudomány és művészetek iránt táplált, fenkölt gondolatait olvassa és ifjú lelkesülését éli át.

Ha már most a beszédek feldolgozását tekintjük, első kézbevevésre feltűnik és különösen hat az, hogy míg a 2-ik és 3-ik beszéd szerkezeti felosztását és eszmemenetét a szerző a megfelelő bevezetéseken kívül a szöveg közt is jelzi, addig ezt a Roscius-i beszédben, mely pedig a legterjedelmesebb, sajnosan nélkülözzük. Egy ugyanazon könyvben az

eljárás e különfélesége legalább is feltűnő. — Biráló szerint az sem helyes, hogy a magyarázó jegyzetek az egyes beszédek után közvetlenül vannak betoldva. Ha már ugyanis az utasítások kissé scrupulosus intenciói szerint a magyarázatokat nem a szöveg alatt adjuk, akkor legcélszerűbb azokat külön füzetben adni, vagy legalább a könyv legvégén külön corpusban, hogy a tanuló esetleg inkább külön is választhassa azokat a könyvnek a szöveget tartalmazó részétől, mint hogy tisztán nehezítés, hogy ne mondjam bosszantás céljából örökös lapforgatásra legyen utalva. Nem félünk, hogy ily bosszantással ép azt érzük el, mitől az utasítás óva int, s helyesen, hogy, az önmunkásság, a gondolkozás ily mesterségesen megnehezítettén, a tanuló elveti azt, és már csak azért is kész fordításokhoz fordul? Ennél sokkal kisebb baj volna a jegyzeteket akár bátran a szöveg alá is nyomtatni.

E technikai nehézség mellett fel kell hoznom általában még azt is, hogy a sajtóhibák bosszantóan gyakoriak mindegyik szövegben, de kivált a Roscius-i beszédében. Az egész könyvből vagy negyvenet lehetne felhozni, melyek közül 20 a Roscius-i szövegre esik. A latin szöveg gondosabb revideálása céljából, hogy a tanulót ezzel zavarba ne hozzuk, hadd álljon itt a Roscius-i gyűjteménye, melynek végleges teljességéről azonban még mindig nem állhatok jól:

17. l. *inimicitæ*, e h. *inimicitia*; 21. l. *defunctus*, e h. *defunctos*; 23. l. *Amerian*, e h. *Ameriam*; 33. l. *eisdem*, e h. *eiusdem* és *quin* e h. *qui*; 46. l. *commomendi*, e h. *commonendi*; 51. l. *resticum*, e h. *rusticum*; *iucundus*, e h. *iucundius*; 52. l. *Nun*, e h. *Num*; 55. l. *dicire*, e h. *dicere*; 77. l. *polliceatur*, e h. *polliceantur*; 81. p. *accerbitatem*, e h. *acerbitatem*; 82. l. *eius modis*, e h. *eius modi*; 85. l. *horrebanti*, e h. *horrebant*; 92. l. *assidum*, e h. *assiduo*; 98. l. *perspicuus*, e h. *perspicuis*; 99. l. *nebilissimos*, e h. *nobilissimos*; 104. l. *fecitis*, e h. *fecistis*; 105. l. *vicinum*, e h. *vicinum*; 117. l. *eiusdem numeris*, e h. *eiusdem muneris*(?).

Általában még csak annyit, hogy a két első beszéd bevezetése tán kissé fölöslen is hosszú, részletekbe tévedő s ép azért világos, könnyen áttekinthető képet nem nyújt, előadása nehézkes, néhol nem is egészen magyaros.

Nézzük már most a három beszéd feldolgozását külön-külön.

A *Roscius-i beszéd* bevezetése Sulla proscriptióin kezdve és intézkedéseit ismertetve, adja a büntető perrendtartást, majd ismerteti a beszéd tárgyát s leírja keltetésén bővebben a *poena cullei*-t, az után a beszéd szerkezetét adja helyesen, de nem elég világosan. Nagy kár, hogy ugyanezt, valamint a beszéd rövid eszmemenetét, mint említve volt, a szöveg közt nem közli.

E bevezetésben hiány egyebek közt az, hogy míg pl. a 8. lapon a *sectio* fogalmát vagy 40 soros jegyzetben tanítgatja, addig a *serviliusi*

tóról, mely az ismertetés fontos kitételében fordul elő, egy szó magyarázatot sem ad. Később a beszéd szövegének egy helyéhez adott jegyzetben hall ugyan róla a tanuló annyit, hogy a forum közelében volt, de hát hogy keresse ő azt a nem is sejtett jegyzetet, mikor a bevezetés e részét olvassa? A iudicia publica-k ez után következő ismertetése épen túlságos részletezése miatt szerintem kissé nehézkes, nem elég áttekinthető. Mily zavaros kitétel ez: «A főbirónak, ha ez praetor, hivatalára felesküvése is elég volt.» E részben szinte magyartalan mondattal azt akarja jelezni, hogy az elnöklő praetor nem tett esküt, mint a bírák bírói ténykedésük megkezdése előtt. Az után az A. C. és N. l. betűs szavazóbürczák értelme tán «absolvo», «condemno» és «non liquet», nem pedig «non licet». Aztán miért elmondani még azt is (13. l.), hogy mi történt, ha egy bíró meghalt, vagy kilépett, vagy ha az ügy a másik eszten-dőre is átnyult. Az ily részletezés csak terhel és zavar.

A 15. lap szerint: Nagy gyanú terhelé őket (Magnust és Capitót) azért is, mert régi patronusukat elhagyva Chrysogonushoz csatlakoztak. (Ki volt e patronus? A tanuló azt ki nem találja.)

A 17. lap szerint a Metellusok... a jugurtha-i háború óta Marius ellenségei valának. (Miért?... A tanuló, ki olvasta Marius és Metellus szerepét a jugurthai háborúban, egy utalással teljesen megértené e mondatot, mely így homályos előtte.)

A 19. l. szerint: Hosszú szünet után (80-ban) az esküdt bíróság újra megkezdí működését. (Miért szünetelt eddig? — csak három szóval legalább.)

Általában ezen, különben lelkiismeretes tanulmányon alapuló bevezető rész kissé részletező, kissé nehézkes, nem elég világos.

A mi az e beszédhez írt jegyzeteket illeti, kivéve azt, hogy néme-lyek fölőselegesen s hogy a szerző az első pontokban írt jegyzeteiben a beszéd későbbi részeire is hivatkozik, hol egy frappáns szóval megmen-tené a tanulót az utánforgatásból, mi hasztalan, mondom, egyebekben helyőkön valók. Dicsérendő, hogy a tanuló figyelmét könnyebben kitalálható, vagy már előfordult sajátságokra kérdések alakjában hívja fel s így önmunkásságra serkenti. Fogyatozása, hogy a beszédben előforduló kiváló helyek, szép gondolatok vagy művészi fogásokra ritkán figyelmeztet. Erre számos példát hozhatnánk fel, de rövidség okáért elhagyjuk. Csak pár nyelvíleg vagy egyébként szerintünk hibás kitételt hozunk fel.

Mindjárt a 2. pontnál azt mondja: *kiemeli* másrészt Roscius előkelő barátjait, hogy azok félénkségből kötelességüket el nem mulasztották. E helyett: megvédi, hogy *nem félénkségből* mulasztották el.

A 18. pontban: tentatur: mi célja más? Tán inkább: mi más a célja?

27. l. Qua pater usus erat plurimum : mint a 15. §. usus domesticus ; v. ö. ed Att. 16. 5. 3. Cn. Lucceius, qui multum utitur Rufo.

Esok citatum helyett inkább mondhatta volna: A kivel (Roscius) atyja sokat érintkezett. De hát a citálás szerző gyengéje.

78. l. tam diu, dum : míg kötőmóddal, mivel azt az időt jelöli. melyben valaminek történnie kell. Rövidebben mondhatta volna: coniunctivussal, mert szándékot jelöl.

150. l. duriores . . . reddit: kemény és elkeseredettekké teszi. Tán keményekké és . . . . .

A «*De imperio*» bevezetésében adja a pontusi királyság keletkezését, Mithradatesnek (helytelenül *Μιθραδάτης*-ből magyarázza) terjeszkedését, a rómaiakkal való összeütközését, s a háború történetét 88-tól 66-ig, kivált hosszan Lucullus dolgait. Következik Pompeius életének s viselt dolgainak hosszas ismertetése, Gabinius javaslata, a kalózháború s végre Manilius javaslata, az indítvány története és Cicero felszólalásának valóban túlságos hosszú indokolása. Végre adja a beszéd szerkezetét.

A Manilius-féle indítvány lényegét (148. l.) úgy adja, hogy Mithradates és Rex-én kívül az összes ázsiai seregek Pompeius vezérlete alá rendeltessenek. — Ennek így nincs értelme.

Ugyan e lapon: Hortensius és Catulus hiába festették *oly* eleven színben a veszedelmet. Mily eleven színben? Aztán talán nem is színben, hanem: *színnel*.

Fölös a diák előtt a 149. lapon az ily kitétel, hogy «Dio Cassiusnak s utána sok német philologusnak ítélete, kik Cicerót köpenyeg forgató embernek tartják...stb. Fölös Cicero fölléptének aztán következő hosszas indokolása is, mely két szóra reducálható: Cicerót vezette első sorban a haza őszintén óhajtott érdeke, másodsorban pedig az a vágy, hogy Pompeiust lekötelezze.

A 150 lap szerint: Ösztönözte a vágy is, hogy a szónoklatban vetélytársán stb. győzedelmeskedjék. — A tanulónak meg kell mondani, hogy ki az.

A 151-ik lapon a genus deliberativum-ot «elmélkedő» beszédnek nevezi. Inkább «tanácskozó» v. «politikai» beszéd annak a helyes meghatározása.

A szerkezet finom és világos áttekintése itt is hiányzik, pedig e beszéd művészetének tetőfoka ép ebben rejlik. Ezt azonban jóvá teszi az, hogy a szerkezeti felosztást a szövegben is adja, bár nem csak a főrészeket, de pl. a 2-szer is előforduló subdivisió-t is adhatta volna, úgy, a hogy az a beszéd szerkezetében szabatosan keresztül van vive.

A szövegben gyérebben itt is fordulnak elő zavaros sajtóhibák. Az 1. pontból a «perfectum ingenio» kimaradt, a jegyzetben természetesen

azért magyarázva van . . A 37. l. *quantas*, e h. *quantas*, a 45-ben *empério atque exerettu*, e h. *imperio atque exercitu* stb.

A jegyzeteket illetőleg :

1. «*hic locus*» = rostra, a forumnak a népgyűlések tartására kijelölt helyén l. 55 végét és 70. — Jobb lett volna e hátrautalások helyett röviden megmondani, mi volt az s hol állt, kivált mivel e kérdésekre az utalt helyek sem felelnek meg világosan. — «*Vitæ rationes*» = élet-pálya; inkább: életirány; «*perfectum ingenio, elaboratum industria*»: a hosszú magyarázat helyett inkább így: A mi tartalomra és alakra egyaránt tökéletes.

2. «*tempus... temporibus*» l. p. Rosc. 5 §. elején. Jobb lett volna: *Traductio*: idő és ügy, — «*periculis*»: l. Rosc. 85, e h. peres ügy, vád.

2. «*Oratio*» = beszéd, t. i. kifogy a szóból. Inkább: szóbőőség.

4. «*relictus*» = otthagya, mivel teljesen le nem győzhették; inkább hatalomban maradván; «*equites Romani*» = az *Asia provinciának* ezek voltak adóbérlői; inkább így: A lovagok voltak az államjövedelmek bérlői. Nem magyarázza az itt oly fontos «*aguntur*»-t (= koczkán forognak.)

7. «*In Asiæ luce*» = Á. főpontján: tán inkább: közepén.

13. «*propter*» = l. a 16. és Rosc. 64.; e helyett: közel; «*quos etiam*» = miért, e h. s ép azért; «*ipso adventu*»: (már) maga; e h. pusztá megjelenése.

14. Sem Philippus, sem az Aetolok, sem a mamertinusok nincsenek megmagyarázva.

17. «*Quod*»: bellum-ra s nem genus-ra vonatkozik. — Helytelen, mert illud-ra vonatkozik.

18. «*redimendi*» sc. vectigalia = kibérel; e h.: újra kibérel.

19. «*solutione impedita*»: a fizetés megakadása, e h. fizetéseképtelenség.

23. «*gravis et vehemens opinio*»: erős és megindító balhiedelem, e h. erős és nyugtalanító, lázasztó . . . . «*Urbem et T. regno*»; Tigranocerta kimaradt, másképp helyes . .

32. «*duodecim seures*» = 2 praetor. Kik azok?

34. A «*duabus Hispaniis*» nincs magyarázva.

40. «*Signa et tabulae*» is érdemelt volna egy szót.

44. «*Ad commune omnium gentium bellum*»: megint czítál, a helyett hogy kitenné: a kalózháborúra.

A mi végre a «*Pro Archia*»-t illeti, bevezetésében röviden ismerteti Archias életét, a lex Plantia-Papiria-t és Archias római polgárjogának történetét. A per keletkezését, a beszéd szerkezetét, és igen szép méltatását a 212. lapon. — A szerkezet részletesebben a szövegben van adva igen helyesen.

A magyarázatokat illetőleg :

3. «*hac vestra humanitate*» : a ti műveltségtek előtt, kissé furcsa; tán inkább : tekintettel a ti műveltségtekre. — «*minime in iudiciis periculisque tractata est*» : bírósággal s perekkal legkevésbé zaklatták; inkább : perekkal és vádakkal.

4. «*quod mihi*» stb. : a miről, ha tudom, hogy nekem megtesztek és megengedtek. Rossz magyarság e h. megteszitek stb. «*artibus*» : tudományok; inkább : tanulmányok; «*ipsius adventus admiratioque*» : föllépése s (az azt követő) csodálása; nem magyaros, e helyett : s a bámulat.

6. «*consuetudine* = szivességgével. Teljesen rossz e h. társalgása bájjával.

11. «*non jus*» stb. érthetetlen magyarázat, így értendő: de mivel a census nem ad polgári jogot, hanem csak azt bizonyítja, hogy a ki magát aláveté, az már akkor (mikor magát aláveté) római polgárnak tartá magát stb.

12. «*in tanta varietate rerum*» : a követelmények ily tarka vegyületében, e h. : a tárgyak . . . .

13. «*Oratio et facultas*» = beszélő képesség, e h. : szónoki tehetség.

14. jegyzet: műveletlen e h. műveltem, zavaró sajtóhiba. «*Quorum virtutes litteris mandatae sunt*» = a kiknek kiválóságait az iratok hirdetik, e h. kiválóságát.

15. M. Porcius Cato censoriusához : megh. 24-ben, e h. 149-ben.

19. «*saxa, bestiae*» : Cicero, Orpheus és Amphion ismert meséjére gondol, kivált utóbbi nem ártott volna pár szóval ismertetni. «*Instituti rebus opimis, e h. optimis*. A magyarázat helyes, mint egyáltalán a beszédben sok igen találó magyarázat van.

20. «*acroama*» : a szó úgy az előadót, mint az előadást jelöli; tán inkább az előadottat, a tárgyat s az előadást. «*Non maxima manu*». A magyarázat helyes. de furcsa, mikor azt mondjuk, M. Lucullus elverte Tigranest. Ennek a magyarban comicus mellékíze van.

25. A «*non potuit, ut*» csaknem a pont végeig gúny; erre a tanuló figyelemztetni kellett volna, mert másképp kivált az elejével nem jó tisztába.

26. «*prae nobis ferendum*» : kijelent, napfényre hoz, e h. vall, fennen vall.

28. «*exerceamus*» : vessük alá magunkat, e h. gyötörjük magunkat.

29. «*non praesentiret in posterum*» : jövőt nem sejtene, e h. a jövő sejtelmével nem bírna.

Ezek voltak tárgyilagos megjegyzéseim. Még csak ismételni akarom, hogy minde kifogások mellett is e mű céljának, hogy a tanuló Cicero tanulmányozásában gyámolítsa, megfelel és alkalmazása annál inkább ajánlható, mert számos jó tulajdonságát úgy a tárgyválasztást, mint

a sok helyen frappáns magyarázatokat és kissé hosszabb, nehezekebb voltuk mellett is értékes bevezető tanulmányokat illetőleg csak mellékesen, vagy épen nem emeltük ki, azt mindenütt nem is tehetjük.

WIRTH GYULA.

Grammatica teorico-pratica della lingua ungherese, scritta ad uso delle scuole e dello studio privato da *Alessandro Kőrösi*. Parte seconda. La proposizione composta. (Elméleti és gyakorlati magyar nyelvtan iskolai és magán használatra. II. rész. Az összetett mondat.) Kiadja a Vallás- és Köznevelési m. k. Ministerium. Fiume. 1898. 229 l.

Kőrösi nyelvtanának már első részét is örömmel üdvözlöttük, mint nyelvtudományunknak valóságos nyereségét (l. Közl. XV.k. 1092. lap), mert benne a szerző mint úttörő próbálja meg, hogy lehet a magyar nyelv szerkezetét idegen anyanyelvű tanuló előtt világossá tenni s hogy lehet megküzdenni a magyar nyelv tanításának nehézségeivel. A most megjelent második rész igazolta az örömet, melylyel az első fogadtuk.

E testes, 300 lapra terjedő kötet befejezi azt az épületet, melyet az első megkezdett. Míg amabban Kőrösi főleg az egyszerű mondat szerkezetével s alkotásával foglalkozott, ez a kötet már bevezet a magyar nyelv bonyolalmasabb szövevényébe, az összetett mondatok alkotásába. A könyv módszere ugyanaz, mint az első kötetben volt. Ebben is inductiv úton ismerteti meg a magyar nyelv szabályait, melyeket összefüggő és érdekes olvasmányokból von el. Hét nagyobb olvasmányt közöl a kötet: Petőfiktől *Távolból* és *Vizen*, Tóth Kálmántól *Árpád sírja*, Jókaitól *Aquileja*, *Attila Milanóban és Róma előtt*, *Attila halála* s Erődi Bélától *Fiume leírását*. Ez olvasmányokat a szükséges nyelvi magyarázatokkal kíséri, s azután ezek alapján építi fel a magyar nyelv szerkezetét, most is, épúgy mint az első kötetben, mindig a könnyebbről haladva a nehezebbre. Természetes, hogy ezt az elvet követve, nem kapunk rendszeres nyelvtant, s noha a könyv beosztása az összetett mondat szempontjából történt, mégis lépten-nyomon egyes alakítani s hangtani részlet tárgyalásával találkozunk, melyek kibővítik vagy kiegészítik az első részben tanultakat. Az inductiv módszerből természetesen következik, hogy a tanuló folyton magát a nyelvet lássa maga előtt, ne pedig a szabályok rengetegét. De hogy alkalma legyen a tanulónak rendszeresen is összefoglalni mindazt, a mit a magyar nyelvről tanult, a második rész végén rendszeresen összefoglalja Kőrösi a szóragozást és a szóképzést. A tartalomjegyzékben pedig a magyar nyelvtan rendszere szerint állítja össze a kötetben különböző helyeken s szétszórva tárgyalt nyelvtani részleteket, s ez által módot nyújt arra, hogy az ismétlés alkalmával rendszeresen is áttekinthesse a tanuló az elvégzett anyagot.

A magyar nyelv tárgyalása szempontjából is feltétlen dicséretet.

érdemel a szerző. Könyvében gondosan feldolgozta nyelvtudományi irodalmunknak minden számba veendő termékét, főleg Simonyinak mondattani munkáit. Különösen kiemelendő részei nyelvtanának azok a szakaszok, melyek az idők és módok használatát tárgyalják. (Felszólító mód használata. 46—48. l. Della «consecutio temporum». 71—74. l.). Pedig nem könnyű feladat várt itt a szerzőre. Az olasz nyelv igen szigorú és pontos az igeidők használatában s vele szemben a magyar nyelvnek ingadozása valósággal pongyolaságnak tetszik. Kőrösi a mai nyelvhasználatot veszi irányadónak s nem keveri össze sem az írók csinálmányai-val, sem a régi nyelv elavult időalakjaival; így aztán előadás módja világos és következetes. Igen szép része a nyelvtannak az időhatározók gondos s a nyelvhasználat finomságait is figyelembe vevő tárgyalása. (96—100. l.)

Csakis a személytelen igék tárgyalását kellene egy kissé megváltoztatni. A magyarban alig van igazi személytelen (helyesebben: egy-személyű) ige, s az ott (8. l.) elsoroltakat is végig ragozhatjuk az összes személyekben (*kell, lehet, illik* stb.) Ezek az igék csak bizonyos használatban hasonlítanak az indogermán nyelvek egyszemélyű igéihez.

Minthogy Kőrösi a nyelvtanulás praktikus célját is szem előtt tartotta, fordításra szolgáló gyakorlatokkal s az olvasmányokhoz fűződő kérdésekkel igyekszik alkalmat adni a tanulónak arra, hogy előszóval és írásban is gyakorolhassa magát a magyar nyelv használatában.

BALASSA JÓZSEF.

M. Porcius Cato mint szónok. Irta dr. Szautner Zsigmond. Budapest. 1898. A Pesti Lloyd-Társulat könyvnyomdája. 86. l.

Rég olvastam dolgozatot, mely oly kiváló értelmiséggel hatolna be tárgyába, mint ez értekezés, mely két főrészt oszlik. Szerző rövid bevezetésben konstatálja azt a kétségtelenül igaz tény, hogy Cato szónoki tevékenységét aránylag elhanyagolták e nagy ember egyéb munkái mellett, ezután rátér az *első* főrészt (5—41 l.), melyben Cato beszédének tárgyát, tartalmát, időrendjét, hitelességét, számát és sorozatát igyekszik Jordan, Ellendt, Meyer műveinek, a Meyer-féle töredék-gyűjtemény tüzetes vizsgálata alapján, tisztázni. Ez a munkának tudományos szempontból legértékesebb része. A *második* rész (42—58 l.) Cato beszédeinek rövid jellemzését adja, példákkal illusztrálja nyelvezetét, főként a tőle kezdeményezett alakzatokkal foglalkozik, mondat szerkezetét, kifejezéseit méltatja. Helyes philologiai módszert követ. A töredékek, illetve beszédek helyét, időrendjét és hitelességét Cato politikai és erkölcsi gondolkodásának jellemzésével kapcsolván egybe és az ő történelmi szereplésében előforduló eseményekkel viszonyítva, méltatja és így dönti el egy

pár beszéd alkalmát és idejét és ez uton domborítja ki Cato egész működését.

Óhajtottam volna, ha vizsgálata körébe vonja a kortársak jellemzését is, főként ha a *lex Oppia* érdekében tartott beszéd magvát igyekezett volna megállapítani a liviusi átdolgozás, illetve kidolgozás burkából. Különösen ügyes érvelése, melylyel az «*oratio cum in Italiam proficis ceteretur*» című beszédet törli, főként a conjunctivus használatára vetvén súlyt, szemben az analog beszédeinél használt indicativussal. Az *in Sercianak Tertia*-ra változtatását is jól megokolja, habár a szövegkritikai szempontot nem érinti, holott ép a kéziratok útján keletkezhett tévedés.

A «*de triumpho*» beszéd keletkezésének idejét a triumphus után, a «*contio ad populum*» alakjában nem tartom megokoltnak, ha a «*de consulatu*»-t beszámolóknak tekintjük, a mint tényleg az is.

A «*de consulatu*»-nak a *dierum dictarum libri* gyűjteménybe való fölvételét és a thermopylaei győzelemre vonatkozó részeknek későbbi átdolgozás alapján való magyarázását helyes felfogásra vallónak tartom. Az «*in legem Populi*»-nek Mommsen után *Suasio legis in Popillium*-ra javítását ügyesen bizonyítja be (36—37. l.) Cato politikai pártállásának alapján.

A második részben különösen a népies szólamok, a vulgarismusok szemléltetése értékes adalék, de becses dolgokat mível, ha teljes jegyzéket adott volna. A polyptotonra tett észrevétele (48. l.), hogy a népies nyelv nem használja, nem áll; mert a nép nagyon kedveli a «kerek kerekét kerekíti kerekre»-féle szólásmódokat. A római *gúny* jellemzése találó.

Beható megfigyelésre mutat azon észrevétele (51. l.), hogy a római azzal bizonyítja be a maga gyakorlati felfogását, hogy az építészetben és szónoklatban ért el legnagyobb sikert és fejtett ki legnagyobb önállást. Reflektálhatott volna a Cicero Brutusában található felfogásra a római szónoki nyelv fejlődése felől. Egy pár tévedést jelzek, melyek csak tollhibából eredhettek. A 10. lapon ez áll: «miért is nem lehetetlen, hogy Cato is hadi szolgálatának megkezdése előtt egész tizenhetedik életévéig már néhány éven át ügyvédeskedett». Bizony ez lehetetlen. 44.-l. *πιδανον* áll *πιδανόν* helyett. (Sajtóhiba.) 34. l. «igazán republicanus törekvései ezek, melyek talán sokszor az események rovására voltak.» Ez érthetetlen mondat.

Örömmel láttam e tanulmányból, hogy egyes philologusaink figyelme a római töredék-irodalom jelentőségére irányul. Ki Cicero Brutusát olvasta, nem csekély sajnálattal gondol a római szónoklat annyi jelesének elveszett munkáira. Cicero a maga kizárólagos uralmát ép annak a pótolhatatlan veszteségnek köszönheti, mely talán éppen azért

érte elődeinek műveit, mert az ő ragyogó fénye elhomályosítja azok csilagtáborát.

Cicero heves polemiája, melyet a maga szónoki irányának védelmében kifejt retorikai munkáiban, bizonyítja, mily nagy irodalmi hagyományon épült föl az ő ékesszólása, mily kiképzett formákat, mily gazdag nyelvet örökölt.

HEGEDŰS ISTVÁN.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

Griechische Tragœdien. Uebersetzt von *Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf*. I. Sophokles, Oedipus. II. Euripides, Hippolytos. III. Euripides, Der Mutter Bittgang. IV. Euripides, Herakles. Weidmannsche Buchhandlung. Berlin 1899. Egy-egy füzet ára vászonkötésben 1 márka.

Folyton hullámozó, változó irodalmi áramlatoktól függetlenül él az érdeklődés a görög klasszikusok remek alkotásai iránt. Majd elhalaványúl, majd új erőre kap; néha szendereg, és ismét életre ébred. Nevelésünk, iskoláink iránya messze eltérít az antik világtól. Gyakorta úgy látszik, mintha csak a szaktudósok szűk körére szorítkoznék az egész klasszicizmus szeretete és ápolása. S ilyenkor elfog bennünket a keserűség: miért kell e gyönyörű világnak elzárva maradnia gyermekeinktől s mindazoktól, kik való műveltségre törekszenek. Hisz ez a világ csak nem arra való, hogy szakszerű, rideg boucolás tárgya legyen! Ez élettel teljes, gazdag, formában tökéletes és tartalomban kimeríthetetlen irodalom hivatva van rá, hogy minden kor minden népének gondolkodásában ott álljon a középpontban. És valóban, e részben a tudósok nem teljesítik köllőkép kötelességüket.

Azért olvastuk mohó örömmel és igaz élvezettel e csinos kis köteteket át, melyek egy nagy tudósnak és jeles stilművésznek egyesített munkásságából sarjadzottak. *Wilamowitz-Moellendorf* ma kétségtelenül egyike a legelső philologusoknak nemcsak Németországban, hanem — a mi különben ezzel csaknem egyértelmű — az egész világon. Még Bonnban tanított, maga köré gyűjtötte tanítványait, s a közvetlen érintkezés egész varázsával hatott rájuk. Köréből jeles ifjú tudósok egész iskolája emelkedett ki. Most Berlinben még tágabbá lett hatásának köre és Johann Vahlennel együtt méltán követelheti a Frigyes-Vilmos-egyetem részére a philologiai szakban az elsőséget, melyet Ribbeck halála óta Lipse sem vonhat meg tőle.

Szigorúan tudományos működése mellett azonban mindig szívesen *élvezte* is a klasszikai szépet. Az élvezetek ez óráinak gyümölcssei

voltak azok a fordítások, melyeket már évekkel ezelőtt adott ki. A görög tragikusokat ültette át német nyelvre; kiadásában szöveg, fordítás és magyarázat együtt volt, s így könyvei csak a tudósok szűkebb körében terjedhettek el. De a bírálatok egyhangu elösmeréssel magasztalták fordításainak szépségét, és követelték, hogy tegye hozzáférhetővé őket olyanok részére is, kik a görög nyelvet nem értik vagy legalább szakszerűen nem foglalkoznak vele.

Igy szánta magát Wilamowitz-Moellendorf az előttünk levő kis füzetek kiadására. És igaz lélekkel mondhatjuk, hogy nagyobb szolgálattot tett vele a görög szellem terjedése s a műveltség ügyének, mint akárhány tudós értekezése. Az eddig megjelent négy füzetet egész Németországban örömmel és lelkesedéssel köszöntötték és rövid időn már második kiadásról kell gondoskodni.

A szerző minden füzethez gondos és kimerítő *bevezetést* írt. Minden tartózkodás és hívságos adathalmazás nélkül, pusztán a tragédiák magyarázatára szorítkozik. S ebben nemcsak biztos tudása, hanem önálló, erős, fegyelmezett ítélete is nagy segítségére van. A görög dráma kitűnő ösmerője és szövegkritikusa nem restel «csak» esztétikus lenni, és ebben magasan felettük áll azoknak, kik az e nemű munkát megalázónak tekintik magukra nézve.

Méltó az *Oidipus* nagyszerű tragédiájához az a jellemzés, melyet a fordító róla ad.

...«Itt minden nyugodt napfénynél játszódik le, minden természetesen és érthetőn történik, az athéni szemében még az a kevés is, a mi minket első pillanatra idegenül érint. Azért érezzük lelkünkben az emberség egész nyomorát és jutunk tudatára borzadva saját földi semmiségünknek. E hatás, mely urrá lesz rajtunk, mindig új, még ha a verseket évtizedek óta könyv nélkül is tudjuk, és mint tudományos vizsgálódás tárgyait egyenkint bonczolgattuk is. Vele szemben elhalványodnak a még oly böles elméletek is a tragikus hős jellemének kellékeiről, a félelemről és szánalomról s a kiengesztelő végről. Nekünk az mindegy, hogy e hatást tragikainak nevezhetjük-e, hogy esztétikai szempontból jogos-e; megvan, érezzük, érezzük a költészet isteni voltát, mert erősebb nálunknál» ...

Maga a fordítás minden részében mesteri munka: tudás és költészet egyesült, hogy tökéletessé tegye. Nem ragaszkodik az eredeti versmértékhez, a hatos jambushoz, holott éppen philologustól ezt várnók; de nem is modernizál, nem enged meg oly szabadságokat, mint pl. Schiller «Iphigenie in Aulis»-a, melyben a karok rímes versekben beszélnek.

A dialogusok mértéke a Shakespeare óta megszokott drámai vers: fölváltva az ötös és hatodfeles jambus. A karok verselése változó, majd trochaikus esésű, majd jambikus emelkedésű. E részben már inkább követte az eredetit, de itt sem ragaszkodott hozzá szorosan.

Nyelv és rhythmus egyaránt oly modernnek, hogy e fordításokat sokkal könnyebben használhatja a színház, mint pl. Donnernek nehézkes, inkább philologiai értékű átültetését.

Az «Oidipus» legszebb darabja kétségtelenül a karnak híres éneke, mely Sophokles vallásos meggyőződését is híven tükrözteti. E karének fordítása bátran szolgálhat mintaképül fordítóink részére.

Euripides *Hyppolitos*-ában a kardal fordítása még jóval nehezebb. Szinte hihetetlen, mint győzedelmeskedik a kitűnő fordító e nehézségeken.

Igaztalanság volna tagadni, hogy a görög klasszikusok megértésére történt egy és más nálunk is. Csiky Gergely Sophokles-fordítása eléggé megállta helyét, Csengeri János Aischylosa megérdemelte mind a dicséretet, melyben részesült.

De ha már a németeknél szükségét érezték ilyféle kiadványoknak, mint Wilamowitz-Moellendorf népies fordításai, mennyivel égetőbb volna a szükség rájuk nálunk. Bizton hisszük, hogy eljő az idő, mely e szükségünk kielégítését is meghozza.

És nem ajánlhatjuk eléggé a hivatottaknak, hogy majd ha reájok e munkát bízzák: olvassák gonddal és szeretettel e kis füzeteket. Ha úgy sikerül fordításuk a görög szellem megértetése, mint Wilamowitz-Moellendorfnak sikerült, akkor a magyar műveltség kitűnő tényezővel gyarapodott munkásságuk révén.

SEBESTYÉN KÁROLY.

Das Ifflandische Rührstück. Ein Beitrag zur Geschichte der dramatischen Technik von Arthur Stiehler. (*Theatergeschichte. Forschungen*, herausg. von B. Litzmann XVI.) Hamburg und Leipzig. Verlag von Leopold Voss. 1898. IX. 157 l.

Egy darab irodalomtörténeti természetrajz. Az *Ifflandisches Rührstück* névvel jelölt növényt a szerző szálaire, rostjaira s sejtjeire bontja, de — hogy a hasonlatot folytassam — nem vizsgálja, hogy gyökerei hová nyulnak, hogy milyen a talaj, melyből sarjadt, milyen a növése, fejlődése, szóval milyen az élete? Mint a czimben jelzi, a drámai technika felszínes területén mozog, elemezve Iffland technikáját, azaz hogy minő eszközökkel és mily eljárással érte el vagy igyekezett elérni drámáinak azt az egyetlen hatását, melyre célzott: a megindítást. Eme korlátolt szempont jogosultságát szerző azzal okolja meg, hogy Iffland drámáiban szerinte csupán csak bizonyos technika termékeit kell látni. Szerinte Iffland drámaköltészetének semminemű új ismertető jegye nincs. A régi befolyásoknak, már meglevő elemeknek a szinpadi technika ismeretével való ügyes összefoglalása. Ez jellemzi Iffland drámai munkásságát kezdettől

végig, a miért nincs is fejlődés nála. Ha ez utóbbi állítást némi fentartással el is fogadjuk, az már mégsem áll, hogy Iffland miben sem különbözik előzőitől. Különbözik az ő technikája szintűgy mint sentimentalismusa csak úgy a a polgári dráma kezdeményezőitől (Lessing s követőitől) mint a Sturm és Drang-korszak termelésétől, ha kétséggel sokat kölcsönzött is tőlük. De éppen azt kimutatni, hogy mi az, mit Iffland átvett és hogy a kölcsönzött elemeket mikép dolgozta fel, lett volna az Ifflanddal foglalkozónak érdemes feladata, sőt éppen Stiehler álláspontjáról mulhatatlan feladata. Mert az egyéniség oly teljes hijával levő írónak, a milyennek ő Ifflandot tekint, a kinek összes tulajdona nem a sajátja, tisztán a hagyományos irodalmi anyag drámai compilerának csak úgy jelölhetjük ki helyét, csak úgy méltányolhatjuk és értethetjük meg helyesen, ha nem különválva, mint önállót tekintjük, hanem ha kimutatjuk, hogy mennyiben függ össze előzőivel, korával s hogy mily behatások összegéből áll. Stiehler sem Ifflandnak a multtal való összefüggését, sem saját korában való gyökerezését nem tárgyalja. Pedig Iffland hatása a maga korában jelentékeny volt. Pusztán technikai ügyességére való hivatkozás, az kényelmes, de nem elegendő magyarázat. Azzal a több ízben odavetett megjegyzéssel, hogy kora az érzékenykedés kora volt s ő arra hatni tudott, jelzi azt a feladatot, mely elől kitért.

Ám ne firtassuk azt, a mi e tanulmányban nincsen. Ily negativ állásponttól nem jutunk helyes és igazságos ítélethez. Inkább nézzük azt, hogy a szerző milyen célzt tűzött maga elé és mennyire sikerült neki ezt elérni. Iffland családi drámáit — Ifflandnak néhány tragédiája is csak családi dráma, melyben véletlenül valaki meghal, és vigjátékai is ugyanazokból az elemekből alakulnak mint drámái — tehát Iffland családi drámáit, még pedig nem egyenkint, hanem mindig összeségükben, arra nézve veszi szemügyre, hogy mily elemekből (tárgyak, motivumok, alakok), ezeknek minő alkalmazásával s elrendezésével és minő szinpadi eszközökkel vannak összetéve. Teszi ezt három részben. Az első, legterjedelmesebb rész a következő csoportokban részletezi azt az anyagot, melyből Iffland célztudatosan mindig abból az egyetlen végcélből alkotja darabjait, hogy könyeket fakasszon : 1.) családi viszonyok ; 2.) a szerelem mint elérzékenyítő motivum ; 3.) az erényesség mint az érzékeny hangulat alapja ; 4.) szükség és balsors mint megindító motivumok ; 5.) elválás s viszontlátás. Eljárása az, hogy minden alakot, ill. minden mozzanatot külön fejtegetve pl. a családapát (anyát stb.) bemutatva, felsorolja mindazokat a helyeket s helyzeteket Iffland összes darabjaiból, a hol a családapa (anya stb.) vagy maga meg van indúlva, vagy megindít. Ez a mozaik-szerű összeállítás tanulságos, de mégsem az, a mit Stiehler maga tulajdonkép feladatának tekintett. Mert maga mondja (12. l.), hogy a tárgyakat és alakokat részleteikben szükséges megvizsgálni s csak ily vizsgálat alapján

• lehetséges eredményes párhuzamokat más drámai szerzőkkel vonni, csak akkor lehetséges az Iffland megindító alakjainak őseit felismerni». Elég sűrűn utal ugyan Ifflandnak előzőire vagy mintáira és nem egyszer idéz belőlük példákat, csakhogy az igazán tanulságos párhuzamokat nem vonja. Ha a családfőről szóló fejezetben megemlíti, hogy ezen alak Diderotnál és Gemmingennél is találkozunk, ez még nem mondható párhuzamnak, mert hogy azzá legyen, ki kellene fejteni, hogy miben hasonlít az Iffland-féle családapa a Diderot- és Gemmingenéhez vagy miben különbözik tőle. A vonások eltérő vagy egyező volta tüntetné fel a rokonság fokát. De ez a pusztá ráutalás még nem szolgáltat sok tanulságot.

A Stiehler könyvében összehordott tekintélyes anyagkészletből kidomborodik az, hogy Iffland alakjait magukban és egymáshoz való viszonyukban mindenképp oly vonásokkal látta el, oly helyzetekbe hozta, hogy meghatók legyenek és hogy a *conflictus*okat, melyek közöttük támadnak, miután az azokban rejlő megindító hatást biztos kézzel teljesen kiaknázza, kiengesztelőleg oldja meg, ezzel újból alkalmat szerezve könyvek hullatására. Akár szülők és gyermekek, házastársak, boldog és boldogtalan házasság, testvérek, rokonok, özvegyek és árvák vagy gyermekjelenetek szerepeljenek, mindig a sentimentalis momentumokat ragadja meg. Egyik sajátos vonása, hogy a hatás sokszorosítása céljából nagyon szívesen a hőst is sokszorosítja olyképp, hogy az egész *családot* teszi a dráma hősévé, a mennyiben a cselekvény fejleményében az egész család lesz szerencsétlenné, a mi persze szinte kimeríthetatlenné teszi az érzékenykedést. A szerelem is rendszerint boldogtalan, nagylelkű lemondással kapcsolatos és így valóságos könyfacsaró préréssé válik Iffland keze alatt, szintűgy mint az erényesség, mely önála többnyire szenvedőleges, valamint jellemei is túlnyomóan. Jámorság, jótékonyág, könyörületesség, hűség, háladatoság és hálátlanág, kegyelmesség, engesztelékenység, bűnbánat stb. az ő személyeinek kedvelt erényei, ill. vonásai, viszontlátás, búcsúzás, fogság, megemlékezés, kivándorlás s hasonló kedvelt momentumai — mind bőven bugyogó források, melyekből Iffland teli korsóval meríti az érzékenykedést. Elérzékenyítő motívumokból nemcsak egész jeleneteket épít fel, midőn aztán a hatás fokozására a motívumokat kombinálja és halmozza, hanem apró monologokat és mondatokat is, hogy mintegy állandósítsa az érzékeny hangulatot.

A második részben Stiehler úgyszólván Iffland műhelyébe pillant s tulajdonképi technikáját clemzi. Fejtegeti, hogy Iffland miként alkalmazza motívumait, miként fűzi egymáshoz, miként jellemzi alakjait, miként használja magát az érzékenységet a jellemzésnek egy eszközeül és hogy építi fel drámai cselekvényét az expozíciótól a megoldásig mindenütt megindításra számítva. Stiehler Iffland drámáinak összeségéből vonja le ítéleteit, mégis tulajdonkép meggyőző csak ott, a hol nem az összerakott

adatok tömegével áll elő, hanem az egyes példán szemlélteti tételét. Az adatok halmozása még nem biztosítéka a fejtegetés világosságának. A hib az, hogy nem distinguál eléggé. Az ily munkálatnál nem a teljesség, vagy megközelítő teljesség, hanem az (igaz, hogy a teljes anyagból kiválasztott) jellemző vonások kiemelése ad világos jó képet. Egyik főgyengéje aztán az, hogy az anyag minden bősége daczára nem bizonyítja, vagy nem eléggé bizonyítja azokat az állításokat, melyekben lényeges eredményeket formuláz. A 103. lapon Destouches-t említi és azt mondja: «Az Ifflanddal való összehasonlítás tanúsítja, hogy Destouches-tól Ifflandig a megindítás technikája («Rührtechnik») mennyivel biztosabb, tömörebb, hatásosabb, de egyoldalúbb lett.» De éppen ezt az összehasonlítást, melyet részletesen végezni tanulságos volna, mellőzi.

Abba a hibába is esik sokszor, hogy sok olyant ír a «Rührtechnik» rovására, a mi általában dramaturgiai fogás és sem nem Iffland specialis sajáttsága, sem nem a megindítás eszköze.

Bő részletekkel világítja meg a 3. rész, hogy Iffland mikép mozditja elő a könyvekre indítást az alakok külső megjelenésével, fellépésével, gesztusaival, aztán phraseológiájával stb. Sok értékes adalékot böngészett össze e részben.

E tanulmány érdeme az anyag összeállítás. Összehordja és formásan rendezi, de fel nem dolgozza. A részletekben nem egy becses szempontot tud feltárni, egészen azonban kevés az eredmény. Nagyon jó szolgálatot fog tenni annak, a ki az Iffland-féle dráma monographiáját majd megírja, de megírni ezt a monographiát még csak ezután kell valakinek.

DR. GÄRTNER HENRIK.

* PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1897/98.

20. Dr. Szigethy Lajos: Miért kedvelte Horatius Sabinumot? Székfoglaló (Bpesti ág. h. ev. főgymn.). — Ez «igénytelen értekezés» rövid bevezetéssel kezdődik, mely elmondja, hogy mi volt Sabinum, mikor, hogyan, kitől jutott a költő birtokába; elmondja, mily boldog, megelégedett volt Horatius, mikor e kis birtokot, e félreeső zúgot neki ajánlódkozta Mæcenás (3—4. l.) és felveti a kérdést, hogy miért is szerette ő annyira ezt a kis campagnát? A tárgyalásban aztán (5—16. l.) az ódákból, satirákból, epistolákból vett idézetek alapján kimutatja szerzőnk, hogy a sabinumi magány azért volt kedves Horatius előtt, mert 1. ő is, mint minden ember, minden költő, a ki falun nevedezett (Beranger, Petőfi, Arany), szerette a természetet és szerette Sabinumot, annál is inkább, mivel szülőföldjére emlékeztette őt (5—6. l.),

2. mert az akkori Róma egészségtelen, és így kellemetlen, sőt veszedelmes nyári tartózkodási hely volt, tehát Horatiusnak, a különben is elpuhult, gyenge testalkatu beteges embernek, nemcsak kellemes, de épen szükséges volt a sabinumi nyaralás (7—8. l.);

3. mert Róma igen élénk, zajos város volt; nem voltak sétaterei, piacjai, széles boulevardjai, a szűk utcákon tolongott, morajló árként zúgott, zajlott a római nép, már pedig a durva zaj, zürzavaros láрма nagyon kellemetlen a költőre nézve: ihletének Sabinum ünnepies csendjére volt szüksége (8—9. l.);

4. mert Rómában Horatius nem talált nyugalmat, pihenést; élete «oly nyugtalan, pihenés nélküli, idegrontó volt, mint a mostani nagyvárosi embereké.» A reggeli látogatások, törvényszéki ülések, ünnepélyek, tanuskodások, ebédek, a sport mindenféle neme, a rossz közlekedés a város utcáin, stréberkedő emberek tolakodása stb. mind igen kellemetlen és zavaró volt reá nézve s kényelméből, melyet annyira szeretett, egészen kizavarta, holott Sabinumban teljes nyugalmat talált (9—10. l.);

5. mert ha barátai megharagították, ellenségei elkeserítették, visszavonulhatott kedves «Schmollwinkeljébe» (10—12. l.);

6. mert politikai én-jét is csak ott mutathatta a maga valójában (12—14. l.);

7. mert mint epicurista «visszavonul az élettől s boldog magányban tölti napjait;» «tehát bölcsészeti elvei is hozzájárultak ahhoz, hogy teljesen megkedvelje Sabinumot (14—16. l.); s végre,

8. mert Sabinum kellemes változatosságot nyújtott a fényes udvari élet után (16. l.)

Ez így elmondva általában igen helyes, igen természetes, de szinte azt kérdezhetnők, mi szükség volt rá? Am nem akarom magát az értekezés jogosultságát vitatni; nagy emberek életének minden csekély mozzanata érdekes és megérdemli, hogy vele foglalkozzunk. A sabinumi magány, melyről Horatius annyiszor beszél, melynek szépségét, csendjét és nyugalmat annyiszor dicsőíti, különösen megérdemli figyelmünket. Az ő élete és jelleme teljes megismeréséhez és megértéséhez okvetetlen szükséges e kis campagnára vonatkozó adatok ismerete. Csakis akkor lehet tiszta és helyes fogalmunk az akkori nagyváros kellemeiről és kellemetlenségeiről s ezeknek a költő lelkére, jellemére gyakorolt befolyásáról, ha tudjuk, hogy volt neki egy kedves kis zúgja, hová gyakran félre szokott vonulni és tudjuk, hogy a nagyvárosi élettől félrevonulva, mit talált a kedves magányban, a mi költői lelkét elvarázsolta, lebilincselte s a nagyváros otthagytásáért kárpótolta.

E feltételek egyikére igen jó és kimerítő feleleteket találunk Szigethynél. Nem a szaktudós alaposságával és hosszadalmas beható részletességével — hisz inkább népszerű előadást akar tartani, — de azért ügyes körültekintéssel, széles látáskörre valló tárgyismerettel ecseteli a régi Róma társas és nyilvános életének bajait, hátrányait, az egészséges levegő, a csend, nyugalom és pihenés hiányát, az ideges jövés-menés, kapkodást, nyereség- és élvezethajhászást, mely akkor általános volt Rómában. Ezzel szembe állítja Horatius jellemét s kimutatja, hogy a zürzavar nem tetszett neki s épen ezért a hányzor csak tehette, megszökött a városból s kivonult Sabinum hegyei közé. A mit itt Horatius jelleméről mond, az is nagyjában helyes és igaz. Talán kissé tulságosan nagyra rajzolja az ő természetszeretétét, ámbár ezt megbocsáthatjuk. De nehezebb és

erőltetettebb az a rész, melyben barátaihoz, különösen Mæcenashoz való viszonyáról szól (11. l.); az «Odi profanum vulgus» és az «Exegi monumentum» büszke, önérzetes szavai mellett is csak azt kell mondanunk, hogy Mæcenassal szemben mégis csak nagyon kicsinynek érezte magát Horatius s ez egyenlőtlen barátság tudatában bármily ideges, ingerlékeny volt is (u. o.), azt hiszem, Mæcenasra még sem mert komolyan megharagudni soha. Végre az a «mélyebbre tekintés», hogy Horatius politikai énjének, mely előbb a köztársaságért harczolt s később mégis a császárság szolgája s udvari költője lett, szintén szüksége volt Sabinumra, hogy meg hasonlott lelkének háborgását lecsendesítse, haragját kifújja, bánatát elsríja (13—14. l.), szintén csak frázis. Távol a másik végtétől, mely azt mondja, hogy csak azért békült meg a helyzettel, mert ily módon lángesze tüznél hűsös fazekait melegíthette, bármit beszéljünk az ő republikánus érzelmeiről, azok őszinteségéről, az igazság mégis csak az, hogy az egész nem volt egyéb ifjúkori lelkesedésnél, mámor nál, melynek megvalósulásában talán hitt egy pillanatig, de azután önmaga is belátta, hogy e hite alaptalan volt. A nemes eszmények helyett, melyekért fegyvert fogott s ifjúi hevében síkra szállt, csakhamar józanító kiábrándulás fogta el. A lelkesedés elmúltával megmaradt a nemzeti mult tisztelete és szeretete, de azért teljesen kibékült helyzetével. Augustus uralkodásának éppen az volt a jelentősége, hogy a polgárháborúktól oly hosszú időn át zaklatott államban végre helyreállott a béke, a csend és rend; ezt Horatius is belátta, elismerte, és teljesen igaza volt, ha hálás volt érte Augustus iránt. S mikor a sabinumi villát kapta, akkor már biz ő keveset törődött a politikával. Mint sanguinikus jellemű ember pedig, azt hiszem, nem igen érzett lelkiismeretfurdalást azért, hogy a multat elfelejtette és szakított vele.

A másik feltételre, hogy mit talált sabinumi villájában, a mi őt annyira vonzotta, nagyon rövid és szűkszavú feleleteket találunk. Pedig véleményem szerint éppen ez volna a fontos, a különösen kiemelkedő rész. A negatív bizonyítás mellett a positiv argumentatio mindenütt igen gyenge; egy helyen azt mondja, hogy H. szerette Sabinumot, mert szülőföldjére emlékeztette őt e vidék s ezért kívánczozott ide, úgy mint Béranger, Petőfi, Arany szerették a természetet, de bővebben nem fejtegeti, hogy milyen volt az ő szülőföldje, vagy milyen volt sabinumi villája. Egy pár szűkszavú odavetett frázis nem mond semmit. Más helyen a képzeletre bizza, hogy «fesse ki az ellentétet Róma zaja s a sabinumi élet ünnepies csendje között!» (9. l.). Szerencsére annyit mégis megtudunk, hogy «ez a jószág... Rómától keletre feküdt az Apenninek árnyas rejtékében az Anio folyó egyik mellékvölgyében» (4. l.) s hogy nyolcz rabszolga művelte, tehát nem igen lehetett nagy. Itt még mielőtt tovább mennénk, helyre kell igazítanom szerzőnknek egy tévedését. Mindenütt úgy beszél e jószágról: «Sabinum», sőt a 4. lapon egyenesen azt mondja «ez a jószág *Sabinum* vagy másképp *Tibur*». Tudnunk kell pedig, hogy az nem mindegy; Tibur (most Tivoli) ugyanis egy kis mezőváros Róma közelében, az Anio (most Tevetone) vizesései mellett, a hol Mæcenasnak (de nem Horatiusnak) volt egy gyönyörű villája s a hol Hadrianus császár később azt az óriási nyaralót építtette, mely ma romjaiban is egy egész városnak látszik. Innen még $\frac{3}{4}$ órai útát kell tenni vasuton Vicovaroig s Vicovarótól (gyalog) legalább $1\frac{1}{2}$ órát a Licenza (Horatiusnál Digentia) völgyében észak felé fordulva, hogy eljussunk Sabinumba a Horatius

villájához ; valószínű, hogy Horatius rendesen meghált Tiburban s csak másnap folytatta útját. A villa tehát Sabinumban, a sabinumi hegyek között, a régi Sabinusok földjén feküdt, de Horatius maga mindig *Sabinine*nek nevezi (pl. *satis beatus, unicus Sabinis* stb.). A *«tecto vicinus jugis aquae fons»* is megvan s maguktól a parasztoktól hallottam, hogy a nép ma is *«fonte degli Oratini»*-nak nevezi. Ebben kételkedni semmi okunk sincs ; hogy pedig az Od. III. 13, a Bandusia forrásához írt költemény erre a forrásra vonatkoznék, vagy hogy a szülőföldjén levő kedves forrás után ezt is Bandusianak nevezte volna, azt semmivel sem tudjuk bizonyítani (6. l.). Megtaláljuk itt a mons Lucretiist is (ma Corrignaleto) mely egyenesen a forrás fölött van. A villa valószínű helyéről gyönyörű kép tárul eléink északra a Licenza nevű falura, a Digentia völgyére, dél felé pedig Rocca Giovanera, hol az egykori Fanum Vacunae romjai vannak. A vidéken ünnepi csend terül el, mely költői elmélkedésre valóban alkalmas. Alkonyatkor valósággal gyönyörű lesz a táj. A lemenő nap sugarai megaranyozzák a szembefekvő hegyek ormait, melyeken mint sasfészek, mint megközelíthetetlen régi lovagvárak, fekszenek az apró falvacskák ; az északi oldal bércei valami sötét kékes színárnyalatot mutatnak, míg a többiek az egészséges, friss természet üde zöld színében gyönyörködhetünk. S ha még megvárjuk, a míg a magas, csukorsüveg alakú, kétségtelenül vulkánikus eredetű hegyek a nap lementével lassanként elhomályosodnak, míg a rendkívüli délvidéki színpompából, melynek szemléltői valánk, csak sötét árnyak maradnak : teljesen megértjük, hogy az örök igaz természet gazdagsága, szépsége, varázsa volt a legelső és legerősebb kapocs, mely Horatiusunkat kis birtokához vonzotta. Minderről azonban eredeti szemlélet nélkül írni igen nehéz.

Az értekezés stílusának nagy hibája a szaggatottság. Egymást érik és szinte fárasztólag hatnak az apró, rövid mondatocskák. Úgy érezzük, mintha valamely nagy mű kivonatát olvasnók, mintha egy megtizedelt erdőben járnánk, mely csak egyfelé, fölfelé nyújt kilátást, de nem tudja elfeledtetni velünk a közbe-közbe kivagdalt fák ottmaradt csonka törzsökeit. Talán ez a szaggatottság az oka, hogy bizonyos pongyolaság, halvány szín, erőtlenség uralkodik az egész dolgozatban. Van benne egy pár nyelvtani hiba is, melyeket igazán kár volt ki nem javítani. Ime egy néhány. 3. l.: Ki tudna *ezekekről* . . . ha nagy költők emléke nem lengené *azokat* körül (azokat fölösleges). 3. l.: Horatius Athenében hallgatott philosophiát, mikor Brutus megjelent ott (hibás szórend), ugyanilyen a 7. l.: mindenfelé emelkedtek a római polgárok villái, mezei lakjai. 8. l.: erről helytelen fogalmat alkotnánk, ha olyannak *képzelnénk* ; u. o.: az olasz *mondhatnánk*, künn lakik az utcán ; u. o.: *polgári* háború (miért nem *polgárháború* ?). 9. l. egész Róma künn tolongott az utcákon s féktelen vigasságban *felvette* zajával a várost (talán tájszólás, e. h. *felvetette*, mint a székelységben mondják : *majd felvette a bú szegényt* (vetett, üttött, de vette, ütte), különben helytelen és érthetetlen. U. o.: A kinek nem *kellett* is küzdenie . . . kit nem *fogott* is igába (hibás szórend, az is elhagyásával megjavítható). 10. l.: *időtrabló* (miért nem *időrabló* ?) 13. l.: Republikánus gondolkozása s *mondhatnánk* Brutus és Cassius véres árnya stb. 14. l.: Petőfi az «Erdei lak»-ban milyen szépen *elmondja* (az igekötő fölösleges). U. o.: Horatius is tanulta a görög philosophiát, de nem tudta *azt* lelkével összeolvasztani (*azt* fölösleges). 15. l.: *stoikus, epikureista, eclecticus* (igen szép következetesség). U. o.

A római előkelők életmódja *minden volt más*, csak természetes nem (hibás szórend). U. o.: ott volt ő igazán király, *mint a mi* a stoikusok szerint a böles ember (latinismus).

INCZE BÉNI.

21. Hegyi Pál: Diogenész Laertiosz a bölcelet eredetéről. (Marmarosszigeti ev. ref. lyc. főgymn. 48—62. l.) — A Sokrates előtti görög bölceletnek közvetlen forrásai úgy szólnán nincsenek. Hézagossz töredékekből kell a kutatónak egybe rovatnia, a mi egészet a nagy nevek viselőiről megalkothat. Igazi hangya szorgalommal; szinte aprólékoskodásba vesző bonczoló elmével. Későbbi feljegyzések — közvetett források — elég bőven ontják adataikat. Inkább érdekes, mint tanulságos részletekben csakugyan gazdagok. De mentől távolabb esnek a klasszikus bölcselkedés korától, annál gyanusabbak. Mélyreható történeti és bölceleti kritika nélkül hínárba csalogatják a vigyázatlan tarlózót.

Diogenész Laertiosz a biographiai adatok legszorgalmasabb gyűjtője, de a legalacsonyabb rendű történeti hamisítók közül való, kinek főjellege a durva gondatlanság. (Sebestyén K. A gör. gondolk. kezdetei. 15. l.)

Schleiermacher óta Brandis, Strümpell, Schwegler, utóbb a *Die Philosophie der Griechen* klasszikus szerzője, Zeller, majd meg Gomperz (Griechische Denker) egyformán ráolvassák ezt a kemény ítéletet. Mindenesetre rászolgált. Mi a vétke hát? Előkapta Cicero kortársának a Magnesia-beli Dioklesnek compilatióját az *Ἐπιδρομή φιλοσόφων*-t meg a *Favorinus Παντοδαπή ιστορία*-ját s mitsem törődve azzal, hogy ezek is Hermippos, Antigonos, Apollodoros, Demetrios műveiből vannak minden rostálás nélkül egybeszöve; s ezekből (közbe toldva az ókor valóságos Tatár Péterjének, — az argosi Lobon-nak *Περὶ ποιητῶν* férczelményét) — egy egységes munkát készített.

Ez a hírneves mű a: *Βίαι καὶ γνώμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ ἐσθαρ-χησάντων* tíz könyvben, . . ajánlva a platonikus philosophia egy előkelő asszonybarátjának, a Galenos jó ismerősének, Arrianak; mások szerint a Philostratos pártfogójának: Julia Domna császárnőnek. (L. Fr. Nietzsche De L. fontibus. Rhein. Mus. 23—25. Maass, De biographis Graecis quaest. selectae in Phil. Unt. H. 3. s ugyanott a 4. füzetben Wilamovitz érkezését.) Ez az ajánlás, meg az, hogy a munka valóságos anekdota tár, könnyed regélő stilusu elbeszélés: eléggé megmagyarázzák gyors elterjedését és közkedveltségét. A tudományos kutatás természetesen csak annyiban veszi hasznát, mint a többi compilatorét, Athenaios, Gellius, Porphyrios, Jamblichos, Proclus munkáját használhatja. Ha azonban nem éri is fel Galenos, Philon és Photios részben értekező, tehát itt-ott mégis kritikai alapon indult följegyzéseit; azzal, hogy Thalestől Epikuros-ig majd minden gondolkodót fölemlít s így a korszakos bölcselők mellett az apró epigonok egész seregét lépteti el az olvasó előtt, meg hogy a korabeli mondákat, legendákat szinte áradatként önti egy-egy életrajz medrében; csakugyan egyik figyelemre méltó alakja az alexandrin korszak tudálékos mesélőinek.

Művének bevezetése (*προοίμιον*) a bölcelet kezdeteiről beszél. A magusok, chaldaeusok, az indiai gymnosophisták (meztelen bölcsék, fakirok) végre a druidák elmékedéseit és velős mondásait kizárván a szoros értelemben vett bölceletből: Musaiost és Linost, tehát a görögöket jelöli meg a bölcelet megkezdőül. A II. könyv 4. fejezetéig az ósgörög

világfelfogást és gondolkodást mondja el Anaxagoras illetve Archelaosig. A II. könyv 5. f.-től a IV. kvig Sokratesről és követőiről, — az V. Aristotelesről s a peripatetikusokról, — a VI. Antisthenesről s a cynikusokról; a VII. Zenontól kezdve Chrysipposig a stoikusokról; — a VIII. Pythagorasról s a pythagoraeusokról szól közéjük véve Empedoklest és a matematikus Eudoxost is. A IX. Herakleitosztól, az eleatákról, és a skeptikusokról beszél; a X. egészen Epikurosnak van szentelve.

Hogy a renaissance tudósai — értékén fölül — mennyire becsülték: az editio princ. Basilensis (1533) praefatioja s az Aldobrandini Tamás-féle (Romae typ. Zanetti 1594.) akkoriban pazarul díszes kiadás a bizonyosságai. Hosszú időn át ez volt a szövegkiadás vezetőműve. A Stephanus, Pearson és Meibonius kiadások — bár ez utóbbit a Menagius commentárjai értékessé teszik is — a Frobeniuséval egyetemben (Diogenem L. mendis contaminatum protulerant . . . eo, ut Diogenem in Diogene quaereres.) Ma a Huebner féle (Lipsiae 1830 I., II. vol.; ugyanott Casaubonus commentárjai Huebner emendataival és Menagius notae-ivel együttesen) szöveg mellett a Cobet-é (Paris, 1850. «ex italicis codicibus nunc primum excussis».) a két — valószínűleg véglegesen reconstruált és minden tekintetben megbízható kiadás.

Mindent előre kellett bocsátanom. Egy az, hogy Diogenes Laertios nevét gyakran halljuk, magunk is emlegetjük, de hogy ki volt, mi volt, neve miért vált közkeletűvé: legtöbb esetben hasztalan várunk feleletre. Más meg, hogy Hegyi Pál is elfeledte megmondani. Avagy tegyük fel a jobbat. «Majdan», «idővel» megkészülő műve végén fogja csak elmondani. Ha azonban ilyen apró részletekben, de nagy időközökben bocsátja közhasználatba, — félek, hogy az emberi kor legvégsőbb határán se kapjuk meg a szükséges felvilágosítást.

Egyetlen útbaigazító szava sincs: a sok közül melyik szövegkiadás nyomán végezte 14 lapnyi fordítását. Azt sem okolja meg, miért írta fordítása fölé czimül: «D. L. a bölcsélet eredetéről», holott Diog. művének nem pusztán *προοίμιον*-ját fordította le, hanem a Thalesről szóló I—XIV. fejezeteket és Thalesnek Pherekydeshez, továbbá Solonhoz intézett «állítólagos» két kis levelét is.

Az egyes tulajdonnevek írásmódjából világos, hogy se Cobet, se Huebner szövegkiadását nem követte, hanem a cod. Cantab. és cod. Arund. nyomán készült s a cod. Monac.-ból emendált Meibomius-Menagius szöveg volt vezetője. Ez különben egyezik a Stephanus, Frobenius-féleivel. Hiányzik azonban belőlük a *προοίμιον* XIV. fejezetének 3 sora (*καθὰ φησιν ἐν τῇ στοιχειώσει, χρητήρια τῆς ἀληθείας εἶναι τὸ μὲν ὡς ὑφ' οὗ γίνεσθαι ἢ κρίσις, τουτέστι τὸ ἡγεμονικόν τὸ δὲ ὡς δι' οὗ, οἷον τὴν ἀρετῆς αἰσθησάντων φαντασίαν.* — «A mint oktató művében mondja: az igazságnak két alkotó és meghatározó része van; az egyik, mely az igazmondást szolgáltatja, a helyes ítéles s ez a vezető eleme; a másik, a miben kijelentjük s ez a szigorú arczulat (v. fellépés)» — valamint a Thalesről szóló XIV. fej. egy sora: (*Γορσίδα Λεβέδιον ἢ Εφέσιον* —). Ugyan ebben a fejezetben hibás az a sor, mely azt mondja, hogy: Aku-silaos és az argosi Kaba v. Skabra vannak még a hét bölcsek közé iktatva. Az eredeti szöveg szerint: *προστυθέσων Ἀκουσίλαον Κάβα ἢ Σκάβρα Ἰργεῖον*. A mi Aku-silaos-t értelmezi és jelzi, — de két bölcscsé nem metszi. Hibás az I. f.-ben a *Γαλάταις*-nak «galaták»-kal való fordítása. Valamennyi commentár gallok-nak olvassa; erre nem csak utasít, de

ügyszolván kényszerít az előtte álló nemzet illetve nép neve, a Kelta; s méginkább a kettejükhez tartozó druidák. A «semnotheos» görög jelzője a druidának, nem külön papiosztály, hanem erényes életmódjukért, jósló és orvosló képességükért a druidák cultus-neve: félistenek, (Sotion *Διδ.* XXIII.) Sotion műve a *Διδοχαί* hibásan van «Hagyományok»-nak fordítva. Latin commentatorai következetesen Successio-nak mondják; a mi magyarul se nem maradvány, se nem hagyomány, hanem: — tekintve tartalmát — a «Bölcs. iskolák fejlődésmenete.» Az időszámítás sorozatában a 600 mellől egy 0 elmaradt . . . lévén 6000 évről szó.

Anaxagoras nem *átnézte* Linos véleményét, hanem (λαβών) elfogadta. Orpheus nem «hangszer segítségével» kente az istenekre az emberi gyarlóságokat, «hanem hangszerrel kísért énekszóval». A Dios-beli sírfeliratot nagyon csinosan, de tulságosan szabadon fordítja így: «Orpheust a lantost Jupiter villáma lesújtván — A muzsák rejték hantok alá porait.» Az eredeti szöveg szerint: «Arany lantjával együtt ide temették a muzsák a thrák Orpheust, kit a magasba lakozó Zeuszt őlt meg lángoló nyilával». *Περὶ θάπτειν* . . . «nem tűzzel temetkezni», hanem «a máglyán való megégetés». A mi a görögben ügyes szófordulat — a mi nyelvünknek szokatlan szolgái fordítás lehet. «Theopompos a mágusok után azt mondja, hogy . . .» hibássá teszi az egész következő szakaszt. Az eredeti szöveg szavaiban: «Th. azt mondja, *hogy a magusok szerint* az emberek újra életre támadnak» . . . egészen világos, hogy nem Theop. véleményéről, hanem a magusoknak Theop. által idézett felfogásáról van szó.

Hibás a mondat, hogy «a hasznos állatokat isteneknek tartották»: holott az eredetiben «isteni tiszteletben részesítették» van.

Egészen tévesen idézi a pontos-i Herakleides művét «Peri tész apmu»-nak. Hogy a görög személy és helyneveket egészen magyarosan írja — hagyján, de hogy a görög munkák címét is ekképpen «kezeli», arra alig tudna helyes okot vallani. Mert hát, ha egészen laikus, teljesen magyar olvasónak ír, inkább fordítsa le a címét is, mivel hogy ebből a magyar betűs görög czimből se ért egy kukkot sem. Tudván azonban, hogy e munka az ókor legérdekesebb orvosi munkája: minden esetre okos dolgot cselekedett volna, ha legalább jegyzetben egy-két szóval közelebb is megjelöli. A mű teljes czíme különben: *Τὸ βιβλίον Ἰπποκράτους Ἱπποκράτειον*; szól pedig egy asszonyról, ki hét nap feküdt lélekzet és érverés nélkül, aztán megint életre kelt. (Plinius VII. és Galenus *Περὶ πεπονθότων τόπων* I. 6.)

A Thalesről szóló részlet fordításában feltűnőbb hibák ezek: a rhodosi Hieronymos «szórványos emlékiratai»-ban mondja . . . Az eredetiben *τῶν σποραδῶν ὑπομνημάτων*, hozzáértetődik természetesen *λεγομένων*: a mi magyarul: *elmés ötletek gyűjteménye* s nem «szórványos emlékirat». (??) Ha a *πυραμίδος*-t nem bírja piramisnak mondani, nevezze gúlának, csak a lobar-t hagyja a neologia lomtárában. Teljesen hibás a Kallimachos-féle második iambos fordítása (157. lap közepén), mely így szól: «A miletoszi Thalész Ekszamiosz fia, kétszer nyerte el a delfoiabeli Apollon részére a Hellének jutalmát». A szöveg szerint az epigramma ez: *Θαλῆς Ἐξαιμίου Μελήσιος Ἰπὸλλωνι Διδουμαίῳ* (az edit. Steph. és Froben szerint *Δελφινίῳ*) *Ἑλλήνων ἀριστεῖον δὲς λαβών*. Magyarul tehát: «A didymaei v. delphii Apollónak . . . (t. i. ajánlja) Examiosz fia a miletusi Thales, ki kétszer nyerte el a hellenek pályadíját». Ugyanezen

a lapon hibás az Apollon felelete is, mely Anakharsisnak válaszolja, hogy «Műszont bölcs óvatosságra náládnál alkalmasabbnak mondom». Az eredetiben; *σοῦ μᾶλλον προσιδῶσιν ἀρηρότα πευκαλίμῃσιν* . . . azaz «beható érteleme nézve nálád nagyobbak . . . tartom». Az Aristodamosról szóló epigrammát is egészen kiforgatta . . . mondván «Alkaios neki tulajdonítja azt a jeles spartai mondást, hogy a *derék ember nem szegény, akármilyen gazdagnak gondolják is*». Így persze semmi értelme sincs. A szövegben: *Χρήματ' ἀνήρ, πενυχρός δ' οὐδὲς πέλετ' ἐσθλὸς οὐδὲ τίμιος* . . . a mi annyit tesz, hogy «pénz teszi az embert: ha szegény, se jónak se tiszteletre méltónak nem tartják». Az 58. lapon hibás az, hogy a követség «megvetést aratott» . . . holott a szövegben figyelemre nem méltatták van, — s az 59. lapon «könnyű a más által való megintés», mikor ott «könnyű mást meginteni», mondja az eredeti.

Hibás végül a «Thalesz Fereküdszhez» írt levélkéjének közepe: «talán helyesebbnek vélnéd, hogy a mit írtál, előbb bizalmasabb körben közöljed, mint bármely avatatlan elé tárd azt a kincset, melylyel nekik semmi hasznót sem szerzesz. Szándékszom veled beszélgetni mindazokról, a miket írtál és ha parancsolod, annak idején nálád termek». Az eredetiben: *καὶ τάχα μὲν ἡ γνώμη τοι δικαίη ἐς τὸ ξυνὸν καταθέσθαι γραφὴν μᾶλλον — ἢ ἐφ' ὁποιοῦροῦν ἐπιτρέπειν χρήμα εἰς οὐδὲν ὄφελος. εἰ δὲ τοι ἤδοιτο, ἐθέλω γενέσθαι λεσχηνωτῆς περὶ ὅτεον γράφεις, καὶ ἦν κελεύης, παρὰ σε ἀφίξομαι ἐς Σύρον* . . . (az edit. Steph. és Froben szerint *ἐς οὐρον*). Jól magyarul e sorok értelme ez: bár egészen jogos a felfogásod, hogy műved (érti azt, hogy az istenséget illető dolgokról kívánja oktatni a görögöket) mentől előbb közzé tedd (*ξυνὸν-ξυνὸν = κοινὸν*) mintsem hogy egy némelyekre bíz, semmi haszna sem levén így. De ha mégis igyetszenék neked, én ebben, a miket megírtál, hallgatód akarok lenni (Thales tudvalevőleg soha sem tanított) se istenről se istenekről) s ha kívánod, hozzád sietek Syros-ba. (v. kellő időben.)

A már kissé összetettebb mondatok fordításában — az értelem rovására — tehát sok a tévedés. Többször téved a terminusok, az állandó jelzők magyar szóval szükséges kijelentésében is. A druidák pl. nem «homályos és nagy jelentőségű mondatokban» bölcselkedtek, — hanem rejtélyes illetve «találos és velős mondatokban» (*αἰνιγματωδὴς ἀποφθεγγόμενους*) ; a mágusok eledele nem «fűszertelen kenyér» — hanem (*εὐτελής*) «száraz kenyér». A levegő nem «isteni lényekkel» van tele, hanem «csalóka képekkel» (*εἰδώλων πλήρη*). Aristoteles nem azt mondja, hogy a mágusok járattanok «a jóslásokban», hanem a «bűbájos varázslásban» (*γοητικῇ μαντείαν*). A dialektikusok elmés szójátékaikkal nem «hatottak», hanem azokat (*καταοίβοντες*) fitogtatták.

A nevekben feltűnő sok a tollhiba. Astropsychos-t ír Astrampsychos; Kaleikrates-t Kleitarchos; Teipus-t Tripos; helis-t elis; Kalantini-t Kalatine; Laerti-t Laertei stb. stb. helyett.

Szóval a sok hiba bizonyosan meggyőzi Hegyi Pál urat arról, hogy a jó fordításhoz a szótár egymaga nem elegendő. A beható s már végleg megállapított magyarázat ismerete és figyelmes alkalmazása nélkül csak félmunkát végezhetünk. Pedig kívánatos, hogy fordítása ne akadjon el Thalesnél, hanem folytassa is mindvégézetig. Gördülékeny, jó magyaros nyelve — kellő hordozója Diogenes Laertios egyszerű, könnyed stílusának.

Távol minden okvetetlenkedő prudériától még sem tudom elgon-

dolni, hogy az iskolai értesítőben miért közölte a Thales agglégénységeről szóló anekdotát, továbbá főképpen a házasságtörőnek mondott különben elmés ripostját. Hiszen azon a réven, a hogy harmadfél — kissé mélyebben járó, tehát nehezebben fordítható — sort elhagyott, ezt a pár sort is bátran elhagyhatta volna.

Azt hiszem, egyedül azért közölte, mert fordítását nem pusztán a tanuló ifjúságnak szánta. Hanem a művelt közönségnek s ebben a szakembernek. Ám akkor kétszeresen jogos a kívánság, hogy a legjobb kiadást válassza vezető szövegül; a commentárokat pedig mindvégig kellő figyelmére méltatni sehol el ne mulasztja. Fáradtságának tudományos haszna csak így lehet.

DR. SERÉDI LAJOS.

22. Riszner Ödön: Szuperintendens Kis János. Tanulmány. (Csiksomlyói róm. kath. főgymn. 5—36 l.) — E dolgozatnak célja, az író szavai szerint, «vizsgálódásainak, önálló munkálkodásának eredményeit lerakni», de hozzát teszi, hogy ezek a vizsgálódások nem terjednek ki Kis János életére, mert azt minden kézikönyvben megtalálhatja a tanuló. Ha csak ez akadályozta meg a szerzőt abban, hogy Kis János életrajzát megírja, akkor nagyon csalódott. még a legbővebb irodalomtörténeti kézikönyv, Beöthyé is három sorban számol be Kis János superintendens (és nem „superintendens Kis János“) életéről. «Érdemes lett volna» tehát életrajzot írni, akár az iskolai programban is, odailett volna épúgy, mint ez a dolgozat, melynek elején az «önálló munkálkodás, vizsgálódás» kissé hivalkodólag hangzik. Igaz, hogy Kis János egyike az irodalom elfelejtett alakjainak, s így nyílnék alkalom bőven a kutatásra, új adatok találására is, de Riszner önállósága nem ebben nyilvánul, hanem a superintendens fordításainak megbírálásában, a mi azonban még nem olyan dicsőség. Valami sok vizsgálódás nem kell hozzá, elég egy kis irodalmi gyakorlat is.

Ertekezése tárgyát azonban — nem a mint ő fogalmazta, hanem a mint munkájából kivehetni — jól választotta meg. Arról az íróról, a kit a tanár az irodalomtörténeti órákban csak futólag említhetett meg, utólag az értesítőben nagy vonásokkal képet festeni, bemutatni működését, megismertetni eszméit, törekvéseit, célját és eszközeit, bevezetni a tanulókat az író lelki állapotába, nem hálátlan föladat. Ertekezése vége felé beláthatta Riszner Ödön azt a föladatot, melyet meg kellett volna oldania: ekkor már (33. lap) hirdeti, hogy «teljes, tiszta képet akart az íróról adni», csakhogy már későn, mert értekezése egyáltalán nem tiszta s nem teljes képe Kis Jánosnak.

Azon az úton, a mint hozzákezdett ennek a képnek megrajzoláshoz, nem is érthette el a célját. Teljesen elaprózta a tárgyát. Négy külön fejezetben, melyek nem egyenrangú osztási tagok, tárgyalja «Kis János viszonyát korának irodalmi férfiaihoz», majdnem kizárólag Kazinczy levelezése alapján, az «idegen hatásokat és fordításait» nem, a mint a bevezetés alapján várni lehetne, részletesen kimutatva a hatásokat, és méltatva a fordításokat, hanem az előbbire vonatkozólag megleégszik általános phrasisokkal, a melyek néha nagyon is merészek, pl. «Schiller úgy érez, úgy gondolkozik, úgy ír, mint a hogy Kis érez, gondolkozik és anyanyelvén nagyon ritkán ír is (!); Goethe keresettebb (!) művésziesebb s azért talán sokszor hidegebb (! Schillernél t. i.). . .», az utóbbiakból egy-

egy versszakot párhuzamba állít az eredetiével és utána fölkiált: «Nem szép-e ez?» «nem hü-e ez a fordítás?» Fordításait a modern nyelvekből így jellemzi: «Jellemző vonása Kis fordításainak itt is az, a mi ó-classicai fordításainál, t. i. hogy általában sikerülteknek mondhatjuk azokat.» Ez az ítélet, ilyen általánosságban kimondva nem elégíti ki az olvasót. Ha bírálattal kíséri Kis valamelyik fordítását, az sem ment a tárgyi tévedésektől; a felesleges betoldásokat és kihagyásokat a méret kedvéért csekély hibáknak tartja, a «betoldás»-t egy másik helyen még dicséri is s a botlásokat, a nyelvhelyesség és szörend ellen elkövetett vétségeket, azzal igyekszik menteni, hogy a rím kedvéért történtek! Majd «Kölcsy bírálata» következik, de itt sem annyira Kis költői egyéniségét vizsgálja, mind inkább polemizál Kölcsyvel egyes kifejezések és alaki kifogások ügyében. Attól teszi függővé, jó-e a költemény, hogy hibátlanok-e jambusai és rimeit. Ez pedig csak egyik fele a kérdésnek s a gondolat, a költői előadás elkerüli figyelmét. Az utolsó rész a «Méltatás». Közlő bibliographikus módon Kis munkáinak címét, bőven idézi Gregusst (legalább jó forrást használ!) és szól egy pár igét Kis prózai műveiről.

Ily módon nem lehet írói arczképet festeni, nem különösen akkor, ha az író nem méltatja vagy nem is ismeri Kis *Emlékezéseit* és nem használja föl *levelezését* Kazinczyval. Pedig csak ezeknek a segítségével állíthatjuk magunk elé Kisnek, mint embernek, képét, így érthetjük meg csak Kis lelkét, azét az íróét, a kinek lépteit nem kísérte nagy siker, világraszóló diadal, de a ki azért, lelke nemessége, jó szíve és buzgó fáradhatlan munkássága folytán, ha nem is «omne tulit punctum» mint Riszner állítja (36. l.), de legalább számot tarthat halás elismerésünkre, szeretetünkre.

Mindezt hiába keressük ebben a dolgozatban, melyből még a tárgyi tévedések sem hiányoznak. Az ó-classicai iskoláról azt állítja hogy írói tevékenységükkel a római irodalmat hozzáférhetővé akarták tenni azok számára, a kiknek nem volt jártasságuk az eredetiek tanulmányozásához, — a mult század végén, mikor a hivatalos nyelv nálunk a latin volt, s még az asszonyok közül is sokan tudtak latinul! A hellén-római befolyást nem Kazinczy görög-német classicismusát, hanem a szerzetes írókra gyakorolt hatást is a németek róvására akarja írni, a hármás jambust meg elnevezi Dimeter iambicus catalecticus in syllabamnak. Erőszakoltak jelzői is, melyekkel a szóba kerülő külföldi írókat illeti. Bürger lángja égig csapó, Voltaire mint költő lánglelkű, ékes szavú. Ilyen tárgyi tévedés, még pedig a veszedelmesebb fajtából való, mikor azt mondja, hogy a hugenották a nantesi rendelet következtében vándoroltak ki Németországba. Épen nem, ez a kivándorlás 1685-ben történt, mikor XIV. Lajos *visszaronta* a IV. Henriktől (1598-ban) kiadott nantesi rendeletet. Millot-t, a francia akadémia tagját, a pármái Collège des Nobles tanárát megteszi angol történetírónak s történeti művéről azt állítja, hogy az philosophiai fölfogású volt, pedig épen az hiányzott belőle.

Stílusa nehézkes, néha idegenszerű is (vmit fordításban visszaadni, kívánni valót hagy hátra) s az idegen szavakban föltűnő sok a sajtóhiba (*L'Europe a de s a politesse à la cour de Louis XIV.*, *Blumaner, inventa iurenta* helyett, *Knechte*, kétszer is *Knechte* helyett, *diener*, *grisend grinsend* helyett, *Schwartner*, *compillator*.).

Császár Elemér.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1899. május hó 10-kén tartott *főlovasó* ülésén 1. *Bartha* József, 'Az új Nagy Szótár terjedelme és feladata', 2. *Cserép* József, 'A gyulafehérvári Sallustius-codex', 3. *Katona* Lajos, 'Az «Alphabetum narrationum» budapesti kivonata' czímen értekezett.

A *választmányi* ülésen Ponori Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen voltak: Katona Lajos első titkár, Cserhalmi Samu pénztáros, Hegedűs István, Némethy Géza, Petz Gedeon, Reményi Ede, Váczy János vál. tagok és Cserép József másodtitkár, mint jegyző.

Pénztáros beszámol a f. é. január 1-jétől május 10-kéig terjedő időköz bevételeivel és kiadásával. A bevétel 3463·79 frt, a kiadás pedig 2890·93 forint; pénzkészlet: 572·86 frt. Tartozásunk: a) a tárgymutatóért 1207·73 forint., b) a múlt évi 8—10. és a f. é. füzetekért 2018·16 frt., c) egyéb nyomtatványokért 6·50 frt, összesen: 3232·39 frt. Az 1898. évi közlönynek, vagyis 61³/₄ ívnek, csupán a nyomdai költsége 2534·18 frtra rúgott. A hátralékos tagdíjak összege csupán 268·50 frt. s a hátralékosok száma 43, vagyis a múlt évi 696 tagnak 6⁹/₁₀-a. Az alapítványok összege 1489 frt., értékpapirokban: 1201·14 frt., a 18128/h sz. könyvecskében 287·86 frt. Jelenti végül, hogy dr. Heller Izor tagtárs a nevét dr. Hegedűs Izidor-ra változtatta.

Fölvette ezután a választmány *rendes* tagoknak: *Szabó* Adorján kassai prém. főgymn. tanárt (aj. dr. Takács Menyhért), 1899-től; *Vikár* Béla országgyűlési gyorsir. revisort 1899-től (aj. Katona Lajos); dr. *Hegedűs* Izidor győri áll. főreálisk. tanárt, volt rkiv. tagot, 1900-tól (aj. Cserhalmi Samu); dr. *Ozorai* Lajos gyak. isk. tanárt, volt rkiv. tagot, 1901-től (aj. P. Thewrewk Emil); Debreczeni *Nagy* Sándor, debreczeni tanárt, volt rkiv. tagot, 1901-től (aj. Cserhalmi Samu); dr. *Pap* Károly leánygymn. tanárt, volt rkiv. tagot, 1900-tól (aj. dr. Erdélyi Pál). A tagok száma: 703, és pedig: 8 tiszteletbeli, 13 alapító, 430 rendes, 78 rendkívüli, 174 előfizető.

— A tejáruoló menyecske. Bognár Teofilnak e *Közl.* áprilisi füz. 319. lapján e czímen közölt adataihoz talán nem egészen fölösleges az *Ethnographia* 1898. 425. l. ugyane tárgyról írt kis czikkemre utalnom, a hol e mesének a Dialogus Creaturarumnál régibb két nyugat-európai változatát állítottam szembe a mi *Pelbártunk* és *Péczei* Józsefünk egy-egy meséjével. Ezek annyiban érdekesek, hogy míg Versegly feldolgozása kétségtelenül a Lafontaine (VII, 10.) meséjén alapúl, addig a Pelbártnál és Péczelinél olvasható változatok filiatiója még nincs egészen földerítve. Ugyanez alkalommal még helyre kell igazítanom Bognár T. azon állítását, mintha a Dialogus creaturarum illető meséjét (a 100. számút) Müller Miksa iktatta volna be először az idetartozó variánsok sorozatába. Benn van az már Oesterleynnek a Kirchhoff-féle «Wendunmuth» kiadásához mellékelt egyik jegyzetében (Bibl. d. Lit. Ver. i. Stuttg. 99. köt. 44. l., az I. 171. elb. jegyzete), a mely 1869-ben jelent meg; holott Müller Miksa azt a felolvasását, mely a Perette meséjének vándorlását tárgyalja, csak 1870 május

(a német fordítás szerint junius) havában tartotta. Oesterley e jegyzetét, de bizonyára a saját mesehasznító kutatásait is felhasználva, már a Müller Miksa essay-inek német fordítója, Liebrecht Felix is utalt azokra a Lafontaine-nál régebbi párhuzamokra, melyeket Müller Miksa figyelmen kívül hagyott, s itt megemlíti (német fordítás III. kötet 537. lap, 32. jegyzet) az Oesterley jegyzetét is. A *Dialogus colaturarum* korát illetőleg pedig téved Müller Miksa, mikor (i. h. 318. és 536. l.) azt a XIII. századba teszi. Ugyane tévedést különben még a Dial. újabb kiadójánál, Grässenél is megtaláljuk (Bibl. d. Lit. Ver. i. Stuttg. 148. 1880.); a mi nem is olyan nagy csoda, mert e középkori mesegyűjtemény korának és szerzőjének kérdését csak 1888-ban tisztázta végleg Pio Rajna. (Intorno al cosiddetto Dial. Creat. ed al suo autore, Turin; s előbb a Giornale storico della lett. ital. vol. 3., 4., 10., 11.) Azóta tudjuk, hogy e könyvnek nem az 1250 körül élt Nicolaus Pergamenus, hanem *Mayno de Maymeri* milánói orvos (szül. 1290 és 1295 közt s meghalt 1364 után) a szerzője. A Dial. Creat. változata tehát, s minket itt csak ez érdekel, melyet Müller Miksa a «tejes köcsög» legrégebbi nyugateurópai variánsának tartott, körülbelül egy évszázaddal fiatalabb, mint az Étienne de Bourboné (megh. 1261), a melyen a Dial. 100. meséje közvetlenül, és a Jacques de Vitryé (megh. 1240), a melyen É. de B. közvetítésével alapúl. E mesének különben minap egy magyarországi népies változata is került a kezembe, melyet *Gremesperger* Szaléz küldött be a Phil. Közl. szerkesztőségének. Ezt legközelebb az *Ethnographiában* szándékozom közölni.

KATONA LAJOS.

— Magyar nyelvtan németek számára. A Hartleben czég *Bibliothek der Sprachkunde* cz. vállalatában Krebsz Ernő tollából «*Magyarische Sprachlehre zum Gebrauch für Fachleute und gebildete Laien*» cím alatt egy 181 lapra terjedő kötet jelent meg. A gyűjteménynek ez már a harmadik füzet, mely a magyar nyelvvel foglalkozik; az előbbi kettőt Görg Ferdinánd írta, az egyiket általános, a másikat a kereskedelem szempontjából. Mindenesetre öröndetes jelenség, hogy a félszáz számra rúgó sorozatban a mi nyelvünk ilyen erősen van képviselve, a mi arra mutat, hogy érdeklődnek iránta és érzik tudásának fontosságát és szükségességét. Annál kevésbé öröndetes a Krebsz nyelvtana. A vállalat címlapja azt mondja, hogy könyve a «tapasztaláson alapuló útmutatást nyújt, hogyan lehet magántanulás útján a legrövidebb idő alatt valamely nyelvnek társalgási és irodalmi használatát elsajátítani» és hogy ez a könyv a «szakemberek s a művelt közönség számára való». Ennek a szép ígéretnek többé-kevésbé megfelel a sorozat legtöbb könyve, de a Krebszé sehogysem. A «*Fachmann*» bosszankodva lapoz végig a tövel-hegygyel, rendszer nélkül egybehányt hiányos anyagon és hibás fejtegetésen, a «*gebildeter Laie*» pedig megrémülve teszi le a tudósszínű rejtvényektől hemzsegő betűhalmazt és szentül fogadja, hogy soha többé nem kíván a magyar nyelv titokzatos rejtelmeibe behatolni, melyekhez képest egy logaritmuskönyv valóságos mesemondás. A nem egészen tizenkét íves könyv magában foglalja az ural-altáji nyelv-

család szétágazását összehasonlító nyelvészetünk vázlatát, tájsházolásaink felosztását (hangtani megkülönböztetésekkel), helyesírást, hangtant, alaktant, mondattant, verstant, szemelvényeket Jókaitól, Aranytól, Petőfitől eredetiben, néhány fordítást Berzsenyiből, Himfiből, Petőfiből, a népköltészetből, Kossuth egy beszédét, Greguss ballada-tanulmányának egy részét, Beöthy tragikumából egy fejezetet, Szász Károlynak «A világirodalom nagy eposzai» könyvéből négy lapot és végül irodalomtörténetet. Ember legyen, ki tizegynéhány íven megbirkózzék evvel az anyaggal. Krebsznek nem volt ereje hozzá. A nem-szakembert, a ki gyakorlati célból veszi kezébe ezt a könyvet, el fogja riasztani a hangoknak tudományos műkifejezésekkel való meghatározása; a névragozás pedig teljességgel kétségbeeszt, mikor huszonegy *esetet* (!) kell majd megtanulnia és nem kapja magyarázatát, hogy a «Biswohinfall, Biswannfall, Dabeifall, Vonfall, Gegenfall, Mitwemfall, Gesammtfall, Wozu (ernennen) fall» stb. «-fall» mire való tulajdonképpen, mikor azt látja, hogy a névszó tövei megtanulhatatlan módon cserélnek külsőt, hogy minden főnévnek *kétszáz egynehány* képzős és ragos alakja van, az igeragozás és szóképzés bosszorkányságairól nem is szólva. Ebből nem-szakember soha meg nem tanul, sem érteni, sem beszélni, sem nem írni magyarul. Szakember pedig nem Krebsz könyvében fogja keresni, hogy mért nincs a magyarban előljáró és mért van a névszónak annyi *esete*: mert már a hangokról szóló fejezetnél fejcsóválva olvassa, hogy az «á» zárt hang, az «ë, ö, ü» pedig *nyílt*.

TOLNAI VILMOS.

— Helyreigazítás. A tisztelt szerkesztő úr becses engedelmével legyen szabad rövideden megfelelnem amaz ismertetésre, melyet Dr. Finály Gábor úr doctori értekezéséről a Közlöny f. évi áprilisi füzetének 357—359. lapjain írt.

Én ítéletét nemcsak keménynek, de határozottan igazságtalannak jelentem ki, mert azt e nagyszabású mű csak egyik fejezetének (II.) alapján, hevenyében alkotta meg.

Az ábrákról mondott bírálata is igazságtalan, mert a metszvényekért én nem lehetek felelős. Különböztetést mindjárt az első ábrára nézve utalom az ismertetés íróját Wagner-Horváth „Római Régiségek” cz. könyvére. A mit meg a 118. oldalon levő 5. ábráról mond, erre vonatk. lásd Ch. Hülsen Forum Romanum-ának a címtábláját és a jelzett mű 123. lapját. Az önkényes rövidítéseket — sajnálatomra — csak hely- és munkakímélésből tettem. Ezért remélem, könnyen megbocsát bárki.

Hogy pedig *eléggé* számos sajtóhiba volna dolgozatomban, — csak odavetett phrasis. Az a néhány jelentéktelen sajtóhiba, mely már a physikai idő miatt is elkerülhetetlen volt e tót nyomdában, egy szerény oldalon foglalt helyet.

A mit az egyes furcsaságokról állít, p. o. a Janus quadrifrons-ról, nézzen utánna Cserép Római Régiségek című könyvének, melyben a 112. lapon (3. §. 5. sor) ugyanazt fogja találni, a mit én mondtam. A *négyes*

paripán pedig nem szabad quadrigæ-re, vagyis négyes fogatra gondolni, hanem quadrigælesre (t. i. equi) (l. Levy-Luckenbach, Das F. R. d. Kaiserzeit, 12. l. 6. fig.). A mi értekezésem megírását illeti, adataimat pontosan és kritikával használtam föl; a mellett minden vitás kérdést iparkodtam megvilágítani és egyben a magam álláspontját is tisztázni. Hogy mennyire sikertült feladatomnak megfelelni, arról elágazók lehetnek a vélemények; de mondhatom, hogy mind az *igen elismerő* hivatalos bírálat, mind egyes *tudós* kartársaimnak nyilatkozatai megnyugtattak a felől, hogy nem végezttem oly sikertelen munkát, mint a minőnek F. úr festette dolgozatomat. A mennyiben pedig értekezésem jó oldalaira ügyet sem vetett bírálóm: kénytelen vagyok azt mondani, hogy igazságtalan és kiméretlen volt irántam.

Éz ezt annyiaval kevésbbé érdemlettem meg, mert kevés doktori értekezés jelent meg nálunk, melyre annyi gondot, fáradságot, utánjárást fordítottak, s oly tetemes anyagi áldozatot hoztak volna, mint én a magaméra. Válaszomat e mondásommal zárom: plus æquitatis mihi in annotationibus tuis edendis debebas.

DR. LIPÓCZI KECZER GÉZA.

KÖNYVÉSZET.

Emlékbeszédek a M. T. Akadémia elhunyt tagjai fölött. XI. 11. sz. *Márki Sándor*. Emlékbeszéd Finály Henrik l. tagról (8-r. 68 l.). Budapest, 1899. Akadémia. 60 kr.

Frecskay János. Mesterségek szótára. A M. T. Akadémia megbízásából. 1—5. füzet. (8-r.) Budapest, 1899. Hornyánszky Viktor. Füzetje 10 kr.

Horváth Cyrill dr. A magyar irodalom története. Első kötet. A régi magyar irodalom története. Számos szövegképpel és műmelléklettel. (N. 8-r. VIII. 755 l.) Bpest, 1899. Athenæum. 6 frt.

Schuber Mátyás. Német nyelvtan, olvasó- és gyakorlókönyv. Népiskolák használatára. Második kötet. (A gymnasium IV., a reál- és polgári iskola III—IV. osztálya számára.) (8-r. IV, 252 l.) Bpest, 1899. Franklin-Társulat. 1 frt 60 kr.

Schvarcz Gyula. Herodotos és Anylos psephismája. (Értekezések a társaság tud. köréből. Kiadja a M. T. Akadémia. XII. köt. 3. sz.). (8-r. 34 l.). Budapest, 1899. Akadémia. 40 kr.

Taciti, Cornelii. De vita et moribus Julii Agricola liber. Edidit Némethy Geyza. (K. 8-r. 33 l.) Bpest, 1899. Lampel Róbert. 30 kr.

Theisz Gyula dr. A francia nyelv elemi tanfolyama. Olvasókönyv. Gyakorlókönyv. Nyelvtani táblázatok. Szókönyvecske. Fonetikus szövegek. Második kiadás. (8-r. XI, 196 l. Bpest, 1899. Lampel Róbert. Vászonba kötve 1 frt 20 kr.

— Francia nyelvtan haladottak számára. (8-r. XV. 180 l.) Bpest, 1899. U. o. Vászona kötve 1 frt 20 kr.

Zolnai Gyula. Az új nagy szótár föladatáról. (8-r. 30 l.) Bpest, 1899. Dobrowsky és Franke. 30 kr.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1898-BAN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításánál a következő rovatokba van osztva :

I. *Általános nyelvészet és ethnographia.*

II. *Aesthetika és műtörténet.* 1. Aesthetika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.

III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú czikkek (nyelvtanításról, olvasásról, írásról). — 2. Magyar nyelv. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Német. — 5. Francia.

IV. *Finn-ugor nyelvek.*

V. *Árja nyelvek (a cigány nyelvvel) és örmény nyelv.*

VI. *Keleti nyelvek (arab, héber, török, egyiptomi).*

VII. *Magyar nyelv és irodalom.* 1. Bibliographia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvétettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén : egyes szókról és szólásokról). — 5. Iskolakönyvek.

VIII. *Classikus nyelvek és irodalmak :* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régészet. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Görög nyelvten s olvasókönyv. — 5. Római történet s régészet. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvtenok s olvasókönyvek. — 8. Magyarország ó- és középkori régészete.

IX. *Germán nyelvek és irodalmak.*

X. *Román nyelvek és irodalmak.*

XI. *Szláv nyelvek és irodalmak.*

I. Általános nyelvészet és ethnographia.

a) Nyelvészet.

1. *Barabás Ábel.* Esperanto világnyelv. Gyakorlati és elméleti módszer a Zamenhof-féle világnyelv néhány nap alatt való megtanulására. Nyelvtannal, gyakorlatokkal és szótárral. Előszóval ellátta dr. Bálint Gábor. Kolozsvár, 1898. (8-r. VI, 207 l.) 2 frt.

2. *Bréal, Mich.* Essai de sémantique. Ism. Karl Lajos. Philol. Közl. 477—480. l. — Gombocz Zoltán. Nyelvt. Közlem. 236—239. l.

3. Festschrift zur 50-jährigen Doktorjubelfeier K. Weinholds. Ism. Petz Gedeon. Phil. Közl. 203—205. l.

4. *Geiger, W. u. Kuhn, E.* Grundriss der iranischen Philologie. Ism. Kégl Sándor. Philol. Közl. 756—761. l.

5. *Györke Ilona Margit.* Az «Esperanto» világnyelv. Tanulók Lapja 45. 46. sz.
 6. Indogermanische Forschungen. I—VI. köt. Ism. Petz Gedeon. Nyelvt. Közlem. 325—352. 462—476. l.
 7. *Kemény Ferencz.* Nemzetközi hasonlatok. Philol. Közl. 525—542. 718—738. 827—838. l.
 8. *Paul, H.* Über die Aufgaben der Wortbildungslehre. 1897. — Ism. Petz Gedeon. Nyelvt. Közlem. 458—461. l.
 9. *Thewrewk Emil (Ponori).* Elnöki megnyitó beszéd. (Phil. Társ.) Phil. Közl. 175—189. l.
 10. *u. m.* A nyelvtisztaságról. Bud. Szemle 95. köt. 47—58. l.

b) Ethnographia.

11. Alvinczi románság. Magy.-román. Szemle 60—62. l.
 12. *Arfert, P.* Das Motiv von der unterschobenen Braut. Ism. Dr. Schullerus A. Korr. Bl. d. Ver. f. sieb. Landesk. 2. sz.
 13. *Auerbach, B.* Les races et les nationalités en Autriche-Hongrie. Paris, Alcan. (8-r. 340 l.) 5 fr. — Ism. Pisani P. Polybibl. 245. l. — E. L. Ethnographia 428—431. l.
 14. *B. E.* Die Nazarener in Ungarn. Berliner Tageblatt 325. sz.
 15. *B. J.* Anthropologia és folklóre. Ethnogr. 394—397. l.
 16. *Balásy Dénes.* Udvarhelymegyei népmondák. U. o. 72—74. l.
 17. *Balásy Dénes.* Régi magyar neveink. Bud. Hirl. 14. sz.
 18. *Balogh Arthur dr.* A nyelvek állami szabályozása. Athenæum 52—65. 219—243. l.
 19. *Balogh István (Kisbéri).* Cserhádi néprajzi adatok. Ethnogr. 128—135. l.
 20. *Bartha Károly.* Hétfalusi babonák. Erdély népei 20. l.
 21. *Beck Pista.* A magyar zsinórdiszítéstről. Szegedi Napló 291. sz.
 22. *Benedek Elek.* A magyar nép multja és jelene. Ism. Huszár Vilmos. Budap. Napló 302. sz. — Gaal Mózes. Irod. Tájékoztató. Új foly. 3. sz.
 23. *Benedek Elek.* I. A honfoglalás mondái. II. Madár mesék. III. Pásztor mesék. Ism. a. Magy. Kritika 8. sz.
 24. *Bethlen András gr.* Erdélyi szászok kardostáncza. Erdély népei 8. l.
 25. *Bethlen, Andreas, Gr.* Schwerttanz der Siebenbürger Sachsen. Ethnol. Mittheil. VI. Bd. 33. l.
 26. *Bethlen, Niklaus.* Die Hexe von Siebenbürgen. Die Zukunft 8. szám.
 27. *Binder, Lotte.* Volkssagen aus Katzendorf. Korr. Bl. d. Ver. f. sieb. Landesk. 6. sz.
 28. *Blau Lajos dr.* Egy görög nyelvű zsidó bűvészformula. Magy.-zsidó Szemle 245—250. l.
 29. *Boér Miklós.* A népdalok és népmesék. Szilágy 42. sz.
 30. *Boér Miklós.* Egy tót-telepítés a Rézhegységben. (Magyar Patak). Erdély 90. l. — Szilágy 33. 34. sz.
 31. *Böngérfi János.* Magyar mondák az Árpádok korából. Az ifjúság számára. Pozsony, 1898. Stampfel K. (8-r. 132 l.) 1 frt.
 32. *Bräss.* Die Schwaben im Banat. (Deutsche geogr. Blätter 21. Bd. 2. Hft.)

33. *Bulla, B.* Nielkolko slov o kritike Slovenskych Štvorspevov. Slovensk. Pohľady. 374—376. l.
34. *Burton, Rich. F.* The Jew, the Gypsy and el Islam. Ism. Kropf Lajos. Erd. Múz. 332—334. l.
35. *Cholnoky Jenő.* A khinaiakról. Egyet. Lapok XIII. évf. 2. sz.
36. *Cholnoky Jenő.* Mandsuföldön. Bud. Hirl. 57. sz.
37. *Coltor, Al.* Casa, curtea, mobilierul Románului. Ungaria 183—188. lap.
38. Contes et légendes de Hongrie par Michel Klimo. (Les littératures populaires de toutes les nations. Tom. XXXVI.) Paris, 1898. Maisonneuve. (8-r. 307 l.)
39. *Csudáky Bertalan.* A néprajzi muzeum. Alkotmány 148. sz.
40. A cigányok eredete, az ő kedves felesége és gyönyörűséges rajkóinak elbeszéli Mupu, a híres cigány nemzet egyik vajdája. Budapest, Rózsa K. és neje. 1898. (8-r. 8 l.)
41. *D. L.* Babona a tizenhetedik században. Irod. tört. Közlem. 249. l.
42. Debreczeni bethlehemesek. (Képpel.) Vasár. Ujs. 52. sz.
43. *Dékány Árpád.* Magyar paraszt csattok. Magy. Iparművészet. 290—292. l.
44. Die Deutschen in Ungarn. (Ungar. Weisskirch. Volksbl. 8—12. sz.) Elejét lásd a mult évben.
45. *Domber József.* A «mese» a népiskolában. Losonc, 1898. Roth S. (8-r. 17 l.)
46. *Ebenspanger, Johann.* Kleine Beiträge zur Volkskunde der Hienzen. Ethnol. Mitteil. VI. Bd. 36. l.
47. *Eisenkolb, Aurél.* Helyi népmondák. Lippai polg. isk. 1897/8. értesítő.
48. *Emmer Géza Károly.* A kelet-afrikai népszokásokról. Vasár. Ujs. 13. sz.
49. *én.* A magyarországi helynevek állami elkönyvelése. Ethnogr. 95. lap.
50. *én.* Mit jelent a «székely» nevezet? U. o. 397. l.
51. *én.* Régi prédikáció az ördögökről. U. o. 403. l.
52. Az erdélyi néprajz ügye. U. o. 96. l.
53. *Erdnyi István dr.* A magyar ruha. Hód-Mező-Vásárh. 103. sz.
54. *Fejér Ignác (Hasalyi).* Az iskolai gyermekjátékok stb. Eger, 1897. Ism. dr. Bartha József. Ethnogr. 167—169. l.
55. A felsőmagyarországi tótok. Nemzet 191. sz.
56. *Ferenczy Gyula.* Szummer és Akkád. Ism. Sz. F. Prot. Szemle 480—482. l.
57. *Floridor.* Régi udvari bálokról. Egyetértés 44. sz.
58. *Galánfy Lajos.* Mese a Csorbai-tóról. Kárpátgygl. Évkönyve 25. évf. 158—162. l.
59. *Gönczi Ferencz.* Muraköz és népe. Budapest, 1898. Dobrowsky és Franke. (8-r. III, 154 l.) 1 frt 50 kr.
60. Gonosztevők irodalma. Egyetértés 170. sz.
61. *Göntér Gábor.* A lucza széke. Kassavidék 7. sz.
62. *Grubitz.* Bortán-vár (Bodrogh-vár) legendája. Bácska 79. sz.
63. *Gyomlay Gyula.* A magyaroknak Constantinus Porphyrogenitus-féle ősi nevééről. Philol. Közl. 305—324. l.

64. *h. Walch, Wälsch, Olasz, Oláh stb. népnevek magyarázata.* Phil. Közl. 201. l.
65. *H. A. Die Demographie an der Universität Budapest.* Ethnol. Mitteil. VI. Bd. 31. l.
66. *Harmos Zoltán.* A magyarok eredete. Pápai Jókai-kör 1897/8. évkönyve 22—38. l.
67. *Harsányi István.* Néhány szó az ó-szövetségi emberáldozati törvényekről. Sárosp. Ifj. Közl. XV. évf. 2—4. sz.
68. A házimunka számbavétele Ausztriában. *I. Közgazd. Szemle.* 199—202. l.
69. *Herbert, Heinrich.* Öffentliches Leben in Hermannstadt zur Zeit Karls VI. (Mitteilungen aus den Hermannstädter Magistratsprotokollen.) Arch d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 28. Bd. 109—136. l.
70. *Herbert, J.* Zwei Märchen aus Alzen. Korr. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 5. sz.
71. *Herrmann Antal dr.* Rumén ethnologiai feladatok. Magy.-román Szemle 79—84. l.
72. *Herrmann Antal.* Jókai és a kigyókö. Ethnogr. 324—326. l.
73. *Herrmann Antal.* A néprajzról. Erdély népei 3. l.
74. *Herrmann Antal.* Rumén ethnologiai feladatok. U. o. 6. l.
75. *Herrmann Antal.* Erdélyi cigány népdalok. U. o. 21. l.
76. *Herrmann Antal.* A cigány népköltészetből. Az anyaszeretet. U. o. 26. l.
77. *Herrmann Antalné.* Erdélyi zsidók szokásai és hiedelmei. U. o. 19. l.
78. *Herman Ottó.* Az ős foglalkozások. Halászat és pásztorélet. Az 1896. országos ezredéves kiállítás alkalmából. Egy függeléssel és 57 táblával. Budapest, 1898. (8-r.) Különnyomat Matlekovits S. Magyarország közgazd. és közművel. állapota V. kötetéből. — Ism. Balassa J. Magy. Kritika 12. sz. — Munkácsi Bernát. Ethnogr. 315—323. l. — *n. Vasár. Ujs.* 10. sz. — Skultety J. Slovensk. Pohľady 563—566. l.
79. *Historikus.* A budai hegyek és völgyek neveiről. Uj idők 40. sz.
80. *Hochbein János.* Versecz környékbeli sváb lakodalom. Délvidék 14. 15. sz.
81. *Horger Antal.* A csángó népköltészetből. Brassó megy. Hirl. 6. szám.
82. *k. Husvét*i szokások. Máramar. Lapok 29. sz.
83. *Huszka József.* Tárgyi ethnografiánk őstörténeti vonatkozásai. Ethnogr. 41—62. 97—108. l. Megjelent önállóan is. Budapest, 1898. Eggenberger. (8-r. 35 l.) 50 kr.
84. *Huszka József.* A magyar ornamentika és a modern törekvések. Ethnogr. 94. l.
85. *Istvánffy Gyula.* Ujabb adalékok a palócok ethnographiájához. U. o. 305—315. 364—374. l.
86. *Jakab Ödön.* Husvéti határjárás Vadasdon. Erdély népei 28. l.
87. *Jankó János dr.* Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja. (Matlekovits S. Magyarország közgazd. és közművel. állapota. V. köt. 815—949. l.)
88. Jávai lakodalom. Szepesi Lapok 46. sz.
89. *Jendrolovics János és Kajdi János.* A csizmadiaság különös figyelemmel az e mesterségben előforduló műszavakra. Közlik — pesti-csizmadia-mesterek. Budapest, 1898. Rózsa K. és neje (8-r. 23 l.)

90. *Jeszenszkyne T. Irén.* Karácsoni népszokások és babonák. Magyar Lányok 52. sz.
91. *K. L.* A «tetemre hívás» középkori magyarázata. Ethnogr. 472. l.
92. *Kaindl, R. F.* Aus der ungarischen Marmarosch. Allg. Ztg. Beil. 50. sz.
93. *Kálmán Farkas.* A magyar dalszerzés. Magyarország 62. sz.
94. *Karakaschewics, Vladimir.* Gusle i guslari. Prilog uz kulturno-istorijskū razpravū «Mužička űmetnost u Srba». Letopis Matice Srpske 1898. IV. fűz.
95. *Katona Lajos.* A tejes köcsög meséje Pelbártnál és Péczelinél. Ethnogr. 425—428. l.
96. *Katona L.* Barát-legendából lett obscoen adoma. U. o. 403. l.
97. A kaukázusi «Hunság» és «Hunib» helynevek. U. o. 472. l.
98. *Keményfi K. D.* A magyar házi élet és szórakozásai. Magy. Szemle 49. sz.
99. *Kolumbán Samu.* Beköltözött és törzsökös családok Lozsádon. Hunyadm. tört. társ. 1896/8. Évkönyve 83—88. l.
100. *Konz Ákos.* Verses katonai Miatyánk a Zrinyi-család levéltárából. P. Napló 26. sz. és P. Hirl. 26. sz.
101. *Körösi József.* A felvidék eltótosodása. Budapest, 1898. Ism. B. J. Magy. Kritika 24. sz. — Közgazd. Szemle 614—617. l.
102. *Kovács Lajos.* A magyarság száma 1897. végén. Közgazd. Szemle 418—429. l.
103. *Kovács Gyula dr.* A nép női kézimunkái. Nemz. Nőnevelés 54—61. l.
104. *Kovács János.* A karácsonyi misztériumokból. (A bethlehemzés.) Szegedi Napló 319. sz.
105. *Kovács János.* A kuruzsolás és varázsolás eszközei a szegedi boszorkány-perekben. Ethnogr. 204—211. 354—363. l.
106. *Krauss, Dr. Fr. S.* Guslarenlieder. 6. Die Milchbrüder. Der Vrqvell. N. F. II. Bd. 1—2. Heft.
107. *Krauss, Dr. Friedr. S.* Das Fräulein von Kanizsa. Ein moslimisches Guslarenlied in zwei Fassungen. Ethnol. Mitteil. VI. Bd. 34 lap.
108. *Krausz Sámuel.* Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai. Ethnogr. 9—27. 109—118. 197—203. 293—305. 348—354. l.
109. *Krausz S.* A zsidóktól átvett bibliai mondákhoz. U. o. 90. 252. lap.
110. *Krausz Sámuel.* A patkó a babonában. U. o. 90. l.
111. *Krausz Sámuel.* Zsidó néprajzi társulat Hamburgban. U. o. 326. lap.
112. *Krausz Sámuel.* Ha a Maros tinta volna. U. o. 471. l.
113. *Kurz, Samuel.* Kinderreime aus Mosony. Ethnol. Mitteil. VI. Bd. 32. l.
114. *Kuun Géza vr.* Erdély s a néprajz. Erdély népei 1. l.
115. *Lani, Gottfried.* Unglückstage im Jahre. Korresp. Bl. d. Ver. f. sieb. Landesk. 1. sz.
116. *Lengyel Const. Mihály.* Ruthénekről, Sztavna község multja és jelene. Karczolat. Ungvár, 1898. Jäger B. (16-r. 99 l.) — Különnyomat a Kárpáti Lapok 1898. évf. 3. s köv. sz.-ból.

117. *Lichard, Milan.* Slovenske Štvorspery. Slov. Pohľady. 122—127. 187—192. l.
118. *Löbel, D. Theoph.* Hochzeitsbräuche in der Türkei. *Ism. én. Ethnogr.* 435. l.
119. *Lóczy Lajos.* Cholnoky Jenő ázsiai utazásáról. *Földr. Közlem.* 104—107. l.
120. *Loewe, Rich.* Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere. *Ism. Petz Gedeon. Philol. Közl.* 933—940. l.
121. *Lukácsi György.* Román közmondások. *Magy.-román Szemle* 19—22. 52. 71. l.
122. *Lukácsi György.* A román nép öltözete. *U. o.* 23. l.
123. *Lyka Károly.* A néprajzi muzeum. *Bud. Napló* 166. sz.
124. *M. J.* Régi olvasás. *Ethnogr.* 324. l.
125. A magyar nemzeti muzeum néprajzi osztálya. *Magy. Szalon* 30. köt. 554—560. l.
126. Magyar néprajzi muzeum. *r—a.* *Nemzet* 165. sz.
127. Magyar-osztják eskü-formák. *n.* *Ethnogr.* 91. l.
128. *Malcomes Béla br.* Bogumilok és magyarok. *Vasár. Ujs.* 29. sz.
129. *Mandič, Teodor.* Uspomene iz nascheg črkvene-narodnog života. II. *Letopis matice srpske.* 1898. IV. füz.
130. *Margalits Ede.* A dalmát tengerpart (Primorje) népszokásai és babonái. *Ethnogr.* 431—434. l.
131. *Mariencescu Athanáz.* A magyar népnév philologiai eredete és értelme és a kaukázusi Magyarország. Nagyvárad, 1898. Szigligeti-társ. (8-r. 52 l.)
132. *Márki Sándor.* Oláhok az erdélyi Liber Regiusokban. *Magy.-román Szemle* 57. l.
133. *Marosán Viktor.* A magyar hatás a románra Szatmár-Máramarosban. *U. o.* 46—49. l.
134. *Matthaeidesz György.* A Bács-Bodrogh vármegyei tótok. *Ethn.* 211—221. l.
135. *Melich János.* A szlávtság eredetéről. *U. o.* 335—341. l.
136. *Meliórisz Béla dr.* A magyar és német elem első találkozása. *Felvidéki Szemle* 47. 49. sz.
137. *Merza Gyula.* Mit tegyünk a népviseletek megvédése érdekében. *Erdély népei* 15. l.
138. Miből jósol a magyar paraszt esőt? *Magyarország* 359. sz. 8. l.
139. Mindenszentek kalácsa. *Veszpr. Hirl.* 44. sz.
140. *Mišík, St.* Piesne ľudu slovenského. *Ism. M. Ethnogr.* 398. l.
141. *Mithosz.* A husvét költészete. *Honti Lapok* 15. sz.
142. *Moldován Gergely.* A mokánok. *Magy.-román Szemle* 1—5. l.
143. *Moldován Gergely.* Ház (lakás) és butorzat. (Az alsófehérmegyei románoknál.) *U. o.* 73—78. l.
144. *Moldován Gergely.* Román nép viselete, ruházata. *U. o.* 89—95. lap.
145. *Moldován Gergely.* Román kolindák. *U. o.* 137—147. l.
146. *Moldován Gergely dr.* A román község, templom és ház Alsó-Fehérmegyében. *Erd. Múz.* 57—72. 129—136. l.
147. *Moldován Traján.* Román babonák Szolnok-Doboka megyében. *Román-magy. Szemle* 24. 56. l.
- 148a. *Molnár János.* A magyar nép husvétja. *Czegléd* 15. sz.

- 148b. *Munkácsi Bernát*. Ujabb adalék ad «Magnum Hungariam». Ethnogr. 169. l.
149. *Munkácsi Bernát*. Véres kardnak körülhordozása. U. o. 170. l.
150. *Munkácsi Bernát*. A régi magyarok farkasesküjéhez. U. o. 170. lap.
151. *Nagy Géza*. Tanulmányok a szumirokról. U. o. 27—41. l.
152. *Nagy Géza*. Vadászat. (Matlekovits S. Magyarország közigazd. és közműv. állapota. V. köt. 765—814. l.)
153. *Nagy József*. Bács megyei mesék és népmondák. Ethnogr. 135—140. l.
154. A nász lakoma a régi zsidóknál. Zsidó Híradó 21. sz.
155. *Navarra József*. Magyar helynevek. Buda és vid. 18. sz.
156. Népies festésű tót énekes könyvek. Ethnogr. 476. l.
157. A néprajzi múzeum megnyitása. U. o. 253—259. l.
158. Obiceiuri populare maghiare la anul nou. Ungaria 54—56. l.
159. Odabrane srpske narodne i umetnička pesme za srpsku narodnu školu za učenye napamet složno J. H. učitel. III. izd. St. Bečej, N. Gavanski. (8-r. 66 l.) 12 kr.
160. *Orosz Endre*. Mező-Sámsond ősemberi telepei. (Maros-Torda vármegyében.) Erd. Múz. 267—275. 322—330. l.
161. *Pajor J.* Budapest a XVIII-ik században. (Vázlatok a főváros multjából.) Magy. Szemle 35—48. sz.
162. *Pápay József* levele (Zichy Jenő gróf vállalatáról). Nyelvőr 359—363. l.
163. *Pásztk Romulusz*. A karácsony Fiumében. Alkotmány 308. sz.
164. *Pauliny-Tóth, Zigm.* Priemysel a obchod na Slovensku. Sborník museál slov. spolosnosti. III. évf. 33—46. l.
165. *Pecz Vilmos*. A magyarok ősi nevééről Konstantinos Porphyrogenetosnál. Philol. Közl. 209—221. l. — Még egy szó. U. o. 494. l.
166. *Péterfi Tamás*. Hogy terem a székely táncz szó? Székely Lapok 103. sz.
167. *Podtatránsky*. Slovenské názvy obcí a miest. Sborník museál slov. spolosnosti III. évf. 8—16. l.
168. *Pösze*. Bucsú a Mároknál. Dúnántúli Hirl. 60. sz.
169. *R. Prikel Marián*. Az Árpád-kori tüzes vas-próbák. Soproni Napló 103. s. köv. sz.
170. *Püspöky Graczián*. Történeti multú helynevek eredete. Nemzet 24. sz.
171. *Radányi József*. Laktak-e székelyek Erdélyben a honfoglalás-kor? Vizsgálódások a székelyek eredetéről. Székely Nemzet 97. 98. sz.
172. *Reinecke, Paul*. Neue skythische Alterthümer aus Ungarn. Ethnol. Mitteil. VI. Bd. 1—26. l.
173. *Réthy, I.* Daco-Roumains ou Italo-Roumains. Ism. nt. Transilvania 64—66. l.
174. *Réthy László dr.* Magyarország és a szomszéd területek. Ethnogr. 1—9. l.
175. *Rhamm*. Die magyarische Ortsnamenfälschung in der Bedeutung magyarischer Wissenschaft. Globus 73. köt. 1. sz.
176. *Richter M. István*. Évi szokások, babonák és szólás-mondások Német-Prónán és vidékén. Ethnogr. 75—85. 221—232. l.

177. A románság foglalkozása (Alsófehér megyében). Magy.-román Szemle 105—116. l.
178. A román népirodalom, népköltészet. U. o. 117—120. 149. l.
179. Ruhanevek. Csapodi János. Nyelvőr 39. 92. 136. l.
- 180a. Das sächsische Burzenland. Zur Honterusfeier herausgegeben über Beschluss der Kronstädter evang. Bezirkskirchenversammlung A. B. Kronstadt, 1898. Zeidner. (8-r. 6 lev. 659. l.)
- 180b. *Salgó*. Karácsonyi szokások. Nyugotmagy. Híradó 294. sz.
181. *Schöbel, Klotilde*. Sagen und Aberglauben in Minarken. Korr. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 10. 11. sz.
182. *Schullerus, Dr. A.* Über Veranstaltungen der Volksbildung und Volksunterhaltung. Kirchl. Blätter 25. 27. 32. sz. Önállóan is megjelent. Hermannstadt. A. Krafft. (8-r. 29 l.)
183. *Sebestyén Gyula*. Avarok-e a mai székelyek? Ethnogr. 405—425. l.
184. *Sebestyén Gyula*. Jelentés a regös énekek gyűjtéséről. Bud. Hirl. 58. sz.
185. *Semayer Vilibald dr.* A magyar nemzeti múzeum néprajzi osztálya. Vasár. Ujs. 26. sz.
186. *Semayer Vilibald dr.* Néprajz a németföldi múzeumokban. Ethnogr. 379—393. 452—461. l.
187. Die Siebenbürger Sachsen und die Magyaren. Ein Blatt Geschichte. Die Gegenwart 25. sz.
188. *Singer (Székely) Leó*. Dunántúli babonák. Ethnogr. 233—236. l.
189. *Somssich Sándor*. Baranyai népszokások. U. o. 375—378. l.
190. Die städtische Volkstracht der sächsischen Frauen zur Zeit des Honterus. Siebenb. deutsch. Tagebl. 7404. sz.
191. *Stern, Bernhard*. Weihnacht und Neujahr in der Türkei. P. Lloyd 311. reg. sz.
192. *Strausz Adolf*. Die Bulgaren. Leipzig, 1898. Grieben. (8-r.) 9 Mk. — Ism. W. G. Liter. Centr. Bl. 30. sz. — Bartels M. Ztschr. f. Ethnol. 183. l.
193. *Strausz Adolf*. Bosznia néprajzi leírása. Ism. Szokolay Kornél. Magy. Kritika 14. sz.
194. *Szádeczky Lajos*. A cserkeszekről. Erd. Múz. 1—20. 107—114. 164—178. l.
195. A szászok bevándorlásai. r. Vasár. Ujs. 7. sz.
196. A székely-kérdés. yr. Magy. Szemle 48. sz.
197. *Szente Arnold*. A Lendva-vidék néprajza. Ethnogr. 62—72. 118—128. l.
198. *Sztankay Lajos*. Az őstörténeti hagyomány; az ember legelső megjelenése és a régészeti kutatások eredménye. Pestmegyei Hirl. 43. sz.
199. *Sztankó Béla*. A népzenei termékek gyűjtéséről. Erdély népei 5. sz.
200. *T. J.* Eine prähistorische Höhenansiedelung bei Kronstadt. Korresp. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 8—9. sz.
201. *Tarczai György*. Régi magyar tánczok. Egyetértés 30. sz.
202. *Tarczai György*. Fejedelmi vadászatok Budavár fénykorában. U. o. 37. sz.

203. *Téglás István*. Oláhok a szászsebesi havason. Magy.-román Szemle 96. l. és Erdély népei 8. l.
204. *Thúry József*. A székelyek eredete. Erd. Múz. 65—87. 138—163. 195—216. 241—247. l. Önállóan is megjelent. Kolozsvár, 1898. (8-r. 78 l.) — Ism. gr. Kuun Géza. Századok 822—831. l.
205. *Tolnai Vilmos*. Gyermekjátékok. Ethnogr. 401. l.
206. *Török István*. A babona áldozata. Erd. Múz. 473. l.
- 207a. Todtengebraüche. Lugoser Zeitung 94. 95. sz.
- 207b. *Tóth Sándor dr.* Az erdélyi szász nép-epikáról. Zala 70. sz.
208. Ujabb munkálatok a M. N. Múzeum néprajzi osztályában. Ethnogr. 171—174. l.
209. *Ujfalvy, Charles de*. Mémoire sur les Huns blancs (Ephthalites de l'Asie central, Hunas de l'Inde), et sur la déformation de leurs cranes. Paris, 1898. Masson. (8-r. 46 l.)
210. Der Urquell. I—II. Bd. Ism. M. B. Ethnogr. 437—439. l.
211. V. S. Régi magyar karácsonyünneplés. Vasár. Ujs. 52. sz.
212. V. S. Régi bálok történetéből. U. o. 4. sz.
213. *Vámbéry A.* La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans. Traduit de l'allemand par Georges Tirard. Paris, 1898. (8-r.) 1 fr. 50 c.
214. *Vámbéri Rusztem*. Börtönköltészet. Bud. Hirl. 53. sz.
215. *Vayk*. Régi szüreték. Uj idők 42. sz.
216. *Versényi György*. A Maros és Olt regéje. Magy.-rom. Szemle 85—88. 104. l. és Erdély népei 9. l.
217. *Versényi György*. Fürdőink regéje. Erdély népei 18. l.
218. *Vikár Béla*. A m. nemzeti múzeum néprajzi tára. Ethnogr. 260—281. l.
219. *Vikár Béla*. A magyar néprajzi múzeum. P. Napló 165. sz.
220. *Virgula*. A nép ajkán élő mondák az «Ördög-árokrol». Debreczen-Nagyvárad i Ért. 34. sz.
221. *Volf, Georg*. Die Heimat der kirchenslavischen Sprache und die Landnahme der Magyaren. Ethnol. Mitteil. VI. Bd. 27—31. l.
222. *Walesch, M.* Volkstümliche Erzählungen und Schwänke. Korr. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 4. sz.
223. *Walesch, M.* Festkalender und Aberglaube aus Deutsch-Tekes. U. o. 5. sz.
224. *Wolff, Johann*. Materialien zur Etymologie siebenbürgischer Ortsnamen. 1. Törzburg. 2. Marienburg. 3. Klausenburg. 4. Altenburg. U. o. 2. sz. — 5. Erdenburg. 6. Kreuzburg. 7. Stolzenburg. U. o. 3. sz. — 8. Seiburg. 9. Schässburg. 10. Hahnbach. U. o. 4. sz.
225. *Wonner, A.* Tod und Begräbnis in Zied. U. o. 4. sz.
226. *Wonner, A.* Zur Volkskunde aus Zied. U. o. 7. sz.
227. *Z. D.* Menyegzői szokások a ráczoknál. Közérdek 4. sz.
228. *Z. S. gr.* A felvidék hímző házi ipara. Vasár. Ujs. 14. sz.
229. *Zaborowszki*. Huns, Oungres, Ouigours. (Bulletins de la Soc. d'anthrop.) 1898. 2. füz.
230. *Zaborowski*. Les Kourganes de la Sibérie. U. o.
231. *Zátűrecky, Péter Ad.* Slovenská přísloví. V Praze. 1896. Ism. Slov. Pohľady. 56. l.
232. Zbornik za narodni živót i običaje južnih Slavena. Na svijet izdaje jugosl. Akad. znanosti i umjetnosti. Svez. II. 1. o 2. polov. Uredio dr. Ant. Radič. Zagrebu. 1898. (8-r. 1—334 l.) à 1 frt 25 kr.

233. Zeitschrift d. Vereins f. Volkskunde. 1898. Ism. M. B. Ethn. 437. lap.
 234. *Zíbrt, Dr. Čeněk*. Literatura kulturněhistorická a ethnografická. 1897—1898. I. V. Prazě, F. Šimaček, 1898. (8-r. 92, XXXI l.)
 235. *Zichy Jenő*. Kaukázusi utazásai. Ism. mp. Arch. Értes. 364—367. l. — Kont I. Rev. crit. 13. sz.
 236. *Zichy Jenő* levele Elek Gusztávhoz Irkutskból. Vasár. Ujs. szept. 11. sz.
 237. *Zichy, Eugen dr.* Ein Besuch in der Kalmückensteppe. Globus, 74. köt. 7. sz.

II. Aesthetika és műtörténet.

1. Aesthetika.

238. *Babik József*. Szerény nézetek egyházi szónoklatunk jelen állásáról. (8-r.) 60 kr.
 239. *Beksits Gusztáv*. Magyar verstan. A középiskolák IV—VIII. osztályai számára. Segédkönyvül és magánhasználatra. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 110 l.) 60 kr. — Ism. Lehr Albert. Hivat. Közl. 7. sz. — Péterfi Jenő. U. o. 7. sz. — P. Thewrewk E. U. o. 7. sz. — Beksits észrevételei Lehr A. bírálatára. U. o. 7. sz.
 240. *Berges Fülöp*. A szinpadai realizmus Amerikában. Művész. Tudósító 26—29. sz.
 241. *Bezsilla Nándor dr.* Aesthetikai csevegések. Budapest, 1898. Pátria. (8-r. 67 l.) 1 kor. Különnyomat a Rákospalota és vidéke 16—19. 22. 24. sz.-ból.
 242. *Bulc Tivadar*. A mese általában különös tekintettel a román népmese költészetére. Tanulmány az irodalom-történet köréből. Szamosujvár, 1898. Aurora. (8-r. 72 l.)
 243. *Dombi Márk dr.* Költői szépségek a bibliában. Magy. Szemle 1. 2. sz.
 244. Egyéni stilus. i. Polit. Hetiszemle 36. sz.
 245. *Fludorovics Zsigmond*. Tudomány és művészet. Alkotmány 37. szám.
 246. *G. I.* A számnév a költészetben. Debreczeni főisk. Lapok 19. szám.
 247. *Gáspár Imre*. A francia irány. Magy. Szemle 24. sz.
 248. *Greguss Agost*. Magyar költészettan. II. rész. Költeménytan. Átdolgozta Csengeri János dr. Budapest, 1898. Eggenberger. (8-r. 85 l.) 40 kr.
 249. *Greksa Kázmér dr.* Néhány szó az előadó képesség fejlesztéséről. Egri kath. főgymn. 1897/8. értes. 3—23. l.
 250. *h.* Az ötlábú jambus történetéhez. Phil. Közl. 92. l.
 251. *Janovics Jenő*. Drámairásunk hanyatlásának némely okai. Szabadság 306. sz.
 252. Jellek az irodalomban. Magy. Szemle 14. sz.
 253. *K. I.* A naturalizmus leküzdése. Művész. Tudósító 42. sz.
 254. *K. J.* A jövő lírája. Sárosp. Itj. Közl. XV. évf. 3. sz.
 255. *Kauffmann, Friedr.* Deutsche Metrik. 1897. Ism. Tolnai Vilmos. Phil. Közl. 82—86. l.

256. *Keményfi János*. Hangulatköltészet. Magy. Szemle 42. sz.
 257. *Keményfi János*. A lírai én. Magy. Szemle 47. sz.
 258. A költészet csődje. — *yr.* Magy. Szemle 43. 44. sz.
 259. *Komlós*. A francia dráma. Művész. Tudósító 11. sz.
 260. *Linder Károly*. A madár a magyar népköltészetben. Vasár. Ujs. 34. sz. és Délmagyar Közl. 204. sz.
 261. *Morvay Győző*. A biblia és a költészet. Budapest, 1898. Singer és Wolfner. (4-r. 240 l.) 3 frt. — *Ism.* Péter Mihály. Prot. Szemle 639. l. — Hevesi Sándor. Magy. Kritika II. évf. 5. sz.
 262. *Morvay Győző*. A művészi utánpótlás elve. (Sokrates, Plátó, Aristoteles). *Ism.* gy. á. Magy. Kritika 12. sz.
 263. *Négyesy László*. Magyar verstan. II. kiadás. Budapest, 1898. Franklin-t. *Ism.* Balogh Péter. Magy. Pædag. 176—181. l. *Ism.* Moravcsik Géza. Philol. Közl. 848—856. l.
 264. Népdalok és műdalok. *yr.* Magy. Szemle 28. sz.
 265. *Norden, E.* Die antike Kunstprosa. Rövid *ism.* Philol. Közl. 496. l.
 266. *ő.* Versek. Bud. Hirl. 163. sz.
 267. *Pauler Ákos dr.* A biológiai elv jelentősége az æsthetikában. Athenæum 337—350. l.
 268. *Pekár Gyula*. A Don Juan-legenda. Budapesti Napló 315. és köv. szám.
 269. *Pekár Károly*. Positiv æsthetika. *Ism.* Dr. Gömör Olivér. Budap. Napló 80. sz. — Lázár Béla. Magy. Kritika 9. sz. — *Keményfi Erd. Múzeum* 223—228. l. — Lázár Béla. Rev. critique 41. sz. — *Salgó Ernő*. Egyetértés 16. sz. — Császár Elemér. Magy. Pædag. 294—300. l. — *Keményfi János*. Magy. Szemle 22. sz.
 270. *Pilo Mario*. Esztetika. Olaszból fordította Yartin József. (Athenæum kézi könyvtára. 17. köt.) Budapest, 1898. Athenæum. (8-r. 195 l.) 1 frt 20 kr. — *Ism.* Lázár Béla. Magy. Kritika 11. sz.
 271. *Rákosi Jenő*. A dráma szabályairól. Bud. Hirl. 323. sz.
 272. *Salgó Ernő*. A versek alkonya. Egyetértés 206. sz.
 273. *Schneeberger Nándor*. A regény technikájáról. Mezőtúri ref. főgymn. 1897/8. értes. 3—43. l.
 274. *Sittenberger, H.* Studien zur Dramaturgie der Gegenwart. *Ism.* B. K. Bud. Szemle 95. köt. 473—475. l.
 275. *Somogyi Gyula*. Aktuális és vasárnapi költészet. Magy. Kritika 10. sz.
 276. *Surányi János dr.* A szépművészetek hatása a szív nemesítésére. Dunántúli Hirl. 18. 19. sz.
 277. *Surányi Leo*. Színpad és erkölcs. Alkotmány 130. 131. sz.
 278. *Szabó András*. A satyrdráma. Székelyudvarhelyi ref. kolleg. 1897/8. értes. 3—40. l. — *Ism.* Incze Béni. Philol. Közl. 928—930. l.
 279. A szavalás művészete. *yr.* Magy. Szemle 46. sz.
 280. A szépirodalom fagyöngyei. *b.* Magy. Kritika 11. sz.
 281. *Taine, H.* A művészet philosophiája. A II. kiadás után fordította Szana Tamás. Budapest, 1898. Nagel O. (8-r. 119 l.) 1 frt.
 282. *Tolnai Vilmos*. Időmértékes és hangsúlyos verselés. Nyelvőr 246—249. l.
 283. *Tolstoj*. Was ist Kunst? Berlin. *Ism.* Lázár Béla. Nemzet 63. sz.

284. *Ujlaki Géza*. Az ember és az irodalom. Debrecz. Ellenőr 42. sz.

285. v. A plastikai szép. Bölc. Folyóirat 218—222. l.

286. *Várnai Sándor*. A büntettes anthropológiája a művészetben és irodalomban. Athenæum 1—16. 169—186. l.

287. *Wasylkievicz Viktor*. Népköltési gyűjteményeink széptani értékéről. Székelyudvarhelyi kath. főgymn. 1897/8. értes.

288. *Zsilinszky Mihály*. A széptan előcsarnoka. 2. kiadás. 1897. Ism. Dr. Láng Nándor. Tanáregyl. Közl. 31. évf. 12. sz. — Komáromy Lajos. Nénevelés 45. l. — P. r. Bölc. Folyóirat 249—251. l.

2. Képzőművészetek.

289. *Albatrosz*. Múterem-látogatás. Műcsarnok 17. sz.

290. *Alexander Bernát*. Művészet. A Kisfaludy-társaság Somogyi-díjával jutalmazott párbeszéd. Budapest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 93l.) 80 kr. — Ism. Lázár Béla. Nemzet 63. sz. — Silberstein A. P. Lloyd 16. reg. sz. — i. Magy. Kritika 10. sz. — Keményfi János. Magy. Szemle 17. sz. — Keményfi. Erd. Múz. 342—345. l.

291. *Alfa*. Művészeti dolgok. Bud. Hirl. 153. sz.

292. Aranyossy Ákos. Új idők 43. sz. — Műcsarnok 11. sz.

293. b. gy. Művészettanítási reformok. Székesfehérv. és vid. 136. sz.

294. *Bán Zsigmond*. Modern metszetek. Kiállítás az orsz. képtárban. Magyarország 328. sz.

295. Barabás Miklós. (1810—1898.) Budap. Napló 44. sz. — Vasár. Ujs. 8. sz. (Képpel.) — Magy. Génusz 8. sz. (Képpel.)

296. *Barabás Samu*. Egy kolozsvári képíró a középkorban. Arch. Értes. 87. l.

297. *Baross-szobor*. *Lázár Béla*. Szécsi Baross-szobra. Nemzet 326. sz.

298. *Lyka Károly*. Az érc-Baross. Budap. Napló 321. sz.

299. *Manuel*. Baross szobra. Művész. Tudósító 17. sz.

300. *Nyári Sándor dr.* Baross Gábor szobra. Egyetértés 322. sz.

301. *Benkő Kálmán*. A műterembérház ügye. Műcsarnok 11. sz.

302. *Borovszky Samu*. Szent Gellért. Túry Gyula festménye. Vasár. Ujs. 16. sz.

303. *Burckhardt, Jak.* Beiträge zur Kunstgeschichte von Italien. Ism. L. S. Bud. Szemle 96. köt. 471. l.

304. *Chateau d'Oexi Isoz Émilien*. Az iparművészet a képzőművészet ezredéves tárlatán. Budapest, 1896. Márián ny. (8-r. 19 l.)

305. Puvis de Chavannes. Magy. Génusz 45. sz.

306. *Conraeder György*. (Képpel.) Magy. Szalon 30. köt. 649—651. l.

307. *Csák Aladár*. A kritikus és a közönség. (Művészeti csevegés.) Művész. Tudósító 13. sz.

308. *Csehély Adolf*. A bögszi ev. ref. templom faliképei. Udvarhelyi Hiradó 19. 29. sz.

309. *Csizik Gyula*. A művészetek történetéből. Általánosak. Történeti áttekintés. Az ó-görög szobrászatról. A pompeji festészetről. A reneszánsz. (Iparosok olvasótára. V. évf. 2. sz.) Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 60 l.) 30 kr.

310. *Csudáky Bertalan*. Orosz festő-iskola. Alkotmány 145. sz.

311. *Czike Ferencz*. Művészeti anatómia az emberi test idom- és aránytanával. Műkedvelő festők és szobrászok számára. Budapest, 1898. (8-r. 68 l.) 50 kr.

312. *Czike Ferencz*. Az olajfestészetéről. Kézikönyv műkedvelők számára. 2. bővített és anatómiával kiegészített kiadás. Az emberi test idom- és aránytanával. Budapest, 1898. (8-r. 203 l.) 2 frt 50 kr.

313. *Czóbel Gyula*. A három testvér-művészetről. Pozsonyi főreálisk. 1897/8. értés. 18—47. l.

314. *Czobor Béla dr.* Egyházi emlékek. (Matlekovits S. Magyarország közgazd. és közművel. állapota V. köt. 509—646. l.)

315. *Czobor Béla dr.* Magyarország történeti emlékei. Az ezredéves országos kiállításon. 1—6. füzet. Budapest, 1898. Gerlach és Schenk. (4-r. 1—120 l.) Füzetje 2 frt 10 kr. — Ism. Irod. Tájékoztató Új foly. 2.

316. *Czobor, Dr. Béla*. Die historischen Denkmäler Ungarns in der Millenniums-Landesausstellung. Herausg. m. Unterstützung des kön. ung. Handelsministers. 1. Heft. Wien, 1898. Gerlach u. Schenk. (4-r. 16 l.) 2 frt 10 kr.

317. *D—d*. A nemzetközi iparművészeti kiállítás. M. Szemle 16. sz.

318. *Divald Kornél*. A művészi Páris. (Műkritikai tanulmányok.) U. o. 4—15. sz.

319. *Divald Kornél*. A bártfai főtemplom. U. o. 42—43. sz.

320. *Divald Kornél*. Képzőművészeti kiállításaink. Magy. iparművészet 167—170. l.

321. *Divald Kornél*. A bártfai szobrásziskola. U. o. 201—207. l.

322. *Dugovich Imre*. Művészeti irányok. U. o. 52. sz.

323. *Éber László*. A magyar festészet jövője. Magy. Szalon 30. köt. 578. l.

324. *Éber László*. Képzőművészeti újabb elméletek. Bud. Szemle 94. köt. 22—47. l.

325. Eisenhut és társai. m. Hét 33. sz.

326. *Ernszt Lajos*. Heszl János Mihály tervezete 1820-ban magyar képzőművészeti akadémia felállítása iránt. (Magyar műtörténelmi adatok I.) Budapest, 1898. Athenæum (8-r. 14 l.)

327. *Esztegar László dr.* Egy magyar történeti képgyűjtemény. (Ernszt Lajos gyűjteménye.) Vasár. Ujs. 42. sz.

328. *Eszterházy Miklós gr.* Nemzeti jellem az ókori építészetben. Tanulók Lapja 25. 26. sz.

329. *Ferenczy József dr.* A szépművészetekről. Aurora jul. füz.

330. *Feszty. Bródy Sándor*. Feszty kiállítása. Magy. Hírl. 309. sz.

331. *C—s*. Festett mondák. Magy. Szemle 47. sz. (Feszty képe.)

332a. *Junius*. Feszty-kiállítás. Hét 46. sz.

332b. A mi képünk. Birálatok Feszty Árpád festőművész két nagy történelmi képéről «Bánhídi csata», «Zoltán eljegyzése». Összeállította a «Komáromi Lapok» szerkesztősége. (Melléklet a Komáromi Lapok 48. számához.) Komárom, 1898. (8-r. 76 l.)

333. *László Béla dr.* Feszty Árpád művészete. Nemzet 309. sz.

334a. *Nyáry Sándor*. Feszty Árpád történeti festményei. Egyetért. 309. sz.

334b. *Rothhauser, Max*. Feszty-Ausstellung. P. Lloyd 269. reg. sz.

335a. Feszty Árpád új képei. Vasár. Ujs. 46. sz. — Új idők 46. sz. —
i—r. Magy. Kritika II. évf. 4. sz.

- 335b. Feszty Árpád művészete. Komárommegy. Értesítő 46. sz.
 336. Fittler Kamil. Bútoriparunk helyzete. Magy. Iparművészet 215—218. l.
 337. Fittler Kamil. A brüsszeli művészeti kongresszus. U. o. 393—399. l.
 338. Fodor József dr. Állandó művásár. Műcsarnok 12. sz.
 339. Fränkel, Ludw. Alexander von Liezen-May(e)r. Euphorion V. Bd. 656. l.
 340. Frommer, Rudolf. Das Jüngste Gericht. (Aus dem Leben Michelangelo's.) P. Lloyd 311. reg. sz.
 341. Gerecze Péter. A pécsi székesegyház egykori oltársátra. — A Somogyvári sz. Egyedmonostor templom maradványai. Ism. Meridiesz Gy. Magy. Kritika 12. sz.
 342. Gerecze Péter dr. Szobrászati emlékek Magyarországon. (Matlekovits S. Magyarország közgazd. és közműv. állapota V. köt. 411—496. l.)
 343. Gerőfi Gusztáv. Az orsz. magy. iparművészeti múzeum angol kiállítása. Művész. Tudósító 30. sz.
 344. Gy. A bécsi iparművészeti múzeum téli kiállítása. Magy. iparművészet 171—173. l.
 345. Gy. A bécsi szecsesszionisták kiállítása. U. o. 305—307. l.
 346. Gy. A Wodianer-féle könyvtáblapályázatnak eredménye. U. o. 353—356. l.
 347. Gyöngyössi László. A bártfai dóm. Új idők 43. sz.
 348. Györgyi Kálmán. A national competition kiállítása. Műcsarnok 19. sz.
 349. Györgyi Kálmán. Az iparművészeti iskola kiállítása. Magy. iparművészet 377—392. l.
 350. H—i L. Intimes über Paul Verlaine. P. Lloyd 176. 177. reg. sz.
 351. H—i L. Das Haus der Sezession. U. o. 274. sz.
 352. H—i L. Die Ausstellung der Sezession. U. o. 278. reg. sz.
 353. H—i L. Puvis de Chavannes. 1824—1898. U. o. 263. reg. sz.
 354. Harnack, O. Deutsches Kunstleben in Rom. Ism. Wollanka József. Bud. Szemle 93. köt. 305—309. l.
 355. Helm, Theodor. Kunstplakate. P. Lloyd. 101. reg. sz.
 356. Herendi Arthur. A Böcklin-láz. Magy. Génusz 15. sz.
 357. Hock János. Művészi reform. Budapest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. IV, 196 l.) 1 frt 50 kr. — Ism. Rothhauser M. P. Lloyd 279. reg. sz. — P. Napló 334. sz. — Ujváry Ignác. Műcsarnok 15. 16. sz. — Nyáry Sándor dr. Magy. Kritika II. évf. 4. sz. — Hét 45. sz. — Divald Kornél. Magy. Iparművészet 406—409. l. — Cornelius. Magy. Szemle 49—52. sz.
 358. Hock János. Művész demonstrációk. Budap. Napló 322. sz.
 359. Hock János. Művészi reform. Magyarország 88. sz.
 360. Hock János. Szovinizmus a művészetben. U. o. 106. sz.
 361. Hock János. Séta a Szalonban. U. o. 108. sz.
 362. Hoernes, M. Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. — Ism. Br. Miske Kálmán. Arch. Értes. 164—170. l.
 363. Hungarus. Székes fővárosi művészet. Polit. Hetiszemle 41. sz.
 364. Huszka József. A bögözi falképek. Arch. Értes. 388—393. l.
 365. i—r. Művészi nevelés. Magy. Kritika 11. sz.

366. *Iván Ede*. Képzőművészetünk. Művész. Tudósító 15. sz.
 367. *Iván Ede*. Iparművészetünk. U. o. 33. sz.
 368. *Jánosi Béla*. A renaissance-kori művészet főjellemvonásai. Bud. Szemle 94. köt. 321—354. l.
 369. *K. Ö.* A festészet fejlődéséről Magyarországon. (Matlekovits. Magyarország közgazd. és közműv. állapota. V. köt. 497—507. l.)
 370. *K—by dr. Lovag Szoldatics Ferencz*. Alkotmány 309. sz.
 371. *Kacziány Odön*. Böcklin-kiállítás. Magy. Szemle 8. sz.
 372. *Karczag Vilmos*. Zichy Mihálynál. Bud. Hirl. 208. sz.
 373. *Kelemen Lajos*. Pusztuló régi templomokról. Arch. Értes. 435. l.
 374. *Kelemen Lajos*. Három erdélyi mennyezetfestésről. Erd. Múz. 606—614. l.
 375. *Keleti Gusztáv*. A festészet és szobrászat az 1896. évi ezredéves országos kiállításon. Budapest. 1898. (8-r. 75 l.)
 376. A képzőművészetek új iránya. Grafikai Szemle 9. sz.
 377. *Kerekes*. Az egyház és a művészet. Egri egyházm. Közl. 38. l.
 378. *Királyné szobra*. *Alfa*. A királyné szobra. Bud. Hirl. 264. sz.
 379. *Andronicus*. Szobor-ügy. Nemzet 279. sz.
 380. *K. Néhány szó az Erzsébet-szobor ügyéhez*. Műcsarnok 14. sz.
 381. *Szana Tamás*. Az Erzsébet-szoborról. Egyetértés 264. sz.
 382. *Tóth Béla*. A királyné szobra. P. Hirl. 265. 307. sz.
 383. *Yartin József*. A szoborról. Nemzet 297. sz. — A királyné szobra. Bud. Hirl. 268. sz. — *Yartin J.* Még egyszer a szoborról. (Válasz a Bud. Hirl.-nak.) Nemzet 269. sz.
 384. *Yartin József*. És ismét a szoborról. Nemzet 284. sz.
 385. A királyné szobráról. Orsz. Hirl. 259. sz.
 386. *Klapka György szobra*. Athenæum-naptár 1898. 73. l.
 387. *Klein Jakab*. Az építészeti alaktan. I. füzet. Renaissance stylű párkányok. 7 réztábla és egy ives rajzmelléklettel. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 37 l.) 1 frt 20 kr.
 388. *Komáromi András*. Kolozsvári képirók. M. Hirl. 124. sz.
 389. *Koroknyai Ottó*. 1856—1898. (Képpel.) Vasár. Ujs. 19. sz.
 390. *Kőrösi László*. Egyiptom művészete. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 487 l.) 5 frt. Ism. Dr. Weisz Miksa. Magy.-zsidó Szemle 267—269. l. — *Mahler Ede*. Magy. Kritika 23. sz. — *Kubinyi Viktor*. Magy. Állam 260. sz. — *Mahler Ede*. Arch. Értes. 439—442. l. — *Giesswein Sándor dr. Kath.* Szemle 859—862. l.
 391. *Kossuth miskolci szobra*. Vasár. Ujs. 23. sz.
 392. *Kosztányi Ignác*. A pozsonyi képzőművészeti egyesület tavaszi kiállítása. Nyugatmagy. Hiradó 83. sz.
 393. *Kraus, Fr. X.* Geschichte der christlichen Kunst. Ism. Dr. Kaufmann Dávid. Arch. Értes. 370—373. l.
 394. *Kühlbrandt, Ernst*. Die ev. Stadtpfarrkirche A. B. in Kronstadt. I. Heft. Kronstadt, Zeidner, 1898. (4-r. 4 lev., 71 l.)
 395. *Latkóczy Mihály*. Zichy Mihály és a nők. Magy. Szemle 51. 52. sz.
 396. *Lázár Béla*. Demokrácia a művészetben. Új idők 44. sz.
 397. *Lázár Béla*. Nagyváradia a műtárlaton. Nagyvárad 291. sz.
 398. *Lázár Béla*. Sir Edward Burne-Jones. Vasár. Ujs. 27. sz.
 399. *Lázár Béla*. Magyar művészet. Nemzet 118. sz.

400. *Lázár Béla dr.* Az országház falfestményei. Nemzet 157. sz.
 401. Liezen-Mayer Sándor. 1839—1898. (Képpel.) Vasár. Ujs. 9. sz.
 402. Lotz. *Lázár Béla.* Lotz Károly. Nemzet 58. sz.
 403. *M—i.* Lotz ünnepe. Vasár. Ujs. 10. sz.
 404. *Silberstein, Dr. A.* Karl Lotz. P. Lloyd 50. reg. sz.
 405. Lotz Károly ünneplése. C—s. Magy. iparművészet 193—196. l.
 406. Lotz Károly. (Képpel.) Vasár. Ujs. 9. sz. — Orsz.-Világ 9. sz.
 — Magy. Géniusz 10. sz.
 407. Lotz-Album. Műcsarnok 20. sz.
 408. *Lyka Károly.* Rembrandt. (Képpel.) Uj idők 42. sz.
 409. *L(yka) K.* Művészeti krónika. U. o. 48. sz.
 410. *Lyka Károly.* Zászlóbontás. U. o. 45. sz.
 411. *Lyka Károly.* Uj művészi ipar. U. o. 51. sz.
 412. *Lyka Károly.* A magyar szobrász Kalváriajárása. Műcsarnok
 11. szám.
 413. *L—a.* Modern metszetek kiállítása. U. o. 17. sz.
 414. *Lyka Károly.* Művészeti polemiák. Bud. Napló 202. sz.
 415. *Lyka Károly.* A bécsi példa. (A szecsesszionisták műtárlatá-
 ról.) Budap. Napló 100. sz.
 416. *Lyka Károly.* A miskolci szobor. U. o. 149. sz. (Kossuth-
 szoborról.)
 417. *Lyka Károly.* Rézkarcs és litográfia. (Orsz. képtár kiállítása.)
 U. o. 327. sz.
 418. *Lyka Károly.* A magyar iparművészet karácsonya. Magy.
 iparművészet 145—162. l.
 419. *Lyka Károly.* A művészetek népszerűsítése. U. o. 373—376. l.
 420. *Lyka Károly.* Művásár. Művész. Tudositó 8. sz.
 421. Magyar műkincsek. Szerk. Radisics Jenő. I. köt. 1896. Ism.
 E—r. Könyvszemle 97—100. l.
 422. A magyar művészet jövője. *il.* Polit. Hetiszemle 43. sz.
 423. *Manuel.* Művészetre nevelés a vidéken. Művész. Tudositó
 13. szám.
 424. *Meller Simon.* Az irott kútfők jelentősége a művészettörténet-
 ben. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 31 l.)
 425. *Merza Gyula.* A tájképfestészet és turistaság. Erdély 89. l.
 426. Mesterházy Kálmán. 1857—1898. (Képpel.) Vasár. Ujs. 5. sz.
 427. *Mihalik József.* Az iparművészeti múzeum nemzetközi kiállí-
 tása. Magy. iparművészet 249—289. l.
 428. *Mihalik József.* Kassai származású ötvös művek. Arch. Ertes.
 14—18. l.
 429. *Mihalik József.* I. Miksa császár domborműves mellképe. U. o.
 132—137. l.
 430. *Mihalik József.* Beham és Flötner művészete hazai emléke-
 ken. U. o. 289—305. l.
 431. *Mihalik József.* Hazai ötvösségünk történetéhez. U. o. 381—
 384. l.
 432. A műcsarnokban. Magy. Hirl. 331. sz.
 433. A műcsarnok kiállításából. Vasár. Ujs. 17. 18. sz.
 434. *Munkácsy. Borostyány Nándor.* Munkácsy Mihályról. P.
 Hirl. 158. sz.
 435. C—s. Zichy és Munkácsy. Magy. Szemle 11—13. sz.

436. *Malonyay Dezső*. Munkácsy Mihály élete és munkái. Budapest, 1898. Ism. Nyáry Sándor dr. Magy. Kritika 7. sz.
437. *Malonyay Dezső*. Munkácsy ingóságainak árverése. Bud. Hirl. 158. sz.
438. *Sólyom Gyula*. Munkácsy a csárdában. Magy. Génusz 47. sz. — Lásd 1145. sz. a. is.
439. *Nagy Sándor*. Művész és ember. Műcsarnok 16. sz.
440. *Nagybányaiak. Iván Ede*. Nagybányaiak. Művész. Tudósító 39. sz.
441. *Kacziány Ödön*. A nagybányai festők kiállítása a Plasztikonban. Magy. Szemle 2. sz.
442. *Lázár Béla*. A nagybányaiak tárlata. Nemzet 349. sz.
443. *Maksziányi Dezső dr.* A nagybányaiak kiállítása. Magyarország 351. sz.
444. *n. s.* Két képkiallítás. Magy. Kritika 7. sz. (Nagybányaiak és Nemz. Szalon.)
445. A nagyszebeni csata körképe. *i—r.* Magy. Kritika 14. sz.
446. *Némethy Gyula dr.* Az otományi falfestményekről. Arch. Értes. 433—435. l.
447. Nemzeti művészet. Nemzet 199. 200. sz.
448. Nemzeti szalon. *Hock János*. Katonák. Budapest. Napló 353. sz. (A nemz. szalon kiállításáról.)
449. *i.* Nemzeti szalon. Magy. Ujs. 348. sz.
450. *Iván Ede*. A Nemzeti szalon kiállítása. Művész Tudósító 37. sz.
451. *Kacziány Ödön*. A nemzeti Szalon új kiállítása. Magy. Szemle 1. sz.
452. *Lyka Károly*. A téli szalon. Új idők 49—51. sz.
453. *Nyáry Sándor dr.* A Nemzeti Szalon kiállítása. Egyetértés 347. sz.
454. *Szűry Dénes*. A «Nemzeti Szalon». Vasár. Ujs. 19—21. sz.
455. *V. B.* Nemzeti szalon. Magy. Génusz 51. sz. — Lásd 444. sz. a. is.
456. *Ny. S. dr.* Az ideai műtörténeti kongresszus. Műcsarnok 13. sz.
457. *Ny. S. dr.* A Rembrandt-kiállítás Amszterdamban. U. o. 15. sz.
458. *Nyáry Sándor dr.* Magyar képzőművészeti akadémia. Magy. Kritika 20. sz.
459. *Odysseus*. Az új országház falképei. P. Napló 157. sz.
460. *Oravecz István*. Szabó István szobra. Sajóvidék 4. sz.
461. *Ottovay Zoltán*. A művészetek bölcselete. Budapest, 1898. Franklin-t. (16-r. 86 l.) 50 kr. — Ism. Lázár Béla. Magy. Kritika 14. sz.
462. *Pálinskás Géza*. Középkori műemlékek a Kemenes alján. Szombath. Ujs. 15. sz.
463. *Passer*. A magyar művészetről. Műcsarnok 18. sz.
464. *Pásztor József*. A művészet keleten. Hód-Mező-Vásárhely 44. 45. sz.
465. *Péter János*. A renaissancekori műveltség hatása Magyarországon. Közművelődés 1—5. sz.
466. *Petrik Lajos*. A batizi kőedény-gyár. (Adatok a magyarországi agyagipar történetéhez.) Magy. Iparművészet 293—295. l.

467. *Pogonyi Nándor*. A hónapok a képzőművészetben. Hevesm. Lapok 100. sz.
468. *Prém József*. A képzőművészetek története. Az építés, szobrászat és képzés fejlődése a legrégebbi időktől napjainkig. (Egyetemes ismeretek tára. 4.) Pozsony, 1898. Stampfel K. (8-r. 192 l.) 1 frt 25 kr.
469. *Prónai Rezső*. A csúcsíves templom szimbolikája. Sárosmegy. Közl. 41. sz.
470. *Prónai Rezső*. A bártfai templom Mária-oltárai. Alkotmány 275. 276. sz.
471. *R. B.* Műtörténeti monografiák. Polit. Hetiszemle 21. sz.
472. *R. B.* Szobrok, szobrászok. U. o. 30. sz.
473. *r. b.* Freskók és egyéb képek. U. o. 33. sz.
474. *Radnai Mihály*. A plakátok. Grafikai Szemle 12. sz.
475. *Radványi Béla dr.* A képzőművészetek számadása. Magy. Szemle 5. 6. sz.
476. *Récsei Viktor*. Forradalom a művészetben. Alkotmány 86. sz.
477. *Rexa Dezső*. Csejthe iparművészeti emlékei. Magy. Iparművészet 300—304. l.
478. *Ribó Agost*. Nemzetközi szecsesszió. Ezeréves Magyarország. 325. l.
479. *Riedl Frigyes*. Zichy Mihály képei Arany balladáihoz. P. Napló 346. sz.
480. *Sss.* Művészi nevelés. Magy. Génius 44. sz.
481. *Salgó Ernő*. A művészet ellen. Magy. Kritika 22. sz.
482. *Sebestyén Gyula*. Az iparművészeti társulat karácsonyi tárlata. Ethnogr. 91—94. l.
483. *Senex*. Wlassics szózata. Műcsarnok 13. sz.
484. *Senex*. Ingyenes délutánok a tárlaton. U. o. 19. sz.
485. *Seress Gyula*. A modern plakát. Magy. Génius 41. sz.
486. *Simkó József*. Böcklin-láz. Budapest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 20 l.) 20 kr.
487. *Simkó József*. Forradalom a művészetben. Budapest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 19 l.) 20 kr. — Ism. i—r. Magy. Kritika 10. sz. — Lásd. 476. sz. a. is.
488. *Simkó József*. A képzőművészetek reformja. Felelet Hock Jánosnak. Budapest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 42 l.) 40 kr.
489. *Simkó József*. Budapest szobrai. Kath. Szemle 38—61. l.
490. *Sittl, Karl*. Atlas z. Archäologie d. Kunst. 1897. Ism. Dr. Ré-
csei Viktor. Phil. Közl. 78—82. l.
491. *Szana Tamás*. Markó Károly és a tájfestészet. Budapest, 1898. Athenæum. (8-r. 160 l.) 6 frt. — Ism. T. R. P. Napló 222. sz. — Lázár Béla. Nemzet 107. sz. — i—r. Magy. Kritika 15. sz.
492. *Szana Tamás*. Műpártolás ötven év előtt. Egyetértés 32. sz.
493. *Szana Tamás*. Böcklin-kiállítás. Magyarország 41. sz.
494. *Szász Zoltán*. A bazilika és az országház képei. Egyetértés 63. sz.
495. *Szendrei János*. Egy ötvös-remek a múlt századból. Magy. Iparművészet 296—298. l.
496. *Szinte Gábor*. A művészeti érzék és az iskolák. U. o. 400—405. l.
497. *Szobonya Mihály*. Új idők 51. sz. — Műcsarnok 19. sz.

498. *Szóts Sándor*. A dévai ref. templom és régiségei. Hunyadm. tört. társ. 1896/8. Évkönyve 67—82. l.
499. *Tarczai György*. Művészettörténeti felolvasások. Egyetértés 318. sz.
500. *Tarczai György*. A magyar renaissance Párisban. U. o. 326. sz.
501. *Tarczai György*. A legelső műtárlat. U. o. 337. sz.
502. *Tarnóczy Tivadar*. Magyarország középkori fafaragó szobrászata. Felső Magyarország 52. sz.
503. *Tavaszi kiállítás*. A. Z. A tavaszi kiállítás. P. Napló 109. sz.
504. *Alfa*. A tavaszi kiállítás. Bud. Hirl. 115. 122. 131. sz.
505. *Cornelius*. A tavaszi műtárlat. Alkotmány 89. 91. sz.
506. *Eber László*. A képzőművészeti társulat tavaszi tárlata. Bud. Szemle 95. köt. 106—120. l.
507. *Herendi*. A képzőművészeti társulat tavaszi kiállítása. Magy. Génusz 18. 19. sz.
508. *Hock János*. A műcsarnokban. Magyarország 103. sz.
509. *Kacziány Ödön*. Tavaszi nemzetközi kiállítás a műcsarnokban. Magy. Szemle 17. 18. sz.
510. *Keszler József*. Tavaszi műkiállítás. Orsz. Hirl. 111. sz.
511. *Lyka Károly*. A tavaszi szalon. Bud. Napló 103. sz.
512. *Lyka Károly*. Arczképek. U. o. 108. sz.
513. *Lyka Károly*. Tájképek. U. o. 130. sz.
514. *Nyári Sándor dr.* A tavaszi műtárlat. Magy. Kritika 15. sz.
515. *Sacher Lipót*. Nemzetközi tavaszi tárlatunk. Aurora máj.-jun. füz.
516. *Silberstein, Adolf*. Frühjahrs-Ausstellung. P. Lloyd 92. 94. 103. 112. 140. 143. reg. sz.
517. *Simkó József*. Tavaszi képkiallítás. M. Állam 101. sz.
518. *Szász Zoltán*. Tavaszi tárlat. Egyetértés 131. sz.
519. Az 1890-ik évi tavaszi nemzetközi kiállítás. Műcsarnok 14. sz.
520. *Téli kiállítás*. *Alfa*. Műkiállítás. Bud. Hirl. 346. sz.
521. *Dugorich Imre*. A téli képkiallítás. Kath. egyh. Közl. 50. sz.
522. *Keszler József*. Téli műkiállítás. Orsz. Hirl. 331. és 346. sz.
523. *Komlós*. Téli tárlat. Művész. Tudositó. 26. 28. 29. 31. sz.
524. *Lázár Béla*. A téli tárlatról. Nemzet 331. sz.
525. *Lázár Béla*. A tárlat figurális képeiről. Nemzet 345. sz.
526. *Lyka Károly*. A téli műtárlat. Bud. Napló 332. 338. sz.
527. *Paur Géza*. Magyar művészek kiállítása a műcsarnokban. Vasár. Ujs. 49. 50. sz.
528. *Térey, Gabriel v.* Die Winter-Ausstellung im Künstlerhause. P. Lloyd 290. 292. 295. reg. sz.
529. *V. B.* Téli tárlat. Magy. Génusz 50. sz.
530. *Vajda Ernő*. Téli tárlat. Alkotmány 286. 300. sz.
531. *Wetzel György*. A téli tárlatról. Egyet. Lapok XIII. évf. 6. sz.
532. *Yartin József*. A téli kiállítás. Hét 49. 51. sz.
533. A téli tárlat. i. Magy. Ujs. 342. sz.
534. A téli kiállítás megnyitása. Műcsarnok 18. sz.
535. *Térey, Gabriel*. Die moderne graphische Ausstellung. P. Lloyd 284. reg. sz.

536. *Térey, Gabriel.* Die Weihnachtsausstellung des Kunstgewerblichen Vereins. P. Lloyd 303. reg. sz.
537. *Tóth Míke.* Középeurópai műépítmények. Budapest, 1898. Franklin-t. (8-r. 428 l.) 1 frt 50 kr. — *Ism. i. Kath. Szemle* 873. l. — *i-r. Magy. Kritika* II. évf. 2. sz.
538. *i.* Az új országház freskói. *Polit. Hetiszemle* 25. sz.
539. *Ürmössy Lajos.* Királyaink arcképei. *Nemzet* 184. sz.
540. *v. b.* A bécsi szecsesszió. *Magy. Génusz* 48. sz.
541. *Vajda Ernő.* Piombo «Férfi arcképe». *Magy. Hirl.* 356. sz.
542. *Vajda Ernő.* Krisztus-képek. Alkotmány 186. sz.
543. *Vajda Ernő.* Rembrandt. (Az amsterdami kiállítás.) Alkotmány 273. sz.
544. *Velszi Bárd.* Hock János diadala. *Magy. Génusz* 49. sz.
545. *Verescsagin. Bródy Sándor.* Verescsagin. *M. Hirl.* 51. sz.
546. *Csongor József.* Verescsagin «Napoleon-cyclusa». *Nyiregyháza* 9. 10. sz.
547. *Esztegar László.* Verescsagin. (Képpel.) *Vasár. Ujs.* 7. sz.
548. *Hock János.* A Verescsagin-kiállítás. Magyarország 51. sz.
549. *Kacziány Ödön.* Verescsagin a műcsarnokban. *Magy. Szemle* 9. szám.
550. *Krenner Viktor.* Verescsagin Napoleon cyclusáról. *Bud. Szemle* 94. köt. 131—134. l.
551. *Lázár Béla.* Verescsagin. *Nemzet* 51. sz.
552. *Péter János.* Verescsagin. *Magy. Szemle* 9. sz.
553. *Silberstein, Adolf Dr.* Die Werestsagin-Ausstellung. P. Lloyd 45. reg. sz.
554. *Szana Tamás.* Verescsagin újabb képei. Egyetértés 51. sz.
555. *Szinte Gábor.* A Verescsagin-kiállítás. *Magy. Kritika* 12. sz.
556. Verescsagin Budapesten. Egyetértés 45. sz.
557. Verescsagin. (Képpel.) *Magy. Szalon* 28. köt. 969—992. l.
558. *Veridicus.* A műcsarnok jövője. Alkotm. 96. sz.
559. *Vetró Sándor József.* Az aquarell festés. Pozsony-szt.-györgyi kath. gymn. 1897/8. értes. 1—22. l.
560. *Wlassics* nyilatkozata a műkiállítás megnyitása alkalmával művészeti állapotainkról. Műcsarnok 18. sz.
561. *Wlassics* művészeti programja. U. o. 18. sz.
562. *Wollanka József.* Domenico Ghirlandajónak újabban fölfedezett falképe Flórenczben. *Bud. Szemle* 94. köt. 76—81. l.
563. *Yartin József.* A müncheni szecsesszió tárlata. *Nemzet* 173. sz.

3. Zene.

564. *A. L.* Vendégszereplések az Operaházban. *Nemzet* 279. sz.
565. *Abrányi Kornél id.* Az orsz. m. daláregyesület története 1892. aug. havától 1898. aug. haváig (kapcsolatban a hazai műviszonyok fejlődési adataival). Kiadja az orsz. magyar daláregyesület. Budapest, 1898. r. t. nyomda. (8-r. 93 l.) 1 kor.
566. *Abrányi Kornél, id.* Emlékezés Reményire. *M. Hirl.* 156. sz. és P. Napló 138. sz.
567. *Abrányi Kornél, id.* Szent Erzsébet legendája. P. Napló 319. sz.
568. *Abrányi Kornél, id.* A magyar zene hanyatlása. *M. Hirl.* 337. sz.

569. *Ábrányi Kornél id.* jubilaris emlék-zene-művei. Ism. Zene-lap 3. sz.

570. *Ábrányi Kornél, id.* Emlékezés Reményire. Borsod-Miskolczi Közl. 58. sz.

571. *Babik József.* A magyar katolikus egyházének története. (8-r.) 40 kr.

572. *Bartalus István.* Ének-tanító vezérkönyv népiskolai tanítók számára. II. évfolyam. Budapest, 1898. Egyet. ny. (8-r. 143 l.)

573. *Bartalus István.* Éneklő ABC népiskolák számára. II. évf. Budapest, 1898. Egyet. ny. (8-r. 112 l.) 36 kr.

574. *Beer, August.* Hunyadi László. Zur 300. Aufführung. P. Lloyd 283. sz.

575. *Benkő Henrik.* Összhangzattan. A nemzeti zenede használata. 2. bőv. és jav. kiadás. Budapest. (1898.) Harmonia. (8-r. III, 131 l.) 5 korona.

576. *Benkő Henrik.* Függelék az összhangzattan II. kiadásához. (A feladványok kidolgozása. Budapest. (1898.) Harmonia. (8-r. 39 l.) 1 kor. 50 fill.

577. *Bianchi Biancáról.* Művész. Tudositó 8. sz.

578. *Block József.* Hegedűiskola. Budapest. 22 kor. — Ism. Recht Sándor. Magy. Kritika II. évf. 6. sz.

579. *Bucherón M. és Mars A.* Komédiások. Operette 3 felv. Ford. Makai Emil. Zenéjét szerzette Louis Varney. Első előadása a népszínházban szept. 30.

580. *Chivot és Duru.* A fehér egér. Operette 3 felv. Ford. Kürthy E. és Erdélyi Z. Zenéjét szerzették Vasseur L. és De Thuisy. Első előadása a népszínházban szept. 9-én.

581. *Cottens és Gavanet.* Utazás egy apa körül. Operette 5 felv. Zenéjét szerzette Varney. Először adták a Magy. színházban ápr. 22.

582. *Czelesztin.* Haydn. Magy. Ujs. 178. sz.

583. *Cziglányi Béla.* Német dalok. Műfordítások, mint szövegek. Pécs, 1898. Taizs J. (8-r. 237 l.) 2 frt. — Ism. Kereszty István. Magy. Kritika 11. sz.

584. *Dalnoki Béni. M. Génusz* 49. sz. — Művész. Tudositó 21. sz.

585. *Dankó Pista.* Brassói Lapok 155. sz.

586. *Dedk Gerő.* Magyar Harmonia. Szászváros. Bir. Dr. Jánosi Béla. Hivat. Közl. 15. sz.

587. *Erney József.* Uj «egyszerűsített» hangjegy-írás. Zenelap 6—8. sz.

588. *Erős Arnold.* Roland mester (Zichy Géza dalműve). Egyet-értés 117. sz.

589. *Faust* jubileuma. 1. Pauli Rikárd. 2. Perotti Gyula. Budap. Napló 299. sz.

590. *Gavoult és Cottens.* Diákkisasszonyok. Operette 3 felv. Ford. Makai Emil. Zenéjét szerzette Varney L. Először adták a népszínházban decz. 28.

591. *Gondinet Edmund.* A király mondta. Víg opera 3 felv. Ford.: Huszár Imre. Zenéjét szerzette: Delibes. Előadták a m. kir. Operában okt. 14.

592. *Hubai Jenő.* A kremonai hegedüs. Bud. Napló 28. sz.

593. *Hubay Jenő.* A m. k. operaház. M. Hirl. 145. 146. sz.

594. *Hubay, Eugen*. Das kön. ungarische Opernhaus. P. Lloyd 26. 127. reg. sz.
595. *Incze Henrik*. Operai kalauz. Budapest, 1898. Zipser és König. (8-r. 168 l.) 1 frt 20 kr. — *Ism. Kereszty István*. *Magy. Kritika* 11. sz.
596. *Kálmán Farkas*. A magyar dalszerzés. Magyarország 62. sz.
597. *Kanyó Gyula dr.* Don Lorenzo Perosi. Alkotm. 312. sz.
598. *Kapi Gyula ifj.* Néhány szó az «új egyszerűsített hangjegy-írás»-hoz. Zenelap 23. 24. sz.
599. *Karczag Vilmos*. Seidl Antal. Ezeréves Magyarország. 318. l.
600. *Kerekes*. Az egyházi zene. Egri egyházm. Közl. 74. l.
601. *Kereszty István*. Még egyszer: az új színházévad. *Magy. Kritika* 24. sz.
602. *Kereszty István*. Operánk 1897/8-ban. Aurora. Jun. füz.
603. *Komáry Erzs.* Zenei műveltségünk érdekében. Nemz. nőnevelés 28—37. l.
604. *Köppel Ferencz*. Orgonaiskola a négyévfolyamú tanító- és kántorképző-intézetek részére, valamint magánhasználatra. Győr, 1898. (4-r. 83 l.) 1 frt 60 kr.
605. *Kőszeghy Árpád*. Beethoven és Haydn. Zenelap 7—8. sz.
606. *Léh Jakab*. A hangszeres zene az egyház szellemében. *Magy. Állam* 12. sz.
607. *Mader Raoul*. A piros cipő és «She» *Ism. (+)*. *Magy. Kritika* 23. sz.
608. *Major J. Gyula*. A zene- és énektanítás ügye a középiskolában. *Magy. Pædag.* 368—377. l. és *Orsz.-Világ* 23. sz.
609. *Major J. Gyula*. Összhangtan. 2. kiad. *Ism. Kereszty István*. *Magy. Kritika* 23. sz.
610. *Márkus Miksa*. Tannhäuser az operában. *Magy. Hirl.* 263. sz.
611. *Mars Antony és Hennequin Maurice*. Bibliás asszony. Operette 3 felv. Ford. Heltai Jenő. Zenéjét szerzette Roger Viktor. Először adták a népszínházban nov. 4.
612. *Mars és Desvallières*. Garasos kisasszony. Operette 4 felv. Ford.: Reiner Ferencz és Makai Emil. Zenéjét szerzette Planquette Róbert. Először adták a *Magy. színházban* nov. 12.
613. *Mészáros, Emerich*. Königliches Opernhaus. P. Lloyd 135. reg. szám.
614. *Meyerbeer*. Lásd 2361. sz. a.
615. *Molnár Géza dr.* Hunyadi László. Orsz. Hirl. 324. sz.
616. *Moser, Adam*. Joseph Joachim. Berlin, 1898. *Ism. B. A.* P. Lloyd 268. reg. sz.
617. *Nagy Béla dr.* A zene hatása. Magyarország 120. sz.
618. *Ordonneaux Maxime*. A baba. Látványos operette 4 szakaszban. Ford. Reiner Ferencz. Zenéjét szerzé Audran Edm. Első előadása a népszínházban jan. 13.
619. *P. G. Dálnoki Béni*. Vasár. Ujs. 50. sz.
620. *Perényi József dr.* A magyar dalszerzés. Zalai Közl. 12. sz.
621. *R. B.* Magyar operettek. Polit. Hetiszemle 15. sz.
622. *Radnai Oszkár*. Operai viszonyainkról. Művész. Tudositó 21. szám.
623. *Radnai Oszkár*. Zenei életünk. U. o. 38. sz.
624. *Radó Rikárd*. Bauer Harold. U. o. 19. sz.

625. Reményi Ede. Vasár. Ujs. 21. sz. — Magy. Génusz 21. sz.
 626. Schubert Ferencz. (Képpel.) Athenæum naptára. 1898. 113. l.
 627. *Schulze, Lüder.* Franz Liszt und die Frauen. Die Gegenwart
 32. szám.
 628. *Sólyom.* Látogatás Sauer Emilnél. (Képpel.) Magy. Génusz
 48. szám.
 629. *Somogyi Péter.* Mascagni. Művész. Tudositó 11. sz.
 630. Staáb Lénárd. Zenelap 2. sz.
 631. Sz. Z. Reményi Ede. Egyetértés 137. sz.
 632. *Szomory Dezső.* Reményi Ede. Nemzet 142. sz.
 633. *Sztojanovits Jenő.* Nino. Opera. Ism. Kereszty István. Magy.
 Kritika 14. sz.
 634. Tábori zenészek (az 1848/9-iki gömöri), Gömör-Kishont
 11. szám.
 635. *Volkman Robert.* D-moll szimfóniám viszontagságai. P. Napló
 47. szám.
 636. *Walter Oszkár.* A krokodilus. Operette 3 felv. Ford. Faragó
 Jenő. Zenéjét szerzette Ferron Adolf. Első előadása a Magy. színházban
 okt. 5.
 637. *Weber J. R.* Gyakorlókönyv a népiskolai énektanításhoz.
 Egybeállították Sándor Domokos, Horváth Gyula és Bátor Lajos. II.
 füz. 3. kiad. Budapest, 1898. Lauffer V. (8-r. 80 l.) 43 kr.
 638. *Weiszheimmer, W.* Erlebnisse mit Richard Wagner, Franz
 Liszt etc. Ism. Beer A. P. Lloyd 110. reg. sz.

4. Színészet.

639. A. S. Blaháné és Miss Halton. Nemzet 335. sz.
 640. *Ambrus Zoltán.* A nemzeti színház. P. Napló 167. sz.
 641. *bd.* A magyar színészet történetéből. Máramar. Lapok 49. sz.
 642. *Bagi Gyula.* Breznay Géza. Kecskem. Lapok 1. sz.
 643. *Bagi Gyula.* A színügyi bizottságokról általában. Pestmegyei
 Hirl. 47. sz.
 644. *Bayer József.* A debreczeni színpad műsora 1811-ben. Irod.
 tört. Közlem. 232—235. l.
 645. *Berkesi István dr.* Temesvár színészete a XVIII. században.
 Tört. Régész. Értesítő 11—30. l.
 646. *Csudáky Bertalan.* Színügyünk a jelenben. Alkotmány 174. sz.
 647. *D'Artagnan.* Nikó Lina. (Képpel.) Magy. Génusz 49. sz.
 648. *Drumár.* Pálmai Ilka. Debrecz. reg. ujs. 20. sz.
 649. *Ferenczi Zoltán.* A kolozsvári színház története. Ism. F. J.
 Erd. Múz. 179—181. l. — Janovics Jenő. Budap. Napló 20. sz. — Márki
 Sándor. Századok 632—635. l. — Színészek Lapja 1. sz.
 650. *Géresi Kálmán.* A debreczeni színészet vázlatos története.
 1798—1898. (Egy 1836. évi színlap-facsimilével és a jubileumi előadás
 színlapjával. Debreczen, 1898. (8-r. 40 l.) 30 kr.
 651. *Guglia, Eugen.* Friedrich Mitterwurzer. Wien. — Ism. Har-
 mat Géza. Magy. Kritika II. évf. 3. sz.
 652. *h. g.* A bécsi színházi censura a múlt században. Bud. Szemle
 95. köt. 461—467. l.

653. *Hantke Emil*. A váradi színészek nagykárolyi szereplése 1814-ben. Nagykároly és vid. 34. sz.
654. *Hoffmann Sándor*. Az évad végén. Magy. Szemle 26. sz.
655. *Hoffmann Sándor*. Színészetünk válsága. U. o. 27. sz.
656. Hollósy Kornélia és társa sikerei külföldön. Máramar. Lapok 61. sz.
657. *Klein Dániel dr.* Vonások a magyar színészetéből. Torontál 247. sz.
658. *Komáromy Alajos*. Mikor «Bánk-bán»-t először játszották Kecskeméten. Katona J.-kör 1896/7. Évkönyve 83—91. l.
659. *Komáromy A.* veterán színművész újabb levele régi színésztüntükről. Kecskem. Lapok 30. sz.
660. *Komlóssy Arthur*. A legrégibb színész-család. Nagyvárad 286. sz. (Láng-családról).
661. *Kopácsy Juliska* asszony. (Képpel.) Uj idők 41. sz. — Magy. Génusz 17. sz.
662. *Körmendi Rezső*. A meráni nép-szinelőadások. Alkotmány 77. 79. sz.
663. *Lázár Béla dr.* A váradi színészet. Nemzet 234. sz.
664. *Lázár Béla*. A színészi iskolákról. U. o. 239. sz.
665. *Lázár Béla*. Az új színházi évad. Magy. Kritika 23. sz.
666. *Liszka Béla*. A színészet első nyomai Kecskeméten. Kecskeméti áll. főreálisk. 1897/8. értes. 1—26. l.
667. *M. E. Somló Emma*. Hét 43. sz.
668. *M. E. Sziklai Kornél*. U. o. 48. sz.
669. *Márkus Emilia*. (Képpel.) Orsz.-Világ 4. sz.
670. *Móricz Pál, ifj.* Régi teátristák és más komédiások. Szegedi Napló 122—126. sz.
671. *Náményi Lajos*. A váradi színészet története. A nagyvárad magyar színészet százéves jubileuma alkalmából írta —. Nagyvárad, 1898. (8-r. VIII. 157 l.) — Ism. M—r. Erd. Múz. 276. l. — Kelemen Béla. Magy. Kritika 16. sz. — V. J. Századok 437—439. l.
672. A nemzeti színház reformja. s. Polit. Hetiszemle 51. 52. sz.
673. *Nikó Lina*. (Képpel.) Hét 49. sz.
674. *Pont*. Ujházi. (Képpel.) U. o. 37. sz.
675. *Rakodczay Pál*. Valami Hamletről. Színészek Lapja 5. sz.
676. *Rakodczay Pál*. Shakespeare-tanulmányok. U. o. 10. sz.
677. *Rococo*. Cziffráné Tótvölgyi Margit. Délmagy. Közl. 23. sz.
678. *Rococo*. Berký Ferencz. U. o. 12. sz.
679. *Roscius*. Színházaink. Polit. Hetiszemle 27—29. sz.
680. *Rózsa Géza dr.* Szellemjelenések a tragédiában. Egri főreálisk. 1897/8. értes. 3—31. l.
681. *Rupp Kornél*. Az iskolai színi előadások. Tanulók Lapja 6. sz.
682. *Ryf*. A Kisfaludy-színház. Művész. Tudositó 12. sz.
683. *Solymosi Elek*. Szabad művészet. Budap. Napló 117. sz.
684. *Solymosi Elek*. A színpadi becsület. U. o. 306. sz.
685. *Somogyi Péter*. Színpadi rendezés az Operában. Művész Tudositó 23. 26. sz.
686. *Sz. D. Kopácsy Juliska*. Vasár. Ujs. 6. sz.
687. *Szmollény Nándor*. A szegedi magyar színészet száz éve. Történeti vázlat. Szeged, 1898. (16-r. 28 l.) 50 fill.

688. Sztrogoff Mihály. *Ö.* Bud. Hirl. 122. sz.
 689. *Szűry Dénes.* A nemzeti színház és Márkus Emilia. Vasár. Ujs. 4. sz.
 690. *Szűry Dénes.* Tina di Lorenzo. U. o. 8. sz.
 691. Ujházi édes atyja. P. Napló 71. sz.
 692. *Ujváry Ignác.* Nemzeti színházról. Műcsarnok 13. sz.
 693. *Vayk.* Régi magyar színészet. (A debreczeni színház százéves jubileuma.) Uj idők 89. sz.
 694. *B. Virágh Géza.* A debreczeni színészet százéves jubileuma. Orsz.-Világ 49. sz.
 695. *Z. M. Ellinger Gusztáv* (1810—1898). P. Napló 65. sz.

III. Philologiai pädagogia.

1. Általános irányú.

696. *Bartos Fülöp.* Középiskolai nyelvtanításunk. Tanáregyl. Közl. 31. évf. 28. sz.
 697. *Bartos Fülöp.* Amerikai vélemények az idegen nyelvek tanításáról. Magy. Pædag. 154—162. 215—220. l.
 698. *Bartos Fülöp.* A nyelvtanítás a neuchâteli kereskedelmi iskolában. I. Francia nyelv. Keresk. szakoktatás. VI. évf. 5. sz. — II. Idegen nyelvek. U. o. 6. és 7. sz.
 699. *Belják Bernát.* Észrevételek a nyelvtanítás módszeréhez. Magy. Pædag. 483—486. 550—559. l.
 700. *Darkó Béla.* Az írásjelek használatáról. Ujpesti polg. fiúisk. 1897/8. értes. 3—10. l.
 701. *Demek Győző dr.* A középiskolai tanuló modern nyelvi magán-olvasmányai. Tanáregyl. Közl. 31. évf. 29. 30. sz.
 702. *Gaal Mózes.* Az irodalomtörténet tanítása. Magy. Pædag. 206—215. l.
 703. *Gyulai Ágost dr.* Eszmék az irodalomtörténeti múzeumról. Tanáregyl. Közl. 31. évf. 23. sz.
 704. *T. K. Néhány szó* «az olvasástanításról» című cikksorozathoz. Dunántúli prot. Lap 34. sz. — Vecsei J. válasza. U. o. 37. sz.
 705. *Vecsei József.* Az olvasástanításról. Dunántúli prot. Lap 27—30. sz.

2. Magyar nyelv.

706. *Balassa József dr.* A magyar nyelv a kereskedelmi iskolában. Keresk. Szakokt. VI. évf. 6. sz.
 707. *Duda János dr.* Gondolatok a magyar irodalomtörténet tanításáról. Lugosi áll. főgymn. 1897/8. értes. 9—23. l.
 708. *Göndör Károly, Miholicska J., Riszpler R. és Zellinger A.* Útmutató a magyar nyelv tanításához a direkt módszer alapján. A beszéd- és értelemgyakorlatok anyagának feldolgozásával a nem-magyar anyanyelvű népiskolák első osztálya részére. Tanítók és tanítójelöltek használatára. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 108 l.) 70 kr. — Ism. Wagner Lajos. Magy. Pædag. 300. l.
 709. *Gramme Döme.* A magyar nyelv tanítása nem magyar ajkú,

de magyar tannyelvű áll. elemi népiskolákban. — Ism. Sztodolnik Péter. Nevelés XV. évf. 171. 191. l.

710. *Gulyás István*. A magyar grammatika középiskolai tanításának kérdéséhez. Tanáregyl. Közl. 31. évf. 13. sz. — Balogh Péter. Nyelvőr 49—53. 104—110. l.

711. *Gulyás István*. A határozók rendszere középiskolai magyar nyelvtanításunkban. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 68 l.) 50 kr.

712. *Hevesi János*. A helyesírás tanítása. Polg. isk. Közl. 9. sz.

713. *Kováts S. János dr.* A magyar nyelv tanításához. Keresk. Szakokt. VI. évf. 3. és 4. sz.

714. *Madzsar Gusztáv*. A magyar nyelv tanítása a gymn. III. osztályában. Makói áll. főgymn. 1897/8. értes. 5—11. l.

715. *Nagy Lajos (Sassi)*. Szózat az iskolák helyes magyarsága ügyében. Néptan. Lapja 32. sz.

716. *Nyékly György*. A magyar beszéd, illetőleg nyelv tanítása a nem magyar ajkú gyermekeknek. Népoktatás 10. sz.

717. *Remenyik Lajos*. A magyar nyelv tanítása. I. rész. Eperjes, 1898. Stahr D. (8-r. 30 l.) 25 kr.

718. *Rupp Kornél dr.* Magyar írásbeli feladatok. 1897. Ism. Morvay Győző. Tanáregyl. Közl. 31. évf. 14. sz.

719. *Sefcsik István*. Magyar nyelvi tanítás nem magyar ajkú iskolában. Nevelés XV. évf. 36. l.

3. Klasszikus nyelvek.

720. *Olasz József*. A latin nyelv kérdéséhez. Kath. Pædag. 657—708. l.

721. *Posch Árpád*. Görög pótló tanfolyam. Magy. Pædag. 108. l.

722. *Pruzsinszky János dr.* A latin nyelv az új tantervben. Tanáregyl. Közl. 31. évf. 32. sz.

4. Német nyelv.

723. *Madzsar Gusztáv*. A német nyelv tanítása a gymnasium III. és IV. osztályában. (1896.) Makói áll. főgymn. 1897/8. értes. 12—17. l.

724. *Szabó Adolf*. A német nyelv a főváros elemi iskoláiban. Népk. nevel. Lapja 17. sz.

5. Franczia nyelv.

725. *Linz, Friedr.* Zur Tradition u. Reform d. französ. Unterrichts. Ism. Téri József. Magy. Pædag. 497—500. l.

IV. Finn-ugor nyelvek.

726. *Cseremis. Szilassy Móricz*. Cseremis szótár. Nyelvt. Közl. 434—457. l.

727. *Finn. Godenhjelm*. History of finnish literature translated by E. D. Butler. Ism. Zoltvány Irén. Phil. Közl. 203. l.

728. A Kanteletár dalaiból. Ford. Bán Aladár. Vasár. Ujs. 13. sz. — Névtelen betegség. U. o. 49. sz. — I—IV. Kath. Szemle 636—638. l.

729. *Munkácsi Bernát*. Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. Nyelvt. Közlem. 241—279. 361—391. l.

730. *Lapp. Wiklund, K. B.* Kleine lappische Chrestomathie. Ism. sz. m. Magy. Kritika 8. sz.

731. *Mordvin. Paasonen, H.* Die türk. Lehnwörter im Mordwinischen. Ism. Gombocz Zoltán. Nyelvt. Közlem. 124—126. l.

732. *Osztják. Munkácsi Bernát*. Egy déli osztják hőségének. U. o. 1—27. l.

733. *Patkanov, S. A.* Die Irtisch-Ostjaken und ihre Volkspoesie. St. Petersburg. 1897. Ism. Munkácsi B. Ethnogr. 141—165. l.

734. *Vogul. Gombocz Zoltán*. A vogul infinitivus. Nyelvt. Közlem. 127. l.

735. *Gombocz Zoltán*. A vogul nyelv idegen elemei. U. o. 148—184. 413—433. l.

V. Árja nyelvek és örmény nyelv.

736. *Örmény. Bérds.* Zefir ha lennék. Ford. Simay Gergely. Armenia 353. l.

737. *Dzadurján A.* 1. Sirfelirat. Ford. Simay Gergely. U. o. 101. l. — 2. Jeltelen sir. U. o. 130. l. — 3. Mulnak az évek. U. o. 163. l.

738. *Govrik, Greg. Joh.* Siebenbürgisch-armenische Sprachdenkmäler. Sprachwiss. Abhdlg. I. Bd. 9. H.

739. *Iláj.* Nemzet-tagadás. Ford. Simay Gergely. Arménia 228. l.

740. *Hovhanniszeán.* A reggel. Ford. Simay Gergely. U. o. 321. l.

741. *Hübschmann, H.* Zur Chronologie der armenischen Vccalgesetze. Sprachwiss. Abhdl. I. Bd. 8. Heft.

742. *Krausz Sámuel.* Görög vendégszók az örmény nyelvben. Philol. Közl. 336—347. l.

743. *Méhe.* A fogoly álma. Ford. Simay Gergely. Arménia 68. l.

744. *Molnár Antal dr.* Örményország történelme és irodalma. Tsobánján Árság fölolvassása. U. o. 70—74. 102—106. 131—135. 164—169. 197—200. 229—234. l.

745. *Msereanç, Levon.* Eine Bemerkung zur armenischen Lautlehre. Sprachwiss. Abhdl. I. B. 9. sz.

746. *Pátkánián.* Nemzeti szellem. Ford. Simay Gergely. Arménia 196. l.

747. *Patrubány, Lukas v.* Kirk' ayöt'ic. (Ein sieb. arm. Gebetbuch aus 1793.) Sprachwiss. Abhdl. I. Bd. 4—7. Heft.

748. *Patrubány, Lukas v.* Vorarbeiten zum arm. Namenbuch. U. o. 5. s. köv. sz. Elejét lásd 1—4. sz.-ban.

749. *Patrubány, L.* Armenische Etymologien. U. o. 6. sz.

750. *Patrubány, L.* Armenisch-deutsches Wörterverzeichnis. U. o. 7—9. sz.

751. *Patrubány, L.* Altarmenische Texte in Transscription. U. o. 9. H.

752. *Patrubány, L.* Armeniaca. U. o. I. 7. 9. H.

753. *Patrubány, L.* Armenische Philologie. U. o. I. Bd. 4. H.

754. *Patrubány, L.* Ulnia gam Zejt'un. U. o. 5. köv. sz.

755. *Ráffi.* Gondolatok a Ván-tó partján. Ford. Simay Gergely. Arménia 259. l.

756. *Szircán.* Buzdítás. Ford. Simay Gergely. U. o. 293. l.

757. *Szongott, Christ.* Siebenbürgisch-armenische Sprichwörter. Sprachwiss. Abhdl. I. 6. 7. sz.

758. *Szongott, Chr.* Siebenbürgisch-armenische Volksmärchen. U. o. 7. 9. sz.

759. *Várt.* A menekült. Ford. Simay Gergely. Arménia 37. 1.

760. *Perzsa. Omar Khayyám.* The Ruba'iyat of —. Translated by E. Heron-Allen. Ism. Kropf Lajos. Bud. Szemle 96. köt. 308—311. 1.

VI. Keleti nyelvek (arab, héber, török, egyiptomi).

761. *Goldziher Ignác.* Jelentés az orientalisták XI-ik nemzetközi congressusáról. Akad. Értes. 8—28. 1.

762. *Goldziher, Ign.* L'ascétisme aux premiers temps de l'Islam. (Rev. de l'hist. des religions 37. köt.)

763. *Arab. Goldziher, Ign.* Bibliographie arab. Druckwerke. Wien. Ztschr. f. Kde. d. Morgenl. XI.

764. *Goldziher, Ign.* Ahmed b. Hanbal. Ztschr. d. d. morgenl. Ges. 155—160. 1.

765. *Héber. Abu-Harun Mózes ibn Esra.* Talányok. Ford. Telekes Béla. Egyenlőség 43. sz.

766. *Abu'l Hassan Juda Halévy.* 1. Talányok. Ford. Telekes Béla. Egyenlőség 43. sz. — 2. A siroknál. U. o. 45. sz.

767. *Bacher, W.* Das jüdisch-buchârische Gedicht Chudâidâd. Beiträge zur Textkritik und Erklärung. Ztschr. d. d. morg. Ges. 197—212. 1.

768. *Blau Lajos dr.* Tanulmányok Szirachról és műveiről. Magy. Zsidó Szemle. 27—41. 1.

769. *Blau Lajos dr.* A szentírás versfelosztásáról. U. o. 41—49. 1. Elejét lásd a mult évi folyamban.

770. *Blau L.* Újabb kutatások a szentírás versfelosztásáról. U. o. 334—343. 1.

771. *Dostál Károly.* A héber lyra Krisztus előtt. Hittud. folyóirat 242—271. 1.

772. *Eisler Mátyás dr.* Nyelvészkedés száz évvel ezelőtt. Jövő 3. sz.

773. Évkönyv. Kiadja az izr. magy. irod. társulat. 1898. Ism. Dr. Schwarcz Gábor. Magy.-zsidó Szemle 65—70. 1.

774. *Frisch Armin dr.* Latin és görög kölcsönszavak a zsidó irodalomban. Jövő 6. sz.

775. *Grünhut Lázár dr.* Az énekek éneke Midrásairól. Magy.-zsidó Szemle 139—143. 1.

776. Izraelita-magyar biblia. Zsidó-magy. Szemle 10—16. 1.

777. *Halévy b. Isaac (Joel).* Esdeklés. Ford. Roboz Andor. Egyenlőség 9. sz.

778. *Ibn Giát.* Peszach ünnepére. Ford. Roboz Andor. U. o. 14. sz.

779. *Jedaja ha-Penini.* 1. A test. Ford. Dr. Klein Mór. Magy.-zsidó Szemle 272. 1. — 2. A világ. — 3. A sors. U. o. 368—372. 1.

780. *Jedaja ha-Penini.* 1. Vigasztalás. Ford. Dr. Klein Mór. Jövő 6. sz. — 2. Önismeret. U. o. 12. sz.

781. *Jedaja ha-Penini.* Töprengés. Ford. Klein Mór. Egyenlőség 11. sz.

782. *Jehuda Halévy*. Úton a Szentföldre. Ford. Makai Emil. U. o. 40. sz.

783. *Lövy Mór dr.* Talmudi szó- és tárgymagyarázat. Magy.-zsidó Szemle 326—330. l.

784. *Mandl Ármin dr.* A zsidók története és irodalma a talmud befejezésétől (500-tól) a mai napig. Iskolai használatra. Vágújhely, 1898. Horovitz A. (8-r. 112 l.)

785. *Mózes I.* könyve héber nyelvgyakorlatokkal. A magyar izraelita iskolák használatára. Szerkesztette a vágújhelyi izr. népiskola tanító-egyesülete. Nagyszombat, 1898. Horovitz A. (8-r. 331 l.) 65

786. *Salamon ibn Gabirol*. Vihar. Ford. Farkas Emil. Egyenlőség 17. sz.

787. *Wellesz Gyula dr.* Az énekek éneke midrásairól. Magy.-zsidó Szemle 55—64. 143—147. l.

788. *Török. Kúnos Ignác.* A török nyelv idegen elemei. Nyelvt. Közlem. 34—54. l. Elejét lásd a mult évi folyamban.

789. *Kúnos Ignác.* Naszreddin hodsa tréfái. (Kivonat.) Akad. Értes. 607—611. l.

790. *Dénes Ferencz.* A régi Egiptom legnagyobb városa és legnagyobb templomai. Lőcsei kath. főgymn. 1897/8. értes. 3—16. l.

791. *Mahler Ede dr.* Egyiptologiai tanulmányok a chronologia köréből. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVII. köt. 1. sz.) Budapest, 1898. Akadémia. (8-r. 12 l.) 15 kr.

792. *Platz Bonifác dr.* Ó-Egyptom irodalma. Budapest, 1898. Szt. Istv. társ. (8-r. 25 l.) 30 kr.

VII. Magyar nyelv és irodalom.

1. Bibliographia.

793. *Abafy Lajos.* Kertbeny Károly könyvészeti törekvései. Könyvszemle 161—176. 234—246. l.

794. Angol népkönyvtárak. Egyetértés 312. sz.

795. A bécsi nyilvános könyvtárak. e. Könyvszemle 318. l.

796. *Bergmans, Paul.* L'imprimeur Jean Brito. Gand. 1898. — Ism. E—r. L. Könyvszemle 409—412. l.

797. Berlin nyomdairól. Grafikai Szemle 3. 9. sz.

798. *Borovszky Samu.* Jelentés egy bibliographiai fölfedezésről. Akad. Értes. 339—342. l. (Mátyás király 1488. lipcei kiadásáról.)

799. A budai könyvtár-egyesület IV. évkönyve 1897. évről. Budapest, 1898. Ism. e. Könyvszemle 300. l.

800. Czimjegyzéke a budapesti m. kir. tudományegyetem könyvtárának. — XXII. 1897. évi gyarapodás. Budapest, egyet. nyomda, 1898. (8-r. XV, 149. l.) 50 kr.

801. Czimjegyzék a magyar kir. központi statistikai hivatal nyilvános könyvtárának és térképgyűjteményének—. A kereskedelemügyi m. kir. minister rendeletéből szerkeszti és kiadja a m. kir. központi statistikai hivatal. Budapest, 1898. Kilián Fr. (8-r. V, 1198 l.) 5 frt. — Ism. E. L. Könyvszemle 407—409. l.

802. *D. Gy. és Mukoray.* Régi könyvtárak Bács megyében. Bács-Bodrogh m. tört. társ. Évkönyve 14. évf. 90—92. 115—119. l.

803. *D. L.* A tiguromi imádságos könyv. Irod. tört. Közlem. 249. l.
804. *Dézsai Lajos.* A kolozsvári református belső templom egy-
levelés hazai nyomtatványai. Könyvszemle 277—281. l.
805. *Dézsai László dr.* Váradi Mihály verse Bethlen Gábor halálá-
ról. U. o. 372—384. l.
806. *E. P.* Budán irt török kézirat. U. o. 110. l.
807. Az első levéltári és könyvtártani szaktanfolyam. U. o. 352—
356. l.
808. *Erdélyi Pál.* Régi kéziratok tatarozása. U. o. 113—123. l.
809. *Erdőhelyi Menyhért.* A bácsi érseki könyvtár. (1526 előtt.)
Zentai Hirl. 39. sz.
810. *Esztegar László.* A brüsszeli repertorium. Magy. Szalon 30.
köt. 571. l.
811. *Esztegar László.* A bibliografiai szakismeretek megszerzése.
Könyvszemle 212—225. 357—371. l.
812. Falragaszok kiállítása. Grafikai Szemle 4. sz.
813. *Faragó.* Pozsony városa nyomdásztörténeti multjából. U. o.
2. szám.
814. *Faragó.* Gutenberg vagy Brito? U. o. 5. sz.
815. *Fejérfataky László.* A sanct-galleni konferencia. Könyv-
szemle 321—333. l.
816. *Ferenczi Zoltán.* Az erdélyi múzeumegylet könyvtára 1897-ben.
U. o. 399—401. l.
817. *Fraknói Vilmos.* Karai László budai prépost a könyvnyom-
tatás meghonosítója Magyarországon. (Értekezések a tört. tudom. köré-
ből. XVII. köt. 7. sz.) Budapest, 1898. Akadémia. (8-r. 21 l.) 30 kr. —
Ism. E. L. Könyvszemle 297. l.
818. *Fülöp Áron.* Képes ujságaink. Magyarország 199. sz.
819. *Garnett, Richard.* The libraryseries. Ism. Kropf Lajos. Könyv-
szemle 203. l.
820. *Hellebrant Árpád.* A magyar philologiai irodalom 1897-ben.
Philol. Közl. 609—688. l.
821. *Heller Ignác.* A könyv- és folyó (compress)-szedés. Grafikai
Szemle 1—5. sz.
822. *Illéssy Sándor dr.* Nyomdatörténeti adatok. Könyvszemle
273—276. l.
823. *Kereszty István.* A hirlapok gyűjteménye. Magy. Szalon 30.
köt. 552. l.
824. *Koczányi Béla.* A magyar czimbalom-zeneirodalom váloga-
tott termékeinek betűrendes jegyzéke. A kiadók megjelölésével és tar-
talommutatóval ellátva. Kassa, 1898. Koczányi. (8-r. 33, XXXI. l.)
80 kr.
825. *Kollányi Ferencz.* Az olasz állami könyvtárak. Könyvszemle
18—46. l.
826. Könyvnyomtatás hajdan és most. Kincses kalend. 1898. évf.
827. A köteles példányokról szóló törvény és végrehajtása. U. o.
63—82. l.
828. *Kropf Lajos.* A Bibliotheca Philippica kéziratának árverése.
U. o. 208. l.
829. *Kropf Lajos.* Egy érdekes könyvbejegyzés. U. o. 319. l.
830. *Leval, André.* Voyages en Levant pendant les XVIe—XVIIIe

siècles. Essai de bibliographie. Budapest. 1897. Ism. J. C. Arch. slav. Philol. XX. Bd. 476. l.

831. *M. J. A gyöngyösi glosszák kódexe.* Könyvszemle 420. l.

832. Magyar Könyvesház. (Adalékok Szabó Károly Régi Magyar könyvtárához.) Könyvszemle 57—62. 176—181. 276—281. 372—384. l.

833. Magyar könyvkereskedők évkönyve. VIII. évfolyam. I. Magyar könyvészet. 1897. II. Zeneművek jegyzéke. III. Könyvkereskedelmi üzletezíműtár. IV. Közhasznú üzleti tudnivalók. Szerkesztette Glück Soma. Budapest, 1898. (8-r. CVII, 285 l.)

834. Magyar nyomdászok Évkönyve. Szerk. Tichy Ákos. 1898. Ism. E—r. Könyvszemle 299. l.

835. Mährisches Gewerbe-Museum in Brünn. Katalog der Buchausstellung. Brünn. 1898. — Ism. E—r. U. o. 301—303. l.

836. *Maire, Albert.* Manuel pratique du bibliothécaire. Paris. Ism. E—r. L. U. o. 100—102. l.

837. *Murray Győző.* Középiskolánk könyvtárai. Könyvszemle 131—160. 246—270. l. — Önállóan is megjelent. Budapest. Singer és Wolfner. (8-r. 59 l.) 50 kr.

838. *Mühlbrecht, O.* Die Bücherliebhaberei. Ism. E—r. Könyvszemle 412. l.

839. Múzeum (A magy. nemz. —) könyvtárának szervezete és szolgálati szabályzata. U. o. 282—291. 385—395. l.

840. Múzeum (A magy. nemz. —) könyvtára az 1897. évben. U. o. 1—17. l.

841. A múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelete. U. o. 82—91. l.

842. *Netoliczka, Dr. Oskar. J. Trausch's Handschriften-Katalog. I. Teil.* Kronstadt, 1898. J. Gött. (8-r. VII, 142 l.)

843. A nyomdászat Indiában. Grafikai Szemle 6. sz.

844. *Popper Dezső.* A Typograph-szedőgép. U. o. 2. sz.

845. *Reizner János.* A szegedi Somogyi-könyvtár állapota. 1897/8-ban. Könyvszemle 401—406. l.

846. *Ruzicska Gyula.* A nyomdászat. Tankönyv szakiskolai és magánhasználatra. II. bővített kiadás. Kolozsvár, 1898. (8-r. XII, 159. l.) 1 forint.

847. *Ss.* Zur Gesangbuchbibliographie. Korresp. Bl. d. Ver. f. sieb. Landesk. 5. sz.

848. *Schultz János.* A kromonyomás. Grafikai Szemle 12. sz.

849. *Schwarz, Ign.* Wer hat die Buchdruckerkunst erfunden. P. Lloyd 89. reg. sz.

850. A selmeczbányai óvári levéltár pusztulása. Könyvszemle 199. l.

851. *Simonovits Kornél.* A táblázatszedés. Grafikai Szemle 8. sz.

852. A soproni lyc. könyvtár katalógusa. 1897. Ism. Pruzsinszky János. Phil. Közl. 207. l.

853. *Szabó Károly és Hellebrant Árpád.* Régi Magyar Könyvtár. III. kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. 2. rész. 2548—4830. sz. (1671—1711. Pótlék.) Névmutatók. Budapest, 1898. Akadémia. (8-r. 943 l.) 6 frt.

854. A székes-fővárosi levéltár újjászervezése. Könyvszemle 51—56. lap.

855. *Szinnyey József*, id. Magyar könyvészet. Magy. Szalon 30. köt. 549—552. l.
 856. *Varjú Elemér*. Az 1711 előtti magyar nyomtatványok könyvésze. Könyvszemle 334—352. l.
 857. *Vasenius, Valjr.* outlines of the history of printing in Finland. Translated by E. D. Butler. Ism. Kropf L. U. o. 303. l.
 858. *Venkovits Károly*. Szászsebesi nyomdászok. Grafikai Szemle 6. 7. sz.
 859. *Watzulik M. Albin*. A naturalisztikus irány a nyomdászatban. Grafikai Szemle 1. sz.

2. Magyar irodalomtörténet.

860. *a. z. Irodalom*. (A tárcza-özön. Egy új regény). P. Napló 49. sz.
 861. *Abonyi Árpád*. A kápolna. Szinmű 3 felv. Először adták a nemz. színházban ápr. 1-én.
 862. *Abonyi Árpád*. A haldokló gladiátor. Ism. i. Magy. Ujs. 284. sz. — Dr. Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 43. sz. — Irod. Tájékoztató. okt. — Orsz.-Világ 42. sz.
 863. *Abrámy K. Clementin*. Sok mindenről. Ism. Magy. Hirl. 349. sz. — Orsz.-Világ 51. sz.
 864. *Acsay Antal dr.* Irodalmi műveltség. Magy. Szemle 17—19. sz.
 865. *Agai Adolf*. Nők az irodalmi alkotmányban. Válasz Andronicusnak. Nemzet 32. sz. — Lásd 875. sz. a. is.
 866. *Ahasverus*. Álomvilág. Ism. Vasár. Ujs. 33. sz.
 867. *Alexis György*. Vadrózsapör. (Néprajzi füzetek. 4. sz.) Budapest, 1898. Ranschburg G. (8-r. 52 l.) 50 kr.
 868. *Ambrozovics Dezső*. Versek. Ism. Magy. Hirl. 321. sz. — Vasár. Ujs. 48. sz. — *ik.* Bud. Hirl. 340. sz. — *i.* Magy. Ujs. 341. sz.
 869. *Ambrus Zoltán*. Szeptember. Ism. Nemzet 163. sz. — *g. i.* Magy. Szemle 26. sz. — Salgó Ernő. Egyetértés 175. sz. — Magy. Hirl. 161. sz. — Roboz Andor. Magy. Kritika II. évf. 2. sz.
 870. *Ambrus Zoltán*. Hajótöröttek. Ism. Roboz Andor. Magy. Kritika II. évf. 2. sz.
 871. *Ambrus Zoltán*. Pókháló kisasszony. Ism. T. R. P. Napló 320. sz. — Egyetértés 307. sz. — Dr. Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 48. sz. — Irod. Tájékozt. okt. — Roboz Andor. Magy. Kritika II. évf. 2. szám.
 872. *Ambrus Zoltán*. Ninive. Ism. Roboz Andor. Magy. Kritika II. évf. 2. sz.
 873. *Andor József*. Elbeszélések. Ism. Roboz Andor. Magy. Kritika 11. sz. — Paulus. Nyiregyháza 8. sz. — *k.* Kath. Szemle 166—169. l.
 874. *Andorka Lajos*. Ifjú korom. Ujverbász, 1898. Ism. Magy. Szemle 41. sz. — Vasár. Ujs. 50. sz.
 875. *Andronicus*. Nők az irodalmi alkotmányban. Nemzet 30. sz. — Lásd 865. sz. a. is.
 876. Az árvalányhaj és az alföld költészete. Tanulók Lapja 36. sz.
 877. *B. E.* A szemle. Magy. Kritika 10. sz. (A tárcza-elbeszélésekről.)
 878. *B. E.* Ifjúsági irodalom. Magy. Kritika 17. sz.
 879. *Baboss László*. Vallási és természet-költők. N.-Kanizsa, 1898. Fischel F. (8-r. 134 l.) 1 frt.

880. *Balogh Imre*. Könyvek. Ism. Vasár. Ujs. 20. sz.
 881. *Balogh István*. Ludas Matyi. Bohózat 3 felv. Kiadta Bayer József. (Régi magyar könyvtár. IX.) Budapest, 1898. Franklin-t. (8-r. 96 l.) 50 kr. — Ism. Császár Elemér. Magy. Kritika 18. sz.
 882. *Balogh László*. Versek. Lugos. Ism. Egyetértés 16. sz.
 883. *Bán Aladár*. Egyedül. Költemények. Ism. Andor József. Magy. Szemle 25. sz. — Vasár. Ujs. 24. sz. — Doktor Apáczai. Polit. Hetiszemle 27. sz. — s—e. Kath. Szemle 875—879. l.
 884. *Bánóczi József*. Jelentés az 1897-ik évi Teleki-pályázatról. Akad. Értes. 153—160. l.
 885. *Bányász István*. Calypso. Veszprém. Ism. K. Zs. Magy. Kritika 24. sz.
 886. *Bársony István*. Vadásztörténetek. Ism. Lázár Béla. Magy. Kritika 18. sz.
 887. *Bartha József dr.* Barcsai Ákos csatájáról való gúnydal. Irod. tört. Közlem. 189—191. l.
 888. *Bartók Lajos*. Mohács után. Tört. dráma. Rövid. ism. Nemzet 347. sz. — Magy. Hirl. 349. sz. — Irod. Tájékozt. új foly. 3. sz.
 889. *Bayer József*. A magyar drámairodalom története. Ism. Császár Elemér. Magy. Pædag. 95—97. l. — Magy. Hirl. 79. sz. — Pintér Kálmán. Kath. Szemle 334—341. l. — Novák Lajos. Magy. Szemle 15. sz. — Morvay Győző. Magy. Kritika 22. sz. — Róna Béla. Polit. Hetiszemle 5. sz. — Egyetértés 44. sz.
 890. *Bayer József*. Pálos iskola-drámák. Ism. Császár Elemér. Magy. Kritika 12. sz. — Kont I. Rev. critique 25. sz.
 891. *Benedek Elek*. Az irodalmi tisztességről. Magy. Kritika 18. sz.
 892. *Benedek Elek*. Galambok. Ism. Magy. Hirl. 349. sz.
 893. *Benedek Elek*. (Képpel.) Orsz.-Világ 45. sz.
 894. *Beniczkyne Bajza L.* Közvélemény. Ism. Dr. Bartha József. Kath. Szemle 157—159. l.
 895. *Beniczkyne Bajza L.* Kiközösítve. Ism. Egyetértés 100. sz.
 896. *Beöthy László*. Asszonyok a kaszárnnyában. Ism. dr. Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 14. sz. — Bud. Hirl. 79. sz. — t. r. Új idők 28. szám.
 897. *Beöthy L. és Rákosi V.* Aranylakodalmom. Szinmű. Ism. cs. e. Magy. Kritika 13. sz.
 898. *Beöthy Zsolt*. Himfy a színpadon. Bud. Hirl. 284. sz.
 899. *Berczik Árpád*. Himfy dalai. Vígi. 3 felv. Először adták a nemz. színházban okt. 14. — Lásd 898. és 944. sz. a. is.
 900. *Berczik Árpád*. Őszi hajtás. Ism. Salgó E. Egyetértés 307. sz. — r. Polit. Hetiszemle 46. sz. — Kumlik Emil. P. Lloyd 316. reg. sz. — Irod. Tájékozt. okt.
 901. *Berecz Károly*. A régi «Fiatal Magyarország». Ism. zs. Magy. Kritika 23. sz.
 902. *Berta Ilona*. A nemzeti szellem és a magyar irodalom. Nemz. Nénevelés 107—124. l.
 903. *Bessenyei György*. A természet világa vagy a józan okosság. A költő kéziratából első ízben kiadta Bokor János. (Régi magyar könyvtár VII.) Budapest, 1898. Franklin-t. (8-r. 407 l.) 1 frt 80 kr. — Ism. Császár Elemér. Magy. Kritika 18. sz.

904. *Binder Jenő*. Egy magyar Lázár-dráma és rokonai. Philol. Közl. 19—43. 97—111. 221—232. l.
905. *Bleyer Jakab*. Magyar vonatkozású német tört. népénekok 1551-ig. Ism. L. Századok 833—836. l.
906. *Bodnár Virgil dr.* Egy irodalmi ház. Magy. Szalon 30. köt. 627—638. l. (Kassai premontrei házról.)
907. *Böngérfi János*. Magyar Könyvesház. 1. sz. Ism. N. L. Magy. Pædag. 239—243. l. «Böngérfi válasza» Magy. írók pongyolában. U. o. 310—312. l. — N. L. felelete. U. o. 313. l. — Komáromy L. Nemz. Né-nevelés 181. l.
908. *Böngérfi János*. Kádár Pali. Ism. Gábor. Magy. Kritika 9. sz.
909. *Boros Gábor dr.* Színművek könyve. Deés. Gálóczi S. 1898. (8-r. 215 l.) 2 kor. 40 fill.
910. *Borovszky Samu dr.* Debreczeni írók és tanárok. 1588—1700. Irod. tört. Közlem. 448—465. l.
911. *Borsodi László*. Virágok és tövissek. Ism. Egri Ujs. 35. sz.
912. *Bródy Sándor*. Tündér Ilona. Nász. Ism. Lázár Béla. Magy. Kritika 8. sz. — i. Polit. Hetiszemle 3. sz.
913. *Bródy Sándor*. Az ezüst kecske. Ism. Rothhauser M. P. Lloyd 300. reg. sz. — Egyetértés 349. sz. — ő. Bud. Hirl. 339. sz. — Lázár Béla. Nemzet 358. sz. — Garabonciás Deák. Hét 50. sz. — Garabon-cziás. Nagyvárád 296. sz.
914. *Bródy Sándor*. Kallós Ede. Magy. Hirl. 320. sz.
915. *Budai Árpád*. «Magyar Társaság» a nagyenyedi Bethlen-kol-legiumban száz év előtt. Közérdek 67. 68. sz.
916. *B. Büttner Julia*. Egy rút kis leány története. Ism. e. Magy. Szemle 25. sz.
917. *Csillag Károly*. Sátán útja. Drámai költemény. Ism. Magy. Szemle 19 sz.
918. *Csulak Lajos*. Székelytörténetek. Ism. Magy. Hirl. 175. sz. — Uj idők 80. sz. — Kunfi Zsignond. Magy. Kritika 23. sz.
919. *Czarina Szilárd*. Foszlányok. N. Becskerek. Ism. Vasár. Ujs. 15. sz. — Osvát Ernő. Magy. Kritika 20. sz.
920. *D. L. Árgirus*. Irod. tört. Közlem. 376. l.
921. *Dalotti Odön*. A magyar népdal. Ism. Gyulai Ágost. Philol. Közl. 770. l.
922. *Déri Gyula*. Forgó szélben. Ism. dr. Bartha József. Kath. Szemle 351. l.
923. *Dézi Lajos dr.* Levelek a göttingai kir. egyetem könyvtárá-ból. Irod. tört. Közlem. 368—375. l.
924. *Divényi Gyula*. Természeti képek dalköltészetünkben Szegedi városi főgym. 1897/8. értes. 3—40. l.
925. *Doktor Apácai*. Klasszikusok modern kiadásban. Polit. Heti-szemle 29. sz.
926. *él.* A «Leányrablás» szerzőjéről. Aradi Közl. 24. sz.
927. *Endrődi Sándor* összegyűjtött költeményei. Ism. Timár Sza-niszló. Egyetért. 356. sz. — Magy. Hirl. 349. sz. — r. b. Irod. Tájékoztató. Uj foly. 3. sz.
928. *Erdélyi Gyula*. Szegény Dezső. Ism. Dr Bartha József. Kath. Szemle. 156. l.
929. *Erdélyi Károly*. A magyar nemzeti irodalom története. 1897.

Ism. Szigetvári Iván. Philol. Közl. 376—391. l. — Morvay Győző. Tanáregy. Közl. 31. évf. 3. szám.

930. *Erdélyi Zoltán*. Vesztett boldogság. Ism. Dr. Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 13. sz. — G—r I—e. Magy. Szemle 16. sz. — ő. Bud. Hirl. 90. sz. — B. O. Egyenlőség 11. sz. — Szathmáry Zoltán. Szabadság 87. sz. — n. k. Bud. Szemle 95. köt. 147. l. — Egyetértés 44. sz. Irod. Tájékoztató jan. sz.

931. *Erdélyi Zoltán*. Laura-dalok. Ism. Vasár. Ujs. 37. 46. sz. — Pintér Kálmán. Magy. Szemle 44. sz. — i. Magy. Ujs. 341. sz. — Mészáros Jenő. Magy. Kritika II. évf. 6. sz.

932. *Farkas Emőd*. Tisztek és asszonyok. Ism. Egyetértés 44. sz.

933. *Farkas Lajos*. Zsoltárváltásunk Sz. Molnár Albert előtt. Prot. Szemle 362—374. 425—439. 526—545. l.

934. *Fáy András*. Mesék az életből. 1898. Ism. dr. Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 18. sz.

935. *Fazekas Mihály*. Ludas Matyi. Kómikai elbeszélés. Bevezette Tóth Rezső az 1817-iki kiadás rajzaival. (Olcso könyvtár 1060. sz.) Budapest, 1898. Franklin t. (16-r. 56 l.) 10 kr.

936. *Félix*. Buddhista káté. Ism. dr. Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 18. sz. — Palágyi Lajos. Magy. Kritika 9. sz. és Székely Nemzet 18. sz.

937. *Felszeghy Dezső*. Újabb költemények. Ism. Ferenczi. Z. Erd. Muzem 120—122. l. — Debrecz. Ellenőr 39. sz. — Új idők 2. sz. — Vasár. Ujs. 19. sz.

938. *Ferenczy József dr.* Irodalmi dolgozatok. Budapest, 1898. Hornyánszky V. (8-r. IV, 390 l.) 2 frt. — Ism. Magy. Hirl. 300. sz.

939. *Ferencz Józ*s. Aesthetikai és műtörténelmi czikkek. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 256 l.) 1 frt 50 kr. — Ism. Lázár Béla. Magy. Kritika II. évf. 1. sz.

940. *Ferenczi Zoltán*. A Boeskor-daloskönyv versei. Erd. Muz. 372—383. 570—577. l.

941. *Fibiger Sándor dr.* Zoltsák János emlékezete (1835—1898). Szatmár egyházm. irod. kör értesítője. 1898. VII. sz.

942. *Fülöp Árpád*. Csiksomlyói nagypénteki misztériumok. Ism. Császár Elemér. Magy. Kritika 12. sz. — Kont I. Rev. critique 25. sz.

943. *Gaál Jenő*. Kath. regényirodalmunk elmaradottságának okairól. Kath. hitvéd. folyóir. 300—307. 353—360. 499—503. l.

944. *Gaál Mózes*. Himfy dalai. Magy. Kritika II. évf. 3. sz. — Zala 88. sz.

945. *Gárdonyi Géza*. Az én falum. Ism. Osvát Ernő. Bud. Hirl. 272. sz. — i. Polit. Hetiszemle 39. sz. — Lázár Béla. Magy. Kritika 24. sz. — Irod. Tájékoztató. Új foly. 2. sz.

946. *Gáspár Kornél*. Költemények. Ism. Magy. Szemle 46. sz. — I—s. Hét 32. sz. — Egyetértés 203. sz. — Új idők 29. sz. — Kerekes Andor. Székely Lapok 67. sz. — O. E. Magy. Kritika 22. sz. — Irod. Tájékozt. Új foly. 2. sz.

947. *Gerő Károly*. Felhőszakadás. Népszínmű 3 felv. Először adták a népszínházban ápr. 17.

948. *Glass Ferencz*. Német és magyar történeti népelemek a XVI. században. Temesvári kath. főgym. 1897/8 értes. 1—41. l.

949. *Gottier Lajos*. Mulató gentry. *Ism. p. l.* *Magy. Kritika* 8. sz. — *Uj idők* 3. sz. — *Magy. Szemle* 5. sz.
950. *Gyarmaty Zsigáné*. Három leány története. *Ism.* Binder Laura. *Nemz. Nőnevelés* 283. l.
951. *Gyarmathy Zsigáné*. Zúdorék. *Ism.* Lázár Béla. *Nemzet* 207. sz. — Dr Bartha József. *Kath. Szemle* 162. l.
952. *Gyarmathy Zs.-né*. Önkéntes martirok. *Ism. v. Polit. Heti-szemle* 47. sz.
953. *Gyöngyösi István*. A csalárd cupidónak kegyetlenségét megismerő és annak mérges nyilait kerülő tiszta életnek géniusza. A költő kéziratából kiadta Rupp Kornél dr. (Régi magyar könyvtár. VI.) Budapest, 1898. Franklin t. (8-r. 194 l.) 1 frt.
954. *Gyulai Pál*. Egy régi udvarház utolsó gazdája. 4. kiad. *Ism.* Roboz Andor. *Magy. Kritika* 8. sz.
955. *Hajdu István*. Képek a garnizonból. *Ism. n.* Nagyvárad 261. sz.
956. *Hajgató Sándor*. Gyermekdalok. *Ism. y.* Zala 42. sz.
957. *Hamvai Sándor*. A jó vidékiek. *Ism. K. Zs. Magy. Kritika* II. évf. 2. sz.
958. *Havas István*. Tünő évek. *Ism.* Pósa Lajos. *Uj idők* 17. sz. — *Egyetértés* 120. sz.
959. *Hazai Hugó*. Katonahistóriák. *Ism. t. r.* *Uj idők* 34. sz. — Somogyi Gyula. *Magy. Kritika* II. évf. 3. sz.
960. *Hegedüs István*. Irodalomtörténeti tanulmányok az olasz könyvtárakban. *Irod. tört. Közlem.* 192—201. 353—362. 465—480. l.
961. *Heinrich G.* Régi magyar könyvtár. *Ism.* Doktor Apácai. *Polit. Heti-szemle* 32. sz. — Császár Elemér. *Magy. Kritika* 12. sz. — Dr. Kiss Ernő *Magy. Szemle* 32. sz.
962. *Heltai Gáspár* meséi. Kiadta Imre J. *Ism.* Kont I. *Rev. crit.* 25. sz.
963. *Heltai Jenő*. Kalandos történetek. *Ism.* *Magy. Hirl.* 286. sz.
964. *Herczeg János*. Magda. Versek. *Ism.* Áldor Imre. *Délmagyar. Közl.* 298. sz.
965. *Herman Ottóné*. Kisvárosiak. *Ism.* Lázár Béla. *Nemzet* 207. sz. — Dr Bartha József. *Kath. Szemle* 159—162. l.
966. *Hindy Árpád* 1843—1898. (Képpel) — Vasár. *Ujs.* 7. sz.
967. *Horger Antal*. A csángó népköltészetből. *Brassómegy. Hirl.* 6. sz.
968. Az ifjúsági irodalomról. *Magy. Szemle* 21. sz.
969. *Ignotus*. Wenn auch Du mich . . . Übers. v. L. Fischer. *Nyitrai Lap.* 43. sz.
970. Az irodalmi évad kezdete. *ár. Polit. Heti-szemle* 35. sz.
971. Irodalmunk hanyatlása. *Fejérmegy. Napló* 36. sz.
972. *Istvánfi R. János*. Szálló sóhajok. Veszprém. *Ism. s. Magy. Kritika* 17. sz.
973. *Ivánfi Jenő*. Blaskovich Sándor. Nagyvárad 156. sz.
974. *Jakab Ödön*. A két imposztor. *Ism. F. Z. Erd. Muz.* 57. l.
975. *Jakab Ödön*. Komédiák. *Ism.* *Irod. Tájékoztató. Új foly.* 3. sz. — *Egyetértés* 349. sz. — *ó. Magy. Kritika* II. évf. 6. sz.
976. *Jászai Rezső*. A francia forradalomról . . . szóló egykorú hirlapirodalmunk kritikai méltatása. *Ism.* Gyulai Ágost. *Philol. Közl.* 947—949. l.

977. *Jókai Mór*. Az első néptribun. Magy. Hirl. 154. sz. (Táncsics-Mihályról.)

978. *Jókai Mór*. Fekete vér. Dráma 5 felv. Először adták a Nemz. színházban nov. 25-én.

979. *Junius*. Az Athenæum. Hét 41. sz.

980. *Kabos Ede*. Vándorok. Ism. Morvay Győző. Magy. Kritika S. sz.

981. *Kadosa Marcell*. Blanka. Ism. Egyetértés 100. sz.

982. *Kálmán Dezső*. Füstkarikák. Kecskemét. 1898. Ism. Egyetértés 79. sz.

983. *Kálnay László*. Az arisztokraták. Ism. Krúdy Gyula. M. Szemle 14. sz. — t. ö. Magy. Kritika 21. sz. — Egyetértés 44. sz. — K. Nyiregyháza. 6. sz.

984. *Kanyaró Ferencz*. Enyedi György egyházi beszédei. Kereszt. Magvető 22—29. l.

985. *Kanyaró F.* Unitárius énekes könyv a XVI.-ik században. U. o. 56. l.

986. *Kanyaró F.* A legrégebb erdélyi magyar és szász kalendáriom. Erd. Muz. 58. l.

987. *Kanyaró Ferencz*. Elegiák Barcsay Gáspár haláláról. Erd. Muzeum 217—221. l.

988. *Kapossy Luczián dr.* Régi Kritikák. Irod. tört. Közlem. 222—230. l.

989. *Karácsony Aladár*. Fátyol mögöl. Ism. Magy. Szemle 27. sz.

990. *Karácsonyi János dr.* Egy adat Maksay Benedek volt 6-budai egyetemi tanár életéhez. Századok 658. l.

991. *Kardos Albert*. A kuruczvilág költészete. Szemelvények. (Magyar könyvtár. 42. sz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 92 l.) 15 kr.

992. *Kármán József*. Fanni hagyományai. Bevezetéssel ellátta Bánóczy József. (Magyar könyvtár 22. sz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 60 l.) 15 kr.

993. *Katona Lajos*. A Gesta Romanorum Sztárai-codexe. Philol. Közl. 401—411. és 878. l. — Külön is megjelent. (8-r.) — Ism. én. Ethnogr. 434. l.

994. *Katona Lajos*. Ipolyi «Magyar Mythológiája». Ism. Tolnai Vilmos. Philol. Közl. 293—295. l. — Lásd 1045. sz. a. is.

995. *Katona Lajos*. A drávai névtelen. «Rustán császár»-ja. Philol. Közl. 897—901. l.

996. *Keményfi*. Élet. — dalai. Ism. ys. Erd. Muz. 60. l.

997. *Keményfi I.* Német kritika. (Magyar költőről). Magy. Szemle 30. sz. (Tieloról).

998. *Kenedi Géza*. Kisértés. Ism. Lévy Mihály. Magy. Szemle. 22. sz.

999. *Kenedi G.* Gyarlóságok. Ism. Magy. Hirl. 349. sz. Egyetértés 356. sz. — Gulyás Gyula. Délmagyar. Közl. 291. sz.

1000. *Kenézy Csatár*. Kalászkok. Ism. Vasár. Ujs. 8. sz.

1001. *Kerekes*. Az egyház befolyása az irodalomra és a tudományra. Egri egyhm. Közl. 116. l.

1002. *Kincs István*. Magyar ég alatt. Ism. Magy. Szemle 43. sz. Krúdy Gyula. Magy. Allam 253. sz.

1003. *Kiss József* költeményei. Ism. Lőrinczy György. Nyitramegy.

Közl. 1. sz. — Lázár Béla. Nemzet 19. sz. — Keszler József. Orsz. Hirl. 19. sz. — Irod. Tájékoztató. jan.

1004. Kiss J. összes költeményei. (Olcsó kiadás). Ism. Magy. Ujs. 350. sz. — P. Napló 348. sz.

1005. Kisfaludy Károly válogatott költeményei. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Bánóczi József. (Magyar könyvtár 19. sz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 70 l.) 15 kr.

1006. Kisfaludy Károly. Irene. Magyarázta Vozáry Gyula. Bir. Góbi Imre. Hivat. Közl. 7. sz. — Vozáry ellenészrevételei. U. o. 7. sz. — Dr Négyessy László bir. U. o. 7. sz.

1007. A Kisfaludy-Társaság és a nők. Uj idők 45. sz. — Lásd 865. sz. a. is.

1008. Kóbor Tamás. Ő akarta. Ism. Roboz Andor. Magy. Kritika 12. sz. — Egyetértés 44. sz.

1009. Kóbor Tamás. A tisztesség nevében. Regény. Ism. Dr Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 42. sz.

1010. Kohányi Róbert. Beszélyek Gyula. 1898. Ism. Novák Sándor. Magy. Kritika II. évf. 2. sz.

1011. Koroda Pál. Lira. Ism. T. K. E. Alkotmány 45. sz. — G—ly. Budap. Napló 15. sz. — L. H. Magy. Kritika 10. sz. — ik. Bud. Hirl. 20. sz. 8. lap. — Róna Béla. Polit. Heti Szemle 33. sz. — Egyetértés 16. sz. — Gáspár Imre. Magy. Szemle 4. sz. — Esztégár László. Magyarországnak 19. sz. — Vasár. Ujs. 7. sz.

1012. Kozma Andor. A szabadság ünnepére. Szinmű. Ism. cs. e' Magy. Kritika 13. sz.

1013. Kozma Andor. Vig elbeszélések. Ism. Lázár Béla. Magy. Kritika 18. sz.

1014. Kozma Andor. Humoros Historiák. Ism. Magy. Hirl. 79. sz. — Salgó Ernő. Egyetértés 120. sz.

1015. Kozma Andor. Szatirák. Ism. Dr Lázár Béla. Nemzet 41. sz. — a—f. Kath. Szemle 680—684. l. — s. Magy. Kritika 8. sz. — Magy. Szemle 5. sz. — Irod. Tájékoztató. jan. — Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 4. sz.

1016. Kozsbor Márton. Az utcáról. Lugos. Ism. Egyetért. 208. sz.

1017. Kudora Károly. Irodalom. (Matlekovits S. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota. V. köt. 211—281. l.)

1018. Kúnfi Zsigmond. A szabadságharcz költészete. Tanulók Lapja 11—24. sz.

1019. Kúnfi Zsigmond. Horatius olvasásakor. Tanulók Lapja. 38. 39. sz.

1020. Kupa Árpád. Képzelt királyok. Ism. dr. Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 18. sz. — Roboz Andor. Magy. Kritika 16. sz. — ő. Bud. Hirl. 95. sz. — Lázár Béla. Nemzet 229. sz.

1021. Kurucz költészet. Hódmező-Vásárhely 37. sz.

1022. L. K. Illusztrált magyar díszművek. Műcsarnok 21. sz.

1023. Latzkó Andor. Tíz év. Dramolette egy felv. Először adták a Magyar színházban okt. 29.-én.

1024. Latzkó Andor. Tíz év. Ism. Magy. Hirl. 300. sz.

1025. Lázár B. Über d. Fortunatus-Märchen. Ism. Jantzen H. Arch. f. Stud. d. neu. Spr. 163—166. l. — Bolte J. Zeitschr. d. Ver. f. Volkskd. VIII. 2. Ht.

1026. *Lázár Béla*. Hangulatok. Ism. Magy. Hirl. 65. sz. — R. A. Torontál 56. sz. — Huszár Vilmos. Nemzet 76. sz. — Kozáry Gyula. Magy. Szemle 13. sz. — a. Székely Nemzet 36. sz. — Egyetértés 175. sz. — b. Magy. Kritika 16. sz. —

1027. *Lázár B.* Das junge Ungarn. Die Gesellschaft 7. 8. füz.

1028. *Lázár Béla*. Dráma-irodalmunk és a színházak. Magy. Kritika 19. sz.

1029. *Lázár Béla*. Külföldi irodalom. 1. Német irodalom. Magy. Kritika 20. sz. II. Francia líra. U. o. 21. sz.

1030. *Lengyel Laura*. Balázs Klára. Ism. M. J. Polit. Hetiszemle 50. sz. — Magy. Hirl. 342. sz. — Egyetértés 349. sz.

1031. *Lévay József*. Újabb költemények. Ism. Dr. Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 49. sz. — Salgó E. Egyetértés 307. sz. — Irod. Tájékoztató. okt. — Somogyi Gyula. Magy. Kritika II. évf. 5. sz.

1032. *Lipóczy György*. Apotheosis. Drámai költemény. Ism. Magy. Szemle 24. sz. — Egyetértés 79. sz.

1033. *Lőrinczy György*. A magam földjén. Ism. i. Magy. Ujs. 284. sz. — Igric. Új idők 42. sz.

1034. *Maczki Valér*. Néhány szó Kandra Kabos «Magyar Mythológiája» érdekében, tekintettel dr. Giesswein úrnak ismertetésére. Kath. Szemle 515—519. — Giesswein észrevétele. U. o. 519. l.

1035. *Madách Aladár*. Romlott Magyarország. Ism. Magy. Szemle 32. sz.

1036. A «Magyar Könyvtár» iskolai sorozata. 1., 3., 5., 8., 10., 11., 12., 14., 19., 20., 21., 22., 26., 30., 36., 42., 44., sz. Ism. Kardos Albert. Magy. Kritika 23. sz. — Lásd 1093. sz. a. is.

1037. Magyar Kritika. Ism. I. M. Gy. Irod. tört. Közlem. 245—247. l.

1038. A «Magyar Szemle» Emlékalbuma. Ism. Pelikan Kr. Kath. Hitvédelmi folyóirat 141. l.

1039. *Makai Emil*. Újabb költeményei. Ism. M. F. Bud. Napló 342. sz. — M. Hirl. 342. sz. — Rothhauser M. P. Lloyd 308. reg. sz. — Egyetértés 349. sz.

1040. *Makai Emil és Kövesi Albert*. Talmi hercegnő. Eredeti operette 3 felv., zenéjét szerző Konti József. Először adták a népszínházban febr. 4.

1041. *Márkus, Jos.* Nach Osten . . . Übers. von L. Fischer. Nyitrai Lap. 43. sz.

1042. *Matuska László gr.* Költemények. Ism. Osvát Ernő. Magy. Kritika 20. sz.

1043. *Merkel Adolf*. Historiák. Ism. Vasár. Ujs. 35. sz. — Doktor Apácai. Polit. Hetiszemle 27. sz. — Gyulai Ágost. Magy. Kritika 12. sz. — sz. Magy. Ujs. 18. sz.

1044. *Mészáros Jenő*. A magyar lantos költészet a szabadságharcztól napjainkig. Szemelvények. Temesvár, 1898. Polatsek. (8-r. 168 l.) 1 frt 20 kr. — Rövid ism. Seemann Gábor. Polg. isk. Közl. 10. sz. Gurnesevits Lajos. Magy. Kritika II. évf. 4. sz.

1045. Mi volt a sorsa Ipolyi Mythológiájának. Phil. Közl. 604. l. — Ethnogr. 728. l. — Lásd 994. sz. a. is.

1046. *Mikszáth Kálmán*. Almanach. 1899. Ism. Igricz. Új idők 47. sz. — Lázár Béla. Magy. Kritika II. évf. 6. sz.

1047. *Mikszáth Kálmán*. Egy választás Magyarországon. Ism. Lázár Béla dr. Nemzet 163. sz.
1048. *Mikszáth K.* A demokraták. Ism. Lázár B. U. o. 167. sz.
1049. *Mikszáth K.* Prakovszky. Ism. Lázár B. U. o. 163. sz. — Dr. Bartha József. Kath. Szemle 147—150. l.
1050. *Mikszáth K.* A gavallérok. Ism. Lázár B. U. o. 163. sz. — t. r. Uj idők 15. sz. — Lázár Béla. Magy. Kritika 12. sz.
1051. *Mikszáth Kálmán*. Új Zrinyász. Ism. Magy. Hírl. 300. sz. — Hevesi Sándor. Magy. Kritika II. év. 6. sz.
1052. *Minke Béla*. Balaton. Ism. Vasár. Ujs. 28. sz. — s. Magy. Kritika 17. sz.
1053. *Molnár Ferencz*. Magdolna. Ism. Roboz Andor. Magy. Kritika 13. sz. — sz. Magy. Ujs. 18. sz.
1054. *Molnár Gyula*. A nagyon jó ember. Vigj. 3. felv. Ism. Egyetértés 44. sz.
1055. *Móra István*. Atyámfiak. Ism. Magy. Hírl. 134. sz. — Sebestyén Károly. Magyarország 131. sz. — Uj idők 22. sz. — Doktor Apácai. Polit. Hetiszemle 23. sz. — g. i. Magy. Szemle 29. sz. — Osváth Ernő. Magy. Kritika 19. sz. — ő. Bud. Hírl. máj. 21. sz.
1056. *Muntureanu-Hr. Julia*. Asszonyszerelem. Ism. Dr. Apácai. Polit. Hetiszemle 44. sz. — Egyetértés 307. sz. — Irod. Tájékoztató. Új foly. 2. sz.
1057. *Nagy György*. Czelntalanul. Költemények. Ism. Hét 47. sz. — Novák Sándor. Magy. Kritika II. évf. 6. sz.
1058. *Nagy Margit*. A költő tanítókról. Keszthelyi elemi isk. 1897/8. évf. 3—13. l. (Minke Béla, Móra István, Havas István, Gárdonyi Gézárol.)
1059. *Nagy Mór dr.* Ifjúkori emlékek. Ism. Vasár. Ujs. 34. sz.
1060. *Négyesy László*. Jelentés a Farkas-Raskó pályázatról. Akad. Értes. 297—300. l.
1061. A népies irodalomról. Magy. Szemle 23. sz.
1062. *Neuburger István*. Széchy Mária magyar költők műveiben. Kisszebeni kegyr. gymn. 1897/8. értes. 3—28. sz.
1063. *Nikolics Döme*. Leányrablás. Népszinmű. Ism. Hóstar. Aradi Híradó 6. sz. és Aradi Közl. 25. sz. — Lásd 926. sz. a. is.
1064. *Nuszbek Sándor ifj.* Hófehérke. Ism. Szathmáry Zoltán. Szabadság 87. sz. — k. zs. Magy. Kritika 23. sz.
1065. *Nyírszay Iván*. Szelid elbeszélések. Ism. T. Pelikán Kr. Kath. hitvédelm. folyóirat 191. sz.
1066. *Orbán Lajos*. Legújabb vallásos költészetünk. Keszthelyi főgym. 1897/8. értes. 3—91. l. — Külön is megjelent. — Ism. Magy. Szemle 35. sz.
1067. *Palágyi Lajos*. Bibliai emlékek. Ism. Uj idők 2. sz. — Irod. Tájékoztató. jan.
1068. *Palocsay György br. kurucz tábornok* versei a gazdaságvitelről. Közli Thaly Kálmán. Gazdas. tört. Szemle 204—210. l.
1069. *Palotás Fausztin*. Salve Regina. Ism. Dr. Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 24. sz. — Kúnfi Zsigmond. Magy. Kritika 16. sz.
1070. *Pap bácsi*. A Miklós országa. Ism. Magy. Szemle. 46. sz.
1071. *Pap bácsi*. Karácsonyi aranykönyv. Ism. U. o. 47. sz.
1072. *Papp Dániel*. A rátótiak. Ism. Dr. Császár Elemér. Polit.

Hetiszemle 45. sz. — Osvát Ernő. Bud. Hirl. 317. sz. — Roboz Andor. Magy. Kritika II. évf. 4. sz.

1073. *Papp Dániel*. Marcellusz. Budapest. Ism. Egyetértés 356. sz.

1074. *Pap János*. Szerelem. Ism. Vastr. Ujs. 41. sz. — Osvát Ernő. Magy. Kritika 20. sz.

1075. *Pásztor Árpád* Szinek. Ism. Róna Béla. Polit. Hetiszemle 33. sz. — s. Magy. Kritika 17. sz. — Vasár. Ujs. 29. sz. — Egyetértés 16. sz. — Új idők 5. sz. — Hét 4. sz. — Orsz.-Világ 6. sz.

1076. *Peczko Ernő*. A szabadságharcz költészete. Ism. Gyulay Ágost. Philol. Közl. 944. l.

1077. *Pekár Gyula*. Hatalom. Ism. Dr Bartha József. Kath. Szemle 154—156. l.

1078. *Pekár Gyula*. Délen és éjszakon. Ism. fg. Bud. Szemle 93. köt. 301—303. l.

1079. *Pekár Gyula*. A szoborszép asszony. Ism. Gyulay Ágost. Nyelvőr 177—179. l.

1080. *Petelei István*. Vidéki emberek. Ism. Dr Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 8. sz. — Somogyi Gyula. Magy. Kritika 12. sz. — Kúnyi Zsigmond. Erd. Muz. 334—338. l. — Szomaházy István. P. Napló 69. sz. — Magy. Szemle 7. sz.

1081. *Peteley István*. Felhők. Ism. Gáspár I. Magy. Szemle 3. sz.

1082. *Peterdi Sándor*. Hópelyhek. Ism. g—s. Főv. Lapok 10. sz. — Magy. Szemle 19. sz. — sz. Magy. Ujs. 18. sz.

1083. *Péterfi Tamás*. Paraszt dráma. Ism. M. Hirl. 161. sz.

1084. A «plágium». Orsz. Hirl. 332. sz.

1085. Poncianus historiája. Bécs. 1573. Kiadta Heinrich Gusztáv. 3 hasonmással. (Régi magyar könyvtár. V.) Budapest, 1898. Franklin-t. (8-r. 231 l.) 1 frt. — Ism. Binder Jenő. Philol. Közl. 919—922. l.

1086. *Porzó*. A Viola Vera. Ism. Lázár Béla. Magy. Kritika 18. sz.

1087. *Prigl Olga*. Apró novellák. Gyoma. 1897. Ism. Magy. Szemle 4. sz.

1088. *R. B.* Gerő és a népszinmű. Polit. Hetiszemle 10. sz.

1089. *R. B.* Erzsébet és a magyar irodalom. Polit. Hetiszemle 38. sz.

1090. *Radácsi György*. Az átdolgozott Károli-bibliáról és bibliából. Prost. Szemle 504—514. 578—603. l.

1091. *Radó Antal*. Költők albuma. Ism. Dr. Z. V. Magy. Állam 279. sz. — Rothauser M. P. Lloyd 308. reg. sz. — Bud. Napló 349. sz. — r. b. Irod. Tájékoztató. Új foly. 2. sz.

1092. *Radó A.* Dalok és történetek. Ism. Rothauser M. P. Llyod 308. reg. sz. — Bud. Napló 335. sz. — Egyetértés 349. sz.

1093. *Radó Antal*. Magyar könyvtár. Ism. Morvay Győző. Magy. Kritika 13. sz. — Lásd 1036. sz. a. is.

1094. *Radványi Aladár*. 1848/9. Visszhangok. Nagyvárad. Ism. Egyetértés 79. sz. — Vasár. Ujs. 14. sz. — Demek Győző. Erd. Muz. 222. l. — s. Magy. Kritika 17. sz.

1095. *Rákosi Jenő*. A bolond. Mese 3 felv. Zenéjét szerzette Szabados Béla. Először adták a magy. színházban decz. 29.-én.

1096. *Rákosi Viktor*. Polgárháború. Ism. t. r. Új idők 1. sz. — Lázár Béla. Magy. Kritika 10. sz. — Gáspár Imre. Magy. Szemle 7. sz.

1097. *Rákosi Viktor*. Verőfény. Ism. dr. Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 14. sz. — Uj idők 21. sz. — Bud. Hírl. 79. sz.

1098. *Ráskai Gáspár*. Egy szép história az vitéz Franciscóról. Szilády Áron bevezetésével. (Olcso könyvtár 1057.) Budapest, 1898. (16-r. 61 l.) 10 kr. — Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 582—586. l.

1099. A régi karácsonyi misztérium (Történeti kép a középkorból). Tanulók Lapja 52. sz.

1100. *Reich Emil*. Hungarian literature. An historical and critical survey. London, Jarrold & sons 1898. Ism. L. K. Bud. Szemle 96. köt. 314—317. l. — Martos Ferenc. Bud. Hírl. 297. sz. — ifj. Hegedűs Sándor. Magy. Kritika II. évf. 4. sz.

1101. *Révész Kálmán*. Maresius és Baka Péter irodalmi harczának történetéhez. Könyvszemle 111. l. — Szinyei Gerzson. Helyreigazításul. U. o. 206. l. — Révész Válasza. U. o. 320. l.

1102. *Révy Farkas*. A fiatal elbeszélőkről. Máramar. Lap. 11. sz. (Szomaházy István, Pekár Gyula, Tömörkény István, Andor József, Thury Zoltán, Malonyay D., Vértesi Gy., Peteley L., Krudy Gy., Werner Gy., Kóbor Tamás, Kálnay L., Timár Szaniszló, Bársony Istvánról).

1103. *Rexa Dezső*. Az élet-regény. Ism. Magy. Hírl. 65. sz.

1104. *Riedl Frigyes*. A magyar irodalom főirányai. Ism. Váczy János. Phil. Közl. 167—170. l. — Irod. tört. Közlem. 239—243. l.

1105. *Róbert Károly*. Árral és ár ellen. Ism. Vasár. Ujs. 9. sz.

1106. *Róna Béla*. Snadahüpfek. Ism. Petz Gedeon. Bud. Szemle 93. köt. 154—159. l.

1107. *Róna Béla*. Pipacsok. Ism. Vasár. Ujs. 36. sz.

1108. *Róna Béla*. A márcziusi napok költészetéről. Függetlenség 74. sz.

1109. *Rózsa Miklós*. Tévelygések. Ism. Egyetértés 16. sz. — sz. Magy. Ujs. 18. sz.

1110. *Rupp Kornél*. Tanulmányok a XVI. század vallásirodalmából. Ism. dr. Veridicus. Kath. Szemle 684—692. l. — Róna Béla. Polit. Hetiszemle 31. sz. — F. Prot. Szemle 341. l.—i—t. Magy. Kritika 16. sz.

1111. *Rupp Kornél*. Tegledi és Bornemissza. Ism. V. F. Prot. Szemle 342. l. — Gyulay Agost. Magy. Kritika 18. sz. — Róna Béla. Polit. Hetiszemle 31. sz.

1112. *Sajó Aladár*. Regruták és más katonák. Ism. g. m. Magy. Kritika 14. sz.

1113. *Sajó Sándor*. Fiatal szívvel. Ism. Halász Ferencz. Honti Lapok 19 sz. — Vasár. Ujs. 18. sz.

1114. *Salamon Ödön*. Kocsin és gyalog. Ism. P. L. Magy. Kritika 8. sz. — t. r. Uj idők 2. sz. — R. B. Polit. Hetiszemle 2. sz.

1115. *Salamon Ödön*. Modern műfordítók. Magy. Kritika 8. sz.

1116. *Salgó Ernő*. A Kisfaludy-társaság kiadványai. Egyetértés 307. sz.

1117. *Sántha Károly*. Költemények. Ism. Magy. Szemle 3. sz. — Vasár Ujs. 1. sz.

1118. *Sarudy György*. Kőmives Kelemenné. Pápai Jókai-kör 1897/8. évkönyve 58—77. l.

1119. Schema primum generale, s. forma studiorum Albensium. 1657. Ism. Dézsi Lajos. Könyvszemle 96. l.

1120. *Schlandt, Heinrich*. Aus der Zeit des Humanismus und der Reformation in Ungarn. (Aus der Zeit d. Reformation 227—262. l.)

1121. *Sebestyén Gyula*. Ki volt Anonymus? I. köt. a kérdés története. II. köt. a kérdés megfejtése. Budapest, 1898. (8-r. XLVI, 119 és 97 l.) — *Ism. Nagy Géza*. *Magy. Kritika* 17. sz.

1122. *Sebestyén Gyula*. A Halotti beszéd szerzője és kora. Nyelvt. Közlem. 93—100. l.

1123. *Sebestyén Gyula dr.* A Pray-kódex kora. Könyvszemle 46—51. l.

1124. *Sebestyén Károly dr.* A magyar dráma jövője. Debrecz. Ellenőr 17. sz.

1125. *Semsey Gyula*. Hangulatok. Nagy-Becskek. — *Ism. K. Zs. Magy. Kritika* II. évf. 3. sz.

1126. *Silberstein Adolf*. Ungarische Literatur. P. Lloyd 4. 16. 63. reg. sz.

1127. *K. Simó Ferencz*. Hangulatok. *Ism. Vasár. Ujs.* 47. sz.

1128. *Sipulusz*. Humoreszkek. *Ism. Lázár Béla*. *Magy. Kritika* 18. sz.

1129. *Stella*. Tizenhárom elbeszélés. Rövid *ism. Magy. Hirl.* 342. sz.

1130. *Sz. K.* Adatok Szily András működéséhez. Könyvszemle 112. l.

1131. *Szabados János*. Költemények. Szeged. *Ism. Magy. Hirl.* 16. sz.

1132. Szabó István szobrának leleplezési ünnepsége. Rozsnyói kath. főgym. 1897/8. értes. 3—16. l.

1133. *Szabóné Nogáll J.* Vezeklés. *Ism. Lázár Béla*. *Nemzet* 131. sz. — *Lengyel Laura*. *Magy. Kritika* 15. sz.

1134. *Szabolcska Mihály*. Ujabb versek. *Ism. Lázár Béla*. *Magy. Kritika* 18. sz. — *Keményfi János*. *Magy. Szemle* 8. sz. Ifj. Imre Sándor. Erd. Múzeum 115—119. l.

1135. *Szalai Emil*. A magyar szerzők védelme. *Magy. Krit.* 24. sz.

1136. *Szalay Fruzina*. Egy marék virág. *Ism. Irod. Tájékoztató* jan.

1137. *Szamorolszky Gyula*. Antoinette. *Ism. Osvát Ernő*. *Magy. Kritika* 20. sz.

1138. *Szana Tamás*. A sajtó felszabadulása. Az ötvenedik évforduló alkalmából kiadta a budapesti könyv- és könyomda főnökök egyesülete. (1848. márczius 15—1898. márczius 15.) Budapest, 1898. *Athenæum*. (8-r. 56 l.) 1 kor. — *Ism. e.* Könyvszemle 100. l.

1139. *Szántó Kálmán*. Alkonyat. *Ism. Lázár Béla*. *Nemzet* 131. sz.

1140. *Szász Béla*. 1840—1898. (Képpel). *Vasár. Ujs.* 29. sz.

1141. *Szász Károly*. A magyar költészet madártávlatból. *Dugonics* társ. Évkönyve 1896/7. 93—107. l.

1142. *Szász Károly*. Jelentés a ó-testamentom Károli-fordításának az angol biblia-társaság segélyével eszközölt revíziójáról. *Prot. Szemle* 497—504. l.

1143. *Szászvárosi V. Jenő*. Dalaim. *Ism. i. Magy. Ujs.* 341. sz.

1144. *Széchy Károly*. Kisebb tanulmányok. *Ism. Gyulay Ágost*. *Magy. Kritika* 8. sz. — *Kovács P.* Századok 156—160. l. — *Róna Béla*. *Polit. Hetiszemle* 1. sz.

1145. *Székely György*. Emlékeim. Kritikai és irodalmi dolgozatok. Sárospatak, 1897. (8-r. 146 l.) 80 kr. Tartalmából kiemelendők: Rendszeres széptan. Irta Greguss Ágost. — Tompa Mihályról. — Művészet és természet. Irta Cherbuliez V. — Munkácsy Mihály — Kazinczy Ferencz. — Női jellemképek Kemény Zsigmond regényeiben. a) Szerémi Eleonora. b) Tarnóczy Sára. c) Norbert Eliz, Bodó Klára.

1146. *Székely (Aranyos-Rákosi) Sándor*. Székelyek Erdélyben. Kiadta Heinrich G. Ism. Kont I. Rev. crit. 25. sz.

1147. *Szentessy Gyula*. Gyári lányok. Ism. Egyetértés 175. sz. — Vasár. Ujs. 27. sz. — Magy. Szemle 31. sz. — Osvát Ernő. Magy. Kritika 20. sz. — Róna Béla. Polit. Hetiszemle 32. sz. — Hét 29. sz. — Irod. Tájékoztató. Okt.

1148. *Szikra*. A bevándorlók. Ism. ő. Bud. Hírl. 140. sz. — Endrődi Sándor. P. Napló. 152. sz. — Uj idők 22. sz. — Dr. Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 26. sz. — Roboz Andor. Magy. Kritika 17. sz. — Hét 28. sz. — i. Bud. Szemle 94. köt. 305—312. l.

1149. *Szily Kálmán*. Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. Budapest, 1898. Hornyánszky V. (8-r. VI. 471 l.) 3 frt. — Ism. Bud. Hírl. 320. sz. — Irod. Tájékoztató. Új foly. 2. sz. — Hét 47. sz. — Balassa József. Magy. Kritika II. évf. 5. sz.

1150. *Szily Kálmán*. Az első magyar gazdasági folyóirat. Könyvszemle 270—273. l.

1151. *Szinéri György*. Banda. Regény. Ism. Kúnyi Zsigmond. Magy. Kritika 20. sz.

1152. *Szinnyi József*. Magyar írók élete és munkái. A magyar tudományos Akadémia megbízásából írta. — VI. 1—7. füzet. (Kendekossuth). Budapest, 1898. Hornyánszky V. (8-r. 1—1120 hasáb) Egy füzet 50 kr.

1153. *Szivós Béla*. Eltűnt. Ism. Orsz. Hírl. 19. sz. — Dr. Bartha József. Kath. Szemle 152. l.

1154. *Szimda Lajos*. Karczolatok. 1898. — Ism. Spectator. Dél-magy. Közl. 121. sz.

1155. *Szomaházy István*. Ella kisasszony. Ism. Doktor Apácai. Polit. Hetiszemle 34. sz. — e. Uj idők 32. sz. — Osvát Ernő. Magy. Kritika 23. sz.

1156. *Szomaházy István*. Légyott hármásban. Ism. Lázár Béla. Magy. Kritika 18. sz.

1157. *Tábori Róbert*. A negyven éves férfiú. Ism. a. z. P. Napló 49. sz. — Lázár Béla. Nemzet 131. sz.

1158. *Tarcai György*. Németvilág Budán. Ism. szj. Magy. Állam 7. sz. — Sz. F. Alkotmány 29. sz. — Irod. Tájékoztató. jan. — R. B. Polit. Hetiszemle 2. sz.

1159. *Telegdi Miklós* pécsi püspöknek felelete Bornemissza Péter fejtegetés című könyvére. Az 1580.-ki kiadás után közrebocsátotta dr. Rupp Kornél. (Régi Magyar Könyvtár 12.) Budapest, 1898. Franklin t. (8-r. 172 l.) 80 kr. — Ism. p. c. Polit. Hetiszemle 51. sz.

1160. *Thury Zoltán*. Ullrich főhadnagy. Ism. Egyetértés 203. sz. — Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 28. sz. — Uj idők 24. sz. — Osvát Ernő. Magy. Kritika 21. sz.

1161. *Thury Zoltán*. Katonák. Színmű 3. felv. Először adták a Vígszínházban nov. 19.-én.

1162. Thury Zoltán (képpel). Orsz.-Világ 48. sz.
1163. *Tímár Szaniszló*. Selyem és rongy. Ism. Magy. Ujs. 52. sz. — Magy. Szemle 10. sz. — Uj idők 4. sz. — Cs. k. Bud. Szemle 94. köt. 304—306. l. — Orsz. Világ 13. sz. — Somogyi Gyula. Magy. Kritika 8. sz. — B. O. Egyenlőség 11. sz.
1164. *Tímár Szaniszló*. Irodalmi depraváció. Egyetértés 116. sz.
1165. *Tömörkény István*. Jegenyék alatt. Ism. Ujlaki Géza. Debrecz. Ellenőr 48. sz. — Uj idők 3. sz. — Roboz Andor. Magy. Kritika 9. sz.
1166. *Tömörkény István*. Verselő parasztok. Orsz. Hirl. 198. sz.
1167. *Tömörkény István*. Nótaversekről. Orsz. Hirl. 167. sz. és Torontál. 205. sz.
1168. *Torkos László*. Jó és rossz napokról. Költemények. Ism. Dr. Apácai. Polit. Hetiszemle 52. sz.
1169. *Török István*. Az erdélyi hirlapirodalom történetéhez. Erd. Muzeum 190—194. l.
1170. *Tóth Béla*. Vasárnapok. Ism. Irod. Tájékoztató. Uj foly. 2. sz. — Osvát Ernő. Hét 52. sz.
1171. *Tóth Sándor*. Heillas ege alatt. Ism. Kempf József. Magy. Kritika 11. sz.
1172. *Tóth Sándor*. A kuruc király. Ism. g. m. Magy. Kritika 12. sz.
1173. *Traveller*. Ének a magyar könyvekről. Magy. Szemle 33. sz.
1174. *Traveller*. Essay-irodalom. Magy. Szemle 36. sz.
1175. *Turzó Ferencz*. A magyar népköltészetéről. Nyitrai kath. főgym. 1897/8. értes. 3—57. l.
1176. *Tutsek Anna*. Magunkról. Elbeszélések. Ism. Dr. Cs. E. Polit. Hetiszemle 44. sz. — Magy. Ujs. 284. sz. — Magy. Hirl. 286. sz. — I. c. Uj idők 44. sz. — Somogyi Gyula. Magy. Kritika II. évf. 3. sz.
1177. *Tutsek Anna*. Rózsák között. Ism. Uj idők 44. sz.
1178. *Vadnay Károly*. Jelentés az 1897-ik évi karátsonyi pályázatról. Akad. Értes. 160—168. l.
1179. Váradi Antal. Tolnavármegye. 25. sz.
1180. *Varga Dezső, dr.* Jó könyveket a népnek. (Hogyan terjeszszük a kath. népies irodalmat?) Magy. Szemle 33—35. sz.
1181. *Varjas Endre*. Mai irodalmunk. Alkotmány 301. sz.
1182. *Várnai Emil*. Versek. Ism. Vasár. Ujs. 45. sz.
1183. *Várossy Gyula*. Mosolygó Lapok. Ism. Magy. Szemle 21. sz.
1184. *Várossy Malvin*. Hajnalka. (Özv. Rózsa Antalné). Brassó-megy. Hirl. 8. sz.
1185. *Végváry Ferenc*. Mesék a szívről. Temesvár, 1898. (8-r.) 1 frt. Ism. i—t. Magy. Kritika 11. sz.
1186. *Verő György*. 1848. Hadak útja. Látványos zenés színmű-11 képben. Első előadása Népszínházban márcz. 15. Szövege megjelent önállóan. Ism. cs. e. Magy. Kritika 13. sz.
1187. *Vértesi Arnold*. Az ugaros-karádi közbirtokosság. Ism. Dr. Bartha József. Kath. Szemle 150—152. l.
1188. *Vértesi Arnold*. Kisvárosi történetek. Ism. Lázár Béla. Magy. Kritika 18. sz.
1189. *Veszelei Károly*. Fel a szivekkel. Ism. Vasár. Ujs. 2. sz.
1190. *Vilma*. Esthangulat. Ism. Vasár. Ujs. 13. sz. t. l. Hét 4. sz.

1191. *Víz Zoltán*. Újabb költemények. Abony. 1898. Ism. Magy. Szemle 47. sz.
1192. *Welszi Bárd*. Ború. Ism. h. a. Magy. Génusz 18. sz. — s. Magy. Kritika 17. sz.
1193. *Werner Gyula*. Megvirrad még valaha. Ism. Morvay Győző. Magy. Kritika 10. sz. — T. R. P. Napló 86. sz. — Egyetértés 16. sz. — K. Hét 1. sz. — Silberstein A. P. Lloyd 28. reg. sz. — Dr. Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 1. sz.
1194. *Wertheimer Ede*. A magyarországi cenzura történelméhez. Századok 294—316. l.
1195. *Wohl Stephanie*. Regék. Ism. Széchy Károly. Irod. Tájékoztató. Új foly. 3. sz.
1196. *Zalár József*. A Honvéd-világból. Ism. z. Bud. Szemle 94. k. 463—469. l. — S. K. Magyarország. 122. sz. — Vasár. Ujs. 12. sz. — Palágyi Lajos. Magy. Kritika 13. sz. — Egyetértés 79. sz. — Pogonyi Hevesvármegy. Hirl. 57. sz. — Magy. Szemle 15. sz.

3. Egyes írók.

1197. *Aach M. Payr Sándor*. Aach Mihály (öreg). (1646—1708). Adalék egyházi énekirodalmunk történetéhez. Ev. egyh. és isk. 1—6. sz.
1198. *Abonyi L. Ábrányi Emil*. Abonyi Lajos. Budap. Napló 118. sz.
1199. *Bácsi*. A mi nótáink. Abony 3. sz. (Abonyi Lajosról).
1200. *Igric*. Abonyi Lajos. Új idők 19. sz.
1201. *Lévay Mihály*. A szeretet költője. Abony 4. sz. (Abonyi Lajosról).
1202. Márton Ferencz. *n—m*. Nagykőrösi Hirl. 21. sz.
1203. *Porzó*. Márton Ferencz. (Emlékezés). Orsz. Hirl. 127. 131. sz. (Abonyi Lajosról).
1204. *V. L.* Az utolsó táblabíró-litterator. (Abonyi Lajos). Hét 18. sz.
1205. *Vadnay Károly*. Abonyi Lajosról. (Emlékezés). Nemzet 122. sz.
1206. Abonyi Lajos 1843—1898. (Képpel). Vasár. Ujs. 18. sz. — Magy. Génusz 19. sz. — r. e. Magy. Szemle 19. sz.
1207. *Alvinczi P. Imre Sándor ifj.* Alvinczi Péter életéből. Prot. Szemle 515—525. l.
1208. *Imre Sándor ifj.* Alvinczi Péter kassai magyar pap élete. H. M. Vásárhely 1898. (8-r. 109. l.)
1209. *Amade. Illésy János dr.* Adatok br. Amade László történetéhez. Irod. tört. Közlem. 342—352. l.
1210. *Apáczai Csere. Stromp László*. Apáczai Csere János mint pædagogus. Athenæum 108—138. l. — Elejét lásd a múlt évben. — Megjelent önállóan is. Budapest. (8-r. 150 l.) — Ism. S—s. Prot. Szemle 333—335. l. L. Századok 543—545. l. — Kont I. Rev. crit. 43. sz.
1211. *Stromp László*. Apáczai Cseri János. Prot. Szemle 6. füz.
1212. *Apor P. Balló István*. Br. Apor Péter. (1676—1752.) Ism. Gyulay Ágost. Philol. Közl. 949—951. l.
1213. *Arany J. Arany János* válogatott balladái. Riedl Fr. bevezetésével. (Magy. Könyvtár). Ism. Polg. isk. Közl. 41. l.

1214. *Batiné Stancsics Fanni*. Arany János élete és költészete. Tolnavármegye 14., 15. sz. (Önállóan is megj. Szegzárd 1898. 16-r. 16 l.)

1215. *Benkő Imre*. Arany János tanársága Nagy-Körösön. Ism. r. Bud. Szemle 94. köt. 144—147. l. — Lázár Béla. Nemzet 194. sz. — B. F. Századok 60—62. l. — Dr. Gyulai Ágost. Tanáregyl. Közl. 31. évf. 20. sz. — Irod. tört. Közlem. 116—121. l. Benkő megjegyzése. U. o. 247. l. — Junius. Hét 1. sz.

1216. *Dittrich Vilmos*. A nagyidai czigányok. Ism. Pintér Kálmán. M. Szemle 28. sz. — Dr. Bartha József. Philol. Közl. 925—927. l. — Z. A. Magy. Kritika II. évf. 1. sz.

1217. *Gadl Mózes*. Arany János élete és költészete. (Nemzetünk nagy költői. 3.) Pozsony, é. n. (1898.) Stampfel K. (8-r. 62 l.) 40 fillér. — Dr. Apáczai. Magy. Kritika 21. sz. — Pelikán Kr. Kath. hitvéd. folyóir. 237. l. — Komáromy Lajos. Nemz. Nőnevelés 181. l. — Kardos Albert. Philol. Közl. 860. l.

1218. *Gauthier F. E.* Les grand poètes hongrois. Arany, Petoefti Traduction en vers. Paris, Ollendorf. 1898. (8-r.) Ism. Szigetvári Iván. Bud. Szemle 96. köt. 149—155. l. — Gyulai Ágost. Philol. Közl. 593—599. l. — O. E. Magy. Kritika 19. sz.

1219. *Gyöngyössy László*. Arany János ifjúsága. Budapest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 150 l.) 1 frt 20 kr. — Ism. Dr. Lázár Béla. Nemzet 194. sz. — Váczy János. Philol. Közl. 744—747. l.

1220. *Gyöngyössy László*. Arany János mint vándorszínész. Orsz. Világ. 21. sz.

1221. *Kolosvári Aladár*. Arany János életéből. Ism. Kelemen (Wolf) Béla. Philol. Közl. 603. l. — dr. Lázár Béla. Nemzet 194. sz.

1222. *Kolosvári Aladár*. Arany János jegyzősege. Orsz.-Világ 2. sz.

1223. *Latkóczy Mihály*. Arany János levelezése Szinyei Merse Félixnével. Vasár. Ujs. 18. 19. sz.

1224. *Négyesy Ludovic*. Arany ca poet. Ungaria 97—101. l.

1225. *Szilágyi Sándor*. Arany János mint pædagogus. Nagykőrösi Hirl. 3. sz.

1226. *Szomaházy István*. Az Arany-Zichy-Album. P. Napló 349. sz.

1227. *Waldapfel János*. Arany János «Őszszel» cz. költeményéről. Philol. Közl. 714—718. l.

1228. Arany János mint tanár. Tanulók Lapja 3. sz. — Lásd 1502. 1519. sz. a. is.

1229. *Arany L. Ambrus Zoltán*. Arany László. P. Napló 212. sz.

1230. *n. m.* Arany László. Nagykőrösi Hirl. 32. sz.

1231. *R. B.* Arany László. Polit. Hetiszemle 32. sz.

1232. A delibábok hőse. Hét 32. sz. (Arany L.)

1233. *Bacsányi. Ernyeí Isván*. A kufsteini elégiák. Hódmezővásárh. ref. főgm. 1897/8. értes. 5—10. l.

1234. *Szinnyei Ferencz*. Bacsányi János. Ism. Bartha József dr. Philol. Közl. 591—593. l. — Pintér Kálmán. M. Szemle 28. sz.

1235. *Bajza. Ruik László*. Bajza József. «Kritikai Lapok»-ja. Ism. Gyulai Ágost. Philol. Közl. 771. l. — i—s t. Magy. Kritika 12. sz.

1236. *Balassa B. Erdélyi Pál*. Balassa versek-e? Irod. tört. Közlem. 135—153. l.

1237. *Gaál Mózes*. Balassa Bálint báró élete és költészete. (Nemzetünk nagy költői. 4.) Pozsony, 1898. Stampfel K. (8-r. 40 l.) 20 kr. Ism. Dr. Apáczai. Magy. Kritika 21. sz. — Sassi Nagy Lajos. Polg. isk. Közl. 353. l.

1238. *Illéssy János*. Újabb adatok Balassa Bálint lakodalmának történetéhez. Phil. Közl. 63—66. l.

1239. *Szilágyi Kálmán*. Balassa és Csokonai mint lírikus. Debreceni főiskolai lapok 5. sz.

1240. Balog I. R. *Prikkel Marián*. Balog István költeményei. Soproni Napló 95.—97. sz.

1241. Bársony I. Bársony István. Orsz.-Világ 6. sz.

1242. Bartók. *Bartók L.* Dir. Üders. v. L. Fischer. Nyitrai Lapok 43. sz.

1243. Beöthy Zs. *Kárpáti Manó*. Beöthy Zsolt. Zala 71. sz.

1244. Berczik Á. *Abrányi Emil*. Berczik Árpád. Budapest. Napló. 284. sz.

1245. *Prém József*. Berczik Árpád. (Képpel). Vasár. Ujs. 43. sz. — Lásd 898. és 899. sz. a. is.

1246. Berzeviczy G. *Junius*. Berzeviczy Gergely. Bud. Hir. 100. sz. — Lásd 1335. sz. a. is.

1247. Berzsényi. *Gaál Mózes*. Berzsényi Dániel élete és költészete. (Nemzetünk nagy költői. 8. füz.) Pozsony. 1898. Stampfel K. (8-r. 38 l.) 20 kr.

1248. *Noszlopy Tivadar*. Berzsényi nagyszülői és szülői életéből. Vasár. Ujs. 15. sz.

1249. *Noszlopy Tivadar*. A költő ifjúsága. Vasár. Ujs. 41. sz.

1250. *Tolnai Vilmos*. Berzsényi «A magyarokhoz» cz. ódájának első sora. Phil. Közl. 198. l.

1251. Bőjthy G. *Angyal Dávid*. Adalék Bőjthy Gáspár de rebus gestis Gabr. Bethlen című művének kritikájához. Századok 598. l.

1252. Bolyai F. *Bedőházi János*. A két Bolyai. Ism. Heller Ágost. Magy. Kritika 15. sz.

1253. Bornemissza. *Rupp Kornél dr.* Bornemissza és Telegdi theologiai álláspontja. Prot. Szemle 1—27. 129—149. l.

1254. Brassai. *Boros György*. Dr Brassai Sámuel tanári pályája és irány elvei a középiskolában. Közérdek 34. 35. sz. és Unitar. Közl. 8. 9. sz.

1255. *Ember János*. Brassai mint pedagógus. Népművelők Lapja 1. sz.

1256. *Simó János*. Az ész és szív összhangja Brassai Sámuelben. (Emlébeszéd). Aranyosvidék 28. sz.

1257. *Szentgyörgyi Lajos*. Apróságok Brassai bácsi életéből. Dél-magyar. Közl. 193. sz.

1258. Brassai Sámuel (Képpel). Athenæum naptára. 1898. 83—85. l.

1259. Bródy S. Bródy Sándor. Új idők 52. sz.

1260. Csengey. *Bokodi István*. Csengey Gusztáv. Sárosmegy. Közl. 20. sz.

1261. Csokonai. *Gaál Mózes*. Csokonai Vitéz Mihály élete és költészete. (Nemzetünk nagy költői. 7. füz.) Pozsony, 1898. Stampfel K. (8. r. 47 l.) 20 kr.

1262. *Vayk*. Csokonai Mihály karácsonya. Uj idők 52. sz.
 1263. *Versényi György dr.* Csokonai «Dorottya»-ja s Pope «Fürst Rablás»-a. Irod. tört. Közlem. 401—427. l.
 1264. *Csokonainak* 100 évvel ezelőtti írt levele. Debreczen 59. sz. — Lásd 1239. sz. a. is.
 1265. *Csoma S. Duka Tivadar.* Kőrösi Csoma Sándor. Bud. Szemle 96. köt. 427—463. l.
 1266. *Versényi György.* Kőrösi Csoma Sándorról. Földr. Közl. 25—29. l.
 1267. *Czóbel M. Endrődi Sándor.* Czóbel Minka (Képpel). Athenæum naptára 1898. 126. l.
 1268. *Czuczor. Kerekes Ernő.* Czuczor Gergely «Botond»-ja. Zilahi ref. coll. 1897/8. értes. 3—25. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 31 l.)
 1269. Czuczor emléktáblája. Athenæum naptára 1898. 71. l.
 1270. *Debreczeni M. Bakács István.* Debreczeni Márton kióvi csatája. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1898. Athenæum. (8-r. 107 l.) — Ism. Tolnai Vilmos. Philol. Közl. 930—933. l.
 1271. *Degré. Degré Alajos.* (Képpel). Athenæum naptára 1898. 94. l.
 1272. *Dessewffy A. Apponyi Albert gr.* Gróf Dessewffy Aurélról. Vasár. Ujs. 7. sz.
 1273. *Döbrentei. Murajda F. Nándor* Döbrentei «Erdélyi Múzeumának» kritikai iránya. Ism. Gyulai Agost. Philol. Közl. 776—778. l. — *i—st.* Magy. Kritika 12. sz. — Dr. Demek Győző. Irod. tört. Közlem. 243—245. l.
 1274. *Reza Dezső.* Döbrentei irodalmi munkásságához. Irod. tört. Közlem. 106—113. 127—222.
 1275. *Dudith A. Goldziher Vilmos.* Dudics Endre pécsi püspök. Ism. Századok 87. l.
 1276. *Dugonics. Dugonics András.* Az arany pereczek 3. kiadás. Magyarázatokkal ésszótárral kiadta Bellaagh Aladár. (Régi magyar könyvtár. VIII). Budapest, 1898. Franklin t. (8-r. 368 l.) 1 frt 60 kr. — Ism. b. j. Magy. Kritika 17. sz. — Lásd 1621. sz. a. is.
 1277. *Endrődi S. Endrődi Sándor és a «Kurucz nóták.»* Athenæum naptár 1898. 99—62. l.
 1278. *Endrődi, A.* Mania de colori. Ford. I. C. Pop. Ungaria 256. l.
 1279. *Eötvös J. Bánóczi József dr.* Br. Eötvös József és a népnevelés. Nemz. Nénevelés. 160—165. l. és P. Napló 50. sz.
 1280. *Jánky László.* Eötvös «Karthausi»-ja. (Szeptani tanulmány). Újvidék. kath. magy. főgym. 1897/8. értes. 3—59. l.
 1281. *h. Eötvös és Börne.* Philol. Közl. 876. l.
 1282. *Eszéki I. Thury Etele.* Eszéki Imre magyar reformátor. Protest. Szemle 316—326. l.
 1283. *Falk. Abrányi Kornél ifj.* Falk Miksa. Budap. Napló 278. sz.
 1284. *Faludi. Dűdek János dr.* Faludi nemes asszonya. Irodalomtörténeti tanulmány. Nyitra, 1898. (8-r. 42 l). Különnyomat a nyitrai leányisk. 1897/8. értes.-ből.
 1285. *Faludi* — Lásd 1499 és 1528. sz. a. is.
 1286. *Fazekas. S. B. Fazekas Mihály.* Debreceni főisk. lapok 15. sz.

1287. *Felvinczi Gy. Ferenczi Zoltán.* Adatok Felvinczi György életéhez. Irod. tört. Közlem. 488. l.

1288. *Gablmann. Z. G.* Az első riporter. Bud. Hirl. 229.sz. (Gablmann Miklósról.)

1289. *Garay. Garay János* levele Merwerth Ignácához. Pest, 1846. nov. 16. Tolnavármegye. 25. sz.

1290. *Garay-Album.* Garay János emléksobrának leleplezése ünnepére a szegszárdi Garay-szoborbizottság megbízásából szerkesztette Bodnár István. Budapest, 1898. (4 r. 159 l.) (Tartalma: Perczel Dezső. Bevezetés. — Váradi Antal. Garay János emlékezete. — B. I. Garay János. — Garay életrajza. — Magyar írók és politikusok Garaynak. — Magyar művészek Garay János emlékének. (Rajzok.) — Garay Antal. Epizód Garay János életéből. — Vörösmarty és Garay. — Garayék és Petőfi. — Garay és Erdélyi. — B. I. Garay János levelei. — Mayer István levele Garay haláláról. — Székely Fer. Garay János és a Csapó család. — Bodnár István. Zichy Mihály-Garay János. — B. I. Háy Jánosról. — Székely Ferencz. A furfangos diák. — Dr Ompolyi Mátray Ernő. A főthi Garay-Emlék. — Boda Vilmos. Garay János szobrának eszméje. — Bodnár Istv. A szobor története. — Ifj. Szikszay Ferencz. Szárnovszky Ferencz. — B. I. A szoborról és szobrászról. — Wosinsky Mór. Garay szülővárosának régmúltja. — Régi és új dolgok Garay életéből. — Ism. Rácz L. Magy. Kritika II. évf. 3. sz.

1291. *Abrányi Emil.* Garay János emlékezete. Budap. Napló 155. sz.

1292. *Hock János* beszéde Garay János szobránál. Tolnavármegye 24. sz.

1293. *Lévay József.* Garay János szobra leleplezésekor. Akad. Értes. 321. l.

1294. *Hári János* költője. P. Napló 154. sz. (Vezércikk.)

1295. *Gyarmathyné. Endrődi Sándor.* Gyarmathy Zsigáné. (Képpel). Athenæum naptára 1898. 128. l.

1296. *Gyöngyösi I. Gaál Mózes.* Gyöngyösi István élete és költészete. (Nemzetünk nagy költői. 5.) Pozsony, Budapest, 1898. Stampfel K. (8-r. 46 l.) 40 fill. — Ism. Dr. Apácai. Magy. Kritika 21. sz. — Sassi Nagy. Lajos. Polg. isk. Közl. 353. l.

1297. *Heinrich G.* Igaz Barátság Tüköre. Philol. Közl. 491. l.

1298. *Lampérth Géza.* Gyöngyösi István és Szécsi Mária. Vasár. Ujs. 48. sz.

1299. *Nagy Irán.* Oklevelek Gyöngyösi István életéhez. Irod. tört. Közlem. 81—88. 202—214. 362—368. 481—488. l. — Lásd 1528. és 1529. sz. a. is.

1300. *Gyöngyösi P. Révész Kálmán.* Gyöngyösi Pál. (1668—1743). Egyház. tört. Monogr. I. köt. 61—94. l.

1301. *Révész Kálmán.* Adatok Gyöngyösi Pál életéhez. Prot. egyh. isk. Lap 30—32. sz.

1302. *Gyulai P. Gyulai, Paul.* 1. Roth. 2. O, wie eilt die Zeit. Ford. v. Dr. G. H. Pressb. Ztg. 300. reg. sz.

1303. *Harsányi I. Sz. S.* Adatok Harsányi István élettörténetéhez. Sárosp. Lapok 32. sz.

1304. *Herczeg F. Szomory Dezső.* Herczeg Ferencz és Lemaitre. Nemzet 348. sz.

1305. *Honterus Honterus, J.* ausgewählte Schriften. Ism. Dr. A. Schullerus. Korr. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 8—9. sz.
1306. *Capesius, J.* Honterus und die sächsische Schule. Schul- u. Kirchenbote 11. sz.
1307. *Capesius, Dr J.* Johannes Honterus. Schul- u. Kirchenbote 11. 12. sz
1308. *Faragó.* Honterus János. Graphikai Szemle 7. sz.
1309. *Günther, Siegmund dr.* Johannes Honter, der Geograph Siebenbürgens. Mittheil. d. K. K. geogr. Ges. 643—663. l.
1310. *Jekel, Dr. Friedrich.* Johannes Honterus, der grosse Reformator und Humanist. Festrede. Kronstadt, 1898. Schlandt. (8-r. 16 l.)
1311. *Junius.* Joannes Honterus. Hét 35. sz.
1312. *Lassel, dr. Eugen.* Johannes Honterus. (Aus der Zeit d. Reformation 391—435 l.)
1313. *Morres, W.* Johannes Honterus, zu seiner 400. Geburtsfeier. Kronstadt, 1898. H. Zeidner. (8-r. 36 l.) — Ism. Ss. Korresp. d. Ver. f. siebenl. Landesk. 4. sz.
1314. *Netoliczka, Dr. O.* Johannes Honterus. Schul- u. Kirchenbote. 10. sz.
1315. *Obert, Franz.* Honterus in der Schweiz. Vortrag. Kronstadt, 1898. J. Gött. (8-r. 6 l.)
1316. *Obert, Franz.* Rede bei der Enthüllung des Honterusdenkmals in Kronstadt am 21. August. 1898. Kronstadt, 1898. J. Gött. (8-r. 8 l.)
1317. *Waldapfel János.* Honter János. Magy. Pædag. 451—453. l.
1318. Zur Geschichte des Honterus-Denkmal. 2. Aufl. Kronstadt, J. Gött. 1898. (8-r. 14 l.)
1319. *Horváth B. Lázár Béla.* Egy literary gentleman. (Horvát Boldizsár). Nemzet 299. sz.
1320. *P. Horvát E. Bán K. Aladár.* Pázmándi Horvát Endre «Árpád»-ja. Ism. Kelemen Béla. Philol. Közl. 778. l.
1321. *Jókai M. Jókai M.* The lion of Janina. Tralsnated by R. N. Bain. Ism. Kropf Lajos. Budapesti Szemle 94. köt. 147. l.
1322. *Hegedűs Sándor, ifj.* Egy amerikai író Jókairól. Uj idők 37. sz.
1323. *Sárffy Aladár.* Jókai írói jellemzéséhez. Ism. Dr. Gyulai Ágost. Philol. Közl. 490. l.
1324. Szerzők a darabjaikról. I. A fekete vér. Jókai Mór. — II. Az édes. Ifj. Bokor József. Budap. Napló 325. sz.
1325. *Szinyei József.* Jókai Mór. Budapest, 1898. Hornyánszky V. (16-r. 212 l.) 1 frt. — Ism. Bud. Hirl. 100. sz. — Lásd 1553. és 1609. sz. a. is.
1326. *Jósika M.* — Lásd 1342. és 1514. sz. a.
1327. *Katona J. Arany János.* Katona József Bánk bánja. Ism. Magy. Hirl. 134. sz. — Bud. Szemle 95. köt. 318. l. — Z. A. Magy. Kritika II. évf. 6. sz.
1328. *Kováts Antal.* Katona és Madách női jellemképei. Katona J.-kör 1896/7. Évkönyve. 92—99. l.
1329. *l b.* A Katona-kultusz. Kecskem. Lapok 52. sz.
1330. *Liszka Béla.* Katona József és a kecskeméti színészet. Katona J.-kör 1896/7 évkönyve 64—82. l.

1331. *Salvini Gusztáv*. Bánk-bán. Katona J.-kör. 1896/7. Évkönyve 100—104. l.
1332. *Sz. Z. Bánk*. (Megnyitó előadás a színházban.) Szabadság (Nagyvárad). 107. sz. — Lásd 658. sz. a. is.
1333. *Kazinczy F. Kazinczy Ferencz* levelezése. A magy. tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közléteszi Váczy János dr. VIII. köt. 1810. július 1.,— 1811. június 30. Budapest, 1898. Akadémia. (8-r. XXIV, 689. l.) 5 frt. — Ism. Irod. Tájékoztató. okt.
1334. *Kazinczy Ferencz* egy kiadatlan levele. Közli Dr. Demek Győző. Irod. tört. Közlem. 215—217. l.
1335. *Kazinczy Ferencz* levele Berzeviczy Gergelyhez. Magy. Ujs. 357. sz.
1336. *F. K. Kazinczy Ferencz* és a hazai könyvnyomtatás. Grafikai Szemle 5. sz.
1337. *Gaál Mózes*. *Kazinczy Ferencz* élete és költészete. (Nemzetünk nagy költői. 9. füzet.) Pozsony, 1898. Stampfel K. (8-r. 39 l.) 20 kr.
1338. *Junius*. *Kazinczy Ferencz* levelei. P. Napló 317. sz.
1339. *Kaufmann Lajos*. A görög és római classicusok *Kazinczy Ferencz* levelezésében. Irod. tört. Közlem. 271—341. l. — Lásd 1145. sz. a. is.
1340. *Kemény Zs. Kemény Zsigmond* összes művei. VIII. köt. Ism. Dr. Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 6. sz.
1341. *Kúnfi Zsigmond*. *Kemény Zsigmond*ról. Zalai Közl. 32. sz.
1342. *Rz. Kemény és Jósika*. Magy. Kritika. 9. sz. (Egy magyar család- és a Zord időkről.)
1343. *Szatmáry József*. A főbb jellemek *Kemény Zsigmond* «Rajongók» című történeti regényében. Gömör-Kishont. 25. sz.
1344. *Ürmössy Lajos*. *Kemény Zsigmond* publicistai munkálkodása Erdélyben. Irod. tört. Közlem. 428—447. l. — Lásd 1646. sz. a. is.
1345. *Kerényi. Gál Rezső*. *Kerényi Frigyes*. Tanulók Lapja 6—10. sz. — Lásd 1396. sz. a. is.
1346. *Kis János. Riszner Ödön*. Szuperintendens *Kis János*. (Tanulmány). Csiksomlyói főgym. 1897/8. értes. 3—36. l.
1347. *Kiss József. Bródy Sándor*. *Kiss József*. (Képpel). Uj idők 51. sz.
1348. *Lázár Béla*. *Kiss József* költészete és a nagybányai festők. Nemzet 19. sz.
1349. *Osvát Ernő*. *Kiss József*. Jövő 1. sz.
1350. *Sz. Ö. F. Kiss József*. Máramar. Lapok 20. sz.
1351. *Kis M. Dézsi Lajos dr.* Misztótfalusi *Kis Miklós*. (1650—1702.) (Történelmi életrajzok.) Budapest, 1898. (8-r. 208 l.)
1352. *Kisfaludy K. Gallovich Jenő*. *Kisfaludy Károly* élete és irodalmi működése. Pozsonyi főreálisk. 1897/8. értes. 8—18. l.
1353. *Kúnfi Zsigmond*. *Kisfaludy Károly* «Leányöröze». Tanulók Lapja 42—44. sz.
1354. *Viszota Gyula*. *Kisfaludy Károly* «Murányvár ostromának» forrása. Irod. tört. Közlem. 73—80. l. — Ism. Dr. Demek Győző. Magy. Kritika 9. sz. — Gyulay Agost. Philol. Közl. 298. l.
1355. *Kisfaludy S. Császár Elemér dr.* *Kisfaludy Sándor* mint vígjátékíró. Irod. tört. Közlem. 257—270. 385—400. l.

1356. *Darnay Kálmán*. Kisfaludy Sándor és hitvese. Vasár. Ujs. 44. sz.
1357. *Karvaly*. Az elhanyagolt költő. Magy. Állam 237. sz. (Kisfaludy Sándorról.)
1358. *Kumlik, Emil*. Himfy und Lisa. Eine ungarische Dichtertliebe. P. Lloyd 247. reg. sz.
1359. *Kún Béla*. Miért tetszetek a «Regék» Kisfaludy Sándor kortársainak? Tanulók Lapja mutatv. és 1. sz.
1360. *Kölcsey F. Kölcsey Ferencz* levele a s.-pataki Ifjú-egyesület-hez 1834. szept. 7-én. Sárosp. Ifj. Közl. XV. évf. 3. sz.
1361. *Gaál Mózes*. Kölcsey Ferencz élete és költészete. (Nemzetünk nagy költői. 10.) Pozsony, Budapest, 1898. Stampfel (8-r. 38 l.) 20 kr.
1362. *Holczinger Imre*. Miért és hogyan lett Kölcsey íróvá? Nagy-Károly és vid. 12. 13. sz.
1363. *Mazuch Ede*. Jellemképző eszmék és tanulságok Kölcsey írói és politikai működésében. Ungvári kath. főgym. 1897/8 értes. 7—47. sz.
1364. *Wolff Béla*. Az első magyar dramaturg. Ism. Dr. Gyulay Ágost. Phil. Közl. 89. l. — Dr. Demek Győző. Irod. tört. Közlem. 243. l. — Lásd 1421. sz. a. is.
1365. *Lukácsi K. Lukácsi Kristóf* levelezései. Közli Szongott Kristóf. — Arménia 41—45. 75. l.
1366. *Esztegar László dr.* Adalék Lukácsi Kristóf életrajzához. Arménia 13—15. l.
1367. *Madách I. Madách Imre*. Az ember tragédiája. Szinre alkalmazta Paulay Ede. Ism. Fejő. Debreczen 12. sz.
1368. *Bán József*. Az Ember tragédiája. Ism. Gyulay Ágost. Philol. Közl. 295—298. l.
1369. *Czukrász Róza*. Madách szelleme a nevelőoktatásban. Magy. Pestalozzi. 25—27. sz.
1370. *Morvay Győző*. Magyarázó tanulmány «Az ember tragédiájá»-hoz. 1897. Ism. Bayer József. Philol. Közl. 260—271. l. — Morvay. Helyreigazító észrevételek. U. o. 399. l.
1371. *Morvay Győző dr.* Adalékok Madách Imre életéhez. Budapesti VI. ker. főreálisk. 1897/8. értes. 3—25. l.
1372. *Négyesy, Ladislau*. Emeric Madách şi «Tragedia Omului». Ungaria 129—135. l.
1373. *Palágyi Menyhért*. Madách ismeretlen drámája. P. Napló 186.—187. sz.
1374. *Szigetvári Iván*. Madách és a socialismus. Philol. Közl. 804—813. l.
1375. Madách első szerelme. Vasár. Ujs. 27. sz. — Lásd 1328. sz. a. is.
1376. *Magyar L. Singer, H.* Magyar Ladislaus. Ein ungarischer Afrika-reisender vor 50 Jahr. P. Lloyd. 71. reg. sz.
1377. *Tóth Béla*. Magyar László. P. Hirl. 138. sz.
1378. *Malom L. Versényi György*. Malom Lujza. Erd. Muz. 488—498., 557—569. l.
1379. *Márton I. Márton István* doktor emlékköve Visegrádon. Magyarország 64. sz. (Hírek közt. «Egy magyar Jakobinus» czímmel).

1380. **Mikes. Kun Sámuel.** Mikes Kelemen katekizmusáról. Könyv-semle 124—128. l.

1381. **Thaly K.** Egykorú jellemzés Mikes Kelemenről. Századok 490—493. l.

1382. **Toncs Gusztáv.** Mikes Kelemen élete. Ism. Császár Elemér. Magy. Pædag. 437—441. l. i—y. Magy. Kritika 11. sz. — Gyulay Á. Phil. Közl. 160—167. l. — Kont I. Rev. crit. 20. sz. — Lásd 1497. sz. a. is.

1383. **Mikszáth. Jósza András** Mikszáth Kálmán és Kállai Ákos. Debreczen 25. sz.

1384. **Sz. Molnár A.** Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. A M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából jegyzetekkel ellátva kiadta Dézsi Lajos. Budapest, 1898. Akadémia, (8-r. XXXIX, 520 l.) 4 frt 50 kr. — Ism. s. k. Magyarország 352. sz. — Irod. Tájékoztató. Új foly. 2. sz.

1385. **Dézsi Lajos.** Szenczi Molnár Albert. Ism. V. F. Prot. egyh. isk. lap. 5. sz. Sz. F. Prot. Szemle 104—107. l. Rupp K. Magy. Kritika 13. sz. — D. Századok 163. l. — Junius. P. Napló 325. sz.

1386.a. **Nagy I. Sipos Béla.** Nagy Imre. (1817—1840.) Debreczeni főisk. Lapok 16. sz.

1386.b. **Obernyik.** Faragó Márton. Obernyik Károly. Bölcsészeti-doktori értekezés. Losoncz, 1898. (8-r. 63 l.).

1387. **Pálffy A. Szász Károly.** Pálffy Albert koporsójánál. Akad. Értes. 5—7. l.

1388. **Vadnai Károly.** Pálffy Albert emlékezete. Bud. Szemle 94. köt. 355—382. l.

1389. **Pápay S. Badics Ferencz dr.** Az első magyar irodalomtörténetíró. Ism. Gy. Á. Magy. Kritika 11. sz.

1390. **Páriz Pápai. D. L.** Páriz Pápai verses oratiója. Irod. tört. Közlem. 377. l.

1391. **Pázmány P. Pázmány Péter** összes munkái. A budapesti kir. magy. tudomány-egyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem hittudományi kara. Magyar sorozat. III. IV. kötet. Igazságra vezérlő kalauz. (I. II. rész.). Egy tudakozó prédikátor nevével iratott öt levél. Budapest. 1898. Kilián Fr. (4-r. VII. 747. 799 l.) kötetje 6 frt. — Ism. Guzsvenitz Vilmos. Magy. Sion 138—140. l. — A 2. 3. kötetet ism. T. Pelikán Kr. Kath. Hitvéd. folyóirat 190. l. — Pintér Kálmán. Kath Szemle 504—511. l. — B. J. Magy. Kritika 18. sz. Bodnár Gáspár. Heti Szemle 9. sz. — Histor.-polit. Blätter. 121. Kalmár Elek. Nyelvőr 270—273. l.

1392. **Aldásy Antal dr.** Pázmány Péter élete. (Magyar könyvtár. 63. sz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 67 l.) 15 kr. — Ism. dr. Horváth Cyrill. Magy. Kritika II. évf. 3. sz.

1393. **Huttkay Lipót.** Pázmány Péter magyar irodalmi szempontból. Ism. Gyulai Ágost. Magy. Kritika 16. sz.

1394. **Vargyas Endre.** Gyöngyök Pázmány Péter összes műveiből. Ism. B. J. Magy. Kritika 8. sz.

1395. **Petőfi S. Petőfi** levele Bacsó Jánoshoz. Irod. tört. Közl. 113 l.

1396. **Petőfi** levele Szatmárról. (Kerényi Frigyeshez írt leveleiből.) Szatmár, jul. 17. 1847. Szatmár és vidéke 11. sz.

1397. **Petőfi** kérvénymintája a szabadszállási követválasztás ellen 1848-ban. Irod. tört. Közlem. 230—232. l.

1398. *Petőfi, A.* Apostolul. Traduceri St. O. Josif. Bukarest. Ism. Alexics György. Bud. Szemle 93. köt. 143—148. l.

1399. *Petőfi, A. 1)* Patriotienlied. Ford. A. B. Oedenb. Volksfreund 9. sz. — 2) Ich bin ein Ungar. Ford. Dr. Goldschmidt U. o. 10. sz.

1400. *Petőfi Sándor.* «Talpra magyar»-ja. A költő korábbi és későbbi harczdalaival eredetiben és német átköltésben Lindner Ernőtől. Budapest, 1898. Athenæum. (8-r.31 l.) 50 kr.

1401. *Balkányi Kálmán* Petőfi önképzése. Tanulók Lapja 51. sz.

1402. *Gaal Mózes.* Petőfi Sándor élete és költészete. (Nemzetünk nagy költői 2.) Pozsony, é. n. (1898). Stampfel. (8-r. 64 l.) 40 fillér. — Ism. Pelikán Kr. Kath. hitvéd. folyóir. 237. sz. — Dr. Apáczai. Magy. Kritika 21. sz. — Komáromy Lajos. Nemz. Nőnevelés 181. l. — Kardos Albert. Philol. Közl. 856—860. l.

1403. *Haársy Kálmán.* Petőfi utirajzai. Tolnamegy. Közl. 7. sz.

1404. *Halász Gyula.* Petőfi és Béranger. Brassói áll. főrealisk. 1897/8. értes. 3—43. l. és Orsz.-Világ 37. sz.

1405. *Hörk József.* Petőfi költészetének vallás világnézete. Ism. g. m. Magy. Kritika. 19. sz.

1406. *Horti Béla.* Petőfi szerelmei. Orsz.-Világ 1899. Almanach-ja 21—31. l.

1407. *Jókai Mór.* Petőfi Sándor ötven év után. Vasár. Ujs. 11. sz.

1408. *Jókai Mór.* Petőfi és a katonák. Magy. Hírl. 323. sz.

1409. *Jókai Mór.* Petőfi emlék. 1844—49. M. Hírl. 9. sz.

1410. *Kemény Aladár.* Két régi dal, mely mindig új marad. Tanulók Lapja 11. sz. (A «Marseillaise» és «Talpra Magyar».)

1411. *Kálmán Dezső.* Petőfi Sándor és Bacsó János. Tolnavármegye 52. sz.

1412. *K(ompolthy) K(ároly).* Szini emlék. Petőfi Sándor halála. Drámai monolog néma képletekkel Miskolcz. 1898. (8-r. 7 l.)

1413. *Lengyel Laura.* Egy egész ember. Bud. Hírl. 103. sz. — (Petőfi Sándorról).

1414. *Leopold Lajos.* Petőfi és Byron. Tanulók Lapja 27. 28. sz.

1415. *Micsinay János.* Petőfi fiáról. Szamos 24. sz. (Búcsú és Szalay halálára» című költeményeket közli.)

1416. *k—r.* Petőfi egyénisége és érzülete. Sárosp. Lap. 22. 23. sz.

1417. *Sipos Soma.* Petőfi öcséséről. Vasár. Ujs. 13. sz.

1418. *Steinherz Adolf.* A francia forradalom eszméi Petőfi költészetében. Bölcsészettudori értekezés. Budapest, 1898. (8-r. 32 l.)

1419. *Tolnai Lajos.* Petőfi Sándor — a mi szemünkben. Képes Családi Lapok 2. s köv. sz.

1420. *Tóth István.* Petőfi dicsősége. Nyugatmagy. Híradó 24. sz.

1421. *Vajda Viktor.* Petőfi és Kölcsey. Kecskemét 11. sz.

1422. *Végh Mátyás.* Petőfi baráti viszonyairól. Nemz. iskola 13. és köv. sz.

1423. *Vutkovich Sándor dr.* Hol lakott Petőfi Pozsonyban? Nyugatmagy. Híradó 163. sz.

1424. Petőfi ezredének jubileuma. Egyetértés 341. sz. és P. Napló 341. sz.

1425. A segesvári Petőfi-szobor. Athenæum naptára 1898. 67. l.

1426. Petőfi-album. A Petőfi-Társaság megbízásából szerkesztették Bariók Lajos, Endrődy Sándor és Szana Tamás. Budapest, 1898. Athe-

næum. (4-r. VI. 260 l.) 6 frt. — Ism. Lázár Béla. Nemzet 74. sz. — V. s. Hazánk 63. sz. — Egyetértés 79. sz. — Magy. Hirl. 72. sz. — Olló. Magy. Kritika 4. sz.

1427. Petőfi-Album. 1848—1898. 100 ének és dal Petőfi költeményeire. Közrebocsátja Langer Viktor. Ism. Magy. Kritika 14. sz. — Magy. Dal- és Zeneközl. 6—7. sz.

1428. Petőfi és Petőfiné levele. Tört. Lapok 11—12. sz. — Lásd 1218. sz. a. is.

1429. Petőfiné. *Petőfiné Szendrey Julia* naplója és levelei Térey Marishoz. Jókai Mór előszavával (Magyar könyvtár 49. sz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 47 l.) 15 kr.

1430. *Endrődi Sándor*. Szendrey Julia. Hód-Mező-Vásárhely 33. sz. — Lásd 1428. sz. a. is.

1431. *Petrőczy K. Kovács Sándor*. Petrőczy Kata Szidónia. Bud. Hirl. 208. sz.

1432. *Pulszky F. Berzeviczy Albert*. Visszaemlékezés Pulszky Ferenczre. Nemzet 81. sz.

1433. Pulszky Ferencz (Képpel). Athenæum naptára 1898. 96—102. l.

1434. *Ráday P. E. P.* Ráday Pál naplója. Könyvszemle 316. l. — Lásd 1436. sz. a. is.

1435. *Révai. Révay Miklós* levelei Paintner Mihályhoz. Közli Récsey Viktor. Ism. Latkóczy Mihály. Philol. Közl. 751—753. l. — Liberius. Magy. Sion 220. l.

1436. *Rimay. Gaal Mihály*. Énektörténeti adalék. (Rimay és Ráday.) Ev. egyh. és iskola. 33. sz.

1437. *Simai. Bodnár Virgil*. Simai Kristóf. Budapest, 1898. (8-r. 56 l.)

1438. *Sujánszky A. Mattyasovszky Lajos*. Sujánszky élete. Esztergom 41. sz.

1439. Szabolcska. *Krüzseli Erzsike*. Szabolcska Mihály. Máramaros 5. sz.

1440. *Perényi Adolf*. Szabolcska Mihály. Délmagyar. Közl. 294. sz.

1441. *Szaicz. Leskó József*. Szaicz Leó, a katolikus ujságírás magyar úttörője. Kath. Szemle 583—603. 709—779. l.

1442. *Szalai Fr. Endrődi Sándor*. Szalai Fruzina. (Képpel.) Athenæum naptára 1898. 125. l.

1443. *Szalkay A. Illéssy János dr.* Szalkay Antal. Irod. tört. Közlem. 1—26. l.

1444. *Szarvas G. Lázár Béla dr.* Szarvas Gábor és szép-prózáink. Nemzet 168. sz.

1445. *Nagy Lajos (Sassi)*. Szarvas Gábor. Szegedi Napló 147. sz.

1446. *Simonyi Zsigmond*. Szarvas Gábor szobrának leleplezése. — Szarvas Gábor dicsősége. Nyelvőr 328—330. l.

1447. *Simonyi Zsigmond*. Szarvas Gábor szobránál. Akad. Értes. 323—325. l. — Lásd 1615. sz. a. is.

1448. *Szász K. Szűry Dénes*. Szász Károly. (Képpel.) Vasár. Ujs. 18. sz.

1449. *Bodrogi János*. Az «öreg» Szász Károly. Közérdek 9., 11., 12. sz. és Besztercze 7—9. sz.

1450. **Széchenyi I. gr. Dobos János.** Széchenyi-kultusz a népis-
kolásban. Népmével. Lapja 1. sz.

1451. **Keményfy Dániel.** Széchenyi István utazásai 1825-ig. Buda
és vid. 35—36. sz.

1452. **Kis Albin Ferencz.** Gróf Széchenyi István kora. Bölcsélet-
doktori értekezés. Budapest. 1898. (8-r. 83 l.)

1453. **Pap Ferencz.** Széchenyi gondolatai a nagy lélekről. Bud.
Szemle 95. köt. 298—304. l.

1454. **Zichy, Anton.** Conte Stefan Széchenyi, ca scriitoriu. Unga-
ria 197—202. 225—234. l.

1455. Széchenyi-reliquiák. Az akadémia új gyűjteménye. Egyetér-
tés 27. sz.

1456. Gróf Széchenyi István soproni szobra. Athenæum naptára
1898. 76. sz.

1457. **Szemere B. Halmy Gy.** Szemere Bertalan élete. Ism. Dr.
Gyulai Ágost. Philol. Közl. 395—397. l. — Halmy megjegyzése. U. o.
608. l.

1458. **Szemere M. Gárdonyi Géza.** Szemere Miklósról. Új idők
50. sz.

1459. **Szigligeti. Hillei Endre.** Szigligeti Ede a Bakonyban. Szi-
nések Lapja 11. sz.

1460. **Vadnay Károly.** Szigligeti Ede arcképe előtt. Bud. Szemle
93. köt. 388—399. l.

1461. **Teleghi M.** — Lásd 1253. sz. a.

1462. **Tinódi. Bodnár Virgil.** Tinódi Sebestyén. Heti Szemle 1. sz.

1463. **Böngérfi János.** Tinódi Lantos Sebestyén. (Magyar köny-
vesház. 2. sz.) Budapest, 1898. Nagel O. (16-r. 24 l.) 4 kr.

1464. **Toldy F. Jámboor Tamás.** A pávaszigetről. (Emlékezés Toldi
Ferenczre és Zichy Antalra.) Vasár. Ujs. 23. sz.

1465. **Tompa. Tompa Mihály** kiadatlan balladája. (A küzdés.)
Rozsnyói Híradó. 4. sz.

1466. **Gaal Mózes.** Tompa Mihály élete. Ism. Komáromy Lajos.
Nemz. Nénevelés. 181. l. — Dr. Apáczai. Magy. Kritika 21. sz. — Peli-
kán Kr. Kath. hitvéd. folyóir. 357. l. — Lásd 1145. sz. a. is.

1467. **Tóth K. Abrányi Emil.** A Tóth Kálmán parlamentje. Bud.
Napló 22. sz. («Nők az alkotmányban» cz. vígjátékáról.)

1468. **Vajda J. Vajda János** egyetlen kiadatlan kedélyes verse.
(Köruton). Brassói Lapok 257. sz.

1469. **Vajda János** — magamagáról. Közli Milkó Izidor. P. Napló
104. sz.

1470. **Milkó Izidor.** Vajda Jánosról-Vajda János. P. Napló 103. sz.

1471. **Rencz János.** Vajda János költészete. Ism. Gyulai Ágost.
Philol. Közl. 945—947. l.

1472. **v. b.** Vajda János adóssága. Magy. Génusz 45. sz.

1473. **Vajda János.** (Képpel.) Athenæum naptára 1898. 81. l.

1474. **Vajda P. Hegedűs István.** Vajda Péter emlékünnepe. Akad.
Értes. 319. l.

1475. **Hegedűs István.** Utóhang a Vajda Péter-ünnep után. Pápai
Lapok. 21. sz.

1476. **Kapossy Luczián dr.** Emlékbeszéd Vajda Péterről. Pápai
Jókai-kör 1897/8. Évkönyve 77—83. l.

1477. Verancsics. *Sörös Pongrácz*. Verancsics mint pécsi püspök és további élete. Magy. Sion 408—432. l.

1478. Virág B. Emlékezés Virág Benedekre *ts—r*. Székely Lapok 88. sz.

1479. Kende János. Horatius és Virág. Budapest, 1898. Athenæum. (8-r. 47 l.) — Ism. Tolnai Vilmos. Philol. Közl. 864. l.

1480. Volf Gy. *Waldapfel János*. Volf György emlékezete. Magy. Pædag. 65—72. l.

1481. Vörösmarty. Bayer József. «Árpád ébredése» keletkezésének története. Irod. tö t. Közlem. 129—134. l.

1482. Bertha, A. de. Vörösmarty: le poète de la renaissance hongroise. Cosmopolis. 28. (Apr.)

1483. Jánky László. A két szomszédvár. Ism. Gyulai Ágost. Philol. Közl. 772—776. l.

1484. Mátray Ernő dr. «A főthi dal». Tanulók Lapja 40. sz.

1485. Pintér Kálmán. Irodalmi dolgozatok Vörösmartyról. Ism. Gyulai Ágost. Magy. Kritika 11. sz.

1486. Pintér Kálmán. Vörösmarty és a nemzeti köztudat. Magy. Szemle 2. sz.

1487. Walton Róbert. Vörösmarty Mihály mint drámaíró. Irodalomtörténeti és széptani tanulmány. (Egyetemes könyvtár. 105. sz.) Győr, (1898). Gross testv. (8-r. 42 l.) 20 fill.

1488. Wesselényi M. *Váczy János dr.* Idősb báró Wesselényi Miklósról. Székely Nemzet 95—96. sz.

1489. Zichy A. Zichy Antal levele Csalomjaihoz. Budapest, 1877. dec. 3. Honti Lapok 24. sz.

1490. Péterfy Sándor. Zichy Antal. 1823—1898. Néptanítók Lapja 50. sz.

1491. Sz. I. Zichy Antal. Népnevelők Lapja 22. sz.

1492. Szász Károly. Zichy Antal ravatalánál. Akad. Értes. 317—319. l.

1493. Szőke István. Emlékezés Zichy Antalról. Néptan. Lapja 24. sz.

1494. V. J. dr. Zichy Antal. (Képpel.) Vasár. Ujs. 23. sz. — Lásd 1464. sz. a. is.

1495. Zrinyi M. Gaal Mózes. Zrinyi Miklós, a költő élete és költészete. (Nemzetünk nagy költői. 6.) Pozsony, Budapest, 1898. Stampfel K. (8-r. 46 l.) 40 fill. — Ism. Dr Apácai. Magy. Kritika 21. sz. — Sassi Nagy Lajos. Polg. isk. Közl. 353. l.

1496. Gaal Mózes. A kard és lant hőse. Regényes történet a magyar ifjúság számára. Budapest, 1898. Franklin-T. (8-r. 191 l.)

1497. Gyulai Ágost. Zrinyinek és Mikesnek egy közös eszméjéről. Phil. Közl. 738—743. l.

1498. Margalits Ede dr. Zrinyi a költő eddig ismeretlen levelei. Századok 340. l.

1499. Szűcs István. Zrinyi és Faludi idylljeinek viszonya Vergiliuséihoz. Ism. Gyulai Ágost. Philol. Közl. 872—874. l.

4. Magyar nyelvészet.

1500. Adalékok a diákszótárhoz. Tanulók Lapja 47. 48. sz.

1501. *Antibarbarus*. Tárgyas igeragozás. Nyelvőr 474. 475. l.

1502. *Arany János*. Tallózás az idegen szókötés mezején. U. o. 504. l.
1503. *Babik József*. A hittudomány magyar nyelve. Hiba, vétek, bűn. Hittud. folyóirat 283—296. l.
1504. *Balassa József*. A nyelvjárások tanulmánya. Nyelvőr 258—264. 300—306. l. Önállóan is megjelent. (8-r. 15 l.)
1505. *Balassa József*. Fonetikus írás. U. o. 274. l.
1506. *Balassa József*. A nép nyelvének tanulmánya. Néptan. Lapja 29. sz.
1507. *Balassa József*. A magyar nyelvjárások keletkezése. Budapest, 1898. (8-r. 32 l.) Különnyomat az Ethnogr. 3. 4. sz.-ból.
1508. *Balassa József*. A nyelv tisztasága. Magy. Kritika 21. sz.
1509. *Balásy Dénes*. Régi magyar neveink. Bud. Hirl. 14. sz.
1510. *Bárdos Remig*. A magyar nyelvtisztító törekvések története. Esztergom, 1896. Ism. Gedeon Alajos. Nyelvt. Közlem. 234—236. l.
1511. *Bartha József dr.* Putnoki levél. (Ismeretlen nyelvemlék.) Könyvszemle 128—130. l.
1512. *Bartha József*. Ismeretlen nyelvemlékek a XVI. század első feléből. Nyelvt. Közlem. 71—77. l.
1513. *Bartha József*. Kerüljük a németességet. Nyelvőr 90. l.
1514. *Bartha József*. Jósika Miklós nyelvújítása. U. o. 114—118. l.
1515. *Bartha József*. A népies szólások peres ügyéről. U. o. 266—269. l.
1516. *Berencsy János*. Nánási tájszók. U. o. 224. l.
1517. *Berkessy István*. Rendi országgyűléseink magyarsága. Temesvári főreálisk. 1897/8. értes. 3—56. l.
1518. *Botond*. Szófaragás. Magy. Szemle 3. sz.
1519. A «Buda halálálá»-nak nyelve. 20. sz.
1520. *Burián János*. Magyar-latin szótár. A középiskolák számára. Budapest, 1898. Franklin-T. (8-r. 511 l.) 2 frt. — Ism. Magy. Pædag. 563—566. l. — Pirchala Imre. Hivat. Közl. 24. sz.
1521. *Csapodi István*. Nagy kezdőbetűk. Nyelvőr 36. l.
1522. *Császár Elemér*. Idegen szavak a szépprózában. U. o. 151—154. l.
1523. *Csefkó Gyula*. Az adai nyelvjárás. U. o. 403—415. l.
1524. *Demek Győző*. A műveltető -tat, -tet-nek egyes alkalmazásairól. U. o. 124. l.
1525. *Demek Győző*. Széljegyzetek Kresznerics szótárában. U. o. 224. l.
1526. *Dézsai Lajos*. Szent Ágoston Reguláinak magyar fordítása Bánffy (Coelius) Gergelytől 1537-ből. (Kivonat.) Akad. Értes. 168—172. l.
1527. *Dobos Károly*. A magyar diáknyelv és szótára. Budapest, 1898. Franklin-T. (16-r. 80 l.) 1 kor. — Ism. Tolnai Vilmos. Philol. Közl. 753—755. l.
1528. *Ekker J. Szende*. Nyelvújítási adatok. (Gyöngyösi és Faludi.) Nyelvőr 27. l.
1529. *Ekker J. Szende*. Gyöngyösi István nyelve a nyelvújítás szempontjából. U. o. 154—165. 249—258. 307—313. 388—396. 561. l.
1530. *Erdélyi Lajos*. Az összevont mondat. Az összevont, kihagyásos és a rövidített mondat s közben több nyelvtani kérdés modern szempontból. Különnyomás a Nyelvtudom. Közlem.-ből gyakorlati alkal-

mazással is kiegészítve. Budapest, 1898. (8-r. 146 l.) — Ism. B. J. Magy. Kritika II. évf. 4. sz.

1531. *Erdélyi Lajos*. Mondattani tanulmányok. Nyelvtud. Közlem. 55—70. 185—198. l.

1532. *Erdélyi Pál dr.* A gyöngyösi toldalék. Könyvszemle 225—233. l.

1533. Felelet a mondatra. Pesten. 1815. Kiadta Balassa József. Függelék: A mondat és felelet egykorú bírálatai és Somogyi Gedeon válasza a feleletre. (Régi Magyar könyvtár 11.) Budapest, 1898. Franklin-T. (8-r. 114 l.) 50 kr. — Ism. p. c. Polit. Hetiszemle 51. sz.

1534. *Fenyő Miksa*. A tárgyas és tárgyatlan ragozásról. Nyelvőr 374. l.

1535. *Földes Géza*. Lakáj stílus. Magy. Kritika 22. sz.

1536. *Gáspár Elek*. A Lobkowitz-codextről. Ism. Balassa J. Philol. Közl. 489. l.

1537. *Gergulecz Gábor*. A birtokos-é rag. Nyelvőr 400—402. l.

1538. *Gombocz Zoltán*. A jelenkori nyelvészet alapelvei. Nyelvőr 6—13. 53—61. 97—103. 193—201. 339—343. 433—438. 481—486. l. Külön is megjelent. Budapest, Hornyánszky V. 1898. (8-r. 48 l.) 30 fill.

1539. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Melich János. Budapest, 1898. Akadémia. (8-r. XXXVI, 242 l.) 2 frt 50 kr. — Ism. Bartha József. Magy. Kritika 14. sz. és Könyvszemle 198—203. l.

1540. *Gyulai Ágost*. A népies szólások peres ügyéről. Nyelvőr 264—266. l.

1541. *Gyulai Ágost*. Népies magyarság a francia nyelvben. U. o. 378. l.

1542. *Harmat Géza*. A magyar kereskedelem nyelvéről. U. o. 575. l.

1543. *Herman Ottó*. Madárnevek. U. o. 537—542. l.

1544. *Heyden Sebald* gyermeki beszélgetései. Kiadta Dézsi L. Ism. b. j. Magy. Kritika 12. sz.

1545. *Hofmann Frigyes*. Magyar-német és német-magyar zsebszótár. 1. rész. Lipcse. (16-r. 400 l.) Ism. Szigeti József. Nyelvőr 212—214. l.

1546. *Holczinger Imre*. Görög szók a magyar társalgási nyelvben. Nagy-Károly és vid. 22. 23. sz.

1547. *Hubert Emil*. A nyelveléktan alapvonalai. (Doktori értekezés.) Budapest, 1898. Athenæum. (8-r. 61 l.) — Ism. Balassa József. Nyelvőr 458—461. l. — Jenő Sándor. U. o. 461. l. — Hubert megjegyzése. U. o. 512—516. l. — Balassa J. válasza. U. o. 516. l.

1548. *Hubert Emil*. Ki volt Bertalan pap, a Döbrentei-kodex másolója? Könyvszemle 207. l.

1549. *Jánbor Tamás*. A Pesti Hirlap magyarsága. Nyelvőr 375. l.

1550. *Joannovics György*. Tárgyas vagy tárgyatlan ragozás? U. o. 277. lap.

1551. *Joannovics György*. Hibás szórend. U. o. 282. l.

1552. *Joannovics György*. Tárgyas ragozás U. o. 452. 500—501. l.

1553. Jókai a magyar nyelv eredetéről. X. Bud. Szemle 96. köt. 472—476. l.

1554. *Kalma István*. A mohácsi nyelvjárás. Nyelvőr 66—71. 110—114. l.

1555. *Kalmár Elek és Simonyi Zsigmond*. Magyarító szótár a főlöseges idegen szók kerülésére. Tervezet. Szerkesztették —. Budapest. (1898.) (4-r. 67 l.)
1556. *Kalmár Elek*. Állítmány és alany. Nyelvt. Közlem. 129—147. 280—303. 392—412. l.
1557. *Kalmár Elek*. A birtokos -é rag. Nyelvőr 397—400. l.
1558. *Kalóz J. Endre*. Olasz-magyar és magyar-olasz zsebszótár. I. rész. olasz-magyar szótár. Budapest. 1898. Vass J. (16-r. 154 l.)
1559. *Katona Lajos*. Makaróni nyelvű bejegyzés a «Gesta Romanorum» cseli fordítás egy kéziratában. Philol. Közl. 495. l.
1560. *Kinnach Ödön*. Pethe Ferencz műszavai. Nyelvőr 81. l.
1561. *Kiss Ernő dr.* Nyelvtisztítás. Magy. Szemle 51. sz.
1562. *Kiss Ernő dr.* A Mondolat és a Felelet. U. o. 50. sz.
1563. *Könnye Nándor*. Betűrendes segédkönyv a magyar helyesíráshoz. Beregszászi áll. algym. 1897/8. értes. — Önállóan is megjelent. Beregszász. (8-r.) 20 kr.
1564. *Kőrösi Sándor*. A magyar nyelvbeli olasz elemek. Ism. Szarvas Gábor. Nyelvőr 148—150. l.
1565. *Kovalik János*. Nyelvujításunk kezdete. Ism. dr. Bartha József. Philol. Közl. 601—603. l.
1566. *Kováts S. János*. A magyar kereskedelem nyelvéről. Nyelvőr 415—422. l.
1567. *Krausz Jakab dr.* Az idegen szók helyes írása. Polg. isk. Közl. 9. sz.
1568. *Kulcsár Endre*. A magyar stílus. II. köt. 1. fele. A kifejezés szabatosága. Debreczen, 1898. Csokonai ny. (8-r. 142 l.) 1 frt 20 kr. — Ism. W. Magy. Kritika 21. sz.
1569. *Kúnos Ignác*. Magyar-oszmán nyelvi érintkezések. (Kivonat.) Akad. Értes. 57—64. l.
1570. *Kúnos Ignác*. Oszmán-török jövevényszók. Nyelvőr 62. l.
1571. *László Géza*. A zilahvidéki nyelvjárás. U. o. 438—443. 489—497. 542—549. l.
1572. *M. J.* Magyar-horvát glosszák. Nyelvtud. Közlem. 33. l.
1573. *M. J.* Magyar jövevények az erdélyi szászok nyelvében. U. o. 239. l.
1574. *M. J.* A schlägli és a beszterczei szójegyzék. U. o. 358—360. l.
1575. *m. j.* Magyar nyelvtan a külföldnek. Polit. Hetiszemle 11. sz.
1576. A magyar helyesírás szabályai dióhéjban. Veszprém, 1897. Krausz. Ism. a. Magy. Kritika 9. sz.
1577. *Margalits Ede*. Magyar közmondások. Budapest. — Ism. Katona Lajos. Philol. Közl. 588. l. — Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 1—6. l.
1578. *Melich János*. A gyöngyösi glosszák. Nyelvt. Közlem. 304—324. l. — Kivonatban Akad. Értes. 479—487. l.
1579. *Melich János*. Egy rejtelmés szó. (Leubezes.) Nyelvt. Közlem. 28—33. l.
1580. *Melich János*. A Jordánszky- és Érdy-kódexhez. Nyelvőr 221. lap.
1581. *Melich János*. A bécsi és müncheni kódex írói. U. o. 358. l.
1582. *Mikó Pál*. Női magyar levélstílus a XVII. században. Ism. Balassa József. Philol. Közl. 599—601. l.

1583. *Molnár József*. Az adversativ kötőszók használata a latin, görög és a magyar nyelvben. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 486—489. l.
1584. *Molnár Sándor*. Tanuljunk magyarul olvasni. Nyelvőr 449. l.
1585. Mondolat. Dicshalom. 1813. Kiadta Balassa József. (Régi Magyar Könyvtár. 10.) Budapest, 1898. Franklin-t. (8-r. 109 l.) 50 kr. — Ism. p. c. Polit. Hetiszemle 51. sz. — Kelemen Béla. Magy. Kritika II. évf. 6. sz.
1586. *Nagy Lajos (Sassi)*. Az iskolai nyelvromlásról. Nemz. isk. 46. 47. 49. 52. sz.
1587. *Nagy Lajos (Sassi)*. Névmagyarosítás és nyelvészet. Polg. isk. Közl. 207—209. l.
1588. *Nagy Lajos (Sassi)*. Szózat az iskolák helyes magyarsága érdekében. U. o. 339—342. l. és Nyelvőr 165—167. l.
1589. A német-magyar szótárhoz. Nyelvőr 28. 83. 179. 218. 316—320. 366. 422. 462. 567. l.
1590. *Nyárács Béla*. Miért használjuk a *kinéz* kifejezést? U. o. 129. lap.
1591. Nyelvtani műszók. U. o. 22—26. 71—80. 223. l.
1592. *Óldal János*. Tanuljunk magyarul olvasni. U. o. 450. l.
1593. *Pajor István*. Kontra Simonyi és Nyelvőr. Honti Lapok 5. 6. sz.
1594. *Patrubány Lukács*. Magyar rokonságnevek. Sprachwiss. Abhandl. I. Bd. 6. sz.
1595. *Patrubány Lukács*. Hungarica. U. o. 9. sz.
1596. *Petz Gedeon*. Szótárírás és szótáriróadalom. Nyelvt. Közlem. 199—216. l.
1597. *Petz Gedeon*. Német jövevényszók. Nyelvőr 241—246. l.
1598. *Petz Gedeon*. Szómagyarázatok. U. o. 343—347. l.
1599. *Pikler Gyula*. A «jus» szó eredete és fogalmi és nyelvi rokoni. Budapest, 1898. Politzer. (8-r. 24 l.) 25 kr.
1600. *Pongrácz Sándor dr.* Turáni nyelv- és néptanulmányok. A kunok nyelve. Budapest, 1898. Pfeifer F. (8-r. 44 l.) 1 frt.
1601. *R. Prikkel Marián*. Oszmán-török jövevényszók. Nyelvőr 203—206. l.
1602. *R. Prikkel Marián*. A «kocsi» eredete. U. o. 385—388. l.
1603. *Radó Antal*. A népies szólások a szépirodalomban. U. o. 201—203. 326. l.
1604. *Rell Lajos*. Latin szók a magyar népnyelvben. Kolozsvár, 1898. Gombos.
1605. *Sándor József*. A magyar jognyelv. Tolnavármegye 46. sz.
1606. *Sebestyén Gyula*. A Hallotti Beszéd szerzője és kora. Nyelvt. Közlem. 93—100. l.
1607. *Sebestyén Károly dr.* Szójáték és nyelvészet. P. Napló 19. sz.
1608. *Sebestyén Károly*. Ruschek Antal munkái. Nyelvőr 214. l.
1609. *Simonyi Zsigmond*. Jókai mint nyelvész. P. Napló 306. sz.
1610. *Simonyi Zsigmond*. A sajtó nyelvörkődése. Nyelvőr 167—172. l.
1611. *Simonyi Zsigmond*. Elhibázott kezdet. Nyelvőr 330. l. — Erre válasz. Irod. tört. Közl. 490. l. (Az új szótárhoz készítődjő szőjegyzék ügyében.)

1612. *Simonyi Zsigmond*. Nyelvújítási adatok. Nyelvőr 487—489. l.
 1613. *Simonyi Zsigmond*. Műkedvelő nyelvészek. U. o. 520—522. l.
 1614. *Simonyi Zsigmond*. A gyulafehérvári versek. U. o. 529—531. l.
 1615. *Simonyi Zsigmond*. Szarvas Gábor Homeros-fordítása. U. o. 578—580. l.
 1616. *Somssich Sándor*. Nyelvsajátságok Baranya-Ózd vidékéről. U. o. 206—210. 285—288. 334—336. l.
 1617. *Sörös Pongrácz*. A koci kérdéséhez. U. o. 549—551. l.
 1618. *Steiger Frigyes*. A magyar igeidők használata összevetve más nyelvekével. Ujvidéki polg. és keresk. isk. 1897/8. értes. 5—33. l.
 1619. *Suhajda Lajos*. A Pesti Napló hangsúlypöre. Nyelvőr 355—358. l.
 1620. *Sz. J.* Magyar és finn észjárásbeli találkozás. Nyelvt. Közlem. 216. l.
 1621. *Szabó Béla*. Dugonics műszavai. Nyelvőr 80. l.
 1622. *Szabó Mihály*. A ked és kend tájszók története. Szeged. Várnai nyomd. (8-r. 31 l.)
 1623. *Szabó Mihály*. A szegedi nyelvjárás története. Szeged, 1898. Várnay L. (8-r. 45 l.)
 1624. *Szabó Mihály*. A szopós kised anyai nevei. Szeged, 1898. Várnay L. (8-r. 19 l.)
 1625. *Szarvas Gábor*. Olasz jövevényszók. Nyelvőr 148—150. l.
 1626. *Szegedy Rezső*. Sylvester nyelvtana. Budapest, 1898. (8-r. 28 lap.)
 1627. *Szigeti József*. Ballagi új teljes magyar-német szótárának teljessége. Nyelvőr 566. l.
 1628. *Szigetvári Iván*. Tanuljunk magyarul olvasni. U. o. 210—212. l.
 1629. *Szigetvári Iván*. A latin kiejtés. U. o. 229. l.
 1630. *Szilády Aron*. Szent-Ágoston Reguláinak magyar fordítása Bánffy (Coelius) Gergelytől 1437-ből. Akad. Értes. 173—174. l.
 1631. *Szilasi Móricz*. Akusztikai hatások a nyelv fejlődésében. Nyelvőr 184. l.
 1632. *Szinnyei József*. Magyar Tájszótár. A m. t. akadémia megbízásából szerkesztette —. II. köt. 3. 4. füz. (Röte-Szalad.) Budapest, 1898. Hornyánszky V. (4-r. 321—640. hasáb) à 1 frt.
 1633. *Szokolay Hermin*. Tisztességtudás a népnél. Nyelvőr 19—22. lap.
 1634. *Timon Zoltán*. Idegen szavak írása. Bud. Hirl. 88. sz.
 1635. *Timon Zoltán*. Magyar nevek helyesírása. U. o. 89. sz.
 1636. *Tolnai Vilmos*. Madárnevek. Nyelvőr 509—511. l.
 1637. *Tóth Béla*. Hogy ejtse a magyar a deák szót? U. o. 131. l.
 1638. *Trencsény Károly*. Az iskolai kézikönyvek stilusa. U. o. 363—366. l.
 1639. *Valló A. N.* Tót elemek a magyar nyelvjárásokban. Ism. Prónai Antal. U. o. 119—124. 174—177. l. — Ásbóth Oszkár. U. o. 215—218. l.
 1640. *Vámbery Rusztem és Kálmán Mihály*. Magyar-német jogi szótár. Figyelemmel a gyakorlat követelményeire. Budapest, 1898. Politzer Zs. (16-r. 126 l.) 80 kr.

1641. A Varju-codex. P. Napló 349. sz.
 1642. *Veress Ignác*. Alanytalan mondataink. Phil. Közl. 111—
 117. l.
 1643. *Veress Ignác*. A magyar tagadó. Nyelvt. Közlem. 78—92. l.
 1644. *Dr Verus*. Helyes magyarság. Magy. Szemle 8. sz.
 1645. *Viszota Gyula*. Régi közmondások. Nyelvőr 505—509. l.
 1646. *Vozári Gyula*. Kemény Zsigmond szókincséből. U. o. 26. 82. l.
 1647. *Wolff Bela*. Magyar-német és német-magyar zsebszótár, tekintettel a két nyelv szólásaira. 2 rész. Budapest, 1898. Athenæum. (16-r. VIII, 324. VIII, 400 l.) — 2 frt. — Az I. részt ism. Riedl Frigyes. Hivat. Közl. 3. sz. — Demek Győző. Philol. Közl. 276—278. l. — o. n. Nemz. Iskola 11. sz. — Téti József. Tanáregyl. Közl. 31. évf. 8. sz. A II. részt. U. o. 24. sz. Tolnai Vilmos. Nyelvőr 313—316. l. — Mindkét részt V. H. Nemzet 69. sz. — o—n. Nemz. Iskola 11. sz.
 1648. *Zlinszky Aladár*. Kármán Mór nyelvtanító elmélete. Nyelvőr 531—537. l.
 1649. *Zolnai Gyula*. A Nyelvtörténeti Szótár és az elfogulatlan kritika. U. o. 563—566. l. és Egyetértés 314. sz.

Egyes szók.

1650. *Abora*. Petz Gedeon. Nyelvőr 343. l.
 1651. *Akar*. Belányi Tivadar. U. o. 519. l.
 1652. *Altal* névutó ferde használata. Joannovics György. U. o. 17. l.
 1653. *Alkalmatosság*. Molnár Sándor. U. o. 225. l.
 1654. *Alkalomkor, alkalmakkor*. Joannovics György. U. o. 18. l.
 1655. *Ami, amely*. Joannovics György. U. o. 65. l.
 1656. *Atalatos*. Molecz Béla. U. o. 468. l.
 1657. *Avval, evvel*. Antibarbarus. U. o. 380. l.
 1658. *Baka-selyem*. Nagyszigethi Kálmán. U. o. 572. l.
 1659. *Barack, kajszin*. Tolnai Vilmos. U. o. 30. l.
 1660. *Belenyugodni vmibe, megnyugodni vmiben*. Tóth Béla. U. o.
 32. lap.
 1661. *Bence, bencés*. Tóth Béla. Nyelvőr 86. l. Réthei P. Marián. U. o. 182. 502—504. 557—560. l. — Zlinszky Aladár. U. o. 224. l. — Tóth Béla. 465—467. l. — Bódiss Jusztin. 554—557. l.
 1662. *Bitangságba venni*. Nagy Lajos. U. o. 87. 185. l.
 1663. *Bujás*. Csapodi István. U. o. 518. l.
 1664. *Butort vagy butrot?* U. o. 231. l.
 1665. *Csak*. Cs. E. U. o. 127. l.
 1666. *Csanak*. Kúnos Ignác. U. o. 62. l. — *Csini-csanak*. Czuczsa János. U. o. 186. l. — László Géza. U. o. 469. l.
 1667. *Cserben hagy*. Tolnai Vilmos. U. o. 145—147. l. — Bánffay. U. o. 277. l.
 1668. *Csicse*. Perényi Adolf. U. o. 323. l. — Bérezi Fülöp. U. o.
 372. l. — Berky Gusztáv. U. o. 571. l.
 1669. *Csirikló*. Irod. tört. Közlem. 123. l.
 1670. *Csizmadia*. Melich János. Nyelvőr 37. l.
 1671. *Egy cső kukoricza vagy egy kukoriczacső*. Antibarbarus. U. o.
 432. l. — Czuczsa János. U. o. 476. l.
 1672. *Csollák*. Irod. Tört. Közl. 252. l.
 1673. *Csollák*. Kúnos Ignác. Nyelvőr 62. l.

1674. *Csölle*. Petz Gedeon. U. o. 243. l.
 1675. *Czömpölye*. D. L. Irod. Tört. Közlem. 377. l.
 1676. *Dandár és Standarte*. Nyelvőr 133. l.
 1677. *Derekség*. Antibarbarus. U. o. 580. l.
 1678. *Dígo, díga*. Kőrösi Sándor. U. o. 128. l. — Radó Antal. U. o. 184. l. — Kőrösi Sándor. U. o. 324. l. — Baloghy Dezső. U. o. 373. l. — Molnár Sándor. U. o. 468. l.
 1679. *Dikhenec*. Bérczi Fülöp. U. o. 424. l.
 1680. *Dózsöl*. Melich János. U. o. 13. l.
 1681. *Duga*. Antibarbarus. U. o. 523. l.
 1682. *Duttyán*. Bálint Kelemen. U. o. 87. l. — Sassi Nagy Lajos. U. o. 222. l.
 1683. *Egyém*. Gyulai Ágost. U. o. 574. l.
 1684. *Ellenállási részlet*. Tóth Béla. U. o. 328. l.
 1685. *Előszóját vagy előszaradt?* U. o. 189. l.
 1686. *Az elő németessége*. Legányi Gyula. U. o. 376. l. — Pordán Manó. U. o. 429. l.
 1687. *Erjed*. Lukács Lőrincz. U. o. 456. l.
 1688. *Erögöl*. Paal Gyula. U. o. 280. l.
 1689. *Értesít*. Simonyi Zsigmond. U. o. 457. l.
 1690. *Esse*. Tóth Béla. U. o. 31. l. — Bartha József. U. o. 125. l. — Tolnai Vilmos. U. o. 369. l.
 1691. *Estende és esztendő*. Zolnai Gyula. U. o. 189. l.
 1692. *Fázik van*. Navarra József, Bodonyi Nándor. U. o. 185. l.
 1693. *Fél szem, egy szem*. U. o. 29. sz.
 1694. *Félye. Digályos*. Szinnyei József. Philol. Közl. 398. l.
 1695. *Fene*. Csefkó Gyula és Simonyi Zs. U. o. 379. l.
 1696. *Flastrom*. R. Prikkel Marián. U. o. 128. l.
 1697. *Föllép*. Joannovics György. U. o. 63. l.
 1698. *Főmeredek*. Antibarbarus. U. o. 380. l.
 1699. *Fundér*. Petz Gedeon. U. o. 243. l.
 1700. *Gri*. Goldziher Ignác. U. o. 321. l.
 1701. *Gyanánt* névtűtő ferde értelme. Joannovics György. U. o. 17. l.
 1702. *Hadd-féle* kötőszó a németben. Nyácsik Béla. U. o. 424. l.
 1703. *Hala*. Brancsics Blagoje. U. o. 126. l.
 1704. *Háztűznézni*. M. J. Nyelvt. Közlem. 92. l.
 1705. *Henc*. Bálint Kelemen. Nyelvőr 34. l.
 1706. *A hintó* Turóczi krónikájában. Tóth Béla. Nagy Gyula. U. o. 570. l.
 1707. *Hívú, ház héja*. Molnár Sándor. U. o. 468. l.
 1708. *Hivők*. Tóth Béla. U. o. 89. l.
 1709. *Hold «reggel»*. Simonyi Zsigm. Nyelvt. Közlem. 198. l.
 1710. *Huja*. Nyelvőr 183. l. Ásbóth Oszkár. Csefkó Gyula. Bánffay. U. o. 275. l. — Srs. U. o. 323. l. — Gergulecz Gábor. U. o. 369. l. — Bérczi Fülöp. U. o. 373. l. — Czuczsa János. Pordán Manó. Fenyő Miksa. U. o. 425. l. — Hermann Miksa. Kóth Sándor. Tolnai Vilmos. U. o. 573. l.
 1711. *Ideje korán*. Gyulai Ágost. U. o. 469. l.
 1712. *Íny*. Belányi Tivadar. U. o. 235. l.
 1713. *Ispiláng*. Petz Gedeon. U. o. 244. l. — K. Zs. U. o. 371. l.
 1714. *Jó példával előljárni*. Antibarbarus. U. o. 432. l.

1715. *Kámpol.* Lumtzer V. Nyelvt. Közlem. 126. l.
 1716. *Kápa.* Révai Tibor. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 454—456. l.
 1717. *Kell lesz, lehet lesz.* Duliskovich Elek. U. o. 125. l.
 1718. *Képezde.* Rechnitz Ignác. U. o. 81. l.
 1719. *Kevésbé vagy kevésbé?* U. o. 232. l.
 1720. *Kicsuk, kizár.* Bodonyi Nándor. U. o. 188. l.
 1721. *Kikelet.* Paal Gyula. U. o. 186. l.
 1722. *Kikeriki.* Tolnai Vilmos. U. o. 35. l.
 1723. *Kis dél.* Csefkó Gyula. U. o. 277. l.
 1724. *Kistél.* Simonyi Zsigmond. U. o. 220. l.
 1725. *Kivész.* Tóth Béla. U. o. 225. l.
 1726. A *«kocsi»* eredete. R. Prikkel Marián. U. o. 385—388. és
 551—554. l. — l. még 2219. sz.
 1727. *Kokonya.* Irod. Tört. Közlem. 252. l.
 1728. *Kokonya.* Kúnos Ignác. Nyelvőr 63. l.
 1729. *Közepett* névutó. Joannovics György. U. o. 18. l.
 1730. *Krisztár.* Csapodi István. U. o. 32. l.
 1731. *Lapaj.* Petz Gedeon. U. o. 244. l. — K. Zs. U. o. 371. l. —
 Korányi György. U. o. 425. l.
 1732. *Léc.* Petz Gedeon. U. o. 345—347. l.
 1733. *Lecke.* Petz Gedeon. U. o. 344. l.
 1734. *Lefoksz.* Antibarbarus. U. o. 522. l.
 1735. *Lésza.* U. o. 279. l. — Molnár Sándor. Bárdos Remig. U. o.
 373. l. — Brassai Károly. U. o. 572. l.
 1736. *Leszögez.* Antibarbarus. U. o. 519. l.
 1737. *Letört.* Bálint Kelemen. U. o. 89. l.
 1738. *Liba.* P. Hirl. U. o. 34. l.
 1739. *Lózsian.* Bálint Kelemen. U. o. 325. l.
 1740. *Lóc.* Petz Gedeon. U. o. 245. l.
 1741. *Lócs.* R. Prikkel M. U. o. 321. l.
 1742. *A macska fon.* Tóth Béla. U. o. 370. l. — Czuczsa János.
 U. o. 425. l.
 1743. *Majszol.* Petz Gedeon. U. o. 245. l.
 1744. *Makutyi.* Brukner Gyula. U. o. 574. l.
 1745. *Mammál.* Petz Gedeon. U. o. 246. l.
 1746. *Marha.* Kropf Lajos. U. o. 372. l.
 1747. *«Második javított kiadás.»* Bergmann Ágost. U. o. 497—
 499. l.
 1748. *Maszatol, meszetel.* Gyulai Ágost. U. o. 372. l.
 1749. *Matéria, materja.* Petz Gedeon. U. o. 347. l.
 1750. *Mazúr.* U. o. 87. l. — Baloghy D. U. o. 126. l. — Benkő
 József. U. o. 324. l.
 1751. *Meglepődés vagy meglepetés.* Tóth Béla. U. o. 426. 519. l.
 1752. *Meglepetés.* Joannovics György. U. o. 64. és 173. l.
 1753. *Megszívlel.* Joannovics György. U. o. 64. l.
 1754. *Meszettel.* Pordán Manó. U. o. 426. l. — Lásd Maszatol.
 1755. *Milling, nyösz.* Molnár Sándor. Simonyi Zs. U. o. 231. l. —
 Petz Gedeon. U. o. 241—245. l. — Tolnai Vilmos. U. o. 470. l.
 1756. *Minta.* Sz. J. Nyelvt. Közlem. 184. l.
 1757. *Mi sem.* Rechnitz Ignác. Nyelvőr 88. l.
 1758. *Monda.* Zolnai Gyula. U. o. 426. l.

1759. *Múzol*. Petz Gedeon. U. o. 246. l.
 1760. *Nap nap után*. Joannovics György. 65. l. — Rechnitz Ignác.
 U. o. 517. l.
 1761. *Napról-napra*. Dr. Török István. Erd. Múz. 474. l.
 1762. *Nyúlálom*. Gyulai Ágost. Nyelvőr 372. — Tolnai Vilmos.
 U. o. 470. l. — Bálint Kelemen. U. o. 571. l.
 1763. *Olyan, a milyen*. Kalmár Elek. U. o. 15. l.
 1764. *Orgondl, orgonáz*. Simonyi Zsigmond. U. o. 233. l.
 1765. *Az ószeresnek jobb magyar neve*. (Kótyavetyés). Rupp Kornél.
 U. o. 571. l.
 1766. *Panyóka*. Ribíánszky József. U. o. 183. l. — Katona Lajos.
 U. o. 221. l.
 1767. *Paprika*. U. o. 30. l.
 1768. *Pardon és társai*. Bruckner Gyula. U. o. 227. l. — Simonyi
 Zsigmond. U. o. 283. l.
 1769. *Peszmet, peszmeg*. Réthei Prikkel M. U. o. 203—206. l. —
 Krausz Sámuel. U. o. 367. l. — Gyulai Ágost. U. o. 368. l.
 1770. *Pöröly*. M. J. Nyelvt. Közlem. 233. l.
 1771. *Pozsár*. M. J. U. o. 54. l.
 1772. *Pulyka*. Nyelvőr 371. l.
 1773. *Rákérd, rákérdez*. Kardos Albert. U. o. 322. l.
 1774. *Rákos*. M. J. Nyelvt. Közlem. 357. l.
 1775. *A „redő” szó eredete*. R. Prikkel Marián. Nyelvőr 350—
 354. l.
 1776. *Rendőri hírek*. Joannovics György. U. o. 65. l.
 1777. *Rómaság*. K. L. U. o. 516. l.
 1778. *Sajka*. Tolnai Vilmos. U. o. 324. l.
 1779. *Síma*. U. o. 235. l.
 1780. *Sió, Tokaj, Tárkány*. Pápay József. U. o. 367. l.
 1781. *Sírák*. Király Károly = Vezekel.
 1782. *Soltész*. Lumtzer V. Nyelvt. Közlem. 70. l.
 1783. *Suba*. Kropf Lajos. Nyelvőr. 572. l.
 1784. *Szádok (Zádok)*. U. o. 132. l. — Fiók Károly. U. o. 220. l. —
 László Géza. U. o. 324. l.
 1785. *Szálloda v. szálló?* Bálint Kelemen. U. o. 130. l. Antibarbarus.
 U. o. 131. l.
 1786. *Szarahora*. Kúnos Ignác. U. o. 62. l.
 1787. *Szavatos*. Melich János. U. o. 468. l.
 1788. *Szavaty, zavagy, zavát*. Melich János. U. o. 290—295. l.
 1789. *Szeritibé*. Gyulai Ágost. U. o. 321. l.
 1790. *Szilágy és Zilah (Zilaj)*. U. o. 475. l.
 1791. *Szittyá. Scythia*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 33. 187. 331. l.
 — Lásd: Irod. tört. Közl. 122. 251. 378—380. l.
 1792. *Szünóra*. Si—ó. Nyelvőr 280. l.
 1793. *Tartály*. Antibarbarus. U. o. 472. l.
 1794. *Tegyen róla. Mit én bánom*. Joannovics György. U. o. 373. l.
 1795. *Tér, térebb*. Gyulai Ágost. U. o. 467. l.
 1796. *Téres*. Csapodi István. U. o. 572. l.
 1797. *Tetszhalott: holteleven*. Hegedűs Pál. U. o. 36. l. — *Tetsz-*
halott, álhalott, áltört. Czuczsa János. U. o. 375. l.
 1798. *Tímár*. Kropf Lajos. U. o. 464. l.

1799. *Tople*. Szokolay Hermin. U. o. 323. l.
 1780. *Torra, torván*. R. Prikkel M. U. o. 126. l.
 1801. *Tudomásul vétetik*, t. szolgál, t. van. Antibarbarus. U. o. 232. l.
 1802. *Utóda és utódja*. Simonyi Zsigmond. U. o. 134. l.
 1803. *Vakfűl*. Csapodi István. U. o. 87. l.
 1804. *Vakol*. M. J. Nyelvt. Közlem. 360. l.
 1805. *Végrehajtó hatalom és végrehajtói hatalom*. Gyulai Ágost. Nyelvőr 428. l.
 1806. *Vezekel*. Zolnai Gyula. U. o. 295—299. l.
 1807. *Vezekel, sirám*. Király Károly. U. o. 348—350. l.
 1808. *Veszékel*. Nagyszigethi Kálmán és Simonyi Zs. U. o. 431. l.
 1809. *Veszteség vagy veszteség?* Antibarbarus. U. o. 332. l.
 1810. *Visszakézből*. Belányi Tivadar. U. o. 234. l.
 1811. *Viszhang*. Bellaagh Aladár. U. o. 457. — Simonyi Zs. U. o. 458. l.
 1812. *Vukli*. Petz Gedeon. U. o. 246. l.
 1813. *Wonock*. P. Hirl. 230. l.
 1814. *Zsánfuttér*. Bálint Kelemen. Francia szó a magyarban. Nyelvőr 33. l.

5. Tankönyvek.

1815. *Badics Ferencz dr.* Magyar olvasókönyv. I. kötet. A középiskolák I. osztálya számára. 2. kiadás. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. III, 210 l.) 1 frt.
 1816. *Badics Ferencz*. Magyar olvasókönyv. III. köt. 1897. Ism. Demek Győző. Magy. Pædag. 101—103. l.
 1817. *Balassa József*. Magyar olvasókönyv. Felső kereskedelmi iskolák (kereskedelmi akadémiák) használatára. I. kötet. Rhetorikai bevezetéssel, az alsó osztály használatára. 3. javított kiadás. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 237 l.) 1 frt 50 kr.
 1818. *Deme Károly*. Magyar olvasókönyv a polg. leányisk. számára. I. rész. 2. kiad. II. r. Pozsony, 1897. — Bir. Komáromy Lajos. Hivat. Közl. 14. sz.
 1819. *Deme Károly*. Magyar olvasókönyv. III. rész. Pozsony, 1898. Bir. Killyéni Endre. Hiv. Közl. 3. sz.
 1820. *Donáth, Emerico*. Grammatica ungherese e libro di lettura. II. edizione amplata. Fiume, 1898. (8-r. 239 l.)
 1821. *Földes Géza*. Kereskedőtanulók olvasókönyve. II. oszt. számára. — Bir. Senyei Ferencz és Lekly Gyula. Hivat. Közl. 6. sz.
 — U. a. III. oszt. számára. — Bir. Senyei F. és Lekly Gy. U. o. 6. sz.
 1822. *Gadl Mózes*. A magyar irodalom története. A művelt közönségnek és felszerdült ifjúságnak. (Egyetemes ismeretek tára. 3.) Pozsony, 1898. Stampfel K. (8-r. 152 l.) 75 kr.
 1823. *Gadl Mózes*. A magyar irodalom története főbb vonásokban. (Tudományok zseb-könyvtára 4. füz.) Pozsony, 1898. Stampfel K. (16-r. 67 l.) 30 kr.
 1824. *Góbi Imre*. Poétika. A költői műfajok ismertetése. Gymnasiumok és reáliskolák használatára. 2. jav. kiadás. Budapest, 1898.

Franklin-t. (8-r. 288 l.) 1 frt 40 kr. — Ism. Dr. Négyesy László. Hivat. Közl. 16. sz.

1825. *Gööz József dr. és Tóth József.* Magyar olvasókönyv a polg. fiúiskolák első osztálya számára. Póra Ferencz közreműködésével. 4. változatlan kiadás. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 196 l.) 60 kr.

1826. *Gööz József dr. és Tóth József.* Magyar olvasókönyv a polg. fiúiskolák II. osztálya számára. 3. kiad. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 190 l.) 70 kr.

1827. *Gööz József, Póra Fer., Tóth József.* Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák I. osztálya számára. 4., lényegében változtatlan kiadás. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 176 l.) 60 kr.

1828. *Gulyás István.* Módszeres magyar nyelvtan középiskolák I. osztálya számára. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 86 l.) 48 kr. — Bir. Riedl Frigyes. Hivat. Közl. 1. sz. — Dr. Bartha József. Philol. Közl. 465—470. l.

1829. *Gyulay Béla dr.* Irodalomismertető. A költői és prózai műfajok irodalma és elmélete. A magyar nemzeti irodalom történetének rövid áttekintése. Polgári fiú- és leányiskolák számára. 6. jav. kiadás. Budapest, 1898. Franklin-t. (8-r. 256 l.) 1 frt 40 kr.

1830. *Halász Ignác.* Rendszeres magyar nyelvtan. 1897. Ism. Zolnai Gyula. Phil. Közl. 70—75. l. — Demek Győző. Magy. Pædag. 48—51. l. — Balassa József. Tanáregyl. Közl. 31. évf. 2. sz.

1831. *Halász Ignác.* Magyar nyelvtan mondattani alapon. 1. 2. 1897. Ism. Balassa József. Tanáregyl. Közl. 31. évf. 2. sz.

1832. *Horváth Cyrill dr.* Magyar nyelvtan és olvasókönyv. Közép- és polgári iskolák I. és II. osztálya számára. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. IV, 275 l.) 1 frt 80 kr. — Ism. Balogh Péter. Hivat. Közl. 9. sz. — Gyomlay Gyula. Tanáregyl. Közl. 31. évf. 34. sz.

1833. *Jakab Ferencz.* A magyar nemzeti irodalom történeti ismeretése. Tanítóképzőintézetek számára és magánhasználatra. Győr, 1898. (8-r. 309, IV l.) 1 frt 30 kr.

1834. *Jancsó Benedek dr.* Magyar irodalmi olvasmányok a görög nyelv pótlásánál. A gymnasium V. osztálya számára. 2. kiad. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 127 l.) 80 kr.

1835. *Kalmár Elek.* Iskolai magyar nyelvtan. 2. kiad. 1897. Ism. Négyesy László. Magy. Pædag. 97—100. l.

1836. *Kalmár Elek.* Magyar olvasókönyv. III. köt. 1896. Bir. Dr. Gööz József. Hivat. Közl. 4. sz. Kalmár észrevétele és Gööz J. nyilatkozata. U. o. 4. sz.

1837. *Lád Károly, Barna Jónás és Terqina Gyula.* Magyar olvasókönyv. A polgári fiúiskolák I. osztálya számára. 2. jav. kiadás. Budapest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 192 l.) 70 kr. — II. osztály számára. 2. jav. kiadás. Budapest, 1898. (8-r. 199 l.) 70 kr.

1838. Magyar nemzeti irodalom története dióhéjban. II. rész. Kisfaludy Királytól a forradalomig. III. rész. A forradalom költészetétől napjainkig. Veszprém, 1898. Krausz A. (32-r. 56., 48. l.) à 20 kr.

1839. *Négyesy László.* Stilisztika. 2. kiad. Budapest, 1897. Ism. Széchy Károly. Magy. Pædag. 43—45. l.

1840. *Névy László.* Poetika. A költői műfajok elmélete olvasmányokkal. Középiskolák használatára. 5. átdolg. kiadás. Budapest, 1898. Eggenberger. (8-r. 280 l.) 1 frt. 40 kr.

1841. *Putnoky, Nicolaï & Viciu, Alesiu.* Esercitiî de stil în limba magiară, manual pentru clasele V—VIII gimnasiale și alte școle medie. Balázsfalva (Blasiu). 1898. tipogr. seminar. gr. cat. (8-r. IV, 144 l.) 80 kr.

1842. *Riedl Frigyes.* Poetika és poetikai olvasókönyv. 3. javított kiadás. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 222, VI l.) 1 frt 40 kr.

1843. *Roder, Adolf.* Die ungarische Sprache für das Selbst-Studium nach der Methode Toussaint-Langenscheidt. 30 Briefe. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 486 l.) 7 frt 20 kr.

1844. *Soltész Ferencz, Szinyei Gerzson és Szivos Mihály.* Magyar-latin zsebszótár iskolai használatra. 3. javított kiadás. (Gimnáziumi könyvtár. 23. köt.) Sárospatak, Steinfeld J. (8-r. 1097 l.) 2 frt 30 kr.

1845. *Szemák István dr.* Magyar nyelvtan mondattani alapon. A közép- és polgári iskolák első osztálya számára. Budapest, 1898. Lauffer V. (8-r. IV, 78 l.) 50 kr. — Bir. dr. Badics Ferencz. Hivat. Közl. 7. sz.

1846. *Szinyei József.* Rendszeres magyar nyelvtan. 5. átdolg. kiad. Budapest, 1897. Ism. Demek Győző. Magy. Pædag. 45—48. l.

1847. *Szinyei József.* Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon. I. rész. A középiskolák és polgári iskolák első osztálya számára. 8. javított kiadás. Budapest, 1898. Hornyánszky V. (8-r. 118 l.) 80 kr.

1848. —. A magyar nyelv. A középiskolák felsőbb osztályai számára. Második kiadása a magyar nyelv rendszere című munkának. Budapest, 1898. U. o. (8-r. 88 l.) 70 kr.

1849. —. Rendszeres magyar nyelvtan a középiskolák és a polgári iskolák harmadik osztálya számára. 3. javított kiadás. Budapest, 1898. U. o. (8-r. 115 l.) 80 kr.

1850. —. Magyar olvasókönyv. I. rész. A középiskolák I. osztálya számára. 5. jav. kiadás. Budapest, 1898. U. o. (8-r. 148 l.) 1 frt 10 kr. — II. rész a II. oszt. számára. 3. jav. kiad. (8-r. 160 l.) 1 frt 10 kr.

1851. *Toncs Gusztáv és Loósz István.* Költői olvasmányok. 1897. Ism. dr. Zlinszky Aladár. Philol. Közl. 272—276. l.

1852. *Torkos László.* Magyar olvasókönyv. Polgári- és felsőbb leányiskolák I. osztályai számára. 2. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1898. Eggenberger. (8-r. 168 l.) 60 kr.

1853. *Weszely Ödön dr.* Rendszeres magyar nyelvtan. A nemzeti vers és a polgári ügyiratok rövid elméletével. Középiskolák és polgári fiúiskolák III. osztálya számára, valamint a tanító- tanítónőképző-intézetek használatára. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 121 l.) 60 kr. — Bir. Szölgyény Ferencz. Hivat. Közl. 8. sz.

VIII. Classikus nyelvek és irodalmak.

1. Általános irányú czikkek.

1854. *Blanár Ödön.* Az ókori és a mai keresztény nő. Kárpáti Lapok 33—37. sz.

1855. *Hegedűs István.* Classicus írók műfordításainak sorrendje. Phil. Közl. 148—151. l.

1856. *Kurtz Sándor dr.* A görög és római irodalmi hagyomány hitelessége. Szatmári kath. főgymn. 1897/8. értes. 3—35. l.

1857. *O—o.* Társadalmi mozgalmak az ó-korban. Kath. hitvéd. folyóir. 404—407. 457—459. 509. l.

1858. *Szkunzevics Kornél.* A görögök és rómaiak gesztusai. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 761—763. l.

1859. *Vári, R.* La filologia classica in Ungheria. 1896. Atene e Roma I. 1.

1860. *Beauchet.* Histoire dei droit privé de la republ. athen. Ism. Kont I. Philol. Közl. 135 l.

2. Görög történet és régiség.

1861. *Bod Péter.* Perikles. Élet- és jellemrajz Athéne fénykorából. (Történelmi könyvtár. 83. füz.) Budapest, 1898. Franklin-t. (8-r. 86 l.) 40 kr.

1862. *Czeglédy István.* A görög nők helyzete. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 763—767. l.

1863. *Janicssek József dr.* A görög ethikai gondolkodás főbb eszméi. Eperjesi kath. főgymn. 1897/8. értes. 1—55. l.

1864. *Molnár Samu.* Az ókori görögök politikai irodalma. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 767—770 l.

1865. *Reinecke, S.* Répertoire de la statuaire grecque et romaine. II. Ism. dr. Récesey. Arch. Értes. 369. l.

1866. *Schneeberger Nándor dr.* Phidias «Athene Parthenos»-a. Mezőtúr és vid. 17. sz.

1867. *Sebestyén Károly dr.* A görög gondolkodás kezdetei. Thales-től Sokratesig. Az összes töredékek fordításával. (Filozófiai írók tára. XIV. köt.) Budapest, 1898. Franklin-t. (8-r. 233 l.) 1 frt 50 kr. — Ism. L. s. Bud. Szemle 94. köt. 149—152. l. — Zs—sz. Magy. Kritika 10. sz. — V. F. Prot. Szemle 111. l. — Dr. Szilávik Mátyás. Erd. Múz. 182. 345. l.

3. Görög irodalomtörténet.

1868. *Croiset M.* A görög eposz története. Ford. Kempf József. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 839—848. l.

1869. *Király Uzor.* A görög dráma eredete és fejlődése. Érsekújvári kath. főgymn. 1897/8. értes. 3—22. l.

1870. *Köpesdy Sándor.* A görög irodalomtörténet synchronistikus táblája. Budapest, 1898. Lampel R. (1 tábla) 60 kr.

1871. *Péterfi Jenő.* A három görög tragikus. 1. Aeschylus. Bud. Szemle 96. köt. 1—21. l. — 2. Sophocles. U. o. 191—214. l. — 3. Euripides. U. o. 322—347. l.

1872. *Aischylos. Aischylos.* A lelánczolt Prometheus. Ford. Zilahy Károly. Bevezette Tóth Rezső. (Magyar könyvtár 27. sz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 43 l.) 15 kr. — Lásd 1871. sz. a. is.

1873. *Anakreon. Anakreon.* Ha bort iszom. Ford. Wekerle Sándor. Tanulók Lapja 47. sz.

1874. *Reményi Ede, ifj.* Anakreon mint tipikus alak. Philol. Közl. 881—897. l.

1875. *Bacchylides. Goldziher Károly.* Bacchylides. Tanulók Lapja. 36. 37. sz.

1876. *Hegedűs István.* Bacchylides ujonnan fölfedezett költeményei. Philol. Közl. 497—515. l.

1877. *Hegedűs István*. A Bacchylides-irodalomhoz. (Blass kiadása, Desrousseaux fordítása.) Philol. Közl. 909—918. l.
1878. *Hegedűs István*. Bakchylides. (Kivonat.) Akad. Értes. 562—566. l.
1879. *Demosthenes*. *Demosthenes* beszédei. (Görögül és magyarul.) Ford. dr. Gyomlay Gyula. 1896. Ism. Finácsy Ernő. Phil. Közl. 151—160. l.
1880. *Diogenes Laërtios*. *Diogenész Laertiosz* a bölcsélet eredetéről. Ford. Hegyi Pál. M. Szigeti ref. lyc. 1897/8. értes. 49—62. l.
1881. *Euripides*. *Hegedűs István*. Euripides Alkestise. Phil. Közl. 117—129. 251—258. 347—358. 420—432. l. — Lásd 1871. sz. a. is.
1882. *Gregorius Vári*. *Rud. Sancti Gregorii Nazianzeni codicis Mediceo-Laurentiani*, celeberrimi, collatio. Philol. Közl. 515—525. l.
1883. *Herodas*. *Bohdaneczky Lajos*. Herodas élete és művei. Philol. Közl. 813—823. l.
1884. *Herodotos*. — Lásd 2077. sz. a.
1885. *Homeros*. *Homeros* Iliása és Odysseája. Szemelv. Kiadta Csengery János. 1896—97. Ism. Cserép József. Magy. Pædag. 238. l.
1886. *Arz, Franz*. Die Frau im homerischen Zeitalter. Nagyszebeni ev. gymn. 1897/8. értes. 3—41. l.
1887. *Reményi Ede*, ifj. *Homeros* természetszemléletének középiskolai tanítása. Magy. Pædag. 226—233. 277—286. l. — Lásd 1615. sz. a. is.
1888. *Leo Vári Rezső dr.* Bölcs Leó császárnak «A hadi taktikáról» szóló munkája. Kútfőtanulmány. (Értekezések a történ. tudom. köréből. XVII. köt. 10. sz.) Budapest, 1898. Akadémia. (8-r. 82 l.) 80 kr.
1889. *Lukianos*. *Lukianos*. A halász vagy a feltámadt bölcselkedők. (— párbeszéde a «Vitarum auctio» igazolására.) Ford. Vajda Károly. Fehértemplomi áll. főgymn. 1897/8. értes. 3—20. l.
1890. *Boros Gábor dr.* *Lukianos*. Deési áll. gymn. 1897/8. értes. 3—23. l.
1891. *Lukianos* utazása. Tanulók Lapja. 31. sz.
1892. *Parmenides*. *Parmenides*. Lehrgedicht. Griech. u. deutsch von Herm. Diels. Ism. dr. Sebestyén Károly. Philol. Közl. 393—395. l.
1893. *Plato*. *Gálfi Lőrincz*. Plato tanítása a lélek halhatatlanságáról. Kolozsvári unit. koll. 1897/8. értes. 7—20. l.
1894. *Plutarchos*. *Plutarchos* párhuzamos életrajzai. Görögből fordította és jegyzetekkel ellátta Kacs Kovics Kálmán dr. III. kötet. Budapest, 1898. Dobrowsky és Franke. (8-r. 608 l.) 2 frt 50 kr. — Ism. Geréb József. Magy. Kritika 16. sz.
1895. *Plutarchos*. Perikles. Fordította Kacs Kovics Kálmán dr. Bevezetéssel ellátta Tóth Rezső. (Magyar Könyvtár 73. füz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 52 l.) 15 kr.
1896. *Pythagoras*. *Bálint K. József*. Pythagoras számai és Plato ideái. Philol. Közl. 694—714. l.
1897. *Sophokles*. — Lásd 1871. sz. a.
1898. *Thukydides*. *Gyiszálovics Veszélin dr.* Thukydides vallás-erkölcsi felfogása. Nagybányai áll. főgymn. 1897/8. értes. 1—58. l.

4. Görög nyelvtan.

1899. *Budiu, Paul.* Gramatica limbii eline după Curtius-Hartel. Braşov, Schlandt, 1898. (8-r. IV, 374 l.) 2 frt. 60 kr. — Ism. Putnoky Miklós. Hivat. Közl. 16. sz.

5. Római történet s régiségek.

1900. *Biró József.* Turistaság a rómaiak idejében. Szépirod. Kert 42. szám.

1901. *Bohdaneczky Ludovicus.* De mimo romano. Dissertatio inauguralis. Budapestini, 1898. (8-r. 63 l.)

1902. *Bordeaux Árpád.* A római municipiumok politikai szervezete. Ism. Bódis Juszti. Philol. Közl. 481—485. l.

1903. *Bulc, Teodor.* Pompei. Belényesi gör.-kath. főgymn. 1897/8. értes. 3—36. l.

1904. *Csallner, Alfred.* Die römische manus und ihr Verhältnis zur patria potestas. Besztercei ev. főgymn. 1897/8. értes. 3—17. l.

1905. *Gregorovius F.* Hadrian császár. Ism. Magy. Kritika 9. sz.

1906. *Groze, C. B.* Constituţiunea Romanilor. Balázsfalvi gör.-kath. főgymn. 1897/8. értes. 1—43. l.

1907. *Hauvette.* Epigrammes de Simonide. Ism. Kont I. Philol. Közl. 49. l.

1908. *Hollósi Rupert.* A régi rómaiak művészete. Soproni kath. főgymn. 1897/8. értes. 3—43. l.

1909. *Horváth Balázs.* A Forum Romanum. Ism. Incze Béni. Philol. Közl. 86—89. l.

1910. (*Horváth Cyrill dr.*). Egy római lakoma. Tanulók Lapja 29. szám.

1911. *Kárpáti Kelemen.* Ó-római életképek. U. o. 1. 5. 9. sz.

1912. *Schoener Rajnold.* Róma. Ford. Yartin József. Budapest, Athenaeum. 18 frt. — Ism. Sempronius. Nemzet 344. sz.

1913. *Szemák István dr.* A régi Róma és rómaiak. Budapest, 1898. Pfeifer F. (8-r. 92 l.) 1 frt. — Ism. Kempf József. Philol. Közl. 586—588. l.

1914. *Szerellemhegyi Tivadar.* Római királymondák. Az ifjuság számára. Pozsony, 1898. Stampfel K. (8-r. 104 l.) 1 frt.

1915. *Wagner József.* Római régiségek. Ford. dr. Horváth Balázs. Ism. Kempf József. Philol. Közl. 259. l.

6. Latin irodalomtörténet.

1916. *Cserép József.* Római irodalomtörténet 1896. Ism. dr. Kardos Czelesztin. Philol. Közl. 271. l.

1917. *Zsoldos Benő.* A latin irodalomtörténet vázlatos áttekintése. Kézirat gyanánt. Sárospatak, 1898. Steinfeld J. (8-r. 34, 2 l.) 25 kr.

1918. *Cato. Szautner Zsigmond.* M. Porcius Cato mint szónok. Budapest, 1898. (8-r. 58 l.)

1919. *Catullus. Catullusból* (22. 73. 51. 109. 96. 101. 76.) Ford. Csengeri János. Erd. Múz. 307—310. l.

1920. *Cicero. Ciceronis, M. T. orationes selectae XIII.* Magya-

rázta Dávid István. IV. füzet. In Cat. IV. 3—végig. Pro Sulla 1—19. (Latin iskolai classicusokhoz való praeparatio. 33. füz.) Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 145—192 l.) 25 kr.

1921. *Ciceronis, M. T. orationes selectae*. Hahn Károly nyomán értelmezé Gyurits Antal. I. füzet. L. Sergius Catilina elleni négy beszéd. 3. kiadás. (Görög és latin remekírók gyűjteménye. 5.) Budapest, 1898. Lampel R. (8-é. 95 l.) 50 kr.

1922. *M. T. Ciceronis in L. Sergium Catilinam orationes quatuor*. Magyarázta dr. Boros Gábor. Budapest, 1898. Eggenberger (8-r. XXIX, 181 l.) 90 kr. — Ism. Pirchala Imre. Hivat. Közl. 7. sz. — Dávid István. Philol. Közl. 391—393. l.

1923. *Cicero, M. T.* kiszemelt szónoklatai. I. füzet. Fordította Sárváry Béla. 2. kiadás. (Római remekírók magyar fordításban. 2. köt.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 128 l.) 30 kr.

1924. *M. T. Ciceronak Catilina ellen tartott beszédei*. Ford. Faragó János. Pápa. 1897. Ism. Sörös Pongrácz. Philol. Közl. 589—591. l.

1925. *Cicero (M. T.) a legfőbb jóról írt első könyve*. Ford. Némethy Géza. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 940—944. l.

1926. *Cicero Cato Maior. Az öregségről*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel kísérve kiadta Fábíán Gábor. Javitotta Latkóczy Mihály. (Magyar Könyvtár 65.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 51 l.) 15 kr.

1927. *Acsay Antal dr. Cicero mint bölcselő*. Bölcs. Folyóirat 57—82. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 41 l.)

1928. *Lagger József*. Mit gondolt M. T. Cicero Istenről. Kalocsai érs. főgymn. 1897/8. értes. 3—38. l.

1929. *Schmidt Attila*. Adnotationes ad Ciceronis oratorem. Philol. Közl. 689—694. l.

1930. *Schvarcz Gyula*. Adalék a legújabb keletű Cicero-kultus-jellemzéséhez. (Kivonat.) Akad. Értes. 29—34. l.

1931. *Firmicus. Némethy, Geyza*. Spicilegium criticum in Firmico Materno Astrologo. Phil. Közl. 1—19. l.

1932. *Gellius. Gellius Aulus*. Mutatvány — «Attikai éjszakák» cz. művéből. I. könyv. 5. 7. 12. 19. 23. 24. II. könyv. 12. III. k. 8. IV. k. 18. V. k. 5. fejt. Ford. Barcza József. Kisujszállási ref. főgymn. 1897/8. értes. 17—33. sz.

1933. *Horatius. Horatii Flacci satiræ*. Magyarázta Rózsa Vitál. III. füzet. Sat. II. 1-től végig. (Latin iskolai classicusokhoz való praeparatio. 32. füz.) Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 97—145 l.) 25 kr.

1934. *Horatii Flacci epistolæ*. Magyarázta Vajda Károly dr. III. füzet. Epist. II. 1—végig. (Latin iskolai classicusokhoz való praeparatio. 34. füz.) Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 97—155 l.) 25 kr.

1935. *Horatius Flaccus levelei*. Fordította és jegyzetekkel ellátta Vajdaffy Géza. Ungvár, 1898. Székely és Illés. (8-r. 158 l.) 80 kr. — Ism. Roseth Arnold. Philol. Közl. 922—924. l.

1936. *Horatius*. Arany középút. Ford. K. E. Pápai Lapok 51. sz.

1937. *Sarudy György*. Horatius methodikájának tervezete. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 867—872. l. — Sarudy helyreigazítása. U. o. 954. l. — Lásd 1479. sz. a. is.

1938. *Justinianus. Justinianus institutioi*. Latinul és magyarul. Ford. Besnyő Béla. — Ism. dr. Szalai Emil. Magyar. Kritika II. évf. 5. sz. — Schwartz Gusztáv. U. o. 6. sz.

1939. **Juvenalis.** *Marton Sándor.* Juvenalis élet- és jellemrajza. Keckskeméti ref. főgymn. 1897/8. értes. 3—17. l.

1940. **Livius.** *Livii, T.* Ab urbe condita. Edidit Stephanus Dávid. Vol. I. Libros XXI—XXV. continens. Editio altera emendata. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 272 l.) 80 kr.

1941. *Livii T.* Ab urbe condita libri. (Liber XXI—XXII.) Magyarázta Fodor Gyula dr. II. füz. Liber XXI. 17—42. 2. kiad. (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 5.) Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 49—96. l.) 25 kr.

1942. *Livius Titus.* Ab urbe condita XXI. könyve. 54. §. végig és XXII. könyve. Ford. Vajdafi Géza. II. füz. (Római remekírók magyar fordításban. 29. füz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 81—207 l.) 30 kr.

1943. **Lucretius.** *Mutschenbacher Gyula.* T. Lucretius Carus: „de rerum natura” cz. tanító költeménye. Nagyszombati érs. főgymn. 1897/8. értes. 1—87. l.

1944. **Ovidius.** *Ovidiusból.* (Tristium L. I. 3.) Ford. Szabó Endre. Nemzet 356. sz.

1945. *Némethy, Geyza.* De libris Amorum Ovidianis. Budapestini, 1898. R. Lampel. (8-r. 27 l.)

1946. **Plinius.** *Mitrovics Gyula, ifj.* Plinius és a görög képirás története. Athenæum 86—107. 261—282. 365—392. 482—507. l.

1947. **Pollio.** *Pollio (Marcus Vitruvius)* kézikönyve az építészet-ről. Latinból fordította Fuchs Béla. A fordítást fölülvizsgálta Bódis Jusztn. Budapest, 1898. M. Mérnök épít. egy. (8-r. XI, 204 l.)

1948. **Sallustius.** *Cserép József.* Adalékok a Sallustius-kérdésekhez. Philol. Közl. 414—420. l.

1949. *Cserép József dr.* Sallustius viszonya Ciceróhoz. Ism. Hitt-rich Ödön. Philol. Közl. 287. l.

1950. *Liska János.* De periodis Sallustii. Philol. Közl. 785—804. l.

1951. **Svetonius.** *Suetonius.* Császárok életrajzai. (Latinul és magyarul). Ford. dr. Székely István. Ism. Szabó Pál. Philol. Közl. 67—70. l.

1952. **Tacitus.** *Taciti C.* Annales. Magyarázta Fodor Gyula dr. III. füzet. Annales I. 79.—III. 21. (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 31. füz.) Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 97—144 l.) 25 kr.

1953. Szemelvények P. Corn. Tacitus Annaleséből. Magyarázta Schmidt Attila. Ism. Pruzsinszky János dr. Magy. Kritika 12. sz. — Maywald József. Hivat. Közl. 8. sz.

1954. *Tacitus* évkönyvei. (Annales.) V. füzet. Tacitus Annales III. 2—43. Ford. és magyarázta Fodor Gyula dr. (Tanulók könyvtára. 72.) Pozsony, 1898. Stampfel K. (16-r. 257—320 l.) 30 kr.

1955. *Tacitus, Corn.* P. Agricola élete. A latin eredetiből fordította Csiky Kálmán. (Olcso könyvtár. 1054. sz.) Budapest, 1898. Franklin-t. (16-r. 62 l.) 10 kr.

1956. *Thold Orbán.* Tacitus. Budapest, 1898. (8-r. 76 l.)

1957. **Vergilius.** *Vergili, P. M.* Aeneis. Magyarázta Várkonyi Odillo. VIII. füzet. Aeneis. VI. könyv. 1—760 v. (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 35. füz.) Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 338—384 l.) 25 kr.

1958. *Cserép József dr.* Szemelvények Publius Vergilius Maro Aeneiséből. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátva. Függelék:

A trójai uralkodóház családfája. (Jeles írók iskolai tára. 57.) Budapest, 1898. Franklin.-t. (8-r. 299 l.) 1 frt.

1959. *Vergilius* Aeneise. VI. füz. V. kötet. 740 v. -tól VI. 1—578-ig. Ford. és magyarázta Dávid István. (Tanulók könyvtára 73. füz.) Pozsony. é. n. Stampfel. (16-r. 257—320 l.) 30 kr.

1960. *Virgil* Aeneise. Fordította Gyurits Antal. II. III. füz. 3. kiad. (Római remekírók magyar fordításban. 21. 32.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 97—288 l.) Füzetje 30 kr.

1961. *Vergilius*. Három ekloga — bukolikus költeményeiből. Ford. dr. Vietórisz József. Nyiregyházai ev. főgymn. 1897/8. értes. 3—15. l.

1962. *Incze, Beniam.* De orco apud Vergilium. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 288—291. l.

Új-latin.

1963. *Janus Pannonius*. Dicsének Jacobus Antonius Marcellusra. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Hegedűs István. Ism. Pruzsinszky János dr. Magy. Kritika 7. sz.

1964. *Málly Ferencz*. Veronai Guarinus Erotematái párhuzamban Dionysios Thrax ars grammaticájával. Budapest, 1898. Athenæum. (8-r. 45 l.)

1965. *Mitrovics Gyula*. Aeneas Sylvius Piccolomini De duobus amantibus Euryalo et Lucretia-ja. Sárosp. Lapok 38. 39. sz.

7. Latin nyelvtanok.

1966. *Csengeri János dr.* Latin nyelvtan. II. Mondattan. Gymnasiumok számára. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 158 l.) 90 kr. — Bir. dr. Vargha Samu. Hivat. Közl. 19. sz.

1967. *Csengeri János dr.* Latin olvasó és gyakorlókönyv. A gym. III. osztálya számára. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 156 l.) 1 frt.

1968. *Dávid István*. Rövid latin olvasó- és gyakorlókönyv. Gymnasiumok és reáliskolák számára. I. rész. Az I. és II. osztály számára. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 183 l.) 1 frt 20 kr.

1969. *Roseth Arnold*. Latin nyelvtan. Budapest, 1896. Ism. Kircz Jakab. Philol. Közl. 462—465. l.

1970. *Roseth Arnold*. Latin olvasó- és gyakorlókönyv. 1897. Ism. Kircz Jakab. Philol. Közl. 462—465. l.

1971. *Schmidt Attila dr.* Latin nyelvtan reáliskolák számára. Budapest, 1898. Lauffer V. (8-r. 124 l.) 80 kr.

1972. —. Latin olvasó- és gyakorlókönyv. Kautzmann, Pfaff és Schmidt nyomán. Budapest, 1898. Lauffer V. (8-r. 172 l.) 90 kr.

1973. *Schmidt Márton*. Kis latin nyelvtan. (Tudományok zsebkönyvtára. 3. füz.) Pozsony, 1898. Stampfel K. (16-r. 71 l.) 30 kr.

1974. *Schultz Ferdinánd* kisebb latin nyelvtana. Átdolgozta Dávid István. A szerzőtől egyedül jogosított magyar kiadás. 9. jav., de lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 301 l.) 1 frt 20 kr.

Latin nyelvészeti értekezések és munkák.

1975. *Bartal A.* A Pristaldus származása. Phil. Közl. 412. l.

1976. *Hallay Zoltán*. Bod Péter «Historia Hungarorum Ecclesiastica» című munkája. I. könyvének latinsága. Rozsnyói ev. főgymn. 1897/8. értes. 3—21. l.

1977. *Rordák, Emericus*. De vi ac natura participiorum Latinorum syntactica. Szabadkai főgymn. 1897/8. értes. 3—21. l.

1978. *Simon Géza*. Az indicativi præsens imperfectum Plautusnál. Ism. Bódiusz Jusztián. Philol. Közl. 291. l.

1979. *Stolz, Fr.* Histor. Grammatik d. latein. Sprache. Ism. Roseth Arnold. Phil. Közl. 172—175. l.

8. Magyarországi régészet.

1980. *A. Die* «Kapelle» in Hermannstadt. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 8—9. sz.

1981. Adatok a vas történetéhez Magyarországon. Műszaki Hetilap 38. sz.

1981.a. Antik aranyékszer. *x.* Arch. Értes. 86. l.

1982. *Bella Lajos*. Aldunai leletek. U. o. 103—114. l.

1983. *Böhm Lénárd*. Traján átkelése a Dunán Ráma mellett. Tört. Régész. Értesítő 31—37. l.

1984. *Borsos István*. A pápai ref. főiskola régiségtáráról. Arch. Értes. 350—356. l.

1985. *Csák Árpád*. Római telep a bakonycseri határban. Keszthelyi Hirl. 52. sz.

1986. *Csoma József*. A keezer-pekléni sírkőről. Arch. Értes. 437. l.

1987. *Czirák Gyula*. A bogojevai őstelepről. U. o. 19—24. 256. l.

1988. *Czirfusz Ferencz*. Csonoplya község telepítése. Bács-Bodr. m. tört. társ. évkönyve 160. l.

1989. *Czobor Béla*. A történelmi kiállítás. Budapest, 1898. (8-r. 64 l.) — Ism. dr. Éber László. Arch. Értes. 170—174. l.

1990. *D. Gy.* A Bács-Bodrogh vármegyei községek régi pecsétjeiről. Bács-Bodr. m. tört. társ. évkönyve 161. l.

1991. *D. Gy.* Régi képek. U. o. 157. l.

1992. *D. R.* A bogojevai ásatásokról. U. o. 176. l.

1993. *Dudás Andor és Szárics Bertalan*. Bronz-lelet Zentán. U. o. XIV. 92. l.

1994. *Dudás Gyula*. A zombor-sáponyai leletről. Arch. Értes. 24. l.

1995. *Éber László dr.* Magyarhoni kora-renaissance emlékek a n. múzeumban. U. o. 196—214. l.

1996. *Éber László dr.* Mátyás király és Filippino Lippi. U. o. 394—396. l.

1997. *Fetzer J. Ferencz*. Szilágysági leletekről. U. o. 416—423. l.

1998. Figurális bronzdíszek egy római kocsirol. *mp.* U. o. 281—286. l.

1999. *Finály Gábor dr.* Római telepekről a Kis-Szamos völgyében. U. o. 427—431. l.

2000. *Finály G.* Két római felirat Kolozsvárról. Erd. Múz. 467. l.

2001. *Fraknói Vilmos*. Szent László Király kar. ereklyetartója Raguzában. Arch. Értes. 193—195. l.

2002. *Gohl Ödön*. A talizmán-érmek. Magy. Szalon 30. köt. 581—584. l.

2003. *Gubitz Kálmán*. A bodrogh-monostorszegi leletekről. Bács-Bodrogh m. tört. társ. Évkönyve XIV. 105—107. l.

2004. *h. j.* Rejtélyes bélyegű cseréptárgyak. Arch. Értes. 77—79. l.

2005. *h. Dunántúli bronzlelet.* U. o. 82—85. l.
2006. *h. Diszper szobrocskája.* U. o. 88. l.
2007. *Hampel József.* A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarországon. II. rész. Budapest, 1898. Akadémia. (8-r. 512 l.) 6 frt. — *Ism. a. a. Arch. Értes.* 274. l.
2008. *Herepey Károly.* A n.-enyedi scytha leletek és emlékek folytatásáról. *Arch. Értes.* 267—269. l.
2009. *Hild Viktor.* A jászberényi zománczos bronzlánczról. U. o. 423—427. l.
2010. *Holub, Joz. Lud.* Zpráva o «Hradiskách» predhistorickej velikej osade pri Zemanskom Podhradí v. Trenčiansku. *Sborník museál-nei slov. spoločnosti.* III. 2.
2011. *Jósa András dr.* Honfoglaló vezér sírja Karászbán. *Nyiregyháza, Jóna E. ny.* 1898. (8-r. 2 lev.)
2012. (*Jósa András*). A gávai Katóhalom és környéke. *Nyiregyháza, 1898.* (8-r. 2 lev.) Hozzájárul: Még valami a gávai ásatásról 1 lev.
2013. *Jósa András dr.* Szabolcsmegyei régiségekről. *Arch. Értes.* 402—404. l.
2014. *Kárpáti Kelemen.* Sabariai régiségekről. U. o. 152—156. l.
2015. *Keczer Géza dr.* A Keczer-pekléni sírkőről. U. o. 356—358. l.
2016. *Király Pál.* Napoga. Fehértemplom. 1898. Wunder Gy. (32-r. 121 l.)
2017. *Kubinyi Miklós.* Az árvaváraljai urnatemetésről. *Arch. Értes.* 404—407. l.
2018. *Kuzsinszky Bálint.* Budapest régiségei. V. köt. *Ism. e—r.* U. o. 270—273. l.
2019. *Kuzsinszky Bálint dr.* Mikor szállották meg a rómaiak a Dunántúl északkeleti részét? U. o. 115—118. l.
2020. *Kuzsinszky Bálint dr.* Néhány szó Nemesis cultusáról. U. o. 385—388. l.
2021. *Kuzsinszky.* Aquincumi kömlékek. U. o. 445—447. l.
2022. *Kuzsinszky Bálint dr.* Aquincum romjai. Budapest, 1898. Kilián Fr. (8-r. 30 l.) 20 kr.
2023. *Lehóczky Tivadar.* Óskori őrlőkövekről. *Arch. Értes.* 89—93. l.
2024. *Lehóczky Tivadar.* Lévai és bényi régiségekről. U. o. 345—350. l.
2025. *M. J. Boldogkő-ujfalusi bronztör.* U. o. 76. l.
2026. *M. J.* A mogyoróskai kehely. U. o. 79. l.
2027. *Majláth Béla.* Ujabb alpári leletekről. U. o. 257—265. l.
2028. *Mészáros Ferencz dr.* A régi, különösen a görög, római és magyar pénzekről. Szatmár-németi ref. főgymn. 1897/8. *értes.* 17—35. l.
2029. *Mihalik József.* A mislyei és hejcei prähistorikus telepekről. *Arch. Értes.* 38—44. l.
2030. *Mihalik József.* A pesti ötvösök czéhpecsétje. U. o. 185—187. l.
2031. *Mihalik József.* Három egyházi ötvösmű a m. n. múzeumban. U. o. 215—225. l.
2032. *Mihalik József.* Antonius mester aranykelyhe. U. o. 396—401. l.
2033. *Miletz János.* Az ősi emlékek becse és Budapest régiségei. *Rákospalotai Közl.* 1. sz.

2034. *Milleker Bódog*. A verseczi múzeum régiségeiről. Arch. Értes. 407—415. l.
2035. *Milleker Bódog*. Dél-Magyarország ó-kori földrajzi két kérdésének mai állása. Tört. és rég. értes. 1—10. l.
2036. *Milleker Bódog*. Dél-Magyarország régiségleletei. I. rész. Ism. Tört. Régész. Értes. 73. l.
2037. *Miske Kálmán br.* Füző- és varrótülk a velem-szent-vidi telepről. Arch. Értes. 25—29. l.
2038. *Miske Kálmán br.* Régiségek Velem-Szt.-Vidről. U. o. 138—146. l.
2039. *Miske Kálmán B.* Ujabb leletek Lovas-Berényben. U. o. 317—333. l.
2040. *Müller, Dr. H.* Archäologische Funde. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 12. sz.
2041. *Myskowszky Viktor*. Memorandum pusztuló nemzeti műemlékeink megóvása és fentartása érdekében. Kassa, 1898. (2-r. 15 l.) Ism. Hpl. Arch. Értes. 45—48. l.
2042. *Nagy Géza*. A szabolcsmegyei múzeum középkori sarkantyúi. Arch. Értes. 60—64. l.
2043. *Nagy Géza*. Magyar kardok. U. o. 226—245. l.
2044. *Oláh György*. A Kőrös-Berettyóvölgy őskora. Békés 10—14. sz.
2045. *Ornstein, József*. Zur Bestimmung der Grenzen Daciens in Siebenbürgen. Szamosujvár, 1896. Aurora. (8-r. 16 l.)
2046. *Orosz Endre*. Ujabb leletek a kécsai vaskori telephelyről. Tört. Régész. Értesítő 38—42. l.
2047. *Orosz Endre*. A «vicekúti» őstelepről Szék határán és a «Costa gyerli» őstelepről. Szamosujvár határán. Arch. Értes. 29—38. l.
2048. *P. J. dr.* Katalog numismatickej sbierky Museálnej slovenskej spoločnosti v Turč. Sv. Martine. Sbornik Museal. slov. spoločnosti. III. évf. 60—80. 167—186. l.
2049. *Pósta Béla*. Archæologiai tanulmányok oroszországi gyűjteményekben. Arch. Értes. 69—74. l.
2050. *Pósta Béla dr.* Oroszországi tanulmányairól. U. o. 246—253. 334—345. l.
2051. *Pulszky Ferencz*. Magyarország archæológiája. 1897. — Ism. Mihalik József. Arch. Értes. 158—164. l. — Téglás Gábor. Századok 439—446. l.
2052. *r. s.* A bodrogh-monostorszegi ásításokról. Bács-Bod. m. tört. társ. évkönyve 171. l.
2053. *Rácz Miklós*. Kolozsvár római nevéhez. Erd. Múz. 470. l.
2054. *Récsey Viktor dr.* A böny-rétalapi urnatermető. Arch. Értes. 287. l.
2055. *Reinecke Pál dr.* A tordosi őstelep agyagműveiről. U. o. 97—103. l.
2056. *Reinecke Pál*. Kőkori emlékekről. U. o. 253—256. l.
2057. *Reinecke Pál dr.* Magyarhoni emlékek a La Tène-kor kezdetéről. U. o. 306—316. l.
2058. *Reizner János*. Éremlelet Sövényházán. U. o. 87. l.
2059. *Reizner János*. Oroszlamosi magyar pogánykori sírlelet. U. o. 190—192. l.
2060. *Reizner János* a tömörkényi bronzleletről. U. o. 265—267. l.

2061. *Réthy László*. Két árpádkori temető Arad megyében. U. o. 124—131. l.
2062. *Réthy László dr.* Kis Károly arany érme. U. o. 286. l.
2063. *Ritterling, E.* Die Statthalter der pannonischen Provinzen. Arch. epigr. Mittheil. a. Österr.-Ung. XX. Bd.
2064. Római bronzlámpák a n. múzeumban. *aa.* Arch. Értes. 93—96. l.
2065. Sabariai borostyántárgyak. *lt.* U. o. 86. l.
2066. *Sötér Agost dr.* A gátai ásatásról. U. o. 146—152. l.
2067. *Stornio Ferencz, id.* A győri székestemplom síremlékeiről. U. o. 157. l.
2068. *Szántó, E.* Zur Geschichte von Trözen. Arch.-epigr. Mitteil. a. Österr.-Ung. XX. B.
2069. *Szántó, E.* Über die griechische Hypothek. U. o. XX. Bd. 101. l.
2070. *Szendrei János dr.* A bodrogvécsi honfoglaláskori lelet. Arch. Értes. 7—14. l.
2071. *Szinte Gábor*. A Poklisa és Totesd közti sírmező. Hunyadm. tört. társ. 1896/8. értes. 94—96. l.
2072. *T. J.* Eine prähistorische Höhenansiedelung bei Kronstadt. Korr. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesg. 8—9. sz.
2073. *Téglás Béla*. A két várhelyi mozaik padló. Hunyadm. tört. társ. 1896/8. évkönyve. 12—18. l.
2074. *Téglás Gábor*. Decebal dák király kincse. U. o. 3—11. l.
2075. *Téglás Gábor*. Az erdélyi Érczhegység déli felének őskori védművei és legrégibb lakossága. Erd. Múz. 431—440. 499—509. l.
2076. *Téglás Gábor*. Újabb adalékok Háromszék- és Brassó megye legrégibb multjához. Székely Nemzet 192. sz.
2077. *Téglás Gábor*. Herodotos Dáczára vonatkozó földrajzi adalékainak kritikai méltatása. (Kivonat.) Akad. Értes. 544—550. l.
2078. *Téglás Gábor*. A lederata-tibiscumi hadi ut Aizis állomásának helyrajza. Arch. Értes. 1—7. l.
2079. *Téglás Gábor*. Római kőbányászat Porolissum közelében Szilágy megyében. U. o. 118—124. l.
2080. *Téglás István*. Római maradványokról. Torda-Aranyos megyében. U. o. 431—433. l.
2081. *Thomka Gyula*. A libetbányai bronzlelet. U. o. 379. l.
2082. *Varju Elemér*. A soproni Szt.-Mihály-templom sírköveiről. U. o. 358—363. l.
2083. Venus szobrocskája az eperjesi collegiumban. *ab.* U. o. 190. l.
2084. Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina. V. Bd. — Ism. *a.* U. o. 48. l.
2085. *x.* Bacchans mellképe bronzból. U. o. 85. l.
2086. *Zichy Jenő gróf*. Kaukázusi és középázsiai utazásai. Ism. *mp.* Arch. Értes. 364—367. l.
2087. Zombor-sáponyai leletek. *z.* Arch. Értes. 188—190. l.

IX. Germán nyelvek és irodalmak.

1. Német.

2088. *Adorján Ferencz.* Gerhardt Pál költészete. Felsőlvői ev. tanint. 1897/8. értes. 3—15. l.

2189. *Alter Béla.* A gyulafehérvári F. Nibelung codex-töredék. Rózsahelyi kath. főgymn. 1897/8. értes. 3—29. l.

2090. *Ambrosius Johanna.* Elég. Ford. Spőner Andor. Bud. Szemle 93. köt. 249. l.

2091. *B. G. Benauren-Lied.* (Ballade.) Korresp. Bl. d. Ver. f. sieb. Landeskr. 11. sz.

2092. *Bahr.* Theater. Roman. Ism. Lázár Béla. Magy. Kritika 20. sz.

2093. *Blumenthal O. és Kaldenburg G.* Mozdó fényképek. Bohózat 3 felv. Magyarította Heltai Jenő. Először adták a Vígszínházban ápr. 29-én.

2094. *Blumenthal O.* A rejtett arc. Vígj. 4 felv. Ford. Adorján Sándor. Először adták a Nemz. színházban máj. 13-án.

2095. *Buchholzer, Ernst.* Die Volkspoesie der Siebenbürger Sachsen. Vortrag. Hermannstadt. Krafft. (8-r. 27 l.) Különnyomat a «Kirchl. Blätter». 1898. évf. 20—22. számából.

2096. *Busse.* Esti csönd. Ford. Discanth Gáspár. Szépirod. Kert 47. szám.

2097. *Chamisso József.* Dal. Ford. Kubowich Géza. Ugocsa 24. sz.

2098. *Dahn.* Karácsony estéje. Ford. Feleki Sándor. Orsz.-Világ 52. szám.

2099. *Dvorzsák János.* Bolanden Konrád. Magy. Állam 183. sz.

2100. *Ebers György.* 1837—1898. (Képpel.) Vasár. Ujs. 34. sz. — Hét 33. sz.

2101. *Eichendorff.* A vándor költő. Ford. Szokolszky Bertalan. Sárosm. Közl. 26. sz.

2102. *Elkehard.* Walter-dal. Ford. Kőrös Endre. Budapest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 64 l.) Különnyomat a pápai ref. főisk. 1897/8. értes.-ből. 1 kor. — Ism. Vári Sándor. Pápai Lapok 39. sz. — h. g. Bud. Szemle 96. köt. 305—308. l. — i. Magy. Kritika 24. sz. — Polit. Heti-szemle 43. sz. — Irod. Tájékoztató. Okt. — Sebestyén Károly. Philol. Közl. 861—864. l. — Dunántúli Prot. Lap. 46. sz.

2103. *Fertig Alajos.* Klopstock élete és költészete. Szarvasi ev. főgymn. 1897/8. értes. 5—30. l.

2104. *Fülda Lajos.* A talizmán. Drámai rege 4 felv. Ford. Maká. Emil. (Fővárosi színházak műsora. 4. 5.) Budapest, 1898. Vass. (16-r. 132 l.) 15 kr.

2105. *Fürst Aladár.* Gessner Salamon. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1898. Nagy S. (8-r. 131 l.)

2106. *Gál Kelemen.* Dubos hatása Lessingre. Philol. Közl. 542—568. l.

2107. *Geibel.* A cigánygyerek északon. Ford. Fejes Béla. Tanulók Lapja 29. sz.

2108. *Geibel.* 1. Intés. Ford. Gerő Simon. Székely Lapok 10. sz. — 2. Dal. U. o. 61. sz.

2109. *Gilm.* Mindszentek napján. Ford. Feleki Sándor. Orsz.-Világ 44. szám.
2110. *Gilm.* Georgina. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 43. sz.
2111. *Goethe. Goethe.* Hermann und Dorothea. Magyarázta Harrach József dr. 2. kiad. (Német írók iskolai tára. I.) Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 95 l.) 30 kr.
2112. *Goethe.* Szélcsend. Ford. K. E. Győri Hirl. 77. sz.
2113. *h.* Goethe mint elutasított kérő. Philol. Közl. 202. l.
2114. *h.* Goethe hercege magyar király. U. o. 606. l.
2115. *P.* Goethe-szótár. U. o. 782. l.
2116. *Rodmoss, Eduard.* Essai sur Goethe. Ism. Szász Zoltán. Egyetértés 180. sz.
2117. *Szanto, E.* Archäologisches zu Goethes Faust. Jahreshefte d. österr. Arch. Instit. in Wien. I. l.
2118. Zur Aufführung von Goethe's «Iphigenie auf Tauris. Pressburg. Zeitg. 303. reg. sz.
2119. *Grillparzer Ferencz.* Medea. Szomorujáték 5 felv. Ford. Ambrus Zoltán. (Fővárosi színházak műsora. 15. sz.) Budapest, 1898. Vass J. (16-r. 90 l.) 15 kr.
2120. *Grimm Jakob* levele Schedius Lajoshoz. Közli Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 823—827. l. és Zeitschr. f. deutsch. Alterth. 1898. 325—328. l.
2121. *h.* Schwieger vagy Stieler? Philol. Közl. 301. l.
2122. *h.* Az «Erikönig» forrása? Philol. Közl. 398. l.
2123. *h.* A Tannhäuser-mondáról. Philol. Közl. 492—494. l.
2124. *h.* Münchhausen kalandjainak első kiad. Philol. Közl. 781. l.
2125. *h.* Poetica carmina gentilia. Philol. Közl. 876. l.
2126. *Hagenberg.* A három öreg nővér. Ford. Feleki Sándor. Képes családi Lapok 24. sz.
2127. *Halbe Miksa.* Ifjuság. Szerelmi dráma 5 felv. Ford. Szomaházy István. (Fővárosi színházak műsora. 12. sz.) Budapest, 1898. Vass J. (16-r. 72 l.) 15 kr.
2128. *Halm Frigyes.* Kolostorban. Ford. Alföldy Irén. Székesfeh. Hirl. 118. sz.
2129. *Halm.* Mi a szerelem? Ford. Gerő Simon. Székely Lapok 10. szám.
2130. *Hamerling Róbert.* Pillanatok. Ford. dr. Stamborszky Lajos. Szombathelyi Ujs. 15. sz.
2131. *Hartmann von Aue.* Keresztes dalok. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 7. sz.
2132. *Hauptmann, G.* Fuhrmann Henschel. Schauspiel. Ism. Rothhauser M. P. Lloyd 270. reg. sz.
2133. *Heine.* Szép halászleány. Ford. Borsody Béla. Rozsnyói Hiradó 26. sz.
2134. *Heine.* Királyleányról. Ford. Chalupka Rezső. Bártfa és vid. 22. szám.
2135. *Heine.* A kevlaari búcsú. Ford. gr. Csáky Albinné. Orsz.-Világ 2. sz.
2136. *Heine* kevlári búcsúja. Ford. Cz.G. dr. Nagy-Károlyvid. 10. sz.
2137. *Heine.* Az oktatás. Ford. Délvirág. Zólyom és vid. 15. sz.
2138. *Heine.* 1. Dalok. Ford. Farkas Emil. Orsz.-Világ. 7. 18. sz. —

2. Idegenben. U. o. 10. sz. — 3. Geoffroy Rudél és Melisande Tripoli. U. o. 29. sz.

2139. *Heine*. Childe Harold. Ford. Farkas Emil. Magy. Géniusz 13. szám.

2140. *Heine*. Szerencse és baj. Ford. Joli Cœur. Szabadság 306. sz.

2141. *Heine*. A te édes kis arcod. Ford. dr. Stamborszky Lajos. Szombathelyi Ujs. 15. sz.

2142. *Heine*. A követség. Ford. Szamovolszky Gyula. Ungvári Közl. 9. sz.

2143. *Heine*. E bús, magányos könyecsepp. Ford. Zoltán Vilmos. Vasár. Ujs. 41. sz.

2144. *Heine*. A királyné dalaiból. 1—4. Ford. Zoltán Vilmos. Mezőföldi Hirl. 39. sz.

2145. *Endrődi Sánd.* Erzsébet királyné és Heine. P. Napló 258. sz.

2146. *Hilkene Fülöp*. Mikor született Heine? Philol. Közl. 302—304. l.

2147. *Heinrich Gusztáv*. Waltharius-fordítások. Philol. Közl. 129—134. l.

2148. *Herder*. Legenda a türelemről. Ford. Mihelics Márton. Bácska 37. sz.

2149. *Herold, Theod.* Fr. A. Cl. Werthes u. die deutschen Zriny-Dramen. Ism. Timár Pál. Philol. Közl. 471—473. l. — Heinrich G. Bud. Szemle 93. köt. 470—473. l.

2150. *Jacobi Károly*. Frey Justus. Philol. Közl. 951. l.

2151. *Jacobowski, Ludw.* Aus Tag und Traum. Ism. Lázár Béla. Magy. Kritika 20. sz.

2152. *Jeske-Choinski Tivadar*. Alkonyat felé. Tört. elbeszélés Marcus Aurelius császár idejéből. Ford. dr. Rada István. Ism. Magy. Szemle 45. sz. — Lakatos Vincze. Kath. Szemle 692—694. l.

2153. *Joseph, Eug.* Das Heidenröslein. Ism. Schmidt Henrik. Phil. Közl. 473—477. l.

2154. *K. L.* Drei Paare und einer. Philol. Közl. 879. és 952. l.

2155. *K. v. e.* Voss Richard. Magy. Ujs. 276. sz.

2156. *Kleist, H. v.* Zwei Jugendlustspiele. Ism. h. Philol. Közl. 780. l.

2157. *Krauze Ervin*. Lessing epigramm-elmélete. Kassai főgymn. 1897/8. értes. 1—36. l.

2158. *Langmann*. Bartholomæus Turaser. Ism. Lázár Béla. Magy. Kritika 20. sz.

2159. *Latzkó Hugó dr.* Johann Elias Schlegel mint esztetikus és kritikus. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1898. Deutsch és tsa. (8-r. 100 l.)

2160. *Lázár Béla*. Chamisso «Fortunatus»-a. Philol. Közl. 244—250. l.

2161. *Lenau*. Egy gyermeknek. Ford. Feleki Sándor. Magy. Géniusz 7. sz.

2162. *Lenau*. A szegény zsidó. Ford. Feleki Sándor. Egyenlőség 48. sz.

2163. *Lenau*. Beteg a kertben. Ford. Juhász László. Gömör-Kishont 5. sz.

2164. *Lenau Miklós*. Betegen. Ford. Kubowich Géza. Ugocsa 24. sz.

2165. *Lenau*. 1. Köd. 2. Panasz. Ford. dr. Stamborszky Lajos. Szombathelyi Ujs. 15. sz.
2166. *Lessing*. Nathan der Weise. Magyarázta Demek Győző. 2. kiad. Nagyvárad, 1898. — Bir. Heinrich G. Hivat. Közl. 9. sz.
2167. *Márki Sándor dr.* Albert Mihály, az erdélyi szászok legnagyobb költője. Erd. Múz. 477—487. l.
2168. *Meier, John*. Volkslied u. Kunstlied in Deutschland. Ism. Ss. Korresp. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 6. sz.
2169. *Meyer Konrád Ferdinánd*. 1. Tavasz biolyongás. 2. Találkozás. 3. A ma. Ford. Feleki Sándor. Budap. Napló 330. sz.
2170. *Mifka Antal*. A gandersheimi Roswitha élete és művei. Debreczeni kegyr. algymn. 1897/8. értes. 3—26. l.
2171. *Mirza Shaffy* dalaiból. Ford. V. M. Szatmár és vid. 4. 5. sz.
2172. *Mügel* Henrik életéhez. *h.* Philol. Közl. 875. l.
2173. *Paul, H.* Tristan als Mönch. Ism. Petz G. Phil. Közl. 954. l.
2174. *Perényi József dr.* Az Oberon nyelvezete. (Nyelvészeti tanulmány.) N.-Kanizsai kath. főgym. 1897/8. értes. 11—45. l.
2175. *Petz Gedeon*. Kleist Henrik «Michael Kohlhaas»-áról. Magy. Pædag. 14—18. l.
2176. *Philippson Lajos*. Eszterka. Szomorújáték 4 felv. Ford. Haber Samu. Egyenlőség 1898. évf.
2177. *Pyrker*. Briefe des Dichters Bischof —. Kaschauer Ztg. 78.
2178. *Redwitz*. Amaranth dalai. Ford. Feleki Sándor. Orsz.-Világ 23. sz.
2179. *Rodenberg*. A nő. Ford. Feleki Sándor. Divat Salon 19. füz.
2180. *Römer, C.* Das Drama in der neuern siebenbürgisch-sächsischen Literatur. Medgyesi ev. gym. 1897/8. értes. 3—56. l. — Ism. Ss. Korresp. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 10. sz.
2181. *Rosegger*. Szívünk. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 36. sz.
2182. *Rottenburgi Meir*. Nyugodt tudsz maradni? Ford. Roboz Andor. Egyenlőség 13. sz.
2183. *Rückert Frigyes*. Minden mulandó. Ford. Gyulai Ágost. Orsz.-Világ 9. sz.
2184. *Rückert*. Esti dal. Ford. Szűts Jenő. U. o. 51. sz.
2185. *Schanz*. Éjjel. Ford. Feleki Sándor. U. o. 5. sz.
2186. *Schiller, Schiller*. A messinai menyasszony. Tragædia chorussokkal. Ford. Váradi Antal. (Magyar könyvtár 43. sz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 97 l.) 15 kr.
2187. *Schiller*. A remény. Ford. Simay Gergely. Arménia 8. l.
2188. *Capesius Dr. J.* Was danken Luther und Schiller der Schule? Kirchl. Blätter 29. sz. Önállóan is megjelent. Hermannstadt, A. Krafft. (8-r. 11 l.)
2189. *Gál Kelemen*. Schiller kritikai és költészettani munkái. — Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 865—867. l.
2190. *h.* Schiller első drámái Bécsben. Phil. Közl. 199. l.
2191. *Harnack, Otto*. Schiller. Ism. Wollanka József. Bud. Szemle 96. köt. 302—305. l.
2192. *Waldbpfel János*. Kritikai adalékok Schiller «Anthológiá»-jához. Philol. Közl. 901—909. l.
2193. *Schmidt Hans*. A hegedűs. Ford. Arnóthi. Egri Híradó 57. sz.

2194. *Schmidt Henrik*. Wulfla hitvallása. Phil. Közl. 205. l.
2195. *Schullerus, Adolf*. Michael Albert. Sein Leben und Dichten. Hermannstadt, 1898. Krafft. (8-r. 206 l.) Különnyomat az «Archiv d. Ver. f. siebenb. Landeskunde». 28. köt.-ből.
2196. *Schullerus, dr. A.* Michael Albert. Bibliographie. Korresp. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 10. sz.
2197. *Schullerus, A.* Kleine Studien zur sieb.-deutschen Litteraturgeschichte. U. o. 5—7. sz.
2198. *Silberstein, Adolf*. Georg Ebers. P. Lloyd 194. sz.
2199. *Sindel, Emil*. Das volkstümliche deutsche Schrifttum im 16. Jahrhundert. (Aus der Zeit der Reformation. 141—174. l.)
2200. *Sloboda, Carl*. Ueber das Tragikum in Sudermanns «Johannes». Pressb. Presse 36. sz.
2201. *Stolle Ferdinánd*. A halász-kunyhó. Ford. Szász Béla. Vasár. Ujs. 9. sz.
2202. *Sudermann, H.* Johannes. Drama. Ism. Rothauser M. P. Lloyd 15. reg. sz. — Weisz Miksa. Jövő 16. sz. — Huszár Vilmos. Nemzet 22. sz.
2203. *Sudermann Hermann*. Otthon. Dráma 4 felv. Ford. Márkus Miksa. (Fővárosi színházak műsora. 18. sz.) Budapest, 1898. Vass J. (16-r. 80 l.) 15 kr.
2204. *Sudermann Hermann*. Rejtett boldogság. Színmű 3 felv. Ford. Prém József. (Olcso könyvtár 1065—66. sz.) Budapest, 1898. Franklin-t. (16-r. 91 l.) 20 kr.
2205. *Telmann, Konrad*. Gottbegnadet. Ism. dr. Silberstein A. P. Lloyd 9. reg. sz.
2206. *Telmann, Konrad*. Das Ende vom Liede. Ism. dr. Silberstein A. P. Lloyd 109. reg. sz.
2207. *Uhland*. Károly a tengerjáró! Ford. Hanák József. Zólyom és vid. 12. sz.
2208. *Uhland*. Búcsú. Ford. Medzihradsky Jenő. Magy. Alduna 9. szám.
2209. *Uhland*. Búcsú-szó. Ford. Siklóssy László. Egyet. Lapok XIII. évf. 5. sz.
2210. *Voss Rikárd*. Szőke Katalin. Drámai rege 3 felv. Ford. Makai Emil. (Fővárosi színházak műsora 6. sz.) Budapest, 1898. Vass J. (16-r. 78 l.) 15 kr.
2211. *Villányi Henrik*. Gellert és La Fontaine. N.-kanizsai izr. keresk. isk. 1897/8. értes.
2212. *Warkentin, Rich*. Nachklänge der Sturm- u. Drangperiode in Faustdichtungen Ism. Heinrich G. Bud. Szemle 93. köt. 148—154. l.
2213. *Wertheimer*. Nebich. Ford. dr. Feleki Sándor. Egyenlőség 14. sz.

Nyelvészet.

2214. *Brenner, Osk*. Grundz. d. geschichtl. Grammatik d. deutschen Sprache. 1896. Ism. Petz Gedeon. Nyelvt. Közlem. 112—114. l.
2215. *Hadady Géza*. A gót suffixum, különös tekintettel az újfelnémet suffixumtól való eltérésekre. Lévai keg. r. főgymn. értes. 3—67. l.
- 2215b. *Hienz, I.* 1705. sz. a.

2216. *Kauffmann, Friedr.* Deutsche Grammatik. 1895. Ism. Petz Gedeon. Nyelvt. Közlem. 108—112. l.
2217. *Kluge, Friedr.* Gesch. d. gotischen Sprache. 1897. Ism. Petz Gedeon. U. o. 117. l.
2218. *Petz Gedeon.* Szótárírás és szótáriróadalom. Nyelvt. Közl. 199—216. l.
2219. *Ss.* Zur Etymologie des Wortes «Kutsche». Korr. Bl. d. Ver. f. sieb. Landesk. 3. sz.
- 2219a. Das sächsische Wörterbuch. Kronstädter Zeitung 13. sz.
2220. *Schatz, Dr. Jos.* Die Mundart von Imst. Ism. Schmidt Henrik. Philol. Közl. 283—285. l.
2221. *Scheiner, Dr. A.* A(m) bröde län. Korr. Bl. d. Ver. f. sieb. Landesk. 1. sz.
2222. *Schullerus, Pauline.* Zum siebenb.-deutschen Wörterbuch. U. o. 2—4. sz.
2223. *Streitberg, Wilhelm.* Gotisches Elementarbuch. Ism. Petz Gedeon. Nyelvt. Közlem. 114—116. l.
2224. *Uhlenbeck, C. C.* Kurzgef. etymol. Wörterbuch d. got. Sprache. 1896. Ism. Petz Gedeon. Nyelvt. Közlem. 118—122. l.

2. Tankönyvek.

2225. *Albrecht János.* Német olvasókönyv gyakorlatokkal és nyelvtannal. I. kötet. A középiskolák alsó osztályai számára. 4., lényegében változatlan kiadás. Pozsony, 1898. Stampfel V. (8-r. 209 l.) 1 frt 10 kr.
- Ugyanaz. II. kötet. Gymnasiumok 4. osztálya számára. 3. javított lényegében változatlan kiadás. Pozsony, 1898. Stampfel (8-r. 192 l.) 1 forint.
2226. *Demek Győző.* Rendszeres német nyelvtan. Nagyvárád, 1897. Bir. dr. Schack Béla. Timár Pál. Hivat. Közl. 9. sz. Demek Gy. Ellenészrevételek. U. o. 9. sz.
2227. *Demek Gy.* Német nyelvkönyv. I. köt. 2. kiad. Nagyvárád. Bir. dr. Hoffmann Frigyes. Hivat. Közl. 8. sz. — Timár Pál. U. o. 8. sz.
2228. *Deutsch J. és Garai E.* Német nyelvtan és olvasókönyv. Mindkét nembeli polgári iskolák I—II. osztálya számára. Átdolgozta Garai Ede. 6. kiadás. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 211, IV l.) 1 frt.
2229. —. U. a. III. osztály számára. Átdolgozta Garai Ede. 3. kiad. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 192, IV l. 1 frt.
2230. *Endrei Ákos.* Német nyelvkönyv. A középiskolák alsó osztályai számára. II. kötet. A gimnázium és polgári fiúiskola IV. s a reál- és felsőbb leányiskola III. és IV. osztálya számára. Budapest, 1898. Lampel R. Birálja Riedl Fr. Hivat. Közl. 12. sz.
2231. *Endrei Ákos.* Német stílus-gyakorlatok. 3. kiad. 1897. — Ism. Timár Pál. Magy. Pædag. 566—568. l.
2232. *Garai Ede és Jesze Károly.* Német olvasókönyv. Felső keresk. isk. számára. Budapest, 1897. Bir. Schack B. Keresk. Szakokt. 30—40. l.
2233. *Görg Nándor.* A német nyelv tankönyve. Számos gyakorlattal, beszélgetéssel, ragozási mintával és teljes kulccsal. Bécs, Budapest, Lipcse. (1898.) Hartleben. (8-r. VIII, 182 l.)
2234. *Gretcs József.* Rendszeres német nyelvtan a középiskolák

számára. 3. javított kiadás. Sajtó alá rendezte Schnabel Róbert dr. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 158 l.) 1 frt.

2235. *Heinrich Gusztáv*. Német tan- és olvasókönyv közép- és felső iskolák számára. I. kötet. A statisztika vázlatával és magyarázó jegyzetekkel. 7. javított kiadás. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 327 l.) 1 frt 40 kr.

2236. *Heinrich Gusztáv*. Német olvasókönyv középiskolák számára. I. rész. 5. javított kiadás. Szótárral Bartos Fülöptől. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 174 l.) 90 kr.

—, U. a. II. rész. 3. javított kiadás. Budapest, 1898. U. o. (8-r. 208 l.) 1 frt.

—, U. a. III. rész. 2. jav. kiad. Bpest, 198. U. o. (8-r. 1898 l.) 1 frt.

2237. *Herrmann, Anton*. Grundzüge der deutschen Sprachlehre. Budapest, 1898. Franklin-Ver. (8-r. 36 l.)

2238. *László Antal*. Német gyakorló- és olvasókönyv. I—II. rész. 3. kiad. Budapest, 1898. Singer és Wolfner. — Bir. Alexander B. Hivat. Közl. 15. sz. és Péterfy Sándor. U. o. 19. sz.

2239. *Obert's, Franz* Deutsches Lesebuch. Neu bearbeitet von Dr. Eduard Morres und Wilhelm Morres. IV. Theil. Für das 7., 8. u. 9. Schuljahr. 5. verbess. Aufl. Kronstadt, 1898. H. Zeidner. (8-r. VI, 412 l.)

2240. *Orosz Alajos*. Német olvasó- és gyakorlókönyv teljes nyelvtannal. Közép- és polgári iskolák alsóbb osztálya számára. Budapest, 1898. Eggenberger. (8-r. 218 l.) 1 frt 10 kr. — Ism. Kelemen (Wolff) Béla. Magy. Pædag. 301—303. l. — Petz Gedeon. Hivat. Közl. 13. sz. és Philol. Közl. 747—751. l.

2241. *Roboz Andor*. Gyakorlati német nyelvtan 40 leczkében. Magán tanulóknak használatára. Budapest, 1898. Vass J. (8-r. 235 l.) 50 kr.

2242. *Schack Béla dr.* Magyar szöveg német fordításra. A középiskolák és a velök egy fokon álló tanintézetek felsőbb osztályai számára. 3. kiad. Budapest, 1898. Franklin-t. (8-r. VIII, 253 l.) 1 frt 60 kr.

2243. *Schuber Máttyás*. Német nyelvtan és gyakorlókönyv. I. köt. 1897. Ism. Petz Gedeon. Philol. Közl. 747—751. l. — Dr. Varga Bálint. Hivat. Közl. 11. sz.

2244. *Szemák István*. Német olvasókönyv. II. rész. A gymnasiumok IV. és a reáliskolák III—IV. osztálya számára. 4. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1898. Lauffer V. (8-r. IV, 188 l.) 1 frt 20 kr.

2245. *Varga Bálint dr.* Német olvasókönyv. 1897. Ism. Petz Gedeon. Phil. Közl. 75—78. l.

2246. *Zimmermann, Julius*. Német olvasó- és gyakorlókönyv. I. rész a reáliskola I. és a gymnasium III. osztálya számára. Deutsches Lese- und Uebungsbuch. I. Theil. Für die I. Klasse der Realschule und die III. Klasse des Gymnasiums. Debreczen, 1898. Harmathy. (8-r. VII, 84 l.)

3. Svéd-dán-holland.

2247. *Björnson B. Johanna*. Dráma. Ism. Huszár Vilmos. Nemzet 223. sz.

2248. *Feszl Géza*. Különvélemény Nóráról. Bud. Napló 135. sz.

2249. *Gerő Attila*. Ibsen. Magy. Ujs. 79. sz.

2250. *Ibsen*. John Gabriel Borkman. Színmű. Ford. Jászai M. Először adták a nemz. színházban decz. 9.

2251. *Ibsen Henrik*. A népgyűlölő. Színmű 5 felv. Ford. Vikár

Béla. (Magyar könyvtár. 41. sz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 108 l.) 15 kr.

2252. *Ibsen Henrik*. Kisértetek. Szinmű 3 felv. Ford. Rudnyánszky Gyula. (Fővárosi színházak műsora. 8. sz.) Budapest, 1898. Vass J. (16-r. 66 l.) 15 kr.

2253. *Ibsen H.* John Gabriel Borkmann. Szinmű 4 felv. Ford. Jászai Mari. (U. o. 10. sz.) Budapest, 1898. Vass. (16-r. 81 l.) 15 kr.

2254. *Ibsen Henrik*. A hegyhasadék. Ford. Endrei Zoltán. Magy. Géníusz 13. sz.

2255. *Ibsen Henrik*. A költő dala. Ford. Farkas Emil. Orsz.-Világ 13. sz.

2256. *Lázár Béla dr.* Ibsen Henrikről. Nemzet 79. sz.

2257. *M—r B—g*. Legujabb irodalom. Zalai Közl. 43. sz. (Nansen Péter, Knut Hamsunról.)

2258. *Szász Zoltán*. A norvég Shakespeare. (Ibsen Henrik születésének 70-ik évfordulójára.) Egyetértés 78. sz.

4. Angol.

2259. *Bridges Madelène*. A szive. Angolból ford. Varjas Károly. Alkotmány 86. sz.

2260. *Byron*. Szanherib romlása. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 27. sz.

2261. *Byron*. A haldokló gladiator. Ford. Pásztor Árpád. Munkács 46. sz. és Brassói Lapok 35. sz.

2262. *Byron lord*. Manfred. Drámai költemény. Ford. Ábrányi Emil. (Magyar könyvtár. 23. sz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 55 l.) 15 kr. — Lásd 1414. és 2275. sz. a. is.

2263. *Dorgan, J. A.* Egy államférfira. Abauj-Kassai Közl. 32. sz.

2264. *Eliot Gy.* Romola. Regény. Ford. Pataki Béla. 3 köt. Ism. Salgó E. Egyetért. 307. sz. — Irod. Tájékozt. okt.

2265. *Gosse, E.* A short history of modern english literature. Ism. Kégl Sándor. Bud. Szemle 94. köt. 459—462. l.

2266. *Gyalui Farkas*. Mark Twain. Bud. Hirl. 222. sz.

2267. *Henrik és Katalin*. Népballada. Angolból ford. Lévay József. Bud. Szemle 94. köt. 120. l.

2268. *Higginson Ella*. Árkáde után. Angolból ford. Varjas Károly. Alkotm. 86. sz.

2269. *Lecky*. Veled. Ford. Szász Károly. Bud. Szemle 94. köt. 443. l.

2270. *Longfellow*. A springfieldi arsenalban. Ford. Jánosi Gusztáv. Veszpr. Hirl. 40. sz.

2271. *Longfellow*. A nyíl meg a dal. Ford. Juhász László. Gömör-Kishont 47. sz.

2272. *Mary Ange de Vere*. Együtt. Angolból ford. Varjas Károly. Alkotm. 86. sz.

2273. *Moore Tamás*. Ha a hajónk . . . Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 52. sz.

2274a. *Pinero Arthur W.* Aeneas papa. Bohózat 3 felv. Angolból ford. Mihály József. Először adták a Vigszínházban okt. 29.

2274b. *Pope*. — Lásd 1263. sz. a.

2275. *Popini Albert dr.* Byron és Shelley. Budapest, 1898. Kilián

Fr. (8-r. 112 l.) 1 frt. — Ism. Gurnesevits Lajos. Magy. Kritika 22. sz. — Magy. Hirl. 161. sz. — Magy. Szemle 34. sz.

2276. *Reményi Ede, ifj.* Milton Krisztusa és Sátánja. Philol. Közl. 325—336. 433—446. l.

2277. *Scott Walter.* Lodogár. Ford. Jánosi Gusztáv. Veszpr. Hirl. 50. sz.

2278. *Seress László.* Bellamy Edward. (1850—1898.) Egyetértés 144. sz.

2279. *Shakespeare. Shakespeare.* A szentivánéji álom. Ford. Arany János. (Magyar könyvtár. 20—21. sz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 80 l.) 30 kr.

2280. *Shakespeare. Julius Cæsar.* Fordította Vörösmarty Mihály. Bevezetéssel és magyarázó szöveggel ellátta Névy László. 3. kiadás. (Jeges írók iskolai tára. XII.) Budapest, 1898. Franklin-t. (8-r. 120 l.) 60 kr.

2281. *h. Lear* király a szinpadon. Phil. Közl. 200. l.

2282. *Hoffmann Mór.* A velencei kalmár. Egyenlőség 40—43. sz.

2283. *Keményi János.* Skakespeare két levele. Magy. Szemle 48. sz.

2284. *Pálffy István.* Shakespeare orvosi vonatkozásai. Székesfeh. és vid. 64. sz.

2285. *Vértesy Jenő.* Brutus és Cassius. Egyet. Lapok XIII. évf. 5. és köv. sz.

2286. *Z. V. dr.* Shakespeare vallása. (Németből.) Magy. Állam 35. sz.

2287. Shakespeare probléma a szinpadon. Magy. Szemle 51. sz. — Lásd 675. és 676. sz. a. is.

2288. *Shelley.* Idő. Ford. Pásztor Árpád. Muraköz. 41. sz. Bártfa és vid. 19. sz. Székesfehérv. és vid. 76. sz. — Lásd 2275. sz. a. is.

2289. *Tennyson Alfréd.* Arden Enoch. Ford. Lőrinczi (Lehr) Zsigmond. (Magyar könyvtár 50. sz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 32 l.) 15 kr.

2290. *Tennyson.* A patak. Ford. Jánosi Gusztáv. Veszpr. Hirl. 42. sz.

2291. *Williams.* Szent Péter vértanu. Ford. Taraczk. Aranyos-vidék 36. sz.

2292. *Z. A. G.* Egy igazi yankee. Egyetértés 167. sz. (Miller Joachim amerikai költő.)

2293. *Zangwill.* Dreamers of Ghetto. Ism. Traveller. Egyenlőség 15. sz.

5. Tankönyv.

2294. *Katona H. Rezső.* Angol nyelvtan magántanulók számára. Gaspey nyomán. Budapest, 1898. Vass J. (8-r. 156 l.)

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. Francia.

2295. *Ambrus Zoltán.* Cyrano de Bergerac. P. Napló 191—193. sz.

2296. *Becker, Ph. A.* Der Quellenwert der Storie Nerbonesi. Ism. t. Bud. Szemle 96. köt. 155. l.

2297. *Becker, Phil. Aug.* Der südfrauzösische Sagenkreis. Ism. t. Bud. Szemle 96. köt. 155—158. l.

2298. *Béranger*. Normandiám. Ford. Kotrisz András. Brassói Lap. 127. sz.
2299. *Béranger*. A paraszt. Ford. Kozma Andor. Budap. Szemle 93. köt. 121. l.
2300. *Béranger*. A madár. Ford. Kurtz M. Szatmár és vid. 12. sz.
2301. *Béranger*. Lidérczfény. Ford. Mikolth Magy. Szalon 30. köt. 641. — Lásd 1404. sz. a. is.
2302. *Blaskovich Sándor*. Pour l' honneur. Ism. Szomory Dezső. Nemzet 164. sz. — Malonyay Dezső. Bud. Hirl. 165. sz.
2303. *Bloch, Heinr.* Voltaire's letzte Ehrungen. P. Lloyd 174. reg. sz.
2304. *Boucheron M. és Tavernier A.* A prony-utczai úr! Bohózat 3 felv. Ford. dr Incze Henrik. Első előadása a Vígszínházban szept. 2.
2305. *Broglie*. Voltaire avant et pendant la guerre de sept ans. Ism. Schwarz Ármin. P. Lloyd. 154. reg. sz.
2306. *Circulus*. Gation de Sandras. Nemzet 105. sz.
2307. *Coppée Ferencz*. A koronáért. Dráma 5 felv. Ábrányi Emil. Először adták a nemz. színházban. márcz. 11.
2308. *Coppée Ferencz* költeményeiből. Francziából ford. Bogdánfy Lajos. (Olcsó könyvtar 1067. sz.) Budapest, 1898. Franklin-T. (16-r. 53 l.) 10 kr.
2309. *Coppée Ferencz*. A kovácsok sztrájkja. Ford. Bogdánfy Lajos. Hódmező-Vásárh. 89. sz.
2310. *Coppée*. Két sir. Ford. Bogdánfy Lajos. Tanulók Lapja 44. sz.
2311. *Coppé Ferencz*. Lelkivirágok. Ism. Magy. Hirl. 279. sz.
2312. *Daudet*. (Goncourt testvérek naplójából). Bud. Hirl. 198. és 348. sz.
2313. *Debay Victor*. L'amie suprême. Ism. Szomory Dezső. Nemzet 310. sz.
2314. *Delamere Protper*. Az eltévedt angyal. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 11. sz.
2315. *Dezső József*. Cyrano de Bergerac. Magy. Szalon 30. köt. 221. l.
2316. *Doyle A. Conan*. Gerard Brigdéros. Ism. Bud. Hirl. 79. sz.
2317. *Dumas*. Bűnhődés. Színmű 3 felv. Ford. Festetich A. Először adták a Nemz. színházban okt. 28-án.
2318. *Feydeaur és Desvallières*. Eduard pöre. Bohózat 3. felv. Ford. Balla Kálmán. Először adták a magy. színházban febr. 14.
2319. *Gádl Mózes*. Feydeau bohózatai a magyar színpadon. Nyugatmagy. Híradó 51. sz.
2320. *H—i L.* Cyrano von Bergerac in Wien. P. Lloyd 248. reg. sz.
2321. *Hugo, Victor*. Correspondance. Ism. Schwarz Ármin. P. Lloyd 63. reg. sz.
2322. *Hugo Victor*. Rózsa és a sir. Ford. L—ó. Debreczen 44. sz.
2323. *Jullien, Ad.* Le romantisme et l'éditeur Renduel. Ism. Salgó Ernő. Bud. Szemle 95. köt. 121—129. l.
2324. *Karl Lajos*. Staëlné és a francia kritika a tizenyolczadik században. Budapest, 1898. (8-r. 47 l.)
2325. *Kellen*. Adatok a francia irodalom- és művelődés történelméhez — után Aric. Corvina 11. s kv. sz.
2326. *Komlós*. A francia dráma. Művész. Tudósító 11. sz.

2327. *Kont Ignác*. A francia philologiai irodalom 1895—97-ben. Phil. Közl. 43—62. 134—148. 232—243. 359—375. 447—462. 568—582. l.

2228. *Lamartine*. 1. Az ember. Ford. Geréb Kázmér dr. Kath. Szemle 89. l. 2. Az Est. U. o. 469. l.

2329. *Lamartine*. Első bánat. Ford. Hogedüs István. Vasár. Ujs. 10. sz.

2330. *Lemaitre*. — Lásd 1304. sz. a.

2331. *Lemoyne André*. Tört. remények. Abauj-Kassai Közl. 30. sz.

2332. *Loti*, *P. Judith Renaudin*. Ism. Borostyány F. P. Lloyd 271. reg. sz.

2333. *Mars Ant.* és *Desvallières M.* Jafet 12 felesége. Énekes bohózat 3 felv. Ford. Makai Emil. Először adták a Népszínházban máj. 27.

2334. *Martin, Nicolas*. Vita. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 38. sz.

2335. *Molière*. A fősvény. Vigjáték 5 felv. Irod. Hevesi Sándor (Magyar könyvtár 71. füz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 86, IV. l.) 15 kr.

2336. *Molière*. Dandin György vagy a megcsufolt férj. Vigj. 3 felv. Fordította és bevezette Hevesi Sándor. (Magyar könyvtár 31. sz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 58 l.) 15 kr.

2337. *Murger* és *Barrière*. Bohéme-világ. Dráma 5 felv. Ford. Szomory Emil. Első előadása a Nemz. színházban ápr. 22.

2338. *Musset Alfréd*. Oh emlegess! Ford. Juhász László. Gömör — Kishont 1. sz.

2339. *Musset Simona*. Verses elbeszélés. Ford. Radó Antal. M. Hirlap 1898. Albuma. 49—54. l. Onállóan is megjelent.

2340. *Musset Alfréd*. 1. Ha a remény kaczerán . . . Ford. Dr. Stamborszky Lajos. Szépirod. Kert 17. sz. — 2. Dal. Szombathelyi Ujs. 15. sz.

2341. *Musset Alfréd*. Gondolj reám! Ford. ifj. Téglás Gábor. Szabadság 125. sz.

2342. *Radó Antal*. Alfréd de Mussetből. Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 131 l.) 1 frt 50 kr. — Ism. A. E. Bud. Napló 335. sz. — Rothhauser M. P. Lloyd 308. reg. sz. — Egyetértés 349. sz.

2343. *Read Charles*. Szivem. Ford. Szabados Ede. Szamos 33. sz.

2344. *Saintsbury Gy.* A francia irodalom története. Ford. Hegedűs P. Ism. Haraszi Gyula. Bud. Szemle 93. köt. 292—300. l.

2345. *Salgó Ernő*. A modern kritika fejedelme. Egyetértés 173. sz. (Sainte-Beuve.)

2346. *Salgó Ernő*. Antiszemitizmus a modern francia irodalomban. Egyenlőség 19. sz.

2347. *Sandeau, Jules*. Mademoiselle de la Seiglière. Comédie. Bevezetéssel, magyarázó jegyzetekkel és szótárral iskolai használatra ellátta Macher Ede. (Francia írók iskolai tára. 1). Pozsony. Budapest, 1898. Stampfel R. (8-r. XI, 110, 24 l.) 2 kor. — Bir. Ujváry Béla. Hivat. Közl. 24. sz.

2348. *Sardou Victor* és *Najác Emil*. Váljunk el! Vigj. 3 felv. Ford. Fáti J. Béla. (Magyar könyvtár. 25. sz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 110 l.) 15 kr.

2349. *Sardou Victor*. Marcelle. Vigjáték 4 felv. Ford. Alexander Bernát. Első előadása a Nemz. színházban febr. 4.
 2350. *Senex*. Hugo Viktor levelei. Egyetértés 83. sz.
 2351. *Silvestre Armand*. Pán halála. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 16. sz.
 2352. *Sully-Prudhomme*. A keringő. Ford. B. Gy. Máramarosi Lapok 3. sz.
 2353. *Sully-Prudhomme*. Ringó bölesők. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 43. sz.
 2354. *Sully-Prudhomme*. Törött virágcserep. Ford. Radó Antal. Bud. Napló 232. sz.
 2355. *Sully-Prudhomme*. A törött váza. Ford. Szabados Ede. Szamos 94. sz.
 2356. *Sully-Prudhomme*. Az est. Ford. Vargha Gyula. Bud. Szemle 95. köt. 296. l.
 2357. *Sylvane* és *Artus*. A végrehajtó. Bohózat 3 felv. Ford. dr. Béli Izor. Első előadása a Vígszínházban szept. 20.
 2358. *Szász Zoltán*. Cyrano de Bergerac. Egyetértés 220. sz.
 2359. *Szomaházy István*. Jules Verne. P. Napló 9. sz.
 2360. *Szűry Dénes*. Sardou «Marcell»-je. Vasár. Ujs. 7. sz.
 2361. *Városhy Malvin*. Dumas père és Meyerbeer. Szilágy 45. sz.
 2362. *Verlaine Pál* költeményeiből. 1. (Promenade sentimentale. 2. (Sagesse). Ford. Kozma Andor. Bud. Szemle 96. köt. 278—280 l.
 2363. *Verlaine, Paul*. Sötét nagy álom . . . Ford. Pekry Károly. Orsz.-Világ 31. sz.
 2364. *Vethéssy József dr.* Egy új irodalomtörténet. Magy. Szemle 21. sz. (Brunetiére-ről).
 2365. *Vigny, Alfréd de*. Mózes. Ford. Szász Zoltán. Egyenlőség 41. sz.
 2366. *Zola, Zola*. Páris. Ford. Ism. Irod. Tájékoztató okt.
 2367. *Lázár Béla*. Páris. Nemzet 89. sz.
 2368. *Maupassant* Zola Emilről. P. Napló 39. sz. és Szamosujvár 7. sz.
 2369. *Pekár Gyula*. Zola otthon. Budap. Napló 49. sz.
 2370. Zola Emil. (Képpel). Magy. Géniusz 7. sz.
 2371. Zola. (Goncourt testvérek naplójából.) Bud. Hirl. 199. 200. sz.
 2372. Hogy dolgozik Zola? Aradi Közl. 32. sz.

Nyelvészet.

2373. *Déschanel, E.* Les déformations de la langue française. Ism. Balassa József. Nyelvt. Közlem. 352—357. l.

2. Tankönyvek.

2374. *Bartos Fülöp* és *Matyeka Károly*. Francia Olvasó- és gyakorlókönyv. 1897. Bir. Theisz Gyula. Hivat. Közl. 1. sz.
 2375. *Bechtel, A. u. Glauser, Ch.* Sammlung französischer Aufsatz-themata. Ism. Kemény Ferencz. Magy. Pædag. 500—502. l.
 2376. *Dubray, Gabr.* Gentillesses de la langue française. Ism. Latzkó Hugó. Philol. Közl. 285—287. l.

2377. Francia nyelvten dióhéjban. I. rész. Alaktan. Veszprém, 1898. Krausz Á. (32-r. 48 l.) 20 kr.

2378. *Hefty Frigyes*. Francia olvasókönyv. A hazai felső kereskedelmi iskolák és leendő kereskedők igényeire való tekintettel. Pozsony, 1898. Stampfel K. (8-r. XII, 148, 59 l.) 1 frt 25 kr.

2379. *Kováts S. János dr.* Francia nyelvten és olvasókönyv. II. rész. A felső kereskedelmi iskolák középső és felső osztálya számára. Budapest, 1898. Franklin-T. (8-r. 278 l.) 1 frt 60 kr. — Bir. Matskássy József. Hivat. Közl. 12. sz.

2380. *Mébald Frigyes*. és *Ujvári Béla*. Francia nyelv s olvasókönyv. Kezdők számára. 2. javított kiadás. Budapest, 1898. Lampel R. (8-r. 164 l.) 90 kr.

2381. *Mendlik Alajos*. Francia levelek és levelezések kereskedelmi iskolák számára. Budapest, 1898. Lauffer V. (8-r. XII, 224 l.) 1 frt 20 kr.

2382. *Michaelis, M. H. Passy, P.* Dictionnaire phonétique de la langue française. 1897. — Ism. Téri József. Magy. Pædag. 303—305. l. — s. l. Keresk. Szakoktás VI. 120. l. — Balassa József. Philol. Közl. 171. l.

2383. *Plan, Mme Gh.* Choix de gallicismes etc. Ism. Szigetvári Iván. Bud. Szemle 93. köt. 303—305. l.

2384. *Theisz Gyula dr.* Kis francia nyelvten. 1898. Bir. Matskássy József. Hivat. Közl. 6. sz. — Ujvári Béla. U. o. 7. sz.

2385. *Theisz, Jules** Petite grammaire. Budapest, 1897. Bir. Matskássy József. Hivat. Közl. 6. sz. — Ujvári Béla. U. o. 7. sz.

2386. *Ujváry Béla*. Francia és magyar zsebszótár, tekintettel a két nyelv szólásaira. I. rész. Francia magyar rész. Budapest, 1898. Athenæum. (16-r. 421 l.) 1 frt. — Ism. Solymossy Sándor. Polg. isk. Közl. 465—467. l. — B. J. Magy. Kritika II. évf. 3. sz. — Zr. Nemz. Iskola 44. sz.

2387. *Valló Vilmos*. Módszeres francia nyelv- és olvasókönyv. II. és befejező rész. Haladók számára reáliskolák IV. és V. osztálya, valamint a polgári és kereskedelmi iskolák megfelelő osztályai számára. A direct tanításmóddhoz alkalmazva. Budapest, 1898. Lauffer V. (8-r. XIII, 376 l.) 2 frt.

3. Olasz-spanyol.

2388. *Bethlen Miklós ifj.* Leopardi emlékezete. Bud. Hirl. 194. sz.

2389. *Bracco Roberto*. Vége a szerelemnek. Vigj. 4 felv. Ford. Radó Antal. Először adták a Vígyszínházban. febr. 25.

2390. *Bracco R.* Don Pietro Caruso. Szinmű 1 felv. Ford. Radó A. Először adták a nemz. színházban okt. 28.-án.

2391. *Camœns*. A szél és hajnal. Ford. L—ó. Debreczen 15. sz.

2392. *Carrión Miquel R.* és *Aza Vital*. Az unatkozó király. Spanyol operette 3 felv. Ford. Szalai Emil és Hevesi Sándor. Zenéjét szerz. Chapi. Először adták a Népszínházban decz. 10.-én.

2393. *Castelli*. Naiv felelet. Ford. Szilágyi Ernő. Szatmár és vidéke 30. sz.

2394. *Christen, Ada*. Dalok. Ford. Herman Ottóné. Magy. Géniusz. 41. sz.

2395. *Echegaray József*. Örült vagy szent? Spanyolból fordította Huszár Vilmos, (Olesó könyvtár. 1068—69. sz. Budapest, 1898. Franklin t. (16-r. 116, l.) 20 kr.

2396. *Echegaray Jósé*. Örült vagy szent. Dráma 3 felv. Ford. Szalai Emil. Előszőr adták a Vígszínházban. okt. 11.-én.
2397. *Echegaray József*. Folt, a mely tisztít. Dráma 4 felv. Ford. Patthy Károly. Első előadása a nemz. színházban jan. 14.
2398. *Gil Vicente*. Cu ales la nina . . . Ford. Dr. Stamborszky Lajos. Szombath. Ujs. 15. sz.
2399. *Halmi Gyula*. Lucifer alakja Dantenál és Miltonnál. Tanulók Lapja 48—52. sz.
2400. *Huszár Vilmos*. Echegaray esztétikája. Nemzet 6. sz.
2401. Lazarello de Tormes élete. Ford. Gombocz Z. Ism. Magyar Kritika 17. sz.
2402. *Leopardi*. Nirwana. Ford. Gedő Simon. Székely Lapok 61. sz.
2403. *Leopardi, Giacomo*. Silviához. Ford. Zoltán Vilmos. Vasár. Ujs. 36. sz.
2404. *Leopardi*. 1798—1898. *mpl.* Magyarorsz. 178. sz. — Magy. Ujs. 172. sz.
2405. *Manzoni*. La passione. Ford. Árvay Sándor. Dunántúli Hirl. 28. sz.
2406. *P. Márkus Emilia*. Echegaray. Budap. Napló 30. sz.
2407. *Mercedes de Velilla*. A könyvek. Spanyolból ford. Kőrösi Albin. Kereszt. Családok Lapja 7. sz.
2408. *Núñez de Arce, Gaspar*. Miserere. Ford. Kőrösi Albin. Kath. Szemle 320—327. l.
2409. *Cs. Papp József*. Dante nemessége. Előkelő világ 25. sz.
2410. *Quevedo, Francisco de*. A szükség és a pénz. Spanyolból ford. Kőrösi Albin. Kereszt. Családok Lapja 12. sz.
2411. *Rovetta Gerolamo*. A becstelenek. Dráma 3 felv. For. Hege-dűs György. (Fővárosi színházak műsora. 14. sz.) Budapest, 1898. Vass J. (16-r. 48 l.) 15 kr.
2412. *Rovetta Gerolamo*. A becstelenek. Az olasz állami díjjal jutalmazott színmű 3 felv. Ford. Radó Antal. (Magyar könyvtár. 18. sz.) Budapest, 1898. Lampel R. (16-r. 51 l.) 15 kr.
2413. *Savonarola, Acsay Antal dr.* Savonarola Jeromos. Magy. Szemle 23. sz.
2414. *Bl. H. Girolamo Savonadora*. P. Lloyd 123. reg. sz.
2415. *Halász Cézár*. Fra Gerolamo Savonadora. 1498—1898. Alkotmány 123. sz.
2416. *Kubinyi Viktor*. Fra Girolamo Savonadora, Magyar Állam 118. 119. sz.
2417. *Z. A. G. Savonadora* vértanúsága. Egyetértés 143. sz.
2418. *Schvering, Jul.* Zur Geschichte d. niederländ u. spanisch. Dramas. Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 278—283. l.
2419. *Szász Károly*. Dante Paradicsoma. Akad. Értes. 589—592. l.
2420. *Székely Aladár*. Echegaray-cultus. Egyet. Lapok XIII. évf. 2. sz.
2421. *Talián*. Elmerülék. Ford. L—ó. Debreczen 38. sz.

4. Tankönyv.

2422. *Kalóz J. Endre*. Olasz nyelvtan 40 leczkében. Magántanulók számára. Langenscheidt tanmódja szerint, rövidített módon. Budapest, 1898. Vass J. (8-r. 254 l.) 50 kr.

4. Rumán.

2423. *Ásbóth O.* Az oláh nyelvbe átment magyar szók. Ism. Br. R. Korresp. Bl. d. Ver. f. sieb. Landesk 1. sz.
2424. *Bolintinean.* Mihály az erdő őrnél. Ford. Versényi György. Magy.-román Szemle 17. l.
2425. *Carmen Sylva.* Anyai gond. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génius 2. sz.
2426. *Carmen Sylva.* Mariska. Szomorújáték 2 felv. Ford. Papp János. Magy.-román Szemle 10—16. l.
2427. *Dan.* Rotacismul în genere și în codicele Voronețan. Ungaria 37—38. l.
2428. *Leist, Ludw.* Theoretisch-praktische Grammatik der rumänischen Sprache. Moderne Grammatiken. (Sammlung Alcalay). Budap., Alcalay. (8-r. VII, 236 l.) 2 Mk. 50.
2429. *Limba romana.* Ungaria 65—73. l.
2430. *Mariencescu, At.* Diftongii oa și ie în limba românească. Transilvania 86—91. l.
2431. *Nagy Károly.* Bolintinean Demeter költészete. Tanulmány. Kolozsvár, 1898. Gibbon. (8-r. 70 l.) 50 kr. — Megjelent az «Ungaria»-ban is. — Ism. Cs. P. I. Délmagyar. Közl. 34. sz.
2432. *Principile lui T. Cipariu.* Ungaria 169—172. l.
2433. *Producțiunea noastră literară.* (Raportul secretarului I. despre producțiunea literară română din patrie în timpul dela 1. Julie 1897. — 1 Julie 1898). Transilvania 113—140. l.
2434. *Rosetti, Radu D.* Duioase. Poesii. Bucuresci. 1897. — Ism. Ollanescu D. C. Familia 41. sz.
2435. *Siegescu József.* Dosoftei metropolita mint költő. Budapest, 1897. (8-r.)
2436. *Teutsch Mihály és Popea Joan.* Román nyelvtan és olvasókönyv. Szerkesztették — Felső kereskedelmi és középiskolák számára, valamint magánhasználatra átdolgozta Szabó Nándor. Brassó, 1898. Zeidner. (8-r. 276 l.) 1 frt 20 kr. Ism. sb. Keresk. Szakokt. VI. évf. 9—10. sz. — Dr. Jancsó Benedek. Hivat. Közl. 23. sz.
2437. *Trăilă, I.* Chestiuni ostografice. Transilvania. 10—17. 73—86. l.
2438. *Viciu, A.* Material de limba. Ungaria 6—12. 39—47. l. Eleje a múlt évi folyamban.
2439. *Viciu, A.* Datine poporale. U. o. 216. 247. l.

XI. Szláv nyelvek és irodalmak.

2440. Archiv f. slav. Philologie. XX. Bd. 1 Heft. Ism. Ásbóth O. Nyelvt. Közlem. 122. l.
2441. *Bárány Gerő.* Dosztojewszkij és Rászkolnikov Fővár. Lap. 18. sz.
2442. *Bernát Ottó.* A hetvenéves Tolsztoj. Egyetértés 248. sz.
2443. *Broch, O.* Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn. Christiania, 1898. Dybwad. (8-r. 76 l.)
2444. *Chalupka, Sam.* Spevy. Ružomberok. 1898. Ism. Skulteti Jos. Slovensk. Pohľady. 180—187. 252—254. l.

2445. *Dobrowszky*: Neue Briefe. Herausg. v. V. Jagic. Ism. V. Nemzet 170. sz.

2446. Dosztojewszki. Orsz. Hirl. 176. sz. (Egy levele «Revue hebdom.-ból».)

2447. Dosztojewszky memoirjából. Egyetértés 170. sz.

2448. *Gyorgyevics, Gyorgye*. Pavle Josif Schafarik. Biografsko — istorička slika. Počes —. Nastavio i izradio Sima N. Tomič. Letopis Matice srpske. 1896. II. füz.

2449. Isten senkinek sem marad adós. Szerb népköltemény. Ford. Dömötör Pál. Vasár. Ujs. 37. sz.

2450. *Jarnik, H. O.* Limba și literatura cehilor. Transilvania 106—112. l.

2451. *Jarnik, Dr Ioan Urban*. Portret și biografie. Cum an învățat românește. Oradea-Mare, 1897. Jos. Láng. (8-r. 21 l.). Különnyomat a Familia-ból.

2452. *Klaic, Frz.* Kroatisch-serbischer Dolmetscher. Ein prakt. Handbuch zur schnellen und leichten Erlernung der kroatisch.-serb. Sprache, wie diese in Kroatien, Slavonien, Dalmatien, Serbien, Bosnien und der Hercegovina gesprochen wird. 3. verb. Aufl. Besorgt v. Ferd. Miler. Agram, 1898. L. Hartmann. (12-r. 95 l.)

2453. — Praktischer Lehrgang der kroatisch-serb. Sprache nach der natürl. Sprachmethode zum Schul-, Privat- u. Selbst Unterricht. Durchgesehen u. ergänzt v. Ferd. Miler. 6. verb. Aufl. Agram, 1898. L. Hartmann, (8-r. VII, 214 l.)

2454. *Korajac, Vilim*. Die Pfahlbauern. Silhouetten aus slavischen Ursitzen. Frei verdeutscht von Friedr. S. Krauss. (Allg. National-Bibliothek Nr. 192—193). Wien, (1898.) C. Daberkow. (8-v. 84 l.) — Ism. Bartels M. Ztschr. f. Ethnol. 183. l.

2455. *Kuun G. gr.* Egy újabb adalék a z—r. hangcserehez a Volga-parti régi bolgár nyelvből. Ethnogr. 473. l.

2456. *Lermontov*. A démon esküvője. Ford. Telekes Béla. Divat Szalon 15. füz.

2457. *Md. Turgenyev*. Bud. Hirl. 172. sz.

2458. *Magaraschevič, Gy.* Pisma Pavla Josipha Schafarika i Adama Dragosavljevica. Letopis srpske Matice 1896. II. füz.

2459. *Magaraschevič, Gyorgye*. U spomen Pavlu Josifu Schafariku. Letopis Matice srpske 1896. II. füz.

2460. *Makovicki, Dušan. dr.* U. L. N. Tolstého. Turčiansky Sv. Martin. 1898. (8-r. 66 l.)

2461. *Mandič, Teodor*. Uspomene iz nascheg črkveno-narodnog života. II. Letopis Matice Srpske. 1898. IV. füz.

2462. *Milas, M.* Ispravci dubrovačkijeh riječi u Vukovu rječniku. Rad. jugosl. Akad. 136. Knj. 223—248. l.

2463. *Musič, Aug.* Rečenen s konjunkcijama «ako, neka, li» u hrvatskom jeziku. Rad. jugosl. Akad. 1—79. l.

2464. ó—ó. Tolsztoj. Magy. Kritika 24. sz.

2465. *Pejović — Pirjanin, Jov P.* Život i djela Lazara Pecirepoviča. Nase Doba 52. 53. sz.

2466. Piesne ludu slovenského. Vydáva Museálna slovenská spoločnosť. Sošit. I. Piesne zo spiša. Sosbieral Štefan Mišik. Turc. Sv. Martin 1898. (8-r. 143, 10 lap.) Ism. Šk. Slov. Pohľady. 695. l.

2467. *Polirka, Djuro*. Srednje bugarsko jevanđelje Sréckovicévo i njegov odnošaj prema ostalim crkveno — slovenskim versijama jevanđelja. Napisoao. — *Starine*. 29. Krij. 95—256. l.

2468. Predrag és Nenád. Szerb népköltemény. Ford. Dömötör Pál. Orsz. Világ 4. sz.

2469. *Puskin*. Serenade. Ford. Szüts Jenő. Veszpr. Hirl. 33. sz.

2470. *Rešetar, Milan*. Primorski lekcionari XV. vjeka. Rad. jugosl. Akad. 135. Knj. 80—160. l. és 136. Knj. 97—199. l.

2471. *Rizner L. V.* Prehľad slovenskych prekladov z literatur slovenskych de konca rokü 1897. Slovensk. Pohľady. 168—172. 236—240. 301—304. 354—357. 423—426. l.

2472. Rječnik havatskoga ili sprskoga jezika na svijet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Obraduje P. Budmani. S vezak 18. 1. Petoga djela. (Kipak — Koji). U Zagrebu 1898. Akad. (8-r. 1—160 l.)

2473. *S. E. Puskin*. Orsz.-Világ 145. sz.

2474. *Sos*. Tolsztoj. Magy. Génusz 40. sz.

2475. *Sládkovic*. Selmecz. Tótból ford. Goldberger Miklós. Selmecz-bányai hiradó 15. sz.

2376. *Szabó Endre*. Tolsztoj Nikolajevics Leó gróf. Pesti Hirl. 248. sz.

2477. Szenkovits Iván és a ribniki aga. Szerb népköltemény. Az eredetiből ford. Dömötör Pál. Bud. Szemle 96. kot. 416 — 426. l.

2478. *Thalóczy, Ludwig*. Die ungarischen Beziehungen der Chronik des Presbyter Diocleas. Arch. slav. Phil. XX. Bd. 201—223. l.

2479. *Tolstoj gr.* Esti hangulat. Ford. Telekes Béla. Magyar Génusz 12. sz.

2480. Turgenyev. (Goncourt testvérek naplójából). Bud. Hirl. 192. sz.

2481. *Vajda Ernő*. Tolsztoj és a művészet. M. Hirl. 175. sz.

2482. *Vlček, Jaroslav*. K. dejinám literatúry slovenskej. Slovensk. Pohľady 35—42. 289—301. l.

2483. *Vrchovics, Rad.* P. J. Schafarik i srpski jezik. Letopis Matica srpske 1896. II. füz.

2484. *Vrhlicky*. Isten. Ford. Feleki Sándor. Jövő 2. sz.

2485. *Vrhlicky*. Koheleth. Ford. Telekes Béla. Egyenlőség 19. sz.

2486. *Vrhlicky*. Felice Boni. Ford. Telekes Béla. Bud. Napló 100. sz.

2487. *Vrhlicky*. A magány szelleme. Ford. Telekes Béla. Orsz.-Világ 355. sz.

2488. *Vrhlicky*. Giotto és a lélek. Ford. Telekes Béla. Hét 44. sz.

2489. *Vujaskovics Illés*. Szerb nyelvgyakorló a szerb beszédtanításhoz. Pancsova, 1896. Bir. Gräff Nikáz. Hivat. Közl. 1. sz.

Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

AZ ACCUSATIVUS CUM INFINITIVO HASZNÁLATA

Cæsarnál, Sallustiusnál és Tacitusnál.

Minthogy az acc. c. inf. a latin nyelvben nemcsak a legelterjedtebb szerkezet, hanem más szerkezetekkel is bizonyos viszonyban van, nevezetesen az *ut, ne, quod, quominus, quin* kötőszós mondatokkal, továbbá alakjára és természetére hasonlít a nom. c. inf-hoz és az oratio obliquához, ez okból még nagyobb munkákban is csak egyes szempontokból vehető alapos tárgyalás alá. Jelen értekezésemben is csak egy kérdést, t. i. az acc. c. inf. használatában mutatkozó fejlődést szándékozom ismertetni.

Ámbár mind nyelvészeti, mind nyelv-*psychologiai* szempontból érdekes és tanulságos volna e szerkezetnek keletkezését, rohamos elterjedését és egész fejlődését feltüntetni, a jelen alkalommal mégis csak a három történetírónál található szerkezeteket tárgyalom, mert míg Cæsarnál és Sallustiusnál a valódi klasszikus használattal ismerkedünk meg, addig Tacitusnál a történeti fejlődést már világosan láthatjuk. Ez utóbbinál u. is az acc. c. inf. nemcsak nagyobb számban fordul elő mint a másik kettőnél, hanem igen sok olyan kapcsolatban is található, melyekben Cæsar és Sallustius nem használja.

Ezen nagyfoku fejlődésnek főoka abban keresendő, hogy Cæsar és Sallustius a klasszikus kor írói voltak, Tacitus pedig már az ezüst korban élt, s jöllehet halhatatlan műveivel ezen hanyatló korból kiemelkedik s mintegy közelebb áll az előbbi fényes irodalmi szakhoz, de nyelvén mégis meglátszik az ezüstkori latinság hatása. Másik okul Tacitus írói egyéniségét és nyelvfejlesztő szellemét hozhatjuk fel, de erre nézve még más ezüstkorbeli írók műveit is át kellene vizsgálnunk, hogy kimutathassuk a Tacitusnál előforduló sajátosságos szerkezeteket, melyek az ő egyéni stílusát jellemzik. Az idő hiánya miatt azonban csak a három történetírónál található oratio obliqua és acc. c. inf. szerkezeteket állíthattam össze, az utób-

bival váltakozó szerkezetekkel együtt. Később majd ezen fontos szerkezetnek keletkezését és egész történetét át fogom vizsgálni, s e célból Festus művén kívül át akarom kutatni az Arvaleseknek és Attellanaknak maradványait, a Feliratokat, Cato maiort, Plautus és Terentius több művét, továbbá Gelliusnak, esetleg Tertullianusnak és Lactantiusnak munkáit.

Mivel jelen értekezésem céljául a történeti fejlődés kimutatását választottam, először az igék után álló tárgyi acc. c. info-t kell ismertetnem, a mely használat első volt a latin nyelvben. Mindenki tudja u. is, a ki latin nyelvészettel foglalkozik, hogy az acc. c. info. először igék után fordult elő, a mint Schmalz és Dræger is bizonyítják «pl. Catonál: «*familiam ne sieris peccare*», tab. XII: «*qui se sieret testarier*», az Arvaliakban pedig: «*neve lue(m) neve rue(m) sinis occurrere in pleores*».

Az acc. c. inf. keletkezését Schmalz,¹⁾ Dræger²⁾ és Bopp az infinitivus használatából magyarázzák. Brugmann³⁾ a görög nyelvben szintén így magyarázza ezen szerkezet eredetét. Az infinitivus eleinte főnév vagy jobban mondva főnévi dativus volt (Eugenius Wilhelmus: *De infi. forma et usu*. pag. 12—13), és már a régi latinban előfordult igével összekötve. (pl. *dabo manducare*.)

Az infinitivus ilyen használatából fejlődött acc. c. inf. eleinte csak igék után állott, később azonban emezek analogiájára melléknevek és főnevek után is használatba jött, a midőn a főnevek és melléknevek valami segédigével összekapcsolva hasonló értelemmel bírnak, mint az igék, pl. *nescius sum, conscientia inest, spem capere*.

A tárgyi acc. c. info.-ból keletkezett az alany helyett álló, a mint Schmalz⁴⁾ magyarázza: «*allein wie sich aus dem Gebrauch des Inf. als Objekt der als Subjekt entwickelte, so ging aus dem Acc. c. info. bald per analogiam Nom. mit info.-hervor*.

Vizsgáljuk

I.

az igék után álló tárgyi acc. c. info.-t. Ez a szerkezet melléknevek és főnevek után is használatos, de mivel ez a használat analogia útján keletkezett, a következő részben tárgyalom.

¹⁾ Iwan Müller: *Handbuch der klass. Alt.* II. 482.

²⁾ *Historische Syntax.* II. 380.

³⁾ Iwan Müller: *Handbuch der klass. Alt.* II. 195.

⁴⁾ *Handbuch der klass. Alt.* II. 483.)

A tárgyi acc. c. info.-val álló igék jelenthetnek akarást, észre-
vevést, kijelentést, érzelmet vagy valaminek az eszközölését.

1. Verba voluntatishoz számítom mindazokat, a melyek akarás, kívánás, óhajlás, kérés, rábeszélés, megengedés, követelés, parancsolás, akadályozás stb. fogalmával birnak.

Az akarást jelentő volo, nolo, malo igék már a régi latinban is előfordulnak acc. c. info.-val; volo és malo a három írónál szintén használatos, nolo azonban csak Cäsárnál és Tacitusnál található. Ez a három ige többnyire különböző alanyok mellett kötetik össze acc. c. info.-val pl. «neminem dignitate secum exæquare volebat.» CC. 1. 4.»¹⁾ nolle deos mutari in veterem formam». TH. 4. 53.

Volo analogiáját követik: *sino, tolero, patior, concedo, permitto*, továbbá a vele ellenkező értelmű verba impediendi, de ezek mégis állanak acc. c. info.-val, mint volo és a hasonló jelentésű igék, pl. *prohibeo* Cäsárnál (12),²⁾ Tacitusnál (4), *veto* Cäsárnál (3), Tacitusnál (2), *recuso, arceo* és *obsisto* Tacitusnál (1).

A verba voluntatis közül legnagyobb számban azok találhatók acc. c. info.-val, a melyek az akarat kinyilvánítására szolgálnak. Ezek, mint Dræger³⁾ véli, *iubeo* és *veto* kivételével a verba dicendi analogiájára jöttek használatba. A három történetírónál előfordul: *iubeo* Cäsárnál (157), Sallustiusnál (36), Tacitusnál (116), *impero* Cäsárnál (8), Tacitusnál (1), *praecipio* Cäsárnál (1). Tacitusnál (1). Ide tartoznak még *oro, postulo, cupio, opto* és *desidero*, mely utóbbinak analogiáját látjuk *studeo* ige használatában (CC 1. 14; SC 1. 1; 37. 3). *proporo* (SC 7. 6). *Postulo* csak volo vagy *studeo* jelentésben köthető össze acc. c. inf.-val pl. «cur quicquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet». CG 4. 16. 4; «maiestatis crimen distingui Cæsar postulavit» TAgr 2. 50.⁴⁾

Ha a verba voluntatis használatát a három írónál összehasonlítjuk, már látjuk az acc. c. inf. fejlődését, mert míg Cæsar 18,

¹⁾ A tárgyalás folyamán a következő rövidítések fordulnak elő: CC = Cæsaris De bello civili. CG = Cæsaris De bello Gallico. SJ = Sallusti Jugurtha. TA = Taciti Annales. TAgr = Taciti Agricola, TG = Taciti Germania. TD = Taciti De oratoribus. TH = Taciti Historiarum libri.

²⁾ A zárójelben lévő számok azt jelentik, hogy az illető ige hányszor áll acc. c. info.-val.

³⁾ *Historische Syntax.* II. 408.

⁴⁾ Iwan Müller *Handbuch der kl. Alt.* II. 486.

Sallustius pedig 13 igét kapcsol össze ezen szerkezettel, addig Tacitusnál már 29 verba voluntatist találunk acc. c. info.-val, a melyek közül 11 ige a másik két írónál nem használatos: *admoneo* (TA 6, 7; 15, 55), *agito* (TA 2, 4), *arceo* (TA 15, 17; 3, 72), *expestulo* (TA 15, 17), TH 1, 82; 3, 83), *induco* (TA 12, 9), *obsisto* (TG 34), *permitto* (TH 1. 71; 2, 37; TA 14, 12), *recuso* (TA 1, 79), *suadeo* (TA 12, 6), *tendo* (TA 3, 10).

Mind a három írónál előfordul a következő öt ige: *iubeo* (Cæs. 157), Sall. 36, Tac. 116), *malo* (Cæs. 3, Sall(5), Tac. 5), *pattior* (Cæs. 16, Sall. 3, Tac. 8), *sino* (Cæs. 1, Sall, 4, Tac. 7), *volo* (Cæs. 36, Sall. 6, Tac. 9).

2. Verba sentiendi kétfélek: a) belső, b) külső észrehevést jelentők.

a) A belső észrehevést jelentő igék a latin nyelvben mindenkor használatosak voltak acc. c. info.-val, a három történetírónál is nagy számban fordulnak elő: *sentio*, *consentio*, *intelligo*, *cognosco*. Finály Gábor a *De usu infinitivi apud Caesarem* cz. munkájában (48. l.) két példát idéz, melyeket azonban nem lehet acc. c. info.-nak tartanunk: «*rostru noceri non posse cognoverant*. CG 3, 14, 4; «*Cæsar cognovit per Afranium stare, quominus dimicaretur.*» CC 1, 41.

A fentebb említett igékhez tartoznak még ezek is: *comperio*, *comperior*, *experior*, *reperio*, *animadverto* (*animum adverto*), *deprehendo*, *invenio*, *ignoro*, *disco*, *accipio*, *scio*, *nescio*, *respicio*, *perspicio*, *video*, *provideo*, *agito*, *cogito*, *censeo*, *decerno*, *statuo*, *constituo*, *duco* (CG 1. 3. 2; TA 3. 32), *existimo*, *aestimo*, *iudico*, *puto*, *reputo*, *opinor*, *arbitror*, *reor*, *dignor*, (TA 4. 53), *coniecto*, *suspicio*, *suspecto*, *dubito*, *ambigo*, *diffido*, *spero*, *despero* (CG 8. 24. 4. Finály nem említi). Itt kell végre felemlíteni *recordor* (TA 15. 70) és *memini* igéket is, a melyek *cognosco* és *scio*val rokon értelműek.

b) A külső észrehevést jelentő igék sokkal ritkábban fordulnak elő acc. c. info.-val mint az előbbiek. Ennek az az oka, hogy a három írónál 47 ige fejezi ki acc. c. info.-val belső észrehevést, a külső észrehevést pedig csak a következő hat ige: *video* és *audio* mind a három írónál, *cerno*, *conspicio* és *invenio* Cæsarnál, *perlustro* és *lego* Tacitusnál.

Ha a verba sentiendi használatát áttekintjük, a három történetírónál nem találunk nagy elterést; Cæsarnál ugyanis 33, Sallustiusnál 25, és Tacitusnál 38 ige áll acc. c. info.-val. De Tacitus

tizenhat olyan ige után használja ezt a szerkezetet, a melyek sem Cæsarnál, sem Sallustiusnál nem fordulnak elő: *agito* (1), *ambigo* (1), *colligo* (1), *consentio* (1), *deprehendo* (1), *dignor* (1), *dubito* (5), *exploro* (1), *ignoro* (3), *imputo* (1), *lego* (1), *nescio* (1), *opinor* (1), *perlustro* (1), *reputo* (3), *suspecto* (2).

Mind a három írónál 12 verba sentiendi található: *audio* (Cæs. 14, Sall. 7, Tac. 4), *censeo* (Cæs. 2, Sall. 1, Tac. 1), *cognosco* (Cæs. 44, Sall. 8, Tac. 6), *credo* (Cæs. 7, Sall. 14, Tac. 39), *experior* (Cæs. 1, Sall. 1, Tac. 1), *intelligo* (Cæs. 38, Sall. 10, Tac. 9), *memini* (Cæs. 4, Sall. 4, Tac. 5), *puto* (Cæs. 10, Sall. 6, Tac. 9), *sentio* (Cæs. 2, Sall. 1, Tac. 3), *spero* (Cæs. 20, Sall. 7, Tac. 3), *video* (Cæs. 55, Sall. 22, Tac. 9), *scio* (Cæs. 17, Sall. 5, Tac. 9).

3. A verba declarandi közül csak a mondás fogalmát fejezik ki: *dico*, *praedico*, *contradico*, *edico*, *dictito*, *aio*, *loquor*, *colloquor*, *vociferor*, *clamito*, *conclamo*, *exclamo*, *proclamo*, *patefacio*, *appello*, *adstrepo*, *narro*, *numero*, *vulgo*, *evulgo*, *nuntio*, *denuntio*, *renuntio*, *pronuntio*, *trado*, *perhibeo*, *dissero*, *promo*, *expromo*, *propono*, *indico*, *fero*, *adfero*, *deferro*, *perfero*, *profero*, *refero* (CG 6. 10. 4 «referunt Suebos omnes . . . . penitus ad extremos fines se recepisse» Finály nem említi).

Cæsar nuntio analogiájára *præmitto* igét is összeköti acc. c. info.-val: cum itinere converso sese Italicam venturum promississet». CC 2. 70.

A verba enuntiandiival rokon jelentésűek ezek is: *futeor*, *confiteor*, *profiteor*, *adsevero*, *adfirmit*, *confirmit*. Itt említhető *respondeo* ige is.

A felsorolt verba declarandin kívül olyanok is vannak, melyek a kijelentés vagy mondás fogalmán kívül a cselekvésnek valamely körülményét is megjelölik, pl. 1. időpontját: *addo*, *adnecto* (TA 4. 28), *adiicio*, *incipio*, *reputo*.

2. okát vagy célját: *defendo*, *testor*, *obtestor*, *minor*, *minitor*, *increpo*, *fremo*, *simulo*, *adsimulo*, *adfinjo*, *praetendo*, *praetexo*, *finjo*, *ementior*. Ide tartoznak a verba promittendi és vovendi is, a melyek a mondás célját is kifejezik: *promitto*, *polliceor*, *recipio*, *obstringo*, *voveo*, *offero*, *iuro*, *coniuro*. Itt kell megemlíteni a következőket is: *arguo*,*) *coarguo*, *obicio*, *obiecto*, *culpo*, *imputo*, *insimulo*, *exprobro*,

*) Czensusy (De info. Taciteo. 45. l.) ezekből ötöt a verba affectuum közé sorol: *accuso*, *arguo*, *coarguo*, *incuso* és *exprobro* igéket.

és incuso. Ez utóbbi igéről Dräger (*Historische Syntax* II. 400), azt állítja, hogy csak TA 3. 38. fordul elő acc. c. info.-val, pedig TA 2, 78; 4, 17; 6, 27 is található. Az utóbbi három szerkezetet Czensny (*De info. Taciteo*) sem említi. Végre ide sorozhatók még *glorior* és *iacto* igék, melyek a mondás fogalmán kívül érzelmet is kifejeznek.

A nagyszámu verba declarandi között olyanok is vannak, a melyek a verba cogitandival állanak összeköttetésben: *doceo*, *edocceo*, *demonstro*, *monstro*, *expono*, *ostendo*, *significo*, *interpretor*, *probo*, *adprobo*, melyek valamely dolognak megértetését jelentik. Továbbá *monco*, *admoneo*, *commonefacio*, *commemoro*,*) *suadeo*, *persuadeo*, a melyek valamely dolog emlékének felújítására szolgálnak; végre két ige valamely dolog megismerésére irányuló óhajtaást jelölik: *exploro*, *intelligo*.

Írásbeli közlést fejez ki négy verba declarandi: *scribo*, *rescribo*, *perscribo*, *scriptito*.

Ha összehasonlítjuk az acc. c. inf. használatát a verba declarandi után, már Cäsarnál és Sallustiusnál is meglepő eltérést találunk, pedig majdnem ugyanazon időben írták műveiket. Cäsar u. is 25 igét köt össze acc. c. info.-val, melyek Sallustiusnál nem fordulnak elő, és viszont Sallustius 10 verba declarandi használ, melyek Cäsarnál nem állanak ezen szerkezettel: *aio*, *coarguo*, *edocceo*, *extollo*, *memoro*, *narro*, *negito*, *obtestor*, *promitto*, *testor*.

Még nagyobb eltérést látunk, ha az előbbi két íróval Tacitust összehasonlítjuk, mert míg Cäsar 48, Sallustius 25 verba declarandi után használ acc. c. info.-t, addig Tacitusnál már 90 ige fordul elő ezen szerkezettel. Ezek közül a következő 54 ige nem található sem Cäsarnál, sem Sallustiusnál: *adicio* (2), *adnecto* (1), *adsevero* (4), *adstrepo* (1), *adprobo* (1), *adfirmit* (6), *accuso* (2), *abnuo* (2), *adnoto* (4), *arguo* (6), *cano* (2), *consolor* (1), *commonefacio* (1), *confringo* (2), *culpo* (1), *defendo* (1), *defero* (1), *dissero* (18), *disserto* (1), *edico* (1), *evulgo* (1), *exclamo* (4), *exprobro* (4), *expromo* (1), *enuntio* (2), *fero* (9), *fringo* (3), *firmit* (1), *fremo* (5), *incipio* (1), *increpo* (2), *indico* (1), *insimulo* (1), *interpretor* (2), *iacto* (3), *mon-*

---

*) Ennek analogiájára Tacitus *omitto* (non commemoro) igét is használja acc. c. info.-val (*Annales* 2. 15.).

stro (1), *minitor* (1), *narro* (1), *obieto* (4), *offero* (1), *omitto* (1), *ostento* (3), *praefer* (1), *praetendo* (1), *praetexo* (1), *testificor* (1), *trado* (12), *vociferor* (1), *voco* (1).

Mind a három írónál használatos ezen 10 ige: *dico* (Cæs. 51, Sall. 25, Tac. 13), *dictito* (Cæs. 1, Sall. 1, Tac. 10), *fateor* (Cæs. 1, Sall. 1, Tac. 2), *loquor* (Cæs. 10, Sall. 1, Tac. 2), *nego* (Cæs. 7, Sall. 1, Tac. 8), *nuntio* (Cæs. 7, Sall. 3, Tac. 12), *ostendo* (Cæs. 6, Sall. 1, Tac. 1), *pollicor* (Cæs. 22, Sall. 4, Tac. 2), *respondeo* (Cæs. 14, Sall. 5, Tac. 20), *simulo* (Cæs. 3, Sall. 2, Tac. 3.).

4. A verba affectuum után álló acc. c. inf. a latin nyelvnek eredeti sajátja, mert a görög nyelvben nem fordul elő (Iwan Müller: *Handbuch der klass. Alt.* II. 483). Ezen igék csak akkor köthetők össze acc. c. info.-val, ha a szerkezet nem okot, hanem magát a kedélyhangulat tartalmát fejezi ki.

Cæsarnál 7 ige található: *admiror* (CG 1, 14, 4; CC 1, 26), *doleo* (CC 1, 64; CG 3, 2, 5; 5, 54, 4; 7, 1, 3), *fero* (CG 2, 1, 3; 5, 4, 4; 5, 6, 2; 7, 63, 8), *indignor* (CC 3, 108), *perdoleo* (CC 2, 15), *gaudeo* (CG 4, 13, 4), *queror* (CC 1, 7; 1, 30; 3, 96; 3, 108; 2, 44; CG 6, 42, 1; 8, 4, 2). Sallustius csak három igét használ: *indignor* (SJ 31; 9), *miror* (SC 37, 8), *queror* (SC 43, 3), Tacitus pedig tizen-nyolezat: *conqueror* (TA 4, 30; 15, 17), *dedignor* (TA 12, 37), *fero* (TA 1, 74), *gaudeo* (TA 1, 52), *indoleo* (TA 4, 17), *inlacrimo* (TA 2, 71), *grator* (TA 6, 21), *lamentor* (TA 1, 28), *laetor* (TA 4, 12), *maereo* (TA 2, 77), *metuo* (TA 11, 26), *miror* (TA 13, 21), *miseror* (TA 15, 52), *paveo* (TA 5, 4), *perfero* (TH 4, 58), *praedico* (TA 3, 47), *queror* (TA 2, 34; 4, 7; 13, 9; 1, 75; TH 2, 30; 4, 35), *tolero* (TA 15, 1).

5. A három írónál acc. c. info.-val néhány verba faciendi is előfordul, melyek azt fejezik ki, hogy a cselekvést nem az alany, hanem más személy végzi*) (Iwan Müller: *Handbuch der klass. Alt.* II. 487.): *consuefacio*: «eorum multitudinem in unum cogit ac paulatim consuefacit ordines habere». SJ 80, 2, *urgeo*: «abrumpi dissimulationem urgebant» TA 11, 26; *adigo* (TA 11, 10), *cogo* (CC 1, 46; CG 4, 5, 2; 7, 7, 6; SJ 55, 1), *impello* (TH 3, 4; TA 6, 45; 14, 60), *impetro* (CC 1, 22; CG 1, 35, 4; TA 12, 27), *subigo* (SC 51, 18; 10, 5; SJ 14, 4; TA 1, 39; 14, 14, 14, 26).

*) Dräger Historische Syntax. II. 416.

Ezek az igék, mivel egyuttal az akarat kifejezésére szolgál-
nak, valószínűleg a verba voluntatis analogiájára köttettek össze
acc. c. info.-val.

(Vége köv.)

KOVÁCS GERGELY.

AZ «ALPHABETUM NARRATIONUM» BUDAPESTI KIVONATA.

Az egyetemi könyvtár egy vegyes tartalmú, vaskos negyedr.
kézirat-colligatuma (Catal. Codic. n. 65. p. 48.), melynek nagyobb
részét «Bartholomeus de Monstriberg, quondam predicator in
Leotschaw», később «plebanus in Villa-Latina» írta össze (a kelte-
zett darabok vallomása szerint 1448 és 1456 között), — egy ezeknél
régibbnek látszó és alighanem más kéztől eredő részletet foglal ma-
gába. Ez a 41 levélnyi (f. 72^a—112^b) részlet, melynek elég gondos és
egyenletes, de a helylyel mindenkép fukarkodó írása ugyancsak
megpróbálja az olvasó szemét, a kéziratban csak e címet viseli:
Liber exemplorum secundum ordinem alphabeti. Rövid előszava és
tartalma azonban elég hamar rá vezettek a származására.

A prédikátorok használatára készült betűrendes példatárak
száma ugyan a középkor irodalmában, kivált a XIII. századon
innen elég nagy; de a számos, többnyire névtelen gyűjtemény
között, a melyek a Johannes Junior *Scala coeli*-jét és Bromyard
Summa praedicatorum-át megelőzik, egyik sem érdekesebb és gaz-
dagabb az *Étienne de Besançon Alphabetum narrationum*-ánál; és
épen ennek jókora kivonata vetődött, ma még nem tudjuk honnan,
abba a colligatumba, melyet jórészt Bartholomæus de Monstriberg,
szepes-olaszii plébános szorgalmas keze irogatott és szedegetett
össze.

É. de Besançon a XIII. század közepe táján született abban
a francia városban, melyről magát nevezte. Párisban tanult s
1291-ben a Domonkos-rend franciaországi provincialisa lett, egy
évvel utóbb pedig szerzetének generálisává választották. Olasz-
országi útja közben halt meg 1294. november 22-én Luccában.
(Crane, *Exempla of Jacques de Vitry*, London 1890. LXXI. l.)
Íratai közül minket itt csak a már említett betűrendes példatár
érdekel, mely még kiadatlan. (Kéziratairól l. Crane i. h. jegyz.)
Teljesebb kézírataiban körülbelül 800, így a Cranenél (i. h.) köze-

lebb megjelölt londoniban 320 fejezet alatt összesen 792 erkölcs-tanító példa van, s a legtöbbnek a forrását is megnevezi a gyűjtő; holott némely, másként meg nem jelölt eredetű elbeszélés előtt *Narrator* néven, úgy látszik, önmagát érti. Leggyakrabban idézett forrásai: Cæsarius Heisterbacensis «Dialogus miraculorum»-a, a Vitæ Patrum, Jacobus de Vitriaco, Nagy Szt. Gergely Dialogusai, Humbertus «De dono timoris» cz. könyve, Petrus Damianus, Petrus Alphonsi (Disciplina Clericalis), Jacobus de Voragine (Hist. Lombardica, vagy szokottabb czímén Legenda Aurea), Helinandus világkrónikája; de a hasonló gyűjtemények e legsűrűbben idézett tárházain kívül egy-egy ókori író is, így különösen a középkorban annyira kedvelt Valerius Maximus, Seneca, stb.

Az *Alphabetum narrationum* az egyes történetek tanulságait még csak egész röviden azok címében jelzi, s e címek betűrendes sorától nyerte az egész mű elnevezését. É. de Besançon példáját követik e tekintetben, egész a Discipulus néven ismertebb Heroltig és a «Speculum exemplorum» ismeretlen szerkesztőjeig, az összes hasonló gyűjtemények írói. Sőt a másféle szerkezetű példatárak, mint a Gesta Romanorum, amely már bővebb moralizációival is eltér amazoktól, szintén függesztenek ilyen betűrendes erkölcs-tani tárgymutatót vajmi vegyes tartalmukhoz. Úgy amaz elrendezés, mint ez a tárgymutató csak arra való, hogy elősegítse azt, a mi e gyűjteményeknek eleinte egyedüli és később is fő célja volt: hogy t. i. a prédikátorok bennük mindig és minden alkalomra kész és könnyen fellelhető parabolákat találjanak beszédeik fűszerezésére. Hogy ez a fűszer néha elég csípős, azt a Gesta Romanorum és a vele sokszor együtt moralizált Hist. VII Sapiantum némely darabja eléggé tanúsítja. De nincsenek ilyenek híjával a többi, szorosabb értelemben egyházi célú példatárak, s így az *Alphabetum narrationum* sem; jöllehet ebben és a vele rokon gyűjteményekben mégis az aszketikus kolostori életből vett, kevésbbé változatos és érdekes elbeszélések vannak többségben. A középkori állapotokat és felfogást jellemző vonásokban azért ezek is igen gazdagok, és így fontos műveltségtörténeti segédforrásoknak tekintendők.

Nem kevésbbé nevezetesek továbbá összehasonlító irodalom-történeti, s kivált a népmesék vándorlását néző szempontból. S minket az *Alphabetum narr.* is főleg ebből a szempontból érdekel. Röviden említett főbb forrásai között ugyanis több mint egy olyan is van, a mely gazdag tárháza a világszerte elterjedt mese-

és mondatárgyaknak. S jöllehet ép ez a gyűjtemény sajátosságos-képen elkerülte a könyvnyomtatás bölesőkorának vulgarizáló igyekezetét, a mely annyi más hasonlót juttatott szélesebb körű elterjedéshez a XV. század második felében: azért mégis be tudott hatolni legalább kétféle fordítás, egy *angol* és egy *katalán* nyelvű révén a népies irodalomba is. Arról nem is szólván, hogy nem épen ritka kéziratok útján és a templomi szószékről ott is elhullott belőle egy-egy mag, a hol csak latinul és így csak az egyház emberei olvashatták.

Így bizonyára nálunk is, a hol, mint ez alkalommal kimutatnom sikerült, a *Gesta Romanorum* és a *Hist. VII Sap.-on* kívül ennek a nevezetes példatárnak is van legalább egy kivonatos kézírata, — ki tudja, hány hasonló, de nyomaveszettnék képviselőjé-képen.

Az *Alphabetum narrationum* nem tartozik a szélesebb körben ismert példatárak közé. Szerzőjéről azt a pár életrajzi adatot, a mit az imént említettünk, Quétif és Échard*) a Domonkos-rend íróinak szánt művében (I. 429. l.) találhatni. Betűrendes példagyűjteményének előszavát is idézik ez életrajzírói (I. 430. l.). Ez előszó néhány sora megvan különben a *Histoire littéraire de la France* XX. kötetének 273. lapján is, a honnan Crane említett munkája (XX. l. jegyz.) is átvesszi. Innen ismertem ez előszót én is, és ez volt az első nyom, a mi az egyetemi könyvtár kéziratának pontosabb meghatározásánál kalauzomul kínálkozott. Kéziratunk ugyanis, jöllehet csak körülbelül egy harmadrészét tartalmazza az *Alphab. narr.* teljesebb szerkezeteinek, a mit átvett belőle, azt szórul-szóra, minden rövidítés nélkül foglalja magába. Így az É. de Besançon jellemző előszavát is, a melynek tartalmához feltűnően hasonlítani a többi egykorú, vagy későbbi példatárak bevezetései is (L. az I. sz. mellékletet).

Az előszó egyezésén kívül azonban más jelek is elég világosan elárulják a mi betűrendes példatárunkban annak származását. Legalább az előtt, a ki az É. de Besançon munkáját, ha másként nem is, csupán a róla eddig elszórtan megjelent irodalomtörténeti adatokból ismeri. Szerencsére ezeken kívül egy még hasznavehetőbb segédeszközünk is van abban a katalán nyelvű fordításban,

---

*) *Scriptores ordinis Prædicatorum*. Páris. 1719. (Ma már a ritkább könyvek egyike.)

a melyről az imént futólag már megemlékeztem. Addig ugyanis, a míg az *Alphabetum narr.* egyik teljesebb kézírata alapján (minők a Cranenál idézett londoni, párisi, firenzei és müncheni kéziratok között legkivált a Brit. Mus. M. S. Harl. 268. és a Bibl. Nat. 15,255. sz. kéziratai) a latin eredetinek egy kiadása nem kerül közkézre, — addig is pótolhatja az ilyent legalább némileg az a XV. századból fennmaradt katalán fordítás, a mely ugyan szintén nem tartozik az ismertebb és könnyen kapható könyvek közé, de mégis csak hozzáférhetőbb ama kéziratoknál.

E fordítás czíme: *Recull de Eximplis e miracles, gestes e faules e altres ligendes ordenades per A—B—C, tretes de un manuscrit en pergami del començament del segle XV, ara per primera volta estampades.* E czímen kívül a két kötetből álló munka semmi további adatot sem tartalmaz eredetéről; sőt még a kiadója sem nevezi meg magát; de a mi még ennél is különösebb, a nyomtatás helyét és évszámát is elhallgatja a különben igen csinos kiadás, a mely mintha csak a bibliographusok boszantására készült volna. *) Kiadója, a ki a *Biblioteca Catalana* köteteiben már szűkebb házája régi irodalmának nem egy értékes emlékét bocsátotta közzé, a katalán nyelv philológiájának (Mila y Fontanals mellett) legérdekesebb anyaggyűjtője: *D. Mariano Aguilò y Fuster.* Tőle várják a romanisták — hogy Morel-Fatio szavait idézzem (Gröber, Grundriss II, 2, 73), nem kevésbé szomjú vágygyal, mint hajdan a zsidók a Messiást — az 1474 óta nyomtatott katalán nyelvű munkák teljes jegyzékét. Ez érdemes irodalombúvárnak, úgy látszik, nem egyetlen különködései sorába tartozik az is, hogy nagybecsű kiadványait teljesen a szakemberek legszűkebb körének szánja, a kik a könyvársi publicitas szokott eszközei nélkül megjelenő dolgozatait és közléseit is tudomásul vehetik, ha nagyon utánuk járnak. Így az idézett példatárról is megtudhatni egyetmást a *Romania* X, 277. és XIX, 363. lapján. Az utóbbi helyen jelezve van, hogy az *Academy* 1890. február 22-iki számában, 134. l. Crane kimutatta, hogy a XV. század elejéről jelzett katalán munka nem más, mint fordítása az Étienne de Besançon *Alphabetum narrationum*ának, a mely azonban csak 712 történetet tartalmaz a teljesebb londoni latin (Harl. 268.) kéziratában levő 792-vel szemben, s helyenkint annak sorrendjétől is eltér. De eltér, a mint megint magam győ-

*) Verdaguernél jelent meg Barcelonában, az I. köt. 1881, a II. 1888.

zódtem meg róla, a párisi Bibl. Nat. 15,913. sz. kézirat*) tartalmától is egyes dolgokban. Ennek a foglalata egy részébe ugyanis bepillantást enged *Mussaífa*, Studien zu den mittelalt. Marienlegenden III. (Sitzungsb. I. Wiener Akad. Phil.-hist. Class. CXIX. B. 1889) 44. s k. lapja, a hol az É. de Besançon Mária-legendáit lajstromozza a jeles bécsi romanista, P. Meyer párisi tanár közlései alapján. Úgy, hogy ezek alapján kétségtelen legalább annyi, hogy a *Recull de Eximplis* egy a londoni Harl. 268. és a párisi Bibl. Nat. 15,913. sz. kéziratától részben elütő sorrendű és terjedelmű lat. eredeti nyomán készült.

Már a mi a budapesti Alphabetum-kivonatnak a teljesebb műhöz, illetőleg egyelőre annak katalán reflexéhez, a *Recull de Eximplis*-hez való viszonyát illeti, arról ezúttal és addig, a míg kéziratunkat az említett párisi, londoni vagy müncheni kéziratok valamelyikével pontosan egybe nem vethetem, csak annyit mondhatok, hogy a *Liber exemplorum* (Cod. 65. Univ. Budap. f. 72a—112b) az egész ABC-én végig megy ugyan, de csak 230 történetet tartalmaz. Ezeket elég römlött, de a legtöbb hasonló középkori kéziratokénál nem sokkal rosszabb szövegben tartotta fenn, a mely több párhuzamos kézirattal való egybevetés után tűrhető állapotba juttatható, a mennyiben az egyik kézirat botlásait rendesen kijavítják a másinak helyesebb olvasásai. Teljesen jó szövegről és az archetypus helyreállításáról ilyen, ki tudja, hányadik kéztől eredő másolatoknál úgysem lehet szó. (A szerző korához egészen közel eső kézirat úgys csak egy ismeretes: a Cranénál felsoroltak közt a Bibl. Nat. 15,255. sz. kézírata, a mely a XIII. századból való; holott a többi részben a XIV. és részben a XV. században készült. A mienk sem tartható e század első felénél régiebbnek.)

Hogy e munkában a mi kéziratunknak is lehet némi hasznát venni, azt onnan sejtem, hogy már a *Recull de Eximplis*-szel való egybevetésből is kitetszik legalább annyi, a mennyi a mi kivonatunknak egyrészt a *Recull* eredetijétől, de másrészt a Crane előtt volt angolországi és a Mussafíanál i. h. említett párisi kéziratétől is különböző családból való származását teszi valószínűvé. Jóllehet ugyanis a mi kivonatunk még csak nem is egy harmadát foglalja magába a teljesebb redactiókban lévő történeteknek, mégis vannak már e szemelvények között is nem épen csekély számmal oly

*) Ezt Crane i. h. nem említi. Közelebbit egyelőre én sem tudok róla.

darabok, a melyek a sokkalta bővebb Recull-ban nincsenek meg. Ennek feltüntetésére ezúttal csak az első két betű alatti elbeszélések lajstromát közlöm a budapesti kéziratból, híven megtartva annak középkori írásmódját, és melléjük írván mindenütt az illető történeteknek ott, a hol ilyen van, a Recull megfelelő számú darabját. (L. a II. sz. mellékletet.)

Végül pedig az Alphabetum tartalmának folklorisztikai és összehasonlító irodalomtörténeti fontossága jellemzésére közlöm a budapesti kézirat 111^b lapjáról és vele párhuzamban a párisi Bibl. Nat. 15,913. sz. kéziratának 84c. lapjáról az *Asinus vulgi* híres meséjét, melynek világszerte elterjedt tárgyáról v. ö. Goedeke tanulmányát az «Orient und Occident» I, 531—560. lapján és G. Paris értekezését (La poésie du moyen-âge. IIe série. Paris 1895., különösen a 92. s k. lapokon), továbbá P. Meyer jegyzetét Nicole Bozon erkölcsi elbeszéléseinek (Les contes moralisés de N. B. Paris 1889. Soc des anc. textes fran.) 132.-éhez az id. mű 284—287. l. (L. a III. sz. mellékletet.)

Mellékletek.

I.

Az «Alphab. narrat.». előszava a *Hist. litt. de la France* XX, 273. l. idézett párisi kézirat és vele szemben a budap. kézirat szerint.

Cod. Univ. Budap. lat. 65. f. 72a:

Antiquorum Patrum exemplo didici nonnullos ad virtutes fuisse inductos narrationibus ædicatoriis et exemplis. Refert enim de se ipso Augustinus, quod, Pontiano vitam beati Antonii coram eo recitante, ad imitandum statim exarsit. Narrationes quidem hujus (modi) et exempla facilius intellectu capiuntur, et memoriæ firmitus imprimuntur, et a multis libentius audiuntur. Utile igitur et expediens nimis est, viros prædicationis officio deditos, proximorum salutem per terram discurrendo quærentes, ex-

Antiquorum patrum exempla [sic] didici non nullos ad virtutes inductos fuisse narrationibus edificatoriis et exemplis. Refert enim de¹⁾ ipso Augustinus, quod Pontiano vitam beati Anthonii coram eo recitante, ad imitandum statim exarsit. Narraciones si quidem huiusmodi et exempla facilius intellectu capiuntur, et memoriæ firmitus imprimuntur, et a multis libentius audiuntur. Utile igitur et expediens nimis est, viros predicationis deditos,²⁾ proximorum salutem per terram discurrendo que-

¹⁾ se hiányzik. — ²⁾ officio hiányzik.

emplis talibus abundare, quibus rentes, exemplis talibus habundare, modo in prædicationibus communibus, modo in locutionibus familiaribus, ad omne genus hominum ad omne genus hominum salubriter (excitandum) utantur.» ter⁴⁾ utantur.

(A *Hist. litt. de la France* XX. 273. l. ennél többet nem idéz ez előszóból, a mely a budapesti kéziratban így folyik tovább:)

Legimus eciam devotum predicatorem⁵⁾ ordinis fundatorem, beatum videlicet Dominicum⁶⁾ hoc fecisse. De eo siquidem (?) scribitur, quod ubicunque commisabatur, edificatoriis effluebat sermonibus, habundabat exemplis, quibus ad amorem Christi audiencium animus flecteretur. Usus est insuper hoc exhortacionis modo beatus papa Gregorius in pluribus suis libris. Sed quia exempla ad dictum⁷⁾ officium necessaria omnia retinere cordetenus est difficile, multosque et magnos secum per longa terrarum spacia deferre libros nimis grave: volui divina gracia assistente, multa in hoc libro compilare, de diversis etenim libris diversa querendo,⁸⁾ prout michi magis placuit extrahi, et ut querenti facilius occurrant, materias diversas cum exemplis sub ordine litterarum alphabeti ordinare curavi. Nec igitur lectori prolixitas et multiplicitas talium narrationum (displiceat), quia nunc istam, nunc illam referre poterit secundum condiciones, ad eorum utilitatem et omnipotentis Dei laudem et honorem, qui est benedictus in secula seculorum. Amen.

II.

Az *Alphabetum narrationum* budapesti kivonatának A és B betűje alatt foglalt történetek lajstroma. (Az egyes címek melletti R és az illető szám a *Recull de Eximplis* megfelelő darabjára utal.)

1. F. 72 r. Abbas non debet esse nimis rigidus.⁹⁾
2. F. 72 v. [Sine tit.] (Ex vitis patrum.)
3. « Abbas discretus peccatores a peccato debet retrahere. [De Thaisi meretrice. Ex vitis patrum.] R. 2.
4. « Abbas debet esse elemosinarius. (Petrus Damianus) R. 3.
5. F. 73 r. Abbas debet esse conformis subditis in vestibus et victualibus. [Narrator.] R. 4.
6. « Abbas debet multum condescendere in vestitu (Cæsarius.) R. 8.

---

³⁾ *communibus* hiányzik. — ⁴⁾ (*excitandum*) hiányzik. — ⁵⁾ *predicatorum* helyett. — ⁶⁾ A kéziratban: *Dominicani*. — ⁷⁾ kézír. *adductum*. — ⁸⁾ kézír. *querenda*. — ⁹⁾ E történettel kezdődnek az *Alphab. narr.* párisi kézíratai is, melyekhez még hozzáadandó a Bibl. Nat. 12,462. sz. kézírata.

7. F. 73 r. Abbatis simplicitas plus prodest quam impio calliditas.
(Cæs.) R. 10.
8. « Abbas infirmis debet multum condescendere. (Cæsarius.)
R. 9.
9. F. 73 v. Abbatissa pura et munda debet esse corpore. (Ex vitis patrum.) R. 12.
10. « Abbatissa non debet esse in lectisterniis et vestibus nimis delicata. (Jacobus de Vitriaco.)
11. « Amor seculi(?) multa promittit, que non adimplet. (Ex dono timoris.) R. 53: Amici falsi... promittunt... dimplent.
12. F. 74. r. Angelus actus nostros dinumerat. (Ex vitis patrum.)
13. « Angelus a morte corporali liberat. (Cæsarius.) R. 60.
14. « Annunciacionis festum debet in magna devocione celebrare etc. R. 61. (Ex legenda Lombardica: Jac. de Vorag.)
15. F. 74. v. Ave Maria dictum devote liberat homines. (Ex leg. Lomb.)
16. « Apostate religionis quodcumque etiam corporaliter puniuntur. (Petrus Damianus.)
17. « Apostata rediens ad religionem pacienter debet facere penitenciam. (Ex vitis patrum.)
18. F. 75 r. Apostate, aliquando etiam mali, peiores efficiuntur (Cæsarius.) R. 62.
19. F. 75 v. Aqua quasi solida stetit et non fluens. (Gregorius.) R. 64.
20. « Apostolorum memoria et devocio utilis est multum. (Cæsarius.) R. 63.
21. « Avaricia retrahit ab elemosinis faciendis. (Jac. de Vitriaco.)
R. 70.
22. « Avium vanitate multi puniuntur. (Petrus Cluniacensis.)
R. 77.
23. F. 76 r. Baptismus in forma debita debet celebrari. (Ex cronicis circa annum CCCCC.) R. 79.
24. « Ballivus*) non debet poni in officio pauper (vel) avarus. (Valerius.) R. 80.
25. « Ballivorum frequens mutatio non est utilis. (Josephus.)
[G. R. 51.] R. 81.
26. « Ballivi frequenter munera recipiunt, nec faciunt, quod promittunt. (Narrator.) R. 83. [Discip. Prompt. ex. J. 42.]
27. « Bellare possunt religiosi sine armis in spe domini auxilii, defendendo ius suum contra iniuriam. (Cæsarius.)
28. « Sine tit. et auct. [Szt. Bernát egy csodája.] R. 94.

---

*) A *Recull de Eximplis* e szó helyett mindig *Bajulus*-t ír.

29. F. 76 v. Blasphemus a deo visibiliter punitur. (Petrus Damiani.) R. 97.

30. « Blasphemus alius vita statim privatur. (Cæsarius.) R. 98.

III.

Asinus vulgi.

(A budap. kéziratnak e történetnél számbavehetőbb eltéréseit dőlt betűkkel emelem ki.)

Párisi kézirat:

Verbum. Verbo non est semper adherendum. *Narrator.* Quidam homo antiquus asinum suum equitabat et filius suus parvus eum sequebatur pedes. Obviantes eis quidam dixerunt: «Iste rusticus equitat et facit istum tenerum puerum ire pedes!» Tunc descendens fecit puerum ascendere. Obviantes ergo alii dixerunt: «O! quam fatuus est rusticus iste qui, senio fractus, vadit pedes et permittit filium suum equitare!» Tunc ascenderunt ambo. Tercii autem obviantes dixerunt: «Multum fatui sunt isti qui istum asinum interficiunt.» Et tunc dimiserunt asinum vacuum. Quarti vero dixerunt: «Magna est fatuitas istorum qui ducunt asinum et nullus eorum equitat.» Tunc portaverunt ambo asinum. Obviantes ergo eis quidam dixerunt: «Nimis sunt fatui, qui portant asinum qui eos portare deberet.» Tunc ait ille filio: «Vide quod qualitercumque nos

Budapesti kivonat F. 111b:

Verbis semper non est adherendum. *Narrator.* Quidam homo antiquus asinum suum equitabat, et filius suus parvus eum sequebatur pedester. Obviantes eis quidam dixerunt: *Ecce* iste rusticus equitat et permittit puerum tenerum ire pedes. *Audiens hunc sermonem, descendit, posuit puerum super asinum.* Obviantes ergo alii dixerunt: O, quam fatuus est rusticus iste, qui senio contractus, vadit pedes, et *puerum permittit* equitare. Tunc *eciam pater¹⁾ ascendit, et simul cum puero equitaverunt.* Obviantes eis dixerunt: *Ecce*, multum fatui sunt isti, qui asinum *valde aggravent [sic] et quantum debilitant.* *Descendentes de asino, permiserunt eum vacuum.* Obviantes eis dixerunt: Magna est horum stulticia, qui ducunt asinum, et nullus eorum equitat. Tunc portaverunt ambo asinum. Obviantes ergo eis quidam dixerunt: *Ecce isti* nimis sunt fatui, qui (?) *ubi* asinus eos deberet portare, *ibi* asinum portant.²⁾ *Audiens iste homo huiusmodi rumores, dixit ad filium dicens: Audisne hec, dilecte fili? Qualitercumque habeamus*

¹⁾ A kéziratban *solus*, a mi érthetetlen.

²⁾ Együttal az egész szerkezet eltérő.

habeamus, semper homines loquuntur. Non ergo est curandum de verbis, sed semper facias quod facendum est.»

(Bibl. nat. lat. 15. 913, fol. 84 c.)

nos, semper homines *de nobis* locuntur. *Et* (sic) ergo non curandum de verbis *hominum*, sed *quid tibi necessarium est, illud perface, secundum doctrinam Katho,*¹⁾ *ubi dicit: Cum recte vivas, ne cures verba malorum.*

KATONA LAJOS.

A DUALIS KÉRDÉSE AZ Ó-PERSA DECLINÁCIÓBAN.

Érdekes, habár elég kalandos pszichológiai kutatás tárgyát képezhetné ama kérdés, hogy miféle pszichikai kényszerűség hatása alatt állottak az indogermán népek ősei, midőn a kettősen előforduló képzetek számára a dualisban külön grammatikai alakot teremtettek. Ha ezen pszichikai folyamat szükségességét (mai fogalmainkkal) belátni nehéz is, másrészt elvitathatatlan tény, hogy az indogermán ősnyelv csakugyan megalkotta a dualist, melynek nyomait többé-kevésbé észrevehetően a leszármazott nyelvek is megőrizték. Elvitathatatlan tény azonban az is, hogy a dualis még ott is, ahol leginkább tartotta magát (a Zendavesta nyelvében, az ó-indben és görögben), kevesebb számú alakot tüntet föl. S ez a tény magában is elégséges ama föltevés bizonyítására, hogy a nyelv fejlődésének későbbi fokozatán a dualis fényűzősként jelentkezhetett, mely nélkül a nyelv kényelmesen ellehet. Ezen magától fölmerülő észrevételt teljesen megerősíti az a tapasztalat, hogy a dualis fokozatosan enyészik. Körülbelül N. Sándor óta eltűnik a görög nyelvből, úgy hogy az új-görög hiréből sem ismeri. A latin nyelv a conjugatio terén sohasem alkalmazta, legalább a történeti időben nem,²⁾ s a declinatio terén is csak duo és ambo alakokat tudja fölmutatni. A declinációban a gót sem ismeri a dualist; csupán a személyes névmásban őrizte meg halvány nyomait. Mindenütt jelentkezik törekvés a dualis kiirtására s ezen fölöslegessé vált grammatikai formának végleges eltűnte minden indogermán nyelv fejlődésében csak az idő kérdése; s viszont: minél inkább haladunk az időben visszafelé, annál gyakrabban találkozunk kettős-számú alakokkal.

¹⁾ Dicta Catonis: III, 2.

²⁾ Itt természetesen eltekintek attól, hogy egyik-másik rag, pl. a 2. plur. ragja: -tis (ind -thas, -tas), bizonyynyal a dualisból van átvéve; a rag funkciója többes-számú.

E szempontból nézve a dolgot, bizonyos joggal várhatjuk, hogy a dualis az ó-persa ékiratokban jelentkezni fog. Hiszen a persa nép elég korán szerepel a történelem színpadán. Mint árja nyelv a legszorosabb rokonságban van az ó-ind és zend nyelvekkel, melyek valóságos asyllumai a dualisnak, sőt a zenddel együtt egy és ugyanazon nyelv dialektusának tekinthető s azzal párhuzamosan fejlődhetett. Az ékiratok és a zendavesta redakciója között ugyanis időbeli különbség aligha van. Mert ha Kyros murghábi fölirotát és a zendavesta első himnuszainak keletkezését vagy fél ezredév választja is el, nem szabad felednünk, hogy a persa nyelvnek már a méd uralom alatt is szükségkép kellett élnie s hogy másrészt a zendavesta tartalma jó ideig csak szájról-szájra szállott s aránylag későn (talán az 5. században) foglalták írásba.¹⁾ Ha tehát a két dialektus egészen párhuzamosan fejlődött egymás mellett, akkor jogos az a föltevés, hogy mindegyik folytonos befolyást gyakorolt a másikra. E föltevés valószínűségét fokozza még az az adat, hogy a zendavestát persa hagyomány szerint a persepolisi állami levéltárban őrizték,²⁾ minek természetes folyománya, hogy e mű az Achæmenidák birodalmában szél-tében igen népszerű lehetett. — Ez okok révén tehát nem alaptalan ama várakozás, hogy a dualis az ékiratokban előkerül.

E várakozást azonban mindjárt nagyon megcsappantja azon körülmény, hogy az ékiratokban egyetlen ige sem fordul elő dualisban. Ez azonban még nem ok arra, hogy a dualist a declinációban ne keressük: a latin is csak itt őrizte meg. De jelentős újjmutatást foglal magában azon tény, hogy a névmások declinációja is hijával van a dualisnak. A többi névszók ragozásának vizsgálata sem nyújt sok reményt arra, hogy ez alakot fölfödözhettük. Időmeghatározásokból (Bh. I, 96: Anāmakahya máhyā 2. raucabish = Anāmaka hónap második napján; Bh. III, 87: . . . máhyā 2. raucabish) kitűnik, hogy az ópersa e téren sem rokonszenvezett a dualissal.³⁾ Ennek daczára mégis találunk néhány oly alakra, melyek

¹⁾ Oppert szerint (idézve Spiegelnél, Die Altpersischen Keilinschriften. Leipzig, 1881. p. 106) maga Dareios lett volna a zendavesta első redakciójának értelmi szerzője, amennyiben a IV. behisztáni fölirot elveszett ópersa befejezésének scythá fordítását így értelmezi: Et Darius le roi dit: Par la grâce d' Ormazd j'ai fait une collection de textes ailleurs en langue arienne, qui autrefois n'existait pas. Et j'ai fait un texte de la Loi (de l' *Avesta*) et un commentaire de la Loi et la Bénédiction (la prière, le *Zend*) et les Traductions. — E magyarázatot Spiegel kétségbe vonja ugyan, de Norris és Lenormant u. o. idézett fordításaival semmit sem lehet kezdeni.

²⁾ Chr. Bartholomæ, Handbuch der Altiranischen Dialekte. Leipzig, 1883. 2. l.

³⁾ Ellenkező esetben ugyanis a 2. szám után okvetlenül következne a pluralis raucabish helyett a dualis *raucabiyām (vagy *raucabiyā).

(első tekintetre legalább) azt a benyomást teszik, mintha a dualisnak volnának szegényes maradványai.

Mindent összevéve négy olyan szót találunk, melyek egy-más szempontból kettős-számúaknak gondolhatók; ezek: *cashma*, *dastayā*, *dūvarayā*, *gaushā*.

I. Legkönnyebben a *cashma* alakkal végezhetünk.¹⁾ E szó az ékiratok orthographiája szerint semmi esetre sem végződhetett rövid *a*-val, hanem ezt a kiejtésben okvetetlenül mássalhangzó (*t*, *d*, *s*, *n*) követte.²⁾ Az etymologia és a ragozás szabályaiból kétségtelenül kitűnik, hogy ez a mássalhangzó a jelen esetben *n* volt. *Cashma* tehát így ejtendő: *cashman*. Ez az alak pedig nem egyéb, mint a neutrális tövek nom. és acc. singularisa,³⁾ mely zend analogiák szerint⁴⁾ egyúttal a plur. és dualis nom. és acc. funkcióját is átvehette. *Cashman* tehát, jelentsen egy, két vagy több szemet, alakját illetőleg egyes-számú.

II. Nem bánhatunk el ily könnyen a *dastayā* alakkal. Ami mindek előtt a jelentést illeti, kétségtelen, hogy az ó-ind *hasta*, zend *zasta* (kéz) ó-persa alakjával van dolgunk. Az értelem szempontjából nem lehetne kifogást tenni az ellen, hogy ez az alak kettős számú. A IV. behisztáni föliirat 35. sorában Dareios a tőle elpártolt tartományokról ezt mondja: *Pasāva dīsh Auramazdā manā dastayā akūnaush*: Aztán Auramazda kezeimbe (két kezembe) adta őket. Ama föltevés, hogy a dualis legalább a páros-számú testrészeknél maradt meg, elég tetszetős. E fölfogás szerint tehát a *dastayā* loc. dualis volna, ami ellen formai szempontból sem lehet sok kifogást tenni. Ez a *dasta* masc. a-tő az árjában (o-tő az indogermánban). Az a-töveknek bizonyos casusaiban ez az *a* hangzó *ai* kettős hangzóval (ind *ē*, *ay*; zend *aē*, *ay*) váltakozik (v. ö. i.

¹⁾ E szó Dareios II. behisztáni föliiratán fordul elő kétszer — mind a kétszer erősen megcsontkítva. A föliirat 75. sorában csak . . . *ma*, 89. sorában csak . . . *sha+ma* olvasható. A kiegészítésre nézve azonban alig lehet kétség. Dareios király Fravartish és Citratachma (vagy Citrantachma) zendülökről szólva azt mondja, hogy e zendülők orrát, füleit és nyelvét levágatta: aztán így szól: *utāshaiy [ca] shma avajam*, minek ezen összefüggésben csak ez lehet az értelme: és szemeit kitolattam. E szónak árja gyöke *caksh* (W. D. Whitney, *Indische Grammatik*, 675. §. szerint a *kāç* vagy *kas* gyök reduplicatiója), melynek jelentése: nézni. E gyökből valók az indben: *caksh-an*, *caksh-as*, *caksh-us* = szem; az avestában: *cash-man* = szem.

²⁾ Bartholomæ, id. h. 22. l.

³⁾ Mutatja ezt az ó-persa *nāma* (olv. *nāman*), mely kétségtelenül adverbiumnak használt neutr. acc. sing. (v. ö. Bh. I, 28: *Kambujiya nāma Kūraush putīa*) s mely többször fordul elő, mint a szabályszerű *nāmā* (olv. *nāma*); v. ö. ind *nāma*, z. *nāma*. — Spiegel, id. h. 228. l.

⁴⁾ Bartholomæ, id. h. 216. §.

dēvēshu, z. aspaēshu).¹⁾ Ez az *ai* diphthongus az árjában a loc. dualisban is jelentkezik (v. ö. i. dēváyōs, zend zastayō) s megvolna a kérdéses dastayā alakban is. Eddig tehát a megfelelés kifogástalan. A ragot illetőleg azonban vannak már nehézségek; a széthangzás itt az árja nyelvek közt meglehetősen nagy. Az indben a dualis loc. (és gen.) ragja ōs (dēváyōs) a zendben a dualis locativus elvált a genitivustól; amannak ragja ō (zastayō), emezé: āo, āos (vayāo, vayāos). E ragok árja alap-alakjait könnyű megállapítani. Az ind ō az árjában *au* diphthongusnak felel meg,²⁾ ōs tehát eredetileg *aus*. A zend locativus-rag árja alapalakja *as*³⁾; v. ö. manō: i. mánas; vacō: i. vácas; a genitivusragé pedig: *ās*, mely formából a tényleges *āo, āos* alakokat úgy származtathatjuk le, hogy fölteszszük, hogy árja *ās* szó végén szabályszerűleg *āo* lett (v. ö. z. haēnayaō: i. sēnāyās; z. buyāo: i. bhūyās; z. mazdāo: i. sujmēdhās) s ez az *āo* aztán formaátvitel útján afficiálta az *ās* végzet *ā* hangzóját, úgy hogy pl. **tās-ca tāo* miatt lett *tāos-ca*.⁴⁾

A dualis genitivus-locativus tehát az árjában *aus, as, ās* ragokkal volt képezhető. A kérdés már most az, hogy a kérdéses dastayā ragja ezen ragoknak melyikével azonosítható.

Mielőtt e kérdés eldöntését megkísérelnők, okvetetlenül tudnunk kell, hogy mikép *olvasandó* ez a dastayā.

Ez az alak az ékiratokban a következő öt jeggyel van írva: *da + sa + ta + ya + a*. Az ékiratok orthographiájának természetéből folyólag ez az öt jegy háromféle képen is olvasható: 1. dastaya (mert ha egy szó végén rövid *ä* hangzott, ez *a* hangzót az *a*-tartalmú mássalhangzó után külön még egyszer kiírták⁵⁾; v. ö. nāmā: i. nāma; anajatā: i. ānayata: aniyahyā: i. anyāsa); 2. dastayā (mert a hosszú *ā* hangzót csak úgy lehetett kiírni, hogy az *a*-tartalmú mássalhangzó után az *a* hangzó jegyét tették;⁶⁾ v. ö. brātā: i. bhrātā; gatā: i. hantā); 3. dastayās (mert semmi okunk sincs ama föltevésre, hogy a hosszú *ā*-ra következő *s* nyomtalanul enyészett volna el a kiejtésben is;⁷⁾ v. ö. hainajā: i. sēnāyās; mazdā: i. sujmēdhās).

¹⁾ Indogermán örökség: v. ö. ó-latin oloes = illis; gör. λοκοισι.

²⁾ K. Brugmann, Vergl. Gram. 62. 78. 94. §. — Whitney, Ind. Gram 27. 28. §.

³⁾ Brugmann, id. h. 556. §. 3. — Bartholomæ, id. h. 43. §.

⁴⁾ Bartholomæ, id. h. 44. §.

⁵⁾ Bartholomæ, id. h. 6 l. — Brugmann, id. h. 26. l.

⁶⁾ Bartholomæ, id. h. 5. l. — Brugmann, id. h. 26. l.

⁷⁾ Az *s* mássalhangzó ugyanis rövid *ā* után sem jelenik meg írásban, de hogy kiejtették, világos abból, hogy az *ā* nincs külön jeggyel írva; v. ö. aniya: i. anyās, ellenben: martiyahyā: i. mártyasya. — Ép így nincs

Mivel az említett aus. as, ās ragok mindegyikében van s, azért a dastayā alaknak három lehetséges olvasása közül kettő (dastaya és dastayā) elesik: marad tehát *dastayās*.

Vizsgáljuk már most, hogy ezen szónak végzete az árja aus, as, ās végzetek melyikével azonosítható.

Az összehasonlító hangtant és az ó-persa ékiratok orthographiáját szem előtt tartva a következő eredményre jutunk:

1. nem jöhet számba az árja aus (ind ōs, zend aosh, ēush) végzet, mert ez az ó-persában mint aush jelenik meg, mutatja ezt az u-tövek genitivus singularisa: Kūraush cf. i. vāyōs, z. vayaosh, mainyēush;

2. nem jöhet számba az árja as (ind as, ah, ō, zend ō) végzet, mert a föltételezendő *dastayas így volna írva: da + sa + ta + ya = dastaya, nem pedig dastayā;

3. számba jöhet az árja ās (zend āo, āos) végzet, mert ó-persa képviselője: ā (v. ö. haināyā: i. sēnāyās, z. haenayāo) s mert dastayās csakis így írható ki: da + sa + ta + ya + a = dastayā.

A dastayā (olv. dastayās) alak tehát a zendben csakis zastayāo zastayāos-ca alaknak felelhetne meg. A dolognak azonban az a bökkenője, hogy a zendben az āo, āos végű alakok dualis genitivusok, nem pedig locativusok.

Ez azonban még nem volna döntő érv azon fölfogás ellen, hogy a dastayā loc. dualis: egy az, hogy egyáltalán nem lehet megállapítani, vajjon genitivus vagy locativus volt-e az ās végzet eredeti functiója; más az, hogy casusok, mint főleg a görögből ismeretes, sokszor veszik át más casusok functióit. — De döntő érvnek tekinthető az, hogy a dastayā alak sokkal egyszerűbb és valószínűbb magyarázatot enged meg.

E magyarázat lényege az, hogy a dastayā nem egyéb, mint loc-singularis ā postfixummal ellátva.

Ami az értelmet illeti, metaphorikus kifejezés lévén szóban (kézhatalom), a dasta szónak egyes vagy kettős-számú alakja közönyös. Hogy dastayā olvasható így: dastayā (ami az alább következő magyarázatok elengedhetetlen föltétele), azt már láttuk. Nincs tehát egyéb hátra, mint amaz ā postfixum fölvételét igazolni s a dastayā alak létrejöttét eme fölvétel mellett megmagyarázni.

Ez az ā postfixum igen gyakori jelenség a zendben locativusok után. Igy a loc. plur. sū, hū, shū (árja su) ragja mellett igen gyakran fordul elő ez a végzet: hvā, shvā. *) A loc. plur. ezen képzési módja az ó-

megjelölve az írásban a szózáró t (abara: i. ābharat; adānā cf. i. āprīnāt), a szózáró d (tya: i. tyād; kārā cf. i. sōmād). — A szóvégi n-ről alább szólunk.

*) L. a különböző névszó-tövek declinációjának paradigmáit Bartholomaeánál, id. h. 180, 214, 229, 237, 240, 242. §.

persa nyelvben is megvan, sőt kizárólag használatos. Az említett árja *su+ā* végzetnek ó-persa hangtörvények szerint *uvā* (azaz *huvā, *hvā) és *shuvā* alakban kell jelentkeznie.¹⁾ E föltevést meg is erősítik az ék-iratokban található alakok: *aniyāuvā*, *dahyushuvā*, *mādaishuvā*.²⁾ — Gyakran jelentkezik ez a postfixum a zendben loc. sing. után is.³⁾ Egy példát az ó-persa is mutathat föl s ez: *dahyauvā*; ⁴⁾ a másik az épen vizsgált *dastayā*. — Ez az *ā* postfixum nem egyéb, mint az ó-persában többször előforduló *ā* verbális prae- (pl. *ā-jam-*), mely az indben és zendben is hasonló szerepet játszik s azonkívül prae- és postpositióként használatos.⁵⁾ Jelentése az indben locativus után: *auf*, *in*, *bei*, *zu*, ⁶⁾ pl. *mārtiyēshv ā*: a halandók közt.⁷⁾ Locális jelentésénél fogva tehát igen alkalmas volt a locativus helyi jelentésének erősítésére.

Most már hozzáfoghatunk a *dastayā* (olv. *dastayā*) alak analizálásához. Ha szóvégi *ā*-ja nem egyéb, mint az érintett *ā* postfixum, akkor a megmaradó *dastay* csak loc. sing. lehet. S ez úgy is van. Az árja *a-tō*-vek loc. singularisának végzete *ai*; v. ö. ind *sómē*; zend *zaoshē*, *aspaē-ca*; ó-persa *pārsaiy*; ⁸⁾ az *ai* végzet *i*-je az *ā* postfixum előtt szabályszerűleg *y*-re változik. A *dastayā* alak tehát teljesen az, ami a zend *zastaya*, ind *hāsta ā*,⁹⁾ a mire szokott rövides módján már Bartholomae utalt.¹⁰⁾

III. *Dūvarayā*. E szó értelmezésénél nagyon összetorlódnak a nehézségek. Igyekezünk mindenek előtt értelmének megállapítására. E szó szintén Dareios behisztáni fölratainak egyikén (II.) fordul elő, és pedig kétszer (75. és 89. sor) s egészen azonos környezetben. A már említett Fravartish és Citrantachma lázadókról van szó, kiknek mindegyikéről ezt mondja Dareios: *dūvarayā maiy basta a dāriy*, mely helyet Spiegel (id. h. 21. l.) így fordítja: *an meinem Hofe wurde er gefesselt*

¹⁾ Bartholomae, id. h. 68 l.

²⁾ Bh. I, 34—35: *Pasāva drauga dahyauvā vasiy abava utā Pārsaiy utā Mādaiy utā aniyāuvā dahyushuvā*: Aztán hazugság harapózott el a vidéken, úgy Persiában, mint Médiában s más vidékeken. — Bh. II, 23—24: *hya Mādaishuvā mathishta āha*: aki a médek közt a legfőbb volt.

³⁾ Bartholomae, id. h. 194, 195, 198, 237. §.

⁴⁾ Bh. I. 34.

⁵⁾ Capeller, Sanskrit-Wörterbuch, 38 l. — Bartholomae, id. h. 219 l.

⁶⁾ Cappeller, id. h. u. o.

⁷⁾ Whitney, Indische Grammatik. 305. §.

⁸⁾ *Pārsaiy* = *pārsai, mert *i* szó végén *iy*-nek van *irva*; v. ö. *asti* y. *āsti*; *amīy*: *i. āsmi*; *dūrai*: *i. dūrē* (= árja *dūrai). — Bartholomae, id. h. 36—37. §. — Brugmann, Vergl. Gram. 30. §.

⁹⁾ Ind hangtörvények szerint *e* helyett *hastē ā, *hastay ā. — Whitney, Ind. Gram. 133. §.

¹⁰⁾ Id. h. 238. §.

gehalten. Szótárában (id. h. 226. l.) a dūvarā szóból indul ki, melynek itt ezt a jelentést adja: Thüre, Hof. Az egyes fölratokhoz írt magyarázataiban (id. h. 97. l.) azt mondja, hogy a szó jelentése: Thür, Thürflügel s hogy Hof jelentésben veendő. Mind a két helyen kijelenti, hogy a dūvarayā loc. dualis, s e kijelentést a következő szűkszavú észrevétellel indokolja: an meinem Hofe d. i. an den *beiden* Thürflügeln (id. h. 191. l.) — hivatkozva a héberre (191. l.) és az új-persára (97, 226. l.), mely nyelvek terén autopsiám nincsen.

Spiegel szerint tehát dūvarayā loc. dualis s annyit tesz mint: az udvarban. — Mennyiben valószínű ez a magyarázat?

Hogy a du+u+va+ra+ya+a jegy-complexum olvasható így: dūvarayā, az bizonyos; így olvas Bartholomæ is.¹⁾ — Kétségesebb már, ha vajjon szükséges-e ez alak magyarázására egy nőnemű dūvarā tövet fölvenni. Ha különben ezen az aggályon túteszszük magunkat, a locativus dualis ellen semmi kifogást sem lehetne tenni s ez alak úgy volna magyarázandó, mint a főnnebbi dastayā, mert a loc. dualis képzésének elve a nőneműeknél az indben és zendben teljesen olyan, mint a hímneműeknél.²⁾ — Hogy azonban a főnnebb említett jelentés-fejlődés (ajtó, kapu: udvar) szükséges volna, azt bátran kétségbe vonhatjuk. Ha Dareios példás büntetést akart statuálni, sokkal valószínűbb, hogy ama zendülöket szembetűnő helyen (tehát: a kapuban állította pellengérre, mint udvarában.³⁾ Ha pedig ez a jelentés-fejlődés fölösleges, úgy eszik annak szükségessége is, hogy a dūvarayā formában dualis locativust keressünk — annál inkább, mivel a loc. singularis fölvétele nemcsak értelem, de alak szempontjából is egészen kielégítő módon indokolható.

Keressük meg mindennek előtt ezen dūvarayā tövét. Az indben dvār a. m. Thor, Thür, Öffnung, Ausweg; ⁴⁾ e tő az u. n. gyönge casusokban (amelyeknek ragjai t. i. az ékezetet viselik) mint dur jelenik meg.⁵⁾ Megvan ez a szó a zendben is, csak hogy a gyönge töve elenyészett, erős töve pedig dvar.⁶⁾ E dvar tőnek az ó-persa ékiratokban dūvaralakban kell jelentkeznie.⁷⁾

¹⁾ Id. h. 250. §. 1.

²⁾ Whitney, Ind. Gram. 328, 363. §. — Bartholomæ. 237, 240. §.

³⁾ Döntőleg bizonyítja ezt szerintem ugyanazon II. fölratnak 75—76., illetőleg 90. sora: hatūvashim kāra avaina, azaz: az egész nép látta őt.

⁴⁾ Cappeller, Sanskrit-Wörterbuch. 188. l.

⁵⁾ Whitney, Indische Gram. 388. §. c.

⁶⁾ Bartholomæ, id. h. 201. §. 5.

⁷⁾ Ez a dūvar azonban így olvasandó: duvar-; az előbbi forma az ékiratok orthographiájának hiányos voltában leli magyarázatát. Ismeretes ugyanis, hogy az ó-persa ékírásban eredetileg minden cons.+voc. (pl. da, di, du) egy-egy jeggyel volt írva. Később azonban az u- (és i-) tartalmú

Mivel a mássalhangzós tövek locativusának ragja i, e düvar- tő locativusa *düriy volna, ha az eredeti hangzógyöngülést a tő megőrizte volna (v. ö. i. durí). De e tulajdonságát az iráni dialektusokban elvesztette (v. ö. z. dvairi). Ez alapon tehát az ékiratokban düvari formát kell várnunk.¹⁾ Hogyan egyeztethető meg ezzel a tényleges düvarayā forma? Bartholomæ metaplasmusra gondol.²⁾ Wenn — mondja³⁾ — die formbezeichnenden Ausgänge des Kasus m zweier Stämme M und N gleich oder ähnlich sind, so werden auch die des Kasus n gleich oder ähnlich gemacht, und zwar bald nach dem Muster von M, bald nach dem von N; z. B.: gr. *Ἰύρης: Ἰύρεα* nach *Σωροάτης: Σωροίτεια*, umgekehrt: gr. *Σωροάτης: Σωροάτην* nach *Ἰύρης: Ἰύρην*. — E fölfogás szerint ez az r-tő az acc. sing. hasonlósága alapján átment az a-tövek deklinációjába: pārsam: pārsaiy = *düvaram: *düvaraiy. Ezen düvaraiy alakhoz aztán az a postfixum járult, mint a dastayā esetében.

E fölfogás mellett lehetséges volna egy másik is, melyet habozva nyilvánított, de mely talán mégis megérdemli a főlemlítést. Fölfogásom szerint nem volna szükség a metaplasmus fölvételére s a dolog sokkal egyszerűbb alakot öltene. Magyarázatom abból indul ki, hogy a du + u + va + ra + ya + a jegy complexum nem úgy olvasandó, mint közönségesen. düvarayā, hanem így: *düvayā*, ami az ékiratok orthographiája szerint lehetséges. Ezt az alakot úgy lehet fölfogni, mint a *düvar* tő *consonantikus locativus singularis*át (*düvari*) *ā postfixummal* ellátva.

E magyarázat ellen mindennek előtt azt lehetne fölhozni, hogy postfixumos locativust csak hangzós tövek képeznek (dahyauvā, dastayā, nāviyā), mássalhangzós tövek nem: (ni]padiy, avahya]rādiy). E nehézség

consonansok száma megapadt. úgyhogy csak ku, gu, tu, du, ru, nu, mu szótagok számára maradt külön jegy s a hiányzó többi u- (és i-) tartalmú szótagok kiírására az a-tartalmú consonans + u (illetve i) szolgál. Ilykép pl. az eredetileg három jeggyel kiírható Su + gu + da kiírásához az utóbb négy jegy lett szükséges: Sa + u + gu + da. Nagyobb biztosság okáért aztán az u- (és i-) tartalmú consonans után is külön kiírták az u (és i) hangzót: Sa + u + gu + u + da. (Spiegel, id. h. 242. l.) Hasonló eset: Nabukūdracara (Spiegel, id. h. 227. l.). Ebből magyarázható az a tény, hogy az említett ku, gu, tu, du, ru, nu, mu szótagok csaknem kivétel nélkül hosszú ú hangzóval vannak írva. L. Brugmann. Vergl. Gram. 26. l. — Bartholomæ, id. h. 24. §. — A duvar kiejtés pedig *dvar helyett abban leli magyarázatát, hogy árja u consonans után uv alakban jelentkezik; v. ö. harūva: i. sārvas. düvitiyam: i. dvitīyam.

¹⁾ Amennyiben minden i-végű szó végén iy (īy) íratik; v. ö. astiy: i. ásti; amīy: i. ásmi.

²⁾ Id. h. 101. l.

³⁾ Id. h. 66. l.

igen könnyen oszlatható el. Postfixumos locativust a zendben consonantikus tövek is sűrűn képeznek. Nincs okunk azon föltevésre, hogy az ó-perzában másként állott a dolog. Mert hiszen arra a képzési elvre, hogy a locativus még külön helyjelölő elemmel erősbüljön, a tő consonantikus vagy vocalikus voltának befolyása nem lehet — annál inkább nem, mert hiszen az *ā postfixum nem a tőhöz, hanem egy kész casushoz járul*. Azon szempont tehát, hogy különböző tövek ugyanazon casust különböző módon képeznek (s hogy tehát az *ā postfixum* esetleg hangzós tövekhez járult volna, mássalhangzósokhoz nem) — ez a szempont nem jöhet tekintetbe.

Valamivel nehezebb egy phonetikussal nehézséget eloszlatni. Ó-persa hangtörvények szerint az árja y consonansok után mint iy (iy) lép föl; így pl. árja ny = niy, v. ö. i. anyas = óp. aniya; árja my = miy; v. ö. i. gamyāt = óp. jamiyā; árja ty = tiy, v. ö. i. mártyas = óp. martiya; árja ry = riy, v. ö. i. ariya = óp. ariya s i. t. — E szerint a düvaryā olvasás lehetetlen volna, mert r és y consonansok közt ki kellett fejlődni az i hangzónak s düvaryā helyett a loc. sing. így hangzanék: düvariya s nem úgy volna kiírva, ahogyan van: du + u + va + ra + ya + a, hanem így: du + u + va + ra + i + ya + a.

De ezen Achilles-érvnek is van sarka. Föltűnő mindenek előtt, hogy ez a helyesírási szabály, túlnyomó alkalmazása daczára, még sem egyetemes. Így h után (igen kevés esetet kivéve) mindig csak egyszerű y jelentkezik megelőző i nélkül; v. ö. gen. sing. óp. kārāhyā: i. sómasya; pass. óp. thahyāmahī: i. ucyāmas; comp. óp. vahyaz-dāta: i. prēyas. — Több ennél az, hogy ugyanazon consonans után árja y előtt majd megjelenik az i (ī), majd nem. Így az iyam nőnemű névmás-forma genitivusa hét esetben ahyāyā (cf. i. asyās), három esetben ahiyāyā; ¹⁾ t után y előtt szabály szerint jelentkezik az i, pl. u] martiya: i. mártyas; harauvatiyā cf. i. dēvyām; de sohasem jelenik meg a tyā (i. tyā) pronomen-tő, illetve a tyā (i. tyād) particula kiírásánál; n után y előtt közönséges az i, pl. aniya: i. anyās; maniyāhy: i. manyāsi; — de sohasem fordul elő apanyāka és nyāka szavakban. — Igaz, hogy r után y előtt nem hiányzik az i, pl. ariya, Ariya[rāmna: i. ariya; de a mellett, hogy hiányozhattott és hiányzott, döntő fontosságú érvet szolgáltat az az analogia, melyet az r után v előtt kifejlődő u hangzó írása nyújt. Consonans után v előtt ugyanis szabály szerint jelentkezik az u hangzó, pl. harūva (olv. haruva): i. sārvas; dūvīyam (olv. dūvīyam): i. dūvīyam. Ámde a szerencsés véletlen épen r után őrzött meg pusztá v mássalhangzót u hangzó nélkül — a *fraharvam* szóban. ²⁾ E szó compositum; alkotórészei fra + har-

¹⁾ Spiegel, id. h. 210. l.

²⁾ Spiegel, id. h. 232. l. — Bartholomæ, id. h. 84. §.

vam. Ez a harvam nem egyéb mint a fönnebbi harūva adjectivum neutruma. Mivel egyáltalán semmi sem áll útjában ama föltevésnek, sőt phonetikai ismereteink alapján elutasíthatatlan postulatum, hogy az i hangzó r consonans után és y consonans előtt úgy jelentkezzenek, mint az u hangzó r consonans után v consonans előtt, annál fogva állíthatjuk föl a következő egyenletet:

harūva: harva = *dūvariya: dūvaryā. Azaz: ha az i és u hangzók consonans (specialiter r) után y, illetve v előtt majd jelentkeznek az írásban, majd nem, akkor elodázhatatlan az a következtetés, hogy ry tetszés szerint volt írható így: ry, és így: ri y — hogy tehát az a szó, mely a kiejtésben így hangzott: dūvaryā, ad libitum volt írható így: dūvaryā, és így: dūvariya.

Ez indokok alapján mertük állítani, hogy a du + u + va + ra + ya + a jegy-complexum így olvasandó: dūvaryā s hogy ez az utóbbi alak nem egyéb mint a dūvar (duvar, dvar) tö locativus singularisa ā postfixummal.

IV. A *gaushā* szó szintén Dareios behisztáni fölratainak egyikén II.) fordul elő — kétszer: a 74. és 89. sorban. Ismét Fravartish és Citratachma lázadókról van szó. Dareios Fravartishról azt mondja: adam-shaiy utā nāham, utā gaushā utā izāvam frājanam: mind orrát, mind füleit, mind nyelvét levágattam. Citratachmáról ugyanezt halljuk, csak a nyelv kivágatás marad el: pasāvashaiy adam utā nāham utā gaushā frājanam.

Hogy gaushā 'fülek' értelemben veendő, azt közvetlenül mutatja a zend gaosha = Ohr (Bartholomæ, id. h. 222. l.) s következtetni engedi az ind ghush = ertönen, ghōsha = Lärm, Gerücht, Getöse (Cappeller, Sanskrit-W. 116—117. l.). — Azt a fölfogást, hogy e szó a dualisban áll, sem az értelem, sem az alak nem gátolja. Az értelem nem: mert páros számú testrészekről lévén szó, a dualis egészen helyén volna. Az alak szintén nem: mert ga + u + sha + a csakugyan olvasható így: gausha vagy gaushā; s az árja dualis nom. és acc. végzete csakugyan ā, mely a védikus szanszkritban még tisztán látható: dēvā,¹⁾ a zendben pedig szabályszerűleg megrövidült: puthra. — Ez az értelmi és formai megegyezés bírhatta rá Bartholomæet,²⁾ hogy ez alakot az a-tövek paradigmájában dualis nominativusként közölje.³⁾

Ez az alak azonban oly árván áll az ó-persa declinatióban, hogy — ha

¹⁾ A későbbi indben csak u postfixummal: dēvāu. — Whitney, id. h. 330. l.

²⁾ Id. h. 94. l.

³⁾ Tulajdonképen accusativusként kellett volna közölnie. De a dualis nom. és acc. az egész indogermánban azonos.

csak lehet — másként kell értelmeznünk. Ez az értelmezés meg lehetősé-
sen sikerül is, ha ez alakot acc. pluralisnak fogjuk föl. Hogy az értelem
így is megfelelő, említeni is fölösleges. Az alak-magyarázat terén pedig
annyi lehetőséggel állunk szemben, hogy szinte zavarba jövünk.

Ezt a gaushā-nak írt szót legalább háromféleképpen ejthetjük:
1, gaushā (gausha); 2. gaushās; 3. gaushān.

1. Mivel gausha- ind és zend bizonyítékok szerint a -tő, azért a
gaushā (gausha) csak úgy végezheti az acc. plur. funkcióját, ha föltesz-
szük, hogy hímnemű volta daczára a semlegesnemű substantivumok
végzetével van ellátva. Ez a vakmerőnek látszó föltevés zend analogo-
nokkal bizonyítható. «Das Avestische hat bei *allen mask. Stämmen* auch
den Ausgang ā, wahrscheinlich den des Acc. Plur. Neutr. der a-Stämme» —
mondja Bartholomæ a plur. nom. és acc. képzéséről.¹⁾ Ama szoros vi-
szonynál fogva, mely a zend és ó-persa közt fönnáll, igen könnyen lehet,
hogy a dolog az ó-persában is így állott. — Annyi bizonyos, hogy végzet
tekintetében gaushā v. gausha egészen egy vonalon áll a zend a-végű
acc. pluralisokkal (pl. haoma), melyek csak neutralis acc. pluralisok le-
hetnek s hímneműektől is képezhetők. — Azonkívül az ó-persa is nyújt
bizonyítékot: hamaranam *neutralis* szó plur. accusativusa hamaranā.
Ezen szónak ā-já s a gaushā szónak ā-ja között írásban semmiféle kü-
lönbség nem konstatalható. — A gaushā szó tehát formailag *többes*
számú semleges accusativusnak értelmezhető.

2. Ha a gaushā-nak átirított alakot így olvassuk : *gaushās*²⁾, akkor a leg-
első, amire gondolunk, a hímnemű a-tövek nominativus pluralisa. Ismere-
tes, hogy a zendben igen sok nom. plur. oly alakú mint az acc. plur és pedig
nem csupán oly töveknél, melyek e jelenséget az indben is föltüntetik,³⁾
hanem olyanoknál is, melyeket illetőleg az ind egészen eltér.⁴⁾ Hogy a
nom. plur. az acc. plur. funkciójával bír, erre az ékiratok is szolgáltatnak
példát: így az u-tövű dahyāush szó dahyāva alakja hol nom. plur., hol
acc. plur.⁵⁾ Nagyon valószínű tehát, hogy e sajátosság az a-töveknél is

¹⁾ Id. h. p. 68.

²⁾ V. ö. i. dēvās, z. ameshā^o (Bartholomæ, id. h. 238. §).

³⁾ Ily tövek: az ah (árja as) tövek; a torok-, fog- és ajakhangú tö-
vek; az in- és ā-tövek. — V. ö. Bartholomæ, id. h. 180, 192, 194, 195, 211,
240. §.

⁴⁾ Ily tövek: a nt-, ar-, an-, i- és u-tövek. — Bartholomæ, id. h.
199, 204, 215, 224, 230. l.

⁵⁾ Bh. I, 13: imā dahyāva, tyā manā patiyāisha : ime a tartományok,
melyek nekem hódoltak. — Bh. I, 46—47: Pasāva Gaumāta hya magūsh
adinā Kambujyam utā Parsam, utā Mādam utā aniyā dahyāva: Aztán
Gaumāta a mágus elvette Kambyséstől mind Persiát, mind Médiát és más
tartományokat.

megvolt. Annyi bizonyos, hogy a hímnemű a-tövek nom. pluralisa ép úgy van írva mint accusativusa: ugyanazon martiyā alak pl. majd a nom. plur., majd az acc. plur. funkcióját végzi. ¹⁾ Mivel a gaushās alak kétségtelenül lehet nom. plur., ²⁾ helyettesítheti az acc. pluralist is.

Fölmerülhet itt az a kérdés, vajjon nem lehetne-e gaushās (nem ugyan e helyen) nem csak értelmileg, hanem *formailag* is acc. plur. Összehasonlító-nyelvészeti szempontból első pillanatra az ā quantitása okoz nehézséget, mert, mint ismeretes, az indogermán o-tövek acc. pluralisa rövid o hangzót tüntet föl az ultimában (v. ö. gör. τός, gót thans). még a zendben is (v. ö. tā, tām). ³⁾ — De ezen utóbbi körülményt illetőleg számot kell vetnünk azzal, hogy az árja ān és ām szótagok hangzó előtt (tehát in pausa is) csaknem kivétel nélkül így vannak írva: ān, ām (v. ö. z. nāma: i. nāma; z. dāma: i. dhāma). ⁴⁾ — E tényt kombinálhatjuk azzal, hogy az a tövek acc. pluralisa kivétel nélkül ā hangzót tüntet föl (dēvān). Az árja masc. a-tövek acc. pluralisa tehát az ópersában is el lehetett látva ezzel az ā hangzóval. — De hogyan magyarázzuk azt, hogy az ó-persa gaushās a zend haomán és ind sōmān alakokkal szemben seholsem tünteti fel a karakterisztikus n consonanst s másrészt egy s mássalhangzóval többet mutat föl mint az idézett i. és z. alakok? Mind a két kérdésre könnyű a felelet.

Ismeretes, hogy az árja nyelvekben a hosszú hangzó +n+s complexum másként fejlődött in pausa, másként összefüggésben. Fejlődését in pausa alább méltatjuk. Ha e complexum nem állott in pausa, akkor az árjak a hosszú hangzót orrhangosították s az s mássalhangzót megtartották. ⁵⁾ Ezt az állapotot híven őrizte meg az ind, mely nyelvben, mint ismeretes, a palatalis, lingualis és dentalis tenues előtt az ā+n+s complexum így jelenik meg: ā+anusvāra+ (palatalis, lingualis, illetőleg dentalis) sibilans; ⁶⁾ pl. tāns tudati, tāñ carati. Ezen eredeti állapotnak a zend orthographiában is van nyoma; így pl. a ca particula előtt az ā+

¹⁾ Bh. IV, 80: imaiy martiyā, tyaiy adakaiy avadā āhantā. yātā etc.: ime az emberck, kik akkor ott voltak, mikor satb. — Bh. III, 50—51: Pasāva adam avam Vahyazdātam utā martiyā . . . . . uzmayāpatiy akūnavam: Aztán én ezt a Vahjzadátát és az embereket . . . keresztre feszíttettem.

²⁾ Gausha az árjabak masc. a-tő, az indogermánban o-tő. Az o-tövek nom. pluralisának végzete ōs (v. ö. umber prīnuvatus, oszk Núvla. nús, gót vulfōs), az árjában ās (v. ö. i. dēvas, z. ameshā). — Brugmann id. h. 89. §. — Bartholomæ, id. h. 238. §.

³⁾ Jelölje ā az orrhangú a vocalist.

⁴⁾ Bartholomæ, id. h. 14. §.

⁵⁾ Brugmann, id. h. 647. §. 7.

⁶⁾ Whitney, Ind. Gram. 208. §.

$n+s$ complexum ily alakot ölt: $\bar{a}+s$ (v. ö. haomās-ca). — Ezek alapján nyilvánvaló, hogy a gaushās alak s mássalhangzója előtt szintén nem jelentkezhet meg az n mássalhangzó; de ép oly nyilvánvaló, hogy jelentkeznie kellene az indben és zendben előforduló orrhangosításnak (Nasalirung*). Mért nem jelentkezik tehát? Mert — egészen eltekintve ama lehetőségtől, hogy a nasalis hangzók az ó-persában elvesztek — a nasalis hangzók kiírására az ó-persa írás nem rendelkezik eszközökkel. — Nem lehetetlen tehát, habár nem épen valószínű, hogy a gaushās alak egy vonalon áll olyanokkal, minők az indben: sōmāns t-, vagy a zendben: haomās-ca, vagyis hogy bizonyos hangkörnyezetben az acc. plur. alakjával bírt.

3. Mi sorsa volt az $\bar{a}+n+s$ complexumnak in pausa? Ez esetben az árja nyelvek az s mássalhangzót egyetértőleg eltüntették. Az n mássalhangzó sorsa nem volt közös. Megmaradt az indben és bezárja a szót (sōmān); a zendben orrhangosítja az előző $\bar{a}$ hangzót s maga elenyészik (haomā) vagy meg is marad (haomān). *) Ezen ind és zend analogiák följogosítanak ama várákozásra, hogy az ó-persa a -tövek acc. pluralisának végzete in pausa $\bar{a}n$ alakban jelentkezzen (orrhangú $\bar{a}$ hangzóval vagy e nélkül). — A kérdés most már az: lehetséges-e, hogy a gaushā alak így legyen olvasható: gaushān? E kérdésre igennel kell felelnünk, ha látjuk, hogy mily takarékosak voltak az ékiratok szerzői a nasalisok kiírásával: nem írják sem a szóban mássalhangzó előtt (v. ö. Vīdāfrānā: *ṽl-v-aṣṣ-ṣṣṣ*), sem a szó végén (v. ö. āgā: i. āhan). A gaushān forma tehát megfelelne az i. ghōshān, z. gaoshān alakoknak, azaz: az acc. pluralisnak pausalis alakja volna. — Ha végül a z. gaoshān alakot csak a gaoshā alak orthographiai változatának tekintjük, úgy föltehetjük azt is, hogy ezen ó-persa gaushān alak n -je az orrhangosítás eszközzése után elenyésztett. Ez esetben a gaushā-nak írt alak gaushā-nak vagy gaushā-nak olvasható — a szerint, amint lehetőknek gondoljuk, hogy ez írásban ki nem fejezhető orrhangú vocalis a kiejtésben érvényesült vagy nem — s így is acc. pluralisnak értelmezhető.

Az érintett formák olvasásának és magyarázásának lehetőségei mutatják, hogy a dualis fölvételének szükségessége az ó-persában egyáltalán

*) Lehet, hogy az n megmaradása az orrhangosítás bekövetkezte után csak látszólagos; erre mutat, hogy olykor az etymologiailag jogosult n helyett m jelenik meg; pl. barām: i. bhārān (Bartholomæ, id. h. 47. §. Brugmann, id. h. 649. §. 3), amit legkönnyebben ama föltevéssel magyarázhatunk, hogy n és m az $\bar{a}$ után csak az orrhangosításnak ügyefogyott kiemelése. — De az sem lehetetlen, hogy ez az eljárás csak későbbi másolók hibáján alapúl s akkor jött szokásba, midőn a zendavesta nyelve már megszűnt élni (a Selenkidák és Arsakidák korában) s a Sasanidák rendeletére dolgozó papok nyelvérzéke már nem volt biztos.

nem forog fönn. Nem hogy szükséges volna a dualis fölvételéhez folyamodnunk, de e fölvétel ellen az említett linguistikai érveken kívül jelentős pszichológiai argumentumot is lehet fölhozni. Ha valamely nyelv annyira megy az ökonomiában, hogy fontos casust ad föl, mint a persa,*) s hozzá oly korán — hogyan gondolható, hogy megőrizte az oly könnyen nélkülözhető dualist?

Végeredményül kimondhatjuk, hogy az ó-persa nyelv, amint az ékiratokban jelentkezik (tehát legalább is az Achæmenidák ideje óta) híjával volt a dualisnak.

SCHMIDT JÓZSEF.

A BÁNSÁGI SVÁB NYELVJÁRÁS MAGYAR SZAVAI.

A magyar nyelv idegen elemeinek kimutatására irányuló, már jó réginek mondható buzgalommal szemben a velünk élő nemzetiségek nyelvének magyar elemei egészen a legutóbbi évekig aránylag nagyon kevés figyelemben részesültek. Ezek sorából is a hazánk különböző vidékein lakó németek nyelve felé fordult figyelmünk legkésőbbben és legfelületesebben. Megjelent ugyan már régebben is három kisebb szógyűjtemény Balassától, Wlisslockitól és E. K.-tól (Közlöny IX, 389, X, 364. és XI, 215.) a felsőmagyarországi, az erdélyi szász és a bánági sváb nyelvjárások magyar szavaiból, de mindegyik csak alkalmoszerű, korántsem kimerítő közlés. Joggal panaszkodott tehát Simonyi még 1889-ben is azon, hogy a hazai németiségben meghonosult magyar elemek kimutatása még egészen hiányzik (M. Ny. I, 138.). Ez a panasz azóta több helyen is ismétlődött, de úgy látszik csak Bánóczi Józsefnek egy félig

*) Föladta a dativust, melynek functióját a genitivus vette át; v. ö. pl. Auramazdā khshatrām manā frābara (Bh. I, 12); āyadanā . . . adam niyatīrāyam kārahyā (Bh. I, 64). — Bartholomæ (id. h. 67. l. 1. jegyz.) az ablativust is ki akarja irtani az ó-persa declinációból, arra építve, hogy azon alakok, melyeket ablativusoknak tartanak s melyek mind a hacā præpositióval összekötve jelennek meg — instrumentalisok is lehetnek; v. ö. pl. Bh. I, 40: Pasāva kāra harūva hamitriya abava hacā Kambujīyā. — De kihagyta a számításból, hogy az ā-tövű szavak, melyek szintén kötöttek a hacā præpositióval, épen az instrumentalisnak vannak híjával; v. ö. pl. Bh. III, 2—3: hacā Ragāyā. (Az instrumentalis így volna: Ragayā; cf. z. daenaya, i. sēnayā.) Más példák, mint: hacā darshma (Bh. I, 50), hacā Bābiraush (Bh. II, 65). — csakis ablativusra engednek gondolni. Ennél fogva a kétes a-tövű formák, mint: hacā dūshiyārā (H. 17), hacā draugā (H. 18) mégis csak ablativusok, nem instrumentalisok.

tréfás czikkecskéje (Nyr. 23, 133.) irányította általánosabban a figyelmet a német nyelv magyar vendégszavai felé. «Külföldi magyarok» czímen a Nyr. 23. és 24. évfolyamában Bánóczi után még Volf, Szarvas, Pruzsinszky, Harmath, Lehr, Balassa és Prikkel M. közöltek néhány külföldre került magyar szót. A hazai németiség köréből is megjelent azóta néhány szógyűjtemény, de majdnem mindegyik csak szűkebb helyről és egyik sem kimerítő.

Lássuk csak egy pillanatra, hogy mennyit tudunk ma a hazai német nyelvjárások magyar elemeiről.

A hien cz nyelv magyar szavairól Ebenspanger János a felsőlövői ág. ev. tanintézetek 1892—93. évi értesítőjében közölt egy két levélnyi kis dolgozatot, a melyben mintegy 45 szót sorol elő (v. ö. Közl. XVIII, 349.). A bácskai sváb nyelvjárásból Schäfer Károly (Apatin, Nyr. 24, 579.) és Scherer Lajos (Ó-Verbász, Nyr. 26, 231.) közöltek körülbelül 100 magyar szót, nagyobb részük azonban állatnév. A felsőmagyarországi szászok és németek magyar szavait Balassa (Schröer szótárából), Melich (NyK. 25, 471.) és Ratzenberger Ferencz (Gölniczvölgy, Nyr. 25, 299.) közleményeiből ismerjük. Adataik együttvéve szintén megközelítik a százat. Az erdélyi szász és bánsági sváb adatok nagy számát tekintve, a felsorolt nyelvjárások mindegyikében, különösen az élő beszédben, valószínűleg jóval több magyar szó volna található. A behatóbb vizsgálat tehát bizonyára sokkal tetemesebbnek mutathatná ki a magyarság hatását.

Fontosabb ezeknél az adatoknál az a rendszeres összeállítás, melyet Jakobi Gyula *Magyarische Lehnwörter im siebenbürgisch-sächsischen* czímen a segesvári ág. ev. gymn. 1894—95. évi értesítőjében közölt. Irodalmi források és az élő népnyelv alapján lelkiismeretes pontossággal állítja össze a szász nyelvjárás magyar eredetű szavait, de azért az ő munkája is kiegészíthető Wlislocki néhány adatával. Összesen 300 körül van az idevonatkozó adatok száma.

Látnivaló ezekből, hogy a hazai németiség magyar átvételeinek összeállítása még ma is nagyon hiányos, s e mellett egész nagy vidékek német telepeseinek nyelvét még egyáltalán nem vizsgálták át eddig, hol pedig bizonyára szintén sok érdekes és feljegyzésre méltó magyar szó lehet járatos (pl. a dunántúli és pestmegyei sváboknál). Az eddigi kutatások kiegészítéséül tehát a következőkben a hazai németiségnek egy másik, eddig szintén át nem kutatott vidékének, (mert E. K. mindössze 27 szót közöl) magyar eredetű szavait és magyar-német, felemás szólásait közlöm. *Magyar elemek* divatos elnevezésével nem jelölhetem a sváb nyelvjárás köréből közölt e szójegyzéket, mert az átvett szók aránylag nagy számát tekintve valószínű, hogy e nyelvjárás alaktanán, talán mondattanán is felfedezhetnők a magyar nyelv hatásának némi nyomát. Jelenleg azonban, sajnos, nem vagyok abban a helyzetben, hogy ezt a

pontosabb megfigyelést kívánó munkát is elvégezhetném. A magyarság hatása azonban így is elég tetemesnek látszik, különösen ha még megemlítem, hogy feljegyzéseim első sorban Krassó-Szörénymegyére s részben Temes- és Aradmegyére vonatkoznak; ez a terület pedig nem áll oly szoros érintkezésben a magyarság lakta vidékekkel. Torontálmegyéből és a városi polgárság nyelvéből bizonyára még sokkal több magyar szót lehetett volna összegyűjtenem, de első sorban a magyarul nem beszélő falusi és alsóbbrendű városi nép nyelvét tartottam szem előtt, mert ez a magyarság hatásának igazi tükre, s a műveltebbek nyelvéből csak azt vettem fel, ami már határozottan átment a németiség szókészletébe. Faluhelyen természetesen sokkal csekélyebb a magyarság hatása, mint a városokban, hol a magyarosodás valóban bámulatos gyorsasággal halad előre.

Az adatok csekély kivétellel saját tapasztalásomból és — írott sváb források teljes híjával — az élő nyelvből vannak véve. A közlésben szigorúan ragaszkodtam a bántási sváb kiejtéshez, a leírásban pedig legczélszerűbbnek véltem lehetőleg a magyar helyesírást alkalmazni. Az előfordulás helye csak ott van megjelölve, a hol nem vagyok teljesen bizonyos abban, hogy másutt, nagyobb vidéken is használják-e az illető szót. Az összehasonlítás kedvéért az egyes adatoknál felemlítettem azt a hazai német nyelvjárást is, a melyben a szó, bár némi hangtani változattal, még meghonosult, s minthogy azt is érdekes tudnunk, hogy mely szó ismeretes többé-kevésbé a nagy Németországban is, összevetettem gyűjtésemet Sanders *Fremdwörterbuch*jával.

A bántási sváb nyelvjárásban meghonosult magyar szók betűrendben a következők:

álászolgája, és tréfás fordítása: *alē szoln gäigñ* (mindnyájan hegedüljenek) < m. alászolgája. — Városokban igen gyakori.

áldomás, áldomás: nemcsak az adás-vevés utáni ivás, hanem az is, ha valaki minden különösebb ok nélkül fizet bort. Közhasználatú különösen ilyen szólásokban: *án á. cālñ*; *án á. triñkñ* (H., Fmn., B.).*)

áréndü: az italmérési jog bérlete; néha másféle bérlet is. — Halász szerint (Nyr. 17, 252.) m. *árénda* < n. *arende*, de Melichnél (Nyr. 24, 59.) nincsen fölvéve (Sand. *arrende*). A szóvégi *ä* tanúsága szerint a sváboknál mindenesetre magyar átvétel.

? *áréndás*: az italmérési jog bérlője. — Az előbbinél ritkább és a hangsúly gyakran az utolsó szótagra esik; ezért lehetséges, hogy oláh közvetítéssel került a svábokhoz.

ászamá, ászámástá, ászámá jöregelt, á. zistenit! Az első három tréfás káromkodás, az utolsó már nagyon komoly. V. ö. *bászamá*.

*) A szokatlan rövidítések a következők: H. = hienetz nyelvj., Fmn. = szeptesi szász és felsőmagyarorsz. német nyj., B. = bácskai sváb nyj., Esz. = erdélyi szász nyj., Sand. = Sanders, *Fremdwörterbuch* (1891.).

átilá < *atilla* (Fmn., Sand.).

atyafiság. Csak városokban hallható újabb átvétel. Pl. *Szai gancē atyafiság!*

bácsi: 1. nagybátya, 2. minden, a családon kívül álló, de ismerős öregebb úr (Esz.).

? *bagázsi* < m. bagázsi, bagázsia. — Talán magyar eredetű, mert az eredeti német szókezdő *b* a sváb nyjban mindig *p*-vé változik. A m. eredetű *bagázsi* mellett megvan tényleg a n. eredetű: *págás*, *pagázs* is.

bagó < m. bagó. — A hangsúly gyakran a második szótagon van, azért lehet, hogy közvetlenül az oláhból van véve (Esz.).

baka, *bakancsos*. — Az előbbi általános, az utóbbi ritkább. Az *a* hang változatlansága újabb átvételre mutat (B. Esz.).

bakancsn, *pakancsn* < m. bakancs (B.).

bakézer. — A *baka* tréfás változata.

bakator: kék, aprószemű szőlőfaj < *bakator*.

? *balék* < m. balek. — Különösen városokban hallható.

bändä: 1. cigánybanda, 2. rossz hírű társaság. — A szókezdő *b* és szóvégi *ä* miatt nem lehet az eredeti n. *bande*! mása. Schmeller (Bayrisches Wörterbuch) sem ismeri, tehát mindenesetre < m. banda.

barácsák < m. barátság. — Némi jelentésváltozással (különösen városokban) használják ilyen szólásokban: *Na tēz iz ə száubərə b*.

barátom. — A személyragot úgy látszik nem érzik. mert pusztá főnévként használják. Pl. *Szi száin mid mandər kűdē barátom*: jó barátságban élnek egymással. *Alē «barátom» krīgū pāin komidāt ə anstēlung*. Igen gyakran egyszerű felkiáltásként is használják: *barátom!* (Sand.: Ausruf der *Betheuerung!*)

bászámá, *bászámásztá*, *bászámá teremtetē*, *b. zistenit*. — Az első három inkább tréfás, az utóbbi mindig komoly. (B., Sand.: In ung. Flüchen: Bassa Manelka! B. Teremtetem. Hauff *Lichtenstein*-jében is Bassa Manelka. Ez bizonyára: *Basszama lelkit akar lenni*.)

bászorkányos. Mindig tréfás ért. káromkodás. Rendesen: *ēnye b.* < m. boszorkányos. Az első szótag *ä* hangja nem lehet egy az őrségi *bászorkány*-nyal, (MTsz.) hanem mindenesetre a: *bászamä* befolyásának tulajdonítandó. Binder Jenő szíves értesítése szerint Zalában ez a mondas járja: *Baszorkányos Varga János, Basztikuli Varga Juli*.

? *basztikuli!* Ebben a gyakran használt felkiáltásban: *Basztikuli, frau Juli!* Akkor használják, ha csendet akarnak parancsolni. — A MTsz. Czeglédre és Vas megyéből közli. Schmeller ugyan nem ismeri, de talán mégis a m. az átvevő fél. [Olasz eredetű. — *A szerk.*]

bazmek: a baj, kellemetlenség. — Főnévként használják ebben a gyakori szólásban: *Na tēr hat száin bazmek*: no, ez ugyan megjárta!

békēs: rövid, meleg kabát < *bokecs* (Fmn., Esz., Sand., Németorsz.: *pekesche*, Nyr. 23 : 523.).

béres, *bírēs*: béres (H., B.).

betyár: 1. veszekedő, dologtalan, ált. rossz ember, 2. gyakori lónév. — Rendesen így, csak nagyon ritkán: *pētyár*. A vicezlapok *pégyárját* a sváboknál sohasem hallottam. V. ö. még: *bikēr* (Fmn., Esz., B.).

bēzēk < m. bezzeg. — Csak városokban (Esz.).

bicskū: a fanyelű, rugónélküli, összehajtható kés ált. neve. < m. bicska, bicsak. — Még oláh révén is: *briságā* (Esz.).

bicskás: 1. gonosz, rossz ember, 2. kissé szelidebb értelmezéssel mondják verekedő gyermekre (Esz.).

bika: 1. bika. A *stier* szót nagyon ritkán használják, a parasztok talán nem is ismerik. Általánosan ismeretes ez a versike, melylyel a gyermekek a bikát csúfolják: Bika, bika, bum, bum, bum. — läuft ti gance nacht herum! 2. Öt kővel való gyermekjáték. V. ö. MTsz.: bika 3. (B., Fmn., Esz.).

bikácsék: < m. bikacsök. V. ö. MTsz. bikacsök 2.

bikér: naplopó, csavargó a legalacsonyabb fajtájából. < oláh *bitër* (V. ö. Nyr. 16, 355. Krassó-Szörényben azonban: *bikër* is). A m. *betyár* tehát indirekt úton is belékerült a svábba. A kettő között némi értelmi árnyalat is fejlődött, mert a *bikër* sértő czélzatú szidás; sokkal erősebb és sértőbb, mint a *betyár*.

bikfiz: haszontalan, hunczut ember. Inkább tréfásan (Lugos).

birés, l. *béres*.

bitāng, *bitāngā*: 1. betyár, csirkefogó, 2. gazdátlan marha. V. ö. *herumbitāngn.* (B., Esz.).

bizon: bizony. — Inkább csak városokban.

boci: 1. bornyű. Általános, különösen a gyermeknyelvben. 2. Bornyűhívó szó: *Në boci, në*.

bocskør < m. bocskor. — Ujból való átvétel. V. ö. még: *pacskør* (H., Esz.).

bogrács, *bográcsgulás*. — Főleg városokban.

bolomiskā, *bolondmiskā*: Bolond Miska? Csak ebben a tréfás szó-lásban: *Bolondmiskā* — *lāmplflāis*, vagy obszcén vonatkozással: *Pulā-miskā* — *lāmplflāis*. Értelme körülbelül: majd ha fagy! (Lugos.)

borju: katonaborjú. Főleg katonaviseltek nyelvében (B.).

? *bosnyāk* < m. bosnyák. — Németországban csak: *bosznjāk* (V. ö. Sand.).

bugyelláris < m. bugyelláris. Nagyon elterjedt szó.

buktirn: megbuktatni. Pl. *Er iz äsz latin buktirt*. A *t* úgy látszik a *buktatni* hatása alatt került belé. Az iskola révén terjedt el (Esz.).

bundā: prémes bunda (H., Fmn., B., Esz., Sand.).

but: bot (*Fehértemplom. Gasparics Lajos*).

buzogān (Esz.).

csacsi: számár. — Az állatot sohasem nevezik így, csak emberre mondják, különösen gyermekre. Finomabb, enyhébb kifejezés *ézl* helyett.

csāgl, Temesmegyében *csōgl*: 1. varju, csóka, holló, 2. némely vidéken a svábok gúnynéve.*) < m. csóka. — A szövégi *l* kicsinyítő, mely a svábban igen gyakori. V. ö. még: *pokl*.

csājka: a katonák evőcsészéje. V. ö. még: *sājka*.

csáko, Fehértemplom vid. *csāgo* < m. csáko (B., Fmn., Esz., Sand.).

csāmpās: 1. sánta, 2. általában ügyetlen ember, 3. gyakran csak egyszerű szidás.

csāpkā, l. *sāpkā*.

csārdā: országút mentén, magánosan álló korcsma (H., B., Sand.).

csārdās: a csárdástánc (H., Sand.).

*) Binder Jenő értesítése szerint Budapesten a kispapokat csúfolják *csōgl*-nak.

[*cseber*. A sváboknál nem hallottam, de Sand. ismeri.]

csēcse: szép. A gyermeknyelvben általános. < m. csecse, cse-csés (H.).

csēmər: csömör (Esz., Sand.).

? *csibuk* (Sand.).

csicsokñ: burgonyaszzerű, hosszúszerű, nagylevelű növény. < m. csicsóka. MTsz. (B.)

csigà: kúpalakú, fából készült játékszer, melyet a gyermekek ostorral hajtanak; *csigáspiln*. V. ö. Nyr. 25, 80. 179. 513. MTsz. csigázás.

csigà-bigà. — L. alább a makkaróni szólások közt.

csikñ < m. csikhal. Pl. *Csikñ fañen* (fangen); *ēr isz flink vi à csikñ* (Esz.).

csikos < m. csikós (Sand.).

csinakl < m. csónak. — Nagyon gyakori; a népnek erre a fogalomra más szava nincs is. Az *ó>i* hangváltozásra nem tudok ugyan példát, de m. eredete bizonyos (B., v. ö. Nyr. 24 : 228. is).

csisza, Fehértemplom, Bogsán: *cseszte*. Ha a labda csak érinti, súrolja a fiút, erre azt mondják: *csisza*. V. ö. Tsz. csesz, cseszik 1. (Hienc: *csusza* ?)

csitt! — Az elhallgattatás gyakori szava.

csizma: durva, közönséges csizma (H., B., Esz., Sand.). Egymagában ritkább, sokkal gyakoribb ez az összetétel:

csizsmamachər: csizmadia, ki csak vásári munkát készít.

csutorà, *csutrà*: kulacs, melyben a mezei munkások a vizet tartják (H., B., Esz., Sand.).

csurik, *kurik*: kis bagolyfaj, halálmadár. A nép más nevét nem is ismeri; legfőlebb *todnfőgl* mond néha (Esz.).

czókmók: mindenféle holmi, kül. ruhanemű. V. ö. MTsz.

? *czpák*: makacs, önféjú gyermek; ein böhmischer Dickschädel (Lugos). V. ö. MTsz.

dárábant, *dárábont*: szolgalegény, házi mindenes. — Az egy mássalhangzón való szókezdet magyar eredetre mutat. A n. *trabant*-ra nézve v. ö. Nyr. 23, 472. és NyK. 29, 243.

dēhogy, tagadó mondat után: *dēhogynit*. Pl. *Iz ər sēn?* (szép ?) — *Dēhogy sēn!* — *Haszt imsz nit kszakt?* — *Dēhogynit!* Mindkettő nagyon gyakori.*)

deres. — Ha német eredetű volna, is (ami nem is igen valószínű, v. ö. Nyr. 24 : 468.), a deresnek, mint olyannak, a neve mindenesetre a magyarból került a svábokhoz. Öreg emberek még ismerik (H.).**)

dinum-dānum: mulatság. < m. dinom-dānom.

dolmán: dolmány (Esz., Sand.).

drótos, ritkábban: *drótos tót*. — Nagyon elterjedt, más nevét nem is használják (B.).

*) Egy Ausztriából nemrég Lugosra került kapitány egyszer azt kérdezte tőlem: Sagen Sie mir, was wollen denn die Leute hier mit ihrem ewigen *dēhogynit* eigentlich sagen ?

**) Melich közléséhez (Nyr. 24, 468.) megjegyzem, hogy a «*drēs* v. *trēs krīgñ*» kifejezés a sváboknál is egészen általános. Sőt «*turchtrēsñ*: elpáholni» is.

? *druszá*: Namensbruder < m. drusza. — Esetleg a szerbből is jöhetett (Esz.).

èha < m. ejha! (Esz.)

éljen: az éltetés közhasználatú szava. — A *hoch*-ot a városokban nagyon ritkán, faluhelyen sohasem lehet hallani; a parasztok nem is ismerik. Följegyzendő ez a tréfás szólás: *Maul haltu und éljen srájn!* (Ne járjon a szád, hanem éljenezz!)

elment. — Csak ebben a gyakran használt tréfás mondásban: *elment, tefőñkrént!*

énye < m. ejnye! — Igen gyakori magában is, de rendszeren: *è. teremete, è. teriñgette, è. bászorkányos* (Esz.).

fakó: fakó ló (*Fehértemplom, Gasparics Lajos*).

farmégáj, l. *mégáj*.

fickó: hencegő, kissé szemtelen emberre, (rendszen magyar emberre,) mondják. < m. fickó.

fitykés < m. füttykös (*Fehértemplom, Gasparics L.*).

fogas: fogashal. — Csak városokban, a műveltek nyelvében.

fogmek: 1. naplopó, csirkefogó, 2. a pandurok gúnyneve, 3. gyakori kutyanév, 4. a kutyauszítás szava. < m. fogdmeg.

fókos: hosszúnyelű bot, melynek végére kis sárgaréz v. vas baltaeska van erősítve. Ilyen botnak más nevét nem is ismerik (B., Fmn., Sand.).

fruská: bolondos leány (*Lugos, Karánsebes*). < m. fruska.

gátyá, gatyarhózn < m. gatyá (H., B., Esz., Sand.).

gázda: házbirtokos, telkesgazda. — Csak Krassó-Szörényben, tehát lehetséges, hogy oláh közvetítéssel kapták (H.).

gulás: gulyáshús. — Használatos az egész Bánságban, de sohasem *gollás* alakban (Esz., Sand.).

hajduk: városi v. megyei hajdú. — Többsége: *hajdukñ*; a *hajduk*-ban tehát, mint a többi átvevő nyelvek is, nem érzik a többesképzőt (Sand.).

hajuk < m. halljuk! — Színházban, nyilvános gyülekezeten csakis ezt használják; német megfelelője ismeretlen. L. még: *hogy rőt, lásuk*.

hambár: fából összerótt, néha vesszőből font magtár. < m. ham-bár (B., Esz.).

hárumbásá, hárombás, hárumbás: 1. lóköttő, tolvaj (mindig tréfás értelemben); 2. kutyanév (B.).

hát, hát, nahát, nahát, magánhangzó előtt *häd* < m. hát, nohát. — Általánosan el vannak terjedve az egész délvidéken (H.).

héntés, hēñkēs: nem székben, hanem a piacon, sátor alatt áruló mészáros. A szónak némileg megvető értelme is van. — *Az nt<ñk* hangváltozásra nézve v. ö. még *palacsinta* < *pálacsiñkñ* (Esz.).

hørumbitāñgñ, hørumbitāñgñ: csavarogni, kóborolni. — Denom. képzés a *bitāng*-ból.

[*hodájá*: tanya, magánosan álló épület a pusztán. — Nem < m. hodáj, hanem szerb: *hodája*, Nyr. 23 : 8, 131.]

hogy vót, l. *hajuk*.

hojsz-csá: ökörhajtó szók < m. hajsz-csá.

homvét < m. honvéd (B., Esz., Sand.).

hotar, hotár, Torontálban *hätart*: 1. a község egész területe, 2. a

község határa. < m. határ. — Nem valószínű, hogy germán eredetű volna. V. ö. Wolff: Beiträge zur siebenb.-deutschen Agrargeschichte. Mühlbacher Gymn. Prog. 1885. (H., Jak.)

hordár < m. hordár. — Városokban pótolhatatlan.

hozom: hitel. Pl. *Af hozom kib ich nix* (hozomra nem adok). *Er had af hozom khaufft* (hozomra vásárolt).

hulu, hulyu: mindenféle ragadozó madár. — Valószínű, hogy némi jelentésváltozással < m. holló.

huzár < m. huszár (H., Fmn., B., Esz., Sand.),

Ikrá: halikra.

ispán: gazdatiszt, béresek felügyelője. < m. ispán (B., Sand.).

izé: igen gyakran használt kisegítő szó, ha az emlékezet cserben hagyja a szót, ha nem jut eszébe vkinek v. vminek a neve. Pl. *Tör izé...* (H., Esz.).

Jaj, és hatása alatt a n. *au*-ból: *jau*. — Gyakori indulatszók (H., Esz.).

jőjczakát. néha *jolczakát* < m. jóéjtszakát. — Rendesen n. megfelelőjével együtt: *Jőjczakát, kudē nacht!*

jórágelt: 1. jóreggelt! 2. gyakran hallható ebben a tréfás káromkodásban: *ászámá, v. bászámá j.*

kácsarl: < m. kacsó kicsinyítője. — Általánosan elterjedt, de csak a gyermeknyelvben (Esz.).

? *kácská*: arasnyi hosszú, mindkét végén meghegyezett fáska, melyet a gyermekek földbe vajt hosszúkás lyuk fölé tesznek és egy bottal elhajítanak. — Magyaroknak látszik, (Schmoller sem ismeri,) de MTsz. *kacska* 4. csak kevésbé egyezik.

kádárká: veresszemű szőlőfaj < m. kadarka. MTsz.

kalibá, kolibá: kunyhó; régi, rozoga ház < m. kaliba. A második valószínűleg oláh átvétel (Esz.).

kálpak: prémes sapka < m. kalpag. Csak városokban (Sand.).

kámpus: egy labdajáték neve (Lugos). V. ö. MTsz. *kampó*, *kampósi*.

kárbácsn, kárvácsn, korbácsn: korbács; *turchkárvácsn*: megkorbácsolni (H., B., Esz., Sand.).

? *kásē* < m. kása. — L. Közl. XI, 215. Magam sohasem halottam.

képēnek, kēpēnek: szűr; *kēpērnēksnájder*: szűrszabó < m. köpenyeg (H., B.).

[*kokos*. -- Nem < m. kakas (Közl. XI, 215.), hanem < oláh *kokosu*.]

? *kolácsn*: kalács (Esz.).

komá: koma (Móriczföld). (Esz.)

komló: komlóból, korpából és zabból készült kenyérerjesztő; néha *komló* nincs is benne, hanem helyette hagymahéj. A *komlónövényt* magát nem nevezik így.

konyty, koncs: 1. frizúra, 2. vendéghaj (Esz.).

kontrás: a cigánybanda egyik tagja.

? *kordá*. Csak átvitt értelemben. Pl. *Szi halt in man in dē kordá*: kordában tartja az urát. Sand. csak *húr* értelmében ismeri, Schmoller egyáltalán nem. Valószínű tehát, hogy az átvitt ért. alkalmazás a sváboknál magyar hatás eredménye.

kortës, kortëskëdîrn: kortes, korteskedni (Sand.).

kucsar, kucsîrn: kocsis, kocsizni.

kucsma. — Csak városokban (Sand.).

kulacs. — Rendesen: *csutrâ*, de néha így is (Csakovár, Temesm.).

? *kulicskâ*: fanyelfű, 3—4 krajczáros bicsak. — MTsz. Közép-Baranyából közli.

kutya teremteté: tréfás káromkodás.

kucik, l. *csuvik*.

lâbas: láb. Pl. *Er hat krösze lâbas* = nagy a lába. *Hép tainë*

lâbas und lâuf (*Lugos, Fehértemplom*).

laczikonyha: sátorszerű konyha, melyben a vásáros nép számára sütnék-főznék.

lâsuk. — A *hajuk*-kal együtt minden színélőadáskor hallható.

mácskâ: vasmacska, vashorog (*Fehértemplom, Gasparics L.*).

magyarembër: tréfás v. gúnyos értelemben mondják olyanra, ki sokat tart a magyarságára. V. ö. még a makkarónikumokat.

mama: anya. — Csak a műveltebb városiaknál. Az *a* hang és az elterjedés köre nyilván magyar eredetre mutat. Az alsóbbrendűek *mámâ*-ja oláhból való.

mâmlâsz < m. mamlasz.

? *marczi*: a kenyér tréfás elnevezése (Lugos). V. ö. MTsz. *marczi*.

mâsik. — Csak ebben a gyakori tréfás szólásban: *Af tar mâsik szâitn*: a tulsó oldalon (Nyr. 25: 403. Fmn.).

[*mâskârâ, mâskurâ*: 1. komikus öltözet, 2. ilyenbe öltözött személy; *szich fârmâskârîrn*: bolondosan öltözködni. — *Jakobi* az Esz.-ban a magyarból magyarázza, de mivel Schmeller szerint a bajor-osztrák nyelvjárás is s-sel és több változatban ismeri, nem valószínű, hogy a bân-sági svábben magyar jövevényszó volna.]

mâtýâs: szajkó. — Más nevét nem is ismerik (Esz.).

mêgâj: megállj! (fenyegetés.) A belőle képezett ige: *fârmêgâjn*. — Használatát és értelmét világítsa meg a következő példa: A. *Nâ mêgâj, ich ver to (dir) suñ kebm!* B. *Vasz? Tû? Kib acht ich ver tich fârmêgâjn, taz to ti luszt fâgét!* (Ügyelj, mert majd én adok neked, hogy elmegy a kedved a fenyegetéstől!) Mindkettő nagyon gyakori.

mênes < m. ménes.

mente < m. mente. — Csak városokban (Esz.).

mêrtik < m. mérték (Miféle? — *Fehértemplom, Gasparics L.*).

mokány: 1. oláhok gúnyneve, 2. lófaj neve.

mongoliczâ, mângâlâczâ: jól hízó sertésfaj. V. ö. MTsz. — Esetleg oláhból is jöhetett (Esz.).

mûlâ: lágy, energiátlan, ügyetlen ember. < m. mula MTsz. 2.

mulacsák < m. multság. — Városokban hallható ilyen szólásokban: *Késztern vár a krösze mulacsák*.

mulatîrn: mulatni. — Csak városokban (Nyr. 25, 81.).

1. *na* < m. no. Pl. *Na khom; na ké*. 2. *nâ* < m. ne. Pl. *Nâ, kib a rû!*

nêni: 1. nagynéni, 2. minden idősebb, ismerős hölgy; de sohasem nevezik így az idősebb nőtestvért. — A *bâcsi*-val együtt tökéletesen meghonosult (Esz.).

nîni! A rámutatás, figyelemkeltés közhasználatú szava.

pacskar: bô, kényelmes, rövidszárú háziczipő. < m. bocskor. —

A hangtani és jelentésbeli változás régibb átvételre mutat. V. ö. még: *bocskor* (B., Sand.: *Batschkoren!*).

pogácsn, *pogácsn* és dem. *pogácsarl*: pogácsa; *krámlpogácsarl*: tepertőspogácsa.

pajtás. — Értelme a rendes; nagyon elterjedt (B., Esz.).

pakancsn, l. *bakancsn*.

pálácsiñkñ < m. *palacsinta*. — Hogy nem az oláhból (*pläcintä* Nyr. 23, 483.) került a svábba, mutatja az egy mássalhangzón való szókezdet, mely megegyezik a magyarral. Az *nt>ñk* hangváltozásra nézve l. *hentes>hēñkēs*. — Az érsekújvári és ipolysági: *pálácinkä* (MTsz.) bizonyára német hatás eredménye (Esz.).

pámpuskrapfm: parasztfánk (Lugos) < m. *pampuska* (MTsz.).

? *pálás*: mindenféle széles fejsze v. bárd. < m. *pallos*.

[*pängänēt*, *pägärnēt*, aligha magyar eredetű a svábban (Nyr. 24, 580.), mert Schmeller szerint a bajor-osztrák nyelvjárás is ismeri: *ban-genet* alakban.]

pándúr: 1. városi rendőr, 2. megyei, v. városi hajdu, huszár (H., B., Esz., Sand.).

päprikä, *päkrikäs*. — Mindennapi szavak. — *Perkält* (Nyr. 23, 134.) a sváboknál ismeretlen (B., Esz., Sand.).

Päprikä Jancsi. 1. Búbszínház, melyet vásári bódékban, v. az utcákban szekér tetejéről mutogatnak. 2. Tréfás bolondos ember gúnyneve.

päpucsn: kelmehulladékokból összefont, vagy kötött bő házi cipő. *Päpucsnmachar*: ilyen cipők készítője; (rendesen öregasszony). < m. *papucs* (Esz., Sand.).

pedik, magánhangzók előtt: *pedig*. — Ellentétes mondatok elején nagyon kedvelt. Az ilyen fordulatokban, mint: *Er had mich khaut*, — *pedig ich hab im kar nix kmacht* — el sem kerülhetik.

pereputy: a család apraja, nagyja. P. *Szi warn ta mid irä ganzn pereputy*. < m. *pereputty*.

pipacsn: pipacs. — Az egész sváb területen használják. Német nevét sohasem használják, valószínűleg nem ismerik.

pipälük, *pipälükä*, néha *pitypaláty*. A paraszt nép általánosan így nevezi a fűrt. < m. *pitypalatty*.

pojácä, *pojácä*: pojáca. — Nem lehet egy az irodalmi n. bajazzo-val, a bajor-osztrák nyelvjárás sem ismeri, tehát bizonyára < m. *pojáca*.

pokarl, *pokl*: pulyka; *pokahän*, *pokrhän*: 1. pulykakakas, 2. dacos gyermek. < m. *póka*. — A *pokarl* < *póka* egyeztetést először Szarvas Gábor állította fel Nyr. 16, 225, Hermann Ottóval való vitatkozásában. A magyar eredetet bizonyossá teszik a következő analógiák: m. *kacsó* > sv. *kácsarl*, m. *táska* (tészta) > sv. *täskarl*, m. *pogácsa* > sv. *pogácsarl*, m. *bika* < hienc *rikerl* (Felső-lövői értesítő 1892/93.). Az -l kicsinyítő képző különben nagyon gyakori a svábban s a szóvégi magánhangzó a kicsinyítő -l előtt rendszeren elmarad (*csóka* > *csäg!*), vagy még gyakrabban -ar-ré változik.

pópambíró: papombíró, pakombíró, bakonybíró (kuglizási műszó). L. bővebben Nyr. 26, 173.

potya: ingyen, potyán. Rendszeren így: *Tëz isz potya*; *ä! potya* (Esz.).

potyaprúder: a ki sokat potyázik. < m. potyafráter.

primás: cigányprimás.

puliczka: laska, metélt. < m. puliszka. — Gyermeknek mondják ebben a tréfás mondásban: *Nidl, nidl, puliczka*. Egymagában nem hallottam (Esz.).

puská: puska. — Inkább az oláhok használják, de néha a svábok is.

puszta: 1. terméketlen földterület, 2. tanya, major, a községtől távol eső földbirtok (B., Esz., Sand.).

rábás: rovás. — Csak átvitt értelemben használják, rendesen így: *Er hat fil ám rábás* = sok van a rovásán (H., Fmn., Esz.).

rác: a szerbek sértő, vagy gúnyos ízű elnevezése (Esz., Sand.).

rádás: ráadás. — Nagyon gyakori (H., B.).

robot: robot; *robotn*: 1. robotban dolgozni, 2. terhes, fárasztó munkát végezni (H., Sand.).

sajka, csajka: a katonák evőcsészéje. < m. sajka, csajka. — A m. sajka a ném. dial. *säl*n-nak, már a magyarban keletkezett kicsinyítője (Nyr. 24, 394.). A jésülést talán tréfás népetimológia is elősegítette; hasonlítás az igazi *sajka*-ra.

sápká, néha *csápká*: sapka. — Tréfás melléki van, rendesen: *khapl* (Sand.).

sáribál: cselédek bálja. — Nagyon elterjedt.

sátrá, *marksátrá*: sátor, vásári bódé. — Valószínűleg a *sátor* gyakran használt többeséből, *sátrak*-ból, keletkezett elvonás, v. visszakövetkeztetés útján (B., H., Esz.).

sógor, *sógorē*: sógor. — Városokban, különösen tréfás beszédben. A *sógorē* alak oláh közvetítéssel került.

? *strázsán*: megyei v. községi hivatalszolga. < m. strázsa.

subá: durva szörposztóból készült hosszú kabát, melyet az *oláhok* viselnek. V. ö. *szür* (Sand.).

sujtás: a ruha zsinórdísze, paszomántja. — Csak a városiak nyelvében.

svihák. — Bizonyára magyar révén került a városiak nyelvébe.

szálás: csakis nagyszámú sertések számára való hizlaló. < m. szállás. — E fogalomjelölésre más szavuk nincs is (B., Esz., Sand.).

szilvorium: szilvapálinka.

szür: durva szörposztóból készült kabát, melyet a *magyarok* viselnek (Esz.).

? *tádéd*: tehetetlen, pipogya öreg ember. — Talán a m. *dádé* kicsinyítője. Schmeller nem ismeri.

talapacs: ügyetlen, otromba. — A m. *talpacs*-ból képezett melléknév. V. ö. Nyr. 24 : 183.

taliga: kétkerekű taliga. — Csak városokban.

talpacs, *tolpács*: ügyetlen, otromba ember. < m. talpacs. Nyr. 23 : 278. (Sand.)

? *talpát*: ügyetlen. Pl. *Szai nit so talpát* = ne légy oly ügyetlen. < m. talp-as. Vagy talán a n. *tölpel*-hez tartozik? Schmeller nem ismeri.

tanya: tanya, major, magánosan álló ház (Sand.).

tarhanya. — Más nevét nem is ismerik (Sand.).

táskarl: főtt táska (tészta); *lumpłtáskarl*: tüdős táska; *lëkvárt*: lekváros derelye.

tata, tätä: atya. — Az előbbi csak városokban, a műveltebbek között; a hangja magyar eredetre mutat. Az alsóbb nép *tätä*-ja valószínűleg oláh.

teremtete } Tréfás értelmű káromkodások. Előttük rendszeren *ënye*
teriñgete } áll (Esz., Sand.).

tesék, tesëk, tösik: tessék. Közhasználatúak az egész sváb területen.

tolvaj. — Általánosan használatos, de csak segítségkiáltás gyanánt. *Tolvaj srájn*: segítségért kiáltani. Pl. *Laz mich in rú, szunszt srájdich tolvaj!*

topánkn: magas szárú cipő. < m. topánka (Esz., Sand.).

[*tornisztor*: tarisznya. — Volf György (Nyr. 23, 187.) Kluge nyomán magyarból származtatja, de Meyer Gusztáv szerint (NyK. 28, 339.) valószínűbb, hogy a tőtből való.]

? *tschákán*: csákány. — L. Közl. XI. 215. Én magam sohasem hallottam.

tulipánér: tulipán (Fehértemplom, *Gasparics* L.).

turos csusza } Közhasználatúak.
turos lepén }

ujróta: városi gyermekek kedvelt labdajátéka.

? *umorkü* < m. uborka. — Csak parasztok használják; a műveltebbek kerülik, mert parasztos kifejezésnek tartják. *Schmeller* (*Unget'n* alatt) Ausztriából közli az *umuák'n* alakot.

várgá: varga (Fehértemplom, *Gasparics* L.).

vizsrln < m. vizelni. — Csak gyermekeknek mondják és diszkrétebb kifejezésnek érzik.

zupás: altiszt, aki három éven túl önként szolgál, tehát tovább eszi a *zupát* (katonai műszó).

zsván: nem éppen tolvaj, de megbízhatatlan, rakoncátlan ember; inkább csak szidás. < m. zsvány (Fmn.).

E felsorolásból látható, hogy a bánsági sváb nyelvjárásba többé-kevésbé általánosan átment magyar szavak száma meghaladja a kétszázat. Mindenesetre elég tekintélyes szám, (még az erdélyi szászokéhoz viszonyítva is), ha meggondoljuk, hogy a legrégebb német telepek is csak legfőlebb 200 évesek és még e század első felében is történtek telepítések. A város és a falu természetes különbségén kívül főleg a telepédések különböző kora magyarázza azt, hogy a magyarság hatása nem mindenütt egyforma, s hogy a névszók nagy számával szemben csak nagyon kevés ige ment át a sváb nyelv közhasználatába; mert az ilyenek, mint: *éljen, hajuk, lásuk, hogyvót*, itt nem tekinthetők igéknek.

A magyar hatás mineműségének megvilágítására nagyon tanulságos lesz még az átvett szóknak egybetartozó, főbb csoportokban való rövid összefoglalása.

Legnagyobb számmal vannak a földművelésre és gazdaságra vonatkozó szók: *arendü, bakator, béres, biká, bikacsök, boci, cságl, csárdá, csicsokü, csikü, csikos, csinaki, csutorá, csuvik, gázdä, fitykës, hëntës,*

hámbár, hodája, hojsz-csú, hotar, hulu, ispán, kadarka, kálibá, komló, kulacs, mátyás, mángulicá, ménes, mokány, moslók, pipacsn, pipálák, pokarl, pusztá, puská, rábás, rádás, robot, szálás, sátrá, szilvórium, tanya, taliga, tulipánár, umorkñ.

Magyar ruhanemek: *átillá, bakancsn, békés, bocskor (pacskar), csizma, dolmán, gátyá, gatyárhózn, kalpak, köpének, konyty, mente, papucsn, sápká, suba, sujtás, szűr, topáñkñ.*

Magyar ételek: *gulás, ikrá, kolácsn, palacsiñkñ, pápriká, paprikás, pogácsarl, pulicka, tarhanya, taskarl, turos csusza, t. lepén.*

Katonaszavak: *baka, bakézar, bakancsn, borju, csáko, hájduk, homvét, huzár, pandúr, pangarnöt (?), zupás.*

Káromkodások: *aszámá, aszámásztá, á. jóregelt, énye bászorká-nyos, é. teremtete, kutya t. (inkább tréfásak), bászámá zistenit (nagyon komoly).*

Specialis magyar viszonyokra vonatkozó fontosabb szók: *áldá-más, bácsi, bágó, bándá, barátom, bityár, bieskás, bitáng, bugyéláris, csárdás, dárábant, deres, dinum-dánun, drotos, éljen, ficzkó, fokos, fog-mék, hajduk, hogyvót, horádár, korbácsn, kontrás, kortés, laczikonyha, néni, pájtás, potya, potyapruđer, prímás, rádás, szihák, talpacs, tesék, zsidán.*

Indulatszók, kötszók és hasonlók: *bézek, bizón, csitt, dehogy, dehogynit, cha, éljen, énye, hát, nahát, hajuk, hogyvót, lásuk, izé, na, nini, pedik.*

Igék: *hárumbitáñgñ, buktírn, formégájñ, kárbácsn, mulatírn, robotn, vizsarlñ.*

Keresztnevek: *Feri, Gyúri, Jancsi, Jani, Józsi, Marcsi, Miklós, Miska, Pista, Pisti.*

Állatnevek: *Bityár, Csülag, Fakó, Kese, Madár, Sárgá, Csinos, Jancsi (lónevek), Bimbó, Csáko, Muci, Szárvás, Virág (tehénnevek), Burkus, Fogmék, Hárumbás, Témés, Tisza, Vigyász (kutyanemek).*

Említésre méltó még az iskola hatása is, melyet a még németül beszélő fiatalabb tanulótság nyelvére gyakorol. Bár korántsem mentek még át a sváb nyelvjárás szókincsébe, mégis napról-napra hallhatók az ilyenek: *Vó isz tái füzet? Haszt tái dolgozat son kmacht? Zúik tái javítás. Er had sz földrajz jeles, jó, odor elékséges kriklt stb.*

E főbb kategóriákkal azonban még nincsen kimerítve a magyar befolyásnak egész köre. El nem mellőzhetők, mert nagyon érdekes bizonyítékai a magyarság erős hatásának, a magyar-német makkarónikumok, felemás szólások és verses mondókák.

A felemás szólások a következők: A már előbb említett, ország-szerte ismeretes *elmen táfoñkrënt és af tar másik száitn*-en kívül *Téz iz vaz andrás*: ez már más! (Nyr. 25 : 463.) *András* a n. *anderez* és a m.

András tréfás felcserélése. — Ha vkire ráparancsolnak, hogy vmit végezzen el rögtön, s az illető dacoskodni akar, rendszeren azt mondja magában: *Mingyar in trài stunt*. — *Semise machtnix*: nem baj, nem tesz semmit! (Nyr. 25: 463.) — *Látod a feketekutyád ibörn berk nundər läufn?* Nagyon kedvelt találós mese, gyorsmondóka.*) — Ha valamit keresnek és (magyarul) kérdezősködnék utána, a délvidéki német rendszeren így szokott tréfálni: *nem látrum*. (*Nem láttam* + *es ist mir nicht leid (lät) darum*).

Verses mondókák: *A fene egye mek, mit szam tən képnyék*. — Vásári bódék kikiáltói, ezermesterek, vagy általában valamely munka gyors elvégzése közben szokták mondani a következőt: *Kérem állásson, ver fastét, tər rásson* (aki érti, már tudja is). — Borozás közben koccintásnál mondják: *Isten éltese, tər isten isz tər éltaszté*. — Lugoson gyakran hallottam a következőt: *Kalap isz hüt, zsidó iz jút*. — Magyar ember hat kurás, hat ti hózn rollər s . . . Ezzel csufolják a svábok a magyart. *Jórágelt koszt gëlt* (Jóreggel-t kívánás, de mintegy azt értve rajta, hogy a jó reggeli pénzbe kerül). — Nyilván magyar részen keletkezett, de a bán-sági sváboknál is nagyon ismeretes: *Tüz iz alöz ánsz, mint a német táncz*. — Gyermekkoromban Lugoson gyakran hallottam összeolvasztva, közvetlenül egymás után a köv. magyar-német csigaverset:

*Csiga, csiga, gyere ki,
Eg a házad ide ki.
Snëk, snëk strëk tainë herna rausz,
szunszt verf ich tich ibasz klokñhausz,
verf ich tich ibörn kräbm,
frëzn tich ti räbm,
frëzn sich ti rildn sväin,
morgñ verszt ká snëk mer sväin.*

Két magyar-német nótát is közölhetek diákkorom emlékeiből. Az első:

*Édesem, kedvesem, vasz haszt tu kmacht?
Nem tudok aludni, ti ganczë nacht,
Mert mikor aluszom, träim ich fon tír,
S mindig azt gondolom tu piszt pái mir.*

A másiknak első versszakát már közölte Wolff Béla (Nyr. 25 : 403.). Én emlékszem a folytatására is.

1. Háromszor egy hétbe, Hat tər studënt fráj, Akkor viszi végbe, Szäinë lumparáj.	2. Kimegy az utcára, Sziht ər száinën sacz, Feloldja gatyáját, Czäikt ər száinën spacz.

*) Binder J. szerint Pesten: *Látrum az a fekete kutya aüfm Pergl aüfi läufm?*

3. *Kimennek a zölderdőbe,
Jédor af száin placz,
Ott mulatnak végre,
Jédor mit száin sacz.*

Es végezetül még ideiktatok egy tréfás sváb adomát, mely némileg szintén a makkarónikumok sorába tartozik: Sertésvész idején egyszer elzárták a falut és a sorompóhoz három svábot állítottak őrnök. Éjjel három magyar ember érkezik, akik be akarnak menni a faluba. A soros őr megkérdi tőlük: *Fon vó száitsz ir?* A magyarok rákiáltanak: *Hallgass!* — A sváb ismét kérdi: *Vó voltssz ir hín?* — A magyarok: *Ebadta teremtetete!* — A sváb erre felkölti alvó társait: *Kámárádä, kámárádä kumtsz ráusz, ész szín trái Halgasor tó, ti voln nach Ebatta-teremtetete!*

HORGER ANTAL.

FALUDI FERENCZ BOD PÉTER ÉS RÁJNIS JÓZSEF MEGVILÁGÍTÁSÁBAN.

Ismeretes az a rövid pár sor, melyet a magyar-igeni református pap a Nemes ember és Nemes asszony szerzőjének szentel. Dorel József czímen (Magyar Athenás 1766 — helyesebben 1767 — 72 l.) így ír:

«Dorel József Jéfuita. Iftenes jóságra és szerencsés holdog életre oktatótt Nemes ember, és Nemes asszony nevezetekkel Angliai nyelven írt valami komédiákat, melyeket olafzból Magyarra fordított Faludi Ferentz Jéfuita, 's kinyomtatott N. Szombatban 1748-dik eszt. 4. R Talám mind Dorel, 's mind Faludi költött nevek, Jeles elmés Satirifta a' mostani időhöz alkalmaztatott, hathatós szókkal, és elmés szóllások formájival telylyes.»

Az még csak megjárja, hogy Faludit nem is említi külön czímen, hanem «az Erdélyben és Magyar-országban élt tudós emberek»-ről szóló munkában angol szerző neve alatt tárgyalja hogy Faludinak Gracian Boldizsár után írt és Nagy-Szombatban 1750-ben megjelent *Bölcs és figyelmes Udvari emberéről* tudomást sem vesz, de az a gyanítás, hogy úgy Dorel, mint Faludi költött nevek, már több, mint érdekes.

Hogyan jutott Bod Péter erre a gondolatra?

Mindenekelőtt valószínűnek tartom, hogy Bod Péter Faludi munkáit nem olvasta. Nem lehet érte hibáztatni, hiszen majd ötödfélszáz írónak munkásságáról számol be és bármint hivatkozzék is a hűsz esztendő megmaladó idő fáradságaira, a mit e munkájára fordított, csak természetes, hogy igen sokszor a munka címlapja vagy az előszó volt a följegyzésének forrása.

De másrészt nem is az volt neki az eredeti terve, hogy aféle irodalomtörténeti följegyzéseket, életrajzokat írjon. Életének második szakaszát egyháztörténelmi tanulmányoknak szentelte, roppant sokat is dolgozott ezen a téren, többek között egy nagy munkája látott Bazelen (1760) napvilágot, *Az Isten vitézkedő Anyaszentegyház állapota* stb. Ebből a munkából azután, a mint Mikó Imre gróf a Budapesti Szemle 1862 folyamában kimutatja, egyes részeket önállóan is földolgozott és kiadott. Így *Szent Polykárpusában* az erdélyi református püspökök életrajzai s a *Magyar Athenás*nak alapja is erre a szentegyház történetre van rakva. Íróink a XVI. és XVII. században — legalább a mennyiséget tekintve — nagyobb részt az egyház szolgálából kerültek ki, s így a kapcsolat Bod Péter e két munkája között könnyen érthető. A húsz év alatt valóban nagy szorgalommal összekutatott anyagból átvette az Athenásba a mit céljaira fölhasználhatott, a hiányzókat ama hat év alatt, mely a két munka közé esik, a mennyire lehet pótolta, így született meg az a különben nagybecsű életrajz-gyűjtemény, így érthető meg, miért írt egyes írókról lapokat (*Sz. Miklósi Mihály, Szikszai Bálint, Dési Márton*), másokat meg épen hogy megemlíti (*Zrinyi Miklós, Ilosvai Selymes Péter, Pesti Gábor*). Természetesen nem szabad felednünk, hogy ha Bod nem is az erdélyi református papok életrajzeit írta meg ebben a munkában — mint néhányan szeretnék hinni — első sorban mégis egyházi és világi tudósokról szól az Athenás s így menthető, hogy a költőkkel mostohanának bántani. De mutatja a munka keletkezéséről szóló hypothesis igazságát az is, hogy a Szentegyház állapotjáról szóló előbeszéd egy részét (az idegen szóról írottat), majdnem szósz szerint átveszi a Magyar Athenás előszavába.

Mindezt csak annak a nézetnek támogatására említettem, hogy Bod Péter Faludiról való véleménye a Nemes ember és Nemes asszony *előszaván* alapul. Mert ezt elolvasta, még pedig alaposan, tanuskodik erről egyik másik munkája Szent-Hilárius (1760) *) melyben, mint maga mondja, mulatságot szerző szók, dolgok és históriák által föl akarja az olvasót vidámitani. Egyszersmind megemlíti, hogy magyar nyelven már is vannak ilyes könyvek jeles számmal, p. o. többek között éles, elmés, szűrös együtt való beszélgetések (dialogusok), szatírák, orczázó versek, ilyen Dorel József Nemes embere, Nemes asszonya és Udvari embere(?), kik nem régen kezdtek magyarul beszélni.

Ezek a sorok talán útbaigazítanak, hogyan esett meg a tévedés a nagyérdemű lelkipásztoron. Faludi előszavaiban ugyan nincsen semmi, a mi följogosítana akárkit, hogy a szerzők valódiságában kételkedjék, de a gúnyolódó, támadó hang, az éles szatíra, a mit Faludi az előszóban

*) Idézve Mikó gróf említett cikkében

ígér, az kelthette Bod Péterben a gyanút, hogy ilyen merész támadásokat senki sem mer a saját neve alatt világgá bocsátani, különösen nem a főrangúak ellen. Érthetjük a magyar-igeni papnak, a Telekiek és Bethlenek pártfogoltjának álláspontját: hogyan mert volna ő, a szegény marhapasztorból nagyurak segítségével lekipásztorra nevelt szelíd ember ilyennt írni! És mert önmagát nem tartotta erre képesnek, azt hitte másnak sincs elég bátorsága ilyen sós-borsos oktatásokat a *maga neve* alatt megírni. A könyvek azonban íme megíratlak, enyhítésül azt a nézetet pendítette meg, hogy Faludi csak álnév.

Az álneveket illetőleg egyébként is szerencsétlen volt, *Veresmarti Mihály* katolikus apát nevét csak Pázmán Péter álnevének tartja (Magyar Athénás 326. oldal).

Bod Péternek ez a félreértése azonban nem sokáig maradt boszualatlanul. *Köszegi Rájniss József*-nek 1781-ben megjelent «A magyar Heli-konra vezérlő Kalauz» című könyvében a 22. lapon a következő vers olvasható:

Skázon.

Tisztelendő Faludi Ferentz Úrhoz.

Bátor tsudájok vagy Magyar Poétáknak,
'S felette boldog, kit ditsér kegyes tollad:
'S felette nyomorultt, kit gyaláz kemény tollad:
Még-is tsak immel-ámmal emleget téged
Ama' fzapora f zavú, kevés favú Péter
Kit tő-hegyekkel űznek a' szelíd Múzák,
'S nem fél? — de nints-is, nints bizony, miért féljen stb. stb.

A könyv ugyan csak 81-ben jelent meg, de mint Rájniss maga mondja, már 73-ban készen volt s csak azért várt ki nyolcz esztendő, hogy a Horatius féle «*nonum prematur in annum*» elvet ő is megtartsa. Így érthetjük meg, hogy a vers Faludi Ferenczhez van írva, pedig az már akkor két éve hogy halott volt.

A vers maga azonban a támadásnak csak kisebbik fele. A Kalauzhoz tartozó, de már csakugyan 81-ben készült, *Megszerzés* 25—26. oldalán még jobban megtámadja. Az egész Megszerzés, mint tudjuk, párbeszéd alakjában van szerkesztve, főkép a Hírközlő (a kiben Rájniss Ráth Mátyásra czéloz, ki Magyar Hírmondó 1781. október 1-i számában ismertette a Kalauzt) s egy-egy vádat (összesen 20-at) említ Rájniss ellen, a ki mindegyikre részletesen megfelel. Az V. vád a következő:

A' Hírközlő.

«Ama fokat olvasott, dolgozott néhai *Bod Pétert* tsak azért, hogy boldogult *Faludi Ferentz*' nevét költött névnek vélte, emehhez intézett ím ilyen verfekekkel illette»: (a verset lásd föntebb).

A Poéta.

«Hogy fokat olvasott néhai *Bod Péter*, ez bizonyára nem ment-ség, hanem vádolás; mert ugyan azért fokkal inkább érdemlette a meg-korpázást, hogy fok olvasás-utánn az igaz ítéletnek ösvényétől annyira eltávozott. Igaz tudós magyar volt néhai *Faludi Ferencz*, sokkal eszméretebb ifjusáátógl-fogva, mint-sem *Bod Péter*. Hazánkban született, nevelkedett, szép Magyar könyveket írtt, meg-hóltt! — — *Gyöngyösi* utánn nem támadott nagyobb Poéta Országunkban. *Magyar Tzitzzerónak*-is neveztetett.— Még-is *Bod Péter* minden ok nélkül azt merte írni, hogy *talám mind Dorel, mind Faludi költött nevek*. Nem tzigéres vétek-e ez? olly érdemes Magyarnek híres nevét kétségesse tenni azoknál, a kik utánnunk élni fognak? — — Ezért tehát méltán feddettem *Bod Pétert*; stb.

A mint látjuk, az első támadás, a vers, még csak általánosságban hibáztatja az Athenás szerzőjét, hogy immel-ámmal emlegeti Faludit, pedig ő «csudája a magyar Poétáknak», de már a megszerzésben részletezi a vádat. Nem ismeri *Bod Péter* Faludit, bár az igaz tudós és *Gyöngyösi* után legnagyobb magyar költő, ez az első vétke, de itt már rámutat a második, igazi tévedésére is, hogy Faludi nevét költöttnek állítja és ezzel az utódok előtt is megrontja a költő hitelét.

Ha *Rájniss* csak a vád utolsó pontját hangoztatja, egészen méltó lett volna fölháborodása és «korpázása». Azonban Faludi poétaságának hánytorgatása ő reá is rossz világot vet. Megrójjá *Bod Pétert*, hogy nem ismeri Faludit, a költőt. De hát honnan ismerhette volna? *Bod Péter* haláláig Faludinak csak három munkája jelent meg (kettő, a melyeket főlemlit és a Bölcs és figyelmetes udvari ember, melyekről az Athénában ugyan nem, de a Szent Hilárusban már szól) a többi prózai munkája és versei mind csak *Bod Péter* és Faludi halála után (1786—87-ben, Révai kiadásában) láttak napvilágot. Hogyan vett volna tudomást a magyar-igeni lelkész a haza tulsó szélén lakó és barátainak. rendtársainak verseslő Faludi Ferenczről? Honnan sejtette volna, hogy a Dorelt fordító jezsuita versei majd olyan jók, mint prózája, s akadnak emberek, a kik *Gyöngyösin* kívül nem ismernek külömb poétát?

*Rájniss*nak azonban könnyű volt a költő Faludit megismerni. Társa volt a szerzetben s mint a pozsonyi kis iskola tanítója egy helyen, Pozsonyban, működött vele, ki abban az időben igazgató volt. Nyílt tehát alkalma Faludi verseit olvasni és dicsérni; annyira beleélte magát abba a gondolatba, milyen nagy költő az ő szeretett főnöke, hogy el se tudta gondolni, van magyar ember, a ki a nagy Faludi verseit sohasem látta. Mindenesetre inkább lehet menteni *Rájniss* tévedését, mint *Bod Péterét*, de azért csak tévedés marad a «skázon» és az V. polémia a Hír-

közlővel s a kiméletlen hang, a mi különben részben a vallásos elfogultságból magyarázható, egyáltalán nem illő és nem méltányos attól, a ki maga is botlik.

Abban a Ráth-féle, különben elég szelíd, támadásban mintha a sors keze működött volna, mintha csak — a mint Rájnis a Faludin elkövetett sértésért Bod Pétert, — úgy akarta volna Ráth Mátyás a Bod Péteren elkövettekért Rájnist «megkorpázni».

CSÁSZÁR ELEMÉR.

PÁRHUZAMOS HELYEK.

A Pancsatantrát olvasgatván, a Naevius híres Tarentilla-töredékével találtam meglepően egyező helyeket.

A mesevándorlás kutatására is mindegyre csábított a keretes elbeszélés e remek műve, melynek gondolatgazdagsága kimeríthetlen; de ellentálltam a csábnyak.

Ez alkalommal csak egy pár idézetre szorítkozom.

A Pancsatantra I. könyv. 3-ik elbeszélésébe a nők kaczárságára vonatkozó gnomák vannak beszöve. Ugyanis egyszer egy Dantila nevű gazdag kereskedő vendégül a királyt fogadta a maga kíséretével. A király komornyikja (de olyan, a ki tényleg sepete is a király hálósobáját), név szerint Gorambha őt meg nem illető előkelő helyet foglal el. Dantila egyszerűen galléron ragadja és kidobja. Gorambha boszút forral. Midőn seperget a király ágya előtt, így sóhajt föl: «Óh, borzasztó e Dantila vakmerősége, hogy a királynőt merte megölelni!» A király faggatni kezd, hogy miféle bolondot beszél. Gorambha azt feleli, hogy mivel az éjszakát játékasztalnál tölté, meglepte az álom és csak álmában mondhatott ilyet. De azért a királynak elég volt ez egyszerű ember ez elejtett szava arra, hogy fölébredjen gyanuja; mert hát... és ekkor következik a Pancsatantra szerkezetéhez tartozó gnomák beszövése. A kalkuttai kiadásban, melyet Jibananda Vidyasagara, a szanszkrit collegium igazgatója eszközölt (1895), 13, a Fritze Lajos kitűnő fordításában (Lipce, 1884.) 11 gnomá, melyek erősebbnél-erősebb hangon fejezik ki a nők iránt a pessimistikus felfogást.

Például a kalkuttai kiadás 149. gnomája így hangzik:

Ha nincs rá titkos alkalom és férfi sem akad,
Akkor az asszony, hidd nekem, erényes is marad.

150: «Engem szeret e nő» — a ki ezt botorul el is hiszi,
Fogoly madárként az tegyen mindig kedvére ő neki.

148: Fával a tűz be nem telik és vízzel nem a tengerár;
Sem asszony sose férfival, mint étellel nem a halál.

Ilyen gondolatok sorában találtam a következő két verset:

Egygyel cseveg az asszony ám, kacsintva másnak integet,
De titkon másra gondol, oh! ugyan ki az, a kit szeret?

Egygyel cseveg mig ajaka,
Mosolyg mint nyíló patala,
Lobos szemének az alatt
Már másra röppen sugara.
De hajh! a lelkét újra más,
Egy hitvány gazdag ejti meg:
Szívének mélyén ki lakik,
A kiért igazán remeg?

E két gnoma meglepően egyezik Naevius Tarentillájának ama versével:

Alii adnutat, alii adnietat, alium amat, alium tenet,
melyet Ponori Thewrewk Emil az E. Ph. K. V, 274. így fordít:

«Másra tekint, másra kacsint, más a szívén, más az ölen»,
mely sornak magyaros rythmusa és velős rövidsége szembetűnik.

Ha e töredéket egybevetjük azon rokon helyekkel, melyeknek kapcsán idézik, elfogadhatónak tartjuk Ribbeck (Comicorum Romanorum praeter Plautum et Terentium Fragmenta Lipsiae 1873. 19 és köv. l.) vélelmét, hogy Isidorus vagy az a szerző, kitől e verset idézi, oly szöveget olvasott, melyben az eredeti septenarius iambus senariusra volt átírva. Tehát az egybefüggő szöveg így hangzanék:

quasi in choro pila
Ludens datatim dat se et communem facit.
Alium tenet, alii adnuit, alibi manus
Est occupata, alii pede percellit pedem,
Alii dat anulum aspectandum, isdem a labris
Alium invocat eumque alio cantat, at tamen
Alii dat digito litteras . . .

E töredéket így fordítom:

Mint labda körbe forg,
Ő játszva kézzől-kézre adja önmagát.
Egyet fog, másnak int, de mást szorít,
A míg gyöngéden érint lába újra mást.
Ennek villantja gyűrűjét, míg ajaka
Amannak csókot ígér, ezzel énekel,
De rózsás ujjal annak titkos jegyet ír.

Épúgy, mint Goethe kedvese a XV. római elegiában kilocsant borral írja le a légyott óráját.

A Tarentilla-töredéknek e szava : *datatim* rávezet a rokon helyek számbavételével a görög forrásra.

Ugyanis e *datatim* elő fordul Plautus Cure. 296 :

Tum isti qui ludunt *datatim* servi scurrarum in via
Et datores et factores. . . .]

L. Pomponius ,Adelphi‘ :

«quod ille, cum *datatim* in lecto tecum lusi»

Nævius: Exodium III. (Ribbeck 258):

in molis
Non ludunt pila *datatim*, raptim morso [sæviunt ?]
Afranius (225. tör.): *datatim* uxorem ut ludas .

Ezek mintegy rámutatnak Antiphanes Fabulæ incertæ VII (Meineke III, 136.) következő töredékére :

Σφαῖραν λαβὼν
τῷ μὲν διδοὺς ἔχαρει, τὸν δ' ἔφρυγ' ἄμα
τοῦ δ' ἐξέχρουσε, τὸν δ' ἀνέστασεν πάλιν
χλαγκταῖσι φωναῖς . . .
ἔξω, μακρὰν παρ' αὐτὸν, ὅπερ αὐτὸν, χίτω,
ἄνω, βραχεῖαν ἀπόδοσιν ἐγκαταστρέφει.

Álljon itt e hely fordítása is :

A labdát kapja és
Örül, ha ennek adja és kijátsza azt
Hangos kacajjal . . .
Távol, közel, föl és alá hajlongva könnyeden,
Csábítva, csalva mindig forg ide s tova.

A labdajátékot, melyre a *datatim* szó utal, úgy írja le egy bizancki történetíró Kinnamus Hist. V, 5., hogy a mai lawn-tennis-játékra emlékeztet; mert ép olyszerű ütőkkel játszták, melyek hálózattal voltak ellátva, a verseny a két részre osztott csoport között az volt, hogy a kiosztott labdákat a másik csoport elé vont határon átűssék.

De hogy e játéktól vett hasonlatról van szó, úgy Antiphanesnél, mint az őt utánzó Næviusnál, azt bizonyosra veszem. Plautus Curculioja is a maga diadalmas tolakodásának jellemzésére használja ugyan e képet, melylyel a Tarentilla kaczerságát teszi szemléletessé Nævius, és általános gnoma alakjában fejez ki Visnu Sarma, a Pancsatantra szerzője.

Végül ide igtatom Thewrewk Emil tisztelt kollegám szíves figyelemztetése folytán Kriza : «Vadrózsák» 143. l. 299. dalát :

Az urát nevezi galambjának
S hunyorit a más ember fiának;

mint a mely dal a női kacérságot hasonló formában fejezi ki. Hasonló ehhez Goethe *Faust*-jában :

Ein Mädchen, das an meiner Brust
Mit Äugeln schon dem Nachbar sich verbindet.

HEGEDŰS ISTVÁN.

HAZAI IRODALOM.

Latin olvasó- és gyakorlókönyv a gymnasium III. osztálya számára.

Irta *Csengeri János*. Budapest, 1898. Lampel R. (Wodianer F. és fiai). Ára füzve 1 frt, kötve 1 frt 20. — **Latin nyelvtan** II., Mondattan. Gymnasiumok számára. Irta *Csengeri János*. Bpest. u. o., ára füzve 90., kötve 1 frt. 10.

Csengerinek a gyakorlóiskolában számos éven át kifejtett tanító praxisa gyümölcszeként közrebocsátott latin Alaktanát és hozzávaló Gyakorlókönyvét a szakkritika kiváló méltánylásban és elismerésben részesítette. Most megjelent latin mondattanáról és III. osztályú olvasókönyvéről hasonló dicsérettel kell megemlékeznünk: mind a két könyv nagy gonddal, helyes módszerrel van szerkesztve, az anyag megválasztásában és feldolgozásában, valamint nyelvi tekintetben érdemes munka, mely tankönyvirodalmunkra nézve határozott haladást és nyereséget jelent.

Az inductiv módszeren alapuló nyelvi tanítás tisztán az olvasmányból indulván ki, a *Gyakorlókönyv*vel akarom ismertetésemet kezdeni. Az olvasmányok megválogatásában Csengeri nem követhette teljesen saját szíve óhaját; kénytelen volt jobb meggyőződése ellenére engedményeket tenni azon iránynak, mely a tanterv legujabb revisiója alkalmából győztesen került ki az ellentétes nézetek harcából és Cornelius Neposnak ismét polgárjogot adott latin nyelvi tanításunk körében. Senkisé fogja a szerzőt következetlenséggel vádolni, mert elvi álláspontját a gyakorlatban fönnt nem tartotta; csakis annak vehetjük, aminek szerző előszavában mondja: a többség véleménye respektálásának. Azt csak nem követelhetjük, hogy az író szándékosan, maga ássa meg sírját könyvének, már pedig ezt tette volna, ha szembe szállva az apróbált tantervvel Livius kedvéért könyvéből számúzi Corn. Nepost. Úgy szerkesztette tehát olvasókönyvét, hogy kiki tetszése szerint a római történetet, vagy a görög hadvezérek életrajzait vehesse tanítása alapjául. «Képek a római köztársaság korából» cím alatt Livius nyomán és az

I. és II. osztályú, Róma alapítását és a királyok korát tárgyaló olvasmány folytatásaként összefüggő, csak kis hézagok által megszakított történeti előadásban nyújtja az 509-456. évig terjedő korszak eseményeiből a legmegkapóbb részleteket, melyekben Brutus, Horatius Cocles, M. Scævola, Menenius Agrippa [Coriolanus], a Fabiusok és Cincinnatus szereplésével a római hazafiságnak jellemző példáit állítja az ifjuság szeme elé és a plebejusok és patriciusok küzdelmének festésével Róma társadalmi viszonyainak ismeretébe vezetvén be a tanulókat, hasznos anyagot szolgáltat az ókori történet tárgyalásához. Azok számára pedig, kik a varietas kedvéért a görög hadvezérek életrajzaira akarják alapítani a latin nyelv tanítását ezen a fokon, kiválogatta Cornelius Neposból a görög történet kiválóbb alakjait: Miltiades-t, Themistoclest, Aristidest, Epaminondast és Pelopidast, kikhez a magyar részben még Pausanias, Cimon és Thrasybulus életrajza járul. A szerző dicséretes mérsékléssel választotta meg az olvasmányokat (Livius kitesz 22, Nepos 18 oldalt, a miből még leszámítandó a tekintélyes számú illusztrációk helye), úgy hogy egy-egy tárgykör kényelmesen elvégezhető; a mi sokkal helyesebb (áll ez első sorban Liviusra nézve) mint az oly bő szemelvény, melynek olvastatása csakis az összefüggést zavaró kihagyásokkal történhetik. Lesznek bizonyára oly tanárok is, különösen kisebb létszámú osztályoknál, kik Liviuson kívül Neposból is tárgyalnak majd egy-két életrajzot. A Neposhívók pedig egy-egy liviusi fejezettel fokozhatják az óhajtott tárgybéli sokoldalúságot. A költői olvasmány 12 phædrusi mesén kívül, Cato gnomáiból nyújt 14-et, majd 17 költői idézetet, végül két apróságot «Róma 7 halmát és «A kilencz műzsa»-t. Ide tartozik tulajdonképen Ovidius verse is a Fabiusok vesztéről, a mely a római történeti olvasmány keretében pótolja Livius prózáját.

A prózai olvasmány stílusa mindvégig könnyed, élvezetes és latin; az inductiv módszer fölmentette szerzőt azon nyűg alól, hogy olvasmányát a mondattani párhuzamos tanítás kedvéért olykép gyúrja át, hogy az fejezetenként változó példatár legyen. Különösen érdemes munkát végzett szerző Nepos szövegének megállapításánál. Mindnyájan ismerjük ezen író stílusának és előadásának azon fogyatkozásait, amelyek miatt számosan nem tartják iskolába való auctornak. Szerzőnk helyes pædagogiai tapintattal — E. Haupt átdolgozásának nyomán, de az eredetihez való szorosabb ragaszkodással megtette mindazokat a tárgyi és nyelvi változtatásokat, valamint kisebbszerű kihagyásokat, melyek szükségesek, hogy az íróat a III. osztályban olvastathassuk. Csengeri Nepos szemelvényei fölöslegessé teszik egy külön, teljes kiadás használatát, hisz az általa kiválasztott biographiák a legérdekesebbek; ezeknél többet vagy mást a teljes kiadásból sem fogunk igen tárgyalni; fölmenti a tanárt a szöveg-tisztítás nem könnyű munkája alól és a tanulóra nézve is előnyös, ki

egy könyvben egyszerre kapja a mondattani gyakorlókönyvet és a latin olvasmányt.

A könyv II. része a latin szöveg methodikai földolgozását foglalja magában; oly sokoldaluan és kimerítően, amint azt csak kívánhatjuk. Áll pedig az olvasmányokhoz csatolt *præparatio* öt részből: tárgyi magyarázatok-, phrasisok-, grammatika-, synonymák- és *convertenda*-ból. Csengeri nem követte az újabb tankönyvírók ama szokását, hogy a reáliákat külön függelékben állítják össze. Helyesen tette. Mert ez a rendszeres régiségtan egész új studiumot teremt, holott a gymnasiumnak archæológiára és régiségek tanára nincsen szüksége, ott első sorban a nyelvet tanítsuk, magáért a nyelvért, hogy ifjaink megértsék és helyesen lefordíthassák a klasszikusokat: régiségeket csak annyit és annyiban magyarázzunk, amennyi az auctorok tárgyalása közben előfordul és az illető író teljes megértéséhez szükséges. A reáliák tárgyalásában sok helyütt túlzásokba mennek, miattok elhanyagolják a nyelv tényeinek magyarázatát. Ép azért helytelen a reáliák kiszakítása e szövegből, azok a szöveggel párhuzamosan tárgyalandók — mint szerző tette —; rendszeres összefoglalásuk legfőlebb a magasabb osztályokban jogosult, de ott is csak oly mértékben, amint az az olvasott klasszikusokból meríthető.

A *præparatio* második részét a phrasisok összeállítása teszi. Helyes újítás és nagy könnyítés, mert eddigi olvasókönyveink mellett a megtanulandó phrasisokat külön kellett összeírniunk. Csakhogy e csoportban igen sok olyan dolgot találunk, ami nem nevezhető phrasisnak, sajátos állandóan használt és visszatérő latinos szólammak; teszem azt *discordia sanatur* = az egyenetlenséget orvosolják (78. l.), *iura patribus extorquentur* (78. l.), *corporis firmitas* = testi derékség (117. l.), *aequum est* = méltányos (105. l.), *aliter* = másként (105.), *ad regis aures pervenit* (94. l.) stb. stb. Még számosabb az olyan »phrasis«, mely sokkal helyesebben a grammatikai magyarázat körében foglalt volna helyet pl. *hortantibus amicis* = barátjai buzdítására (95.), *exercitui praeest* = élén áll a seregnek (95. l.), *occasio liberandae Graeciae* (94. l.), *moenibus potitur* (78.), *magna vis frumenti* (78. l.), *lis quinquaginta talentis aestimatur* (97. l.) stb. stb.

A 3. csoportban találjuk a nyelvtani magyarázatokat és a mondat- tan megfelelő pontjaira való utalásokat. Ezek általában elárulják a szerzőnek figyelmes munkáját s csak itt ott szorulnak egy kis helyreigazításra. Pl. *iuvenem amoveri iussit* (68. l.) mellett hivatkozás történik a M. 208. §-ára, pedig a szenvedő infinitivus használata abban a §-ban nincsen megmagyarázva, jobb lett volna a M. 105. §-ra való utalás. Így *educi legiones iusserunt*-nál is (76. l.). *Miserunt legatos ad frumentum coemendum*-nál (78. l.) helyesebb a 133. §. citálása; *in te ausus* (68. l.) fel-

oldása : tu, qui *ausus es* (68. l.) nem teljes, hozzáteendő: *in te*. A 81. lapra található utalás *usi sunt viribus* : M. 29. §. és *quidquid erat patrum* : M. 76. §. egymással fölcserélendő. *Donec interrumpetur* (65. l.), magyarázata világosabb a 222. §.-ra való vonatkoztatás helyett, mint czélt kifejező *donec* (M. 198. §., a hol ép ez a példa fordul elő csekély változtatással) cf. Menge, Rep. 365. — Ezek azonban mind könnyen helyreigazítható kis fogatkozások.

Tanulságosak a praeparatio 4. pontja alatt összeállított synonymák, amelyek a szókinés gyarapítását mozgíthatják elő. Itt is némi bőség uralkodik, melyet a tanár könnyen redukálhat a szükséges mértékre, viszont talán néhol pótlás is lehetséges, mert egyes gyakrabban előforduló synonymák. (pl. *vetus*, *antiquus*, *priscus*) hiányoznak.

Befejezésül minden olvasmányhoz *Convertenda* czímen az előfordult szókinésből összeállított és az olvasmány tartalmához csatlakozó összefüggő mondatok járulnak, melyeknek latinra fordítása a mondat-tani sajátságok begyakorlására és a szókészlet megrögzítésére szolgál. Dicséretére legyen mondva szerzőnek, hogy ezekben a fordítás kedvéért sohasem követ el erőszakot a magyar nyelven, amint egyáltalán mindennütt nagy figyelmet fordít a helyes magyarságra. Ügyes dolog, a tárgyalt mesék tanulságának párhuzamos értelmű magyar közmondásokkal való kifejezése. Találunk a gyakorlókönyvben néhány magyar szakaszt is, mely nem támaszkodik a latin olvasmányra, nevezetesen 6 mesét, a Fabiusok történetét (Livius nyomán) és 3 neposi életrajzot (Pausanias, Cimon, Thrasybulus); ezek helyes fordítását lehetővé teszik a szöveget megelőzőleg közölt magyar-latín phrasisok.

A könyv végéhez csatolt szótárból szerző kihagyta azokat a szavakat, melyek az I. és II. osztályú olvasókönyvben már előfordultak. Nem helyesen, mert még a legjobb tanulótól sem követelhetjük az előző kötet szóanyagának teljes ismeretét, hisz olvasás közben bizonyosan ki is maradt egyik-másik fejezet, az pedig rendkívül terhes, hogy folyton két könyv szótárából praeparáljon. Egyes hiányok itt is constatálhatók; pl. hiányzik mindkét könyvből a *cluens* (48. l.) ige, vagy *Libycus*³ (20. l.), a *desierunt* (35. l.)-nak a szótárban csak *desivit* felel meg, az alaktanban (91. l.) is csak a *sivit* alak szerepel; hasonlóképp nem találja a fiú sem a szótárban sem az alaktanban a *saecla* (91. l.) vagy *aethram* (91. l.) alak magyarázatát. Célyszerűtlen eljárás — mert az összes szótáriródalommal ellenkezik — hogy Csengeri az ige averbo-ját a 3. személyben hozza, itt csak aláírhatom azt, mit erre vonatkozólag Dóczi fejtett ki. (E. Ph. K. XX. 908.) — Livius, Phaedrus és Cato életrajzán kívül ill. azok mintájára meg kellett volna emlékezni néhány sorban Ovidiusról is a *Fasti* szemelvény előtt. — Anachronistikus magyarázat, hogy «egy as Cicero korában = 4 fillér» (75. l.). Miért nem mondja, hogy mennyit ér kb. az

olvasmány idejében. — A római iugerum (l. 87.) nem egyenlő a mi holdunkkal, mert annak még felét sem teszi, lévén a római hold 0·25 hektár, a miénk pedig 0·57 hektár. — Sajtóhiba alig akad a könyvben, ilyen: is *si* h. (10. l.); *quadrigena quadringena* h. (39. l.); *desideri desiderari* h. (43. l.); *ocassio* (94. l.), *calidissima calidissime* h. (99. l.) *fungit fungitur* h. (105. l.) *concurreris cucurreris* h. (127. l.); az 52. lapon a mese szövegében *quippe* fordul elő, a magyarázat pedig *quid enim*-ről szól. Helyesírásában nem elég következetes: egy azon fejezetben olvassuk *assueti* mellett *adsumunt*-ot (6. l.) vagy *aspicere* (44. l.) és *adspectus* (11. l.); *conicit* (23. l.) és *eiicit* (59.), *inicit* (78.) és *proiicit* (70. l.) stb.

Meg kell még emlékeznünk a kötet térképeiről és illusztrációiról. A szemléltetés, melynek hasznos volta már nem képezi többé vita tárgyát, az iskola falain kívül meghódította magának a tankönyveket is; az ezekben alkalmazott illusztrációk az iskolában megbeszélte nagy képekre emlékeztetvén előnyösen támogatják a tanítást; ma már nem is korszerű az a könyv, melyben az illusztrációk hiányoznak. Közelebbi vizsgálatnál azonban, sajnos, ezek az illusztrációk rendesen nem állják ki a kritikát. Sok közöttük a silány vagy elkoptatott cliché, mely már a kiadócég más kiadványaiban is szerepelt, mielőtt az iskolakönyvbe került, ut *aliquid fecisse videatur*. Csengeri képeinek egy része is olyan, elhasznált, gyöngé cinkographia, mely részben nem is illik épen oda. Így pl. abból az alkalmából, hogy az adósok mostoha sorsa miatt lázongó tömeg a forumra siet, üstökénél fogva van odarántva (a 495. év története mellé) a császárkori forum képe, vagy a forum Romanum két mai képe; melyek közül különösen a nyugati látókép egészen elkoptatott cliché. Így szerepel a sokkal későbbi időre vonatkozó forum- és comitiumi tervrajz. Ha a tanuló esetleg érdeklődik a tervrajzon föltüntetett más latin elnevezésű részletek mibenléte iránt (*Senaculum*, *Basilica Porcia*, *Columna Mænia* stb.), sehol fölvilágosítást nem kap. Ez a kép szemlélteti az illusztr. eljárást, mely másnyelvű könyvek képeit minden változtatás nélkül másolja, annyira, hogy a képen a világtájak is S O N E-el vannak jelölve. A szent hegyre kívándorlott nép táborozását szemlélteti a gamzigrad-i (Kr. u.-i) megerősített táborhelynek Guhl és Koner-ből kölcsönzött, de silányított képe. «A római várívás» sem való tanuló szemének; igaz, hogy antik ábrázolás, de a tanuló az ábrázolás kezdetlegességét, naivságát átviszi az eseményre, hamis fogalmat alkot magának róla és megmosolyogja. A kercsi váza gyönyörű, scythia nemese is igen hátrányosan alakult át könyvünkben, a vele egy lapon levő két képpel egyetemben. Az ötven-evezős hajó cliché-je oly fekete, hogy evezőt nem is látni rajta. A történelmi könyvekből már régen kiküszöbölték azokat a képeket, melyek egyes jeleneteket tisztán a rajzoló fantáziája szerint ábrázolnak. Ilyen «M. Scævola Porsena előtt» és «A római matrónák Coriolanus előtt», és

még hozzá mindakettő teljesen elkoptatott, rossz állapotban. Történeti jelenetek modern compositiójú képei csak akkor jogosultak, ha elsőrendű művészek festményei után készültek, teszem azt, amilyenek a klasszikus iskola mesterének, David-nak képei «a sabin nők elrablásáról», vagy a «Horatiusok és Curiatiusok küzdelméről»; melyek aztán a műízlés fejlesztését is előmozdíthatják. Szót nem akart ismételni szerző a szótárban, miért ismételt képet? A «római katonák»-at már az I. kötet is hozta. Sajnos a térképekről sem nyilatkozhatunk elismerőleg, «Roma urbs» és «Latium» oly homályosak és kisméretűek, hogy olvasásuk valóban szemrontó. Az «Italia» című térkép körülbelül felesleges, e helyett jobb lett volna a Latiuménál valamivel nagyobb területről rajzoltatni új mappát, az olvasmányokban sűrűn előforduló volscusok, sabinok, æquusok stb. vidékeinek megjelölésével, mert ezeket a két mappa egyike sem közli. A Neposhoz tartozó kis mappák is homályosak, alig látni rajtok, hol a tenger s hol a szárazföld. Mire valók a csatatervek? A szöveg úgy sem terjeszkedik ki részletekre, a salamis-i csataképen a haderők jelzése oly szerencsétlen, hogy jóformán meg sem különböztethetők egymástól; taktikai fejtegetések pedig amúgy sem valók gymnasiumba. Érdekes pl. a Coriolanus által elfoglalt városok mellé adott magyarázat. Circei fekvésének megjelölése után ezt olvassuk: «a többi várost keresd Latium térképén». (83. l.) Ott bizony keresheti a szegény fiú; én legalább sem Longula-t, sem Trebiá-t, sem Pedum-ot, sem Satricum-ot nem tudtam azon a mappán felfedezni. A képekre tett megjegyzéseink nemcsak Csengeri könyvére illenek, mutatis mutandis áll ez a kritika sok más «illustált» tankönyvünkre is. Ezeken a fogyatkozásokon könnyen segíthetni egy esetleges új kiadás alkalmából; nem is változtatják meg abbeli véleményünket, hogy a megbeszélt Olvasókönyv kiváló, dicséretes gondnal és nagy pædagógiai tudással készült munka.

A *Mondattan* tudományos és didaktikai szempontból egyaránt jeles könyv. Az anyag megválasztása tanuskodik szerzőnek nagy tanítói gyakorlatáról és helyes érzékéről, mely egyrészt megóvta a Bartal-Malmosi-féle grammatika terjengősségétől, másrészt pedig távoltartotta attól a compendiosus rövidségtől, amely felé újabb nyelvtanaink törekednek, aminek eredménye aztán, hogy a tanulót a felsőbb osztályokban, az auctorok olvasása közben Nyelvtana cserbenhagyja. Tárgyalásában természetesen mondattani alapra helyezkedik, anélkül azonban, hogy ezt az eljárást teljes merevséggel alkalmazná. A határozók fejtegetésében ugyanis nem azok kategoriái szerint halad, hanem az esetek szerint, de úgy «hogy az egyes esetek tárgyalásában mégis az illető eset mondattani funkciójára volt tekintettel». A régi syntaxisnak tett eme concessió annál inkább helyeselhető, mert azon az észszerű elven alapszik, hogy a tanítás lehetőleg a «latin nyelv alakjaiból induljon ki s éppen a latin nyelv

szempontjából egytűvé tartozó jelenségeket ok nélkül el ne válaszssa.» Különösen jogosult ez az álláspont ma, mikor a klasszikusok helyes megértését tűzték ki célul és a magyarból latinra való fordítás a minimumra szállítatott le. Az inductiv módszernek megfelelőleg kellő számú és jól megválogatott példák előzik meg a mondattani sajátságok tárgyalását; az ezen példákból levont szabályok rövid, szabatos és magyaros fogalmazásukkal tűnnek fel. A magyar nyelvtől való eltérésekre és egyezésekre mindenütt rámutat a szerző, megérzik könyvében, hogy magyar tanulónak készült és hogy nem halad idegennyelvű grammatika nyomán. (L. pl. az értelemszerinti egyeztetésre fölhozott találó magyar példákat, 8. l., vagy mindjárt a rákövetkező 7. §-ban a magyar nyelvhasználatra való utalást, vagy a 35. §-t. Ebből a szempontból ajánlatos volna a gen. sub. és obiect.-nak párhuzamba állítása a magyar alanyi és tárgyi birtokos összetételekkel; az obiect.-nál úgy is hivatkozik magyarázatul: istenfélelem-re, ennek megfelelőleg föl lehetne hozni a subiectivus mellett az istenáldás-t vagy hasonló példákat.) Mindenütt tekintettel van szerző a magyaros fordításra, arra akarja rávezetni a tanulókat, példákat nyújtván a tiszta latinos szólásoknak tösgyökeres átültetésére (pl. 20. §., jegyzet s egyebütt sűrűn.) Az actió és tempus megkülönböztetésében következetes s így nem teremt — más szerzők módjára — ellentétet a magyar nyelv-
tanban tanultakkal.

Itt ott persze elfér egy kis pótlás vagy javítás. A 69. §-ban az abl. comp.-hoz odatenném a *plus, minus, longius, amplius*-szal való construálást a *quam* kihagyásának esetére, mert ez elég gyakori jelenség. A 35. és 54. §§-ban jó lett volna az igéknek csoportosítása a példák után, hogy könnyebben áttekinthessük s így adhasuk föl megtanulásra; így tett pl. a 55. §-ban az összetett igék vonzata tárgyalásánál. Az 58. §-ban a vég-hat. dat.-al járó melléknevek felsorolandók, mint ahogy a 26. §. alatt történt. A míveltető igének latin kifejezésére fölhozott példákból (105. §.) dedukálendő a szabály. A kettőzött és — *cunque*-vel összetett névmások mellett álló indicativus nincs megemlítve. A 123 §. («tilalom kifejezése») nagyon szükséztű, nem találjuk a tiltás más módjainak (ne dixeris, cave credas) magyarázatát. Az igealakok használatánál helyén volna a levél-stilusról való megemlékezés. A *cum*-oknál (195. §.) elmulasztotta a szerző azok magyar fordítását (csak az iterat. mellett olvasható valahányszor), pedig ép a különböző magyar jelentésekkel szemléltethetjük legjobban azok természetét. A gen. memoriae igéinek nagyobb részletezése szükséges a 81. §-ban, vonzatuk világosabban tárgyalandó. Ezen igék mellett a névmásokkal nem kivált gyakran, hanem mindig áll acc., ép úgy mint a személytelen igék követelte gen. causae-t a névmásoknál mindig az acc. pótolja; a 83. §. fogalmazása nem érezteti az acc. kizárólagos használatát ily esetben. Az abl. pretii (78. §.) jegyzetében pótlendő,

hogy mikor áll az azt jelölő melléknév abl., mikor gen.-ban. (összehasonlításokban). Posco-nál (47. §.) gyakoribb az «ab aliquo». Nem áll, hogy a gen. part. *csak* o-tövű melléknevekkel fordul elő (29. §.), attractióval i-tövűeknél is találjuk. A római mérföld nem «kevéssel több mint egy km». (28. l.), mert másfél akkora (1.48 km.). A verstani és naptári függeléken kívül czélszerű a mértékek, vagy legalább a pénznek rövid tárgyalása. Jegyzetes kiadásaink (Tacitus stb.) a szövegben előforduló pénzösszegeket rendszeren csak átszámítják (s mekkora eltérésekkel), így aztán a nyelvtannak kell a tanulót a sestertius, -ia, -ium különböző értékeiről fölvilágosítani.

Ezen aprólékos észrevételeim azonban miben sem homályosítják el a könyv fényoldalait, melyet mint érdemes munkát örömmel ajánlok a latin nyelv tanárainak figyelmébe.

DR. LÁNG NÁNDOR.

Vásárhelyi daloskönyv. XVI—XVII. századi szerelmi és tréfás énekek.

Kiadta *Ferenczi Zoltán*. (Régi Magyar Könyvtár. XV.) Budapest, 1899. 247 lap. Ára 1 frt.

A *Régi Magyar Könyvtár*nak e legújabb füzeté éles világot vet arra a sajátságos helyzetre, mely a régibb időkben világi, főkép szerelmi lyrának jutott az egyházi mellett. Azt mondhatnók, hogy a szerelmi lyra a költészet udvarába nem volt befogadva, nem volt poetikai értelemben «hoffähig». Élt, fejlődött, sőt egyszer-másszor virágzott is, de a nyilvánosság előtt, vagyis nyomtatásban nem mert megjelenni, sőt leghivatottabb művelői is csak törvénytelen gyermeköknek tekintették. Ez magyarázza, hogy Balassának istenes énekei folyton újabb meg újabb kiadásokban terjednek a XVII—XVIII. század olvasói körében, ellenben szerelmi dalait a mi századunk történetbúvárainak kellett kikutatniok a radványi levéltár lomjából. Ez az oka, hogy míg egyházi énekeskönyvet majdnem évenként nyomtatnak egyet-kettőt a XVI—XVII. század folyamán, addig a világi énekek és szerelmi dalok gyűjteményei csak kéziratban tartogatják magukat, jobbára el is kallódnak s közülök az első csak most, a XIX. század utolsó évében lát napvilágot a címbeli kiadványban.

A *Vásárhelyi daloskönyv* az erdélyi múzeum egyik kéziratának a lenyomata. A múzeum a Vásárhelyi-családtól kapta 1875-ben, a mely firól-fira őrizte s a melynek tagjai között kell keresnünk az énekek összeíróit is a XVII. század második felében. (Éppen azért *Vásárhelyi daloskönyv* volna a szabatos címe.) A gyűjtemény 132 darab költői terméket foglal magában, melyek korra, tartalomra és formára nézve meg lehetős nagy eltéréseket mutatnak egymástól. Bizonyos, hogy az énekek jó része XVI. századi, hiszen ott találjuk közöttük Balassának is néhány költeményét, azonkívül néhány oly terméket, melyek már XVI. századi

összeírásokban is előfordulnak. Nem annyira külön sajátságok, mint a versebe foglalt évszámok mutatják, hogy az énekek más és talán nagyobb részét a XVII. század termette. — Azonban kor szerint elválasztani a XVI. század termékeit a XVII. századétól, nemcsak lehetetlen föladat, hanem egészen fölösleges is. A két korszak költészete annyira egybeolvad, a korábbi énekek annyira áthatják a későbbi időket, viszont az újabb énekszerzők vagy legalább másolók annyit változtatnak a régibb szövegen, hogy pontos különválasztásról szó sem lehet. Ferenczi tehát jól tette, hogy megelégedett a daloskönyv eredetének általános meghatározásával, az egyes költemények datumát pedig nem törekedett megállapítani. Szintügy tartózkodott a szerzők kutatásától. Pedig az énekek legtöbbje elárulja, hogy műköltőtől való. De ezek a műköltők bizonyára ismeretlen lantosok, névtelen vándorpoéták, vagy iskolás verselők, kiknek egyénisége akkor sem domborodnék ki határozottabban, ha nevöket fel is kutatnók. Alig van azomban közöttük egy is, a kin meg ne érzene a népköltészet és a Balassa hatása. Balassának költői nagysága és csodás népszerűsége csak e kézirati gyűjteményekből tűnik ki igazán. Nem elég, hogy néhány szebb költeményét fölvette a Vásárhelyi daloskönyv összeírója is, egyes strófáival, tetszetősebb fordulataival léptenyomon találkozunk, mint megannyi szálló igével, nem is szólván arról, hogy versformáit teljesen elsajátította minden jobb verselő. Mentől nagyobbak és tartósabbnak tudjuk az ő hatását, annál óvatosabbnak kell lennünk abban, hogy idegen termékeket ne sorozzunk az ő költői gyöngyei közzé. Azonkívül, a mit a Rimay-féle nyomtatott kiadás és a radványi codex magában foglal, csak a legkétségtelenebb bizonyítékok alapján gyarapítsuk az ő költeményei számát. Mert ha csak egy kevéssé is kibocsátjuk kezünkől a szigorú kritika ostorát, annyi idegen termék fog odatolakodni a Balassa nevéhez, annyi mindenféle vers kíván majd osztozni az ő szerzőségének dicsőségében, hogy az elhatalmasodó burjánok közül sohasem fogjuk kiválaszthatni a Balassa búzakalászeit. Már Szilády is nagy hibát követett el, midőn elegendő kritikai érv nélkül Balassának tulajdonította *Eurialus és Lucretia* históriáját; az ő példáját követte Szabó Károly, a ki, midőn elsőnek ismertette a Vásárhelyi daloskönyvet, mindjárt 20 énekben találta fel Balassa költői alkotását, holott összesen öt ének egyezik Balassának a Szilády-féle kiadásban megjelent költeményeivel. Ferenczi már több kritikával jár el, de azért a rossz példa alól nem vonja ki magát egészen, mert az egyező öt költeményen kívül még számos máshoz hozzá teszi: *Balassának látszik*, egyhez pedig azt jegyzi oda: *A költemény 1572-ből való. Hihetőleg Balassa Bálinté.* A XIII. számúra vonatkozik ez a megjegyzés, melynek két mondata majdnem kizárja egyik a másikat. 1572-ben Balassa 21 éves ifju, a mikor ha áldoz is már a múzsának, a versformában, kivált a Balassa-strófában

távolról sem vitte oly tökéletességre, mint a milyen fokon ez az ének mutatná, hiszen verselése szemünk előtt fejlődik s az ő hires lyrai formája teljesen kifejlődve legelőször az 1585—7. évekből származó, XXXVI—VIII. számú (Szilády szerint) költeményében fordul elő. Mellesleg megemlíti, hogy a szövegben olvasható «hetvenkettő» elé éppen úgy odaillik az 1600, mint az 1500; én magam hajlandóbb volnék a későbbi századból származtatni ez éneket.

Tartalmilag már inkább osztályozhatók a daloskönyv darabjai. Legtöbb közöttük a szerelmi dal, még pedig a bánatos, epekedő, a szeretőtől bucsuzó, a szerelem gyötrelmét kifejező ének, hiszen ezek az uralgó érzések Balassában is, a népköltészetben is. Mihelyt vigabbra fordul a szerelmi dal hangja, azonnal belevegyül az érzéki elem, de az efféléknek száma sokkal csekélyebb.

Szám szerint nem olvastuk meg, de azt hisszük, a második legnépesebb csoportot teszik a lakodalmi, a mulató alkalmi versek. Ezek inkább az utolsó strófáról ismerhetők fel, a hol az énekmondó jó kívánságaival halmozza el a vőlegényt és menyasszonyt vagy énekeért kéri többé-kevésbé világos célzással a jutalmat. Sok a tréfás, gúnyos vers, melyeknek csipőssége, néha nagyon is durva támadása leginkább az aszszonyok ellen irányul. Egy költeményben (a XXXVII. számban) mintha csak Csokonai Dorotttyáját hallanók panaszkodni, egy másikban (a XV. számban) mintha Szigligeti Szilvássy professor bucsuztatná a feleségét, egy harmadik (a CXXXII. számú) a Lugossy-codexből jól ismert «Adhortatio mulierum» intéseit variálja, szóval mind oly motivumokat használnak fel, melyekkel a régi magyar irodalomban s a népköltészetben folyvást találkozhatunk.

Egy-két költeményt az elbeszélő nemhez sorozhatunk, még pedig a drastikusabbakat, pl. a CXXV., CXXIX. számúakat, mások ismét tanító irányuak, de e csoportokat már nem állítjuk föl, annyival kevésbé, mivel ez a kiadó feladata lett volna, azonban a tartalom szerinti csoportosítást, valamint a versforma szempontjából való osztályozást elmulasztotta, pedig a versalakok áttekintése is bizonyára sok tanulsággal járt volna.

A kiadó elégnék tartotta a codex bibliographiai leírását, az énekek általános ismertetését, a sorszám szerinti és betűrendes tartalomjegyzéket, továbbá néhány tárgyi és nyelvi jegyzetet. Mindaz, a mit a kiadó nyújt, kivált az általános bevezetés, föltétlenül megérdemli dicséretünket; Ferenczi nemcsak szakértő bibliographus, hanem jól ismeri a régi magyar irodalmat és a népköltészetet és mindennemű ismeretét kellőképen értékesíti a daloskönyv sajtó alá rendezésekor. De azért egy főbenjáró s néhány apróbb kifogásunkat még sem hallgathatjuk el.

Kár volt, sőt a RMK. szellemének megtagadása, hogy a szöveget

a mai helyesíráshoz alkalmazta. Ezzel el nem kerülhette, hogy többé-kevésbé ne modernizálja, hogy nemcsak helyesírási sajátosságaitól, hanem gyakran dialektikus és archaikus vonásaitól meg ne foszsza. A szöveget sem lett volna szabad magában a szövegben helyesbíteni. Ha még oly nyilvánvaló hibát követett is el a daloskönyv összeírója, ha még oly világos is a *lapsus calami*, annak kijavítása nem a szövegbe, hanem a jegyzetbe való. Elvégre a RMK. füzetei szakembereknek vannak szánva, a kik többé-kevésbé értenek a régi művek olvasásához és a kiknek e munkájokat csak meg kell könnyíteni a jegyzetekkel, de a szöveg-javítást nem kell helyettök elvégezni. Aztán maga a kiadó sem találja el mindig a helyes szöveget s így könnyen megeshetik az a ferdeség, a melyet már a RMK.-Táránál megróttak, hogy az igazi szöveg helyett kapjuk a kiadónak hibás olvasását. Így bizonyára hibásan olvassa s hozzá még helytelenül magyarázza a XCII. éneknek e sorát: *Az ok tűzok, a vén bárány, ifjú czenege*. A tűzok előtt mit keresne az *ok* szó és kivált mit a kiadó szerinti *okos* értelemben, holott maga a szöveg vezet rá, hogy itt *agg tűzok*-ot olvassunk. A XCIII. ének azt mondja: *A kása is akkor jó, ha trágás*; de bizony nem akkor jó, hanem ha *trágyás*, vagyis fűszeres, zsíros; de ezt a kiadó már csak az utójegyzetekben említi meg. — Szintén magyarázatra szorulnának az olyan ritka szók, mint: *hábornicza* (XCIII.), *kislicze* (XCII) stb. továbbá az ilyen irodalmi vonatkozások, mint: *Titus és Gisippus*, a mely nevek nemcsak a Boccaccio Decameronejából, hanem *Szegei Veres Gáspár* XVI. századi énekes szép magyar históriájából is ismeretesek lehetnének.

Ez apró fogyatkozásokat azonban szívesen elhallgatjuk s abban a reményben, hogy Ferenczi a lehető leghívebben olvasta s adta sajtó alá a szöveget, még a helyesírás megváltoztatását is elnézzük, most, midőn igaz örömünket fejezzük ki, hogy ez a rendkívül becses, ez a híreből is alig ismert énekgyűjtemény megjelent a RMK. füzetei között s a midőn azt kívánjuk, hogy mentől többen forgassák a régi magyar irodalom s a népköltészet bűvárai közül.

KARDOS ALBERT.

Latin nyelvtan. II. *Mondattan.* Gymnasiumok számára írta *Roseth Arnold*. Budapest, Franklin-Társulat 1899. Ára 80 kr.

A latin nyelvi oktatásra vonatkozó «Utasítások» kívánják, hogy a latin syntaxis tárgyalása a magyar mondattanével párhuzamosan haladjon. Hogy igazi belátást az idegen nyelv szerkezetébe és kellő gyakorlat használatában elérhessünk, oly módszeres tárgyalást ajánlanak, mely arra irányul, hogy folyton alkalmat szolgáltatasson anyanyelvünk és az idegen nyelv kifejezőmódjainak egybevetésére, ezt pedig csak úgy vélik elérhetni, hogy ha a két nyelvű gondolkifejezés közös szempontjait,

a mint a mondat értelmi elemzéséből nyerhetők, alkalmazzuk mindkettőjükre, melyekből a közös, hasonló vagy ellentétes nyelvbeli jelenségek tanulságképen levonandók. Az «Utasítások» szelleméből következik, hogy a latin nyelvtant, de különösen a mondattant, mondattani alapon és az anyanyelvvél való folytonos egybevetés útján kell tárgyalni.

Az Utasítások ezen főelvét különösen szem előtt tartva tárgyalja Roseth könyvében a latin syntaxist.

Roseth mondattana abban különbözik az eddig megjelent mondattani alapon tárgyaló mondattanoktól (még a Csengeri-étől is, mert Csengeri mondattana is csak részben halad ezen alapon), hogy Roseth mondattanában a nyelvi jelenségek tárgyalásánál nem a *magyar-latin*, hanem, a *latin-magyar* szempontot tekinti irányadónak. Roseth tehát — amint Előszavában is mondja — nem arra tanítja a tanulót, hogy ez vagy amaz magyar kifejezés hogyan van latinúl, hanem arra oktatja, hogy az épen szóban levő latin nyelvi jelenségnek mi a mondattani funkciója és mi az æquivalense a magyarban, így tehát nem az *anya* —, hanem a *latin* nyelv szolgál a tárgyalás alapjául a magyar nyelvtan rendszeréhez alkalmazva. Igaz ugyan, hogy a kérdés még vitás, melyik út a helyesebb, a melyen a latin nyelvi tanításunk haladjon: az *első út*, mely a *latin* nyelvet veszi a tárgyalás alapjául, latin nyelvi tanításunk azon *első rendű* célját szolgálni és elősegíteni volna hivatva, hogy a tanulót nyelvtani ismerete alapján a kiszemelt klasszikus írók megértésére és szabatos, magyaros fordítására képesítse, a *másik út*, a mely megfordítva az *anyanyelvet* veszi a tárgyalás alapjául, latin nyelv tanításunk csak a *másod rendű* célját szolgálja és segíti elő, hogy a tanulót egy az ismerete köréből vett magyar szövegnek helyes latinságra való fordítására képesítse, de azzal az eljárással már inkább stilisztikát tanítunk, mint nyelvtant. Minthogy azonkívül a revideált tanterv a másik céltól, azaz a latinra való fordítástól eltekint és a klasszikusok megértése és szabatos fordítására vonatkozó célra helyezi a főszólyt, azért célszerűbb, ha a jövőben használandó nyelvtanokban, de különösen a mondattanokban a *latin-magyar* szempontot irányadónak tekintjük.

Roseth mondattana a latin-magyar szempontot szem előtt tartva nagy gondot fordít arra, hogy a grammatikailag összetartozó jelenségek lehetőleg együtt maradjanak, a mi az előbbi szintén mondattani alapon tárgyaló mondattanokban a pedáns rendszerességük miatt lehetetlenné vált, minek következtében némely nyelvi jelenséget két, sőt néha több kategória alatt kellett keresni.

A mondattani funkciók tárgyalásánál a magyar mondattanokban szokásos sorrendet követi és a mai magyar nyelvtanok rendszerét veszi tárgyalásának alapjául.

Nagy előnnyel jár Roseth mondattanának azon módszeres beosz-

tása, hogy minden szakasz után röviden összefoglalja a szakaszban tárgyalt egyes jelenségeket, azaz általános összefoglalásokat ad, miáltal nemcsak arról gondoskodik, hogy a tanuló a szakaszban tárgyalt szerkezetek összetartozandóságát érezze, hanem arról is, hogy a tanár és tanuló feladatát egyaránt könnyítse.

Az egyszerű mondatról szóló tanban tárgyalja a jelentő, kívánó és kérdő főmondatokban előforduló igeidők és igemódok használatát; az összetett mondatban, illetőleg a mellékmondatokban használt módok és idők tanát nem kötőszók szerint általában és elvontan, hanem az egyes mondatokban esetről-esetre használt kötőszók szerint. Módszeres eljárása épen ellentétben áll azon néhány újabb mondattanban is csökönyszerű megőrzött ócskasággal szemben, mely szerint a kötőszó majd az egyik módot, majd a másikat vonzza, és helyesen arra tanítja a tanulót, hogy az igemód használata *az értelmi viszonyból magyarázandó és sem kötőszótól sem egyéb külsőségtől* nem függ, mint egyedül a mondat *tartalmától*, amennyiben ez valóságot, lehetőséget vagy lehetetlenséget fejez ki. Az összetett mondatokat syntaktikai viszonyuk szerint tárgyalja, t. i. az *egy és többszerepű* mellékmondatok csoportja szerint; ezen csoportosítás illetőleg felosztás teszi, hogy az egyenlő szerkezetű mondatok egy kategória alatt maradhatnak.

Részletekbe nem akarok bocsátkozni, mégis egyes dolgokat, melyek valamennyi társával szemben haladást mutatnak és a módszeres tanítás javára szolgálnak, nem hagyhatok említés nélkül, ilyenek: az időhatározó tárgyalásánál beiktatja alkalmas helyen a római naptárt; a *consecutio temporum*-ot a tanulóval az önálló és függő igeidőkre való felosztással könnyen megérteti, amennyiben arra tanítja, hogy a *consecutio temporum* csak olyan esetekre vonatkozik, a melyekben a mellékmondat cselekvése a főmondatéval az állítás idejére és állapotára szorosan összefügg; ellenkező esetekben a latin az önálló igeidőket használja. Az *oratio obliqua*-t, nem a mint a conventionális mondattanokban szokásos, a mondattan végén, hanem megillető helyen t. i. a többszerepű mondatok csoportja után tárgyalja, a hová szerkezetileg is tartozik. Minden szakasz után a nyelvi jelenségek összetartozandósága kedvéért összefoglalásokat tart; minden mellékmondat tárgyalásánál, t. i. ott a hol mondatrövidítés, azaz az illető mondatrészszel való helyettesítése lehetséges, a helyettesítés módjait a kellő helyen tárgyalja; helyes és áttekinthető a kötőszós mellékmondatoknak az igemódra és a mondat nemére vonatkozó összefoglalása.

A szabályok rövideységük daczára elég szabatosak és világosak; a példák tanulságosak és jól vannak megválogatva, csak kár, hogy azok száma az egyes szabályok illusztrálására már csak az *inductio* támogatása kedvéért is, nem mindig elegendő; mondattanának rendszere — a melyre

többször utaltam ismertetésem során, következetes és átlátszó; a feldolgozott mondattani anyag teljes, alig van valami említésreméltó mondattani jelenség, mely könnyen az illető nyelvi kategória vagy grammatikai szerkezet alatt nem volna található.

A könyv jól van átnézve; alig van benne sajtóhiba; a mit benne találtam, mint 8. l. *occidi h. accidi*; 23. l. *evadit h. avadit*; 70. *contulit h. constitutit*; *oblivisei h. oblivisei*; 107. l. határozó *h. határozó* u. o. előfordul *h. relőfordul*; 126. l. *quamdiu h. quamdin*, — alig említésre méltó.

Készséggel elismerjük Roseth «Előszavában» tett kijelentésének igaz voltát, hogy könyve sok évi lelkiismeretes tanításnak az eredménye; a könyv minden sorából kiolvashatni, hogy szerzője a gyakorlat embere és hogy nagy didaktikai jártassággal bír; ezen okoknál fogva még nagyobb készséggel ajánljuk könyvét a haladó latin nyelvi oktatás barátainak.

Dr. KIRZ JAKAB.

Sophokles : Antigone, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Kemenes (Kempf) József*. Megjelent a Magyar Könyvtár gyűjteményében. Budapest. Ára 15 kr.

Nálunk újabban sokat fordítanak; az ókor classicus műveit, az æsthetikai nevelés e fontos eszközeit is szorgalmasan ültetik át a hazai talajba. Az egész tüneményt — egyoldalúan a nemzeti művelődés szempontjából tekintve — csak örvendetesnek mondhatjuk. A fordítás többnyire nagyobb tömeghez szól; azokhoz is, a kik a tudomány fejlesztésének szűk körén kívül állanak. Azután nem osztozik az eredeti alkotás nehézségeiben, változó feltételeiben és ez okból könnyen ismertet meg olyan gondolatokkal is, a melyekhez az illető nemzet tagjai különben alig vagy egyáltalán nem jutottak volna. Jó okkal lehet tehát azt állítani, hogy egy sikerült fordítás növeli annak a nemzetnek szellemi tőkét, a melynek nyelvére a fordítás történt. Különösen, ha a sikerültség követelményének tartjuk, hogy az idegen tartalmat a fordítási nyelven beszélők szelleméhez minél közelebb kell hozni.

De e nemzeti szemponton kívül van egy más szempont is, a mely figyelemre tart igényt, ha a fordítás gyakorlatáról beszélünk. Ez a minden nemzeti fölé emelkedő tudomány szempontja. Szoros értelemben vett tudományos munkásság a fordítás? Nem. Már belső lényege és célja ellentmond, hogy annak gondoljuk. A fordítás betölti hivatását és csakis akkor tölti be, ha *teljesen híven* reprodukálja azt a szellemi tartalmat, a mely már más valakiben megvolt és a melyet az ki is fejezett. Az idegen lelki tartalom ez a reproductiója még nem szükségkép állapítaná meg a fordításra nézve, hogy nem a tudomány körébe tartozik;

hisz a pragmatikus történettudománynak feladata is első sorban az, hogy az egyeseknek vagy collectivumoknak lelki állapotjait lehető hűséggel «képzelve vissza». De míg a tudománynál a belső folyamatoknak ez a «visszaképzése» csak az elengedhetetlen inductiv alapot szolgáltatja, amelyre azután a tudomány magyarázatait, következtetéseit, általános tételeit fel kell építeni, addig a fordítás célja a művészi visszaképzelésen és ennek kifejezésén túl egyáltalán nem terjed.

De ha ekkép a fordítást a reproductiv művészetnek és nem a tudománynak körébe kell is beosztanunk, azért érintkező pont bizonynyal van elég fordítás és tudomány között, a mint egy a legutóbb felhozott példából is láthattuk. Kölesönös szolgálatokat végeznek egymásnak. Csak a fordítás juttatja igen sok esetben a tudóst a szükséges alapismeretekhez, és viszont a fordítás maga igen sok esetben csak nagy, tudományos apparatus igénybevételével lesz lehetségessé. De ezen jótevő támogatáson kívül az ártalmas egymásrahatás lehetősége is bennrejlík szoros viszonyukban. Még pedig — a dolog természeténél fogva — a magasabb szellemi fokot képviselő, kényesebb jellegű tudományt kell féltelnünk a fordítási gyakorlat káros befolyásától.

A tudományos élet praxisában az önálló, új ismeretek feltalálását és a régiek terjesztését, népszerűsítését sokszor ugyanazon emberek végzik; vagy még több esetben azok az emberek, a kik csak az utóbbi feladatot szolgálják, mégis azt hiszik magukról (-és a nagy tömeg osztja véleményüket-), hogy ugyanazon körben dolgoznak, a melyben a tudomány fejlesztése a kitűzött cél. Ilykép áll elő a külön körök az az összezavarása, melyet a szoros értelemben vett tudományos munkásság és a tudomány terjesztése, népszerűsítése között lépten-nyomon tapasztalunk. Már pedig a fordítás, a művészi reproductio e terméke is, ha ugyan nem a tudomány előkészítője, úgy csak ennek terjesztője, népszerűsítője. A szellemi világban, mint már mondtuk, a mindennapi élettel szoros összefüggést fentartó alsóbbrendű tudós fog mindig diadalmaskodni a magasabbrendű fölött, a kellő védelem, a «protectionismus» híján. Az utóbbinak meg feltétele, hogy a különczélű köröket jól elválasszszuk, mert különböző igényeiknek csak így lehet majd eleget tenni. A fogalmi szétválasztás ez okból fontos a tudomány és az ismeretterjesztő fordítás viszonyánál is. Főleg fontos, tehetjük hozzá, az olyan társadalmi körülmények között, mint a minők a mi jelenlegi körülményeink, a hol t. i. a nemzeti szükségleteknek csak ujabban nagyranőtt tudata bizonyos kizárólagossággal támogatja az általános művelődést gyarapító ismereteket és nem törődik azokkal, melyeknek elnyerése csakis az egyes emberek törekvéseit képezheti. Annak általános belátása, hogy az emberiség ismereteinek legcsekélyebb növekedése mindazonáltal ez utóbbi tudáshoz, az egyesek tö-

rekvéseikhez, a tudományhoz van kötve, annak belátása, mondom, számunkra csupán a jövő reménye lehet.

De nézzük már most közelebbről, hogy mi is lesz a következménye annak, ha a tudományt az ismeretterjesztő fordítással egy körbe szorítjuk? Természetesen az, a minek be kell következnie, midőn az önállót a függővel, az eredetit az utáNZottal, az újat a régivel egyformának, értékben egyenlőnek nyilatkoztatjuk ki. Mindenekelőtt a fordításra sokan, kelletténél többen fognak vállalkozni. Az ez okból felszaporodott fordítók tömege azután háttérbe szorítja az önálló kutatók kis gárdáját. A további következmények maguktól beállanak. A fordításnak, a többé kevésbé szözszerinti átvételnek buzgósa nem fog megállani a maga területén; találkozni fogunk vele ott is, a hol a bejelentett szerzőség után eredetit kellene kapnunk. A tudomány egyedüli céljának, az ismeretek fejlesztésének tudata elhomályosul; az önálló kutatás szüksége megszűnik és helyökbe az a tán ki nem mondott, de azért gyakorlatban annál inkább bemutatott meggyőződés lép, hogy az ismeret ismeret, bárhol és bárkitől is vegyük azt és bármely nevet helyezzünk is fölébe czégernek. A fordítás ezzel keresztültörte a maga határait, mert a fogalmak összezsavarása folytán nem volt meg ellenében az a nagyranövelt erő, a mely a szükséges határok között tartotta volna. Munkák jelennek meg, a melyeknél az önálló és a fordított ki nem bontható zűrzavarban vannak együtt; munkákat olvasunk, a melyeknél a szözszerinti fordítás eszünk ágába se jutott volna, ha valami véletlen folytán az eredetivel való egybevetést meg nem tesszük.

E tünemények elszomorítók és azt hiszem, hogy jogosult, ha a következő módszertani elveket állítjuk fel. Először is: *a fordítást a tudománytól lényegök megítélésénél szigorúan el kell választani és másodsor: törekedni kell az önálló munkák és fordítások között való számbeli aránytalanságot az által megváltoztatni, hogy a tudmánynyal foglalkozó emberek fáradságát kizárólagosan az eredeti munkásság vegye igénybe.* Harmadik elvként csatolom hozzájuk a következőt: *a fordítás a tudomány szolgálatában álljon, azaz: kívánatos, hogy minél inkább olyan fordítások jelenjenek meg, a melyek az eredeti kutatásnak is hasznára vannak.* Csakis ez elvek szemmeltartásával lesz lehetséges hazai földünkön is intenzívebb tudományos életet teremteni.

Mindezt általános bevezetésül nem azért mondtam el, hogy vele Kempf József úr fordítási munkássága ellen argumentáljak. Kempf úr már eddigi fordításaival jó hírnevet szerzett magának és azt hiszem, hogy ő e jó hírnevet meg is érdemli. A mennyire látom, benne megvannak az ügyes fordításhoz szükséges qualítások és ő bizonyára képességeinek, hajlamainak helyes mérlegelése után jutott ahhoz az elhatározáshoz, hogy tudását a fordítás terén gyümölcsöztesse. Végre fordításokra, fordítókra

szintén rászorulunk, és fönt kifejtett nézeteimet nem is magyarázhatja senki sem úgy, hogy én ezt kétségbe vontam volna. A mellett a helyes tudományos élet sem fog olykép kifejlődni, hogy mindenki mindenáron eredetinek producálására törekszik. Mindenki a saját egyéniségének megfelelő kört találja meg és ebben dolgozzék, mások támogatására és azok feszélyezése nélkül, ez a gyakorlati és elméleti élet egyformán igaz maximája. Az ismeretterjesztésnek, a fordításnak bevett szokása ne szegje szárnyát az önálló munkásságnak; ez utóbbinak hajhászása meg ne vezessen haszontalan kísérletezésekre. Különböző, ha nem is egyenrangú feltételek szükségesegek a fordításhoz és az eredeti tevékenységhez; az általános társadalmi áramlatok, irodalmi divatok ne ejtsenek tévedésbe senkit a legfőbb feladat megoldásánál, hogy t. i. kiki saját magát minél jobban ismerje meg. Mert ellenkező esetben rossz fordító lesz abból, a kiből jó tudós lett volna és rossz tudós abból, a kit hajlamai jó fordítónak praedestináltak. Az önismereten alapuló, egyéni tetszéssel szemben a tudományos módszertannak csak az útbaigazító, legfőlebb a buzdító, de semmiesetre sem a kényszerítő szerepét szabad játszania.

De hogyha ekként jogos kifogást nem is tehet senki az ellen, hogy Kempf úrból ügyes fordító lesz, mégis kifogásolom nála, hogy Antigonet lefordította. Nekünk magyaroknak van már egy kitűnő Antigone-fordításunk, a Csiky-féle. Kitűnőségéről most, az eredeti szöveggel való egybevetésnél, eléggé meggyőződtem. Minek fordította le hát Kempf úr még egyszer Sophokles drámáját? Nem ismerem a fordító úr ebbeli okait; de annyit józanul elképzelhetek, hogy nem azzal a gondolattal végezte munkáját, hogy a Csiky-féle fordításnál rosszabbat adjon elénk. De én meg — hogy bírálatomnak eredményét már előre összegezzem — annak belátására jutottam, hogy *Kempf úr fordítása minden tekintetben a Csikyé mögött marad*. Minden tekintetben, mondom. Nemcsak hogy Csiky, mint költő ember, congenialisabban, mint a magyar nyelvnek pompás kezelője, szebben, lendületesebben fordított, de a legtöbb helyt az eredeti szöveg értelmét is hívebben interpretálta, mint Kempf úr. Van ilyformán az új fordításnak egyáltalán «raison d'être»-je? Önkénytelenül azok a gondolatok jutnak ismét eszembe, melyeket az általános bevezetésben az előbb kifejtettem. A fordításnak mint úgynevezett tudós munkának bizonyára túlzott értéket tulajdonítanak ott, a hol a szellemi munkások csekély száma mellett is találkozik vállalkozó, a ki egy már jól lefordított munkát újból lefordít, dacolva a veszéllyel, hogy előző-jénél rosszabbat nyújt. És csak akkor, ha a fordítást gyakorlati (nemzeti, pedagógiai m.) céloknek és nem a tudománynak szolgálatába helyezük, csak akkor vagyok képes valahogy azt is megérteni, hogy mire jó az újra fordításokkal a régit megismételni, holott az első fordítások a tudománynak is hasznára válhatnának. A görög irodalomban annyi sok oly

munka van, a melyet még vagy egyáltalán nem, vagy legalább magyarra nem fordítottak le. Kempf úr, az ügyes fordító, miért nem vállalkozik az efféle művek bemutatására? Miért marad meg az iskolai klasszikusok során belül még az esetben is, ha elvégzett dolgot kell újból elvégeznie? Agyon akarják fordítani az iskolai klasszikusokat. A tudománynak és a fordítási tevékenységnek nálunk egyformán nagy hasznára lenne, ha a pedagógiától jobban függetlenül magokat, mint a mennyire ezt a középiskolai tanítás megengedi. De terjünk vissza az Antigone-fordításokhoz. Azt mondtam, hogy Csiky fordítása minden tekintetben jobb, mint Kempf uré. Állításom igazolásánál a drámának csak egyik részét használom majd fel bizonyítási alapnak, a bekezdő részt a második karénekig. Így a két fordításnak az eredeti szöveggel való egybevetése tüzetesebben történhetik, mint hogyha az egész darabot belevonnam a megbeszélés körébe.

K(empf)-nél a 3. sor ekként hangzik: «Oedipus vétkeért Zeus szörnyű keze?» Tehát Oedipus-ban az *i* hosszúnak, Zeus-ban az *eu* két külön hangzónak van vége. Helyeslem Cs(iky)-nél (2. sor), hogy a görög prozódianak megfelelően a nevezett *i* rövid és az *eu* diftongus. — A darab 17. sorát mind Cs., mind K. rosszul fordította. Ismene nem a jövőjéről beszél, hanem arról, hogy ő az argosi sereg távozása óta semmi olyan hírt nem vett, a mi a *jelenben* boldogabbá vagy szerencsétlenebbé tenné. Minden látszat szerint a K.-nél olvasható: «Jobb lesz-e végzetünk, avagy kegyetlenebb?» a Cs.-féle «Vidámabb lesz-e vagy sötétebb a jövő?» mintájára készült. — A görög szöveg 21—22. sorai egy, kérdés formájában kifejezett mondatot képeznek, egy λόγος κατ' ἐρώτησιν-t, a hogy a scholiasta mondja. (A scholionokat itt és a következőkben Papageorgius kiadása szerint idézem.) A szenvedélyétől elragadott Antigone ugyanis előbb a heves megbotránkozás kérdő hangján adja tudtára nővérének Kreon kegyetlen intézkedését, mielőtt ugyanezt — a 23. sortól kezdve — állító formában részletezné. A míg Cs. helyes lélektani és költői érzékkel a nevezett sorok külső alakját megtartotta, addig K. már a 20. sortól kezdve ez egyszerű állítás módján szólaltatja meg Antigonét, a miáltal ennek egyhangú ismétlésekben kifejezett beszédje egészen ellaposodik. — Szintelen K.-nél a 30. sor fordítása is, a hol a Polyneikes holttestére *leselkedő* madarokról (οἰωνοῖς εἰσπορῶσι) van szó. K. ép az eleven érzéki képet emlékebe hívó εἰσπορῶσι-t hagyja fordítatlanul (illetőleg helyettesíti kevéssé megfelelően a «falánk» kifejezéssel). Cs. «*rárohanó*»-t mond, mert εἰσπορῶσι-t olvas, a mely olvasásra nézve Dindorf kiadásának apparatusában ezt találom: «εἰσπορῶσι vi, doctus apud Burtonum.» (Sophoclis trag. ex recensione Dindorfii, 1867.).

A 42. sorban előforduló: ποῖ (v. ποῦ*) γρόμῳ ποτ' εἰ t egész helytelenül fordítja K. «nem háborog eszed?»-del. A Schneidewin-Nauck-féle jegyzetes kiadás — megtartva a ποῖ olvasását — ekként fordít: «wohin

geräthst du mit deinen Gedanken?». És e kérdésben csakugyan nem is lehet más kifejezve, mint Ismenének érdeklődése nővérének jövő szándékai iránt. Cs.-nél az értelemnek teljesen megfelelően áll: «mi szándokod?». — A 41. és 43. soroknak egymással korrespondáló mondat szerkezetét (mindkét hely εἰ-vel kezdődik, mely után fut. következik) sem K., sem Cs. nem vette figyelembe. — Hibás K.-nél a 63. sor: «mivel hatalmasabb nem az uralkodó». Itt Ismene többé nem a gyenge női nemet állítja szembe az erős férfiakéval — a mint egy a mondatot bevezető ἔπειτα δ' kétségtelenül bizonyítja —, hanem az ἀρχόμεσθ' ἐκ χρεισσόνων szavakkal a politikai kormányzók, uralkodók (ἄρχοντες) és a kormányozottak, alattvalók (ἀρχόμενοι) ellentétére gondol. Cs. határozatlanul, de legalább nem rosszul ekként fordít: «Parancsol az erős» stb. — A 98. 99. sorokban e szavakkal búcsúzik Ismene Antigonetől: τοῦτο δ' ἴσθ', ὅτι ἄνους μὲν ἔρχεται, τοῖς φίλοις δ' ὀρθῶς φίλη. Hogy értelmezzük itt a φίλη-t? Φίλη az ἄνους ellentétéként szerepel, és a mennyiben ez utóbbi szó Antigonének egy aktív tulajdonságát fejezi ki, a φίλη-t is okvetlenül ily jelentésben kell vennünk. Költők a φίλος-t gyakorta használják ekként a φίλιος értelmében. Fordításunknak tehát így kell hangzania: «ki kedveseidet igazán szereted». A scholiasta hasonlóképp magyaráz: ἀνοήτως μὲν καὶ φιλοκονδύως πράττεις εὐνοϊκῶς δὲ τῷ θανόντι. Mit találunk K. és Cs. fordításainál? K. — modern magyarázóktól félrevezetettve — hibásan így fordít: «de esztelent művelsz, *Habár szeretteid kegye tied leszen*». Cs. ellenben pompásan adja vissza az eredeti gondolatot ekként: «Tetted esztelen ugyan, *De látom, hű szerelmed az, mi tettere hív.*».

K.-nél a 131. sor érthetetlen, mert az ígének tárgya hiányzik. («Menyköve lángjaival lelőké az oromról» t. i. Zeus, de kit?). K. egyáltalán bizonytalanságban hagyó rövidséggel vagy szokatlan soloecismussal fordít néha olyan helyet is, a melynél az eredeti szöveg amazok használatára nem ad jogot (L. pl. nála a 90. és a 198. s köv. sorokat). A 131. sor Cs.-nél érthető gondolattal ekként hangzik: «Villáma lesujtja, *ki bőszt rohamán* (A várfokig ért)». — K. fordításának 145. soránál sem tudom megmondani, hogy a Polyneikes- és Eteoklesre vonatkozó: «Csak ezek estenek el» szavakat miként értelmezzem? A fordítás legtöbb olvasója bizonyynyal úgy egészíti majd ki magának ezt a gondolatot, hogy a két testvért kivéve a többi argosi és thebai vezér közül senki sem esett el; és akkor alaposan téves gondolatra fog jutni. Lehet, hogy K. előtt a görög szöveg helyes értelme lebegett és hogy nála a 145. sort ekként kell kiegészíteni: Csak ezek estenek el *oly módon*, hogy kölcsönösen (Egymásnak szegezék győző kelevézeiket.) De minek ad fel a fordítás nehezen megfejtendő problémákat? Cs.-nél a helynek fordítása kifogástalan. — K.-nél a 154. sorban nélkülözzük Bakchos nyomatékos melléknevének, az ἐλεγχθών-nak fordítását. Illetőleg K. a «dobogatván» szóval az ün-

nepelő karra viszi át azt az epiklesist, a melyet az istenről magáról elmondva kellene hallanunk. Cs. először egészen helytelenül «döntő»-vel fordította az ἐλελίζθων-t és csak később, Pecz Vilmos bírálatának figyelemztetésére (E. Ph. K. I. 127 old.) «dobogó»-val, e szót a tánczra értelmezve. De, úgy látszik, hogy ez a cultusnév a thebai Dionysoshoz, mint eredetileg földalatti istenhez tartozott és hogy így a «földremegtető», «földrengést okozó» kifejezésekkel kellene az igaz értelmet visszaadnunk. — A görög szöveg 215. és köv. sorait Cs. teljesen félreértette. Itt Kreon azzal a felszólítással fordul a karbeli öregekhez, hogy Polyneikes holttestére vonatkozó parancsainak σάπιος-ai legyenek. Az öregek a holttest tényleges őrzésére gondolnak és magok helyett ifjabbakat ajánlanak a nehéz munkához. És Kreon azon megjegyzése után, hogy hiszen ő már rendelt őrséget a holttest mellé, ilykép tudakolják a király eredeti felszólításának értelmét. τὶ δῆτ' ἂν ἄλλο τοῦτ' ἐπεντέλλοις ἐτι; azaz: a mi mást parancsoltál hát meg ezenfelül, t. i. a test őrzésétől eltekintve. (A szövegben ἄλλο-t és nem ἄλλω-t kell olvasni; a τὶ δῆτ' nem fejezhet ki czélt, mert különben a következő mondatnak διὰ-vel kellene kezdődnie; ezt a διὰ-t nem lehetett volna oly könnyű szerrel kihagyni, mit a scholiasta hiszi: a 219. sorhoz, λείπει γ' οὐδ'.) Kreon az öregeknek ezt feleli: τὸ μὴ ἐπιχωρεῖν τοῖς ἀπιστοῦσιν τάδε; azaz azt parancsoltam nektek, hogy ne engedjétek, hogy intézkedéseimet megszegjék (t. i. az engedetlenek megtorlásában segédkezettek majd nekem és ennyiben legyetek σάπιος τοῶν εἰρημέων). Hogy fordítja már most K. a 218. s 219. sorokat? Kar: «Miért bizod tehát ügyed másokra is?» Kreon: «Netán ellenfelem pártjára keljetek». A mint látjuk, a fordítás egészen hibás; a kar nem azt a kérdést intézte Kreonhoz: az utóbbinak felelete pláne lehetetlen. Hisz Kreon csak nem tételezi fel a thébai öregekről, hogy ezek vele szemben nyíltan az engedetlenek pártjára állanak? Itt K.-t (mint különben több helyütt) Csengeri János jegyzetes kiadása vezette félre, a hol ἐπιχωρεῖν az «accedere, azokhoz állani, pártolni» szavakkal van helytelenül magyarázva. Az ἐπιχωρεῖν-t helyesen értelmezi a scholiasta az ἐπιτρέπειν, συγχωρεῖν, megengedést, elnézést jelentő synonymákkal. Cs.-nél a kifogásolt két sor szintén nem egész korrekt, de mégis megfelelőbb, mint K.-nél: Kar: «Mért bizod hát e dolgot még másokra is?» Kreon: «Hogy a parancs ellen ne keljen senki».

Kétértelműséget rejt magában K. fordításának 304. sora. Itt e mondatot: «ha Zeus imám fogadja még», ebben az értelemben kell venni: ha egyáltalán szokásom még Zeushez imádkozni. Cs. szerint: «..... Zeust hódolva tisztetem». — K.-nél a 332. sort: «*Ha* most véletlenül bőröm megmenthetem» értsd ekként: *Hogy* most véletlenül bőröm megmenthetém. — A 340. sorban K. «öszvérei fajzatá»-val fordítja a görög ἰππίων γένει-t. E kifejezésnek az a felfogása már a scholiastánál meg-

van, a ki Il. 10. 352. s köv. sorokat idézi annak bizonyítására, hogy az öszvérek még az ökröknél is jobban használhatók az ekevas előtt. De a scholiasta. úgy látszik, csakis ezen homerosi idézet kedvéért jutott magyarázatának gondolatára és vezette ilykép félre az újabb magyarázókat. A lovat eredetileg a görögöknél is vonó állatként használták és nem «lovaglásra». (V. ö. E. Hahn, Die Haustiere etc. 1896.) A sophoklesi szöveg legtermészetesebb értelmezését halljuk Cs.-nél: «*Ménei* vannak ekével . . . » stb. — Végül K.-nél a 361—364. sorok fordítását is kifogásolom. Ezek abban az ismert kardalban fordulnak elő, a hol Sophokles az emberi képességeket a legemelkedettebb ódai hangon dicsőíti. Még pedig egy strophának végén vannak; itt a költő előbb az el nem kerülhető halálról beszél, de azután a kardal egész hangulatának megfelelően az a kiengesztelő gondolattal fejezi be a strophát, hogy a halál daczára is talált az ember orvosságot a legsúlyosabb betegségek ellen. K. az ő fordításában felforgatja már most Sophokles gondolatmenetét: előbb a gyógyítható betegségekről beszél és csak azután az el nem kerülhető halálról. Az eredmény persze az, hogy a sophoklesi strophának vidáman emelkedett végső hangjai helyett a fordításban a fájdalmas lemondás szavai szólnak hozzánk. A Sophokles-szel együttérző Csiky fordításában ez a hiba nem történhetett meg.

HORNYÁNSZKY GYULA.

A Toldi-monda. Irodalom-történeti tanulmány. Irta *Bartha József dr* Budapest, 1899, 80 l. Ára 70 kr.

Szerző maga kijelenti (4. l.), hogy e dolgozatával mit célzott: „azt tűztem ki magamnak feladatul, hogy a mondánkról eddig nyilvánított véleményeket megvitassam és a már felhordott s némileg talán még itt is szaporítandó új adatok alapján megállapítsam, milyen viszony van a történet és a monda Toldija közt?” Szerzőnek tehát kettős célja volt: egy oldalról az eddigi vélemények kritikai fejtegetése és más oldalról a monda keletkezésének magyarázata. Nem hiszem, hogy akár az egyik, akár a másik célját valóban elérte.

A dolgozat négy fejezetből áll: 1. Vélemények a monda eredetéről. 2. Toldi mint történeti alak. 3. Toldi mint mondahős. 4. Toldi a magyar költészetben. Egyik főjellemzője a dolgozatnak, hogy folyton engem ír ki és mégis folyton velem polemizál. Ez nem volna baj, ha polemiája kissé tapintatosabb volna, azaz ha nem alapulna annyira többé-kevésbé szándékos ferdtésen vagy félremagyarázáson. De lássuk szerzőnk fejtegetését közelebbről.

Az első fejezet igen becses volna, ha szerző a Toldi-mondára vonatkozó összes véleményeket, Toldy Ferencztől vagy akár Bél Mátyástól napjainkig, összefoglalta és ismertette volna. De szerzőnk ezt nem teszi.

E fejezetben csak Toldy, Greguss, mellékesen Kemény Zsigmond véleményével és az én 1879-iki cikkemmel foglalkozik, melyekhez a 48. lapon még Csallóközi Jenő és Győri Gyula (tőlem behatóan bírált) czikkeinek tárgyalása járul. A többi számos dolgot mellőzi szerzőnk, pedig csak egyszerű összeállításukkal és rövid jellemzésökkel is nagy érdemet szerzett volna.

Az első fejezetben különben Toldy és Greguss czáfolatában (Ipolyit mellőzi) egészen én utánam indul, azután főleg azon cikkemmel foglalkozik (Közlöny III. 1879, 152. l.), melyben húsz évvel ezelőtt a Toldi-mondát a német Kurzibold-mondával hoztam kapcsolatba. Szerző nem említi egy betűvel sem, hogy e fiatalkori ötletemet hányszor czáfolgatták és hogy én e czáfolatok ellenében sohasem védelmeztem e föltevésemet. Azt sem említi, hogy már 1879-ben mily feltűnő tartózkodással nyilvánítottam e véleményemet, hisz cikkemben (171. l.) a következőleg nyilatkoztam: „De az olvasó nagyon csalódnék, ha azt hinné, hogy én megtaláltam a bölcsék kövét. A mit eddig (a bíráló részben) kifejtettem, azt hiszem, bir tudományos alappal; a mit a következőkben (Kurziboldról) megjegyzek, csak szerény adalékok ez érdekes kérdés megoldásához.” És cikkem végén (175. l.): „Sokkal jártasabb vagyok a mondák és mesék tudományának terén, semhogy fentebbi fejtegetéseimnek tulajdonságos értéket tulajdonítani mernék vagy tudnék... Teljesen meg vagyok elégedve, ha szakférjaink véleményemet határozottan megezáfolják, mert ezzel elismerik, hogy fejtegetéseim a Toldi-monda eredetének kérdését megoldásához, ha csak egy kis lépéssel is, de mégis közelébb vitték.” Azt hiszem, szerényebben még senki sem állt elő valamely föltevésével. De szerző nemcsak erről nem tesz említést (a mi nem is lényeges), hanem a 15. l. azt állítja, hogy „ezen véleményemet még most sem adtam föl, sőt a Toldi-kérdésre vonatkozó újabb elméletekkel (?) szemben is szilárdan ragaszkodom hozzá,” és itt hivatkozik szerzőnk e Közlönyben XXI, 169. és 371. l. olvasható fejtegetéseimre. De ha az olvasó már most az idézett helyeket megnézi, nagy meglepetés vár rá: a Kurzibold nevét hiába keresi! De nemcsak itt keresi hiába, de hiába keresi a Toldi-mondára vonatkozó számos cikkeimben 1879 óta! Hogy Bartha úrnak philologiai módszerről sejtelve sincsen, azt e Közlönyben (XXI, 372. l.) alaposan kimutattam; de úgy látszik, arról sincs sejtelve, hogy mikép kell olvasni és mikép idézni.

Igy a 26. lapon is azt írja, hogy én Toldi történeti egyéniségéről „nagy tartózkodással nyilatkozom” (id. h. III, 174. l.), holott én mindig nagy súlyt fektettem arra, hogy Toldi történeti alak (e nélkül én „mondáról” sohasem tudtam), és az id. h. csupán ez alak koráról és nevééről nyilatkoztam, nagy tartózkodással, „mint komoly kutató létemre 1879-ben másképp nem is tehettem. Ép ily lelkiismeretesen idézi a 10. l., hogy én

Toldynak a mondára vonatkozó 'állításait' neveztem 'kedélyeseknek' (többes számban idéző jelek közt), holott én (id. h. III, 154. l.) azt mondom: 'e nézet kedélyes indokolása nem szorul czáfolatra,' a mit különben szerzőnk kissé más szavakkal maga is állít.

Egy pár további idézetről alább.

De szerzőnk egyebet sem tud. Sejtelve sincsen a mondák és mesék eredetéről, különben nem állíthatná a 12. lapon, hogy a mesék és mondák vándorlása csak két föltétel mellett lehetséges: 1. ha az illető népek egymással oly sűrűn érintkeznek, hogy egymásnak elmetermeiket is megfigyelhetik (?), szóval egymástól tanulhatnak; 2. ha valamely mese, monda annyira kedvelté válik, hogy tudatosan készített fordításokban szándékosan terjesztik tova. 'Az ember nem hisz a szemének, ha 1899-ben ilyen tájékozatlanságot olvas! Most tehát tudjuk már, miért találunk annyi indus meseanyagot pl. a francziáknál és németeknél! És arról sincs sejtelve, hogy a tudomány halad és a tisztességes kutató élete végeig tanul. A 17. lapon szememre veti, hogy húsz év lefolyása alatt írt czikkeimben a Toldi-monda körül alárendeltebb pontokat illetőleg eltérően nyilatkoztam. Szívem mélyéből kívánom, hogy Bartha úr húsz év múlva is e dolgozatának szánszálmasan naiv álláspontján tündököljön!

A 2. fejezet Toldival mint történeti alakkal foglalkozik és itt szerző néhány új adattal szaporítja Szilády Áron korszakos dolgozatát, de ez új adatok semmit sem változtatnak Szilády eredményein és a monda eredetét illetőleg merőben lényegtelenek. Csak azt akarom megjegyezni, a miben különben elődei vannak, hogy szerző valóban szeretetre méltó naivsággal hangsúlyozza ismételve, hogy az oroszok elhozatala Toldi által Heraklesre emlékeztető tett volt. Tehát azok mind Heraklesre emlékeztető alakok, a kik a legrégibb időktől a mai 'menaszériákig' oroszokat visznek, és sokszor nem is kölyköket (természetesen vas ketrecben) az egyik országból a másikba?!

A 3. fejezet a monda keletkezését tárgyalja. Szerző szerint ez igen egyszerű procedura volt. A nép a történeti Toldira ruházott egyes mondákat és meséket, míg a mai Toldi-monda megvolt. Ez igazán, mint a Józsefvárosban mondják, a Damokles tojása! Mire való a kutatás, mikor a dolog ennyire egyszerű? És mit fáradoznak Európa számtalan tudósai azon, hogy a mondák egyes elemeit fölkutassák, ezen elemek eredetét kiderítsék, a kapcsolatok indokait fölismerjék stb. stb., mikor a dolog oly meglepően egyszerű! A népek Romulus, Attila, Artus, Nagy Károly stb. alakjaihoz idővel mind több meg több, a nép száján forgó mondát kapcsolnak, — voilà tout! Hogy e mondák vagy mesék csakugyan a nép száján éltek-e, hogy azok hogyan jöttek létre, hogy a nép őket hogyan és miért kapcsolta a történeti alakhoz, hogy ez a történeti alak miért volt e kapcsolatra alkalmas stb. stb., ezek mind oly kérdések, melyek

szerzőnk irigylésre méltó nyugalmát legkevesebbé sem háborgatják. Mennyivel korlátozottabb fráterek a Grimmék, Benfey, Landau, Nutt és a többi számos, kicsiségeken rágódó szobatudósok!

A 4. fejezetben szól szerzőnk Toldiról a magyar költészetben. Itt Dugonics és Pergő darabjainál ismét engemet ír ki, de mind a kétszer egy-egy hatalmas leczkértetéssel. A 68. lapon említi, hogy én Christmann darabját nagyon gyarló értéktelen férczmunkának tartom, a mit ő kegyesen elhisz, de „a Dugonicsét még csekélyebb becsűnck ítélem.” Ez már nem tetszik neki, bár nem akarja a német darabot a magyarral összevetni, a mit én szerintem „kellő avatottsággal” már elvégeztem. „De azért semmiképen sem lehet helyeselnünk azt a szigorú ítéletet, a melyet a magyar költővel szemben H. G. gyakorol.” Miért nem? Mert Dugonics úttörő volt! De Istenem, én nem tárgyaltam Dugonics irodalomtörténeti jelentőségét, hanem csupán egy magyar darabot kellett összehasonlítanom német eredetijével, és ez összehasonlítás a magyar darab hátrányára ütött ki. Miért nem hasonlította össze Bartha úr is a két darabot egymással, ha ítéletemet meg akarta czáfolni? És a Pergő darabját illetőleg nem helyesli szerzőnk azon megjegyzésemet, hogy „ez a Toldi-dráma a Dugonicsét háttérbe szorította”. Hisz erre nézve eltérhetnek a vélemények, csakhogy én nem az újjamból szoptam e megjegyzésemet. Dugonics darabjai (bár részben módosítva) a negyvenes évekig tartották magukat a színen. Csak Toldi-dramája, mely pedig kezdetben igen népszerű volt, tűnt le gyorsan, míg a Pergőét még sokat adták. Ez alapon nyugszik az én megjegyzésem, melyet szerzőnk nem czáfolt meg, de nincs is rajta sok megczáfolni való.

A végére jutottam. Már az 53. lapon tette a szerző a következő meglepően komikus nyilatkozatot: „E tanulmányom első fejezetében már megczáfoltam azt a nézetet, a mely szerint a Toldi-monda idegenből került hozzánk”. Láttuk, hogy szerzőnk mit „czáfolt meg”: Greguss véleményét és egy fiataalkori föltevésemet. És kérдем: ki állította (Gregusson kívül), hogy a „Toldi-monda idegenből került volna hozzánk”? Én tudtommal húsz év óta csak azt vitatom, hogy a monda alakulásához idegen hatások is járultak, a mi lényegében más dolog. Füzetem végén (80. l.) pedig azt mondja: „A Toldi-monda minden ízében magyar termék,” a mivel a szerző, mint egész fejtegetése mutatja, azt akarja mondani, hogy semmiféle idegen elem nem került bele a mondák és mesék azon keretébe, melyet „Toldi-mondának” nevezünk. A tudomány jelen színvonalán, midőn minden nap új anyagot hoz napfényre és a mesék és mondák keletkezésébe és vándorlásába mind mélyebb bepillantást nyerünk, ily nyilatkozatot csak oly író tehet, a ki az összehasonlító mese-tudomány és a folklore terén teljesen tájékozatlan és voltaképp sejtelmével sem bír annak, hogy ily kérdés eldöntésénél, ha ugyan eldönthetjük, a világiro-

dalom népköltészetének egész óriási köre és anyaga mily nagy jelentőséggel bír.

Mindent összefoglalva, e tanulmány tudományos szempontból teljesen értéktelen, Szilády Áron kutatásaival szemben (a kinek igazi tudományos óvatossága sehogy sem tetszik szerzőnknek) egy csöpp haladást nem jelent, polemikus részeiben pedig sajnosan érezteti a komoly és tisztesség szempontjából kifogástalan eljárás hiányát.

HEINRICH GUSZTÁV.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

Die Geschichte der «schönen Irene» in den modernen Literaturen. Von Michael Stephan Öftering. Würzburg, 1897.

E munka, melyet szerzője a doctori cím elnyeréséért nyújtott be a müncheni kir. egyetem bölcészeti facultásához, tárgyánál fogva kiválóan érdekel bennünket s actualissá is teszi az a körülmény, hogy csak pár héttel ezelőtt jelent meg a Régi Magyar Könyvtár XIV. füzetében Bolyai Farkas *II. Mohamed*-jének bevezetéseképen Heinrich Gusztáv értekezése, mely szintén a szép görög leány történetének vándorlását tárgyalja, és pedig teljesen függetlenül német előzője művétől.

A két jeles dolgozat igen szépen egészíti ki egymást; míg ugyanis Heinrich a tárgy magyar feldolgozásaiból indulva ki, vizsgálja annak jelentősebb variánsait Bandellótól kezdve a legújabb időkig, Öftering — szintén Bandellót tekintve a legrégebbi feldolgozásnak — a történetnek nagy kiterjedést vett angol változataira szorítkozik, tárgyalása körébe vonva ezenkívül két német feldolgozást is, melyek valószínűleg szintén angol forrásra vezethetők vissza (Ayrer drámája s Hinsch operaszövege.)

A legrégebbi s legfontosabb angol variánsa Irene történetének William Painter korára rendkívüli hatást gyakorolt *The Palace of Pleasure* című elbeszélő művében található (első kötete 1566-ban, a második 1567-ben s az egész mű 1575-ben jelent meg), mely többek közt Bandello 26 novellájának angol fordítását is tartalmazza. A mi novellánk címe Painternél: «Mahomet one of the Turkische Emperours, executeth curssed crueltie upon a Greeke maiden, whom hee tooke prisoner at the wyning of Constantinople.» Öftering kimutatja, hogy ez elbeszélés közvetlen forrása nem az olasz eredeti, hanem kizárólag annak Boisteau-féle átdolgozása, melynek szinte szószerinti fordítását nyújtja. Jelentősége abban áll, hogy történetünk ismert angol irodalmi feldolgozásai a legnagyobb valószínűséggel közvetlenül vagy közvetve mind reá vezethetők vissza. Valjon Peele drámája (1594.) is ide vonható-e, nyílt kérdésnek kell tekintenünk, míg a darab esetleg meg nem kerül s én részemről nem

mertem volna csak úgy gondolom-formán Painter kalapja alá dugni, mint szerzőnk teszi; erősen meg kell továbbá kérdőjeleznem Hinrich Hinsch 1696-ban Hamburgban megjelent *II. Mahomet* című német opera szövegének Painterből való leszármaztatását is, melyet az összes Irene-változatok közös motívumain kívül mi sem igazol.

Öttering nagy szorgalommal megállapított elfogadható eredményei a következők:

Painter szövegén alapszik

1. Thomas Knolles, *History of the Turks* (1603.) című történeti munkájának ide vonatkozó elbeszélése, mely helyenkint szóról-szóra egyezik P. előadásával s egy történeti tévedését is átveszi, az állítva, hogy Murad volt az első török szultán, ki Európába betört. — Knolles a maga részéről azután forrásául szolgált Johnson darabjának, ki még egy 1664-ből való, ma elveszett *Irena*-tragédiát is felhasznált.

2. William Barkssted színésznek 114 nyolcz soros strófából álló költeménye: *Hiren or the Faire Greke* (1611.). Klasszikus reminiscenciákban bővelkedő, meglehetősen élvezhetetlen elbeszélés. (E művet Bakonyi Emil is említi e Közlöny XII. kötete 179. lapján, csak hogy Barker nyomán tévesen drámának véli.)

3. Lodowicke Carlell, *The famous tragedy of Osmond the Great Turk, otherwise called the noble servant*. London, 1657. (Lásd Bakonyi i. h.) Öt felvonás prózában. A darab több tekintetben érdekes. Színhelye nem Konstantinápoly, hanem Tatarország; Mahomet helyét Melcoshus tatár fejedelem foglalja el, kinek hű embere Osmond, «the noble servant», ajánlja fel a két zsákmányoló katona kezéből megmentett keresztény rabnőt, Despinát. Ennek az Osmondnak további szereplése a dráma súlypontját teljesen kizökkenti helyéből. Despina ugyanis eleintén őt szereti, de a «noble servant» lemond e szerelemről: «Far be it from the thought of Osmond, to yield so far to passion, as to destroy his masters happiness.» Mikor aztán Melcoshus békétlenkedő alattvalói megnyugtatására a szép rabnőt megöli, Osmondban feltámad elfojtott szerelme, boszút akar állani Despina haláláért a fejedelmen s ezzel a dráma cselekvése egészen új irányt vesz, hősévé Osmond válik. Történeti háttere az egésznek természetesen nincsen; a szerzőt csak eredetiségre való törekvése birta az ismeretes monda helyszínének s személyzetének ily önkényes átalakítására. Érdekes mozzanata különben a cselekvésnek, hogy a harc folyamán, melyben Despina a tatárok zsákmányául esik, atyját is megölik; a leány apja fellép s szintén meghal Hincs operájában, De la Noue, Ayrenhoff, Bolyai s Kisfaludy darabjaiban is. Feltűnő továbbá a vallásos szempont hangsúlyozása. Despina azon feltétellel akarja szívét Osmondnak ajándékozni, ha ez kereszténynyé lesz; a fejedelem még a prófétát is kész elhanyagolni a keresztény leány kedvéért, ki a maga ré-

széről nyomatékkaal jelenti ki: «We christians pacific our rage». Későbbi Irene-drámákban szintén sokszorosan variált mozzanatot.

Carlell darabja, melynek egyes jelenetei nincsenek drámai erő híján, szolgált valószínűleg a maga részéről alapul Gilbert Swinhoe «The tragedy of the unhappy fair Irene» (London 1658.) s Charles Goring «Irene, or the fair Greek» (London, 1708.) című darabjainak. (Lásd Bakonyi i. h.) Az előbbi különben alkalmasint Paintert is ismerte, míg Goring fő forrásán kívül Hinsch operájából is merített. Swinhoe darabjának két vonása érdekel bennünket közelebbről, mert mindkettővel találkozunk Kisfaludynál, míg a többi Irene-feldolgozásokban hiányzanak. Az egyik Irene görög kedvesének (Swinhoenél Poelogus, Kisfaludynál Leo) szerepeltetése, ki a leány testvérének adva ki magát, meg akarja őt menteni; a másik: hirnökök felléptetése, kik a magyarok győzelmes előnyomulásáról adnak hírt, ezzel rázva fel a szultánt tétlenségéből. (Kisfaludynál *Telegdi* jelenete.) Valjon valamely közvetett filiatio árja sordorta-e e vonásokat Kisfaludy darabjába, vagy az azonos themából természetesen fejlődő rokon mozzanatok véletlen találkozása-e az egész, ki tudná megmondani? Az első vonásra nézve tán filatiót tételezhetünk fel, melynek útja: Swinhoe — Voltaire *Zaïre*-je — Kisfaludy.

4. Sir Roger l'Estrange *Fables and Stories moralized* (3-ik kiadás 1715.) című könyvének 68. sz. elbeszélése: *Mahomet and his Mistress*. Lépésről-lépésre követi Painter előadását, annak hosszabb elbeszélését — különösen a beszédek elhagyásával — tetemesen megrövidítve.

Mint látjuk, az angol irodalom meglehetősen gazdag tárgyunk feldolgozásában. Csupán színpadra 6 angol szerző vitte a szép görög leány történetét, a min épen nem csodálkozhatunk, tudva, hogy a régibb angol dráma közönsége mily kedvelője volt a véres színpadi jelenségeknek.

Értekezése végén Öftering táblázatban is feltünteti az Irene-feldolgozások egymáshoz való viszonyát s itt a francia variánsokra is kiterjeszkedik, melyek tárgyalását a hátra levő németekével együtt egy második részben igéri. Ennek a Koch-féle *Zeitschr. f. vergl. Litteraturgesch.*-ben kellett volna megjelennie, eddig azonban tudtommal nem látott napvilágot.*) Táblázatos összeállításuk elhamarkodott munka. Öftering Ayrenhoffi drámáját de la Noue művéből származtatja, pedig ez

---

*) Hadd említem itt kiegészítésül egy németalföldi Irene-dráma címét, melyet E. Van der Straeten *Le théâtre villageois en Flandre* című műve II. k. 29. lapján találtam följegyezve: *de Wulpsche Vraekselaan uytgevoght door de moordzuchtige liefde van Mahomet en Irena*. A darabot 1775-ben játszotta Waelebeke-ben rhetorikus ifjak társasága. A színészek a *de Leerzuchtige minnaers der welsprekensheyt* nevet viselték.

csak műve elkészülte után nyert tudomást de la Noue drámájáról. (Lásd Heinrich G. i. m. 42. l.) s Voltaire *Irene*-jét is ide vonja, holott e darabnak a mi Irene-történetünkhöz semmi köze. Ez összeállításból tudjuk meg külömben, hogy a tárgyat Coppée F. is feldolgozta «La tête de la Sultane» című költeményében.

A mi a monda eredetét illeti, Öftering nem megy tovább Bandello elbeszélésénél, melynek keletkezése magyarázatához nyomokat vél találni Dr. P. A. Déthier *Konstantinopel u. der Bosporus* című könyvében. (Bécs, 1873.) D. ugyanis, miután bebizonyította, hogy az a hagyományos elbeszélés, mintha Konstantinápoly bevétele alkalmával maga a szultán kezdte volna meg az általános mészárlást a Hagia Sophiában, a mesék országába tartozik, így folytatja: «Ez a mese méltó párja a másiknak, mely szerint a szultán egy lakoma alkalmával Konstantin feleségét előhozatta, rajta először ő maga, majd kísérete erőszakot követett el, mire azután apró darabokra vagdalták. Ilyesmit mertek kieszelni, bár Konstantinnak akkor már nem is volt felesége.» Öftering szerint nem lehetetlen, hogy ez elbeszélés ismeretes volt Bandello előtt is, ki aztán a maga módja szerint értékesítette. Emellett tán befolyásolták őt elfogott asszonyok és leányok sorsáról szóló hasonló hírek is, melyeket az Italiába menekült görögök terjesztettek ott el. Heinrich is abban a véleményben van (Hammer-Purgstall Józseffel), hogy a történet azon alaptalan anekdoták közé tartozik, melyek főleg II. Mohamed túlzott kegyetlenségének és embertelenségének feltüntetésére Konstantinápoly eleste után még a XV. században nagy számmal keletkeztek.

Mindebből annyi igaz, hogy Mohamedet illetőleg történeti alapja ez elbeszélésnek nincsen; de az már tévedés, hogy mondánk a hódító Mohamed kegyetlenségének feltüntetésére keletkezett. Én II. Mohamed koránál sokkal régibb változatát ismerem, és pedig ugyancsak Hammer-Purgstallnak *Rosenöl* (Stuttgart és Tübingen, 1813.) című gyűjteményéből, melynek II. kötetében a CXXV. szám alatt található. Ide *Dse-mal-eddin Mohammed Al-auni*, perzsa írónak *Dsamíol Hikajat ve Lamíol-rivajat* (A történetgyűjtő s mesemondó) című művéből került, melyben a 292. történet. E munkát szerzője perzsa nyelven írta *Nizám el-mulk* nagyvezér számára, ki Alp Arszlán (1063–1072.) és fia Meliksah (1072–1092.) szeldsuk szultánok idejében ezek birodalmának szinte korlátlan hatalmú kormányzója volt. Hammer-Purgstall szerint később a művet három ízben fordították le törökre. Először II. Murad *) szultán parancsára az *Arabsah* néven ismeretes *Ahmed ben Mohammed*, ki 1411-ben halt meg; másodszor *Nedsati* török költő (+ 1508.) Mohammed szul-

---

*) Tévedésnek kell lenni I. Murad helyett, mert II. Murad csak 1421-ben lett szultán, tehát 10 évvel Arabsah halála után.

tán fia számára; végül *Szaleh ben Dselal* (+ 1575.) Bajazed szultán parancsára. Hammer e fordítások egyikét használta, hogy melyiket, maga sem tudja megmondani, mert példányán a fordító nem nevezte meg magát.

Történetünk hőse *Adud ed-daula* bagdadi emir, (976—983.) kinek uralkodása a bujidák hatalmának tetőpontját jelzi. Nemcsak mint hódító volt nagy, hanem a béke műveiben is. Hosszú idő óta ő volt az első bagdadi fejedelem, ki az uralkodását megelőző 100 év polgárháborúi alatt Irákon vert sebeket gyógyítani iparkodott. Bagdadban az elpusztult mecseteket és egyéb nyilvános épületeket helyreállíttatta, kórházakat emelt s a környék beomlott csatornáit és kútjait kiásatta; az elszegényedetteknek államsegélyt osztott ki és költők, tudósok, orvosok, földmérők számára adott évi fizetésekkel emelte a közjólétet és műveltséget. (Lásd A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*. Berlin 1887. II. kötet 45. l.) Nem csuda, ha ily egyéniség nevét a monda-alkotó képzelet csakhamar szárnyára vette s 100 évvel halála után már mesés történetek fűződtek alakjához; mert, hogy a szóban forgó elbeszélésnek történeti magja volna, arra nézve semmi adatunk nincsen. De lássuk magát a történetkét:

«*Asaded-devlet* a chinai császártól egy rabnőt kapott ajándékba, ki szenvedélyes szerelmével csakhamar annyira lebilincselte őt, hogy az államügyekről teljesen megfeledkezett. Egy pillanatban, midőn kötelességérzete fölébredt, el akarta a rabnőt távolítani, de érezte, hogy míg a nő életben marad, lehetetlen tőle megválnia; megparancsolta tehát, hogy vessék a Tigrisbe. Másnap reggel azonban már megbánva tettét, parancsa végrehajtóját a rabnő után halálba akarta küldeni, de ez a nővel együtt saját életét is megmentette. Ezután minden a régiben maradt; az uralkodó szenvedélye hatalmasabban lobogott, mint valaha, az államügyek ismét feledve lőnek s a nép hangosan zúgolódott *Asaded-devlet* ellen. Ekkor borzasztó küzdelem támadt szívében a szerelem és kötelesség között. Alattvalói közül, ezt jól tudta, egy sem fogja a halálos ítéletet végrehajtani, hogy ezzel saját halálába rohanjon. A legborzasztóbbra határozta el tehát magát, hogy t. i. ő maga lesz kedvesének hóhéra s saját kezével lökte őt le palotája ablakából a Tigris hullámai közé. Ezután fájdalom s megbánástól gyötörve, hosszú időre bezárkozott; az államügyek ismét a rendes kerékvágásba jöttek s a nép meg volt elégedve.»

Eddig *Dselal-eddin Mohamed* elbeszélése, melyről azt hiszem, nem szenved kétséget, hogy alapjául szolgált Mohamed és Irene történetének. A perzsa író műve II. Mohamed korában s az uralmát közvetlenül követő időkben szélteben ismeretes lehetett ama török fordítások révén, melyek az ő maga és fia parancsára készültek s az ilyen átvitel a mondák vándorlása történetében egészen mindennapi dolog. A törté-

netke eltérései a mondának Mahomed s Irene nevéhez fűződő kialakulásától nem okoznak nehézséget; hisz tudjuk, hogy az Irene-historia maga is egyes mozzanataiban mennyi változtatáson ment át. Azután — a mi nem épen érdektelen — az eredeti perzsa mondának egyes motívumai, melyek az Irene-história legrégebb változataiból hiányoznak, vissza-visszatérnek a téma későbbi irodalmi feldolgoásaiban. Így pl. az a körülmény, hogy *Asaded* kedvese megölését nem bravadeszerű kegyetlenséggel hajtja végre, hanem kényszerítő körülmények hatása alatt, Irene-változatokban is előfordul (Swinhoe, Coppée), nem különben az a motívum is, hogy a császár véres tettét megbánja. (Carlell, Johnson). — Érdemes volna még tudni, hogy jutott e történet Bandello novellái közé; szóhagyomány útján-e, vagy irodalmi forrásból? Heinrich említi (i. m. 7. l.), hogy az Ireneről szóló elbeszélés első följegyzője alkalmasint *Theodorus Spanduginus*, XV. századbeli görög szerzetes, a ki *De origine et moribus Turcorum* czímmel a maga idejében igen elterjedt könyvet írt, mely még a XV. században olasz nyelven is megjelent. Lehet, hogy itt kell kereskednünk; a dolog — azt hiszem — megérdemelné az utánajárását.

BINDER JENŐ.

1. *Herm. Ullrich, Robinson und Robinsonaden.* Bibliographie, Geschichte, Kritik. I. Bibliographie. Weimar 1898, XXIII és 248 l. Ára 9 mk.
2. *Aug. Kippenberg, Robinson in Deutschland bis zur Insel Felsenburg (1731—43).* Hannover 1892, 122 l. és XIX l. könyvészet.
3. *Turzó Ferencz, Robinson és a mi Robinson-irodalmunk.* Nyitra 1899, 81 l. (Bölcséletdoctori dissertatio.)

Voltaképp csak Ullrich könyvét szándékozom ismertetni; de tárgyi összefüggésüknél fogva ide tartoznak a legújabb jelenségek köréből Kippenberg és Turzó dolgozatai is, melyek különben is megérdemlik, hogy róluk e helyen is történjék említés.

Ullrich nagy művet tervez a Robinzon-motívum eredetéről és régibb változatairól, De Foe korszakalkotó könyvének keletkezéséről és történetéről, a voltaképi 'Robinson' hatásáról az európai nemzetekre és irodalmakra, a 'Robinzonádok' rengeteg erdejéről. E földadat kétségtelenül igen érdekes és tanulságos, de sok tekintetben fölötte nehéz is, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy a világirodalomnak ez egyik legelterjedtebb remekét illetőleg sokkal kevesebb a tudományos értékű előmunkálat, a mint eleve föltenni hajlandók volnánk. Ullrich azonban, műve első részének jelességét tekintve, valószínűen sikerrel fogja ezt a földadatot megoldani és készülő művében rendkívül becses adalékot szolgáltatni a világirodalom történetéhez.

Eddigélé nagy munkájának csupán első része jelent meg, mely

teljes Robinson-könyvészetet tartalmaz, azaz pontosan felsorolja, sok hely-
 érdekes könyvészeti s irodalomtörténeti kitérésekkel, az eredeti munká-
 nak összes kiadásait és fordításait, valamint bármely nyelven megjelent
 utánzásait. Ezen óriási anyagnak föl kutatása és összegyűjtése már maga
 is nehéz föladat volt: hisz e termékeknek legnagyobb része elkallódott,
 elveszett vagy lappang, és szerzőnk sokszor csak idegen idézetekből nyert
 róluk néha töredékes tudomást. Daczára e nehézségeknek, Ullrich igen
 jeles munkát végzett. A föl kutatott és ismertetett anyagnak imponáló
 mennyisége és kutatásának, valamint földolgozásának kifogástalan mód-
 szeressége eleve is valószínűvé tesz, hogy értékebb jelenség alig ke-
 rülte el figyelmét és a (biztosra várható) pótlékok nem fogják lényegesen
 módosítani szilárd alapokon nyugvó könyvészetét.

Egy másik nehézség a motívum keretének meghatározásában rejt-
 lik. Meddig, 'Robinson' valamely munka? és hol kezdődik, ill. végződik
 a 'Robinsonád'? Az első kérdésre látszólag nem nehéz a felelet: minden
 kalandos munka 'Robinson', melynek hőse ezt a nevet viseli. De nem
 így egyszerű ám a dolog. Mert az nem elég, hogy egy regénynek vagy
 elbeszélésnek hőse a Robinson névre hallgasson; okvetetlenül szükséges
 még a Robinson-motívum is. És ezzel felelünk a fenti második kérdésre:
 'Robinsonád' az oly munka, melynek középpontjában vagy legalább vala-
 mely fontosabb epizódjában a Robinson-motívum szerepel vagy érvé-
 nyesül. E motívumnak lényeges két eleme: 1. teljes elszigeteltség, még
 pedig szó szerint: egy nehezen megközelíthető szigeten, és ezzel kapoco-
 latosan 2. hogy a hős egy bizonyos időre teljesen elszakítva legyen min-
 den emberi társadalomtól. A hol e két főmotívum hiányzik, ott Robinson-
 ról vagy Robinsonádról nem szólhatni, — hanem egyszerűen úti kaland-
 okról, szárazföldi vagy tengeri érdekes történetekről, utopiákról, Jules
 Verneiádról stb.

De a Robinsonokra és Robinsonádokra való föl osztás, a milyen
 egyszerűnek látszik első pillanatra, annyira nehezen vihető keresztül az
 ide tartozó egyes termékekkel szemben. Sok munka sem igazi Robinson,
 sem igazi Robinsonád; sok munka félig fordítás, félig átdolgozás, néha
 több munka fölhasználásával eszközölt compilatio; sok munka részben
 Robinson-utánzás, részben egészen idegen motívumok földolgozása stb.
 A rendkívül gazdag anyag csoportosítása azért nagy nehézségekkel jár és
 egyes termékekkel szemben többé-kevésbé önkényes. Ullrich az egész
 Robinson-irodalmat négy csoportban állítja össze, még pedig a követ-
 kező érdekes számadatokkal:

I. De Foe eredeti művének (megjelent 1719) kiadásai: 196 szám.

II. Az eredetinek fordításai, az egyes fordítások összes kiadásainak
 felsorolásával, de nem számításával (zárjelbe teszem az illető nyelven
 megjelent első fordításnak évszámát): franczia (1720) 49, német (1720,

ford. Ludw. Friedr. Vischer) 21, holland (1721) 5, olasz (1731) 4, dán (1744) 5, svéd (1745 körül) 4, lengyel (1830) 3, spanyol (1835) 2, arab (1835) 2, ógörög (1840) 1, finn (1847) 1, új-zélandi (1852) 1, bengali (1852) 1, máltai (1857) 1, örmény (1858) 1, héber (1861) 2, gael (1862 ?) 1, portugál (1863) 2, észt (1866) 1, perzsa (1878) 1, magyar 2, de ezekről l. alább, — összesen 114.

III. Az eredetinek átdolgozásai (ez átdolgozások különböző kiadásainak és részben nagyszámú fordításainak felsorolásával, de nem számításával): francia 5, német 56, holland 15, lengyel 7, angol 20, svéd 8, dán 3.

IV. Utánzások. Robinsonádok (mint III. alatt), még pedig igazi Robinsonádok: 233 (itt van fölemlítve a 181. lapon Szekér Joákim magyar műve); és Pseudo-Robinsonádok, melyek címeik szerint ide tartoznának, de tartalmukból hiányzik a Robinson-motívum: 44.

Végre egy függelékben felsorol Ullrich még 10 'apokryph' Robinsonádot, melyekhez nem férhetett, ill. melyek talán nem is léteztek soha, és 9 Robinson-drámát, melyek legnagyobb részt csak címökkel vagy a hősnek nevével tartoznak ide (pl. az utolsó: *Robinsons Eiland, Lustspiel von Ludwig Fulda*, Berlin 1895).

E rengeteg anyagot — 720 könyvet és legalább is három annyi kiadást és fordítást — a szerzőnek magának kellett föl kutatnia és elolvasnia, mert előmunkálatokra, mint már említettem, nem igen támaszkodhatott. Legbecsesebb előzője Kippenberg könyve, mely azonban csak kis mértékben foglalkozik magával Robinsonnal és a Robinson-irodalomnak is csak egy termékét tárgyalja behatóan és igen tanulságosan. Voltaképi tárgya ugyanis a legjelesebb német Robinsonád: *Wunderliche Fata einiger See-Fahrer, absonderlich Alberti Julii* stb. (1731) és ennek szerzője: *Gisander*, azaz (a mit csak 1812 óta tudunk) *Joh. Gottfried Schnabel* (kinek életéről igen keveset tudunk; még születése és halála évét sem ismerjük). E fő tárgyán kívül tárgyalja Kippenberg még a Defoe-féle 'Robinson' első német fordításait és a legrégebb német Robinsonádokat 1731-ig, Schnabel művének megjelenéseig. Művének e részei is tartalmaznak igen becses új adatokat; de ép Ullrich mutatta ki tanulságos bírálatában (*Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte* VI, 1893 259—266. l.), hogy Kippenberg eredményei részben megbízhatatlanok, de különösen, hogy rendkívül hézagosak. A régebbi irodalomból még igen becsesek Sophus Rüge két értekezése (*Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte der Erdkunde*, Dresden 1888: p. 71—101 Über einige Vor-Defoesche Robinsonaden, és p. 102—114. Die ersten Ansiedler auf der Robinsoninsel Juan Fernandez) és Felix Bobertag tanulmánya: *Über einige den Robinsonaden verwandte Erscheinungen in der deutschen Literatur des XVII. Jahrhunderts*, 1873, míg a jeles Herm. Hettnernek

sokat idézett műve: *Robinson und Robinsonaden* (1854) tudományos szempontból teljesen értéktelen. Az újabb irodalomból becsesek: Erich Schmidt Schnabel-cikke az *Allgemeine Deutsche Biographie* XXXII. kötetében és Hubert Röttken értekezése: *Weltflucht und Idylle in Deutschland von 1720 bis zur Insel Felsenburg* (Ztschr. für vergleichende Literaturgeschichte IX, 1—32. l.).

És most hadd közöljek még egy-két érdekesebb adatot Ullrich tartalmas művéből.

A Defoe könyvének első német fordítása Hamburgban jelent meg (Wiering Tamás nyomd.) 1720-ban. Az előszó alatt: *Hamburg den 13. Sept. 1720. Ludw. M. Friedr. Vischer* (v. ö. e különben is derék férfitől Ludw. Fränkel cikkét az 'Allg. Deutsche Biographie' XL. kötetében). De vannak egykorú más német fordítások is, melyeknek előszói (állítólag) Leipzig 1720. júl. 27. és Leipzig 1720. szept. 30. keltek; Frankfurtban és Nürnbergben is jelentek meg fordítások, melyeknek címlapján 1720 áll. Mind e fordítások, ill. kiadások, úgy látszik, a Vischer-féle első német fordításnak többé-kevésbbé jogtalan, csak önkényesen és felszínesen módosított utánnyomatai.

Spanyol nyelven csak 1835-ben jelent meg Defoe művének fordítása (még pedig Párisban!), mivel az angol remek Spanyolországban nyomban megjelenése után az indexre került!

Az átdolgozások közül legfontosabb Joachim Heinrich Campe műve, az ifjúsági irodalomnak e klasszikusa: *Robinson der Jüngere, zur angenehmen und nützlichen Unterhaltung für Kinder*, 1779—80, két rész, mely 1894-ig (nem tekintve az utánnyomatokat) 117 kiadásban és 41 többé-kevésbbé szabad átdolgozásban jelent meg. Azonfelül lefordították francia, olasz, spanyol, latin (háromszor: *Joachimi Henrici Campe Robinson Secundus. Tironum causa latine vertit atque indicem latinitatis adjiciendum curavit Phil. Julius Lieberkühn. Züllichoviae*, 1785; F. J. Goffaux, Parisiis 1810, és J. Fr. Th. Nagel, Helmstadii, 1822), angol, holland, dán, svéd, lengyel, lett, török (görög betűkkel), ógörög nyelvre, Magyar fordításáról nem tud szerzőnk.

A Robinson-utánzások már 1719-ben veszik kezdetüket, először Angliában: *The Adventures and Surprising Deliverances of James Dubourdicu and his Wife*, London 1719 és: *The Voyages . . . of Captain Richard Falconer*, u. o. 1720, melyek közül az utóbbi 1743-ban német fordításban is megjelent. Az e csoportba tartozó munkák közül Campe könyve mellett legnagyobb népszerűséget nyert: *Der schweizerische Robinson oder der schiffbrüchige Schweizer Prediger und seine Familie. Ein lehrreiches Buch für Kinder und Kinder-Freunde zu Stadt und Land. Herausgegeben von Joh. Rud. Wyss. Zürich 1812—27*, 4 rész,

mely sok kiadást ért, másoktól ismételve átdolgoztatott és több francia, olasz, angol és svéd fordításban is megjelent.

A Pseudo-Robinsonokra jellemző pl. a következő munka: *Der Niderländische Robinson oder Mirandors seltsamer Lebenslauf* . . . *Aus dem Holländischen*. Frankfurt 1724. De e munka csak utánnyomata a következő könyvnek: *Der kurtzweilige Avanturier oder Mirandors seltsamer Lebens-Lauf*, Augsburg 1714, ez pedig német fordítása Nicolaus Heinsius ily című művének: *De Vermakelyke Avanturier* stb., Amsterdam 1695, melynek tehát sem magának, sem átdolgozásának a Robinson-irodalomhoz semmi köze. Vagy: *Der geistliche Robinson*, Erfurt 1723, melynek olasz eredetije Velenczében 1712. jelent meg. Még furcsább: *Der spanische Robinson oder Sonderbare Geschichte des Gil Blas von Santillana*, Hamburg 1726, mely csakugyan Lesage híres regényének (1715) fordítása. Gil Blas és Robinson! Mily fura kiaknázása a korabeli Robinson-divatnak! Vagy: *Des neuen Robinsons von St. Helena letzte Abentheuer*, h. n. 1816, mely legnagyobb meglepetésünkre Napoleon történetét tartalmazza!

A színművek köréből érdekes adat, hogy egy 'Robinson' című drámát már 1741-ben adtak Berlinben. Az ide tartozó termékek különben legnagyobbbrészt opera- vagy ballet-szövegek. Érdekes, mert valószínűságos Robinson-dráma a dán Oehlenschläger Ádám vígjátéka: 'Robinson Angliában' (1819, németül 1821), melynek hőse Selkirk Sándor, a történeti Robinson, de cselekvénye nem a szigeten, a hősnek Londonba visszatérte után játszik.

És most még néhány szót a magyar Robinson-irodalomról, melyet Turzó nagy szorgalommal, vonzó előadással és helyes ítélettel tárgyalt. *) (Csak bevezető része, mely Defoe művének keletkezését és jelentőségét tárgyalja, hol szerzőnek források és segéd munkák nem igen álltak rendelkezésére, gyengébb munka.) Ullrich könyvében három magyar munka van említve; a II. csoportban (az eredetinek fordításai közt) a 60. lapon:

Robinson Crusoe Története. Fő és Geiger szerint kivonatban ad a Vajda Péter. 2. kiadás, Pesten és Stolp Tulajdona. 1858.

Kis Nemzeti Múzeum 5. Robinson Crusoe élete és kalandjai. Angol után a magyar nép számára átdolgozva. Kiadja Heckenast G. Pesten 1867.

A 181. lapon a Robinsonádok sorában:

---

*) De megjegyzem, hogy Turzó a magyar művek eredetieit nem kutatja. Az alábbi ide vágó adatok tehát mind tőlem származnak. Hasonlóképp tőlem származik a felsorolt címek tetemes része (Turzó az én összeállításomból a 4—6. 8. 19—24. 26—28. számokat említi).

Magyar Robinson (von Alois oachim Szekeér), 1808.

Végre részben ide tartoznak még ugyane csoportban a 172. lapon:
Geschichte des Herrn Andreas Jelky, eines geborenen Ungarn.
 Wien (1776) és ennek átdolgozásai: *Der Ungarische Robinson*, Wien 1797, és *Des Schneidergesellen Andreas Jelky Abenteuer in vier Welttheilen . . . von Onkel Tom*, Budapest 1875 és 2. kiad. 1879 (von Ludwig Hevesi).

Sajátszerű végzet, hogy a legalaposabb külföldi kutató is, a mint magyar dolgokra kerül a sor, csak téves, hézagos vagy hiányos adatokkal tud szolgálni. Ullrichnak e magyar adalékai is nagyon kifogásosak és rendkívül hézagosak. Vajjon kitől kért tanácsot?! — A helyes és pontos adatok a következők:

1. *Robinson-Crusoe története. Fő és Geiger szerint kivonatban adja Vajda Péter. Négy színezett képpel.* Pesten 1844, Geibel Károly sajátja, 12-r. 158 l. — Második kiadás, Pesten 1858, Lauffer és Stolp, 12-r. 160 l. [Eredetije: *Schicksale Robinson Crusoes. Nach dem Englischen dargestellt von A. Geyger.* 2. kiad., Berlin 1842. Négy képpel.]

2. *Robinson Crusoe élete és kalandjai. Angol után átdolgozva,* 3 köt., 114 képpel. Pest 1858, Heckenast G., 110, 128, 110 l. (Vasárnapi Könyvtár III. évf. 2—4. kötet. Az átdolgozó Pákh Albert vagy Karády Ignác volt), 6. kiad. 1893, Franklin.

3. *Idősb Robinson Cruzoe utazásai, élményei és csodálatos kalandjai, fordította Malmosi Károly.* Budapest 1892. [Eredetije: *Der erste und älteste Robinson. Robinson Crusoe des Älteren wunderbare Abenteuer und Erlebnisse. Neu bearbeitet von Ludwig Hüttner. Eingeführt durch eine Geschichte der Robinsonaden, sowie eine Lebensskizze von Daniel de Föe, dem Verfasser des ältesten Robinson, von C. Fr. Lauckhard.* Leipzig 1863, 13. kiadás, u. o. 1897.]

Campe ifjabb Robinzonját hárman fordították magyarra:

4. *Ifjabbik Robinzon, íródott a gyermekeknek gyönyörködtető és hasznos magok mulatságokra, J. H. Kampe úr által. Fordítódott németből magyarra Gelei József által.* Nyomtatódott Pozsonyban 1787.

5. *Ifjabbik Robinzon, mely a gyermekeknek gyönyörködtetésekre és hasznos mulatságokra németül Kampe J. H. által irattatott, magyarra pedig Gyarmathy Sámuel által fordítatott az harmadik német kiadás szerint.* Kolosvárott, 1794. (A Gelei fordításának a megszólalásig hű másolata).

6. *Ifjabbik Robinzon. Mulatságos olvasókönyv gyermekek és ifjak számára. Campe Henrik Joachim után Uzdi Péter. Legújabb fordítás.* Pesten 1836, Heckenast G. (Uzdi Péter a. m. Vajda Péter), 3. kiad. 1858 (a fordító neve nélkül).

7. *Az ifjabbik Robinzon kalandjai. Mulatságos olvasókönyv. Campe*

J. H. után. Képekkel. Pest, é. n. (1870), Heckenast. (Az előbbinek szövege a párbeszédek nélkül.)

Ide csatolom az ifjúsági irodalom termékeit, melyek legnagyobb-részt német átdolgozásokon alapulnak:

8. *A legújabb Robinson.* Irta Győry Vilmos. Budapest. 2. kiad. 1873. Légrády (leginkább Campe és Gräbner G. A. munkái alapján). [Ez utóbbinak eredetije: *Robinson Crusoe. Mit Unterstützung von Gelehrten und Schulmännern für die Jugend bearbeitet von G. A. Gräbner. Bevorwortet von Dir. Dr. Kühner, Dir. Prof. Ziller und Prof. Dr. Karl Biedermann.* Leipzig, 1864, 12. kiad. 1879. Svéd és holland nyelvre is lefordítva.]

9. *Robinson Crusoe élete és kalandjai.* De Foe D. angol eredetije után a magyar ifjúság számára átdolgozta Radó Antal. Budapest, 2. kiad. 1894. Lampel.

10. *Robinson Crusoe története.* Az eredeti elbeszélés nyomán gyermekek számára átdolgozta Radó Vilmos. Budapest é. n. (1884), Eggenberger.

11. *Defoe Dániel, Robinson Crusoe élete és viszontagságai.* Paget Walter 120 rajzával. Átdolgozta Gadl Mózes. (7. kiadás). Budapest 1893. Franklin.

12. *Robinson Crusoe élete és kalandjai.* Átdolgozta Donászy F. Budapest, é. n. (1892), Athenæum.

13. *Robinson Crusoe viszontagságos élettörténete.* Budapest, 2. kiad. 1884. Rózsa.

14. *Robinson Crusoe.* A magyar ifjúság számára átdolgozta Sándor M. Budapest 1886. Nagel.

15. *Robinson Crusoe.* Campe és Hoffmann A. után az ifjúság számára átdolgozta dr. Koltai Virgil. Budapest (év és kiadó nélkül. Márkus S. nyomd., 1897).

16. *Robinson De Foe és Campe után a magyar ifjúság számára átdolgozta Sebők Zsigmond.* Budapest, é. n. (1898), Singer és Wolfner.

17. *Robinson Crusoe vagy egy hajótörött csodálatos kalandjai Defoë első és valódi Robinsonja után az ifjúság számára újonnan átdolgozva.* Pozsony 1889. Stampfel.

18. *Hildebrandt C., Robinson gyarmata.* Az ifj. Robinson folytatása, ford. Szabó Antal. Pest 1863, Lauffer és Stolp. [Eredetije: *Robinsons Colonie. J. H. Campe's Robinson der Jüngere fortgesetzt von Joh. Andreas Hildebrandt,* Leipzig 1807, 4. kiad. 1837. Francia és svéd nyelvre is lefordítva].

Végre a magyar nyelven megjelent vagy magyar tárgyú Robinsonádok:

19. *Robert Péter született anglus élete és különös történetei, ki is*

életét egy lakatlan szigeten sok esztendőig csudálatosan töltötte, emlékezetre méltóképen megfélelgesedett, gyermekeket nemzett és szenvedett sok viszontagságai után sorsával való tökéletes meglegedését elérte. Fordította magyarra Sz. Szentiványi László. Pozsony és Pest. 1797.

20. Róbert Péter született anglusnak egy lakatlan szigeten tett második utazása, melyben magukat sok csudálatos állapotok előadák; utójára mégis szerencsésen London városába érkezett. Fordította magyarra Sz. Szentiványi László. Pozsony és Pest, 1802. [Eredetije: *Leben und besondere Begebenheiten Peter Roberts eines geborenen Engelländers, welcher auf wunderbare Art sein Leben auf einer unbewohnten Insul viele Jahre zugebracht, merkwürdig sich verheyrahet, Kinder gezeuget, und nach vielem ausgestandenen Elende seine grössste Zufriedenheit erlanget hat.* Dresden, 1743. (Ujabb kiadásai: 1746, 1762, 1771, 1793.)

Zweyte Reise und besondere Begebenheiten Peter Roberts, Eines geborenen Engelländers, Nach einer unbewohnten Insul, Wobey sich viele merkwürdige Sachen ereignet. Und wie er endlich wieder in London glücklich angelanget. Dresden und Leipzig 1745. (Ujabb kiadásai 1746 1763, 1771, 1794.) — E két munka, melyek a legjobb robinsonádok közül valók, német eredetiek, nem angol művek átdolgozásai.]

21. *A puszta sziget vagy Kardos Péter tengeri utazása és története.* Irta Tatár Péter. Pest 1862, Bucsánszky. (Campe nyomán kivonatolva és magyar viszonyokra alkalmazva.)

22. *Magyar Robinson, vagyis Ujvári és Miskei magyar vitézeknek. viszontagságai és azoknak a világ különféle részeiben történt csodálatos esetei. Egy eredeti költeményes igazság.* Irta Székér Alajos Jodkim. Pesten 1808, Hartleben.

23. *Geschichte des Herrn Andreas Jelki, eines geborenen Ungars, welcher nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden endlich zu Patavia zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangt ist.* Wien 1779.

24. *Geschichte des Herrn Andreas Jelki, eines geborenen Ungars, Ofen und Presburg 1784.* (A hősnek haláláig.)

25. Ugyanez Sartori e gyűjteményes művében: *Pantheon denkwürdiger Wunderthaten* III. köt. 3. füzet, 1816, p. 310—341.

26. *Der ungarische Robinson oder Schicksale und wunderbare Abentheuer Karls Jetting, eines geborenen Ungars. Ein Beytrag zur Länder und Menschenkenntniss.* Wien 1797.

27. Jelki Andrásnak, egy született magyarnak történetei, a ki, miután sok szerencsétlen eseteken, hajótöréseken, raboskodáson és a vad emberek között életének különféle veszedelmei által ment volna, végre Bataviában nevezetes tisztségekre hágott. Sándor István. Győrött 1791. (Az 1779-iki német szöveg fordítása.)

28. *Jelky András bajai fiú rendkívüli kalandjai ötödfél világrészben. Irtta Hevesi Lajos.* Budapest, 1872, 4. kiadás 1896.

Ennyit tudtam nagy utánjárással föl kutatni, jóval többet, mint Ullrich, sőt mint Turzó ismertetnek. De nem hiszem, hogy saját összeállításom is teljes legyen. Főleg valószínűnek tartom, hogy az ifjúsági irodalom és a ponyva termeltek még Robinson-könyveket, melyekhez nem férhettem, sőt nem tartom kizártnak, hogy vannak még, persze rejtélyes czimek alatt, Robinsonádjaink is, melyeket eddigelé még nem ismert föl senki. Hogy irodalomtörténetünk Robinson-fejezetét lehetőleg pontosan és teljesen lezárhassuk, arra kérem t. olvasóinkat, hogy a fenti kimutatásból hiányzó termékeket, melyekről tudomásuk van, e folyóiratban megismertetni, ill. czimeiket beküldeni sziveskedjenek, hogy a teljes anyagot Ullrich Hermannal közölhessem, a ki nagy művének második részében bizonyosan egyéb pótlékokat is fog közzétenni kitűnő Robinson-könyvészetéhez.

HEINRICH GUSZTÁV.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1897/98.

23. Kurtz Sándor dr : A görög és római irodalmi hagyomány hitelessége. (Szatmári kir. kath. főgymn. 35. l.) — Manap, midőn a régi könyvek és kéziratok ismét magokra vonták a közfigyelmet, úgy, hogy azt lehet mondani, soha oly féltő gondban nem részesültek, mint jelenleg;*) midőn továbbá a régi papyrusok, az egyiptomi sirokból előkerülve, nemcsak a tudós világnak, hanem a laikusoknak érdeklődését is hónap-számra lebilincselik s közkiállításokon áhitatos tiszteletben részesülnek (v. ö. néhány évvel ezelőtt a Rajner kir. herczeg papyrusait s a hozzájuk fűződő érdekes újságczikkeket, a melyek közül a legbehatóbb Latkóczy Mihályé volt a Magyar Szemlében; vagy nem rég Bakshylides stb. töredékeinek fölfödözését; sőt már folyóirat is keletkezett a papyrusok ismeretének terjesztésére, l. e közlöny hiradását jelen évf. 287—8. ll.); midőn végre a philologusok fokozott tevékenységgel látnak neki, hogy a kritikai készletű kiadványokat az eddigieknél is tökéletesebb alakban

*) Nem rég tartottak nemzetközi értekezletet St. Gallenban a legnagyobb tudósok a kéziratok fokozott gondozása és megmentése ügyében, v. ö. a Berliner Philol. Wochenschrift 1898. 51. számát és 1899. 11. sz. Magyarország képviselőtében Fejérfataky L. vett részt a tanácskozásban, l. erről a könyvszemlének múlt évi utolsó számát. Folyik továbbá a codexek hű kiadása mindenfelé, így Monte Cassino már 1880-ban kiadta kézíratait négy kötetben, mely több száz pengőbe kerül; az einsiedelni benediktinusok épen most kezdik publicálni codexeiket, stb. Az e téren történt újabb kutatásoknak s elért eredményeknek összefoglalását l. Larfeldtől a Bursian-féle Jahresbericht idei évfolyamában.

bocsássák közzé: valóban a mi szegényes irodalmunk is megköszönheti, ha hozzáértő egyén összefoglalja az ide vágó, hasznos tudnivalókat s élvezhető formában legalább azok között terjeszti a kik első sorban hivataltalok az ily dolgok helyes felfogására, értem a felsőbb osztályu deákságot. Ezek az ifjak olvasók a görög-római irodalom mezején s azt sem tudják, mily sok viszontagság nyomait hordja magán az a szöveg, a melynek csupán megértésében segédkezik nekik az iskola; mert csak a legkritikább esetben világosítja fel őket arról, hány század működött közre abban, hogy élvezhető szöveget kaphattak kezökbe. Továbbá mily alakban került ki a görög-római írónak v. másolónak kezéből egykoron az iskolában olvasott szöveg; mikép sokszorosították a class. példányokat már az ókorban; kik fáradoztak abban, hogy fenmaradhassanak a class. philológiának főfő eszközei; vajjon könnyű munka-e manap valamely class. írónak kritikai kiadása s miként történik ez? stb. — mind oly kérdések, a melyeknek helyes megértése a deáksággal nagyon jutalmazó arra a tanítóra, a kinek egyéb fáradságát úgyis alig jutalmazza valami.

Kurtz úrnak tanítványai bizonyára hálásan gondolnak tanítójukra, a ki könnyen érthető módon bevezette őket e cikkével a class. szövegek sorsának ismeretébe s ügyszólván foganásuk korától kezdve rajzolta életök folyását mind maig. Természetesen inkább a latin irodalom termékeinek viszontagságát ecseteli, mint a görögéit, a melyekre alig vet ügyet s csupán érinti, hogy mikép jutott birtokukba a tudományos világ. Példáit is kizárólag a latin irodalomból veszi, mert a közérthetőség is ezt juttatja. Elmondja első sorban azokat a dolgokat, a melyekről egyes régi-ségitan-írók (Guhl-Koner, Krieg, Lübker, Bojesen-Hoffa-Okányi stb.) is meg szoktak emlékezni, u. m. az írás anyagát, az írószereket, a könyveket és könyvtárakat az ókorban, majd a másoló szerzetesek tevékenységét ecseteli nagy kegyelettel; dolgozatának további részében pedig a szövegkritikának azt a részét tárgyalja behatóan, a mely a codexek használati módjával foglalkozik, végül a kéziratok értékeléséről s családfájának megállapításáról beszél oly értelmesen és tüzetesen, hogy irodalmunkban még nem olvastam alaposabb és érthetőbb tájékoztatást ama témákról. Mintha csak Thewrewknek egyetemi előadásait hallanám, mikor a dolgozat ide vágó szakaszait olvasom. Ez azonban koránsem akar részemről gáncsoskodás lenni; inkább a legjobb forrásnak felhasználását és szerencsés megszólaltatását akarja bizonyítani és dicsérni. Némely helyén pedig a Tély encyklopédiájának hatását is érezhetni a dolgozaton, a mely könyvnek — nem szégyenlem megvallani — én is hasznát veszem tanárjelöltjeim tanításában; mert egyrészt a Boeckh művét rövidletben és a magyar ember eszén átszűrten olvashatják, másrészt az alapvető dolgoknak időrabló leírásától is megkímélem vele őket. *)

Ha már most a dolgozat hiányait tekintem, elsőben is feltűnik, hogy a régiek írásáról, betűiről s a feliratokról nem emlékezett meg a szerző. Legalább is azokat a dolgokat kellett volna fölvenni, a melyekről

*) Hegedüs István is elismeréssel szól egyetemi előadásában (A class. philol. encyklopédiája, 1895/6. 99.—104. ll.) a Tély könyvről. Végző ítélete így hangzik róla: «A polymathia, a nagy szorgalom, hosszú munkásság és kivált az új görög nyelv és irodalom beható ismerete Tély művét a magyar philologiai irodalomban ezutánra is becselessé teszi.»

a lexikonok (v. ö. a Pallasban a köv. czimeket: irás, könyv, palæographia, epigraphika, vagy ugyanezek a Baumeister-féle Denkmälerben s Egger-Bartal egyik fejezetét, v. Kudora könyvtártanának első fejezeit, v. Récsei Viktornak felolvasását: «Írás és könyv hajdan és most»). Azután a betűk lassankint történt alakulásait, a codexekben előforduló különféle alakjait is meg lehetett volna említeni, csupán érdekeltetés végett. Nem azt mondom én, hogy akár Weszely (Schrifttafeln zur älteren lat. Palæographie, 1898, Wien-Leipz. 8 mka., bírálatát l. Allgemeines Literaturblatt 1899. 4. sz.; ugyancsak Weszelytől: Wie haben die alten Römer geschrieben? Wien, 3. ker. áll. gymn. progr. 1898.), akár Weise (Schrift- u. Buchwesen in alter u. neuer Zeit, 1899. 1 m. 15 pf.), akár Capelli (Dizionario di Abbreviature latine ed italiane, Milano, Hoepli, 1899. 7-50 fr.), Ricci (Epigrafia Latina, Milano, 1899, 6-50 fr.), Paoli (Grundr. zur Vorlesungen üb. lat. Paläogr. u. Urkundenlehre, deutsch von Lohmeyer, Innsbruck, 1898.), vagy Wattenbach (Das Schriftwesen im Mittelalter, 3. kiad., Leipz. Hirzel, 1896.), Arndt-Tangl (Schrifttafeln), Birt (Das antike Buchwesen in s. Verhältniss z. Litteratur, 1882. Leipz.), Henny (Schriftsteller u. Buchhändler in Rom, 2. kiad. 1885.) műveit kivonatolja és ismertesse, vagy akár csak a minden class. philologus előtt ösmert Freund Trienniumának és Müller Iván Handbuchjának ide vonatkozó részleteit (Hinrichs, Hübner, Blass tudósoktól) mutassa be, hanem csupán azt, hogy a bármely művelt ember számára szükséges elemeket érintette volna dolgozatában. Ez azonban csak hézag vagy mulasztás, melyet constatalni akartam, nem pedig megróni.

Másik hiány, hogy a corruptelák vagy mendumok megbeszélésében nagyon fukar a szerző. A ki ösmeri a Hagennak*) kis művét (Gradus ad criticen) s tanárjelölt korában tanulgatta, vagy a Thewrewk Emilnek közlőnyünk régiebb évfolyamaiban megjelent kritikai emendatióit átnézte, lehetetlen, hogy megelégedjék a szerző felhozta alig két-három hibának ösmertetésével, a melyek a másolóknak vigyázatlanságából v. tudatlanságából erednek; hisz' még Tély is jobban részletezi a codexekbe becsuszott hibákat. Itt említem meg azt is, hogy a palimpsestos, diptychon steff. dologról sem olvashatni a szerzőnél egy szót sem.

Kisebb hibákat is eleget találni a dolgozat folyamán, főleg olyanokat, a melyek a központosásba és helyesírásba vágnak, szintűgy sajtóhibákat is szép számmal. Lényeges hibák azonban a következők.

18. l. Ammianus Marcellinus történetirót (Kr. u. 4. sz.) a latin stilus mesterének tartja, holott, ha olvasta volna, így nem szólhatna róla. Mi, egyháziak, ösmerjük, minthogy a jeruzsálemi templom fölépítésének meghinsultára nézve class. tanú a pogány írók közül; de legnagyobb pártolója sem mondhatja a latin stilus mesterének. Zoeller (lat. irod. tört. 305. l.) így nyilatkozik róla: «Seine Sprache ist mit poetischen Wendungen überladen und wird durch unnatürliche Konstruktionen u. Wortstellungen, sowie durch unlateinische oder dem Vulgärlatein entnommene Ausdrücke oft ganz unverständlich»; de még erősebben meg rója nyelvezetét Szepesi I.: Jelen viszonyaink az ó-class. irodalomhoz. 1868. 103. l. — 20. l. Föl lehetett volna hozni az angol monostoroknak tevékenységét a görög írók másolatában és megőrzésében (l. Télynél

*) Hegedűs I. nagy figyelemben részesíti egyetemi előadásában 319. és 341—8. ll.

108. l. s egy helyen a szerzőtől is többször idézett Lancianinál), szintúgy a magyar kolostorokét is (v. ö. a csatári monostor bibliájának esetét). — 18. l. Asinius Pollio nem Horatiusnak volt pártfogója, hanem Vergiliusnak. — 26. l. Nagy tévedése a szerzőnek, mikor Horatius költeményeiről így ír: «Horatiusnak főképen az ódák interpoláltak. Az interpolatio pedig úgy keletkezett, hogy, a mennyiben Horatius már a császárság alatt mint iskolai auctor szerepelt, költeményeit nemcsak tárgyalták, hanem gyakorlás céljából utánozták, változatokban át is írták a római tanulók. Egy ilyen Horatius-kézirat lehet ősatyja jelenben ismert összes Horatius-codexeinknek; a másolók aztán a lapszélén levő változatokat is belefoglalták az eredeti szövegbe, úgy hogy ma már alig ítéltető meg, mit írt Horatius, mit utánozó.» Nem akarom idézni a Teuffel v. Schanz műveit, valamint Thewrewk egyetemi iveit, a melyek bőven részletezik ennek a felfogásnak alaptalanságát; elég az hozzá, hogy a hollandiai Hoffmann-Peerlkampnak és követőinek (Meinecke, Gruppe) főnnebbi nézetét már régen megczáfolták Haupt, Vahlen, Kiessling stb. Ugyanis manap nem tartjuk többé Horatiust oly isteni költőnek, a kiből semmi tökéletlenség sem volna leheto, ép azért teljesen czéltévesztett a Horatiusnak ilyforma dicsóitése Peerlkampmól: «Equidem Horatium non agnosco nisi in illis ingenii monumentis, quæ tam apta et rotunda sunt, ut nihil demere possis, quin elegantiam minuas.» Ma t. i. azt szoktuk mondani: ha van interpolatio Horatiusban, akkor Horatius maga-magát interpolálta. — Végül furcsának találom (20. l.), hogy a benediktinus v. benedekrendi másolókat benedikánus névvel illeti.

Természetesen a felsorolt hibák nem csökkentik a dolgozat becsességéről főnnebb kifejezett elismerésemet.

BÓDISS JUSZTIN.

24. Király Uzor: A görög dráma eredete és fejlődése. (Érsekújvári közs. kath. főgymn. értesítője, 3—22. l.) — A görög dráma birodalma rengeteg nagy terjedelmű. A ki vezetónk akar lenni e rengeteg birodalomban, annak magának is jól kell ismernie minden zeg-zúgot, utat, mellékutat, kijárást, mert különben az történik vele, hogy eltéved és tévútra vezeti az olvasót s a helyett, hogy legalább a fontosabb látnivalókat megmutathatná neki, a kevésbé fontos dolgokra tereli figyelmét. Nem is okvetlenül szükséges, hogy új, meglepő dolgokkal álljon elő valaki; általános ismeretes dolgok is ujakká lehetnek a felfogás, a kidolgozás által. A rendszerben, az anyag beosztásában, csoportosításában, feldolgozásában és előadásában mindig lehet valami, a mi alkalmas arra, hogy érdeket keltsen.

De a ki a rengeteg anyaggal megbirkózni nem tud, nem tudja tárgyát tisztán, világosan szemléltetni, úgyszólván kezében tartani, az első sorban rendszertelenné, zavarossá, azután unalmassá lesz, úgy hogy az olvasó a mű végére jutva önkénytelenül azt kérdezi: «Miért e lom?» — Szerzőnk is beleesett ebbe a rendszertelenség hibájába. A mi jó van dolgozatában, annak nagyon hamar végére jutunk.

Rövid bevezetés után (3—4. l.) mindjárt a dráma kifejlődésének ismertetése következik (Dionysos-cultus, dithyrambus, dór lyrai tragédia, Thespis, Choerilus, Phrynichus), 4—7. l.; Proteussal áttér a satyrdrámára (7—8. l.) s így letárgyalván az Aeschylus előtti tragikusokat és a satyrdrámát, egyenesen a nagy triász veszi elő s e cím alatt foglalko-

zik a görög tragédia tárgyával (8—11. l.), közbevetve a trilogiával és tetralogiával, különös tekintettel Aeschylus Orestijára (12—14. l.); folytatólág fejtegeti a görög dráma tragikumát Oedipus király, Ajax, Electra, Iphigenia (Aulisban), Alcestis jellemei alapján (15—18. l.). Szól a cselekvény egyszerűségéről és beosztásáról (18—21. l.) és végre a szereplő személyekről (21—22. l.).

Legnagyobb és legfeltűnőbb hibája a dolgozatnak a rendszertelenség, zavarosság, az anyag csoportosításában és kidolgozásában. Így különösen meg kell rónom azt a hanyagságot, hogy szerző következetesen drámáról szól mindenütt, holott — a bevezetés egy pár helyét kivéve — mindenütt csak a tragédiát érti alatta. Ebbe a kategóriába tartozik az is, hogy beszél ó-, közép- és új vigjátékról (3. l.) karvezetőről, karról (5. l.), a nélkül, hogy akár ott rögtön — bár helyén kívül — akár alább megmagyarázná, mit ért alatta.

Pedig a bevezetés egészen jól indul. Együtt találjuk Aesch., Soph., Eurip., Aristoph., valamint az ó-, közép- és új vigjáték művelőinek nevét, Azonban már az első részben következetlen lesz a szerző, mert a dráma eredetének fejtegetésénél csupán ennyit mond a komédiáról: «Ezen kardalokból keletkezett lassan-lassan a tragédia és comedia» (5. l.) és azután mindenütt csak a tragédiával foglalkozik. Sőt a satyr-dráma letárgyalása után külön jelzi, hogy áttér — nem a komédiára, hanem a nagy triászra (8. l.). A szerkezet rovására megy az is, hogy a triász idejében és azután élt tragédiáirókat csak a bevezetésben említi, holott külön a tárgyalásban kellett volna velük foglalkoznia.

Még aránylag legjobb a tárgyalás első része; ebben a történeti fejlődésnek megfelelően adja elő a szerző, hogy miként keletkezett a Dionysus-cultusból a tragédia. A három nagy tragikus darabjainak tárgyáról szólva szintén helyesen fejtegeti a mythus nagymérvű felhasználását. De van itt egy olyan állítás, melyet megjegyzés nélkül nem hagyhatunk; azt mondja t. i. szerzőnk (10. l.), hogy *«a görög tragédia már bevégzett eseményt állít elő. A vétség megérése a hős keblében és végrehajtása magában a tragoediában nem foglaltatott benne, a tragédia (sic) csak a bűnhődést tárja elénk fokozatosan kifejtve. Áll ez Sophokles darabjaira is. — Aesch. . . . . úgy szerkesztette darabjait, hogy a hős lelkében a külvilággal való összeütközés folytán valami terv érik meg, mely tervét végrehajtja és e miatt bűnhődik.»* Ez volna tehát a tragikum a görög tragédiában! De nem fejtegeti bővebben, hanem áttér a prologusokra s azoknak eredetét magyarázza s csak a 15. lapon veszi fel ismét az elejtett fonalat. Kövessük tehát mi is előadása menetét s a tragikumról való felfogása mérlegelését hagyjuk későbbre. Letárgyalván a prologusokat, arra a következtetésre jut a három nagy tragikus darabjainak tárgyáról szóló fejtegetéseiben, hogy azért maradtak mindnyájan kizárólag a mythusnál, «mert az isteni tisztelethez tartozott a félistenekké lett hősökkel foglalkozni, az isteni tisztelet egy részét képezte a drámai előadásoknak, az isteni tisztelettel pedig semmi vonatkozásban sem voltak a közel elmúlt események szereplői, sem a költött személyek.» E gallimathiasnak az az értelme, hogy tehát a cultus okozta a mythologia kizárólagos szereplését a tragédiában; ez tulajdonképpen igaz, de nem elég. Annak megértéséhez, hogy miért hanyagolták el az írók a tragikus feldolgozásra alkalmas eseményekben oly igen gazdag nemzeti történelmet vagyis, hogy miért nem írtak történeti tragédiákat, tudnunk kell, hogy a tragédia tulajdonképpen az

eposz és a lyra egyesüléséből keletkezett; minthogy pedig ezek, illetőleg az eposz, a mythológiából merítették tárgyukat, a szoros kapcsolat miatt a tragédia sem mert eltérni.

Folytatva az előadást, még egy pár szót találunk Euripides jellemeiről, hogy t. i. azok olyanok, mint a mindennapi életben (11. l.). Következik a conclusió, hogy tehát «a görög tragédia *ilyenformán* csak-ugyan mintegy utolsó felvonását képezte a modern drámának». Ugyan az eddigiekből nem igen tűnik ki, *milyenformán*, de az nem baj. Az állítás bizonyítására nézzünk meg néhány darabot, — mondja szerzőnk. De fájdalom, még mielőtt elkezdhetnők az ígért darabokat, belebotlunk a trilogiába és tetralogiába; hej, szép dolog is az az eszmetársítás! Igaz, hogy kárpótlásul részletesen, behatóan szól e trilogicus, tetralogicus szerkezetekről. De nem fogadhatjuk el azon állítását, hogy Sophoclesnél csak olyan darabokat lehet tri-, illetőleg tetralogiának nevezni, «*melyek egy napon adattak elő*» (13. l.). Idézi ugyan Welekert (nem Wölcker). Suidast, Schöllt, de azt hiszem leghelyesebb, ha mind-ezen okoskodásokat mellőzve a Boeckh álláspontjára helyezkedünk (kit úgy látszik szerzőnk nem ismer) s össze nem függő darabokról szólnunk, azaz olyanokról, melyek sem thema-, sem mythus-trilogiának nem nevezhetők, hogy tehát Sophocles mindig csak egyes tragédiákkal versenyzett.

Következik a dolgozatnak az a része, mely az antik tragikummal foglalkozik; ez volna az egészben a legfontosabb s épen ennek kellett a leggyengébbnek, leghalványabbnak lennie. Selohgy se jövünk tisztába az antik tragikum lényegével, még kevésbbé a szerző felfogásával. Pedig az ide vonatkozó rengeteg irodalom alapján (hogy csak a hazaiakat említem: Szász K., Beöthy Zs., Hegedüs I., Rákosi J., Pecz V.) ma már nem épen oly nehéz a dologról fogalmat alkotni; de természetes, hogy ez irodalomnak nem egyoldalu, de beható tanulmányozása a legelső feladat, hogy legalább ellenmondásba ne keveredjünk. Ehelyett azonban azt találjuk, hogy szerző nagyon is rövidesen végez az egész kérdéssel. «Aischilusnál (sic!) a kérlelhetetlen, az irigy végzetnek, a Nemesisnek még nagyobb hatalma van, mint Zeusnak, ártatlanokat is sújt és Aischylos (most így!) *nem is iparkodik a jellemből fejleszteni ki a katasztrófát*, talán nem is gondolt erre darabjaiban, csak ki akarta mutatni a kérlelhetetlenségét; Sophocles is hisz a sors hajthatatlanságában, de igyekszik ezt a jellemmel összeegyeztetni, igyekszik katasztrófaiban a sors intézkedését a jellemből kifolyólag feltüntetni. Euripides ismét keveset ad a jellemre stb.» (17. l.) Ide tartoznak ama fennebb említett nyilatkozatok, melyek szerint a görög tragédia voltaképen csak 3-dik felvonása a modern tragédiának. Mindezekből az tűnik ki, hogy a görög tragédia tulajdonképen sorstragédia; pedig azt hiszem, nem épen úgy van a dolog Aeschylus darabjaiban p. o. a hős mindig azért bűnhődik, mert bűnös és megérdemli a büntetést; igaz, hogy rajta van a végzet átka, de ő azonkívül is úgy cselekszik, mint igazi drámai hős, tetteiért egyedül saját maga felelős, nem pedig a végzet. «Aeschylus felfogása, mely szerint a sors a szülők bűnös tulajdonainak a későbbi nemzedékekre való átszármazásában s tegyük hozzá, a külvilág körülményeinek az egyénre való hatásaiban nyilvánul: örökre igaz marad» (Pecz: A görög trag. I. r. 139. l.) Sophoclesnél a sors kérlelhetetlensége és kényserítő hatása sokkal feltűnőbb, az ő hőseiben kevesebb az önálló, tra-

gikus jellemvonás s azért az ő tragédiáit inkább lehetne sorstragédiáknak nevezni. Azt hiszem tehát, hogy éppen megfordítva van a dolog, mint a hogy szerzőnk állítja. Különben egész okoskodása, felhozott példái is csak azt igyekeznek bizonyítani, hogy a hősök tulajdonképpen nem tragikus hősök; hogy pl. a vétség, a mi miatt bűnhődik Oedipus, vagyis hogy megölte atyját, nőül vette anyját, kitől gyermekei is vannak, már régen azelőtt történt stb. Mindezekből világosan kitűnik, hogy a görög tragikum mivoltának kimagyarázása egyáltalában nem mondható sikerültnek. Hibás a kiindulás pontja, ennél fogva elhibáztak a következtetések is.

Külön és részletesen kell foglalkoznunk a dolgozat stílusával, mert az valóban figyelemreméltó. Ime néhány példa: (Hogy az 5. században) «milyen magasán állott a dráma (annak megítélésére), teljesen elegendő a három tragikus neve és Aristophanes művei» (4. l.). «A tragédia egy komoly és bevégzett cselekvény utánzása, melynek bizonyos nagysága van a fűszerezett beszéd különböző fajtái által díszítve, az egyes részek sajátossága szerint cselekvő személyek, nem pedig elbeszélés útján keltett szánakozás és félelem által idézően elő az ezen érzésekből való katharsist» (6. l.); ez volna Aristoteles híres definíciója ékes, fűszeres fordításban! «Egyszerre többnyire három darabot adtak elő» (7. l.). «Ajax a szerencsétlen görög hősnek őrvongását és önhalálát adja elő» (9. s.). «Nem ott vagyunk-e Krisztus az emberiségért való szenvedésének és szenvedése által történt megváltásunknak fenséges gondolatánál?» (15. l.). «(Az expositio) Euripidesnél jóval hosszabb, a bonyodalom főrésze a tragédiának, a mely különösen Euripidesnél nagyon szövevényes, a milyenné személyei, intrigái, cselszövevei teszik, a bonyodalom végén emelkedik a cselekvény a legmagasabb pontra, az érdeklődés itt van legjobban kifejlesztve, utána azután hirtelen áll be a catastropha s röviden végződik» (19. l.). «Herakles a Hera által küldött Lyssától az őrvongás istenétől őrvongva meg is öli magát» (20. l.). «Elektra»-ban a nevelő elbeszélése Orestes költött halálának» (21. l.). Még több példát is idézhetnék, de azt hiszem, elég lesz ennyi. Pongyolaság, vizenyős laposság, színtelenség, erőtlenség uralkodik az egész dolgozatban; ennek talán egyik főoka a hibás interpunctio és hibás szórend. A gondolatok, a mondatok nincsenek megfelelő írásjelekkel elkülönítve, sőt leggyakrabban 3—4 mondat áll egymás után, a nélkül, hogy csak vesszővel is el volna választva. A helytelen szórend miatt pedig nem mindig tűnik ki a mondat valódi értelme. Legérdekesebb azonban a latin-görög tulajdonnevek ortográfiája; ezzel sehogy se boldogul szerzőnk. Így pl. mindjárt az első lapon együtt van ez a három név: «Choerilus, Pratinasz, Aischylos», alább «Moszimos, Melanthiosz Sophokles». «Arisztarkhosz, Akhajesz, Kheiremon még csak megjárja, de találunk ilyeneket: aishylosi, Aishylos, Lénaia, Dionysus helyett következetesen Dionysiosst vagy D'onyisust mond. Egymás mellett van ez is: Thebae, Thaebe; Eteokles, Polynices; Hercules, alább Herakles. Ide tartozik még Klyntemnestra, Nettus Kentauros, Aristarchos és Apollonius, Eurypides. Néha azt mondja trilogia, máskor trilogia, némelykor tragédia, máskor tragoedia, egyszer katasztrófa, máskor catastropha. Itt említem továbbá a következőket: egyébb (e helyett többi) (14. l.); bukásból végződni (18. l.); a cselekvényből folyik ki (19. l.); mindent birjuk (3. l.); Aeshyloson gyönyörködni (4. l.); a szerkezetében meglazult darabok (u. o.); hadi tudo-

mányokban magos *fokát* elért kor (u. o.): található *fel* (e helyett *meg*, 5. l.); feldolgozott (e helyett dolgozott *fel*, 6. l.); állította *fel* (e h. felállította, u. o.); Pisistratus által összegyűjtött eposzok (5. l.); 7 tragoediája tárgyai (9. l.); ne ismétljen és ne adja újra vissza önmagát (11. l.) stb. stb. Mindezeket és a többi itt nem idézett hibákat könnyen ki lehetett volna javítani, mert bizony az ilyen stilus a ponyva-irodalomba való, vagy még talán oda sem.

Ezek után csak azt mondhatjuk, hogy a sok hiba és fogyatkozás mellett kevés jó tulajdonsága s kevés érdeme van a dolgozatnak.

INCZE BÉNI.

VEGYESEK.

— De libris Amorum Ovidianis. Némethy Géza ily czimű (Budapest, Lampel, 1898) munkájáról, a mint az *ia* tárgy természeténél fogva előre látható volt, különböző vélemények merülnek föl a külföldi kritikai folyóiratok hasábjain. Nevezetesen a *Berliner Philologische Wochenschrift* 1899. évf. 556—557. ll. *R. Ehwald*, mint az eddig uralkodó nézet képviselője, haszontalannak nyilvánít minden oly kísérletet, mely az *Amores*-ben egyéni élményeket s összefüggő cyclusokat keres, s így a munkát alapjában elhibáztattnak tartja. Ezzel szemben *H. Winther* a *Wochenschrift für klassische Philologie* 1899. évf. 604—605. ll. nagy örömmel üdvözlí az új eszmét s az értekezés eredményeinek részletes ismertetése után bírálatát a következő szavakkal fejezi be: «Man muss der Arbeit nachrühmen, dass man ihr die grosse Mühe nicht mehr anmerkt, die den Verfasser die Gewinnung so klarer Ergebnisse über den Zusammenhang und Abfolge der Gedichte und ihre Darstellung auf so knappem Raume gekostet haben muss. Dem künftigen Kommentator ist in der That tüchtig vorgearbeitet . . . An der Hand dieser leicht hingeworfenen, mit Citaten aus den behandelten Gedichten reichlich durchwirkten lateinischen Sätze habe ich wieder einmal den reichen, bunten Inhalt der *Amores* mit Vergnügen an mir vorüberziehen lassen.»

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Apáczai Cseri János pædagogiai munkái. Összegyűjtötte, a latin bevezédeket fordította, jegyzetekkel ellátta Hegedüs István. (8-r. 161 l.) Bpest, 1899. Franklin-Társulat. 1 frt.

Balogh Péter. Magyar nyelvtan. Középiskolák I. osztálya számára. (8-r. V, 50 l.) Bpest, 1899. Singer és Wolfner. 60 kr. Vásznonkötésben 60 kr.

— Magyar olvasókönyv. Középiskolák I. osztálya számára. Magyar művészek képeivel. (8-r. 190 l.) Bpest, 1899. U. o. 80 kr. Vásznonkötésben 1 frt.

Csengeri János dr. Latin olvasó- és gyakorlókönyv a gymnasium III. osztálya számára. (8-r. 157 l.) Bpest, 1899. Lampel Róbert. 1 frt.

Czimmernmann János. Nyelvújítók és nyelvművelők Berczafalvi Szabó Dávid fellépéseig. (8-r. 20 l.) Tata, 1899. Engländer és Társa. 50 kr.

Értekezések a nyelv- és néptudományok köréből. Az I. osztály rendeletéből szerkeszti Gyulai Pál. XVIII. kötet. 2. szám. *Kúnos Ignác* dr. Naszredin Hodsa tréfái. Török (kisázsiai) szövegét gyűjtötte fordítással és jegyzetekkel ellátta. (96 l.) (8-r.) Bpest, 1899 Akadémia. 1 frt 50 kr.

II. Külföldi irodalom.

Heronis Alexandrini opera quae supersunt omnia. Vol. I. Herons von Alexandria Druckwerke und Automatentheater griechisch und deutsch herausgegeben von Wilhelm Schmidt. (LXXII + 514 l.) Lipcse, Teubner. 1899. Ára 9 mk.

Héronak Pneumatikái utoljára 1693-ban jelentek meg a Veteres Mathematici című gyűjteményben. E kiadás a mai igényeknek egyáltalán nem felel meg többé; miért is Schmidt Vilmosnak e kiadása hézagot pótol mind a philologiai, mind a physikai tudományok terén. A szöveg kritikai megállapítása gondos és teljes. A könyv bevezetése a hériói kérdést tárgyalja; az 1—333 lapokon olvassuk a *Ηερεωατίζε* című mű görög szövegét és német fordítását; következik az automata-színházról szóló mű szövege és német fordítása (335—453 ll.), mely az archæologusokat is érdekelné fogja. A függelékben megtaláljuk Heron «vizi óráinak» egy töredékét, továbbá byzanci Philon pneumatikáját és Vitruviusnak néhány idevágó fejezetét (455—507 ll.). A szöveget 124 ábra díszíti.

Kirchoff Christian: Dramatische Orchestik der Hellenen. (VI+511 l.) 1899. Lipcse, Teubner. Ára 20 mk.

Az 1894-ben elhalt szerző e műben egy hypothesist állít fel, s azt a legterjedelmesebb apparattussal igyekszik bebizonyítani: a cél az, hogy a dráma három rhythmikus elemének, a metrumnak, a táncznak és a zenének egyesülése lehetőleg pontosan élénk állíttassék.

Schwab Joannes: Nomina propria latina oriunda a participiis præsentis activi, futuri passivi, futuri activi, quæ quando quomodo ficta sint. Lipcse, Teubner. 1899. Ára 3 mk. 20 f.

Otto W.: Nomina propria latina oriunda a participiis perfecti. Lipcse, Teubner. 1899. Ára 4 mk. 20. f.

E két együvé tartozó munkát rendkívül becses adalékokat szolgáltat a latin nyelv tulajdonneveinek majdan szótáruhoz, de egyúttal a nyelv történetéhez is. A feldolgozott nevek nagybárra a császári korból valók: a két szerző az irodalomnak, s a feliratoknak felhasználásával minden névnek történetét, a név helyi eredetét, későbbi vándorlásait s alaki fejlődését adja, egyúttal teljes jegyzékét mindazoknak a példának, melyekben az illető név előfordul.

Wolfgang Helbig: Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom. I. Band: Die Vatikanische Skulpturensammlung. Die kapitolinischen und das Lateranische Museum. Das Magazzino archeologico comunale auf dem Cælius. 2. Aufl. (X + 506 l.) Lipcse, Teubner. 1899. Ára 15 mk.

E könyvnek az a célja, hogy a kezdő archæologusokat és a művelt közönséget a római muzeumokban tájékoztassa, a legkiválóbb alkotásokra vagy legfontosabb régiségekre figyelmeztesse, s rövid, tudományos alapon álló, de népszerűen megírt felvilágosításokkal szolgáljon nekik. E második kiadás teljesség és áttekinthetőség dolgában minden egyéb, hasonló irányú útmutatót felülmúl.

AZ ACCUSATIVUS CUM INFINITIVO HASZNÁLATA

Cæsarnál, Sallustiusnál és Tacitusnál.

(Vége.)

II.

Az alanyi acc. c. inf. személytelen igék után már a régi nyelvben használatos volt,*) a klasszikus korban pedig már főnevek és melléknevek is gyakran előfordulnak ezen szerkezettel.

1. Vizsgáljuk először az igék után álló alanyi acc. c. inf.-t.

Ez a szerkezet vagy személytelen igéekkel vagy pedig személytelenül használt verba sentiendi- és declarandival kapcsolható.

a) A személytelen igék közül Cæsarnál 11 található acc. c. inf.-val: *constat* (13), *convenit* (1), *debet* (1), *fugit me* (1), *interest* (3), *licet* (3), *oportet* (11), *placet* (4), *potest* (2), *praestat* (2), *valet* (1), Sallustiusnál a következő 8 ige: *constat* (11), *debet* (1), *decet* (4), *placet* (6), *potest* (1), *refert* (1), *scilicet* (1), *solet* (1). — Tacitusnál pedig 16: *accidit* (1), *apparet* (2), *constat* (18), *contingit* (1), *crebrescit* (1), *debet* (1), *decet* (3), *expedit* (2), *interest* (2), *oportet* (1), *patet* (2), *paenitet* (1), *percrebrescit* (1), *pernotescit* (3), *placet* (18), *placitum est*, 6), *solitum est* (2).

Finály Gábor a «De usu infinitivi apud Cæsarem» cz. munkájában ide sorozza az *est* segédigét is, én azonban a vele kapcsolt főneveknél és mellékneveknél fogom megemlíteni, mert ezen segédige a főnevek és melléknevek után csak másodrangú szereppel bír.

b) A személytelenül használt verba sentiendi és declarandi mindig szenvedő alakúak és vagy egyszerű vagy összetett időben állanak.

---

*) Iwan Müller: Handbuch der klass. Alt. II. 483.

α) Az egyszerű időben álló verba sentiendi és declarandi többnyire Tacitusnál fordulnak elő, a kinél 23 igét találunk acc. c. inf^o-val: *adfertur* (4), *ambigitur* (2), *arguitur* (2), *certatur* (1), *colligitur* (2), *credetur* (4), *defertur* (1), *dicitur* (1), *disseritur* (2), *indicitur* (1), *intelligitur* (2), *narratur* (1), *noscitur* (1), *nuntiatur* (3), *persuadetur* (1), *significatur* (1), *spargitur* (1), *traditur* (1), *videtur* (1), *vulgatur* (2), *proditur* (2), *redditur* (1), (*dubium*) *habetur* (3). Cæsar 10 igével köti össze ezt a szerkezetet: *cernitur* (1), *confirmatur* (1), *dicitur* (1), *existumatur* (1), *intelligitur* (2), *nuntiatur* (4), *persuadetur* (1), *pronuntiatur* (4), *renuntiatur* (1), *significatur* (1). Sallustius ilyen igék után nem használ acc. c. inf^o-t.

β) Az összetett idejű verba sentiendi és dicendi már mind a három írónál előfordul, nevezetesen Cæsarnál 12, Sallustiusnál 5, Tacitusnál 17.

Cæsarnál a következő igék találhatók: *animadversum est* (6), *cognitum est* (4), *demonstratum est* (5), *dictum est* (1), *intellectum est* (1), *inventum est* (1), *nuntiatum est* (4), *persuasum est* (1), *renuntiatum est* (1), *responsum est* (1), *proditum est* (1), *visum est* (1). Sallustius ezen öt igét köti össze acc. c. inf^o-val: *cognitum est* (2), *compertum est* (1), *nuntiatum est* (3), *scriptum est* (1), *visum est* (1); Tacitus pedig ezeket: *adnotatum est* (1), *adprobatum est* (1), *auditum est* (1), *creditum est* (1), *decretum est* (1), *nuntiatum est* (2), *perscriptum est* (1), *praescriptum est* (1), *probatum est* (1), *proditum est* (1), *pronuntiatum est* (1), *repertum est* (3), *visum est* (3), *vulgatum est* (3), *cognitum est* (4), *compertum est* (1), *decretum est* (1). Itt megemlíthető: *placitum est* (6), *solitum est* (2).

Tacitus ablativus absolutos alakokhoz is kapcsol acc. c. inf^o-t, a melyek mind verba sentienditől vagy dicenditől származnak és időhatározó mondat helyett állanak. Ez a szerkezet a következő 13 alak után áll: *adiecto* (TA 4, 70), *audito* (TA 2, 7; 14, 7), *addito* (TA 1, 35; 5, 2; 12, 6), *accepto* (TA 13, 46), *auspicato* (TH 1, 84; 3, 72), *cognito* (TA 14, 34), *comperto* (TA 1, 66; 2, 60; 4, 36; 11, 13; 13, 37; TH 4, 36), *credito* (TA 3, 14), *edicto* (TA 3, 6), *evulgato* (TH 1, 4), *explorato* (TH 2, 49), *nuntiato* (TA 2, 64), *repetito* (TA 3, 33).

2. A melléknevek után vagy tárgyi vagy alanyi acc. c. inf^o áll, a mint a melléknév és a segédige a cselekvő személyt is megjelöli vagy nem, pl. *nescius sum*, *ignotum est*, *dubium est*. Ez a szerkezet a régi latin nyelvben még nem volt használatos; először az arany-

kor íróinál, jelesen Cicerónál fordul elő a verba sentiendi és dicendi analogiájára. *)

Az acc. c. inf^o-val álló melléknevek vagy a verba sentiendi és dicendiből eredtek, vagy azokkal semmi összeköttetésben sem állanak.

a) A verba sentiendi és dicenditől származó melléknevek mellett mind tárgyi, mind alanyi acc. c. inf^o állhat, mert személytelenül és személyesen egyformán használatnak, pl. *consci^{us} sibi instare donativum et deesse pecuniam*. TH 2, 94; *Gallos vicinam insulam occupasse credibile est*. TAgr 11.

b) A verba sentiendi és declarandival össze nem függő melléknevek csak személytelenül fordulnak elő, miért is csak az alanyi acc. c. inf^o-val köthetők össze, pl. *quas a vobis aperiri æquum est*. TD 32.

Ez a szerkezet nagyjából Tacitusnál található; Cæsar csak három ilyen melléknév után használ acc. c. inf^o-t: *necesse est* (CC 3, 66, 4), *optimum est* (CG 2, 10, 4), *verum est* (CG 8, 4, 2). Sallustius szintén csak három melléknevet használ: *flagitiosum est* (SJ 110, 5), *indignum est* (SJ 31, 18), *anceps* (SJ 67, 2); Tacitus pedig a következő 17-et: *certum habeo* (TD 32), *absurdum videtur* (TA 15, 33), *æquum est* (TD 32), *anceps* (TA 6, 8), *arduum est* (TA 4, 4), *brevius visum* (TA 13, 43), *certum est* (TH 2, 18), *decorum est* (TA 2, 35), *facile est intellectu* (TA 4, 28), *ingratum accidit* (TA 2, 5), *insolitum est* (TA 12, 37), *iustissimum visum* (TH 1, 20), *melius est* (TA 2, 53; TH 2, 33; TD 37), *novum est* (TA 12, 37), *optimum est* (TD 6), *in obscuro habetur* (TA 15, 16), *par est* (TA 1, 25; 3, 5; 6, 3; 14, 49), *propius* (TA 1, 6), *verius est* (TA 4, 57), *utile videtur* (TH 5, 10).

Ha az összes melléknevek után előforduló acc. c. inf^o használatát összefoglaljuk, azt találjuk, hogy legnagyobb számban Tacitusnál fordul elő, a ki 43 kifejezésben álló 37 melléknevet kapcsol össze ezen szerkezettel: *consci^{us}* (TH 2, 94), *dubium habeo* (TA 2, 43), *gnarus* (TA 3, 2; TH 2, 20), *ignarus* (TA 11, 18; 11, 27), *nesci^{us}* (TA 4, 32; 15, 68), *nescium habeo* (TA 16, 14), *peritus* (TA 11, 29), *praesumptum habeo* (TA 14, 64); továbbá *ambiguum est* (TA 4, 65), *in aperto foret* (TH 3, 56), *in confesso est* (TD 25), *credibile est* (TAgr 11, TG 28, TA 1, 6), *creditum* (TH 1, 51), du-

*) Iwan Müller: Handbuch der klass. Alt. II. 487.

bium est (TA 6, 23; 2, 36), *dubium habetur* (TA 2, 26; 3, 67; 12, 61; 6, 99), *formidolosum* (TAgr 39), *ignarum* (TA 4, 8), *inauditum habetur* (TA 5, 9), *manifestum est* (TH 1, 37; TA 13, 49; TD 5; 35), *mirum habetur* (TA 4, 31), *notum est* (TG 16), *occultum est* (TA 14, 58), *vulgatum est* (TH 1, 51). Végre 17 a verba sentiendi és dicendi-vel összeköttetésben nem álló melléknév, melyet a 771. lapon már felsoroltam.

Cæsar csak 7 melléknévet használ a következő 10 kifejezésben: *certiorem facio* (CG 1, 11, 4), *certior fit* (CG 2, 1, 1, CC 1, 64; 1, 66; CG 6, 10, 1; 8, 6, 2; 8, 52, 3), *certior factus* (CG 1, 21, 1; 1, 41, 4; 3, 2, 1; 5, 25, 5; 5, 53, 6; 1, 12, 2; CC 2, 20; 3, 14), *commodissimum esse* (CG 5, 11, 5), *pro explorato habeo* (6, 5, 3), *necessarium existimo* (CC 3, 11), *necesse est* (CC 1, 41, 4; 3, 66; CG 5, 33, 6; 5, 35, 2; 7, 19, 4; 7, 73, 1), *optimum est* (CG 2, 10, 4), *verum est* (CG 4, 8, 2).

Sallustiusnál pedig 8 melléknévet találunk 9 kifejezésben: *anceps* (SJ 67, 2), *certior fit* (SJ 82, 2), *pro certo habeo* (SC 52, 17), *cognitum dico* (SJ 106, 2; 112, 1), *compertum habeo* (SC 58, 1), *confisus* (SC 17, 7; SJ 26, 1), *expertus* (SJ 108, 2), *flagitiosum* (SJ 110, 5), *indignum est* (SJ 31, 18).

Tacitusnál 38 melléknév áll acc. c. inf^o-val, melyek a másik két írónál nem fordulnak elő.

3. Az acc. c. inf^o főnevek és segédigék kapcsolata után szintén csak a klasszikus korban jött használatba,* de csakhamar elterjedt. Ennek a gyors elterjedésnek az az oka, hogy a latinban az acc. c. inf^o a verba sentiendi és declarandi után fordul elő, a főnevek pedig ezek analogiájára köttetnek össze acc. c. inf^o-val.

Ez a szerkezet mint alany, tárgy vagy értelmező szerepelhet, ez utóbbi pedig lehet alanyi, tárgyi vagy határozói. Ha mindezen fajokat külön tárgyalnám, nagyon eltérnék célomtól, azért legyen elég mindenikre egy-egy példa: simul excessisse Augustum fama tulit (TA 1, 5); inerat conscientia derisui fuisse nuper falsum a Germania triumphum (TAgr 39); intrat metus: venisse patrem iussu (TA 1, 39; 3, 69); haberent opinionem: Apollinem morbos depellere, Minervam operum atque artificiorum initia tradere, Jovem imperium cœlestium tenere, Martem bella gerere (CG 6

*) Iwan Müller: Handbuch der klass. Alt. II. 487.

17, 2); *disperso rumore rem Romanam aliis quoque ab nationibus lacerari* (TA 4, 24).

Ezen szerkezet rohamos elterjedését már Cæsarnál is látjuk, a ki az új szerkezettel 14 főnevet huszonhárom kifejezésben használ: *animum adverte* (CC 1, 69), *ad animum occurrit* (CG 7, 85, 2), *deprecationem habeo* (CG 8, epistola, 1), *fama pervenit* (CG 6, 35, 4), *fama percrebrescit* (CC 3, 43; 3, 79), *fidem facio* (CG 6, 41, 2), *fides est data* (CC 1, 10), *fas est* (CG 1, 50, 5), *fortunae est* (CG 6, 30, 2), *laudem puto* (CG 4, 3, 1), *memoriae proditum est* (CG 5, 12, 1), *negotii est* (CC 1, 66; CG 5, 38, 4), *nuntio allato* (CG 7, 43, 1), *nuntii afferuntur* (CG 8, 19, 4), *opinionem habeo* (CG 6, 17, 2), *opinione praecipio* (CG 7, 9, 1), *opinio confirmatur* (CG 6, 37, 9), *opus est* (CG 7, 54, 1), *in spem venio* (CC, 1, 72), *spem habeo* (CG 1, 33, 1), *testibus utor* (CG 7, 77, 11), *usum habeo* (CC 3, 80), *ex usu est* (CG 1, 50, 4).

Finály Gábor «De usu infinitivi apud Cæsarem» cz. művében (94 l.) ide számítja *voces audiuntur* kifejezést is (CC 3, 31; 3, 49), de ezek után már oratio obliqua áll.

Sallustius, minthogy archaismusra törekedett, ezen új szerkezetet csak három főnév után használja: *animis trahere* (SJ 84, 4), *nuntius pervenit* (SJ 57, 1), *in pectus demitto* (SJ 102, 11).

Tacitusnál 81 kifejezésben 38 főnév után találunk acc. c. inf^o-t: *admiratio penetrabat* (TA 6, 24), *adseveratio* (TA 4, 15), *adsensus* (TD 10), *auctores habeo* (TH 3, 51), *auctor sum* (TA 13, 20; 6, 31), *conscientia inerat* (TAgr 39), *pars consilii est* (TH 3, 46), *consilium* (TH 2, 85; 3, 8), *cordi est* (TH 4, 58), *documento est* (TA 6, 48), *exemplum est* (TA 12, 42), *facies* (TH 3, 68), *facinus accidit* (TH 3, 72), *fama tulit* (TA 1, 5), *fama tradit* (TA 4, 67; TH 1, 41; 2, 3), *fama incedit* (TH 4, 54; TA 13, 54), *fama est* (TA 6, 30; 11, 14; 13, 1; 15, 65; TH 4, 83), *fama vulgavit* (TG 34), *fama pervadit* (TA 1, 69), *fama didita* (TA 11, 1), *fama vagante* (TA 1, 70), *fides est* (TA 2, 68; 6, 24; 6, 43; 15, 50), *fidem facio* (TAgr 11), *fidem acquiro* (TA 15, 37), *fiducia* (TA 5, 20), *fiduciam do* (TA 11, 28), *formido durabat* (TA 1, 30), *grates ago* (TA 4, 67), *in gloriam cedit* (TA 14, 54), *ignorantia* (TA 1, 59), *interpretatio* (TA 15, 47; TH 3, 65), *memoria uti* (TA 16, 7), *memoriae proditur* (TA 6, 35; TD 32), *memoria teneo* (TAgr 4), *metus est* (TA 3, 69), *metus intrat* (TA 1, 39), *miraculo est* (TA 4, 66), *mos est* (TA 2, 34; TH 3, 56), *mos habetur* (TA 13, 16), *nuntio allato* (TH 2, 28), *nuntius*

avertit (TH 4, 79), *nuntii afferunt* (TH 2, 14; 4, 18), *nuntius adsequitur* (TA 2, 75), *nuntium accipio* (TH 1, 70), *omen accipio* (TH 1, 28), *pavores induere* (TH 4, 38), *pavor penetrat* (TA 6, 24), *persuasio inest* (TH 5, 13), *persuasio adiicit* (TG 45), *pretium est* (TA 1, 57), *prodigii loco habere* (TA 13, 55), *pudor subit* (TA 2, 2), *recordatio subit* (TH 3, 31), *religione obstringi* (TA 12, 34), *religione insita* (TA 3, 57), *in rem est* (FA 4, 33), *robur* (TG 13), *rumor adfertur* (TH 1, 29), *rumor incedit* (TA 1, 5; 2, 55; 4, 46; 6, 23; 15, 15), *rumor pervadit* (TA 15, 39), *rumorem omitto* (TA 4, 10), *disperso rumore* (TA 4, 24), *vulgato rumore* (TH 4, 54), *variis rumoribus differe* (TA 1, 4), *turbidis rumoribus* (TA 13, 6), *diuturno rumore* (TA 4, 10), *sine rumore vagus et incertus rumor* (TH 1, 34; 3, 25), *rumor* (TA 4, 54), *spes incedit* (TA 1, 55), *spem capere* (TH 4, 43), *spes fit* (TA 15, 25), *spes est* (TA 1, 13), *spes soletur* (TA 2, 36), *spe mittitur* (TA 14, 39), *spe accipere* (TA 16, 24), *spem dare* (TA 15, 51), *spem fore* (TA 1, 5; 1, 31), *suspicio* (TH 4, 19), *suspicionem do* (TA, 6, 47), *titulus* (TA 2, 22).

Ezek közül Cäsarnál is előfordulnak: *fidem facio* (2), *memoriae proditum est* (1), *nuntio allato* (1), továbbá *fama* és *spes* főnevek.

Ha az eddigi eredményt összefoglaljuk, mindenütt megtaláljuk az acc. c. inf. használatában a fejlődést. Ez a verba sentiendi-nél még nem nagy ugyan, de a verba voluntatis és affectuum után, különösen pedig a verba declarandi után világosan látható, a melyek közül Cäsar 48-at, Sallustius 25-öt, Tacitus pedig 90-et használ acc. c. inf^o-val.

Az analogiás használatot Tacitus még nagyobb mértékben kiterjesztette; nevezetesen a verba sentiendi és dicendi-ből származó ablativus absolutus alakok után csak nála találjuk ezt a szerkezetet, a melléknevek közül pedig Tacitusnál előfordul 37 (43 kifejezésben), míg Cäsarnál csak 7 (10 kifejezésben) és Sallustiusnál 8 melléknév (9 kifejezésben) használatos. De legnagyobb eltérést látunk a főnevek után. Cäsar ugyanis 14 főnevet (22 kifejezésben) köt össze acc. ac. inf^o-val, Tacitus pedig 38-at (81 kifejezésben), melyek közül Cäsarnál csak 5 főnév (3 kifejezés) áll ezen szerkezettel.

KOVÁCS GERGELY.

A HENRIÁSOK.

A mult század utolsó negyede egyik legérdekesebb időszaka a magyar irodalomnak. Nem hagyott ugyan ránk e kor æsthetikailag örökbecsű munkákat, de becsületesebb jóakarattal, egy szent ügyhöz méltó nagyobb buzgalommal, a nemzet jövőjébe vetett erősebb hittel és lángolóbb hazafias lelkesedéssel sohasem írtak műveket, mint ezen kor írói. Minden szó egy igaz magyar szív dobbanása, minden írott sor egy-egy hazafias áldozat a magyar nyelv oltárán, minden könyv egy-egy ékesen szóló, hatalmas bizonyíték a magyar nyelvnek a tudományokra és poézisre alkalmas volta *mellett*, a latin nyelv és különösen József császár elnémetesítő rendelete *ellen*. Soha császári rendeletnek céljával ellenkezőbb hatása nem volt. A német nyelvet akarta hivatalos és lassankint az egész társadalom nyelvévé tenni — és a magyar nyelvet teremtette meg. E rendeletnek hatása alatt egyszerre lázas tevékenység indul meg az irodalomban. A nemzet egygyé tömörül és az eddig elhanyagolt árva, megvetett magyar nyelvet keblére öleli, hogy mint legdrágább kincsét minden támadás ellen megvédelmezze. Századok mulasztását kellett pótolni és megmutatni azt, hogy a magyar nyelv nem pusztult el, de él és alkalmas úgy a társas érintkezés minden szükségletének, a tudomány minden fogalmának, valamint az érzés minden finom árnyalatának kifejezésére. És írt mindenki, a ki csak írni tudott, szent hevülettől elragadva, nem hogy nagybecsű műveket alkosson, hanem hogy hazafias kötelességét teljesítse. Író és hazafi, egy fogalommá olvadnak, és jelszavuk: a magyar nyelv «pallérozása». A legnemesebb versengés indul meg íróink között, mindegyik tőle telhetőleg részt kívánván magának a szent munkában. Kritika, írói büszkeség nem létezett. A már nevesebb írók tárt karokkal fogadták fiatalabb, kezdő írotársukat, ha az bármi csekély művel jelent meg az irodalom terén és az akkori lapok lelkesedve jelentették olvasóiknak, hogy ez vagy az a jeles hazafi ilyen vagy olyan című munkát szándékozik írni, hogy «haldoklani kezdő», «gutaütésben szenvedő» «lábbadozó» vagy «meg holt» anyanyelvünk fejlődését tőle telhetőleg elősegítse. A «Mindenes Gyűjtemény» örömmel ujságolja, hogy Werthes, az egyetem akkori tanára, ki két év előtt magyarul sem tudott, Zrinyiről és Mátyásról szindarabot ír, a Kurir örül már annak is, hogy Béc-ben «Egy kecskeméti özvegy, Hattyu Ilona» czimmal, magyar tárgyú drámát adnak.

Az önzetlenség és áldozatkészségnek oly lélekemelő példáival találkozunk ez időben íróinknál, a melyek magukban is elégségesek arra, hogy tisztelettel adózzunk minden névnek, a mely a nemzeti nyelvért vívott e nemes küzdelemben csak említetik is. Ezek a szerény anyagi

viszonyok között élő prédikátorok, nótáriusok, professorok és falusi mesterek nemcsak vagyonukat, hanem egészségüket is feláldozták a nagy munkában, anélkül, hogy csak távolról is gondoltak volna az anyagi haszonra és elismerésre, megelégedvén azzal a reménnyel, hogy az utókor méltányolni fogja érdemeiket. Péczeli a «Mindenes Gyűjtemény» kiadásakor igéri, hogy a lapja jövedelmének tiszta hasznát a magyar literatura felvirágoztatására fogja fordítani. A «Hadi és más nevezetes történetek» szerkesztői írják: «Ha e Gyűjtemény olvasóinak száma ezerre rámege, tehát minden esztendőben 100 tallért» fognak a magyar nyelv és tudomány felvirágoztatására fordítani. Ugyan ők 20 aranyat ajánlanak fel egy magyar nyelvtanra. A komáromi társaság 20 aranyat tűz ki egy szomorújátékra.

Szegény sorsu íróink mellett azonban egyes lelkesebb főuraink sem maradnak hátra. A «Magyar Kurir» 1789-ben jelenti, hogy egy ismeretlenül maradni kívánó főur egy magyar nyelvű psychológiára 30 aranyat ajándékoz. Egy másik jutalmat tűz ki azon társaság számára, mely a Kazinczy fordította Hamletet «magyar nyelven» eljátszaná. A «Hadi Történetek» (1790) hirdeti, hogy egy a magyar nyelvért buzgólkodó indigena 25 aranyat, ennek «titoknoka» pedig 15 aranyat ajánlanak fel a magyar literatura virágoztatására.

Ma szinte bámulatba ejt az az előzékenység, melylyel az e korbeli írók egymás személye és művei iránt viseltettek. A nagyobb városokban élő írók utbaigazitásokkal, tanácsokkal látják el vidéken élő társaikat, kezökre járnak műveik kiadásában, pártfogókat, kiadót keresnek azoknak. És mindezt teljes önzetlenséggel, a legodaadóbb buzgalommal, a legmelegebb szeretettel, anélkül, hogy fáradozásukért a legcsekélyebb köszönetet is várnák, mert hiszen mindnyájan egy célra törekedtek: a nemzeti nyelv művelésére, «arra a boldog tárgyra, melyre ha darabos is az út, elég indító ok, elég jutalom, a hazának édességes nevezete». Írói concurrentia ismeretlen fogalom e korban. Péczeli értesülvén, hogy Szilágyi Henriását kiadni szándékozik, három évig vár saját művének kibocsájtásával, hogy «e nagy tudományu és nagy hírű Férfiúnak betses munkája a hazában elterjedhessen».

Elévülhetlen érdeme még e kor íróinak az is, hogy olvasó közönséget törekedtek teremteni; mert e tekintetben is nagyon szomorúak voltak a viszonyok. Jellemző erre nézve a mit Báró Orczy Lőrincz ír Péczelinek, a mikor ez neki Young Éjszakáit megküldi: »Vajha a szép nem venne időt és bátorságot olvasására, akkor több bubos kalapos Narcisákat, mint most Laiskákat sirathatnánk! De szomorúság! Az erkölcsre vezérlő könyvet csak a világnak megholt özvegyek a sötétben olvassák, az ifjabb hazánk ékességei pedig tükrök előtt pimpóskodván, franczia nyelven tanulják szemérmes megvető szívnek vándorlását».

A francia nyelvben jártas főuraink és hölgyeink paraszt nyelvnek tartották a magyart, a mely az előkelő élet fogalmainak kifejezésére alkalmatlan. E véleményt megczáfolni volt tehát első sorban írónk czélja és azért többnyire olyan műveket írtak, vagy fordítottak, a melyek tárgyuknál fogva a nővilág előtt kedveltek voltak. Ilyenek valának Gessner idylljei, A szerencsétlen szerelmesek (Naláczy 1793). Érzékeny levelek, (Czirjék 1775). Erkölesi iskola, (Farkas Antal 1790). Érzékeny mesék (Harsányi Sámuel 1794). Romeo és Julia, stb. A francziás és magyaros iskola tagjai Dugonics, Gvadányi a magyar nőknek ajánlják műveiket és különösen nagyok e tekintetben Péczeli érdemei, ki minden erejéből arra törekedett, hogy főuri hölgyeinket a magyar könyvek olvasására szoktassa. Young Éjszakai dedicatiójában így szól: «Ezen könyv olvasása meg fog győzni minden igaz hazafiakat arról, hogy nem igaz az a vád, mellyel terheltetik (a nyelv) hogy t. i. az ő darabossága talán meg is sértené hazánk szép grófnéinak és bárónéinak rózsapirossága és gyengeségű ajkaikat, ha a társalkodásban ezen folytatnák nyájaskodó beszélgetéseiket». stb. A Mindenese Gyűjteményben pedig azt mondja: »A mi főczélunk ezen munkában az, hogy az asszonyokat, s még eddig az olvasásban kevésbé gyönyörködő nemeseinket kapassuk az olvasásra és a magyar könyveknek szeretetekre».

Voltaire *Henriade*-ja is egyike volt azon sokat olvasott könyveknek, melyeket francziás míveltségű főuraink kedveltek. Ezt tudva és a fent említett czélt szem előtt tartva, nálunk e munkának két fordítója is akadt. *Péczeli József*, komáromi prédikátor és *Szilágyi Sámuel*, a tiszántuli egyházmegyének szuperintendense. Mindketten egyszerre dolgoztak az éposz átültetésén, de Péczeli Henriásza Szilágyi betegeskedése miatt, három évvel előbb jelent meg, 1786-ban, míg Szilágyié csak ennek halála után, 1789-ben.

Bessenyei halála után Péczeli lett a francia iskola feje. Senki sem volt erre annyira hivatott, mint a komáromi református prédikátor. Tanulmányait külföldön végezte, és így alkalma volt megismerni az embereket; a francia irodalmat nagy kedvvel és szorgalommal olvasta, a francia írókkal levelezésben állott, és tőlük bizonyos francia finomságot, csínt, szellemességet sajátított el. Általában már lényében volt valami gall elem. Egyike volt a legkedvesebb embereknek. Ahol megjelent, a társaság központja lett. Nagy tudománya, finom, előkelő modora miatt főuraink nagyon szerették, szívesen összeköttetésbe léptek vele, és örömmel hallgatták meg szellemes csevegéseit a társadalom és irodalom sokféle ügyeiről. De főuraink jóindulatát is nem a maga, hanem az irodalom előmozdítására fordította, bűzdítván őket magyar könyvek olvasására, az irodalom pártolására, pályadíjak kitűzésére. Péczeli e tekintetben is

egyike azon nemes, önzetlen alakoknak, kik joggal kívánhatnak emlékek számára tiszteletet az utókortól.

Péczei Zaire-fordításának kedvező fogadtatását tapasztalván, csakhamar hozzáfogott a «Henriade» átültetéséhez. Erre őt minden esetre a mű költői szépségei is csábították; de véleményünk szerint az éposz vallási iránya is nagy befolyással volt úgy Péczelire, mint Szilágyira. Bár a hit tekintetében mindketten a leghumanusabb, legtürelmesebb nézeteket vallották, mégis azt hisszük, hogy a mű szabadelvű és a református vallásnak kedvező eszméi nem kevésbé ösztönözték Péczelit az éposz fordítására, mint a Henriade egyéb szépségei. Erre volt is ok.

A komáromi ref. község csak nem rég szünt meg érezni a türelmetlen kath. egyház kezének nehéz súlyát. A komáromi nagy földrengés után a község szegény anyagi viszonyaihoz mérten fatemplomot építtetett, a mely 1763-ban, a helytartó tanács rendelete következtében leromboltatott. A kis eklésia tagjai hosszú és folytonos zaklatásnak, üldözésnek voltak kitéve, míg II. József végre 1783-ban szabad vallásgyakorlatot engedett nekik és Péczeli lett épen az újonnan szervezett községnek első, szabadon választott prédikátora. A vallásukhoz való hű ragaszkodásuk miatt sok megpróbáltatást szenvedett komáromi reformátusok lelkében a Henriadenak nem egy pápa- és kath. egyházellenes kifakadása találhatott élénk viszhangra. A Henriadenak ez az irányzata is felkelthette már Péczeli érdeklődését és rokonszenvét a francia éposz iránt. Azután nem volt-e a Henriade hőse hugonotta, a protestans vallás híve? Nem árasztanak-e Henrik dicsősége, fenkölt gondolkozása és magasztos erényei ragyogó fényt az egész ref. vallásra is? Nincs-e az éposz hőségnek dicsőítésében a református hitnek is része, midőn a féktelen, ellenséges indulatu pápasággal a nemes gondolkozásu hugonotta Henrik áll szemben? Ez az oka, hogy épen két református pap fordította magyarra a Henriadeot. Katholikus ember erre azon időben nem akadt volna, sőt voltak, kik értesülvén, hogy Péczeli a Henriade fordításán dolgozik, igyekeztek őt arról, a mű antikatholikus eszméi miatt lebeszélni. Így Károlyi Antal gróf fél, hogy Voltaire eszméi a magyar népet megmételtyezik. Egy másik figyelmezteti, hogy jó lesz, ha a munkán — mint ref. pap — egyet-mást változtat. A fordítók érezték is, hogy épen állásuknál fogva a közönség balra magyarázhatja munkájuknak célját, azért mind a ketten már az előszóban tiltakoznak ez ellen. Péczeli azt mondja: «Némely Olvasók meg ne botránkozzanak abban, hogy sok Szerzetesek és Papok fekete színekkel festetnek le ebben a Munkában, hisz e dolgok már 200 évvel ezelőtt estek.» Szilágyi pedig határozottan kijelenti, hogy a munkát csak mint olyant tekintsek, melynek célja a «Magyar nyelv és Poézis szép és elmés voltának kinyilatkoztatása» stb.

Péczei Henriása rendkívüli tetszésben részesült. Az ország minden részéről elismerő, magasztaló leveleket kapott, az akkori folyóiratok hosszú versekben zengik Péczei dicsőségét (Magy. Múza 1787), és «szerte szélylyel nagy gyönyörűséggel olvasták». Gróf Pálffy Károly, Magyarország kancellárja, sajátkezüleg irt levéllel tisztelte meg, megígérvén neki, hogy a szép munkát ő felségének is be fogja mutatni.

Péczelit e művének kiadásában is hazafias czélok vezették, azt akarván a Henriással is bizonyítani, hogy «mennyire szép, megható és pathetikus a mi nyelvünk és mennyire méltó arra, hogy minden igaz hazafi igyekvése által gazdagíttassék és szépíttessék».

Szilágyi Henriása 1789-ben jelent meg Pozsonyban. E munka már előbb készen volt mint Péczeié, de Szilágyi azt hosszas betegeskedése miatt nem adhatta ki. Hogy a fordítás már kéziratban is ismeretes volt és tetszésben részesült, bizonyítja az, hogy «egy fő Magyar hazafi anynyira beleszeretett» hogy már előre Bécsben előfizetőket akart szerezni, hogy a mű mielőbb megjelenhessen. Azonban Szilágyi időközben meghalt és a Henriás kiadását, fia a biharmegyei assessor vállalta magára, kinek ebben Péch-Ujfalusi Péchy Imre diószegi ref. prédikátor és Fazekas István, az érmelléki V. traktusnak assessora segédkeztek.

Az öreg Szilágyi még maga is sokat javított «guta ütött kezével» a munkán, de a prózai részt, így a II. Frigyes által az eredetihez irt előbeszédet, a Henriás tárgyát képező történeti eseményt, a versek magyarázatára szolgáló jegyzeteket már az ifjabb Szilágyi fordította. Ez a munkát Landerernek adta át kinyomatás végett, a ki azt 2 évig magánál tartotta. Kazinczy erről értesülvén, levélben felszólította az ifju Szilágyit, hogy vegye el Landerertől a munkát és bizza rá, majd ő kinyomatja ott, hol Bácsmegyei-je megjelent, (Kassán) és «elkelvén az Exemplárok egy monumentumot tétetek a Superintendens sírja felibe». Ugy látszik azonban, hogy Kazinczy felszólításának nem volt sikere, mert a Henriás mégis Landerernél került ki a sajtó alól.

Hogy Péczei munkája mellett a Szilágyi fordítása is tetszett, mutatja az, hogy Szilágyi Henriása 1792-ig teljesen elfogyott.

E két fordítást olvasva, lehetetlen, hogy a közöttük lévő nagy eltérés azonnal fel ne tűnjék az olvasónak. Nem csak a nyelvezetben, de a francia éposz szellemének, hangulatának, árnyalatainak visszaadásában is nagy a különbség a két magyar munka között. Már Radó is észrevette ezt és «A műfordítás történeté»-ben Szilágyi fordításának adja az elsőséget, mint a mely hívebben adja vissza Voltairt, míg Takács Sándor, Péczei életrajzában, ennek Henriását tartja jobbnak. Mielőtt mi véleményünket kimondanók, vizsgáljuk meg körülményesen és behatóbban e két fordítást.

Péczei a műfordítást illetőleg DAlembert utasításait követi. a

ki azt mondja, hogy igyekezzenek a fordítók «szint olyan szép, vagy még szebb munkát össze rakni született nyelvükön, mintsem a milyent azok csináltak a magukén». Ehhez járul még azon körülmény, hogy — a mint már fentebb említettük — többen azt tanácsolták Péczelinek, hogy tegyen változásokat a Henriason. E két elvet szem előtt tartva fordította Péczeli Voltairet, míg Szilágyi Bacsányit követi, a ki a Magyar Múzeumban közzétett értekezésében anyagilag és alakilag hű fordítást kíván.

Takács azt mondja, hogy Péczeli csak jelentéktelen változtatásokat tett az eredetin; de ha mi a francia Henriade és a magyar Henrias közötti eltéréseket megvizsgáljuk, azonnal látni fogjuk, hogy ezen eltérések éppen nem csekélyek és jelentéktelenek.

Vegyük mindenenk előtt vizsgálat alá azon helyeket, melyeket Takács, mint a magyar Henrias szépségeit, különösen kiemel. Ilyen a Szerlem templomának leírása a IX. énekben.

IX. ének *Péczelinél.*

Amaz igen híres szép Ciprus ligetben
Egy télen, nyáron zöld forrásos ligetben
Van egy vár; mellynek még az idő kedveze
Melyet hajdan formált a természet keze;
S még szebbnek a festő s metsző kéz tsinála
Ugy, hogy ékesb remek nints a földön nála.
A nyájak körülte künn a mezőn élnek
A tél hidegétől s havától nem félnek;
A tzitrom s narantsfák egy helyt virágoznak,
Megért gyümölsőkkel másutt kínálkoznak.
A föld bőv aratást hoz, noha nem várja,
Hogy egyszer is gyomrát az eke megjárja.» stb.

Tovább is hasonló szabadsággal.

Nézzük most *Szilágyinál*:

«A' boldog partjain rég' Idáliának,
Holott közhatára Europ' 's Azsiának,
Egy O Templom látszik, Idő meg-kimállte,
Természet fundálván, Estét nem-is vélte;
Együgyü rakását Mesterség az-olta
Bölsz kézzel szépbíté, 's amazt feljül multa.
Ott az egész Vidék zöld Mirtussal tele,
Soha nem árt annak Eg Nyára vagy Tele.
Mindenkor láthatni Pomóna gyümölsét.
Ott a' Föld nem várja nyujt'ni aratását.» stb.

Lássuk' ugyan e helyet *Voltairenál*:

Sur les bords fortunés de l'antique Idalie
Lieu où finit L' Europe et commence L' Asie,

S'élève un vieux palais respecté par les temps
 La nature en posa les premiers fondemens;
 Et l'art ornant depuis sa simple architecture,
 Par ses travaux hardis surpassa la nature
 Là tous les champs voisins peuplés de myrtes verts
 N'ont jamais ressenti l'outrage des hivers.
 Partout on voit mûrir, partout on voit éclore
 Et les fruits de Pomone et les présents de Flore
 Et la terre n'attend pour donner ses moissons
 Ni les vœux des humains, ni l'ordre des saisons.

Az első olvasásra láthatjuk, hogy mennyivel hívebb az eredetihez Szilágyi fordítása. Vagy tekintsük meg a következő sorokat, melyekben Voltaire leírja, mily szépségekkel és bájjal ékesíté fel Cupido D'Estre-t.

IX. ének. 153. lap. *Péczelinél*:

«Titkos szépítése ró'sa ortzájának
 Tetszik a «Természet» keze' munkájának,
 Gyöngyel rakott haját a szél lebegteti,
 Liliom mejjére néha lefekteti,
 Majd ismét nyájasan rállát fedi vele,
 Hogy két narantsának ki-látszhasson fele.
 Azonban a király' köszöntő szavára
 Ártatlan szemérem ült-fel homlokára.
 Mint egy bölcs képmű, színét megfestette,
 Ezerszer szebbé azt, s kedvesebbé tette;
 'S egyszersmind hív őrző e szemérmesség,
 Kitől félve bántja őt a ki érte ég.
 Szép ortzáját soká illetni nem hagyja,
 Annál édesbb tsókja, mert nehezen adja.
 Sőt mivel Cupido, sok tsudát megtehet,
 Gyönyörűvé teszi e helyet is mint lehet.
 Nem csak minden dörög's szavára megszűnik
 Hanem új mező lesz a régi eltűnik.
 Nártizszusok' s ró'sák nőnek minden nyomra
 Mirtus erdőt hoz-ki a föld' meg-nyílt gyomra,
 Mely egymást tsókoló ágát öszve-fűzi,
 Közte a gerlicze pártját nyögve űzi:
 Mind ezek a szívet, mintegy meg-kötözik,
 A hív szerelemre kéri s ösztönözik.
 A ki e kies helyt elhagyni akarja,
 Érzi, hogy tartja őt valakinek karja.
 Száz tsörgő patak itt foly' kedves zúgással,
 Úgy látszik ezt mondják mosolygó sugással.
 «Mely vígan öleli egymást vizünk' habja,
 «Szeretők! így folyjon éltetek' sok napja.

Sokféle madarak énekeket fújják,

Mintegy küszködnek, hogy egymást fellyül-mulják.» stb.

Amint látjuk, Takátsnak igaza van, e sorok valóban nagyon szépek ; de ha megnézzük az eredetit, látni fogjuk, hogy e szépségekkel Péczeli egész önkényesen maga ékesíté fel Voltaire költeményét, amennyiben azok nagy része az eredeti műben nem található.

IX. ének. *Voltairenél* :

L'art simple dont lui-même a formé sa parure
Parait aux yeux séduits l'effet de la nature.
L'or de ses blonds cheveux, qui flotte au gré des vents,
Tantôt couvre sa gorge et ses trésors naissants,
Tantôt expose aux yeux leur charme inexprimable.
Sa modestie encore la rendait plus aimable.
Non pas cette farouche et triste austérité
Qui fait fuir l'amour, et même la beauté ;
Mais cette pudeur douce, innocente, enfantine,
Qui colore le front d'une rougeur divine,
Inspire le respect, enflamme les désirs.
Et de qui la peut vaincre, augmente les plaisirs.
Il fait plus (a l'amour tout miracle est possible)
Il enchante ces lieux par un charme invincible.
Des myrtes enlacées, que d'un prodigue sein
La terre obéissante a fait naître soudaine,
Dans les lieux d'alentour étendent leur feuillage
A peine a-t-on passé sous leur fatal ombrage,
Par des liens secrets on se sent arrêter ;
On s'y plaît, on s'y trouble, on ne peut les quitter.
On voit fuir sous cette ombre une onde enchanteresse ;
Les amants fortunés, pleins d'une douce ivresse
Y boivent par longs traits l'oubli de leurs devoirs.
L'amour dans tous ces lieux, fait sentir son pouvoir !
Tout y paraît changé ; tous les cœurs y soupirent.
Tous sont empoisonnés du charme qu'ils respirent ;
Tout y parle d'amour. Les oiseaux dans les champs
Redoublent leurs baisers, leurs caresses leurs chants.» etc.

E két részlet összehasonlításából látható, milyen szabadsággal élt Péczeli a fordításban. Szilágyi fordításának ez a része is teljesen megfelel az eredetinek. De ha nem csak a Takács által szépségnek talált részeket vizsgáljuk, hanem ha összehasonlítjuk az egész munkát, akkor még jobban kitűnik, mily önkényes változásokat tett a magyar «Henriás»-on Péczeli.

Nézzük az első énekben azon részt, midőn Henrik és kísérői a remetével beszélgetnek. Mornej erős volt a Calvin hitében, de

Péczelinél:

«Bourbon kételkedett s azt ki megholt érte,
Hogy nyissa fel szemét buzgó szívből kérte.
Mint a ró'sa, úgy mond, lakik tövisekben,
Ugy van az igazság sok tévelygésekben;
Isten! bűnös lelkem csak Te hozzád viszem,
Mutasd meg az utat, mely Te hozzád viszen.
Vajha az út végre nyilván-való lenne!
Hogy minden nyelv és nép hozzád futra menne.»

Voltaire I. ének, 42. l.:

Henri doutait encore et demandait aux cieux
Qu' un rayon de clarté vint dessiler ses yeux.
De tout temps, disait-il, la vérité sacrée
Chez les faibles humains fut d'erreurs entourée:
Faut-il que, Dieu seul attendant mon appui,
J'ignore les sentiers qui mènent jusqu' à lui!
Hélas! un Dieu si bon, qui de l'homme est le maître
En eût été servi, s'il avait voulu l'être.

A hasonlat a rózsáról az eredetiben nincs meg, valamint a két utolsó sor sem.

Lássuk' ezt a részt *Szilágyinál*:

«De Henrik még kétes, s az Egektől várja,
Hogy valamely sugár szemeit felzárja;
Tölönk — úgymond — mind köd a világosságot
Tévelygés el-fogja a Szent Valóságot;
Holott tsak Istentől várom, hogy segítsen,
Nem mutat-e utat? mely hozzá vezessen.
A' mely jó az Isten Embereknek' Atyja
Szolgáltatóná magát, ha voln' akaratja.

E sorok teljesen megfelelnek az eredetinek.

Nézzünk más helyeket. — A VII. énekben Henrik egy titkos hang-tól e szókat hallja.

Péczelinél (109. l.).

«Véges ész! az Urnak utát így fontolod?
Hogy imádnod kell azt, hát meg nem gondolod?
Verseng-é a gyurt sár a' Fazék-gyártóval?
S te por lévén perlesz a' Mindenhatóval?
Kinek' öl és gyógyít, plántál, vág, ront, karja,
Meg-bocsátja bűnét a Kinek akarja.»

Voltaire VII. ének, 121. l.

«A ta faible raison garde-toi de te rendre,
Dieu t'a fait pour l'aimer, et non pour le comprendre.

Invisible à tes yeux, qu' il règne dans ton cœur
 Il confond l'injustice, il pardonne à l'erreur;
 Mais il punit aussi toute erreur volontaire.
 Mortel, ouvre les yeux quand son soleil t'éclaire.»

Eltékitve, hogy a fazékgyártóról vett hasonlat nem nagyon
 æsthetikai, Péczeli e helye egészen más, mint az eredeti.

Lássuk' ugyane részt *Szilágyi*nál. VII. ének 140 l.

«Meglásd! véges elméd, hogy nagyra ne vessed,
 Nem tiéd; hogy Istent meg-fogd, de szeressed;
 Hogy szivedet bírja, bár szemed nem látja
 Hamisságot gyűlöl, hibád megbocsátja,
 De a szántsándékos hibát sem szenvedí,
 Halandó! nyisd szemed! míg napja engedi.»

E sorok teljesen megegyeznek az eredetivel.

Mig Péczeli, amint láttuk, szeret új hasonlatokat és képeket be-
 toldani, addig más helyeken az eredeti hasonlatait és képeit sohasem
 tudja oly híven és találóan visszaadni, mint *Szilágyi*. Lássuk erre nézve
 az ivryi csata egy részletének' leírását, az öreg D'Alji küzdelmét fiával,
 a kik leeresztett sisakjaik miatt nem ismernek egymásra és összezsapnak:

Péczelinél, VIII. ének (133. l.):

«Mihelyt egybe-tsapott lántsájok megzendült,
 Ugy látszott, hogy a' föld alattok meg-rendült.
 Miként két' fellegek, melyeknek nyomaik
 Mutatják, hogy tűzzel rakvák bőv gyomraik,
 A szeleken menvén, ha össze-ütődnek,
 A menny-kövek alá záporral töltődnek:
 Így hogy egymást értte erős vasdárdájok,
 Ketté tört, s a szikrák özöne hult rájuk.
 Ezt látván, mind ketten a lóról le-szálnak,
 Keresik egyenesbb útját a' halálnak.
 A dühösség súgja: Ki-ki kardot rántson
 S azzal egymás hátán mélyly barázdát szántson.»

Voltaire, VIII. ének (140. l.) Egyémásra rohannak:

La terre en retentit leurs lances sont rompues:
 Comme en un ciel brûlant deux effroyables nues,
 Qui portant la tonnerre et la mort dans leurs flancs,
 Se heurtent, dans les airs, et volent sur les vents:
 De leurs mélange affreux les éclairs réjaillissent;
 La foudre en est formée, et les mortels frémissent.
 Mais loin de leurs coursiers, par un subit effort,
 Ces gerriers malheureux cherchent une autre mort;

Déjà brille en leurs mains le fatal cimeterre.
 La discorde accourut; le démon de la guerre,
 La mort pâle et sanglante étaient à ses côtés,
 Malheureux, suspendez vos coups précipités.

Az összehasonlításból láthatjuk, hogy mennyivel laposabb a villámot hordó felhőkről szóló hasonlat Péczelinél, mint Voltairenél, az utolsó két sor pedig eltekintve, hogy az eredetiben nincs meg, épen nem illik oda s úgyszólván izléstelen. Mennyivel hivebb a fordítás, mennyivel megfelelőbb és élénkebb e rész Szilágyinál (174 l.):

«Reng alattok a Föld, lántsá török szakad:
 Mint két tüzes Felleg, ha fenn öszve-akad,
 Menydörgéssel telyes' s Halál van keblében,
 A nagy zürzavarból Villámlások sülnék
 Mennykövek hullanak, s a' Népek rémülnek,
 A vétkes bajnokok lóról leugrálnak
 Hirtelen, más Halált keresnek 's találhatnak.
 Már villog markokban az a halálos szabja,
 Viszszásság ott terem, s a Pályát ki-szabja.
 Sárga 's véres Halál oldaloknál ott áll,
 Oh boldogtalan Pár! meg-állj, meg-tsalódtál!»

Nézzük Egmont jellemzését a két fordítónál az eredetihez hasonlítva.

. Péczeli, VIII. ének (129. l.):

«Mint ama kevély ló, mely már régen hízik,
 Sebes futásában s erejében bizik
 Ha hallja a dobszót, vas zabláját rágja,
 Kevély haragjában a' földet felvágja,
 Neki megy a kardnak, a veszélyt felejt,
 Míg a' sebek' miatt magát el-nem ejti:
 Ilyen vala Egmon.»

Voltaire, VIII. ének (137.):

Tel qu'échappé du sein d'un riant pâturage,
 Au bruit de la trompette animant son courage,
 Dans les champs de la Thrace un coursier orgueilleux,
 Indocile, inquiet, plein d'un feu belliqueux,
 Levant les crins mouvants de sa tête superbe,
 Impatient du frein, vole et bondit sur l'herbe;
 Tel paraissait Egmont.

Péczeli fordításának utolsó két sora az eredetiben nincs meg. A többi is nagyon önkényes áttétel.

Szilágyiné itt is hivebb, elevenebb (169 l.):

«Mint Rátság mezején kövér legelőből,
 Trombita szavától élesztett erőből,
 Egy déltzeg Paripa ki-szökik Nyájától,
 Vad ez 's nyughatatlan, Ég hartzos lángjától,
 Fel borzadt serénnyel gögös fejét hánnya,
 Zablát nem tűr, nyargal, a Gyepet nem szánja
 Ilyen vala Egmont.»

Péczei általában szeret betoldani, a már úgy is élénk képet még jobban kiszínezni, mi sokszor csak az eredeti rovására történhetik. Így midőn Turenne Omállal megvívni megy, Henrik saját kardját adja neki, hogy azzal harcoljon. Turenne e szavakkal veszi át a kardot:

Voltaire : IX. ének (165 l.)

Votre attente, ô grand roi, ne sera point trompée,
 Lui répondit Turenne embrassant ses genoux :
 J'en atteste ce fer, et j'en jura par vous.
 Il dit ; le roi l'embrasse, et Turenne s'élance.

Péczei : IX. ének (163 l.)

«Ne fély óh Nagy Károly ! Francz Nép' szeme' fénye!
 Nem tsal-meg nagy Lelked' bennem tett reménye.
 Mert míg e' testben lesz' egy tsep erőm' s vérem,
 Nem térek-meg míglen koszorú lesz' bérem.
 S ha a' részegségig e' kard a vért iszsza,
 Méltó gazdájának akkor adom viszsza.
 Bourbon elereszti őt sok édes szókkal,
 Melyeket berekeszt barátságos tsókkal.»

Látható, hogy Turenne önérzetes, rövid szavait Péczei mily ömlengősekké, kérkedőkké tette ; Turenne szinte érzeleg. *Voltaire* megelégszik azzal, hogy Henrik búcsuzáskor Turennet keblére öleli : ez férfias. Péczelinél már meg is csókolják egymást : ez már sentimentalis.

Szilágyinál Turenne így szól :

«Király : meg-nem bánja Várásod e' tserét
 Fogadom e' vasra' s Királyom' éltére.
 Így felele Türen, s borula térdére :
 A király öleli, 's Türen' bútsút vészen.»

A fordítás e hűségéhez fölösleges szót vesztegetni.

Még nagyobb szabadsággal fordította Péczei a X. éneket. Eltekintve, hogy itt Sz-Lajos könyörgését a saját felfogása szerint önkényesen megváltoztatta, mindenütt számos helyen bővítésekkel is találkozunk. Az eredeti 517 sora Péczelinél 634 sorban van visszaadva. (*Szilágyinál* 528 sorban.

Mellőzve a többi eltéréseket, lássuk még azon részt, midőn Szt-Lajos könyörög az Istenhez, hogy ne hagyja tovább Henriket a tévelygésben, hanem világosítsa fel elméjét, hogy megtérjen az egy igaz katolikus vallásra. Isten leküldi a földre a Valóságot, mely Henrik lelkébe száll és ő megtér.

Péczei X. ének, (184 l.) Az Igazság leszáll Párizs piaczára, és

«Mint régen e' szóra: Légyen világosság,
 Ugy fút-el előtte minden homályosság.
 S mint a holt-testeket a' tenger kihánnya,
 Ugy tűnik el, a mi ember találmánnya.
 A Keresztyén Hitet tiszta épségében
 Nagy örömmel e' Nép nézi szépségében.
 Látja, hogy ez feje az igaz Vallásnak,
 Hogy hív szeretői legyünk' mi egymásnak.
 S minden helyből s hitből a' bírja az eget
 Ki szentül él' s lelkén hordja e bélyeget.
 Bourbon, ki eddig-is ezt híven követte,
 E' Jézus tzimmerét újra most felvette.
 Eléggé mutatta szép élte folyása,
 Hogy olly jó szívvel bírt, mellynek nem volt mássa,
 S nagy részt vévén ama' böltesség' lelkében
 Igazság s Kegyelem ült vele Székében.»

Voltaire : X. ének (178 l.)

Henri, dont la grand cœur était formait pour elle,
 Voit, connaît, aime enfin sa lumière immortelle.
 Il avoue, avec foi, que la religion
 Est au-dessus de l'homme et confond la raison.
 Il reconnaît l'église ici-bas combattue,
 L'église toujours une, et par-tout étendue,
 Libre, mais sous un chef, adorant en tout lieu,
 Dans le bonheur des saints, la grandeur de son Dieu.
 Le Christ, de nos péchés victime renaissante,
 De ses élus chéris nourriture vivante,
 Descend sur les autels à ses yeux éperdus,
 Et lui découvre un Dieu sous un pain qui n'est plus.
 Son cœur obéissant se soumet, s'abandonne,
 A ses mystères saints dont son esprit s'étonne.

Szilágyi: X. ének (225)

«Henrik, kinek Lelke formáját úgy vette,
 Hogy ditsó Világát látta s megszerette.
 Meg-esméri Hittel, hogy a Vallais' Dolga
 Ember feljül múlja, 's az Elme tsak szolga,

Hogy Anyaszentegyház, mely itt vitézkedik,
 Mindenkor egy, 's minden helyre terjeszkedik,
 'S szabad de mindenütt egy Fő alatt áldja,
 'S Isten nagyságát Szentiben imádja;
 Hogy Krisztus' bűnünkért ujjúlt áldozása,
 Kedves Híveinek élő táplálása,
 Le-száll az Oltárra, hol a Szemfény elvész,
 Istent lát kenyérben s többé kenyér nem lész:
 Engedelmes szíve már itten meg-hódúl,
 E' Szent s mély Titok' közt elméje el-bódúl.»

Ha ez utóbbi részeket összehasonlítjuk, tapasztallhatjuk, hogy mennyire mást fejez ki Péczeli, mint Voltaire. Ez azt állítja hogy a vallás az emberi elmét felülmuló valami. Henrik megismerte az *egy* igaz hitet, mely szabadon terjeszkedve, egy fő alatt imádja a *szen-tekben* az Istent, ki az áldozati kenyérben leszáll az oltárra. Ez természetesen katolikus álláspont. E helyett Péczeli az ő saját vallási eszméit adja, azt mondván, hogy a keresztény vallás alapja az, hogy szeressük egymást és éljünk jámborán. Ez igen szép és nagyon humanus gondolkodásra vall, de nem a Voltaire gondolata.

A párhuzamba állított részekből látjuk a két fordítás közti különbséget. Péczeli jelentékeny változtatásokat tett az eredetir és műve jóval terjedelmesebb is Voltaire époszánál. Szilágyi jobban tartva magát az eredetihez, igyekszik annak minden gondolatát híven visszaadni, sem többet sem kevesebbet nem mondani, mint Voltaire. Szilágyi Henriása erőteljesebb, magvasabb, Péczelié könnyedebb, nyelvezete simább, finomabb és Sándor-verseinek könnyen folyó gördülékénységét és szépségét Arany Jánosig nem érte el egy költőnk sem.

A két író fordítása nemcsak a magyar irodalmat gazdagította a francziák legnagyobb költőjének szép eposzával, hanem egyszersmind hazafias céljukat is elérték munkájukkal a fordítók, mert megmutatták a francia irodalom kiváló műveihez szokott főurainknak és dámainknak, hogy a sokat rágalmazott és kevésre becsült magyar nyelv nemcsak a felvilágosodás nagy eszméit, hanem a francziák legnagyobb modern époszának minden szépségét, a költői nyelvezet legfinomabb árnyalatait is ki tudja fejezni.

VENDE ERNŐ.

KERESZTÉNY HUMANISTÁK.

I.

Az újkor történelmét én nem a XVI. századtól, hanem a XIV. század elejétől, Dante föllépésétől, a renaissance kezdetétől, számítom.

A renaissance lényegéhez tartozik a világnak és az embernek fölfedezése; a világnak, a természetnek emberi szempontból méltánylása; az embernek megvédelmezése minden méltatlan támadástól, melyek árnyat vethetnének az emberre, melyek emberi méltóságának megrontói, kicsinylésének okozói volnának.

A renaissance tudósai ezt a célt mindig szem előtt tartották és megvalósítani törekedtek. Mint öntudatosan működő emberek, belátták, hogy a kitűzött cél elérhetése okvetetlenül szükségessé teszi azt, hogy mint sokoldalú tudósok álljanak a tudomány, az emberiség szolgálatában.

Ezért, s azért, hogy az iskolát fölvette reformprogramjába, föltétlen dicséret illeti a humanistákat. Nem gáncsolhatja senki sem őket, hogy a politikai, diplomatai, hadügyi viszonyok fejlesztésére idővel szintén befolyjni törekedtek.

De véleményem szerint, a viszonyok és egyének akkori állapotát véve figyelembe, az mégis baj volt, hogy a humanista mozgalom hatását az életre, már kezdetben, mindig jobban és jobban kiszélesíteni akarta; és, — ez volt főbaj, — ezen céljának elérhetésére nem válogatta meg jobban embereit.

Kétes jellemek, a külső cselekvéssel dicsekedni merészkedő egyének, nagyon sokszor nagy szerepre jutnak és szereplésükkal lejáratják vagy gyűlöltté teszik a humanismust, illetőleg a renaissancet. A keresztény humanisták működésében éppen az a fontos, hogy míg munkásságukat első sorban és döntő módon az iskolára alapították, és azt szándékoznak mindenekelőtt megreformálni, — másrésről a mindennapi élet mozgalmaiban mindig jobban és jobban fölszínre vergődő kedvezőtlen szellemi áramlatokat az iskolától és a neveléstől egyáltalában távol tartani törekcsenek; eszményi alapon megmaradnak és lelkesednek az eszményekért.

Így történik azután, hogy míg Olaszországban az új humanismus egyház- és vallásellenes mozgalmakba téved, eltérve attól az iránytól, melyet a három merész ujtó még mindig híven iparkodott megőrizni, addig Németország humanistái a XV. század folyamán híven megmaradnak a keresztény bölcsélet és élet talaján, lelkesedéssel szolgálják a tudomány és művészet, egyúttal a vallás ügyét.

II

A keresztény humanista bölcselekők közt három férfiú munkássága volt döntő befolyással úgy korának tudományos és irodalmi fejlődésére, mint a későbbi kor szellemi életének, különösen az iskolai életnek rendszeres kialakulására.

Wimpheling Jakab, Agricola Rudolf, Dalberg János az említett három humanista tudós.

Wimpheling élete érdekes, hányatott. Az egyén tűr, föláldozza magát, hogy használjon a tudománynak.

1450 ben született Schlettstadtban. A szokásos előtanulmányok elsajátítása után magasabb kiképzetése céljából Freiburgba, majd Erfurtba megy, az akkor már hírneves egyetemre, mely az első közt gyűjtotta meg a humanizmus fáklyáját Németországban. Tanulmányainak kiegészítése céljából, hogy a kánonjogban és a theológiában is kiképezze magát, Heidelbergbe megy. A heidelbergi egyetem egy időre otthona lesz a fiatal tudósnek, a ki a bölcseleti karon nyer tanári katedrát. Egy időben a bölcseleti kar dékánja lesz, 1481-ben pedig tanártársainak megtisztelő bizalmából a tudományegyetem rektori méltóságát nyeri el.

A heidelbergi egyetem szolgál a legközelebbi alkalmul arra, hogy a három ünnevelt keresztény humanista: Wimpheling, Agricola és Dalberg püspök közelebbi ismeretségbe jöjjenek egymással.

Dalberg püspök u. i. rábírja Fülöp fejedelmet, hogy a heidelbergi egyetem tekintélyének emelése céljából hívja meg az egyetem katedrájára Agricola Rudolfot. A fejedelem teljesíti az egyetem curatorának. Dalberg püspöknek kérését, Agricolát meghíja. A tudós férfiú örömmel siet a hírből már jól ismert heidelbergi egyetem falai közé, hol a humanizmus ügye a fejedelem, a püspök-kanczellár, nemkülönben a tudós tanárok fáradozásai folytán jó lábon áll.

Wimpheling életrajzírói nem foglalkoznak még annak a kiderítésével, mi volt voltaképen annak oka, hogy Agricola megérkezéseig a fiatal tudós éppen nem lelkesedett a humanizmusért, sőt bizonyos hidegséget tanúsított az ókori klasszikusok iránt. Nem tévedek talán, ha ezt a jelenséget jelleméből és a körülményekből megmagyarázhatónak véleményezem.

Wimpheling egész bensőséggel vallásos ember volt, kinél a vallás és tudomány igazságainak harmonikus összeegyeztetése életezél gyanánt lebegett. Mint tudós férfiú tájékozva van korának mozgalmairól, többek közt az olasz humanista tudósok azon törekvéséről, melynek lényege a vallás százados igazságainak kigúnyolása, pellengérré állítása, és helyükbe a pogány világ eszményeinek felállítása. Lélekben megborzad ettől a

jelenségtől, melyről úgy vélekedik, hogy egyenesen a klasszikusok tanulmányozásának eredménye az. Hallotta ugyan a közös élet testvéreinek üdvös munkálkodását, kik a klasszikusok tanulmányozását szépen össze tudják egyeztetni a szentírással, a vallás igazságainak tanításával és tanulásával, de azt gondolja, hogy a szerencsés körülmények okozzák a közös élet testvérei munkásságának kedvező eredményét, mely a németalföldi helyi viszonyokban birja magyarázatát. De máskép áll a dolog Németországban, hol már olasz tudósok is vannak, kik nagy szorgalmat fejtettek ki az új olasz humanismus érdekében.

Tépelődő lelkére, mely sokszor a pessimismusra hajlandó, valóságos föl villanyozó hatással van Agricola Rudolf megérkezése. A tudományért és a vallásért egyformán lelkesülő két nemes lélek rövid idő alatt megérti egymást; a törekvésnek azonosságából fakadó őszinte szeretet köteleke fűzi a két idealista lelkét egymáshoz.

A görög műveltség szellemét, a római törekvésekben megnyilatkozó nemesebb irányt, az ékesszólás erejével tünteti föl Agricola Rudolf tanártársának; megmagyarázni törekszik azt, hogy a görög-római műveltség és a kereszténység szépen megférnek egymás mellett; hiszen a kereszténység a görög-római műveltség éltető lelkét, a humanus eszméket nemcsak nagyrabecsülte, hanem magáénak is vallotta.

Wimpheling lelkesedni kezd a klasszikusokért; igazi örömmel fog bele Görögország és Róma remekíróinak olvasásába.

Az egyetem és hűséges barátja nemsokára elveszítik Wimphelinget, kit a speieri székesegyház hitszónokának neveznek ki. Örömmel siet új állomását elfoglalni; nemes lelke már előre örül, hogy a székesegyház magasranyuló boltívei alatt ezrekre menő hallgatóság előtt hirdetheti a vallás igazságait, melyekért csakúgy lelkesedett, mint az igazi tudomány igazságaiért.

A heidelbergi egyetem volt tudós tanára nem elégszik meg azzal, hogy mint a székesegyház hitszónoka apostoli buzgalommal fáradozzék a vallásos élet nevelésén; az emberiség tudományos, értelmi és erkölcsi nevelésére is jótékonyan szeretne befolyni. Az egyetemi katedra helyett az írói tollal kezében valósítja meg szándékát, és pädagogiai művek írásába fog.*)

1496-ban készül el első tudományos pädagogiája: *«Wegweiser für die Jugend Deutschlands»* cím alatt és 1497-ben hagyja el a sajtót; a másik pedig *«Adolescentia»* címen 1500-ben jelen meg. Az első munkát a speieri nagyprépostnak, Gemmingennek ajánlja, és mindjárt az ajánló sorokban,**) még inkább munkájának többi lapjain a *reformot sürgeti*,

*) Wimpheling Németország első pädagogiai írója, kit kortársai «Németország nevelője» szép czímmel tiszteltek meg.

**) Die wahre Grundlage unserer Religion, die Stütze des ehrbaren

még pedig az egész vonalon; kijelenti egyúttal, hogy a reformnak az ifjúság nevelésének megújításából kell kiindulni.*)

Hírnevével tekintélye napról napra emelkedik nemcsak a tudományos világban, hanem a társadalom kiváltságos osztályainál, legmagasabb köreibben. Mágúscsaládok tisztelik meg bizalmukkal, előkelő férfiak barátságukkal. Második pædagogiai művét is egyik grófi növendéke, a fiatal Löwenstein számára írja. Németország nevelője keresztény alapra fekteti az ifjúság nevelését. Neveléstudományi műveiben**) nemcsak a nevelés kérdéseit tárgyalja, nemcsak arra ad útbaigazítást, hogyan kell öntudatosan vezetni a gyermek nevelését, nem is egyedül arra, hogyan kell a nyelveket és a többi disciplinát tanulni, hanem kiterjeszkedik egyúttal a methodikai szabályokra, melyek a tanítókra vonatkoznak, a nevelő-tanárnak személyes tulajdonságaira, kellékeire. Az ifjúságot az élet és nem az iskola számára akarja nevelni; a tehetségeket nemcsak kifejleszteni, hanem tökéletesíteni és megnemesíteni is akarja. A klasszikus írókat az önálló ítélet gimnasztikájának tekinti; föl akarja használni úgy az értelmi mint az erkölcsi nevelésre, a vallásos érzelem ápolására a keresztény szellem megerősítésére.

Pædagogiai művei, minden nagyítás nélkül mondhatjuk, határpontot jelölnek a német művelődéstörténelem lapjain. Azok a reformcikkék, melyek műveiben vannak, nem vonatkoznak kizárólag a renaissance-ra, vagy ha jobban tetszik, a humanismusra, hanem magára az emberi életre. Az emberi élet javítását akarja Wimpheling a nevelés segítségével megvalósítani. Ebben van a nagy különbség közte és a másik kortársa, Erasmus között. Erasmus a humanismus apostola. A latin nyelvbe és irodalomba, még inkább a gyönyörű görög nyelvbe, annak irodalmába szerelmes. Minden törekvése innen indul ki és ide tér vissza. Merész újító, eredeti, fényes talentum. Nagy hatással is van korára, de csak a tudósokra. Ezeket akarja megnyerni eszméinek, és azt gondolja, hogy a tudósvilág közreműködésével merész tervei megvalósulnak, az

Lebenswandels, die Zierde jedes Standes, das Gedeihen des Gemeinwesens, die bessere Kenntniss der heiligen Lehre, der sichere Sieg über Unlauterheit und Leidenschaft, — alles dies beruht auf einem nutzbringenden und sorgfältigen Unterricht der Jugend.

*) Von der besseren Erziehung der Jugend muss die wahre Reform ausgehen, nicht allein die der Kirche, sondern auch die der äussern gesetzlichen Zucht, des Gemeinwesens, des häuslichen und des allgemeinen Wohlstandes.

**) Munkáit a társadalom különböző osztályában mohó vágygyal olvassák. Az 1497-ben megjelent *Wegweiser*-ből 1520-ig negyvenezer példányt nyomtak. A számok minden ékesszólásnál meggyőzőbben beszélik a munka becsét.

élet az ő humanisztikus fölfogásához fog alkalmazkodni. Hogy mennyire sikerült ez utóbbi, mindenki meg tud rá felelni, ki csak kissé jártas a művelődés történelmében.

Wimpheling messzire áll Erasmustól mint újító; mint humanista sem mérkőzhetik vele. De fölötte áll abban, hogy több érzéke van a praktikus élet követelményei iránt; reformeszméit ezekhez méri, ezekre vonatkoztatja. Az alap szilárd; az újítási kísérlet kevésbé merész; az élet gyakorlati oldala és követelményei nem mellékesek Wimpheling reformtörekvéseiben. Ebben találok én Wimpheling hatásának titkát, különösen azt, hogy míg Erasmus műveit csak a tudósok szűk körében olvassák és magasztalják, Wimphelingét a társadalom minden rétegében. Az egyik, Erasmus, Németország Cicerója, a másik, Wimpheling, Németország nevelője.

Fülöp fejedelem nem nélkülözheti régi kedves tanárát, visszahívja az 1498. évben a heidelbergi egyetem katedrájára. A székesegyház hívei és a püspök nem akarnak ugyan beleegyezni a távozásba, nem is fogadják el lemondását, csak engedélyt nyer arra, hogy mint a speieri székestemplom hitszónoka Heidelbergben egyetemi előadásokat tartson.

Az ünnepelt tudós a bölcséleti karon nyer tanszéket; az ifjúság és férfikorban levő hallgatóinak nagy tetszése közt olvassa és magyarázza a klasszikusokat, valamint az egyházatyák műveit. Az igazi humanistikus szellem terjesztésén fáradozik itt Wimpheling. Agricola Rudolf fáradozásai most aratnak sikert. A görög-római műveltség a kereszténység szellemének átalakító hatásában tűnik föl Wimpheling előadásában, ki a humanus eszmék magasztalásában a keresztény eszmék nemesítő erejének föltüntetésén fáradoz.

Élete nincs keserűség nélkül. A tudósok közül egyik-másik nem rokonszenvez vele; bajai, czívodásai vannak. Ez azonban nem lohasztja munkakedvét. Különben jól eső érzéssel gondol fejedelmének kitüntető szeretetére, a ki a tudós tanárt mindig megkülönbözteti, egyeteme kitűnőségének tekinti. A «Wegweiser für Jugend» tudós szerzőjét megbízza, hogy írjon egy munkát szorosan fejedelmek részére. Készséggel teljesíti fejedelmi ura kívánságát, megírja *Agatharchia* című művét. Ebben a munkájában annak megmutatásán fáradoz: melyek azok az erények, a mikre egy népet atyailag szerető fejedelemnek törekedni kell egész életében; s megmutatni törekszik, mily áron juthat a jóságos fejedelem gyermekes ifjúkorában megkezdett neveltetés, folytonos művelés és öntökéletesítés útján azoknak az erényeknek birtokába.

Írói hírnevének emelésére és tekintélyének erősítésére szolgál az 1500-ban megjelent munkája, az *Adolescentia*, melyet, mint említettem, Löwenstein Wolfgang gróf, növendéke számára írt. A munka fejezetei elárulják, mily nagy irodalmi műveltsége van a szerzőnek, ki a régi és

újabb irodalom nevezetesebb termékeinek ismeretéről számol be ebben a művében, valamint arról, hogy a XV. század tudós humanistája a pædagogiai irodalmat ismeri, de mint úttörő munkás önállóan, igazi tudományos apparattal fejté meg a nevelés függő kérdéseit.

Az ötvenéves férfiú ebben az időben áll életének zenithjén. Egész Németország ünnepli; fejedelmi udvarokban, mánási körökben, a tudomány embereinek társaságában, sőt a társadalom mindennapi embereinek körében is tisztelettel, pietással emlegetik nevét, tudományos képzettségét; igazi, mély vallásosságát bámulva csodálják és magasztalják.

Az ünnepeltetés nem kábitja el Wimphelinget, nem teszi elbizakodottá, sőt minél jobban magasztalják, annál inkább érzi csekélységét és igénytelenségét. Igazi humanista, önmagába mélyedni szerető, mélyedni tudó férfiú, ki a világ magasztalásai közben az apostol szavaival jellemzi önmagát: «*Servus inutilis sum*».

Ily gondolkozás mellett nem meglepő azon elhatározása, hogy az élet zajából visszavonul és kolostorba költözik, hogy annak megszentelt csöndjében töltsen el életét. Fejedelmi urának és az egyetemnek nagy szomorúságára, érett megfontolás után, arra határozza el magát, hogy Elzászba, Strassburgba vonul vissza az ottani szent Vilmos-kolostor falai közé.

Wimpheling nem nyugodni tért a kolostor csendjébe, hanem arra akarja használni kiváltságos helyzetét, hogy irodalmilag az eddigieknél is nagyobb munkásságot fejtsen ki. A párisi egyetem egykori hírneves kancellárának és tanárának, Gersonius Jánosnak munkáit akarja átdolgozni, és egy díszes kiadásban az ő fölszaporodott olvasóközönsége számára kiadni. Meg is kezdi ez irányban munkásságát, midőn egy váratlanul közbejött esemény parancsoló ereje ismét más irányba tereli a tudós férfiú munkásságát.

Fájdalmasan tapasztalja Elzász fővárosában, Strassburgban, hogy nagy számban vannak a város lakosai közt olyanok, kik Franciaország felé gravitálnak. Wimphelinget, ki hazáját melegen és igazán szerette, ki a német tudományosságért rajongott, ki Agricola Rudolfal és másokkal csak azért tanulmányozza a humanizmus irodalmát is, hogy a kevély olaszok kezeiből elragadja a tudomány, majd azután később a művészet vezető irányítását, [melylyel ezek az egész világ színe előtt fénnyel kerekedtek], ki a germán szellem uralmáért, melylyel az egész Európában, annak kialakulni készülő összes nemzetei között vezérszerepet játszik, elveket és eszméket nyújt a tudományban, a művészetben, sőt a mindennapi élet követelményeiben és szükségleteiben is, hogy a lenézett germán szellem a német hazafiak fáradozásai folytán világuralomra vergődjék; egész munkásságát látta megsemmisítve abban, hogy vannak Németországban, kik német létükre nem lelkesülnek nemzetükért, sőt még

nemzeti mivoltukat is hajlandók megtagadni. Strassburg lakosainak viselkedésében mutatkozó ezen törekvés mélyen elkomorítja a nemzeti műveltség lelkes bajnokát. Abbahagyja a megkezdett munkásságát, tollat ragad, és 1501-ben *Germania* címen egy munkát ad ki, melyben az oknyomozó történelmi kutatások alapján, tudományos apparatussal bizonyítja be, hogy a Rajnának balparti része *jogosan* sohasem tartozott Franciaországhoz, hanem Németország elvitathatlan részét képezte, melyet a jog nevében Németország részére kell vindikálni. Nemzeti érzése, meleg hazaszeretete néha el is ragadja; merész állításokat mer megkockáztatni, melyek a történelmi kritikának érvei előtt nem állhatnak meg.

A támadást nem kerülhette el. Írói neve sokkal nagyobb, a tárgy is fontosabb volt, semhogy agyonhallgathatták volna.

Murner Tamás *Nova Germania* című művében erősen megtámadja Wimpelinget. A két humanistának polemiája élénk érdeklődés mellett folyik; a tudósvilág két táborra oszlik;*) egyik része Wimpeling pártján áll, a másik pedig Murner Tamást támogatja. Ez a polemia egy másik polemiára szolgáltat anyagot: a városi iskolák kérdésében érdekesen vitatkozik a két tudós, Murner és Wimpeling.***) Ez a polemia a neveléstörténelem és az általános művelődéstörténelem szempontjából rendkívül értékes adatokat szolgáltat.

Szegény Wimpeling! Pihenni jött Elzászba és így sikerült. A békés munka helyett lármás és idegvesztő czivódások közt mulnak napjai, melyek utóvégre is arra kényszerítik, hogy elhagyja a strassburgi sz. Vilmos-kolostor magányát és először Baselben, majd Freiburgban pihenje ki fáradalmait. Lakóhelyének fölcserélése annál inkább indokolt volt, mivel polemiája következtében nemcsak a tudósok közt emlegetik nevét: laudatur ab his, culpatur ab illis, hanem még a strassburgi városi tanácsban is. A városi iskolákról kijelentett és kifejtett álláspontja a magistratus tagjainak nem tetszik; majdnem mindnyájan Murner pártján vannak. Nemtetszésüket éreztetik is a tudós Wimpelinggel, és érzékeny

---

*) V. ö. Schmidt: Jac. Wimpelingii *Germania ad rempublicam Argentinensem. Thomæ Murnerii ad rempublicam Argent. Germania nova.* 1874.

**) A városi tanácsnál Wimpeling azt sürgeti, hogy az egyházi hatóságtól független városi iskolát állítson föl a városi polgárság gyermekei számára. Murner, a ki kolostori iskolában tanít, veszélyeztetve érzi saját állását, ezért Wimpelinget erősen támadja. A városi magisztrátus tagjai közt, úgy látszik, túlnyomó számban voltak a «reform» ellenzői, kik nem akarnak a városra terheket róni, és megelégszenek a tanítást illetőleg a régi állapotokkal. Egy testület megcsontosodott szokásait és szellemét nehéz megváltoztatni.

lelke nem tudja azt eltérni, hogy közvetlenül szem- és fültanúja legyen a kellemetlen eseményeknek. Murner is a pártfogolás következtében mindig bátrabb és bátrabb lesz, kiméletlen vakmerőséggel támadja ellenfelét,*) Freiburgban tartózkodása alatt egyik tanítványának, Sturm Jakabnak kérésére «de integritate» cím alatt aszketikus művet ír, melyben a történelmi kritika fölhasználásával azt bizonyítja, hogy az augustinusok hiába hívatkoznak sz. Ágoston püspökre, mint alapítójukra, mivel Augstinus, a keresztény tudományosság fényes csillaga, sohasem volt szerzetes.

Ebben igaza is volt Wimphelingnek, de a szerzetesek nem így fogták föl a dolgot. Nemcsak az augustinusok, kiket első sorban illetett Wimpheling állítása, hanem a többi szerzetesek, a szerzetek pártfogói erősen támadják Wimphelinget és a kérdést eldöntés végett II. Gyula pápa elé terjesztik, ki az ügy megvizsgálása után Wimpheling ellenfeleinek megparancsolta, hogy csendben maradjanak. Ebben a pörben a humanisták Wimpheling mellett törtek lándzsát, a scholastikusok pedig a szerzetesek mellett. Kevés hja volt, hogy olyan pör támadjon a felszínre vetett kérdésekből, milyen a híres Reuchlin-pör volt.

Munkakedvét ezek a civódások sem veszik el; erejét nem merítik ki, sőt növelik, izmosítják és erősítik. 1502-ben kész egy munkája: *Ab-riss der deutschen Geschichte bis zur Gegenwart*, mely a közbejött akadályok miatt csak 1503-ban jelen meg.

Történelmi munkáját tankönyvnek szánta. Egy nagy lélekre valló szent cél lebegett szemei előtt, mikor ezt a munkáját írta. A hazai történelem eseményeinek és szellemének föltüntetésében azt célozza, hogy ezek tárgyalásával a német ifjúság lelkébe a hazaszeretet szent erényét ültesse. kik igazi lelkesedéssel vallják magukat a nagy Germania gyermekeinek. Ha ez sikerül, így gondolkodik a nagy tudós, akkor az iskolában nyert érzelmek arra bírják majd Németország fiait, hogy a német tudományosságot, a német műveltséget fölvirágoztatni és uralkodóvá tenni törekedjenek nemcsak Germaniában, hanem az egész Európában is. A mostani II. Vilmos császár elődje ebben Wimpheling; ugyanaz a törekvése: ez európai nemzetek szellemi életében a germán szellem legyen a vezető.

Az agilis és energikus tudós újra kopogtat a strassburgi tanácsnál,

---

*) A Nova Germania szenvedélyes hangja ellen ugyan a tanács kikel, Wimpheling barátjai és tanítványai tüntetnek a mester mellett, de történelmi botlásai miatt keményen és kiméletlenül elítélik. Ez is egyik oka lehetett, hogy a városi iskola érdekében beadott memorandumát kedvetlenül intézte el a magisztrátus, illetőleg figyelemre is alig méltatta.

1505-ben, és kérelmezi, hogy egy városi latin iskolát állítson fel. Hiába volt; nem akarják, vagy tán nem tudják megérteni. Megírja a strassburgi püspök életrajzát; a tanács mindezek daczára állhatatosan megmarad előbbi álláspontján.

Freiburgból több strassburgi növendékkel Heidelbergbe megy, hol annyi dicsőséges napokat töltött. Itt megint polemiája lesz Locher (Philomusus) Jakab humanistával. A polemiára okul a következő szolgálat.

Locher egy röpiratban, melynek czíme: *Contra mulothologos*, erősen megtámadja Zingel György ingolstadti theol. tanárt, mivel ez egyetemi előadásiban a klasszikusok tanulmányozása ellen beszélt, sőt agitált. A röpirat sértő és kicsinylő hangja nagyon bántja az ottani theologusokat, köztük az öreg és nagy tekintélyben álló Geilert, a ki maga akarta Locher támadásait visszaverni, de ebben napról napra súlyosbodó betegsége meggátolja. Magához hivatja tehát Wimphelinget, és halálos ágyában kérve kéri: vegye védelmébe az öreg Zingelt és a scholastikusokat Locher ellenében és elismert ügyes tollával szerezzen diadalt. Wimpheling készsággel engedelmeskedik, és *Contra turpem libellum Philomusi* című röpiratával Lochert elhallgattatja. 1510-ben egy másik röpiratban foglalkozik Locherrel, melynek megírásában egynéhány fiatal humanista is támogatta (Busch Hermann, Cobau Hesus, Beatus Rhenanus) Wimphelinget, de a legyőzött Locher erre is néma marad. Egész Németország ünnepli a nagy tevékenységű tudóst, kinek hazaszeretetében zálogát látja mindenki a germán szellem bekövetkező hatalmának, hódító erejének. A császár, I. Miksa, ki a tudósoknak őszinte barátja, Wimphelinget megkülönbözteti; theologiai kérdésekben rendesen kikéri véleményét, sokszor tanácsát; a baseli püspök pedig arra kéri, hogy a szerzetesek reformálásában kifejtendő törekvéseiben legyen munkatár-sa.

Legfontosabb alkotásai közé tartozik a Strassburgban és Schlettstadtban föllállított két tudós társaság. A tudós társaságokat Celses társaságai mintájára alkotta, hogy a két társaság Felső-Rajna tudósvilágának egyesítő góczpontja legyen. A tudós férfiú szeme előtt az az ideális és fölemelő cél lebeg, hogy a tudomány igazságai fűzik egybe a különféle tudományszakok művelőit; s a vallásos, a tiszta hazafias szellem uralkodik ott, mely a germán tudományosság nevében hódító útra induljon egész Európában. Wimpheling is reformator volt, de nem a vallás reformálása útján akarta a német nevet Európában ismertté tenni, hanem a tudomány reformálásával. *De arte impressoria* című munkája ebből a czélból készül, ezért beszél oly nagy enthusiasmmal a germán szellemről, melynek legfontosabb alkotása a könyvnyomtatás föltalálása, melylyel a németek az emberiség szellemi életének kialakítására többet tettek, mint a többi találmányokkal együttvéve a különféle feltalálók, mivel a

szellemi művelődésnek legfontosabb eszköze a *typographia lesz a jövőben*. A következmények igazolták, hogy helyesen gondolkozott és jól számított.★)

III.

Németország szellemi életében, 1517-től kezdve, de különösen Luthernek Huttennel kötött szövetsége után, óriási változás történik. Wimpelingnek és társainak, a régi humanistáknak eddigi törekvéseit megsemmisíti Luther Márton föllépése. A humanistáknak reformáló törekvése helyébe, melylyel azok a tudomány terén akarnak üdvösen munkálkodni, először a német nemzet, azután egész Európa tudományos életének megújításában, a vallás reformálása lép, mely Németországot, Európában, valóban vezérré teszi.

E terjedő reformatio, a szellemi életben mutatkozó disharmonia, melancholikussá teszik az érzékeny Wimpelinget. Ez fáj neki különösen, hogy a pädagogusok közül napról napra többen lesznek a reformatio hívei, sőt apostolai. Sapidus János irataiban a reformatio tételeit, tanait fejtegeti és magasztalja; legkedvesebb tanítványainak egyike, Sturm Jakab, Strassburgban, a reformatio érdekében kifejtett mozgalomnak éltető lelke, szellemi vezére. Főlemeli néha szavát, de gyöngé az a szózat, a pusztában kiáltónak szava. A tudomány reformatora elveszíti tekintélyét, más reformator kell a német szellemnek, a vallásreformator.

A vallás kérdései több embert érdekelnek; a tudósok is szívesen foglalkoznak a vallás tanainak fejtegetéseivel, mivel remélhetik, hogy munkásságukat nagyobb siker koronázza ezen a téren, mint a tudomány terén. Az emberi hiúság így lesz hűtelen előbbi ideáljához, mivel a tudomány reformálásával nem remélik elérhetni azt a célt, hogy nevüknek dicsőséget szerezzenek, egyúttal fáradozásaikat nagyobb eredmény reményében folytassák. A követők száma, jól tudják, elenyészően kevés lesz, ha egyedül és kizárólag a tudomány igazságainak fejtegetése mellett maradnak; ellenben, ha a vallás igazságainak fejtegetésére fektetik a főszűlyt, többen és többen csatlakoznak hozzájuk.

Így készíti elő a renaissance a reformatio útját, nem természetesen, inkább mesterkéltén, ötletszerűen. A renaissance emberei zászlót cserélnek, a tudomány reformálása helyébe a vallás reformálását teszik. Ezen változással hálátlanul fordulnak el a renaissance kezdetén kitűzött célról.

★) 1514-ben megint egy pädagogiai munka jelen meg neve alatt: „de proba institutione puerorum in scholis trivialibus et adolescentum in universalibus gymnasiis.”

A renaissance emberei, mint jeleztem, a tudomány igazságainak fejtegetésével azt czélozzák, hogy az elterjedt igazságok, a tudomány és a művészet, összekötő kapocs legyen az emberek között. A vallásreformatio szószólói ezzel nem gondolnak. Az összekötő kapocs, az emberiségnek társadalmi, állami érdeke előttük alárendelt kérdés, az egyén, az én érdeke a legfőbb, az egyedüli. Az egyén, az én érdeke azt kívánja, hogy lelki üdvösségének biztosítására tegyünk meg mindent, mivel az embernek ez legmagasabb szellemi élete. Ez a legmagasabb szellemi élet az egyházban lábrakapott visszaélések folytán veszélyben forog; a vallás igazságai nem evangéliumi tisztaságban jutnak az emberekhez. Ebből a veszélyből ki kell szabadítani az emberiséget; az elterjedt visszaéléseket meg kell szüntetni; az egyházat in capite et membris reformálni. Az egyén, az én nevében, az önszeretet erényére hivatkozva indítják meg a reformatio küzdelmét. Csoda-e, ha rohamosan halad az előre, ha a többi reformtörekvéseket abszorbeálja?

Az élete befejezéséhez közel álló Wimphelinget napról napra elkeseredettebbé teszi a reformatio terjedése. A bánat, a folytonos aggodalom emészti lelkét: lelki szenvedéseirez hozzájárul súlyosbodó köszvénybaja, melynek fájdalmai, lelki fájdalmaival egyesülván, az egykor oly erélyes és tevékeny férfiút csak roncsaiban mutatják. Schlettstadtban, nővére házában húzza meg magát, a hol mindenkitől elhagyatva, sőt elfelejtve 1528. november 17-én váltja meg a halál angyala lelki és testi szenvedéseitől.

IV.

Wimpheling sokoldalú tudós, és mint ilyen nagy munkára volt hívatott, a tudomány reformálására. Alapos tudása, önzetlen jelleme, fáradalmat nem ismerő akarateréje, szakadatlan és szünni nem akaró munkakedve, mindenkifölött őszinte és mély hazaszeretete, melyet az evangélium tiszta szelleme táplált és élesztett, nagy munkák, mondjuk így, nagy reformok végrehajtására praedestináltak. Meg is indult ebben az irányban, sőt szerencsésen haladott előre; a germán szellemet már-már vezérré teszi a tudományos élet terén, mikor késő öregségében kiverik kezéből a vezérpálmát, és háttérbe szorítják azokat a reformtörekvéseket, melyeket ő képviselt és megvalósítani akart. Mily kínos lehetett rá nézve a szellemi élet küzdelmeiben létrejött nagy változás, mely Németországban a reformatióval köszönt be?

Minket különösen érdekelnek Németország nevelőjének pädagogiai elvei. Nagy vonásokban be is számolunk azokkal.

«Adolescentia» című művében a humanista tudós azt sürgeti, hogy a humanus eszméknek tanítását minél hamarabb kell megkezdeni a tanulóknál, mert csak ez esetben remélhetjük, hogy azok az eszmék

állandóan uralomban maradnak az ember lelkében ; ki lelki műveltségét, énjének legjellemzőbb és legajánlatosabb tulajdonságait ezekből az eszmékből fogja meríteni egész életében ; ki ember létére mindig arra törekszik, hogy ember maradjon. Nevelés czéljából sürgeti egyúttal, hogy a gyermek individuális vonásainak megismerésére már a szülők törekedjenek, mert az individuális helyes megismerés kizárólagos alapja a nevelés terén elérendő sikernek. Erről igazán elmondhatjuk : in hoc signo vinces.

A gyermekkorban, sőt az ifjúkorban is, az érzelem, a kedélyvilág fejlesztése fontos. Az érzelem művelése ugyan nagyfontosságú, de nem szabad elfelejteni azt, hogy a gyermek és ifjú lelkében nem az értelmi motívumok, hanem az érzelmi szettek uralkodni. Ezeknek helyes irányításától függ a nevelés sikere. Ha az érzelmi részt, mely az erkölcsi étellel függ össze, nem törekszünk helyes irányban nevelni, okvetlenül be fog következni a könnyelműség, mely az érzelem világának helytelen útra történt tereléséből származik mindig.

A gyermek nevelésében az erkölcsi momentumra fektessük a főszűlyt, az értelem nevelésével is erkölcsi czélt törekedjünk szolgálni és előmozdítani.

A tudomány reformálása, melyről föntebb megemlékeztem, nem kizárólagos törekvése. A tudomány reformálása mellett ő is akarja az egyház reformálását. De nem úgy, mint Luther tette, ki az emberi önzésnek hizeleg, de egyúttal társadalmi útra tereli az egész küzdelmet, hanem az egyházi reform érdekében először és mindenekfölött azt sürgeti, hogy erkölcsös ifjúságot neveljünk. Ez az ifjúság, mely önzetlenül szolgálja a vallásnak, tudománynak és művészetnek szent ügyét, meg fogja valósítani minden önzés és hiba nélkül a nagyfontosságú egyházi reformot.

Azt akarja Wimpheling, hogy különösen hazájában, Németországban, az iskola minden tanítóját áthassa ez a gondolat, *mindnyájan törekedjenek tanításukat úgy irányítani, hogy az igazságoknak, az ismereteknek terjedésével a nevelés érdekeit is szolgálják. A nevelés érdekeinek szolgálatában multhatatlanul bekövetkezik az erkölcsi nevelés formáságának beismerése és az erkölcsi nevelés czeljének megvalósítása.*

Az általános pädagogiai elveken kívül didaktikai elveit is kifejti. Érinti a tanítóban szükséges kellékeket ; a tantárgyak tanítására vonatkozólag előadja, mihez kell alkalmazkodni tanítónak és tanulónak egyaránt, hogy czélt érjenek ; különös előszeretettel tárgyalja, mely kellékektől függ a tanulók sikeres tanulása. Helyes didaktikai elv gyanánt azt sürgeti, hogy a tanulók mindig jó kedvvel fogjanak bele tanulmányaikba. Kényszer, fenyegetőzés mellőzésével a tanulókat meg kell győzni arról, hogy a tanulás mily nagy szellemi jó, melytől nem lehet, nem szabad iszonyodni, sőt a legnagyobb szeretettel kell azon függeni !

De nem a tanulótlól függ kizárólag ; a tanítóknak öntudatos munkássága tehet erre nézve legtöbbet. Ezen munkásság kifejtésében sok és különféle szempont figyelembevétele szükséges, de Wimpheling szerint legtöbb függ a tanítók összhangzó és egyöntetű eljárásától.

Azon nem csodálkozhat senki, hogy Wimpheling, a XV. század tudósa, a latin nyelv tanulását mindenekfölött sürgeti *Isidoneus* cz. művében. De itt is üdvös reformokat sürget, többek közt rámutat a grammatikai tanítás évszázados hibájára, mely szerint hiábavaló és csekély fontosságú szabályokat nemcsak tanítanak és tanulnak, hanem még kommentárokkal, sokszor nagyon is bőségesen kísérnek. Nem ez a fő a helyes grammatikai tanításban, hanem a folytonos gyakorlás, melyben a tanítónak mindig figyelemmel kell lenni az életre is. A tanítás és a tudomány közé ne tegyenek egyenlőségi jelt.

Mint érdekes curiosumot fölemlíthetjük, hogy a quantitás szerinti olvasást sürgeti Wimpheling is, nemcsak a költeményekben, hanem a prózában is. Elszámálja az auctorokat is, kiket olvasni óhajt és a XV. század humanistáival, Aeneas Sylviusszal első sorban, egyez meg ezeket illetőleg.

A görög nyelv tanulását ajánlja, még pedig az ifjukorban. Ő maga ugyan, mint Reuchlin és Celtes is, meglelt férfi korában fogott bele a görög nyelv tanulásába. Erősen kikel azok ellen a szülők ellen, kik gyermekeiket kényszerítik arra, hogy apáczák legyenek. Nem az erkölcsiséget, ellenkezőleg az erkölctelenséget szolgálják ilyen kényszereszközökkel. Ezt leszámítva, a nőnevelésről, kora fölfogásához híven, semmit sem ír.

Agatharchia cz. művében a fejedelmi nevelésről, a fejedelemben kívánatos kellékekről ír. A fejedelem, tanítja Wimpheling, többet használ példájával, mint a törvénynek merev szigorúságával. Ember létére a fejedelem aláztos szívének egész melegével gondoljon mindig arra, mily jól esik neki az isteni irgalmasság, melyre az igazságosság erényének alkalmazásában mindnyájan rászorulunk. Alattvalói irányában igazságos, egyúttal irgalmas legyen. Az elvek minden dicséretnél jobban magasztalják a XV. század kiváló humanistáját.

Az utókor csak kötelességet teljesít, mikor emlékének, melyet a beállott reformatio az örök feledékenységbe óhajtott helyezni, a jelen és jövő tanulságára, kegyeletesen áldoz. A milyen önzetlen, oly nagy férfiú is volt. De volt egy szerencsétlensége. Minden értelmi és erkölcsi nagysága semmibe veszett, mert kora nem tudta méltányolni. Nem volt sem Sulla, sem Augustus-jellem. Mily nagyokat tesz, ha azok szerencséjéből csak egy kis százalék megvan benne.

V.

A humanisták mozgalma az iskolai tanítás terén gyökeres változást akar előmozdítani. Az eddig említett általános törekvések kiegészítésül föl kell említenünk azokat a reformokat, melyek szorosan az iskolai tanításra, az iskolai tantárgyak tanításában eszközözlendő változásokra vonatkoztak.

A koldulórendek föllépésekor, mint fönnebb említettük, az iskolai tanításnak, nem annyira a középiskolában, mint inkább az egyetemen, a dialektika képezi központját. Ez a legfontosabb Ars, melynek tanítására, tanulására nagy gondot fordítanak. A XIII. század folyamán, virágzik is a dialektika; de az epigonok nem sok időre lerontják értékét és tekintélyét. A szörszálhasogatások, ész és értelem nélküli okoskodások, egyoldalú, elfogult, öntelt emberek ítéletei, kik saját gyarló gyöngeségüket az egyház folytonos emlegetésével akarják takargatni, azt eszközlik, hogy az emberek elfordulnak a dialektikai és bölcséleti studiumoktól, szíves örömmel fogadnak minden újítást, mely a tanulmányok rendében valami változást eszközölne. A humanisták föllépése egész természetesen okozta, a mondottak szerint azt, hogy a nyomdokukba lépő-reformátorok újítási kísérleteiket az iskolában a grammatikával kezdik meg. A régi állapot visszaállításán fáradnak ezek, óhajuk az, hogy az iskolai tanítás súlypontja megint a grammatikára, a két klasszikus nyelvre és irodalomra essék.

A közös élet testvérei is ezt sürgették és reformjukat meg is valószínűsítették. A megvalósítást annak köszönhatték, hogy kiváló tanítványokat tudtak nevelni, kik az ő humanista törekvéseiknek jogosultságút és helyességét belátták. Állásukat, nevüket és erkölcsi súlyukat latba vetik, hogy céljt érjenek. Ily módon lesz általános Európában a humanista törekvés.

A humanisták nagy ügyességgel használtak föl mindent az eredmény biztosítására. A grammatikai törvényeket és szabályokat nem tanítják speculativ módon, hanem a nyelv szelleméből iparkodnak azt levonni. A szellemi részre fektetnek szóval nagy súlyt; a materális ismeret, az encyklopædikus tudás, jobban és jobban háttérbe szorul. Mihelyt az emberi törekvés ide jut, egész természetesen megy az át a grammatikai tanításban a latin mellett, melyet nem mellőzhet, a görög nyelv tanulására, melynek irodalma a szellemi élet fejlesztésére, a szellemi törekvések helyes irányba terelésére legtöbbet tehet. Ez magyarázata annak a nagy ragaszkodásnak és lelkesült tiszteletnek, melylyel a humanista tudósok a görög nyelvet és irodalmat művelik.

Az ember szellemi élete művelésének hangoztatásában a humanistáknak álláspontja helyes. Van ugyan eltérés, sőt az eltérés sokszor kár-

tékony rombolásba is téved, de általánosságban elv gyanánt vallják még is azt, hogy a lélek, a szellemvilág fejlesztésében csak helyes erkölcsi alap és elvek biztosítják az elérendő sikert. *Azért az olvasmányok megválasztásánál az erkölcsi momentumokra kiváló súlyt fektetnek.*

A ki csak romboló hatásaiból ismeri a humanismust, csodálkozva olvassa ezeket a sorokat. Pedig nincs rá oka. A szellemi világban a legnemesebb törekvéseknél is látunk elfajulást; az emberi kézben a legszentebb dolog is sokszor elromlik. Nem a dologban van a hiba, hanem az emberben, ki azt rosszra fordította. Szakasztott így van a humanista-törekvéseknél is. A kiadott jelszóhoz egyesek hűtlenek lesznek, az erkölcsi oldalra kevés, majd semmi súlyt sem fektetnek. Innét már csak egy lépés hiányzott, hogy az erkölcstelen törekvések szóvivője legyen egyes embereknél, bizonyos körben. És bár eredeti jellegét megőrizte több helyen, a miatt, hogy bizonyos körben erkölcstelen törekvéseket tűr vagy ápol, az egész erkölcsi alapon álló humanista törekvés elveszti hitelét, tekintélyét. Szószegésről, hűtlenségről vádolják, mely a szellemi ember ellen fölhozható vádaknak a legnagyobbika. Részemről ebben keresem és találok alapiját annak, hogy a humanista-törekvések történelmében erkölcsi szempontból sok a kifogásolandó, sőt megrovandó. Azoknak eszébe se jut ez a bekövetkezhető visszás állapot, kik repeső örömmel írják le a megtalált klasszikusok műveinek szövegét, hogy az auctorokat az ifjúság kezébe adhassák.

Az auctorok olvasásától azt remélik, hogy sikerül a latin stílt megváltoztatni. Mintakul akarják fölhasználni a «scientia recte scribendi»-re, «recte scripta bene pronunciandi»-ra. Egyuttal, természetesen óhajtják, hogy a klasszikusokban mutatkozó eszméket is megismerje a tanuló ifjúság.

Mindezt bizonyos természetességgel akarják végrehajtani. Az eszközök megválasztásában az ismeretek közlésén kívül súlyt fektet a nevelésre. Igazi reformot visznek be a tanításba.*)

---

*) Erre vonatkozólag érdekes Urban ciszterciának egy levele, melyet 1509-ben Spalatin Györgyhöz, a szász választó fejedelem udvari papjához intézett. Die Schule, írja ebben a levélben, heisst eigentlich doch Erholung, und ein knechtisches, mönchisches Werk ist es, ganze Tage zu sitzen wie der Schuster auf seinem Schemel. Ruhe und Studium müssen in bestimmten Zeiten mit einander abwechseln. Es ist gut, wenn der Knabe gern liest; er muss aber auch aufhören dürfen. Musse zu gehöriger Zeit, manchmal Spiele sollen deine Zöglinge erfrischen. Sie sollen nicht welk, siech und sauer töpisch werden, ihr fröhlicher Sinn soll nicht ersterben, im Gegentheil, das Blut soll an Heiterkeit zunehmen, der Trübsinn, der die Gebeine austrocknet, muss heraus. Sie sollen nicht schleichen,

Ez a reform mindenekelőtt a grammatikai tanításra vonatkozik, melyet a humanisták az iskolai tanulás és tanítás középpontjává tesznek. De náluk a grammatika nem jelenti kizárólagosan a nyelvtant, melynek tanulását a dialektikai szempontok miatt a XIV. századtól kezdve kizárólagosan sürgetik; hanem jelenti a nyelv és irodalom tanítását. A reformmozgalom ismét Olaszországban indul meg; Valla Lőrincz humanista *«Elegantiae linguae latinae»* című munkája riadó gyanánt járja be a művelt Európát; iskolai körökben, tudós-társaságokban közbeszéd tárgya lesz a benne megpendített eszme. Hagyjátok abba a scholasztikus vitákat, térjetez vissza a latin nyelv és irodalom tanulmányozásához; iparkodjatok a latin stil szépségeit elsajátítani és Cicero nyelvén beszélni.

Alexander nagy tekintélyben álló grammatikája ellen megindul a hajsza; az iskolákból ki akarják küszöbölni. Új könyvek is jelennek meg: Perotti *«Rudimenta»* cz. munkája 1473-ból, Martinelli *«Spica quatuor voluminum»* cz. költeményes grammatikája 1491-ből. Ezek az újabb áramlatokra már figyelemmel vannak, a latin stil szépsége iránt több érzékük van. A humanisták ezen törekvése sajátos változást idéz elő.

Mikor a humanisták a latin nyelv barbárságát, mely a középkor folyamán úgy az irott művekben, mint a beszédben egyaránt előfordul és egészen mindennapi jelenség lesz — bizonyos kiméletlenséggel támadják, megfelelkeznek egészen arról a fontos körülményről, hogy a latin nyelv a XIV. és XV. század folyamán még mindig élő nyelv. Mindenütt mutatkoznak tehát az élő nyelv előnyei és hibái; a szóképzés, mondatalkotás az élőnyelv geniuszának felel meg mindenben. A nyelvszokásnak van főrésze a behozott változásokban.

Mikor a humanisták összes törekvéseiket az elegáns latin stíle fektetik és választékos irányban írnak és beszélnek, a nagy tömeg a klaszszikus kifejezéseket, melyeket az auctorokból vesznek a humanisták, nem érti meg. Ez az elegáns latin nyelv előtte ismeretlen. *A latin nyelv ezen időtől foyra megszűnik élő nyelv lenni, holt nyelv lesz. A népnek, helyesebben az intelligens társadalomnak zöme úgy tekinti a latin nyelvet, mint a szaktudósoknak kizárólagos megkülönböztető nyelvét, melyet jól és szépen beszélni csak a szaktudósok tudnak.* Igaz ugyan, hogy mások, egyszerű emberek is beszélnek ezentúl is latinul, de a változás abban nyilvánul,

---

wie der Schnecke, sondern springen, wie das Reh. Es schadet, wahrlich es schadet das nächtliche Studium, wenn man nicht den blassen Ernst durch rosige Laune, durch Vergnügen in der freien Natur wieder verwischt. Ja selbst in der Schulstube gestatte heitere und vergnügliche Musse. Wir mögen wollen oder nicht, das Organ der Seele ist der Körper und sie äussern gegenseitig ihre Wirkungen auf einander. (Otto, Cochläus S. 23 ff.)

hogy mindinkább szűkebb térre szorítkozik az eddigi általános törekvés, hogy mindenki tudjon latinul beszélni. Az iskola és a társadalom eme változása készíti elő az utat a nemzeti nyelvek és irodalmak művelésére.★)

Ebben az irányban Németországban Langen Rudolf prépost tesz üdvös újítást a münsteri iskolában. Az impulsust a deventeri iskolában kapja még. Sintheim János Deventerben 1488-ban egy megjavított Glossát ad ki; Torrentinus Hermann, szintén deventeri tanítvány pedig arra vállalkozik, hogy a nagy tekintélyben álló Alexander Doctrinale című grammatikájának hibáit és hiányait mutassa ki. A megindult mozgalom bírja rá Derpautère Jánost, hogy 1510-ben egy költeményt bocsásson közre, melyben Alexander grammatikájától egészen függetlenül foglalja egybe a grammatikai szabályokat. Az újítás nagy szenzációt okoz; a követők mellett, kik a megindult mozgalmat helyeslik, nagy számban vannak, a kik helytelenítik. Szó- és tollharcz támad.

A reform barátjai nem tágítanak; többen nagy fokú irodalmi munkásságot fejtenek ki a latin grammatikai tanítás érdekében, a humanizmus győzelmének biztosítása érdekében. A humanizmus győzelme tüzezi őket és bátorítja munkájukban. Legnevezetesebb ez irányban Murmeliusnak tevékenysége, a ki egymásután bocsátja nyilvánosság elé a latin nyelv tanítását megjavítani szándékozó tankönyveit. Ezek közül nevezeteseek: «*Pappa puerorum esui et usui dicata*» (1513); «*Nuclei de declinationibus*» (1515), a verseskítésre vonatkozólag: «*Commentarii in Autorii Mencinelli Versilogum.*»

Pædagogiai szempontból kiválóan becses: *de discipulorum officiis* című munkája. A nagyműveltségű szerző ebben a művében a nevelés eszményét fejtegeti, lelkesülten, odaadó ügybuzgalommal és energiával.

Ugyancsak a münsteri iskolában tanító és Murmelliussal baráti viszonyban álló Kemener 1504-ben ily című munkát ír: *Compendium etymologiae et syntaxis artis grammaticae*. Basch Hermann, a ki Donatust commentariussal látja el és Diomedest átdolgozza; a régi grammatikákat átjavító Cäsarius egészítik ki azoknak díszes sorát, kik a tankönyvek írásával foglalkoznak.

Mindezen törekvésekben a deventeri iskola képezi a központot. Agricola Rudolf, Erasmus Dezső, a tübingai Bebel Henrik itt kapnak impulsust arra, hogy a grammatikai és egyéb tankönyveknek javításán

---

*) Részben a szükség kényszeríti az embereket a nemzeti nyelv művelésére. Észreveszik t. i. az emberek, hogy gondolataikat, vágyukat és érzelmeiket ők jobban tudják kifejezni a nemzeti nyelven, mint a latin nyelven, melyen legalább, a tudós humanisták szája ize szerint, sem jól beszélni, sem írni nem tudnak.

fáradozzanak. A lelkesültséget, mely fölviannyozta akarátukat, a meste-reiktől öröklök tanítványaik. Bebel Henriknek is több kiváló tanítványa van: Melanchthon Fülöp, Locher Jakab, Heinrichmann Jakab, kik szintén szerkesztenek grammatikát. Bebel műve: *«Commentarii de abusione linguae latinae apud Germanos et de proprietate ejusdem»* (1500); Lochertől még 1495-ben jelen meg ily című munka: *«Grammatica nova»*, Heinrichmann 1506-ban adja ki: *«Grammaticae institutiones»* című munkáját, ugyanekkor a prosodiára vonatkozó *«Ars condendorum carminum»* címűt, mely 1507-ben új kiadásban jelen meg.

(Vége köv.)

ACSAY ANTAL.

A VERBÁSZI NÉMET NYELVJÁRÁS.

Bács-Bodrog megye közepén, ott, a hol a telecskai dombok hullamai a délbácskai síkságba olvadnak, a Ferencz-csatorna mentén egymás törszomszédságában fekszik Ó- és Új-Verbász. A régi szláv lakosságú Verbász község mellé II. József 1785-ben telepített le a Rajna vidékéről állítólag vagy ezer evangélikus és ötszáz református férfit és nőt. Szentkláray Jenő az Osztrák-Magyar Monarchia VII. kötetében (543. s. k. l.) érdekesen elmondja a délmagyarországi német települések történetét. III. Károly és Mária Terézia többnyire csak katolikus, tehát a bajor-osztrák vagy sváb nyelvjárást beszélő németeket telepítettek be. II. József alatt (1784—87-ig) is nagyon sok katolikus jött be, kiket Bácsmegyében a régi német községek lakosai mellé telepítettek (Palánka,

*) Irodalom: K. Czoernig: Ethnographie der oesterreichischen Monarchie I. 1857. 34 s. k. l. — Johann Eimann, Notär zu Neu-Szivacz: Der deutsche Kolonist oder die deutsche Ansiedlung unter Kaiser Josef dem zweiten in den Jahren 1783 bis 1787 im Bácsér Comitat. H. n. 1820. — Bács-Bodrog Vármegye Egyetemes Monographiája. Kiadja Bács-Bodrog Vármegye Községe, Zombor 1896 (Kül. II. k. 224—250 l.).

Bremer: Kurze Grammatiken deutscher Mundarten I—IV. Leipzig, Breitkopf és Härtel, 1893 óta. — Braune: Zur Kenntnis des Fränkischen. PBB I. 1. — Ernst Wülcker: Lauteigenthümlichkeiten des Frankfurter Stadtdialekts im Mittelalter. U. o. IV. 1. — Dr. Philipp Lenz: Der Handschuhshheimer Dialekt I. Progr. Konstanz 1887; II. Progr. Heidelberg. Darmstadt 1892. — Dr. J. Heinzerling: Die Siegerländer Mundart. Progr. Siegen 1874. — Dr. Georg Heeger: Der Dialekt der Südost-Pfalz. I. Theil: Die Laute: Progr. Landau 1896 — Ludwig Hertel: Die Salzunger Mundart. I. Laut und Formenlehre. Diss. Jena 1888. — Oskar Böhlme: Zur Kenntnis des Oberfränkischen im 13., 14. und 15. Jahrhundert. Diss. Leipzig. 1893. — Oscar Marschall: Darstellung des Vocalismus in thüringischen und hessischen Urkunden bis zum Jahre 1200. Diss. Göttingen 1896. — [UG = Uolrich von Gutenberg, BSt = Bligger von Steinach, F H = Friderich von Hüsen, HR = Hartmanns Rede vom Glauben; MC = Moritz von Craon, kiadta Schröder: Zwei altdeutsche Rittermären. Berlin 1894].

Kula, Parabut, Rác-Militics, Bresztovác, Veprovác, Kernyája, Cso nopolya, Stanisics, Bezdán, Almás). De ugyanekkor a frankfurti császár helytartó is toborzott települőket a protestáns rajnamenti tartományokban, a mai Pfalzban, Hessenben és Nassauban. „Wir Joseph der Andere etc.“ — így szól a helytartó által kihirdetett telepítési pátenst — „thun hiermit Jedermanniglich kund: dass wir in unsern Königreichen Ungarn, Galizien*) und Lodomerien viele unbesetzte, leere und öde Gründe besitzen, welche wir gesonnen mit Deutschen Reichsgliedern, *besonders aus dem Ober-Rheinischen Kreise* anzusiedeln“. E telepítési pátenst kedvező ígéretei egész népvándorlást idéztek elő. Az érkező protestáns családokat Tolna- és Bács megyében nem a katolikusok közé, hanem többnyire külön községekbe telepítették. Így a Dunán túl Nagy-Székely, Bonyhád, Majos, Kalaznó, Hidas, Mórág, Apáti, Rác-Kozár, Kéty, Gyöng, Püspök-Lak, Feked, Himesháza, Szűr, Püspök-Márok, Német-Szék, Barátúr, Szent-György, Bács megyében Torzsa (1784), Cservenka, Uj-Verbász (1785), Kiskér, Szeghegy, Bulkesz, Uj-Szivác, Uj-Sóvé, Járek (1786) községekbe.

A dunántúli németiség származásáról biztos adataim nincsenek. Azon területet azonban, melyről az említett nyolcz bács megyei község lakossága érkezett, nagyjából ismerjük. Ennek nyugati határát Nieder-Lemp (Giessentől nyugatra), Solmsbach, Oberwetz, Kröffelbach, Usingen, a Rajnán túl Kreuznach, Sobernheim, Seckenbach, Meisenheim, Grumbach, Baumholder, Sulzbach, Burbach és Saarbrücken, déli határát Saarbrücken, Hornbach, Annweiler képezik. Északon és keleten igen nagy az ingadozás, mert úgy látszik, útközben is sokan csatlakoztak a bevándorlókhoz. Az ujverbászi ref. egyházi anyakönyvek szerint a verbásziak az említett községeken kívül még Posenbach, Wieselskirchen, Schmidtweiler, Lichtenberg, Eineth, Kleinstenhouse, Baumholder, Altekkan, Kaiserslautern, Duchroth, Rockenhausen, Esweiler, Münsterappel és Kirchheimbolandenből (Pfalz, Hessen) jöttek. Badenből csak Durlach van említve.

Eredetileg Uj-Verbászon csak németek laktak. 1890-ben azonban a község 5859 lakosa között volt: 5111 német, 642 magyar, 65 ruthén, 29 szerb, 7 tót, 2 horvát és 3 egyéb nemzetiségű. Nagyon sokan átköltöztek a tőszomszédságban fekvő Ó-Verbászra, a hol az első német család 1817-ben telepedett le. 1890-ben már volt ott 1936 német, 1669 szerb, 412 ruthén, 226 magyar és 9 egyéb nemzetiségű.**) Foglalkozásra nézve

*) Ezek a galicziai és horvátországi telepek még most is léteznek. Az előbbiekről l. German Ludomil cikkét az Osztrák-Magyar Monarchia XV, 463 s. k. o.

**) Bács-Bodrog megyében 1890-ben 134835 kath. német, 37147 evang. és 11639 reform. német volt.

mindkét község lakossága túlnyomólag földművelőkből, kisebb részben iparosokból és kereskedőkből áll.

A következőkben megkísértem a verbászi német népnyelv történeti hangtanát megírni. Ez értekezés voltaképpen egy része a rajnai frank nyelvjárás Magyarországon című egyetemi pályamunkámnak. Hogy a verbászi dialektus a rajnai frank nyelvjáráshoz tartozik, az az értekezés folyamán minden kétséget kizárólag ki fog tűnni. Ugyane nyelvjárást beszélő több-kevesebb, főképp phonetikai eltéréssel Torzsa, Kuczura, Bulkesz, Kiskér, Ókér, Sóvé, Cservenka, Szivác és Szeghegy, és, mint értesülők, a Dunán túl Nagy-Székely német ajkú lakossága.

Hogy az említett dunántúli protestáns községekben milyen nyelvjárást beszélnek, azt eddigelé nem határozták meg. Annyi bizonyos, hogy nyelvjárásuk semmi esetre sem tartozik a bajor-osztrák dialektushoz, a mint azt eddigelé szíltében állítják, egy kalap alá foglalva őket a körülöttük lakó természetesen sokkal számosabb katolikus népességgel.

I. A magánhangzók.

1. A magánhangzókról általában.

1. §. Nyelvjárásunk magánhangzói a következők: *a, ā, o, ō, e, ē, i, ī, u, ū, ə*; diphthongusok: *au, āi* és *ei*, mely *ei*-vel váltakozik; ezeken kívül minden *hosszú* magánhangzó, *ē* kivételével, összekapcsolható *-ə*-vel: *āə, ōə, ēə, īə, ūə*.

2. §. A phonetikai átírásban lehetőleg egyszerűsége törekedtem, s ép ezért nem alkalmazkodtam sem Sievers, sem Bremer Ottó phonetikai írásához. Mert mind a kettő lehetőleg sok hangot akar jelölni és sokféle jegyet használ, melyekre itt nincs szükségünk. S mivel az egyszerű, közönséges betűk közül egy néhányat lefoglaltak oly hangokra, melyek a mi nyelvjárásunkban nincsenek meg, nyelvjárásunk közönséges és gyakran előforduló hangjait szerintük complicált (jelzett vagy áthúzott stb.) jegyekkel kellett volna jelölnöm. Egyszerűbbnek tartottam, hogy lehetőleg beérjem a közönséges latin betűkkel, szigorúan utalva azonban az ezekkel jelzett hangok phonetikai minőségére.

3. §. *a*-val azt a széles ejtésű, labialis, hátsó alsó (*low-back*) nyelvállással képzett hangot jelölöm, mely a felnémet nyelvjárásokból általános ismeretes. Nem tévedünk, ha nagyjából a magyar *a*-val azonosítjuk, ámbár képzésénél a nyelv kissé hátrább húzódik a nyelvjárásban, mint a magyarban. Megfelel kfn. rövid *a*-nak (13. §.), *r* + cons. előtt régi *o*-nak és *u*-nak (26. és 29. §§.). A kölcsönszavakban magy. *a*-nak (48. §.), szerb középső nyelvallású *a*-nak (50. §.), néha magy. *á*-nak (49. §.), *r* + cons. előtt a kölcsönszókból is *o*-nak és *u*-nak (51. §. 1. jegy.).

4. §. Az előbbivel teljesen megegyező nyelvallással képeztetik az *ā*-hang, csakhogy a nyelvizmok jobban megfeszülnek s a gégefő is lejjebb húzódik. Eredetileg csak kfn. rövid *a*-ból fejlődhetett (14. §.), mivel kfn. *ā* nyelvjárásunkban mindig átment *ō*-ba. Jövevényszavakban azonban magy. *á*-nak is megfelel (49. §.).

5. §. *o* széles, *ō* szűk ejtésű, labialis hang. Mind a kettő hátsó, középső nyelvallással képeztetik. Többnyire kfn. *o* és *ō*-nak felelnek meg, ha azokat nem követte *r* + cons. De kfn. *ā*-ból is mindig *ō* lett nyjunktban. *) Az utóbbi hangváltozás a felnémet nyelvjárásokban nagyon általános és már a XIII. és XIV. században figyelemmel kísérhető. (Wülcker PBB. IV, 19; Weinhold, Mhd. Gramm.² 90. §.; Paul, Mhd. Gramm.⁴ 112. §.). Néhány esetben (mindig *m* előtt) kfn. *ou*-nak is hosszú *ō* felel meg nyjktban (42. §.). A kölcsönyszavak *o*-hangjai az 51. §. 1. és 2. pontja alatt vannak tárgyalva.

6. §. *e* rövid, *ē* hosszú széles ejtésű illabiális hangot jelöl. Képzésüknél a nyelv kétségtelenül hátrább és lejjebb áll, mint a szintén mid-front, de szűk ejtésű *e*-nél (7. §.), ámbátor a nyelvallást sem alsónak, sem vegyesnek még nem lehet nevezni.

r előtt csak *e* állhat, *e* sohasem. Előfordul azonkívül egytagú szavak végén: *te* (= nesze), *je* (ritk. *ije* = igenis; de kfn. *jā* > nyjk. *jō*). Vagy pedig oly szavakban, melyekben azelőtt *r* következett utána, de ez kiesett, pl. *kehl* — kerl-ből. (De a régi *uerlt*-nek megfelelő *velt*-ben már szűk ejtésű).

ē kizárólag csak *r* előtt fordul elő; de míg *r* előtt *e* sohasem fordulhat elő, hanem mindig csak *ē*, addig *ē* igenis állhat *r* előtt, annál inkább, mert kfn. *ē*-ből nyjktban *r* előtt is mindig *ē* fejlődött (21. §.). *r* előtti *ē* tehát csak rövid *e*- vagy *ē*-nek felelhet meg (20. §.).

e régi *r* előtti *e*ből (16. §.), *r* előtti *ē*-ből (18. §.), *r* előtti *i*-ből (23. §.) és *r* előtti *ü*-ből (34. §.) származik.

7. §. *e* megfelel: régi *e*-nek (16. §.) és *ē*-nek (18. §.), ha nem követi ezeket *r*; jövevényszavakban magyar nyílt *e*-nek, szerb zárt *ē*-nek (52. §.).

ē igen gyakori. Ered: régi *e*-ből (17. §.), *ē*-ből (19. §.), *ē*-ből (21. §.), *ō*-ból (31. §.), *oe*-ből (32. §.), *ei*-ből (38. §.), *ou*-ból (43. §.), kfn. *r* előtti *ie*- vagy *i*-ből (45. §.), kfn. *r* előtti *üe*-ből (47. §.). Analogia útján kiszorította az *i*-t a brechungos igék praes. 2. és 3. személyében (45. §.), és végül előfordul kölcsönyszavakban (52. §.).

8. §. *i* (Sievers *i**) származott: kfn. *i*-ből (22. §.), kfn. *ü*-ből (53. §.) kfn. *üe*-ből (47. §. jegyz.).

*) A következőkben *nyj.* = nyelvjárás.

ī kfn. szóvégi *iu*-nek (35. §.), kfn. *ie*-nek (44. §.) és kfn. *üe*-nek (47. §.) felel meg.

9. §. *u* (high-back) kfn. *u*-ból (ha nem következett utána *r* + cons., 28. §.), néha kfn. *uo*-ból (46. §.), egy esetben kfn. *û*-ból fejlődött (30. §.).

ū kfn. *û*-nak (30. §.) és kfn. *uo*-nak (46. §.) felel meg.

A jövevényszavak *u*-hangjait az 51. §. tárgyalja. Vendégszavakban az *m* előtt álló *o* átmegy *u*-ba (51. §. 2. megj.).

10. §. *a* minden régi hangsúlytalan magánhangzóból származhatik, de leggyakrabban a hangsúlytalan kfn. *e* helyén fordul elő.

11. §. *ei* és *ei* kfn. *i*-ből (24. §.), kfn. szóközépi *iu*-ból (36. §.), ritkán kfn. *ei*-ből, kölcsönzavakban magy. és szerb *aj*-ből származnak.

au (*a* + *o*) kfn. *û*-ból és *ouw*-ból fejlődött (40. §.).

āi kfn. *ei*-ből keletkezett, többnyire *z* előtt (39. §.).

12. §. Az *a*-vel összekapcsolt hosszú magánhangzók különösen az inf.-ban gyakoriak, még pedig leginkább contractio miatt; pl. *pīa* biegen, *jāa* jagen, *rūa* ruhen stb.

2. A hangsúlyos magánhangzók történeti fejlődése.

13. §. Régi rövid nyílt *a*, a következő §. eseteinek kivételével, a nyelvjárásban rövid marad ugyan, de zárttá lesz, alsó nyelvéllással képeztetik, s így *o* felé közeledik: *sat*, *aləs*, *hant*, *vašar*, *paŋk* (banc), *mañ*, *hamɹ*, *ap* (abe, ap), *avɹ* (aber), *fatr* (vater), *šam!štɹɹ* (schamel), *šnar!* (snabel), *vampə* (gót wamba, kfn. wambe).

Jegyz. *eš*, *veš*, *theš* (asche, waschen, tasche) szavak *e*-jét Behaghel (Paul, Grundr.² I. 696.) az *š* umlautoló hatásának tulajdonítja. Wülcker (PBB. IV, 17.) ily umlautra már 1335-ből idéz példákat. [*š* hatásának tulajdonítja Simonyi Zsigmond az *u* és *o* *i*-vé változását ezekben: régi *hamos* > *hamis*, *koldus* > *kódis*, *lapos* dial. *lapis*].

14. §. Régi *a*, leginkább akkor, ha *r* + cons., vagy *ch* + cons. következik utána, hosszú *ā*-vá lesz: *tārm* (darm), *mārk* das Mark, és *mārk* m. der Markt, *kārta* (garten), *kārp* plur. *kārva* (garbe), *vārm* (warm), *šnārkt* (schnarcht), *nāxt* (nacht), *āxt* (acht), *vārta* (warten) *švārt* (schwarte), *pārna* (barn, fattyú). Egytagú szavakban, ha csak egy mássalhangzó következik utána: *plāt* (blat), *hās* (has, hase), *štāt* (lassan, lassú, kfn. stade), *phāt* ufn. der Pfad.

Contractio következtében kfn. rövid *a* mindig megnyúlik: *sān* (sagen), *trāt* (traget), *šlāa* (slagen), *mā* (mage, gyomor), *māt* (maget, Magd, ered. „Jungfrau, Mädchen“).

Egyéb esetekben ritkán: *Jākop* (Jacob), *krārva*, *krāpt* (graben), *krārva* m. der graben, *kāmāda* (kaszált rend).

1. Jegyz. Mivel csak a hosszú *ā* fejlődött *ō*-vá, chronologiai szempontból kétségtelen, hogy a part. perf.-han, pl. *kīrōt* (gefraget) *kāplōt* (geplaget) a contractio előbb állt be, mintsem az *ā* > *ō* hangváltozás végbement volna.

2. Jegyz. *a* umlautja *e*, *r* előtt *ē*, *ā*-é pedig *ē* vagy *ē̄*. E hangok phonetikailag természetesen semmiben sem különböznek a később tárgyalandó, különbözőképpen fejlődött *e*, *ē*, *e* és *ē̄* hangoktól. Pl. *hant* plur. *hen*, *kans* plur. *kens* (gans), *hart* comp. *hert*, *švarts* = *švertsa* (schwärzen), *hāva* plur. *hēva* (haven, köcsög), *tārm* plur. *tērm*, *ārm* comp. *ērm*.

15. §. Régi *ā*-nak nyjunkban mindig *ō* felel meg. E hangváltozásra, mely a felnémet nyelvjárásokban általánosan el van terjedve. Weinhold Mhd. Gramm.² 90. §. és Wülfker PBB. IV. 19. a XIII. század végéről, de különösen a XIV. elejéről már sok példát idéz. Pl.: *slāfo* (slāfen), *ās* (ās), *phōl* (phāl, ufn. Pfahl), *rōā* (raten), *prōā* (brāten), *jōr* (jār), *ōvāt* (ābent), *švōp* (svābe), *vōr*, *vōrheit* (wār, wārheit), *hōn* (hān), *nōtl* (nādel), *ēksōma* (examen), *holōnər* (Ulahner), *anərštō* (anderswā).

Épígy a régi *āu*, melyből az ufn.-ben *au* lett: *plō*, *krō*, *lōlīx*, *phōhōn*, *klōva*: ufn. blau, grau, lau, Pfau, Klaue (kfn. blā, -wes stb.).

Ez az *ō* egynéhány szóban az ufn.-ben is meghonosodott: *ōn* (āne ufn. ohne), *mōnt* (māne, ufn. Mond), *mōnat* (mānet, ufn. Monat).

1. Jegyz. Az *ō* megrövidült: *lōša* (lāzen) és *nōjpr* (nāchbūre, Nachbar) alakokban.

2. Jegyz. Rövid *a* kfn. *ā* helyén csak egy esetben fordul elő: kfn. *hān* (FH.) nyj. *han* (haben)..

16. §. Régi *e* a köv. §. eseteinek kivételével rövid marad: *hemt* (hemede), *šmekā* (smecken), *leventīx* (lebendic), *kse* (geselle), *en* (ende).

Megmarad természetesen akkor is, mikor az ufn.-ben hamis analogia következtében átmege *ō*-be: *lefl* (leffel, Löffel), *hel* (helle, Hölle), *tsvelf* (zwelf, zwölf), *leša* (leschen, löschen), *kvelp* (gewölbe), ebből *kvelv* kereskedő, *tēr* (derren, dörren).

17. §. Kfn. *e* liquida, liquida + cons. valamint cons. + liquida előtt néha megnyúlik: *švēra* (swern, schwören), *vēla* (weln, wählen), *ēl* (el, elle), *vēra* (wern, wahren), *ēs* (esel), *hēkle* (heckeln), *ēr* (ern, erne, ufn. Ernte).

18. §. Régi *ē* a 19. és 20. §. eseteinek kivételével rövid marad: *levr* (lēber), *nevl* (nēbel), *fēdr* (fēder), *plex*, *felt*, *help*, *knejt*, *seks*, *kešt* (gēster, gēstern), *švešt*, *lernā*, *herts*, *kherts* (kērza); *kep*, *kepšt*, *kept*, *keva* (gēbe, gibst, gibt, gēben).

19. §. Hasonló esetekben, mint a 17. §-ban, kfn. *ē*-ből hosszú *ē* esz: *vēvr* (wēbare), *kvēla* (quēln). Különösen nyílt szótagban: *rēp* (rēbe), *mēl* (mēl, Mehl), *kēl* (gēl, gēlwes, ufn. gelb), *prēt* (brēt), *vēk* (wēc, Weg), *rēn* (rēgen), *flēxta* (flēchten).

20. §. *r* + cons. előtt *ē*-t constatálhatunk kfn. *ē*-vel szemben: *rērt* (wért), *kērst* (gërste), *ērt* (ërde), *fērst* (vërse), *kēra* (gërn, gërne); sőt egyszerű *r* előtt is: *švēra* (swëre, Geschwür), *pēr* (bër, Bär), *šēr* (kfn. schëre), *khēr* (kërne).

21. §. kfn. *ê*-ből mindég (*r* előtt is!) *ē* lesz: *ēršt* (ërste), *ērā* (ëren, tisztel), *lērpū* (lëre, kint), *lēna* (lënen = leihen, megvan az ufn. ent-lehnen-ben), *sēl* (séle).

Jegyz. Az *ê*-vel eredetére és phonetikai értékére nézve azonos kfn. *æ*-ből is *ē*: *wære* (MC.) nyj. *vēr*, *lære* (MC.) *lēr*, kfn. *dræhen* nyj. *trēa*, kfn. *sælic* nyj. *sēliχ*.

22. §. Kfn. *i*, ha nem következett utána *r*, változatlan maradt: *šinl* (schimmel), *štivl* (stivel), *siχl* (sichel), *šmit* (smit, Schmied), *riχl* (rigel), *vis* (wise, Wiese), *striχ* (strish), *mišt* (mist), *tik* (dicke, vastag)-*cintl* (wintel).

1. Jegyz. *-ige*-ből összevont *i* a rendes úton *ei*-vé lesz: Kfn. *ligen* > *līn* — nyj. *leiχ*, *lei*, *leišt*, *leit*. — Hosszú *i* lett kfn. rövidből: *frīda* (vride FH.).

2. Jegyz. Analogia következtében a præs. 2. és 3. személyének *i*-je kizszorúl: *nem*, *nemšt*, *nemt* ufn. *nehme*; *es*, *ešt*, *est* (essen).

23. §. Kfn. *i* *r* vagy *r* + cons. előtt *ē*-vé lesz: *vērt* (wirt), *kšer* (geschirre), *ērā* (irren), *kšperχ* (gebirge), *khērχ* (kirche), *tšwērn* (zwirn), *nērjats* (nirgends), *fērneis* (firnis).

Sőt köv. *r* nyílt szótagban hosszú *ē*-t is idézhet elő: *šmēr* (smirve), *šmērā* (smirn); *mēr*, *ēr*, *tēr* (wir, ir, dir) szavakban, ha hangsúlyosak. Ha azonban hangsúlytalanok, az *ē* *ə*-vé tompulhat vagy egészen ki is eshetik: *mār* vagy *mā*.

Az *-iren*, *-iren* végű igékről (nyj. *-ērā*) a 45. §.-ban lesz szó.

24. §. Kfn. *î*-ből, épúgy, mint az ufn.-ben, *ei* lesz: *trēi* (drī), *tšēit* (zit), *mei*, *tei*, *sei* jelzői használatban, máskor *mein*, *tein*, *sein* (kfn. *mīn*, *dīn*, *sīn*), *vēit* (wīt), *rēiχ* (rīch), *vēin* (wīn), *šmeiśa* (smízen), *pheif* (phife, Pfeife), *šveī* (swige).

25. §. Kfn. *o*, ha nem következik utána *r* + cons., változatlan marad: *volf* (wolf), *kolt* (golt), *pođm* (bodem), *molka* (molke), *holts* (holz), *polra* (kfn. bollern, rumpeln), *posla* (kfn. bozzeln, bözeln, iterat. bōzen-hez; v. ö. ane-bōz > ambos) jel. dolgoztatni (Goethe ifjúkori munkái-ban gyakran előfordúl), *krot* (krote, ufn. Kröte).

A part. perf.-ban: *kətrof* (getroffen), *kəlof* (kfn. geloffen, gelauffen)-*kəproχ* (gebrochen).

1. Jegyz. Néha hosszú *ō* felel meg kfn. rövidnek: *trōk* (troce), *vōna* (wonen).

2. Jegyz. *o* umlautja *e*: *khop* plur. *khep* (fej), *šlos šlesr* (zár); *krop* comp. *krevr* (grob) stb. *ō* umlautja pedig *ē*: *šōf* plur. *šēfyr*, *hōχ* comp. *hēχr*.

26. §. Régi *o* már a kfn.-ben is *r* + cons. előtt *a*-vá lesz. Hogy *e* hangváltozás, ép úgy mint az *u* (+ *r* + cons.) > *a*, még most is él a nyelvben, azt a legujabb jövevényszavak bizonyítják (*Társau* Torzsa, *prešparjə* Pressburger Metze).

Pl. *harn* (ófn. horn), *kharn* (ófn. korn), *tarf* (ófn. thorf, dorf), *tsarn* (ófn. zorn), *uf parχ* (auf borg. ófn. borgên), *marjət* (ófn. morgen), *artnə*, *artnun* (ófn. ordenön), *fartl* (csel, kniff; vorteil), *farχt* (vorhte). Az *r* kiesett: *Khaneljəs* Cornelius.

27. §. Kfn. *ō* nem változik: *krōs* (gröz), *ōr* (ôr), *hōχ* (hôch), *rōt* (rôt), *lōs* (lôs), *pōn* (bône), *lōn* (lôn), *štōsə* (stôzen) stb.

Jegyz. *ō* umlautja *ē*, l. 25. §.

28. §. Kfn. *u* megmarad (a köv. §. eseteinek kivételével) akkor is, mikor az ufn.-ben, főleg nas. előtt, *o* felel meg neki: *nun* (nunne, Nonne) *sun* (sunne, Sonne), *sumr* (sumer, Sommer), *tunr* (tunre, Donner); *trukə* (trucken MC, ufn. trocken); a part. perf.-ban: *kənum* (genommen), *kəruə* (gewonnen), *kəruə* (geronnen), *ksuə* (gesonnen). Egyéb esetekben: *un* (unde), *krim*, *lušt*, *hant*, *tum* (tumbe), *funχə*, *prušt*, *šnuwə* (még Goethe-nél: Der Herzog hat einen entsetzlichen Schnuppen, Steinnéhez intézett levél, 1781. márcz. 7-én), *phure* (kfn. phurren), *kənuŋk* (genuunk, genuoc).

Jegyz. *p* előtt már a kfn.-ben néha *o*-vá lesz: *pop*, *ropə*, *tsopə*, *šop*. V. ö. PBB. IV. 13.

29. §. Régi *u* *r* + cons. előtt *a*-ba megy át: *taršt* (durst), *tarχ* (ófn. thuruh, durch), *kharts* (kurz), *parš* (1. legény, 2. szerető lat. bursa-ból), *vartsl* (ófn. wurza), *šarts* (schurz), *farχ* (ófn. vurch, Furche), *rarm* (wurm; de meleg nyj. *vārm* 14. §.).

30. §. Kfn. *ū*-ból rendszeren *au* fejlődik: *aus* (ûz), *ausr* (ûzer), *traure* (trûren), *haus* (hûs), *maus* (mûs), *taup* (tûbe), *šraup* (schrûbe), *špautsə* (spûzen), *taumə* (kfn. dûme), *paux* (kfn. bûch).

Hosszú *ū* igen riskán: *tū* (dû), *jūksə* (kfn. jûchezen, belőle ufn. jauchzen). Előbbi, mert sokszor hangsúlytalan *tū*, sőt *tə*-vel váltakozik, utóbbi, mert hangutánzó.

Rövid *u*: *uf* (ûf, ufn. auf), melyre a nyjban csak mellékhangsúly eshetik.

31. §. Kfn. *ō*-nek, mint az *o* umlautjának, nyjokban *e* vagy *ē* felel meg (v. ö. 25. §.): kfn. löcher nyj. *lēχr*, kfn. vröshe nyj. *frēš*; kfn. möchte nyj. *mēχt*, kfn. mögeliχ *mēkliχ*.

32. §. Kfn. *œ*-ből mindig *ē* fejlődik: *krēšt* (grœste), *hērə* (hœren),

khērt (gehøret MC.), *pēs* (bæse), *plēt* (bløede, szerény), *šēn* (schøene), *trēšta* (træsten), *rēšta* (ræsten).

33. §. Kfn. *ü*, ha nem áll *r* előtt, *i*-be megy át: *sin* (sünde), *filə* (vüllen, tölteni), *filə* (vüln, csikó), *vinšə* (wünschen), *klik* (gelücke FH.), *finf* (fünf), *prik* (brücke), *piŋl* (büffel), *khivl* (kübel), *prunəštits* (kútágas, stütze), *iwl* (übel), *kripl* (krüppel).

34. §. *r* előtt kfn. *ü*-ből *e*, ritkábban *ē* lesz (v. ö. 23. §.): *ferχtə* (vürhten), *khervəs* (kürbiz), *štertsə* (stürzen, learatott földet először szántani), *štərmə* (stürmen, a harangot félrevérni), *pəršt* (bürste). Nyílt szótagban *ē*: *tēr* (türe MC.), *fērə* (füren MC.), *šērə* (schürn).

35. §. Kfn. *iu*-ból az adj. és pron. nőnemű alakjaiban, tehát szóvégén, *i* lesz: *pēsī* (bæsiu), *tī* (din), *klēnī*, *lanī*, *altī*, *hōχī*, *nūdrī*, *nekštī*, *vejdi*, *tinī*, *tikī*, *šepī*, *holtsniχī*, *silvrniχī*, *koltniχī*. De míg a pronominalis declinatio fem. sing. nominativusa mindig *i*-re végződik, addig kfn. *iu* a neutr. plur. nomin.-ban mindig *ə*-vé tómpul. Ennek okát az alakokban tüzetesen fogom tárgyalni.

36. §. Szóközépi kfn. *iu*-ból *ei* lesz: *leit* (liute), *kreits* (kriuze), *teier* (tiure), *teits* (tiutsch), *teivl* (tiuvel), *eiər* (iuwer), *meinər trej* (kfn. triuwe), *seivrlīχ* (siuberlich), *neint* (der niunde MC.).

37. §. Kfn. *ei* csak néhány szóban, az irodalmi nyelv hatása alatt, marad meg *ei*-nek: *kheisr* (ófn. keisur), *heis* (heiz), *keist* (geist), *meistər* (meister), *leistə* (leisten), *heilīχ* (heilic).

38. §. Kfn. *ei*-nek rendszerint *ē* felel meg, s így kfn. *ei* (ufn. *ei*) és kfn. *i*-ből fejlődött *ei* (24. §.) nem esik össze, mint az ufn.-ben: *hēsə* (heizen), *tahēm* (daheim), *ē* — *ēnər*, *ēnī* — *ēns* (ein — einer, einu — einez), *vēsəkhint* (weise, ufn. Waise), *prēt* (breit), *mēnə* (meinen), *lēdiχ* (ófn. leideg, überdrüssig, megkülömböztetendő kfn. lēdic-től, mely nyjunkban *lēdiχ* = nőtlen), *alēn* (aleine FH.), *pēn* (bein), *klēn* (klein), *vēts* (weizen, búza), *vēt* (weide), *rēf* (reif, pánt), *tēl* (teil) stb. E hangváltozás a XIII. században már teljes virágzásban volt (Weinhold, Mhd. Gramm.² 98. §.).

39. §. *χ* és *k*, valamint voc. előtt és szó végén kfn. *ei*-ből *āi* fejlődik: *rāiχə* (reichen), *vāiχə* (weichen), *vāiχ* (weich), *štāiχ* (streich), *plāiχ* (bleich), *tsāiχə* (zeichnen), *tāik* (teie), *āiə* (eigen); *āi* (ei), *māi* (der mei).

40. §. Kfn. *ou* ritkán, csak *w* előtt, vagy a nyj.-ban szóvégre kerülve, mutat az ufn.-hez hasonló fejlődést: *hauə* (houwen), *trauə* (trouwen), *šauə* (schouwen), *pauə* (bouwen); *kənu* (genouwe), *lau* (louge), *au* (ouge).

41. §. Rendesen *ā* felel meg nyjunkban kfn. *ou*-nak. Tehát kfn. *ou* és kfn. *ū*-ből fejlődött *au* sem esik össze. *rāχ* (rouch), *rāχə* (rouchen), *lāfə* (loufen), *iwrhāpt* v. *iwrhāpst* (überhoubet); *klāwə* (geloube, főnév)

és *klāvə* (gelouben, ige), *lāp* (loup), *tāp* (toup), *khāfe* (koufen), *āχ* (ouch), *urlāp* (urloup), *štāp* (stoup), *tāfə* (toufen).

42. §. Néhány szóban, mindig *m* előtt, *ō* felel meg kfn. *ou*-nak: *pōm* (boum), *trōm* (troum), *tsōm* (zoum), *tōmīs* (verwirrt, schwindlig, v. ö. kfn. *toum* = rauch, qualm).

43. §. Kfn. *ōu*-nak megf. hangzó csak mint *ou* umlautja fordul elő. Ha tehát kfn. *ou*-nak nyj. *au* felel meg, úgy ennek umlautja *ēi*, ha pedig *ā* vagy *ō*, ezek umlautja *ē* (14. §., 25. §.).

Jegyz. De v. ö. *frēt* (fröude, TH. fröide). Egészen új kölcsönszó az ufn.-ból hangalakjánál fogva *frēilə* (Fräulein), mivel kfn. *frouwe* nyjunkban *frā* (41. §.).

44. §. Kfn. *ie* az ufn.-hez hasonlóan *ī* monophthongussá lesz: *kīsə* (giezen), *pūdə* (bieten), *līp* (liep), *sīχ* (siech), *šīr* (schiere), *tīr* (tiere), *fīr* (viere), *fīvər* (fieber), *krīχ* (kriec), *līt* (liet).

45. §. A kfn. *ieren*, ufn. *-ieren*-nek megfelelő igeképző nyjunkban, minthogy itt az *ī* nyílt szótagban áll s *r* követi, *ērə*-nek hangzik (v. ö. 23. §.): *flērə* (verlieren), *provērə* (probieren), *visetērə* (visitieren), *khumətērə* (kommandieren), *akətērə* felfogadni (accordieren).

46. §. Kfn. *uo*-ból rendszeren *ū* lesz: *khū* (kuo), *kūt* (guot); *rūfə* (ruofen), *fūdər* (fuoter), *rūdər* (ruoder MC.), *tūt* (tuot), *plūdə* (bluoten). Néhányszor rövid *u* is: *plum* (bluome), *puχ* (buoch), *suntāk* (suontac), *kruk* (kruoc).

47. §. Kfn. *üe*-ből *ī*, *r* előtt *ē* lesz: *sīs* (süeze), *fīlə* (vüelen, ufn. *fühlen*), *hūdə* (hüeten), *mīt* (müede), *prī* (brüeye, brüeche); *fērə* (vüeren). Rövid *i*: *mīsə* (müezen).

3. A kölcsönszavak hangjai.

48. §. A kölcsönszavaknak úgy magánhangzóit, mint mássalhangzóit nyelvjárásunk a maga megfelelő hangjaihoz alkalmazza. A következőkben leginkább a magyar és szerb, tehát a legujabb jövevényszavakat fogjuk vizsgálni.

Magy. *a*, melylyel nyj. *a* hangja phonetikailag is megegyezik, természetesen nem változik: *paprika*, *sarvaš* (női felső ruha, testhez álló kabát), *pitanġ* (bitang), *talkə* (taliga). Helynevekben: *Palanġkə* (Palánka), *Kharəpok* (Karavukova). Hosszú *ā*: *Kutsərū* (Kuczura).

49. §. Magy. *á*-ból többnyire *ā*, néha *a* lesz: 1. *paprikāš*, *tšārtāš* (csárdás), *petjār* (betyár), *sārma* (szárma), *husār*, *pātši*. Helynevekben: *Nātal* (Nádálj), *Āte* (Ada), *Jārek* (Járek), *Pātš* (Bács) stb. 2. *salaš* (szálás), *katš* (kácsa, kacsa), *rakōtsi marš* (Rákóczi induló).

50. §. Szerb nyílt *a*-ból nyjunkban zárt *a* lesz: *šartəχ* (čardak, góré), *puta* (téli felső kabás), *opənġkə* (bocskor), *rampaš* (uj bor).

51. §. Magyar és szerb *o*, *u* és *i* megmarad, ha következő *tš*, vagy *r* + cons., vagy pedig népetimologia annak megváltoztatására nem folyik be:

1. magy. *o*: *korteš*, *Joška* (Jóska); de *Samparž*.

2. szerb *o* vagy *ō*: *rovt* (roboť, magy. robot), *šurok*, *opor* (disznóól), *tōrva* (torňa, tarisznya), *mōp* (füvet kaszálni, vagy általában tavaszkor ingyenes munkát végezni, hogy az aratáskor részt kapjon a munkás, v. ö. szerb *moba*, munka).

3. magy. *u*: *šutr* (csutora), *pust* (puszta), *punt* (bunda), *tšūp* (?).

4. Jöv. *i*: *raki* (pálinka), *rīsār* (szerb risar, részes).

1. Jegyz. *r* + cons. előtt jöv. *o*-ból vagy *u*-ból *a* lesz: *Taršau* (Torzsa), *prešparja* (Pressburger Metze); *artr* (hír, üzenet, francia ordre).

2. Jegyz. Nas. előtt a jövevényszavak *o*-ja *u*-ba megy át: *khumōt*, *khumōtēr*, *khumpōnī*, *pumerantš*, *khunštāvlr*.

52. §. Magy. nyílt, szerb zárt *e*-nek rendszeren zárt *e*, csak *r* előtt nyílt *ē* felel meg: *ēljen*, *korteš*; helynevekben *Sent*, *Sekitš*, *Servink*, *Vercas*.

53. §. Magy. *ü*-nek *i* felel meg: *tiseš* (tüzes, lónév), *sīs* (szűz, káromkodásokban).

54. §. Magy. *aj*-t, szerb *āj*-t nyjk. *ēi*-vé alakítja át: *peitaš* (pajtás), *keitopr* (Gajdobra), *neteī*, *tereī*, *pekeī*, *tšekeī* (nedaj, teraj, begaj, čekaj: szaladj, hajts, fuss, várj).

4. A hangsúlytalan szótagok hangjai.

55. §. Minden hangsúlytalan magánhangzó kieshetik, vagy *a*-vé tompulhat; elvész különösen oly szóösszetételekben, melyekben az összetétel egyik vagy másik részének eredeti értelme elhomályosult: *noxp* (ófn. *nächbûre*, Nachbar), *auprhōr* (ouge + brāwe + hār), *ims* (kfn. im-biz), *Amrī* (Anna Marie); *nedēmōl* (*net ē mōl*, nicht einmal).

Két hangsúlytalan szótag összeolvadhat, vagy egy hangsúlytalan beleolvadhat a melléte lévő hangsúlyosba: *hov* (hier oben, heroben), *hun* (herunten), *nin*, *naus*, *raus*, *rin*, *nir* (herein, hinaus, heraus, herinn, hinüber), *riv* (herüber) stb. Ugyanezt látjuk a kölcsönszavakban: *khoplēr* (copulieren, megesketni) *španšrōr*, *španšmik* (spanisches Rohr, spanische Mücke, az ufn.-ból), *patškr* (boeskor), *Topl* (Topolya), *Savotits* (Subotica, Szabadka).

Sőt ugyanazon szóban majd kiesik valamely magánhangzó, majd megmarad, sőt megnyúlik, a szerint, a mint az illető szótag hangsúlytalan vagy hangsúlyos. Különösen gyakori ez a pron.-nél: *mēr* (mir), mellékhangsúlylyal *mār* és hangsúlytalanul *m̄r*; *īm*, *īm* és *ī* (ihm); *tū*

és *tə* (du); ily hangsúlytalan alakok természetesen csak összefüggő beszédben, közvetlenül hangsúlyos szótag után, fordulhatnak elő, pl. *inam* (in ihm), *hástə* (hast du). V. ö. 23. §.

56. §. Előszótagok. Kfn. *ver*-ből nykban *fə*- lesz, mely prae-
fixum oly általános, hogy az *er*- és *zer*- prae-
fixumokat is kiszorította és
szerepüket felvette. Liquida előtt az *a* is kieshetik: *fəprexə*, zerbrechen,
fətsələ erzählen (kfn. erzählen), *fəšrekə* erschrecken, *fəprenə* (verbrennen),
fəkhāfə (verkaufen), *fəštant* verstand; *fələrə* és *fłərə* (verlieren), *fəreisa*
és *freisa* zerreißen (kfn. zerritzen), *fərékə* és *frékə* (verrecken, megdöglenni).
Kfn. *be*- (Wilmanns D. Gramm. II. 103—110. §.) nyjunkban sokkal rit-
kább mint az ufn.-ben. *h*, *s* és *š* előtt az *e* kiesik, máskor *a*-vé tompul:
phalə (behalten), *pšlāw* (beslagen), *psof* (besoffen); *pəkrāvə* (begraben),
ənpəfələ (anbefehlen).

Kfn. *ge*-ből köv. *f*, *h*, *s*, *š*, *l* előtt szintén kiesik az *e*: *kfal* (gefallen
part. perf.), *kfalə* (gefallen, tetszeni), *kflēxt* (flächten part.), *kfres* (ge-
fressen), *kfrērə* (gevroieren), *khal* (gehalten), *khērt* (gehört), *kharyxt* (ge-
horcht); *kšol* (gescholten), *kšot* (*šidə* schütten part.), *kšor* (geschoren),
kšer (geschirr); *ksof* (gesoffen), *klāvə* (gelouben), *kəvīnə* (gewinnen),
ketenke (gedenken); *kəmə* (gemeine, ufn. Gemeinde), *kənuŋk* (kfn. ge-
nunk, genug), *kənu* (genouwe).

Gutturalis előtt kfn. *ge*- egészen elmarad: *khum* (ufn. gekommen),
kan (gegangen), *kep* (gegeben), *krīt* (gekriegt), *khāf* (gekauft).

57. §. Apocope és syncope előfordul az eddig felsorolt eseteken
kívül is. Így az igék praesensében dent.-nál is: *ret*, *retšt*, *ret* rede, redest,
redet; *tants*, *tantšt*, *tanst* tanze stb. A declinatio sing. nom. dat. és plur.
nom.-ban. Azonkívül nem főhangsúlyos szótagokban *m*, *n*, *r*, *l* előtt,
minek következtében az említett cons.-ok szótagképzőkké válnak: *prosmə*
(brosem), *kern* (geben imp.), *frūd* (Friedel), *prūdər* (bruoder) stb.

58. §. Végyszótagok. Végyszótagban álló kfn. *i* nem diphtongiz-
álódik *ei*-vé, hanem rövid *i* lesz belőle (mint az ufn.-ben is): *piliŋ* (bil-
lich), *mēkliŋ* (mogelich).

Kfn. *-eln*, *-ern* végű szók *-lə*, *-rə* végűekké csonkúlnak: *šmāizlə*
(schmeicheln), *rāxərə* räuchern, *fəkelštrə* (megijeszteni, gelstern), *lāiklə*
(löugenen, -eln), *švēstre* die Schwestern (plur.). — Leggyakoribb jelen-
ség azonban az, hogy kfn. hangsúlytalan végyszótag nyjunkban egészen
elesik: *kēi* (kfn. gige), *lau* (louge), *vī* (wiege), *pō* (bogen), *lī* (lüge), *mā*
(magen), *vā* (wagen). E jelenséget a contractióval is hozhatjuk kapcsola-
tba, mely *-age*-, *-ege*-, *-ahe*-, *-ehe*-nél rendesen beáll: *rēn* (rēgen), *māt*
maget), *kēn* (gehen), *klāt* (klaget), *sāt* (saget), *šlāt* (slaget), *sīn* (sehen,
a praes. *ī*-jének analogiájára), *štēn* (stehen), *frōw* (fragen); *līnər* (ófn.
luginári).

A 83. §. szerint kfn. *n* és liquida után álló *-de* és *-te* a megelőző

cons.-ba olvad: *sin* (sünde), *šan* (schande), *štun* (stunde), *kəpej* Gebäude *kun* (FH. gunde praes. 1. szem. = gönne), *un* (unde), *en* (ende), *fin* (finde), *hal* (halte), *šel* (schelte), *vər* (werde). Ezért azután oly szóknál, melyek a kfn.-ben *e*-vel képezték a plur.-t, a sing.-ban megvan a szóvégi *t*, míg a plur.-ban nincs meg: *hunt* plur. *hun* (hunde), *hant* plur. *hen* (hende), *vant* plur. *ven* (wände).

A part. perf. *-en* és dentalis után álló *-et* végzete mindég elmarad. 1. *-en*: *kəvun* gewonnen, *kšoš* geschossen, *kšlōf* geschlafen, *kəpun* (gebunden), *kšun* (geschunden). 2. *-et*: *kərent* gewendet, *kəphent* gepfändet, *kəplent* geblendet.

5. Mennyiségi hangváltozások.

59. §. Hogy kfn. hosszú vocalis nyjunkban megrövidült volna, arra csak igen kevés példát tudunk (15. §., 46. §.). Így *lōša* (lāzen), *nōžpɹ* (nāchbar), *plūm* (bluome), *pūχ* (buoch), *sūntāk* (suontac), *krūk* (kruok) és *mīša* (47. n.) példákat említettük a hangsúlyos szótagokra. Hozzájuk sorolhatjuk még a következőket: *prāla* (kfn. prālen), *vēniχ* (wenig) és *mēretič* (kfn. mer-retich, Meerrettig; Wilmanns, D. Gramm.² I. 245. §. 4.).

Magy. *á*-ból néha *ǣ* lesz. A hangsúlytalan szótagokban természetesen rövidülés majdnem mindig beáll.

Az ufn.-tel szemben azonban nyjunk sokszor megőrizte a kfn. rövidséget, különösen 1. cons. + liquida előtt, 2. a participium perf.-ban: 1. *ēvr* Eber, *kävɹ* Gabel, *fātr* Väter, *nēvɹ* Nebel, *nāvɹ* Nabel, *fēdr* Föder, *īχɹ* Igel, *flūχɹ* Flügel, *štivɹ* Stiefel; 2. *kəplāp* geblieben, *kətrīp* getrieben, *kəpōt* geböten. Egyéb esetekben ritkábban: *šmīt* (smit), *rēt* (rede), *kēva* (geben), *nēmə* (nemen), *prēdiχ* (predige, bredigát).

Azonkívül megőrizte a rövidséget egynéhány főnév *r*-rel képzett plur.-a, melyek a sing.-ban hosszúak: *klās* plur. *klēsɹ*, *prēt* plur. *prēdr* (bret), *rāt* plur. *rēdr* (rat, kerék).

60. §. Kfn. rövid magánhangzó megnyújtásáról már a 14, 17, 19, 20. és 50. §§-ban volt szó. Láttuk, hogy hangzónyújtás többnyire csak akkor áll be, ha *r*, *χ* vagy *š*+ cons. áll a kfn. rövid szótag után; pl. *tārm* darm, *vārta* warten, *nāht* naht, *flūhta* vlehten, *šūštr* schuoster, *rēšt* wüeste stb. Sok esetben azonban egytagú, nyílt szótagú szavakban is (*ēl* elle stb.). Többször láttuk egyszersmind, hogy contractionál nyújtásnak okvetlenül be kell állnia.

II. Mássalhangzók.

1. A mássalhangzókról általában.

61. §. Nyelvjárásunk mássalhangzói a következők: Liquidák: *l, r*; nasalisok *m, n, ŋ*; explosivák: *p, t, k*; spiransok: dent. *ɸ, s, ʃ*, labiodent. *f, v*, palatalis *j*; *χ* majd palatalis, majd gutturalis; aspiraták *ph, th, kh*; affricaták *ts, tʃ*; hehezet *h*.

62. §. A felsorolt mássalhangzók közül *l, r, m* és *n* szótagképzők lehetnek; *l, ʀ, m, ŋ*; *l* a 69., *r* a 70., *m* a 71. és *n* a 72. és 73. §-ban van tárgyalva.

63. §. *ŋ* ha elülső nyelvéllással képzett vocalis után következik, akkor palatalis, ha hátsó nyelvéllással képzett után, akkor velaris nasalis jelöl. Mindig palatalis azonban, ha nem köv. *k* okozza, hanem mikor szervesen fejlődött — csak szóközépen vagy szóvégen — kfn. *-ng-, -nge-*ből (74. §.).

Hasonló módon kétféle hangot jelöl *χ*: megfelel kfn. *ch*-nak (87. §.), sokszor kfn. szóvégi vagy liquida előtti *g*-nek is (85. §.).

64. §. Zöngés explosivák — ha ilyenek egyáltalában voltak a rajnai frank nyjban a nyugati germán közösség óta —, teljesen eltűntek, és *p, t* és *k* felel meg nekik. A nyelvérzék most már úgy különbözteti meg a kfn. mediát a tenuistól, hogy az utóbbit aspirálva ejti. Ez azonban csak hangsúlyos vocalis előtt lehetséges. De *p*-nél még bonyodalmasabb a dolog: nyug. germ. *p*-nek ugyanis nyjban szintén *ph* felel meg (voc. előtt!), s így ufn. *b, p* és *pf* hangoknak megfelelőleg nyjban csak két hang van. Össze is esik kfn. *p* hol a germ. *b*, hol a germ. *p*-ből fejlődött hangokkal (75—78. §.). (Hogy kfn. *p* igen ritkán s főként csak kölcsönszavakban fordul elő, az Grimm törvényéből önként következik); *t* aspirálva csak ritkán fordul elő (80—83. §.), ellenben kfn. *k*-nak vocalis előtt mindig *kh* felel meg (84. §.).

65. §. *ɸ* postdentalis coronalis spirans, mely csak két voc., és voc és liqu. vagy nas. között állhat (82. §.).

66. §. *s* zöngétlen dent. spirans; ered kfn. *s, ʒ* és *z*-ből; *ʃ* kfn. *sc-, sch-* és cons. előtti *s*-nek felel meg (88. §.).

67. §. *f* labiodentalis tenuis spirans (89. §., 79. §.), *v* labiodentalis media spirans; utóbbi megfelel régi *w*-nek (90. §.), nyug. germ. *b*-nek, szóközépi *b* és *p*-nek (76. §.), néha *f*-nek (89. §.).

j palatalis spirans; többnyire régi *j*-ből, néha régi liquida után álló *g*-ből fejlődött (86. §.).

68. §. *ph* megfelel nyug. germ. voc. előtti *p*-nek és kfn. *p*-nek (78. §., 79. §. 3.). *ts-t* l. a 88., *h-t* a 92. §-ban.

2. A consonansok történeti fejlődése.

Liquidák.

69. §. Kfn. *l* megmarad (kfn. -*lt*-, -*ld*-ből *l* lesz 83. §.): *alénix*, *lénix*, *lén* allein, *lets*, *életsi* (kfn. letze, lez, verkehrt), *šola* (kfn. scholle) gleba, erdscholle, *mešl* (kfn. mörsel) Mörser.

70. §. Az *r* nyjokban rendszerint alveoláris: *rērə* kfn. rüeren, *rēm* Rahm, *trēm* troum, *alərít* minduntalan, *fatr* Grossvater.

Kfn. *r* kiesik a hangsúlytalan *ver*-előszatagban (56. §.), valamint szó végén *rə* után: *šulērə* Lehrer, *palvērə* kfn. balbierer. Szóközépen: *khəl*, *fedršt* vorderst, *mašērə*, *khaprāl*, *Khalin* Karoline, *Khaneliəs*. Viszont szó végéhez sokszor hozzájárul, még pedig *t*-vel kapcsolatban: *jetšttr*, *nöttr*, *lausyt*, *rovtr*. Hamis analogia magyarázza meg az *r* föl-vételét *Sentəmarš* helynévben.

Nasalisok.

71. §. Kfn. *m* megmarad oly esetekben is, mikor az ufn.-ben *n*-be ment át: *pēsṃ* kfn. bēseme, Besen, *poām* bodem, Boden, *pusṃ* buosem, Busen, *fādṃ* vadem, Faden, *vāsṃ* wasem, Wasen.

72. §. Kfn. szókezdő és szóközépi *n* változatlan marad (de v. ö. 74. §.). Csak labialis explosiva előtt megy át *m*-be: *krumpēr* (Grundbirne, krumpli).

73. §. Szóvégi *n* hangsúlyos szótagban megmarad, hangsúlytalanban többnyire eltűnik.

Az egytagú szavak közül csakis néhány pronomen végéről kopik le: *ē* (ein), *khē* (keinen), *nē* (nein); *mei*, *tei*, *sei* (jelzői használatban). Máskor megmarad: *ērṃ* (kfn. ern, erne, Ernte), *harn* Horn, *tarn* Dorn, *štēn* Stein, *rēn* Regen, *tharn* kfn. turn, Thurm.

Infinitivusban, ha az egytagú: *tūn* tuon, *kēn* gehen, *štēn* stehen, *sān* sagen, *han* hân, haben. Többtagú inf.-ban mindig hiányzik: *lernə*, *venə* wenden, *hērə* hören, *akrə* ackern, *falə* fallen, *halə* halten, *hōlə* holen, *khumə* kommen, *terenlə* (elverni, az Eifel-dial.-ból idézi Th. Büsch Über den Eifeldialekt, Malmédy 1888, 11. l.: dierängeln = quälen).

Épígy elveszett a decl. valamennyi eseteiben, a conj.-nál a plur. 1. és 3. személyében *s* a part. perf.-ban; szintúgy a -*chen* és -*elchen* dim. képzőben (*khəpχə* Köpfchen, *khixlχə* fánk, kfn. kuochen-ból).

74. §. Ke előtt csak palatalis vagy gutturalis nasalis állhat: *teṃkə*, *šeṃkə*, *triṃkə*, *tī krenkə* Krankheit, *paṃk* Bank, *taṃkə*, *kavunḡ* gewunken. Régi *e*, *i*, *r* és *ch* előtti szóközépi -*ng*- valamint szóvégi -*ng*, -*nge* nyjokban átmegy *n*-be: *špringə* springen, *fiṃr* Finger, *peṃl* Bengel; *eṃ* enge, *meṃ* Menge; *faṃə* fangen, *hantlaṃə* handlangen, *faṃχəs* (fogósdí), *aṃl* Angel, *huṃr* Hunger, *uṃər* Ungar; *šlaṃ* Schlange, *laṃ* lange (kfn. lanc), *štaṃ* Stange.

Explosivák.

75. §. A kfn. szókezdő, többnyire *b*-vel jelölt hangnak nyjokban *p* felel meg: *pux* buoch, *pleiwa* beliben, *pēn* bein, *pal* balt, balde, *pārna* kfn. barn, *eisnpōn* Eisenbahn.

Hasonlóképpen szóközépi *b*-nek, ha az a) cons. után áll: *vampa* kfn. wambe (liquida kivételével); vagy b) nyjokban szóvégre kerül: *taup* kfn. tübe.

76. §. Az idg. *bh* < germ. *b*, melynek egyenes folytatása Behaghel (Grundr.² V. 102. §.) szerint némely mai német nyelvjárás szóközépi vocalisok után álló *v*-je, valamint minden későbbi *b* nyjokban zöngés dentilabialis spirans, ha: 1. két magánhangzó között, 2. magánhangzó és liquida, 3. liquida és magánhangzó, 4. két liquida között áll:

1. *lēva* Leben, *ōvat* Abend, *keva* geben, *ova* oben.

2. *avr* aber, *evr* Eber, *intavlēra* eintabuliren, *trēvr* Treber, *pīvl* Bibel, *ivrāl* überall, *Lēvl* Löbl.

3. *khervas* Kürbis, *ārvat* Arbeit, *fāterva* verderben, *verva* werben, *khōlvā* Kolben.

4. *silvr* Silber, *falvl* Falbel.

Ugyanez áll szóvégi *p*-re, mely továbbképzés által szóközepére kerül: *tsēp* plur. *tsēva* Zehe, præs. sing. 1. szem. *štāva* stauben, *štāp*, plur. *krēvr* Grab.

77. §. Bármily eredetű kfn. szóvégi *p*-nek nyjokban *p* felel meg: *tāp* kfn. toup, taub, *ap* kfn. ap, abe, ufn. ab stb.

78. §. Későbbi eredetű kfn. szókezdő *p*- majd aspiratio nélkül, majd aspirálva ejtik:

1. asp. nélkül a) cons. előtt: *plōn* Plan, k. latin plānumból, *predix*, predigen (prædico-ból), *prīfun* Prüfung (kfn. prüeven ófrancia pruef-ból, mely a latin probo-ból származik), b) voc. előtt néha: *partēi* kfn. partie francia partie-ből (lat. ol. partita), *pēits* Peitsche, Kluge szerint a cseh bič-ből, *pentsl* meszelő lat. penicellumból, *peχ* lat. picem-ből (pix), *palātsinta* palacsinta, *palāsād*, francia palissade-ból.

2. aspirálva: *Phaul* *Phēdr* Paul, Peter, *phetsa* zwicken (kfn. phe-tzen, Weigand szerint összefügg az ófrancia apiter, spanyol apitar-ral), *phošt* olasz posta-ból (lat. positus, posita), *phat* Pate lat. paterből (Kluge), *phein* Pein vulg. latin pēna-ból (poena), (v. ö. ószász pīna), *phīstōl* Pistole (V. ö. 79. §. 3.).

79. §. A felnémet lautverschiebung előtti időből való kölcsön-szavak *p*-jének, valamint nyug. germ. *p*-nek általában, szóközepén vocalisok között, szóvégen vocalis után, és szóközepén és szóvégén liquida után *f*, szóközépen és szóvégen *m* után *p*, szó elején hangsúlyos magánhangzó előtt *ph*, szó közepén hangsúlytalan magánhangzó előtt *p* felel meg; *pp*-nek megfelelője *p* vagy *p*.

1. Szóközépén és szóvégén vocalis után (a felnémet hangmozdítás első áramlata, l. Dr. Petz Gedeon, Grimm törvénye 53. l.): *šōf* (ófn. Isidor scāp), *kreīfə* greifen (gót greipan), *tīf* (ósz. diop), *hanaf* (ófn. hanaf, óang. hænep, grg. *χάνναβης*), *tāfə* (gót daupjan).

2. Liquida után (a felnémet lautverschiebung harmadik áramlatának mintegy első rétege, Grimm törvénye 57. l.): *tarf* (ósz. thorp), *verfə* (gót wairpan), *helfə* (gót hilpan), *šafə* (gót skapjan).

3. Hangsúlyos magánhangzó előtt: *phūloχ* (= *phūl* + *loχ*, óang. pól, ófn. pfuol), *phōl* 1. Pfahl, 2. Dummkopf (óang. pāl), *phošta* Pfosten (lat. postis), *phaf* Pfaffe (lat. papa), *phīnkštə* Pfingsten (πεντεκοστή), *phēilə*r Pfeiler (vulg. lat. pilāre, pilarius), *phēršin* Pfirsich (lat. persicum).

4. Szó elején cons. előtt: *plants* Pflanze (lat. planta), *pluk* Pflug (holl. ploeg, angasz. plóh, angol plough, izl. plógr), *plikə* pflücken (vulg. lat. *pīlūccāre, ol. piluccare Kluge). De *flaumə* Pflaume (prūnum) talán kölcsönszó a keleti középnémet nyelvjárásokból).

5. *m* után álló *p*: *štrump* Strumpf, *kramp* Krampf, *štump* stumpf, *šimp un šan* Schimpf und Schande, *tamp* Dampf.

6. *-pp-*, vagy hangsúlytalan vocalis előtti *p*: *šepə* schöpfen (ósz. skeppjan), *apl* Apfel (aln. appel), *šlupə* schlüpfen (gót sliupan), *štopə* stopfen (lat. stuppere), *hopə* Hopfen (lat. hupa), *hupsə* hüpfen (angasz. hoppettan), *hiptrivə* 'Schwamm drauf' (tul. ugord át), *tapə* gyorsan, hamar, ügyesen, tapfer (alsófrk dapper 'tapfer', 'viel'), *thiplyə* Tüpfel, Pünktchen.

80. §. Germ. *ā*, *p*, *t*, *pp* vagy *dū*-ből valamint későbbi eredetű ófn. kfn. *d*-ből szó elején és szóvégén, valamint szóközépén, ha nem áll két magánhangzó vagy magánhangzó és liquida közt, nyjokban mindig *t*: *tik* dick, *tīstle* Disteln, *tañ* dann, denn, *valt* Wald (kfn. walt, -des), *hērt* Herd (kfn. hērt, -des).

81. §. Kfn. *t*-nek (mely rendszerint ősgerm. *ā*, *t* vagy *p*-ből fejlődött) nyjunkban többnyire *t*, hangsúlyos vocalis előtt néha *th* felel meg: *tāk* Tag, *tēl* Teil, *tāik* Teig, *krot* Kröte (kfn. krote); *thapə* botorkál; *thapiz* ügyetlen (eredete bizonytalan), *thaš* Tasche, *thunķə* eintauchen (kfn. tunken), *thuþə*, *truftthuþə* berühren, anstossen, draufstossen, és *thuþə* m., *thiplyə* n. Punkt, Mal, Zeichen (v. ő. kfn. topfe Punkt), *tharn* Turm, *thurnə* turnen, *thut* Tüte, Düte.

82. §. Germ. *ā*-nek, valamint bármily eredetű dent. explosívának nyjunkban szóközépén két magánhangzó között, valamint magánhangzó és *r*, néha magánhangzó és *l* között is, zöngés spirans, *ā* felel meg. E spirans, melyre Brenner O. würzburgi professor is utal 'Grundzüge der geschichtlichen Grammatik der deutschen Sprache' című könyvecskéjé 27. lapján, véleményem szerint egyenes folytatása a germ. zöngés dentalis spiransnak, de csak szóközépén maradt meg, míg szó elején és

szóvégén explosívába ment át. A mai német nyelvjárásokban e spiransnak vagy explosiva, vagy *r* felel meg, csak a bajor-osztrák dialektusból idézi Brenner a *fōda* Vater alakot (v. ö. 94. §.).

1. *hūda* hüten, *trēda* treten, nyomtatni, *leida* leiden, *hedix* hätte ich, *mēda* kfn. meide, Mädchen, *fedr* Feder, *kūt*, *kūdr* gut, guter, *rāt*, *redr* Rad, Räder, *hađr* hat er, *ođr* oder, *plōdr* Blatter, *rōdr*, *rōdi* rot, rote, *Phēdr* Peter.

2. *l* előtt kétféle eset lehetséges: a) mindig *t* áll: *nōtl* Nadel, *prātł* Braten, *trotł* Trottel, *prutł* Rotznase, *Khatł* Katarina szavakban. b) majd *t*, majd *d* van ezekben: *khutł* és *khuđł*, *phutł* és *phuđł* Pudel, *krētl* és *krēđł* Gretel, *frītł* és *frūđł* Friedel.

Jegyz. Az explosiva néha megmarad, ha őfn. *t*-nek felel meg: *fatr* Vater, *motr* Mutter, *lētr* Leiter; és ha újabb eredetű: *hutr* határ.

83. §. Kfn. -nd-, -rt-, -lt-ből *n*, *r*, *l* vagy *n*, *r*, *l* lesz: *veñda* wenden, *šteñar* Ständer (kfn. stentner) Schmalztopf, *kīda* gelten (giltet MC), *halda* halten, *veřda* werden, *vunđar* Wunder, *hunđt* hundert, *anřst* anderst.

84. §. Kfn. *g* a 85. és 86. §. eseteinek kivételével nyelvjárásunkban *k*: *kavł* Gabel, *kēl* gelb (kfn. gēl, -wes), *kuñda* gönnen (kfn. gunnen), *nākl* Nagel, *fōkl* Vogel. Kfn. *k* hangsúlyos magánhangzó előtt mindig *kh*, 1. *khek* keck, *khats* Katze, *khery* Kirche, *kholva* Kolben, csutka *kheıl* Keil, *khivł* Kübel, *khāfa* kaufen. 2. *klōštr* Kloster, *klopda* klopfen, *knop* Knopf, *kreit* Kreide, *krañk* krank, *akra* ackern, *haka* hacken, *henka* hennen, *hikla* hickeln, *proka* Brocken; kfn. szóvégi *c*-ből is *k*: *kruk* (kruoc), *špek* (spēc), *štark* (stare), *pañk* (banc).

85. §. Kfn. gutt. explosiva szóvégén -ic, -ec, -re, -rge-ben, néha szóközépén, főképp *l* előtt, gutt. spiransba megy át: *khēnix* König, *klīdiđ* (kfn. glüendic) glühend, *štreidiđ* streitig, *krīđ* krieg, *āriđ* arg, *perđ* Berg, *uf parđ* auf borg; *khuzł* Kugel, *jayđ* Jagd, *kheđł* Kegel, *izł* Igel, *flizł* Flügel; *šartađ* (szerb čardak) góré.

86. §. Kfn. szóközépi -lg-, -rg-ből -lj-, -rj- lesz: *folja* folgen, *kalja* 1. akasztófa, Galgen, 2. nadrágtartó, *nerjats* nirgends, *erjra* ärgern, *marja* morgen, *sarja* sorgen, *tilja* tilgen.

Spiransok.

87. §. Kfn. *ch* nyjokban *χ*: *piliđ*, billig (kfn. pilliche), *seđ* Sech, Pflugmesser, *feđta* fechten, betteln, *leiđt* leicht, *tarđ* durch, *hunđta* Hündchen, *trađ* Drache, *nāđt* Nacht, *lođ*, *suđe*, *pauđ* Bauch.

Jegyz. Kfn. *ch* kiesik: *puštāva* Buchstabe, *khervēi* Kirchweihe, *rāfañk* Rauchfank.

88. §. Kfn. *s*, *š* és *z*-ből fejlődött spirans mindig zöngétlen; *s* cons. előtt nyjokban *š*: *sivda* sieben, *salts* Salz, *hosda* Hose, *plōda* blasen,

peisa beissen (bízen), *fakesa* vergessen, *štōs* Stoss, *šus* Schuss; 2. *šlā* schlagen, *štēl* stehlen, *štērv* sterben, *štēn* Stein, *šprin* springen, laufen, *šnap* (kfn. snappen) nicken, *šneid* schneiden, *šmutš* (kfn. schmutzen) küssen, *kašt* Gast, *mošt* Most, *šamštāk* Samstag, *varšt* Wurst, *keišť* Geist, *nemšt* nimmst.

Kfn. *sc*, *sch* természetesen szintén *š*: *šāv* schāben, *šīs* schiessen, *šiml* Schimmel, *šul* schuole, *treš* dreschen.

Kfn. *z*-vel (szóközépen *tz*-vel) jelölt hang nyjunkban *ts*: *tsēit* Zeit, *tsāix* Zeichen, *tsaun* Zaun, *tsun* Zunge, *tsarn* Zorn, *špats* (kfn. spaz), veréb, *sets* setzen, *rets* wetzen.

89. §. Kfn. *v* és *f* nyjunkban dentilabialis zöngétlen spirans: *fal* fallen (vallen), *fenštr* Fenster, *af* Affe stb. Liquida előtt néha zöngés spirans: *teivl* kfn. tiuvel, Teufel, *hāv* kfn. haven, Topf, *štivl* Stiefel, *khevř*, *rotskhevř* kfn. көвер. [Ellenben *khevř* Käfig lat. cave-ból, *livř* liefern francia *livrer*-ből, *havř* Hafer kfn. haber-ből magyarázandó.]

90. §. Kfn. *w* rendszeren megmarad: *vař* Wasser, *vēt* Weide, *vintř* Winter stb. Ha azonban kfn. szóvégi *-we*-nél az *e* elhagyásával *v* kerülne a szó végére, ez átmegy *p*-be: *švalp* kfn. swalwe, Schwalbe, *farp* kfn. farwe, Farbe, *lěp* kfn. lěwe, Löwe, *měp* kfn. mürwe, mürbe. Kfn. *u* elesik: ugyanazon esetekben, mint az ufn.-ben (*-ew*-, *-āw*-, *-ouw*-, *-iuv*-nél, Wilmanns D. Gramm. I.² 124—125. §.).

91. §. *j* épúgy mint *v*, többnyire csak szó elején és szó közepén áll: *jut* Jude, *jōr* Jahr, *jun* jung stb.

92. §. *h* csak magánhangzó előtt fordulhat elő, máskor *χ*-ba megy át, vagy eltűnik: *hēs* heissen, *hiñra* hindern, *heint* kfn. hñnt, heute Nacht; *fīχ* Luder (de *fī* Vieh), *siχ* siehe, *kēχř* höher.

Áttekintés. Phonetikai és nyelvtörténeti eredmények.

93. §. Ha nyelvjárásunk magánhangzórendszerét áttekintjük, feltűnik mindenekelőtt az, hogy az elülső nyelvállással képzett hangok (*i*, *ī*, *e*, *ē*, *ē*, *ē*) mind ajakgömbölyítés nélkül, a hátsó nyelvállással képzettek (*u*, *ū*, *o*, *ō*, *a*, *ā*) mind ajakgömbölyítéssel képeztek. Egyes hang csak egy van, az *ə*. Minthogy azonban az ófn. és még a kfn. nyelvben is voltak egyrészt elülső nyelvállással, de ajakgömbölyítéssel ejtett vocalisok (*ö*, *α*, *iū*, *ü*), másrészt hátsó nyelvállással, de ajakgömbölyítés nélkül képzett hangok (nyílt *a* és *ā*), kétségtelen, hogy nyjunk mai hangállapota csak újabb fejlődés eredménye lehet.

E fejlődés kétféle irányban ment végbe. Az ajakgömbölyítéssel képzett hangok *e* labialisálást lassanként elvesztették, ha elülső nyelvállásúak, s a megfelelő illabialis hangokba mentek át; a mai nyelvjárásban tehát teljesen hiányzanak az elülső nyelvállású labialis

hangok. Másrészt az ófn. hátsó nyelvállású illabialis hangok a megfelelő labialisokba mentek át, s így hiányzanak a nyelvjárásból a hátsó ajakgömbölyítés nélkül képzett hangok. Minthogy ezenfelül több kfn. diphthongus (*ei*, *ou*, *ie*, *uo*, *üe*) a mai nyjban egyszerű hangzóvá vált, nyelvjárásunk magánhangzórendszere sokkal egyszerűbb, mint a kfn. volt. Igaz ugyan, hogy kfn. *i*-ből *ei*, *ü*-ből *au* lett, s kfn. *ei* gutt. explosiva és vocalis előtt valamint szóvégén *āi*-ba ment át: de hat kfn. diphthongussal szemben nyjokban mégis csak három áll, nem számítva az *a*-vel képzetteket, a melyek úgy keletkeztek, hogy egy hangsúlyos és egy hangsúlytalan (többnyire *e*) magánhangzó egymás mellé került, tehát nem is annyira szervesen fejlődött diphthongusoknak, mint inkább laza magánhangzókapcsolatoknak tekintendők.

Roppant nagy hatása van *r* és *r* + cons.-nak a megelőző vocalis minőségére. Így *r* előtt csak nyílt *e* állhat, nyílt *ē* is csak *r* előtt fordulhat elő; *r* vagy *r* + cons. előtt kfn. *i* és *ü* átmegy *e*-be, *iu* *ē*-be, *o* és *u* *a*-ba vagy *ā*-ba. E jelenség nemcsak a mai német, különösen a frank nyelvjárásokban többé-kevésbé általánosan el van terjedve, hanem részben már igen régi időbe visszakisérhető. Így ismeretes, hogy már a gót nyelvben *r* és *h* előtt *ai* és *au* áll *i* és *u* helyett. Az ófn. Isidorban germ. *ē*-nek mindig *e* felel meg, csak *r* + cons. előtt ír az ófn. fordító következetesen *ae*, *a* vagy *e*-t: *aerdha* (2-szer), *aerdhuuasun*, *aerdhrrīhles*; *aerdhu*, *aerdhchunni*; *armherzin*, *ērda* (ötször), *ercna*, *ernusti*, *ernust-līhho* (George A. Hench: Der althochdeutsche Isidor, Strassburg 1893, 62. oldal). Hench véleménye szerint is a jelölések az *e* nyíltságát bizonyítják *r* + cons. előtt; s minthogy az ófn. Isidor a rajnai frank nyelvjárásban van írva, látjuk, mint él fokozódott erővel és hatással ugyanazon nyelvjárásban *e* hangtörvény több mint ezer évvel később.

94. §. A consonansok történetében legfontosabb a germ. zöngés spiransok és az explosivák fejlődése. Az előbbiekre vonatkozólag részben egészen új eredményekhez jutottunk. A dentilabialis spiransra vonatkozólag idéztük Behaghel véleményét (76. §.), a ki megengedi ugyan, hogy a *b*-nek megfelelő szóközépi *v* a germ. spirans egyenes folytatása, de éppen a rajnai frank nyelvjárásra vonatkozólag azt tartja, hogy itt is, mint a bajor nyelvjárásban, a germ. spiransból először explosiva lett, s úgy fejlődött újból spiranssá a XII. század óta. Viszont a dentalisokról (ugyancsak i. m. 102. §.-ban) röviden csak annyit mond, hogy a dentalisok a német nyelv történeti korszakában valószínűleg már csak explosivák voltak. Braune ófn. grammatikájában (Althd. Gramm.² 63. l.)

azt mondja: „germ. *ā* (got. *d*), welches im got. altn. nur im anlaut und nach consonanten zum verschlusslaut geworden war, ist im westgerm. überall, auch inlautend nach vocalen, zum weichen verschlusslaut *d* geworden“. Ezekkel szemben eredetileg kapcsolatot keresve

a mi nyelvjárásunk $\bar{a}$ -hangja és a németországi nyelvjárások megfelelő intervocalikus r -je között, s ezeknek eredetét kutatva, alapos megfontolás után azon véleményt mondtam ki (82. §.), hogy a germ. zöngés dentalis spirans $\bar{a}$, a mi nyelvjárásunkban bizonyos helyzetekben nem ment át dentalis explosívába, hanem megmaradt spiransnak, sőt e spirans analogiájára a más eredetű dent. explosívák is hasonló helyzetben dentalis spiranssá váltak. Épígy Behaghel kissé ingadozó magatartásával szemben határozottan a mellett nyilatkoztam (76. §.), hogy a germ. szóközépi b -ből sem lett explosiva hanem annak közvetlen megfelelője, legalább a rajnai frank nyelvjárásban, a germ. w -vel összeesett mai v . Jól ismerem e kérdések nagy nehézségeit, s ép azért véleményem tüzetes nyelvtörténeti indokolását, főkép az ófn. Isidor és Otfrid, valamint a kisebb ófn. és kfn. frank nyelvemlékek alapján, későbbre halasztom, ha ugyan időm és alkalmam lesz reá. Most csak azon körülményre akarok még utalni, hogy a (németországi) rajnai frank nyelvjárásban a $\bar{a} > r$ hangváltozás vagy még ma sem fejeződött be mindenütt, vagy pedig csak a legújabb időben mehetett végbe. A bács megyei frank nyelvjárásu községekben ugyanis nyoma sincs még a $\bar{a}$ -nek megfelelő szóközépi r -nek. Németországban a rajnai frank és a szomszédos nyelvjárások közül a szóközépi explosiva megvan a Taubergrund dialektusaiban¹⁾ (keleti frank), a salzungi nyelvjárásban²⁾ (thüringiai nyj.), a középfrank nyelvjárások közül pl. az Eifel-dialektusban.³⁾ Ellenben a $\bar{a} > r$ hangváltozás végbement a délkeleti Pfalz nyelvjárásaiban, a handschuhsheimi dialektusban, a siegerländi nyelvjárásban, az alnémet nyelvjárásokban (zwischen Lüneburger Heide und Elbe, Wrede, Afda XIX, 282.). Minthogy e hangváltozás az alnémet nyelvjárásokban van legjobban elterjedve, valószínűleg onnan is indult ki, s úgy terjedt dél felé. A bács megyei rajnai frankok a kivándorlás által kivonták magukat a terjedő hangtörvény befolyása alól. Weinhold (Mhd. Gramm.² 214. §.) ugyan két XIII. századbéli hesseni helynév (Wolvolderore 1269, Norfelde 1282) alapján azt következteti, hogy a $\bar{a}$ -nek megfelelő szóközépi r már a XIII. században megvolt. De e két adatnak bizonyító erőt nem tulajdoníthatunk, mert e nevek etymológiája ellen kétségek támaszthatók. Ha e két adatban meg lehetne bízni, ezek is az r -et okvetlenül megelőző spirans nagy régisége mellett bizonyítanának.

A 82. §. 2. szerint szóközépen l előtt vagy mindig dent. explosiva

¹⁾ Otto Heilig: Grammatik der ostfränkischen Mundart des Taubergrundes Leipzig, 1898, 141 §.

²⁾ Hertel: Die Salzungser Mundart, 34. §.

³⁾ Th Büsch: Über den Eifeldialekt 17. §.

áll, vagy pedig a spirans legalább is váltakozik explosívával. E jelenség phonetikai okokban leli magyarázatát. *ä* és *l* ugyanis közvetlenül egymás után csak nehezen ejthetők ki, mert az *l* képzésénél a nyelv hegye jóval hátrább húzódik, mint a *ä*-nél, s a hirtelen átmenet a kettő között a nyelvizmok nagy megfeszítésébe kerül. Ezért lép *l* előtt a spirans helyébe a *t*. A landaui és handschuhsheimi dialektusban a dentalis spirans *l* előtt mindig kiesett: *fri'l* (Lenz i. m. I. 14. o.) Friedel, *kei'l* (kfn. göte, patin 21. o.), *khu'l* (kfn. kutel 23. o.), *krei'l* Gretel (25. o.), *mā'l* (maidel 30. o.), *nō'l* (nadel 32. o.), *rā'l* (reitel 39. o.), *rā'ln*, *kärā'lt* (u. o.), *rei'l* (rötel 40. o.), *špai'l* (spidel 45. o.), *tse'l* (zettel 50. o.). Minden más esetben a szóközépi dent. spiransból az említett nyelvjárásokban *r* lett. A beszttercezi nyelvjárásban, mely a moselfrank nyelvjáráshoz tartozik (Gustav Kisch: Die Bistritzer Mundart verglichen mit der moselfränkischen, külön lenyomat PBB. XVII-ből), viszont azt látjuk, hogy germ. *ä*-ből mindig explosíva lett, csak *l* előtt ment át az eredeti spirans mindig *r*-be (i. m. 61. o.): *berāln* betteln (ófn. bétalón), *baerā* (ófn. bútil), *širāln* (scutilón), *rirāln* Masern (kfn. rite), *firgālbog* videlboge, *šerl* (schüdel) stb.

95. §. Az a kérdés merül már most föl, mi bizonyítja azt, hogy a verbászi nyelvjárás a rajnai frank dialektushoz tartozik? Ha nem volna is pozitív adataink a lakosság eredetéről, a nyelvjárás hovátartozásának megállapításánál kitűnő kriterium gyanánt szolgálnának 1. a germ. tenuis explosívák elmozdulása, 2. a diminutív-képző, mely a mi nyelvjárásunkban mindig *-χə* vagy *-lχə*, *-əlχə*. Azon területnek tehát, melyen nyíjk legközelebbi rokonait keresnünk kellene, határát északon az alnémet nyelvjárások képeznék; nyugaton a moselfrank nyelvjárás, mely a *dat*, *it*, *allet* és *wat* *t*-jét nem mozdította el, mint a mi nyelvjárásunk; délen és keleten azok a nyelvjárások, melyekben a germ. szókezdő *p*-nek *pf*- vagy *f*- felel meg, vagy a melyekben a dim. képző nem *-χə*, hanem *-li*, *-le*, tehát az elzászi, a sváb, a keleti frank és a thüringiai nyelvjárás. Az így behatárolt területen pedig a rajnai frank nyelvjárást beszélük.

Az eddig tudományosan feldolgozott rajnai frank nyelvjárások közül a verbászi nyelvjárás a Pfalz délkeleti részének nyelvjárásával mutat legtöbb hasonlatosságot. Erről a nyelvjárásról Dr. Heeger G. a landaui gymnasium programmértekezése gyanánt (1896.) egy igen szorgalmas és meglehetősen nagy területet áttekintő dolgozatot írt, melyre legnagyobb sajnálatomra csak értekezésem első kidolgozása után akadtam rá, pedig fáradtságos munkámat, különösen a hangtörvények összeállításánál, nagyon megkönnyíthette volna. Mert a két nyelvjárás nagyon sok tekintetben megegyezik egymással. Így a délkeleti pfalzi dialektusban is kfn. *ä*-ből *ō* lesz, kfn. *e*, *ē*, *e*, *ü* és *i*-ből *r* előtt *e* vagy *ē* lett; kfn. *o*-ból *r* + cons. előtt azonban csak nyílt *o*, kfn. *u*-ból *r* + cons. előtt

csak *o* vált (nálunk mindkét esetben *a*); a kfn. elülső nyelvállással képzett labialis hangok ott is illabialis hangokba mentek át. A mássalhangzók tekintetében ufn. szóközépi *b*-nek ott is *v* felel meg; germ. *p*-a terület északi részében szintén nem mozdult el *pf*-vé, csak a terület déli részében szóközépen és szóvégén, tehát éppen azon a területen megy át a *p* | *pf* vonal; kfn. *-ng*-nek ott is *ŋ* felel meg. A két nyelvjárás azonban különbözik egymástól abban, hogy ott kfn. *e*-ből zárt *æ*, kfn. *ē*-ből nyílt *e* lett, míg nálunk *e* két hang összeesett; kfn. *ê*-nek nálunk mindég, *r* előtt is, zárt *ē* felel meg, míg ott *r* előtt nyílt *ē*; kfn. *ei* is mindig nyílt *ē*-vé vált ott, míg nálunk vagy zárt *ē*, vagy gutt. explosiva és spirans előtt és szóvégén, *āi* lett belőle; kfn. *ou*-nak *m* előtt nálunk *ō*, ott részben *ē*, részben *ā* felel meg. A lautverschiebung ugyanazon mértékben van keresztül vive mindkét nyelvjárásban, csak hogy a mi intervocalikus dentalis spiransunkkal szemben ott mindig *r* van (pl. *šlira* Schlitten, nálunk *šlīda*).

Valószínűleg a Heegertől megfigyelt nyelvjárástól kissé nyugatra, Saarbrücken, Zweibrücken, Kaiserslautern és Kreuznach között, a honnan a bevándorlók legnagyobb része érkezett, fogjuk nyíráásunk pontos megfelelőjét idővel megtalálni, ha ugyan a különböző vidékekről összeözlött nép között kizárólag egy nyelvjárás lett általánossá, s a többségben levők nyelve közé nem keveredtek egyes kisebb csapatok nyelvi sajátosságai, mi által bizonyos keveréknyelvjárás keletkezhetett. E kérdést eldönteni mindaddig nem lehet, míg a németországi rokon nyelvjárások tüzetesen feldolgozva nincsenek, vagy valaki meg nem figyeli azokat ott a helyszínen oly czélból, hogy a verbászi nyelvjárással összehasonlítsa őket.

SCHMIDT HENRIK.

A LÁZÁR-DRÁMÁHOZ.★)

Midőn a Lázár-drámák körül folytatott tanulmányaim eredményét a Közlönyben megjelent dolgozatomban összefoglaltam, véletlenül a külföldön is két kutató foglalkozott e tárggyal, vagyis inkább e tárgy körbe eső részletek feldolgozásával. Az egyik munka *Giulio Navone* tollából jelent meg Rómában 1897 okt. havában, mint a Sterbini-Pizzirani-pár menyekzőjére szánt nászajándék *La parabola di Lazzaro povero, lauda drammatica del secolo XIV* címen s a kiadó szellemes bevezetésével a Lázár-drámakör eddig kiadatlan legrégibb tagját teszi nyomtatásban

★) Lásd e Közlöny 1898. jan., febr. és márcziusi füzetét.

hozzá férhetővé.***) Ez olasz mysterium, mely az A, 26 jelzésű codex Vallicellianusban foglaltatik (leírta *E. Monaci, Uffizi drammatici dei Disciplinati dell' Umbria. Rivista di filologia romanza. I. 237—271. ll.*) a XIV. századból való s így egy századdal korábbi keletű levén a dolgozatomban ismertetett legrégebb Lázár-drámáknál, kiváló fontosságú az egész drámakörre nézve. Valóban, e kezdetleges «*lauda drammatica*» mintegy csirája a későbbi Lázár-daraboknak, átmenetül szolgálva a szentírás egyszerű szövegétől amazoknak többé-kevésbbé mozgalmas drámai cselekvényéhez. Az új-testamentomi történet első része ugyanis, mely a két főszereplő halálával végződik, formájára nézve elbeszélő, míg a második rész drámai dialogus keretében mozog Ábrahám és a pokolra vetett dúsgazdag között. A tárgy első színrehozójának tehát, az akkori követelmények mértéke szerint, alig volt egyéb tenni valója, mint hogy a szentírás által az első részben nyújtott helyzetet is párbeszédbe foglalja. Az egésznek menete a következő: A nyomorult Lázár Isten nevében kéri a gazdagot, segítsen rajta s midőn az elutasítja, figyelmezteti őt, hogy Isten majd számon kéri tőle javait. Dives azonban nem tágit: Isten maga akarta, hogy különbség legyen gazdag és szegény között. Erre Laççarus a mennyországnak minden igazra váró örömeit említi:

El nostro pate à una citade;
Vol che tutte ci andiamo,
E là su sirim biate.
Quante ce n seronno locate

A gazdag azonban erre azt válaszolja, neki elég öröme van ebben az életben, a túlvilággal nem törődik. Mikor azután a szegény a halált hozza emlékezetébe, Dives megharagszik s elűzi őt. Lázár ismét az örök tűzzel fenyegetődzik, majd Istenhez fohászkodik, mire megjelenik Angelus s kijelenti, hogy a szegény számára nyitva áll a mennyország, a gazdagnak pedig el kell kárhoznia. De Dives nem hallgat rá, hanem tovább dicsekszik javaival; ekkor megjelenik a sátán s Belzebubot küldi a gazdagért, ki fitymálva válaszolja a követnek:

«Perché me daie quista entenca
E i mie delecte sì me guaste?»

A sátán újra sürgeti, mire Dives elveszti bátorságát s Belzebuth magával ragadja. Satanasse parancsára ezután ez ördögök megkínózzák s Dives gyötrelmei közepette a bibliából ismeretes szavakkal fordul Áb-

---

*) A mennyiben t. i. hozzáférhetőségről szó lehet az ily — pár példányban megjelenő — magán jellegű kiadásoknál. Példányomhoz az éppen Rómában időzőtt Wollanka József úr szíves közvetítésével a szerző előző-könyvéből jutottam. Köszönet mindkettőjüknek.

rahámhoz enyhületért, melyet ez megtagad tőle, egyttal a közönség számára a tanúlságot is levonva a gazdag esetéből.

Mint tehát látjuk, a darab alig egyéb a bibliai szöveg egészben való dialogizálásánál. Új szereplőkül mindössze az ég és pokol képviselői: Angelus és a Sátán lépnek föl, mintául szoigálva az összes Lázár-drámák nagyszámú mennyei és pokoli személyzetének. Megjegyezhetjük, hogy a halál maga darabunkban még nem lép fel szerepét itt, mint még a XV. századbeli francia moralitásban is, az ördögök végzik. E túlvilági apparatus szerepeltetésén kívül drámánknak még két vonása tér vissza és vissza közös mozzanatként a későbbi Lázár-darabokban. Az egyik a gazdag dicsekvése javaival, a másik kétségbe esett maga átkozása a pokol gyötrelmeivel szemben s az egyezések mindkettőnél még a kifejezések azonosságára is kitorjednek. *Laz pov.* Or te gode, anema mia, A tuo modo tra' delecto; Piena è la tua massaria, D' onne mal tu aie refecto, Lungamente puoie godere, De nulla cosa non temere. || *Lon. Roll.* Ich wil zu meiner Seelen sagen Sey fröhlich jetzt in diesen Tagen, Mein Seel, nu hab ein guten muth, Du hast doch gnug von allem gut. || *Comicotrag.* Egyél, igyál lelkem, semmit ne bánkodgyál, Minden te tsüreid rakval, vígan lakjál. — *Lazz. pov.* Io non vorria maie essere nato, Puoie ch'io dorno a tanta pena! || *Krüginger.* Verflucht sei der Tag meiner Geburt Dass ich die welt jhe hab berurt. || *Comicotrag.* átkozott volt e világra születésem. stb.

Ezek után kétségtelen a rokonsági viszony darabunk s a többi Lázár-dráma közt. Navone a drámakör további fejlődésére nem vet ügyet, mindössze csak a De Batines bibliographiájában előforduló olasz darabról emlékszik meg egy jegyzetben, hanem igen érdekes képét tárja fel a korviszonyoknak, melyeknek az első Lázár-dráma létrejöttét köszöni, kiemelve különösen a dicsfényt, melylyel a kolduló szerzetek tagjai a szegénységet övezték. A szegénységnek az a dicsérete, melyet dramatizált parabolánkban látunk, Szt. Ferencz követőinek minden énekében visszhangzott, ábrázolásra talált a templomokban s ott tündöklött a klastromok falain. Számos legenda beszélt a csodás gyógyításokról, melyeket szt. Ferencz a Lázárhoz hasonló bélpoklos szegényeken végbe vitt s szt. Klára egy sereg nőt gyűjtött egybe szt. Dömjén klastromában, felszólítva őket, «hogy meneküljenek, mint galambok, a szent szegénység kicsi fészkebe.» A tudós kiadó ezután, a mondottak illusztrálásul, Jacopone da Todi a szegénységet dicsőítő népies dalának egy töredékét is közli s leírja Giottonak az assisi altemplomban látható festményét, mely szt. Ferencznek a szegénységgel való eljegyzését ábrázolja.

Az egész talpra esett kis dolgozat, mely a magának vont határok között feladatát kitűnő sikerrel oldja meg.

A másik említettem értekezés Kawerau Waldemartól jelent meg a

«Geschichts-Blätter für Stadt und Land Magdeburg 1897-iki évfolyamának első füzetében s Das Magdeburger Spiel vom reichen Mann und armen Lazarus» címmel a Lonemann-Rollenhagen-féle Lázár-drámát tárgyalja. E dolgozatnak már címén fenn kell akadnunk. Miért éppen Rollenhagen darabja legyen *«Das Magdeburger Spiel stb.»*, mikor Müntzer Lázár-drámája is Magdeburgban jelent meg? De e munka egyebekben is tanulságos például szolgálhat arra nézve, hogy éles kritikai tekintet s egyéb írói kvalitások sem pótolhatják a tudományos kutatás terén a feldolgozandó anyag lehető pontos ismeretét. Nem mintha a buzgalom hiányzott volna a dolgozat írójánál. Egyes, a Rollenhagen darabjához fűződő részletkérdéseket bőven tárgyal, pl. a Leimstengler szerepét a reformatio német drámájában nagy szorgalomra valló excursusban világítja meg, vagy alaposan utánna jár a kimutatható hatásoknak, melyeket a tárgyalt darab más német drámákra gyakorolt, de magát a fő dolgot elmulasztotta: nem ismeri eléggé a Lázár-drámákat s így a drámakör fejlődése menetében nem tudja a Rollenhagen-féle darab számára biztosan kijelölni az őt megillető helyet. A nem német Lázár-drámákról egy szóval sem emlékezik meg s úgy látszik, nincs is róluk tudomása, különben nem mondhatná a schweizi névtelen drámájáról: *«wir haben in diesem ersten und ältesten Lazarus-drama etc.»*. Így eshetik meg vele csupán az is, hogy míg a Rollenhagen-féle darab egy mozzanatára nézve kiböngészi Culmann Leonhard *«Geistlich spiel von der Widtfraw»* cz. darabjának hatását, arról sejtelve sincs, hogy a tárgyalt dráma fele részében Macropedius latin Lazarusán alapszik. Ehhez járúl, hogy maguknak az ide tartozó német drámáknak ismeretéhez is részben csak másod kézből jut. Így pl. Krügingernek épen a Rollenhagen-féle Lazarus szempontjából nagyon fontos darabját, úgy látszik, csak az idézett Gervinusból ismeri, mert azt állítja róla, hogy lényegében a zürichi darab schemáját mutatja s mint ez, a gazdag vendégeszkodásával kezdődik, ami pedig ugyancsak erős tévedés. Így természetesen nem méltányolhatja Krüginger drámáját sem teljes jelentőségében, nem tudhatja, hogy az a gazdag scenikai apparatus, s a számos aprólékos vonással élénkített jellemzés, mely Rollenhagen darabját oly érdekessé teszi, már Krügingernél megvan, kinek Lazarusa kimutatható nagy hatással volt Rollenhagen darabjára. Azt, hogy Krüginger jellemzése tipikus és szintelen, csak olyas valaki állíthatja, ki darabját nem olvasta.

Sikerültebbek Kawerau dolgozatának azok a részletei, hol a magdeburgi iskolai előadásokat jellemzi s a Lázár-drámák előadásainak sorozatát állítja össze. Ez utóbbira magam is gondoltam, de visszariasztott a vállalkozástól a rendelkezésünkre álló adatok csekély száma. Kawerau németföldi előadásokra vonatkozó lajstromát különben a magam részéről a következő jezsuita-előadásokkal egészíthetem ki: München, 1651,

márcz. 27. Fer. II. Poëta drama exhibuit *de abstiniâ & saturitate* in quodives G(r)ulo cum Lazaro prodijt. (L. Karl v. Reinhardstöttner, Zur Geschichte des Jesuitendramas in München. Jahrbuch für Münchener Geschichte. III. évf. 114. l.) — Paderborn, 1657, márcz. 7. Comico-tragœdia de Epulone evangelico — exhibit. a rhetor. Kézirat a Bibl. Theodor-ban; egyuttal talán új Lázár-dráma. (L. Wilhelm Richter, Paderborner Jesuitendramen von 1592—1770. Mitteilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte. IV. évf. 8. l.) — Eichstätt, 1679. Lazarus. Nyomtatott periochája maradt reánk az eichstätti rend könyvtárában. (L. Dr. A. Dürrwächter, Das Jesuitentheater in Eichstätt. Sammelblatt des Historischen Vereins Eichstätt. X. évf. 64. l.) — Aachen, 1737, sept. Dives epulo, sepultus in inferno... Ludis authumalibus Theatro data a... Rhetorices Juventute Gymnasii Mariani Societatis Jesu Aquisgrani. (L. Dr. P. Bahlmann, Jesuitendramen der nieder-rheinischen Ordensprovinz. 18. l.)

Meg kell még emltenem, hogy K. elismeréssel szól a Rollenhagen darabja mellett megjelent halotti prédikációról is, melyet én a drámai szerkezet szempontjából kifogásoltam. Magában véve e beszéd, melylyel R. bizonyos fajta halotti szónokok nagyhangzású phrasisait parodisálja, tagadhatatlanul remek alkotás s becsületére válik a Froschmeuseler élczes szerzőjének. Mint ilyet különben már Kawerau előtt is méltatták s 1893-ban Dr. Freybe Albert újra is kiadta a «Neue kirchliche Zeitschrift» III. évf. 12. füzetében, majd külön «Georg Rollenhagens Leichenpredigt zum Begräbnis des reichen Mannes. Ein parodistisches Meisterstück» czímen

Legyen szabad végül megjegyeznem, hogy — mint erre Szilády Áron dolgozatom kapcsán rámutatott*) — a Comicotragœdiát illetőleg Felvinczi György szerzőségéről szó sem lehet, mert darabunk egy 1646-ki kiadásának is ránk maradt a címtáblája. E körülmény — sajnos — kikerülte figyelmemet s így eshetett meg, hogy egyéb okok alapján nem tartottam éppen lehetetlennek Felvinczi szerzőségét. A fönnebbi ténynyel szemben most már érvelésemnek csak az a conclusiója áll meg, hogy Felvinczinek ismernie kellett a névtelen Comico-tragœdiáját. Ahhoz a nézetemhez különben, hogy ez utóbbi a XVII. század terméke, a dolgozatomban kifejtett okok alapján most is feltétlenül ragaszkodom s töleltérnem a fentebbiek után sincs legcsekélyebb okom se.

BINDER JENŐ.

---

*) L. Irodalomtört. Közl. VIII. évf. 248. l.

HAZAI IRODALOM.

P. Cornelii Taciti de vita et moribus Julii Agricolaë liber.

Edidit *Geyza Némethy*. Budapestini MDCCCXCIX. Sumptus fecit R. Lampel (Ph. Wodianer et filii) bibliopolæ aulae imp. et reg. Ára 30 kr.

Némethynek legfőbb érdeméül tudom be, hogy a szöveg megállapításánál lehetőleg a codexek és pedig a Vaticanus 3429 és a Vat. 4498 olvasásához ragaszkodott; a hol pedig nyilvánvaló a szöveg romlott volta, ott nagy körületekintéssel a meglevő coniecturák közül azokat választja ki, melyek a codexek szövegével leginkább egyeznek, vagy ő maga áll elő egy-egy sikerült emendatióval. Eljárásának lássuk néhány bizonyítékát; egyszer-ször vessük ezt egybe a Halm-féle szöveggel.

c. 1. incusaturus tam sæva: Halm — incusaturus. Tam sæva: Wex; N. ez utóbbit fogadta el. Én elsőséget adnék a Lipsius olvasásának: ni incusaturus tam s.

c. 15. plus impetus, maiorem constantiam penes miseros esse: Halm — plus impetus *illis*, maiorem c.: N. Az illis-re itt okvetlenül szükség van, a nélkül a mondatnak nem volna értelme. Magyarul: a rómaiak (illis) nagyobb lévvel támadnak, de az elnyomottak rendesen kitartóbbak.

c. 19. emere ultro frumenta ac + ludere pretio cogebantur: Halm — emere ultro frumenta *auctiore* pretio: N. Miért tartotta meg Halm a corruptelát (ac + ludere), nem sikerült rájönnöm.*)

c. 28. mox *ad aquam* atque *ut illa raptis secum* plerisque: a codexek — mox *ad aquandum* atque *utilia raptum egressi et cum* plerisque: Halm — N. ezt a passust sikerültebben emendálja: mox *aquam* atque *utilia rapientes cum* plerisque.

c. 30. nunc terminus Britanniae patet atque omne ignotum pro magnifico est. Sed: a codexek. Míg mások különféleképen változtatják ezt a helyet, N. igen helyesen járt el, hogy meghagyta az eredeti szöveget. Curiosumként felemlíthetjük a Brueys merész transpositióját: atque omne ignotum pro magnifico est: *sed nunc terminus Britanniae patet*.

in pœnitentiam *laturi*: a codexek — N. Weinkauff sikerült emendatiójához fordul: non in pœnitentiam *bellaturi* t. i. nem a későbbi megbánásért fogtunk fegyvert.

---

*) Csiky Kálmán Agricola-fordításában (Olesó Könyvtár 1054) nem említi, hogy milyen szöveget használt. Ő ezt a helyet így fordítja: kényszerítették, hogy a gabonát vásárolja és készpénzzel fizesse. Nem volna-e helyesebb: kényszerítették, hogy a gabonát jó drágán vásárolja.

c. 35. *ceteri per adclive iugum convexi*: a codexek — *conexi*: Halm — N. meghagyta a *convexi*-t.

c. 38. *latere lecto omni redierat*: a codexek — *litore lecto omni redieret*: N.; részemről megmaradnék a Vaticanus szövege mellett.

c. 44. *nihil impetus in vultu*: Vaticanus 3429 — *nihil metus in vultu*: Halm — N. itt is megtartotta az eredeti olvasást.

Megemlíthetjük még, hogy az acc. plur. is végzete helyett az es-t használja: c. 20. *hostis h. hostes-t*; c. 24. *gentis h. gentes-t*; c. 28. *tris h. tres-t* stb.

Röviden szólva, N. jeles szövegkiadással gyarapította a bibliotheca scriptorum Græcorum et Romanorum-ot. Az egész munka kiváló erudícióra és gondos körültekintésre vall. Tudtommal az új tantervbe az Agricolát is felvették iskolai auctornak. Ezt a kiadást bátran ajánlhatom szaktársaim figyelmébe. A könyvet olcsósága is ajánlatossá teszi.

SCHMIDT ATTILA.

A magyar nyelv. A művelt közönség számára írta Balassa József. Budapest, Athenæum, 1899. 172 l. Ára 1 forint.

Nincs nehezebb dolog, mint valamely tudomány eredményeit népszerű alakban adni elő. Az ember folytonosan Scylla és Charybdis között halad: ha csak egy nyomnyira letér a helyes útról, mindjárt annak a veszélynek van kitéve, hogy vagy meghamisítja a tudományos igazságokat az érdekesség kedvéért, vagy unalmassá, szárazzá válik a laikus közönségre nézve. Minden népszerűsítő könyvnek első sorban attól függ sikere és értéke, hogy mennyire tudja e két, sok tekintetben ellentétes szempontot összeegyeztetni.

Kétszeresen nehéz feladatra vállalkozott Balassa, midőn azt a czélt tűzte ki magának, hogy a magyar és magyar-ugor összehasonlító nyelvészet főbb eredményeit egy kis könyvben foglalja össze. Kétszeresen nehéz volt Balassa feladata, mert nemcsak biztos eredményekről kellett neki számot adnia, hanem érintenie kellett sok olyan kérdést is, a melyekről még ma is egymással ellenkező vélemények állanak szemközt. Így azután nem lehet hibájául róni fel, ha némelykor több határozottsággal szól egyes problémákról, mint az a tudomány mai állása mellett megengedhető és tanácsos.

A bevezetésen kívül, melyben a szerző néhány szóval a modern nyelvészeti felfogást is érinti, a könyv két részre oszlik: az első, kisebb rész (1—54) a magyar nyelv multjával, a második rész (57—172) a magyar nyelv jelenével foglalkozik. A könyv első része három fejezetben a magyar nyelv rokonairól, a magyar nyelv szókészletének forrásairól és a régi nyelvről szól.

Ime néhány apróbb tévedés vagy pontatlanság, a mely az olvasás közben szemembe ötlött. A szerző egy esetleges második kiadásnál talán hasznát veheti megjegyzéseimet.

14. l. al. 3. sor. Inkább így írnám: *h*-nak mély hangok előtt *k* felel meg. Így igazabb, megérteni sem nehezebb s az a látszólagos ellenmondás is eltűnik, melyben Balassa «*gyakran*» kifejezése az előző mondatnál állott, hol szabályos megfelelésekről beszélt.

16. l. Nem merném «*az ősnyelv teljes képének megalkotását*» tűzni ki a finn-ugor összehasonlító nyelvészet feladatául. A mai nyelvészeti irány lehetőleg tartózkodik az effajta terméketlen abstractióktól.

18. l. A magyar nyelv ősi szókészlete közt van felsorolva a *tegez* szó is. Eredete kétséges vö. čag. *توغوز* (*toguz*) loch, nest, köcher (Vámb. Čag. Sprachst. 264); kirg. *tegäs* napf (Radl. III. 1). Nem egészen kétségtelen az sem, hogy *nyereg* őssugor szó (vö. NyK. 18, 80).

19. l. Nem való a szláv jövevényszavakról szóló fejezetbe a *czél* szó.

24. l. a *takács* szó úgy látszik a szláv nyelvekben sem eredeti, vö. čag. *توٹاجی* (*tokaži*) weber; *توٹامان* (*tokamak*) weben (Vámb. Čag. St. 264). Tekintve, hogy a megfelelés teljesen szabályos (vö. kaz. tat. *satıucı* — magy. *szatócs*), kaphattuk egyenesen valamely török nyelvből is.

24. l. ugyanezt kell mondanunk az *akol* szóról is; mint kétséges szó elmaradhatott volna; van elég biztos szláv jövevényszavunk, telik példa bőven.

24. l. *csákány* szláv eredetűnek van mondva, 21. l. töröknek. Valószínűbb a török eredet; vö. čag. *چاکان* (*čakan*) eine art hacke, die als waffe gebraucht wird (Vámb. Čag. St. 275).

24. l. *csóka* szlávtsága ellen beszél: kaz. tat. *čäükä* elster (Nyk. 18:113), tob. tat. *čöngä* id.

25. l. *agár*: legkevésbé valószínű, hogy szláv eredetű, vö. bar. *igär* jagdhund (Radl. W. 1425), tel. *äyär* jagdhund, hühnerhund (ibid.), — iráni alakok: osztét. *igär*, *yegar*; avar. *eger* jagdhund (Ethn. V, 73).

29. l. Nem tudom, mi alapon sorozza szerző a *sajka* szót olasz jövevényszavaink közé? Megvan e szó a délszláv nyelvekben (*šajka*), innen átkerült az oszmanliba, de olasz adatról nincs tudomásom.

29. lapon *esztena* oláh eredetű, a 24. lapon szláv eredetű.

A könyv második felére Tolnai Vilmos ismertetése után (*Nyelvtud. Közl.* 1899. szept. füz.) csak két megjegyezni valóm van.

Az 58. l. szerint «a körülbelül 7 millió ember beszéli a magyar nyelvet», a 10. l. szerint meg: «a magyarok, számuk körülbelül 8 millió...»

61. l. A nyugati nyelvjárasterületből épen Sopronmegye van kihagyva.

Nem szőrszálhasogatásból hoztam fel ezen aprólékos fogyatékoságokat, hanem azért, hogy a javítás munkáját én is némileg megkönnyí-
53*

nyítsem. Balassa könyve Simonyi és Szinnyei hasonnemű könyvei mellett sem felesleges. Még mindig vannak a műveltebb közönség körében olyanok, kik a nyelvészetet csak furcsaságok, hogy ne mondjam csodabogarak tárházának tekintik. Nem veszett ki még azoknak a faja sem, a kik, mivel beszélni s többé-kevesebbé gondolkodni tudnak, azt hiszik, hogy véleményük számot tesz nyelvészeti kérdésben. Bár mindegyik fél minél több okulást merítene e könyvből.

GOMBÓCZ ZOLTÁN.

Occioni Onorato. A latin irodalom története. A XII. kiadás után olaszból fordította Dr. Kiss Ernő. Bpest, Franklin-Társulat. (Olcso könyvtár) 1899. Ára 80 kr.

E kis munka nem jelenhetett volna meg nálunk alkalmasabb helyen, mint az *Olcso Könyvtár*-ban. A mi viszonyaink szerint ugyanis leginkább való a műveltebb közönségnek. Ennek szánta, úgy látszik, a szerző is, mert tanuló ifjaknak terjedelmes, szaktanulmányra pedig sem könnyedebb előadásformájánál, sem szerkezeténél, sem pedig — és főképen — a szakirodalom mellőzésénél fogva nem alkalmas: szakember legfőlebb *,vade mecum!* gyanánt használhatná.

A szerző otthonos hazája ókori történelmében; jól ismeri népe sajátosságait, valamint az államrend és irodalom alakulásainak indítékait. Legtöbbször ügyesen eltalálja a legmegfelelőbb kifejezést vagy szót; ki tudja emelni a jellemzőbb vonásokat és mozzanatokat. Följegyeztem azonban néhány hibát, a melyet (bár hamarjában nem volt módombam megkeríteni az eredetit) alkalmasint egyedül vagy nagyobbbrészt a szerző tévedésének vagy könnyedségének kell tulajdonítani. A 20. l. pl. azt mondja, hogy „a főpap minden évben egy fehér táblát, melyen följegyezték . . . . az év legfontosabb eseményeinek *datumait*” (e h. „eseményeit datum szerint”). A 125. l. úgy adja elő, hogy Vergilius (másodízben, Alfenus Varus alatt) újra visszanyerte birtokát, sőt Mæcenas közbenjárására egy másik hasonló nagyságú birtokkal kárpótolták családját — vagyis, e szerint a magáét is visszakapta meg kárpótlást is kapott volna. — Nem tartom helyesnek, hogy Vergilius hibájául rója föl, hogy az ő istenei nem élnek sem magokhan, sem az emberek küzdelmeibe vegyülve (130. l.), — mert mit szolt volna ahhoz azután a közönség? — Ugyanazon dolog magyarázataként a 153. l. így szól: „mikor Itáliát Antonius és Cleopatra *uralkodása fenyegette*”, a 159. l. ellenben így: „mikor egy Antonius és Cleopatra *gyalázatos uralkodásának veszedelme elmúlt*”. — A *Caesar* névnek Octavianusra ruházása nem lehet irányadó Horatius költeményeinek időszakos fölosztásában (160. l.), mert Octavianus már 43-ban, adoptiójának törvényesítése után, hivatalosan is viselte a *Caesar* nevet (míg azelőtt inkább a hívei közt forgott ez a neve); ugyanattól

fogva lett azután Octavius helyett *Octavianus* annak a jelölésére, hogy mint a *gens Octavia* tagja átlépett a *gens Juliába*. — A 'De bello Alexandrino' szóló történetet nem tarthatjuk egészen Hirtius művének (210. l.). — Az *Ad Caesarem* írt II. levél nem azt mondja, hogy Sallustius *ifjúságában* nem talált nagy gyönyörűséget a fegyvergyakorlásban' (213. l.), hanem azt, hogy *miután érettebbé lett a kora és gondolkozása, nem épen csak testét gyakorolta fegyverforgatással és lovaglással, hanem lelkét fogta munkába*. — Tévedés az is, hogy 'Sallustiusnak Cicero ellen írt támadásában' találunk vádakát Sallustiusra! (214. l.). — Catilina halála sem Cicero consulsága alatt következett be (230. l.). Nem érthetjük a dolgok valóságának megfelelően Cicero számkivetésbe menetelét a 231. l. idevágó elbeszéléséből. Ugyanott fordul elő az a furcsaság, hogy Cicero 57 aug. 4-én térhetett vissza Rómába s mégis csak szept. 4-én fogadták őt ünnepélyesen! Félreértés kikerülése végett meg kellett volna különböztetni a büntetés alól való fölmentésének és Rómába érkezésének időpontját. — Caesar nem 48-ban *alta meg Cicerónak, hogy visszatérhessen Rómába* s nem is csak 48-ban várt ő rá Cicero Brundisiumban, (231. l.) hanem még 47-ben is kbl. augusztus végeig v. szeptember elejéig. — Hogy Cicero 'nem ismerte (föl) . . . Pompeius közepszerűségét' (233. l.), az nem oly említésre érdemes jele az ő politikai rövidlátásának; mert csak épen annyira hibája neki, mint a Pompeius-párt többi kiválóbb embereinek. — A 235. l. Ciceronak *pro Quinctio* tartott beszédével kapcsolatban így szól: '*Quinctiust elítélték birtoklási pörében és nem látszik valószínűnek, hogy nyert volna Cicero védőbeszéde után*'. — Csakugyan e beszédével nem igen aratott győzelmet; de ha ezt *valószínűnek* mondja a szerző, Quinctius elítélését is *csak valószínűnek* jelezheti. Ha pedig Quinctius elítélésén a Burrienus praetor ítéletét akarja értetni, akkor világosabban kellett volna megjelölnie a per mozzanatait. Az *in P. Vatinius* beszédhez fűzött magyarázat is fölvilágosítás nélkül hagy bennünket arra nézve, miféle összefüggésben volt hát a '*pro Sestio*' beszéddel (239. l.). A 238. l. hibásan fogja föl Cicero IV. Catilinariaját, ha azt hiszi, hogy abban az *összeesküvőkre mérendő büntetést terjeszti elébe a senatusnak*. A 245. lapon meg '*Demosthenes fordítóját*'-nak nevezi Cicerót! A 246. l. Caelius Rufus életének végét csak '*körülbelül*' teszi 48-ra, holott történeti valóság az, hogy abban az évben esett el.

Némelyik tárgyi hiba a mennyire az eredeti nélkül megítélhető — inkább a fordítás rovására esik. Megjegyzem, hogy a tárgyi hibáknak emez elkülönítésc nem tart számot a hitelesség erejére; meglehet ugyanis, hogy e részben az eredeti nélkül itt-ott tévedésbe esem. A földolog azonban, hogy valóban megvannak azok a hibák, akár ide kell is írunk, akár oda. Hibás a 4. l. ez a kifejezés: '*A családban, mely az állam alakjára képződött*', — mert ellenkezik a család- és államalakulás természet

szerű rendjével; a 20. l. pedig, hogy a *Commentarii* *nyilvánított véleményeket* tartalmaztak. A 21. sk. l. egyik pontjában *iratok*-nak fogjuk gondolni a stemmákat, azt meg nem tudjuk elgondolni, hogyan *helyezték el* a följegyzéseket az ősök képei alá. Érthetetlen a 96. l. így magyarázhatjuk meg Cicero műveinek, Lucretius epikai költeményének, Catullus verseinek és Căsar történetének *okát és kiválóságát*, különösen Căsar történetírását, mely *fölülmulthatatlan* maradt.

A 125. l. azonban útközben megbetegedvén, Brundisiumban partra szállt — úgy érteti a dolgot, mintha V. azért szállt volna Brundisiumban partra, mert útközben megbetegedett. A 133. l. *kecskét* van *kost* helyett. A 213. l. ezt olvassuk Sallustiusról: *Quæstorra lett és midőn Milo Clodiust megölte, 52-ben tribunussá*. Az való, hogy Sallustius tribunus pl. volt 52-ben Kr. e., azon évben t. i., a melyben Clodiust megölték Milo emberei; de az nem való, hogy 52-ben akkor *lett* volna tribunussá, mikor Milo megölte Clodiust. A 232. l. *számkivettetett* nem találó kifejezés; ez a szó nem fejezi ki a *proscriptio* értelmét. A 233. l. azt mondja Ciceróról, hogy *60 esztendő felé járó nejét elűzte*. A valóság az, hogy Cicero volt épen 60 éves abban az esztendőben; Terentia ellenben, a ki még azután — Hieronymus tudósítása szerint két érdemes férfiúnak volt a felesége, alig lehetett több 45—46 évesnél. — Apuleiusról azt a furcsaságot olvassuk (378): *nemes lelke volt, de hitvány és a hatalmasoknak farkcsóválója* vala.

A fordító lelkiismeretesen teljesítette föladatát: szavai s kifejezései jobbra találók. De midőn készséggel megadom magam részéről az elismerést jó igyekezettel végzett hasznos munkájáért, nem hallgathatom el, hogy nemcsak egy-két helyen olyan benyomást tett reám a magyar kifejezés, mintha nem tudott volna eléggé ura lenni az eredeti gondolatnak vagy kifejezésmódjának. Több hely meg nem részesült elég gondos simításban; összetett mondatai és körmondatai gyakran széthullók s ennél fogva nehézkesek. Jól tudom, hogy kéziratban sokkal nehezebb észrevenni az e fajta csorbákat; nehéz különösen a fordítónak, a ki a munka végzése után még jó ideig marad az eredeti kifejezésmódnak s a saját mondaszerkesztésének hatása alatt. Azért az ilyen fogyatéket, bár kétségtől levon a munka értékéből, enyhébben kell megítélnünk az első kiadásban, mint a következőkben, kivált ha nem iskolai czélra készült.

Fölfogásom jelzésében implicite és tacite benne van az oka és magyarázata annak is, miért igtatom ide több olyan hely jegyzékét, a mely *stilus szempontjából* kisebb-nagyobb kifogás alá esik. Ilyenek: *Természetes hajlandóságainak nagy segítségére volt: dolgokban rejlő szükségyszerűség is* (3. l.). — *Saját erejük önkéntes hatása* (?) a polgári *erény legelsőbbje* (?) volt (3. l.). — *Az istenek tisztelete megegyezett Róma rál-*

alatainak és történeteinek megülésevel' (? — 5. l.). *'Egyetlen és legsajd-
tosabb a görög nép hazájának . . . története'* (6. l.). *'A római irodalom-
történet . . . legezélszerűbben öt főkorszakra osztlik'* (8. l.). — *'inkább
idejök nem volt reá, mint sem természetök és szellemök szabadsága*
(szellemszabadságuk v. szabad szellemük) *ne lett volna hozzá'* (10. l.) —
V. ö. *'kárpótolták'* (125. l.). A 11. l. *'nélkülözhetjük'* van e helyett: *hagy-
hatjuk figyelmen kívül*, a 20. l. *'eseményeire'* *esetekre* helyett, a 21. l.
'utalnak' *vallanak* helyett, a 126. l. *'óvakodó'* *szégyenlős* helyett, *'kicsi-
nyítói'* *kisebbitői* h., a 153. l. *'nem lehetett'* *nem szokott lenni* helyett, a
167. l. *'kárhozva, hogy'* *arra nézve, hogy* helyett, a *'mivel'* *hogy* helyett,
a 212. l. *'állítania kell'* *el kell ismernie* helyett, a 214. l. *'hírhedett'* *híres*
h., *'pártok gyűlése'* *pártgyűlés* h., a 259. l. *'a mi valami'* *ha valami*
h., a 326. l. *'érintkezzék'* *kell érintkeznie* helyett, a 23. l. *'A legyőzöttek
vétkei'* *A legyőzöttek romlottsága* h. — Talán inkább megfelelt volna a
169. l. *'népség'* h. *lakosság*, a 170. l. *'törekvés'* h. *szándékát* a 183. l.
'szerelemre' h. *szeretetre*. — A Divina Comedia Vergiliusát *'nagy vergi-
liusi alakzat'*-nak nevezi (127. l.). Legalább is szokatlan: *'A bosszú, mely
keze ügyében volna s teljes lehetne'*. — *'A helyett, hogy senator legyen,*
nem is volt e megtiszteltetésre vágya, jobban szerette volna, stb.
(132. l.). — *'Cato . . . nem tehette, hogy a tények valóságában ne helye-
selje az akként előkészített dolgokat, hogy azok nem hanyatlást idéznek
elő, hanem szükségét töltenek be és változhatatlanok (+)'* (159) — ezt
ugyan meg nem értik commentár nélkül. — A 163 sk. lapon egy egytagú
állítmány (áll') egy rengeteg hosszú jelzőmondatot rekeszt be, a melyet
egyik helyütt 2 másodrendű mellékmondat, másik helyütt pedig, közve-
tetlenül *'áll'* előtt, még egy másodrendű mellékmondat szakít meg.
A 128., 129., 133., 151., 157., 170., 188., 217., 380. lapokról jegyeztem föl
hasonló nehéz szerkezetű mondatokat; közülök válogatás nélkül bemu-
tatom a 3., 6. és 9-ket: *'finom érzelve, mely még a levegőnek, a fény-
nek kitett máglyáján is, melyet a hűtlen ajándékaival díszített, túlragyog
és leginkább fohászkodása utolsó szavaival a naphoz, a lángok látása,
melyek mintegy az elfutó kedves után küldött utolsó üdvözlét, nyúlnak
magasra, a fény, melyet révedező tekintetével keres, a kesergés, melyet
azután sír el, hogy föltalált, mindez nem utánzott, hanem valódi vergi-
susi költészet* (133. l.). *'Kincset gyűjtven tisztelt és csalhatatlan meste-
terének bölcs mondásaiból és Empedoclesnek, ez oly nagy embernek, hogy
szinte úgy látszik, nem is halandó törzsből származott, verseiből', stb.*
(170. l.). A legrövidebb köztük ez: *'Ausonius írt egy beszédet, hogy
kifejezze Gratianus irányában, ki őt consullá tette, hálóját'* (380. l.).
Néhol föltűnő az és halmozása (pl. 134. 151. l.). A mű czélját tekintve
jobban kellene óvakodni idegen szók használatától, kivált ha nincs rájuk
szorulva az ember (pl. 21. l. *révelálják*, 73. l. *sarkasmus*, 167. l. *discredi-*

álva, 221. l. *megconcupiálta*). — Homályos vagy épen érthetetlen helyek :
 ,a lelket és természetét és rémületét' (170. l.). A szónokok közt (Hortensius) először lett Cicero versenytársává és ezért, míg élt (Hort. v. Cic. ?), második volt' (Cic. v. Hort. ? — 229. l.). ,Az *Acta diurnan*ak . . . . kiadását . . . . gyakran félbeszakították, bárha *Caesar* első consulsága alatt *előírta*, mit kell korlátozni'. (259. l.). ,A Suetonius elbeszélte és összegyűjtötte kicsinyes részletek, mintegy Tacitus philosophiai történetének bizonyítékai'. (333. l.), ,de másoknál jobban megítélte őt (t. i. Symmachust Cassiodorus), *csak hogy nagyon dicsérje Macrobius*' (380 sk.). Néhol nincs helye felsőfokú jelzőnek (pl. 174. *leggjártasabb*, 249. l. *legérdekebb*, 256. l. *legszebb nyelvrű*). Zavaros szerkezet: ,míg bele nem szeretve, ez az egy szenvedélye elvonta' e helyett: ,míg . . . . beleszeretvén ez az egy szenvedélye el nem vonta, vagy inkább: ,míg . . . . bele nem szeretett s ez az egy szenvedélye el nem vonta (183. l.). — Hirtelen változik az alany a 213. l. ,melyek fejében őt 49-ben visszafogadtatta a senatusba (t. i. *Caesar*)', 46-ban pedig Afrika kormányzója lett (t. i. *Sallustius*), — pedig könnyű volna megmaradni az első alany mellett, mert Afrika kormányzójává is. *Caesar* tette *Sallustius*t. — Simítás nélkül maradtak: ,nekikészülve . . . tökéletességéhez' (189. l.); ,hogy már csak e réven halhatatlanná tette nevét, ha sohasem győzött volna egyetlen csatában sem' (207. l.; e helyett: e réven is, vagy: ha sohasem győzött volna is egyetlen csatában sem; — itt t. i. a *sem* nem a megengedő kötőszóhoz tartozik!). — ,minden fáradozása ellenére sem bírja a tényt bizonyosságra emelni, a nélkül, hogy hozzávetésekbe bonyolódnék' (221. l.; e h. ,hogy . . . . ne bonyolódnék'). — U. o. ,Mégis becsületessége és jóakarata daczára is, *nem* (e h. *sem*) ment a hibáktól. — ,Beszéde nem jutott el hozzánk' (237. l.). ,Maradt ránk — maradt ránk' (264. l.). melylyel remélte, ha fáradságába kerül is, hogy nedvességet ad' e helyett: *melylyel remélte, hogy nedvességet ad . . . , ha fáradságába kerül is* (337. l.), — mert a megengedő mondat tárgyi mellékmondat alanyának az állapothatározója. ,Maga a szerző rendezte őket, de nem időrendben, non servato temporis ordine, *a ki*, bár kinyilvánítja, hogy' stb. (345. l.) e helyett: *és bár kinyilvánítja stb.* ,Már a veszendőbe menni kezdő művészetet jelezték' (144. l.), ,idéztükben' (12. l.).

A helyesírásban való következetlenség példái: Epicurus (156., 170. l.), Epikurus és Epikuros (169. l.), Empedocles (170. l.), Economicus (174. l.), Theocritus (203. l.), cronologia (221. l.), Antiochus (257. l.), szabin (213. l.), macedón (169. l.), eclektikus (258. l.), Ktesiphontes, Crantor (249. 253. l.), sarkasmus (73. l.).

Sajtóhibák: 4. l. természetök (természete helyett); 68 restuit; 73 állítania tett (e h. állítania, tett); 75 a fősvények, *kinek*; 81 ferei; 127 Maia, maga; *sybillai*, *Sybilla*; 131 Argonauti; 136 in utile; 154 min-

den . . . események; 167 legtöbb; 188 ostorozzák (ostoroznák h.); 217 inkább rómaibb; 229 Mutius; 230. l. 63-ban'; 249 Ktesiphontes (*Κτησιφών*); 332 Spatianus; 372 Saturnali; 377 Frontinianus; 378 művein (e helyett: *művein* kívül); 381 pinque; 149 sexagessis (?); 231 stb. Brundisium.

Talán többet is foglalkoztam kelleténél e különben dicséretre méltó munkácska nyelvi részével; de nem rossz szándékkal. A könyv hasznavehetősége remélnem engedi, hogy több kiadást ér még, s a következők előkészítéséhez akar hozzájárulni szerény észrevételeim eme jegyzéke, a mely, bár nem kimerítő, mégis kiterjeszkedik úgyszólván mindazon tekintetekre, a melyeket a kiigazítás munkájában figyelembe veendőknék gondoltam.

CSERÉP JÓZSEF dr.

Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században. Irta *Erdélyi Pál*.
Budapest, 1899. Különnyomat a Magyar Könyvszemléből.

A magyar irodalomtörténet atyja, Toldy Ferencz az első virágzás korának nevezte a XVI. századot, a reformatio korát. Mennél inkább belemélyednek az irodalomtörténetírók e kor tanulmányába, mennél behatóbb kutatásokat végeznek a buvárok, annál inkább meg kell győződnünk Toldy állítása igazságáról. Csodás erővel hajtott ki és fejlődött nagyra a magyar irodalom és költészet fúja a protestantismus korában; törzsét és főbb ágait már régóta ismerjük, de számos gyökérszála és levele csak most kerül elő a föld mélyéből vagy az avarból. A kutatók egyik érdemesebbje Erdélyi Pál, a ki figyelmét különösen az énekgyűjteményekre fordította, a ki több ismeretlen vagy alig ismert énekeskönyvet mutatott be könyvészeti és irodalomtörténeti szempontból, kiterjesztvén buvárlatát a XVII. századra is, annyival inkább, mivel a két korszak énekköltészete úgyszólván összefolyik egyházi s világi téren egyaránt. Az énekeskönyvekre vonatkozó buvárlatait, évek óta szétszórót értekezéseit foglalta röviden össze a czímbe említett tanulmányában, a mely tulajdonképen két részből áll. Először irodalomtörténeti tájékozást nyújt a különböző énekeskönyvekről, a gradualokról, cantionalékról, psalteriumokról, világi énekgyűjteményekről, majd a második részben felsorolja és bibliographiai szempontból röviden leírja az összes nyomtatott és kézirati műveket, melyek XVI—XVII. századi énekeket foglalnak magukban.

El kell csodálkoznunk a nagy gazdagságon. Mert ha egy-két föltevés és néhány oda nem tartozó munkát a szigorúbb kritika ki is selejtez a sorozatból, akkor is majdnem harmadfélszázra rug az Erdélyi füzetében ismertetett kisebb-nagyobb énekgyűjtemények száma, melyek közül a nagyobb rész (körülbelül 190) egyházi tartalmú, míg a többi világi vagy vegyes költői termékeket foglal magában. E nagy kincsesbánya

távolról sincs kiaknázva, hiszen jó része föl sincs tárva. Most, mikor a rengeteg anyagról legalább fogalmunk van, kijelölhetjük a magyar irodalomtörténetnek idevágó legfőbb teendőit. Első sorban a közzététel kötelessége vár a tudományos testületekre és irodalmi vállalatokra. A *Régi Magyar Könyvtár* csak legközelebb adta ki a *Vásárhelyi Daloskönyvet* (XV. füzet), de hol vagyunk még a protestáns, az unitárius, a katolikus, a szombatos énekek megjelenésétől?! A *Régi Magyar Költők Tára* egyes kötetei oly nagy időközökben követik egymást, hogy e révén csak a jövő nemzedékek juthatnak majd a XVI.—XVII. század énekesmésének teljes ismeretéhez. Az Akadémiának már rég kétfelé kellett volna választania a *Költők Tára* szerkesztésével járó munkát s az egyik részt, pl. a szerelmi költemények vagy általában a XVII. századi termékek kiadását ifjabb erőre kellene bíznia.

A közzététel után, sőt azzal egy időben meg kell indulni az anyag feldolgozásának, még pedig irodalomtörténeti, verstani, egyháztörténelmi és nyelvtudományi szempontból egyaránt. Különösen azokat a nagy hézagokat kell sietve betölteni, melyeket irodalomtörténetünk mutat a XVI.—XVII. századi lyra tárgyalásánál, továbbá azokat a vitás kérdéseket kell mentül hamarabb eldönteni, melyekben a régibb és újabb irodalomtörténetírók, a különböző felekezeti tudósok még ma is eltérést mutatnak.

E vitás kérdések egyikéhez-másikához az eddigi tanulmányok és az Erdélyi könyvészeti adatai alapján is hozzászólhatunk, sőt több esetben végleges véleményt is mondhatunk. Így végkép száműzhetjük a magyar irodalomtörténelemből azt az állítást, hogy akár a XVI. századból, akár a reformatio korából maradt volna reánk katolikus énekeskönyv. A mely gyűjteményekben Toldy Ferencz s az ő kritika nélküli követői katolikus egyházi műveket látnak, azokat, t. i. a gyulafejevári Batthyány-graduált, a sárospataki graduált és himnáriumot a legnagyobb elfogultsággal sem lehet a protestánsoktól elvitatni; ezt már másfél évtizeddel ezelőtt is úgy vallotta e sorok írója s úgy bizonyította be Kálmán Farkas a kéziratban található egyházi énekek legbuzgóbb buvárlója. Katolikus énekeskönyvet a XVI. században keresni épen oly anachronismus, a kor szellemének épen oly félreismerése, mint a reformatio kezdetén megjelent magyar bibliafordításokat, *Komjáthy Benedek*, *Pesti Gábor*, *Erdősi Sylvester János* műveit katolikus kezeknek tulajdonítani.

A mily makacsul tartotta magát irodalomtörténetünkben ez a kettős tévedés, épen oly nehezen férközhetett be a tudományos felfogásba az az igazság, hogy a XVII. század katolikus énekeskönyvei, a *Cantus Catholici* és társai bőven felhasználták a XVI. század protestáns énekeskészletét. Hiszen még Luther leghíresebb énekét is (*Erős várunk nekünk az Isten*) megtaláljuk a katolikusok hivatalos énekgyűjteményében.

Erdélyi könyvészeti összeállításából más tanulságokat is levonha-

tunk. Különösen érdekes megfigyelnünk, hogy Szenczi Molnár Albert zsoltárai hogyan nyomulnak be és válnak uralkodókká a magyar egyházi költészetben versformájoknak és zenéjüknek minden újdonsága, sőt szokatlansága mellett is. 1607-ben jelenik meg Herbornban Molnár psalteriuma, hamarjában még másik két kiadást ér (1608, 1612), de aztán majdnem egy negyedszázadig küzd a graduálokban, kivált az Öreg graduálban összegyűjtött régiebb zsoltárokkal, de már 1635-ben bejut a Gönczi-féle közönséges énekeskönyvbe s attól fogva alig mulik esztendő, hogy akár magában, akár a Károlyi-féle bibliával vagy még inkább a Gönczi György énekeskönyvével egybekötve meg ne jelennék, úgy hogy 1711-ig majdnem ötven kiadása maradt reánk. *)

További következtetésektől ezuttal tartózkodva, csak néhány megjegyzést óhajtunk még tenni Erdélyi tanulmányára, kivált a felsorolt énekeskönyvek egyikére-másikára. Erdélyi a különfajta egyházi énekgyűjteményeket egymástól elválasztva, ezzel a szokatlan, ujságírói affektált magyarságu szóval él: *zsoltároskönyv*. E szót sem a régi könyv- vagy kódexsz-czímeiből, sem a mai népnyelvből nem ismerem. A legelső énekgyűjtemény, mely szent Dávid zsoltárait magában foglalja, ezt a címet viseli: *Soltár könyv Székely Istvántul* stb. Manapság pedig — tudnivaló — csupán *zsoltárnak* hívja énekeskönyvét a magyar reformatus ember. Ez apróságnál, mely talán csak lapsus calami, fontosabb dolog, hogy Erdélyi nem eléggé óvatos a föltevéseiben. Fölvesz — a mint már említettem — meglevőnek vagy megvoltnak több olyan gyűjteményt, melyekről könnyű meggyőződnünk, hogy sohasem léteztek; azonkívül beleilleszt a sorozatba néhány olyan kéziratot vagy nyomdai terméket, melyben található egy-két ének, de a mely nem énekeskönyv. Így nem volt semmi oka, hogy egy 1651 előtti *Cantus Catholici*-val gazdagítsa az énekeskönyvek számát. Mert abból, hogy a *Cantus Catholici* szerkesztője 1651-ben, vagyis az irodalomtörténet szerint az első kiadás-kor azt írja a címlapon: «*Régi és Új Deák . . . Énekek . . . most ujonnan egybeszedettek*», csak akkor következtethetünk egy előző kiadásra, ha félreértjük az *ujonnan* szót. Ez ugyanis nem teszi itt azt, hogy *újra*, *ismét*, *de novo*, hanem megfelel a latin *nuper* vagy *recens* fogalmának, a mint az kitűnik a XVI. század ismert énekéből:

Mostan egy ifju megházasodott,
Ujonnan hozta szép hitves társát stb.

(Adhortatio mulierum.)

---

*) E kiadások egyik érdekesebbje, az amsterdami 1645-ből s megvan a debreczeni ev. ref. collegiumban is, nemcsak a Nemzeti Múzeumban, mint a hogy Erdélyi említi a 43. lapon.

Erdélyi e tévedése annál feltűnőbb, mert a másik katolikus énekgyűjteményről, a *Kajoni* «Cantionalo Catholicum»-áról szólva épen önmagát czáfolja meg, midőn ennek az ú. n. csiki énekeskönyvnek a címében talált *ujonnan* szóról azt vallja, hogy az nem jogosíthat fel bennünket egy régibb kiadás keresésére. Efféle komikus következetlenséget már kikerülhetne az olyan komolyabb író, minő Erdélyi.

Egy kis óvatosság vagy legalább csak olyan szigorú kritika irányomban, a milyent én gyakorlok a jelen sorokban, töröltethettek volna még egy számot a sorozatból, t. i. a *Dezső-codexet*, melyről rögtön tudnia kellett volna, hogy csak sajtóhibából juthatott egy értekezésembe (*Szilágyi és Hajmási mondája*), ha egy tekintetet vetett volna a közvetlenül előtte álló számra, a *Decsi-codexre*. A sorozatból elhagyandónak vélném még a 177. és 179. számúakat is, mert egy-két vers még nem énekeskönyv.

Mindez azonban nem annyira hiány, mint túlbuzgóság. Erdélyi — a mint látjuk — a legmélyebb érdeklődéssel és tartós szeretettel viseltetik a magyar irodalomtörténetnek és könyvészetnek e szakasza iránt. Kivánjuk, hogy ez ifjui lelkesedésből mit sem veszítve fokozódó sikerrel folytassa buvárlatait, kutassa és ismertesse továbbra is a régi magyar énekgyűjteményeket és derítsen mind több és több világot a XVI—XVII. század egyházi és világi énekköltészetének számos homályos részére.

KARDOS ALBERT.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1897-98.

25. **Laggen József:** Mit gondolt Marcus Tullius Cicero az Istenről? (Jézus-társ. kalocsai érseki főgymn. 38 l.) — Wölflin Eduárd a tőle szerkesztett «Archiv für lateinische Lexikographie u. Grammatik» című kitűnő folyóiratnak 1896. évfolyamába írott egyik czikkelyét (Die Latinität des Benedikt von Nursia, 493—521. ll.) következő szavakkal fejezte be: «Die Inkorrektheiten in Form und Konstruktion, welche der Vf. hat durchschlüpfen lassen, zeigen uns die damalige Zersetzung der lateinischen Volkssprache. Cassiodor, welcher zu gleicher Zeit geschrieben, ist gegen ihn der Kassiker, denn er hat auf die heidnische Bildung grossen Wert gelegt, — Benedikt, welcher der Schule entsprang, um sich nicht verderben zu lassen, gar keinen. Die gelehrten Benediktiner können sich daher mit einigen Rechten 'Cassiodoreer' nennen». Cassiodorus ugyanis nagy súlyt helyezett Cicero műveire, miként következő művei bizonyítják: «Institutiones divinarum et sæcularium litterarum» és «De orthographia», a melyek első sorban a classicus és egyházi írók műveinek másolása módját tárgyalják. Valóban, a benediktinusok azóta a Ci-

cero-kéziratoknak buzgó fentartói voltak olasz (Bobbio, Subiaco), német, de főképp svájci (St. Gallen) monostoraikban. Ismeretes tény különben, hogy a Karolingok idejében Cicero philosophiai munkáinak olvasása az ő monostori iskoláikban divott leginkább, s erről a tőlök ránk maradt excerptumok napnál fényesebben tanuskodnak. Ezen eljárásukkal azonban ők is csupán a szentatyák és apologéták példaadását követték, a kik közül Szt. Ambrus, Ágoston és Jeromos, valamint Minucius Félix és Lactantius annyira kedvelték Cicerót, hogy nemcsak Lactantiust, hanem a többi is méltán megilletné a «keresztény Cicero» elnevezés.

A benedekiek példáját követték később a humanisták és jezsuiták, ez utóbbiak iskoláiknak szigorúan keresztény szellemében. A jezsuiták ugyanis a hittannak alig adtak némi helyet tanításuk tervében, hanem inkább minden tárgyat vallásos szellemben tanítottak s áthatották valamennyit az ő szigorúan vallásos felfogásukkal. Náluk a hittan élő gyakorlat, egész berendezkedésük hitéleti cselekvésben áll, — mindez egy nagy célnak: a művelt ker. kath. férfiuvá képzésnek szolgálatában. És a ki ösméri a classicus írókat abban a tekintetben, hogy mennyi vallásos eszmével kínálóznak az iskola számára: az egy cseppet sem fog csodálkozni azon, hogy épen Cicerónak bölcséleti művei nyújtottak nekik legbővebb és legbecsebb anyagot ideáljak megvalósítására. Az istenség eszméje, az isteni gondviselés kitapogatása a világegyetem minden tüneményében — még a legcsekélyebb porszemben is, az Isten létezésének önként kínáló bizonyítékai stb., szóval a régieknek u. n. metaphysikája vagy theurgiája, a kereszténységnek pedig u. n. theodiceája v. theosophiája, v. elfogadottabb szóval élve — theológiája, a mennyiben minden művelt embert érdekelhet: épen Cicero philosophiai munkáiban van lerakva, könnyed előadásban tárgyalva s kellő bizonyítékokkal fölszerelve. És valljuk meg őszintén: nagy hatása és megindító ereje is lesz mindenkori egy pogány ember természetes okoskodásának vagy bölcselkedésének ezen a téren, egészen úgy, mint manap is egy világi ember őszinte hitvallóságának több a hódító, sőt döntő ereje, mint bármely egyházi állású személynek. Azért talán nem ért félre senki, mikor azt mondom, hogy megindítóbb és kényszerítőbb erejök van Cicero egyszerű bizonyítékainak manap is az ifjú elmére, mint akár a szentírásnak, akár a szentatyák helyeinek, vagy még inkább a theologusok nehéz bizonyítékainak. Oly megkapók, annyira egyszerűek és természetesek ugyanis Cicero okoskodásai s példákban való beszélgetései az istenség felől, hogy nem egy pogány embernek, hanem egy kath. hitszónoknak ajkára is ráillenének s bizonyára nem tévesztenék hatásukat. Hisz, hogy milyen megkapók, milyen keresztény, sőt papias izűek Cicero bizonyítékai, s milyen felvilágosodott szellem lengi átide vágó nyilatkozatait legcsattanósabban, az a tény is bizonyítja, hogy voltak, a kik Cicero e nemű könyveit nem is hitték tőle eredeteknek, hanem egyszerűen a szerzetesektől való jámbor hamisítványoknak akarták minősíteni. Nem régiben azonban, midőn a Ciceróra vonatkozó pamphletok korát éltük, az az irány némította el a *pia fraus*-ok föltevőit, mely szerint Cicero egyáltalán nem eredeti író, úgyhogy legjobb gondolatait egyszerűen a görög philosophusok asztaláról hullott morzsáknak bélyegezték. De feledték az ilyenek, hogy ezen az állásponton úgyszólván az egész latin irodalmat és művészetet utánzásnak kell mondani. Eredeti római philosophiát pedig épen nem találhatni Rómában Cicerónak sem előtte, sem utána, még Lucretius remek költe-

ményét sem véve ki. Szerencse, hogy miként minden túlzás, úgy ez az irány is mulóban van, s Cicerónak eredetisége v. önállósága más világításban részesül az elfogulatlan kritikusok részéről, a kik az ő nagy hatásának okait komolyan latolgatják. Manap ugyanis Cicerónak tárgyilagossá megítélői az ő bölcséleti könyveit is igaz értékek szerint fontolgatják s megadják nekik a magok érdemét, mely stílusának s egész gondolkodásának egyszerűségében, egészséges és praktikus világnézetében, a józan skepsis felé hajlásában, okos eklekticismusában, a feszes dogmatizmus kerülésében, a legnehezebb kérdések megoldása terén a valószínűségre való szorítkozásában áll, nem is említve azt a dicsőségét, melyet a bölcséletnek római földre való átültetésével s megteremtésével szerzett. De a mi legfőbb érdeme: hogy oly tartalmat tudott önteni ide vágó munkáiba, mely nemes humanizmussal töltötte el az emberiség legkiválóbbjait, valahányszor hozzájuk fordultak s belőlök elégtették ki szomjas lelkeket. Beszélhet azért Nerlich és néhány c-atlósa akármit, a belőlök levont humanizmus öntudatlanul is drága öröksége az emberiségnek, a melyet kétségbe vonhat ugyan a hálátlan utókor, de komolyan soha többé el nem tagadhat. Helyesen mondja Hübner Emil, berlini egyetemi professzor, a ki 30 évi elmélkedésének s beható vizsgálódásának gyümölcsét közli Ciceróról írott, fényes értekezésében (*Deutsche Rundschau* 1899. ápr. füzet, 24—50. ll.): «Der aus dem gesammten Ertrag der griech. Philosophie zuerst mit sicherem Tacte das heraushob, was seitdem Gemeingut der höheren Bildung geblieben ist, war Cicero. Darum lebt er unsterblich». Ugyanez a Hübner Cicerónak kétségbe vont önállóságát is találóan jellemzi, midőn Humboldt Sándor Kosmosával veti össze Ciceró bölcséleti műveit imígyen (44. l.): «Cicero hat keineswegs nur Excerpte aneinander gereiht, sowie in mittelalterlichen Chroniken zu geschehen pflegt. Wollte man Alexander von Humboldt's Kosmos als eine blosse Wiedergabe von Arbeiten anderer Gelehrten bezeichnen, so thäte man dem ordnenden, verbindenden, urtheilenden, nachschaffenden und auch selbständig erfindenden Geiste des grossen Naturforschers eben solches Unrecht, wie wenn man das Gleiche von Cicero's Schriften behauptete. Gerade ihre universale Umfassung des antiken Denkens hat, wie bei Humboldt die des naturwissenschaftlichen, den Einfluss bedingt, den sie auf die weiten Kreise der den Fachstudien ferner Stehenden geübt hat».

Mindezek elmondására azért volt szükségem, mert a szerző tárgyalta kérdések épen Cicerónak nagyobb philosophiai műveiben foglaltatnak, másrészt mert a fönnebb mondottak magyarázzák a szerző célját és álláspontját, melyet cikkének közlésével maga elé tűzött, végül mert a nálunk nem igen méltányolt Cicero érdemeit a legújabb világításban akartam bemutatni s figyelmébe ajánlani e folyóirat olvasó közönségének.

A szerző értekezése köv. fejezetekre oszlik: Bevezetés. Van-e Isten? Milyennek gondolta Cicero az Istent? Istennek ismerete v. tudása. Gondját viseli-e Isten a világnak? Isten igenis gondját viseli az emberiségnek. Befejezés.

A bevezetésben elmondja, hogy akadtak olyanok, a kik Cicerót atheistának tartották; ismét mások, a kik testtel felruházott lényben hívőnek jellemezték Cicerót; némelyek pusztán platonistát találtak benne; egyesek csupán az isteni gondviselésnek és a lélek halhatatlanságának bizo-

nyítóját lelték föl irataiban; végre a többség s immár talán mindenki azt állítja, hogy Cicero az isteni dolgokat illetőleg annyit látott, a mennyit emberi ész csak fölrhet, s annyira haladt, a mennyire csak emberi tudással fölékesített elme csak haladhat.

Az 1. fejezetben ki van mutatva, hogy Cicero se nem tagadta, se kétségbe nem vonta Isten létezését. Erre vonatkozó bizonyítékait Cicero vagy a világegyetem szépségéből, vagy az égi testek rendjéből, vagy az állandó és általános, mindenkit kötelező erkölcsi törvényből, vagy végre a népek összehangzó hitéből merítette, vagyis röviden szólva: az okság törvényéből. Ime Cicero tanítása az Isten létezését illetőleg mit sem különbözik a kereszténység tanításától, sőt sok keresztény bölcselőét fölül is mulja.

A 2. fejezetben el van mondva, hogy Cicero Epikuros híveinek és a stoikusoknak tanítását elvetette; minthogy amazok azt vallották, hogy az isteneknek nincsen ugyan testök és vérök, hanem csak testhez és vérhez hasonló valamijök, emezek pedig azt, hogy a csillagok az istenek. Ellenben Cicero az Istent valami főséges méltóságnak, lehatalmasabb valóságnak, vagyis olyas természetnek tartja, mely eszes és hatalmas akkora mértékben, a minő nem adatik halandó embereknek. Szépen szól Cicero az emberi lélek egyszerű állományáról is, melyet isteninek mond; bár a lélek elemzésében és Istenhez való viszonyában nem tudott a keresztény felfogás magaslatára emelkedni. De a mi csodálni való: Cicero több helyen annyira közeledik a tiszta monotheismushoz, hogy bátran ki lehet róla mondani, hogy elméje nem hitt a polytheismushoz; mert ámbár Istenről majd egyes, majd többes számban beszél, mégis elfogadott egy oly valóságot, a ki mindent fölülmul, a ki örökké való, a ki változandóságnak nincs alávetve, s úgy is mutatja őt be irataiban, mint a kinek se kezdete, se vége, a ki örökké való, örök tevékenységű, változhatatlan, mindenütt jelen levő, tökéletes és mindenható lény.

A 3. fejezetben el van mondva, hogy a Cicerótól Istennek tulajdonított megismerő képesség a theologia szempontjából kifogásolható; mert Cicero a még létre nem jött emberi cselekedetokről azt vallotta, hogy ezeket az Isten nem ismerheti, tudhatja előre. Ezzel a felfogásával az akarat szabadságát akarta Cicero megmenteni.

A 4. és 5. fejezetben azok a helyek vannak felsorolva, a melyek Cicerónak az isteni gondviselésre vonatkozó tanítását bizonyítják, a mely kiterjed minden teremtett dologra egyaránt létezése első pillanatától elenyészéig, tehát az összes emberiségre s minden egyes embernek jólétére is; habár a világon előforduló bajok kérdésében nem tudott is Cicero oly megnyugtató bizonyítékokkal szolgálni, mint a kereszténység.

A befejezés tömören összegezi a mondottakat.

Ezek után már most én is összefoglalom véleményemet a czímbeli dolgozatról.

A szerző, mint fönnebb említém, rendjének s általában egyházának hagyományos szellemében oly tárgyat ölelt föl, a mely szorosan hozzáillik állásához és hivatásához, egyúttal teljesen méltó ahhoz a nagy czélhoz, melynek szolgálatába szegődött. Nálunk, programm-értekezésben tudtommal még nem volt olvasható Cicerónak e nemű tanítása és felfogása ily tüzetesen és alaposan, mint a szerzőnél, legfőlebb egész általánosságban (v. ö. Gergye Lenárt dolgozatát a komáromi gym. programjában, 1885. 6.) s csak Cicero egyetlen műve alapján megbe-

szélve; épen azért mint anyaggyűjteményt, érdekes és hasznos összeállításnak tartom munkáját s szép szorgalom eredményének. Mindazáltal a theologiából vett bizonyításait olykor fölöslegeseknek, máskor meg erőszakoltaknak itélem; én ugyanis nem tartom a theologia fegyvereit alkalmasoknak Cicero tanításának akár fölülbirálására, akár pláne meg-bélyegzésére. Továbbá az értekezés olvasó közönségének szempontjából föltétlenül elvártam volna a szerzőtől, hogy a latin szöveget magyar fordításban nyújtsa; mert ezt kívánja a közérthetőség és az elérendő hatás biztossága. Végül magyarság tekintetében alig férhet egyetlen szó is az értekezéshez, s ezt annál nagyobb érdemül tudom be a szerzőnek, mert tanárvizsgáló bizottsági tagoktól s az egyetemre vele együtt járó rend-társaimtól hallottam, hogy a szerző, mint svájci születés, már deressedő korában, előljáróinak parancsára, tanulta meg nyelvünket s állott a magyar iskola szolgálatába.

BÓDISS JUSZTIN.

26. Marton Sándor: *Juvenalis élet- és jellemrajza.* (Kecske-méti ev. ref. főgymn. értesítője, 1897/98.) 3—17. l. — A császárkor eme nagy szatirikusának élet- és jellemrajzába fogni nem utolsó vállalkozás. Hiszen maguk a legjelesebb irodalomtörténet-kutatók (pl. Teuffel: *Geschichte d. Röm. Litt.*) bevallják, hogy abban a töméntelen össze-vissza-ságban, borzasztó zűr-zavarban, mely a Juvenalis életére vonatkozó adatok közt van, teljes lehetetlenség eligazodni, «die Wahrheit zu ermitteln ist unmöglich»; jellemének, írói működésének megítélésében, méltatásában is oly nagynevű tudósok állanak egymás mellett, illetőleg egymással szemben, mint Nisard, Boissier, Ribbeck stb. Hogy a fentebbi dolgozatot ily körülmények mellett is igen alapos, szépen összeállított, jól sikerült dolgozatnak mondhatjuk, — az, úgy hiszem, csak dicséretére válik a szerzőnek. Különösen ki kell emelnem az idevágó szakirodalom sikeres tanulmányozását és ügyes felhasználását, mely nélkül manapság, bizony, nem is lehet egy lépést se tenni. Ebben a tekintetben vád nem érheti szerzőnket. Azonban másfelől kíváncsún tartottam volna, hogy kissé mélyebben behatolva az irodalomba, legalább a fontosabb helyeken említse fel a nevezetesebb controversiákat is, mert különben úgy tűnik fel, mintha mindaz, a mit előad, a legszilárdabb, kétségbevonhatatlanabb igazság volna, holott az egész életrajznak egyetlenegy adata sincs, a melyet, — épen a fenmaradt számos variatio alapján — meg ne lehetne támadni.

Igaz, hogy az első rész kezdetén, mely Juvenalis életével foglalkozik (4—13. l.), röviden előadja a kérdés történelmét is. Felemlíti, hogy van ugyan Juvenalisnak az ókorból ráánkmaradt életrajza, illetőleg életrajzai, de ezek annyi mindenféle variatioval vannak tele, meg egy nagy részük épen a renaissance korából való, tehát nagyon is új keletű, úgy hogy semmiesetre se nyújtanak megbízható adatokat a költő életéről, sőt tele vannak ellenmondásokkal és félreértésekkel. Ez ellenmondásokat közönségesen úgy magyarázzák, hogy az összes életrajzok egy eredeti biographiából származhattak ugyan, de a másolók félreértései, tévedései, betoldásai folytán úgy elváltoztak, hogy ma már az eredetit rekonstruálni lehetetlen. Azt se lehet tudni, hogy kitől eredt az eredeti őseletrajz; a variánsok között a legrégebb az a IV. század táján készült *vita*, mely az úgynevezett Probus-commentár íróját vallja szerzőjének. Ennek

s más egyéb adatoknak alapján Dürr, a ki egyébként a Juvenalis-biographiák legalaposabb ismerője, össze is állítja az ő élettrajzot. Azt hiszem azonban, hogy ez az egész így rekonstruált élettrajz, bár igen természetesen alapjában minden adata igaz lehet, mégis nagyon illusorius és nagyon kétes értékű; egyáltalában semmivel se lehet bebizonyítani, hogy az ő élettrajz, mely, elhiszem, az eredeti, helyes hagyományon alapult, valójában mindazon adatokat tartalmazta volna, melyeket Dürr beletesz a rekonstruáltba. E megjegyzést különben csak azért hoztam fel, mert szerzőnk a dolognak a könnyebb végét fogja és magáévá teszi a Dürr-féle rekonstruált élettrajzot.

Igy kezdi meg Juvenalis életének leírását, melynek legelső passusa szerint «a költő Aquinóban, a volscok régi városában született, az 55. év második felében Claudius Nero és L. Antistius consulok idejében». Ez talán igaz, de sem közelebből bebizonyítani, sem más adatokkal támogatni nem lehet; így mint egészen egyedül álló adat, nagyon kevés értékű. Mert abban már téved szerzőnk, hogy az élettrajzok mind megegyeznének erre nézve; ellenkezőleg, úgy áll a dolog, hogy az összes *viták* közül csupán csak a Cod. Barberini VIII. 18-ban van benne ez az adat, a többiek pedig mitsem tudnak róla (Teuffel, 331. §. 1. jegyz.) A III. szatira 18. verséből kitűnik ugyan, hogy ő aquinói származású, a 6, 57-ben pedig még azt is elmondja, hogy van neki ott egy kis atyjától maradt birtoka, de a feliratos kő ismét nem nyújt semmi bizonyítékot arra nézve, hogy hol és mikor született. Sőt az egész feliratos kővel nagyon furcsán vagyunk. Ribbeck szerint ugyanis (Róm. költ. 439. l.) sem a felirat eredetisége, sem a rajta említettnek költőnkkel való azonossága nincs kétségtelenül igazolva és így a belőle vonható következtetések sem egészen biztosak. A kő feliratán t. i. csak valami Junius Juvenalis van említve, ki Ceresnek szenteli azt az emléket s a Decimus név conjecturális kiegészítés útján kerül a feliratba; úgy de maga az eredeti felirat 1846-ban már ismeretlen, holott csak kevéssel azelőtt, a század elején találták volt! Ha mindazonáltal elfogadjuk, hogy nem hamisítvány, hanem csakugyan Juvenalisra vonatkozik, akkor a III. szatirát kapcsolatba lehet hozni vele. Abban ugyanis Umbricius azt mondja, hogy Juvenalis Aquinumban szatírákat ír, ő Cumából jövet hadsegéde akar lenni e munkában (adjutor — caligatus). A tribunok mellett voltak is adjutor caligatusok (nem lovagi rangu tiszték) s ha a feliratos kő csakugyan Juvenalistól való, akkor valószínű, hogy ez a tréfás mondás az ő tribunusi rangjára vonatkozik, melyet a kő is említ; de születése helyét és idejét nem érinti. Azonban mindez nagyon bizonytalan és nagyon ingátag, épen azért legalább egy pár szóval érinteni kellett volna a controvérsiákat is és Ribbecknél s Teuffelnél, kikre többször hivatkozik szerzőnk, megtalálta volna a szükséges pár adatot.

Folytatva azután előadja családi viszonyait, tanulmányait, hivatalkodását. Vagyoni állapotáról is szól s azt hiszi, hogy tekintélyes vagyona lehetett, ha a lovagi censust (400,000 sest.) ki tudta mutatni. Itt kellene felemlíteni, hogy ő maga is szól aquinói, sőt tivolii (11. szatira) birtokairól. Egyszerre azután, még mielőtt lovag lett volna, elhagyja Aquinot és beköltözik Rómába. E hirtelen költözködést szerzőnk úgy magyarázza, hogy azért történt, mivel a költő szónoklati tanulmányait akarta folytatni, ügyvédeskedni akart Rómában. Egy darabig csak ment valahogy, de végre, mikor látta, hogy a korrupció, romlott római tár-

sadalomban a jó, a derék, az erényes, az igaz sehogy se tud boldogulni, nem tudja bosszuságát elnyomni s elkeseredésének, dühöngő indulatának szatiráiban ad kifejezést (6–7. l.). Következik azután a költő egyéni és írói jellemének méltatása, melynek folyamán a szatirákból vett idézetekkel bizonyítja, Nisard-ral szemben, hogy Juvenalist valóban tiszta jellemű és feddhetetlen erkölcsű férfiúnak tartja.

Ez okoskodása és bizonyítása elég helyes és elég világos; rendre veszi Juv. theológiáját, morális és philosophiai elveit. Itt említi a nőkről való véleményét (11. l.); nézetem szerint okvetlenül meg kellett volna valószínűsíteni magyarázni, miért mondja Juvenalis, hogy nem ismer Rómában erényes nőt és ha volna is, még ha a Gracchusok anyja volna is, akkor se kívánná feleségül. Itt ugyanis a költő saját magával oly erős ellentétbe jön, hogy még csak mentegetnünk sem lehet. Az is kissé furcsán hangzik, modern ízűnek tetszik, hogy szerzőnk erős nemzeti érzületűnek találja Juvenalist, ki igen dicséri és szereti az ősök egyszerűségét stb.

Harmincz éven át irogatta már szatírát az agg költő, midőn egyszerre 120 vagy 136 körül magára vonta a császár haragját, úgy hogy kénytelen volt száműzetésbe menni. Ez a száműzetés is nagyon legendás és nagyon homályos. Szerzőnk az ismeretes VII. szatira inkriminált sorait hozza fel, melyek Hadrianus egy színészkegyencére vonatkoztak volna (Nem Philomela csinál-e Tribunt s Pelopea Præfectus? stb.); erre a császár kegyencze befolyására azzal felelt neki, hogy «Et te Philumela promovit» és száműzte, szerzőnk szerint Egyiptomba. Megjegyzendő azonban, hogy Ribbeck az egész esetet egy igen jól sikerült adomának tartja, Schanz pedig a száműzés históriáját egyszerűen elveti, mint koholmányt. Mindkettő túlzás. Az összes életrajzok megegyeznek a száműzetést, tehát igaznak kell lennie; helye, ideje bizonytalan. Volna egy kétes adat a 15. szatira 45. versében (szerzőnk nem is említi ezen adatot), hol azt mondja Juv., hogy személyes tapasztalatból ismeri az egyiptomiak vad kicsapongásait; ebből azt szokták következtetni, hogy tehát Egyiptomban töltötte száműzetése néhány évét s ott is halt meg 138 körül. Ugy de ismét mások a X., XII–XV. szatírát nem tartják Juvenalisénak. Itt aztán igazságot keresni lehetetlen.

A dolgozat második része (13–17. l.) magukkal a szatírákkal foglalkozik. Beszél e szatírák tárgyáról, hangjáról, mentegetve azt a leplezetlen nyíltságot, melylyel a legutálatosabb erkölcstelenségeket megnevezi. A szatírák költői értékére nézve azon az állásponton van, hogy Juvenalis költői tehetsége messze kimagaslik ugyan kortársaié közül, de azt a művészi összhangot, melyben az aranykori költők klasszicitása áll, állandóan nem képes fentartani.

Összehasonlítja költőnket Horatiussal s kimutatja a közöttük levő különbséget; kár, hogy nem idézi Scaliger ismeretes és kitűnően találó mondását: Persius insultat, Juvenalis ardet et jugulat, Horatius irridet. Beszél azután a szatírák szerkezetéről, előadásmódjáról, nyelvezetéről (különösen Genther műve alapján) és végre technikájáról, azaz verseléséről. Végezetül rátér Ribbeck azon állítására, hogy a X., XII–XV. szatira nem Juvenalistól való, hanem valami ál Juvenalis műve; ennek a constatalása csakugyan fontos, mivel itt két egészen különböző álláspontról, felfogásról van szó. Ribbeck elítéli ez utóbbi darabokat, azért, mert úgy szerkezetben, mint tárgyaik feldolgozásában gyengébbek az elsőknél, nyelvük mesterkélt, merész képekkel, hasonlatokkal telt s álta-

lában túlságos sok bennük a retorikai alpáthosz és deklamáció. Én azonban hajlandóbb vagyok szerzőnk álláspontjára lépni mint a Ribbeckére. Hisz utoljára is csak arról van szó, hogy némely költői tehetségek pályafutása folytonos emelkedést mutat (pl. Tompa), másokén ellenben a folytonos hanyatlás látszik. Így Juvenalis már első darabjaival a lejtő tetőpontján jelent meg, melyről azután felfelé többé nem, csak lefelé lehetett mennie. Szóval szatirái sorozata egy virágjában fellépő költőnek folytonos hanyatlását mutatja. — Ez az egész ismertetés igen ügyes és egész helyes, de azt hiszem érzi az olvasó egy dolognak a hiányát: t. i. szerzőnk csak futólag említi a szatirák tárgyát és tartalmát, holott pedig nem ártott volna legalább egy párnak a tartalmát, eszmemenetét, modorát részletesebben tárgyalni, hogy az olvasónak, vagy a hallgatónak annál világosabb fogalma legyen ez egészen eredeti tehetség írásmódjáról, művei szelleméről és egész egyéniségéről.

A dolgozat nyelvezete jó nagyáros, irálya szabatos, egyszerű és világos, előadása mindenütt élénk és könnyű; van benne bizonyos melegség, lelkeség, mely az egészen átvonulva, a tárgy szeretetére vall s néhol emelkedett pithoszban nyer kifejezést. Talán ez az oka, hogy ott is elnézőbb a szerző, a hol megróni, gáncsolni valója volna.

Különben ismétlem, hogy előbbi megjegyzéseim és észrevételeim mellett is — hisz azok tulajdonképen mind csak a Dürr állításaira vonatkoznak és így csupán közvetve érintik szerzőnket — a dolgozatot jó és sikerült dolgozatnak tartom. Ugyan nem találkozunk benne önálló kutatással, de az eddig elért eredmények szabatos feldolgozása, ismertetése, az általa legjobbnak tartott irány tévedései vagy bizonytalanságai daczára is érdemül tudandó be neki.

INCZE BÉNI.

27. Emericus Rorák: *De vi ac natura participiorum Latini norum syntactica.* (Szabadkai közs. főgymn., 3—21. l.) -- Az egész dolgozat nagyjában két fő részre osztható; az első magát a participiumot ismerteti általában (3—10. l.), a második pedig az ablativus absolutussal foglalkozik (10—19. l.). Kiinduló pontnak mindjárt a bevezetésben előveszi szerzőnk Fritsche alapján a grammatikai kategóriák fejtegetését. E szerint két ilyen kategória van: substantia és qualitas; a qualitas ismét lehet qu. agens = verbum, vagy qu. jacens = adiectivum. Ezeket röviden előadva rátér annak a kérdésnek tárgyalására, hogy vajjon ezen említett kategóriák melyikébe sorozhatjuk a participiumot s általában milyen szerepet kell neki tulajdonítanunk a nyelv egészében (3. l.). Alapúl ismét Fritschet veszi és részletesen, elég világosan előadja az ő nézeteit erről a tárgyról. Az ige ugyanis -- mondja Fr. -- az a működő qualitas, mely a substantia mozgását, cselekvését, idejét fejezi ki; a melléknév a nyugvó qualitas, mely mozgás nélkül a substantiába bezárva s a neki megkülönböztetés által hozzátapadva jelenik meg. Participium tehát ott keletkezik, a hol az ige cselekvése egy nyomba szorul és fennakad, megszűnik a személy szabadsága és ereje, úgyhogy megakad és fennakad s a genus jegyen, és a cselekvés singularitásán kívül semmi sem marad birtokában. Ugyde Fr. szerint a határozott módú ige nem jelöl egyebet, mint egy egyes cselekvést és a cselekvés személyét; ha tehát a participiumban annak a cselekvő személynek a genusa kifejezést talál, ez a suffixum generis, mint olyan, teljesen egyenlő értékű az ige szemé-

lyes suffixumával, azaz a participium épenúgy megjelöli a személyt, mint az ige; *milites pugnans* és *milites pugnantes*-ban a *milites* szó egyformán a harcolás személyeit jelöli. Fr. szavai tehát nem határozzák meg teljesen és nem fejtik ki világosan, hogy mi a különbség a *verbum finitum* és a *partic.* között.

E különbség közelebbi megvilágítása végett a mondattanhoz fordul szerzőnk (5. l.), t. i. mondatbeli használatuk alapján igyekszik a különbséget érthetőbbé tenni. E vizsgálódásában, Boeckh után, arra az eredményre jut, hogy a *verb. fin.* nemcsak a cselekvés személyét, hanem a személy létezését (*τὸ εἶναι*) is megjelöli. Világos tehát, hogy Fr. azon állítása, mely szerint a *fin. verb.* = egyes cselekvés a személy szabadságával együtt, a *part.*-ban pedig megszűnik a személy szabadsága és ereje: nem egyéb, mint üres frázis, mely csak jelzi, de nem mondja, nem határozza meg a kettő között levő különbséget (6. l.). Minthogy továbbá az *adjectivum attributivum* a *copula* által *prædicatum*má lesz, a *participium*nak pedig szintén *adjectivum* alakja van: világos, hogy a *part.*-nak a mondatban ugyanolyan szerepe és jellege van, mint az *adjectivum*nak; hogy ha tehát *rosa pulchra*-ból mondatot alkothatunk a *copulával*: *rosa pulchra est*, épúgy *rosa florens*-ből, hol a *florens* *partic.* nem egyéb mint jelző, szintén alkothatunk mondatot: *rosa florens est*, azaz *rosa floret* (7. l.). S végre a *partic.* már csak azért is melléknév, mert, mint minden melléknév

a) fokozható (*abstinentior*, — *issimus*, *obietior*, *issimus*);

b) főnév gyanánt használható (*Medici*, leviter *aegrotantes* leniter *curant*, Cic. *de off.* 1, 24, 83; csakhogy a *medici* után nem kell vessző);

c) határozókat képezhet (*accommodate*, *ornate*, *amanter*, *ignoranter*).

Hogy az igétől mennyire külön van választva, az főképpen abból látszik, hogy

a) *in*-nel tagadó értelmet kaphat (*constans* — *inconstans*, *nocens* — *innocens*, *consideratus* — *inconsideratus*).

b) a *deponens* igéknek is van *csel. part. præsensök* (*hortans*, *loquens*).

c) a *part.*-ból *ia*-képzővel főnevek származnak épen úgy, mint a melléknévekből, vagy főnevekből (*constant-ia*, *sapient-ia*; *audac-ia*, *feroc-ia*).

Ezek szerint tehát a *partic.*-nak *nominalis* ereje van és teljesen megegyezik a melléknévvel (7. l.).

A *participium* azonban, minthogy igéből származik, az ige tulajdonságaiból is megtartott egynéhányat. Kifejezheti ugyanis

a) a cselekvés milyenségét (befejezett és befejezetlen),

b) a cselekvés nemét (cselekvő, szenvedő) és

c) a függő esetekben igei vonzata van (*amans patriam*, *invidens nemini*, *honoratione utens*. Szamosi Lat. mondt. 85. §.)

Az a) pontról bővebben szólva arra a következtetésre jut szerzőnk, hogy a *part. perf. pass.* tulajdonképpen nem egyéb, mint *adjectivum verbale* (gör. *-το*), tehát nem valódi *participium*. A valódi *part. ragja* ugyanis (-nt) különböző igetörzsekhez (*variis radicibus*) járulhat, a melyek a cselekvés milyenségét megjelölik (gör. *λβ-ο-ντ-ς*, *λβ-σ-ο-ντ-ς*, *λβ-σα-ντ-ς*, *λβ-θε-ντ-ς*); a *part. perf.* -to végzete ellenben (gör. *-το*, ind. -ta) mindig valamely időtörzshöz (temporali radici) járul. (Itt nagyon

zavarja szerző előadását az, hogy németül mindkét csoportot Tempus-stamm-nak nevezi). Továbbá a part. perf. a cselekvés nemét sem fejezi ki, mert a pass. és med. part. ragja nem -to, hanem -mana (lat. -mino, -mno, alu-mnus, ter-minus, gemi-nus, fe-mina, Vertumnus; gör. *μενο*). Ellenben a gör. -τος végzetű adj. verbale teljesen egyjelentésű a latin part. perf.-val (*γλυπτός*, sculptus; *δεκτός*, falsus; *μεμπτός*, cenatus; *ῥυτός*, solitus).

E jelenség magyarázatát abban találja szerzőnk, hogy a szenvedő part. perf. korán kiveszett a latin nyelvből; a nyelv tehát egyszerűen az adject. verbalet tette helyébe, melynek jelentése úgys teljesen ugyanaz. Az eredeti pass. part. perf. ragja pedig annyira eltűnt, hogy (a fennebb idézett példáktól eltekintve) csupán a szenv. több. 2. sz.-ben (reg-i-mini) és a pass. imperativus sing. 2., 3. sz.-ben (archaicus latinság: fa-mino = dicito, arbitramino) maradt némi nyoma (8—9. l.).

E fejtegetéseket azonban ki kell terjeszteni az ablativus absolutusra, melyben a part.-nak állítólag állítmányi ereje van; áttér tehát e constructio magyarázatára (10. l.) és mindenekelőtt azoknak a nézetével foglalkozik, kik az abl. abs.-ban összevont mellékmondatot szeretnek látni (Hoffmann, Classen, Jolly stb.). Minthogy az eddigiek szerint a part.-ból csak a copula segítségével lesz mondat, az abl. abs.-ban pedig hiányzik a copula: semmiesetre se mondhatjuk, hogy a constructióban a partic. alany gyanánt szerepel. Ugyancsak helytelen az a feltevés is, hogy a partic. absolutum a nyelv centripetalis ereje folytán fejlődött ki, a hypotaxis elkerülése végett; ez a törekvés, hogy a gondolat kifejezése minél egységesebb legyen, meg van minden nyelvben, tehát az abl. abs. magyarázatában alapul nem vehető.

Hogy kutatásunknak sikere legyen, vissza kell térnünk a nyelv multjába s meg kell vizsgálnunk e constructio történetét, különösen szem előtt tartva azt, hogy az abl. abs. mondat szerkezete nem a proethnikus korból való, hanem az indoeurópai nyelvek különválása után fejlődött ki, mint ezt már Classen után Delbrück, Brugmann, Hübschmann, Schmalz stb. mind elfogadták.

Igen fontosak e kutatásainkban azok az esetek, a hol a partic.-nak az abl. abs. hoz hasonló használata van. Így pl. a latin nagyon szereti a concret kifejezést az abstract helyett; ha tehát pl. a cselekvés fogalmát akarja kifejezni, egyszerűen veszi az illető főnevet, melyről a cselekvésben szó van és melleje tesz a cselekvés kifejezésére egy partic.-ot, tehát amissio urbis helyett azt mondja amissa urbs. Épen így használtatnak: Dubitat nemo quin violati hospites, legati necati, pacati atque socii nefario bello lacesciti, funa vexata hanc tantam efficerent vastitatem (Cic. in Pis. 35, 85), capti oppidi, auctorem extinctum, acceptae cladis stb. Hannibale victo gloriari. *Tarquinius Turnum oblato falso crimine insonem oppressit*. Ez utóbbi példát Kühner után szembeállítja szerzőnk egy abl. absolutussal: *Aristide patria pulso Persae Graecos aggressi sunt* és megállapítja, hogy a kettő között, bár látszólag teljesen megegyeznek, lényeges különbség van. Az előbbi mondatot ugyanis bátran fordíthatjuk így: *hamis ok felhozásával*, az utóbbit azonban nem, mivel a *pulso* part.-ban az elűzés cselekvésének befejezettsége is kifejezést nyer, a mire az *elűzetés* főnév nem alkalmazható. — Ez a megkülönböztetés azonban — azt hisszük — teljesen fölösleges; szerző maga is elismeri, hogy az abl. abs. ebben a példában tulajdonképpen időhatározó, már

pedig, a mi a magyar nyelv szellemét illeti, *hamis ok felhozásával* éppen olyan határozó, mint *Aristides elüzetésével* = Aristides elüzetése után. Számtalan példát lehetne felhozni. a hol az abl. abs. egész jól lefordítható valamely határozóval (*dato signo* = adott jelre, *inito consilio* = az előbb megállapított terv szerint, *præparata nave* = a készen tartott hajón, Szamosi Mndt. 85. §) s csak ritkán szükséges az elő- vagy utóidejűség oly pontos megjelölése, hogy a miatt magyar mellékmondatot kelljen használnunk.

Igy jutunk a Delbrück (Classen, Hübschmann, Brugmann) meghatározásához, mely szerint az abl. abs. alapját eredetileg egy participialis jelzővel ellátott ablativus locativus képezi, mely idő- vagy módhatározóként szerepelt; idővel azonban jelentése, illetőleg hovátartozása elhalványult és ettől kezdve olyan esetekben is állhat, a hol különben nem volna helye (16. l.). Lényegére nézve ez az adverbialis bővítmény teljesen egyenlő értékű a *cum*-mal kapcsolt mellékmondatokkal, és már eredeténél fogva is kifejezheti mindazon mondattani viszonyokat, melyeket az ablativus kifejez. Mindezekből, hozzávéve még a *me adjunctore*, *te invito*, stb.-féle kifejezéseket is, kitűnik, hogy a participium az ablativus absolutusban sem egyéb, mint *jelző* (adjectivum attributivum, 19. l.). A végkövetkeztetés, mely a dolgozat befejezésében (19—21. l.) van kifejezve, az, hogy a participiumnak a mondatban általában jelzői ereje és természete van.

Ez volna a dolgozat rövid tartalma. Érdeméül kell tudnunk az idevágó szakirodalom pontos és lelkiismeretes tanulmányozását és felhasználását. Ennek köszönheti, hogy bár új véleményt nem mond a dolgozat, de a tudomány mai álláspontjának megfelel. Tírgyi fogyatkozásai közül csak azt tartom fontosnak, hogy itt ott kissé zavaros a gondolatmenet, szükségteken közbevetésekkel zavarja az előadás fonalát; teljesen fölösleges pl. a 15. lapon az a megkülönböztetés (Paul) a névi (nominalis) és igei (verbalis) bővítményekről, mert ennek csakugyan nincs semmi alapja. De nincs is szükség rá, s az elnevezés maga is helytelen: a mellékmondatok éppen úgy mint a függő esetek, *præpositio* névszók, adverbiumok stb. nem egyebek mint bővítmények, tehát a főmondatnak tagjai (18. l.). — Nyelvezete általában megfelelő. Legfőbb baja az, hogy a mutatónévmás (*hic, hæc, hoc*), valamint a *possum* ige használata által sok helyen lapos és pongyola lesz. Idézetei előtt pl. mindig ez áll: *hæc leguntur*; a *possum* rovására mennek az ilyenek: e participiis *possunt* vocabula derivari (sőt, származnak is. nemcsak származhatnak!). Különben hadd álljon itt egy pár aláhuzott hely. *Locus, qui eis in syntaxi additur...* (jobb attribuitur, terminatur, assignatur). 1. l. *His explicatis* (quibus expl. 3. l.). *Prædicatum est in sententia conditio sine qua non* (u. o.), proponit (exponit, profert h. 6. l.), omittit (u. o.), sed non tantum *haec* sunt, e quibus *haec* ratio partic. Latinor. cernitur (7. l.), e participiis *possunt* vocabula derivari (u. o.), nihil est dubii, quin participiis *res nonnullae* transferantur (miért nem qualitas, mint alább? 8. l.), actio perfecta et *imperfecta* (imperfecta, u. o.), *usurpantur* (usurpabant h. u. o.), cum autem stb. (9. l. hiányzik az állítmány), sunt autem nonnulla nomina, ubi suffixum verum part. perf. pass. cerni potest (cernitur, 9. l.), eo commemoratu *dignum* esse videntur *adjectiva* illa... quæ Bopp participi a perf. act. verborum esse docet stb. (digna 9. l.), nobis suffixum -tum, -tu etc. (10. l. hiányzik az állítmány), om-

mittere (u. o.), *dicendum esse* mihi videtur, qualem vim habere structuram ablativi absoluti putent viri docti, quid est, quod etc. (quid sit, 10. l.) mens cogitati (? 12. l.), *Haec* autem vis (jobb a pron. relativum, 12. l.), sententiæ permultæ leguntur, ubi pro amplificatione verbali facile amplificatio nominalis esse potuisset 13. l. (a conj. plusquperf. mint potentialis egyáltalában nem fordul elő, tehát: potuerat), *quæ quoque* habet vim concessivam (17. l.), sententiam enim secundaria est membrum quoddam stb. (18 l. tollhiba. sententia h.), quomodo potest hæc res explicari (18. l.), ipse = ugyancsak ő (jobb idem, 19. l.), non est dubium, quin in «te invito» maior est vis (19. l.), non potest mutare rationem casuum, tantum . . . conjunctionem sententiarum . . . velut *parataxis* pro hypotaxi (parataxim, 19. l.), genere dicendi (19. l., gen. dic. nem beszédrészt, főnév, melléknév stb., jelent, hanem írásmódot, irányt), *qua re quoque* (20. l.). — Végül nem hallgathatom el, hogy a dolgozat áttekinthetőségének, világosságának nagyon árt, hogy nincs külsőleg is részekre osztva. Egyéb jó tulajdonságai mellett ennek sem lett volna szabad hiányoznia.

INCZE BÉNI.

28. Kerekes Ernő: Czuczor Gergely «Botond»-ja. (Zilahy ev. ref. collegium, 3—25 l.) — A szerzőnek célja volt e dolgozatával «Czuczor Botondja iránt nagyobb fokú érdeklődést felkeltenie, mint a minőben eddig részesült», «mínt hogy mindezideig még nem jelent meg róla önálló tanulmány». A cél kitűzését és a dolgozat megokolását a szerző dolgozata végén mondja el. bizonyára nem gondolva úgy, hogy saját dolgozata czáfol rá szavaira. Ő maga sorolja föl mindazokat, kik e költemény nyel foglalkoztak, köztük van Vozári Gyula is, a ki a *Jeles írók isk. tárában* külön kiadta és magyarázta; az iskolai életből pedig igen jól tudhatná, hogy Botond a Két szomszédváron kívül egyike azoknak az eposzoknak, melyet tanuló ifjúságunk legszívesebben olvas. A «népszerűlenség» és «érdeklődés csekélyisége» tehát nem olyan tényezők, melyekkel e költemény tárgyalását meg kellene okolnia e szerzőnek s nem is lett volna szüksége rá; elég lett volna látnunk, hogy a költemény iránt való vonzódása bírta rá dolgozata megírására s az az igyekezet, hogy korából megmagyarázza, megértesse s költőjének kedves egyéniségét mutassa meg benne és belőle. Ez az igyekezet valójában meg is volt a szerzőben, csak hogy igyekezetével nem ért föl ereje. Az irodalomtörténeti értekezések megszokott alakjában következnek egymásután szép rendben az egyes szakaszok, de hidegen és szürkén, melegség és lendület nélkül. Tartalmilag alig tehetünk kifogást, hiszen mind ismert dolgok, a miket ír, de ha már nem ad tartalmilag újat, a régit kellett volna új alakban, szép külsőben adnia.

A bevezetésben egymás mellé állítja Vörösmartyt és Czuczort, kik egy időben lépnek fel eposzaikkal. Itt jó alkalom lett volna rámutatni azokra az okokra, melyek a huszas évek körül a romanticismust emelték uralomra a classicismussal szemben; talán voltak a futólag említett politikai tényezőkön kívül még mások is, talán volt külföldön is már ilyesféle irány a költészetben? Vagy a mi költészetünk, irodalmunk, gondolatvilágunk kívül áll és állott az európain? A classicismus általános emberi eszméinek elvetése, a nemzeti elem előtérbe nyomulása, a nemzeti múlt feléledése. az indulatosabb hang, a szabadabb nyelv, vajon tisztán

magyar különlegesség volt akkoriban? A szerző azt mondja, hogy Vörösmarty és Czuczor költészetén nem érzett meg az «európai újabb költészet utánzása, noha ismerték»; az nem helyes megjegyzés, már önmagának is ellent mond. Ne gondoljuk, hogy az utánzás pusztán csak szavakban, tárgyakban nyilvánul: az emberiséget mozgató eszmék és gondolatok elől, a világot bejáró felfogások és áramlatok elől nem zárkozhatik el egy nemzet sem; hogyan nyilvánul ez az általános, nemzetközi áramlat a nemzet életében, az egyénben: ezt kell az irodalomtörténetirőnek feltüntetnie, mert csak akkor tudjuk meg, mit adott a nemzet, az egyén hozzá, mennyivel vitte előbbre, mi az érdeme. — Czuczor többi eposzáinak rövid megemlítése után a szerző a Bécsi Krónika illető helyét idézi, mely Czuczor forrása volt (Vozári Thuróczyt idézi): midőn elmondja a költemény meséjét, felsorolja eltéréseit a forrástól, kiemeli főjelességéit a cselekvény egységes és szilárd szerkezetét, fejtegeti dicsérő és itt-ott helytelenítő szavakkal a személyeket. Végül néhány nem igen sikerült megjegyzést tesz Czuczor nyelvére; én azt hiszem, hogy valamely költő nyelvét így egy-két lapon «letárgyalni» nem nagyon lehet; a leszűrt végeredményt, azt igen. A szerző pedig e helyt általános és semmitmondó címek alatt rendszer nélkül kiszedett példákat gyűjt össze, melyek épen-séggel semmi tanulsággal nem járnak. Magának az értekezésnek nyelve hasonlít tartalmához: sok kifogást nem tehetünk ellene, csakhogy erő-telen, színtelen; csakhogy azért még a szürke írásban sem szabad manap-ság már ilyeneket használnunk: «*egy*, a Borics levei által elnyomorított rabnak megjelenése» (7). — Theophán *egy* tehetetlen következtetlen alak», — «Polydora *egy* elmosódott, halvány alak» (16), — «toduló pon-tot *képez*» (14), — «kivételt *képez*» (9), — «indokolás» és «indokol» (7, 14) stb.

TOLNAI VILMOS.

29. Halász Gyula: Petőfi és Béranger. (Brassói áll. főreálisk. 3-43. l.) — Két nemzet irodalmának kölcsönhatását vagy legalább a világirodalom egyes nagy alakjainak hatását valamely irodalomban kimutatni halás feladata az irodalomtörténeti tudomány modern irány-zatának, az összehasonlító irodalomtörténetnek. A magyar tudományos-ság már eléggé előre van abban a munkában, hogy a német, olasz és francia hatásokat irodalmunkban kimutathassa; csak az angol irodalom hatása — a mennyiben erről szó lehet — vár még áttekintő egészében is és részleteiben is, kimutatásra.

Halász Gyulának jelen dolgozata az irodalomtörténeti értekezések-nek ebből a fajtájából való; a *francia* irodalom egy alakjának hatását vizsgálja a mienkre, a mint az költészetünknek s a magyar szellemnek első rangu egyéniségében, Petőfiben vége megy: a meglehetősen terje-delmes dolgozat *Petőfi és Béranger* viszonyát tárgyalja.

Első pillantásra látjuk, hogy nem új témával van dolgunk. Ferenczi Zoltán három kötetes nagy művében, mely mintegy a *Petőfi-Múzeum* cz. folyóirat foglalataként minden lehető oldalról megvilágítja Petőfi életét és költészetét, Petőfi viszonya Bérangerhez is bőven tárgyalva van. (II. k. 63--71. l.) A Ferenczi könyvének félívnvi kitérése azonban természetesen csak vázlatot adhat e nagyérdékű párhuzamról s úgy hi-szik ezen a vázlaton épül föl Halász Gyulának előttünk fekvő program-m-értekezése. Bocsássuk előre, hogy Halász Gyula ha nem is kezd új fel-

adatot, de az elvállaltat derekasan és teljesen megoldja s ezzel érdemes, becses munkát végez. A Ferenczi fölvetette nagy feladatot, Petőfi és Béranger életének, egyéniségének, korának és költészetének összehasonlítását részletesen, aprólékoságokig kiviszi s ezzel teljes világot áraszt e nagybecsű irodalmi viszonyra, erre a nevezetes kölcsönhatásra.

Számos párhuzamos idézete, melyek még sem túlzottak és erőltetettek, utalásai a kínálkozó sok és gazdag párhuzamos adatra, adják meg Ferenczi alapvető vázlatával szemben a dolgozat eredetiségét. Mindezekre Ferenczi nem tejeszkedhetett ki rövid tárgyalásában; neki művetermészeténél fogva csak az áttekintés álláspontján lehetett maradnia, míg Halász Gyula tiszta világos adatokból, analysis után jól összefoglalt munkával bizonyította Ferenczi tételeit.

A programmértékezés öt hosszabb fejezeten át adja elő tárgyát. Revezetésül Petőfinék Bérangerhez vonzódo rokonérzelmet ismerteti s Béranger udvarias viszonzását. Majd egy pár elszórt véleményt sorol föl, melyek Bérangert próbálják a neki jutott magas piedesztálról leszállítani. Azután ezek ellen néhány apologikus megjegyzést kísértvén meg, ráter a részletes aprólékos összehasonlításra Petőfi és Béranger élete folyása és egyénisége között. Alkalmassá összehasonlítási szempontokat keresvén ki, sok rokon vonásra lel a francia chansonnier és a magyar költő között. E sok rokon vonás kiemelése azonban főleg az eltérő vonások némi elhanyagolásában leli magyarázatát. Dolgozatunk összehasonlítása a III. és IV. fejezetben realisabb alapra tér. Párhuzamos idézetekben hasonlítja össze költészetük forrásait, különösen a két költő szerelmi és politikai költészetét, mint a melyek együtt adják a két költő egész költészetének képét. Ezekben már több realis, közös vonást állapíthat meg. Az összehasonlító eljárás egyes szempontjai e fejezetekben a következők: általános dalköltői sajátosságok, népdal és chanson, szerelem a költészetben, bordalok, harútság, a gyermek- és ifjúkor emlékei, a természet szeretete, költői hivatás és költői dicsőség. Mindezekben az összehasonlításokban bár nem vizsgál chauvinista szemmel, az egybevetés mégis Petőfi dicséretére s Béranger rovására végződik. Részletes elemzéssel jut arra az eredményre, hogy *Petőfi inkább költő, mint Béranger*. Ugyanezt az eredményt kapja még akkor is, mikor a két költő politikai költészetét veti egybe. Mindenek előtt vizsgálja a két népének politikai költészetének forrását: viszonyukat a néphez; azután forradalmi és köztársasági elveiket, verseiket a királyokellen, költeményeiket a szabadságról, Béranger Napoleon-dalait s Petőfinék Bemről szóló költeményeit, befolyásukat a napi politikára s a történeti mult emléket költészetükben. Igen ügyes mindezek között az összehasonlításnak az a részlete, mely behatóan vizsgálja Petőfi és Bérangernek külön-külön viszonyát koruk politikájához; szinte fájdalmasan állapítja meg a végén, hogy Béranger politikai dalai sokkal mélyebben hatoltak a francia közvéleménybe, mint Petőfiéi a magyar nemzet érzésvilágába. De megleli vigasztaló magyarázatát ennek a ténynek is, a mi viszont egyezik a két dalnok szerelmi költészetének egybevetéséből levont eredménnyel: *«Béranger inkább politikus, mint költő, Petőfi inkább költő, mint politikus.»*

Csak azt tartjuk tévedésnek, hogy Bérangernek és különösen Petőfinék költészetében a szabadság eszméjeért való ideális hevülést socialis izgatásnak veszi, hogy *modern agitatorokat* lát bennük, kik a *nemzetközi-ség* elveit s a *közösség tanát* (communismus) hirdetik. Ennél a lehető

legrészletesebb összehasonlításnál a párhuzamos idézetek és utalások még tökéletesebb és még meglepőbb egyezéseket tüntetnek föl. Ilyen egész költeményekre, azok alapeszméjére: teljes földolgozására is kiterjedő párhuzamok pl. ezek: Dobzse László — Roi d' Yvetot; Magyar nemes — Marquis de Carabas; Vieux drapeaux — Elhagyott zászló; Le 14. Juillet — 1848. márc. 15.

Ez a gyakori találkozás, mely Béranger és Petőfi költészetén végig észlelhető, lehetne esetleg véletlen is, csak éppen hasonló körülményeknek eredménye, ha nem Petőfinek Bérangerhez vonzódo rokonságra szülné. Azért nem helyeselhetjük, hogy Halász csak a dolgozat elején említi s később sem domborítja ki jobban Petőfi különös vonzódását Bérangerhez. A IV. fejezet végén összefoglalólag mondja ugyan, hogy „talán több is ez, mint véletlen találkozás: talán olyan tüneményszerű szellemi rokonság ez, melylyel a nemzetek története csak egy Petőfi és egy Béranger géniusát fűzhette egymáshoz”, — de később az egybevető vizsgálat eredményeit összefoglaló V. fejezetben megtagadni látszik az összefüggést közöttük s aztán azt mondja, hogy *„egyezéseiket nem szabad egyének, mint véletlen találkozásnak tekinteni.”* Azután újra rátér — s ezt a különválasztást már igazán nem értjük! — mondván: „E véletlen rokonságnál, melynek némely találkozását az előbbi fejezetekben kimutattuk. fontosabb reánk nézve az a hatás, a mit Béranger Petőfi költészetére gyakorolt.” Kár, hogy azokra az érdekes fejtegetésekre, melyekkel Ferenczi Zoltán e tekintetben szolgál. csak célloz, de nem ismerteti meg olvasójával s végül aztán a *véletlennel*, a *találkozásnak* ily többszöri hangoztatása után mégis a következőkben állapodik meg: „Semmi kétség, hogy a politikai felfogást, főképen a köztársasági hitet Petőfi Bérangertől örökölte. Az ő chansonjai irányítják gondolatait az emberiség nagy kérdései felé. Hatása volt Bérangernak Petőfire a bordalok írásában, a genre-képek megteremtésében, főkép pedig a refrainés forma használatában. A mi azonban ép a javát, a legszebbjét alkotja Petőfi költészetének: szerelmi lírája, családi költeményei, tiszta hazafias dalai Béranger hatását éppen nem mutatják.”

Petőfi és Béranger lelki rokonságának ezt a némileg zavaros meghatározását nem tekintve, továbbá leszámítva azt, hogy a dolgozat itt-ott inkább elmefuttató, tárczaszerű összevetésévé lesz a hasonló motivumoknak a két dalnok életében és költészetében, semmint philologikus módszerű keresése a kölcsönhatásnak, — a programértekezést általában derék dolgozatnak mondhatjuk. Érdeme különösen az, hogy a két poéta költészetén való bő áttekintésnél fogva jó képet ad mindkét költő költészetének lényegéről s főleg sok eszmét ébreszt. S mivelhogy a dolgozat előadása is világos, érthető, tetszetős és mint ilyen elég kellemes olvasmányul szolgálhat a laikusnak is, ez értekezést, összehasonlító irodalom történetünk nem utolsó nyereségének tartjuk.

GYULAI ÁGOST.

30. Schneeberger Nándor: A regény technikájáról. (Mezőturi ev. ref. főgymn. 3—43 l.) — Ez értekezés, mely már régebben, 1895-ben, is megjelent nyomtatásban (akkor mint doktori dissertatio szerepelt), többet nyújt, mint a mennyt a címe után a legtöbb olvasója várna. Nálunk ugyanis szokássá vált a «technika» jelentését szűk körre szorítani s nem érteni rajta egyebet, mint azt az ügyességet vagy mond-

juk készséget, a melylyel az író művét formába önti s technikáról szólván a legkülső formára (nem pleonasmus!) gondolunk. Schneeberger jó érzékkel kiterjeszti a szó jelentését és a regénynek olyan követelményeiről beszél, melyeket rendszeren a *compositio* címe alatt szokás tárgyalni. Rövid bevezetésében azt kutatja, miért hanyagolták el az újabb esztétikusok a regény elméletét különösen a drámával szemben. Egy pár találó megjegyzése mellett azonban már itt is találkozunk olyas állításokkal, melyet nem mernénk elfogadni, pl. azt, hogy a regény helyes megítélését nagyon megnehezíti, hogy csak olvasás útján hatol tudatunkba. Azt hiszem, éppen ellenkezőleg áll a dolog, hiszen ha drámáról akarunk elfogulatlan ítéletet alkotni, ha azt az esztetikai hatást keressük, melyet a dráma mint *irodalmi mű* reánk gyakorol, akkor is az olvasáshoz kell fordulni s nem szabad számításunk körébe vonni azt a pluszt, a mit a nagy színészek tehetségükkel a munkához hozzáadnak. Ha még a drámát is olvasva kell megítélünk, mennyivel inkább a regényt.

A regény technikáját vizsgálván egy csomó fontos kérdést világít meg a szerző. Nagyon rontja értekezése hatását, hogy ezeket az egyes kérdéseket csak rhapsodikusán tárgyalja, sokszor majdnem epigrammai rövidséggel, úgy hogy munkájának egyes részei szerkezet tekintetében inkább Horatiusnak a Pisókhöz írt leveléhez hasonlíthatnak, mintsem tervszerű egészet alkotnának. Egymásután sorra kerülnek a leírások, reflexiók, hasonlatok szerepe és hatása a költészetben, majd az *expositio* fontossága, a hangulategység, figyelmébe ajánlja a költőknek «*versate diu, quid ferre recenset, quid valeant humeri*», vizsgálja az *ich-Roman* és *er-Roman* különbségét, a regény és dráma viszonyát a költői előadás szempontjából, a verset a regényben, a tudomány szerepét a regényben és hibáztatja az olyan külsőségeket, mint a jelkéket vagy rövid tartalmakat a fejezetek élén, a történelmi regényekben a jegyzeteket stb.

Ez a sokféleség természetesen nem válik az értekezés javára, nem elég a tér, hogy mindegyikkel részletesen foglalkozzék, pedig a mint az elősorolt tárgyakból kivehető, egyik-másik nagyon is megérdemelné, hogy önmagában tárgyál szolgálgjon egy ekkora értekezésnek (pl. az utolsóelőtti pont). Így azután bosszantó az az aránylatosság, hogy a regény lényegét egyáltalán nem érintő apróságokra éppen annyi tért szentel, mint a fontos tulajdonságaira. Sokkal egységesebb, érdekesebb és nekünk is hasznosabb lett volna, ha Schneeberger most a másik alkalommal csak a kétféle regénytípusról szóló fejezeteket, munkájának ezt a legterjedelmesebb, legbecselesebb részét tárgyalja, önállóan kibővítvé.

Mindamellet az értekezésnek így is van érdeme. Nemcsak az egyes tárgyalása körébe vont regényekről kapunk találó megfigyeléseket (Fáy, Jósika, Bródy, a külföldiek, közül különösen Meyer Konrád Ferdinánd és Hauptmann), hanem hallunk sok ügyes gondolatot és utalást a regény szerkezetére, *compositiójára* vonatkozólag. Igen sikerült az *ich-Roman* különböző formáinak megkülönböztetése és azoknak az eltéréseknek megállapítása a technikában és *compositióban*, melyek a kétféle regényformának természetéből következnek.

Ezeket a megfigyeléseket és tételeket inductive vonja le olvasmányjaiból. Dicséretére mondhatjuk, hogy olvasmányait nem egyoldalulag választotta meg, hanem a régi és újabb regényirodalom legjobb műveiből igyekezett tanulságokat meríteni. Természetesen sok elmaradt, vagy ha olvasta is, nem merít belőlük — csak Balzacot és Thackerayt említtem —

de ezen főnakadni nem lehet, mikor olyan nagy az anyag, inkább az tűnik föl, hogy az újabb magyar irodalom kerülte el a szerző figyelmét. Igaz, hogy az egész nem sok gyönyörűséget nyújt, de másrészt Schneeberger első sorban mégis magyar közönségnek szánta értekezését, másrészt egy-két érdekesebb munka még a mai sivár irodalmi jelenségek-ből is akad.

Részletekbe nem bocsátkozom a már említett okból, egy pár állítást azonban nem hagyhatom tiltakozó szó nélkül. Az egyik Bourget-ra, a francziák divatos analitikus regényírójára vonatkozik. Azt állítja róla, hogy «archaikus formákkal kaczerkodik, a regénytechnikában mindazt megengedi magának, a mit a legkezdetlegesebb angol írók». A vádat nem értem, igaz, hogy Bourget munkáit csak részben ismerem, de ezekből épen nem lehetne őt a «formátlan» regényírók közé sorolni. Ellenkezőleg. Még a francia akadémia is megválasztotta tagjának, pedig az ugyancsak sokat ad a stílusra és a formaérzékre. A másik fontosabb. Schneeberger Homeros hatásának tulajdonítja, hogy a legújabb regényírók kerülik a henye, önmagukért álló leírásokat és reflexiókat (9. és 13. lapok). A mai regény különben sem az eposzból fejlődött s Homerosnak édes-keves a köze ahhoz, hogy a regény olyanná fejlődött, a milyennek most ismerjük. Egészen másutt, sokkal mélyebben van ennek az oka. Az olvasó közönség izlése, a mai modern ember világnézete, a társadalmi viszonyok, a tisztult æsthetikai nézetek, ezek voltak munkások abban, hogy a külső leírás helyett az igazi nagy írók manapság a lelki élet vizsgálatára és elemzésére fordítják figyelmüket. Csak egy analog példát idézek. A görög tragikusok mennyivel inkább átinentek a modern nép tudatába, mint Homeros eposzai, s hatásuk mégis milyen elenyészően csekély a XIX. század végén! A mai színpadot is Shakespeare és a francziák (újabbban a németek) befolyásolják, a mint a modern regény is Balzac, Flaubert és a nagy angol (újabbban az orosz) írók nyomán fejlődött.

Azt hiszem, magának a szerzőnek is változtak azóta, legalább részben, æsthetikai nézetei, s ha most írta volna meg, «a regény technikáját», nem egy pontban eltért volna négy éve megírt művétől, de így is meghaladja azt a színvonalat, a melyet a program-értekezések körében megszoktunk.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. október hó 11-én *felolvasó* ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Bleyer Jakab* dr.: Demantius Kristóf «Magyar Tábori Dob»-ja.
2. *Krausz Sámuel* dr.: Vergilius Maro Grammaticus nyelvösszehasonlítása.
3. *Maurer Mihály*: Csokonai és Tiedge.

A felolvasó ülést *választmányi* ülés követte, melyen P. Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Katona Lajos első titkár, Cserhalmi Samu pénztáros, továbbá Finácsy Ernő, Gyomlay

Gyula, Hegedűs István, Maywald József, Némethy Géza, Petz Gedeon, Reményi Ede, Váczy János, Vári Rezső, Zlinszky Aladár választmányi tagok. A társaság másodtitkára Cserép József egy évi szabadsággal külföldre távozván, a választmány Zlinszky Aladárt bízta meg a jegyzői teendők ellátásával.

A pénztáros beszámol a társaság vagyoni helyzetével. E szerint a Franklin társulatnál jelenleg 3196 frt 21 krt tesz ki a társaság tartozása. A tárgymutató összesen 2157 frt 49 krba került, ebből még fizetendő 1211 frt 74 kr. A Tárgymutatóból az eddigi bevétel 521 frt 80 kr.

A pénztáros jelentésére örvendetes tudomásul veszi ezután a választmány, hogy Reményi Ede 200 frtos alapítványát 260 frtra emelte. Ezzel az alapítványok összege 1560 frt 50 krt tesz ki.

Új rendes tagokul fölvételnek: *Bán G. János* benczés tanár, volt rendkívüli tag (aj. Cserhalmi Samu), *Madzsar Imre* II. k. főgymn. h. tanár (aj. Katona Lajos), *Maurer Mihály* körmöczbányai áll. főreálisk. tanár (aj. Katona Lajos 1900-tól), *Molnár Béda* községi gymn. tanár (aj. Bódiss Juszti 1900-tól), *Mutschenbacher Gyula* tanárjelölt (aj. Petz Gedeon); *Schmidt József* budapesti VIII. k. főgymn. h. tanár (aj. Fináczy Ernő).

A társaság tagjai közül elhunytak: Nogáll János püspök, alapító és tiszteletbeli tag, dr. Kircz Jakab szolnoki áll. főgymn. tanár (tag 1885 óta), dr. Harrach József (tag 1888 óta).

— Wieland és Achilles Tatius viszonyára figyelmeztet Charles I. Goodwin (Zts. f. vgl. Litgesch. XIII, 1899, 210. l.), a ki ezzel érdekes adalékot szolgáltat az 'Oberon' forrásaihoz. Ismeretes dolog, hogy e szép munkának főleg második fele (miután Huon már megszöktette Reziát) lényegesen eltér a német költő francia forrásától, a Huon de Bordeaux-regénytől. A szerelmes pár e részben sok bolyongáson és veszes kalandokon megy keresztül, melyek szerelmöket és hűségöket veszedelmes próbákra teszik. És ez a voltaképi tárgya Achilles Tatius 'Clitophon és Leucippe' cz. regényének is, mely valószínűen a Krisztus utáni ötödik századnak második feléből való és szintén egy szerelmes párnak szárazon és tengeren kiállott szenvedéseit és szerelmi hűségöknek nagy veszedelmekben forgását tartalmazza. E közös motívum természetesen sok hasonló és néhány azonos helyzetre vagy indokra vezet, és minthogy a szerelmeseknek minden képzelhető körülmények közt megóvándó hűsége és szüzessége az összes görög regények főtárgya, találkozunk az 'Oberon' egyes részleteire emlékeztető rokon részeket egyéb görög regényekben, pl. Heliodorosnál ('Theagenes és Chariclea') is. Hogy Wieland, a ki a görög és római irodalomban bámulatosan jártas volt, a kérdéses görög regényeket jól ismerte, azon egy perczig sem kételkedhetni. (Talán nem csak véletlen, hogy Achilles Tatius regényének egy német fordítása 1778-ban jelent meg Lemgoban, tehát ugyanabban az évben, melyben Wieland az 'Oberon' kidolgozásához hozzáfogott. Megjelent 1780.). De ép oly kétségtelen, hogy a német költő, valamint a francia Huon-regényből, úgy a görög művekből vett anyagot is annyira önállóan dolgozta föl és oly költői érzékkel illesztette bele gyönyörű eposzának művészi keretébe

hogy az 'Oberon' e különböző 'források' földerítésével sem önállóságából, sem művészi értékéből legkevesebbet sem veszít. Azonban Wieland nem merített, az én nézetem szerint, tudatosan a Tatius regényéből, különben ezt is megnevezte volna előszavában, a hol forrásait: a Hün-regényt, Shakespearét és Chancert, felsorolja.

h.

— Lessing Dramaturgiájában a 96. darab egy idézettel végződik, mely szerző szerint ('sagt Pope an einem Orte') Pope Sándortól származik. A 'Dramaturgia' magyarázói eddigelé hiába fáradoztak azon, hogy ez idézetet Pope munkáiban fölkutassák. Most a tavaly elhunyt Bernays hagyatékában talált egy rövidke följegyzés földeríti a dolgot. (*Euphorion* VI, 1899, 338. l.) A kérdéses hely ugyanis Pope munkáinak Warburton-féle kiadásában olvasható az 'Imitations of Horace Ep. I, 2, 282. dik verséhez írt jegyzetben. E kiadást utánnyomta Nicolai Frigyes berlini könyvkereskedő, a Lessing fiatalkori barátja is, és ezen kiadásban, melyből Lessing kétségtelenül idézett, a 267. és 290. versekhez szóló jegyzetek alatt egy P áll (tehát ezek Pope jegyzetei), míg a 280. és 282. versekhez, tehát amazok közt álló jegyzetek alatt nincsen betű. Lessing tévedésből e jegyzeteket is, melyek Warburtontól származnak, Popenak tulajdonította, és a kutatók azért nem jöttek rá e tévedésre, mert ma Pope munkáit nem szokták már Warburton magyarázó jegyzeteivel kiadni. Tehát a sokat kutatott rejtélyes idézet nem Pope, hanem Warburton műve.

h.

— Schiller Wallensteinjáról egy kiváló francia szakférfi, Chuquet Artur, a minap meglepő nyilatkozatot tett. Chuquet ugyanis lefordította Halem Gellért Antal (1752 — 1819) német írónak egy francia útirajzát (*Paris en 1790. Voyage de Halem. Traduction, introduction et notes par Arthur Chuquet.* Paris, 1896), mely nagyon megnyerte a tetszését. Mint-hogy ez a Halem 1786-ban kiadott egy Wallenstein-dramát, mely kétségtelenül a 'Götz' hatása alatt készült, Chuquet összevetette e darabot a Schiller hatalmas tragédiájával, és azt állítja, hogy Schiller Halem-től kifejezésekben, helyzetekben, motivumokban egyet-mást átvett. Már eddig is ismételve fölvetették azt a kérdést, hogy Schiller ismerte-e Halem darabját; de a kutatók eddigelé mindig nemmel feleltek, mert sem az életrajzi adatok, sem Schiller darabja nem engedték meg az igenlő választ. Annál feltűnőbb Chuquet véleménye és a tőle fölhozott adatok, melyekről azonban Albrecht K. (*Euphorion* VI, 1899, 290. l.) alaposan kimutatja, hogy teljesen tarthatatlanok, ill. hogy nem bizonyítanak semmit, mert mind a két költő közös forrásaiból (főleg Khevenhiller Annaleséből) származnak. Tehát érvényben marad az eddigi eredmény: nem tudjuk, vajon ismerte-e Schiller a Halem Wallenstein-dramáját; de ha ismerte is, a mi nincs kizárva, bár erre semmi adatunk nincsen, kétségtelen, hogy e darabból nem vett semmit, sem szerkezeti motívumot, sem kifejezést vagy fordulatot.

h.

— «Az Igaz Barátság Tüköré»-hez. A kik Társaságunknak múlt évi április havi ülésén jelen voltak, bizonyára emlékeznek Heinrich Gusz-

táv érdekes és tudós előadására, melyben az «Igaz Barátság Tüköre» cz. magyar elbeszélő költeményt tárgyalta. Ennek a szabad előadásnak rövid kivonatát megtaláljuk Közlönyünk 1898. évf. 491. s k. lapján.

E becses, s a mellett érdekes tárgyú munka szerzőjének id. Szinnyi József, Nagy Iván és mások Gyöngyösit tartják, míg Heinrich szerint a munkának csupán első részét írta Gyöngyösi. Bizonyítja ezt Gyöngyösinek a kézirata, mely a 734 versszakra terjedő munkának csupán első részét, a 312. versszakig tartalmazza. Ki volt a mű második részének a szerzője? A címlapon ezt olvassuk: régi irások fragmentumából összeszedette Z. Sz. J., a ki ezt a munkát Ambrus Gábornak, Nógrád és Gömör vármegyék juratus assessorának ajánlotta Rimaszombat 1850. Szent György havának napján.

Heinrich több ízben fordult a gömörvármegyei levéltárhoz, hogy megtudja Z. Sz. J. kilétét; de kérdezősködésére nem nyert választ. Én a szünidőben megfordultam Rimaszombatban s utána jártam Z. Sz. J. kilétének. A vármegyei levéltárban nem találtam semmit, a minek egyszerű magyarázata abban rejlik, hogy Rimaszombatról, illetőleg a régi Kishontról a gömörmegyei levéltárban a mult századból való egyetlen okirat sincs, mivel akkor Kishont a mai Hont megyéhez tartozott s valószínűleg ott vannak Kishontnak összes hivatalos iratai.

A városi levéltárban az 1745. évi jegyzőkönyv 199. lapján azt találtam, hogy tiszteletes Nánási János úr indítványára a leányok tanítása, mivel azok száma felfaporodott, Sándor Molnár Jánosra és a magát itt insinualt *Zólyomi Szabó János deákra* reducáltatik. Ez utóbbi névvel még egyszer találkozunk az 1751. évi jegyzőkönyv 493. lapján. A tanács határozata szerint Z. Sz. J. conventiója hűséges szolgálatja és a leánykák körül való serény forgolódása következtében annuatim augeáltatik.

Meggyőződésem szerint a kérdéses Z. Sz. J. alatt Zólyomi Szabó János deák lappang, a ki idegenből (valószínűleg Zólyomból s onnan kapta a Zólyomi nevet) szakadt Rimaszombatba, bár egyebet nem sikerült megtudnom róla. Annyi kétségtelen, hogy ref. vallású volt, mert a mult század közepén más vallásfelekezetnek Rimaszombatban nem volt iskolája. A ref. egyház okiratai között bizonyára volna róla szó, de azokat a vallási villogások idejében 1771-ben felsőbb parancsra mind elkobozták.

Mi indíthatta Z. Sz. J.-t arra, hogy művét Ambrus Gábornak ajánlotta? Ezzel a névvel úgy a vármegyei, mint a városi jegyzőkönyvekben többször találkozunk. Bizonyára tekintélyes ember volt s tőle remélte a szegény Z. Sz. J. deák, hogy keresztülviszi conventiója felemelését, — a mi, mint láttuk, a dedicatiót követő évben 1751-ben meg is történt.

SCHMIDT ATTILA.

-- Walther von der Vogelweide Tegernseeben. Walther egyik ismert dalában megemlékezik egy látogatásáról, melyet ezen, vendégszeretetről híres bajorországi benezés apátságban tett; de felpanaszolja, hogy bor helyett csak vizet adtak neki: «alsó nasser», mondja, kellett «von des münches tische» búcsut vennie. Könnyen azt hihetné az

olvasó, hogy Walther itt gúnyolódik; de a történeti kutatás egyszerű tény gyanánt tünteti fel ezt a borhiányt. Burdach az ő Walther-biographiájában (Allgemeine Deutsche Biogr. 41. köt. 71 l.) egy oklevélre figyelmeztet, mely dalunk történeti előzményeire vonatkozik. Ottó császár ebben egy, ugyancsak Ottó nevű grófnak meghagyja, hogy *Tegernsee* apátságnak adja vissza azokat a szőlőhegyeket, melyeket attól *Bozen* vidékén erőszakkal eltulajdonított (Az oklevelet l. Pez, Thes. Anecd. tom. VI. Cod. Dipl. pars 2, 50. n. 75.). Tény, hogy a tegernseei benczések *Vall. Ottó* gróf halála után ennek egyik birtokát a *Bozen* melletti *Albere* községben zálogba kapják és pedig 1163-ban, mikor a gróf utoljára szerepel mint tanú (Monum. Boica VI. 180. l.). Valószínűleg ez volt az a szőlőbirtok, melyet egy ifjabb grófi sarjadék az apátságtól jogtalanul elidegenített, mi miatt a benczések a császárnál panaszt emeltek. *Walther von der Vogelweide* humoristikus költeménye talán szintén hozzá járult a kedvező elintézéshez. (*Studien und Mittheilungen aus dem Benediktiner-Orden* 1899. I. 193. l.)

Dr. RÉCSEI VIKTOR.

KÖNYVÉSZET.

Ercsey Sándor. Arany János életéből. Arany János hatvan levelével. Harmadik kiadás. (8-r. VI., 211 l.) Bpest, 1899. Ráth Mór. 1 frt 60 kr.

Görög és latin remekírók gyűjteménye. Magyar jegyzetekkel iskolai használatra. 37. kötet. (8-r.) Bpest, 1899. Lampel Róbert.

37. kötet. *Ovidius* Publius Naso műveiből szemelvény. (Metamorphoses és Fasti.) A gymnasium IV. és V. osztálya használatára. Összeállította és magyarázta Cserép József. dr. 24 képpel (236 l.) 80 kr.

Gulyás István dr. Módszeres magyar nyelvtan középiskolák II. osztálya számára. (8-r. IV. 102 l.) Bpest, 1899. Lampel Róbert. 50 kr. Vászonskötésben 75. kr.

Hirn Lajos és *Paulay* Ödön. Módszeres német nyelvtan, olvasó- és gyakorlókönyv. Első kötet. A középiskolák kezdő osztályai számára. (8-r. 285, 56 l.) Bpest, 1899. Singer és Wolfner. 1 frt 40 kr. Vászonskötésben 1 frt 60 kr.

Jelen írók iskolai tára. LIX—LX. (8-r.) Bpest, 1899. Franklin-Társ.

LIX. *Kempf* József. Szemelvények az Iliásból. (316, III l.) 1 frt. 40 kr.

LX. *Roseth* Arnold. Latin olvasókönyv Cornelius Neposból. A gymnasium III. osztálya számára. (175 l.) 70 kr.

Latin iskolai classicusokhoz való praeparatio. Szerkeszti Dávid István. 38—39. füzet. (8-r.) Bpest, 1899. Lampel Róbert. Egy-egy füzet 25. kr.

38. füzet. *Curtii* Rufi Q. Historiarum Alexandri magni Macedonis libri qui supersunt. (Lib. III., IV. et V.) Magyarázta L. Keczer Géza dr. Lib. III. 1—6. (1—48 l.)

39. füzet. *Caesaris* Julii C. De bello Gallico. (Liber I. et II.) Magyarázta Vajda Károly dr. Lib. I. 1—39. (1—48 l.)

Latin és görög iskolai classicusokhoz való praeparatio. Szerkeszti Dávid István. 41 füzet. (8-r.) Budapest, 1899. Lampel Róbert. Egy-egy füzet 25 kr.

41. füzet. *Homerus* Odysseája. I—VI. ének. Magyarázta Szőke Adolf. Odys. I. 1—255. Számos ábrával. (1—48 l.)

A PHILOLOGIA AZ EGYETEMEN. *)

Fellette érdekes beszéddel foglalta el székét Ponori Thewrewk Emil, mint az egyetem új rectora. Már maga a tény, hogy ő az első philologus, ki e méltóságot elnyerte, történeti jelentőséggel bír. Meg is ragadta az alkalmat, hogy a philológiának egyetemünkön való történetét előadván, kifejezzon egy pár óhajtatást és szóljon a jövő fejlődés feltételeiről. Senki nála méltóbban, méltóbb helyen és méltóbb alkalommal [nem szólhatott volna. Tudományos életünknek alig van tanulságosabb fejezete, mint a mely a philologia egyetemi fejlődéséről ad képet. Thewrewk beszédében meglepő adatok bizonyítják, hogy a míg egyetemünk szervezete nem az egyetemi tanítás szabadságának talajába bocsáta gyökeret, a philologia nem tudományszámba ment, hanem nyelvtanítássá zsugorodott össze. Egyetemünk történetének első két korszakában 1635—1780 és 1780—1848 vagy pusztán nyelvtanításra szorítkozott a nyelvtudomány és így a theologia és a jogtudomány szolgáló leánya volt, vagy midőn már isten ingyen kegyelméből oly férfiú is jutott az egyetemre, ki korát megelőzte az összehasonlító nyelvtudomány termékeny conceptiójával: e conceptió az egyetemi kötött tanrendszer miatt az egyetemi talajban meg nem fogant és így a tudományos élet seminariumában, csemetébe nem szökkent. Hiszen csak egy adatot hozva föl, a görög nyelvtanítás az 1785. jun. 12-én kelt kormány-rendelet szerint a hittani tanfolyam 2. évébe esik és mindössze két hónapig tart és még erre nézve is a grammatikát is előírták, mintha csak «engedélyezett» gymnasialis tankönyvről volna szó.

---

*) A nyelvtudomány és philologia története egyetemünkön. Beszéd melylyel a budapesti m. kir. Tudomány-Egyetem rectori székét az 1899—1900. tanév ünnepies megnyitásakor 1899. okt. 1-én elfoglalta Ponori Thewrewk Emil (1—39 l.).

Hunfalvy maga beszélte el, hogy mikor a görög előadásokra be akart iratkozni abban a hiszemben, hogy ott Platonnal, Thukydiddel fog tüzetesen megismerkedni, Schedius egyenesen kijelentette neki, hogy ily nagy készültségű hallgatóval nem tudna mit csinálni, mert collegiumában alig jutna a *ῥότῳ* ige ragozásáig.

A magyar nyelv és irodalom az 1791. évi törvényezikk rendelethez követeztében kapott egyetemünkön tanszéket. És ugyan mennyi időt szenteltek a nemzeti geniustól átlengett eme főföfontosságú tárgyra? Egy évi tanfolyamot hetenkint két órával.

Thewrewk csak a tiszta igazságot mondja ki és mintegy az 1848 előtti egész korszakot jellemzi a következő szavakkal: «Míg a nyelvi tantárgyak közül egygyel sem bántak tudományosan, míg a latint csak a gymnasiumra bízták, a görögöt és hébert főleg a theologusok segédeszközének tekintették, a magyart, németet, olaszt, francziát meg angolt csak azért tanították, hogy a hallgatók azokon a nyelveken beszélni és fogalmazni tanuljanak, addig egyetemünkön nyelvtudományról és philológiáról szó sem lehetett».

Még a classikus ókort tárgyzó tudományok közül egy párnak akad oly művelője, kik egyetemi színvonalon taníthatták. *Schönwisner István*, ki 1780—1795. tanárkodott, commentálta a *Jaurinumból Galliába per Pannoniæ ripam vezető római utat*, megírta *Sabaria történetét*. *Schönwisner* utóda *Katauchich Máté Péter*, a pannoniái földrajz kitűnő bűvára volt. *Thewrewk* megemlíti *Orbis antiquus, Istri adcolarum geographia* cz. műveit; érdemes lesz róla megemlíteni, hogy az *Orbis antiquus* voltakép a *tabula Peutingeriana* kiadása két kötetben Budán 1824.

Idézett tételét *Thewrewk* még a magyar nyelvi oktatásra nézve is kimutatja, melyben oly lángeszű férfiak működtek, mint *Révai Miklós* és *Horváth István*. *Révai* 1802. aug. 16-án igtatták be. Ő a nyelvtudomány módszerének fölfedezése után, mely Gyarmathi Sámuel érdeme, az összehasonlító nyelvészetet a magyar nyelv történeti alakulásának kutatásába vitte bele és ily fenséges, ily nagyszabású, ily titáni törekvés mivé válik az egyetemen: a legilletékesebb helyen? Három évi tapasztalat után így önti ki szíve keservét *Somogyinak*: «valamint elejintén, úgy szeretem most is hivatalomat s gyönyörködöm benne: noha már kezdetben láttam, azóta is hova-tovább mindinkább tapasztaltam annak szinte a megvetésig való alacsonyosságát. Mert a magyar iskola mindenütt igen rosszul áll; de legrosszabbul az universitásnál.» Egy más iratában pana-

szolja : . . in ipsa Universitate Professores plerosque de varia gente collectos, esse linguæ Patriæ osiores, esse hostes Patriæ.

Maga Révai mondja, hogy alig van hallgatója és mint reformot ajánlja, hogy a magyar nyelv tanítását tegyék át a jogi facultáshoz. Hallgatóinak száma még az ötödik évben is 8-ra ment. Utána egy *Czinke Ferencz* terméketlen korszaka következik. Nagy későre jut be Horváth István, hogy nyelvészeti chauvinismusával lelkesedést keltsen, de a nyelvtudományi módszert ismét ködvárak építésével feledtesse el.

A classikai oktatás igazi korszaka csak a Thun-féle rendszer idejében kezdődött. Az 1848-iki egyetemi törvény lelkét nemzeti szempontból meg akarták ölni; de a classikai oktatáson megérzett az egyetemi szellem, mely mégis áthatá a bécsi egyetem mintájára reformált egyetemet. A Thun-rendszernek a nemzeti lélek ellen intézett törekvése kudarczot vall; de igazat kell adnom Thewrewk méltányos felfogásának, ki idézvén Goethének következő gondolatát: «a háládatlanság mindig bizonyos fajta gyöngeség: sohasem tapasztalta, hogy derék emberek hálátlanok lettek volna» — ki-jelenti, hogy egyetemünk nem sinylik e gyengeségben, őszintén elismeri, hogy a Thun-rendszer avatta a tudomány iskolájává s hálával adózik mindazoknak, kik közreműködésükkal ehhez hozzájárultak. Ezek sorában megkapó melegséggel és a tanítványi hála kedves visszaemlékezésével szentel Thewrewk egynehány meleg lapot (21—28) *Halder Konrád* emlékének, ki 1852-ben jött, mint a classica philologia *legelső* tanára egyetemunkre, kinek nem csekélyebb tehetségű magyar főúr és tudós volt első tanítványa, mint gróf Kuun Géza és kinek lelke, szelleme gyújtá föl Thewrewkben azt a lángot, mely egész életét melegíti. Halder alig 5 évig volt nálunk tanár és ezalatt nemcsak a classica philológiát emelte európai színvonalra egyetemi előadásaiiban, de megszerette költőinket, íróinkat, a magyar szellem vívmányait megbecsülte, így Révai *Elaboratio Grammatica*-ját alaposan ismerte s róla úgy nyilatkozott, hogy az összehasonlító nyelvészetre bírt hivatással: «*Er hatte das Zeug dazu*». Mikor stilistikai, metrikai dolgokat tárgyalt, Vörösmartyból, Berzsenyiből egész versszakokat idézett könyv nélkül. Az *accentus* és *ictus* közti különbséget a magyar versben mint kitűnő zenész kiérezte.

Valóban megható a német korszak ez alakjainak megjelenése a magyar tudományos életben. Valódi Ankerschmidtjei (az Új Föl-

des úr hőse) a magyar nemzeti talajnak. Thewrewk megemlékezik Schenzl Guidóról, kinek nálunk a meteorologiai tanulmányok megalapítását köszönhetjük, hogy midőn szerzete parancsára az admonti apátságot vette át, hazánkról mindig úgy beszélt, hogy «Bei uns zu Haus» és a ki meglátogatta az admonti könyvtárban, az asztalán talált a régi codexek közt egy kis régi magyar verses könyvet, nyitva azon a lapon, hol ez állott: «Imádság a hazáért.» Ép így ragaszkodott hazánkhoz Halder Konrád. Mikor Thewrewk 1861. elején meglátogatta Bécsben, asztalán a «Pesti Napló» feküdt: Deák Ferencz volt az ideálja. Thomas Györgyhez írott egyik leveléből idéz Thewrewk egy helyet, melyből megtudjuk, hogy egész életén át dolgoztatott a magyar nyelvkincsben az idegen elemek kiválasztásán.

Halder oldala mellett Pálffy működött. Szónok róla, valamint Ábel Jenőről emlékezik meg egy pár meleg szóban. Ábel-ről szépen mondja: «A tudomány nagyságához képest vajmi rövid életet élt s mindamellett elég ideig arra, hogy működése fényes nyomokat hagyhatott hátra». A harmadik philologiai tanszék elvi jelentőségét, hogy az a közép és új görög philológiának az ó-göröggel való kapcsolatba hozatalát jelenti, Thewrewk jobban kiemelhetette volna; mert hiszen ép beszédének vége felé emlékezik meg erről, mikor óhajításait készül tolmácsolni.

És mik ez óhajítások? Szóljon maga: «a classica philologiai tanszékek száma nem elégséges, azon nem kételkedhetik az, a ki látja, hogy külföldi nagy egyetemeken hány tanár képviseli ezt a számos disciplinából álló szaktudományt s hogy a mi egyetemünk a magándocensek közreműködésével képes csak a tanárképzés fontos feladatának megfelelni. Itt korántsem parallel tanszékek felállításáról van szó, hanem munkafelosztásról, hogy módunk legyen mindazt, a mit a vizsgálatokon követelünk, elő is adhatni, s hogy mentől jobban ráérjünk tanítványainkat módszeresen foglalkoztatni.»

Lelkes örömmel csatlakozom Thewrewk fölfogásához. A latin nyelv jelentősége hazánk történeti multjában szintén megkívánná, hogy a magyarországi latin kultúra tanulmányozására gondoljunk. Ábel kidőlt a megfeszített munkában; mert ő a renaissance kutatását összeköté a szövegkritikai tanulmányokkal és mint professornak a görög irodalmat is művelnie kellett. A latin irodalom egész korszakainak tárgyalására egyáltalán soha idő nem jut. Sokat

lehetne erről beszélni. Örvendek, hogy Thewrewk oly tekintélyes helyről, oly szerencsés formában megpendíté az eszmét.

Abban is igaza van, hogy külföldre került magyar tudósokat, mint Weinek László csillagászt és Stein Aurél sanscritologust óhajtaná egyetemünkre meghivatni. Halder Konrádnak az első classikus philologusnak még alig volt tanítványa és ma már még a görög philológiát hallgatók száma is közel kétszáz, míg a latin philologusoké negyedfélszázra megy.

A fejlődés rohamos. A philologia óriás terjedelme, a tudományok szétágazó köre mind több erőt követel. A míg az egyetemeiket nem szaporítjuk, a meglevő egyetemeken kell a tanerők helyes szaporításával a philologia művelését minél intensívebbé tenni. Mindaz, mit e téren teszünk, a nemzeti szellem öntudatosabbá tételét mozditja elé. Míg a szerencsésebb nyugaton a gymnasiumi tanárok java része az egyetemekkel szoros viszonyba jöhet és a nagy tudományos munkásságban tevékeny részt vehet, addig nálunk, kivált a vidék tanárai, szomorú elszigeteltségük miatt szárnyaszegett tehetséggel a mindennapi küzdelemben emészti föl munkaerejüket.

De már elég lesz! Thewrewk beszédét szívből üdvözlöm és figyelmébe ajánlom nemcsak a tisztelt kartársaknak, de azoknak is, kiknek intéző kezeire van bízva tanügyünk.

HEGEDŰS ISTVÁN.

BACSÁNYI PÁRISBAN.

Bacsányi életírói párisi tartózkodásáról vajmi keveset szólnak. Igaz, hogy némileg homályba van burkolva, mint a hirhedt proclamatio fordításának kérdése. De tán némi utánjárás folytán mégis sikerülni fog mind az egviket, mind a másikat tisztázni.

Ma Bacsányi egy nagyobb-francia dolgozatát akarjuk bemutatni, melyet Párisban írt s egy itteni, akkoriban elég jó hírben álló folyóiratban tett közzé. E folyóirat megtalálása nem sok fáradságba került. Bacsányi ugyanis költeményei IV. könyvében (*A magyar költő, idegen messze földön*, II. rész, harmadik ének, Toldy Ferencz kiadása 95. lapján) a fiatal írókat arra buzdítja, hogy «folytassák víg kedvvel nehéz pályájokat», mert már külföldön is terjed hírok:

Hallják, mint neveznek már *itt is* bennünket,
 Miképp magasztalják dicső szép nyelvünket,
 S majd lanthoz mérsékelt szíves énekünket;
 Majd párosan zengő szabadabb versünket;
 Miképp ismerkednek a magyar elmével,
 Miképp annak minden jobb szüleményével,
 S mind régiebb íróink fényes érdemével,
 Mind élő társaink új győzedelmével.

Jegyzetben hozzászözi: Lásd *Mercure étranger*, No VI. Paris, 1813. E költemény kétségkívül Párisban, ép az általa szerkesztett cikkek megjelenése alkalmával készült.★)

A *Mercure étranger*, a XVIII. század második felében keletkezett ama folyóiratoknak mintegy folytatása volt, melyek — mint a *Journal étranger*, a *Bibliothèque Germanique* stb. stb. százakra terjedő kötetei — azt a czélt tűzték ki magoknak, hogy a francziákat a külföldi irodalom áramlataival megismertessék. Az a vád ugyanis, hogy itt az idegen nemzetek szellemi életét mindig ignorálták, teljesen alaptalan. Csak a XVI. századbéli olasz, a XVII. századbéli spanyol, a XVIII. századbéli angol és az ugyanezen század végén és a XIX. század elején nyilvánuló germán befolyásra utalunk, hogy e vád alaptalanságáról meggyőződünk. Azonban nem tagadható, hogy a távolabb eső országok iránt csak akkor kezdettek érdeklődni, ha a politikai viszonyok ezt némileg megkövetelték. Így XIV. Lajos beavatkozása a Tököli- és Rákóczy-szabadságharc idejében, jó csomó könyvre adott alkalmat, de hisz akkoriban magyar irodalomról még nem szólhattak. Rákóczy bukása után az érdeklődés ismét megszűnt és a XVIII. század folyamában az egy Sacy-n kívül (nem tévesztendő össze a híres Sylvestre de Sacy-val), ki 1778-ban két kötetben tette közzé *Histoire générale de Hongrie depuis la première invasion des Huns jusqu'à nos jours* cz. művét, senki sem szólt Magyarországról. I. Napoleon alatt a Magyarországra küldött emissariusok híven értesítették a nagy császárt a politikai viszonyokról és ő maga, mint azt a *Correspondance* XI. és XIX. kötetei mutatják, eléggé jól ismerte a helyzetet. Azon volt, hogy a francia napilapok bőven foglalkozzanak a magyarokkal, mert úgymond: «Nos journaux sont lus partout, surtout en Hongrie» (1805, okt. 4.).

A *Mercure étranger*, mely 1813-ban indult meg, a Párisban élő Bacsányiban oly munkatársra akadt, a ki tán egyedül volt képes a magyar

---

★) S nem «linzi magányában», mint utolsó életírója mondja (Irodalomtört. Közlemények, 1898, 182. lap). Az *itt is* kifejezés eléggé mutatja, hogy Párisról van szó.

irodalmat multjában és jelenében bemutatni, honi nyelvéről némi tájékoztatást adni és a minden füzet végén közölt irodalmi újdonságok magyar részét magára vállalni. De a mint az századunkban már oly gyakran megtörtént, a folytatás már ezen első kísérletnél is abban maradt. Addig, míg nem leszünk azon, hogy a magyar nyelv és irodalom a francia felső oktatásban képviselve legyen, hogy így egy kis központ képződjék, mely néhány fiatal francziát arra képesítsen, hogy nyelvünket jól értse, addig csakis a véletlen dolga lesz, hogy a magyar szellemi életet kellőleg méltányolják. Így Bacsányi után ismét sötétség borul a magyar irodalom ismertetése mezejére, míg a magyar emigratio egyes kiválóbb írói a derék Charles-Louis Chassinall egyesülve ragadják meg a tollat. Mikor ők hazatértek, Sayous és Ujfalvy folytatták e szép feladatot, de tudományos áramlatot, tanszék hiányában, ők sem indíthattak meg. Pedig folytonosság nélkül minden igyekezet kárba vész.

A *Mercure étranger*, mely 1813-tól 1816-ig négy kötetben jelent meg, tudtommal az első francia folyóirat, mely a magyar irodalommal foglalkozik. Bacsányi cikkeit tehát e ma már ritka folyóirattól megmenteni, őket irodalmi hagyatékához csatolni, nemcsak a nagy író tiszteletteljes neve parancsolja, hanem ama érdek is, mely az első ilyenű kísérletekhez fűződik. E folyóirat csak első két kötetében szól Magyarországról, még pedig az első kötetben négy ízben — a kisebb irodalmi újdonságok kivételével —, a másodikban egyszer. A harmadik kötet füzetei az 1814. és 1815-iki hadjáratok miatt már ritkábban jelentek meg, míg 1816-ban a negyedik kötet teljes bevégezése előtt a folyóirat megszűnt.

Mielőtt eme ránk nézve oly érdekes cikkeket közlenők, szükségesnek tartjuk felemlíteni, hogy Bacsányi, talán az osztrák kémektől való féltében, álnév alatt írta meg cikkeit. Ez a név *Charles de Bérony*. E nevet a kornak egyetlen szótára vagy encyklopædiája sem közli, a párisi Nemzeti Könyvtár-ban a legkisebb munkával sincs képviselve (mert nem tévesztendő össze az abbé Nicolas Beronie-vel [1742—1820] kinek *Dictionnaire du patois du Bas-Limousin* című műve Tulle-ben, a hol ez író élt, 1824-ben jelent meg) és a mint a cikkekből ki fog tűnni, francia ember nem csak 1813-ban, de még ma sem szólhat ily módon a magyar nyelvről és irodalomról, és semmi esetre sem ismerhette volna annyira még a legkisebb irodalmi újdonságokat is. Ily híreket csak néhány év óta a «*Revue critique d'histoire et de littérature*» cz. szaklap nyújt és ezeket sem francia születésű ember írja. Bacsányinak az egyik cikkben foglalt nagy dicséretén nem kell csodálkoznunk. Erre a szegény emigransnak szüksége volt, francia kormánytól kapott nyugdíját a világ előtt némileg igazolja. A Bacsányi auctorságához a legkisebb kétség sem férhet; hisz már az a tény, hogy ebben az irodalmi áttekintésben, melyben saját kortársairól

is szól, Kazinczy nevét megemlítve sem találjuk, eléggé bizonyítja, hogy e lapok a nagy reformátor kiengesztelhetetlen ellensége tollából folytak. Azonban lehetséges, hogy egy francia író stilaris szempontból átvizsgálta a cikkeket, mert ámbár akkoriban a magyar írók jobban írták francziául, mint manap és Bacsányi kisebb francia verseket is irogatott, még sem hiszszük, hogy néhány évi tartózkodása alatt oly tökéletesen elsajátította volna a nyelvet, a mint azt e cikkek mutatják.

És most bemutatjuk lehetőleg szószerint a magyar nyelv és irodalom ezen első ismertetését Franciaországban.

A folyóirat címe: *Mercure étranger* ou Annales de la littérature étrangère par MM Langlès, Ginguené, Amaury-Duval, membres de l'Institut, Vanderbourg, Sevelinges, Durdent, Catteau-Calleville et autres hommes de lettres, tant français qu'étrangers (1813—1816.) a Bibliothèque nationale-ban: Inventaire, Z 55041—44. száma alatt.

Az első kötet 104. lapján mintegy bevezetésül e sorokban adta tudtára olvasóinak, hogy a többi európai irodalmak közt, a magyart is fogja ismertetni:

Tome I. p. 104. «Pour mieux atteindre le but que nous nous sommes proposé dans notre entreprise, nous ferons entrer dans le *Mercure étranger* la *Littérature hongroise*. C'est une mine inconnue, mais très riche à exploiter. Les écrivains tant Français qu'étrangers se sont peu occupés jusqu'à présent de la langue et de la littérature des Hongrois. On ne peut attribuer cette indifférence pour une nation aussi intéressante qu'à l'ignorance presque générale, où l'on est de sa langue, très peu répandue en Europe: de là ce silence profond que les écrivains français et autres ont gardé depuis environ 50 ans sur un pays digne d'être mieux connu. Cependant la nation hongroise a des hommes savants et distingués dans la littérature; la poésie est cultivée chez elle avec beaucoup de succès; sa langue est riche et harmonieuse, et parmi toutes les langues européennes elle seule a l'avantage d'avoir une prosodie semblable à celle du grec et du latin.

Dans le numéro prochain de notre *Mercure*, nous développerons le génie de cette langue, et nous tâcherons d'inspirer de l'intérêt pour une littérature dont les productions seront offertes pour la première fois à la curiosité et à l'examen des lecteurs français.»

Ezen ígéret értelmében a következő füzetben (174. lap) *Notions préliminaires sur l'origine, la langue et la littérature des Hongrois* cz. alatt kezdte meg ismertetéseinek sorozatát:

«... Des écrivains mal instruits ou guidés souvent par des intérêts opposés, confondent les Hongrois, tantôt avec des Allemands, tantôt avec les Esclavons, et font partager cette erreur à une grande partie de l'Europe, au préjudice de cette nation qui, depuis plus de neuf

siècles, appartient à la grande famille européenne, et qui, sous tant de rapports, est digne d'être mieux connue pour être mieux appréciée. Le droit qu'elle s'est acquis à la reconnaissance des nations chrétiennes, suffirait seul pour les engager à s'intéresser à son existence politique, à son accroissement, comme à sa décadence.»

E polemikus kezdetet számos jegyzet kíséri. Először egy kis földrajzi leczkét ad két francia írónak, kik közül az egyik, Depping, Magyarország lakosságát hat és fél millióra tette, holott 10.274,406-ot mutatott ki az utolsó népszámlálás; ugyanez az író azt mondotta, hogy a lakosok legnagyobb része németek, tótok és csehek. Hát a magyarok hol maradnak? kérdi Bacsányi és miután még számos hibát kimutatott, Schwartzner Statisztikáját ajánlja neki.

Egy másik jegyzet azt a tényt emeli ki, hogy addig míg Magyarország az iszlám ellen mintegy védbástyaül szolgált, Német- és Franciaország gyakran foglalkozott vele, de mióta a veszély elmúlt, mindinkább elfelejtették és csak osztrák tartománynak tekintették. Ötven év óta, úgymond a czikkíró, a francziák alig szóltak a magyarokról, kivéve Sacy-t, ki történetüket ismertette; a mit Mirabeau a porosz monarchiáról szóló művében róluk mond, az nagyon felületes; Beaufort: *Grand portefeuille politique* cz. művében hamis adatokat ad, Sané: *Tableau historique, topographique et moral des quatre parties du monde* cz. áttekintésében nagyon keveset nyújt; d'Alembert és Voltaire dicsérettel emlékeznek meg róluk, de nem adnak hű képet.

Egy harmadik jegyzetben kiemeli, hogy Magyarország 150 éven át viselte a török igát s hogy Európa már nem emlékszik az ő felszabadítójára (ezt később Michelet is hangoztatta). Erre Mátyás királyról szól és azokat a verseket idézi, melyeket ő Janus Pannonius által 1464-ben egy olasz tudóshoz intéztetett:

Nostra virens iterum tentoria campus habebit .
Forsitan auxilium cetera turba feret stb.

továbbá az olaszokhoz intézett versét, kiket az iszlám elleni hadjáratra serkent:

Si vos nulla movet priscarum gloria rerum
— — — — —
Mutuus et nobis conciliavit amor.

És annyi balszerencse közt, annyi birodalom bukása után, úgymond, Magyarország és népe még fennáll, fenn ősi joga és alkotmánya! Ez az alkotmány, valamint a magyar társadalmi élet a tudós világ érdekét nagyban felkeltheti.

Erre a magyarok eredetére tér át és egy jegyzetben azt mondja, hogy bárha minden népnek meg van az ő «Magyar története», de egyiké

sem ment hibáktól. «Mint halljuk, egy író most az anyagot gyűjti, hogy egy teljes magyar történetet írjon». E férfi Bacsányi maga, a ki valószínűleg Párisban egy ily nemű munkának francia nyelven való kiadását tervezte.

A nép eredetéről szólva, azt mondja, hogy ezt eddig a tudósok még nem magyarázhatták meg kellő módon, mert ősi lakhelyöket a jeges tongertől China határáig keresték. Erre röviden elmondja a magyarok bejövetelét Európába; a harcosok számát a honfoglalás idejében 21000-re teszi, de a mint előbbre nyomultak, haderejük szaporodott. Magyarország területén ekkor szlávok, a régi római kolóniák ivadécai, a 'valaques' és németek laktak, és a mi feltűnő az, hogy e különféle népekkel való érintkezés semmiben sem változtatta a magyarok nyelvét, szokásait, viseletöket és jellemöket. Áttér azután Árpádra, a nevezetesebb királyokra, szól a Mátyás-korabeli renaissance-ról és a Mohácsi vészről. E katastropha után a magyarok állami életöket biztosítandók, a Habsburg-ház császáraira bízák sorsukat. «C'est sous la puissante égide de cette auguste maison — ne feledjük, hogy Napoleon Ferencz császár veje volt — que les Hongrois avec cet amour, cet attachement à la constitution de leurs pères, qui les distinguent parmi toutes les nations du monde, se maintiennent, au milieu des bouleversements politiques avec un courage et une sagesse qui leur ont attiré l'estime de toute l'Europe. Heureux le monarque dont la destinée est de commander à de tels hommes!»

E rövid történeti áttekintés után az irodalmi életre tér át. A legrégibb munkák, úgymond, a XVI. századból valók, de ezek theologiai jellegűek; Zrinyi és Gyöngyösi munkái azonban azt mutatják, hogy a költészetet már jóval azelőtt ápolták (ebből láthatjuk, hogy Bacsányi és az ő kora írói a középkori magyar irodalomról vajmi keveset tudtak). A XVII. században az írók száma szaporodik és műveiket méltatni kezdik. Azonban a haladás a szellemi téren még mindig lassu. Egyik főoka a folytonos háborúk — hisz csak 1718. óta élvezik a békét — és a latin nyelv általános használata. A hazai nyelvet úgy Magyarországon, mint Lengyelországban elhanyagolták «au plus grand préjudice du caractère national, sur lequel elle influe si souverainement». E két főok mellett Bacsányi még két mást is említ: az egyik, hogy a magyar királyok nem székelnek az országban, a másik a nagyurak, a mágánások «bűnös közömbössége» (coupable indifférence), kik a honi nyelvről, szokásról és öltönyről lemondván «mettent une espèce de gloire à ne plus ressembler à leurs ancêtres et il s'en est fallu peu que cette métamorphose ne devint funeste à la nation». De constatálja, hogy 25 év óta hazaszeretőknek fényes jeleit adták egy oly uralkodó (I. Ferencz) alatt, ki maga is buzdítással jó példát ad, mert ő és elődje törvénybe iktatták a magyar

nyelv tanítását és annak ismeretét a hivatalos állásokban. Egy jegyzetben az általa megindított *Kassai vagy Magyar Museum*-ról ezeket mondja :

« Autrefois il n'existait en Hongrie aucun ouvrage périodique ; les gazettes même ont été publiées en latin jusqu'à 1780. Une société de savants qui s'est formée à Cassovie en 1788, a entrepris de publier un ouvrage périodique, sous le titre de *Magyar Museum*, qui a marqué une nouvelle époque dans la littérature nationale, tant en Hongrie qu'en Transylvanie. L'impulsion que donnait cette société a été d'autant plus forte qu'elle comptait parmi ses membres des hommes illustres et estimés de toute la nation, tel que le général baron Laurent Orczy, le comte Gédéon Rádai, et le comte Joseph Teleky. Cet ouvrage était rédigé par M. Batsányi, homme savant, et l'un des meilleurs poètes hongrois, témoin sa belle traduction des poésies d'Ossian. Bientôt après, une autre société littéraire se forma à Comorn, et ensuite en Transylvanie, sous la présidence du comte Bánfi, gouverneur de cette grande principauté. Le zèle des écrivains nationaux, excité par ce noble exemple, devint infatigable, et leurs efforts sont d'autant plus louables, que ne pouvant compter sur aucune récompense, ils se sont généreusement dévoués à des travaux littéraires, dont il résulte déjà un grand bien, celui d'avoir inspiré aux différents peuples qui habitent la Hongrie, l'envie d'étudier une langue qui, au milieu de leur patrie, leur était entièrement étrangère, et celui de porter un jour la littérature hongroise au degré éminent où se trouve celle de leur voisins. »

Erre a megújhdás korának irodalmát így jellemez :

« Mais il a fallu, pour produire une nouvelle vie dans la littérature hongroise, une secousse aussi violente que celle qui, sous l'empereur Joseph II. a menacé d'anéantir l'existence politique de cette nation, en lui ravissant l'usage de la langue nationale, qu'elle regarde avec raison comme le plus précieux des biens. Ce fut alors que le caractère national s'éveilla et mit en action tous les ressorts du génie et du courage, avec cet enthousiasme et cet amour de la patrie qui semblent appartenir plus particulièrement aux Hongrois. L'élan du patriotisme et de l'orgueil national se communiqua avec la rapidité de l'éclair dans toutes les parties de royaume, jusqu'à l'extrémité de la Transylvanie ; et l'on vit, comme par enchantement, sortir une multitude de productions littéraires, dignes de la noble émulation qui animait la nation entière. Depuis cette époque, une seule année a été plus féconde en ouvrages de tout genre que les périodes antérieures de vingt ou trente années. Virgile, Corneille, Racine, Voltaire, Fénelon, Marmontel, Ossian, Milton, Young, et les meilleurs auteurs allemands ont été traduits en vers et en prose et il a paru un grand nombre de productions littéraires qui prouvent la facilité et le génie des écrivains hongrois. »

Azonban jegyzetben hozzá teszi:

«Néanmoins, il ne faut pas s'attendre à voir parmi leurs productions des chefs-d'œuvre, tels que la France, l'Italie et l'Allemagne en ont produits. Les écrivains hongrois, au milieu des nombreuses entraves . . . ont fait tout ce qu'on pouvait attendre de leur zèle et de leur patriotisme; mais il leur reste encore une longue carrière à parcourir, pour égaler leurs voisins.»

Erre megigéri, hogy a nevezetesebb írókat, műveik egyes részleteivel be fogja mutatni, de hogy e részleteket kellőleg élvezhessék, előbb a magyar nyelvről akar egyetmást mondani. «Valamint des Brosses és Rousseau a francziáknál, Smith, Harris és Monboddo az angoloknál, Herder és Adelung a németeknél, úgy a magyaroknál számos philologus foglalkozott a hazai nyelv eredetének kérdésével». Némelyek azt hiszik, hogy a magyar a finn és lapp nyelvek rokona, míg mások a törökkel, perzsával és héberrel vetik össze. Néhány idegen író még a némettel és szlávval is rokonnak mondja. De Bacsányi ez utóbbiakat röviden megczáfolja, míg a két előbbi véleményt érveikkel együtt előadja, anélkül azonban, hogy állást foglalna el a finn vagy perzsa rokonság mellett. A perzsa mondat szerkezetet, az összetett szók gyakori használatát, az igeragozást, a személynévmások alkalmazását a két nyelvben azonosítja. A perzsa *reftem, refty, reft* alakokat a *mentem, mentél, ment* alakokkal azonosoknak mondja, s azt találja, hogy a birtokos névmások használata a perzsában az európai nyelvek közt, csakis a magyarban talál analógiára. Így a perzsa: *dily men, dily tou, dily au* vagy *dilem, dilet, dileche* teljesen azonos a magyar *szivem, szived, szive* alakokkal. Sem a perzsában, sem a magyarban nincs névelő és a mondat szerkezet e két nyelvben csaknem azonos. Így: *Ez schehery biroun' reft = a városhul ki mentt*. A comparativust is ugyanazon módon képzik; így: *ez khouaher men khoubssoureter est = szebb a nénémnél*. Azonban a gyököket illetőleg a két nyelv közt vajmi kevés rokonság van, ámbár a magyarban több a perzsa szó, mint a többi európai nyelvekben, a latint sem véve ki.

Más philologusok, így folytatja, a magyar, lapp és finn nyelvek közt találtak analógiát; mások a héberrel vetették össze. Az akkori összehasonlító nyelvészet állásának jellemzése céljából érdekesnek találjuk a Bacsányi tabelláit ide iktatni:

<i>Lapon et finnois</i>	<i>Hongrois</i>	<i>Français</i>
Ade	adom	je donne
Aigy	ágy	le lit
Bausz	bajusz	moustache
Élam	élek	je vis
Göre	görbe	courbé

Lapon et finnois

Gyerme
Kop
Loigy
Mérgo
Nogom
Poik
Réte
Szuina
Tsakes
Voj
Vár

Hongrois

gyermek
kép
lágy
méreg
nyukszom
pók
rét
széna
zsák
vaj
vár

François

enfant
image, visage
mou
venin
je repose
araignée
prairie
foin
sac
beurre
château, forteresse

Hébreu

Chád
Chammon
Sakán
Sak
Retiheth
Parazi
Sohár
Pazar
Avasch
Schabbath

Hongrois

kád
kömény
szakál
zsák
retteg
paraszt
súgár
pazarló
avas
szombat

Français

seau, baignoire
cumin
barbe
sac
il tremble
paysan
rayon
prodigue
rance
Samedi.

Ezek az analogiák azt sejtetik Bacsányival, hogy minde nyelveknek egy és ugyanaz az eredetük, s minthogy ő nem szakember, felhívja a francia tudósokat ez érdekes kérdések megoldására.

Gyakran azt hozzák fel a magyar nyelv ellen, úgymond, hogy a szavak nagyon is hosszúak; megjegyzendő azonban, hogy a magyarban egy szó gyakran egy egész mondatot fejez ki. S ép ebben áll a nyelv szépsége és tökéletessége. Gyakran sem segédigére, sem személynévmásra, sem birtokos névmásra nincs szüksége, sőt el lehet a *pouvoir* igé nélkül is mint pl. a *megverném, megverhetném, megverethetném* alakokban. A magyar nyelv nagyon szép hangzású; nem találunk benne több magán- vagy mássalhangzót egymásután, mint a németben vagy szlávban, a hol sok a mássalhangzó, vagy a portugálban, a hol a *capitad, cidad, toleirad*-féle alakok kellemetlenül hangzanak. A németek azt vetik a magyarok szemére, hogy sok latin és germán szót vettek át, de ők maguk sem élhetnének meg a sok latin terminus nélkül, — s idéz vagy húsz ily szót Kantból. — A magyar nyelvben a képzett szavak nagy száma a nyelv gazdagságára mutat (idézi a *kér* gyökből képzett szavakat).

Ezután a kiejtésre tér át. Ez, úgymond, könnyű ugyan, de finom érzést kíván. Megtalálhatók benne a francia hangok összes ár-

nyalatai, e miatt az összes európai nemzetek közt a francziák ejtik ki legjobban a magyart.

A következő czikkben a magyar hangzók kiejtését két lapon át magyarázza, főleg a *gy*, *ly*, *ny*, *ty*, *ts* (*cs*), *tz*, *zs* kiejtésére hoz fel számos francia példát, oly czélból, hogy az eredeti szövegben idézett versek harmoniáját érezhessék. A *gy* — úgymond — csakis a magyar nyelvben fordul elő. Ha a *Dieu* szóban a *di* szótagot egybevonjuk és lágyan kiejtjük, akkor jól ejtjük ki; *ty* körülbelül úgy hangzik, mint *tiens* első szótagja lágyan ejtve stb.

Erre az irodalom ismertetésére tér át. Itt neki engedjük át a szót.

220. l. : « Nous avons dit dans la dernier numéro qu'avant le quinzième siècle il n'existait point de productions littéraires imprimées en hongrois; mais comme toutes les nations se font gloire de citer leurs premiers ouvrages imprimés, nous nous faisons un devoir de dire qu'il nous est tombé depuis entre les mains un ouvrage qui atteste que le premier livre hongrois imprimé a paru déjà en 1484 à Nuremberg; il contient des oraisons et des cantiques en l'honneur de la main droite de saint Étienne, roi de Hongrie :*) mais ce ne fut que dans le seizième siècle que les Hongrois songèrent à faire imprimer une quantité de manuscrits qui existaient déjà depuis longtemps. En 1536, Gabriel Pesti a fait imprimer sa traduction du *Nouveau-Testament* et des *Fables d'Esope*. Jean Erdőssi, autrement dit Silvester, publia en 1541, un poème sur la prise de Bude par les Turcs, et la captivité de Valentin Török.***) On remarque encore parmi ses productions une chronique en vers, où il décrit les guerres qui ont eu lieu en Transylvanie et en deçà du Danube, depuis la mort du roi Jean jusqu'à 1554. Cette chronique contient beaucoup d'événements remarquables, et il est à regretter que les Hongrois ne songent point à la faire réimprimer; elle est déposée à la Bibliothèque impériale à Vienne. André Farkas avait écrit avant lui (en 1538.) une chronique sous le titre latin de : *Chronica de introductione Scytharum in Hungariam, et Judaeorum de Aegypto*.

Le première comédie hongroise, par Laurent Szegedi, a paru en 1575. Pierre Bornemisza a traduit, en 1580, la tragédie de *Clytemnestre*, d'après Sophocle. Etienne Illyefalvi est l'auteur de *Jephta*, tragédie en vers, publiée en 1597. La langue développait insensiblement ses richesses sous la plume d'un grand nombre de poètes, parmi lesquels se sont distingués, dans ce siècle, Jean Erdőssi, Etienne Székely, Michel Libétz

*) Cette main est conservée encore aujourd'hui à Bude, dans la chapelle du Palais royal. Elle est exposée tous les ans, le jour de Saint-Etienne, à la vénération des fidèles [Bacsányi jegyzete].

**) Ezt a hibás adatot egy későbbi czikkben helyreigazította.

Valentin Balassa, Pierre Benitzki. Ici suivit une interruption dans les lettres par les guerres sanglantes qui ont si longtemps désolé la Hongrie.

Vers la fin du dix-septième siècle parurent deux grands poètes, le comte Nicolas Zrinyi, et Etienne Gyöngyösi, qu'on peut surnommer le Pindare hongrois.¹⁾

Dans le dix-huitième siècle, la Hongrie a compté des hommes remarquables dans les lettres. Le comte Ladislas Haller a traduit *Télémaque*; son style est pur et même sublime, et les écrivains nationaux regardent son ouvrage comme classique. Le comte Adam Teleki a traduit en vers alexandrins la tragédie du *Cid*. Le baron Daniel Vargyasi a traduit le *Bélisaire* de Marmontel. Jean Illey a fait publier, en 1766, sa traduction de la philosophie de Boëtius, et a écrit plusieurs pièces de théâtre. Joseph Pétzeli a traduit la *Henriade*, les principales tragédies de Voltaire, les *Nuits d'Young*, et a écrit plusieurs ouvrages de philosophie.

Les poètes les plus distingués du dix-huitième siècle sont, le général baron Laurent Orczy, le comte Gédéon Rádai, les comtes Adam et Joseph Teleki, Jean Molnár, François Faludi,²⁾ Bartsai, Bessenyei, Dugonics, Anyos, le comte Jean Lázár, Nicolas Révai, Versegi, Pétzeli, Rajnis, Szabó de Barót, Batsányi, Virág et Kisfaludi.³⁾ Ces cinq derniers sont les plus estimés de tous les poètes vivants, parmi lesquels Szabó de Barót, leur Nestor, s'est particulièrement distingué par ses efforts pour relever la beauté de la poésie hongroise, en adoptant dans ses vers la mesure des vers latins.

On pourrait encore citer un grand nombre d'écrivains qui ont fait preuve de talents dans les divers genres de littérature; mais nous ne ferons mention que du professeur Dugonics et de Michel Kovács. Le premier a su franchir toutes les difficultés que rencontrent les langues de l'Europe dans la traduction des termes grecs et latins, et il a publié, en 1784, un *Traité de Mathématiques* en deux volumes, où il a fait ressortir la richesse de la langue hongroise qui lui a fourni tous les termes nécessaires. L'autre a composé un ouvrage de *Chimie*, en trois volumes, où il n'entre ni le grec ni le latin, tous les mots techniques étant rendus en hongrois.

Voici quelques vers de Virgile, traduits par le célèbre poète Szabó de Barót, auxquels nous ajoutons les vers latins, pour que les connais-

1) Ezt a furcsa állítást a következő füzetben kijavította.

2) Hibásan: Jaludi.

3) Kazinczy-t nem is említi; csak később egy «Ujdonság»-ban nevezi meg, mint Báróczy műveinek kiadóját.

seurs des deux langues puissent juger de l'harmonie de la poésie hongroise, comparée à celle des Latins.

Melibő.

Titire! messze terült águ bükfának alatta

— — — — —
Szép Amarill' nevivel feleselni tanított az erdőt.

Titir.

E nyugtot nekem, oh Melibő! kegyes Istenem adta

— — — — —
— — s fúvom magam is kényemre furuglyám.

[E tíz vers az első magyar nyelvű idézet — és tudtunkkal az utolsó — egy francia folyóiratban!]

A latin szöveget szintén közli Bacsányi.]

Le même auteur a traduit *l'Enéide de Virgile*, dont nous citerons ici quelques strophes. Il a donné dans cette traduction des preuves d'un grand talent; son style est simple et en même temps énergique, et il excelle surtout dans le genre descriptif. Nous choisissons de préférence ces beaux vers connus de tout le monde: *Arma virumque cano*, etc.

Hartzokat énekelek, 's egy Bajnokot, a' ki ledöntött

— — — — —
Albai fejdelmek, 's a' nemzetek' asszonya Róma.

[Tíz magyar hexameter hiba nélkül idézve.]

Ce poète a surtout l'heureux talent de si bien saisir l'harmonie imitative, que ses vers surpassent quelquefois l'original, comme on peut juger par les vers suivans de Virgile:

Sternitur, exanimisque tremens procumbit humo bos.

A' bika földre teről, 's páráját nyögve kifújja.

Quadrupedante putrem sonitu quatit ungula campum.

Tördelik a dobogó paripák körmökkel az ösvényt.

M. Rajnis, l'un des meilleurs poètes modernes, comme nous l'avons déjà observé, a traduit entre autres l'Ode aux Romains, par Erinna de Lesbos, d'après le rythme de Sapho. Cette traduction est un chef-d'œuvre et mérite d'être cité.

Óda a rómaiakhoz.*)

Téged, o Mársnak daliás Leánya!

— — — — —
Annyi rettentő erejű vitéznek

Vagy te szülője.

---

*) Jegyzetben a görög eredeti: 'Εν τῷ περὶ ἀνδρείας λόγῳ.

[Az egész óda hiba nélkül idézve!]

Enfin nous terminerons notre article par la strophe suivante, traduite de la *Henriade*, chant Ier.★)

Az első kötet negyedik czikkének elején sajnálatát fejezi ki, hogy többet nem idézhet a magyar költőkből, mert a hely szűke nem engedi. S erre Révai, Virág és a saját költeményeiről mond egyetmást. Fennemlített versének jegyzete a *Mercur*e ezen számára vonatkozik, mely a folyóirat VI. füzete volt.

A cikk így kezdődik:

355. l. « On voit dans toutes les poésies des Hongrois que leurs poètes s'attachent de préférence à chanter l'amour de la patrie et l'héroïsme, et que leurs productions roulent, la plupart sur des sujets élevés et sérieux, tels que la politique, l'histoire et la religion. Il ne faut pourtant pas conclure que chez un peuple doué de beaucoup de sentiments et de passions nobles, l'amour ne trouve pas ses chantes. La littérature hongroise peut avec raison s'enorgueillir d'en posséder un qui, par l'élévation de ses sentiments, l'élégance du style, et la délicatesse de ses expressions, a mérité d'être surnommé par ses compatriotes, le Pétrarque hongrois.**)

Nicolas Révai a fait publier le recueil de ses ouvrages à Raab, en 1787. On remarque dans ses poésies des vers pleins d'énergie et d'expressions heureuses; mais on n'y aperçoit pas uniformément ce génie qui distingue un véritable poète, peut être parce qu'il écrivait mieux en latin qu'en hongrois. Comme philologue et comme grammairien, il s'est acquis une réputation bien mieux méritée, et il est digne d'occuper une place distinguée parmi les philologues les plus savants de l'Europe.

Parmi ses ouvrages philologiques, on peut citer avec éloge ses

---

*) La *Henriade* a été traduite en 1786 par Pétzeli, et en 1789 par Samuel Szilágyi en vers rimés. La traduction que nous donnons est tirée d'un manuscrit inédit:

Róma dörög, ront, veszt: te reád lőtt mennyköves átka
Pörsöli jó híred' szárnyát: zabolátlan haragja,
Melly katonák nélkül szanaszétt feles harczoikat indítt,
Már a fennlátó spanyolok' tetszésire bízta
Mennyköveit; már a jobbágyim, régi barátim,
És rokonim, részint távoznak, s messze kerülnek,
Részint felfegyverkezvén, vesztetre rohannak, etc.

[Bacsányi jegyzete].

E sorok, mint Bacsányi mondja, kiadatlanok. Tőle valók-e vagy egyik barátjától, nem tudjuk.

**) C'est M. Alexandre Kisfaludi de Kisfalud dont nous aurons occasion de parler dans la suite, — jegyzi meg Bacsányi. De erre már nem jutott idő.

Antiquités de la littérature hongroise ; mais celui qu'il a publié sous le titre d'*Elaboratio grammatica hungarica, ad genuinam patrii sermonis indolem fideliter exacta, affiniumque linguarum adminiculis locupletius illustrata*, mérite l'attention particulière de tous ceux qui cultivent cette branche de littérature ; ils y trouveront d'amples notions sur les principes de la langue, qui y sont développés avec beaucoup d'érudition.

S'il y a quelque reproche à faire à cet auteur, c'est qu'il soutint son système avec beaucoup d'animosité contre les écrivains qui ont traité le même sujet, et notamment contre M. Versegi, philologue et grammairien, également savant et auteur de plusieurs ouvrages. Mais ses rivaux lui pardonnent cette immodération à cause de son zèle pour le progrès des lettres, et parce qu'il a inspiré cet esprit de recherches philologiques, qui depuis quelques années est tant en vogue parmi ses compatriotes ; et c'est plutôt pour ce zèle que pour ses mérites comme poète, que M. Mártonfi, évêque de Transylvanie, lui a adressé les vers suivants :

Régi setétségnek rettentő háza' keblében
 Rab vagy ugyan még te, o Magyar Euridice !*)
 De bizzál : kiveszen lantjának gyenge szavával
 Révai Orfeusunk, tsak tova vissza ne nézz.

[Bacsányi jegyzete].

En voici une traduction en vers latins, par M. Zimány.

Hungara Euridice.

Usque gemiscis adhuc, tenebris detenta vetustis
 Et disjecta comas, Pannonis Euridice
 Sed jam pone modum lacrymis, vultumque serenum
 Sume, decet lætas frons quoque læta vices.
 Orpheus ecce venit, qui te beet, atque pudendis,
 Si non respicias, eximat e tenebris.

L'Ode suivante, dont nous ne donnons qu'une traduction littérale, nous a paru mériter d'être mise sous les yeux de nos lecteurs. Elle est remarquable par ses vers harmonieux, dont nous ne citerons que les quatre premiers.

Titkos örök mélység, mellynek kebelébe merülnek
 — — — — —
 Szüntelenül a másikat, úgy jársz.

Traduction.

Ode adressé à un personnage illustre.

---

*) Le poète entend sous le nom d'Euridice la langue nationale.
 [Bacsányi jegyzete.]

Sentiment patriotique.

O temps, gouffre éternel, incompréhensible.

— — — — —

Tu lèves tes regards vers le ciel, et tu soupires.

Le second écrivain dont nous avons à parler est M. Virág. Ce savant est connu dans la république des lettres comme poète lyrique et comme historien.*) Ses œuvres de poésie ont été imprimées en 1799. Après MM. Szabó et Rajnis, c'est lui qui a employé avec plus de succès, dans les vers hongrois, presque tous les différents mètres lyriques qu'on trouve dans les œuvres d'Horace, et il est regardé pour son érudition, la pureté et l'unité de son style, et le goût qui règne dans ses écrits, comme l'un des meilleurs littérateurs hongrois. Il a traduit plusieurs ouvrages de Cicéron et d'Horace, avec autant de fidélité que de goût.

L'Ode dont la traduction va suivre, est regardée comme l'une de ses meilleures productions.

Ode à ma Lyre.

Puisque jusqu'à présent, ô mon humble

Lyre, tu as obtenu par mes soins quelque renommée etc.

Suivez leurs traces !»

Erre Bacsányi saját működésének jellemzése következik ; egy kissé hosszasan, de hisz az volt a főczélja, hogy magára, a szegény száműzöttre, a francia tudományos körök figyelmét terelje :

«M. Batsányi dont il a déjà été fait mention dans le *Mercur étranger*, est regardé par les littérateurs hongrois comme l'un des poètes modernes nationaux qui se distinguent le plus par l'énergie et la profondeur de sentiments et par la pureté de son style. Ayant pris pour modèles les meilleurs poètes anciens et modernes, et possédant un véritable génie poétique, il n'a pu manqué, dès son début dans la carrière littéraire, de se faire remarquer. On a recueilli une partie de ses rimes dans le *Musée hongrois*, dont il avait été le principal rédacteur. Ses autres productions, où il a employé le rythme grec et latin, portent en général l'empreinte du génie, et l'on aperçoit partout cette profondeur qui lui est particulière.

Nous avons déjà annoncé dans un numéro précédent du *Mercur étranger* qu'il a traduit plusieurs morceaux des poésies d'Ossian. Nous pouvons maintenant ajouter que ce savant s'occupe depuis quelque

---

*) Il est l'auteur d'un excellent ouvrage qui a pour titre : *Magyar századok*, c'est à dire, Annales de la Nation hongroise, pendant les cinq premiers siècles de son existence politique en Europe.

[Bacsányi jegyzete].

temps à refondre entièrement sa traduction faite il y a environ vingt ans, et qu'il a pris pour modèle l'ouvrage publié à Londres en 1807, et intitulé : *The poems of Ossian, in the original Gaelic, with a literal translation into latin et (and helyett) published under the sanction of the Highland Society of London.* 3 vol. in 8°.

Il se propose de consulter en même temps l'ouvrage de Macpherson, mais plus particulièrement la nouvelle traduction allemande, par M. Ahlwardt, qui a paru à Leipsick, en 1811, et qui est faite également d'après l'original et sur le même mètre. M. Batsányi rendra, par ce travail, un service signalé à la littérature et à la langue hongroise, et remplira entièrement l'attente de ses compatriotes.

Nous regrettons encore une fois de ne pouvoir pas donner en entier le texte original de l'ode dont suit la traduction. On y verrait un style à la fois élégant et simple, une conception forte et énergique. Le poète a employé dans cette ode les mètres alcaïques.

Le Prisonnier

Apostrophe à la Lune (1795).

Viens, ô Déesse ! qui brille d'un éclat ravissant au milieu d'un ciel azuré, — etc. A fordítás hű és eléggé jól sikerült. Jegyzetben ezt olvassuk :

« Nous ne pouvons nous empêcher de citer les trois strophes suivantes où le poète exprime sa sensibilité dans des vers pleins de verve et d'harmonie :

Im elhaladván úttya' felét az éj

— — — — —
Nézi, hova siet a Szerentse.

Les quatrains que M. Batsányi a employés dans plusieurs de ses compositions ne sont plus aujourd'hui en usage chez les poètes hongrois surtout dans les odes de longue haleine. Cependant ce genre de versification trouve encore quelques imitateurs. Il a été introduit par deux grands poètes, Gyöngyösi et Zrinyi, et transmis à leurs successeurs. Il n'y a pas encore longtemps que M. Horváth, que paraît avoir une connaissance parfaite de la langue et beaucoup de facilité dans la versification, sans posséder le génie ni le goût d'un véritable poète, a composé, en quatrains, un poème héroïque, à l'imitation de la *Henriade* de Voltaire.

Dans un numéro prochain nous parlerons d'Etienne Gyöngyösi que les Hongrois regardent comme leur grand poète épique*) ainsi que de Zrinyi et Faludi, poètes non moins distingués.

---

*) Egy jegyzetben helyreigazítja a «Pindare hongrois» kifejezést és, egyszersmind azt, hogy a Buda bevételéről szóló verset Erdősinek

Bacsányinak Gyöngyösi és Faludi művei iránt való szeretete ismeretes. Még ezeket s tán még más költőket akart volna bemutatni a francia közönségnek. De a *Mercure* második kötetében még csak egy kisebb czikke jelent meg Gyöngyösiről, s erre elnémult. Vagy negyven évig kellett várakoznunk, míg egy francia folyóirat ismét a magyar irodalommal foglalkozott.

Bacsányi utolsó czikke így hangzik:

Tome II. p. 32. *«Suite des observations sur la Littérature hongroise.* Avant de parler des ouvrages d'Etienne Gyöngyösi, il ne sera pas hors de propos d'offrir à nos lecteurs la biographie abrégée de ce célèbre poète hongrois du dix-septième siècle, qui a si justement mérité d'occuper une place distinguée, même parmi les meilleurs poètes de l'Europe ses contemporains.*)

M. Dugonics qui a publié, en 1796, les œuvres de Gyöngyösi, a tracé en même temps la biographie de cet illustre poète; mais, malgré ses recherches, il n'a pu parvenir à savoir précisément l'époque de sa naissance. Ayant cependant trouvé dans les archives du Comitat de Gömör qu'Etienne Gyöngyösi avait été en 1653, membre du tribunal de ce comitat (assessor tabulæ judiciaræ), l'auteur suppose qu'il naquit en 1620. Ayant achevé ses études en 1640, il fut accueilli par le comte Veselényi de Hadad, dans la maison duquel il jouit d'une estime particulière pendant treize années.

En 1653 il se maria, et fut nommé, ainsi que nous venons de le dire, membre du tribunal du comitat de Gömör.

En 1681, à l'âge de 61 ans, il fut envoyé en qualité de député du comitat dans celui de Heves, pour des affaires publiques. Ayant rempli cette mission à la satisfaction de ses commettants, il fut député dans la même année à la diète du royaume, assemblé à Oedenburg.

En 1685, il fut chargé d'une mission importante auprès du comte Antoine Carafa. La relation qu'il en fit à son retour dans l'assemblée des Etats du comitat de Gömör, se trouve insérée dans le protocole de ce comitat.

En 1686, Gyöngyösi, âgé de 66 ans, d'après les vœux de plusieurs

---

tulajdonította. Ezt Tinódi írta. Erdősiről még ezt mondja: Erdőssi est l'Auteur d'une grammaire hongroise et latine, imprimée en 1539. Il a publié aussi, en 1541, le Nouveau Testament qu'il a traduit du grec et du latin.

*) Az első jegyzetben Bacsányi Horányi művéből (Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum, 1776.) a Gyöngyösire vonatkozó sorokat idézi: Quantum Tasso Italia . . . vel in priscorum poetarum monumentis reperiamus.

grands personnages et de la noblesse, est proclamé vice-président dans son comitat.*)

En 1687, il fut député de nouveau à la Diète tenue à Presbourg.

En 1688 et 1690, il est confirmé dans sa place par les suffrages unanimes des Etats. L'année suivante, accablé par le poids des années, il veut résigner ; mais, à la demande générale des Etats, il continue ses fonctions. Depuis cette époque, il remplit cette charge presque sans interruption jusqu'en 1704. C'est alors qu'après avoir parcouru une carrière des plus honorables, il mourut âgé de 84 ans.

Pendant son séjour auprès du comte Veselényi, il composa un poème en quatrains qui a pour titre : *la Vénus de Murány*, et qu'il dédia par reconnaissance à l'épouse du comte, Marie Szécsi. Il y décrit la valeur du comte Veselényi, devenu par la suite palatin de Hongrie ses exploits contre les Turcs, le stratagème par lequel il s'empara du fort de Murány, alors entre les mains des partisans du fameux Rákóczi ; il y chante la beauté, la sagesse de la comtesse Szécsi, renfermée dans ce même fort, l'amour qu'elle avait inspiré à ce héros, et leur hyménée, par lequel le comte Veselényi devint le seigneur du château de Murány.**)

Ce poème renferme beaucoup de beautés surtout dans le genre descriptif ; les tableaux y sont bien tracés, il y règne une grande variété dans les images, ce qui contribue à donner du mouvement et de la rapidité au style. On a seulement à reprocher à ce poète des allégories entassées qui nuisent à l'ensemble et fatiguent. Mais malgré ce défaut, qu'on aperçoit dans la plupart des ses poésies, elles peuvent servir de

---

*) Egy hosszú jegyzetben az akkori megyei hivatalos élet leírását adja. 53 megye van, úgymond, mindegyikben a rendek (les Etats) minden három évben összegyűlnek. Megmondja mi a supremus comes, a vice-comes, a congregatio generalis, a congregatio particularis, a substitutus vice-comes, a notarius ordinarius, a két vice-notarius, a judex nobilium és a jurassor. A perek elintézésénél Anjou Károly 1309. évi rendeletét említi, melyet ez Franciaországból vitt be Magyarországra, a hol azelőtt a tűz- és vízpróba volt használatban. Erre a tisztviselőválasztásokról a megye kebelében mond egyetmást.

**) A jegyzetben néhány szót mond Murány váráról, annak fekvéséről, a latin feliratról, mely azt mondja, hogy Wesselényi a várat 1646-ban bevette. Felemlíti azt is, hogy nem rég több sírt találtak fel a várban, köztük Szécsi Máriáét is, melynek feliratát teljesen közli :

Hæc ego quondam comes Széchenia Drugeth etc. (hat distichon). Ma, úgymond, a Kohári grófoké e hely, melynek alján egy új várost építettek.

modèle aux poètes modernes hongrois qui regardent Gyöngyösi comme le premier poète épique de leur nation.*)

Il composa son second poème sous le titre de *Palinodia Proso-popeïa Hungariae*, en 1681, est le dédia au comte Paul Eszterházy, palatin de Hongrie. Le sujet du poème et la décadence de la splendeur et de la puissance de la couronne de Hongrie. Le poète y retrace l'ancienne gloire de sa patrie, et les victoires remportées sur les différentes nations ses ennemis. Il attribue les calamités qui accablaient la nation aux divisions qui régnaient parmi les Hongrois. Il les exhorte à rétablir dans leur pays l'union et la concorde sous les auspices du nouveau palatin auquel le poème est dédié.

Le troisième a pour titre : *Couronne des roses* ; il fut publié en 1690. L'entreprise si épineuse de passer de la mythologie à l'histoire sainte, sans que les tableaux profanes de la première nuisent aucunement aux images et aux mystères de l'autre, n'a pas été tentée sans succès dans ce poème. Gyöngyösi, après avoir presque épuisé la mythologie, embrasse le sujet de l'histoire de la vie de la Sainte Vierge avec une rare habileté. Ses vers sont coulants, et son style est à la hauteur du sujet qu'il traite.

Le poème qui a pour titre *Jean Kemény* fut imprimé en 1693. Le poète décrit le mariage de Jean Kemény, prince de Transylvanie, avec Anne Lonnyai, sa captivité en Turquie, ses exploits militaires contre les Turcs pendant sa souveraineté, et sa mort héroïque. Ce poème est le plus estimé parmi ses productions. Le charme et l'harmonie qu'on trouve dans ses vers, et la richesse de son imagination en rehaussent infiniment le prix ; enfin, le talent rare que le poète déploie dans le genre descriptif, lui a assuré une place honorable parmi tous ses contemporains.

Les deux derniers poèmes de Gyöngyösi sont *Cupidon*, composé en 1695, et *Chariclia*, qui a paru en 1700. Dans tous les deux, on voit le même génie poétique. Dans ce dernier, il a dénaturé, on ne sait

---

*) Egy jegyzethen hozzáteszi, hogy Gyöngyösit kortársai is nagyon tisztelték. Bizonyítják a latin versek, melyeket hozzá intéztek. Ezek közt egyet idéz, ambár úgymond silány. Ez tíz distichonból áll. Az első :

Virgilius vates Romanæ gloria gentis ;
Hungariæ nostræ gloria tuque manes.

Azután a sok szójáték a *gemmeus*, *gemma* (gyöngy) szóval és végül :

Semper honos nomenque tuum celebrabitur omni
Quique tuas gemmas, carmina docta leget.

E tíz distichon idézésével Bacsányi tán némileg vissza is élt a franczia olvasók türelmével.

pourquoi, les noms grecs tels qu'on les trouve dans Héliodore. Photius et tant d'autres écrivent *Charicléa*, *Théagènes*, *Thiamise* etc., le poète hongrois a changé ces noms en ceux de *Charichia*, *Theogènes*, *Thiamuse*»

★

Teljesség kedvéért a *Mercure* e két kötetében megjelent s minden bizonyynyal szintén Bacsányitól eredt irodalmi híreket is felemlítjük.

Az első kötet 261. lapján azt találjuk, hogy Prónay Kálmán de Tót Próna egy gazdasági folyóiratot (*Magasin économique*) indított meg, mely Magyarországon nagy haszonnal járhat. — Egy fiatal magyar tudós Müller János Világtörténetét fordítja magyarra (ismeretes, hogy a nagy történetíró Bacsányit Bécsben sokszor segítette). — Mandich, diakovári püspök, egyházmegyéjének seminariumaiban a magyar nyelv tanulását előmozdítja. — A görög nem egyesültek számára három iskolát nyitottak meg: Szt-Andrásban Buda mellett, Ó-Aradon és Pesten. — A következő művek címei: *Historia litterariæ rei et bonarum artium in Hungaria*. *Opus posthumum de Aloysii Belnay*. Pozsony. — *Svastics* (Csétséngi Ignác) Magyaroti historiája 3 kötet. — *Tabulæ chronologicæ* par Jos. Grossing.

A 393. lapon ezeket találjuk :

Budai befejezte Magyarország történetét a Habsburg uralom alatt. — Tóth Ferencz, a theologia tanára Pápán, a dunántúli kerület helyét hitvallású superintendenseinek életrajzait fejezte be. — Kazinczy, «un des littérateurs hongrois les plus connus, traducteur des *Idylles* de Gessner, de quelques Contes de Marmontel et de plusieurs ouvrages allemands», Báróczy Sándor műveit adta ki, melyekhez egy életrajzot csatolt. — Nagy dicsérettel említi («un des ouvrages les plus remarquables qui aient paru depuis plusieurs années») Pápai Sámuel Irodalomtörténetét, mely a Magyar Minerva IV. és V. kötetét képezi. Bacsányi, ki e vállalatot ha nem is indította meg, de minden erejével támogatta, megígéri, hogy róla bővebben fog szólni.

A II. kötet 63. lapján : Schwartner Statistikáját említi. — Marton Pozsonyban Csokonai költeményeit adta ki. — Sopronban a magyar és német társaság mintájára egy latin alakult meg, melynek elnöke Rumi tanár, a ki a márczius 24-iki ülésben a *Szépről* érkezett.

A 120. lapon Grigely József nekrológját adja. 53 éves korában halt meg e derék piarista, ki a grammatikát tanította, latin verseket írt és Stöger Philosophiáját németből latinra fordította.

A 252. lapon a budapesti egyetem rectorának és négy dékánjának kinevezését közli. A múlt évben (1812.) ennek az egyetemnek 694 hallgatója volt ; a gymnasiumban és az *Ecole nationale*-ban 996, összesen tehát 1690 tanuló volt a magyar fővárosban.

A 380. lapon: Pethe de Kissantó privilegiumot kapott egy «Journal economico-technologique» kiadására. — Végül jelenti, hogy Rumi a «Monumenta hungarica nativo sermone scripta» első kötetét befejezte.

Ezen apróbb híreknek a nagyobb czikkek mellett az volt a céljok, hogy a magyar szellemi élet iránt figyelmet és érdeklődést keltenek. Bátran mondhatjuk, hogy Bacsányi ebbeli törekvése is nemes volt. Ha a körülmények kedvezőbbek s ha ő hosszabb ideig Párisban marad, tán nagyobb és mélyrehatóbb hatást gyakorolhatott volna. Így e kezdet homályba veszett és még Magyarországon sem említette senki ebbeli kísérletét.

Páris.

Dr. KONT IGNÁCZ.

KERESZTÉNY HUMANISTÁK.

(Vége.)

Heinrichmann művei azért is figyelmet érdemelnek, mivel Melanchthon utána készíti grammatikáját. Brassicanus János 1508-ban, Simler György, Melanchthon tanítója, 1512-ben adják ki grammatikájukat. Az utóbbinak címe: «*Observationes de arte grammatica.*»

Mindezen munkák felett messzire kimagaslik, úgy az áttekinthetőség, mint a világosság és rövidség tekintetében két munka: Cochlaeus Jánosnak: «*Quadrivium grammaticae*», Aventinus Jánosnak «*Rudimenta linguae latinae*» című művei. Aventinus munkáját Jenő bajor herceg, kedves tanítványa számára írta, és 1512-ben jelen meg először Münchenben, majd átdolgozva és kibővítve 1517-ben Augsburgban.

A tanítók, tankönyvszerkesztők egyformán arra törekzenek, hogy a grammatikai tanítást könnyebbé, a tanulást eredményessé tegyék. Az iskolában helyesebb módszereket honosítanak meg, a tanítóvilág kollegiális érintkezésében többször folytatnak élénk eszmecserét a didaktikai követelmények megállapítására vonatkozólag. Kiváló tanítók módszerét tanulmányozzák és alkalmazzák az iskolai tanításban.

Irodalmi munkák is jelennek meg a grammatikai tanítás javítása és könnyítése érdekében. Ezek közt különösen érdekes Ringmann Mátyás elzászi tudósnek egy munkája, melyet 1509-ben adott ki ily cím alatt: «*Grammatica figurata, octo partes orationis secundum Donati editionem et regulam Remigii ita imaginibus expressa, ut pueri iucundo chartarum ludo facetiora grammaticae praeludia discere et exercere queant.*»

Maguk között a humanisták között vannak tehát többen, a kik tankönyveket szerkesztenek.

Ennek dacára a humanisták törekvéseitől mégis több tekintetben távol állanak a szoros grammatikai munkálkodások. A humanisták ugyanis nyíltan bevallják, hogy ők első sorban arra törekcszenek, hogy az ifjúságot, nemkülönben a nagy közönségnek művelt részét megismertessék a római világnak szellemével, intézményeivel és életével. A kijelentett célznak megvalósítása végett az auktorok olvasása a legfőbb a humanisták iskoláiban; a grammatikából csak a legszükségesebbek megtanulására szorítják növendékeiket.

Az olvasmányok, az olvasandó auktorok, nincsenek szorosán megállapítva. A tanár szabadon választhatja, szabadságát nem korlátozza más, mint a tanulónak szellemi fejlettsége, melyhez lelkiismeretes módon alkalmazkodik minden tanító. Ha az akkori humanista írók műveit lapozgatjuk, láthatjuk, hogy úgy a prózairók, mint a költők közt képviselve vannak azok az auktorok, kiket napjainkban olvasunk az iskolában. A fölveendő klasszikus íróknál csakúgy, mint az újabb irodalom költőinél és íróinál, az erkölcsi szempontra vannak első sorban tekintettel. Az igazi humanisták erre sokat adnak.

A humanisták fönnebb jelzett törekvésében leljük magyarázatát a XVI. század egyik nagyfontosságú, művelődéstörténelmi szempontból fontos tényének.

A könyvnyomtatás feltalálása után a tanítók és a tudósvilág kiváló gondot fordítanak a költők és az írók műveinek kiadására. A szöveg mellett vannak magyarázatok, melyek legtöbbsnyire szómagyarázatok, paraphrasisok. A klasszikusok szövegét gondosan átnézik és megtisztítják oly kifejezésektől, melyeket az erkölcsi nevelésre kártékonyaknak tartanak. A latin szövegeket stíl szempontjából tartják fontosnak, a prózairók műveit azért olvassák, könyv nélkül betanulják, hogy azoknak nyomán megtanulják a szép latin stíl kellékeit; szépen tudjanak írni és beszélni latinul.

Bár az auktorok művei nyomtatásban is megjelennek, a XV. és XVI. században vannak azért még többen, kik írják a klasszikusok példányait. Azért teszik ezt, mivel remélik, hogy ezáltal ugy a nyelvet, mint a tartalmat könnyebben megtanulhatják.

Chrestomathiákat is készítenek ez időben, melyekbe leginkább erkölcsi tartalmú írók műveit veszik föl: Ciceróét, Senecáét, Valerius Maximusét.

Az auktorok olvasásánál a humanista mesterek, p. egy feltrei Vitorino kiváló gondot fordítanak a stílárís és eszthetikai szépségek föltüntetésére; nemkülönben a költők és írók műveiben mutatkozó huma-

nus eszmék magyarázatára. A humanisták, nemkülönben a régi iskolák tanítói sürgetik, hogy egyes helyeket kívülről tanuljanak meg.

A költők közt Terentius volt a legkedvesebb auctor a középkor folyamán. 1499-ben jelent meg Locher Jakabtól egy Terentius. Érdemes igazán átolvasni ennek a kiadásnak az előszavát, mely mutatja, hogy mennyire nagyrabecsülte a középkor Terentiust. *) 1498-ban Lochertől Horatius jelen meg Strassburgban, melyet kezdők számára készített.

Ebben az időben is szerkesztenek szótárakat, melyek közt általánosan használatban volt Reuchlin Vocabularius breuiloquusa, melyet a nagy humanista fiatal korában készített; 1475-től 1504-ig 25 kiadásban jelent meg.**)

A latin nyelv tanításával most is össze van kötve a latin oratio gyakorlása, az imitatio. Költőket, prózairókat egyaránt azért olvasnak, hogy utánozhassák versben és prózában a híresebb auctorokat. Az iskolai tanításban nagy gondot fordítanak erre; fáradságos munkával vezetik bele a növendékeket, kik az élet gondjai közt is szívesen olvasgatják ezeket az auctorokat, néha-néha a költészet muzsájának is áldoznak egy-egy költeményben.

A középkor folyamán, főleg a humanistáknál, legkedvesebb irodalmi műfaj a levél volt.

Ovidiusnak heroidái, főleg Cicero gyönyörű stilben írt levelei szolgálnak mintakul, és a humanista tudósok művei, melyekben a levélírásnak, mint irodalmi műfajnak kellékeit fejtegetik. Bebel Henrik 1500-ban írja meg ily című munkáját: *«Commentarius epistolarum conficiendarum»*, mely Tübingában még ugyanazon évben megjelen és sok kiadást ér; Bebel tanítványa, Altensteig János 1512-ben: *«Opus pro conficiendis epistolis»* című művével lép mesterének nyomdokába; Erasmus szintén 1512-ben adja ki: *«De conscribendis epistolis»* című művét, mely a humanisták vándor apostolának magas műveltségéről tanuskozik. Jóval előbb, még 1488-ban adja ki Velenczében az olasz Negri Francesco: *«Opus epistolas scribendi»* című munkáját.

Szokásba jön nagyobb emberek leveleinek összegyűjtése, melyek a középkor irodalmi, kulturális és tanügyi mozgalmainak feltűntetésére megbecsülhetetlen adatokat tartalmaznak. Méltók valóban arra, hogy több tudós fáradságos munkával fogjon tanulmányozásukba.

---

*) Érdekes kiadás, mely mellett van a directorium vocabulorum, sententiarum, artis comice, glossa interlinearis. Donatus commentarius, Guido és Ascenius persze elmaradhatatlanok. A szövegben még fametszetek is vannak, melyek a comedia egyes jeleneteire vonatkoznak.

**) Böven tárgyalja ezt a témát Weller: Latein. Lehr- u. Wörterbücher des sechzehnten Jahrhunderts mit deutsch. Interpretationen. Se-rapeum 1860. No. 15.

A tanítás javítására egyes mintákat alkalmaznak. A retorikában például Cicero és Quintilianus a minták, kiknek művei nyomán készítenek retorikai tankönyveket. Celtes Konrádnak: *«Epitome in utramque Ciceronis rhetoricam»* című műve, mely először 1492-ben jelent meg, hosszú időn keresztül kedvenc tankönyve volt a retorikát tanuló ifjúságnak.

A középkor folyamán ismételve van alkalom beszédek tartására. Akadémiai ünnepélyek, világi és egyházi főuraknak megjelenése, a császár személyes megtisztelése mind kedvező alkalom ünnepi beszéd készítésére. A beszédek szelleme majd mély vallásosságra, majd tiszta hazaszeretetre, majd a művész izlésnek finomságára, sokszor a tudomány iránt táplált vonzalomra vallanak, melylyel hallgatóik lelkére hatni, azokat nemesebb törekvésekre hangolni törekszenek. Egy-egy szép beszéd föltűnést kelt; a társadalom különböző rétegeiben olvassák és magasztalják. Az élőszó hatalma ebben az időben még nagyobb, mint napjainkban.

A renaissance terjedésével mégis azt tapasztaljuk, hogy a szókoknak, még egy Cicerónak is, a humanisták előtt kisebb lesz a tekintélye, a költőké pedig mindig és mindig nagyobb. A költők utánzása, költemények készítése általános, a latin költők, Horatius, Vergilius, Ovidius lesznek a humanisták eszményképei, kik tüntető módon nevezik magukat *«poeták»*-nak. Annak föltűntetésére, hogy milyen entusiasmussal ragaszkodnak a humanisták a költőkhöz, hivatkozhatunk Locher Jakabnak ily című munkájára: *«Oratio de studio humanarum disciplinarum et laude poetarum extemporalis»*, melyet Locher 1496-ban bocsátott közre. Az átszellemült humanistát Apollo az elysiumi mezőkre vezeti, majd innét a költők fénylakába, a hol egyenkint megjelennek a különféle költői műfajok babérkoszorúsai: a komikus, tragikus, szatirikus, erotikus és epikus költők. A humanista Lochernek jól esik, hogy különös dicsérettel emlékezhetik meg kedves epikus költőjéről, Lucanus-ról. Mindegyik humanistának van egy kedves költője, a kit utánozni törekszik. A legnagyobb dicséret, ha valakiről azt írják, hogy költeményeiben Vergiliusra, Horatiusra, Lucanusra vagy más költőre emlékeztető vonások vannak.*) A XV. század a találmányok, felfedözések, de egyuttal az utánzás kora is!

A humanista mozgalom egyik leglelkesebb szóvivője, Celtes Konrád, 1486-ban adja ki első művét ilyen címen: *«Ars versificandi»*, mely-

---

*) Cicero tekintélyére is hivatkoznak, hogy a poéták tanulmányozását és utánzását indokolják, ki Archiasában a költőknek erkölcs- és szívnevelő hatását kiemeli, melylyel úgy az ifjúság idejében, mint a férfikor napjaiban vezérei lehetnek az embereknek.

ben Horatius és Terentius után indul. Ugyancsak *Ars versificandi* czímen Bebel Henrik is írt egy munkát, mely 1506-tól kezdve több kiadásban jelent meg; Huttennek munkája: *«De arte versificandi liber unus heroico carmine»* később jelent meg.

Murmellius ezen a téren is szorgalmasan dolgozik. Münsterben 1500-ban adja ki: *«Versilogus Mancinelli»* czímű művét. Kölnben 1507-ben megjelent két munkájában, melyeknek címei: *«De Verborum Compositis»*, *«De verbis communibus et deponentibus»*, igazi tudományos apparatussal tárgyalja a quantitas törvényeit. Különösen fontos és értékes két fejezete: *regulæ de metrorum scansione*, *regulæ de metrorum generibus*. Murmellius írta a *Versificationis artis rudimenta* czímű munkát is, mely későbbben, 1566-ban jelen meg Rivius Jánosnak *Ratio distinguendi* czímű művével együtt Kölnben. Kiváló szerzők nyomán, milyenek Perottus Nicolaus, Manutius, Sulpitius Verulamus, a betűkről, hangzókról, verslábakról, hexameterről, pentameterről és a lírai versmértékekről értekezik ebben a művében Murmellius. Akármilyen munkát ír is, mihelyt csak szerét teheti, nem mulasztja el, hogy a quantitásról, a versmértékről szóljon. Mint írónak ez volt legkedvesebb témája.

A görög nyelv tanulásának kezdete Németországban a XV. század. Mikor Cusa kardinális 1438-ban Konstantinápolyból visszatér Németországba, hova a megvásárolt kéziratoknak egy nagy gyűjteményét hozza, majd Bessarion biboros Olaszországban a XIV. században már megkezdett görög tanulmányt lelkesen és eredménynyel ajánlja a tudomány embereinek, — mind a két országban sokan vállalkoznak arra, hogy megtanulják a görög nyelvet és tanulmányozzák a görög irodalmat. A görög tanulmányokban Olaszország lesz a tudós világ Mekkája, hova Európa különböző országaiból zarándokolnak a görög nyelv és irodalom buzgó tanulmányozói, a jövő hivatott mesterei.

A tudósvilág tagjait föl villanyozza a görög remekirodalom; lelkesülten beszélnek az Olaszországban megfordult egyének a görög tudósok nagy műveltségéről; a görög irodalmi műveknek magas értékéről. Még matematikusok is akadnak Németországban, a kik Olaszországba szándékoznak utazni, hogy görög tudósok útmutatása mellett tanulmányozzák Ptolemæust és Euklidest. Peuerbach György matematikust bekövetkező halála megakadályozza szándékának kivitelében, de a világhírű Müller János több évig tartózkodik Olaszországban és mint *«græce docetus et magna codicum copia instructus»* tér vissza hazájába.

A görög nyelv és irodalom tanulmányozása ezen időtől kezdve terjed Németországban. Kempen Tamás tanítványai Olaszországba jönnek a görög tanulmányok elsajátítása végett, honnét visszatérván Németországba, úgy az irodalom, mint az iskola közvetítésével terjesztik a görög kulturát. Agricola Rudolf az olasz tudósok példájára görög műveket

(Sokrates, Aeschines, Demosthenes beszédeit, Lucianus Samosatenus dialogusait) latinra fordít, Hegius Sándor, Agricola tanítványa pedig az iskolai tantárgyak közé veszi fel a görög nyelvet és irodalmat.

Minden olyan szépen indul meg, hogy méltán lehetett remélni az emberiség szellemi életében üdvös és nagy változást. A reformküzdelem élén olyan férfiak, valódi tudósok állanak, kik megbecsülik a vallás és tudomány igazságait, szellemi élvezettel tudnak gyönyörködni a művészet szépségeiben. A keresztény humanisták győzelme biztosnak látszik.

VI.

Be kell ismerni ezen a helyen azt, hogy a humanistaellenes áramlat a középkor folyamán mindig megvan a klérus körében. A különbség csak a módozatokban nyilatkozik. Vannak, különösen a szerzetesek közt, kik egyenesen kijelentik, hogy nekik nem kellene a klasszikusok, egészen ki akarják azokat küszöbölni az iskolából; mások bár engedékenyebbek, úgy vélekednek, hogy sok szép eszme van ugyan a klasszikusokban, de nem akarják azokat az iskolában olvastatni. Az utóbbiak bizonyos cautelából ellenzik a klasszikusok tanítását.

A humanisták persze szintén találnak sok megróni valót a scholasztikusokban. Ott van mindjárt a scholasztikusok barbar latinsága. A humanisták, kik a latin beszéd stiláris szépségeibe szerelmesek, kiméretlen szavakban állítják e miatt pelengérre a scholasztikusokat. Formadat esse rei, erősködnek a humanisták. Az nem alárendelt fontosságú kérdés, hogyan tudjuk gondolatainkat kifejezni akár élőszóban, akár írásban. A scholasztikusok bűnös könnyelműséggel járnak el ebben, mikor a stiláris szépségekkel semmit sem törődnek.

Megindult a harc és két századon keresztül szünet nélkül tart a humanisták és scholasztikusok közt. Az a szerencse, hogy a XIV. és a XV. század folyamán tekintélyes férfiak vannak, kik sz. Basiliusnak helyes álláspontján állanak és össze tudják egyeztetni a klasszikusok tanulmányozását a szentírással, a humanus eszméket a kinyilatkoztatás igazságaival. Ezek közé tartozik Langen Rudolf münsteri prépost.

Előkelő és vagyonos család gyermeke, ki rokonsága révén nagy összeköttetésben van Németország legelőkelőbb családjaival. A tudomány iránti őszinte lelkesültsége, vallásos hite, arra bírják, hogy az egyházi rend kötelékébe lépjen.

A középkor felfogása az volt, hogy nagy családból való ember, a ki a tudományt akarja művelni, nem lehet más, mint egyházi férfiú.

Langen szintén Kempen Tamás tanítványa, és Erfurtban is tanul. Zwolli mesterének, Tamásnak buzdítására Olaszországba jő, hol Spigelberg Móríc gróf barátjával több évet tölt és szorgalmasan búvár-

codik a görög remekírók műveiben. 1471-ben tér vissza Németországba, hogy annak fölvirágoztatására fordítsa tehetségeit, vagyonat és idejét. Munkássága több irányú. Író, iskolaigazgató, de mindenekfölött agitátor. Nem volt reformator, inkább a reformeszmék terjesztője.

Iskolaigazgatói működéséről más helyen számoltam be, most főleg azon munkásságát óhajtom megvilágítani, melyet, mint a reformeszmék előkelő harczoja fejtett ki.

A münsteri prépost Olaszországban tapasztalta, hogy a tudomány igazságainak, az irodalmi műveltség terjedésének főkélléke az, hogy valódi tudós nemzedék keletkezzék, mely egyrészt nagy szorgalommal tanulmányoz mindent, másrészt nem sajnál semmi fáradságot, melylyel a tudomány terjesztését előmozdítja. Az iskola csak egyik eszköz; a gyermek- és ifjú lelket alakíthatjuk kedvünkre; de itt inkább a nevelési cél van biztosítva, a tanítási még nincsen. Az igazságoknak ideális szeretete a későbbi férfikort jellemzi jobban, midőn azokat teljesen átérzik az emberek és méltányolni is tudják.

Látta Olaszországban, hogyan élnek a tudósok. Társulatokat alkotnak már a XIV. század óta, melyekbe különböző tanulmányok művelői lépnek be, hol egymást kölcsönösen buzdítják, lelkesítik, tanítják. Olaszország, Langen meggyőződése szerint, egyenesen ennek köszöni, hogy a renaissance mozgalmában vezérszerepre tudott emelkedni. Ilyen tudós testületeket kell teremteni Németországban is, hogy a német szellem érvényesülhessen, sőt a büszke olaszokat háttérbe szorítsa és az európai népek vezetésében hegemoniára jusson.

A gazdag fejedelmeknek, főuraknak, főpapoknak legfontosabb kötelességük erre a célra közreműködni. Tehetségesebb szegény tanulókat küldjenek ki a külföldre, különösen Olaszországba, a tudomány és művészet hazájába; az ifjuság tanításában és nevelésében egy perczre se téveszszék szem elől ezt a célt; az itthoni iskolák tanítói is ebben a szellemben tanítsanak. Mindenekfölött pártoljátok és gyámolítsátok, hirdette apostoli buzgalommal Langen, a tudósokat. Ezeknek erkölcsi értékétől, tudományos műveltségétől függ Németország jövő nagysága. A német tudományosságnak akkor lesz bent Németországban, kint Európában tekintélye, ha valódi képviselői lesznek. Ez pedig csak akkor következik be, ha sikerül megteremteni a német közszellemet. Ha ezt a német közszellemet megteremtitek, akkor befoghattok Németország társadalmi, vallási, politikai és iskolai regenerálásába.

Ime a keresztény humanista, a ki a keresztény szellemben, a hazaszeretetet szent érzelmével lelkében, akarja megkezdeni Németország reformálását, méltó társa Wimpheling Jakabnak és a wormszi püspöknek, Dalberg Jánosnak.

Dalberg János wormsi püspök, nagyobb hatáskörében még többet

tesz a német tudományosság érdekében. A heidelbergi egyetem felvirágoztatásával nem kisebb cél lebeg szemei előtt, mint a német tudományos életnek megteremtése.

1445-ben született, régi nemesi család gyermeke. 1466-ban huszonegy éves korában készül az erfurti egyetemre, hol szorgalmasan hallgatja az ott tanító olasz humanistának, Publicius Jakabnak, klasszikus előadásait, melyek a zsenge ifjút a görög és római műveltség bámulójává teszik.

Az 1472-ben kitört nagy tűzvész őt is menekülésre kényszeríti az erfurti egyetemről és máshol, valószínűleg Heidelbergben vagy Bécsben folytatja tanulmányait.

A kor szokásai szerint ekkor már több egyházi javadalomnak birtokosa, melyeknek jövedelmeit szellemi kiképeztetésére fordítja.

Németországból már évek óta több kiváló ifju szokott Olaszországba menni a humanista tanulmányok végleges befejezése végett. 1476-ban Dalberget is Ferrarában találjuk. A gazdag kanonok nem kímél semmi áldozatot, hogy a görög és olasz tudósok tudományába bemélyedhessen. Nemcsak a könyveket tanulmányozta, barátságba lép azokkal a német ifju tudósokkal, kik szintén azért tanulnak szorgalmasan Olaszországban, hogy majd hazájukba visszatérvén, előbbre vigyék a német tudományosságot.

Agricola Rudolf, Plenningen Dietrich és Dalberg János szellemi triumvirátust alkotnak a szép Olaszország földjén; a három lelkes ifju egymást buzdítja, lelkesülten tanulnak és művelik magukat.

Egy gondolatuk van: kivenni a kevély olaszok kezéből a szellemi hegemoniát, kik oly megvetéssel szoktak beszélni a barbár németekről. 1478 augusztusáig marad Olaszországban,*) a midőn siet vissza, hogy tanultságát és műveltségét érvényesítse a német nemzet érdekében.

VII.

A terjedő humanizmus Németország fejedelmei közül többet a tudomány és művészet pártolására ösztönöz. Ezek közé tartozik Fülöp választófejedelem és rajnai őrgróf. Őseinek fejedelmi trónját 1476-ban elfoglalván, az a gondolat vezérli minden működésében, hogy székvárosát, Heidelberget, a tudományos élet központjává tegye.

A germán szellem hódító erejéről, nagy hivatásáról, lelke mélye-

---

*) Ebben az időben lesz jogtudor (doctor decretorum). Vajjon Olaszországban vagy Németországban promoveálták-e, nem bizonyos. Édes anyját is Olaszországban töltött ideje alatt veszíti el. A kapott halálhír leverőleg hat rá, ennek hatása alatt határozza el, hogy hamarabb, mint tervezte tér vissza Németországba. 1478-ban már Ingolstadtban találjuk.

ben meg volt győződve. Az európai társadalmi élet regenerálását ettől a germán szellemtől remélte és a tudomány igazságainak terjesztésével előmozdítani törekedett e germán szellemnek hegemoniáját. A heidelbergi egyetem volt szemefénye. A tudósokat pártfogolja; a legnevezetesebb német tudósokat a heidelbergi egyetemi katedrába emeli, kiket a fejedelmi mæcenás mindig sürget, hogy fejtsenek ki nagy munkásságot ne csak az egyetemi tanszéken mint tanárok, hanem a tudomány igazságainak földerítésével és terjesztésével mint írók. A katedrán csak úgy mint irodalmi műveikben, egy perczre se feledkezzenek meg arról, hogy ők német tanárok, német tudósok.

Két nagy humanista mindjárt uralkodása eleje óta működik a fejedelem által jelzett szellemben a heidelbergi egyetemen: Wimpfeling Jakab és Wessel János. Hozzájuk csatlakozik 1482-től Dalberg János és Plenningen Dietrich.

Fülöp fejedelem a négy humanistát kiválóan szereti; mindig kikéri tanácsukat oly kérdésekben, melyek a tudományos élet és szellem megteremtésére vonatkoznak. Különösen kedveli nemcsak tudományáért, hanem előkelő műveltségeért Dalberg bárót, kit udvari kancellárrá nevez ki. A négy humanista jól tudja ezt. Nem irigylik, hisz ő közöttük a legtisztább szeretet érzelmei uralkodtak, melyet az eszmék és törekvések azonossága táplál. A legelső, a mit a fejedelem titkos tanácsosa, Dalberg, a tudomány érdekében kiviszi a fejedelemtől a görög nyelv és irodalom tanszékének felállítását még az 1482. évben a heidelbergi egyetemen. A négy humanista tudós lelkesült örömmel vezeti az új katedrán Reuchlin Dénest, Reuchlin János testvérét. Az ellentábor, mely eddig izgatott, megsemmisülten hagyja abba a harczot,

Ez volt a harc, mely után következik Dalberg nagyfontosságú működése a német tudományosság érdekében. A fejedelmi kegy, mely tudománya, őszinte vallásossága elég biztosíték arra, hogy ezen a téren üdvösen munkálkodjék.

1482. augusztus havában meghal a wormszi hercegpüspök, Sichingen Reinhard, és a káptalan egyhangulag Dalberg nagyprépostot (1480-tól) emeli szavazataival a püspöki székbe. Róma októberben megerősíti és mint III. János a wormszi püspökök sorában kezeibe veszi az egyház-megye kormányzását.

A tudomány és művészet emberei kissé megdöbbennek a hír halatára, s félnek, hogy a wormszi püspök egyházmegyéje érdekében munkálkodik majd kizárólag és a heidelbergi egyetem elveszíti benne a nagy-tudományú kancellárt. Félelmük alaptalan volt.

Munkásságát megosztja Heidelberg és Worms között, és meg tudott felelni kettős feladatának. Igazi keresztény humanista, kinek eszményei: vallás, tudomány és művészet.

Az emberismerő és világlátott férfiú jól tudja azt, hogy az ember munkásságának csak akkor van eredménye, ha nem elszigetelten munkálkodik, hanem igénybe veszi másoknak segítségét is. Ez az általános igazság még inkább tapasztalható az esetben, ha reformmunkára vállalkozik valaki.

A heidelbergi egyetem tudós tanáraival a jó viszonyt fönntartani törekszik és kívülök másokat is megnyerni iparkodik törekvései előmozdítására. Három nagy tudós volt különösen kedves előtte, kiket mint embereket is nagyrabecsült Worms püspöke: Agricola Rudolf, Plenningen Dietrich és 1496-tól kezdve Reuchlin János.

A három tudós állandóan környezetében van; palotájában laknak, asztalánál étkeznek. Különösen kedveli Agricola Rudolfot, ki utazásai-ban is mellette marad. 1485-ben is magával viszi a híres humanistát, midőn a választófejedelem megbízásából Rómába megy. Julius 6-án mondja el Rómában híres beszédét, mely a német tudományosság hírnevének emelésére többet tett, mint több kötetből álló tudományos munka.*) A büszke olaszok bámulva hallgatják a német püspök gyönyörű beszédét, mely a klasszikus latin szónoki beszédnek valóságos remeke. A biborosi kollegium tagjai, Rómának tudományos körei napokig nem beszélnek másról, mint a worms-i püspöknek oratori dicsőségéről, melyet német ember létére Olaszföldön aratott.**)

Senki sem örült jobban a nagy eredménynek, mint a választófejedelem. Tudós püspökének emelkedő hírnevében a német tudományosság emelkedését, fáradtságának sikerét látja. Dalberg püspök is fölemelt fővel lép hazájának megszentelt földjére; a mi eddig remény volt lelkében, ma valóság. A német tudományosságot nemcsak Germaniában ismerik el, a büszke olaszok is meghajtották az előtt zászlóikat. A jövőben még többet akar tenni a tudós püspök a német tudomány emelésére.

Egy koporsó felett teszi ezt a szent fogadalmat.

Rómából visszatérvén hazájába üdvös munkálkodását a lélekharang kongása zavarja meg. Legkedvesebb barátja, Agricola Rudolf haldoklik. A baráti szeretet minden találékonyságával akarja megmenteni életét, mely előtte két tekintetből becses. Jó barátja volt és a német tu-

---

*) A beszéd mindjárt Rómában megjelen nyomtatásban a következő czím alatt: Joannis Camerarii Dalburgii, Wormaciensis Episcopi, Oratoris ill. princ. Philippi Comitis Palatini Rheni, Innocentio VIII. pont. max. dicta gratulatio. Dicta anno post natum Christum 1485 prid. Non. Jul. 6 l. Egy más kiadás, melyben nincs az elmondás éve és napja, ugyanott 4 l.

**) Érdekes, hogy Rómában ekkor bizonyos körökben azt beszélük, hogy a beszédet Dalberg barátja és ez uton kísérője, Agricola Rudolf készítette.

ományosság föl Kent bajnoka. Hiábavaló a püspök fáradozása, megtörtén borul le barátja halálos ágyára és meghatottan imádkozza el a de profundis zsoltárt.

«Isten veled, emlékedet megőrzöm, baráti szeretetem a bezárt sír után is a régi lesz; sőt ígérem, hogy helyetted is dolgozni fogok a német tudományosság nagy épületének fölemelésén.» Be is váltotta ígérését.

1486-ban, Agricola halálának évfordulóján, felállítja a híres heidelbergi könyvtárt, melynek alapjául boldogult barátjának könyvgyűjteménye szolgál. A legelső nyilvános könyvtár, mely a tudományos szellem emelkedésére oly hathatósan közreműködött. A könyvtár gyarapítása lesz most egyik főtörekvése; a választófejedelmet, a tudósokat egyaránt ösztönzi, hogy adományaikkal gazdagítsák. Főlszólalásának van is eredménye; a könyvtár szépen növekedik és hosszú időn keresztül Németország egyik büszkesége.*)

Az egyetem és könyvtár a német tudományos élet központjává teszik Heidelberget. A tudósok sietnek Heidelbergbe, hol a püspök vendégszerető palotájában napokig laknak és értekeznek. A legkedvesebb és leggyakoribb kérdések egyike az, mily módon lehet megteremteni a német tudományos szellemet és hegemoniára juttatni. A kedvező eredmények még inkább ösztönzik a tudomány embereit, kik a híres heidelbergi egyetemen, az Agricola-féle nyilvános könyvtárban és Dalberg püspök személyében látják az őket összekötő, egységesítő kapcsolatot. Lehetne-e még mást is tenni, a szent cél érdekében, kérdezik a választófejedelem és hűséges kancellárja. A választ egy fiatal humanista adja meg a kérdésre, Celtes Konrád.

VIII.

A tudósok tiszteletre méltó sorában egy sincs, ki annyira tisztelné Worms püspökét, mint ez a nyugtalan vérű humanista. Többször fordul meg vendégszerető házában és tapasztalja ilyenkor, mily üdvös a tudományos életnek fejlődésére, az eszméknek tisztázására a tudomány embereinek összejövele. Az olasz humanismus történelméből jól ismerte, hogy Olaszország tudósai már a XIV. században alkottak ilyen tudományos társulatokat, melyek a tudomány igazságait nemcsak ápolták, hanem terjesztetni és előbbre vinni törekedtek.

Ugyanazt kell tenni Németországban is; szellemi köteléssel kell egymáshoz fűzni Németország különböző tudósait, hogy azok munkálkodásukat, öntudatosan, egy célnak megvalósítására koncentrálják: a német tudományosságnak megteremtésére. A humanista Dalberg püspök kész örömmel fogadja Celtes tervét és közreműködik annak létrejöttén.

*) A harmincz éves háború idejében (1622) Rómába kerül.

1496-ban megalakul az első német tudományos társaság, a rajnai tudósok társulata, melynek eszméje először Celdes Konrád agyában fogamzik meg. A tudós társaságnak szellemi központja, éltető lelke Dalberg wormsai püspök lesz.

Németország különböző állású tudósai, kik a tudománynak más és más ágát művelik, örömmel üdvözlrik a rajnai tudományos társaságot és sietnek tagjai sorába lépni. Plenningen Dietrich, Stein Eitelwolf, Trithemius János apát, Pollich Márton, Reuchlin János, Pirckheimer Wilibald és mások belépnek a társulatba.

1496-ban egy más fontos dolog is történik. Ebben az évben jó Heidelbergbe Reuchlin János. Menedéket és oltalmat keres a híres püspök-kancellárnál, a kinek védő szellemét és jószágát már oly sokan élvezték eddig is a tudósok közül. Dalberg Reuchlint különösen szívesen fogadja. Az isteni Gondviselés intézkedését látja Reuchlin megjelenésében, a ki arra van hivatva, hogy pótolja tíz éves veszteségét. Most tíz éve vesztette el lelkének felét, Agricola Rudolfot, kinek távozása oly nagy ürt hagyott.

Reuchlin hivatott arra, hogy feledtesse bánatát, és egyúttal gyamolítsa őt munkájában. A triumvirátus megint teljes: Dalberg, Plenningen és Reuchlin alkotják azt.

Éppen jókor jött Heidelbergbe Reuchlin. Dalberg és a többi humanista régóta ismerték tudományos munkásságát és többször sóhajtottak fel Agesilaus szavaival: *qui cum talis sis, utinam noster esses*. A püspök mindig biztatja, hogy tegyen valami olyant, mely növeli Heidelberg hírnevét. Jó példával megy elő maga a püspök-kancellár, mikor a fiatalabb Reuchlinnak — tíz évvel öregebb Reuchlinnál Dalberg János — tanítványa lesz és szorgalmasan hallgatja a zsidó-nyelvről tartott előadásait.

A humanista Reuchlin hálás akar lenni fejedelmi urának és püspökének. Heidelbergben, a püspök házában, egy latin iskolai drámát játszat el (1497), melyhez hasonló előadás eddig Németországban nem volt. (*Progymnastica scenica*.)

Jól esik ez Dalberg püspöknek; a játszó tanulókat meg is ajándékozza.

1498-ban egy más ujtásnak lesz értelmi szerzője Reuchlin János; ráveszi Dalberget és a választófejedelmet, hogy a heidelbergi egyetemen állítsanak tanszéket a polgári jog számára. A XV. század végén ez is nagyfontosságú újítás, melynek az lesz feladata, hogy a nemzeti jognak, a nemzeti intézményeknek ismertetésével erősítse a német nemzeti közszellemet.

A tudomány erejét határozott célra alig értékesítette valaki oly biztosan, mint a wormsai püspök és Fülöp választófejedelem. A vallásosság erényét csak úgy ápolni akarják a tudomány igazságainak terjeszté-

sével, mint a hogy fölhasználják azokat a haza jólétének megteremtésére, a német nemzeti tudomány épületének létesítésére. Háromnak élnek egész életökben : Istennek, hazának és a tudománynak.*)

Kortársai tisztelettel hajolnak meg a wormsi püspök érdemei előtt. Wimpheling Jakab így ír róla: «*Studiosissimus est litterarum Joannes Camerarius Dalburgius, illustris Vangionum antistes, Germanorum gloria, familiæ suæ splendor, Philippi ducis insigne decus, episcoporum corona.* (Isidoneus Germanicus, cap. 25.) Trithemius apát, a ki az ő vezetése mellett szerzi meg alapos és mély tudományát, még magasztalóbb szavakban rója le hálájának és tiszteletének adóját: «*Joannes Camerarius de Dalberg, ezek a sponheimi apát szavai, Episcopus Wormatiensis, Jureconsultus celeberrimus, et tam in divinis scripturis quam in secularibus litteris eruditissimus, in utraque lingua peritus, rhetor, poeta, clarissimus, ingenio subtilis et multa rerum experientia insignis, nobilitatem generis sui moribus et doctrina mirifice illustrans.* (De scriptoribus ecclesiasticis.)

1503 július 23-án, 58 éves korában halt meg. Halála nagy veszteség a szellemi forrongás idejében. Azok közé tartozik, kiknek az volt hivatása, hogy a német szellem reformáló erejét a tudomány terjesztésével léptessék akcióba. Ezért nagy veszteség halála. Nemcsak korára, a jelenre, a jövőre is üdvösen munkálkodhatott volna, a köréje gyűlekező tudósokkal együtt, a vallásreformáció helyett a tudomány reformálása érdekében.

IX.

A keresztény humanista tudósok közt Agricola Rudolfot hagytam utoljára. Nem azért, mert legöregebb és valamennyit túlélte ; hisz éppen

---

*) Landenburgban, mely mint püspöknek második tartózkodási helye volt, szép könyvtárt alapít. Szívesen kölcsönzi könyveit kedves tudósainak, és másoknak is, a kik tanulni akarnak. A könyvtárat halála után egyesítik a heidelbergi könyvtárral, egy része pedig a későbbi Dalberg-családi könyvtárnak szolgál alapúl.

Dalberg nemcsak Mæcenása az íróknak, hanem ő maga is író. Bámulatos, hogy többoldalú elfoglaltsága mellett miképen tudott időt szakítani irodalmi munkálkodásra.

Trithemius apát említi, hogy versben és prózában több munkát írt, névszerint: de inventione ; de ratione et qualitate monetæ ; de origine nobilitatis ; de numerorum arcanis mysteriis.

Agricola Rudolf halálát egy szép költeményben siratja el ; s még más költemények, beszédek, görög és latin auctorok fordításai, a német és görög nyelvnek nyelvészeti összehasonlítása, sok levél kora legkiválóbb embereihez. Trithemius említi, hogy nyomtatásban ezek nem jelentek meg, nem volt ideje, hogy a nyomda alá rendezze. Kéziratban lappanganak.

ellenkezőleg, leghamarabb, fiatal korában száll a sirba, — 1485-ben — hanem azért, mivel a negyvenhárom éves korában elhalálozott fiatal tudósban mindegyiknél jellemzőbben van meg a keresztény humanizmus törekvéseinek igaz és valódi szelleme.

1443-ban született Agricola (Huesmann, illetőleg Hausmann nevét ő maga latinosította meg) Rudolf Bafióban, egy Gröningen mellett fekvő faluban. Bár szülei nem voltak sem előkelők, sem gazdagok, földismervén Rudolf szép esztét, kis vagyonukból nagy áldozatok árán, taníttatják. A középiskolai tanulmányokat Zwollban végezte el Kempen Tamás mellett, a ki az éleseszű ifjunak fejlődésére nagy hatással volt. Langen Rudolf és Spiegelberg Móricz gróf tanuló társaival már itt elhatározzák, hogy a tudománynak szentelik életüket és az ókori klasszikusok tanulmányozásával foglalkoznak tüzetesebben.

Zwollból Löwenbe jó, hogy az ottani egyetemen folytassa tovább tanulmányait.

A klasszikusok szorgalmas tanulása mellett a francia nyelvet tanulja meg itt, az egyetemen tanuló francia tanuló társainak útmutatása mellett, kikkel jó barátságba jó és mindig francziául beszél velük. A lelkes francziák szép szavakban festik le előtte a párisi egyetemet, melyben a bölcséletet nem a scholasztikusok módszerében, hanem a modern kor igényeinek megfelelőleg tanítják; a klasszikusok tanulásában is nagyobb súlyt fektetnek az irodalomra, az ókori népek szellemi, kulturális életének föltüntetésére. A tudományszomjas ifjú francia barátjainak társágában Párisba utazik, hogy ott folytassa bölcséleti és klasszikus tanulmányait.

Egy földije is van ekkor Párisban, Wessel János, ki szintén hívta barátját Párisba.

A löweni egyetemen a magisteri rangot elnyerte. A francia egyetem akkori állapota, az ország szívében lüktető szellemi élet erősen ösztönzi a lelkes ifjút a szorgalmas munkára. Wesselnek és francia barátjainak kalauzolása mellett hozzálat a munkához és az ifjú tudós német magister Páris főiskolájában, sőt a tudományos világ szereplői között is, tekintélyes ember lesz.

Nemcsak tanul, hanem tanít is.

Párisi tartózkodása alatt sokszor gondol a tudomány és művészet hazájára, Olaszországra. Zwolli tanára, a tudós Kempen Tamás, buzdította, menjen el oda. Azért tanít és fáradozik Párisban, hogy a szükséges pénz össze gyűjtse, melylyel Olaszországba utazhatik.

1476-ban jön Itáliába és a következő évet is ott tölti el.

Nem ment készületlenül a tudomány és művészet klasszikus földjére. Németalföldön, Németországban és Franciaországban öntudatosan

készült erre az útra ; a klasszikusok tanulmányozásával, a művészet művelésével eszét és szívét egyaránt tökéletesíti.

Három ország ismeri és ünnepli már ekkor, mint tudóst és író. A büszke olaszok persze kicsinylő mosolylyal felelnek Agricola ünnepeltetésére. Mennyire kitűnik majd, gondolják magukban bizonyos kárörömmel, hogy a kint ünnepelt tudós itt, a klasszikus Olaszországban milyen kicsiny ember. A kicsinylő mosoly azonban nemsokára eltűnik ajkaikról, az elismerés, sőt a mi hallatlan, a bámulat lép helyébe. Agricola meghódítja őket. Hallottak ők már több német ifjút latinul beszélni ; de ez arra való volt, hogy lássák, mennyire barbárok még a németek. Agricola azonban úgy beszél, mintha mindig Olaszországban tanult volna. A tudósok társaságában tartott remek beszédei, éles észre valló vitatkozásai megtörik az olasz tudósok gögjét, kénytelen-kelletlen beismerik, hogy Agricola a régi klasszikusok gyönyörű nyelvén ír és beszél. Nyelvi ismeretéhez járul nagy tanultsága ; az életből csak úgy mint a könyvből szerzett ismeretei, valódi tudományos műveltsége.

A tudományos műveltségen kívül művészi lélek is. A zenében és a festészetben jártas ; azoknak elméletét, történelmét jól ismeri ; ő maga is szívesen foglalkozik úgy a zenével, mint a festéssel. A tudomány és művészet kultuszának élt, nemcsak Olaszországban, hanem már előbb is Német- és Franciaországban.

Két más lelkes ifju tartózkodik ekkor Ferrarában : Dalberg János és Plenningen Dietrich. Barátságot kötnek, mint fönnebb is említettem, együtt vannak mindig ; tanulnak és buzdítják egymást.

A német tudományosság jövő emelkedése mind a háromnak eszménye. Az eddigi eredmény öröme hangolja szíveiket ; Agricola emelkedésében és ünneplésében biztosítékot látnak a német tudományosság emelkedésére és ünnepeltetésére.

X.

Két évi ott tartózkodása után Agricola elbucsúzik a szép Olaszországtól és visszamegy hazájába. A németalföldi városok egymásután hívják meg Agricolát, az iskolák vezetését az ünnepelt tudósra akarják bízni. Ha tán az iskola nem tetszenék nagy tekintélyű földijüknek, hajlandók valamely nyilvános hivatal vezetésével megbízni ; egyúttal hozzátesszik, hogy nagy fizetésben akarják részesíteni. A XV. század meg tudta becsülni a tudományt !

Agricola mindezt megköszöni és kijelenti, hogy ő nem hajlandó elfogadni semmi állást ; nem akar függő viszonyba lépni senkivel, hanem teljesen független szabadságban marad, hogy minden gondtól menten élhessen a tudománynak.

Mily nemes elhatározás ez! A tudomány eszménye sarkalja erre Agricolát, egészen annak szenteli életét; igazságainak terjedésétől reméli a társadalomnak megújulását, a reformoknak létesítését, melyeknek bekövetkezéséről ő is meg volt győződve.

A fiatal tudós nem akart világhódító célra törekedni. Reformtörekvéseinek színhelye Németország. A hazaszeretet nevében kezdi meg működését; másokat is lelkesít, hogy hazájuk boldogságának és jó hírnevének megteremtésében férfias munkásságot fejtsenek ki. A humanista tudós lánglelkű apostola a hazaszeretnek; minden gondolata, minden tette hazájának jólétét czélozza.

Nagy eszme hatalma alatt áll ő is: a német szellem hegemoniáját akarja megteremteni. Ezt csak a tudományos szellem reformálásától, a tudományos törekvések igazi megteremtésétől reméli. A tanultság, ez a törekvése, általánosan jellemző legyen Németországban; ne menjen kivétel számba egy tanult, tudós ember. Ezen czélnek megvalósításához, Agricola szerint is, az iskolai élet javítása elmaradhatatlanul szükséges.

Elborult a lelke, midőn Olaszországból visszaérkezvén, látta a németországi állapotokat. A barbár név, bár vérig sértette, ha jól szemügyre vett mindent Németországban, érthető és indokolt volt előtte. Mily messzire áll ez az ország a tudomány és művészet hazájától, Olaszországtól! Tépelődő és elfogult lesz, midőn ezt a párhuzamot megvonja. Azt véli, hogy a német alföld még rá is rossz hatással van; mióta visszatért Olaszországból nem haladt előre, hanem ellenkezőleg, a német levegő, környezete, viszonyai azt okozzák, hogy napról-napra felejt, olaszországi tanulmányainak sikere kétségessé válik.

Azt sajnálja különösen, hogy nincs alkalma olyanokkal beszélni, kik szépen beszélnek latinul. Attól fél, hogy ő, az Olaszországban ünnevelt német humanista, nemsokára oly barbar latinsággal beszél, milyenel az ő honfitársai beszélnek.

Az a levél, melyben ezen aggodalmának ad kifejezést, a klasszikusan szép latin stilnek ugyan remeke,*) de az aggodalom maga jellemzően mutatja a német állapotok tökéletlenségét a klasszikus tudományok és a műizlés tekintetében.

Hivatalt még mindig nem vállal; azt gondolja, hogy Németország tudományos életének megváltoztatását csak az esetben remélheti, ha ő és mások éjjelt is nappallá téve kizárólag a tudománynak élnek. Németország hátra van még; a tudományos élet megteremtése csak egészen a tudománynak élő emberek munkásságától remélhető. Az iskolai tanítás terén is az ő közreműködésük, önzetlen fáradozásuk eszközölhet változást.

*) Hegius Sándorhoz intézte.

Németország büszke a német tudományos műveltség harcosára. Városok bizzák meg, hogy a császárnál szorgalmazza kéréseiket; jogi tanácsokért is többször fordulnak hozzá. 1481-ben Gröningen város megbizsa, hogy I. Miksa császárt személyesen keresse föl és adja elő a város kérését. Brüsszelben találkozik a tudós Németország fejedelmével, ki leereszkedő szivességgel fogadja. Hat hónapig marad ekkor a császár mellett; a tudósok őszinte barátja, I. Miksa sokszor tárgyal vele tudományos kérdéseket, és megígéri támogatását a német nemzeti tudomány alapkövének letételében. Valószínűleg arra is felszólítja a lelkes humanistát a császár-méczenás, hogy maradjon mellette. Miksa nagyon szeretett tudós emberekkel társalogni; nem csoda, ha Agricola egészen megnyerte tetszését. De az udvari élet nem tetszik Rudolfnak és a császár ajánlatát nem fogadja el. Olyan ember környezetében szeretne ő élni, a ki mellett egészen a tudománynak élhet. A császár azt nem teheti, a tudomány művelése csak mellékes foglalkozása lehet.

Ugyanezen időben Antwerpen város megkeresi, hogy iskolája igazgatását vállalja magára. Antwerpenben élő tudós barátja, Barbirianus Jakab ismételve fölkeresi leveleivel és rá akarja beszélni az ajánlat elfogadására. Ne félj, írja neki barátja, itt teljes szabadságod lesz; élhetsz a tudománynak. Van itt több tudós ember is, kik nagyon szívesen vennék, ha a német tudományosság fejedelme közöttük élne. Terved megvalósításában legjobb tehetségükkel gyámolítanak, reményed valósággá lesz, megteremted a német tudományos szellemet. Jól tudod, hogy csak a tudósok közvetítésével teheted azt. Az iskola igazgatása egyúttal jó alkalom lesz arra, hogy a megindult szellemi mozgalom erejével, a nevelés és tanítás terén, megkezdjed azokat a reformokat, melyektől függ kizárólag a Németország reformálását czélozó munkádnak realis eredménye.

Nem sokára egy még kedvezőbb alkalom kínálkozik Agricolának. Dalberg János 1482-ben wormszi püspök lesz. Élénken emlékezik vissza azokra az évekre, melyeket Olaszországban Agricolával együtt töltött. Eszébe jut, hogy az olaszok mily tisztelettel hajoltak meg Agricolának tudományos készülsége előtt, és mily tiszteltté tette már ekkor a német nevet Olaszországban. Levélben fölkeresi tehát kedves barátját és kéri, fogadja el ajánlatát, jöjjön hozzá Heidelbergbe. Azt szeretném, írja a német tudományos műveltség lelkes apostola, Dalberg kancellár, ha környezetemben volnál és veled együtt gyakorolnám magamat a tudományban és művészetben. Azonkívül nagy reményeket fűzök a te heidelbergi tartózkodásodhoz. Tudományos műveltségedben garanciát látok arra, hogy te vagy hivatva a német tudományos szellem hegemoniájának megteremtésére. Mily boldogító gondolat volna az rám nézve, írja többek közt Dalberg, hogy nekem is van részem, ha közvetve is, ennek a

nagy eredménynek megteremtésében, melyet életezélül tűztem ki. Teljesen magad ura leszel, háborítlan szabadságban élhetsz; eszméid megvalósítása, tudományos kutatásaid végrehajtása érdekében a választófejedelem és én is gyámolítani fogunk. Semmi nyilvános hivatalt nem viselsz; házámban lakol és az asztalomnak vendége vagy. Plenningen is velem van, előre örülök annak a boldogságnak, hogy te is közénk jössz. Zavartalanul élünk a tudomány és művészet szent ügyének.

1482. októberében szólítja fel erre levélileg Dalberg barátja és egyúttal kéri, jelenjék meg személyesen Heidelbergben, hogy körülményesen megbeszéljék az egész ügyet. El is megy Heidelbergbe, hol a fejedelem és a püspök, nem különben a tudományos körök kitüntető szívélyességgel fogadják.

Ez alkalommal nem tesz még határozott ígéretet, eljön-e állandó tartózkodásra Heidelbergbe. Pár heti itt időzés után visszatér szülőföldjére.

Útközben kapja Barbirián barátjának levelét, a ki örömmel értesíti Agricolát, hogy az antwerpeni városi tanács megválasztotta 300 rajnai forint fizetéssel a városi iskola igazgatójának. Ezen levélben is kéri, siessen Antwerpenbe. Antwerpen helyett azonban Kölnbe megy Spiegelberg Móricz grófhhoz, a ki szintén tanulótársa, és közli vele a két ajánlatot: Dalbergét és az antwerpeniekét. Spiegelberg tanácsa döntő befolyással lesz reá; visszautasítja az antwerpeniek ajánlatát és elhatározásáról levélben értesíti Barbirianust.*)

A következő év nyarán már Heidelbergben van.

Tisztán a tudománynak él, melyre annyira vágyódott. Mint valamikor Aristotelest, őt is fejedelmi bőkezűséggel gyámolítják tudományos munkálkodásában; idővel és pénzzel egyaránt rendelkezik céljának megvalósítása érdekében. Dalberg arra kérte, hogy a klasszikusok tanulmányozásában legyen segítségére és szabad idejében a püspöki palotában tartózkodó Plenningent is taníttassa. A püspök kétszeres hivatalában nagyon el van foglalva és így kevés időt szentelhet saját tudományának gyarapítására.

---

*) Többek közt írja levelében: Mir wird eine Schule geboten, eine bittere, schwere, freudenlose Sache, schon auf dem blossen Anblick und Zugang sehr traurig und hart; denn ich denke dabei an Schläge, Heulen und Schreien, ja an ein wahres Gefängniß. An eine Schule soll ich gehen? Woher soll ich denn die Zeit nehmen zum Fortschreiten in den Wissenschaften? woher die Ruhe und Heiterkeit zu eignem Denken und Forschen. (Erhard: Geschichte des Wiederaufblühens wissenschaftlicher Bildung etc. I. 381. l.)

XI.

Agricola előnyös helyzetét föl is használja a német tudomány emelésére. Heidelbergben, Wormsban, hova sokszor kíséri Dalberg püspököt, fölolvadásokat tart, nyilvános vitatkozásokat rendez. Arra törekszik, hogy a görög és latin klasszikusok tanulmányozását, ezzel együtt a scholasztikus bölcelet mellőzésével az újabb bölceletet kedveltesse meg, mely a régi görög bölcselők műveiből tanulható meg.

Korának tudósaival levelezésben van; a tudomány művelésére sarkalja azokat. Irodalmi és művelődéstörténelmi szempontból egyaránt fontosak Langen Rudolfhoz, Hegius Sándorhoz, Biber Antalhoz és Barbiriánhoz intézett levelei. Utazásait is arra használja, hogy a klasszikusok tanulmányozását, a német tudományosság terjesztését mozdítsa elő.

A klasszikus tanulmányoknak lelkes barátja. Nemcsak a tudományos ismeret szempontjából ajánlja azok tanulmányozását, hanem pædagogiai tekintetből is. A klasszikusok művei alkalmas eszközök az izlés, az æsthetikai érzék fejlesztésére, nemkülönben az érzelem erősítésére. Az iskoláknak ezért kell a klasszikusok tanítását fölvenni tantervükbe; a tanítás eszközt, ezek között a tankönyveket úgy alkalmazni, illetőleg szerkeszteni, hogy az érzelmi és művészeti eredmény biztosítva legyen az ifjúság nevelésében.

Az érzelmi és művészi nevelés megvalósítása föltétlenül megköveteli, hogy az ókori két klasszikus nyelvet ne tanulmányozzuk kizárólag grammatikai, linguistikai, stiláris czélokból, hanem a tudományos ismeret megszerzésére, az ókori népek szellemi világának, kulturájának ismeretére, a dologi ismeretekre fordítsunk gondot. Nemcsak a tudományos ismeret intensivitása követeli ezt, — bár ennek hatalmas eszközei a klasszikusok iratai, hanem első sorban a pædagogiai cél.

A klasszikusok műveiben a humanus eszmékben van a hódító erő. A stiláris szépség, a külső forma tökéletessége, nem alárendelt fontosságú bár, de az eszmei tartalom mégis a legfontosabb. Az eszmei tartalomnak mikéntje a lélek helyes fejlődésére is hatással lehet, sőt a tanítónak öntudatos és mesteri alkalmazása mellett mindenesetre hatással is lesz. Megtanítják a növendékeket a helyes gondolkodásnak szabályaira, ennek alapján a helyes tanítás és tanulás módszerébe vezetik be a tanítókat és a tanulókat.

Agricola a humanista pædagógusoknak legkiválóbbika gyanánt tűnik fel abban a levélben, melyet a már többször említett Barbirianus barátjához intézett.

A tudományos nevelésnek módszertana ez a levél, melyet Melanchton Fülöp 1532-ben adott ki Cölnben ily cím alatt: *Libellus de formando studio vere aureus, dignus qui studiosorum omnium manibus te-*

ratur ; cujus autores sunt doctissimi viri Rudolphus Agricola, Erasmus Roterodamus.

Az első, a mire nagy súlyt kell fektetni, az illető tudományszak kiválasztása. melyre egyénileg képesnek találja magát az ember. Ha ez megvan, azt kell most eltalálni, mily úton valósítsuk meg legkönnyebben célunkat, képezzük ki magunkat az illető tudományszakban.

Az egyéni tehetség figyelembe vétele legelső a haladás érdekében. Az emberek ne ámítsák magukat ; legyenek őszinték. A kinek gyöngébb tehetsége van, könnyebbet válasszon ; az erősebb tehetség mélyedjen bele az éles észt kívánó tudományok fejtegetésébe, hogy a választott tudományt kifejtett munkásságával előbbre vigye.

Az egész levél arról győz meg bennünket, hogy Agricola az egyetemi tanítás intensivitása érdekében fejtegeti pædagogiai nézeteit. Wimpeling sokat tett az egyetemi tanulás érdekében is, de azért pædagogiai munkáinak legszebb lapjai azok, melyekben a középiskolai tanítás és tanulás, nemkülönben az ezen időbe eső nevelésnek elveit és szabályait fejtegeti.

A humanisták korában a középiskolai és az egyetemi tanítás nincs annyira elkülönítve, mint napjainkban. A középiskola tanításában az egyetem követelményeihez alkalmazkodik ; növendékeinek tanításában arra fekteti a főszűrt, hogy itt készüljenek az elérendő biztos eredményre. A középiskolában nem vetik föl a bifurkáció kérdését a tudományok, szakszerű tanítás érdekében. Abban az időben, mikor tényleg a növendék még nem tud választani, nem akarják előre megállapítani : tudományegyetemre való-e inkább vagy a műegyetemre. A középkor gymnasiuma egységes középiskola, melynek központját a nyelvi és irodalmi tanítás képezi. A nyelvi és irodalmi tanítás mellett nem hanyagolja el a reáliákat sem ; a nyelvi és irodalmi tanítás keretében is talál rá módot a tanító, hogy a tárgyi magyarázatok alkalmával a reális tantárgyakba bevezesse a növendékeket. Az egyetem négy fakultásának tudományai előkerülnek a középkori középiskolákban : a jogtudomány, bölcsellettudomány mellett a hittudomány és a természettudományok közül azok, melyek az orvosegyetem tantárgyaihoz előkészítő gyanánt szerepelhetnek.

Azt nem tagadjuk, hogy a szülőknak és tanítóknak nehéz feladata volt a helyes választás. A növendéknek magának is bele kellett mélyedni a természetes tehetségeinek tanulmányozásába és így választani ki az illető tudományszakot. De ez a nehézség a dolog természetéből következik és nem egyedül a középkornak jellemző tulajdonsága az. Napjainkban, midőn a közoktatás a politikának képezi már részét és nagy gondozásban is részesül, hasonló jelenetek ismétlődnek, midőn például a műegyetemre beiratkozott hallgató a technikai tantárgyak tanulása alkalmából győződik meg arról, hogy ezeknek tanulmányozása nem neki való.

A tudományok tanulásánál és tanításánál, Agricola sürgetése szerint, nagy gondot kell fordítani mindig az érzelmi és erkölcsi fejlesztésre. A középiskolában, az egyetemeken egyaránt figyelembe vegyék azt, mivel ellenkező esetben eredménytelen, sőt káros lehet a tanulónak és a tanárnak minden fáradsága. Az értelmi és erkölcsi nevelést össze akarja kötni a művészi és vallásos neveléssel és teljesen öntudatosan szándékozik fejleszteni az emberi lelket. A nevelést követi nála a művelés, az egyed férfikorában, mely szintén fölhasználja az egyén tökéletesítésére a vallás, a tudomány igazságait és a szépművészeteknek érzelm- és erkölcsnemesítő eszközeit. Nagyon természetes ezek után, hogy a bölcsellettudományra tanítani akarja az embereket, mert ez képesíti őket arra, hogy okosan tudjanak gondolkozni; okosan tudják a dolgokat, eseményeket elbírálni; ez tanítja meg arra is, hogyan kell gondolataikat előszóval csakúgy mint írásban helyesen előadni.

A bölcsélet fontosságát az értelmi és erkölcsi életre nézve egyaránt kiemeli. Szerinte az igazságnak kutatása nem vonatkozik kizárólag a tudomány ügyének előbbrevitelére, hanem a tudományos és értelmi haladásnak karöltve kell járni az erkölcsi tökéletesedéssel. A tanulásnak, tanításnak és nevelésnek ezen irányban kell haladni, mely esetben csakugyan eléri célját: az egyén tehetségeinek fejlesztését, tökéletesítését és nemesítését.

Cselekedeteinkre hatással legyenek a bölcsélet tantételei, a tudomány igazságai. Az emberi cselekedeteknél sok minden érvényesül. De a legfontosabb mégis az értelmi képzés, a helyesen gondolkozni tudás. A bölcseletnek ez irányban nagyfontosságú szerepe van; az iskolának módszere sokat tehet ennek tökéletesítésére, mert helyes gondolkodással együtt jár a dolognak, a jelenségeknek tiszta ismerése.

Részeiben és okaiban kell tudnunk a természet dolgait és jelenségeit, tanítja Agricola Rudolf. A biztos és beható tudás csak úgy lehetséges. Állapodjunk meg itt és próbáljuk megismerni Agricolát, az inductiv módszer első hirdetőinek egyikét.

XII.

A természet és lelki világ dolgainak ismeretét sürgeti Agricola. Az első tennivaló az, hogy értéke szerint tudjunk mindent, teljes függetlenséggel, megítélni. Ezen megítélésnek sok akadálya van. Az emberi általános, az egyedi részleges természet, a megszokott köznyelv és a bölcséleti rendszerek. Ime a Bacon neve alatt forgalomba jött idolk in nucleo Agricolánál.

Ezek ellenében az az ember kötelessége, hogy a dolgok helyes megismerésére törekedjék, mivel csak akkor tudja értékük szerint meg-

becsülni azokat. Megtörténik, hogy a közfelfogással ellenkező eredményre jut, de ez ne hozza zavarba. Természetszerű az, kérdi Agricola, hogy az emberek az aranyat, a drágaköveket oly nagyra becsülik? Éppen nem. Az emberi helytelen okoskodásnak pregnans példája ez. Nem ebbe kellene helyezni az embereknek azt a magas mértéket, melylyel a dolgok becstét mérlegelni szokták. Arany, gyémánt utóvégre is élettelen dolog. Az emberben van ennél fontosabb állag; ez a lélek, az emberi szellem. Ezt kell nagyrabecsülni és művelni; emberi értékét csak így emelheti ki-ki.

A lelkesedésnek közvetlensége elárulja, hogy szívből jönnek szavai midőn a lélek erejét ennyire kiemeli. Valódi humanista, ki a lelki világ nagyságában és örömében találja boldogságát.

A természet, a dolgok tanulmányozása össze van kötve nála a lélek művelésével, a szellemvilág hatalmának ismeretével. A dolgok kutatása hozza közelebbi összeköttetésbe őt a szellemvilággal, ennek éltető princípiumával, az Istennel. Ebben is Bacon előzője, ő is tanítja: *philosophia plenius exhausta adducit ad Deum*.

A természet világának és az emberi léleknek kutatója egyúttal korának humanistája. A dolgoknak ismeretét, az emberi lélek világának tanulmányozását azért sürgeti, hogy fölhasználja a beszéd művészetére. A stíl szépségei uralkodnak az ő lelkében is; a szép beszéd, a szép előadás a legnagyobb művészet az ő szemeiben, mely a költészetben és szónoklatban emelkedik művészi magaslatra, magában egyesítván a többi összes művészeteket. Ennek tanulmányozását erősen sürgeti, mely csak a remekírók műveinek tanításával, első sorban a görög és római klasszikusok mesteri munkáinak olvasásával valósítható meg. As eszméken kívül fontos tehát a művészeti szempont is, melyre nézve örök példányok a görög-római klasszikusok, melyek a beszéd művészetére tanítanak bennünket. Itt azután nemcsak arra kell törekednünk, hogy a klasszikus művekben megőrzött eszméket perczipiáljuk, hanem arra, hogy az ott megismert általános eszmei igazságokat a művészet fejlesztésére, tökéletesítésére fordítsuk. Ime a perceptio és apperceptio tana, mely Herbart pädagogiájában, tudjuk, mily fontos. Agricola is fontosnak tartotta azt.

Azt akarja, hogy a mit tanul az ember, szellemi tulajdona legyen. Ez pedig csak úgy történik, ha képes a megtanultakat új és új megvilágításba helyezni, újra átdolgozni. Ez a gondolkodás helyes módszere hiányában teljesen lehetetlen. Irodalmi műveltségre törekvő ember erre nem tehet másként szert, mint gondolatainak rendezésével, mely az egyszerű és különmű dolgoknak az igazságnak megfelelő ismeretéből származhatik. Ez a kiindulás, mely után a részleges rendszerezés következik, a nem alá tartozó fajoknak összefoglalása. Csak így származik az ismeret bizonyossága. Ott van például az erkölcstanban az erények ismerete. Először tisztában legyünk magával az erénynek fogalmával. Az

erény az egész emberi lélekre vonatkozik, az észre és akaratra. Az észre, a mennyiben ismernünk kell az erényt, és csak azután vonatkoztatjuk akaratunkra, mely az erény szolgálatában mindig jó cselekedeteket hajt végre. Akaratunknak többféle tárgya lehet, innen az erények különfelesége, melyeket vizsgálván, be kell látnunk, hogy az erény csakugyan az emberi ész és akarat együttes működésének eredménye. Ott van az igazságosság erénye.

Ennek helyes gyakorlása szükségessé teszi, hogy tisztában legyünk a jog fogalmával, mely az ész működése nélkül nem lehetséges. Ha ezt megismertük, akkor kötelességünk akaratunkat úgy irányozni, hogy az teljes készséggel hajoljon meg mindenkinek jogai előtt és teljesítse azokat a szolgálatokat, melyeknek teljesítésétől az egyénnek és a társadalomnak boldogsága függ.

Az értelmi és erkölcsi világ tárgyainak megismerésénél, nemkülönben a természet tanulmányozásánál, az eredmény csak ez esetben van biztosítva. A történelmi tények, a többi tudományok igazságainak buvárai is ilyen úton haladva vihetik előbbre a tudománynak ügyét, állapíthatnak meg a régi tények, igazságok tanulmányozása alapján új igazságokat, melyek a tudomány előrehaladása érdekében okvetlenül szükségesek.

Az emberi elmének folytonosan tevékenységben és munkában kell lenni. Helytelen dolog a meglevő eredmény megtanulásával megelégedni, újabb igazságok földerítésére kell törekedni. Ez azonban nem történhetik az inductív módszer nélkül.

Egy önálló munkában foglalkozik ezzel a módszerrel, melynek címe: *«De inventione dialectica.»* Sokáig készíti, be nem is fejezi, de azért korának humanistái, köztük Erasmus, nagyrabecsülik.

Szakít az eddigi iránynyal, és azt tanítja, hogy a dolgoknak, jelenségeknek, természeti tűneményeknek alapos ismeretére csak kutatás útján jutunk; így tehát *Inventio* című műve nem a retorikának, hanem a bölceletnek, még pedig a természetbölceletnek körébe tartozik, mely arra tanít meg bennünket, mily úton jutunk teljes és bizonyos tudásnak birtokába, a mi nélkül senki sem sajátíthatja el a helyes beszédnek művészetét.

A gondolkodás megjavítása, az értelem nevelése lebeg szeme előtt mint megvalósítandó cél. A cím: *«inventio dialectica»*, nem fejezi ki egészen a helyes értelmet; Agricola ebben korának álláspontján marad, mely a *dialectica* alatt a gondolkodás tudományát értette. *O veti meg az újabb bölceleti kutatás számára az alapot, melyen azután Melanchthon, Ramus Péter, különösen Bacon Ferencz a gondolkodás megjavítását nagyobb energiával és eredménynyel tovább folytatják: és az újabb bölceletnek elveit rendszeresen kifejtik.*

A merész újítót hiába keressük még Agricolában. Ez egyik oka, hogy az újabb bölcselet történelmében nevét nem említik. De ezenkívül van még egy másik ok is. A humanista Agricola az ókori írók eszmevilágában mozog; újításaiban is azoknak elvi álláspontjára helyezkedik. Bár kijelenti, hogy a tudomány érdekében minden tudósnak előbbre kell vinni a tudományt és arra kell törekedni, hogy bűvárlatai alapján hű igazságokat állapítson meg, a mire az inductiv kutatás útján el is juthat, — Aristoteles, Cicero, Plato, Quintilianus tekintélyére mégis sokat ad. Nem teszi ezt ok nélkül. A középkor folyamán a dialectica, a már többször említett okból, elveszíti minden tekintélyét. Tudós körökben, művelt társadalomban egyaránt kevésre becsülik. A haszontalan, sőt értelmetlen és erkölcsileg ártalmas kérdéseknek fejtegetése csődbe juttatja a bölcseslettudományt, sőt további terjedésével a többi tudományt is.

Az ókori bölcseletők alapos ismerője, Agricola, ezek ellenében akar visszatérni Platonnak, Aristotelesnek, Cicerónak tanulmányozására, hogy a fegyelmezett gondolkodás szabályait megírmerjék az emberek. Ebben sem gondolkozik egyoldalúlag. Az ókori bölcseletők művein kívül a dolgoknak, így a természet tüneténeinek, jelenségeinek ismeretét is hangsúlyozza a helyes gondolkodás szempontjából. De csak kimondja a nagy elvet, nem tud annak propagandát csinálni. Ez ismeretlenségének második oka.

Van még egy harmadik is. A logikusan gondolkodó Agricola belátja, hogy egyes tudománynak előbbrevitele csak úgy lehetséges, ha szorosan megállapítjuk a tudományoknak határait; s a tudományok az ő körükben mozognak, egyik a másik körét nem háborgatja. A szaktudomány fejlesztése a tudós Agricola eszményképe; a bölcseslettudományt is, mint szaktudományt, teljes önállóságában akarja fejleszteni. Korábban ez az újítás nem volt kedves. A középkor tudományos élete encyklopædikussá; kiváló gondolkodók határozottan kifejezik, hogy a tudományos szempont csak encyklopædikussá lehet. A bölcseslettudományt, különösen a dialektikát, mint a tudományos élet elmaradhatatlan, integrans részét fogják föl, melynek művelése valamely más tudomány kedvéért történik. Hogy a bölcseslettudományt az ember kedvéért kell első sorban művelni, az embert a bölcseslettudomány segítségével arra vezetni, hogy megismerje önmagát, és önmagának megismerése után megtanulja, miképen kell helyesen gondolkodni és cselekedni, — erre nem fektetnek súlyt a vitatkozni szerető középkorban. Ez a harmadik oka Agricola ismeretlenségének. Az újítás merészsége annyira váratlan, hogy az emberek még csak gondolkodni sem tudnak felette. Elejtik tehát. A tudósok maguk is Agricola munkásságában inkább a humanistát, Németországban a görög nyelv és irodalom első alapos mesterét becsülik és nem a bölcseletőt. Pedig ez, a tudomány szempontjából, nagy hiba volt.

Többször mondtuk, hogy a renaissance-mozgalomnak legfontosabb jellemző tulajdonsága az embernek, a természetnek felfödözése; az emberi ismereteknek emberi szempontból és célból való fejtegetése; szóval annak kifejtése az emberben, a mi ránézve általános emberi tekintetekből legfontosabb; az életet, egyéni, társadalmi, valláserkölcsei életet vévén figyelembe. Az egyéni élet, a társadalmi és a valláserkölcsei élet fejlesztésére üdvösen folyhat közre a tudomány, mely így csak nyerhet tekintélyében, mivel az élet megjavítására munkálkodhatnak a tudomány segítségével.

Németország nagy humanistája, Agricola, éppen ezt akarja. A tudomány, a klasszikusok csak úgy, mint a bölcsellettudomány, nála eszköz, egy nagy cél megvalósítása, az emberi élet megjavítása érdekében. A cél, jól tudja, csak akkor éri el, ha első sorban az emberi gondolkodó lelket tökéletesíti, ha a helyes gondolkodás megjavítására működik közre. A gondolkodás módjának helyes megjavításával össze lesz kötve az értelmi nevelés; a klasszikusok tanulmányozásával, a szentírás olvasásával, a vallás igazságainak ismeretével pedig az erkölcsi nevelés.

Németországra az a nagy feladat vár, hogy az értelmi és erkölcsi nevelés fontos kérdéseiben legyen a művelt Európának vezére. Az új kor mozgalmait, az emberi nevelés követelményeinek megvalósítását Németország szellemi vezetése terelheti helyes irányba, ez nyújthat módot az utóbbira. A germán szellem csak ekkor tölti be hivatását, egyúttal lekötelezi magát a művelt Európát.

A tudósoknak összetartása és ernyedetlen munkássága nélkül azonban mindez lehetetlen. Ezt kell megteremtteni, és ezzel együtt a német tudományosság tekintélyét Németországon kívül is, mindenütt, elismertetni.

Ennek megvalósítására első lépés az emberi gondolkodás megjavítása. Ezt tanítja Agricola. A középkori dialektikának fontosságát elismeri, nem akar újítást annak romjain, hanem annak reformálására törekszik.

Az emberi gondolkodás megjavítására törekvő munkásságában Baconnak elődje, a ki az inductiv okoskodás mellett tör már lándzsát. Hogy e téren többre nem viszi, abban van az oka, hogy nem tudott új eszméinek népszerűsítésére lármát csinálni.

Az emberi gondolkodás helyes megújításából a tudomány terén, az igazságok kutatásaira vonatkozólag remél nagy változást, mely változásnak alapján az irodalmi műveknek technikájára is ki kell terjeszkedni, hogy a beszéd művészete, a költészet és szónoklattannak tanulmányozásával nagyobb és nagyobb tökéletességben jelentkezzen. De reformáló törekvésében nem feledkezik meg a vallásosság követelményeiről sem; a vallás igazságai, a vallásosság erénye mindig kiváló fontosságú ténye-

zők maradnak szemeiben az ember igaz szellemi életének helyes vezetésére.

Tanultságát és erkölcsi karakterét egyaránt latbaveti, hogy újításokat eszközöljön a szellemi élet terén. Mint az emberi léleknek alapos ismerője a művészeteket is föl akarja használni az emberiség érzelmi, erkölcsi és vallásos megújulására. A művészi szépet az erkölcsi szép keretébe foglalja; az erkölcsi élet tökéletesítésére, a léleknek harmóniájára, a legnemesebb erényeknek megszerzésére fordítja. A zenében jártas Agricola a művészet emelő hatása alatt tanulja meg azt, hogy az embernek legszebb tulajdonságai közé tartozik a szerénység és a békesség szeretete. A művészet ebből a szempontból kedves előtte. Nevelői és művelési céljai vannak a művészettel, azért csüng rajta oly nagy szeretettel. Egyes emberre csak olyan fontosnak véleményezi a művészi érzék fejlesztését, mint a társadalom emberére. *Háromféle irányban akarja az emberek nevelését előmozdítani: valláserkölcsi, tudományos és művészeti nevelés lebegnek szemei előtt.*

A módozatokban is tisztában van azzal, mint valósíthatja meg a kitűzött célt.

Az emberi értelmet és feladatot akarja először nevelni a tudomány igazságainak fölhasználásával, mert az a meggyőződése, hogy az érzelmi és erkölcsi nevelés biztosítja a vallásos és művészeti nevelés eredményét.

Arról lehet disputálni, helyesen gondolkozott-e, nem hagyta-e figyelmen kívül az emberi gyöngeségeket, melyek az értelmi és erkölcsi nevelés terén helytelen útra terelhetik az embert. De az mindig érdeme marad, hogy már Bacon előtt az inductiv kutatást sürgeti és általánosítani törekszik.

Az új korszak apostola ő, bár annak történelmi kezdete előtt korai sirba dől.

ACSAY ANTAL.

HAZAI IRODALOM.

A görögök története a római hódítás koráig, a legújabb kutatások nyomán írta *Gyomlay Gyula*. (Nagy képes világtörténet. Az ókor. II. kötet.) Budapest 1899.

A kilenczvenes éveket az összegezés évtizedének nevezhetjük az ógörögökre vonatkozó pragmatikus történetírás szempontjából. Legalább Németországban, a görög tanulmányok hazájában, sűrűn egymás után jelentek meg azon idő alatt az olyan munkák, a melyek a görög történetnek nem valamely egyes eseményét, hanem nagy korszakainak, sőt

egész lefolyásának eseményeit beszélik el. Ezen tudományosmozgalomhoz az okot — az eddigirészletkutatások nagy tömegén kívül — egyfelől Aristotelesnek nem rég (1891.) fölfedezett munkája adta meg, másrészt a monumentális emlékek felszaporodása. Az egyes eseményeket illető bőséges ismereteink addig a pontig módosultak és egészültek ki, hogy elengedhetetlen szükségnek bizonyult a vállalkozás: a görög történet összefüggő elbeszélését újból és újból megkísérteni. Így keletkezett E. Meyer munkája (*Geschichte des Alterthums II. Geschichte des Abendlandes bis auf die Perserkriege*, 1893.), J. Beloch 2 kötete (*Griechische Geschichte I., bis auf die sophistische Bewegung u. den peloponnesischen Krieg*, 1893. és *II. bis auf Aristoteles u. die Eroberung Asiens*, 1897.), A. Holm művének kiegészítő része (*Griechische Geschichte III. köt. 1891., Alexandros haláláig és IV. köt. 1894., a római foglalásig*) és B. Niese 2 kötetes műve (*Geschichte der griech. u. makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea I. köt. 1893, II. köt. 1899, a mely utóbbi kötet a K. e.-i 188-ik évig tárgyalja az eseményeket*). A felsorolt munkákon kívül a régibb, a nyolczvanas években először megjelent dolgozatok közül is egynémelyik új kiadást ért meg a jelen évtizedben. Busoltnak 3 kötetre felszaporodott műve: *Griech. Geschichte bis zur Schlacht bei Chaeronea*, 2. kiadásban jelent meg (1893—1897.) és Ranke népszerű világtörténetének a görögöket is tárgyaló első része (2 füzetben) 1896. már mint 5. kiadás került a könyvpiacra.

Azon nagy befolyást tekintetbe véve, melyet a németországi tudományos irodalom a mi hazainkra gyakorol, csak természetes dolognak fogjuk találni, hogy annak imént ismertetett mozgalma sem volt hatás nélkül a magyarországi tudományra. És e hatásnak annyival inkább érvényesülnie kellett, mert a németországi törekvésekben rejlő cél egy hazai rokon czállal találkozott. A német történészek egy kor eseményeinek végleges megállapítására, azok *összegezésére* törekedtek. Nos a mi, nemzeti szempontoktól befolyásolt tudományunk is manapság főleg arra törekszik, hogy a többnyire idegen talajon fejlődött tudásnak eddigi eredményeit, *összképét* ismertesse meg magyar nyelven, a magyar műveltség gyarapítására. Az említett német munkák által képviselt történetírás ugyan nem lépi át az *eseményekre* irányuló, pragmatikus történetírás körét, és így nem is tünteti fel a történetírás végső, *befejezően összegező* ideálját. A pragmatikus történetírás nem foglalja még magában a történeti alakulásokra vonatkozó legáltalánosabb tételeket, mert ezek megállapítására csak a bölcséleti történetírás képes, a mely a történeti *események* helyett az emberi *érzelmek, cselekvésmódok és ismeretek*, tehát az *általános lelki elemek* történeti fejlődését kívánja előadni.

De hisz ennél a tudományos iránynál csak a kezdetek kezdetén vagyunk mindenütt; itt még csak a tapogatózásnak és nem az összege-

zésnek korát éljük.*) Tehát a nemzeti művelődés szempontjából is a bölcséleti történetírás ép oly alkalmatlan anyagnak bizonyul összegezésnek bemutatására, mint a mily alkalmas viszont erre a megállapodott eredményeket feltüntető pragmatikus. Ez utóbbinál «encziklopedikus», szótárakban lajstromozható vagy kézikönyvekben bemutatható ismeretekkel van már többnyire dolgunk, és a hogy mondtam, hazai tudományunk most ép ezt az encziklopedikus tudást, a szótárakat és kézikönyveket keresi. Ilyformán a «Pallas nagy lexikona», a különböző szakszerű szótárak, a szintén kollektíve kidolgozott kézikönyvek: «A magyar nemzet története» (szerk. Szilágyi) és «A magyar nemzet irodalomtörténete» (szerk. Beöthy) mellé, következetesen sorakozott a «Nagy képes világtörténet» vállalata (szerk. Marczali), melynek ez évben (1899.) megjelent II. kötetét Gyomlay Gyulának a görögökről szóló könyve teszi ki.

Egy tárgyilagos bírálat megírásánál különösen két dolgot tekintek fontosnak. A bíráló először is vegyen tudomást arról a *célről*, mely a szerzőt munkájának megírásában vezette és — jóllehet maga e cél is elbírálás tárgyát képezheti, azért mégis, annak megtörténte után, — mozogjon a bírálat mindig a szerző szándékainak körén belül. Másodszor ugyanekép meg lehet követelni az igazságos bírálattól, hogy valamely munka egyéb jellegének, *eredeti vagy reprodukáló természetének* megítélésénél is a szerző saját vallomásaihoz vagy a szerzőtől keltett látszathoz igazodjék, azaz hogy a bírálat e tekintetben is abból induljon ki, a mit a szerző közleményeinek forrására nézve maga állít. Gyomlay úr önvallomása szerint «első sorban a nagy közönség számára» írta művét (végszó); tehát bár nem kizárólag, de mégis főleg. Már maga ez a *cél* természetesen magával hozza, hogy az ilyen munka inkább ismertető, ismeretterjesztő lesz, mintsem az egyéni kutatásnak külön útját járó. Az önálló eredmények bemutatása ugyan szintén az ismertetés fogalma alá esik; de ép a nagy közönség előtt azok az önálló eredmények ritkán alkalmasak a megismertetésre. Az igazság józan érzékével nevezzük tehát nyomatékos értelemben «ismeretterjesztőnek» a másoktól megtalált ismeretek *terjesztőjét*. Azután a nagy közönségnek szánt munkában még a tartalom tekinteténél is jobban kötve van a szerző a forma tekintetében. A vitatkozó, bíráló, jegyzetekben bő, igazoló idézetekben

---

*) A görögökre vonatkozó történetírás terén a magyar nemzetiségű íróktól megjelent művek közül egyedül *J. Schvarcz*: Die Demokratie I. cz. műve halad a bölcséleti történetírás mesgyéjén. Ezen munka egy történeti intézménynek és az e körül forgó képzeteknek fejlődését adja, ami mégis csak más, mint holmi összegező korképek vagy úgynevezett kulturismertetések, a melyek persze a pragmatikus történetírás körén belül is mindjobban tért hódítanak.

gazdag külsőt is szükségkép leszorítja az apodiktikus állításokban folyó, kellemes elbeszélési modor. Talán mind tartalmi, mind formai szempontból sajnálni lehet, hogy tudományos munkákban annyira szegény irodalmunk folyton jobban az ismeretterjesztés jellegét ölti fel az önállóan tudományos helyett. Tudósaink aránytalanul sokat kölcsönöznek másoktól és elenyészően keveset találnak meg saját erejükből; és evvel karöltve inkább az írás művészetét, mintsem a kutatás fáradalmait gyakorolják. De azért Gy. úrnak is igaza van, hogy a magyar nemzet művelt nagy közönségének egy, «a tudomány mai követelményeinek megfelelő» görög történetre szüksége volt, s a mennyiben ő ép ezt a feladatot kívánta megoldni (előszó), munkáját csak saját céljának keretén belül bírálhatom.

Miként oldotta meg Gy. úr feladatát? Legáltalánosabban szólva akként, hogy *megírta* a görögök történetét. Maga megírta és nem fordította le mások műveiből. Egyelőre nem mint bíráló beszélek, hanem mint a ki Gy. úr saját nyilatkozataiból akar magának számot adni arról, hogy a bírálendő munkát milyen *jellegűnek* tünteti fel a szerző. A címlapon pedig azt olvasom: «a legújabb kutatások nyomán *írta* Gyomlay Gyula». Tudományos eredmények, tények és felfogások eredetiségét tehát nincs jogom keresni e munkában vagy legalább is csak szórványosan várhatok ilyeneket tőle; de a *kifejezésbeli* eredetiséget mindenesetre megkívánhatom a műtől, ha t. i. az «írta» és «fordította» szók nem synonymák. És azt, hogy a címlap idézett szavait a szerző úr felfogásának megfelelő módon magyaráztam, azt mind a munka előszavából, mind a végszavából bebizonyítottanak látom. Gy. úr «ez összefoglaló munka keretében tanulmányainak eredményét mutatja be a művelt magyar közönségnek»; még pedig: «egyrészt a források és forrásművek alapján, melyeket mindig szem előtt tartott, másrészt azon újabb feldolgozások nyomán, melyeket forrástanulmányai alapján esetről-esetre legmegbízhatóbbaknak talált»; mialatt célját («a görögvilág megismertetését és megkedveltezését»): «azoknak a történeti elemeknek mentül hívebb és tárgyilagosabb feltüntetésével kívánta szolgálni, melyek a görög népet a világtörténet egyik legönállóbb és legszellemesebb népévé stb. tették». (előszó). Ekképen nyilván csak az olyan ember beszélhet, a ki a kölcsönzött ismeretekhez való minden alkalmazkodás mellett is fontartotta maga számára az eredetiségnek egy bizonyos körét, legalább is akkorát, mely az idegen gondolatok elrendezését és kifejezését magában foglalja. A munkához írt végző is efféle látszatot kelt. Itt Gy. úr a felhasznált segédmunkákról ad számot és azoknak egy akkora lajstromát állítja össze, hogy az úgynevezett irodalom ilyfajta ismereténél mindenki csakis ennek az irodalomnak tartalmi felhasználására és nem talán excerpáló fordítására gondolhat. Különösen, midőn a szerző szava még arra is figyelmeztet,

mint «önként értetődő» dologra, hogy «a használt segédmunkákat nem sorolhatta fel teljes számmal, hanem inkább csak azokat, a melyekre művének szövegében hivatkozás történik; ezeket azonban fel kellett említenie, mert a szövegben magában a munkák czímeit sem volt módjában megismertetni az érdeklődő és további okulást kereső olvasóval».

E pontnál, Gy. úr önvallomásai után már a *bíráló* szerepét vehetem át. Konstatálhatom azt, — bármennyire váratlanul hangozzék is és kevés összhangban az eddig hallottakkal —: hogy *Gy. úr műve elejétől végig fordítás*. A legtöbb esetben szószerinti fordítás, német munkákból szedett egész fejezeteknek vagy egyes mondatoknak hű reproductiója; néhol az idegen szövegnek többé-kevésbé szabad visszaadása; és csak egészen elvétve nyilatkozik meg itt-ott a törekvés: önálló kifejezéseket keresni az idegenből kölcsönzött gondolatoknak. Bizonyos változatosság tehát tagadhatatlanul megvan Gy. úr történetében; csak, sajnos, ez a változatosság mégsem mozog olyan tág határok között, hogy ép a tágabb értelemben vett fordítás kifejezést ne lehetne alkalmazni a műnek bármely részére. Eredeti gondolatoknak, felfogásnak, anyagelrendezésnek nyomát sem találjuk sehol, nem még az esetben sem, ha «eredetiség»-en azt a lefokozott mértékű önállóságot értjük, melyet még egy iskolai könyv szerzője sem szokott magának elengedni. És nehogy valaki azt gondolja, hogy Gy. úr a maga fordítását abból a töméntelen kötetű irodalomból végezte, melynek használatáról nemrég idézett szavai oly önérzetesen nyilatkoztak. Gy. úr számára elegendő volt *négy német munka öt kötetben*, hogy a maga munkáját egészben véve azokból állítsa össze. Bírálatom végeredményét a legpontosabb és legkimerítőbb egybevetések hozták létre, melyeket Gy. úr munkája és ama bizonyos német munkák között tettem. Állításom általános igazolása végett, Gy. úr könyvének fordítási jellegét bizonyítandó, egyelőre csak a következő tényt hozom fel. Gy. úr munkájából az egyes fejezetek legelső és legutolsó mondatainál iparkodtam megtalálni a nekik alapúl szolgáló (német munkákból vett) mondatokat. Az eredmény az volt, hogy *a (bevezetéssel együtt) 35. fejezet legelső mondatai közül csak 7-et és a legutolsó mondatok közül csak 5-öt nem sikerült többé-kevésbé szószerinti fordításnak kimutatnom; a többiek ellenben valamennyien azok*. De még a kivételes esetek közt is azt találtam, hogy pl. a legelső mondat helyett a második (XXIX. fej.) vagy harmadik (XXVIII. fej.), a legutolsó mondat helyett az utolsó bekezdés első (XXV. fej.) vagy utolsó előtti harmadik mondata (bev.) bizonyult fordításnak.

Térjünk át a részletekre. A «bevezetést» illetőleg Gy. úr a végsőban közölt könyvésznél azt írja: «Hertzberg, Geschichte der Griechen im Alterthum, Berlin 1885. (A Grote-féle Allgemeine Weltgeschichte II. kötete. A földrajzi bevezetés nagyjából ezen munka nyomán készült,

de a felfogásomnak megfelelő módosításokkal; egyéb hasznát nem vettem).» Hogy szerző úr mit ért a «nagyjából» szón és a «felfogásának megfelelő módosításokon», azon Gy. úr és *Hertzberg* bevezetéseinek összehasonlítása után sokáig töprengtem. A magyar munka ugyanis nyomról-nyomra követi a németet, bekezdésről-bekezdésre megegyezik vele (egy kivételes esetről alább!), sehol felfogásbeli eltérést nem mutat tőle. Vegyük mindjárt Gy. úr könyvének legelső szavait

Hertzberg legelső szavaival összeállítva:

Gy. 3. 1. «A keleti népek történetében gyakran találkoztak már olvasóink a görögökkel, azzal a nagyra-
termett néppel, *mely már története kezdetén megfosztja a phoeniciaiakat vezető szerepüktől a közléptengeri kereskedés terén*, mely később, az ötödik századtól kezdve, a perzsáktól is végkép átveszi az ó-világ politikájának és egész történetének vezetését, s meg is tartja mindaddig, míg a Kr. előtti harmadik században a szomszéd Rómának nem kénytelen átengedni. A görög nép története nem szorítkozik csupán azokra a szárazföldi és tengeri vidékekre, melyeknek összeségét mai nap Görögországnak nevezzük; *s mivel (!)* az Aegeus tengert mindenfelől környező földrészek, melyeken a Kr. születése előtti tizedik század kezdetén a hellének fő törzseit már végkép megtelepedve és a föld állandó birtokában találjuk, *sajátságos alakulásuknál fogva* igen nagy befolyással voltak a görög világ társadalmi és politikai fejlődésére: nem lesz fölösleges a görög történet világtörténeti szempontból való vázolását a régi Görögország földrajzi alkotásának rövid áttekintésével kezdeni.»

H. 3. 1. «Bei der Darstellung der Geschichte des Orients begegneten unsere Leser bereits wiederholt den Griechen, jenem hochbegabten Volke, welches seit dem Beginn des fünften Jahrhunderts v. Chr. mit wachsendem Erfolge die Perser aus der führenden Stellung in der Politik und Geschichte der antiken Welt zu verdrängen begann, und dieselbe dann bis zur Mitte des dritten vorchristlichen Jahrhunderts behauptet hat, wo das Schwergewicht der antiken Politik allmählich auf Italien überzugehen anfängt. Die Geschichte der Griechen spielt sich nun freilich keineswegs ausschliesslich innerhalb der Grenzen jenes Land- und Seegebietes ab, welches wir bis auf unsere Zeit Griechenland zu nennen pflegen. *Nichtsdestoweniger* hat zu allen Zeiten die Natur der Landschaften rings um das Ägäische Meer, in welchen wir seit dem zehnten Jahrhundert v. Chr. Geburt die Hauptstämme der hellenischen Nation fest angesiedelt und in bleibendem Besitze des Bodens finden, den stärksten Einfluss ausgeübt auf das soziale und politische Leben und auf die Entwicklung dieses dominierenden Gliedes der griechischen Welt in den verschiedenen Perioden ihres geschichtlichen Daseins. Daher wird Recht die universal-historische Schilderung der griechischen Geschichte mit einem Blick auf das Land der

Griechen und seine eigenthümliche
Natur eröffnet.

Ez az összevetés tipikus példáját mutatja be Gy. úr «tudományos eljárásának» és ép azért joggal kérdezhetem, hogy mit nevez ő a «felfogásának megfelelő módosításoknak» az egész «bevezetésre» alkalmazva. Mert a «bevezetés» folytatása is olyan, a minő a kezdete. Gy. úr esetleg itt-ott közbeszúr, még több esetben elhagy valamit, mindezenfelül néhol félreérti a német szöveget és így helytelenül fordít, de egyébként fordít és ismét csak fordít. «A felfogásának megfelelő módosításokat» a fönti szövegben is megtette; érdeemeseknek is tartottam azokat aláhúzással kiemelni: a föníciaiakról Hertzberg csakugyan nem beszél, a görög föld «sajátságos» természetéről Hertzberg csakugyan másutt beszél, mint Gy. úr és mindenekelőtt a magyar fordítónak csakugyan sikerült a német szerző «nichtsdestoweniger»-jét alaposan félreérteni s az ő «mivel»-jével egy egész érthetetlen gondolatmenetet elének adni (egyes okadatolót az ellentétes helyett).

A ki Gy. úr «bevezetésének» fordítási jellegére még mindezenfelül kíváncsi, azt kénytelen vagyok arra felkérni, hogy maga kollacionáljon. Csak arra figyelmeztetem, hogy abból, hogy Hertzberg földrajzi bevezetésének végső bekezdését nem találja meg Gy. úrnál a «bevezetés» végén, még sem az nem következik, hogy ezt a Hertzberg-féle szöveget Gy. úrnál egyáltalán nem találhatja meg, sem az nem, hogy Gy. úr a maga «bevezetés»-ének végét ne Hertzbergből fordította volna. Csak tessék Hertzberg utolsó bekezdését (10. l.) Gy. úr «bevezetés»-ének 9. lapján megkeresni:

H. 10. l. «Endlich ist noch darauf hinzuweisen, dass der Raum, auf welchem das Volk erwuchs, welches die Perser in der weltgeschichtlichen Führung zunächst ablösen sollte, an Umfang mit jenem der orientalischen Grossstaaten gar nicht verglichen werden kann. Das Areal des griechischen Landes zwischen Olym p u. Tainaron, selbst Epirus u. die nächsten Inseln mit eingerechnet, wird auf höchstens 1500 Quadratmeilen anzuschlagen sein, von denen auf den Peloponnes nur rund 400, auf Attika sogar nur etwa 40 kommen.»

Gy. 9. l. «Terület dolgában azon nép lakóhelye, mely arra volt hivatva hogy a perzsákat a világtörténet ideiglenes vezetésében felváltsa, épen nem fogható hozzá a nagy keleti birodalmakhoz. A tulajdonképeni Görögország területe az Olympos és a Tainaron fok között, még Epeiros és a szomszédos szigetek beleszámításával sem éri el a 100,000 □ km.-t; Peloponnesosra ebből kerek számmal 25,000, Attikára csupán mintegy 2500 □ km. esik.»

azután tessék Gy. úr «bevezetés»-ének utolsó bekezdéséből (11. l.) egy mondatot taláalomra a Hertzberg-féle szöveggel egybevetni: pl.

Gy. 11. l. «A szárazföld szőlő- és földművelői, a Kykladok halásza, az elisi nagybirtokosság, az arkadiai zord pásztorélet a legrikítóbb ellentétet mutatják Lakonia gyakorlótereinek fegyverzörgésével, Korinthus kereskedőinek sürgés-forgásával, az athéni nyilvános élet zajával, hol felett haditengerészet, eleven kereskedelem, a szőlő- és képzőművészetek különösen szerencsés összhangban olvadtak össze.»

H. 10. l. «Das Treiben der Winzer, der Bauern, der Fischer der Kykladen, die gutsherrliche Behaglichkeit in Elis, das rauhe Hirten- und Bauernleben in Arkadien, bietet die schärfsten Kontraste zu dem Waffengeklirr auf den Exerzierplätzen in Lakonien, zu dem regen Handels-Verkehr in Korinth, und zu den kraftvollen Strömungen des öffentlichen Lebens in Athen, wo frische nautische Thätigkeit, energischer Betrieb des Handels, der bildenden und der redenden Künste, in vorzugsweise schöner Weise harmonisch sich verbinden.»

Persze Gy. úr a «felfogásának megfelelő módosításokat» e példaknál sem engedte el. Az utolsó idézetnél ugyan zavarban volnék, ha azt kellene megmondanom, hogy itt Gy. úr az egyszerű és hű fordításnál egyebet mit is tett; de az előbbi egybevetésről szólva meg kell engednünk, hogy Gy. úr mint ügyes kontaminator Hertzberg szövegét úgyesen transzponálta és azután ennek □ mértföldjeit □ kilométerekre számította át.

Gy. úr a Hertzberg felhasználására vonatkozó könyvészeti megjegyzésben azt is mondja, hogy a «bevezetésen» kívül annak «egyéb hasznát nem vette.» Mindazáltal tény az, hogy Gy. úr még a bevezetésen kívül is hasznát vette Hertzberg történetének, még pedig olyképp vette, hogy a «nyert haszon» Gy. úr nyelvhasználatának teljesen megfelel: azaz ő itt-ott még továbbra is lefordította Hertzberget. Talán valaki túlságos pedanteriának tarthatná, ha imént kifejezett merész állításomat avval akarnám indokolni, hogy Gy. úr munkájában még az I. fejezet első mondata is Hertzbergből van véve. Erre valóban magam sem fektetek súlyt és kommentár nélkül csak egyszerűen bemutatom az összevetést:

Gy. 12. l. «A görög nép a maga legrégibb multjáról való felfogását és emlékeit ritka gazdagságban kifejldött mythoszokban, legendákban és mondákban rakta le, melyeket sok századon át csak a költészetbe foglalt szájhagyomány közvetített a régieket felváltó újabb nemzedékekkel.»

H. 10. l. «Die Auffassungen und Erinnerungen des griechischen Volkes von seiner ältesten Vergangenheit sind niedergelegt in einer reichen Fülle, einerseits von Mythen u. Legenden, anderseits von Sagen, die aber insgesamt Jahrhunderte lang nur durch die Dichtung von einem Geschlecht dem anderen übermittelt worden sind.»

De Gy. úr munkájában az 541. és következő lapok már igazán se-hogy sem tartozhatnak a «bevezetés»-hez és mindennek daczára Hertzbergből vannak úgyszólván szószerint átvéve. Az átvétel e mondatoknál kezdődik:

Gy. 541. l. (Nagy Sándorról van szó.) «Utját Rhagai városán és az ú. n. kaspioni kapukon át vette, a nélkül, hogy valahol ellenállásra talált volna. Parthyaia tartományban értesült aztán» stb.

H. 381. l. «Alexander fand auf seinem Zuge von Ekbatana ostwärts nach Rhaga und weiter durch die Parslandschaft der sogenannten «Kaspischen Thore» nirgends Widerstand. Als er aber den westlichen Theil der Provinz Parthyaia erreicht hatte» stb.

További példáiul szolgáljon a folytatásból:

Gy. 543. l. «Attól is féltek [t. i. amakedon főemberek], hogy Alexandros kettős szerepe, egyrészt mint a szabad makedonok vezér-királyáé, másrészt mint a kelet szultánjáé, előbb-utóbb tarthatatlanná válik, s hogy az uralkodni vágyó és erőszakos természetű királyban velük szemben is a keleti szerep talál jutni dalra. Tudjuk, hogy mind a makedon, mind a perzsa történet sok esetét mutatja fel a királygyilkosság» stb.

H. 384. l. «Anderseits fühlten die tüchtigeren unter ihnen doch auch heraus, dass die von Alexander erstrebte Doppelstellung als Schahin-schah des Orientes und als Heerkönig freier Makedonen auf die Dauer unhaltbar sein werde; sie besorgten, dass bei Alexanders herrischer und thatkräftiger Art das orientalische Element das Übergewicht gewinnen, dass er in einen glänzenden Despoten sich umwandeln werde.» Alább, 385. l.: «Da nun die makedonischen wie die persischen Annalen an Königsmorden entsetzlich reich waren» stb.

Azután felemlítem az e helyen történő átvétel utolsó mondatait:

Gy. 548. l. (Nagy Sándorról): «Arra a rövid időre, mely életéből még hátra volt, igazán megvalósult számára a világalom álma. Mi volt legközelebbi hódításainak célja, nem bizonyos; de valószínű, hogy a még ismeretlen Arabiát akarta meghódítani, mely országai közé nyúlva két részre szakasztotta azokat.»

H. 393. l. «Für die kurze Spanne Zeit, die dem Gewaltigen noch zu leben vergönnt blieb, war wirklich der Traum einer Weltherrschaft zur farbenreichen Wahrheit geworden. Als wahrscheinlich gilt nun, dass sein nächster Zug auf Erforschung und Eroberung der arabischen Halbinsel berechnet war, die noch unbekannt und unbezwungen mitten in das grosse Reich hineinragte.»

Gy. úr munkájának 541. lapja, a hol t. i. Hertzberg újólagos kiaknázása kezdődik, különösen tanulságos az egybevető szöveggkritikus

számára. Ugyanis az «Újtát Rhagai városán» stb.-vel kezdődő mondat előtt *közvetlenül* olyan mondatok állanak, a melyeknek német mását egy Gy. úrtól szintén nagy figyelemben részesített egyéb munkában, Beloch. Griech. Gesch. II. kötetének 654. lapján, sikerült megtalálnom:

Gy. 541. l. «A még hátralévő feladat, a menekülő uralkodó [Dareios] üldözése, igen időtrabló, de hadászatiilag nem nehéz feladatnak látszott: azért thesszaliai és görögországi szövetséges hadait gazdagon megajándékozva, hazabocsátotta. Parmenion a sereg egy részével Ekbatanában maradt, maga a király pedig a menekülő Dareios üldözésére indult, hogy a trónról való önkéntes lemondásra kényszerítse.»

B. II. 654. l. «Es galt nur noch sich der Person des flüchtigen Herrschers zu bemächtigen . . . . Das war . . . . eine sehr zeitraubende Aufgabe, die aber militärisch ernstliche Schwierigkeiten nicht bot. So sandte Alexander jetzt die Thessaler und die übrigen hellenischen Bundesgenossen in ihre Heimat zurück... In Ekbatana blieb Parmenion mit einem Teile des Heeres zurück, während Alexander selbst an der Spitze seiner besten Truppen zur Verfolgung des flüchtigen Grosskönigs aufbrach.»

Gy. úrnak tehát sikerült avval a nehéz feladattal megküzdenie, hogy két különböző munkát egy és ugyanazon fejezetben, sőt egy és ugyanazon bekezdés folytatólagos mondataiban kontamináljon. Oly eljárás, melyet Gy. úrnál egyebütt is megtalálhatunk. Hiszen a miként az 541-ik lapon kezdődő Hertzberg-féle fordítás a maga előzőjével, Belochnak imént idézett szavaival függ össze, úgy nyújtja az 548-ik lapon végződő Hertzberg (1. főnnebb) egy újabb német szerzőnek, Holmnak (Griech. Gesch.) kezét:

Gy. 548. l. (a fönti, 548-ik lapból vett idézett folytatása): «Május vége felé még megtartotta (t. i. Nagy Sándor) Hephaistion temetési-ünnepélyét . . . .: ekkor egyszerre csak lázas betegségbe esett . . . s tizenhárom napi betegség után, talán még május havában kimult, miután előtte való nap katonáit még egyszer elvonultatta ágya előtt, s erőtlen kézzel utolsó istenhozzádót intett nekik.»

«Vele az egész görögség legtündökőbb alakja szállt sírba.»

Holm III. 418. l. «Bald nachdem der kostbare Scheiterhaufen Hephaistions in Asche gesunken war, (Mai 323.) erkrankte er am Fieber; nach 13 Tagen verschied er (28. des Monats Daisios), nachdem er am Tage vorher seine Soldaten hatte an seinem Bette vorbeiziehen sehen u. ihnen mit kraftloser Hand den Abschiedsgruss zugewinkt hatte.»

(Uj bekezdés és a fejezet vége): «Mit ihm war die glänzendste Persönlichkeit, welche das griechische Volk hervorgebracht hat, dahin geschieden.»

Igazán, egy anatomus feladatára emlékeztető feladatot képez Gy. úr könyvében az egészet alkotó különböző részeket találkozási pontjaiknál elválasztani.

Az eddig mondottak után kevés érdekléssel birhat annak megállapítása, hogy Gy. úr munkájában még egy *harmadik helyen* is visszatér az ő Hertzbergjére, t. i. az *573-ik és következő lapokon*, sőt hogy a keleti görögség történetének elbeszélését egyenesen Hertzberg nyomán fejezi be (v. ö. Gy. 588. és H. 450. l.). Mutatóban mindazonáltal közlöm e harmadik helyről, mit Gy. úr II. Antiochusról mond:

Gy. 573. l. «261-ben került azután a Seleukidák trónjára II. Antiochusz (261—247), ki szakított családjának eddigi óvatos külső politikájával, s így országát nagy rázkódásoknak tette ki. Mindjárt uralkodása kezdetén a Byzantion és Makedonia közti egész területet hatalmába kerítette.» stb.

H. 432. l. «Und nun (Anf. d. J. 261) kam mit Antiochus II. ein Mann zur Herrschaft, der bei wilder Heftigkeit und jäher Gewalttätigkeit die besonnene und sichere Art der bisherigen Politik seines Hauses aufgab und sein Reich starken Erschütterungen entgegenführte. (Alább) Dagegen zog Antiochus II. gleich zu Anfang seiner Regierung alles Land von Byzantion bis zur makedonischen Grenze unter seine Hoheit» stb.

Nem kísérem megjegyzésekkel arról adott bizonyítékaimat, hogy Gy. úr még azután is *fordított* Hertzbergből, miután — egyenes nyilatkozata szerint — azt a munkát már semmikép sem kellett volna használnia. Birálatom olvasói mindenesetre maguktól le fogják vonni a következtetést, hogy Gy. úr többi segédmunkáival még különben bánhatott el, ha Hertzberg könyvével a bizonyított módon bánt el, a mely könyvről csak ennyi a bevallani valója: «A földrajzi bevezetés nagyjából ezen munka nyomán készült, de a felfogásomnak megfelelő módosításokkal; egyéb hasznát nem vettem.» És evvel áttérek Gy. úr egy másik kincsese bányájának, Ed. Meyer könyvének összehasonlító tanulmányozására.

★

Gy. úr a végsőben közölt könyvészeti rovatban azt mondja *E. Meyer* művéről (Gesch. des Alterthums II.), hogy «kivált» ezt a «segédmunkát» használta fel a perzsa háborúig terjedő eseményekre nézve. Nekünk azonban a «felhasznált segédmunka» kifejezés helyébe a «fordítás alapjául szolgáló eredeti munka» kifejezést kell tennünk, és a «kivált» szó helyébe a «kizárólagos» szót, ha világosan meg akarjuk jelölni azt, hogy Gy. úr számára E. Meyer könyve mit jelentett. Mert Gy. úr történetének első fejezetétől kezdve (12. l.), a hol már Meyer után dolgozik, *kivonatossan végig fordítja Meyer egész művét*, melytől nála csak a XIV. fejezet végén (201. l.), a perzsa háborúk elbeszélésének küszöbénél búcsúznak el — valamely más német munka pontos megismerésének czéljából. A legelső gondolat, melyet Gy. úr Meyertől vesz kölcsön, Meyer művének 3. lapján áll:

M. 3. l. «Zu einer wirklichen Erkenntniß der mykenischen und der noch vor ihr liegenden Epoche sind wir aber *erst in den letzten zwei Jahrzehnten* ... gelangt ...»

«Gy. 12. l. «De épen azért még csak *két évtizeddel ezelőtt is* nagyon hiányos fogalmat alkothattunk a görög nép őstörténetéről. . . .»

és a Gy. úr részéről kölcsönzött utolsó gondolatok Meyer művének 821. lapján vannak (— Meyer műve index nélkül 830 lapot tesz ki —):

Gy. 201. l. (Xenophanesről): «Gondolkodásának középpontját azonban a létező dolgok és az istenség egységének eszméje foglalja el. Neki is sok tanítványa volt, tanait rendszeresen Parmenides dolgozta ki.»

M. 821. l. «Im Centrum seines Denkens aber steht die Idee der Einheit des Seins und der Gottheit . . . Auch er hat in der neuen Heimath Schüler gefunden; der Eleate Parmenides ist es gewesen, der seine Grundsätze zu einem geschlossenen System verarbeitet . . . hat.»

Hogy azután az átvett első és utolsó gondolatok közé eső egész német munkát Gy. úr kevésbé kímélte excerpáló tevékenységében, azt már fejezeteinek címei is gyaníttatják.

Ezek a címjegyzések, mondom, már szintén felkelthetik a szószerinti fordítás gyanúját, ha t. i. a Meyertől választott fejezetcímek *egyéni* jellegét kellőképp latba vetjük. De azért igaz fogalmat Gy. úr «tudományos eljárásáról» majd megint csak néhány szöveghely összevetése fog adni.

Meyer Gy. úrnál a 12. lapon kezdődik. Mindjárt a kezdet elég mulatságos. «Még csak *két évtizeddel ezelőtt is* nagyon hiányos fogalmat alkothattunk a görög nép őstörténetéről,» mondja itt Gy. úr Meyer nyomán, mert Meyer szerint is: «*csak az utolsó két évtizedben* jutottunk a mykenei és az az előtt fekvő kor igaz megismeréséhez.» De Meyer könyve 1893-ban jelent meg, míg Gy. úré 1899-ben. Meyer első sorban Schliemann ásatásaira gondol; azok állapítják meg időmeghatározását: a trójai ásatások 1870-től kezdve történtek és Mykenában 1874—1876-ig dolgoztatott Schliemann először. Gy. úr, úgy veszem észre, a maga időmeghatározásánál semmire sem gondolt; illetőleg csak Meyer szavait látta a szemei előtt. Eszébe sem jutott, hogy neki a kilenczvenes évek végén írva, *húsz év* helyett inkább *harminczat* kellett volna kerek számban mondania, ha Meyer után értelem szerint és nem betű szerint beszél.

Annak tüzetes bemutatása előtt, hogy Gy. úr miként fordít kivonatossan bár, de szószerint kivonatolva Meyerből, «magyar szerzőnk» eljárásának még egy különösségére akarom a figyelmet felhívni. Gy. úr könyvében gyakorta találkozunk avval a tüneménynyel, hogy *valamely lapon hivatkozás történik egy bizonyos tárgyban arra a szerzőre, a kít Gy.*

úr ott, ugyanazon a lapon, a többi tárgyra vonatkozólag minden hivatkozás nélkül fordít.

Ilyen példát szolgáltat a 32. lap. A ki itt azt látja, hogy Gy. úr a jegyzetekben kétszer is idézi Meyer véleményét, először az Európa-mondáru, másodsor a Rafti népre vonatkozólag, annak egyelőre, kellő felvilágosítás híján minden inkább jutna eszébe, mint az, hogy ez a fönicziaiakról szóló egész lap Meyerből van hivatkozás nélkül fordítva. Találomra szakítok ki a 32. lap szövegéből egy mondatot egybevetés végett:

Gy. 32. l. «Igy magyarázható, hogy később a földközi tenger legnagyobb részéről nyomtalanul eltűntek [t. i. a fönicziaiak], olyanformán, mint a portugálok Indiából, vagy a hollandusok Észak-Amerikából.»

M. 142. l. «So erklárt es sich, dass die Phoeniker später aus grossen Gebieten des Mittelmeeres spurlos verdrängt werden konnten und ihre Ansiedelungen in denselben ebenso verschollen sind, wie die der Portugiesen in Indien oder die der Holländer in Nordamerika.»

Hátramaradt még annak bizonyítása, hogy Gy. úr, a maga történetében, a perzsa háborúig terjedő *egész részt* csakugyan Meyer könyvéből fordította. Bírálatomban Gy. úr összes szövegét természetesen nem nyomathatom ide a megfelelő Meyer-féle helyek kíséretében. Talán elég lesz okulás céljából arról meggyőződni, hogy Gy. úr könyvének II. fejezete (16—30. l.) miként van kivonatos fordításban Meyer könyvének 79—127. lapjaiból átvéve.

Persze a fejezeteknél is csak az új bekezdések egy vagy két mondatára nézve nyújthatom a bizonyítást; de olvasóimat teljesen megnyugtathatom, hogy a közbeeső helyek vizsgálata sem másítaná meg a bírálat általános eredményét. Lássuk tehát a II. fejezetnek *új bekezdésen lévő helyeit* Meyer szövegével összeállítva:

Gy. 16. l. (A II. fej. *első* bekezdése): «Mikor a görögök a Balkán-félszigeten letelepedtek, kétégkívül épen olyan félnomád-nép voltak, mint őseik. Legbecsesebb birtokaik fegyvereiken és drágaságaikon kívül nyájaik, különösen kecske és juhnyájaik és sertésfalkáik voltak.» stb.

M. 79. l. «Als die Griechen sich auf der Balkanhalbinsel festsetzten, sind sie unzweifelhaft wie ihre Vorfahren noch wesentlich Nomaden gewesen. Neben Waffen und Kostbarkeiten bildete die Heerde den werthvollsten Besitz. Unter dem Vieh nehmen Schafe und Ziegen weitaus die erste Stelle ein . . . Dazu kommt das Schwein. . . .» stb.

Gy. 17. l. (A II. fej. *második* bekezdése): «A törzs és minden törzsrész zöme és alapja a szabadok hadi-gyülekezete. Élükön a törzsfő vagy király áll» stb.

M. 82. l. «Die Grundlage des Stammes, sowie jedes Stammtheils bildet die Heerversammlung der Vollfreien. An ihrer Spitze steht der Häuptling oder König,» stb.

Gy. 17. l. (A II. fej. *harmadik* bekezdése): «*A jogviszonyok tehát lazák, de az életszükségletek mégis rákényszerítik az egyest a közös életre. A ki magában áll, teljesen védtelen. A szolgát ura védi, a szabadot hozzátartozói.*» stb.

Gy. 18. l. (A II. fej. *negyedik* bekezdése): «*A görög ősvallás pásztor és vadásznép vallása, s valószínűleg már a mykenei kor virágjában magas fejlődési fokra ért.*» stb.

Gy. 19. l. (A II. fej. *ötödik* bekezdése): «*Jellemző sajátága még a görög vallásnak, hogy a természeti változásokat mint az istenek személyes élményeit fogja fel. A semitáknál nincs meg ez a felfogás, mert náluk a törzs istenének eszménye áll előtérben*» stb.

A II. fejezet további bekezdéseinek leírásától és német szöveggel való egybevetésétől elállhatok. Csak az æsthetikai kikerekítés céljából jegyzem ide Gy. úr II. fejezetének végét, természetesen Meyer szavaival támogatva:

Gy. 30. l.: «*Legfejtettebbek ez időben a szigeti leletek: ezek már átmenetet mutatnak a mykenei kultúra felé; de viszont míg a mykenei kultúra a következő korszakban hatalmasan kifejlődik, addig a szigeti kultúra, de a trójai és kyprosi is, jóformán a régi fokon marad egészen a görögöknek az illető helyen való megtelepedéséig.*»

M. 83. l. «*Im Gegensatz zu dieser rechtlichen Ungebundenheit ist der Einzelne durch die gebieterische Nothwendigkeit des Lebens . . . . nur umso stärker gefesselt . . . . Wer allein steht, ist rechtlos . . . . Den Knecht, den abhängigen Mann, schützt sein Herr; den Freien vermag nur die Zugehörigkeit . . . zu schirmen.*» stb.

M. 93. l. «*Die älteste griechische Religion ist die eines Hirten- und Jägervolkes.*» és M. 96. l. (!): «*Daraus ergibt sich, dass das griechische Pantheon in seinen Grundzügen in der Blüthezeit der mykenischen Epoche bereits ausgebildet gewesen ist.*»

M. 99. l. . . . «*die Naturvorgänge werden als persönliche Schicksale der Gottheit empfunden. Bei den Semiten tritt diese Auffassung zurück, da hier die Idee des Stammgottes im Vordergrund steht,*» stb.

M. 127. l. «*Die Funde . . . . von den Inseln zeigen einen bedeutenden Fortschritt: sie bezeichnen den Uebergang von der trojanischen zur mykenischen Cultur. Während aber alsdann an der Ostküste Griechenlands auswärtige Einflüsse und innere Fortbildung einen mächtigen Culturfortschritt erzeugten, blieb man in Troja wie auf Cypern und auf den Inseln im wesentlichen auf der einmal erreichten Stufe stehen . . . bis zu dem Momente . . . wo die Griechen sich an diesen Punkten festsetzten . . . .*»

További bírálatomat rövidebbre foghatom. Gy. úr történetében a perzsa háborúktól a makedon korig terjedő események a 205—436-ik lapok között vannak elmondva. A mit az előbb Meyer könyvéről állítottam, hogy t. i. ez Gy. úr számára fordítási alapul szolgált, azt most, a folytatólagos események elbeszélésénél, *Beloch történetének* (Griech. Geschichte I. és II.) két kötetéről állíthatom. Sőt Beloch még a makedon korba is átvezet bennünket; Gy. úr Beloch II. kötetét is végig fordítja kivonatosan, a rendes szokás szerint; csak a bírálatomban már idézett helytől kezdve: Beloch, II. 654. l. = Gy. 541. l. (a hol t. i. «szerzőnk» újból Hertzberget kezdi fordítani) nem marad már Gy. úr számára semmi a fordítani valóból, mert Beloch II. kötetete a «register» nélkül csak 658 lapból áll.

Beloch I. kötetének fordítása mindjárt a perzsa háborúkat tárgyaló fejezetben (XV. fej. A szabadságharcok, 205. l. = Beloch, XI. Abschnitt, Die Freiheitskriege, 342. l.) indul meg:

Gy. 205. l.: «A perzsa világbirodalom megalakulásáig a görög nép olyan szerencsés helyzetben volt, hogy minden erőszakos külső befolyás nélkül úgyszólván teljesen a maga útján fejlődhetett.*) Semmiféle idegen hódító meg sem próbálta Görögország felé közeledni.» stb.

B. I. 342. l. «Das griechische Volk hat das Glück gehabt, sich fast unbeeinflusst durch gewaltsame Eingriffe von aussen in seiner Eigenart entwickeln zu können . . . . Kein fremder Eroberer hatte es versucht nach Griechenland vorzudringen,» stb.

Beloch I. kötetét, mely összesen 637 lapból áll, Gy. úr munkájában a 320-ik lapon hagyjuk el, a hol t. i. «magyar szerzőnk» Beloch I. 627. és 628. lapjaiból szabadon ekkép fordít:

Gy. 320. l. «A tudományok minden ágában mutatkozó felvilágosodás a század második felében annyira haladt Athén felsőbb köreibben, hogy a hagyományos vallás alapjait végkép felforgatta. A természet mechanikus magyarázata mellett a régi isteneknek nem maradt helyük a világfelfogásban.»

B. I. 627. l. «So war denn die Wissenschaft dahingelangt, die Grundlagen der Religion selbst in Frage zu stellen. Neben der mechanischen Naturerklärung blieb für die Götter im alten Sinne kein Raum»; stb.

Gy. úr munkájának ez a 320-ik lapja ismét pompás példáját tünteti fel a kontaminatori ügyességnek. Itt Beloch I. és Beloch II. kerülnek össze egymással egy bekezdés folytatólagos mondataiban, és mond-

---

*) Midőn Gy. úr ezt a gondolatot Belochból átvette, akkor ismét keveset törődött azzal, hogy előzőleg Meyert fordítva, a keleti népek nagy befolyását konstátálta a görögök ösműveltségére.

hatom; a találkozás egész simán, minden «choc» nélkül megy végbe. Mert az imént idézett helytől csak pár sornyira tovább olvassuk Gy. úrnál: «*a művelt osztályok VI. századbéli vallásos reformtörekvései* terjedtek most el a köznép között, persze inkább csak a külsőségek, szertartások, mélyebb tartalom nélkül. A görög világot ellepték az orphikus kolduspapok és jósok stb.» : és e gondolatok eredetije már Beloch II. kötetének 1. lapján található meg: «*Jene religiösen Reformbestrebungen, die im VI. Jahrhundert auf enge Kreise der höheren Gesellschaftsklassen beschränkt geblieben waren, begannen seit den Perserkriegen mehr und mehr in den Massen Boden zu finden. Die griech. Welt füllte sich mit orphischen Bettelpriestern und Wahrsagern.*» stb.

Azt, hogy Gy. úr az ő munkájának a perzsa háborúk elbeszéléséig teredő, *egész* első részét (a bevezetéstől eltekintve) Meyerből fordította le, olyképp iparkodtam bizonyítani, hogy e rész egy egész fejezetének új bekezdéseiről kimutattam, hogy Meyer után készült fordítások. Most egy másfajta bizonyítási módhoz folyamodom, midőn Beloch két kötetéről szólva akarok hasonló állítást igazolni, azt t. i., hogy Gy. úr lehető kevés kivétellel *mindent* Belochból vett át szószerint munkájának abban a részében, a mely a görög történet eseményeit a perzsa háborúktól a makedon korig, sőt azontúl Nagy Sándor ázsiai hódításáig (541. l.) tárgyalja.

Mondottam, hogy Gy. úrnál a 205. lapon kezdődik Beloch fordítása. E lapból kiindulva ugorjunk most már *egyenlő számú lapkihagyásokkal* Gy. úr könyvének következő lapjaira, pl. 50 lapos kihagyásokkal: a 255., 305., 355., 405., 455. és 505-ik lapokra. Kérdés, hogy vajjon képesek vagyunk-e e lapok mindegyikéből találomra egy-két olyan mondatot kiszakítani, a melynek eredetijét aztán Beloch munkájában fedezük fel. Ha ez sikerül, akkor nagy valószínűséggel állíthatjuk majd, hogy Gy. úrnál a közbeeső helyek is Belochból vannak szedve.

Íme a próba eredménye:

Gy. 255. l.: «Athénben olyan bizonyosra vették a dolog sikerét, hogy Potidaia elszakadásának híre nagy meglepetést keltett a városban. Igaz, hogy ezer hoplitest harmincz hajón elküldtek volt Makedonia felé, de,» stb.

Gy. 305. l. «A Kimontól elkezdett Parthenont kibővített terv alapján (433[?]-ra) végleg felépíttette Iktinos és Kallikrates építőmesterek által: a

B. I. 510. l. «In Athen war man seiner Sache so sicher gewesen, dass man durch die Nachricht vom Abfalle Potidaeas vollständig überrascht wurde. Man hatte allerdings ein Geschwader von 30 Trieren mit 1000 Hoplitens an Bord nach Makedonien geschickt, aber...»

B. I. 583. l. «Auf der Burg wurde der von Kimon begonnene Parthenon nach erweitertem Plane durch die Architekten Iktinos und Kalli

még meglehetőes épségben fenmaradt épület hatalmas, dór-stilusu peripteros (azaz oszlopokkal környezett) templom volt, minden ismeretes görög templomok közt a legnagyobb-szerű, a legtökéletesebb.»

Gy. 355. l. «A demokratia is már csak Argosban, Mantineióban, Elisben, Kyrenében, Korkyrában és Alsó-Itáliában tartotta fenn magát; Syrakusaiban katonai tyrannis alakult. Egész keleten ismét a birtokososztály, a «nemesek és jók» (kaloi kagathoi) kezébe került az uralom. *Az athéni birodalom végkép feloszlott; Hellas először egyesült egy állam, Sparta fennhatósága alatt.*»

Gy. 405. l. «Theba attól kezdett tartani, hogy Arkádia ismét Sparta részére áll, s elhatározta, hogy azt minden áron megakadályozza.»

Gy. 455. l. «Szellemi téren pedig, mióta Athén egész Görögország szellemi középpontja lett, meg is történt már ez az egyesülés.»

És végül:

Gy. 505. l. «A földrajzi ismeretek a Hekataiosztól Nagy Sándorig terjedő időszakban nem igen bővültek; ezen a téren csak Ázsia elfoglalása jelöl új korszakot.»

krates ausgebaut; ein gewaltiger Bau im dorischen Stile, der künstlerisch vollendetste aller griechischen Tempel. «Jegyzetben: «Der Tempel war 438 im wesentlichen vollendet...»

B. II. 111. l.: «Die Demokratie hielt sich noch in wenigen Punkten, in Argos, Mantinea und Elis, in Kyrene, auf Korkyra und in Unter-Italien. In Syrakus herrschte die Militärdiktatur, im griechischen Osten lag die Macht fast überall in den Händen der Besitzenden, der «edlen und guten» (καλοὶ καγαθοί), wie sie selbst sich nannten.» (Itt azután az *Abschnitt* végső mondata Gy. úrnál fordítatlan marad s a következő: III. Abschnitt elején folytatjuk :) 112. l. «*Das attische Reich lag in Trümmern*; die Städte, die ihm angehört hatten, erkannten ohne Widerspruch Sparta als Vortort an. *Zum ersten Male*, seit es eine Geschichte gab, war Hellas geeinigt.

B. II. 286. l. «In Theben begann man zu fürchten, dass Arkadien wieder auf die spartanische Seite herübertreten könne und war entschlossen, das mit allen Mitteln zu hindern.»

B. II. 526. l. «Auf geistigem Gebiete war diese Einigung längst erfolgt . . . . seit die Nation in Athen ihre intellektuelle Hauptstadt gefunden hat.»

B. II. 421. l. «Der äussere Umfang der geographischen Kenntnisse hat sich in der Zeit von Hekataeos bis auf Ephoros nicht wesentlich erweitert; erst die Eroberung Asiens durch Alexander hat hier eine neue Epoche herbeigeführt.»

A mint a felsorolt egybevetésekből kitűnik, a Beloch lefordítását igazoló próba teljesen sikerült.

Gy. úr Belochot, általánosságban szólva: szabatosan és kellő szakismeretek segítségével fordította le. Persze sértő értelmi hibák mindazonáltal előfordulnak itt-ott fordításában. Így pl. mindjárt a 205. lapon, Beloch fordításának kezdetén, Gy. úr «az Aegeus-tengertől és a nagyobb Syrtis-öböltől egészen a Jaxartes és Indos folyókig» terjedő nagy perzsa-birodalom területéről mondja tévesen, hogy «körülbelül három millió négyszög kilométernyi területet» tesz ki, a míg Belochnál helyesen csak a perzsa őshazát képező *iráni fensíkra* vonatkozik az a számmeghatározás (Beloch I. 343.) — Azután a következő, XVI. fej. ezen bekezdő részét is elégteleníti egy kis tévedés:

Gy. 2. 0. 1. «A demokratia. Az a nemzedék, mely a perzsa háborúk alatt növekedett fel, egész életében szíven viselte a szabadság ideálját. Valamint szellemi téren a szabad kutatást tette a tekintély és hit helyére, valamint az ú. n. történeti vagy szokásjog helyébe mindenütt az igazságot iparkodott tenni, úgy politikai téren is minden hagyományos korlát lerombolására törekedett.»

B. I. 439. 1. «Die Demokratie. Die Generation, die unter den Eindrücken der Perserkriege gross geworden ist, hat das Ideal der Freiheit ihr Leben lang im Herzen getragen. Wie sie auf geistigem Gebiete die freie Forschung an die Stelle des Autoritätsglaubens setzte, wie sie überall das *Vernunftrecht* an die Stelle des sogenannten historischen Rechtes zu stellen bemüht war, so strebte sie auch auf politischem Gebiet nach Niederreissung der überlieferten Schranken.»

Itt a magyar fordítás szövegéből nem sok értelmet lehet kicsalni, mert Gy. úr a német «Vernunftrecht» szót az «igazság» szóval fordítja, s ekkép az igazságot helyezi a történeti vagy szokásjoggal szembe. Már pedig néha a történeti vagy szokásjog is foglalhat magában egy kis igazságot.

★

Gy. úr a makedon kornak azt a részét, mely Alexandros halálát követi, Holm munkájából (Griech. Gesch. III. és IV. köt.) vette át. Azaz az átvétel már valamivel előbb kezdődik: Hertzberg-féle mondatokkal tarkázva már körülbelül az 544-ik lapnál, azután hívebben és biztosabban az Alexandros jellemzését bevezető ezen, egyébként már idézett mondat után: 549. 1.: «Vele az egész görögség legtündöklőbb alakja szállt sírba», vagy németül: «Mit ihm war die glänzendste Persönlichkeit, welche das griech. Volk hervorgebracht hat, dahin geschieden.» (Holm. III. 418.) Gy. úr Holm történetének III-ik kötetéből keveset fordított. Ép azért annál a fönn megtett állításomnál, hogy Gy. úr mun-

kája négy német író öt kötetéből készült, a negyedik szerzőnek. Holmnak ezt a III. kötetét számításba nem is vettem és csakis az ő IV. kötetére gondoltam. Egy kis próbát mindazonáltal közlök a III. kötet fordításából is:

Gy. 549. l. «Uj város- és gyarmat-alapításaival hármas célja volt Alexandrosnak: katonai, gazdasági és művelődési célja. A katonai cél a birodalom biztonsága volt, a gazdasági az új kereskedelmi utak biztosítása, a művelődési a bennszülött lakosság műveltségének emelése, s általában a görög kulturának a keletivel való összeolvasztása.»

H. III. 435. l. «Bei diesen Gründungen und Ansiedlungen verfolgte Alexander drei Zwecke: einen militärischen, einen volkswirtschaftlichen und einen civilisatorischen. Der militärische war die Sicherheit des Reiches, der volkswirtschaftliche die Sicherung des Handels und die Entwicklung des Verkehrs . . . der civilisatorische die Hebung der Bildung der einheimischen Bevölkerung und die Verschmelzung des Orients mit dem Occident . . .»

A XXXI-ik fejezettől kezdve (551. l.) a diadochok és epigonok korán végig Holm történetének IV. kötetét kell tanulmányoznia annak, aki Gy. úr forrásmunkáját meg akarja ismerni. Csupán egy helyen van a Holm után készült előadás Hertzberg szavaival megszakítva (573—588. lapokon; l. fönn.). Holm fordítása Gy. úr történetének 624. lapján végződik. Itt a görög-makedon államrendszerek korának tudományát ismerteti Gyomlay-Holm.

A septuagintáról halljuk:

Gy. 624. l. «... elterjedését nem-sokára egészen önálló, új theologiai és philosophiai irodalom követte. Vele és általa kezdődött meg Alexandriában a második század folyamán a nyugatot és keletet belsőleg is egybefűző mozgalom, mely idővel egy második, az elsőől majdnem független alexandriai iskola alakulására vezetett.»

H. IV. 562. l. «Daran schlossen sich natürlich selbständige theologisch-philosophische Studien, und so bildete sich in Alexandrien . . . eine Forschung, welche eine innerliche Vermittlung zwischen Orient und Griechenthum ermöglichte . . . ; die orientalische Gelehrsamkeit daselbst . . . entwickelt sich, wenn man so sagen darf, zu einer zweiten alexandrinischen Schule, die mit der ersten griechischen fast nichts zu thun hat.»

Ez Gy. úrnál a 624. lapon van. De az igazság kedvéért legyen megjegyezve, hogy Gy. úr nem a 624. lapon végezte be munkáját, mert az, az «idő-, név- és tárgymutatót» nem számítva, a 639. lapon végződik. A 624—639. lapig terjedő rész, az illető kor képzőművészetének ismeretése nincs meg Holmban.

A Holm IV. kötete után készült szószerinti, vagy majdnem szószerinti fordításoknak következő próbáit mutatom még be:

Gy. 588. l. «A görög világ nyugoti felének állapota az Alexandros halálát követő időszakban is sok hasonlóságot mutat a keleti feléhez; egy önző fejedelemnek kiméretlen erőszakoskodása, s általában a személyes elem előtérbe lépése jellemzi a diadochosok és epigonok korában a nyugoti rész történetét is.»

Vagy:

Gy. 592. l. (Agathoklesről): «Halálakor Siciliát is a legnagyobb zavarban hagyta hátra.»

Vagy:

Gy. 596. l. «S valamennyi békét kívánó hatalmasság barátságos lábon áll Rómával, mely kezdetben épen nem a nagyravágyó intrikusz szerepét játszotta.»

És végül:

Gy. 600. l. «Az egész világot elözönlő görögség mindig jobban megismerkedett és megbarátkozott az ázsiai és egyiptomi vallásokkal...; a királyokat keleti szokás szerint isteni tiszteletben kezdte részesíteni.»

H. IV. 209. l. «Wie sah es nun um dieselbe Zeit im Westen der Griechenwelt aus? Die Zustände waren im Ganzen ähnlich wie im Osten.... Der Charakter der Diadochenzeit mit der rücksichtslosen Gewaltthätigkeit selbstüchtiger Fürsten macht sich auch hier geltend....»

H. IV. 220. l. «Er liess Sicilien in der grössten Verwirrung zurück.»

H. IV. 373. l. «Und alle diese Friedensmächte waren schliesslich mit Rom befreundet, dessen Rolle.... durchaus nicht die des ehrgeizigen Intriganten ist.»

H. IV. 178. l. «Die genauere Bekanntschaft mit Asien und Aegypten bewirkte, dass die Gottesdienste dieser Länder unter den Griechen immer mehr Beifall fanden und überdies wurden die Könige, zumal im Orient, auch für die Griechen den Göttern gleich gestellt.»

Gy. úrnak a Holm történetéből végzett fordítására nézve általános mondani valóim nincsenek. Legfőlebb azt jegyezhetem meg, a fordító úr dicséretére, hogy itt a fordítás legtöbb helyt mégis kissé szabadabb mint a Hertzberg, Meyer vagy Beloch könyvei után készített fordítások, a mi persze természetes magyarázatát abban leli, hogy Holm vaskos IV. kötetét viszonylag kis térre kellett Gy. úrnak összeszorítania.

Végül táblázatban állítom itt össze Gy. úr munkáján eszközölt bonczolgatásaim eredményét. E táblázat segítségével könnyen eligazodhatik a szíves érdeklődő, ha azt akarja megtudni, hogy Gy. úr kit, honnan és meddig fordított:

Gyomlay :	Hertzberg :	Meyer :	Beloch :	Holm :
3—12 l.	3—10			
12—201		3—821		
205—320			I. 342—627	
320—541			II. 1—654	
541—548	381—393			
549—550				III. 425—435
551—572				IV. 8—159
573—588	431—450			
588—624				IV. 209—563
624—639 (?)				

★

Még csak a következő kérdéssel kapcsolatban teszek néhány megjegyzést: feljogosítva érezte-e magát Gyomlay úr ama legújában, a kilenczvenes évek folyamán megjelent német munkákat kivonatosan lefordítani? Megszerezte-e ő a maga számára e munkák fordítási jogát? Nem, én tudom, hogy nem; legalább Beloch kiadójától, a strassburgi Trübner-től, egyenes kérdésemre azt a feleletet kaptam már Gyomlay úr munkájának megjelenése után, hogy ő Beloch történetének magyar fordításához a jogot senkinek sem adta el. Miként lehetett az, hogy Gyomlay úr a legnagyobb könnyedséggel átsiklott a Beloch-féle kötetek (a II. kötet 1897-ben jelent meg) cím lapjára nyomtatott figyelmeztetésen: «Alle Rechte, insbesondere das Recht der Übersetzung vorbehalten.» De azután, minden fordítási jogon kívül és felül, meggondolta-e Gyomlay úr, hogy a nevezett német munkák kivonatos fordításával ép annak az ügynek ártott legtöbbet, a melynek munkájával önvalomás szerint első sorban használni akart, a magyar művelődés ügyének? Avagy fog-e találkozni Gyomlay úr után bárki is, a ki az illető német munkák teljes magyar fordítására vállalkozik; mert remélhetné-e ez a vállalkozó, hogy teljes fordítása számára olvasó közönséget kaphat, midőn ezt már a maga számára Gy. úrnak jól-rosszul kezdett fordítási kivonata foglalta le? Tehát azon kitünő német művek, a magok egész anyagukkal, soha ne gyarapítsák teljes fordítások révén a magyar művelődést; csak azért ne, mert Gyomlay úrnak úgy tetszett, hogy e gyarapodásnak útját állja? S plane útját állja azon a czímen, hogy hiányt pótolva «a tudomány mai követelményeinek megfelelő» munkát adott a magyar nemzet kezébe, «tanulmányainak eredményét»?

Dr. HORNYÁNSZKY GYULA.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1897/98.

31. Vajda Károly: A halász vagy a feltámadt bölcselkedők. Lukianostól. (Fehértemplomi m. kir. állami főgymn., 3—20. l.) — Vajda eddigi Lukianos fordításait ezen kiváló dialogus fordításával gyarapította. Fordítása megállja helyét, úgy, mint eddigi fordításai, de vannak még némely idegenszerűségek benne, a miktől jó volna, ha teljesen megszabadulna. Némely helyet kitűnően fordít, másutt pedig aggodalmasan ragaszkodik a szöveg betűjéhez és alakjához, s ennek folytán egészen szokatlan kifejezéseket alkalmaz. Ebben a dialogusban is, úgy mint Lukianos egyéb műveiben, sok idézet van költőkből; ezen idézeteket Vajda prózában fordítja. Mindenesetre hübb így a fordítás, mintha versben, az illető metrumban volna, de mégis így a próza nagyon közönségesen, izetlenül hangzik. Részletes megjegyzéseim a következők:

1. *Βάλλε βάλλε . . . ἀφθόνοις τοῖς λίθοις* «Dobj csak . . . követ bőségesen», az állítmányt frequentativ igealakkkal kellene magyarra fordítani. Ugyanezen sorban ezt olvassuk «ne kiméld őket», t. i. a követek; könnyen félreértheti az olvasó; a ki még a jelenetet nem ismeri, azt gondolhatja, hogy Sokratesék többeket üldöznek. A vocativusokat Vajda mindenütt «ó» interiectió-val fordítja, pedig ez nincs mindig helyén; a magyarban ezt nem alkalmazzuk oly bőven; így például a 8. lapon ezt olvassuk: «kövessetek ó Szabadság és Szabad szó, — te meg, ó Czáfolas, várj meg itt.» Az 1. fejezetben ezt a kifejezést: *συνασπισόμεν ἐπ' αὐτόν* — V. így fordítja «egy védőpánczél alatt rohanjuk meg» — az író itt a *συνασπισμός*-ra, *testudo*-ra gondolt, a mi nem vehető ki a magyar fordításból. Ugyanitt a parodizált homerosi sor e szavait: *μνήσασθε δὲ δοῦριδος ἀλκῆς* — így találjuk a fordításban: «emlékezzetek meg a hevesen támadó haragról»; ha a *μέμνημαι*-t így fordítjuk le, akkor az egész kifejezésnek nincs értelme.

A 2. fejezetben a *ποίχιλος θάνατος* — «nagyon bonyodalmas halál»-nak van fordítva; én inkább így fordítanám: keresett kínzások közt öljük meg. Ugyanitt ezt olvassuk «*hétszer* is méltányosnak találja», a *hétszer*-nek megfelelő görög szó a kezemnél levő Jacobitz-féle kiadásban nincs meg.

A 3. fejezetben előforduló homerosi centót így fordítja Vajda: «Kiméljétek az életemet, mert nem vagyok rossz, s fogadjátok el a méltó váltságdíjat», — *οὐ καὶ ἄνδρα* — itt nem rossz férfit jelent, hanem azt, hogy az illető, a ki könyörög, nem közönséges, hanem előkelő, gazdag ember. A 3. fejezetben ezen kifejezés: *Θῆμοι τῶν κακῶν*-t így fordítja: «Jaj a bajomra!» — hogy mit akar ez jelenteni, nem tudom.

A 10. fejezetben *Ἀριστα παρανεῖς* így van magyarul adva: «jól-figyelmeztetesz»; inkább így mondjuk: jó, hogy figyelmeztetesz.

A 13. fejezet első bekezdésének utolsó szava: «magánosan»; a szövegben *ἥρρεμα* — van, a mi egészen mást jelent.

A 15. fejezet első bekezdéséből kimaradt: *θῆλος γοῦν ἐστὶν εἰπεῖν τι θέλων*.

A *δυσέλεγκτοι ἄνθρωποι*-t a 17. fejezetben Vajda «nehezen meg

czáfolható emberek»-nek fordítja, talán inkább körmönfont, ravasz embereknek mondanók.

A 21. fejezetben ezt találjuk: Ha pedig látod, hogy engem legyőznek» — leszavaznak. A 24. fejezetben *ξυλοφορέω* — nem «viseljük» — hanem hordjuk a botot. A 25. fejezetben *μηδὲν ὄντας* — «mintha kukotsem érnék» — inkább egy garast v. fabatkát.

A 29. fejezetben meglehetősen homályos ez a mondat: «Én azonban annyira távol vagyok annak tagadásától, hogy azt nem mondtam, vagy hogy védelemre készítsem, hogy még azt is akarom hozzátenni, a mit ő esetleg elhallgatott, vagy a mit én előzőleg nem mondtam.»

A 39. fejezetben Parrhesiades így szól: «Eleinte leborultam a szárnyas Nike előtt», a szövegben a szárnyas Nikéről szó sincs; *πρώτη* — Athena Poliasra vonatkozik.

A 40. fejezetben ezt olvassuk: «kevesen gyűltek össze, a kik ismerik a kihirdetést» — *γνωρίζοντες τὸ κήρυγμα* értelme: noha ismerik a hirdetményt. A *Πλατωνικός*-t nem fordítanám «platoni böcleselkedő»-vel, hanem Platonius-t írnék.

A 45. fejezetben ez a szó fordul elő «csillagfürt», hogy mi az, nehezen tudja akárki. Az eredetiben *θέριμους* — van, a mi farkasbabot, vagy fügebabot (Lupinus L.) jelent.

A 46. fejezet második bekezdése így kezdődik: «Jól van, ó Igazság! a próba pedig, ó Parrhesiades, olyan legyen, a milyen állítólag a sasoké a napot illetőleg. Nem, Zeusra, úgy hogy ők is a napvilágba tekintenek és ehhez képest kerülnek bírálás alá, . . .» így nem lehet megérteni, legalább jegyzetben közölhetne volna a fordító Aelianus tudósítását.

A *Πελασγικόν*-t nem szabad «pelasgosi tenger»-nek fordítani; jegyzetben kellett volna megmondani, hogy mi az a *Πελασγικόν*. A 49. fejezet elején ezt találjuk: «Lám, milyen más ez a félszegűszó; . . . talán tengeri *kandics*»; — a *πλατύς*-t lapos hal-nak fordítanám, a *φῆτα*-t pedig félszegűszó-nek mondanám, de az ismeretlen kandics szó véleményem szerint egészen helytelen. Végül általában figyelmeztetem a fordítót, hogy sokkal magyarosabb hangja lesz fordításának, ha minél kevesebb participiumot alkalmaz és ha a mondatok constructiójához nem ragaszkodik mereven; ha az értelem azt kívánja, bátran megváltoztathatja a mondat szerkezeteket.

HITTRICH ÖDÖN.

32. Franz Arz: Die Frau im homerischen Zeitalter. (Nagysebeni ág. h. ev. gymn., 5—41 l.) — 33. Dr. Alfred Csallner: Die römische manus und ihr Verhältniss zur patria potestas. (Besztercei ág. h. ev. főgymn., 5—17 l.) — Ez utóbbi értekezés pótlék akar lenni szerzőnek *De jure conubii variisque matrim. generibus apud Rom.* (Felső-Eőr, 1891) cz. dolgozatához. Először is tehát a *manus* eredetét fejtegeti, s a szokásból, a nép-jellemből származtatja e jogviszonyt; tartalma szerint pedig úgy határozza meg, hogy nem egyéb, mint «*die aus der Eingehung eines matrimonium justum fließende, durch Herkommen und positives Gesetz begründete Gewalt des Ehemannes über die Ehefrau*» (6. l.). Megmagyarázza a továbbiakban, hogy minő terjedelmű és jelentésű volt a *manus* a nő személyét és vagyonát illetőleg (8., 10. l.). Ráter ezután a *patria potestas* jogkörére, s ennek rövid ismertetése után (10—11. l.) kimondja a végkövetkeztetést, hogy tehát «*die manus nichts*

anderes ist als die patria potestas in ihrer Anwendung auf die in einem matrimonium justum lebende römische Ehefrau». Végre a harmadik részben a manus jogviszony létrejövését, illetőleg a házasságkötés módzatait tárgyalja, hogyan és mily körülmények között kerül a nő a férje manusába, vagy szabadul meg attól a *confarreatio*val, *cemptio*val vagy *ususszal* kötött házasságnál (11—17. l.). Dolgozatának ez a része, azt hiszem, teljesen a fennebb említett dolgozathól való kivonat vagy fordítás. Általában teljesen fejtegeti a kérdést, a házasságkötés különböző formáit s mindenestre érdeme az egész dolgozatnak, hogy a források között állandóan Gaiusból, Ulpianus töredékeiből, a Digestából, továbbá Gellius, Plinius, Tacitus, Cicero műveiből veszi a legfontosabb bizonyítékokat. Az a kijelentése azonban, mely a manust és a patria potestast teljesen egynek mondja, határozottan téves. T. i. a manusból keletkező *jus vitae necisque* kizárólag csak az adulterium esetében lesz korlátlan, holott a patria potestas teljes épségét bizonyítja a XII. tábla mellett Dion. II, 26, Gell. III, 19 stb., úgyhogy ez a jog csak a kereszténység befolyása alatt kezd megszűnni. Továbbá a manusviszonyban levő nőt rabszolgának eladni nem volt szabad, ellenben a patria potestas eme jogát csak Diocletianus szünteti meg. Végre pedig nem szabad felednünk, hogy a patria pot. természetes jogviszony, mely önkényt és szükségképpen előáll abban a pillanatban, mihelyt a gyermek megszületik, a manus pedig nem így keletkezik, hanem egy előre kötött kölcsönös szerződés, a házasság hozza létre. Hatáskörük majdnem egyenlő, de még sem mondhatjuk, hogy *«nichts anderes als . . . »* stb., mert ez azt jelentené, hogy manus = p. pot. matrimonium j., holott lehet manus patria pot. nélkül is.

Arz dolgozata terjedelmes (5—41. l. 4-r.), a mellett komoly, alapos munka.

Az Iliasban és Odysseiában található megfelelő vonatkozások alapján teljes összefüggő képet ad a Homeros korabeli nőről, s leírja egész életét születésétől kezdve haláláig. Részletesen szól a leánygyermek neveltetéséről és egész ifjúságáról; külön megemlíti és tárgyalja szórakozásait, játékaikat, mulatságaikat. Foglalkozik azután munkáikkal, házi dolgaikkal; beszél — közbevetve — a görög nők szépségéről, pipere- és toilleszereikről (csodálom, hogy Helena szépségét, mely az öreg trójaiak szívét is hangosabb dobogásba hozta, még a jegyzetek közt sem említi, hisz a hely: Ilias, III, 146—160, általában nagyon híres és nagyon ismeretes). Folytatólag a nők házi foglalkozásairól szólva főlemli, még a szövés-fonást, s ezután rátér a leányok értelmi és erkölcsi nevelésére s ez utóbbival kapcsolatban részletesen fejtegeti, mily fontos és mennyire irányadó volt a görög nőre nézve abban a korban a közvélemény s mennyire meg volt szabva az «Anständigkeite» szempontjából egész magaviselete. Szól különösen a vendég megfürdőzéséről, mely első sorban a házi kisasszony tiszte volt. Ez volna a dolgozat első része (5—19 l.). A második részben a házassági szokásokról és szertartásokról szól, külön és részletesen tárgyalva az eljegyzést, menyasszonyi ajándékokat, nász-ünnepet, lakomát stb. Megemlíti a férj és feleség kölcsönös szeretetét, ragaszkodását, a boldog, megelégedett családi életet, a kölcsönös hűséget (19—27). A harmadik részben bemutatja a nőt, mint anyát és háziasszonyt, mint a háztartás vezetőjét, rendes foglalkozásai, teendői, kötelességei közepette. Szól továbbá a rabszolga nőkről és azok helyzetéről,

valamint az alsóbb, szegényebb rendű asszonyokról és a temetési szer-tartások leírásával megismerjük Homeros nőit bölcsőjüktől koporsójukig.

Az egész dolgozat általában igen jó és kellemes benyomást tesz; látszik rajta, hogy a két költemény gondos, szerettetteljes és e mellett eléggé alapos tanulmányozásán épült fel. Az is érdeme, hogy a szövegbe szótt idézeteket mindenütt fordításban adja (Voss?), miáltal az össze-függés igen élénken megmarad. Egyes fontosabb, kétes helyeknél, a szöveg kritikájával is foglalkozik. Állításainak illusztrálására mindig ren-delkezik szép, válogatott példákkal (Andromache, Penelope, Eurykleia, Arete, Nausikaa stb.). Legfőbb hibája, hogy stilusa, különösen a hosszas közbevetett mondatok miatt gyakran nehézkessé válik. De egyébként azt hiszem, hogy dolgozata úgy tartalmilag, mint alakilag, dicséretméltó komoly munka.

INCZE BÉNI.

34. Barcza József: Mutatvány Aulus Gellius «Attikai éjsza-kák» című művéből. (Kisújszállási ev. ref. főgymn., 19–33. l.) — Gelliussal nálunk még eddig általában nagyon keveset foglalkoztak. Igaz is, hogy műve sem alaki, sem tartalmi szempontból nem valami fenome-nális alkotás, maga Gellius tehát mindenestre a minorum gentium közé tartozik s egy nagyon szerencsés véletlennek köszönheti azt a soha nem is álmódott, nem remélt dicsőséget, hogy fiainak szünt jegyzeteit a több mint másfél ezer éves unokák is olvassák, forgatják, magyarázzák. Na-gyon meglepett tehát, midőn egyszerre azt láttuk, hogy a Noctes Atticae magyarra fordítására vállalkozott valaki; ugyan nem mondhatom bizo-nyosan, hogy csakugyan így van-e a dolog, vagy pedig meg kell eléged-nünk ezzel a kis mutatvánnyal egyszersmindenkorra. E mutatványban a következő fejezetek fordítását kapjuk: I, 5 (Mennyire számére hányták Demosthenesnek, hogy testét és ruházatát ápolta stb.), I, 7 (rem præ-sidio sperant futurum), I, 12 (a Vesta-szüzekről), I, 19 (a Sibylla-köny-vek), I, 23 (Papinius Prætextatus), I, 24 (Nævius, Pacuvius, Plautus sir-főlrata), II, 12 (Solonnak egy törvénye), III, 8 (Fabricius és Aemilius levele Pyrrhushoz), IV, 18 (P. Africanusról), V, 5 (Hannibal csipős tréfája).

Mindezen fejezetek fordítását általában jónak, sikerülőnek, meg-felelőnek mondhatjuk. A nyelvezet jó magyaros, sőt itt-ott valódi jó zamatatos kifejezések is vannak (pipogya, rajtaütni, elméje meghibbant stb.); a mellett elég folyékony és gördülékeny, túlságos cifraszág, vagy nehézkesség, pongyolaság vagy keresettség nélkül való. Egy pár helyen ugyan lehetne kifogásunk a szórend ellen, így pl. mert attól az atyától, kinek hatalmában volt, a pontif. max. kezével kiragadva, mintegy hadi foglyot viszi magával (I, 12, helyesen: mert a pontif. max. attól az atyá-tól stb.); fia a király pohárnoka, vendégség alkalmával (III, 8. hely.: fia, vendégs. alkalmával, a kir. poh.); erre Scipio tógája öléből egy könyvet vévén elő felemelkedett . . . (IV, 18, hely.: erre Sc. fölemelkedett és tóg. öbl. stb.); korának *csaknem minden* szónokánál, az egy Cicero kivételé-vel, hiresebb volt (I, 5, hely.: az egy Cic. kiv. *körülbelül* korának *vala-mennyi* szónokánál hir. volt). Továbbá egyes szavakra nézve is mond-hatnók, hogy talán lehetett volna helyesebb, megfelelőbb magyar szóval vagy kifejezéssel fordítani; így pl. I, 5: *ἀναφρόδιτος*, durva (helyesebb: szemérmetlen), *ἀποροδιόυστος*, otromba (hely.: Balázsszájú, csakhog-

ez talán dialektus); I, 7: soloecismus, nyelvbtlás (hely.: idegenszerűség, mint u. o. alább); completius, kifejezőbb (hely.: teljesebb); contendebat, állította (vitatta); debilis, hitvány (halvány, t. i. a kifejezés); I, 19: delirare, nincs magánál (örjöng); II, 12: vettessék számkivetésbe s legyen földönfutóvá (legyen száműzött és földönfutó); u. o. korántsem (nem); u. o. destituunt et relinquunt, magukra hagyják (m. h. és elfordulnak tőlük); III, 8: a gazdáját (a királyt); u. o. nostro consilio, tőlünk (a mi sugalmazásunkra); IV, 18: declaratum est, ismeretes (kitűnik); u. o. nebulonem, pipogya embert (ezt a ficzkót). De hát mindezek a dolgok nem nagyon léryegesek és egy kis újabb csiszolással könnyen kisimíthatók. Mindenesetre szép, hogy a fordítás hűség dolgában is igen jól megállja helyét; a synonymákat, melyeket G. nagyon szeret, a hendiadyst, a parataxisok végtelen kapcsolatát mind igen ügyesen, az eredeti szórendhez cseppet sem ragaszkodva, de mindig az értelemnek megfelelően fordítja. Csupán egy pár hely van, a hol egy kis félreértést vettem észre. V, 5: exercitum *insignibus* argenteis et aureis florentem; arannyal és ezüsttel pazarúl földiszított seregét; insignia hadi jelvényeket jelent, tehát a kifejezés így fordítandó: arany és ezüst hadi jelvényektől tündöklő. U. o.: Nihil prorsum neque tam lepide neque tam acerbe dici potest: valóban nem lehet könnyű oly elmésen s oly csipősen válaszolni: holott ennek az az értelme, hogy elmésebb és csipősebb választ valóban nem lehetett volna adni.

Van azonban a fordításnak egy sarkalatos hibája, a melyen okvetlenül segíteni kell, t. i. sok helyen nagyon is bőbeszédű. Igaz ugyan, hogy vannak olyan írók, kiknek brevitásával szemben a magyar nyelv határozottan szegény és tehetetlen, pl. Tacitus. De Gellius nem ilyen s ha nyelvünk szókincsét, egész gazdagságát jól felhasználjuk, mindig el tudjuk kerülni a fölösleges szószaporítást. Csupa kuriózumból úgy nagyjában utána számítottam és azt találtam, hogy 534 háromtagú szónak a B. úr magyar fordításában 696, 400 négytagúnak pedig 522 felel meg, a mi körülbelül egy egész 8-r. lappal többet tesz ki. Ez Tacitusnál, mondom, talán érthető, de Gelliusnál nem. Példákat is hozhatok. I, 7: (loca) quæ nunquam ante adierant, melyeknek soha még hírét sem hallották (hol azelőtt sohasem jártak volt); u. o. neque semper cum cognitoribus esse possunt: s nem mindig találkoznak emberek, kik igazolják, hogy tényleg azok, a kiknek magukat vallják (éppen kétannyi szó, s miért? Nem mindig találkoznak olyanokkal, kik őket ismerik = ismerősökkel); u. o. non ignorarunt: tisztában voltak azzal, hogy; u. o. elegantissimus Plautus: a legnagyobb izléssel bíró Plantus; u. o. (illud) jucundius, insuavius hoc imperfectiusque est: míg a másodikban nincs annyi kellem és kevesebbet is mond; u. o. sicuti est hercle: véleményem szerint épenígy van azzal is, hogy; V, 5: *equitatum* frenis, ephippiis, monilibus phaleris *præfulgentem*: lovasságát, mely kantárával és nyergével, valamint nyaklánczával és melldiszével *ragyogó fényben úszott*.

Ha valóban az egész Gellius lefordításáról van szó, a közölt mutatóvány a legjobb reményekre jogosít; de ez utóbbi hibának, a fölösleges szószaporításnak elkerülésére okvetlenül vigyáznia kell a fordítóknak.

INCZE BÉNI.

35. Berkeszi István: Rendi országgyűléseink magyarsága. (Temesvári áll. főreálisk., 56 l.) — E jeles értekezés jóval fölülmúlja a közönséges iskolai értesítőkbeli értekezések színvonalát. Berkeszi István oly kérdést tárgyal, a melylyel már évek óta foglalkozott, s a mely szakembert és érettebb tanulót egyaránt érdekel. Horvát István óta tüzetesen e kérdéssel nem igen foglalkoztak, úgyszólván Toldy Ferencz vizsgálódásainak eredményeit fogadták el hallgatók azok is, a kik irodalom-, s azok is, a kik politikai történettel foglalkoztak. Toldy Ferencz pedig azt tanította, hogy a szatmári békétől kezdve országgyűléseink egyre latinosabbak lettek, úgy, hogy hova-tovább egészen latin lett a tárgyalás nyelve. Berkeszi meggyőző adatokkal száll síkra e tarthatatlan vélemény ellen, s ha tán valamivel többet bizonyít is a kelleténél, annyit sikerül tisztába hoznia, hogy nyelvünknek a rendi országgyűléseken való folytonos nyilvános használata immár lehetőleg helyesen megállapítható.

A vegyes házak korabeli országgyűlések tárgyalási nyelvéről nincs kétség; de bizonyos, hogy a XVI. és XVII. században is magyarul tanácskoztak, mert hiszen a király proposícióit magyarul tolmácsolták. S a mi fölötté fontos jelenség, még a városi elem is, a mely pedig a legidegenebb volt, szintén magyarul tudó követeket küld az országgyűlésre. A felső vidéki vármegyékhez, Nyitrahoz, Zólyomhoz stb. magyar nyelvű rendeleteket küld a nádor. A XVIII. században bizonyára nagyot hanyatlott a nemzeti szellem s ennek legjellemzőbb kifejezése a nemzeti nyelv, de azért országgyűléseink hírül sem voltak annyira idegen szelleműek, mint azt általában vélni lehetne. Igaz, hogy a királyi proposíciókat most már nem tolmácsolták nyelvünkön, mert minden jelen levő követ értett latinul; de legalább elvben sohasem mondott le nemzetünk arról a jogáról, hogy az országgyűlésen magyarul beszélhet. A III. Károly és Mária Terézia alatti országgyűléseinken azonban sokan latinul beszéltek és pedig nemcsak papi személyek, hanem mások is. Hiszen például Szluha is latin beszédben ajánlotta a Pragmatica Sanctiót elfogadásra, a mi azt mutatja, hogy a fontos javaslatokat latinul adták elő. De igaza van Berkeszinek, hogy a kerületi üléseken magyarul vitatkoztak, vagy legalább nem kizárólag latinul. A királyi személynöknek magyarul kellett vezetnie az alsóház tanácskozásait, s ha nem tudott becsületesen magyarul, a nemzeti közvélemény hangosan tiltakozott ellene, mint például Koller ellen, a ki az 1764-ki országgyűlésen elnökölt az alsó táblán. A főrendiházról már nem állíthatunk hasonlót, ámbár míg magyar nemzetségi nádorok vezették ott a tanácskozást, túlnyomó volt a vitákban a nemzeti nyelv használata, csak midőn az 1790/1-ki országgyűléstől kezdve az uralkodó családbeli főherczegek foglalták el az elnöki széket, vészett ki onnan nyelvünk nyilvános használata. S ez így maradt, tudjuk, Széchenyi István gróf első szerepléseig. 1790-től kezdve az ikenetek is latin nyelven szerkesztettek, s Ferencz uralkodása alatt körülbelül egy negyed századig minden javaslat latin nyelven adatott elő. Hiszen tudvalevő, hogy követeink legjobb barátjaiknak is latinul küldtek tudósításokat az országgyűlés tárgyalásairól; például Dessewffy Kazinczynak. Vegyesen szónokoltak tehát magyarul és latinul, s nyelvünk a latin alá volt rendelve. Minden felirat latin volt s csak 1792-től fogva magyar is, de még 1839-ig a latin nyelvű szöveget tekintették hitelesnek. Ekkor lett a feliratok nyelve is kizárólag magyar.

Berkeszi hosszasan és számos adattal világosítja fel e röviden érín-

tett kérdést s mind igaz magyar érzéséről, mind tárgyszeretéről s tudományos képzettségéről szép bizonytságot ad. Értekezése igen figyelemreméltó s ez uton is ajánljuk szakembereinknek.

VÁCZY JÁNOS.

36. Duda János: Gondolatok a magyar irodalomtörténet tanításáról. (Lugosi m. kir. főgymn. 6—23. l.) — E sikerült kis dolgozat irodalomtörténeti és pædagogiai szempontból egyaránt figyelmet érdemel. Milyen szempontok vezessék az irodalomtörténet tanárát általában s az egyes korok tárgyalásában; milyen vezéreszmék szerint foglalja össze a tárgyalandó anyagot, hogy a tanulság maradandó legyen a növendék lelkében — e kérdéseken elmélkedik a szerző s röviden tisztázza is azokat. Tökéletesen egyetértünk vele vizsgálódásainak eredményére nézve. Az összefoglalásnak főczélja bizonyára nem lehet más, mint annak megállapítása, mikép fejeződött ki a nemzeti szellem egyes korszakok irodalmi műveiben; de hozzá kell tennünk, hogy az önálló, tősgyökeres nemzeti szellem mennyiben fejlődött sajátos természete s a magyar politikai állapotok, valamint a külföldi eszmeáramlatok hatása alatt. E megkülönböztetésre nagy szüksége van a tanárnak és tanulónak egyaránt; e nélkül sem megérti, sem nem becsülheti kivált régebbi irodalmunk termékeit. Hogy aztán az összefoglalás vezérgondolata a nemzeti költészet eszméinek alakulásain nyugodjék csupán s a tudományok fejlődését miként s hol érintse, ez az irodalomtörténeti anyag meghatározásától függ. A költészeti és prózai műfajoknak nem annyira æsthetikai, mint inkább történeti, eszmei fejlődésével kell számolnia a tanárnak; a szorosan tudományos kísérletekre elég egy pillantást vetnie, csak az újkori műveltség tesz ez alól kivételt. Ha azonban a tudománynak egyik vagy másik ága az egész nemzeti életre hatással van: akkor természetesen e hatást bővebben kell tárgyalnia. Így vagyunk a XVI. és XVII. századbeli prózai irodalmunkkal, a mely akkor leghívebben fejezte ki a magyar érzést s gondolatot, a külföldi eszme áramlatok hatását s politikai állapotainkat. Duda János gondos és nemzeti érzéstől áthatott dolgozatát irodalomtörténet-tanárainknak jó lélekkel ajánljuk.

VÁCZY JÁNOS.

37. Liszka Béla: A színészet első nyomai Kecskeméten. (Kecskeméti m. kir. áll. főreálisk., 26 l.) — Liszka Béla több kisebb tanulmányt írt a kecskeméti színészet történetéről s régibb idő óta foglalkozik e tárggyal; jelen értekezése azonban igen kevés új adattal ismerteti meg az olvasót. Jóformán nagyobb része csak háttér, az általános magyar színészet története, a melyben Kecskemét színészete mintegy mellekesen jelenik meg. Az 1772. év mutatja az első nyomot: Simai Kristóf ekkor írta első vígjátékát a *Mesterséges ravaszsgot*, a melyet mint iskolai színjátékot elő is adtak. De vajjon a protestáns főiskolában nem játszhattak-e már előbb is? Nincs-e erre adata a főiskola gazdag könyvtárának? Mindezenekre ott e tárggyban kutatni épen nem volna fölösleges; mert alig hihető, hogy az iskolai színjáték ismeretlen lett volna ott Kecskeméten a piaristák működése előtt is. A szerző, mielőtt az e kérdésben írt kisebb dolgozatait önálló művé olvasztaná össze: kétségtelenül jól tenné, ha

ez irányban is kutatna. — Kelemen Lászlónak első kecskeméti szereplése is nagyon sovány adatokon nyugszik, s itt éppen nem volt szükség arra, hogy a szerző oly széles alapot rakjon annak a kicsiny épületnek, a melynek fölemelése a tulajdonképi czélja. S még hibát is követ el, midőn az első színjátszó társaság védnökéül gróf Ráday *Gedeont* szerepelteti, holott az unokája, *Pál*, volt az, a kit Kazinczy beszélt rá, hogy álljon élére e társaságnak. Szomor Máté s Nemes András működését már becsesebb adatokkal tisztázza a szerző, valamint Kelemen második kecskeméti szereplését is. Egy megjegyzését azonban nem hagyhatjuk szó nélkül. A piaristák iskolai színjátékáról írván, felhozza, hogy «több jel arra mutat, hogy Katona József *tanuló korában* szintén szerepelt a piaristák iskolai színpadán.» Vajjon miért nem mondja meg, mik azok a jelek? Így egészen értéktelen ez állítás. Katona 1803-tól 1808-ig Kecskeméten tanult, s nem lehetetlen, hogy részt vett az iskolai színjátékok előadásában, de legalább csak egyet-kettőt mondana a szerző is *több jeltől*, a mikkel az állítást támogatni lehetne. Itt kár olyan szűkszavúnak lennie, holott esetleg fontos adatról volna szó.

VÁCZY JÁNOS.

38. Krauze Ervin: Lessing epigramma-elmélete. (Kassai főgymn., 1—36. l.) — Ez értekezésnek nem tulajdoníthatunk ugyan tudományos értéket, a szerző nem mond semmi újat (a munka négyötöd része tartalmi reproductio), a méltatás pedig nem nyújt olyat, a mit a német klasszikusok Kürschner-féle kiadásainak bevezetéseiben nem találunk, de a tanuló ifjúság tanulságos, áttekintő olvasmányt nyert benne. A poetika tanárai tapasztalhatják, hogy a tanuló ifjúság az epigramma iránt érdeklődéssel viseltetik és bizonyára szívesen olvasná ily kedvelt műfajnak oly könnyed ismertetését, a melyent Krauze irt.

Az értekezés úgy indul, mintha a szerző a czímnnek megfelelően csak Lessing epigramma-elméletének méltatására akarna szorítkozni. A bevezetésben szól Lessing epigramma-szerű stílusáról, megemlékezik Lessing epigrammáiról, melyeken Martialis hatás érzik s vázolja a körülményeket, melyek Lessinget az elmélet iránt megírására készítették. A tárgyalás első nagyobb fejezetében Lessing «*Zerstreute Anmerkungen über das Epigramm und einige der vornehmsten Epigrammatisten*» cz. tanulmányának hű, elég beható tartalmi reproductióját, a legfontosabb helyeket majdnem szószzerinti fordításban találjuk. Ezután néhány szóval méltatja ezen tanulmány fontosságát, és szembeállítja Lessing előzőinek Scaliger, Colletet, Opitz, Vavassor, Boileau és Batteux hiányos elméletével. Nem éri be azzal, miképen egészítette ki Herder Lessingnek a görög epigrammát mellőző elméletét, hanem oly behatóan és hiven adja vissza Herdernek «*Anmerkungen über die Anthologie der Griechen, besonders über das Epigramm*» cz. tanulmányának elméleti részét, mint a hogyan Lessing értekezését ismertette. Néhány szóval összehasonlíttja a kettőt, befejezésül pedig vázolja ezen elméletek hatására a német irodalomra és a későbbi theoriákra.

Az értekező tehát nemcsak Lessing, hanem Herder elméletét is ismerteti. Krauze jól érezte, hogy a mult századi német irodalom eme két epigramma-tanulmánya kiegészíti egymást s egyik a másik nélkül alig ismertethető. Ezek mindegyike egész valójában, fény- és árnyoldalaival, házagpótlásával és egyoldalúságával, világosan áll előttünk, mindent ter-

mészetesnek találunk benne, ha a két nagy szellem általános felfogását és irodalmi működésének vezérlő elveit ismerjük. Lessing, a kritikus és æsthetikus, mint Krauze is kiemeli, a műfajok szoros elkülönítésére és törvényeik pontos megállapítása törekszik, s így természetes, hogy az epigramma ideálját a rómaiaknál, főleg Martialisnál fogja megtalálni és a szabálytalan görög epigrammát mellőzi, — Herder pedig, a néppsychologus, a ki keveset törődik a költői műfajok szabályaival, hanem keresi, mily viszonyok között alakult és fejlődött, mily phasisokon ment keresztül valamely műfaj, hogyan tükröződik benne a nép szelleme, szívesebben időz a görög epigrammánál és méltánytalanságot fog látni a mellőzésben, melyben Lessing azt részesítette.

Nézetem szerint a felkarolt és feldolgozott anyagnak czimül inkább «Lessing és Herder epigramma-elmélete» felelt volna meg és a dolgozat még áttekinthetőbb lett volna, ha szerző előbb a Lessing előtti epigramma elméleteket hiányaik kiemelésével mutatja be, ezután Lessing elméletét ismerteti, ezen theoria hiányainak kimutatása után Herder tanulmányával, melyben Lessing elméletének kiegészítését találjuk, foglalkozik, mindkét tanulmányt a szerző általános felfogásával és irodalmi működésének vezérlő elveivel megvilágítva.

Bajza epigramma-elméletéről szólva helyesen emeli ki a szerző, hogy Bajza itt Lessing és Herder hatása alatt áll; külön emlitem ezt, mert még nagy elterjedtségnek örvend az a vélemény, hogy Bajza csak Lessing hatása alatt írta ezen elméletet.

Az értekezés előadása élvezetes, könnyed; a szerző magyaros stílussal világosan fejtegeti tárgyát s egészben véve program-értekezésnek teljesen megfelelő, az ifjúságnak tanulságos és élvezetes ismertetést nyújtott.

SEGEDY REZSŐ.

39. Alter Béla: A gyulafehérvári *F* Nibelungcodex-töredék. (Rózsahegy kegyesr. gymn., 29 l.) — A gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban őrzött ama kézirat-töredékről, mely a Nibelungéneknek húsz versszakát és néhány sorát tartalmazza (Lachmann számozása szerint az 1893, 4—1914, 2., a Bartsché szerint az 1956, 4—1977, 2. sorokat), már a huszas évek óta tudtak a híres német eposzszal foglalkozó kutatók. Fr. H. von der Hagen 1820-i Nibelung-kiadásában (a bevezetés XXXVII. lapján) említi e töredéket, melynek létezéséről Mailáth János gróf értesítette őt, s ugyane kiadás példányainak egy részéhez egy lapot mellékel, a melyen ama töredék szövegét is közölte. A szöveget később még egyszer lenyomatta *Germania* (Neues Jahrbuch der Berlinischen Gesellschaft für deutsche Sprache und Alterthumskunde) cz. folyóiratában (I. k., 1836, 337—338. l.). Hagen közleménye az éneknek tíz versszakát foglalta magában s a kik ő utána a kéziratról, melyet Lachmann óta *F* jeggyel szokás jelölni, szóltak (Lachmann, Holtzmann, Zarneke, Bartsch, Piper), szintén csak erre a szövegre támaszkodtak. Azóta azonban — ezt az örömdetes tényt Alter értekezéséből tudjuk meg — a kéziratlapot, mely egy másik kézirat kötés-táblájára volt ragasztva, lefejtették s ekkor kitűnt, hogy a levél másik lapja ugyancsak tíz strófiját tartalmazza az éneknek; hogy a lefejtés mikor történt, nem tudni. Alter érdeme már most, hogy az egész töredéket hasonmásban s a szöveg olvasásával együtt közli a fentidézett értekezésben: ezért köszönet és elismerés illeti meg. Sajnos, kevesebb elismeréssel szólhatunk értekezésének többi részei-

ról, a melyek a kézirat töredék fordítását és szövegkritikai tárgyalását foglalják magukban.

De lássunk mindent sorjában.

A kézirat hasonmásának hűségéről természetesen csak az eredetivel való összehasonlítás alapján lehetne szólni. — ez eredetinek megszerzésére tettem is lépéseket, de sikertelenül.*) E szerint Alter olvasásának megítélésénél tisztán a facsimilére kellett támaszkodnom. Szerzőnk ezt a feladatát jobban oldotta meg, mint a többi; a szöveg olvasása gondos figyelemre vall. Egész kifogástalannak azonban még sem mondhatjuk Alter szövegét. Mondanom sem kell, hogy ily lenyomatnál a legcsekélyebb apróságokra nézve is a legnagyobb pontosságra, diplomatikus hűségre kell törekedni. E követelmény ellen több ízben vét a szerző. Így már a kézirat orthographiájának megváltoztatása az, ha az eredetinek *v*-jét hol *v*-vel, hol *u*-val adja vissza. A szokásos rövidítéseket megtartja s ez helyeselhető; néha azonban következetlenül feloldja őket (a IIa19. sorban Alternél *sw'rte*, a kéziratban *sw'te*; IIb27. Alternél *sp'rch*, a kéziratban *sp'ch*; Ia34. *sprch* (valószínűleg sajtóhiba), a kéziratban *sp'nch* (= *spranch*). Ia33. nem *das*. hanem *daz* olvasandó. Feltűnő, hogy az Ia26. sorban *trinche* alakot ír s ehhez később ezt a nyelvészeti megjegyzést is fűzi: «ez jellemző sajátága a bajuwár dialectusnak, a mennyiben az ind. præs. többes első személyének *n* végzete, ha utána a pron. pers. *wir* következik. elmarad» (24. l.). — csak hogy a kéziratban *trinche*, tehát a normalis *trinnen* alak áll s így az egész fejtegetés tárgytalan! Nem helyes az sem, hogy szövegében egyformán (dőlt kövér írással) jelöli a kiegészítéseket és a kézirat törléseit. Az Ia27. sorban a *geltem* utolsó betűje a kéziratban az alája tett ponttal *n*-re van javítva, ezt az átírásban is fel kellett volna tüntetni. — A verso oldal olvasása egy pár pontban eltér a Hagenétól; a IIa24. sorban Hagen *h'lichen*, Alter *h'lich* alakot olvas; a kérdést bajos eldönteni, a hely egy kissé elmosódott, a facsimile alapján egy *h'lie'n*-fele alakot lehet kibetűzni. A IIb7. sorban Hagen *zur*, Alter (bár kételkedve, 27. l.) *zir* alakot olvas, azt hiszem, itt igaza van; a 35. sorban is valóban *erlieden* áll, nem *erlieten* (Hagen), bár a nyelvtan szempontjából *-t-s* alakot kellene várnunk. A 26. lap szerint a 17. sorban «*manigen* helyett Hagen hibásan *manngen*-t olvas», — azonban a *Germaniában* való közleményben Hagen a helyes *manigen* alakot írja. A *b* hasáb 4. sorához pedig azt jegyzi meg Alter, hogy «*allenthalwen*-t Hagen hibának tartja és *allenthalben*-re javítja ki», — a *Germaniában* itt is a kéziratbeli *w-s* alak olvasható.

Az értekezés következő fejezetei a kézirat töredék szövegének két rendbeli fordítását közlik: az egyik szó szerinti, a másik «újfelnémet prózában» való fordítás. Hogy ez a fordítás egyáltalában mire jó, azt bajos volna megmondani: a szakember nem szorul rá s ha olvassa, bizony csak fejcsóválva olvashatja, a laikus pedig aligha fogja megérteni pl. az efféle, úfn.

*) A kéziratot a budapesti egyetemi könyvtár közvetítésével megtekintésre elkértem a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárból; a *kérésre válasz sem érkezett*. Megjegyzem, hogy épígy járt ugyane tárgyban tíz évvel ezelőtt Piper is; kiadása II. kötetében (505. l.) így szól: «Über das Batthyánsche Fragment *F* konnte ich keine Auskunft erzielen. Ein Brief blieb unbeantwortet.»

prózát: „Nun trinken wir die minne und opfern (?) des königs wein.” A főbaj azonban az, hogy e kisterjedelmű szövegben is meglehetősen sok a tévedés. Pl. a következő helyet: „*unser ingesinde lit unverdient hie tot*, szerzőnk ekkép fordítja: „dass unser ingesinde hier unverdient den tod litt” (a szószerinti fordításban is így), pedig a szöveg *lit alakja* nem lehet a kfn. *liden* igéből való (ez *leit* volna), hanem annyi mint *lit* (a hosszúságot a kézirat nem jelöli meg) azaz: *liget*, a *ligen* igéből; *lit töt* tehát úfn. nyelven: *liegt todt*. — Ezt a helyet: *si wæn des lieht enbæren* szerzőnk így fordítja: „sie würden gern dessen antlitz entbehren”, — csakhogy ha fel is lehetne tenni, hogy a *lieht* szó, *arcz*-ot jelent (ez a jelentés különben nem fordul elő a Nibelungénekekben), a szerzőnktől feltételezett szerkezet már csak azért is lehetetlen, mivel a kfn. *enbern* ige tárgyának genitivusban kell állania. Ez a tárgy itt csakis a *des*, — a *lieht* pedig a többi kézirat tanúsága szerint a *lihte* „könnyen” adv. (az *-ie* helyett époly íráshiba mint a kézirat utolsó szavában: *erlieden*; előfordul a megfordítottja is: *stige* (1a12) *stiege* helyett. — Egész értelmetlenül van fordítva *gelten* „*schwiniges win*” így: „*opfern des königs wein*”; kfn. *swinder slac* nem = „*geschwinder schlag*”, kfn. *schier* nem úfn. „*schier*”, hanem „*bald*”. Érthetetlen ez is: *wie klänge ich nun die töne*, — a szöveg illető helye (*wie chlenche ich nu die done* Ib55.) különben a szójegyzékben is rosszul van magyarázva: az itt előforduló igealak nem a *chlingen* (*klingen*) erős ige transitiv használatából magyarázandó (14. l.), — ez egy egész külön gyenge ige: kfn. *klenken*, *klingen* machen, *tönen* lassen. A szójegyzék különben egyéb helytelenséget is tartalmaz, l. pl. a *scheiden* vagy a *wegen* igék participiumát.

A fordítás után következő fejezetnek czíme: „Az A, B és C Nibelung codexek varia lectiója az F Nibelung codex-töredéknek megfelelő részben.” Ennek a fejezetnek nagy fontossága lehetne, ha t. i. a szerző a variánsok egybevetése alapján pontosan megállapítaná az F kéziratnak a többi kézírathoz való viszonyát. Az alapfeltétel természetesen az lett volna, hogy a szerző lehetőleg teljes és megbízható apparátust használt legyen. Első sorban a Bartsch-féle nagy kiadásban közölt apparatus criticust kellett volna alapul vennie, — pedig ezt, úgy látszik, egyáltalában nem is ismeri. Így pl. a C kézirat lectióját csak Holtzmann kiadásából ismeri, pedig e kiadásról már Zarneke mondotta, hogy: „die von Holtzmann besorgte [Ausgabe] genügt für gelehrte Zwecke nicht, weil sie nur eine Auswahl von Varianten giebt und auch diese nur aus Lachmanns Anmerkungen entnimmt.” Egy másik baj az, hogy a Lachmann és Holtzmann kiadásainak szövegét több helyütt egyszerűen azonosnak vette az A és C kéziratok szövegével. Pl. az 1896. strófa (Lachmann számozása szerint) 2. sorához (a kéziratban: *waz nu die hēnen rēnen in disem gademe*) Alter ezt jegyzi fel variánsul: „waz die recken runen C”, — ez csakugyan így van a Holtzmann helyreállított szövegében, de nincs a C kéziratban, ebben a *waz die recken* szavak hiányoznak (l. Holtzmann kiad. 265. l. jegyz., Zarneke kiad. 399. l.); Holtzmann t. i. e szavakat az a kéziratból (*waz dise recken*) vette át! — Az 1903. 1. sorhoz (az F-ben: [V]olker sin geselle von dem tische spranch) Alter nem jegyez variáns, nyilván azért, mivel Holtzmann szövege egyezik e sorral, — pedig a C kéziratban hiányzik a *dem*, a *spranch* helyett pedig *spraha* áll! (l. Bartsch II, 242 és Zarneke 399. l.). Ez a hely pedig szób jöhetne az F értékének megítélésére nézve: kéziratunk lectiója itt jobb mint a

C-é! — Az 1907, 3. sorhoz Alter nem jegyez varianst, mivel kéziratunknak *er hēnen lant* félversével megegyezik Lachmann kiadásának illető helye (*ūzer Hiunen lant*), — csak hogy az A kéziratban *ūz der Hiunen lant* áll; ez egyike ama helyeknek, a miket Lachmann hallgatag megváltoztatott (l. Bartsch, *Untersuchungen ü. d. Nibelungenlied* 205. l.). — Az 1907, 4. sor kéziratunkban így hangzik: *da tet ril michel wuder de[s] chvrich Gvnt'h's hant*; Alter ehhez ezt a varia lectiót jegyzi föl: «mit strit diu Giselheres hant C», — pedig a *mit strit* szavak nincsenek meg a C kéziratban: Holtzmann is, Zarneke is az a kéziratból vették őket! — Nem említi szerzőnk az 1905, 2. sornál, hogy a *manige* szó után az F kézirattal szemben a többi kéziratokban a *wunden* szó van; az 1911, 2. sorban pedig a C variansa nem «*uf helme*», hanem: *den swerten uf*; az 1913, 2. sornál nem említi, hogy az F *videlunde* alakjával szemben az A-ban *videlnde*, B-ben *videlende*, C-ben *ril videlende* van stb. — Az efféle hibák s hiányok kétségkívül kedvezőtlen színben tüntetik fel a szóban lévő fejezet egybeállításainak pontosságát és megbízhatóságát. Van azonban itt még fontosabb hiány is. A szerző vegyesen egymás mellé állítja az A, B és C kéziratoknak az F-től való eltéréseit, de nem mérlegeli, nem értékesíti őket, nem von belőlük következtetést az F-nek ama kéziratokhoz való viszonyára vonatkozólag. Értekezése egy későbbi helyén három sorban regisztrálja ugyan von der Hagen véleményét: «Az F codex-töredék szövegének a C-csoporttal való rokonságát már v. der Hagen állapította meg» (23. l.), — de e rokonságot ő maga nem okolja meg bővebben, pedig attól, a ki az F kézitről külön értekezést ír, joggal elvárható, hogy a rendelkezésére álló adatokat ebből a szempontból csoportosítja, beszélgeti s a kérdést, a mennyire lehet, dűlőre viszi. De meg azután nem is elég a C*-csoporttal való rokonságot hangoztatni: legalább kísérletet kell tenni annak a megállapítására is, hogy mily helyet foglal el az F e csoporton belül? Persze, hogy itt ismerni kell az erre vonatkozó eddigi véleményeket is s a C mellett a wallersteini a-kézirattal is tüzetesen egybe kell vetni kéziratunkat; sőt a bécsi k-kézirattal is, melynek fontosságára Zarneke mutatott rá (kiad. XXIV. l.). Lehet, hogy a legpontosabb egybevetés sem vezet a kívánatos pozitív eredményre, de, ismétlem, e vizsgálatot a lehetőség határáig mégis csak meg kellett volna ejtenie annak, a ki a kézirattal külön foglalkozott.

A kézirat-töredék palaeographiai leírását és történetét tartalmazó fejezetek megint nagyobb gondnal készültek. Itt azonban kívánatos lett volna, hogy a szerző egész rendszeresen és kimerítően tárgyalja a töredék helyesírását és főleg a nyelvét. Mert az igenis «bizonyos, hogy olyas valaki írta a codexet, a ki a bajuwar-osztrák dialectust beszélte» (28. l.), csak hogy ezt adatokkal is kellett volna kimutatni (a *tranche* alakhoz fűzött megjegyzésére már feljebb elmondtam nézetemet); hogy az írónak nemcsak a mintája volt bajor-osztrák, hanem hogy ő maga is ezt a nyelvet beszélte, azt pl. a C*-csoport egyéb kézirateitól való egyik főntemlített eltérése is bizonyítja: *videlunde* (1913, 2), v. ö. Weinhold, *Bair. Gr.* 312. §. — A kézirat-töredék korának meghatározásánál meg lehetett volna említeni, hogy régiségére mutat az a sajátsága, hogy a verssorokat nem választja külön, v. ö. Bartsch kiad. I. k. XV. l.; Paul, *Beitr.* III. 380.

A kézirat felfedezésének történetéről szólva (27. l.) szerzőnk azt mondja, hogy Fr. H. von der Hagen «adatait egy Majláth gróftól nyerte»,

— már a ki Magyarországon német philológiával, különösen pedig kéziratokkal foglalkozik, jobban is ismerhetné Mailáth János grófnak, a kalocsai codex kiadójának nevét! Az értekezés legvégén megemlíti von der Hagen, Lachmann és Holtzmann munkáinak ama helyeit, a hol az *F* kéziratról szólnak: az erre vonatkozó többi irodalmat szerzőnk nem említi, valószínűleg nem is ismeri. Ép a segédműveknek ez az elégtelensége, azonkívül a módszerbeli biztosság hiánya voltak főokai annak, hogy a szerző, a kinek igyekezetét és szorgalmát készörömost elismerjük, a maga elé tűzött feladatot ily nem egészen kielégítő módon oldotta meg.

PETZ GEDEON.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. november hó 8-án felolvasó ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *ifj. Reményi Ede*: Görög költői leírások.
2. *Kiss Ernő*: A Székelyek Erdélyben és Zalán futása.

A felolvasó ülést *választmányi* ülés követte, melyen P. Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Katona Lajos első titkár, Cserhalmi Samu pénztáros, továbbá Bermüller Ferencz, Hegedűs István, Hóman Ottó, Maywald József, Némethy Géza, Petz Gedeon, Simonyi Zsigmond, Reményi Ede, Váczy János, Vári Rezső, Zlinszky Aladár vál. tagok.

A pénztáros beszámol a társaság vagyoni helyzetével. E szerint az összes bevétel 5030 frt 04 kr., a kiadás 4721 frt 77 kr. Pénzkészlet: 308 frt 27 kr. A Tárgymutatóért befolyt: 583 frt 30 kr. A Közlöny nyomásáért a Franklin-Társulatnak eddig fizetett 1771 frt 88 kr.-ral az 1898. nyomdai költség teljesen fedezve van.

Új rendes tagokul fölvétetnek: Dr. *Chilf Márk*, volt rendkívüli tag, 1900-tól, aj. dr. Négyesy László; dr. *Hampel Antal*, földművelési min. titkár, 1900-tól, aj. dr. Pruzsinszky János; *Kende János*, nagyváradi főgym. tanár, 1900-tól, aj. Mártoncsik Albert; *Polgár Iván*, egri főgymn. tanár, volt rk tag, aj. P. Thewrewk Emil.

Ezután a közgyűlés alkalmából a candidáló bizottságba kiküldetnek: Hegedűs István, Katona Lajos, Maywald József, Némethy Géza, Petz Gedeon, a számvizsgáló bizottságba: Bermüller Ferencz, Timár Pál, Zlinszky Aladár.

— A «Nagy Képes Világtörténelem» második kötetről. E folyóirat közönsége előtt nem egészen idegen az a maga helyén lehetséges, sőt szükséges eljárás, hogy valamely megjelent művéhez maga a szerző fűzzön némi megjegyzéseket. Ez bátorított engem arra, hogy Görög történelmemre vonatkozólag némi tájékoztató felvilágosítással szolgáljak a

Philologiai Közlöny olvasóinak. Szükségesnek mutatkozik ez a felvilágosítás azért, mert, mint alkalmam volt tapasztalni, olyan szakember, a ki nem ismeri a mű létrejöttével kapcsolatos körülményeket, könnyen olyan követelményeket támaszthat igénytelen művemmel szemben, a melyeknek megfelelni magam egyáltalában nem törekedtem, sőt nem is törekedhettem.

A mű létrejöttére az adott alkalmat, hogy egy tekintélyes könyvkiadó vállalatunk a Grote-féle német világtörténethez hasonló nagy képes világtörténelemmel akarta ellátni a magyar közönséget, még pedig úgy, hogy az ó-kort magában foglaló három első kötet nagyjából valamely alkalmas külföldi feldolgozás egyszerű fordítása legyen. A kiadók ugyanis úgy gondolkodtak, hogy először: az ó-korra vonatkozólag a nemzeti történettel való kapcsolatok is ritkábbak, semhogy az önálló magyar feldolgozást elkerülhetetlenül szükségessé tennék; másodsor: hogy nehéz, sőt mostani viszonyaink közt talán lehetetlen munka volna nálunk megkísérteni egy olyan feladat megoldását, mely egészen kielégítően (legalább a görög történelemre nézve) külföldön sincs még megoldva; harmadszor: hogy a vállalat természete s kivált a mű nagysága (XII. kötet!) kívánatossá teszi, hogy az első kötetek rövid időközökben kövessék egymást. Az önállóbb feldolgozásra szoruló, későbbi kötetek szerzőinek az I—III. kötet megjelenéséig lesz aztán elég idejük, hogy feladatukat teljes önállással és eredetiséggel oldhassák meg. Ilyenformán, mikor én a görögök történetét magában foglaló II. kötet elkészítésére megkaptam a megtisztelő felhívást, akkor még csak arról volt szó, hogy *fordítsunk le* a magyar közönség számára valamely arra alkalmas, külföldi munkát, még pedig talán éppen a Hertzberg-féle «Geschichte der Griechen im Altertum»-ot (mely a Grote-féle vállalat II. kötetét teszi), legfeljebb annyi módosítással, a mennyi majd a munka folyamán okvetetlenül szükségesnek mutatkozik. A munkaterv szerint kiszabott nyolcz hónapnyi idő alatt ez a munka, kellő kitarás mellett, nem látszott lehetetlennek. Én magam és a vállalat szerkesztője, persze már akkor sem láttuk ilyen egyszerűnek a rám váró munkát. Belefogtam Hertzberg fordításába, de a bevezetés fordítása alatt újra átolvasván az egész munkát, végképen megbizonyosodtam abban, hogy ennek a (már 1885-ben megjelent) műnek lefordításával és javíttatásával nem teszek eleget a magam elé tűzött célznak. A nehézség már most az volt, hogy a munkára kiszabott idő semmiképen sem volt meghosszabbítható, olyan munkát pedig, melynek pusztá lefordításával beérhettük volna, mást sem találtunk az egész szakirodalomban. Beállott tehát annak a szüksége, hogy az, a ki a kötet elkészítését magára vállalja, nem *egy*, meghatározott külföldi minta fonalán haladva, hanem az *összes* legújabb feldolgozások felhasználásával *nyolcz hónap alatt* olyan művet alkosson, mely a magyar közönséget teljesen tájékoztassa a görög történelem és történetírás mostani állásáról. Erre a munkára, határozottan kijelentem, saját jószántomból semmi szín alatt sem vállalkoztam volna, nemcsak azért, mert nem nevezhető a szó igaz értelmében tudós munkának, hanem főleg a kitűzött idő rövidségénél fogva. Figyelemmel kísértem az utolsó évtized rendkívüli termelését a görög történelem terén, tudtam, hogy a nagy külföldi kézikönyvek is most még csak készülőlében vannak, s így a feladat

nehézségére nézve nem szorultam mástól eredő felvilágosításra vagy útmutatásra. Nemcsak hogy nem kerestem hát ezt a munkát, hanem a munkatársak első értekezletén határozottan kijelentettem, hogy nem vállalom el. Végére azonban, tekintettel a célra, s megbízván kitartásomban, engednem kellett a szerkesztő és más hozzáértők megtisztelő biztatásának, jóllehet tudtam, hogy csaknem emberfeletti munka várákodik reám, s hogy nyolcz hónap alatt nemcsak a források önálló feldolgozására, hanem az anyag teljesen önálló berendezésére és előadására sem gondolhatok. Mindent összevéve azonban mégis szívesebben vállalkoztam a feladat illető megoldására mint egyetlen egy külföldi kézikönyv pusztá lefordítására.

Ezek művem létrejöttének előzményei és külső körülményei. Kérdés már most, hogyan végezhettem el a mégis összesen tíz hó alatt az elvállalt, munkát? Nem tehettem egyebet, mint hogy nemcsak szempontokat és módszert, hanem anyagot is azoktól a modern íróktól vegyek, kiknek előadását saját forrástanulmányaimhoz mérten esetről-esetre a legmegfelelőbbnek találtam. A munka kezdetekor teljesen tájékozva lévén az egész szakirodalomban, bizhattam magamban, hogy a legjobbat és leghelyesebbet ki fogom tudni választani. Történelmi tényeket, hiába, nem lehet kitalálni, s ha nincsenek meg a kellő feltételek a források önálló feldolgozására, vagy legalább a tárgy teljesen önálló előadására, akkor nem marad egyéb hátra, mint kellő ellenőrzés és óvatosság mellett a források kész feldolgozásaiból venni át az anyagot. Csak az irodalmi tisztesség ellen nem szabad ilyen esetben vétetni. Ez ellen azonban soha máskor sem, s ezúttal sem vétettem. A tervezett mű nem lévén tudós munka, berendezése nem engedte ugyan meg a lapok alján való hivatkozásokat: de a könyv végén pontosan közöltem segédmunkáim jegyzékét, határozottan feltüntetve azt is, hogy «a perzsa háborúig kivált E. Meyer művét, innen kezdve a chaironeiai csatáig kivált Beloch művét használtam vezérfonalúl.» Sőt fel vagyok hatalmazva annak közlésére is, hogy ugyanezt a kijelentést (egész eljárásom harmadfél oldalra terjedő ismertetése kíséretében) a nyomtatott előszó*) első szövegében is megtettem, a szerkesztő azonban törölte s talán éppen azért, mert rövidebb fogalmazásban a segédmunkák jegyzékében is ismétlődött.

---

*) Ennek az eredeti előszónak kefelenyomata a szerkesztő sajátkezű javításaival együtt mai napig is birtokomban van, s be is mutattam a Phil. Közlöny szerkesztőinek. Több, mint két és fél lapnyi szöveg van benne törölve, ellenben bele került az a pont, hogy ebben a könyvben «egész életem tanulmányainak eredményével, szándékozzom beszámolni». Ilyesmit én nem írtam eredeti előszómban, s e pont felvételébe, mint most már tisztán látom, nem lett volna szabad belenyugodnom, jóllehet annyit most is állítanom kell, hogy művemben csak olyasminek adtam helyet, a mit saját tanulmányaim alapján helyesnek, jónak találtam. Nem lett volna szabad mégsem felvenni, mert félreértésre adhat okot, jóllehet későbbi helyen, a végleges előszó egyik pontja is kijelenti, hogy a könyv nem önálló kutatásokon alapúl. L. még munkám 263. lapját is (jegyzet).

Művem első és második része tehát nagyban és egészben Meyer és Beloch műveinek átdolgozása, sőt némely részletekben elég pontos fordítása. De nem szeretném, ha még szakértő is találkozna olyan, a ki e szerint az én művem két első részét két heterogén német munka lelkiismeretlen és értelmetlen összetételének tartaná. Beloch feldolgozása (részletkérdéseket, pl. a dór vándorlást, a homerosi kultúrát, vagy Philippos szereplését nem számítva) szempontjaiban és céljaiban annyira megegyezik Meyerével, hogy ezt a megegyezést művének előszavában maga Meyer is constatálja (I. IX. lap: «Namentlich das Werk meines Freundes Beloch ist in Zielen und Methode dem meinigen nahe verwandt»), s így kellő ellenőrzés és óvatosság mellett, legalább az én nézetem szerint, nem volt lehetetlen a kettő segítségével, egy, minden tekintetben egyöntetű feldolgozás megalkotása. Hogy a perzsa háborúig is miért nem Belochot vettem alapúl, hanem Meyert, ez szakértő olvasók előtt, gondolom, nem szorúl magyarázatra. Megjegyzem különben, hogy a Beloch-féle mű dispositióját nem követtem vakon, hanem több, jelentékeny változtatást tettem benne, s nagy örömömre szolgált, mikor Holm Adolfnak bírálatából, már munkám elkészülte után azt láttam, hogy ez a harmadik jeles történetíró legtöbbször egyetért velem változtatásaim tekintetében. Arra is vigyáztam, hogy népszerű könyvemben ne tüntessem fel általánosan elfogadottaknak Meyer és Beloch némely, a köztudatba még át nem ment tételeit: az ilyeneket vagy egészen elhallgattam, vagy az író nevének odajegyzésével jeleztem eredetöket (jóllehet a kiadók még ebbe az eljárásba sem könnyen egyeztek belé). Ebben az ellenőrző munkában a többi segéd munkákon és forrásokon kívül, melyeknek valamelyikét mindég szemem előtt tartottam, legtöbb hasznát a Busolt-féle nagy munka adatainak vettem. Nagy Sándor korán azonban tudvalévőleg sem Meyer, sem Beloch munkája nem terjed túl (Busolté sem), nekem pedig egészen a naupaktosi békéig kellett kiterjesztenem művem határait. Itt várt tehát reám a legnehezebb munka: Meyer és Beloch szempontjainak és módszerének a hátralévő anyagon való alkalmazása, oly módon, hogy művem egyöntetűségén csorba ne essék. Itt szorosabban már nem ragaszkodhattam semmiféle idegen összefüggő feldolgozáshoz, hanem (a jegyzékben elősorolt segéd munkáknak, s kivált Holmnak anyagán) magam kísérlettem meg a tárgy feldolgozását. Ebben a részben nemcsak megbízható vezérfonalnak voltam híjjával, hanem (kivált a gazdasági szempontra vonatkozólag) feldolgozható anyagnak is, és ráadásul az az egész rész kidolgozására nem állott több idő rendelkezésemre összesen hetven napnál. Az idő szűkét azonban nem azért említettem ismételve, mintha művem e részét elsietettnek vallanám; a mit írtam, azt e részben is, az egész munkában is, megfontoltan írtam: de annyi bizonyos, hogy a compendiumkészítés ilyen módját magam is csak a mostanihoz hasonló kivételes helyzetben tudom elképzelni, és eszem ágában sem volt, hogy tíz hónap alatt létrejött művemben tudós kutatásaim eredményével számoljak be.

Az előadottakból kiderül tehát, hogy szóban lévő művemben önállóságra, eredetiségre nem törekedtem, s nem is törekedhettem. Kiderül továbbá az is, hogy a mennyiben a mostani előszó a művel szemben a

jogosnál nagyobb követelést támaszthat, azért én nem vagyok felelőssé tehető. Kötelességemnek tartom világosan és határozottan kijelenteni, hogy könyvemet (nagyban és egészben, egyes részleteket nem számítva) magam sem tartottam és mondtam sohasem egyébnek, mint az *összes* legújabb külföldi tudós művekből, de kivált Meyer, Beloch, Busolt és Holm műveiből (egységes elvek és módszer szerint) készült compendiumnak. Hogy fordított részlet is sok van a kötetben, annak egyedül az az oka, hogy idő szűkében az anyag önállóbb fogalmazására sem mindig gondolhattam. De a főkérdés mégis csak az marad: megfelel-e a könyv egészben véve, úgy, a hogy van, céljának? *egyöntetű-é mindvégig az anyag beosztása és a tárgyalás módszere?* Szóval: jó-e a könyv, vagy rossz? Én magam ehhez a kérdéshez természetesen hozzá nem szólhatok. De annyit mondhatok, hogy magam gyűlölöm legjobban azt a lelkiismeretlenséget, mely erején felülálló feladat megoldására vállalkozik, s bele sem fogtam volna a munkába, ha nem hittem volna, hogy használok vele. Megnyugszom tehát abban a hitemben, hogy tíz hónapi megfeszített munkámnak mégis csak több lesz talán a foganatja, mint ha az eredeti terv értelmében az elavult Hertzberg-féle mű fordításával kellett volna a magyar közönségnek beérnie.

Dr. GYOMLAY GYULA.

— Az 'Ösanya' színhelye. Grillparzer behatóan tárgyalja érdekes és tanulságos önéletrajzában az 'Ösanya' keletkezését (1816—17.). Ezen adatait az újabb kutatók, főleg Sauer Ágost és Glossy Károly, tetemesen ki egészítették. Egy legújabb, eddig ismeretlen adatot közöl Necker Móríc (*Über Land und Meer*, 1899, 36. sz. 581. l., rajzokkal), a ki egyúttal a tragédia színbélyét is kimutatja. Grillparzer 1812—13-ban nevelő volt Seilern József gróf házában és ismételve tartózkodott a grófi családnak morvaországi birtokain (Kralitz és Lukov). Három órányira Lukovtól, négy mérföldnyire Olmützről fekszik Ullersdorf ősrégi vára, melyet az oklevelek már 1350-ben említenek, mely azonban 1580. egészen újjáépült. Hatalmas park közepében, hegy alján fekszik, környezve számos gazdasági stb. épülettel. E várkastély, melyben többek közt két kápolna és egy egyszerű sírbolt van, 1504-től 1801-ig a Zierotin grófok birtoka volt, a kiktől 1802-ben vásárlás útján Liechtenstein Károly herceg birtokába ment át (legújabbban a Zierotin-család ismét visszaszerezte). Ullersdorf várkastélyában is szerepelt a család 'ösanyja', 'a fehér nő', hisz a hagyomány szerint Rosenberg Bertha, több cseországi grófi család 'ösanyja', a Zierotin grófok 'ösei' közé is tartozott. Innen van, hogy a nép e várkastélyhoz már ősrégi idők óta mindenféle mondát és bönát kapcsolt, melyekről Grillparzer, a ki Ullersdorfot bizonyára jól ismerte, minden valószínűség szerint értesült. E mellett szól az is, hogy az 'Ösanya'-ban szereplő grófi család neve kezdetben (mint a költőnek fönmaradt kézírata is bizonyítja) Zierotin volt, mit Grillparzer csak később változtatott Borotinra, a mikor megtudta, hogy a Zierotin-család még nem halt ki, pedig darabjában a cselekvény főcélja, hogy a bűnös család kihaljon. Sőt tudjuk, hogy az 1887-ben elhalt Zierotin Zdenko gróf maga kérte a költőt, hogy ne hozza családja nevét a színpadra.

Ez adat megmagyarázza azt a feltűnő tényt is, hogy Grillparzer, a ki ön-életrajzában oly sokat mesél az 'Ösanya' keletkezéséről, úgy a Zierotin, mint az Ullersdorf neveket teljességgel elhallgatja. De nemcsak a történeti adatok voltak hatással a költőre; kétségtelen, hogy a rendkívüli szemléletességgel rajzolt helyszíni részleteknél is ép Ullersdorf vadászkastélya lebegett szeme előtt, hisz e kastélyban megvan minden és minden oly állapotban, mint azt az 'Ösanya' cselekvénye fölteszi. h.

— Minna von Barnhelmhez. Lessing e remek vígjátékának egyik alakjáról, Riccaut de la Marlinière francia iparlovagról, új 'forrást' fedezett föl Pick Albert: *Eine Quelle für Lessings Riccaut de la M.* (Mittheilungen des Vereins für die Geschichte und Alterthumskunde von Erfurt, XIX, 1898, 176. l.). Egy múlt századi erfurti ujságoeskában (Der hinkende Staatsbote, 1708.) van ugyanis egy rossz francia-németséggel írt párbeszéd, melyben egy német ember szemére veti egy francziának, hogy a francziák egy utóbbi alkalommal, Freiburg várának elfoglalásakor, árulást követtek el; mire a francia így felel: *Da heisst sich das Teutschmann gleich Ver-rätherey, wenn sich das Frantzossman mach von die gut Correspondenz. Ist sich besser, dass sich kan gewinn die stattlich Vestung mit die Brieff und die Geld, als dass sich muss mach von die viel schiess todt vor die fest Ort.* Azaz: nem árulás az, ha a francia inkább csellel kerít hatalmába egy várat, mint sok emberélet feláldozásával. Szerzőnk szerint, Lessing bizonyára ismerte e folyóiratot (1751—52-ben láthatta Wittenbergben), melyből szerinte Riccautnak rossz németsége származik. Döntő súlyt tulajdonít szerzőnk Riccaut következő ismeretes szavainak: *Comment, Mademoiselle? Vous appelez cela trahison? Corriger la fortune, l'enchaîner sous ses doigts, être sûr de son fait, das nenn die Deutsch trahison? Betrügen! O, was ist die deutsch Sprach für ein arm Sprach! für ein plump Sprach!* A hasonlatosság a két idézet közt oly gyenge s Lessingnél Riccaut szavai annyira ez iparlovag jelleméből, a helyzetből és a darab tendenciájából származnak, hogy itt 'forrásról' alig szólhatni. Még furcsább föltevés, hogy Lessingnek (a hét éves háború korában!) a francia-német nyelvkeveréket az erfurti zuglápocskából kellett megtanulnia, melyről valószínűleg soha életében nem is hallott. h.

— Damon és Phintias. Schiller legnépszerűbb költeményének (Die Bürgschaft) tárgyáról, e tárgynak eredetéről, különböző változatairól és számos földolgozásáról az irodalomtörténetirők eddigelé is gazdag anyagot gyűjtöttek össze; a legfontosabb adatokat, perseje figyelemmel az iskola igényeire, magam is összefoglaltam. (Schiller balladái s románczai, 2. kiad. Budapest 1897, 107—111. l.). Az összes eddigi gyűjteményeket messze meghaladja Stadelmann Ferencz két terjedelmes értekezése: *Die Bürgschaft*, a trieszti cs. kir. gymnasium 1896. és 1897. évi értesítőjében (42. és 37. lap). Szerző rendkívüli szorgalommal szedte össze a sokat földolgozott mesének összes változatait és földolgozásait, melyeket alaposan és józan ítéllettel hasonlít egymással össze és magyaráz eredet, irány, cél stb. szempontjából. Az első értekezés foglalkozik az elbeszélés ókori (görög és római), valamint

középkori latin és német forrásaival és földolgozásaival, és szerző itt behatóan fejtegeti, hogy a fönmaradt változatok közül (Cicero, Vale ius Maximus, Jamblichus, Porphyrios, Hyginos, Polyainos stb.) melyik a legrégibb, melyik áll a történethez legközelebb, melyek a szereplők igazi nevei, melyik Dionysios idejében éltek, milyen tendencia vezérli az egyes mesélőket stb. A második értekezés tárgyalja Schiller költeményét és a mese keleti és nyugati (olasz, francia, angol, szláv stb.) szövegeit, néha oly történetekre is kiterjeszkedve, melyek a 'Kezesség' tartalmára akár a cselekvényben, akár az alapgondolatban csak többé-kevésbé emlékeztetnek. Különösen helyeslendő, hogy a szerző a ritkább szövegeket eredetiben vagy (rendesen) német fordításban teljesen közli, mert sok idézte elbeszélés nehezen kapható. A dolgozat anyaga, a mennyire illet általában szabad állítani, teljesen van összehordva, a mese valamely fontosabb változata semmi esetre sem kerülte ki szerzőnk figyelmét, a ki e nagy szorgalommal végzett és vonzóan írt, sokféle mellékes momentumra is érdekesen célzó tanulmányával becses adalékot szolgáltatott a Schiller-philológiához, de a pædagogiai irodalomhoz is.

h.

— Corneille Cidjéről eddigelé úgy tudtuk, hogy legrégibb német fordítása a Greffinger Györgyé, mely 1650-ben jelent meg nyomtatásban, Csakugyan ez a legrégibb, mely megjelent; de fordítás van régibb is. A berlini királyi könyvtár kéziratai közt van egy kilencz évvel előbb, tehát csak négy évvel az eredetinek megjelenése után készült fordítás: *Der Cid, Ein trauriges Freudenspiel, verdeutscht aus der französischen Sprach. Anno 1641.* A fordító ismeretlen. Creizenach Vilmos néhány kis mutatványt közöl (Zts. f. vgl. Litgesch. XIII. 1899, 198. l.) e fordításból, melynek szerzője, úgy látszik, erősen küzd a nyelvvél és a verssel. Bolte János legközelebb ki fogja adni.

h.

— Egyház és színház. Koch Miksa (folyóiratában XIII, 1899. 202. l.) közzéteszi a boroszlói Erzsébet- és Mária Magdolna-templomok lelkészeinek a tanácshoz 1582. január 11-én kelt jelentését, melyben valami Kurtz János szindarabjai és ezeknek előadása ellen nyilatkoznak. Kifogásaikat e népies irányú színi termékek és előadások ellen a következő hét pontban foglalják össze: 1. A szerzők és színészek semmibe sem veszik a hatóságok törzéseit és javításait, hanem úgy adják elő a darabokat, a mint engedélyezésre benyújtották. 2. Tévedés, ha a tanács azt hiszi, hogy e színi előadások a fiatal embereket távol tartják az ivástól és dorbézolástól. Ellenkezőleg, a színjátszók leiszszak magukat, mint az ebek (Bestien). 3. A tanács eltiltotta, hogy az iskolák növendékei az előadásokban közreműködjenek. Mégis megteszik, és sokan e miatt elhanyagolják, sőt végleg elhagyják az iskolát. 4. A színjátszók egyszer-mászor idegen házakban loptak is, a miért hüvörsre kerültek. 5. A kérdéses (Kurtz-féle) darabok is kevés tisztelettel szólnak az egyházzal és szolgálóiról, pedig kár a mai ifjúságot arra tanítani, hogy a lelkészeket ócsárolja, mert ehhez amúgy is ért. 6. Kurtzék azt állítják, hogy darabjaik a közönség vallás-erkölcsi épülését célozzák. Erre meg

kell jegyezni, hogy e czél írás és dorbézolás közben nem érhető el. Végre 7. E darabokat éjjel szándékoznak előadni, a mi nem helyeselhető. A lelkeszek azért a folyamodók visszautasítását javasolják, míg az iskolai drámáról kedvezően nyilatkoznak. — Főleg ez utolsó megjegyzés jellemző és tanulságos. Az egyház üldözte a népdramát, de pártolta az iskolai szintűt. Nem csoda azért, hogy ez utóbbi két századon keresztül folytonos virágzásnak örvendett, míg a népdráma már fejlődésének kezdeteiben megakadt.

h.

— A Toldi-mondához rendkívül becses adalék jelent meg dr. Karácsonyi Jánostól a *Kathol. Szemle* legújabb füzetében (1899. V. 749—760. l.). Szerző ez alapos dolgozatában kimutatja, 1. hogy Toldi Miklósnak az 1359-ben Florenczből hozott oroszán-kölykökhöz semmi köze, mert a kérdéses megbízott Nicolaus Taldi Valoris érczolvastó volt; ezt az adatot, mely nálunk a dilettáns Toldi-kutatók körében oly nagy népszerűségnek örvend, már 1894-ben igazította helyre Pór Antal (*Századok* 926. l.), de, sajnos, egy olasz történeti munka ismertetésének egy kis jegyzetbe eldugott helyreigazítása kikerülte mindnyájunk figyelmét; — 2. hogy Toldi Miklós atyját nem Lőrincznek hívták; neve Csóka (Choka, Chuka) volt; — 3. hogy Toldi Miklósnak három testvére volt: Mihály, János és Mátyás; de György nevű testvére nem volt, ellenben volt egy György nevű fia; — 4. hogy Toldi Miklós nem állt 1352-ben a királynak, hanem Pozsonyvármegyének szolgálatában (mint alispán); — 5. hogy Toldi Miklós Lajos királyt nem egy, hanem hat évvel élte túl. Ez adatokból szerző maga is levonja azt a következtetést, hogy a 'valódi Toldy Miklós kevésbé egyezik meg az Ilosvaitól megénekelt mesés Toldy Miklóssal', mint ahogy Szilády Áron és a kik őt kiírták, gondolták. Meggyőződéseim szerint az 'egyezeit' a tovább folytatott kutatások még alábbra fogják szállítani, — a nélkül, hogy a történeti és mesés két alak azonosságába vetett hitünket megingathatnák. — Végül Karácsonyi valószínűvé teszi, hogy Ilosvai hogyan jutott a Toldi-hagyományokhoz. Ilosvai a szilágy-bereg és szolnok-doboka-megyei Ilosva falvak valamelyikében született. Verseiből annyi bizonyos, hogy Szatmárt és Szilágyságban lakott. A tiszántúli vidéknek éjszakkéleti részeiben halhatta a Toldi-meséket, mert egy 1388-iki oklevél szerint Toldi Miklós és fia György Szatmár és Közép-Szolnokmegyében földesurak voltak, tehát a szatmár-szilágy-megyei magyarság is ismerhette a biharmegyei főurat és a róla szóló hagyományokat. Az Ilosvai említette 'króniká'-ra nem tér ki Karácsonyi derék tanulmánya; erről legközelebb én fogok néhány adatot közzétenni.

h.

— Arany Jánosnak «Az ünneprontók» cz. balladája (Hátrah. munkái I, 7.) egy igen elterjedt középkori legendatárgy feldolgozása. A többé-kevésbé hasonló változatok mind a táncz, kivált az ünnep szentségét megcsúfoló táncz és dévaj mulatság elrettentőn csodás büntetését színezik ki. Nem minden, de elég nagy számú változatban szerepel az ördög, mint muzsikusz; némelyekben az ünneprontók azzal bűnhődnek, hogy a tánczot

többle-kevesbbé hosszú ideig nem tudják abbahagyni; és azoknak a versióknak sem csekély a száma, a hol a bűnös mulatozók végül a pokolba süllyednek. Több efféle esetet jegyez föl a XIII. században élt *Étienne de Bourbon* (Steph. de Borbone), dömés (megh. 1261 táján), részben szavahihető korabeli szemtanúk elbeszélése alapján (!), «Tractatus de diversis materiis prædicabilibus», vagy kerete szerint «De VII donis Spiritus Sancti» cz. munkájában. (L. az ebből készült Lecoy de la Marche-féle bő kivonat 168, 169, 229, 398, 399. lapját.) De ez esetek egyike sem áll oly közel az Arany J. balladáához, mint a XIV. század közepe tájáról való *Scala coeli* (első kiad. Lübeck 1476, 2. kiad., melyet alább idézek, Ulm 1480) következő elbeszélése:

(F. 62r) Legitur in li. de. 7. do. ss. quod in quadam ciuitate consuetudo erat, vt in quibusdam festiuitatibus coree ducerentur per villam et iuuenes cum laruis turpissimis starent super ligneos equos. Cum autem quidam predicator hoc reprehendisset, eo quod diem diei (sic, *dei* helyett) postponerent diei mundi et laborem requiei, dum propter eius predicationem non desisterent et in platea ciuitatis in quodam festo corisarent: venit quedam multitudo demonum in specie iuuenum et mulierum corisando et coniunxerunt se corisantibus illis de illa ciuitate. Tunc unus illorum demonum incepit cantare et ridere sic: *anssels quimian amat amaseren deysou raret demon met aues vsat. personueil que | scias pagatz.* Tunc aperta est terra et flamma magna eos inuoluit et omnes ad infernum deduxit.

A kiemelt érthetetlen szavak valamely ó-francia vagy prov. daltörredék borzasztón, egész a felismerhetetlenségig eltorzított maradványai lehetneka, a melyet ilyen állapotában alig lehet megfejteni. A «Liber de VII donis»-ra való hivatkozás sem egészen biztos kalauz, mert Étienne de Bourbon ily czimű, előbb idézett munkájában ugyan van egy hasonló kezdetű elbeszélés, a mely a Roussillon tartománybeli elne-i (később perpignani) püspökségben történt, a feljegyző szerint, de ennek más a további lefolyása. (L. i. h. 168. és 169. l.) Nem lehetetlen tehát, hogy Johannes Junior, a *Scala c.* szerzője, két hasonló történetet zavart itt egybe, ezzel a számos hasonló közül oly változatot teremtvén, a mely a legközelebb jár Aranyunk balladáához. Ennek közvetlen forrásáról tudtommal Zlinszky Aladár szándékozik rövidesen érdekes hírt adni. Addig is, míg ehhez tán több megjegyzést fűzhetek, érdemesnek tartottam közkézre juttatni a nálunk kevésbé hozzáférhető Sc. c. e változatát, melyhez még l. a *Caesarius Heisterbacensis* «Dialogus miraculorum»-ának IV. k. 11. fejezetét; a *Recull de exemplis* 183. példáját, mely = Alphab. narrat. 218. (Cod. lat. Monacens. 7995. fol. 34r²); és *Discipulus* (Herolt) De Tempore 154 G.

KATONA LAJOS.

— «A Henriások» cz. cikkhez. Vende Ernő e Közlöny novemberi számában (775. s. köv. l.) összehasonlítja Péczeli Józsefnek és Szilágyi Sámuelnek Henriás-fordítását, s cikkében többek közt azt mondja, hogy Voltaire Henriade-jának antikatholikus eszméi miatt vállalkozott leginkább a két reformatus pap a mű átültetésére s hogy «katholikus ember erre azon időben nem akadt volna.»

Bacsányi prózai írásaiban meglepő czáfolatára bukkantam ennek az állításnak. Bacsányi ugyanis Kassán, Bold. Assz. hav. 6-ik napján, 1791 kelt levelében, melyet Aranka Györgyhöz intézett, többek közt ezt írja: «A pécsi nagyprépost s szerbiai püspök, ama nagy lélkü hazafi *Nunkovics György* is hozzánk állott, de ime az irigy halál megfosztta tőle. Mely igaz keresztény szívvel bíró legyen, kitetszik csak onnét is, hogy *Henriast fordította. A négy első könyvvel már készen volt. Olvasta előttem Budán. Mondhatom, hogy sokkal szebb lett volna Péczeli úr fordításáé.*» (Bacsányi János költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben. Kiadta Toldy Ferencz, Pest, 1865, 239-ik oldal.)

Érdemes volna utána járnunk Nunkovics György fordításának.

TEVELI (MAURER) MIHÁLY.

— Helyreigazítás. E Közlöny októberi számában (743. l.) *A Toldi-monda* cz. értekezéséről megjelent bírálatra nélány helyreigazító megjegyzést kell tennem.

1. T. bírálom azt veti szememre, hogy folyton *őt írom ki* (743. l.). Erre csak az a megjegyzésem, hogy mivel az ő nézetét czáfolom, azt természetesen ki is kellett írnom, s a mit belőle helyesnek ítéltam, elfogadtam és saját nézetem megerősítésére vagy kiegészítésére joggal fel is használhattam. Eddig t. i. a tudományos fölfedezéseket még nem szabadalmaztatta senki, ezeknek az eredményeit tehát — ha helyesek — senki figyelmen kívül nem hagyhatja. Heinrich úr pl. fölfedezte, hogy Dugonics és Pergő Toldi-drámája egy-egy német darabnak a fordítása. E fölfedezést én értekezésemnek *Toldi a magyar költészetben* cz. fejezetében nem hallgathattam el a nélkül, hogy értekezésem hiányos ne legyen. Sem pedig mást nem mondhattam, mint azt, a mi e dologról Heinrich úrnál van. Az ilyen eljárást azonban talán mégsem volna szabad *kiírásnak* nevezni!

2. Azzal is megvádol t. bírálóm, hogy értekezésem «polemikus részeiben sajnosan érezteti a komoly és *tisztesség szempontjából* kifogástalan eljárás hiányát» (747. l.). E vádat, mint alaptalant visszautasítom. Nem «leczkéz tettem» t. bírálómat sehol — mint ő hiszi — de véleményemet minden tekintet nélkül bátran ki szoktam mondani mindenkivel szemben s tiltakozom az ellen, hogy az *irodalom köztársaságában* az egyenes szókimondás tisztességtelen eljárásnak bélyegeztessék.

3. A bírálat többi állításait czáfolatra nem méltatom, csak hivatkozom az Irodalomtört. Közlemények f. é. 4. füzetében értekezéséről megjelent szigorú, de elismerő bírálatra. T. bírálóm állításai különben legjobban megczáfoltják önmagukat, mert annyira föltűnő bennük az ellenszenv és a szándékos félreértés, hogy ezt még az avatatlan szem is rögtön felismeri s amaz állításokat kellő értékükre le is tudja szállítani. — Budapest, 1899 okt. 30. — Dr. BARTHA JÓZSEF.

E sajtászerű 'helyreigazításra', mely semmit sem 'igazít helyre', kénytelen vagyok a következő rövid megjegyzéseket tenni:

1. Dolgozatomban világosan megmondtam, hogy mit értek azalatt, hogy 'szerző folyton engem ír ki', t. i. hogy a mondának csak azon oldalai-

val és adataival foglalkozik, melyeket én tárgyaltam, sőt, hogy csak azokra a Toldi-dolgozatokra tér ki, melyeket én bíráltam. Kifogásolt megjegyzésem nem plágiummal vádolja a szerzőt, hisz B. úr folyton idéz engem, hanem azzal, hogy a Toldi-mondának számos momentumával, melyeket én nem tárgyaltam, pl. az egyes kalandok eredetével. csöppet sem törődik, — pedig dolgozatának nem az a célja, hogy engem czáfoljon, hanem hogy a monda eredetét s a reá vonatkozó összes véleményeket tárgyalja.

2. Azt is világosan megmondtam, hogy miben találom B. úr polémiáját, tisztesség szempontjából kifogásosnak: mert azokat az állításokat, melyeket czáfol, idézi ugyan, de nem híven, hanem helyenként tetszése vagy célja érdekében módosítja, elferdíti, a mi a tudományos tisztességgel össze nem férő eljárás. Véleményének kimondása miatt még nem vádoltam soha senkit, tehát B. urat sem.

3. B. úr szerint „ellenszenv és szándékos félreértés” van állításaimban. Ez a legkényelmesebb, de ismét nem a legkifogástalanabb módja az ellenbírálatnak. Nem czáfolunk, mert bírálónkat ellenszenv stb. vezérelte! Biztosítom B. urat, hogy védekezésének ezen módszerével senkit sem fog félrevezetni, de azzal sem, hogy az Irodortört. Közlemények id. bírálatát „elismerőnek” hirosteli. Mert ez a bírálat nagyon szelíden, de egyúttal nagyon világosan megmondja, hogy B. úr nem czáfol semmit és nem bizonyított semmit, a mi minden gondolkodó szakember szemében annyit tesz, hogy dolgozatának tudományos értéke semmis. Egyebet pedig én sem állítottam. — Budapest, 1899 november 5. — HEINRICH GUSZTÁV.

— Hibaigazítás. E Közlöny nov. füzetének 777. lapján (alulról 13. sor) »Bessenyei haldla után» helyett »Bessenyei elhallgatása után» olvasandó

K Ö N Y V É S Z E T.

Arany János és Petőfi Sándor levelezése. Arany János Petőfi emlékének szentelt költeményeivel. Második kiadás. (16-r. XIV 222 l.) Bpest, 1899. Ráth Mór. 1 frt.

A tiszántúli ev. ref. középisk. tandregyesület évkönyve az 1899—900. tanévre. Szerk. S. Szabó József. XVI. évfolyam, Debreczen, 1899. (8-r. 129 l. (52—77. l.: Dr Nagy Zsigmond: A modern nyelvek tanításáról).

Beóthy Zsolt. Széchenyi és a magyar költészet. Bevezette és jegyzetekkel ellátta Tóth Rezső. (K. 8-r. XIII. 96 l.) Budapest, 1899. Athenæum. Kötve 6° kr.

Endrőli Sándor. Magyar olvasmányok. A gymnasium ötödik osztálya számára. (8-r. 158 l.) Bpest, 1899. Lampel Róbert. Vászonkötésben 1 frt.

Findáczy Ernő dr. A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Első kötet 1740—1773. (8-r. VIII. 449 l.) Bpest, 1899. Akadémia. 4 frt.

Góbi Imre. Stiliztika és verstan. A gymnásiumok és reáliskolák IV. osztálya számára. Negyedik, az új középiskolai tanterv szerint átdolgozott kiadás. (8-r. 211 l.) Bpest, 1899. Franklin-Társulat. 1 frt.

Halász Ignác. Magyar nyelvtan mondattani alapon. A közép és polgári iskolák első osztálya számára. Második az új tanterv alapján átdolgozott kiadás. (8-r. II., 68 l.) Bpest, 1900. Lampel Róbert. 40 kr. Kötte 60 kr.

Homéros Iliása. Az eredeti versmértékben. Fordította Kempf József. (8-r. VIII, 231 l.) Bpest, 1899. Lampel Róbert. 1 frt 40 kr.

Homéros Odysseiája. Az eredeti versmértékben. Fordította Kempf József. (8-r. XXXII, 271 l.) Bpest, 1899. Lampel Róbert. 1 frt 60 kr.

Horváth Cyrill dr. Magyar nyelvtan és olvasókönyv. Közép- és polgári iskolák I. és II. osztálya számára. (8-r. IV, 275 l.) Bpest, 1899. Lampel Róbert. 1 frt 80 kr.

Jeles írók iskolai tára. LXI—LXIII. (8-r.) Bpest, 1900. Franklin-Társulat.

LXI. *M. Tullii Ciceronis Pro A. Licino Archia poeta oratio ad judices.* Magyarázta Kaposy Lucian dr. (25 l.) 30 kr.

LXII. *Gyulai Pál.* Vörösmarty életrajza. Ötödik javított kiadás. (240 l.) 1 frt 20 kr.

LXIII. *Simon József Sándor dr.* Szemelvények Platonból. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátva. (XXXV, 191 l.) 1 frt.

Kemény Ferencz. Rendszeres német nyelvtan. Gyakorlatokkal és a verstan elemeivel. Az új tantervek alapján a gymnásiumok V—VIII. és a reáliskolák III—VIII. osztálya, továbbá a polgári-, felsőbb kereskedelmi- és felsőbb leányiskolák számára. (8-r. V., 151 l.) Budapest, 1899. Lampel Róbert. 1 frt. Kötte 1 frt 20 kr.

Mahler Ede Az egyiptomi nyelv alapelemei. (N. 8-r. XXI, 90 l.) Bpest, 1899. Hornyánszky Viktor. 2 frt.

Margalits Ede dr. A rigómezei ütközet. Szerb népdal a XIV. századból. (8-r. 46. l.) Bpest, 1899. Szent-István-Társulat. 50 kr.

Margalits Ede dr. Horvát-magyar és magyar-horvát zsebszótár, tekintettel a két nyelv szólásaira. (16-r. XI. 188 l.) Budapest, 1899. Athenæum. Vásonba kötve 1 frt.

Petőfi Sándor válogatott lyrai költeményei. Magyarázta Badics Ferenc dr. Második olcsó kiadás. (K. 8-r. VII. 180 l.) Budapest, 1899. Athenæum. Kötte 50 kr.

Platon Enthypronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Simon József Sándor. (8-r. VII, 212 l.) Bpest, 1899. Franklin-Társulat. 1 frt 20 kr. — Ugyanaz. Görögül és magyarul. (8-r. VII, 390 l.) Bpest, 1899. U. o. 2 frt.

Ráth Mór iskolai kiadásai. (K. 8-r.) Bpest, 1899. Ráth Mór. I. füzet *Arany János.* A magyar verselésről. A nemzeti versidomról. Az asszonytánczról. Új eredeti kiadás. (64 l.) 30 kr.

IV. a. füzet. *Arany János.* Bírálatok. Új eredeti kiadás. (137 l.) 40 kr.

IV. c. füzet. *Arany János.* Bánk Bán. Tanulmányok. Új eredeti kiadás. (74 l.) 20 kr.

VII. a. füzet. *Arany János.* Rózsa és ibolya. Losonczy István. Új eredeti kiadás. (33 l.) 20 kr.

XI. füzet. *Arany János.* Murány ostroma, Új eredeti kiadás. (85 l.) 40 kr.

Rupp Kornél dr. Szemelvények Cornelius Nepos életrajzaiból. Tárgyi és nyelvi magyarázó szótárral ellátva. Két térképpel és nyolcz képtáblával (8-r. VIII. 244 l.) Budapest, 1899. Athenæum. 1 frt 50 kr.

Schwarz Gyula. Görög történelem. Különös tekintettel az athenei történelemre és ennek forrásaira. I. rész. (8-r. VIII. 329 l.) Bpest, 1900. Athenæum. Teljes mű ára 7 frt.

Simonyi Zsigmond. Német nyelvtan középiskolai használatra. Második, javított kiadás, osztrák helyesírással. (8-r. 80 l.) Budapest, 1899. Athenæum. 50 kr.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Classica philologia.

- Achilles Tattius, és Wieland 861.
 Accusativus c. inf., Cæsarnál, Sallustiusnál és Tacitusnál 673. 769.
 Aeneis, l. Vergilius.
 Aeschylus, irodalom 646.
 Agricola, l. Tacitus.
 Amorum libri, l. Ovidius.
 Anacreon, irodalom 646.
 Anthologia, latin 537.
 Antigone, l. Sophocles.
 Archæologia, magyarországi 246. — irodalma 652.
 Archias, l. Cicero.
 Attis, l. Catullus.
 Bacchylides, költeményei és fragmentumai 65. — újonnan felfedezett művei 65. — irodalom 646.
 Cæsar, accus. c. inf. használata 673. 769.
 Cato, M. Porcius, mint szónok 555. — irodalom 648.
 Catullus, Attis 419. — irodalom 648.
 Cicero, pro Roscio 548. — pro Archia 548. — de imp. Pompei 548. — irodalom 648. — nézetei az Istenről 844.
 Comitium, leírása 357.
 De rerum natura, l. Lucretius.
 Demosthenes, irodalom 647.
 Diogenes Laertius, a bölcsélet eredetéről 566. — irodalom 647.
 Dráma, görög dráma eredete 289. — eredete és fejlődése 763.
 Dualis, a görögben, latinban és ó-perzsában 689.
 Ethika, görög 469.
 Euripides, kardalok 97. — irodalom 647.
 Firmicus Maternus, szövegjavítások. 93. — irodalom 649.
 Forum Romanum, leírása 357.
 Gellius 938. — irodalom 649.
 Gregorius, irodalom 647.
 Gyakorlókönyv, latin 254. 460. 723.
 Herodas, irodalom 647.
 Herodotos, irodalom 647.
 Homeros, homerosi kérdés 29. 112. 385 490. — irodalom 647.
 Horatius, Sabinuma 562. — irodalom 649.
 Hunanisták, keresztény 788. 889.
 Infinitivus, l. acc. c. inf.
 Irodalomtörténet, görög 646. — latin 648. 836.
 Jog, római l. jus.
 Jus, a szó eredete 144.
 Justinianus, irodalom 649.
 Juvenalis, irodalom, 650., — élet- és jellemrajz 848.
 Kardalok, l. Euripides.
 Kritika, philologiai 760.
 Latin nyelv, középkori 193.
 Leo Philosophus, Taktikája 56. — irodalom 647.
 Livius, és Tacitus 1. — irodalom 650.
 Lucretius, De rerum natura 359. — irodalom 650.
 Lukianos, élete és művei 85. 935. — irodalom 647.
 Művészet, római 83.
 Nævius, 720.
 Nápoly, leírása 759.
 Nyelvtan, latin 460. 651. 723. 733. — görög 648.
 Olvasókönyv, latin 254. 460. 723.
 Ovidius, Amores 186. 455. 767. — és Petőfi 478. — irodalom 650.
 Pedagogia, philologiai 600.
 Párhuzamos helyek, 720.
 Parmenides, irodalom 647.
 Participium, latin 851.
 Philologia, az egyetemen 865.

- Philosophia, görög, l. Diogenes Laertius.
 Plato, a lélek halhatatlanságáról 370.
 — irodalom 647.
 Plinius, irodalom 650.
 Plutarchus és Schiller 282. — irodalom 647.
 Pompeius, l. Cicero.
 Porcius, l. Cato.
 Pythagoras, irodalom 647.
 Régészet l. Archæologia.
 Régiségek, görög 936.
 Régiségek, római 648. 936.
 Roscius, l. Cicero.
 Sabinum, l. Horatius.
 Sallustius, művei 481. — irodalom 650. — accus. c. inf. használata 673. 769.
 Sophocles, irodalom 647. — Antigone fordítása 736.
 Suetonius, irodalom 650.
 Tacitus és Livius 1. — nyelve 257. — és Forgách Ferencz 324. — Agricola magyar fordítása 351. — irodalom 650. — accus. c. inf. használata 673. 769. — Agricola kiadása 833.
 Taktika, l. Leo Philosophus.
 Thukydides, vallás-erkölcsi felfogása 268. — irodalom 647.
 Történet, görög 646. 914. 947.
 Tragédia, görög 557.
 Új-latin munkák 651.
 Vergilius, szemelvények az Aeneisből 53. — a Bueolica magyar fordítása 367. — irodalom 650.
 Vitruvius, irodalom 650.

II. Magyar philologia.

- Arany János mint lyrikus 78. 86. — *Az ünnepprontók* 954. — *Szondi két apródja* 383.
 Bacsányi János 869. 956.
 Balassa Bálint 212. 425. 427. 731.
 Balogh István, *Ludas Matyi* 189. 284. 452.
 Bod Péter 716.
 Bolyai Farkas 449. — *II. Mohamed* 252. 747.
 Codexek 306.
 Comico-tragédia 445. 828. 832.
 Csipkés György, Komáromi 216.
 Csokonai Vitéz Mihály, kiadatlan kéziratai 189. — drámái 448.
 Czuczor Gergely, *Botond* 855.
 Drámairodalom, magyar 442.
 Dugonics András, *Arany pereczek* 348.
 Ehrenfeld codex 62.
 Énekeskönyv, komáromi 208. 329. 421.
 Énekeskönyvek a XVI. és XVII. században 841.
 Eötvös József br., *Karthausi* 374.
 Erdősi János, l. Sylvester.
Euryalus és Lucretia 731.
 Faludi Ferencz 716. 885.
 Felvinczi György 832.
 Forgách Ferencz 324.
 Gesta Romanorum történetei codexekben 306.
 Gyarmathi Sámuel 866.
 Gyöngyösi István 330. 347. 433. 885. — *Csalárd Cupido* 249. 347.
 Halotti Beszéd 62.
 Horváth Ádám 209.
 Horváth Endre, Pázmándi 209.
 Horváth István 866.
 Hugo Károly, *Bankár és báró* 226. 232. 383.
Igaz barátság tükrö 862.
 Iréne-tárgy 92. 252. 747.
 Iskolaí dráma 445.
 István (énekszerző) 342.
 Katona István, Geleji 214.
 Katona József 449.
 Kazinczy Ferencz 41. 79. 438. 570. 872. 888.
 Kemény Zsigmond br. 124.
 Kis János 570.
 Kisfaludy Károly 209. 377. 450.
 Kováts Imre, *Ludas Matyi* 190. 284.
 Kölesey Ferencz 368. — *Parainesis* 369.
 Madách Imre 474. — *Ember tragédiája* 443. 476.
 Magyar drámairodalom története 442.
 Magyar helyesírás 274.
 Magyar irodalom 604. — Angolországban 76. — Franciaországban 870.
 Magyar irodalomtörténet tanítása 941.
 Magyar költészet, XVI. és XVII. századi 63. 841.
 Magyar nyelv 604. 834. 876. — mint hivatalos nyelv 437. — tanítása 477. — Országgyűléseink magyarsága 940. — Igeidők 276. — Latin szók a magy. népnyelvben 147. — Egyes szók: *fagylalt* 480; *agár*, *akol*, *csákány*, *csóka*, *czél*, *esztena*, *nyerey*, *sajka*, *takács*, *tegez* 835.
 Magyar nyelvmlékek 61.

Magyar nyelvtan, olasz nyelven 554.
 — németek számára 573.
 Magyar philologiai irodalom 1898-ban 576.
 Magyar verselés 21.
 Magyarok ősi neve 283.
 Magyarországi német nyelvjárások 703.
 Mikes Kelemen 321.
 Misztérium 444.
 Otrokocsi Foris Ferencz 214.
 Péczeli József 572. 777. 881. 955. ,
 Pelbárt 480. 572.
 Petőfi 78. — P. és Béranger 856. —
 P. és Ovidius 478.
 Ráday Gedeon gr. 480.
 Rájnis József 716. 880.
 Révai Miklós 124. 866. 881.
 Rimai János 212.
 Robinson-irodalom, magyar 752.
 Sárosy Gyula 151.
 Sylvester János, nyelvtana 40. 129.
 Széchenyi István gr. 121.
 Szentjóni Szabó László 318.
 Szilágyi Sámuel 777. 881. 955.
 Színészet, kecskeméti 941.
 Toldi-monda 743. 954. 956.
 Toldy Ferencz 41.
 Tübingai pályakérdés (a magyar nyelv ügyében) 436.
 Vásárhelyi daloskönyv 730.
 Vásárhelyi Péter 344.
 Versegly Ferencz 214. 319. 882.
 Virágh Benedek 883.
 Vörösmarty Mihály 451. 855.
 Zichy Antal 122. 160.
 Zrínyi Miklós gr. 347.

III. Germán philologia.

Alphart 264.
 Artus-mondakör, népszerűsége Németországban 479.
 Defoe D. 753.
 Eichendorff J. K. 363.
 Gemmingen 561.
 Germán nyelvek és irodalmak 656.
 Goethe 73. 501. 570. — fiataalkori művei 73. — *Werther* 521. — *Iphigenia* 401. 503. — *Egmont* 521.
 Göt nyelv 88.
 Grillparzer, *Ahnfrau* 951.
 Hartmann v. Aue, *Gregorius* 322.
 Heine Henrik, első verse 284.
 Herder J. G., *Cid* 361.
 Hösmonda, német 186. 260.

Iffland Á. V. 559.
 Irene, a német irodalomban 92. 747.
 Klage 262.
 Köhler, Reinhold 360.
 Középfelnémet irodalmi nyelv 267.
 Krüginger János 831.
 Kudrun 262.
 Lázár-drámakör Németországban 831.
 Lessing 79. 862. — L. epigramm-elmélete 942. — *Minna von Barnhelm* 952. — L. hazánkban 277.
 Lonemann Joachim 831.
 Macropedius (Lankveld) György 831.
 Meynert 234.
 Milton, *L'Allegro* és *Il Penseroso* 524.
 Minnesang 153.
 Murner Tamás 795.
 Német nyelv 88. — tanítása 477.
 Német nyelv története 265.
 Német nyelvjárások 266. 806.
 Német nyelvjárások Magyarországon 266. — bántási 702. — dunántúli 807. — hienz 703. — erdélyi szász 703. 827. — verbászi 806.
 Német nyelvtan 149.
 Német történeti népéneknek 158.
 Nibelungének 261. — Gyulafehérvári N.-töredék 943.
 Nibelung-monda 186. 260. 491.
 Robinson a német irodalomban 752.
 Rollenhagen György 831.
 Roswitha 81. 446.
 Schilda 187.
 Schiller Frigyes 402. 503. 570. — Sch. és Plutarchus 282. — *Die Bürgschaft* 952. — *Wallenstein* 862.
 Shakespeare 451. — sírverse 526. — *Perikles* 320.
 Színészet 953.
 Walther von der Vogelweide 863.
 Werthes F. A. K. 775.
 Wieland K. M. 861. — *Oberon* 861; nyelve 378.
 Wimpfeling J. 790.

IV. Román philologia.

Balzac 227.
 Bandello 321.
 Bazancourt 226. 234.
 Béranger P. J. 856.
 Corneille, P., *Cid* 953.
 Dante 423. 789.
 Diderot 561.
 Francia irodalom története 464.
 Francia-magyar szótár 542.
 Gringoire, P. 468.

La Fontaine 321.
 Lázár-dráma, olasz 829.
 Lemaire, Jean 468.
 Román nyelvek és irodalmak 664.
 Rousseau J. J. 374.
 Sachetti, Fr. 323.
 Sandeau, Jules 353.
 Voltaire, *Henriade* 777. 881. 955.

V. Egyéb szakok.

Aesthetika 86. 585.
 Alphabetum narrationum 680.
 Archæologia, magyarországi 246.
 Árja nyelvek 602.
 Ethnographia 576.
 Finn-ugor nyelvek 601. 876.

Folklore 318. 360. 681. 750.
 Gesta Romanorum 306. 322. 681.
 Humanismus 789. 889.
 Ind irodalom 319.
 Indogermán nyelvészet 146. 689.
 Keleti nyelvek 603.
 Költészet 86. 858.
 Nyelvemléktan 58.
 Nyelvtanítás 477. 554. 573.
 Nyelvtudomány, általános 576.
 Ó-persa nyelv, dualisa 689.
 Örmény-nyelv 602.
 Pædagogia, philologiai 477. 600. 941.
 Pañcatantra 319. 720.
 Philologia halottjai 1898-ban, 286.
 Regény technikája 858.
 Szláv nyelvek 670.
 Verstan 21.
 Világtörténet 914. 947.

A Budapesti Philologiai Társaság 1899-ben.

I. A Társaság tisztségviselői :

Elnök: *Ponori Theurewk Emil*

Alelnök: *Heinrich Gusztáv*

Másodtitkár: *Cserép József*

Első titkár: *Katona Lajos*

Pénztárnok: *Cserhalmi Samu*

Szerkesztők: *Némethy Géza és Petz Gedeon.*

II. Választmányi tagok :

BUDAPESTIEK :

Badics Ferencz
Bermüller Ferencz
Erdélyi Pál
Findácz Ernő
5 *Fiók Károly*
Gyomlay Gyula
Hegedüs István
Hóman Ottó
Kempf József
10 *Maywald József*

Négyesy László
Pecz Vilmos
ifj. Reményi Ede
Schambach Gyula
15 *Simonyi Zsigmond*
Szinnyei József
Timár Pál
Váczy János
Vári Rezső
20 *Zlinszky Aladár.*

VIDÉKIEK :

Bászel Aurél
Binder Jenő
Bódiss Jusztn
Bognár Teofil
5 *Boros Gábor*
Burány Gergely
Burián János
Csengeri János
Dóczi Imre
10 *Erdélyi Károly*
Giesswein Sándor
Haldsz Ignác
Kacskovics Kálmán
Kardos Albert
15 *Nátafalussy Kornél*
Pirchala Imre
Spitkó Lajos
Szamosi János
Veress Ignác
20 *Zsoldos Benő.*

III. Tiszteleti tagok :

Bartal Antal, kir. tanácsos, Haraszt.

Dr. Hartel Vilmos, udvari tanácsos, egyetemi tanár, Bécs.

Dr. Ludwich Arthur, egyetemi tanár, Königsberg.

Müller Miksa, egyetemi tanár, Oxford.

5 *Dr. Schuchardt Hugó*, egyetemi tanár, Grác.

Dr. Schvarcz Gyula, egyetemi tanár, Budapest.

Dr. Szász Károly, ev. ref. püspök, Budapest.

Dr. Vámbéry Armin, egyetemi tanár, Budapest.

IV. Alapító tagok :

* <i>József Csász. és Kir. Főherczeg ő fensége</i> , Alcsúth	200	kor.
† <i>Dr. Abel Jenő</i> , volt egyetemi tanár, Budapest	300	„
† <i>Dr. Budenz József</i> , volt egyetemi tanár, Budapest	200	„
* <i>Dr. Gyulai Pál</i> , egyetemi tanár, Budapest	200	„
5 <i>Dr. Hegedüs István</i> , egyetemi tanár, Budapest	200	„
<i>Dr. Heinrich Gusztáv</i> , egyetemi tanár, Budapest	301	„
† <i>Horváth Cyrill</i> , volt egyetemi tanár, Budapest	200	„
† <i>Dr. Hunfalvy Pál</i> , a M. T. Akadémia volt főkönyvtárosa	200	„
* <i>Gr. Kuun Géza</i> , nagybirtokos, Maros-Németi	200	„
10 <i>B. és K. Latinovics Géza</i> , nagybirtokos, Bikity	200	„
† <i>Nagáll János</i> , pergamoni püspök, Nagyvárad	200	„
<i>ifj. Dr. Reményi Ede</i> , kir. k. h. főgymn. tanár, Budapest	520	„
<i>Dr. Székely György</i> , állami főgymn. tanár, Nagyszeben	200	„
Összesen	3121	kor.

A †-tel jelöltek elhaltak, a *-gal jelöltek tiszteleti tagok is.

V. Rendes tagok:

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Acsay Antal	Budapest	k. r. theologiai tanár	1885
	Agatsin Gyula	Sopron	benczés tanár	1898
	Dr. Alexics György	Budapest	a keleti ker. tanf. tanára	1889
	Dr. Alter Béla	Veszprém	kegyesrendi tanár	1898
5	Dr. Angyal Dávid	Budapest	főreáliskolai tanár	1881
	Gr. Apponyi Sándor	Lengyel	val. b. titkos tanácsos	1888
	Dr. Badics Ferencz	Budapest	gyakorló főgymn. igazg.	1894
	Dr. Balassa József	Budapest	állami főgymn. tanár	1885
	Balásy Dénes	Budapest	felső keresk. iskolai tanár	1898
10	Balogh Péter	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Dr. Baló József	Budapest	áll. tanítóképezd. tanár	1886
	Baltazár Gábor	Késmárk	ev. lyceumi tanár	1898
	Bancsó Antal	Sopron	ág. ev. lyceumi tanár	1890
	Baráth Ferencz	Budapest	ref. főgymn. tanár	1881
15	Barcsa János	H.-Nánás	ref. gym. tanár	1898
	Barcza József	Kisujszállás	ev. ref. gym. tanár	1899
	Dr. Baróti Lajos	Budapest	sz.-fővárosi főreálisk. t.	1898
	Dr. Bartha József	Budapest	áll. főgymnasiumi tanár	1890
	Bartos Fülöp	Budapest	keresk. akad. tanár	1897
20	Bayer József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1889
	Bálint József	Kézdivásárhely	gymnasiumi tanár	1899
	Bán Gualbert	Pápa	benczés tanár	1899
	Dr. Bán Károly Aladár	Temesvár	főgymnasiumi tanár	1897
	Dr. Bánóczy József	Budapest	orsz. izr. tanítók. igazg.	1881
25	Dr. Bárdos Remig	Esztergom	r. kath. főgymn. tanár	1892
	Dr. Bászai Aurél	Fehértemplom	áll. főgymn. tanár	1874
	Dr. Becker Fülöp Ágost	Budapest	egyetemi tanár	1896
	Becker Nándor	Selmeczbánya	ág. ev. lyceumi tanár	1892
	Dr. Beöthy Zsolt	Budapest	egyetemi tanár	1881
30	Dr. Berger E. János	Budapest	egyetemi tanár	1884
	Bergmann Ágost	Temesvár	állami főreálisk. tanár	1895
	Bermüller Ferencz	Budapest	ny. főgymn. tanár	1874
	Bertók Béla	Fehérgyarmat	ref. segéd-lelkész	1899
	Binder Jenő	Brassó	állami főreálisk. tanár	1883
35	Dr. Bleyer Jakab	Budapest	kir. kath. főgymn. tan.	1899
	Dr. Bognár Teofil	Sopron	r. kath. főgymn. tanár	1894
	Bohdaneczky Lajos	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1899
	Dr. Boros Gábor	Deés	áll. algymn. tanár	1881
	Borsos Károly	Mezőtúr	ref. főgymn. tanár	1899
40	Bozsénik Béla	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Bódiss Jusztin	Pannonhalma	szentbenedekrendi tanár	1883
	Dr. Buiány Gergely	Keszthely	prem. kanonok	1881
	Burián János	Arad	kir. kath. főgymn. igazg.	1885
	Buzássy Ábel	Pécs	r. kath. főgymn. tanár	1890
45	Bürner Sándor	Kassa	tanár	1899
	Dr. Chliff Márk	Budapest	leánygymn. tanár	1900

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag ?
50	Csathó Imre.	Budapest.	áll. közép-iparisk. tanár	1892
	Dr. Császár Elemér.	Budapest.	áll. főgymn. tanár	1898
	Dr. Csengeri János.	Kolozsvár.	egyetemi tanár	1881
	Cseréi József.	Temesvár.	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Cserép József.	Budapest.	állami főgymn. tanár	1882
	Cserhalmi Samu.	Budapest.	p. ü. min. számellenőr	1881
55	Csiky Lajos.	Marosvásárhely	ref. főgymn. tanár	1885
	Csokonay Zsigmond	Zircz.	ezisztenci rendi tanár	1898
	Nagné Csorba Mária.	Kaposvár.	polg. leányisk. igazgató	1887
	Csukovits Sándor	Veszprém.	k. rendi tanár	1899
	Czeglédi István.	Veszprém.	kir. tanfelügy. tollnok	1892
	Danka Placíd.	Pannonhalma	benzés tanár	1897
60	Debreczeni Nagy Sándor	Debreczen.	tanár	1901
	Dr. Demek Győző.	Nagyvárad.	főreálisk. tanár	1890
	Dévay József.	Budapest.	p. ü. min. tisztviselő	1888
	Dr. Dézsi Lajos.	Budapest.	egyetemi könyvtartiszt	1899
	Divényi Gyula.	Szeged.	kegyesrendi tanár	1899
	Dr. Dombi Márk.	Baja.	eziszt.-r. főgymn. tanár	1899
65	Dóczi Imre.	Debreczen.	ref. főgymn. tanár	1881
	Drajkó Béla.	Budapest.	kegy.-rendi főgymn. tan.	1881
	Elischer József.	Nagyszeben.	kir. tanker. főigazgató	1874
	Endrei Ákos.	Kaposvár.	áll. főgymn. tanár	1886
	Dr. Erdélyi Károly.	Kolozsvár.	kegy.-r. főgymn. igazg.	1882
	Dr. Erdélyi Pál.	Budapest.	nemz. muzeumi tisztv.	1883
70	Dr. Erdődi Ármin.	Vágújhely.	reáliskolai tanár	1897
	Dr. Erődi Béla.	Budapest.	kir. tanker. főigazgató	1881
	Dr. Esztégár László	Budapest.	nemz. muzeumi tisztv.	1896
	Esztergályos Ágoston	Léva.	kegyesrendi tanár	1895
	Dr. Exner Győző.	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár	1885
	Dr. Faludi Miksa.	Székesfehérvár	keresk. akad. igazgató	1881
75	Faragó János.	Pápa.	ev. ref. főiskolai tanár	1889
	Farkas Ignác.	Temesvár.	r. kath. főgymn. tanár	1894
	Fábián Imre.	Kassa.	r. kath. főgymn. tanár	1881
	Fejér Adorján Géza	Baja.	eziszt. r. főgymn. tanár	1889
	Fekete István.	Selmeczbánya.	ág. ev. lyceumi tanár	1888
	Fekt Ferencz.	Eperjes.	kir. kath. főgymn. tanár	1877
80	Ferenczy István.	Nagyszeben.	áll. főgymn. igazgató	1898
	Ferszigan János.	Belényes.	főgymn. tanár	1890
	Dr. Fialowsky Lajos.	Budapest.	áll. főgymn. tanár	1886
	Dr. Fináczy Ernő.	Budapest.	osztálytanácsos	1881
	Dr. Finály Gábor.	Budapest.	állami főgymn. tanár	1892
	Dr. Fiók Károly.	Budapest.	ref. főgymn. tanár	1887
90	Fleischbacker Fridolin	Sopron.	állami főreálisk. tanár	1895
	Fludorovics Zsigmond	Nagyszombat	főgymn. tanár	1885
	Dr. Fodor Gyula.	Szatmár.	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Fraknoi Vilmos.	Róma.	püspök	1881
	Frankl István.	Budapest.	min. segéd-fogalmazó	1898
	Dr. Friml Aladár.	Trencsén.	kir. főgymn. tanár	1883

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
95	Fülöp Árpád	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1894
	Gaál Mózes	Budapest	állami főgymn. tanár	1890
	Dr. Gál Kelemen	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
	Dr. Gärtner Henrik	Losoncz	tanár	1885
	Dr. Gáspár Elek	Budapest	főgymn. tanár	1896
100	Dr. Geréb József	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1882
	Géresi Kálmán	Debreczen	kir. tanker. főigazgató	1881
	Dr. Giesswein Sándor	Győr	püspöki szentsz. jegyző	1892
	Glasz Ferencz	Máramarossziget	ev. ref. főgymn. tanár	1896
	Glósz Miksa	Csiksomlyó	r. k. főgymn. tanár	1888
105	Góbi Imre	Budapest	ág. ev. főgymn. igazg.	1893
	Greifel György	Nyitra	főgymn. tanár	1898
	Grúsz Ede	Igló	főgymn. tanár	1895
	Dr. Gulyás István	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1894
	Dr. Gyárfás Tihamér	Brassó	r. kath. főgymn. tanár	1885
110	Dr. Gyomlay Gyula	Budapest	gyak. főgymn. tanár	1882
	György Lajos	Losoncz	állami főgymn. tanár	1881
	Győry Gyula	Pápa	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Dr. Gyulai Ágost	Budapest	áll. főgymn. tanár	1883
	Dr. Gyürky Ödön	Budapest	tanár, a B. K. K. titkára	1890
115	Hager József	Marosvásárhely	főgymn. tanár	1892
	Hajnal Imre	Mernye	kegy.-r. főgymn. tanár	1882
	Dr. Halász Ignác	Kolozsvár	egyetemi tanár	1881
	Hallay Zoltán	Rozsnyó	ág. ev. főgymn. tanár	1899
	Dr. Hampel Antal	Budapest	miniszteri s. titkár	1900
120	Dr. Haraszi Sándor	Keszthely	prem. főgymn. tanár	1896
	†Dr. Harrach József	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1889
	Hazlinger Ferencz	Arad	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Háhn Adolf	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár	1881
	Dr. Hám Sándor	S.-A.-Újhely	r. kath. főgymn. tanár	1889
125	Hegedüs Béla	Budapest	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Hegedüs Izidor	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1900
	Hegedüs Pál	Szeged	áll. főreálisk. tanár	1895
	Hehelein Károly	Ungvár	plébános	1881
	Dr. Heinrich Alajos	Rákospalota	állami főgymn. tanár	1881
130	Dr. Heinrich Károly	Budapest	keresk. akad. tanár	1881
	Hellebrant Árpád	Budapest	m. t. akad. könyvtáros	1881
	†Henning Rezső	Nagyszében	állami főgymn. tanár	1889
	Herald Ferencz	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Dr. Herzl Mór	Budapest	magánzó	1881
135	Hetyei Szende	Pannonhalma	benczés tanár	1900
	Dr. Hénáp Tamás	Vác	kegy.-r. főgymn. tanár	1895
	Himpfner Béla	Budapest	áll. főgymn. igazgató	1882
	Dr. Hittrich Ödön	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1885
	Dr. Hofer Károly	Budapest	kir. főigazgató	1874
140	Dr. Hoffman Frigyes	Budapest	felsőbb leányisk. tanár	1882
	Hoffmann Mátyás	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1892
	Hofmann Sebestyén	Nagyvárad	premontrei tanár	1898

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
145	Dr. Hornyánszky Gyula	Kaposvár ---	állami főgymn. tanár ---	1893
	Dr. Horváth Cyrill ---	Budapest ---	ref. főgymn. tanár ---	1888
	Dr. Hóman Ottó ---	Budapest ---	miniszteri tanácsos ---	1881
	Högyész Amand ---	Pannonhalma ---	benczés tanár ---	1899
	Huber Lipót ---	Kalocsa ---	theologiai tanár ---	1898
150	Dr. Huszár Vilmos ---	Budapest ---	tanár ---	1899
	Dr. Illés János ---	Budapest ---	orsz. levéltári fogalmazó	1894
	Dr. Illyefalvi Vitéz Alad.	Losonc ---	állami főgymn. tanár ---	1896
	Incze Béni ---	Fiume ---	állami főgymn. tanár ---	1897
	Incze István ---	Nagy-Kanizsa ---	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
155	Incze József ---	Szentes ---	áll. főgymn. tanár ---	1899
	Irsik József ---	Magyaróvár ---	gymn. tanár ---	1898
	Istvánffy Pál ---	Kassa ---	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Jacobi Károly ---	Budapest ---	áll. főgymn. tanár ---	1898
	Jakobinyi Alajos ---	Sopron ---	tanár ---	1898
160	Dr. Janicsek József ---	Eperjes ---	kir. kath. főgymn. tanár	1893
	Janny László ---	Kolozsvár ---	kegy.-r. főgymn. tanár ---	1882
	Jándi Gy. Bernardin ---	Pannonhalma ---	benczés tanár ---	1888
	Jánosi Boldizsár ---	Budapest ---	állami főgymn. tanár	1885
	Dr. Jeszenszky István ---	Pozsony ---	ág. ev. lyceumi tanár ---	1889
165	Dr. Kacs Kovics Kálmán	Tóthgyúgy ---	nagybirtokos ---	1895
	Kanyaró Ferenc ---	Kolozsvár ---	unit. főgymn. tanár ---	1893
	Dr. Kaposy Endre ---	Székesfehérvár ---	cziszt.-r. főgymn. tanár	1892
	Karátsony Zsigmond ---	Késmárk ---	ev. lyceumi tanár ---	1896
	Dr. Kardos Albert ---	Debreczen ---	áll. főreálisk. tanár ---	1892
170	Dr. Kardos Czelesztin ---	Pannonhalma ---	benczés tanár	1894
	Dr. Kardos Gyula ---	Kassa ---	főgymn. tanár ---	1897
	Dr. Kassai Gusztáv ---	Budapest ---	egyetemi m.-tanár ---	1881
	Kassuba Domokos ---	Eger ---	kath. főgymn. igazg. ---	1893
	Dr. Katona Lajos ---	Budapest ---	kir. kath. főgymn. tanár	1890
175	Káposztássy Jusztinián	Nagy-Venyim ---	cziszt.-r. jószágkorm.	1881
	Dr. Kárpáti Károly ---	Szeged ---	áll. főgymn. tanár ---	1895
	Dr. Keil Alajos ---	Szolnok ---	állami főgymn. tanár ---	1892
	Dr. Kelen Ferenc ---	Budapest ---	polg. iskolai tanár ---	1898
	Kemény Ferenc ---	Budapest ---	reáliskolai igazgató ---	1892
180	Kemény Fülöp ---	Győr ---	benczés főgymn. tanár ---	1893
	Kempf József ---	Budapest ---	áll. főgymn. tanár ---	1882
	Kende János ---	Nagyvárad ---	főgymn. tanár ---	1900
	Kenesey Dezső ---	Budapest ---	ref. főgymn. tanár ---	1892
	Kern Antal ---	Zala-Egerszeg ---	főgymn. tanár ---	1899
185	Király Béla ---	Sopron ---	ev. lyceumi tanár ---	1894
	Király Lajos ---	Kecskemét ---	kegyesr. tanár ---	1899
	Király Pál ---	Budapest ---	pædagogiumi tanár ---	1874
	+ Dr. Kircz Jakab ---	Szolnok ---	áll. főgymn. tanár ---	1886
	Dr. Kisfaludy A. Béla ---	Budapest ---	egyetemi tanár ---	1897
190	Kiss Albert ---	Igló ---	ág. ev. főgymn. tanár	1891
	Kiss Béla ---	Budapest ---	áll. főgymn. tanár ---	1895
	Dr. Kiss Ernő ---	N.-Kanizsa ---	kegy.-r. tanár ---	1893

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
195	Dr. Kis Sándor	Tata	kegy.-r. főgymn. tanár	1886
	Kolonics Lipót	Székesfehérvár	r. kath. főgymn. tanár	1881
	Dr. Kont Ignác	Páris	tanár a Collège Rollinban	1881
	Kopácsy György	Podolin	tanár	1899
	Korber Imre	Csiksomlyó	r. kath. főgymn. zenetan.	1891
	Kosári István	Beregszász	áll. gymn. tanár	1897
	Kosztka György	Pécs	főreálisk. tanár	1895
200	Kotunovics Sándor	Nagyvárad	r. kath. főgymn. igazg.	1881
	Dr. Kovalik János	Trsztena	kir. kath. algymn. tanár	1883
	Dr. Kovács Dániel	Székely-Udvarh.	ev. ref. főgymn. tanár	1896
	Kovács Endre	Sátoralja-Ujhely	főgymn. tanár	1892
	Dr. Kovács Gyula	Temesvár	áll. főgymn. tanár	1896
205	Dr. Kováts S. János	Nagyvárad	felső keresk. isk. igazgató	1899
	Könye Nándor	Ungvár	állami alreálisk. tanár	1889
	Köpesdy Sándor	Budapest	áll. főgym. igazg.	1874
	Dr. Körös Endre	Pápa	ev. ref. főgymn. tanár	1897
	Dr. Körösi László	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1898
210	Körösi Sándor	Fiume	áll. főgymn. tanár	1892
	Krasznopolszky József	Budapest	kegyesrendi tanár	1892
	Dr. Krausz Jakab	Budapest	polg. iskolai tanár	1881
	Dr. Krausz Sámuel	Budapest	orsz. izr. tanítók. tanár	1894
	Krauze Ervin	Kassa	főgymn. tanár	1893
215	Dr. Kresméry Károly	Nagykikinda	állami gymn. igazgató	1886
	Kroller Miksa	Panonhalma	szt. benedekr. perjel	1884
	Kroll Rudolf	Kisszeben	kegy.-r. algymn. igazgató	1892
	Kronberger Miklós	Budapest	tanár	1900
	Kubicsek Albert	Fiume	áll. főgymn. tanár	1899
220	Kulesár Endre	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1892
	Dr. Kunos Ignác	Budapest	a kel. keresk. tanf. igazg.	1884
	Dr. Kurtz Sándor	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1899
	Kutruetz Rezső	Szt.-Gotthárd	áll. algymn. igazgató	1891
	Dr. Kuzsinszky Bálint	Budapest	muzeumi régiségtári őr	1885
225	Dr. Kvacala János	Dorpat	egyetemi tanár	1891
	Lakatos Vincze	Keszthely	prem. kanonok, tanár	1893
	Latkóczy Mihály	Losonez	áll. főgymn. tanár	1887
	Dr. Láng Nándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1894
	Dr. Lázár Béla	Budapest	áll. főgymn. tanár	1887
230	Lehr Albert	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1882
	Dr. Létmányi Nándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
	Lichtenegger József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
	Dr. Lipóczi Keczer Géza	Makó	áll. főgymn. tanár	1899
	Liska János	Szarvas	ág. ev. főgymn. tanár	1891
235	Loósz István	Szabadka	közs. főgymn. tanár	1896
	Dr. Losonczy Lajos	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1885
	Löffler József	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Macher Ede	Pozsony	áll. főreáliskolai tanár	1892
	Madarász Pál	Veszprém	kegyesr. főgymn. tanár	1885
	Madzsar Imre	Budapest	tanár	1900

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
240	Marek Ede	Budapest	belügymin. oszt. tan.	1897
	Markusovszky Sámuel	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1881
	Martinkovics Iván	Mármárossziget	kath. gymn. tanár	1888
	Marusák Pál	Sopron	áll. felsőbb leányisk. ig.	1888
	Matskássy József	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1881
245	Matter János	Csurgó	ev. ref. főgymn. tanár	1885
	Dr. Maywald József	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1877
	Mazuch Ede	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1889
	Mácska Lajos	Debreczen	kegy.-r. algymn. tanár	1888
	Márton Jenő	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1883
250	Mártonyi Lukács	Kézdivásárhely	gymn. tanár	1893
	Dr. Máté Lajos	Erzsébetváros	áll. gymn. tanár	1899
	Máthé György	Lugos	áll. főgymn. tanár	1885
	Medgyesi Lajos	Zalaegerszeg	áll. főgymn. igazgató	1892
	Medgyesi Ferencz	Zombor	főgymn. tanár	1901
255	Dr. Melich János	Budapest	n. muzeumi tisztviselő	1896
	Dr. Mérei Kálmán	Győr	főgymn. tanár	1888
	Mészáros Jenő	Temesvár	áll. tanítókép. tanár	1896
	Mészáros Lajos	Zenta	közs. főgymn. tanár	1885
	Mihelics Károly	Szamosujvár	főgymn. tanár	1897
260	Molnár Béda	Kőszeg	szent ben. rendi tanár	1900
	Molnár Gy. Ervin	Komárom	benczés tanár	1899
	Dr. Molnár István	Budapest	áll. főgymn. tanár	1895
	Molnár János	Ujvidék	kir. kath. főgym. tanár	1898
	Dr. Molnár Samu Pál	Székesfehérvár	eziszt. r. főgymn. tanár	1888
265	Mondik Pál	Nagy-Kanizsa	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Moravcsik Géza	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1881
	Moravszky Ferencz	Nyíregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1892
	Dr. Morvay Győző	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1886
	Moser József	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1881
270	Dr. Mócs Szaniszló	Pécs	főgymn. tanár	1891
	Mórocz Emilián	Pannonhalma	noviczius mester	1886
	Mutschenbacher Gyula	Nagyszombat	főgymnasiumi tanár	1899
	Dr. Nagy Károly	Kolozsvár	keresk. akad. tanár	1881
	Dr. Nagy Zsigmond	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1890
275	Naményi T. Lajos	Budapest	hivatalnok	1887
	Nádor Béla	Nagy-Kanizsa	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
	Nátafalussy Kornél	Nagyvárad	kir. tanker. főigazg.	1881
	Dr. Netoliczka Oszkár	Brassó	ág. ev. főgymn. tanár	1894
	Dr. Négyesy László	Budapest	egyetemi m. tanár	1888
280	Németh Károly	Kecskemét	kegy. rendi főgymn. tanár	1899
	Németh Regináld	Győr	kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Némethy Géza	Budapest	egyetemi tanár	1884
	Nikolics Ignác	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Orafitsik József	Szeged	főgymn. tanár	1893
285	Orbán Lajos	Keszthely	prem. főgymn. tanár	1899
	Dr. Ozorai Lajos	Nagy-Kálló	gymnasiumi tanár	1901
	Pacher Donát	Sopron	r. kath. főgymn. tanár	1884

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
290	Pap János	Karczag	ev. ref. gymn. tanár	1885
	Dr. Pap Károly	Budapest	leánygymn. tanár	1900
	Papp Mózes	Székelykeresztúr	unit. algymn. tanár	1894
	†Papp Mihály	Halas	ref. főgymn. tanár	1885
	Paulik József	Trencsén	kir. kath. főgymn. tan.	1882
295	Pácz Sándor	Nagyvárad	prem. kanonok, tanár	1888
	Pásztory Endre	Kassa	prem. tanár	1898
	Dr. Peczkó Ernő	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1899
	Dr. Pecz Vilmos	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Petrovics László	Nyitra	főgymn. tanár	1896
300	Dr. Petz Gedeon	Budapest	egyetemi tanár	1883
	Dr. Pécsi Ödön	Trencsén	kegyesrendi tanár	1895
	Pfeiffer Antal	Budapest	kegyesrendi tanár	1874
	Pintér Ede	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1886
	Pirchala Imre	Pozsony	kir. tanker. főigazgató	1881
305	Polgár Alajos	Paks	polg. isk. tanár	1894
	Polgár György	Miskolcz	kir. gymn. igazgató	1886
	Polgár Iván	Eger	cziszt. r. főgymn. tanár	1900
	Dr. Popini Albert	Nyíregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1887
	Posch Árpád	Pozsony	kir. kath. főgymn. tanár	1888
310	R. Prikkel Márián	Sopron	benczés tanár	1897
	Dr. Prónai Antal	Budapest	kegyesrendi tanár	1896
	Dr. Pruzsinszky János	Budapest	állami főgymn. tanár	1883
	Dr. Pruzsinszky Pál	Budapest	ref. főgymn. tanár	1895
	Dr. Radinovics Iván	Budapest	belügymin. s.-titkár	1888
315	Radlinszky József	Szatmár	kir. főgymn. tanár	1881
	Dr. Radnai Rezső	Budapest	miniszteri titkár	1885
	Dr. Radó Antal	Budapest	író	1883
	Ranczay József	Lőcse	kir. főgymn. tanár	1899
	Ranschburg Viktor	Budapest	az Athenaeum k. h. fön.	1888
320	Dr. Reibner Márton	Pozsony	kir. kath. főgymn. tanár	1890
	Reiszer Ottó	Székesfehérvár	cziszt. r. tanár	1895
	Récei Ede	Kecskemét	kegy.-r. tanár	1895
	Dr. Récei Viktor	Pannonhalma	főkönyvtáros	1884
	Rhousopoulos Rhousos	Budapest	a kel. ker. tanf. tanára	1896
325	Dr. Riedl Frigyes	Budapest	községi főreálisk. tanár	1881
	Roboz Andor	Budapest	főreáliskolai tanár	1896
	Roller Béla	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1896
	Roseth Arnold	Budapest	áll. főgymn. tanár	1898
	Rózsa Vitál	Esztergom	kath. főgymn. tanár	1888
330	Dr. Rupp Kornél	Budapest	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Dr. Ruzsicska Aurél	Győr	benczés tanár	1898
	Sarudy György	Pápa	ref. főgymn. tanár	1890
	Dr. Schack Béla	Budapest	keresk. akad. tanár	1885
	Schambach Gyula	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1895
	Schill Salamon	Budapest	rabbiképző int. tanár	1882
	Schlott Gyula	Eperjes	kir. kath. főgymn. igazg.	1881
	Dr. Schmidt Attila	Budapest	állam. főgymn. tanár	1895

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag ?
335	Schmidt József ...	Budapest ...	kir. kath. főgymn. igazg.	1900
	Dr. Schnabel Róbert ...	Budapest ...	állami főgymn. tanár ...	1887
	Dr. Schneeberger Nánd.	Budapest ...	ág. ev. főgymn. tanár	1899
	Dr. Schreiner Márton	Berlin ...	rabbiképző int. tanár ...	1892
	Schuber Mátyás ...	Déva ...	állami főreálisk. tanár	1883
340	Dr. Schullerus Adolf	Nagy-Szeben ...	ág. ev. tanítóképz. tanár	1888
	Schüsler Albert ...	Tata ...	k.-rendi főgymn. tanár	1895
	Schvannauer Ferencz	Kaposvár ...	állami főgymn. tanár	1895
	Dr. Sebestyén Gyula	Budapest ...	n. muzeumi tisztviselő	1895
	Dr. Sebestyén Károly	Budapest ...	áll. főgymn. tanár ...	1896
345	Serédi J. Dénes ...	Pápa ...	benczés tanár ...	1890
	Dr. Serédi P. Lajos ...	Budapest ...	ág. ev. főgymn. tanár ...	1896
	Serkei Szabó József	Debreczen ...	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Dr. Siegescu József ...	Budapest ...	áll. főgymn. tanár ...	1898
	Simonides István ...	Szeged ...	k.-r. főgymn. tanár ...	1895
350	Dr. Simonyi Zsigmond	Budapest ...	egyetemi tanár ...	1881
	Sinka Sándor ...	Debreczen ...	ev. ref. főiskolai igazgató	1894
	Dr. Solymossy Sándor	Budapest ...	polg. isk. tanár ...	1896
	Soós József ...	Kis-Ujszállás	ev. ref. főgymn. tanár ...	1888
	Sörös Pongrácz ...	Pannonhalma	benczés tanár ...	1897
355	Spitkó Lajos ...	Székesfehérvár	kir. tanker. főigazgató	1883
	Dr. Stein Aurél ...	Kalkutta (India)	collegiumi igazgató ...	1898
	Stern Ábrahám ...	Budapest ...	el. és polg. főisk. igazgató	1895
	Dr. Strache Tivadar ...	Kassa ...	prem. tanár ...	1895
	Strauch Béla ...	Nagyszeben ...	állami főgymn. tanár	1885
360	Stromp József ...	Igló ...	főgymn. tanár ...	1885
	Szabó Adorján ...	Kassa ...	premont. főgymn. tanár	1899
	Szabó András ...	Szék.-Udvarhely	ref. főgymn. tanár ...	1897
	Dr. Szabó Ignác ...	Vác ...	kegy.-r. tanár ...	1897
	Szabó Iván ...	Halas ...	ref. főgymn. tanár ...	1895
365	†Szabó Szilveszter ...	Esztergom ...	főgymn. tanár ...	1881
	Szakács Béla ...	Győr ...	benczés tanár ...	1896
	Szalay Gábor ...	Eger ...	cziszt.-r. főgymn. tanár	1889
	Szalay Gyula ...	Nagy-Kőrös ...	ref. főgymn. tanár ...	1881
	Szalay Gyula ...	Kun-Félegyháza	közs. kath. főgymn. tanár	1888
370	Szalay Károly ...	Budapest ...	ref. főgymn. tanár ...	1887
	Dr. Szamosi János	Kolozsvár ...	egyetemi tanár ...	1875
	Dr. Számek György ...	Kolozsvár ...	kath. főgymn. igazg.	1896
	Szántó Kamill ...	Baja ...	cziszt.-r. főgymn. tanár	1891
	Szártorisz Ferencz ...	Selmeczbánya	kir. kath. gymn. tanár	1898
375	Szegess Mihály ...	Veszprém ...	kegy.-r. főgymn. tanár	1895
	Dr. Szemák István	Budapest ...	ny. áll. főgymn. igazg.	1886
	Dr. Székely György	Sárospatak ...	akadémiai tanár ...	1895
	Székely Salamon ...	Arad ...	állami főreálisk. tanár	1881
	Dr. Széplaki János ...	Kolozsvár ...	keresk. akadémiai tanár	1895
380	Dr. Szigetvári Iván ...	Budapest ...	áll. főgymn. tanár ...	1886
	Szilasi Móríc ...	Budapest ...	áll. főgymn. tanár ...	1874
	Dr. Szilágyi Albert ...	Sz.-Udvarhely ...	áll. főreáliskolai tanár	1888

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Szilágyi Oszkár	Pápa	benczés tanár	1898
	Szinger Kornél	Szeged	kegyesr. főgymn. tanár	1888
385	Dr. Szinnyi Ferencz	Budapest	tanár	1899
	Dr. Szinnyi József	Budapest	egyetemi tanár	1883
	Szinyei Endre	Sárospatak	ref. főiskolai tanár	1874
	Szkunzevics Kornél	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Szlávnits György	Budapest	tanár	1892
390	Szölgvény Ferencz	Gyöngyös	állami főgymn. igazgató	1890
	Szőke Adolf	Budapest	áll. főgymn. tanár	1899
	Szuchy Endre	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Szücs István	Nyitra	kegyesr. főgymn. tanár	1895
	Dr. Takács Menyhért	Kassa	prem. főgymn. igazg.	1893
395	Tamási István	Kolozsvár	tanár	1888
	Teleky László	Nagy-Röcze	polg. és felsőker. isk. tan.	1892
	Tell Anasztáz	Győr	benczés tanár	1891
	Teveli Mihály	Körmöczbánya	állami főreálisk. tanár	1900
	Ponori Thewrewk Emil	Budapest	egyetemi rector magnif.	1874
400	Timár Pál	Budapest	állami főgymn. tanár	1885
	Dr. Tolnai Vilmos	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1896
	Tomozsy Endre	Budapest	kegyesr. áldozár	1895
	Dr. Tóth György	Kecskemét	kegyesr. főgymn. igazgató	1886
	Tóth Gyula	Tarna-Méra	római kath. lelkész	1894
405	Dr. Tóth Kálmán	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1885
	Travnik Zsigmond	Trencsén	felsőbb leányisk. tanár	1892
	Tubán Tibor	Léva	kegyesrendi tanár	1898
	Dr. Uhlárik János	Nagyszombat	főgymn. tanár	1888
	Ulár Pál	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
410	Vajdafy Géza	Ungvár	kir. k. főgymn. tanár	1874
	Dr. Vajda Gyula	Szeged	áll. fels. leányisk. tanár	1897
	Dr. Vajda Károly	Budapest	áll. főgymn. tanár	1899
	Dr. Váczy János	Budapest	állami főgymn. tanár	1886
	Váli Tibor	Kassa	főgymn. tanár	1897
415	Dr. Vári Rezső	Budapest	áll. főgymn. tanár	1886
	Dr. Várkonyi Odiló	Pannonhalma	benczés főisk. tanár	1888
	Veress Ignác	Budapest	kir. főigazgató	1881
	Dr. Vietorisz József	Nyiregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1892
	Vikár Béla	Budapest	orsz. gyűl. gyorsíró rev.	1899
420	Vojtkó Pál	Sopron	ev. főgymn. tanár	1898
	Rövid Vozári Gyula	Munkács	áll. főgymn. tanár	1881
	Wagner Antal	Kolozsvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1896
	Dr. Wagner Lajos	Pozsony	állami főreálisk. tanár	1875
	Dr. Waldapfel János	Budapest	tanár	1894
425	Dr. Wargha Samu	Deáki	szentbenedekr. lelkész	1882
	Dr. Werner Adolf	Eger	cziszt. főgymn. tanár	1892
	Dr. Weszely Odön	Budapest	tanítónőképző int. tanár	1898
	Wigand János	Szegzárd	állami gymn. igazg.	1881
	Wirth Gyula	Budapest	állami főgymn. tanár	1895
430	Wirthschafter Márk	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1898

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag ?
435	Wolff Béla	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár	1885
	Dr. Zimányi József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1885
	Dr. Zindl Béla	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
	Dr. Zlinszky Aladár	Budapest	áll. gymn. tanár	1883
	Dr. Zolnai Gyula	Budapest	áll. főgymn. tanár	1889
	Dr. Zoltvány L. Irén	Pannonhalma	benczés tanár	1887
	Dr. Zombory J. János	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Zsoldos Benő	Sárospatak	ref. főisk. tanár	1883

VI. Rendkívüli tagok :

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag ?
5	Dr. Alkalay Salamon	Budapest	tanárjelölt	1898
	Baros Gyula	Sajó-Kaza	tanárjelölt	1898
	Barthmes György	Szászváros	ev. népiskolai tanító	1896
	Bausz I. Teodorik	Esztergom	benczés tanár	1894
	Benczik Béla	Kolozsvár	kegy. rendi tanárjelölt	1899
	Bihari Immanuel	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1898
	Bitter Illés	Pécs	cziszt. rendi tanár	1889
10	Boeskay Emilia	Haró	tanítónő	1896
	Boros Alán	Komárom	benczés tanár	1898
	Borsodi Miklós	Baja	cziszt.-r. tanár	1888
	Bölcsházy István	Budapest	tanár	1888
	Bucsy István	Bécs	tanár	1896
	Büchler Pál	Marosvásárhely	r. kath. főgymn. tanár	1899
	Csudáky Bertalan	Budapest	F.-J.-nev. intéz. tanára	1895
15	Czeizel János		tanárjelölt	1896
	Danczer Béla	Budapest	tanár	1894
	Dr. Dittrich Vilmos	Budapest	tanár	1898
	Emhő Gyula	Budapest	polg. iskolai tanárjelölt	1898
	Fölkel Béla	Szatmár	kir. k th. főgymn. tanár	1889
	Gallo Gyula	Budapest	tanárjelölt	1898
	Gasparics Lajos	Fehértemplom	állami főgymn. tanár	1895
20	Görtl Arnold	Nagyszeben	tanárjelölt	1895
	Gröger Rezső	Budapest	tanárjelölt	1897
	Hatala József	Trencsén	kegy.-r. tanár	1891
	Hensch Béla	Eger	önkéntes	1897
	Herczegh Antal	Budapest	tanárjelölt	1897
	Ilosvai Lajos	Ó-Sóóvé	állami tanító	1898
	K. Incze Béla	Érsekújvár	közs. főgymn. tanár	1886
30	Kardoss Gyula	Ottomány	nevelő	1893
	Dr. Karl Lajos	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1898
	Dr. Kaunitz Lajos	Budapest	tanár	1895
	Kálmán János	Kolozsvár	tanárjelölt	1897
	Károly Ignác	Pécs	cziszt.-r. tanár	1891
	Klauber Frigyes	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1896

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
35	Kocsis Lénárt	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1898
	Köblös Samu	H.-Böszörmény	tanár	1899
	Kövér Sándor	Ujpest	polg. isk. tanár	1890
	Dr. Kugel Sándor	Pozsony	tanár	1895
	Dr. Latzkó Hugó	Budapest	tanár	1895
40	Lőw Fülöp	Locsmánd	evang. lelkész	1899
	Ludvig József	Nagyvárad	tanárjelölt	1896
	Dr. Málly Ferencz	Győr	önkéntes	1899
	Dr. Márffy Oszkár	Budapest	tanárjelölt	1898
	Dr. M. Nagy István	Mezőtur	ref. főgymn. tanár	1897
45	Nagy József	Budapest	tanárjelölt	1897
	Neszveda Károly	Debreczen	piarista tanár	1898
	Pazar Béla	Szeged	áll. főgymn. tanár	1894
	Pápay József	Kis-Igmánd	tanár	1896
	Rafain Jakab	Kolozsmonostor	kath. alap. urad. ellenőr	1888
50	Rádits Dusan	Zombor	tanítóképző tanár	1894
	Rehák Pál	Nagy-Szalonta	gymn. tanár	1897
	Dr. Rell Lajos	B.-Csaba	gymn. tanár	1896
	Schmidt Frigyes	F.-Lövd	gymn. tanár	1889
	Schmidt Mariska	Budapest	bölcsészethallgató	1896
55	Seprődi János	Kolozsvár	tanárjelölt	1897
	Simon Géza	Mármárossziget	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Sróth Péter	Zay-Ugrócz	polg. isk. tanár	1891
	Szabó Alajos	Nagy-Károly	kegy.-r. tanárjelölt	1897
	Szabó István	Érsek-Ujvár	gymn. tanár	1887
60	Dr. Szauner Zsigmond	Budapest	tanár	1895
	Szeremley Béla	Szászváros	ev. ref. főgymn. tanár	1897
	Szolner Bónis	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1898
	Dr. V. Szőcs Géza	N.-Szeben	áll. főgymn. tanár	1888
	Szukup János	Podolin	gymn. tanár	1897
65	Tihanyi Gál	Pannonhalma	benczés tanítójelölt	1899
	Thold Orbán	Sopron	főgymn. tanár	1898
	Urbanek Károly	Budapest	tanárjelölt	1897
	Varjas J. Endre	Kolozsvár	kegy.-r. tan. jel.	1897
	Varsányi Román	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1897
70	Vnuk István	Trencsén	honvédtiszt-helyettes	1896
	Vujsz János	Budapest	tanárjelölt	1897
	Wirker Ernő	Budapest	bölcsészethallgató	1896
	Dr. Wollanka József	Brassó	tanár	1895
	Dr. Zimányi Dániel	Besztercebánya	ev. gym. tanár	1897

VII. Az Egyet. Phil. Közlöny előfizetői.

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizet? ?
5	Arad	Királyi főgymnasium	1883
	Aszód	Ág. ev. algymnasium	1897
	Baja	Czisztercezi rendi főgymnasium	1899
	Balázsfalva	A gör. kath. főgymn. tanári kara	1890
	Bártfa	Állami főgymnasiumi igazgatóság	1899
10	Belényes	Gör. kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Békés	Ev. ref. gymnasium	1883
	Békés-Csaba	Ág. ev. algymnasium	1897
	Beregszász	Állami gymnasium	1897
	Besztercebánya	Ág. ev. algymnasium	1893
15	" " " " " "	Kir. kath. főgymnasium	1886
	Bonyhád	Ág. ev. algymnasium	1893
	Brassó	M. kir. állami főreáliskola	1894
	" " " " " "	Római kath. főgymnasium	1898
	Budapest	Csaplár Benedek, k. r. főgymn. tanár	1883
20	" " " " " "	Kilián Frigyes, könyvtáros	1894
	" " " " " "	" " " " " "	1899
	" " " " " "	Pfeifer Ferdinand, könyvtáros	1883
	" " " " " "	" " " " " "	1883
	" " " " " "	" " " " " "	1883
25	" " " " " "	Rados Ignác áll. főreálisk. tanár	1897
	" " " " " "	Toldi Lajos, könyvtáros	1897
	" " " " " "	" " " " " "	1898
	" " " " " "	Wodianer Arthur	1899
	" " " " " "	I. ker. polgári isk. tanító képző	1886
30	" " " " " "	II. ker. állami tanítónőképző	1896
	" " " " " "	II. ker. főreáliskola	1890
	" " " " " "	IV. ker. kegyes tanítór. főnökség	1896
	" " " " " "	IV. ker. kegyesrendi főgymnasium	1886
	" " " " " "	IV. ker. ág. ev. főgymnasium	1883
35	" " " " " "	V. ker. állami főreáliskola	1890
	" " " " " "	VI. ker. áll. polg. isk. tanítónők	1886
	" " " " " "	VIII. ker. közs. főreáliskola	1895
	" " " " " "	VIII. ker. gyak. főgymnasium	1886
	" " " " " "	VIII. ker. állami főgymnasium	1899
40	" " " " " "	VIII. ker. cziszt.-r. tanárképző	1893
	" " " " " "	IX. ker. Eötvös-collegium	1896
	" " " " " "	IX. ker. ev. ref. főgymnasium	1885
	Csiksomlyó	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Debreczen	Ev. ref. főgymn. tanári könyvtár	1888
45	" " " " " "	Állami főreáliskola	1884
	Deés	Welle Olivér áll. gym. tanár	1898
	Déva	Állami főreáliskola	1883
	" " " " " "	Állami főreáliskolai önképzőkör	1897
	Eger	Állami főreáliskola	1899
	" " " " " "	Róm. kath. főgymnasium	1883

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizet?
	Éperjes	Evangelikus collegium	1883
	"	Evang. colleg. Magyar Társaság	1890
	Érsekújvár	Főgymnasiumi könyvtár	1883
50	Erzsébetváros	Állami főgymnasium	1892
	Esztergom	Szentbenedekrendi székház	1893
	"	Közs. reáliskolai igazgatóság	1887
	Fehértemplom	Állami főgymnasium	1892
	Felső-Lövő	Evangelikus tanintézetek	1898
55	Fiume	Állami főgymnasium	1886
	Fogaras	Állami főgymnasium	1899
	Gyöngyös	Állami főgymn. igazgatóság	1890
	Gyöng	Ev. ref. gymn.	1886
	Győr	Zechmeister Andor, könyvtáros	1897
60	"	Szentbenedekrendi székház	1899
	Győr-Szent-Márton	Pannonhalmi könyvtár	1886
	Gyulafehérvár	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1886
	Hajdu-Böszörmény	Ev. ref. gymn. könyvtár	1886
	Hajdu-Nánás	Ev. ref. gymnasium	1886
65	Hódmező-Vásárhely	Ref. főgymnasium	1893
	Jabloniec	Wagner Adolf, nevelő	1899
	Jászberény	Állami főgymnasium	1885
	Jászó	Jászóvári könyvtár	1886
	Kalocsa	Érseki főgymn.	1890
70	Kaposvár	Állami főgymnasium	1883
	Karczag	Ev. ref. gymnasium	1897
	Kassa	Főgymnasiumi önképző-kör	1890
	"	Állami főreáliskola	1883
	Kecskemét	Állami főreáliskola	1894
75	"	Ref. lyceumi igazgatóság	1883
	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Keszthely	Premontrei társház	1898
	Késmárk	Ág. ev. lyceumi igazgatóság	1888
	Kézdivásárhely	Róm. kath. gymn. igazgatóság	1895
80	Kis-Kun-Halas	Főgymnasiumi könyvtár	1888
	Kis-Szeben	Kath. algymn. igazgatóság	1890
	Kisujeszállás	Ev. ref. főgymnasium	1886
	Kolozsvár	Ev. ref. főgymnasium	1883
	"	Tanárképző-intézeti igazgatóság	1883
85	"	Stein János, könyvtáros	1892
	"	Kalazantinum	1895
	Komárom	Szentbenedekrendi székház	1883
	Körmöcbánya	Áll. főreálisk. igazgatóság	1883
	Kun-Félegyháza	Holló László főgymn. igazgató	1886
90	Kun-Szent-Miklós	Ev. ref. gymnasium	1886
	Léva	Kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Liptó-Rózsahegy	Főgymnasiumi könyvtár	1886
	Lőcse	Kir. főgymnasiumi igazgatóság	1883
	"	Állami főreáliskola	1888

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
95	Losonez --- --- ---	Állami főgymnasium --- --- ---	1883
	Lugos --- --- ---	Állami főgymnasium --- --- ---	1886
	Makó --- --- ---	Állami főgymnasium --- --- ---	1896
	Mármaros-Sziget ---	Reform. lyceum --- --- ---	1886
	" --- --- ---	Róm. kath. algymn. --- --- ---	1886
100	Maros-Vásárhely ---	Róm. kath. főgymn. igazgatóság ---	1884
	" --- --- ---	Ref. főgymnasium --- --- ---	1883
	Mezőtúr --- --- ---	Ev. ref. főgymnasium --- --- ---	1883
	Miskolc --- --- ---	Reform. lyceum --- --- ---	1883
	Munkács --- --- ---	Állami főgymnasium --- --- ---	1883
105	Nagybánya --- --- ---	Állami főgymnasium --- --- ---	1883
	Nagy-Enyed --- --- ---	Wokal János utóda, könyvtár ---	1883
	Nagy-Kálló --- --- ---	Áll. gymn. igazgatóság --- --- ---	1886
	Nagy-Kanizsa --- --- ---	Polgári iskola --- --- ---	1883
	" --- --- ---	Kath. főgymnasium --- --- ---	1883
110	Nagy-Károly --- --- ---	Kegy.-r. főgymnasium --- --- ---	1883
	Nagy-Kikinda --- --- ---	Gymnasiumi tanári kar --- --- ---	1883
	Nagy-Szalonta --- --- ---	Közs. gymn. igazgatóság --- --- ---	1887
	Nagy-Szombat --- --- ---	Érseki főgymnasium --- --- ---	1883
	Naszód --- --- ---	Alapítványi főgymnasium --- --- ---	1898
115	Nyitra --- --- ---	Huszár István, könyvtár --- ---	1887
	" --- --- ---	Róm. kath. főgymnasium --- --- ---	1883
	Pancsova --- --- ---	Állami főgymnasium --- --- ---	1887
	Pápa --- --- ---	Borsos István, ref. főisk. tanár ---	1886
	" --- --- ---	Szentbenedekrendi székház ---	1890
120	Petrozseny --- --- ---	Községi gymnasium --- --- ---	1900
	Pécs --- --- ---	Fischer Henrik könyv- és zeneműker.	1899
	" --- --- ---	Zircz-cziszt. főgymnasium --- --- ---	1883
	Podolin --- --- ---	Gymnas. tanári könyvtár --- --- ---	1886
	Pozsony-Szt-György ---	Algymn. igazgatóság --- --- ---	1886
125	Privigye --- --- ---	Kath. algymn. igazgatóság --- --- ---	1890
	Rimaszombat --- --- ---	Egyesült prot. főgymnasium --- --- ---	1882
	Rozsnyó --- --- ---	Róm. kath. főgymnasium --- --- ---	1883
	" --- --- ---	Ag. ev. főgymnasium --- --- ---	1895
	Sajó-Kaza --- --- ---	Báró Radvánszky Béla koronaőr ---	1892
130	Sárospatak --- --- ---	Trócsányi Bertalan, könyvtár ---	1888
	Sátoralja-Ujhely --- ---	Kath. főgymn. tanári könyvtár ---	1883
	Selmeczbánya --- --- ---	Ag. ev. lyceumi könyvtár --- --- ---	1896
	" --- --- ---	Kir. kath. gymn. igazgatóság --- --- ---	1883
	Sepsi-Szent-György ---	Székel-Mikó-kollegium --- --- ---	1883
135	Sopron --- --- ---	Schwarz Károly, könyvtár --- ---	1891
	" --- --- ---	Szentbenedekrendi székház --- --- ---	1883
	" --- --- ---	Ev. lyceumi Magyar Társaság --- --- ---	1898
	Szabadka --- --- ---	Főgymnasiumi igazgatóság --- --- ---	1883
	Szabolcs --- --- ---	Gymnasiumi igazgatóság --- --- ---	1886
140	Szamos-Ujvár --- --- ---	Állami főgymnasium --- --- ---	1883
	Szarvas --- --- ---	Főgymn. tanári kar --- --- ---	1883
	Szászváros --- --- ---	Ev. ref. Kuun-kollegium --- --- ---	1894

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
145	Szatmár... --- ---	Kir. kath. főgymnasium... --- ---	1883
	"... --- ---	Ev. ref. gymn. tanári kar... --- ---	1890
	Szeged... --- ---	Somogyi-könyvtár... --- ---	1885
	"... --- ---	Kegyesrendi főgymn. önképző-kör... --- ---	1884
	"... --- ---	Kegyesrendi főgymnasium... --- ---	1898
	"... --- ---	Állami főreálisk. igazgatóság... --- ---	1897
150	"... --- ---	Állami főgymnasiumi igazgatóság... --- ---	1899
	Szegszárd... --- ---	Állami főgymnasium... --- ---	1898
	Székely-Ujvarhely... --- ---	Ev. ref. kollegium... --- ---	1890
	"... --- ---	Állami főreáliskola... --- ---	1897
	"... --- ---	Róm. kath. főgymnasium... --- ---	1887
	Székesfehérvár... --- ---	Főreáliskola... --- ---	1889
155	Szentes... --- ---	Állami főgymnasium... --- ---	1883
	Szentgotthárd... --- ---	Állami gymnasium... --- ---	1896
	Szent-Király... --- ---	Dr. Kégl Sándor, egyetemi m. tanár... --- ---	1894
	Szilágy-Somlyó... --- ---	Róm. kath. gymnasium... --- ---	1891
	Szolnok... --- ---	Állami főgymnasium... --- ---	1898
	Szombathely... --- ---	Főgymnasiumi igazgatóság... --- ---	1883
160	Tata... --- ---	Kegyesrendi gymnasium... --- ---	1886
	Temesvár... --- ---	Pollatsek N., könyvtár... --- ---	1897
	"... --- ---	Állami főreáliskola... --- ---	1883
	Trsztena... --- ---	Kir. kath. algymnasium... --- ---	1886
	Uj-Verbász... --- ---	Községi algymnasium... --- ---	1886
	Ujvidék... --- ---	Kir. kath. magyar főgymnasium... --- ---	1883
170	Ungvár... --- ---	Kir. kath. főgymnasium... --- ---	1886
	Vác... --- ---	Főgymnasiumi igazgatóság... --- ---	1886
	Versecz... --- ---	Áll. főreálisk. igazgatóság... --- ---	1891
	Veszprém... --- ---	Kath. főgymn. igazgatóság... --- ---	1884
	Zalaegerszeg... --- ---	Állami főgymnasium... --- ---	1895
	Zenta... --- ---	Közs. gymn. igazgatóság... --- ---	1883
175	Zilah... --- ---	Reformatus főisk. igazgatóság... --- ---	1884
	Zirc... --- ---	Apátsági könyvtár... --- ---	1883
	Zombor... --- ---	Állami főgymnasium... --- ---	1895
	"... --- ---	Városi felső keresk. iskola... --- ---	1898
	Zsolna... --- ---	Kir. kath. gymnasium... --- ---	1898

Jegyzet. 1898 végén volt tiszteleti tag: 8, alapító: 13, rendes: 421, rendkívüli: 84, előfizető: 170, összesen: 696. Ezen kimutatás szerint van 1899 végén tiszteleti tag: 8, alapító: 13, rendes: 433, rendkívüli: 74, előfizető: 177, összesen: 705.

Kimutatta 1899. évi november hó 30.

Cserhalmi Samu,
penztárnok.